

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

**VI. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI
SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU**

**TAM METİN
BİLDİRİ KİTABI**

13-15 Mayıs 2022

Komrat-Gagauz Yeri (Moldova)

Editör

Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL

ISBN: XXXXXXXX

ANKARA - 2022

**VI. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI
SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
TAM METİN BİLDİRİLER**

Editör / Editor

Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL

Kapak Tasarımı / Cover Design

Nuri İbrahim KARABUDAK

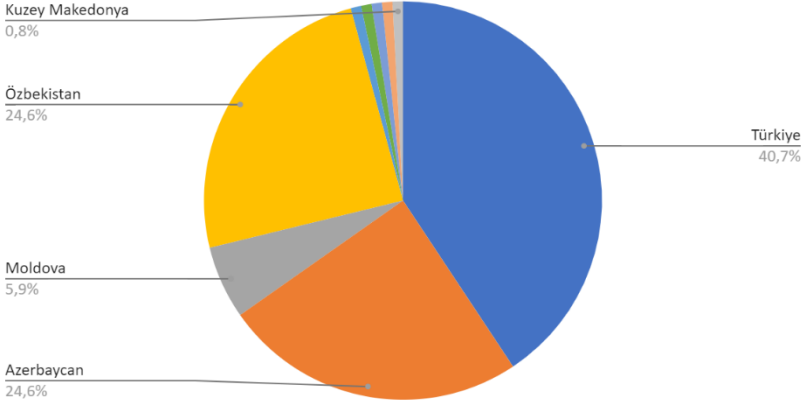
Bu kitap, 13-15 Mayıs 2022 tarihinde Türklerin Dünyası Enstitüsü ve Komrat Devlet Üniversitesinin ortaklığında düzenlenen VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumunda sunulan bildirilerin özetlerini kapsamaktadır. Bildirilerin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN: XXXXXXXXX

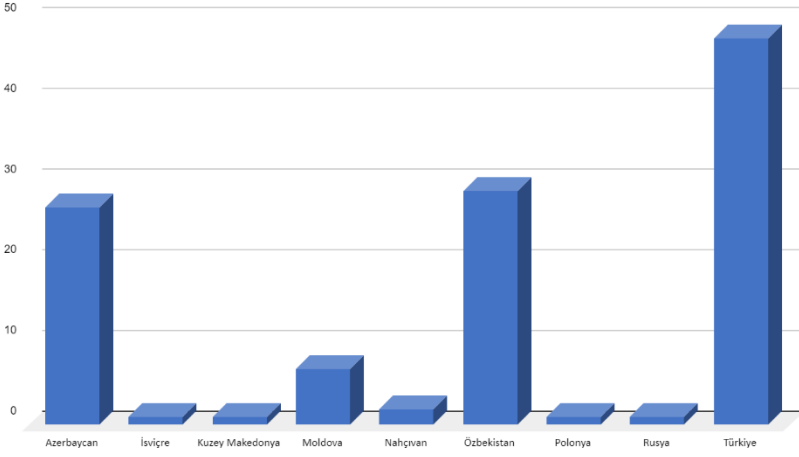
ANKARA – 2022

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

VI. ULUSLAR ARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SEMPOZYUMU KATILIMCILARIN ÜLKELERİ GRAFIĞI

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu Katılım Grafiği (Ülkelere Göre)

ÜLKELERE GÖRE KATILIM SASYILARI

Azerbaycan	27
İsviçre	1
Kuzey Makedonya	1
Moldova	7
Nahçıvan	2
Özbekistan	29
Polonya	1
Rusya	1
Türkiye	48

İÇİNDEKİLER

Gagauz Türklüğünün Atası Olarak Oğuzlar / Uzlar	13
Gagauz Türkleri Dil, Tarih ve Kültürünün Temel Kaynakları	35
“Gülistani Biti-Türkiye”De Bir Kişinin Davranışını Temsil Eden Deyimsel Birimlerin Analizi	61
Форс Ва Ўзбек Тилларида Термин Ясаш Бўйича Принципларининг Ўхшаш Ва Фарқли Жихатлари	73
“Lug‘Ati Turkiy”Dagi So‘Zlarning Leksik-Semantik Xususiyatlari. 87	
Özbek Yas Ve Ağıt Törenlerinin Yapısı ve Türk Kültürüne Etkisi Hakkında Kısa Bilgi.....	103
Foreign Language Teaching In The Republican Period And Relations Between Eastern European Countries and Turkey In The Field Of Education And Culture.....	115
Urkiy Tılları Frazеologiyasıda “Ko‘Z” Frazеosomatızmining O‘Zıga Xos Xususiyatları	131
Tür Teorisinin Temelleri	139
F.Kafka'nın Eserlerinde Kişiliğin Psikolojik Şoklarının Yansıması	153
Ulusal Anı Edebiyatı ve Poetikası	159
Исследовательская Практика Магистрантов: От Эмпирического Опыта К Экспериментальной Деятельности	169
Birleşmiş Milletler'in Kıbrıs'ta Arabulucu Olarak Hukuki Sınırları ve Kıbrıs Türklerinin Siyasi Eşitlik İçin Nihai Veto Hakkının Değişmez Niteliği	177
Эссе Как Один Из Видов Работ По Формированию У Студентов Навыков Владения Письменной Юридической Речью	193
“Девону Луғотит Турк”Да Туркий Халқларга Хос Мақоллар..	203
Renklere Mitolojik Yaklaşımların Doğası	219
Etkinlik Yönetimi Amaçlı Sosyal Medya Kullanımı: Metaverse'deki Etkinlikler Üzerine Bir İnceleme.....	229

Türk-İslam Alimlerinin Biyografik Filmlerinde İmaj ve İtibar Yönetimi: El-Cezeri, Farabi Ve İbn Rüşd Örneği	241
Entelektüel Mülkiyetin Yasal Korunması	263
“Eşref Bey İle Zühre Han” Destanının Tür Özellikleri, Seçenekleri, Sanatsal Üslupları Ve Epik Tanımlamaları Hakkında	281
Конкорданс-Словарь По Лексике Газелей Бабура (На Примере 116 Газелей)	295
Амударё, Унинг Ирмоқлари Ва Кечувлари Ҳақида Маълумотлар	309
Göyçə Mahalı Şivələri və Türk Dilində İşlənən Ortaq Ərəb Alınmaları	335
Тил Лексикаси Бўшлиқлари	353
Modellashtirish Texnologiyasi Til Ta'limiga Innovatsion Yondashuv Sifatida	367
Eğitim ve Öğretmen” Dergisinde Teorik Eserlerin Grafik Oluşumu (1925-1929 Sayılarına Göre).....	379
Азахстан В Поисках Внешнего Врага: Антиафганская Риторика Властей Во Время Январских Протестов 2022 Г.....	391
Integration Of Traditional and Innovative Approaches In The Career Guidance Policy Of A Vocational School In Modern Conditions...	407
Информационная Компетенция И Ее Место В Современном Образовании.....	425
Egemenlik Biçimlerinin ve Türlerinin Korelasyonuna İlişkin Teorik Sorunlar.....	435
Özbek Halk Büyüleri ve Duaları	469
Maktabgacha Ta'lim Tashkilotlari Pedagoglarining Professionaligini Oshirish Strategiyasi	487
Yeniliklerin Tanıtılması Yoluyla Reklamcılık İşinin Geliştirilmesi	495
Gagavuz Çocuk Edebiyatı.....	501
Türk Basınında Gagavuzlar.....	513

Klasik Türk Şiirinde Edebî Bir Tarz Olarak Manzum Mektuplar ...	537
Süheylî Divanı'nda Maddî Kültür Unsuru Olarak Musikî Âletleri ve Makamları	551
Comparative Study Of A Writer's and Translator's Psychology In The English Translation Of "Kecha Va Kunduz"	561
Tarih Boyu Giresun Yöresi Halk Oyunları ve Müziklerinin Gelişimi	573
Türkçede Art Zamanlı Yöntemle /H/ Ünsüzü Üzerine	583
The Historical Development Of The Problem Of Language Economy	609
Mir Celal'in Nesir Eserlerinde Anlatım Biçimlerinin Sinirlari	617
Sınıf Öğretmeni Adaylarının Güneş ve Ay Tutulması Konusunun Öğretiminde Tercih Ettikleri Yöntem ve Teknikler.....	627
Dilsel Araştırma Amacı Olarak Aferizmler ve Özellikleri.....	637
Kavramsal Metaforların Kendine Özgü Özellikleri.....	647
M. Çakırın Yazılarından Tekstlerin Gagauz Dılı Uroklarında Etketiv Kullanılması	655
Matematik Öğretiminde Yaratici Drama ile İlgili 2000-2021 Yillari Arasında Türkiye'de Yapılan Tezlerdeki Eğilimler.....	667
İlkokul Öğrencilerine Problem Çözme Stratejileri Öğretiminin Matematik Dersi Akademik Başarılarına Etkisi	685
Yabancı Dil Olarak Türkçede Yazma Öğretiminde Duygu Değeri ve Çağrışım.....	705
M. Fuzûlî'nin "Leylâ ve Mecnun" Mesnevisinde Aile-Günlük Konuşma Üslubu Unsurları.....	715
Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Koleksiyonunda Bulunan Saz Üslubu Ciltler Hakkında	749
Klasik Eserlerin Dilinde Leksik-Morfolojik Yöntemle Kelime Yaraticılığı.....	769
Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan Ağızları ile Gagauz Türkçesinin Ortak Leksikası.....	783

Gagavuz Türkçesi İle Kocaeli Yerli (Manav) Ağızları Arasındaki Paralellikler	805
Yunis Emre'nin Şiir Dili ve Azerbaycan Dilinin Şamahı Şiveleri... 835	
Gagauz Masallarında Olağanüstü Varlıklar	845
Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Okul Dışı Çevrelere Gezi Düzenlemeye Yönelik Kaygıları ve Önerileri	861
Söylemin Yapısında Bilgi Oluşturan Araçlar (Faktörler)	873
Badiiy Obraz Yangılanishida Irfoniy Ramzlarning O'Rni.....	889
Âşık Veysel'in Şiirlerinde Milliyetçilik Biçimleri	911
Walter Scott`Tan Günümüze Tarihi Romanın Gelişimi	923
KKTC`de Okutulmakta Olan Ortaokul Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Tür ve Tema Açısından İncelenmesi	939
XX. Yüzyılın Başında Bir Osmanlı Aydınımın Gözünden Hindistan: Selanikli Tefvik`in Hindistan Seyahatnamesi	955
Tabu ve Örtmece Sözlerin Kültürdilbilimsel Özellikleri	999
Plato'nun Felsefi Toplantılarında Devlet Düşüncesi.....	1007
Gagauz Yazınında Teşhis ve İntak Sanatının Görünüm Açısı	1015
About The Scientific Analysis And Details Of Ibn Khaldun's Meeting With Amir Temur In The 7th Volume Of "History Ibn Khaldun" "At-Ta'rif Bi Ibn Khaldun Author And Haza-L-Kitab"	1037
Tatar Şairi Abdullah Tukay'ın Anavatan ve Dil Temalı Şiirlerinde Milli Ruh.....	1045
İletişim Sürecinin Aşamaları	1057
Milliy-Madaniy Frazelogizmların Tarjımadagı Adekvatlıgı	1063
Yunus Emre ve Türk Tesevvüf Şiiri	1069
Narsisizm Bağlamında “Sunset Bulvarı” Filminin Çözümlemesi	1099
Tarihsel Gelişim Süresinde Türk Dillerinde Zaman Kavramının Karşılaştırılması.....	1121
Azerbaycan Ortaokullarında Mehmet Akif Ersoyun Eğitimi.....	1129

Mirjakıp Duvlatulinin “Bahtsız Camal” Romanında Kazak Kadınının Toplumda Yeri.....	1137
XIX. Yy. Döneminin Çok Yönlü Kişisi Osman Hamdi Bey (1842-1910).....	1149
Sirkeci Garı, Orient Ekspresi ve Pera Palas	1161
Youtube İzleyicilerinin Biyografik Filmlere Yaklaşımı: El-Cezeri, Farabi ve Ibn Rüşd Örneği	1173
“Nasipse Adayız” Filmi Bağlamında Yerel Seçim Adaylarının Belirlenmesi Sürecinde Etkili Faktörler.....	1195
Karadeniz Geçiş Bölgesinin Ortak Dans ve Müzikleri	1215
Türk Dilinde Düzenleme Sorunları.....	1225
Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programlarının Karşılaştırılması: 1968-2018	1241
5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabının Değerlendirilmesi	1265
Gagavuz Destanlarında Türk Kültür Coğrafyası	1289
Gagavuz Türkülerinde Coğrafi Motifler	1303
Dijital Geleceğin Muhasebe Disiplinine Yansımaları.....	1347
Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (Kümi Frs), Stoklara İlişkin Bir Değerlendirme.....	1357
О Возможности Заимствования Названий Частей Тела	1367
Tarihsel Gelişim Süresinde Türk Dillerinde Zaman Kavramının Karşılaştırılması.....	1377
Kaynaklar Emir Timur'un Emir ve Kahramanlarının Türk Boylarına Ait Olduğunu Gösterir	1387
Качественная Оценка Времени (Положительное/Отрицательное; Нравственное/Безнравственное Время) В Азербайджанском Медиадискурсе	1399
Azerbaycan Türkçesi ile Gagavuz Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değer Fiiller	1407

İnci Aral'ın "Sevgili" Romanında Bir Varoluş Mücadelesi: "Nilüfer"	1421
Cumhurbaşkanlığı Osmanlıarşivlerinde Kumaş Boyahaneleri Hakkında Bazı Belgeler	1431
Hanımana Alibeyli'nin Şiirlerinde Karabağ Meselesi	1441
Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Yalancı Eşdeğerler	1455
Color Symbolism In English And Uzbek Folk Tales: Analysis and Comparison	1471
1949 Millî Eğitim Şurasında Demokratik Eğitim Meselesi	1483
Türkçe Çocuk Kitaplarında Tanımlanan Çocuk İmgeleri	1499

**GAGAUZ TÜRKLÜĞÜNÜN ATASI OLARAK
OĞUZLAR / UZLAR**

**THE OGUZES / UZLAR AS THE ANCESTOR OF THE
GAGAUZ TURKISHNESS**

Prof. Dr. Necati DEMİR

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

Ankara-Türkiye

necatidemir@gazi.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0762-410X

Özet

Oğuzların ata yurdu Tanrı Dağları'dır. Onlar, Batı Köktürk Devleti yıkıldıktan sonra Tanrı Dağları üzerinde Türgiş Devleti'ni kurmuşlardır. 766'da Türgiş Devleti yıkıldıktan sonra ise 776'da Seyhun Nehri boylarında ve Aral Gölü çevresinde Oğuz Yabgu Devleti'ni kurmuşlardır.

Oğuz Yabgu Devleti, Türk Oğuz boylarının birleşerek oluşturdukları boylar birliğidir. Sınırları; batıda Hazar Denizi, doğuda Karluk ülkesidir. Ürgenç, Buhara, Semerkand ve Taşkent'in kuzeyinden çizilecek bir çizgi Oğuzların güney sınırını oluşturmaktadır. Kuzeyinde ise Ural Nehri'ne ve onun kolu olan Kama Nehri'ne kadar uzandığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Kimeklerin bir kolu olan Kumanlar, Oğuzların doğu sınırında yer almaktaydı. Bir Moğol boyu olan Kitanların baskısı ile Kumanlar batı tarafına, Oğuz yurduna yürümek zorunda kaldı. Oğuzlar da batı tarafında yurt tutan Peçeneklerin ülkesine girmek zorunda kaldı. Onlar, arkalarından gelen Kumanlar/Kıpçakların baskısıyla yurtlarından ayrıldılar. İdil kıyılarında bulunan Peçenekler, 848'den itibaren Uzların

baskısına maruz kalmışlardır. Onlar 1050'den sonra Peçenekleri İdil boyundan çıkarıp batıya doğru sürmüşlerdir.

Uzlar, Bizans kaynaklarına göre 1064 veya 1065'te Tuna nehrinin kıyısına ulaştılar. Mikhael Attaleiates'ın anlattıklarına göre Uzlar; çikın, torba, denk neyi varsa hepsi ile Tuna'yı oyulmuş tek parça uzun ağaç gövdeleriyle ve kendilerince yapılmış deriden kayıklarla geçtiler. Onlar Bizans İmparatorluğu sınırları içindeydi artık. Bulgarları ve onların karşıya geçmesine engel olmak isteyen orduları yendiler. Bizans komutanlarından bazılarını da esir aldılar.

Tuna'yı geçen Uzların büyük bir bölümü oradan ayrıldı. Arnavutluk, Yunanistan ve Sırbistan'a geçip buraları yağmaladılar. Bu arada Bizans İmparatoru Konstantinos Doukas (saltanat yılları: 1059-1067) Uzların sayısını ve gücünü öğrenince keyfi kaçtı. Onların üzerine gidebilmek için bir ordu toplama hazırlığına girdi. Fakat o, Uzlar hakkında bilgi toplamıştı. Onları yenemeyeceğini biliyordu.

Tam da bu sırada salgın hastalık Uzların arasında yayıldı ve onların büyük bir bölümü kırıldı. Geri kalanlar balkanların muhtelif yerlerine yerleştirildiler.

Biz bildirimizde Oğuzların Karadeniz'in kuzeyinden gerçekleştirdikleri yolculuğu, Balkanlara yerleşmesini, günümüzdeki durumunu ve Gagauz Türklüğü ile ilgisini sunmaya çalışacağız.

Anahtar sözcükler: Türkler, Oğuzlar / Uzlar, Gagauz Türklüğü

Abstract

The ancestral homeland of the Oguzes is the Mountains of God. They founded the Türgiş State on the Mountains of God after the Western Köktürk State was destroyed. after the fall of the Türgiş State in 766, they founded the Oguz Yabgu State near the Seyhun River and around Lake Aral in 776.

The Oghuz Yabgu State is a union of tribes formed by merging the Turkish Oghuz tribes. Its borders are the Caspian Sea to the west, the Karluk country to the east. A line to be drawn from the north of Urgentch, Bukhara, Samarkand and Tashkent forms the southern border

of the Oguzes. In the north, it extends to the Ural River and its tributary, the Kama River.

The Cumans, a branch of the Kimeks, were located on the eastern border of the Oguzes. Under the pressure of the Kitans, who were the height of a Mongol, the Cumans had to march to the western side, to the Oghuz homeland. The Oghuzs also had to enter the country of the Pechenegs, who kept a dormitory on the western side. They left their homes under the pressure of the Cumans/Kipchaks who came after them. The Pechenegs, located on the banks of the Idyll, were subjected to pressure from the Uzs from 848 onwards. After 1050, they removed the Pechenegs from the Idyll and drove them to the west.

According to Byzantine sources, the Uzs reached the banks of the Danube river in 1064 or 1065. According to Mikhael Attaleiates, it stretches; bag, packets, whatever, and they all crossed the Danube in one piece with carved long tree trunks and leather boats made by themselves. They were now within the borders of the Byzantine Empire. They defeated the Bulgarians and the armies that wanted to prevent them from crossing. They also took some of the Byzantine commanders prisoner.

A large part of the Roads crossing the Danube left there. They crossed into Albania, Greece and Serbia and looted these places. Meanwhile, Byzantine Emperor Konstantinos Doukas (reign years: 1059-1067) decried the number and power of the Uzs when he found out. He was preparing to raise an army so that he could go after them. But he had gathered information about Uzlar. He knew he couldn't beat them.

Just at this time, the epidemic spread among the Mountains and most of them were decimated. The rest were resettled in various parts of the Balkans.

In our notification, we will try to present the journey that the Oguzes made from the north of the Black Sea, their settlement in the Balkans, their current situation and their relevance to the Gagauz Species.

Keywords: Turks, Oghuz/Uzlar, Gagauz Turkishness.

Giriş

Uz, *Oğuz* sözcüğünün ya da isminin bozulmuş veya farklı dillerde yazılmış biçimidir. Uzlar, Volga ötesi Oğuzlarından bir bölümdür.

Oğuzlar, Rus kaynaklarında *Torçin*¹, *Tork*, *Torki* (Türkler), *Torklar* adları ile geçmektedir.

Bizans kaynaklarında ise -ğ- ünsüzünü bilmediklerinden ya da söyleyemediklerinden Oğuzların adı kısaltılmış, *Uz* olarak tarihe geçmiştir. 1050'den sonra Aral Gölü'nün kuzeyinden hareket ederek batı istikametine göçmüşler, önlerinde olan Peçenekleri de sürerek batıya doğru ilerlemişlerdir².

İgor Destanı'da (Slovo o polku İgoreve) Uzların bazı kabile adları geçmektedir. *Tatran*, *Şelbir*, *Topçak*, *Olber (Alper)*, *Revuga (Erboğa)* ... Vakayinamelerde geçen kabile adları ise şöyledir *Turpey* (Turbey), *Bastiy* (Bastı), *Kayep* (Kayıoba) ... Kaynaklarda *Toklovin* ismi ile bir topluluk da yad edilir. Bunun karşılığı *Tolmaç* yani *Dilmaç*'tır. Bunlar Türkçe ile Rusçayı bilen ve Tercümanlık yapan zümredir³.

Ukrayna'da yani Karadeniz'in hemen kuzeyinde Uzlara yani Torklara ait çok sayıda yer adı bulunmaktadır: *Torçesk*, *Torç*, *Torçikovo*, *Torçin*, *Torskoye*, *Torçanka*, *Torçitsa*, *Torça*, *Torkov*, *Torki*, ... bunlardan bazılarıdır. Bu bölgede çok sayıda akarsuyun adı da Oğuz Türkçesi ile adlandırılmıştır: *Sula* isimli nehir *Sulu* sözcüğünün bozulmuş biçimidir. *Kayala* nehrinin adı da *Kayalı*'dan gelmektedir. Bu nehrin adı *Oskol* olarak değiştirilmiştir. *Oskol* ise *Kayalı* demektir⁴.

¹ Ruslar, *Tork* veya *Torçin* adı verdikleri Uzların yaşaması için kurulan şehre *Torçin* adı vermişlerdi. *Torçin* ya da *Torchyn*, Ukrayna'daki Volyn Oblastı'nın Lutsk Raion bölgesinde bir yerleşim yeridir. Dnyeper'in drenaj havzasında Serna'nın kıyısında yer almaktadır.

² Urfalı Mateos göçü 9 Mart 1050-8 Mart 1051 aras tarihlerde vermektedir.

³ Dimitri Yeremleyev, "Orta Çağda Rus-Türk İlişkileri", *Erdem*, 2000, C. 12, S. 35, s. 669.

⁴ Yeremleyev, agm, s. 669.

Uzların Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar ve Doğu Avrupa'da izleri, yer adlarından dolayı, hala canlıdır.

Batıya Göç Öncesi Uzlar

Rus kaynaklarındaki bilgilere göre Ruslar, Kiyev knyazı Vlademir Svyatoslaviç (980-1014) komutasında 985 yılında Bulgarların üzerine sefer düzenler. Ruslar sefere kayıklar ile gelmiştir. Diğer yandan Torklar yani Oğuzlar da atlarla nehrin kenarına geldiler ve Bulgarları yendiler. Rus kaynaklarında Oğuzlar ilk olarak böyle anılmaktadır⁵.

Uzların Batıya Göçmek Zorunda Kalışı

Kimeklerin bir kolu olan Kumanlar, Oğuzların doğu sınırında yer almaktaydı. Bir Moğol boyu olan Kitanların baskısı ile Kumanlar batı tarafına, Oğuz yurduna yürümek zorunda kaldı. Oğuzlar da batı tarafında yurt tutan Peçeneklerin ülkesine girmek zorunda kaldı. Onlar, arkalarından gelen Kumanlar/Kıpçakların baskısıyla yurtlarından ayrılmışlar. İdil kıyılarında bulunan Peçenekler, 848'den itibaren Uzların baskısına maruz kalmışlardır. Onlar 1050'den sonra Peçenekleri İdil boyundan çıkarıp batıya doğru sürmüşlerdir.

Urfalı Mateos çok uzak coğrafyada olmasına rağmen verdiği bilgiler diğer kaynaklar ile uyumludur. O, göçün başlangıcını 1050 olarak göstermektedir. Ona göre Yılan milleti⁶ hareket edip Khardeşler'i⁷ önlerinden sürdüler. Mahaceret eden Khardeşler de Uzlar'ı ve Badzinagları⁸ ileriye sürdüler ve bütün bu milletler müttefikten hiddetlerini Romalılara karşı çevirdiler. Mateos, bu göçlerden Bizans İmparatorluğu'nun çok zarar gördüğünü ve çaresiz kaldığını bildirir⁹.

⁵ Mualla Uydu Yücel, *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, İstanbul 2020, s. 233.

⁶ Yılan milleti olarak Kitanlardan bahsediyor olmalıdır.

⁷ Khardeşler, Ermeniscde sarışın, sarı saçlı demektir.

⁸ Badzinaglar, Peçenekler olmalıdır.

⁹ *Urfalı Mateos Vakayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s.91.

Peçenekler, Uzların baskısından dolayı batı istikametine göçmek zorunda kalmış, sonuç olarak bir kısmı güney Rusya'da kalmış bir kısmı da daha batılara göçmüştür. Onlardan Bizans Devleti'ne sığınanlar da olmuştur. Bir kısmı daha da batıya giderek Macaristan'a gidip yerleşmeye başlamışlardı.

Uzların Karadeniz'in Kuzeyindeki Yolculuğu

Oğuzların yani Uzların batıya doğru ilerleyişlerinin ilk kaydına yine Rus kaynaklarında rastlamaktayız. Vsevolod Yaroslaviç Pereyaslavl knyazı iken 1054 yılında Torkların üzerine sefer düzenler ve onları yener. Pereyaslavl şehri Dinyeper nehrinin doğusunda, Kiev'in güney doğusudur. Pereyaslavl şehri ile Oğuzların eski yurdu arasındaki mesafenin çok da uzun olmadığı dikkate alınırsa onların 1054'e yakın bir tarihte yurtlarından ayrıldığı ortaya çıkmaktadır¹⁰.

1056 yılında Ruslar tekrar kalabalık bir ordu ile Voin'de Uzlara saldırılar ve onları yenilgiye uğratırlar¹¹. Voin, günümüzde Romanya sınırları içerisinde, Tuna'nın kuzeyinde yer alan Voineasa olmalıdır. Bu durumda Uzlar bir yıl içerisinde Bükreş'in batısına geçmişlerdi.

Uzların Bizans Topraklarına Girişi

Rus kaynaklarına göre 1060¹², Bizans kaynaklarına göre 1064¹³ veya 1065¹⁴, Ermeni kaynaklarına göre ise 1066'da¹⁵ Uzlar, Tuna nehrinin kıyısına ulaşır¹⁶. O yıllarda Bizans İmparatorluğunun Tuna'ya yakın kentlerin yöneticileri Magistros¹⁷ (rütbeli) Basileios Apokapes ile

¹⁰ Yücel, *Rus Yıllıklarında...*, s. 232.

¹¹ Yücel, *Rus Yıllıklarında...*, s. 232.

¹² Yücel, *Rus Yıllıklarında...*, s. 232;

¹³ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 2008, s. 92; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2002, s. 667

¹⁴ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 2008, s. 118.

¹⁵ *Urfalı Mateos Vakayı-namesi ...*, s. 143.

¹⁶ Olaya ve olay yerine en yakın olan Mikhael Attaleiates olduğuna göre onun verdiği bilgiler daha doğru gibi görünmektedir.

¹⁷ Geç Roma İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu'nun erken yüzyıllarında en kıdemli idari yöneticilerden biridir.

ünlü Magistros Nikephoros idi. Mikhael Attaleiates'ın anlattıklarına göre Uzlar; çikın, torba, denk neyi varsa hepsi ile Tuna'yı oyulmuş tek parça uzun ağaç gövdeleriyle ve kendilerince yapılmış deriden kayıklarla geçtiler. Onlar Bizans İmparatorluğu sınırları içindeydi artık. Bulgarları ve onların karşıya geçmesine engel olmak isteyen komutanları yendiler. Bizans komutanlarından bazılarını da esir aldılar. Tuna'yı geçen Uzların büyük bir bölümü oradan ayrıldı. Arnavutluk, Yunanistan ve Sırbistan'a geçip buraları yağmaladılar. Bu arada Bizans İmparatoru Konstantinos Doukas (saltanat yılları: 1059-1067) Uzların sayısını ve gücünü öğrenince keyfi kaçtı. Onların üzerine gidebilmek için bir ordu toplama hazırlığına girdi. Fakat o, Uzlar hakkında bilgi toplamıştı. Onları yenemeyeceğini biliyordu¹⁸.

A Manov Bulgar tarihçisi V.N.Zlatarski'yi referans göstererek Tuna'yı geçen Uzların 600.000 kiş olduğunu belirtir¹⁹.

Ioannes Zonaras, Uzların Tuna'yı geçişini ve Bizanslar ile savaşını Konstantinos Doukas'ın tahta çıkışının altıncı yılında gerçekleştiğini yani 1065 meydana geldiğini belirtmiştir. Komutanların esir alındığını o da söylemektedir. Ioannes Zonaras, Uzların savaşabilecek yaştaki erkeklerinin sayısını 60.000 olarak göstermiştir. İmparator'un cimriliğinden dolayı ordu toplamadığı, Çatalca Ovası'na gelerek halkı oyaladığı, bu sırada Uzların veba salgını ile karşı karşıya kaldığını, Peçeneklerin ve Bulgarların saldırısıyla çok zor günler yaşadığı Tarihlerin Özeti'nde de kayıtlıdır²⁰.

Urfalı Mayeos ise Uzlardan dolayı Garp memleketinde büyük bir savaşon patladığını, İmparator Dugidz'in (Konstantinos Doukas'ı kastetmektedir) bütün kendi memleketinden asker topladığını, Ermeni asker de aldığını, askerlerin kumandasını Vasil'in eline verdiğini (Basileios Apokapes'i kastetmektedir), onun muazzam bir ordu ile Tuna'ya yürüdüğünü, nehrin kıyısında çok şiddetli bir savaş olduğunu,

¹⁸ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 92-93.

¹⁹ A. Manov, *Gagauzlar (Hristiyan Türkler) (Çev. T. Acaroğlu)*, Ankara 1939, s 10-11.

²⁰ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 118-119

savaşın bütün gün devam ettiğini, iki tarafın da büyük kayıplar verdiğini, sonunda Bizans ordununun yenilip kaçtığını anlatır²¹.

Bizanslı komutan Vasil'in (Basileios Apokapes) esir düştüğünü Urfalı Mateos da söylemektedir. Ancak ona göre Uzlar Bizans'ın hazinesini ve eşyalarını yağmamıştır. Vasil ise senelerce Uzların elinde kalmış, çok yüksek miktarda fidye teklif etmelerine rağmen onu serbest bırakmamışlardır. Uzlardan bir asker Vasil ve arkadaşlarını kaçırmış, Bizans imparatoru buna pek memnun olup bu askeri mükafatlandırmıştır²².

Bu arada Balkanlarda yaşayan Bizans halkı Uzlardan korktukları için buradan göç etmeyi düşünmeye başlamıştı. Bizans İmparatoru Konstantinos Doukas ise Uzlar ile başa çıkamayacağını düşünüyordu. Fakat yine de bir şeyler yapmalıydı. 1064-65 yılı kış aylarında İmparator Uzlar ile uzak temasta kalmanın ve zaman kazanmanın uygun olduğuna karar verdi. Halkı göçten vazgeçirmek için elçi kurulları oluşturdu. Fakat bu arada uzak diyarlardan düşe kalka gelen Uzlar ihtiyaçlarını karşılayabilmek için her tarafı talana etmeye ve yağmalamaya devam etmekteydiler. İmparator Uzların yöneticilerine de elçi ve hediyeler göndermekte idi. Kendisi de Büyükçekmece'nin karşısında yer alan Çatalca Ovası'na kadar gelip bir ordugâh kurabilmek için çalışmalara başladı. Fakat yanındaki asker sayısı 150'den fazla değildi. Anadolu'dan ordu birliklerinin buraya getirilmesi gerekirken bu kadar az kişi ile imparatorun hazırlık yapıyor görüntüsü insanların dedikodularına sebep oldu. Karşılarında mitolojilere konu olmuş bir ordu bulunmaktaydı²³.

Bizans İmparatoru bu sorunu nasıl çözeceğini düşünürken Uzların, yağmadan geri dönerken, şiddetli kıştan dolayı bütün hesapları bozuldu. Soğuktan zor anlar yaşamaya başladılar. Aldıkları ganimetleri bırakmakla kalmadılar, pek çoğu soğuktan donarak can verdi. Dönebilenlerin de durumu iyi değildi.

²¹ *Urfalı Mateos Vakayı-namesi ...*, s. 122-123.

²² *Urfalı Mateos Vakayı-namesi ...*, s. 123.

²³ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 92-93.

Bizans tarafında çaresizlikler karşısında tartışmalar sürerken aniden İmparatorun Uzların beylerine anlaşma teklifleri ve hediyeler gönderen elçiler geri döndü. Onlar Uzların büyük bir felakete karşı karşıya olduğu haberini getirdiler. Tutsak alınmış Bizanslı komutanlar da kaçmayı başarmıştı. Her gelen başka bir haber getiriyordu. Ama durum şu idi: Uzlar salgın hastalığa tutulmuşlar, arkasından buna aşırı soğuklar ev açlık da eklenmiş. Toplu ölümler başlamıştı. Durumu bozulan Uzlar kendilerini savunacak gücü kaybettikleri için Bulgarlar ve Peçenekler de onlara hücum etmişti. Sözü kısası tam bir can pazarı yaşıyorlardı. Karşılaştıkları hastalık, kıtlık, soğuk ve başka kavimlerin saldırıları sebebiyle büyük zararlar görüp tamamen dağılmışlardır. Böylece Bizans İmparatoru hiç beklemediği bir anda bir sürpriz gerçekleşmişti. Tanrı'sına ve kutsal değerlerine şükretti.

Uzlar, birliklerini kaybettikten sonra düzenli bir devlet kuramamışlardır. Karadeniz'in kuzeyinde eriyip gitmişlerdir. Zamanla büyük bir kısmı da asimilasyona uğrayıp başka milletlerin saflarına karışmıştır. Orta ve Batı Avrupa'da Uzlara ait yer isimlerine rastlanması, onların bir kısmının daha batılara göçtüğünü düşündürmektedir.

Bizanslılar; sağ kalan Uzların bir bölümünü Makedonya'ya (Vardar Makedonyası), bir bölümünü Trakya'ya ve bir bölümünü de Dobruca'ya devlet arazilerine yerleştirmiştir. Onlar böylece Bizans Devleti'ne bağlı olmuşlardı. Bizanslılar gerektiğinde onları paralı asker olarak cephelere götürmüşlerdir.

Bu arada Uzların bir kısmı Tuna'yı geri geçip memleketleri istikametine geri yürüdüler. Onlar Karadeniz'in kuzey kıyılarında, güney Rusya'nın farklı yerlerinde hayata tutunmaya çalıştılar.

Tuna'yı geri geçenlerin bir kısmı bu bölgede yiyecek bulamadı. Çünkü Uzların korkusundan buradaki yerliler toprağı süremeden memleketlerinden göçmüşlerdi. Yiyecek bulamayınca daha da zor duruma düştüler. Hayatta kalabilenlerin bir bölümü Macarlara sığındılar. Macarlar onları çeşitli kentlere dağıttılar²⁴.

²⁴ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 95.

Açlık sorunu ile karşı karşıya kalan Uzların bir bölümü tekrar Tuna'yı geçip Bizans Devleti'ne sığınmıştır. Çünkü onlar soydaşlarının Makedonya'da kamu arazilerine yerleştirildiğini duymuşlardı.

Mikhael Palaiologes (1258-1282), Bulgar sınırını emniyet altına almak için dağınık bir durumda bulunan Türk boylarını bir araya toplayıp onları Dobruca yöresinde iskân ettirmiştir. Dolayısıyla Peçenek, Uz, Kuman ve Selçuklu Türkleri burada bir araya gelip bir topluluk oluşturmuşlardır²⁵.

Tekrar Rus Topraklarına Dönen Uzlar

1068'de bir grup Uz ve Peçenek, Kumanların yanından kaçıp Ruslara sığınır. Ruslar onları Pereyaslavl'a yerleştirir. Kumanlar onları geri alabilmek için Pereyaslavl'a saldırdı ve Rusları mağlup etti²⁶. Ele geçirebildikleri Uzları / Torkları, kendilerine hizmet ettirmek amacıyla yanlarında götürdüler.

A Manov, Kiyev Ruslarının sınır kuvvetlerini Uzlardan oluşturduklarını ve onlara Türkçe olarak "kalavuz (kılavuz) adını verdiklerini kaydeder²⁷.

Uzlar yani Rus dilinde Torklar, 1080 yılında Pereyaslavl'da görüldüler²⁸. Kiev Knyazı Vsevolod Yaroslaviç oğlu Vladimir'i Torkların üzerine gönderdi. Vladimir, Torkları yendi²⁹. Yenilen Torkların hangi olumsuzlukları yaşadığı ve yenildikten sonra nerelere sığındığı ile ilgili bir açıklama ya da bilgi tespit edilememiştir. Ancak bu savaştan sonra kaynaklarda Torçesk isimli bir şehir adı geçmektedir.

²⁵ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 95.

²⁶ Mualla Uydu Yücel, "İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi", *TTK Belleten* 2006, C. LXX, S. 258, s. 524.

²⁷ A. Manov, *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)* (Çev. T. Acaroğlu), Ankara 1939, s. 35.

²⁸ Pereiaslav, Ukrayna'nın başkenti Kiev'in 95 km güneyinde Alta ve Trubizh nehirlerinin birleştiği yerdedir. Ukrayna'nın merkezindeki Kiev Oblastı'nda bulunan antik bir şehirdir. 1943'ten 2019'a kadar şehrin adı Pereiaslav-Khmelnytskyi idi.

²⁹ Yücel, *Rus Yıllıklarında...*, s. 234.

Bu şehir muhtemelen Uzları / Torkları yerleştirmek için Ruslar tarafından kurulmuştur.

1093 yılında Polovetsler (Kumanlar) Uzların yaşadığı Torçesk'i kuşattılar. Şiddetli çatışmalar oldu. Fakat Kumanlar sayıca çok üstün idi. Şehre giden su kaynaklarını kestiler. Çatışma 9 hafta sürdü. Bu sırada Uzlar, Ruslardan yardım istedi. Ancak gönderilen yardım Rus ordusunun kuşatmasından dolayı şehre ulaştırılamadı. Dokuzuncu haftanın sonunda Kumanlar ikiye bölündü. Bir kısmı kuşatmaya devam ederken diğer bir kısmı Kiev'i yağmalamaya gitti. 23 Haziran 1093 akşamı hepsi birleşerek şehre tekrar hücum ederek şehri aldılar ve Uzaların büyük bir kısmını esir aldılar. Ancak 1095 ve 1097 yılında Ruslar, Torkları sınır beklemeye gönderdiklerine göre başka yerlerde de yaşayan Uzar bulunmaktaydı³⁰.

1103 yılında Ruslar, Torklar ve Peçeneklerin sınırını ele geçirdiler. Kastedilen sınırların veya yerin neresi olduğu bilinmemektedir.

1105 yılında Kuman başbuğu Bonya (Benek) Zarub'a³¹ gelerek Torkları ve Berendileri³² yendi.

³⁰ Yücel, *Rus Yıllıklarında...*, s. 235, 243.

³¹ Zarup, Özi nehri yakınlarında Smolensk'e bağlı şehir. Smolensk, Rusya'nın batısında Dinyeper nehri civarında yer alan aynı adlı yönetim biriminin merkezi olan şehir. 2002 sayımına göre nüfusu 351.100'dür. Başkent Moskova'nın 360 km güneybatısında yer almaktadır

³² Rus yıllıklarında Peçenek ve Uzlar ile birlikte anılan Berendilerin kimlikleri tartışmalıdır. Araştırmacıların bazıları onların Oğuzların Bayandurlar / Bayındırları boyunun bir bölümü olduğunu düşünmektedir. Bazıları da ayrı bir Türk boyu olduğunu iddia etmektedir (Geniş bilgi için bk. Mualla Uydu Yücel, "Karadeniz'in Kuzeyinde Bilinmeyen Bir Türk Boyu: Berendiler", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 24, Bahar 2014, s. 165-185). Dimitri Yeremleyev, bazı Rus masallarında Berendey adlı kahramanın ön planda olduğunu söylemektedir. Berendey'in *Hanlar Hanı Bayındır Han* olması ihtimali de değerlendirilmelidir. Moldova'nın başkenti Kişinev'in güney doğusunda yer alan Bender şehri ve bender Kalesi'nin Berendiler ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

1116 yılında Kumanlar ile Torklar ve Peçeneklerin Ten şehrinde iki gün boyunca savaştığı, Torklar ve Peçeneklerin yenilerek Ruslara sığındığı, Knaz Vilademir'in onları himayesine aldığı bilgisi bize kadar ulaşmıştır³³. Ancak Ten şehrinin yeri belirlenememiştir.

1120-1121 yılında Uzların Rusya topraklarından kaçarak mahvolmaktan kurtulduğu kayıtlıdır³⁴.

Kumanlar, 1125'te Pereyaslavl sınırları içinde bulunan Baruç Dağı ve Borun Dağı'nda yaşayan Torkları alıp götürmek için buralara sefer düzenlerler. Ancak Torklar onların geleceğini duymuş olmaları ki bir gün önce bahsedilen yerleri boşaltmışlardı. 1151 yılında Ruslar Torkları, Kovuyları³⁵ ve Peçenekleri Altın Kapı, İoan Bahçeler boyunca Lyad kapısına kadar, oradan da Klov, Berestov ve Ugr Kapıları ile Özi'ye kadar dağıttılar³⁶.

1159'da bir grup Uzun, Belgorod şehrine indiği (bugünkü Akkerman) kayıtlıdır. Ancak onların akıbeti ile ilgili bilgi verilmemiştir³⁷.

1184'te Rus knazlikleri ile Tork ve Karakalpakların atlı ordusu yaz aylarında aniden Kumanlara saldırmış, 417 kumandan ve 7000 kişiyi esir almışlardı. 1185'te Kumanlar karşılık vermek için hazırlık yaptılar. Şubat 1185'te Konçak'ın ordusu Sula şehrine yaklaştı. 1 Mart 1185'te İgor'on ordusu ve Tork atlıları Kumanlara Sula nehrinin sahilinde yeniden baskın yaptılar. Kuman bssşbuğu Koçak kamayı başardı. Ruslar ve Torklar, Kıpçakların yerleşim yerlerini yağmaladılar. Hızlı bir şekilde toparlanan Kumanlar, Rus knazlarının ordularına ve Uz ordularına saldırdılar ve onları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Rus Knazi İgor esir edildi. Ancak daha sonra bir kolayını bulup kaçtı³⁸.

³³ Yeremleyev, agm, s. 668.

³⁴ Yücel, *Rus Yıllıklarında...*, s. 246.

³⁵ Rus kaynaklarında Uzlar ile anılan *Koyular*, Oğuzların *Kayı* boyu olduğu düşünülmektedir.

³⁶ Yücel, *Rus Yıllıklarında...*, s. 247, 252.

³⁷ Yücel, *Rus Yıllıklarında...*, s. 265.

³⁸ Yücel, "İgor Destanı'nın Yeri ve Önemi", s. 530-534.

1190'da Ruslar Uzların başbuğu Gündoğdu'yu altı bin Türk atlısı ile Kumanların üzerine göndermişti. Ancak bir süre sonra Kiyev Knyazı Svyatoslav, yapılan bir ihbar üzerine Gündoğdu'yu tutuklatmıştı. Bunu duyan Rostislav'ın oğlu Rurik, onun Rusya için çok faydalı olduğunu söyleyerek Svyatoslav'dan affetmesini istemişti. Svyatoslav, yemin ettirdikten sonra Gündoğdu'yu serbest bırakmıştır. Fakat bu davranışa çok içerlene Gündoğdu kısa bir süre sonra Kumanlara sığındı. Kumanlar ile birlikte Rus sınırlarına akınlara başlamış, sürekli onları tehlikeye sokmuş, Svyatoslav ve Rurik'i sürekli sınır beklemeye mecbur etmişti. Rurik daha sonra onu ikna ederek tekrar Rus tarafına çekerek tehlikeli durumu ortadan kaldırmıştır³⁹.

Batıya Göçen Oğuz Boyları

Oğuz boylarının ilk listesi Kagarlı Mahmud tarafından verilmiştir. O 21 Oğuz boyunun adını vermiştir. Reşideddin ise 23 Oğuz boyundan bahsetmektedir. Uygur alfabesi ile kaleme alınmış bir Oğuzname'ye dayanarak eserini kaleme aldığını belirten Yazıcıoğlu Ali ise 24 Oğuz boyunun adını vermektedir.

Selçuklular ile Hazar'ın güneyinden Anadolu'ya gelen Oğuzların boy bilgileri canlıdır. Nitekim Anadolu'da bu boylara ait yer isimler dahil bilgiler kısmen canlıdır.

Karadeniz'in kuzeyinden batıya göç eden Uzların boy bilgileri ise yeterli değildir.

Uzlarda en tanıdık boy Kayı gibi görünmektedir. Zira Silistre'de 6 yerde Kaya, 18 yerde Kayo, Edşirne sancağında Kaya veya Kaye biçiminde 5 yerde, Gümölcine'de Kaya veya Kayaboz olarak 4 yerde, Vize, Çirmen ve Biga sancaklarında Kaya, Kayo, Kaye biçiminde yer adları geçmektedir. Bu isimlerin Kayı boyundan kaynaklandığı sanılmaktadır. 1195'te Kıpçaklara karşı savaşa katılan Uzların Kouı boyu olabileceği düşünülmektedir. Rus vakayinamelelerinde geçen

³⁹ Yücel, *Rus Yıllıklarında...*, s. 274.

Kayapiç adıyla Kayılar, Bout adı ile de Bayat boyu kastediliyor olmalıdır⁴⁰.

Rus yıllıklarında Peçenek ve Uzlar ile birlikte anılan Berendilerin kimlikleri tartışmalıdır. Araştırmacıların bazıları onların Oğuzların Bayandurlar / Bayındırları boyunun bir bölümü olduğunu düşünmektedir. Bazıları da ayrı bir Türk boyu olduğunu iddia etmektedir⁴¹.

İgor Destanı'da (Slovo o polku İgoreve) Uzların bazı kabile / Uruk adları geçmektedir. *Tatran, Şelbir, Topçak, Olber (Alper), Revuga (Erboğa)* ... Vakayinamelerde geçen kabile adları ise şöyledir *Turpey* (Turbey), *Bastiy* (Bastı), *Kayep* (Kayıoba) ... Kaynaklarda *Toklovin* ismi ile bir zümre de yad edilir. Bunun karşılığı *Tolmaç* yani *Dılmaç*'tır. Bunlar Türkçe ile Rusçayı bilen ve Tercümanlık yapan zümredir⁴².

Malazgirt Savaşı'nda Uzlar

Öyle anlaşılmaktadır ki Bizans İmparatorluğu, 1071 yılında Selçukluların Anadolu'daki ilerlemelerini durdurmak için iyi bir hazırlık yapmıştı. Bütün güçlerini toplayıp Türkleri Anadolu'dan tamamen göndermek istemişlerdi. Bu kapsamda güçlü bir ordu oluşturmuşlardı. Bu orduda Balkanlara yani Makedonya'ya yerleştirdikleri Uzlardan oluşan 15.000 kişilik birlikler ve Peçeneklerden oluşan 15.000 kişilik birlikler de yer almakta idi⁴³.

Bizans ordusu uzun bir yolculuktan sonra Ağustos 1071'de Malazgirt Kalesi'ni ele geçirir. Savaş öncesi Selçuklu ordusu ve Bizans ordusunun bazı birlikleri karşı karşıya gelir. Küçük çapta çatışmalar meydana gelir. Selçuklu askerleri çeşitli savaş oyunları yaparak ve nara atarak gece Bizans ordugahına saldırır. Peçenekler, Uzlar ve

⁴⁰ Ahmet Hasan Cebeci, *XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara 2008, 21-22.

⁴¹ Mualla Uydu Yücel, "Karadeniz'in Kuzeyinde Bilinmeyen Bir Türk Boyu: Berendiler", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 24, Bahar 2014, s. 165-185.

⁴² Dimitri Yeremleyev, "Orta Çağda Rus-Türk İlişkileri", *Erdem*, 2000, C. 12, S. 35, s. 669.

⁴³ Cebeci, *agt*, 25.

Selçuklular birbirine benzediği için Bizans ordugahında büyük bir gerginlik başlar. Zira kim kaçmakta, kim kovalamaktadır, belli değildir. Bu durum Bizans ordusunu çok tedirgin etmiştir. Selçuklu askerleri, sabaha kadar Bizans ordugahının çevresinde nara atarak dolaşır, sürekli ok atarlar. Sabahleyin Tanes adlı bir Uz komutanı, birliği ile Selçuklu ordusu safına geçmiştir. Bu durum Bizans ordusunun moralini fazlasıyla ile bozmuştur. Çünkü Bizans ordusunda başka Türk birlikleri de bulunmaktadır. Onların da Selçuklu tarafına geçmesi Bizansın kıyameti olacağını bilmektedirler. Bu durumdan tedirgin olan Bizans imparatoru, Türk birliklerinin komutanlarına bağlılık andı içirir. Ama ne olursa olsun, daha önce Selçuklu ordusu safına geçen Uzlar, savaşın seyrini değiştirmiş ve zaferin Türkler tarafından kazanılmasına önemli bir katkıda bulunmuşlardır⁴⁴.

Malazgirt Savaşı dünya tarihini değiştirecek kadar önemli olmasına rağmen hakkında yazılanlar çok sınırlıdır. Urfalı Mateos şaşırtıcı bir şekilde bu savaştan zaman zaman detay bilgi dahi vermektedir. O, Uzlar ve Peçeneklerin Selçuklu ordusu tarafına geçişini şöyle anlatmaktadır:

“İmparator Diojen sabah erken hücum borularını çalmak emrini verdi. Münadiler, İranlılara karşı cesaret gösterenlerin imparator tarafından bolca mükafatlandırılacaklarını, onlara yüksek mevki ve şehirlerle eyaletler verileceğini ilan ettiler. Bu sırada Sultan muazzam bir orduyla beraber Romalılara karşı yürüdü. İmparator Diojen de Mandzgert’in yakınında Doğodap denilen mevkide muharebe meydanına geldi. O, Uzları sağ, Padzunakları da sol cenahına, diğerlerini de ordusunun önüne ve arkasına yerleştirdi. Fakat muharebenin kızıştığı bir sırada Uzlarla Padzinaglar düşmanın tarafına geçtiler ve Romalılar tam bir mağlubiyete uğrayıp kaçmağa başladılar. Sayısız Romalı asker kılıçtan geçirildi, büyük bir kısmı da esir edildi. İmparator Diojen de esir edilip Sultan’ın önüne getirildi”⁴⁵.

⁴⁴ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 162.

⁴⁵ Urfalı Mateos Vakayi-namesi ..., s. 143.

Ioannes Zonaras, Uzların Selçuklu ordusu tarafına geçmelerini biraz daha ilgi çekici anlatmaktadır. Bizans İmparatoru savaştan bir gün önce keşif amacıyla ordusuyla birlikte Malazgirt Kalesi çevresinde dolaştı ve geri ordugaha döndü. Bu sırada Türkler hemen onun Türkler hemen onun ordugahını kuşatmışlardı ve ordugah çevresinde dörtnala at sürerek oklarını fırlatıyorlardı; onların anlaşılmaz bağırımları ve kurtlar gibi ulumaları havlamaları [kurt ulumalarına benzer nara atmaları] ise askerlerin [Rum askerlerinin] aklını başından almıştı. Böylece o akşam geçti; ve sabah olunca, Uzlardan [Rum hizmetindeki Kuzey Oğuzlarından] bir alay, düşmanların yanına katıldı; bu olay, geri kalan Uz'ları da kendilerinden kuşku duyulan kişiler durumuna düşürdü. İmparator bu durumdan çok tedirgin olduğu için Ahlat'a gönderdiği orduyu geri çağırttı. Ancak Ahlat'a gönderdiği ordu komutanları Rouselios ve Tarkhaniotes Sultan'ın Ahlat'a geldiğini öğrendikten sonra Ahlat'tan uzaklaşmışlar, Anadolu'nun içlerine doğru geri çekilmişlerdi⁴⁶. Bilindiği gibi Bizans İmparatoru Romen Diojen yine de savaşa girmiş, sonunda ağır bir yenilgiye uğramıştır.

Karadeniz'in kuzeyinde kalan Uzlar, daha sonra Rus hâkimiyetine geçmiştir. Bugünkü Gagavuzlar'ın büyük çoğunluğu Uzların torunlarıdır. Diğer bir bölümü ise Hristiyanlığı kabul eden Peçenek ve Kuman Türklerinin arasına karışmıştır.

Dobruca Oğuz Devleti

Daha önce de belirtildiği gibi Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, Tuna boylarında ve Balkanlarda meydana gelen felaketlerden sonra sağ kalabilen Uzları, Bizanslılar Dobruca çevresine yerleştirmişlerdi. Uzlar için zamanla bu çevrede güvenli bir bölge oluştuğu anlaşılmaktadır.

1223 yılında Moğol orduları ile birleşik Kuman Rus ordusu, Kalka'da (Don nehrinin bir kolu) karşılaşırlar. Kanlı ve şiddetli bir savaştan sonra Rus, Uz ve Kuman orduları ağır bir yenilgiye uğrar. Buradan kaçabilen Uz, Kuman ve Peçeneklerin bir bölümü de Dobruca'ya sığınmıştır.

⁴⁶ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s. 134-135.

Dobruca Oğuz Devleti, Karadeniz'in kuzeyinden gelen ve her şeye rağmen sağ kalan Uzlar ile Anadolu'dan Dobruca'ya göçen Oğuz Türkleri tarafından Sarı Saltık Gazi ve II. İzzettin Keykavus tarafından kurulmuştur.

Dobruca Oğuz Devleti, Sarı Saltık öldükten sonra 1299-1300 yılında Bulgarlarca yıkılmıştır. Bulgarlar, Oğuzları ve Oğuzlar ile aynı kaderi paylaşan diğer Türk boylarına mensup halkı savunmasız ve güçsüz yakalayınca üzerine yürümüştür. Halkın bir kısmını katliama uğratmış, bir kısmını da Hıristiyanlaştırılmak istemiştir. Hıristiyanlığı kabul etmeyen Müslüman Türkler Karasi tarafına geçmiştir

Balkanlar'da Uzlar

Osmanlı Devleti Dönemi'nde Sırbistan topraklarında kurulan Semendire Sancağı'nın başkenti, Tuna nehrinin güney sahilinde yer alan ve Belgrad'a 45 km uzaklıktaki Semendre (günümüzde Smederova) şehridir. Balkan coğrafyasının adeta merkezi durumundadır. Osmanlı Dönemi'nde Semendre eyaletine bağlı onlarca karyesi / köyü ve mezarası bulunan *Uziçe kazası* bulunmaktadır. Bu şehir günümüzde Belgrad'ın güneyinde, Saraybosna'nın doğusunda, Smedreova'nın batısında yer alan *Uzice*'dir. Aynı yerin içerisinde Uziçkalesi adıyla bir kalenin de bulunması bütün tereddütleri ortadan kaldırmaktadır⁴⁷. Ayrıca Uziçe kazasına bağlı *Uzamniçe karyesi* ve hemen yanında yer alan Baraniçeva kazasında *Uzgurova karyesi* bütün tereddütleri ortadan kaldıracak kadar önemli delillerdir.

91, 164, Mad 540 Ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926-939 / 1520-1533)'ne göre adları geçen; Gorajde nahiyesine bağlı (Hersek) *Uzbiya karyesi*, Neretva nahiyesine bağlı (Bosna) *Uzdol karyesi* ve *Uzriçe mezarları*, Grahova nahiyesine bağlı (Bosna) *Uzdolna mezarası*, Serinçe mezarasına bağlı (Bosna) *Uzlop karyesi*, Maglay nahiyesine bağlı (Bosna) *Uzmiçe karyesi*, Yebetin nahiyesine bağlı *Uzmiçe*, Ostroviçe nahiyesine bağlı *Uzriçani*, Balgrad nahiyesine bağlı *Uzriçe mezarları*, İzveçan

⁴⁷ BOA, *Osmanlı Yer Adları I, Rumeli Eyaleti*, Ankara 2013, S. 807-808.

nahiyesine bağlı *Uzriçye karyesi*, Uskupye nahiyesine bağlı (Bosna) *Uzriçye karyesi*, ... Uzların yerleşim alanları mirası olmalıdır⁴⁸.

Mostar kazası (Hersek) *Uzarige karyesi*, Ilıca kazasında (Köstendil) *Uzgurova karyesi*, Ustrumca kazasında (Köstendil) *Uzgurova mezrası*, Foça kazasında (Hersek) *Uzbiya karyesi ve Uzriçe karyesi*, Iskradin kazasında (Bosna) *Uzdolna karyesi*, Ilıca kazasında (Köstendil) *Uzem karyesi*, Edirne kazasında (Paşa) *Uzgaş karyesi*, Novabıdra kazasında (Vulçitrın) *Uzgofça karyesi*, Delvine nahiyesinde (Avlonya) *Uzguralçe mezrası*, Draç kazasında (İlbasan) *Uzgorati karyesi*, Mostar kazasında (Hersek) *Uzgun mezrası*, Ohri'de (Makedonya) *Uzгур / Glastri Pertoliska kilisesi*, Hulumiş kazasında (Mora) *Uzгур Boga Karyesi*, Karitena kazasında (Mora) *Uzгур Dranya karyesi*, Karitena kazasında (Mora) *Uzгур Kankadi karyesi*, Balyabadra kazası (Mora) *Uzгурop karyesi*, Selanik kazasında (Paşa) *Uzguraф karyesi*, Aynaroz'da (Paşa) *Uzguraф manastırı*, Peremedi kazasında (Avlonya) *Uzguraliçe / Katuna karyesi*, Alonya kazasında *Uzгурat karyesi*, Rodos'ta *Uzgurlu karyesi*, Üsküp kazasında (Makedonya) *Uzgrofça karyesi*, Brod kazasına bağlı (Bosna) *Uzmiçe karyesi*, Arhos kazasına bağlı (Mora) *Uznat karyesi*, Iskıradin kazasına bağlı (Bosna) *Uzriçani karyesi*, Yenibazar kazası (Bosna) *Uzriçye karyesi*, Karadağ kazası (İskenderiye) *Uzrihnik karyesi*. Varna kazası *Uzlugübenik karyesi*, Alacahisar karyesi *Uzlugine karyesi*, ... Uzların Balkanlardaki, yerleşim alanları olsa gerektir.

Avrupa'da Uzlar

Fransa'nın kuzeyinde bulunan *Uzes şehri*, İspanya sınırına yakın *Uz village* (Uz köyü), Pau şehrinin hemen güneyinde yer alan *Uzos köyü* ve şehrin hemen kuzeyinde yer alan *Uzein köyünde* yer alan sözcükler Fransızca sözlükte yer almadığı için bizi düşündürmektedir. Ayrıca *Ouzouer* (-sur-Loire, Fransa'nın kuzeyindeki Loiret bölümünde bir belde. Arması 3 yıldız ve kurt başı), *Ouzouer* (-sous-Bellegarde, Fransa'nın kuzeyindeki Loiret bölümünde bir belde), *Ouzouer* (-le-

⁴⁸ BOA, 91, 164, Mad 540 Ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926-939 / 1520-1533), Ankara s. 54, 172.

Marché, Fransa'nın kuzeyindeki Loir-et-Cher bölümünde eski bir belde), *Ouzouer* (-le-Doyen, Fransa'nın merkezindeki Loir-et-Cher bölümünde bir belde), *Ouzouer* (-sur-Trézée, Fransa'nın kuzeyindeki Loiret bölümünde bir komün. Briare Kanalı ve Trézée nehri kasabanın içinden geçiyor), *Ozouer* (-le-Voulgis, Fransa'nın orta merkezindeki Île-de-France bölgesindeki Seine-et-Marne bölümünde bir belde) yer adlarında bulunan *Ouzouer* sözcüğüne hiçbir Fransızca sözlükte rastlanmamaktadır.

Almanya'da Ansbach şehrindeki *Uzstrasse* (Uz yolu), Welden şehrindeki *Uzstrasse*, Nerumberg şehrindeki *Uzstrasse* Halle şehrindeki *Uzstrasse* isimleri de dikkat çekicidir. Almancada Uz sözcüğü olmadığından şimdilik sadece kayıtlara almanın doğru olduğu düşüncesindeyiz.

Türkiye'de Uzlar

Uzların Karadeniz'in kuzeyinden dağıldığı yıllarda, çoğunlukla batıya gitmekle beraber, bir kısmı güneye inerek Batı, Orta ve Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmiş olmalıdırlar. Adı geçen bölgedeki Uzlarla ilgili çeşitli ipuçları bunu göstermektedir.

Yomra ilçesine bağlı Özdil beldesinin eski ismi *Uzmesehor*'dur. Yine Yomraya bağlı Kıratlı köyünün önceki ismi ise *Uzarak*'tır. Aynı yörede, Demirciler köyünden doğup Yomra ilçe merkezinin hemen yanından denize dökülen *Uz Deresi*'nin isim babası da Uzlar olmalıdır. Trabzon'da *Uz Merası* (Yazıoba köyünde-Sürmene), *Guzari* (Adacık beldesi, Benlitaş mahallesi-Akçaabat) Giresun merkez *Ugzur köyü*, Samsun merkez *Uzгур köyü* (yeni adı Küplüce), Kastamonu Daday ilçesi *Uzbanlar*, Azdavay ilçesi *Uzla köyü*, ... ismiyle bilinen yerler de tespit edilmiştir.

Aydın Kuyucak ilçesi *Uzгур köyü*, İzmir Tire ilçesi *Uzгур köyü*, Hatay Altınözül ilçesi *Uzkiyat köyü* (yeni adı Kılıçtakan), Edirne merkez *Uzgaç köyü* ise Karadeniz Bölgesi dışındaki Uz yerleşim alanları olsa gerektir.

Sonuç

Uzlar, 1060 yılında birlikleri dağıldıktan sonra tekrar bir devlet kuramadıkları, parçalandıkları ve dağılıp gittikleri anlaşılmaktadır.

Kalıcı bir yurt bulup yerleşmek üzere Aral Gölü çevresinden batıya doğru göçen Uğuzların yani Uzların çok büyük bir bölümü salgın hastalık, savaşlar ve çeşitli doğal afetlerden dolayı soykırıma uğramışlardır.

Karadeniz'in kuzey kısmında Kırım, Kiyev Rusyası, Romanya, Bulgaristan'a yerleşen Uzlar, Ruslar ve Bizans tarafından paralı asker olarak görevlendirilmiştir. Bizanslar Hristiyanlaştırdıkları Uzlardan "Türkopol" adı verdikleri askeri birlikler kurmuşlardır. Onların pek çoğu da savaş meydanlarında can vermişlerdir.

Karadeniz'in kuzey kısmında Kırım, Kiyev Rusyası, Romanya, Bulgaristan'a yerleşen Uzların bir kısmı da bulunduğu yerde asimilasyona uğramış ve Türklüklerini kaybetmişlerdir.

Uzların bir bölümü, Karadeniz'in kuzeyinde, Avrupa'nın pek çok ülkesinde ve Balkanlar'da silinmez etkiler bırakmışlardır. Onlar çok büyük kıyım ve kırımlara uğramasına rağmen demek ki bölük bölük sağ kalabilmeyi başarmışlardır. Zira Balkanlar'da onlarca Uzlara ait yerleşim merkezi bulunmaktadır.

Uzların bir kısmınının 1093 ile 1193 yılları arasında bu günkü Ukrayna'da çoğunlukla Rusların topraklarında yaşadıkları, onlar adına veya onlarla savaşlara katıldıkları, özellikle Kumanlara karşı savaşıkları kaynaklarda açıktır.

Tarih içinde Uzları özellikle Ukrayna sınırları içerisinde pek çok yere, daha doğrusu belki de her köşesine yerleştiği anlaşılmaktadır. Onların çoğunun günümüze kadar ulaştığını tahmin etmek zor değildir. Fakat günümüze hangi sıfatla ulaştıkları ayrı bir araştırma konusudur.

Rusya Federasyonu ile Ukrayna topraklarınının bir kısmını sulayan Rusça adı ile Dnyeper, Türkçe adı ile Özi, Uzi olmalıdır. Bu ad, çok büyük ihtimalle Uzların mirasıdır. *Uzi / Özi nehri*; İdil ve Tuna'dan sonra Avrupa'nın üçüncü uzun nehridir.

Gagavuz Türkçesi, Batı Rumeli ağızları ile Trabzon yöresi ağızları ve halk kültürü pek çok bakımdan benzerlik göstermesi, dikkat

çekicidir. Yer adlarından da anlaşılacağı gibi Uzlar iki tarafa da yerleşmiş gibi görünmektedir.

Eskiden evlerde hazırlanırken Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra 1856'da Tyravos'ta ilk fabrikası kurulan ve Yunanlıların rakısı olarak 2006'da tescili yapılan *ouzo*'yu, Yunanlılara büyük ihtimalle Uzlar öğretmiştir. Zira Bizans kaynaklarında sözcüğün yazılışı aynıdır. Ayrıca bazı Yunanca sözlüklerinde *ouzo*'nun Türkçe *üzüm* kelimesinden geldiği yazılmaktadır.

**GAGAUZ TÜRKLERİ DİL, TARİH ve KÜLTÜRÜNÜN
TEMEL KAYNAKLARI**

**PRIMARY SOURCE OF GAGUZ TURKS' LANGUAGE,
HISTORY AND CULTURE**

Prof. Dr. Necati DEMİR

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

Ankara-Türkiye

necatidemir@gazi.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0762-410X

Özet:

Bilim dünyası *Gagauz* adını, 1817 tarihli Rus nüfus sayımındaki belgelerde etnik kimlik olarak geçen *Gagavuz* kelimesinden öğrenmiştir. Yapılan çalışmalar da bu yanlış bilginin üzerine inşa edilmiştir. Halbuki Gagauz adı, 1597'de itibaren Osmanlı Dönemi'nde tutulan tahrir defterlerinde geçmektedir. Gagauzların ilk yazılı eserlerinin de 19 yüzyılın sonlarında görülmeye başlandığı söylenmektedir. Bu da doğru değildir. Çünkü 1292-1295 tarihleri arasında Kırım taraflarında yazılmış Codex Cumanicus (Kodeks Kumanikus) adlı eser, Gagauz Türlerinin ilk yazılı eseri sayılmalıdır. Osmanlı Dönemde tutulan tahriri defterleri, Saltıkname, Tevarih-i Al-i Selçuk, Seyid Lokman'ın Oğuznamesi de Gagauzlar ile ilgili temel kaynaklar arasındadır. Karaman Türklerinin Grek harfleri ile oluşturduğu eserler ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Gagauz Türkleri ile ilgili çok önemli bilgiler içermektedir. Bizansça, Arapça ve Farsça yazılan pek çok eser de Gagauz Türkleri ile ilgili bilgiler içermektedir. Bu eserler araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Anahtar kelimeler: 1. Türk, 2. Gagauz, 3. Türk tarihi, 4. Türk dili, 5. Türk kültürü

Abstract

The Science World learned the word "Gagauz" as an ethnic identity from Russian census documents in 1817. Studies in this field was constructed

on this wrong information. However, Gagauz name was mentioned in cadastral record documents during the period of Ottoman since 1597. It is said that first Gagauz's writing works showed up in the later period of 19th century. Also, it is not true because it must be accepted that a writing work –named Codex Cumanicus- is the first writing work of Gagauz Turks and Codex Cumanicus was written around Crimean between 1292-1295. There are many primary resources about Gagauzs like that; cadastral record documents during Ottoman period, Saltıname, Tevarih-i Al-i Selçuk, Oğuzname by Seyid Lokman. Karaman Turks wrote works with Grek letter and these writing works and Seyahatname –The Travelogue- by Evliya Çelebi involve in very important informations about Gagauz Turks. There are many writing works involved in very important informations about Gagauz Turks and these were written in Byzantine Greeks, Arabic and Persian language. These works are waiting to be searched by researchers.

Key Words: 1.Turk, 2. Gagauz, 3. Turkish history, 4. Turkish language, 5. Turkish culture

Giriş:

Belirleyebildiğimiz kadarıyla *Gagauz* adı ilk kez 1597 tarihli tahrir defterlerinde kaşımıza çıkmıştır. Tahrir defterleri konusunda yapılan çalışmalar gecikince bilim dünyası *Gagauz* adını 1817 tarihli Rus nüfus sayımındaki belgelerde etnik kimlik olarak geçen *Gagavuz* kelimesinden öğrenmiştir.

Bildiğimiz kadarıyla Türkiye'de ilk olarak İstoyan Cansızov'un "Balkan Şib-i Ceziresinde Türkler" (*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, c.17, İstanbul 1328) adlı makalesinde Gagavuzlardan bahsedilmiştir. Bu da 1910 yılına rastlamaktadır. Bu gerçekten çok yakın bir tarihtir.

Yaşar Nabi Nayır, *Türk Gagauzlar* olarak kaydettiği *Gagauz* adının, *Gök* kelimesinden gelen *Gaga* sözüyle *Oğuz* adının birleşmesinden meydana geldiğini, bunun için de bu Türklere *Gök-Oğuz* denilebileceğini söyler⁴⁹. Yaşar Nabi Nayır'ın bu teklifi bilim dünyasında uzun süre kabul görmüştür ya da tartışılmıştır.

⁴⁹ Yaşar Nabi Nayır, *Balkanlar ve Türklük*, Ankara 1936, s. 89

Türkiye Türklüğü ise Gagauzları genel olarak 1931'de Romanya'nın başkenti Bükreş'e elçi olarak atanan Hamdullah Suphi Tanrıöver 'den öğrenmiştir. 5 Aralık 1944'e kadar bu görevini sürdüren Hamdullah Suphi Tanrıöver; Gagavuz Türkleri ile yakından ilgilenmiş, Gagauzleri'ne Türkçe eğitim öğretim yapan okullar açtırmış, öğretmen yetiştirmek için pek çok Gagauz gencini Türkiye'ye getirmiştir.

Gagauz Türklerinin dili, tarihi ve kültürünün temel kaynaklarının belirlenmesi konu ile ilgili çalışacakların kafa karışıklığının ortadan kaldırılması için son derece önemlidir.

Gagauz Türklerinin dili, tarihi ve kültürü ile ilgili olarak yazılmış yüzlerce eser bulunmaktadır. Biz bulardan sadece ana kaynaklar üzerinde duracağız.

1.Gagauz Türklerinin Yerli Kaynakları

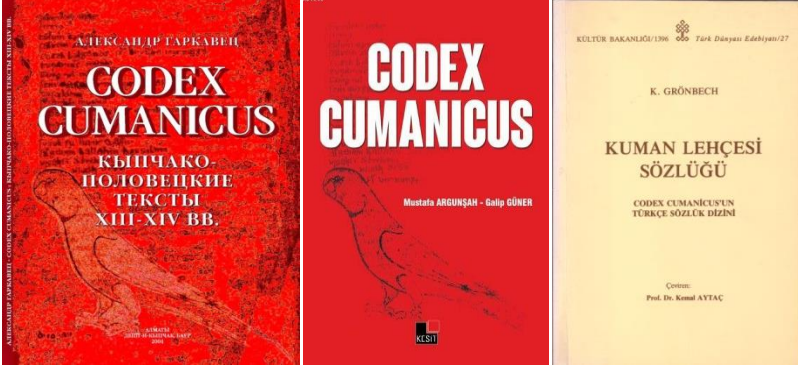
Gagauzları 20. yüzyılın başlarına kadar yazılı edebiyat ortaya koyamadıkları bilgisi doğruyu yansıtmamaktadır. Zira 1200'lü yıllarda yazılan *Codex Cumanicus* bizce Gagauz Türkçesinin bilinen ilk yazılı eseridir. Bununla birlikte sözlü edebiyatları binlerce yıllık bir derinliği yansıtmaktadır.

1.1.Codex Cumanicus:

Codex Cumanicus (Kodeks Kumanikus): Eserin içeriğini Kıpçakça/ Kumanca sözlük ve metinler oluşturmaktadır. Latince olan "Codex Cumanicus", *Kuman/Kıpçak Kitabı* olarak Türkçeye çevrilebilir. Yazıldığı yer ve tarih belli değildir. Ancak Karadeniz'in kuzeyinde, Deşt-i Kıpçak bölgesinde faaliyet gösteren Alman ve İtalyan misyonerler tarafından kaleme alındığı kuvvetle muhtemeldir. 13. yüzyıl ortalarından ve 14. yüzyıl ortalarına kadar zaman diliminde yazıldığını tahmin etmek zor değildir. 1292-1295 tarihleri arasında yazılmış olabileceği de söylenmektedir. Kırım, Solhat, Kefe,... civarında yazıldığı konusunda ciddi iddialar vardır⁵⁰. Alman rahipler ve İtalyan tüccarlar tarafından kaleme alınmıştır. Alman ve İtalya bölümü

⁵⁰ *Codex Cumanicus*, (Haz. Mustafa Argunşah-Galip Güner), İstanbul 2015, s. 24.

olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Kitabın ilk 110 sayfası İtalyan kısmıdır. 54 sayfa olan ikinci kısım ise Alman kitabıdır.

Eserin İtalyanca Kodeks (İtalyan Kitabı) denen ilk 110 sayfalık bölümü Latin alfabesine göre dizilmiş 1560 sözcük içermektedir. Latince-Farsça-Kıpçakça sözlükle başlar. Ardından sözcüklerin anlamlarına göre öbeklere ayrıldığı 1220 sözcük içeren ikinci bir sözlük yer alır. Buradaki 2680 sözcükten 200'ünün Farsça ve Kıpçakça karşılıkları verilmemiştir.

Eserin Kıpçakça-Almanca sözlükle başlayan Almanca Codex (Alman Kitabı) denen ikinci bölümünde, Kıpçakça-Almanca ve Kıpçakça-Latince dizinler verilmiştir. Bu dizinlerde bazı sözcüklere örnek cümleler de mevcuttur. Ardından Kıpçakçaya çevrilmiş dualar, ilahiler, 47 Kıpçak bilmecesi ve Kıpçakça eklere ilişkin bazı dil bilgisi kuralları yer almaktadır.

Codex Cumanicus içinde yer alan her türlü bilgi Gagauz dil, tarih ve kültürü ile karşılaştırılmalıdır. Biz vakit ve yer tasarrufu için sadece iki duayı karşılaştırdık.

Mihail Çakır

Codex Cumanicus

Kısa Dua Kitabı

*Atamıs kim kökte-sen, algışlı Ey göklerde olan bizim Bobamız! Ko
bulsun senin adın. Kelsin senin ayozlansın Senin adın, ko gelsin
hanlıhın. Bolsun senin tilemekin. Senin Padişahlın, ko olsun Senin*

Niçik kim kökte alley yerda istediin, hem erda da nica gökta. Kündeği ötmegimizni bizge bugün Hergünkü ekmeemizi biza bu gün bergil. Dağı yazuklarmızı bizge ver; hem baaşla biza bizim boşatkul. Neçik biz boşatır-biz. borçlarımızı, nica biz da baaşleeriz Bizge yaman etkenlerge dağı biza borçlu olannara; hem girdirma yeknin sinamakına bzni bizi denemeya, ama kurtar bizi küvürmegil. Basa barça yamandan kötüdan⁵². bizni kurthargıl amen⁵¹

Codex Cumanicus

Arı Lukas aydır evangelim içinde: Neçik bu gün kaçan Hristos togdı. Keldi firişte yışda aytdı kütövçiğe kim koyular küter men. Maniklatır-men sizge ulu sövünç kim bu gün toğdu brça elni kutkardaçı⁵³

Atanas I Manof

Ay Luka der evangeliye içinde O gün açan Ristos doomuş. Gelmiş intser kıra da demiş çobanlara: Kim koynarı güdyarmışlyer: Ben size süylerim büyük sevnmek, büyük doodu kurtaran dübüdüz dünyayı⁵⁴

El yazması; İtalya-Venedik San Marko kütüphanesinde, Biblioteca Divi Marci – Biblioteca Nazionale di S. Marco – Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX / № 549’da kayıtlıdır.

1.2. Karaman Türkçesi Eserleri

Gagauz Türklerinin Codex Cumanicus sonraki yazılı edebiyatı ise Karaman Türkleri edebiyatı arasında aramakta fayda vardır.

Anadolu’da yaşayan, Türkçeden başka dil bilmeyen, Hristiyanlığın Ortodoks mezhebini benimsemiş Türklere “**Karamanlı**” adı veriliştir. Karamanlı Türklerinin konuştuğu ve yazdığı Türkçeye de

⁵¹ *Codex Cumanicus*, s. 273.

⁵² Mihail Çakır, *Gagauzlar: İstoriya, Adetlar, Dil hem Din*, (Haz. Stepan Bulgar), Chişinau 2007, s. 170.

⁵³ *Codex Cumanicus*, s. 260.

⁵⁴ Atanas Manof, *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*, (Bulgarcadan çeviren: M. Türker Acaroğlu), Ankara 1939, s. 18-19.

“*Karamanlı Türkçesi*” veya “*Karaman Türkçesi*” olarak adlandırılmıştır.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethettikten sonra, milliyetlerine bakmaksızın bütün Ortodoksların başı olarak Rum Patriğini tanımış, Patriğe din konularının dışında da pek çok yetki vermiştir⁵⁵. Gagavuz Türkleri ve ülke içindeki diğer Hristiyan Türkler yüzyıllarca bu Patriğin egemenliği altında kalmışlardır. 1867 yılında İstanbul Patriğine verilen bir yazıda Gagavuzlar için "*Türkçe Konuşan Elenler*" denmektedir.

Gayrimüslim Karaman Türkleri, Karamanlı Türkçesi ile Anadolu'da zengin bir edebiyat ortaya koymuşlardır. Karaman Türkçesiyle yayımlanan en eski kitap 1584 tarihini taşımaktadır. Karaman Türkçesiyle basılan eserlerin bibliyografyası ve kısa tanıtımları ile ilgili Yunanistan'da beş ciltlik eser yayımlanmıştır⁵⁶.

Öyle anlaşılmaktadır ki Osmanlı Dönemi'nde aynı dili konuşan Karaman ve Gagauz Türkleri iletişim halinde idiler. Karaman Türkçesi ile yazılan kitaplar Gagauz Türklerine de gönderilmekte idi. *Âşık Garip, Kerem ile Aslı, Köroğlu, Şah İsmail ile Gülizar, Arzu ile Kamber, Melikşah, Tayyazâde, ...* gibi eserlerin Gagauz Türklerinin sözlü edebiyatında rastlanması bunu ortaya koymaktadır.

1.3.Mihail Çakır ve Eserleri:

Gagauz Türklerinin ünlü bilim ve din adamı Mihail Çakır, 1861 yılında Basarabiya'nın Çadır kasabasında doğmuştur. İlime ve bilgilere büyük merak gösteren Çakır, 1881de Kışinev Ruh Seminaryasını bitirince Kışinev şehrindeki erkekler için ruhani okulda çalışmaya başlar. Rus araştırmacısı, o zamanlar Gagauz köylerinde görevde olan

⁵⁵ Harun Güngör-Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri*, Ankara 1991, s. 11-13.

⁵⁶ S. Salaville-E. Dalleggio, *Karamandika-Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caracteres grecs* (Collection de l'Institut Français d'Athènes-centre d'Asie Mineure) I, 1584-1850, Atina 1958; II, 1851-1865, Atina 1966; III, 1866-1900; E. Balta, *Karamandika, Additions (1584-1900), Bibliographie analytiques*, Atina 1987; aynı yazar; *Karamandika. XXe, siècle, Bibliographie analytiques*, Atina 1987.

V. Moşkov, “Bender Vilayetinin Gagauzları” adlı kitabında Çakır’ın 1895 yılında din kitabı olan *İvangeliye*’yi Gagauz diline çevirdiğinden bahsetmektedir. Bu durumda Çakır’ın çevirdiği bu eser şimdilik Modern Gagauz Türkçesinin ilk eseri sayılabilir. Mihil Çakır’ın eserleri:

Basarabyalı Gagauzların İstoriyası, Gagauz Türklerinin atrihi açısından çok değerli ola bu eser, 1934’te Kişinev’de üç dilde Gagauz Türkçesi, Romence ve Rsuça yayımlanmıştır. Eserde Gagauzların kökeni, Gagauz tarihini, insanların hayat tarzlarını, ekonomilerini, gündelik çalışmalarını, gelenekleri, örfadetleri, gymileri hakkında etraflı bilgi verilir.

Gagauzların Düün Adetleri,

Türk-Tatar Adlarının Açıklamaları (Prut hem Dnestr Aralarında Moldova’daki Kasabaların, Komunaların, Küülerin hem Fermaların Türk-Tatar Adlarının Açıklamaları hem bu Adların Baalı Korunmuş Kimi Legendalar).

Gagauzların Din Adetleri, Kurban

Gagauzların Allah’a İnanması İçin Hakikatın (Doruluuun) Sesi
Evengeliya Okuyacak Gagauzlara Nasaat Sözü

Kısa Dua Kitabı

Diktionar Gagauzo (Türko)-Romen Pentru Gagauzii Din
Basarabia

Çakır, *Besarabiyalı Gagauzların İstoriyası* eserini yazarken Hamdullah Subhi Tanrıöver tarafında da büyük destek görmüştür. Tanrıöver, Gagauz Türkleri ile ilgili raporunda Atatürk'e Gagauz Türk milliyetçisi Çakır'dan da bahseder. Atatürk, Çakır'ı ödüllendirerek devlet nişan ile ödüllendirir. Atatürk'ün Anıtkabir müzesindeki kitapları arasında Mihail Çakır'ın "Gagauzların İstoriyası" adlı kitabı da mevcuttur. Atatürk bu kitabı okumuş ve notlar almıştır⁵⁷.

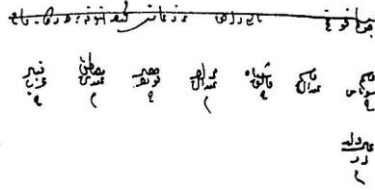
2.Osmanlı Dönemi'nde Kaleme Alınan Gagauzlar ile İlgili Kaynaklar

Gagauz adına 16. yüzyılın sonlarından itibaren rastlanmamaktadır. Bu durumda Gagauz Türklerinin ataları olduğunu düşündüğümüz Oğuz Türkleri hakkındaki kaynakları taramak zorundayız. Gagauz Türklerinin Osmanlı Dönemi'nde kaleme alınan kaynakların en önemlileri ve başlıcaları şöyledir: 1.Osmanlı Döneminde kaleme alınmış *Tahrir Defterleri*, 2. *Yazıcıoğlu Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk*: 3. *Ebu'l-Hayr-ı Rumî, Saltukname*, 4. *Seyyid Lokman, Oğuzname*.

2.1.Osmanlı Döneminde kaleme alınmış *Tahrir Defterleri*

Fotokopi 2 (BOA, TD 718, s.147)

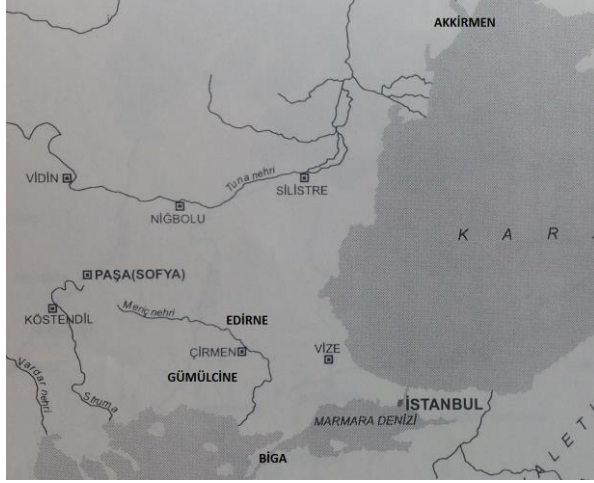
Karye			
Çamakofça,	tâbi-i Rahva,	zıcamet-i Mehmed	
Kasım	Kasım	Şaban	Murad
Subaşı	Abdullah	Kaifa	Abdullah
Ç		Ç	M
Hızır	Mustafa	Kubad	Ali
Yusuif	Abdullah	Arab (?)	Veled-i o
Ç	M	Ç	M

⁵⁷ Gönül Ayan, "Atatürk'ün Hizmetlerinden Dolayı Ödüllendirdiği Büyük Gagauz Kimliği M. Çakır", *Литература, фольклор, проблеми поэтики*, Выпуск 33, Частина 1; Güllü Karanfil, "Gagauzların Milli Lideri Mihail Çakır", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 12, Sonbahar 2011, s.27-41.

Gagauzlar ile ilgili Osmanlılar Döneminde kaleme alınan belgelerinin en önemlileri tahrir defterleridir. Bu defterleri şöyle sıralayabiliriz: 1) *Akkiren / Akkermen Livası Tahrir Defterleri* (Tapu Kadastro Arşivi, 83); 2) *Silistre Livası Defterleri* (Silistre Livası Mufasal Defteri C. 1, no 83, t. 1597; Silistre Livası Mufasal Defteri C. 2, no: 86, t. 1597; Defter-i Efkaf-ı Liva-yı Silistre, no 561, t. 1597), 3) *Edine Livası Defterleri* (Defter-i Mufassal-ı Edirne, c. 1, Defter-i Mufassal-ı Edirne, c. 2; Defter-i Efkaf-ı Liva-yı Edirne, C. 1, no 563, Defter-i Efkaf-ı Liva-yı Edirne, C. 1, no 562); 4) *Gümilcine Livası Tahrir Defterleri* (Defter-i Mufassal-ı Liva-yı Gümilcine, C. 1, no: 18, t 1569); 5) *Biga Livası Tahrir Defterleri* (Biga Livası Tahrir Mufassal Defteri, nu: 79,t. 1573; Defter-i Evkaf-ı Liva-i Biga, no: 38/550, t.1574); 6) *Vize Sancağı Defterleri* (Vize Evkaf Defteri, no: 548; Defter-i Evkaf-ı Liva-i Vize, n 549; Defter-i Mufassal-ı Liva-i Vize (Kırklareli), no: 165, t. 1567), 7) *Çirmen Livası Defterleri* (Defter-i Mudassal-ı Liva-yı Çirmen; Defter-i Evkaf-ı Liva-i Çirmen), 8) *Niğbolu Sancağı Defterleri* (Defter-i Mufassal-ı Liva-i Niğbolu, C. 1, no: 42; Defter-i Mufassal-ı Liva-i Niğbolu, C. 1, no: 58)⁵⁸.

Tahrir defterlerindeki bilgiler dikkate alındığında Gagauzların atalarının yaşadığı yerler şöyle gösterilebilir.

⁵⁸ Ahmet Hasan Cebeci, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar*, Basılmamış Doktora tezi. Gazi Üniversitesi Ankara 2008, s. 59-139

Harita: Gagauz Türklerinin Coğrafyası

Osmanlı Devleti Dönemi'nde kaleme alınan tahrir defterlerinde Gagauzlar ile ilgili çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Gagauzların ataları 16 yüzyılda yoğun olarak *Akkiren / Akkermen* (günümüzde Odessa), *Silistre*, *Edine*, *Gümülcine*, *Biga*, *Vize* (Kırklareli), *Çirmen*, *Niğbolu* sancaklarında yaşamaktadır.

2. Osmanlı Devleti Dönemi'nde kaleme alınan tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre *Akkiren / Akkermen* (günümüzde Odessa), *Silistre*, *Edine*, *Gümülcine*, *Biga*, *Vize* (Kırklareli), *Çirmen*, *Niğbolu* sancaklarında yaşayan Türkler burada daha önce bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin adı verilmemiştir. Fakat kanaatimizce bu devletin adı "1. Gagauz Devleti" olmalıdır.

3. Gagauz adı, araştırmacıların bahsettiği gibi 18. yüzyılda ortaya çıkmamış, XVI. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. Silistre sancağının Babadağ kasabasında, Hırsoava, Pravadı, Varna ve Aydos kazaları ile Niğbolu sancağı Şumnu kazasının köylerinde *Gagauz* adının ve bu adın kısaltılmışı *Gaga*, *Gago*, *Gagço*, *Gagoca* ve *Gagan* adlarının sıkça kullanıldığını görmekteyiz⁵⁹.

⁵⁹ Cebeci, age.

4. *Akkiren / Akkermen* (günümüzde Odessa), *Silistre, Edine, Gümilcine, Biga, Vize* (Kırklareli), *Çirmen, Niğbolu* sancaklarında yaşayan Gagauzların Gagauz isminden başka *Saltık, Satuk, Babalı* isimlerine de rastlanması, onların Sarı Saltık Gazi ile ilişkilerini ortaya koymaktadır.

5. Tahrir defterleri Gagauzların menşei konusunu da açıklığa kavuşturmuştur. Aldıkları *Kumane, Kuman Kumanoy* gibi isimlerden anlaşılmaktadır ki onların içerisinde kuzeyden gelen Uzlar, Peçenekler, Kumanlar mevcuttur. *Gagauz Gaga, Gago, Gagço, Gagoca, Gagan, Saltık, Satuk* ve *Babalı* isimlerinden de anlaşılmaktadır ki onlar ağırlıklı olarak Anadolu'dan gelmişlerdir. İki taraftan gelen Türkler, Karadeniz'in batısında birleşip kucaklaşmışlar, sevinci ve hüznü birlikte yaşamaya devam etmişlerdir.

2.2. *Yazıcıoğlu Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk*

Gagauzların kök tarihi ile ilgili diğer bir eser de XIV. yüzyılda *Yazıcıoğlu Ali* tarafından Türkçe olarak kaleme alınan *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, adlı eserdir. Eser, Selçuklu Devleti ile Oğuz Türklerinin en önemli kaynaklarından biri durumundadır. Eserin İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nde (Revan nu. 1390-1391) iki ve Paris Bibliotheque Nationale'de bir olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır. Eserde Saltık Gazi'nin Anadolu'dan götürdüğü Türkleri, *Dobruca* bölgesine nasıl yerleştirdiği ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. *Selçukname*, 1300'lü yılların eseri olmakla bu konuda daha da önem kazanmaktadır. Eser muhtemelen 1436'da bitirilmiştir. Yazıcıoğlu Ali, eserini Fatih Sultan Mehmed'in babası II. Murad'a (saltanat yılları: 1421-1451) takdim etmiştir⁶⁰.

Selçukluların 1243'te Köseadağ'da Moğollara yenilmesi ile Anadolu Selçuklu Devleti çökmeye başlamıştır. Selçuklu Devleti'ne bağlı, gayrimüslim ve Türk beylikler ya kendi başlarına buyruk ya da Moğollara bağlı hareket etmeye başlamışlardır.

⁶⁰ Necati Demir-Özkan Aydoğdu, *Oğuzname (Kazan nüshası)*, Ankara 2015, s. 18.

Belge: Yazıcıoğlu Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk
(İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Revan nu. 1390)

II. Gıyaseddin Keyhüsrev öldüğünde oğulları İzzeddin Keykavus, Rükneddin Kılıç Arslan ve Alaeddin Keybubat arasında taht kavgaları başlar. İzzeddin Keykavus, devlet adamlarının desteği ve teşviki ile 1246'da tahta çıkar. II. İzzeddin Keykavus döneminde Moğollar, Türkiye Selçuklu Devleti'nin iç işlerine ziyadesiyle karışıyorlardı. Sonunda devleti üç kardeş arasında paylaştırdılar. Kısa bir süre sora II. Alaeddin Keybubat öldü. II. İzzeddin Keykavus, kardeşi Kılıç Arslan'ı yenerek ülke yönetimini ele aldı.

II. İzzeddin Keykavus, Moğolları Anadolu'dan atmak için bir gayret içine girdi. Altın Orda Devleti'nden ve Mısır Memlûkleri'nden yardım istedi. Onu, Moğol Baycu Noyan'a şikayet ettiler. Baycu Noyan, Konya üzerine yürüdü. II. İzzeddin Keykavus, Antalya'ya kaçtı. Komutanlarından Ali Bahadır, Sivrihisar'a bir ordu topladı. Rükneddin Kılıç Arslan, Moğol askerlerini onun üzerine gönderdi, Ali Bahadır yenildi. II. İzzeddin Keykavus, ülkesinden artık umudu kesince Bizans İmparatoru Mihael Paleologos (Faslıyos)'tan yurt talebinde bulunmak üzere adam gönderdi. Daha sonra kendi temin ettiği

kadırgalarla “Antalyıya ’dan etfal ve ayal ve vālidesiyle Faslıyus Katına İstanbul’a gitdi”⁶¹.

Esere göre ‘İzzeddin ve ‘Ali Bahādur’ın ricası üzerine Bizans İmparatoru onlar Dobruca’yı verdi. Bunun üzerine ‘İzzeddin, Ali Bahadır, Uğurlu; Anadolu’da kendilerine bağılı Türk obalarına haber gönderip yanlarına çağırdılar. Obalar kışlama bahanesi ile İznik’e geçtiler. Buradan **Sarı Satuk**’ın yardımıyla önce Üsküdar’a geldiler, daha sonra da Dobruca’ya çıktılar. Bunun üzerine Dobruca’da üç Müslüman şehir ve 30-40 Türk obası oluştu. Bunlar Bizans’ın kuzey sınırlarını bekliyordu.

Eserin ilerleyen bölümünde buraya göçen Türklerin akıbeti şu şekilde anlatılmaktadır: “*Ol tārīhde Rūm ilinde, Dobruca vilayetinde duran Müslimānlar, Halil Ece-y-ile göçüp gemi-y-ile Karasi iline geçdiler. Zirā Anadolu’da fetret olup ahhbār münkatı’ oldı-y-ıdı ve Rūm ilinde Ulgar Begleri hurūc idüp Faslıyus üzerine müstevli olup Rūm ilinüñ ekserin almışlardı. Ol sebebden anlardan üşenüp göçüp Anadolu’ya geçdiler. Rūm ilinde Kalanlaruñ soyı, Saru Saltuk fevt oldugından sonra mürted ve ahriyān oldılar*”⁶².

Öyle anlaşılmaktadır ki II. İzzeddin Keykavus ile Dobruca yöresine giden Müslüman Türkler de gelişen siyasi ve sosyal şartlarla Hristiyanlığı kabul edip bu yörede kalmışlardır.

Kuzeyde, Dobruca ve çevresinde yaşayan Türklerin, XI. yüzyıldan itibaren, Sinop üzerinden Anadolu ile irtibat içinde bulunduğu, iki taraftaki Türklerin birbirinden haberdar olduğu, hatta ticaret veya başka sebeplerle gidiş gelişlerin yapıldığı her iki eserde de sık sık rastlanan konudur⁶³.

2.3. Ebu’l-Hayr-ı Rumî, Saltukname:

Saltık Gazi ile ilgili rivayetler 15. yüzyılda halk arasında yaygın olarak anlatılmaktadır. Bu durum, *Cem Sultan*’ın dikkatini çeker.

⁶¹ Yazıcıoğlu Ali, *Selçukname* (Elyazma), Topkapı Müzesi Revan Bölümü, 1436, s. 749-751

⁶² *Selçukname*, s. 888-889.

⁶³ *Selçukname*, s. 828-829.

Yanındaki görevlilerden biri olan *Ebu'l-Hayr-ı Rûmî*'yi, Sarı Saltık ile ilgili rivayetleri toplamak üzere görevlendirir ve Saltık Gazi'ye ait menkıbelerin yazıya geçirilmesini sağlar. Eserin yazılması, Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın üzerine sefer düzenlediği yıllara rastlamaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu seferi, 1473 yılında gerçekleşmiştir. Eserin yazarı, *Ebu'l-Hayr-ı Rûmî*'nin verdiği bilgilere göre Saltıkname'nin yazılışı yedi yıl sürmüştür. Dolayısıyla eser, *Ebu'l-Hayr-ı Rûmî* tarafından, XV. yüzyılın son dönemlerinde, 1473-1480 yılları arasında yazılmıştır, diyebiliriz⁶⁴.

Şu ana kadar *Ebu'l-Hayr-ı Rûmî*'nin kendi yazdığı *Saltıkname* nüshası bulunmamıştır. Bulunan yazmaların ise Rûmî'nin yazdığı nüshadan daha sonra istinsah edilmek suretiyle çoğaltıldığı anlaşılmaktadır.

Kültür ve dil tarihimiz açısından çok önemli olan *Saltıkname*'nin, şu ana kadar altı nüshası tespit edilmiştir:

1. İ. H. Uzunçarşılı'nın Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunduğu ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın tanıttığı nüsha. Eser, kütüphanenin Hazine Bölümü 1612 numarada kayıtlı olup 618 sayfa ve üç ciltten oluşmaktadır. Baştan eksik olan nüsha, 1591 yılında istinsah edilmiştir.

2. Dr. Müjgân Cunbur'un Millî Kütüphanede bulunduğu nüsha ise hâlen aynı kütüphanede, Yazma Eserler Bölümü 64 numarada kayıtlıdır. 283 yapraktan oluşan eser, baştan ve sondan eksiktir, istinsah tarihi belli değildir.

3. Bor'daki Halil Nuri Bey Kütüphanesinde bulunan nüsha 17292 numarada kayıtlı olup 2 ve 3. cildi içermektedir. 499 yapraktan ibaret olan eser, 1578'de Edirne'de istinsah edilmiştir.

4. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi İbnü'l-Emin Mahmut İnal Bölümü 3056 numarada kayıtlı olan bu nüsha, 95 yapraktan müteşekkil olup 1733 yılında Emin b. Halil tarafından istinsah edilmiştir.

⁶⁴ Necati Demir, *Sarı Saltık Gazi*, İstanbul 2015, s. 3-5.

5. Millî Kütüphane Yazma Eserler Bölümü A. 2897 numarada kayıtlı olan yazma, 170 sayfadan ibarettir ve müstensihî belli değildir.

Fahir İz, Müjgân Cunbur, Şükrü H. Akalın ve Kemal Yüce yukarıda sayılan nüshalar üzerinde kıymetli araştırmalar yapmıştır.

6. Hâlen Necati Demir'in şahsî kitaplığında bulunan altıncı nüsha ise Gaziantep'in Sarısalkım köyünde bulunmuştur. Başı ve sonu tamdır. 29 x 18 cm. ebadındadır. Siyah deriden yapılmış cilde sahiptir. Yazma, *Bekirli Genç Osmanzade* lâkaplı *Yusuf oğlu Ömer* tarafından, *Ebu'l-Hayr-ı Rûmî*'nin *Saltıkname*'sinden 26 Recep 1279/1863'te istinsah edilmiştir. Bu nüsha hakkında Necati Demir tarafından iki tanıtma yazısı yazılmıştır⁶⁵.

Belge: Ebu'l-Hayr-ı Rumî, *Saltıkname*

(Necati Demir Nüshası İlk Sayfası)

Gagauz tarihi konusunda *Saltıkname*, belki de en önemli kaynaklardan birisidir. *Saltıkname*'nin birinci ciltteki “*Sarı Saltık'ın Rumeli'ye Geçmesi*”, “*Sarı Saltık'ın İstanbul ve Balkanlara Seferi*”; ikinci ciltteki “*Şerif'in Rum İline Geçmesi*”, “*Firengistan'ın Fethi ve Sedd Hikayesi*”, üçüncü ciltteki “*Ayas Bey'in Eflak Meliki ile Cenk Etmesi*”, “*Umur Bey'in Rumeli'ye Geçmesi ile Osman Gazi ve Evladının Rumeli'ye Geçmesi*” bölümleri, Oğuzların Balkanlar'a ve Doğu Avrupa'ya göçlerini anlatmaktadır. *Saltıkname*'nin bahsedilen

⁶⁵ Geniş bilgi için bk. Necati Demir, "Saltukname'nin Yeni Bulunun Altıncı Nüshası Üzerine", *Bilge*, S. 15, Kış 1998, s. 58-61.

bölümleri ve diğer bölümleri Oğuz Türklerinin tarihi açısından tarihî kaynaklarla karşılaştırılarak tek tek incelenmelidir.

Esere göre Gagauzların bir bölümü, Saltık Gazi tarafından Anadolu, özellikle de Konya yöresinden Edirne'ye geçirilen Oğuz Türkleridir. Bu göçlerden biri *Saltıkname*'de şöyle anlatılmaktadır: “(Saltık Gazi), Sultan Alaeddin'in yanına gitmek üzere Konya'ya yöneldi. Beyler ve halk, erkekten ve dışıdan her kim varsa Seyyid'i karşılamaya geldiler: ... Server'i misafir ettiler. Sultan ile Seyyid, Ulu Cami'ye gelip halka vaaz ve nasihatler ettiler: 'Din için gayreti elden bırakmayın. Dinin doğru saydığı şeylerin aksini yapmayın. Zulümden sakının', dediler. Halk bağırsıp ağlaştı: '... **Sizler gaza niyetine çıkıp ev ve yurt ile Edirne'ye gidiniz. Zira buradaki ibadetten, oradaki yatıp uyumak hayırlıdır. Kaldı ki orada ibadet de edersiniz, sevaplar kazanırsınız**', deyip halkı hep o tarafa yönlendirdi. **O söz üzerine Konya diyarından bin ev göçtü. Gaza niyetine Rumeli'ne ve Edirne'ye gittiler. Edirne Kalesi'ne girip oturdular. Etrafta gazalar ederlerdi**”⁶⁶. Bu rivayetlere göre Müslüman Türkler, Balkanlar'a Saltık Gazi zamanında, XIII. yüzyılda geçmiş ve Rumeli'nin muhtelif bölgelerine yerleşmiştir. Bu Müslüman Türklerin nasıl çaresiz kalarak Hristiyanlaştıkları da eserde anlatılmaktadır.

Bu rivayetlere göre Müslüman Türkler, Balkanlar'a Saltık Gazi zamanında, XIII. yüzyılda geçmiş ve Batı Trakya da dâhil Edirne çevresine yerleşmişlerdir.

Saltıkname'ye göre Selçuklular döneminde Çanakkale Boğazı'nı geçip Edirne ve çevresine yerleşen pek çok Türk grubu da bulunmaktadır. *Saltıkname*, 1200'lü yıllarda, Saltık Gazi zamanında bölgeye yapılan göçler, iskânlar, savaşlar ve tarihî olaylar üzerine kaleme alınmış bir eserdir.

Saltık Gazi, Balkanlarda bir savaş sırasında şehit olur. Şehit olmadan önce: “... *Ben giderim! Siz beni yıkayıp kefenleyin. Alıp mumumun yanına götürün. Çevredeki beyler sizden benim ölümü isterler. Birer tabut hazırlayın. Bir gece dursun, adamlarına verin. Ben o tabutlarda görüneyim. Benim tabutumu her yere koyun. Sizler de*

⁶⁶ Necati Demir-M.D.Erdem, *Saltıkname*, Ankara 2007, s. 400-401.

*koydukları zaman görürsünüz, dedi*⁶⁷. O yüzden Saltık Gazi'nin kabrinin çok yerde olduğu rivayet edilmektedir.

Saltık Gazi öldükten sonra gaza arkadaşları İlyas Gazi, Ahmed Gazi, İsmail Gazi, İbrahim Gazi ve İshak Gazi kalır. İlyas Rumi, yıllarca Edirne ve çevresini savunur. Fakat Sırlar, Bulgarlar, Ruslar, Boğdanlılar, Eflaklılar, Hırvatlar yıllarca Edirne'ye saldırdılar. İlyas Gazi, Ahmed Gazi, İsmail Gazi, İbrahim Gazi ve İshak Gazi çeşitli savaşlarda şehit olduktan sonra Edirne'de yaşayan Müslüman Türkler, Anadolu'daki beyliklerden de yardım gelmeyince, İstanbul'daki Bizanslıların da baskısıyla buradan Tuna Nehri'nin güneyine doğru göçerler⁶⁸. Saltıkname'de güneye göçen Türklerin en son nereye ulaştığından ve akıbetlerinin ne olduğundan bahsedilmez. Öyle anlaşılmaktadır ki Edirne'den güneye göçen Türkler, buralarda soydaşları ile karşılaşmış ve kaynaşmışlar, daha sonra da Hristiyanlığı kabul ettiler. Nitekim Yazıcıoğlu Ali'nin kaleme aldığı Selçukname'de bu konu aydınlığa kavuşturulmuştur.

2.4. Seyyid Lokman, Oğuzname:

Saltık Gazi hakkında bilgiler veren yazarlardan birisi de Seyyid Lokman'dır. Yazar, *Oğuznâme* adlı eserini meydana getirirken İbn Bibi'nin Selçuknamesi ile Yazıcızade Ali'nin Selçukname'sini esas almıştır. Bir başka söyleyişle Seyyid Lokman'ın Oğuznamesi, adeta Yazıcızade Ali'nin Selçukname'sinin özeti gibidir. Yazılış tarihi belli değildir. Yazar, 1595'te öldüğüne göre eser, 16 yüzyılın sonlarında kaleme alınmıştır. Eserin tek yazma nüshası Viyana'dadır. Sarı Saltık'ın Türkmen obaları ile Rumeli'ye göçmesini ve Dobruca'ya yerleşmesini, Yazıcızade Ali'nin Selçuknamesi'ndeki bilgileri adeta tekrar ederek, anlatmıştır⁶⁹.

2.5. Evliya Çelebi, Seyahatname

⁶⁷ Demir-Erdem, *Satıkname*, 620-621.

⁶⁸ Demir-Erdem, *Satıkname*, 625.

⁶⁹ Harun Güngör, "Seyyid Lokman ve Oğuznamesi", *TDAD*, Ekim 1986, S. 44, s. 91-103; Harun Güngör, *Türk Budun Bilimi Araştırmaları*, İstanbul 2016, s. 356-383.

Evliya Çelebi (1611-1682), yaklaşık kırk yıl boyunca Osmanlı Devleti topraklarında geziler yapmış, gözlemlerini 10 ciltlik Seyahatname adlı eserde toplamıştır. O, eserinin önemli bir kısmını Gagauzların yaşadığı coğrafyayı gezerek kaleme almıştır. Dolayısıyla eser konu ile ilgili incelemeye muhtaçtır.

Evliya Çelebi Seyahatname'nin I, II, III. cildinde Bürvadi (Dobruca)'dan bahsederken Sarı Saltık'ın adının Muhammed Buharî olduğunu, Türk-i Türkan Hoca Ahmed Yesevî'nin, tahta kılıç kuşatarak Hacı Bektaş Veli'nin yanına, Rum'a gönderdiğini belirtir. Sarı Saltık'ın Sinop'tan Varna'ya, Varna'dan Pürvadi / Pirevadi'ye geldiğinden bahseder⁷⁰. Evliya Çelebi Seyahatname'nin V, VI, VII, VIII ciltlerinde onun Romanya, Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya'daki türbelerinden, makamlarından, maceralarından onunla ilgili inanışlardan bahsetmektedir⁷¹.

Çelebi, eserinin bir başka yerinde de Ahmed Yesevî'nin onu önce Moskov memleketinde Heştek kavmini ve Leh memleketinde (Polonya) Lipka kavmini İslam dinini kabul ettirmek için gönderdiğini söyler⁷². Eser iyi bir incelemeye tabi tutulduğunda Gagauzlar ile ilgili önemli bilgiler elde edileceği muhakkaktır.

3. Rusça Kaleme Alınan Eserler

⁷⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 3, s. 175-176.

⁷¹ Geniş bilgi için bk. Evliya Çelebi Hata! Yer işareti tanımlanmamış. Seyahatnamesi, (Hazırlayan: S. A. Kahraman, Y. Dağlı), C. I-X, İstanbul 1999.

⁷² Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 5, s. 142.

3.1. V.A.Moskof, *Gagauzki teksti*, Kazan 1895; Moskof, "Gagauzi Bendersko Yezda", (Etnografiçesko Obozreniye, 44), 1900-1902.

Gagavuzlara ait halk edebiyatı metinlerini ilk olarak Moskof derlemiş, derlemelerini bir araya toplayarak *Gagauzki teksti* (Kazan 1895) adlı eserinde sunmuştur. V. A. Moskof daha sonra "*Gagauzi Bendersko Yezda*", (Etnografiçesko Obozreniye, 44, 1900-1902) adlı eserini vermiş ve Gagavuz ağızlarından yaptığı diğer derlemeleri, *Proben der Volklietatur der Türkischen Stamme*, "Türk Halklarının Halk Edebiyatlarından Örnekler" serisinin 10.cildini teşkil eden Rusça *Nareçiya Bessarabskih Gagauzov* (Moskva 1904), Almanca Mundarten der Bessarabischen Gagausen "Basarabya Gagavuz Ağızları" adını taşıyan eserinde yayımlamıştır⁷³.

3.2. Wilhem Radloff, *Türk Boylarının Edebiyatı Derlemeleri*, c.X, St. Petersburg 194. 480 s.

W. Radloff, 1866-1904 yılları arasında Türk boylarının halk edebiyatı metinlerini ciltler halinde yayımlamıştır. Bu eserin 10. Cildi Gagauz Türklerinin edebiyatına ayrılmıştır. Aslında Gagauz halk edebiyatı metinleri V. A. Moskof tarafından derlenmiş ve Rusçaya çevrilmiştir. Radloff ise metinleri 7 başlık altında yayımlamıştır:

1. Bölüm: 117 dini miolojik metin, hikayeler, efsaneler, masallar; 2. Bölüm: Güncel hayattan hikayeler; 3. Bölüm: Gagauz bilmeceleri; 4. Bölüm: Gagauz Türkçesi deyimleri; 5. Bölüm: Yarılmacalar ve yanılmacalar; 6. Bölüm: Çeşitli manzum metinler; 7. Bölüm: Maniler. Ekler bölümünde müzik parçaları notaları, oyun havaları notaları, sözlük de yer almaktadır.

Radloff'un bu eseri Gagauz Türklerinin dili, edebiyatı ve kültürü bakımından çok önemlidir. Gagauz Türkçesi yazı dili olmada önce kaleme alınmış olmak bakımından ilgi çekicidir. Her şeyden önemlisi Gagauz halk edebiyatına ait pek çok metin bu eser sayesinde yok olmaktan kurtulmuştur. Eser 2015 yılında Tülay Çulha ve Muvaffak

⁷³ Nevzat Özkan, "Gagauz Türk Edebiyatı", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi C. 12, Ankara 1999, s. 183-447.

Duranlı tarafından Türkçeye aktarılmış, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır⁷⁴.

4. Arapça ve Farsça Kaynaklar:

4.1. Dımaşkî, el-Muktefi

Belirleyebildiğimiz kadarıyla Saltık Gazi'nin sağlığında ondan bahseden ilk yazar Alemüddîn Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-İşbilî ed-Dımaşkî (ö. 739/1339) sayılabilir⁷⁵. 1267'de Dımaşk'ta doğan Arap tarihçi el-Birzâlî, 1286-1299 yılları arasını kapsayan *el-Muktefi* adlı eserinde Saltık Gazi'den, fazla ayrıntıya girmeden, Barak Baba'nın hocası olarak bahsetmektedir⁷⁶.

Bu bilgiler, Saltık Gazi'nin yaşıyorken fark edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. *el-Muktefi*'nin ilk iki cildi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir (III. Ahmed, nr. 2951 / 1, 287 varak). Bu ciltler, 1286-1298 yıllarını kapsamaktadır.

4.2. İbnü's-Serrâc, Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh

Saltık Gazi'den ilk bahseden kaynaklardan birisi de İbnü's-Serrâc'ın *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh* adlı eseridir. İbnü's-Serrâc'ın eserinde onun adı "*Sarı Saltuk*" veya "*Saltuk et-Türkî*"dir. Yazar, Sarı Saltık ile ilgili bilgileri Sarı Saltık'ın müridi es-Seyyid Behramşah'dan ve başka güvenilir şahıslardan dinlediğini ifade etmektedir. 1315 yılında yani Sarı Saltık'ın ölümünden yaklaşık 18 yıl sonra kaleme alınan esere göre Sarı Saltık, 1227 yılında doğmuş ve 70 yaşında iken 1297'de Hakk'a yürümüştür⁷⁷.

⁷⁴ W. Radloff, *Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler*, (Haz. Tülay Çulha - Muvaffak Duranlı), Türk Dil Kurumu yay., 350 s.

⁷⁵ Saltık Gazi ile çağdaş olan Berzâlî, öğrenimini İspanya'da tamamlamış, Halep'e sonra da Şam'a yerleşip müderrislik yapmıştır. Ebu Şame'nin Şam Tarihi'ne zeyl olarak yazdığı *Tarih-i Mısır ve Dımaşk* adlı eseri ile tanınmıştır.

⁷⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul 1992, s. 27'den naklen.

⁷⁷ S. Sarıkaya vd, *İbnu's-Serrâc'ın Eserleri Çerçevesinde XIII. Yüzyıl'da Güneydoğu Anadolu'da Dinî-Tasavvufî Hayat*, PN 110K317, Isparta 2012, s. 243-248.

4.3. İbn-i Battuta, Seyahatname

İbn-i Battuta, 1334'te Azak Denizi'nin kenarındaki Lokak / Ukek şehrine gelir. Daha sonra Kırım'ın Sodak şehrine gelmiş ve bir süre burada kalmıştır. Kırım'dan daha sonra Saltık Gazi'nin şehri olan Babadağı'na geçmiştir. İbn-i Battuta, Baba Saltık adı ile bilinen yani Türklerin yaşadığı toprakların sonu olan kasabaya geldiğini söyler. Aslında İbn-i Battuta, Babadağlı Türklerin dili konusunda kısa bir bilgi vererek Gagauz Türklerinin bir ağız özelliği olan *b->p*- değişmesinden bahsetmiştir. Burada yaşayanların kelime başındaki *b-* seslerini *p*- şeklinde telaffuz ettiklerini bildirmiştir. Ona Saltık Gazi'nin olağanüstü güçlerle donatılmış biri olduğu anlatılmıştır. Ancak İbn-i Battuta, anlatılanları dinin prensipleri ile bağdaştıramamaktadır. Saltık Gazi'nin kasabasından Bizans topraklarına sekiz günlük bir mesafe olduğundan bahseder⁷⁸.

4.4. İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçukname)

İbn Bibî, İranlı yazar ve tarihçidir. Anadolu Selçukluları hakkındaki en önemli eserlerden birisi olan el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâiyye adlı Farsça eseri İbn Bibî yazmıştır.

13. yüzyıl boyunca Anadolu Selçuklu Devleti'nin tarihini görerek yazmıştır. İbn Bibî'nin babası Mecdüddin Muhammed Tercümân, Selçuklu sarayında divan katibi olarak görevlendirilmiştir. II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında da (1237-1246) tercüman olarak tayin edilmiş ve çeşitli hükümdarlara gönderilen elçilik heyetlerinde yer almıştır. Babasının Mart 1272'de ölümünden sonra onun görevleri İbn Bibî'ye verilmiştir. Muhtemelen III. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde (1266-1284) Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisliğine getirilmiştir.

İbn Bibî'nin eserlerini Farsça yazılmıştır. 1192 ile 1280 yılları arasındaki dönemi içermektedir. İbn Bibî, el-Evâmirü'l-Alâiyye'yi 1281 yılında tamamlamış ve kendisinden övgüyle söz ettiği Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'ye takdim etmiştir. III. Gıyaseddin Keyhüsrev için

⁷⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C. 1, İstanbul 2004, s. 598-499.

tek bir el yazması metin günümüze kadar ulaşmış ve İstanbul'da Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde Ayasofya Koleksiyonu'nda yer almaktadır (Ayasofya 2985). Asıl nüshada çoğaltılan yazmalar Ankara, Berlin, İstanbul, Leiden, St Petersburg, Moskova ve Paris'teki çeşitli kütüphanelerde bulunur. Eser, Gagauz Türklerinin tarihi açısından son derece önemlidir.

5.Bulgarca:

5.1.Atanas Manof, *Potekloto na Gagauzite i tahnite obiçay i mavi "Gagavuz menşei, âdetleri ve huylan"* Varna 1938.

Bulgaristan Gagavuzlarının halk edebiyatı metinleri ilk olarak Atanas Manof tarafından 1938'de Bulgarca olarak yayımlanmıştır. Çalışması, *Potekloto na Gagauzite i tahnite obiçay i mavi "Gagavuz menşei, âdetleri ve huyları"* (Varna 1938) adlı eserdir. Romenceye de çevrilen önemli eser, Türker Acaroğlu tarafından Gagavuzlar (Romanya ve Bulgaristan'da Oturan Hıristiyan Türkler Hakkında tarihi ve etnolojik etüd) (Ankara 1939) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

İki kısımdan oluşan çalışmanın ilk kısmı *Gagavuzların menşesine* ayrılmıştır. İkinci kısmında ise; İnanışlar, adetler, yılın ve ayların kısımları, bazı yortularla alakalı adetler, hastalıklar ve tedavi tarzları, bazı Gagavuz kehanet ve hurafeleri, yazı ve edebiyat çalışmalarına ayrılmıştır⁷⁹. Bu eser Gagavuzların Türkiye'de tanınmasına büyük katkılarda bulunmuştur.

6.Türkçe:

6.1.Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*

Akdes Nimet Kurat'ın bu çok değerli çalışmasının I. Bölümü *Eski Türk yurdu, Karadeniz'in kuzeyindeki kavimler*, II. Bölüm *Batı Hunları ve Atilla İmparatorluğu*, III. Bölüm *Avrupa Avarları*, IV. Bölümü *Hazar Kağanlığı*, V. *Pecenekler*, VI. Bölüm *Uzlar (Oğuz-Tork)-Berendiler ve Karakalpıklar*, VII. Bölüm *Kumanlar (Kıpçaklar)*, IX. Bölüm *İdil (Volga) Bulgarları Hanlığı*, X. *Altın Ordu Kağanlığı*,

⁷⁹ Atanas Manof, *Gagavuzlar (Hıristiyan Türkler)*, (Bulgarcadan çeviren: M. Türker Acaroğlu), Ankara 1939. Yeni baskısı: TTK, Ankara 2001.

XI. Kanzan Hanlığı, XII. Kırım Hanlığı, XIII. Astrhan Hanlığı, XIV. Nogaylılara ayrılmıştır⁸⁰.

6.2.Harun Güngör - Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*

Harun Güngör - Mustafa Argunşah'ın ortaklaşa 1991'de hazırladıkları *Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı* adlı çalışma, önemli bir kaynak olup Türkiye'de önemli bir boşluğu doldurmuştur. I. Bölümde Gagauzlar, II. Bölümde Gagauz folkloru, III. Bölümde Gagauz Halk Edebiyatı bölü ele alınmıştır. Sonunda kısa bir sözlük ve kaynakça verilmiştir⁸¹. Çalışma bazı düzenlemeler yapılarak Ötüken yayınevi tarafından 1998'de tekrar yayımlanmıştır⁸².

6.3. Özkan, Nevzat, “Gagauz Türk Edebiyatı”, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*

Kültür Bakanlığı tarafından hazırlanan *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*'nin 12. Cildi Romanya ve Gagauz Türk Edebiyatına ayrılmıştır. Çalışma Nevzat Özkan ve Mariya Durbaylo Angelova tarafından hazırlanmıştır⁸³.

6.4.Nevzat Özkan, *Gagauz Destanları*

Nevzat Özkan'ın hazırlamış olduğu eser Gagauz yeri'nden derlenmiş *Koroğlu, Tepegöz, Dengiboz, âşık Garip, Arzu ile Ganber, Şah İsmail, Gan Kiş, Aleksandr Makedonsk* destanlarını / halk hikayelerini içermektedir. Eserde bu destanlar / halk hikayeleri

⁸⁰ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992.

⁸¹ Harun Güngör - Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1991

⁸² Harun Güngör - Mustafa Argunşah, *Gagauzlar*, Ötüken yay., İstanbul 1998.

⁸³ Nevzat Özkan- Mariya Durbaylo Angelova, “Gagauz Türk Edebiyatı”, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, C. 12, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1999, s.183-447.

hakkında bilgiler verilmiş, metinler Gagauz Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile sunulmuştur⁸⁴.

6.5. Mustafa Argunşah-Hülya Argunşah, *Gagauz Yazıları*.

Mustafa Argunşah ve Hülya Argunşah; Gagauz Türkçesi, Gagauz edebiyatı ve Gagauz kültürü ile ilgili çalışmalarını bir araya getirerek 2007'de Türk Ocakları Kayseri Şubesi arasında yayımlamışlardır⁸⁵.

6.6. Son Yıllarda Düzenlenen Kongreler ve Sempozyum/ Bilgi Şölenleri

6.6.1. Türk Dil Kurumu, Gagauz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni

Türk Dil Kurumu 27-29 Aralık 2007'de Ankara'da *Gagauz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni* düzenlemiştir. Şöleninde 28 bilim adamı Gagauz Türkçesi, Gagauz edebiyatı ve Gagauz kültürü ile ilgili bildiri sunmuştur. Bildiriler 2010 yılında yine Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır⁸⁶.

6.6.2. Selçuk Üniversitesi, Komrat Devlet Üniversitesi, Deutschtürken Verband Institut für die Welt der Türken; V. International Turkic Art, History And Folklore Congress / Art Activities.

Komrat/Moldova'da 13-16 Nisan 2016 tarihleri arasında düzenlenen "V. International Turkic Art, History And Folklore Congress / Art Activities"de bilim adamları Gagavuz Yeri'nin tarihi, kültürü ve dili ile ilgili önemli bildirimler sunmuşlardır. Etkinliğe, Necati Demir "Osmanlı Dönemi Kaynaklarında Gagauzlar" başlıklı bildiri ile katılmıştır. "*Heyet-i İlimiye Çalışmalarında Öğretmenlere Yönelik Alınan Kararlar ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Öğretmen Algısı*"

⁸⁴ Nevzat Özkan, *Gagauz Destanları*, TDK yay., Ankara 2007.

⁸⁵ Mustafa Argunşah-Hülya Argunşah, *Gagauz Yazıları*, Türk Ocakları Kayseri Şubesi yay., Kayseri 2007.

⁸⁶ *Gagauz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni*, 27-29 Aralık 2007, Türk Dil Kurumu Yayınları 2010, 252 s.

başlıklı bildiri ile katılan Yrd. Doç. Dr. Osman Kubilay Gül, eğitimde Türkiye Cumhuriyeti'nin tecrübelerini Gagavuz Yeri bilim insanları ile paylaşmıştır⁸⁷. Dr. Ülker Şen tarafından “*Türkiye-Moldova Arasında İmzalanan Kültür İş Birliği Anlaşmaları Çerçevesinde Gagavuz Türkçesi ve Kültürüne Yönelik Politikalar*” başlıklı bildiri sunulmuştur. Bildiri, Türkiye ile Moldova arasında imzalanan kültür anlaşmalarında Gagavuz Türklerinin yerini tespit etmek; anlaşmalardan hareketle Türkiye'nin Gagavuz Türklerine yönelik eğitim, kültür, dil alanındaki politika ve uygulamalarına yönelik değerlendirmelerde bulunmak amacıyla hazırlanmıştır⁸⁸. Yrd. Doç. Dr. Özkan Aydoğdu tarafından hazırlanan “*Gagauz Türkçesi ile Orta Karadeniz Ağızlarının Ünsüzler Açısından Değerlendirilmesi*” başlıklı bildiri sunulmuştur. Bildiride, Gagauz Türkçesi ile Orta Karadeniz ağızlarında, ünsüzlerle ilgili görülen benzerlikler üzerinde durulmuştur⁸⁹.

Sonuç:

Görüldüğü gibi Gagauz Türkleri ile ilgili araştırmalar, bilinen kaynaklara dayalı olarak devam etmektedir. Mevcut bilgiler yorumlanmakta, konulara farklı açılardan bakılmamaktadır Bu da Gagauz Türkleri ile ilgili araştırmaları kısmen tıkamış durumdadır.

Var olan bazı yazılı kaynaklar Gagauz Türklerinin dili, tarihi ve kültürü açısından değerlendirilmemiştir. Codex Cumanicus, Grek Harfleri ve Karaman Türkçesi ile yayılanmış eserler, Evliya Çelebi

⁸⁷ Osman Kubilay Gül, “Heyet-i İlmiye Çalışmalarında Öğretmenlere Yönelik Alınan Kararlar ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Öğretmen Algısı”, *V. International Turkic Art, History and Folklore Congress / Art Activities*, 13-16 Nisan 2016, Komrat/MOLDOVA.

⁸⁸ Ülker Şen, “Türkiye-Moldova Arasında İmzalanan Kültür İş Birliği Anlaşmaları Çerçevesinde Gagavuz Türkçesi ve Kültürüne Yönelik Politikalar”, *V. International Turkic Art, History and Folklore Congress / Art Activities*, 13-16 Nisan 2016, Komrat/MOLDOVA.

⁸⁹ Özkan Aydoğdu, “Gagauz Türkçesi ile Orta Karadeniz Ağızlarının Ünsüzler Açısından Değerlendirilmesi”, *V. International Turkic Art, History and Folklore Congress / Art Activities*, 13-16 Nisan 2016, Komrat/MOLDOVA.

seyahatnamesi, Bizans kaynakları, Latin kaynakları, bazı Selçuklu ve Osmanlı Dönemi kaynakları araştırmacıları beklemektedir.

Gagauz Yeri'ne en yakın zamanda Gagauz Türklerinin bütün kaynaklarını içeren bir kütüphane kurulmalıdır. Bu olmaz ise kurulu kütüphanelerin birinde Gagauz Türkleri kaynakları bölümü açılmalıdır. Gagauz Yeri'ndeki her araştırmacı bu kaynaklara ulaşabilmelidir.

Gagauz Türkleri ile ilgili kaynakların her araştırmacıya açık olması bu bölge ile ilgili dedikodulara dayalı kargaşaları ortadan kaldıracaktır.

Gagauz Türklerini bu farklı coğrafyada farklı milletler, farklı diller, farklı diller arsında diri tutan tek unsur, konuştukları Gagauz Türkçesine bağlılıklarıdır. Bu bağlılık "Eğitim-öğretimde de Gagauz Türkçesi" ile taçlandırılmalıdır.

**“GÜLİSTANİ BİTİ-TÜRKİYE”DE BİR KİŞİNİN
DAVRANIŞINI TEMSİL EDEN DEYİMSSEL BİRİMLERİN
ANALİZİ**

**ANALYSIS OF PHRASES EXPRESSING THE
BEHAVIOR OF THE PEOPLE AS AN INDIVIDUAL IN THE
WORK "GULISTANI BIT-TURKIYE"**

Doktorant O‘razova Iqbol Abdikarimovna

*Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O‘zbek Tili Va Adabiyoti
Universiteti Tayanch,*

orazovaiqbola@gmail.com

Özet

Toplumu şekillendiren, harekete geçiren temel faktör kişiliktir. İnsanların karşılıklı iletişime girebilmeleri, bir toplum olarak örgütlenebilmeleri, birbirlerini bir insan olarak anlayabilmeleri için öncelikle muhatapı, artroftaki insanları, toplumu anlamaları, hissetmeleri gerekir. Bu nedenle antik çağlardan günümüze insan Fe'l-haysiyetini karakterize eden eserler felsefe, psikoloji, edebiyat alanlarında çeşitli düzeylere ışık tutulmaktadır. Dilbilimde de insanın karakterini ortaya koyan sözcüksel birimler birçok bilim insanının dikkatini çekmiştir. Phraseologisms'in ana görevi, insan konsensüsünü aydınlatmaya hizmet eder. Bu nedenle, halkın sözlü yaratıcılığında karşılaşılan temel deyimler, kişiyi bu ya da bu seviyeye karakterize eden ifadelerdi. XIV yüzyılın ikinci yarısının kaynaklarında, insan davranışını temsil eden deyimse birimler, esas olarak görüntünün karakterini ortaya çıkarmak, kitabın hayal gücündeki kahramanın imajını restore etmek, görüntüden parlak bir çıkış sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bu makalede de “Gülistani bit-Türk” eserinde kullanılan bir kişinin davranışını ifade eden deyim analize çekilmiştir. Mevcut phraseological birimler anlamsal alanlara ayrılmaları ile açıklanır ve phraseological birimlerin özellikleri ortaya çıkar. Karakteri ortaya çıkaran deyimse birimler hakkında bazı sonuçlar açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: frazema, sema semema, anlamsal alan, integral sema, diferansiyel sema, değerlendirme sema, kategorik sema

Abstract

The main factor that shapes society and drives it is the individual. Before interaction and unity as a society, people are supposed to understand each other as individuals, the people around them, the society. For this reason, from ancient times to the present day, works describing human behavior have been covered in various fields studies such as philosophy, psychology, and literature. The same scenario can be seen in linguistics, too. Lexical units that are key to reveal human nature have attracted the attention of many scholars. The main function of phraseology is to illuminate the concept of man. For this reason, the main phraseologies found in folklore were, to one degree or another, descriptive expressions of the individual. In the sources of the second half of the XIV century, phrases expressing human behavior were used mainly to reveal the character of the image, to restore the figurative image of the hero in the imagination of the reader, to ensure the brightness of the image. This article also analyzes the phrases used in "Gulistani bit-turkiy" to describe the behavior of the person. Existing phrases are explained in semantic fields and the specific features of phraseological units are revealed. Some conclusions are drawn about the phrases that reveal the character.

Kalit soʻzi: frazema, sema, semema, semantik maydon, integral sema, differensial sema, baho semasi, kategorial sema.

Keywords: phrasema, sema semema, semantic field, integral sema, differential sema, evaluation sema, categorical sema.

“Tilshunoslikda ham xarakter ifodalovchi leksik birliklar koʻpligi bilan olimlar diqqatini jalb qilgan. Rus tilshunosligida mazkur birliklarning antropotsentrik jihatlari L.A.Vlasova, I.A.Voloshkina, S.A.Gurskaya, M.A.Lvovna, A.V.Grinko, Z.A.Golovanova, Din Txi Txu Xuyen, L.R.Yermakova, Ye.V.Koralyova, N.Yu.Lukashevich kabilarning tadqiqotlarida oʻz ifodasini topgan.”⁹⁰ Tojik tadqiqotchisi

⁹⁰Власова Л.А. Темперамент и его проявления в лингвистических характеристиках и психологических компонентах речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2007. – С.51; Волошкина И.А.

M.Sulaymonova⁹¹ nemis va o‘zbek tilidagi xarakter ifodalovchi frazeologik birliklarni qiyosiy metod asosida tadqiq qilgan”.⁹²

Фразеосемантические поле характер человека на материале французского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Белгород, 2009. – С.29; Гурская С.Л. Имена существительные общего рода, характеризующие человека в ярославских говорах: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ярославль, 2010. – С.24; Динь Тхи Тху Хуен. Русские фразеологизмы со значением характера человека с позиции носителя вьетнамского языка: Автореф. Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – С. 44; Королёва Е.В. Нестандартные коммуникативные ситуация с участием представителей разных психологических типов темперамента (на материале судебной речи): Автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – М., 2004. – С.66; Лукашевич Н.Ю. Когнитивно-семантический анализ предикатов, обозначающих черты характера человека: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2004. – С.16; Макарова Н.Г. Гендерные различия в проявлениях волевых черт характера: Автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – М., 2004. – С.41; Мордвина-Щодро О.А. Антонимо-синонимические блогии предложательных, называющих черты характера: лингвокультурологический аспект: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – С.56; Наженко Е.В. Этнокультурная специфика стереотипов-концептов национального характера: “уверенность в себе”, “патриотизм”, “успешность”: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2008. – С.53; Семушина Е.Ю. Сопоставительный анализ субстантивных фразеологических единиц и сложных слов, семантически ориентированных на характер человека в английском и русском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004. – С.121; Терехова Н.В. Семантико-функциональный анализ имен прилагательных со значением характер человека в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2002. – С.69.

⁹¹Сулаймонова М.А. Фразеологические единицы качественной характеристики человека в немецком и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2005. – С.33.

⁹² Abdullayeva R. O‘zbek tilida xarakter ifodalovchi birliklar semantikasi. PhD...diss. –Namangan, 2021. 5-6-betlar.

O‘zbek tilshunosligida xarakter-xususiyatni aks ettiruvchi sifatlar⁹³, so‘z birikmalari, frazeologik birliklar, paremlar⁹⁴ atroflicha yoritilgan va tavsiflangan.

Sayfi Saroyining “Gulistoni bit-turkiy” tarjimasida ham xulq-atvor ifodalovchi frazemalar matnda, asosan, ikki xil vazifani bajaragan: birinchisi, matndagi asosiy vazifasi - qahramonning yorqin tasviriy portretini chizish, chunki “frazeologik birliklar qayta nomlovchi birlik sifatida lisoniy manzarada obrazli ko‘rinishda bo‘ladi”⁹⁵. Ikkinchi vazifasi esa matndagi qisqalikni ta‘minlash, sababki, frazema kam so‘z orqali keng fikr ifodalay olishi uning ma‘no tomonining o‘ziga xosligidir. Shaxsning xulq-atvorini ochib beruvchi frazeologik birliklarning ahamiyatli tomoni shundaki, ular insonni xarakter jihatdan tasvirlashga, fe‘l-atvorini ochib berishga qaratilgan bo‘ladi va ko‘p hollarda sifat, ravish, ba‘zan fe‘l frazemalar bu vazifani bajaradi. Biz tahlilga tortgan xulq-atvor ifodalovchi frazemalarning deyarli barchasida baholash semasi mavjuddir. B.Yo‘ldoshevning fikricha, “Baholash deganda predmet yoki shaxsga nisbatan salbiy va ijobiy tavsif berish tushuniladi. Frazeologik birliklar ma‘nosini tahlil qilganda baholash xususiyati albatta ishtirok etadi. Agar frazeologik birliklarning semantik strukturasi baholash semasi bo‘lsa, o‘sha

⁹³Mahmud Koshg‘ariy. Devoni lug‘atit turk. – Almaty: Dayk-press, 2005. – S.25; Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn/ Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar.14 jild. – T.: Ma‘naviyat, 2000. –141-144-betlar; Fitrat A. Sarf. –T., 2006. Tanlangan asarlar. IV jild. –140-b; Ma‘rufov Z. Sifat. Hozirgi zamon o‘zbek tili (leksikologiya, fonetika, grafika, orfografika, morfologiya). – T., 1957; Qo‘ldoshev M. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida sifat yasovchi mahsuldor affikslar: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref.–T., 1995. 22-b. Rahmatullaev Sh. O‘zbek frazeologiyasining ba‘zi masalalari (Frazeologik polisemiya, sinonimiya, antonimiya va omonimlik): Filol. fan. dokt. ... diss.–T., 1966. –32-6; Mamatov A. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari: Filol. fan. dokt. ... diss.–T., 1999. – 330-b.; Iskandarova Sh. Leksikani mazmuniy maydon asosida o‘rganish muammolari. –T.: Fan, 1998. – 50-b.; Vafoeva M. O‘zbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktural-semantik tahlili: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. –T., 2009. – 53-b. Abdullayeva R. O‘zbek tilida xarakter ifodalovchi birliklar semantikasi. PhD...diss. –Namangan, 2021.

⁹⁵ <http://idioms.thefreedictionary.com/foxes>.FarlexPartner Dictionary @Farlex 2017

frazeologizmning struktural-grammatik qurilishidan qat'iy nazar, frazeologik birlik izohi sifat orqali beriladi yoki bu izoh tarkibida *nihoyatda, juda* singari baho semasini ifodalovchi so'zlar qo'llanadi".⁹⁶ Shaxsning xulq-atvorini ifodalovchi frazemalarni obrazga bergan baho semasiga ko'ra ikkiga ajratib tavsiflash mumkin:

1. *Ijobiy fe'l-atvorni bildiruvchi frazemalar*- Muallif obrazdagi ijobiy xislatlarni bo'rttirish maqsadida, asosan, frazemalarni uyushiq holda qo'llaydi: *So'zi totli, so'zi bol, alchoq ko'ngulli, o'zi halim, dag'i ko'ngli salim, ko'zi to'q,*

2. *Salbiy fe'l- atvorni bildiruvchi frazemalar* – Bunday frazemalar asosan obraz tasvirini chizish jarayonida uchraydi va muallifning qahramonga nisbatan munosabatini aks ettiradi: *Yuz buzlar, tili uzun, sufrasin ochuq ko'rmadi, rahmi qat'iy, achi so'zli, qatti yuzli, och ko'zli, bo'g'ozli keng.*

Manbalarda salbiy xarakter-xususiyatlarga ishora qiluvchi birliklar ijobiy xarakter-xususiyatlarini ifodalovchi birliklardan ko'p. "Ushbu holat dunyoning ko'plab tillari leksik-frazeologik sathlarida yaqqol namoyon bo'lgan. Dunyo tillarida insonning ijobiy sifatlarini aks ettirishdan ko'ra salbiy illatlarni aks ettirish usullari va yo'llari ko'proq".⁹⁷

Tahlilga tortilgan xulq-atvor bildiruvchi frazeologizmlar ma'nosiga ko'ra quyidagi mikromaydonlarga birlashadi:

1. "Nutqiy munosabat" semali frazeologizmlar.

Insonlar orasida kishiga baho berish, kishini yaqindan bilishda, avvalo, uning nutqiy muomala madaniyatidan kelib yondashilgan. Asarlarda ham obrazlarning xarakterini ochishda qahramonning nutqiy layoqatiga qarab baho beruvchi frazeologizmlardan foydalanilgan. Ushbu frazemalar denonativ va kategorial semasiga ko'ra bir mikromaydonga birlashadi. Baho va daraja (gradatsiya) semalari frazeologik birliklar

⁹⁶ Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. Filol.fanl.dokt...diss. avtoref. –Toshkent, 1993. 13-bet.

⁹⁷ Abdullayeva R. O'zbek tilida xarakter ifodalovchi birliklar semantikasi. PhD...diss. –Namangan, 2021.

tabiatiga ko‘ra farqlovchi yoki birlashtiruvch sema vazaifasini bajaradi. Jumladan, *so‘zi totli, so‘zi bol* frazemalari kategorial semasiga ko‘ra “belgilik”ni, denonativ semasiga ko‘ra “nutqiy faoliyat”ni, baho semasiga ko‘ra “ijobiy” munosabatni ifodalaydi va har uchala sema mazkur frazemalar uchun integral (birlashtiruvchi) sema sanaladi. *so‘zi totli va so‘zi bol* frazeologizmlari o‘rtasidagi farqlovchi belgi gradatsiya bo‘lib, birinchisiga qaraganda ikkinchi frazema belgining kuchliligini bildiradi hamda go‘zal muomala- madaniyatiga ega shaxs xarakterini bo‘rttirib ifodalash uchun qo‘llanib, “shirinsoz” ma’nosini anglatagan. Masalan: *Aning ortincha bir bo‘yi tol, so‘zi bol, sohibjamol qul bag‘ishladi.*

Ushbu semalar bilan birgalikda matnda frazema yozuvchi mahoratidan kelib chiqqan holda turli uslubiy ma’nolar bilan ham boyitilishi mumkin. *so‘zi totli* frazemasiga yozuvchi tomonidan uslubiy ma’no yuklangan bo‘lib, matnda ironiyani ham ifodalaydi. Masalan:

Bir ezgu odamiyga bir yomon tilli kishi so‘kti:

Ul aytti: “Ey so‘zi totli, yuzi qutli, o‘zi komil,

Menim aybimingan ko‘btur, meni mentek kishi bilmas,

Menga sen rost aytting erurmen aybima qoil”.

Yozuvchi frazemani shunday mahorat bilan qo‘llaganki, frazema obraz- oqil er tilida ijobiy baho semasini ifodalasa-da, o‘quvchi asar matnidan kelib chiqib, frazema baholovchi semani salbiy ma’noda qabul qiladi. Garchi, obraz tilida ijobiy ma’noda qo‘llangan bo‘lsa-da o‘quvchi ongida kontrast semani akslantiradi. *Achi so‘zli, tili uzun* birliklari va yuqoridagi frazemalar uchun baho semasi differensial sema bo‘lib, *Achi so‘zli* frazemasini nutqiy muomala madaniyati past, insonlar bilan yomon muomala qiluvchi kishining xarakterini tavsiflash uchun qo‘llangan va matnda “qo‘pol” ma’nosini ifodalagan. Masalan: *Filjumla, imkoni muvofiqat bo‘lmadi esa, muvofiqat ixtiyor qildilar, chun muddati iddat tamom bo‘ldi esa, bir yigitga ani ahdi nikoh qildilarkim, tursh yuzli, achi so‘zli, yomon xulqli edi.*

Bilamizki, polisemantik frazemalar tarkibidagi ma'nolar ham xuddi leksik ma'nolarda bo'lgani singari kontekstda, sintaktik qurshovda namoyon bo'ladi. Polisemantik xarakterga ega bo'lgan *tili uzun* frazemasida matnda ikki xil ma'noni ifodalagan. Frazemaning dastlabki, ya'ni bosh ma'nosi xarakter ifodalovchi semema bo'lib, "g'iybatchi, betgachopar" ma'nolarini ifodalagan: *Ey hayf bu husn va jamolina ko'ra tili uzun dag'i adabsiz bo'lmasa edi, ne xush bo'lg'ay edi*. Ikkinchi ma'no denotativ ma'nodan o'sib chiqqan konnatativ frazesema bo'lib, "g'iybat qilishga sharoit" ma'nosini akslantiradi: *Dag'i dunyoning havo va havasinda alin qisqa qildi. Ani ko'rub, hasudlarning tili uzun bo'ldi*. Har ikki semema "no'rin tanqid qilish" semasi orqali birlashib turadi. Shuning uchun tili uzun frazemasida XIV asr frazeologizmi uchun ikki sememaga ega bir til birligi hisoblanadi.

2. "Mijoz" semali frazeologizmlar. Ushbu mikromaydonga mansub *alchoq ko'ngulli; o'zi halim, dag'i ko'ngli salim; rahmi qat'iy; qatti yuzli; yuz buzar*; frazemalari belgini (kotegarial sema) va xarakterni (denotativ sema) ifodalashiga ko'ra integral semalarga ega. Bu iboralar uchun differensial sema baho semasi bo'lib, *alchoq ko'ngulli; o'zi halim, dag'i ko'ngli salim* iboralarini ijobiy munosabatni anglatadi. *Rahmi qat'iy, qatti yuzli, yuz buzar, ko'ngli tor* iboralarini esa salbiy munosabatni aks ettirishi bilan farqlandi.

alchoq ko'ngulli frazemasidagi alchoq leksemasi hozirgi o'zbek tilida "o'taketgan razil, past; yovuz, nomard; xoin"⁹⁸ ma'nolarini ifodalaydi. Eski o'zbek tilida esa "alchoq [الچاق] pokorный (itoatkor), смиренный (kamtarin); добрый (mehrison), добродушный (yaxshi xulqli); простой"⁹⁹ ma'nosida qo'llangan. Hozirgi turkman tilida olchoq so'zi "xushmuomalali, ko'ngli ochiq" ma'nolarini ifodalaydi.¹⁰⁰ Navoiy asarlarida esa bu leksema uchramaydi. Demak, xulosa qilish mumkinki, alchoq leksemasi XIV asrgacha eski o'zbek

⁹⁸ O'zbek tilining izohli lug'ati. V jildli. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. III jild. 120-bet.

⁹⁹ Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. –Ташкент: Фан, 1966-1971. Т. I. 1966. -652с. Т. I. 1966. С.49.

¹⁰⁰ Safarov M. Soxta do'stlar. Maqola.//Fan va turmush, 1980, 5-son, 28-bet

tilida ijobiy ma'noda iste'molda bo'lgan va hozirda ushbu leksema semantikasida o'zgarish yuz berib, salbiy ma'noda ishlatiladi.

Alchoq ko'ngulli frazemasi asarlarda "yaxshi xulqli" ma'nosini bildirgan: *Karimunnafs, sohib xulq, buyuk himmatli, alchoq ko'ngulli, ulug'a, kichikka e'zoz va ikrom va ehson qilib, g'aybatlarinda xayrin so'zlar edi.*

o'zi halim, dag'i ko'ngli salim frazemasi, nazdimizda, muallif qalamiga mansub frazeologik topilma bo'lib, "o'ta rahmdil, yumshoq fe'lli" ma'nolarini anglatgan: *Alqissa, eshittimkim, anga bir balo kelib, yomon ishga mansub bo'lub, mahkam urub surdilar dag'i kuttobni bir solih kishiga berdilar. Eylakim o'zi halim, dag'i ko'ngli salim edi.*

Rahmi qat'iy frazemasi "rahmsiz" ma'nosini ifodalab, hozirgi o'zbek tilida ushbu frazema leksik qayta shakllanib *rahmi qattiq* shaklida uchraydi. XIV asrdagi frazema rahmning o'garmasligiga urg'u berilishi natijasida shakllangan: *Yaqinda bo'lmasa gar zuhdu taqvo, Rahmi qat'iy mavaddatdan ko'b avlo.* Tilning keyingi bosqichida shakllangan *rahmi qattiq* varianti o'zgarmaslik belgisidan o'sib chiqqan, ya'ni qattiq predmetlardagi o'zgarmaslik belgisi qat'iy so'zining qattiq leksemasi bilan almashishiga sabab bo'lgan. Albatta, frazeologik variantlashuvga har ikkala so'zdagi fonetik tarkibning yaqinligi ham turtki bo'lgan.

qatti yuzli frazemasi bezbet ma'nosini anglatib hozirgi frazeologik fondda *yuzi qattiq* shaklida ishlatiladi. *yuz buz* frazemasi janjalkash ma'nosini ifodalaydi va hozirda arxaiklashgan.

3. "Mol-mulk" semali frazemalar. Insonni mol-mulkka, pulga nisbatan munosabatidan kelib chiqib baholovchi frazeologizmlar ham asarlarda kam bo'lsa-da uchraydi. Ushbu frazemalar uchun denotativ (mulk) va kategorial semalar (belgi) integratsion sema sanalsa, baholovchi sema farqlovchi sema vazifasini bajargan. Mol-mulkka nisbatan ijobiy munosabatni bildiruvchi *ko'zi to'q* frazemasi "qanoatli" ma'nosini ifodalab, asarda boriga shukr qiladigan, boylikka ruju qo'ymagan, nafsini jilovlay olgan obrazni ochib berishga xizmat qilgan: *Nechakim, minmaka hozir tevam yo'q, Yururman shodmon*

qornim, ko'zum to'q. Ushbu frazema o'zgarishsiz holatda hozirgi o'zbek adabiy tilining frazeologik fondida ham mavjud.

Manbalarda baxil, ziqna qahramon tasviriga nisbatan salbiy munosabatni assotsiatsiyalovchi *sufra sin ochuq ko'rmadi* frazemasidan foydalanilgan: *Ilayinda bir kintor yemak bo'lsa Abuhurayra chetukina bir luqma yeturmagay dag'i ashobi kahf itina sunuk solmag'ay. Filjumla, kim ersa eshikin dag'i sufrasin ochuq ko'rmadi.* Frazema erkin birikmaning metonimiya usulida ma'no ko'chirish orqali frazemalashuvidan hosil qilingan. Ushbu frazema mazmuni o'zbek xalqining stereotiplaridan biri bo'lgan mehmondo'stlik, mehmonnavozlik urf-odatlariga asosida shakllangan va baxillikning eng yuqori darajasini millat uchun qadriyat sanalgan odatning tark etilishi orqali oson, obrazli tasvirga olgan. Ushbu frazemada denotativ, kategorial va baho semasi bilan birga daraja semasi ham mavjud. "Gulistoni bit-turkiy"da uchrovchi *sufra to'kmoq* hozirgi nutqimizda uchrovchi *dasturxonli oila, dasturxon ochiq, dasturxon solmoq* frazemalari ham mehmondo'stlik qadriyatiga asosida shakllangan.

4. "Iste'mol" semali frazemalar. Turkiylar azaldan dasturxon atrofida o'zini tutish, tanovvul qilish odobiga alohida e'tibor berishgan. Shu bois asarlarda obrazning xarakterini ochishda *och ko'zli, bo'g'oz keng* frazemalaridan foydalanilgan. Ushbu frazemalar uchun kategorial va denotativ semalar integral sema sanalsa, baho semasi differensial sema vazifasini bajargan. Spontanlik asosida shakllangan har ikkala frazema sememasi tarkibida "xo'ran", "ishtahasi yaxshi" semasi mavjud bo'lib, *och ko'zli* frazemasida tarkibidagi salbiy munosabatni ifodalovchi baho semasi uni *bo'g'oz keng* frazemasidan farqlamoqda: *...tursh yuzli, achi so'zli, chirkin xulqli, yomon tirlikli, ko'ngullar ozor qilinishi, och ko'zli kimersa edi.* B.Yo'ldoshev frazemalar uchun xarakterli bo'lgan uslubiy bo'yoqdorlikning besh asosiy turini: 1) ironiya; 2) chegaralash; 3) mensimaslik, e'tiborsizlik; 4) nafratlanish, jirkanish; 5) tahdid kabilarni qayd etadi.¹⁰¹ Matn mazmunidan anglash mumkinki, *och ko'zli* frazemasida ham nafratlanish semasi mavjud.

¹⁰¹ Yo'ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari –Samarqand: SamDU nashri, 1998, 10-bet.

Hozirda ushbu frazema polisemantik xarakterga ega bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan frazema semantikasida kengayish yuz bergan, konnatativ ma‘no frazemaning denotativ ma‘nosidan o‘sib chiqqan. Ya‘ni tilning keyingi bosqichlarida frazemaning dastlabki ma‘nosini metaforik ko‘chirish orqali mol-mulkka o‘chlik semasi ham shakllangan. Ushbu frazeologik birlik bugungi kunda qo‘shma so‘z (ochko‘z) sifatida va komponentlari o‘rni almashgan holda *ko‘zi och* variantida ham tilimizda ishlatilib kelinmoqda.

bo‘g‘ozi keng frazemasini manbalarda baho semasidan xoli holda uchraydi: *Ayturlar: bir pahlavon yumruqchi yigitni dunyo jihatidan ali ovuchi tor, dag‘i bo‘g‘ozi keng edi*. Matndan anglashiladiki, frazema *ehtiyoji ko‘p* ma‘nosini ham anglatadi. Ya‘ni moddiy jihatdan faqir, ammo yashash uchun talab qilinadigan xarajatlarga ehtiyojmandligini bildirmoqda.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, XIV asr yodnomalarida xulq-atvor ifodalovchi frazemalarning akariyatida baho semasi mavjud, ammo baho semasidan xoli birliklar ham uchrab turadi. Salbiy munosabat ifodalovchi frazemalar 7ta, ijobiy munosabat idodalovchi frazemalar 5ta, neytral frazema esa bitta bo‘lib, salbiy ottenkali frazeologizmlar ko‘proq qo‘llangan. Semantik jihatdan insonning ichki tabiatini aks ettiruvchi frazemalar boshqa mikromaydonlarga qaraganda faol. “Muallif tomonidan inson xarakterini ko‘rsatish uchun qo‘llanilgan frazeologik birliklarni tahlil qilish jarayonida matn, nutqiy akt, pragmatik ma‘no va undan chiqariladigan hukm asos vazifasini bajaradi”.¹⁰² Misollardan ko‘rish mumkinki, yozuvchi obraz xarakterini ochish uchun, undagi ijobiy yoki salbiy xarakterni bo‘rtma va yorqin tasvirlash uchun ko‘p hollarda frazemalarni uyushiq holatda sanash ohangi bilan beradi. Bu esa adabiyotda tadrij san‘atini hosil qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yo‘ldoshev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. Filol.fanl.dokt...diss. avtoref. –Toshkent, 1993.

¹⁰² Safarov Sh. Pragmalingvistika. –Toshkent., 2008. – 137-b.

2. Abdullayeva R. O‘zbek tilida xarakter ifodalovchi birliklar semantikasi. PhD...diss. –Namangan, 2021.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. -Toshkent, 2008.
4. Yo‘ldoshev B. Frazеologik uslubiyat asoslari –Samarqand: SamDU nashri, 1998.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. V jildli. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
6. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. –Ташкент: Фан, 1966-1971. Т. I. 1966. -652с. Т. I. 1966. С.49.
7. Safarov M. Soxta do‘stlar. Maqola.//Fan va turmush, 1980, 5-son, 28-bet

ФОРС ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ТЕРМИН ЯСАШ БЎЙИЧА ПРИНЦИПЛАРИНИНГ ЎХШАШ ВА ФАРҚЛИ ЖИХАТЛАРИ

PhD. Хулкар Василовна МИРЗАХМЕДОВА

*Тошкент давлат шарқишунослик университети Эрон-афгон
филологияси кафедраси мудири,*

доцент

hulkar1061@mail.ru

Аннотация

Олимлар аср бошида жуда кўп лингвистик жараёнларнинг бўлиб ўтганига гувоҳлик беришади. Илмий-техниканинг ривожланиши натижасида тилга жуда кўплаб атама-терминлар кириб кела бошлайди ва уларни тилда қўллаш масаласи кун тартибига чиқади. Форс тилида термин ясашда Эрон *فرهنگستان زبان و ادبیات ایران farhangestān-e zabān va adabeyāte irān* “Форс тили ва адабиёти академияси” ўзининг *اصول و ضوابط واژه گزینی osul va zavābet-e vāžegozini*¹ “Сўз танлашнинг усул ва қоидалари” йўриқномасини ишлаб чиққан. Ўзбек тилида эса 1989 йилда Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги “Ўзбек атамашунослик қўмитаси” томонидан ўзлашмаларга муодил бериш бўйича тартиб ишлаб чиққан. Мазкур мақолада икки тил учун ишлаб чиқилган “йўриқномалар”нинг ўзаро фарқли ва ўхшаш жиҳатларини кўрсатиб бериш режалаштирилган.

Калит сўзлар: терминология, калька, аббревиатура, “Атамақўм”, “Форс тили ва адабиёти академияси”, термин ясаш, байналмиллал термин.

Форс ва ўзбек тиллари термин ясаш бўйича низомлари қиёсланганида қуйидаги таҳлиллар кузатилди:

1. Ташкил топиви:

¹ *اصول و ضوابط واژه گزینی "همراه با شرح و توضیحات" ویرایش سوم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی خرداد 1388. ص. 58.*

1) ISO 704 (International standartisation of organization) Халқаро Стандарти Европанинг Вена, Прага ва Россия терминология мактабларининг илмий-назарий ғоялари ва таклифлари асосида шаклланган. Халқаро стандарт 8 бўлимдан иборат бўлиб, терминология билан боғлиқ барча масалалар қамраб олинган. Бу Халқаро стандарт ўзгартиришлар киритилган ҳолда 2000 йилда иккинчи бор нашр қилинди.

2) 1936 йилда Эронда ҳукмронлик қилган Ризошоҳ форс тили лексикаси таркибидан араб ва бошқа тиллардан кириб қолган ўзлашмаларни чиқариб ташлаш, ўрнига форс тили имконияти доирасида эквивалент келтириш ҳамда тилнинг софлигини сақлаб қолиш мақсадида *فرهنگستان ایران farhangestān-e irān* “Эрон академияси”ни ташкил этди (1941 йилгача ўз фаолиятини давом эттирган). Бу ташкилот иккинчи бор 1968 йилда, учинчи марта эса 1991 йилда учинчи бор қайта ташкил этилган бўлиб, уларнинг асосий йўналиши – мамлакатда тилни форсийлаштириш, бегона бўлган ёки ўзлашларни тил таркибидан сиқиб чиқариш ва форс тилининг мавқеини кўтаришдан иборат бўлган. Мазкур учинчи *فرهنگستان زبان و ادبیات ایران farhangestān-e zabān va adabeyāte irān* “Эрон тил ва адабиёти академияси” (кейинчалик – Академия, деб юритилади) ўзининг *اصول و ضوابط واژه گزینی osul va zavābet-e vāžegozini*² “Сўз танлашнинг усул ва қоидалари” Йўриқномасини ишлаб чиққан.

3) 1989 йил 21 октябрда ЎзССР Олий Совети “ЎзССРнинг давлат тили ҳақида”ги қонунни қабул қилган ва шу даврдан бошлаб, расман ўзбек тилига “давлат тили” мақоми берилди³. Қонун ўзбек тили бутун Ўзбекистон бўйича давлат тили сифатида амал қилишининг ҳуқуқий асосларини белгилаб, иш юритишда, давлат органларига мурожаат қилишда ўзбек тилининг мавқеини биринчи ўринга олиб чиқиши режалаштирилган эди. 1990 йил 16 февралдан расман ўзбек тили учун атамашунослик қўмитаси – Атамақўм иш бошлаган. Ушбу жараёндан сўнг сўнг, тахминан, 3-

اصول و ضوابط واژه گزینی "همراه با شرح و توضیحات" ویرایش سوم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی خرداد 1388. ص. 58

³ Ўзбекистон Республикасининг давлат тили тўғрисида. Available at: <https://www.bbc.com/uzbek/37727771>.

5 йил давомида илгаридан тилда қўлланишда бўлган терминларни, айниқса, русча-байналмилал қатламни қайтадан қараб чиқиш тенденцияси кучайиб кетди.

2. Термин танлаш жараёни:

1) ISO 704 Халқаро стандартида “ҳар бир тил ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ўз стандартини ишлаб чиқиши мумкин”лиги қайд этилган. Қолаверса, умумий лексика таркибидаги сўзнинг терминга айланиши ва янги маънога эга бўлиши ҳар бир тилда воқеланиши мумкинлиги борасида ҳам кўрсатма берилган⁴. Халқаро Стандартда сўз, термин, лексика, тушунча, ўзлашма, бирикма, қисқартма, символлар, терминдаги калькалалар жараёни, сўз ўзлаштириш талаблари ва бошқалар борасида синчковлик билан ёритилган.

2) Йўриқномада термин танлаш жараёни, асосан, форс тили сўз яшашнинг ички имкониятларидан фойдаланиш, форс тилида аввал қўлланилган, ҳозирги кунда пассив қатламга айланиб улгурган, қолаверса, форс тили лаҳжаларига оид сўзларни жонлантириш эвазига ўзлашмаларга эквивалент тақдим қилиш йўриқлари келтирилган.

3) Атамақумда келтирилган йўриқлар, асосан, *русча-байналмилал ўзлашмаларга эквивалент бериши, терминологияда юзага келаётган синонимияни олдини олиши* бўйича кўрилиши лозим бўлган чоралар юзасидан фикрлар келтирилган.

3. Морфологик, фонетик ва синтактик хусусияти:

1) Ҳар бир тилнинг ўз морфологик, фонетик ва синтактик хусусияти мавжудлигини инобатга олганда, ҳар бир тил учун термин яшашнинг Халқаро стандартда белгиланмаган усулларини ўша тил нуктаи назаридан ишлаб чиқиш мумкин. Стандартда тақлиф қилинаётган терминлар ва термин яшаш усуллари инглиз тилида ёритилади. Қуйида тақлиф қилинадиган принциплар янги термин ясалишида, қолаверса, терминологиядаги системалаштиришда дастурул амал бўлади. Термин тушунчани

⁴ Terminology work — Principles and Methods // International Standard ISO 704. Second edition 2000-11-15. Reference number ISO 704:2000 (E). – 32 p.

бутунлигича, ўз ҳолича англатган, шунингдек, таърифсиз ҳам аниқ ва раво бўлган тақдирдагина фан учун *мушунарли* бўлади”⁵.

2) Академия низомнинг 4.1. банди “...бир сўз ёки иборани шу кунгача форс тилида қўлланилиб келинаётган сўзлар ва иборалар ичидан *танлаб олмоқ* лозимлиги белгилаб қўйилган ва мисол сифатида ‘transportation’ ‘транспорт’ термини учун *ترابرى tarābari* (ترا *tarā* қадимги форс тилида “у тарафдан”, “олдидан” маъносида қўлланилган равиш бўлиб, *بردن bordan* ‘олиб борувчи’, ‘ташувчи’ феълининг ХЗН *بر bar* билан биргаликда ‘транспорт’ терминини ҳосил қилган) келтирилган⁶.

Форс тили лексикаси учун Ибн Сино каби алломалар, Носир Хусрав каби шоирлар баъзи арабий сўзларнинг ўрнига форсий муодилларни таклиф қилиб кетишган. Масалан: арабий *ادراك edrāk* ўрнига *اندر يافته andaryāfte* (اندر *andar* {آن *ān* ва در *dar* нинг бирикмаси} ва *يافته yāfte* *يافتن yāftan* ‘топмоқ’, ‘бўлмоқ’ феълининг ўтган замон сифатдоши {кейинчалик – ЎЗС}) ‘идрок’, ‘англаш’, *بصير basir* ўрнига *بينا biynā* (بين *beyn* + ا *ā* ҳолатида ҳозирги замон сифатдоши {кейинчалик – ХЗС}ни ясаган) ‘кўзи ўткир’, ‘яхши кўрадиган’, *موجود moujud* ўрнига *يافته yāfte* (*يافته yāfte* *يافتن yāftan* ‘топмоқ’, ‘бўлмоқ’ феълининг ЎЗС), *علم elm* ўрнига *دانستگى dānestegī* ‘илм’, ‘ўрганмоқ’ кабилар. Шу каби сўзларни ҳам форс тили лексикасида қўллаш Академия низоми томонидан таклиф этилди.

4. Таркибий жиҳатдан:

1) Терминологиянинг Халқаро стандартига биноан: “Терминлар структураси жиҳатидан содда, ясама, қўшма ва бирикмадан иборат бўлади. Ҳосил қилинаётган ҳар бир термин қайси тилда ясаилишидан қатъий назар, шу тилнинг грамматик

⁵ Terminology work — Principles and Methods // International Standard ISO 704. Second edition 2000-11-15. Reference number ISO 704:2000 (E). – 38 p.

⁶ اصول و ضوابط واژہگزینی "همراه با شرح و توضیحات" ویرایش سوم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی خرداد 1388. ص. 58.

қоидаларига асосида ясашиб, морфологик, синтактир ва фонетик жиҳатдан ишлаб чиқилади”⁷.

2) Ушбу масала Академия Йўриқномасининг 1-тамойилида: “Ҳар бир тақдим этилаётган сўз бир ёки бир неча маънога эга бўлган қисмлардан иборат бўлиб, сўз туркумларидан от, сифат, олмош, равиш, феъл, сон, шунингдек, предлог ёки боғловчилардан таркиб топган бўлади. Таркибий жиҳатидан туб, ясама, қўшма ёки бирикма шаклида бўлади”⁸, -дега белгилаб қўйилган. Шу билан бирга қуйидагича ёзиб қўйилган: 1-тамойил: “Сўз танлашнинг усул ва қоидалари”да келтирилган ҳар бир сўз ёки термин қуйидаги белгиларга эга бўлиши мумкин: 1.1. Сўз бир ёки бир неча маънога эга бўлган қисмлардан ташкил топиши ва программа нуқтаи назаридан от (کتاب *ketāb* ‘китоб’, صندلی *sandali* ‘стул’), сифат (خوب *xub* ‘яҳши’, درست *dorost* ‘тўғри’, زیبا *zibā* ‘чиройли’), олмош (من *man* ‘Мен’, او *u* ‘У’, آنها *ānhā* ‘Улар’), равиш (هرگز *hargez* ‘ҳеч қачон’, همیشه *hamiše* ‘ҳамиша’, دير *dir* ‘кеч’, ‘кечқурун’), феъл (می *miravam* ‘бораман’, ‘боряпман’, گفتم *goftam* ‘айтдим’, ‘дедим’, شنیدم *šenidam* ‘эшитдим’), сон (دو *do* ‘икки’, هشت *hast* ‘саккиз’, نه *noh* ‘тўққиз’), предлог (با *bā* ‘билан’, از *az* ‘...дан’, در *dar* ‘...да’) ёки боғловчи (و *va* ‘ва’, که *ke* ‘...ки’, تا *tā* ‘токи’)лардан ташкил топган бўлиши, таркибий тузилиши жиҳатидан туб (قلم *qalam* ‘ручка’, کتاب *ketāb* ‘китоб’, زن *zan* ‘аёл’, مرد *mard* ‘эркак’), ясама (گلدان *goldān* ‘гулдон’, دانش *dāneš* ‘ўқиш’, مادرانه *mādarāne* ‘оналарча’, ‘оналарга хос’), қўшма (کتابخانه *ketābxāne* ‘кутубхона’, خوش منظر *xušmanzar* ‘хушманзара’) ёки бирикма шаклида (کتابخانه دانشگاه *ketābxāne-ye dānešgāh* ‘университет кутубхонаси’) бўлиши мумкин”.

3) Таклиф қилинаётган терминларнинг структур жиҳатдан тузилиш борасида Атамақўмнинг бирон-бир фикрини учратмаймиз.

5. Мувофиқлик жиҳатидан:

⁷ Terminology work — Principles and Methods // International Standard ISO 704. Second edition 2000-11-15. Reference number ISO 704:2000 (E). – 38 p.

⁸ اصول و ضوابط واز مگزینی "همراه با شرح و توضیحات" ویرایش سوم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی خرداد 1388. ص. 17.

1) Халқаро стандартда қуйидагича белгиланган: “Маълум термин таклиф қилингандан сўнг, гарчи у муваффақиятли қабул қилинмаган бўлса-да, уни ўзгартиришга йўл қўйилмайди, *бир тушунчага бир нечта термин мавжуд бўлган тақдирда энг мувофиқини қолдириб, қолганларидан воз кечиш керак*”⁹.

2) Йўриқномада эса бу ҳақда қатъий фикр билдирилмаган.

3) Атамақўмда қайд этилган: “Илмий асарларда, айниқса, битта фан соҳасида муайян атамани бир неча тушунчани ифодалаш учун қўллаш ёки бир тушунчани бир неча сўз (атама) орқали ифодалаш атамашуносликда салбий ҳодиса ҳисобланади”¹⁰. Ушбу қайдга қарамай, Атамақўм фаолиятининг дастлабки пайтларида, яъни 1991-1994 йилларда янгидан пайдо бўлаётган атамалар (терминларнинг) муқобилларини тизимга солишни уудалай олмади. Кўпгина расмий терминларнинг, жумладан, маъмурий-худудий атамаларнинг ҳам муқобилларини тизимлаштириш жараёни ўз натижасини бермаган. Атамақўм кўпгина расмий атамаларнинг ҳам муқобилларини икки вариантли (‘ноҳия’-‘район’, ‘вилоят’-‘область’, ‘жумҳурият’-‘республика’) қилиб белгилади. Бу эса чалкашликларни янада кучайтирди.

6. Миллий термин ясаиш жиҳатидан:

1) Стандартнинг 7.3.8. бандида: “Миллий тилда термин ясаиш мақсадга мувофиқ. Ўзлашаётган терминга миллий тилда эквивалент беришнинг имкони бўлмаган тақдирда, ўша тилдаги сўз элементларидан фойдаланиб, ўзлаштираётган тилнинг ўз сўзи қилишга интилиш керак”¹¹ эканлиги қайд этилган. Бу қоида билан агар маълум тилнинг ички имконияти янги тушунчани ифодаловчи атама-термин тақдим қила олмаган тақдирда, ўзлашмага ўша тил имконияти доирасида бирон-бир элемент

⁹ Terminology work — Principles and Methods // International Standard ISO 704. Second edition 2000-11-15. Reference number ISO 704:2000 (E). – 38 p.

¹⁰ Ўзбек тили атамашунослиги. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузурдаги Республика атамашунослик қўмитаси. –Т., 1992. Б. 4-6.

¹¹ Terminology work — Principles and Methods // International Standard ISO 704. Second edition 2000-11-15. Reference number ISO 704:2000 (E). – 38 p.

(аффикс) қўшиш орқали уни ўз сўзига айлантириш мумкинлиги белгилаб берилган. ISO 704 стандарти асосан, Европа тиллари учун мўлжалланганлиги учун, ўзлашмалар борасида етарлича бандлар келтирилмаган. Бу борада Халқаро стандарт ва Академия Йўриқномаси ўртасида фарқли кирралар мавжуд.

2) Академия Йўриқномаси ўрганиб, таҳлил қилинганда бу борада қуйидаги тартиб келтирилганини кузатдик: “Форс тилининг умумий лексикасида кенг қўлланиладиган, форс тилига ўтганда туб сўзга айланадиган, форс тили сўз ясаш усулларига хилоф бўлмайдиган ва форсий сўзлар ҳосил қилишда зарурият юзасидан лозим бўлган ўзлашма сўзлардан фойдаланиш мумкин. Мисол сифатида, تلفن *telefon* ‘телефон’ ўзлашма сўз бўлиб, инглиз тилида структур жиҳатдан қўшма сўз, аммо форс тилига ўтганда туб сўзга айланиб, ундан تلفنى *telefonî*, تلفنچى *telefonçi*, تلفن خانه *telefonxāne* каби ясама сўзлар ясалиши мумкин”¹².

3) Атамақўмда эса қуйидагича ёзилган: “Қайд этиш керакки, термин ҳосил бўлиш жараёнлари маълум бир халқнинг миллий-специфик ҳолатларига ҳам боғлиқ. ISO 704 Халқаро стандартида “ҳар бир тил ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ўз стандартини ишлаб чиқиши мумкин”лиги қайд этилган. Қолаверса, умумий лексика таркибидаги сўзнинг терминга айланиши ва янги маънога эга бўлиши ҳар бир тилда воқеланиши мумкинлиги борасида ҳам кўрсатма берилган”¹³.

7. Термин ясовчи элементларидан фойдаланиш:

1) Халқаро термин сўз ясовчи элементлар (мега-, кило-, милли-, анти-, микро-, дека-, деци-, санти-), аффиксоидлар («ивизм», «изм») лардан барча тилларда фойдаланишга руҳсат берилди.

2) Форс тилида эса тилда аввалдан қўлланилган сўзлар ёки қўшимчалардан *ясама сўзлар ясаш мумкинлиги* қайд этилган ва шу билан бирга форсча термин элементларни жонлантиришга тарғиб

12 اصول و ضوابط واژہگزینی "همراه با شرح و توضیحات" ویرایش سوم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی خرداد 1388. ص. 58.

13 Terminology work — Principles and Methods // International Standard ISO 704. Second edition 2000-11-15. Reference number ISO 704:2000 (E). – 32 p.

қилинган: “Акси”, “тескари”, “зидди” маъноларида қадимги форс тилида -پاتی *pāti*-, ўрта форс тилида -پاد *pād*- яримаффикси ёрдамида бир қанча сўзлар яшаш мумкин. Масалан, پادزهر *pādzahr* ‘заҳарга қарши’, پادجریان *pādjarayān* ‘жараёнга қарши’ кабилар. Қадимги форс тилида -دژ *dož*-, ўрта форс тилида -دژ *dež*-, ҳозирги форс тилида -دش *doš*- шаклида “ёмон” маъносида қўлланилган, префикс ёрдамида دشنام *došnām* ‘дашном’, ‘ҳақорат’, دژدود *doždud* ‘қуюқ тутун’, دشواره *došvāre* ‘қийин’, ‘оғир’ каби терминлар яшаш таклиф қилинган.

3) Ўзбек тили учун мазкур қиррани акс этирувчи таклиф мавжуд эмас.

8. Калькалаш:

1) ISO 704 Халқаро Стандартида калькалаш морфологик ўзлашув жараёни эканлиги, яъни “сўз” учун “сўз” модели қўлланилиши бўйича қоида келтирилади¹⁴. Шу билан бирга калькалаш орқали термин ҳосил қилишнинг икки тури кўрсатилган: а) тўғридан тўғри (яъни морфологик) ўзлашув; б) сўзма-сўз (яъни таркибий) ўзлашув¹⁵.

2) Форс тилида Йўриқноманинг 5-тамойилида: “Муодил (эквивалент) сўзлар яшаш икки усулда олиб борилиши қайд этилган:

Биринчи усул орқали бегона термин ва сўзларнинг асосан, маъносига диққат қилиниб, форс тили ички имконияти доирасида янги термин ёки сўз ясалади. Масалан, ‘skyscraper’ ‘осмонўпар иморат’ сўзи учун маъносини инобатга олиб, برج *borj* сўзи эквивалент сифатида киритилди, натижада, худди шу маънони берувчи форсий сўз, яъни ўзлашмага эквивалент сўз келтирилди.

Иккинчи усул, калькалашдир. Ҳам арабий, ҳам Европа сўзлари учун ясалган эквивалентлар бўлиши мумкин. Уларга диққат қилинг: لسان الثور *lesān-ossour* ‘воловик’ (ботаникада ўсимлик турига нисбатан қўлланилади) арабий сўзига форсий گاوزبان *gāvzabān* таклиф этилган (арабий لسان *lesān* ‘тил’ ўрнига форсий زبان *zabān*, арабий ثور *sour* ‘бузук’ ўрнига форсий گاو *gāv*).

¹⁴ Terminology work — Principles and Methods // International Standard ISO 704. Second edition 2000-11-15. Reference number ISO 704:2000 (E). P. 17.

¹⁵ H. Felber. Terminology Manual. – Paris, UNESCO. InfoTerm, 1984.P. 175.

Инглизча ‘loudspeaker’ ‘микрофон’ ўрнига форсий بلندگو *balandgu* келтирилган (loud=بلند *baland* ва speaker=گو *gu* گفتن *goftan* ‘гапирмоқ’, ‘айтмоқ’, ‘демок’ фельнинг ХЗН). Аввалдан ишлатилган آسانسور *āsānsur* ‘лифт’ ўрнига آسانبار *āsānbar* (инсонлар учун хизмат қилади) ва بالابر *bālābar* (юк ташишда фойдаланилади), بن *bon* ‘талон’ ўрнига بهابارگ *bahābarg*, پرایس لیست *prāyslist* ‘прейскурант’ ўрнига بهانامه *bahānāme*, اتیکت *etiket* ‘этикетка’ ўрнига بهاناما *bahānamā*, میکروفون *mikrofon* ‘микрофон’ ўрнига صدابر *sedābar* каби терминлар бугунги кунда форс тили лексикасида ўрнашиб улгурган.

Калькалаш усули орқали сўз тақдим қилиш шунчалик қулайки, натижада аввал таклиф қилинган терминга ушбу усул натижасида ҳосил қилинган янги сўз берилиши мумкин. Масалан: ‘skyscraper’ ‘осмонўпар иморат’ сўзи учун маъносини инобатга олиб، برج *boḡj* сўзи эквивалент сифатида киритилган эди. Калькалаш орқали ‘skyscraper’ ‘осмонўпар иморат’ сўзи учун иккала усул сермахсул ҳисобланади ва Академияда калька беришнинг ҳар икки усулидан бирдек фойдаланилади.

3) Калькалаш борасида ўзбек Атамақумида бирон таклиф билдирилмаган.

9. Байналминал терминларни қўллаш:

1) ISO–Стандартлаштириш бўйича халқаро ташкилот вакилларининг келишувларига биноан, тиббиёт, дори-дармон, қурол-яроқ терминлари, илмий-техник, жумладан, компьютер терминларини стандартлашган ҳолда ишлатилиши мақсадга мувофиқ. Мазкур халқаро ташкилот таклифига биноан, Эроннинг “Академия” йўриқномасида¹⁶ байналминал сўз ва терминларнинг форсий вариантини келтириш ёки уларни стандартлаштириш шарт эмаслиги, халқаро расмий стандартлаштириш ташкилотлари томонидан тасдиқланган, байналминал характерга эга бўлган баъзи дори-дармон атамалари, тиббиёт, сиёсат, туризм, сервис

اصول و ضوابط واژہگزینی "همراه با شرح و توضیحات" ویرایش سوم، فرهنگستان زبان و ادب¹⁶ فارسی خرداد 1388.

хамда компьютер технологиялари терминлари стандартлаштирилган ҳолича ишлатилиши белгилаб қўйилган.

2) Шунингденк, Академия Йўриқномасида бошқа тиллардан (асосан, ғарб тилидан) сўз олиб, форсий сўз ясаш усулларидан фойдаланиб, *ясама сўз ясаиш* мумкин. Масалан, *اتم atom* ‘атом’, *راديو rādiyu* ‘радио’, *تلفن telefon* ‘телефон’ каби ўзлашмаларга муодиллар келтиришнинг ҳожати йўқ, деб ёзиб қўйилган. Бу каби ўзлашмалардан форсий ясамалар ҳосил қилиниши мумкин.

Шунингдек, *متر metr* ‘метр’, *پاسكال pāskāl* ‘паскаль’ каби ўлчов бирликлари, *آمونياك āmoniyak* ‘аммоний’, *بنزن benzen* ‘бензин’ каби кимёвий атамалар, *فنوباربيتال fenobārbītāl* ‘феноборбитал’ ва *آسپيرين āspirin* ‘аспирин’ каби халқаро терминлар форс тили графикасида шундайлигича ўз аксини топади, формула кўринишидаги бир неча элементлардан иборат кимёвий атамалар форс тилидаги номланиши билан ёзилади. Масалан, *NaMn O4* – *سدیم پرمنگانات sodim-e permanganāt* ‘натрий перманганат’ ва бошқалар.

3) Ўзбек Атақўмининг 7-бандида шундай ёзилган: У ёки бу ўзлашма сўзни бошқаси билан алмашириш ёки алмаштирмасликда унинг қариндош ва қариндош бўлмаган тилларда қўлланиш-қўлланилмаслигини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Агар ўзбек тилидаги бирор сўз дунёдаги жуда кўп тилларда (қариндош ва қариндош бўлмаган тилларда) ҳам истемолда бўлса, уни бошқа сўз билан алмаштиришга уриниш фойда бермайди. Масалан, республика сўзи худди шундай хусусиятга эга¹⁷.

10. Аббревиатура:

1) Шу билан бирга Стандартда аббревиатура ясалишининг қатор усуллари келтирилган бўлиб, улар қуйидагилардир:

а) Қисқа формалари: “Халқаро валюта ташкилотининг ҳукуматлараро 24-гурухи” → ‘Group of Twenty-four’ “24-гурух” тарзида.

¹⁷ Ўзбек тили атамашунослиги. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Республика атамашунослик қўмитаси. –Т., 1992. Б. 4-6.

б) Қисқартирилган терминлар¹⁸: ‘influenza’ ‘грипп’ термини → ‘flu’ килиб қисқартирилган.

в) Ҳарфий қисқартмалар: ‘et cetera’ ‘ва ҳоказо’ → ‘etc.’ ‘ва х.к.’.

г) Акронимлар: ‘United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization’ → ‘UNESCO’ кабилар.

2) Йўриқномада: “бир неча ҳарфлар йиғиндисидан иборат қисқартмалар”,-деб номланиши белгилаб қўйилган: ج.ا.ا. j.e.i. аббревиатураси جمهوری اسلامی ایران *jomhuri-ye eslāmi-ye irān* ‘Эрон Ислом Республикаси’ бирикмаси ўрнида қўлланади.

Йўриқномада шунингдек, бирикма терминлар аввалги ҳарфларининг ўзини қўшиб ёзиш натижасида аббревиатура ҳосил қилиниши мумкинлиги ҳам қайд қилинган. Масалан, ساواک *sāvāk* ‘Савак’ аббревиатураси سازمان اطلاعات و امنیت کشور *sāzmān-e ettelā’āt va amniyat-e kešvar* ‘Мамлакат ахборот ва хавфсизлик хизмати’ бирикмасидан фойдаланилади.

Қисқартма сўзлар ясалганда, асосан, сўзнинг аввалги ҳарфи ёзилади: "صفحه" "*safhe*" сўзи учун "ص" "*s*", "فعل" "*fe'l*" сўзи учун "ف" "*f*" ва шунга ўхшаш. Бирикма шаклидаги терминлардан қисқартмалар ясалганда ҳар бир сўзнинг аввалги ҳарфларининг ўзи ёзилади. Масалан: Оммавий қирғин қуроллари ҳисобланган “Кимёвий, биологик ва радиактив қирғин қуроли” номланишини. ش.م.ر. š.m.r. – راديوآکتیو، میکروبی، شیمیایی *šimūāyi, mikrobi, radiaktiv* шаклида қисқартирилган. Ёки бирикма терминларнинг аввалги ҳарфларининг ўзини қўшиб ёзиш натижасида ҳосил қилинади: "سیبا" *sibā* (سامانه یکپارچه بانکی) *sāmāne-ye ek pārče-ye bānki* ‘Банклар уюшмаси’ ва шунга ўхшаш.

3) Ўзбекча қисқартмалар қуйидаги талабларга тузиш мос яратилиши белгиланган:

а) Халқаро ташкилотларнинг номларини ифодаладиган қисқартмалар: ЮНЕСКО-Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маориф, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти каби халқаро спорт ташкилотларини ифодаловчи қисқартмалар.

¹⁸ Инглиз тилида ‘clipped terms’,- деб юритилади.

б) Сўз-номга айланган қисқартмалар “лазер” каби.

в) Халқаро миқёсдаги қўлланадиган кимёвий маҳсулотнинг номлари: ГХЦГ – гексохлорциклогексан, ГЭТФ – гексоэтилтитрофосфат, ДИТ- дихлордифенилтрихлорэтан ва шу каби.

г) Турли учуш аппаратлари ва бошқа техника воситаларининг маркалари ҳисобланган қисқартмалар: ТУ-154, ИЛ-86, БелАЗ, КАМАЗ, ВАЗ каби.

ISO 704 Халқаро Стандарти, Эроннинг “Форс тили ва адабиёти академияси”, Ўзбек Атамақўми ўртасидаги термин яшаш бўйича бундай тафовут тилларнинг ўзига хос ички қонуниятлари ва қатъий ишлаб чиқилмаган принциплари асосида юзага келган, деган хулоса чиқариш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Акбарипур А. Терминологическое строительство в Иране. Дисс...канд. филол. наук. –М. 2006. С. 237.
1. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. –М., 1971.247.
2. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. –М., 1961. С. 233.
3. Лотте Д.С. Образование и провозписание трёхэлементных научно-технических терминов. – М., 1969. С. 149.
4. Скворцова И. В. Особенности экономической терминологии современного арабского литературного языка: на материале арабской прессы начала XXI века. Автореф. дис. канд. филол. наук. М., 2008. С. 142.
2. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. –М., Книжный дом “ЛИБРОКОМ” 2012. Изд. 6-е. 247 с.
3. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: терминологическая деятельность. –М., Едиториал УРСС, 2005. Изд. 2-е. 288 с.
4. Drezén E. Priproblemo de internaciigo de Science Teknikaterminaro. Moscow (Standartizacija I Rasionalizacija). – Amsterdam (Ekrelo), 1935. 132 s.

5. Kohler H. The general theory of terminology: a literature review and a critical discussion. International business communication, Copenhagen business school, 2009. 43 p.
6. Temmerman R. Questioning the univocity ideal. The difference between socio-cognitive terminology and traditional terminology. – Amsterdam, Rodopi, 2000. 40 p.
7. Temmerman R. Towards new ways of terminology description. The sociocognitive approach. – Amsterdam, New Netherland, 2000. 352 p.
8. Wüster E. Internationale Sprachnormung in der Technik. Besonders in der Elektrotechnik. 3. Edition, Romanistischer Verlag, Bonn, 1931. 106 p.
9. Wüster, E. Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und terminologische, lexikographie. 3. Edition, Romanistischer Verlag, Bonn 1979., 213 p.
10. H. Felber. Terminology Manual. – Paris, UNESCO. InfoTerm, 1984. 42

**“LUG‘ATI TURKIY”DAGI SO‘ZLARNING LEKSİK-
SEMANTİK XUSUSIYATLARI**

**LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF WORDS IN THE
“LUGHAT AL-TURK” (“TURKISH DICTIONARY”)**

Ass. Prof. Dr. Alisher UBAYDULLAYEV

*Department of Uzbek Linguistics, National University of Uzbekistan,
Tashkent, Uzbekistan, a.ubaydullayev@nuu.uz*

Annotatsiya

Maqolada XVIII asrda Hindistonda tuzilgan “Lug‘ati turkiy”dagi leksik birliklarning qo‘llanilishi, so‘zlarning mavzuiy guruhlari misollar asosida tahlil qilingan. Misollar “Devonu lug‘otit turk” va XV-XIX asrlarda tuzilgan “Badoye‘ul-lug‘at”, “Sangloh”, “Abushqa”, “Lug‘ati atrokiya” kabi lug‘atlarga qiyoslangan holda fonetik, leksik-semantik farqlarning mavjudligi ilmiy tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, leksik qatlam, o‘z va o‘zlashgan qatlam, arabcha, fors-tojikcha, hijriy, milodiy, fonetik, leksik-semantik.

Abstract

The article analyzes the use of lexical units as well as thematic groups of words in examples in the “Lughat al-Turk” (“Turkish Dictionary”) compiled in India in the 18th century. Examples represent phonetic, lexical, and semantic differences in comparison to the dictionaries like “Diwan Lughat al-Turk” as well as “Badoye‘ul-lughat”, “Sangloh”, “Abushkha”, “Lughat al-atrokiya” compiled in the 15th-19th centuries.

Key words: lexicology, lexical layer, own and assimilated layer, Arabic, Persian-Tadjik, Hijri, AD, phonetic, lexical-semantic.

Hindistonda XVIII asrda tuzilgan “Lug‘ati turkiy” o‘zbek lug‘atchilik tarixida alohida o‘rin tutadi. Tarjima va o‘quv lug‘ati shaklida tuzilgan ushbu lug‘atning birinchi va oxirgi sahifasidagi muhrda qayd etilishicha, u hijriy 1193, milodiy 1779 yilda yaratilgan.

Lug‘at oxirida Hindistonning Bangola shahrida tartib berilganligi qayd etilgan. Unda asosan o‘zbek tilidagi fe‘l shakllarining forscha izohi keltiriladi. Lug‘at 2^a-53^b sahifadan iborat. Fanimiz uchun noyob hisoblangan ushbu lug‘atning yagona nusxasi hozirda Londondagi Britaniya muzeyida saqlanmoqda¹.

“Lug‘ati turkiy”dagi leksik birliklar “Devonu lug‘otit turk” va XV-XIX asrlarda tuzilgan “Badoye‘ul-lug‘at”, “Sangloh”, “Abushqa”, “Lug‘ati atrokiya” kabi lug‘at materiallariga qiyoslanganda, fonetik, leksik-semantik farqlarni ko‘rish mumkin². Lug‘atda qadimgi turkiy tilga xos so‘zlarning qayd etilishi muhim ahamiyatga ega³. Lug‘atdagi so‘zlarni bir necha guruhga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiq. Ushbu maqolada ana shu guruhlar hamda lug‘atdagi so‘zlar fonetik hodisalar va semantik maydon nuqtai nazaridan tahlil etildi.

“Lug‘ati turkiy” to‘rt qismga bo‘lingan. Uning uchinchi, asosiy qismi (13a-50 b) narsa va predmet nomlarini izohlashga bag‘ishlangan. Ot turkumiga oid turkiy so‘zlar forscha izohlangan. “Lug‘ati turkiy”ni o‘rganish asnosida unda izohlangan so‘zlarni ma‘lum mavzuiy guruhlarga ajratish mumkin. Tilshunoslikda so‘zlarni turlicha ilmiy tasnif qilish usullari bor⁴: “Lug‘ati turkiy”dagi leksik birliklarni guruhlashda filologiya sohasidagi yutuqlarga asoslandik.

“Lug‘ati turkiy”dagi so‘zlar genetik jihatdan asosan sof turkiy so‘zlardan tashkil topgan. Turkiy so‘zlarni quyidagi mavzuiy guruhlarga ajratib tahlil qilish mumkin:

¹ Umarov E.A. Eski o‘zbek lug‘atlari. - Toshkent, 1992. - B.16.

² Ne‘matov H. O‘zbek tili tarixiy fonetikasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 1992; Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy fonetikasi.-Toshkent: Fan, 2004; Turkiy tillarda undosh tovushlar dialektikasi // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2004.- № 4.-B. 32-34;

³ A.Ubaydullayev “Lug‘ati turkiy”dagi qadimgi turkiy tilga oid leksemalar izohi. // Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 125 illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan dili: dünən və bu gün» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. - Bakı: “Zərdabi LTD” MMC. - 2018. B. 281-283.

⁴ Begmatov E. O‘zbek tilining leksik qatlamlari. -Toshkent: Fan,1985;

1. Kishi holati bilan bog'liq leksemalar: uyg'aq اويغاق - bedor (16a), ag'ryq اغريق –dard (16b), ig ایک - kasal va bemor (17a), emgäk ايمگاک – mashaqqat (17a), öläk اولاک – murda (17a), itik ايتيك – tez (17b), erk ايرک - qudrat va ixtiyor (17b) va boshqalar.

2. Rang-tus, masofa, hajm kabi belgini bildiruvchi so'zlar: aq اق – safed (16b), apaq آپ اق - oq, bisyor safed (16b), abadan آبادان - zidi xarob (18a), ystin اوستين – bolo (18b), boyaq بوياق – rangin (22a), o'r اور - baland va osmon (14b), budalmaj بودالماج - qismi az non (21a), bo'yaqchy بايقچى – rangaez (24a) va h.k.

3. O'simliklarga oid so'zlar: andaq انداق – rayhon (16b), bo'zbug'a بوزبوغا – zanjabil (20 b), yzym اوزوم – angur (18a), arpa ارپه – jav (19a), punduk پوندک – g'uncha (22b), öryk اوروک – zardolu (17a), bug'day بوغداى – gandum (24a), yang'aq يىغاق – chormag'z (48a), hayva حيوه - behi (31a) va b.

4. O'yin nomlari va ular bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlar: özänchi اوزانچى - tanbura navoz (20a) arg'ushtak ارغوشتك – raqs (16b), o'yun اويون –bozi (18b), ыгылчы айрилچى – mutrib (20b), yavuzlamaq ياوزلماق - shoxi kardan (12a), yaladurmaq يالادورماق – raqsonidan (12b) va b.

5. Kishi ismlari: O'g'uz اوغوز - nomi podshohi (14b), O'rda bug'a اردابوغا - nomi amiri (13b), Tuli تولى - nomi pisari xurdi Chingizxon (28b) va boshqalar.

6. Parrandalarga oid so'zlar: ördäk اوردک – murg'obi (17a), byrgyt بوركوت - uqob (21a), pupat پوپت – hudhud (21a), turna تورنا – kaklik (24a), tavuq تويق – murg' (25b), qaz قاز - navi az murg'i obi (37b), qanat قنات – buzu (37a), qarg'a قرغه –zog' (40b), lachym لاجين – shahin (44a), taxaquy تخاقوى – murg' (28a) va boshqalar.

7. Inson a'zolari nomi: shilgi شيلكى - labi dahan (36b), ag'ыз اغز - dahan (15a), ayag' اياغ' - poy (51a), ilik ايليك - dast va mag'z ham omadast (17a), änkän انكان – nofa (18b), ilgy ايلگو – changal (19a), arqa ارقه – pusht (19a), тырнаг' تيرناغ' – noxun (25b), tish تش – dandon (25b), tiz تيز – zonu (25a), tamaq تاماق - xalq (25b), köz كوز – chashm (41b), sach ساج - moyi sar (33a), boyun بويون – gardan (23a), söñäk سونگاک – ustuxon (34b), tösh توش – siyna (51a), köks(i) كوكسى – siyna

(51a), **öpke** اوپکه – shish (51a), **aba** ابا – kafi dast (51a), **barmaq** برماق – angusht (51a), **bel** بیل – kamar (51a), **baldir** بالدير – soq (51a), **taban** تبان – poshna (51a) va h.k.

8. Urug', qavm, qabila nomlari: **ulus** اولوس – qabila (15a), **ag'ar** اغر - karon va firqa az o'zbek (14b), **uymaq** ايماق - angushtan va qabila (16a), **arg'un** ارغون - qavmi az mo'g'ul (18b), **barlas** برلاس - qavmi az ulusi chig'atoy va javoni (21b), **qo'ng'yrat** قونغرأت - firqa ast az o'zbek (37a), **mang'yt** منغت - qavmi az o'zbek (44a), **mo'g'ul** مغول - firqa umda az turk (44b), **qiyat** قيات - firqa az mo'g'ul (37a), **afshar** افشار - qavmi az turkman (14b), **orus** اوروس – qavmi ast (15a), **tang'ut** تنغوت - firqa az turk (24b), **oyrat** اويرات - qavmi az turk (14a) va b.

9. Oziq-ovqat, taom nomlari: **ash** آش - nomi az taom (15a), **umach** اوماچ - nav'i az taomi osh (14a), **ushaq** اوشاق – reza (16a), **ashlyq** اشليق – g'alla (16a), **ayran** ايران - dog' (18b), **budalmaj** بودالماج - qismi az non (21a), **chyrk** چورك - non va bosida (30a), **qabaq** قبيق – jug'rot (38b), **qaq** قاق - go'shti xushk karda va bikuf va meva (39a), **qurma** قورمه - go'sht biryon (40b).

10. Harbiy sohaga oid soz va terminlar: **urush** اروش – jang (15b), **uch** اوج - dushman va sipor, nuk va se ham omada (14a), **urbag** اورباغ - jangi xushki ki baroi xamir meboshad (15b), **iravul** اراول – lashkar (17b), **oqchy** اوچقى – tirandoz (20b), **yaraqchy** يراققى – salahdor (50a), **yav** ياو – dushman (49a), **minbashy** مينكباشى -sardori hazor kas (45a), **qalqan** قالقان – sifar (39b), **qorg'an** قورغان - qal'a (39b), **qylych** قليچ – shamshir (37a)⁵, **ant** أنت – savgand (13b), **dubulga** دبولغه – xud (32a), **chindavul** چنداول - navaj pasin (30a), **cherik** چرك – lashkar (30a), **eshikag'a** ايشك آغا - dorug'ai devonxona (13a), **yag'gy** ياغى - dushman, girya (49b), **yzybashy** يوزباشى - sardori sad kas (49b), **tavachy** تواچى - taqib (28b), **qorg'an** قورغان – qal'a (39b) **bolachy** بولاچى - kushanda va taroz kunanda (24a) **tamg'achy** تمغاچى - nishon kunanda (28b), **tilchi** تيلچى - josus (28b) **tug'luq** توغلوق - alamdor (26a), **tug'chy** توغچى - alam bardor (28a) va b.

⁵ Ushbu so'zlar mazkur lug'atga qiyoslandi: Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug'ati. -Toshkent: Universitet, 2008. -B.215.

11. Uy-ro'zg'or buyumlari nomi va ularga doir so'zlar: **otag'** اوتاغ - xona va hujra (15b), **alg'unchaq** الغونچاق - kordi ba hindi juhuro (16a), **siy'rgi** سيورگی - jorub (36a), **qap** قاپ - juvol va bigiz (37a), **kiz** کیز - namad (41b), **ayag'** اياغ - kosa (15b), **ochag'** اوچاغ - dekdon (15b), **aqushaq** اقوشاق - sobun (16a), **arg'uchaq** ارغوجاق - osyo (16a), **eshik** ايشیک - darvoza va darbor (17b), **orun** اورون - makon (18b), **eg'äv** ايگو - suhan (19a), **og'urcha** اوغورچه - hovoni (19a), **ignä** ايگنه - so'zan (19b), **uy** اوی - xona (20a), **arg'amchy** ارغمچی - kamand (20b), **besh'yk** بشوک - gahvora (23a), **tutqa** توتقه - otashdon (27b), **saryg** سپيغ - bo'ryo (34a), **sy'rja** سيرجه - shisha, oyina (35b), **shatu** شاتو - narvon (36b), **chöm'ych** چوموچ - kavgiri xuad (29a), **yapqu** ياپقو - parda (49a), **qumg'a** قمغه - oftoba (40a), **chavach** چواچ - soyabon (29a), **cheläk** چلاک - ko'za, chobin (30a) **qym** قين - gilofi kor (39b) va b.

12. Hayvon, uning a'zolari va egar - jabduq nomlari: öakäj kutohi shutur (14a), **egär** ايگر - roin (14b), **ök'yz** اوکوز - zondigov (14b), **inäk** اناک - modagov (17a), **eshäk** ايشاک - xar (17b), **bug'a** بوغا - gov ast (20b), **toqum** توقوم - xegar (27a).

13. Tabiat hodisalari, osmon jismlari nomlari: or - baland va osmon (14b), **aqsanqur** اقسنقر - oftob (14b), **ysyg'** ايسغ - garm (15b), **eldirim** ايلدرم - barq va soaqa (17b), **ay** آی - moh (19b), **cholpan** چولپان - sitorai subh (30b), **kök** کوک - osmon, siyha va sabzi (42a), **yulduz** يولدوز - sitora (47a), **h'ylkär** هولکر - parvin (46a), **shidryñ** شيدرونک - shabnam (36b), **qar** قار - barf (37b), **quyun** قویون - kardi bod (39b), **bulut** بولوت - aba (21a), **ot** اوت - otash va alaf va talxi va bama'nii biguzar ham omad (13b), **sodug'lug'** سودوغلوغ - sardi (34a), **ysyg'** ايسغ - garm (15b), **köläg** کولاک - tofon va shorishi daryo (42b), **muz** موز - yax (44b), **yamg'ur** يمغور - boron (47a) va b.

14. Hisob so'zlari, tartib, sanoq sonlar: nechä qanla - nechä qanla (40b), **yag'ach** يغاچ - chob va daraxt va farsang (47a), **binchi** سیکزنجی - yakum (24a), **toquz** توقوز - noh (25a), **sekizinci** سیکزنجی - hashtin (36a), **törtynchi** تورتونچی - chahorin (28a), **sanap** ساناپ - shumurda (33a), **ellik** ایلک - pinjo (17a), **asru** اسرو - bisyor (19a), **ikkinchi** ايکنجی - muzore' va duvvum (20a), **ikki** ایکی - ofiyat va sihat, du (20a).

15. Ovchilikka oid narsalar nomi va ular bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar: avlaq اولاق – shikorgoh (16b), avlab اولب - shikor karda (13b), ыр айп – rismon (13b), et ایت – gosht (13b), av او – shikor (19a), ilg‘y ایلگو - changal (19a), in این - sorox va moshxonax va shikoh (18a), arg‘amchy ارغچی - kamand (20b), sadaq سداق – tiakash (34b), qush قوش -shikor va jonvor (38a), qonaq فوناق – dona (38b), qamurg‘a قمورغه - shikorki podshohon tarz kunand (40a), byrgyt بوركوت – uqob (21a), tohuz تونكوز – xuk (25a), tavushqan توشقان - xargosh (27a), bori بوری – shag‘ol (24a), dong‘uz دنگوز - xuk (31b), lachym لاجین – shahin (44a), yay یای -kamon va tobiston (49b).

16. Hayvon, uning a‘zolari va egar - jabduq nomlari: örkäj – kutohi shutur (14a), egär айк – roin (14b), ökyz اوکوز – zondigov (14b), inäk اناک – modagov (17a), eshäk ایشاک – xar (17b), bug‘a بوغا – gov ast (20b), bis – بیس bars (21b), toqum توقوم – xegar (27a).

17. Tabiat hodisalari, osmon jismlari nomlari: or اور - baland va osmon (14b), aqsanqur اقسنقر – oftob (14b), ысыг ایسغ – garm (15b), eldirim ایلدرم - barq va soaqa (17b), ay آی – moh (19b), cholpan ن چولپا - sitorai subh (30b), kök کوک - osmon, siyha va sabzi (42a), yulduz یولدوز – sitora (47a), hylkär هولکر – parvin (46a), shidryñ شیدرونک – shabnam (36b), qar قار – barf (37b), quyun قویون - kardi bod (39b), bulut بولوت – abr (21a), ot اوت - otash va alaf va talxi va bama‘nii biguzar ham omad (13b), sodug‘lug‘ سودوغلوغ – sardi (34a), ысыг ایسغ – garm (15b), kibnäk کینک – boroni (42b), köläg کولاک - to‘fon va sho‘rishi daryo (42b), muz موز – yax (44b), yamg‘ur یمغور - boron (47a) va b.

18. Hisob so‘zlari, tartib, sanoq sonlar: nechä qanla چانله – chand boz (40b), yag‘ach یغاچ - cho‘b va daraxt va farsang (47a), binchi بىنچى – yakum (24a), toquz توقوز – no‘h (25a), sekizinchi سىكزىنچى – hashtin (36a), törtynchi تورتونچى - chahorin (28a), sanap سا نا سا – shumurda (33a), ellik ایلک – pinjo (17a), asru اسرو – bisyor (19a), ikkinchi اىكىنچى - muzore’ va duvvum (20a), ikki اىكى – ofiyat va sihat, du (20a).

19. Qishloq xo‘jalik mahsulotlari va ular bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar: ekin اىكىن – ziroatgoh (18a),

ÿkmän اوکمان – xirmon (18b), **arpa** ارپه – jav (19a), **budag** بوداغ – shoxi daraxt (22a), **ekmāk** ایکمک – koshtan (7b), **ekitmāk** ایکنمک – kosht kunonidan (7b), **otlaq** اوتلاق – alafzor (16a), **semiz ot** سمیز اوت – xirqa (33a), **ылдыз** ایلدیز – bix (14b).

20. Maza - ta'm bildiruvchi so'zlar: **qoñ** قونک – shirin (39a), **qala qarcha** قارچه قاله - shakar xo'ra (40b), **uchash** ش اچا – shira (15a), **taqyr** تاقر – talx (25a), **chÿchÿk** چوچوک – shirin (30a), **sanqur** سنقر – shakar (33b), **busraq** بوسراق navi az shirin (22b).

21. Gidronimlar: **igrim** ایگرم – girdob (17b), **aylanma** ایلانمه – girdob (19b), **kul** کول - talab (43a).

22. Vaqt, kecha-kunduz, hafta nomlari: **axsham** اخشام – shom (18a), **indin** ایندین – basifardo (18a), **uzavkÿn** اوزاوکون – pariruz (18a).

23. Ovchilikka oid narsalar nomi va ular bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlar: **avlaq** اولاق – shikorgoh (16b), **avlab** اولب - shikor karda (13b), **ыр** ایپ – rismon (13b), **et** ایت – go'sht (13b), **av** – او shikor (19a), **ilgÿ** ایلگو - changal (19a), **in** این - so'rox va mo'shxonax va shikoh (18a), **arg'amchy** ارغمچی - kamand (20b), **sadaq** سداق – tirkash (34b), **qush** قوش – shikor va jonvor (38a), **qonaq** فوناق – dona (38b), **qamurg'a** قمورغه – shikorki podshohon tarz kunand (40a), **bÿrgÿt** بورکوت – uqob (21a), **tonuz** تونکوز – xuk (25a), **tavushqan** ن توشقا - xargo'sh (27a), **böri** بوری – shag'ol (24a), **dong'uz** دنغوز – xuk (31b), **qanjug'a** قنجغه - shikor band (40a), **lachym** لچین – shahin (44a), **yay** یای - kamon va tobiston (49b), **oshanqyqag** رقاغ اوشان - toru pud (15b).

24. Insonning jinsiy a'zolari va ular bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlar: **sik** سیک – olat (35a), **sÿmÿk** – obi mani (35a), **siydÿk** سیدوک – shosha (35a), **oynash** ش اوینا – zino (15b), **arqa** ارقه - pusht (19a), **boygir** کر بوی – hayz (21a), **töshäk** توشاک – farsh (26b), **siklik** سیکلیک – avzori (34b), **am** ام - kus (18) va b.

25. Kiyim-kechak, tikuvchilikka doir so'zlar: **qaptan** قپتان – joma (39b), **bichmāk** بیچمک - qat' kardani joma (8b), **bog'cha** بوغچه - joma pech (23b), **bozchy** بوزچی – bofandi (23b), **ton** تون - joma (27a), **ishtan** ایشتان – ezor (18a), **tikmāk** تیکمک – do'xtan (9b), **tÿgmä** توکمه - dar joma va g'ayra mechasponad (28a), **qur** قور – siloh va bandi kamar

(37b), **qumqa** قومقه - kimxob va g'ayrai parcha zarrin (40a), **börk** بورک - kuloh (22b), **mävlyñ** مولون - parcha ast az abrishim (45a) va b.

26. Taom tayyorlash va unga aloqador so'zlar: ashnamaq اشناماق - taom xo'rdan va luqma xo'ronidanast (7b), **dagla** داغلا - dog' bikun (31b), **jav** - جو ravg'an (30b), **jiz** - جز kabob (29a), **suv** سو - ob (35b), **sog'an** سوغان - piyoz (35b), **suyag'ı** سویاگی - ro'vg'an, siyoh va dahan (36a), **dag'lamaq** داغلاماق - dog' kardan (10a), **may** مای - ravg'an va charbih (45a), **yag'la** یاغلا - ravg'an bimol (46b), **ochag'** اوچاغ - dekdon (15b), **yag'** یاغ - ravg'an (47b), **urbag'** اورباغ - ganj xush ki baroi xabir meboshad (15b), **bychaq** پچاق - kord (22a), **tuz** توز - mehan va namak (25a), **tatsyz** تاتسyz - bemaza (25a), **chang'ur** چامغور - shalg'am (29a).

27. Atrof - muhit va u bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlar: yol یول - roh (48b), **yazy** یازی - sahra (49b), **köbrük** کوبروک - pul (42b), **teñiz** تنگیز - daryo (25a), **say** سای - rudxona (36a), **tekis** تیکس - xamvor (25b), **qag'** قاغ - havzi (38a), **qörug'** قوروغ - exota (38a), va b.

Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, "Lug'ati turkiy"ning leksik tarkibi hozirgi o'zbek adabiy tiliga nisbatan juda katta farqlarga ega emas. Lug'atdagi turkiy so'zlarni hozirgi o'zbek adabiy tili materiallariga solishtirganimizda turli fonetik o'zgarishlarga uchraganligi ma'lum bo'ldi. Lug'atdagi so'zlarni qadimgi turkiy til manbalari: DLT, "Attuhfa" kabi lug'atlar bilan qiyoslab chiqdik. Natijada lug'atdagi bir qancha so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tiliga nisbatan unutilganligi ma'lum bo'ldi. Lug'atdagi turkiy so'zlar ma'no munosabatlariga kora 52 ta mavzuiy guruhlariga mansubligi aniqlandi. Jumladan, kishi holati bilan bog'liq so'zlar; rang-tus, past-baland, masofa, hajm kabi sifat bildiruvchi so'zlar; o'simliklarga oid so'zlar; o'yin nomlari va ular bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi turkiy so'zlar; chiroy, taqinchoq, bezakka oid turkiy so'zlar; antroponimlar; parrandalarga oid so'zlar; etnonimlar; inson a'zolari nomi; oziq-ovqat, taom nomlari; harbiy teaminlar; maishiy leksika va unga doir sozlar; tabiat, osmon jismlari nomi kabi turli xil mavzuiy guruhlar shulaa jumlasidandir. Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, "Lug'ati turkiy" asosan turkiy so'zlardan tarkib topgan. Ularning aksariyati hozirgi

o‘zbek adabiy tilida hamda shevalarda qo‘llaniladi. So‘zlarni mavzu jihatdan guruhlab o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, lug‘atdagi leksemalar orqali tilimizda qanday o‘zgarishlar bo‘lganligi, ularning avvalgi ma‘nosi bilan hozirgi ma‘nosi o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqli xususiyatlari haqida ham to‘liq ma‘lumot olish mumkin.

AN IRONYA ON SADRIDDİN AINI'S «DEATH OF THE EXTORTIONER MARGİ SUDKHUR».

Rakhshona MUSLIKHIDDINOVA

3rd year student of the Faculty of Uzbek Language and Literature of NavDPI

Abstract: There are many types of semantics in linguistics. Satire is a verbal medium widely used in conversation and art. Satire is a widely used verbal tool in conversational and artistic style. We will analyze such irony in Sadridin Ayni's critically book "Death of the Extortioner Margi Sudkhur".

Keywords: stylistic, verbal, dramatic, critical, original meaning.

The main ways of development of lexical meaning (methods of migration) are: metaphor, metonymy, synecdoche, functionality, irony. [Kholmanova Z. Introduction to linguistics. Tashkent.2007. Page 89.] The term «irony» is used in European linguistics. In Uzbek it is called by another word.

Irony, for example, means the use of words and phrases in a way that is counterproductive.[M. Yuldashev, S. Muhamedova, M. Saparniyazova. Text linguistics. Toshkent.2020. Page 159.]

The irony reflects the stylistic emotional coloring of the words Words «irony» is usually used in quotation marks. But the whole sentence or text can be in the sense of irony, in this case quotation marks are not used.

Fortunately, you have no appetite, Qori aka. If you were hungry, you would eat the whole world. (Page 18)

This type of satire is close to the content of oral satire.

The irony arises as a result of looking at the object from the outside. In other words, irony is a means of evaluating an object from the outside, from the outside. [<https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/ahmad-azam-hikoyalarida-kinoya.html>]

*When someone broke the bread in front of another store and ate it together, that person looked like a **Hotami Toy** to me. (P. 12)*

Not just two, but three «honorable» people testified that you were a child. (P. 95)

The true meaning of a ironiya is not understood in just one sentence. Through other events in the text, a complete idea emerges. For example, if we look at the ironiya «Hotami Toy», it is hard to imagine that the greedy Qori Ismat (Ishkamba) will be open-handed. But taking a loaf of bread from a movable baker and breaking bread in someone else's shop gives the mistake impression that he is a generous person who can share his food with others. But throughout the text, the fact that this «generous» man does not pay for the bread himself, but pays for it himself by another merchant, gives it its true value.

Qori Ishkamba, the eldest of the guests at the banquet, and Qazi Kalon, the viceroy of Galasia, were invited to the banquet by their «honor» and were the «elders» of the villages of Sangsabz and Bolmakhoron. (P. 104)

Then tell us about that «thin spot»! Said the , in a serious tone, and in complete confidence in his own account. (P. 85)

There is a feature of emotional coloring in ironiya.

For example, words with a negative connotation include words that express a subjective attitude, such as disgust, arrogance, contempt, arrogance, ridicule, hatred, anger, sarcasm, stubbornness. [Muhabbat Kurbanova, Maruijon Yoldoshev. Text linguistics. Tashkent. Universitet.2014. page-73.]

He doesn't even eat his own salt, Rahimi Kand said and reproachfully spoke of «salt» and «soup». (Page-31)

Proverbs such as «He ate my salt and spat on my salt» and «I don't agree with the bread I gave him» are often used when he eats bread and is betrayed. But reproachfully him without giving him bread and salt is very negative. The situation is emotional with the sarcastic use of the words «salt» and «soup».

The actions of this uninvited disgusting «guest» in our circle made me sick and angry, and I was very nervous... (p. 47).

Uninvited, disgusting; irritated, nervous - words and phrases are enough to understand the meaning of the ironiya «guest». After all, a

natural guest will never have a description that is disgusting and irritating to the guests.

One of Qori Ishkamba's «virtues» was that he was suspicious of everyone, thinking that everyone was lurking behind him and trying to steal his money as if he had a chance, so he was not at peace with anyone and did not trust anyone. was. (P. 149)

Given the critical nature of the work, this may be the main explanation for the widespread use of satire. Now the irony is the word «virtue». The word virtue is actually an advantage, a positive quality; meaning good work. And, of course, when it is used as a metaphor, it has the opposite meaning.

After the melon was eaten, its peeled and unpeeled skins were also «donated». (Page 80)

Melons are made up of three parts: the skin, which is edible, and the kernels. Of course, its skin cannot be eaten by humans, and it has been chosen by God as food for animals. It is natural for melon skins to be given to animals, but it is better to consider it as «charity» from greedy people.

The Oxford Dictionary of English describes irony as follows: A condition of affairs or events of a character opposite to what was, or might naturally be, expected; a contradictory outcome of events as if in mockery of the promise and fitness of things. [Scientific journal of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek. Ogiloy Mavlonova. Types of cinema or satire. Tashkent. 2021. Page-216]

This isn't the first time I've heard your «jokes». (P. 15)

If I earn «four or five dollars for child» support, I will not take it home, but I will leave a «deposit» in someone's hands and spend it when I need it. (P. 40)

The usurer's «deposit» is to pay this interest. It's like «donated» a melon peel.

But instead, he spoke of the «prophecies» of the sheikhs, and adorned, believed and persuaded the «prophecies» of the deceitful sheikhs, just as he adorned, believed and persuaded the «heroism» of Azizullah. (P. 30)

As I walked past the store, I noticed that he was trying to hide something from passersby (trying to hide from passers-by), however, Qori Ishkamba's «sharp eye» saw him and sat down and noticed that the seller was helping him eat it, but I could not figure out what it was. (P. 14)

As we have seen in the analysis, irony requires explanation, and sometimes consecutive words or phrases do so. «Prophecies» of fraudulent sheikhs, the fact that Qori Ishkamba's «sharp eye» sees him, even though the seller wants to hide something from passers-by, proves our point. In a previous analysis, we saw the metaphorical meaning of the word 'virtue', but now the word 'prophecy' is becoming more and more ambiguous. In fact, the word «prophecy» is a positive word used for saints and sheikhs, but in a deceitful «sheikh» it is not a prophecy, but «beautiful qualities» such as lies and deceit.

Given that Sadridin Ayni is a representative of prior literature, it should be noted that he introduced a special spirit of sarcasm and bitter criticism into the literature of his time. Indeed, in the analyzed “Death of the Extortioner Margi Sudkhur”, the original meaning is governed by criticism. Content is revealed with beautiful irony.

References:

1. Sadridin Ayni. Tashkent. Death of the Extortioner Margi Sudkhur. A new generation. 2016.
2. Kholmanova Z. Introduction to linguistics. Tashkent. 2007.
3. M. Yuldashev, S. Muhamedova, M. Saparniyazova. Text linguistics. Toshkent.2020.
4. Muhabbat Kurbanova, Marurjon Yuldashev. Text linguistics. Tashkent. University.2014.
5. Scientific journal of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek. Ogiloy Mavlonova. Types of cinema or satire. Tashkent. 2021.
6. Annotated dictionary of the Uzbek language. The letter F. Tashkent. Uzbekistan: State Scientific Publishing House «National Encyclopedia of Uzbekistan». 2006-2008.
7. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/ahmad-azam-hikoyalarida-kinoya.html>

8. <https://en.wikipedia.org/wiki/Irony>
9. YARASHOVA N. J. THE LIGHTS OF JEWELS OF TURKIC LANGUAGE IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI //THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука. – 2021. – №. 9. – С. 659-661.
10. Jumaevna Y. N. Occupation of the child's personal mental status in dialogual speech //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). – 2020. – Т. 9. – №. 5. – С. 405-408.
11. Jumaevna N. Y. DEVELOPMENT OF LINGUOCREATIVE ABILITIES IN CHILDREN'S SPEECH //Modern Journal of Social Sciences and Humanities. – 2022. – Т. 3. – С. 5-8.
12. Jumayevna Y. N. Linguo culture logical features of metaphors in children's literature (On the example of khudayberdi tokhtabayev's creative work) //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2019. – Т. 9. – №. 4. – С. 139-145.
13. Ярашова Н. Ж. ПРОЯВЛЕНИЕ ИНТОНАЦИИ У ДЕТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ ОБРАЩЕНИЯ //Традиции и новации в профессиональной подготовке и деятельности педагога. – 2019. – С. 128-130.
14. Jumaevna N. Y. METAPHOR IN CHILDREN'S PROSE AS A LINGUOCULTUROLOGICAL PHENOMENON //Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 18-22.

**ÖZBEK YAS VE AĞIT TÖRENLERİNİN YAPISI VE TÜRK
KÜLTÜRÜNE ETKİSİ HAKKINDA KISA BİLGİ**

**BRIEF OVERVIEW OF UZBEK MOURNING AND
LAMENT CEREMONIES STRUCTURE AND THEIR
INFLUENCE BY TURKIC CULTURE**

Prof. Dr. Darmon URAEVA

Bukhara State University

nzkd117@gmail.com

Abstract

The article is dedicated to the Uzbek laments performed during the death ceremonies and the influence of Turkic culture on its formation. It is important to point out that the main aim of this work is not the mourning and death ceremonies among the Uzbeks; it is the laments created and performed during these ceremonies. The issue has been examined by modern scholars not often enough, however, its importance for future generations and for restoration of cultural heritage is beyond doubt. Article analyzes exiting practices and unveils historical backgrounds of lamenting ceremonies evolution with bright examples and brief description. Modern life style slowly diminishes the ceremonies followed by local people, and after some time they might be completely lost, so the researches in this field are very important to save the history of beautiful and unique traditions for future generations. The purpose of the article is to provide brief overview of Uzbek mourning and death ceremonies as well as their historical interconnection with Turkic traditions.

The ceremonial practices related to natural events and the transitional periods of human life are expressed by the term "Ceremony Folklore (Marosim Folklori)" in Uzbek folklore. The practices which are generally named as transitional periods and expressing the specific terms in one's life are "burial" and "mourning" ceremonies. These ceremonies are examined under the title of "Mourning Ceremony

Folklore (Motam Marosimi Folklori)" by Uzbek scholars. Among Uzbeks, the mourning ceremonies include the practices begun upon receiving the news of death and lasting until one year has passed. The laments are the kinds of folk poetry created during those ceremonies as part of the practices.

The Uzbek scholar Muzayyana Alaviya classified Uzbek folk poetry according to its "function, theme and genre features" and examined the laments under the category "Mourning Song (Aza Koshigi)" under the main title "Seasonal and Ceremonial Songs (Mavsum-Marosim Koshiklari)" (Alayiva 1974: p.149-152). The term "Mourning Song (Aza Koshigi)" used by M. Alaviya has been used commonly as "Mourning Song (Motam Koshigi)" by Uzbek scholars. As can be understood from all the provided information, in Uzbekistan the laments are accepted as a subgenre of ceremonial folk songs.¹

Having provided information on the place of laments within the genres of Uzbek folk poetry, it will be better to evaluate the terms used for laments in Uzbek, and the subgenres of the Uzbek laments. It is because Uzbek scholars have not reached an agreement on one term to designate all the laments, they have different opinions on the subgenres of lament in their studies.

Bahadir Sarimsakov, who has been working on Uzbek ceremonial folklore, before discussing laments, first classified Uzbek mourning ceremonies in which laments are created and performed, and then he evaluates the laments in this framework. According to his record, the mourning ceremonies in Uzbekistan consist of traditional practices and these ceremonies take place in three stages. According to Sarimsakov, the first stage begins with the evening of the day on which the death occurred and continues till the burial. The second stage is the period of taking the dead from the house and burying the body. The third and final stage consists of the practices that last a year from the burial. The scholar states that two lament genres are performed in these stages, and one of these genres is called "Yigi", which is performed in

¹ Dr. Selami Fedakar. The lament tradition among the Uzbeks. Milli folklor, 2010. P. 124

all three stages, and the other one is called "Mourning Yar-Yars (Motam Yar- Yarlari)" which is only performed in the first stage (Sarimsakov 1998: p.208).

B. Sarimsakov also makes some evaluations on the terms used for laments in Uzbekistan. He says that "According to Alaviya's work; the terms 'bozlav', 'aytim' and 'yoklav' are also used for lament. We have never encountered those terms in folk usage. In our opinion, among the Uzbeks the term 'yigi' is used more commonly. The term 'bozlav' is more about emotional style and used in poetical discourse. 'Yoklav' expresses a subgenre of 'yigi' which is performed after the burial. Because the term 'yigi' is used after the burial ceremony in public, it is called 'yigi-yoklav'. The term 'aytim' is not used in place of the term 'yigi', but it is used for the words said upon a sad situation. To sum up, the most commonly performed type of mourning poems is called 'yigi' among the Uzbeks (Sarimsakov 1998: p.209). Later on in his study Sarimsakov suggests that "if an Uzbek 'yigi' is being performed upon having lost a mother, and performed after her burial ceremony, in other words the 'yigi' is performed at the third stage, conditionally we call those kinds of lament 'yigi-yoklav'" (Sarimsakov 1998: p.214).

As can be understood from these citations from Sarimsakov, the scholar stated that the most common lament genre is "yigi" and the term "yigi" is being used as corresponding to the term lament. As for the term "yigi-yoklav", performed after the burial, it is considered a subgenre of "yigi". Apart from the term "yigi", he also points out another subgenre of lament that is called "Mourning Yar-Yars (Motam Yor-Yorlari)". However, if only the term "yigi" is used to correspond to lament, and thus "Mourning Yar-Yars", which are performed in mourning ceremonies and consist of "death" as the subject matter, are not called as a sub- genre of lament, then what should they be called? Thus, there is some ambiguity in Sarimsakov's ideas.

The difference between "yigi" and "yoklav" may become evident when the songs of these two genres are compared. Example:

It is hard not to tell,

Parting is very painful,

How I trusted you my father,
You are a prop to me, oh, father. (“Gulyor”,
p. -116)

These four lines of “yigi” is considered as a “yigi” performed in mourning ceremony and we can identify it from its meaning, addresses such as “voy- voy” also from the word “doghingiz” and from the repetition of “voy- voy”.

The motifs of remembering the past and recalling dominate in yoklavs:

While sweeping our old house,
Your stick makes me meditate
My daddy, do you remember?
Being my horsetoy you were made.²

In this yoklav sung about father, firstly, one can understand that it is an example of yoklav with the usage of the words and combinations such as “do you remember”, “meditate” that express the time of the past and this shows that it is an example of yoklav. Because they form the centre and the main logical point of “aytim” and they denote that things happened long before.

“Yigi” songs are mainly performed on the day of funeral. They are sung differently. “Yigi” songs are sung before laying the table. “Yigi” songs differ according to what kind of person the dead person was, to the theme and how close is the crying person with the dead person and each of the songs forms a separate type. For example, the addressing object of “yigi” songs which are dedicated to father, mother, grandfather, grandmother, brother, sister, younger brother and sister, children, husband, wife, aunt, uncle, and other relatives, differs

² Bozlardan Uchgan G’azal-ay. National uzbek yigi and yoklav. Compilers:O. Safarov and D. Uraeva- Bukhara, 2004.- p.107-108. (This book will be abbreviated as B.u.g’. on further pages.)

according to literary objects. Each of them exists independently and they make a large “yigi” form according to whom they are dedicated.

Subject boundary of “yigi” songs is broad. Attitude to the death in “yigi” songs which are conditioned with the crying person’s life experience and inner world are expressed in philosophical way. The subject boundary of “yigi” songs is noted according to the dead person’s personality and his/her place in the family. Here we must stress that their theme is defined with lexical-grammatical repetition. Depending on the relativity “yigi” songs are given in the following way: if a husband dies as “voy, the head of my family”, if a wife dies as “voy, my flower”, or “voy, my house” and for the relatives as (jigarim) “my relative”.

“Yigi” songs sung for the death of the father possess a special place among folklore examples:

The greatest mountain behind me,

Where are you, my father?

Flowers in my garden

Where are you, my father?

My defender, my father,

The leader in my life, my father,

My destroyed citadel, my father,

Voy, my father, voy my father. (B.u.g.,

p. 21-22.)

In such “yigi” songs devoted to the father there is noted about the authority of the father, his place in the family, his care for the children as a leader of the house, and his guarding the whole family.

A family without the father is compared to the ruined castle. So, there paid a special attention to the role and place of the father in “yigi” songs about father. Also, there are a lot of “yigi” songs sung on occasion of mother’s death. In such songs there expressed suffering from mother’s death, singing about her kindness and devotion and about her being honorable person.

My mother, my Mekkah, my Medina

My dearest mother. (B.u.g., p. 39.)

Or:

Accept satisfaction that you fed us with breast milk

My dear, mother, my Mekkah (B.u.g., p. 34.)

By putting the word mother equal to the names of sacred places it is noted that the mother is a very honorable person. Her respectfulness is noted with her kindness, devotion and care. In the “yigi” songs devoted to the mother there mainly stressed about her love and care for her children and her compassionate. Especially, her standing firmly to the difficulties of the family is sung notably.

The death of the mother is a great loss for the children. Mothers especially, have become sharers of secrets, helpmates and advisors of their daughters. But in most cases both sons and daughters forget about their mother being engaged with their family. They visit her very rarely. When the mother dies they feel their deeds and regret very much and cry. Their regret and grief sound as a lesson to others:

Thought about the daughter and son

Thought about the family

I never was free

I never treated you

With the meal you wanted

To dress you and make you merry

I never brought you any cloth (B.u.g., p. 35.)

In short, the mother is a great person whose greatness mirrors in her care for the children. The children compare their mother to “the crown on the head”, “the owner of the garden”, “the throne”, “and endless wealth”.

There are also examples of “yigi” songs devoted to brothers and sisters among funeral songs. They form a separate type of “yigi” songs

devoted to “older brother”, “younger brother”, “older sister”, and “younger sister” and they distinguish possessing a specific vocabulary:

Why were you dishonest?

Left sister-in-law making her faded.

Leaving your children

You buried our mother alive.

Oh, my brother, brother,

Oh, my dear brother. (B.u.g., p. 76.)

Usually women weep and cry standing around the dead person who is lying in the middle of the room. Putting the dead person in the middle of the room symbolically means that she/he is lying between the two worlds. While the weeping of the women includes crying, shouting, men’s weeping includes shouting, without tears, and holding a stick in their hands. (They don’t hold a stick in Tashkent). Some men weep without a loud voice.

One can feel the features of totemism in the custom of weeping, crying loudly making some voices. Because primitive man used to believe that after the death, the person would turn into the animal which he/she worshipped during the lifetime. That’s why the dead person was wrapped in the skin of the totem animal and buried.³ In this process people walked round the dead person crying, making the voice of the very totem animal and making their skin bloody by scraping themselves and tried to behave like that animal. As if they would save the dead person’s spirit from the evil spirits.

It is known that the Turkic people worshipped the wolf totem.⁴ They considered this animal as their patron both in this and the eternal worlds. These tukic tribes howled and acted like a wolf when one of their relatives died. The outstanding folklorist Makhmud Koshgari told

³ Shtenberg L.Y. Evolution of Religious Beliefs. Primitive religion.- L., 1936.- P. 477.

⁴ Imomov K., Mirzaev T., Sarimsakov B., Safarov O. Poetry of Uzbek Folklore. Textbook.-T.: Ukituvchi, 1990. -p.44.

us about it in his “Devoni lugatit turk” and the following extract of poetry proves this:

They howled like a wolf,

Tearing their collars.

Cried and wept a lot,

Tears came out a lot.⁵

During the funeral ceremony a weeping song is sung according to the age, the status of the dead person. For example: if the husband dies, his widow weeps letting her hair down and tying something around her waist. This case is given in the weeping songs:

That is death let my hair down,

That’s it made me faded. (B.u.g., p.66.)

As a result of the mutual history and cultural unity of the Turks, the earliest samples of lament that emerged among the Uzbeks had been first called "Yigi". However, in the course of time, as a result of the performance of different lament genres and the creation of lament subgenres; among Uzbeks the term "Motam Koshigi" has become more common. The most important feature of these Uzbek laments is that they are usually performed in burial or mourning ceremonies. As a consequence, the subject matters of Uzbek laments are about death and death-related issues. According to the time of their performance, i.e. whether they are performed before or after the burial, and the age, sex and the degree of the affinity of the dead person to the performers, there are some differences between the lament texts. The Uzbek laments are usually performed by women, but there are some other laments performed by men. However, according to their performance manner

⁵ Makhmud Koshgari. Devoni lugatit turk. Vol.-1, Translator and publisher S.M.Mutallibov. -T.: Fan, 1960.p.-60-62.

the ones performed by men differ from the ones that are performed by women.⁶

Uzbek laments have a variable structure due to their formation features. Although most of the laments are composed of quatrains, there are laments with stanzas of two, three, five or more lines. Uzbek laments are performed in the syllabic meter which is considered as the national meter of the Turks. This meter may vary in the Uzbek laments, where there are forms of heptasyllabic, octosyllabic or hendecasyllabic verse.

Concluding all, it can be said that such traditions originate from primitive concepts and mythological knowledges of our ancestors about the property of the deceased, the world of spirits, resurrection and eternity of the spirit.

List of literature

1. A. Abdulhatov. Regarding the genres of Uzbek yigi (weepings). Uzbek language and literature. -1999. V. 1. Pp.54-57. (Abdulhatov A. Uzbek halk yigilarining janr hususiyatlariga doir. Uzbek tili va adabiyoti. 1999. №1. - B.54-57)
2. Abu Bakr Muhammad ibn Jafar Narshakhy. History of Bukhara. Tashkent, Shark bayozi, 1993. Pp. 23-23. (Abu Bakr Muhammad ibn Jafar Narshakhiy. Bukhoro tarixi. Tashkent. Shark bayozi, 1993. – B.23-24)
3. Alaviya Muzayyana. Uzbek national songs. Tashkent. Publishing house of USSR Academy of Science. 1959. P. 315 (Alaviya M. Uzbek halk koshiklari. Toshkent. UzSSSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1959. B. 315)

⁶ Dr. Selami Fedakar. The lament tradition among the Uzbeks. Milli folklor, 2010. P. 128.

4. Alaviya Muzayyana. Uzbek national mourning songs. Tashkent. Publishing house "Fan", 1974.(Alaviya Muzayyana. Uzbek halk marosim kushiklari. Toshkent, Fan nashriyoti. 1974)
5. Alla-yo alla. Uzbek folk lullabies. Compiler O.Safarov.-Tashkent. Ukituvchi, 1999. P.146. (Allayo-alla. Uzbek folklor allalari. To'plovchi O. Safarov. Toshkent. Ukituvchi, 1999. B-146)
6. Beruny. Relics of ancient people. Selected works.vol. 1. Tashkent. Fan, 1968. P.21. (Beruniy. Kadimgi odamlarning boyliklari. Tanlangan asarlar. 1 kism. Toshkent. Fan, 1968. B-21.)
7. Bozlardan Uchgan Gazal-ay. National uzbek yigi and yoklav. Compilers: O. Safarov and D. Uraeva. Bukhara, 2004.Pp.107-108. (Bozlardan uchgan gazal-oy. Uzbek milliy yigi va yoklovlari. Tuzuvchilar: O/ Safarov va D. Uraeva. Bukhoro, 2004. B. 107-108)
8. Diakonova V.P. Reflection of Tuva lament traditions in folklore. Folklore and Ethnography.Rituals and Ritual Folklore.-L.: Nauka, 1974.-p. 264.
9. Dr. Selami Fedakar. The lament tradition among the Uzbeks. Milli folklor, 2010. P. 124-128.
10. Explanatory dictionary of Uzbek language. Moscow. Publishing house: Russkiy Yazik. 1981. (Uzbek tilining izohli lugati. Moskva: Izdatelstvo Russkiy Yazik. 1981)
11. Gulyar. National songs of Ferghana. Tashkent. Fiction, 1967. (Gulyar. Farghona Halk Kushiklari. Toshkent. Badiiy Adabiyot, 1967)
12. Hatamov H., Sarimsakov B. Uzbek-Russian explanatory dictionary of literary terms. Tashkent. Ukituvchi, 1979. (Hotamov H., Sarimsakov B. adabiyotshunoslik terminlarining Ruscha-Uzbekcha izohli lugati. Toshkent. Ukituvchi, 1979)
13. Juraev M. Magic figures in Uzbek fairy tales. Tashkent. Fan, 1991. p.73. (Jurayev M. Uzbek ertaklaridagi sehrli obrazlar. Toshkent. Fan, 1991)
14. Imomov K., Mirzaev T., Sarimsakov B., Safarov O. Poetry of Uzbek Folklore. Textbook.Tashkent. Ukituvchi, 1990. P.44. (Imomov

K., Mirzaev T., Sarimsakov B., Safarov O. Uzbek folklori sheriyyati. Darslik. Toshkent. Ukituvchi, 1990. B. 44)

15. Makhmud Koshgari. Devoni lugatit turk. Vol.-1, Translator and publisher S.M. Mutallibov. Tashkent. Fan, 1960. P.60-62. (Mahmud Koshgari. Devoni lugatit turk. 1 kism. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.A. Mutallibov. Tashkent. Fan, 1960. B. 60-62)

16. Marilyn Petersen. A Treasury of Uzbek Legends and Lore. – T.: Katortol-Kamolot, 2000. P.116.

17. Musakulov Abiyr. Historical bases and merit of Uzbek national lyrics. Dissertation for Ph.D. Tashkent. 1995. P.22. (Muaskulov Abiyr. Uzbek milliy lirikasining tarixiy asoslari va ahamiyati. Fan nomzodligi dissertatsiyasi. Toshkent. 1995. B. 22)

18. Nasriddinov Kambar. Uzbek burial and lament traditions. Tashkent. National heritage, 1996.p.10 (Nasriddinov Kambar. Uzbek dafn va taziya marosimlari. Toshkent. Halk merosi, 1996. B.10)

19. National songs of the Soviet period. P. 293. (Sovet davri milliy kushiklari. B. 293)

20. Nevruz. Compilers Tora Mirzaev, Mamatkul Choraev/ tashkent. Fan., 1992. (Navruz. Tuzuvchilar: Tora Mirzayev, Mamatkul Chorayev. Toshkent. Fan, 1992)

21. Peshereva E.M. Holiday of tulip in the village Isfar of Kokand district. C. «V.V.Bartold». Tashkent, 1927. (Peschereva E. M. Prazdnik tyulpana (Lola) sela Isfara Kokandskogo uezda. V. V. Bartoldu - turkestanские друзья, ucheniki i pochitateli: sbornik / red. A. E. Shmidt, E. K. Betger; O-vo dlya izucheniya Tadjikistana i iranskih narodnostey za ego predelami. Tashkent: KazGIZ, 1927.)

22. Sarimsakov Bahadir. Uzbek mourning folklore. Tashkent. Fan, 1986. (Sarimsakov Bahodir. Uzbek Marosim Folklori. Toshkent. Fan, 1986.)

23. Sarimsakov Bahadir. About mourning yor-yors. Uzbek language and literature. 1983. V.5. Pp. 29-33. (Sarimsakov Bahodir. Motam Yor- yorlari hakida. Uzbek Tili va Adabiyoti. No: 5, B. 29-33.)

24. Sarimsakov Bahadir. Mouring folklore. Uzbek folklore essays. Tashkent. Fan, 1988. Pp. 208-223. (Sarimsokov Bahodir. "Marosim Folklori." Uzbek Folklori Ocherklari. Toshkent. Fan, 1988. B.208-223)
25. Uraeva Darmon. Uzbek mouring folklore. Tashkent. Fan, 2004. (Uraeva Darmon. Uzbek Motam Ma rosimi Folklori. Toshkent. Fan, 2004.)
26. Uraeva Darmon. Internal Stages of the Mourning Ceremony. Uzbek language and literature. V:5. 2003. Pp. 58-61. (Uraeva Darmon. Motam marosimi aytimlarining ichki bosqichlari. Uzbek Tili va Adabiyoti, No: 5. 2003. B. 58-61)
27. Uraeva Darmon. On the Feast of Mourning. Uzbek language and literature. V:2. 2004. Pp. 48-51. (Uraeva Darmon. Motam marosimidagi bir udum hususida. Uzbek Tili va Adabiyoti, No: 2. 2004. B. 48-51.)
28. Uraeva Darmon Special peculiarities of Uzbek lyllubies. Uzbek language and literature. V:1. 2005. Pp. 55-59. (Uraeva Darmon. Motam allalarining uziga hos hususiyatlari". Uzbek Tili va Adabiyoti, No: 1. 2005. B. 55-59.)

FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE REPUBLICAN PERIOD AND RELATIONS BETWEEN EASTERN EUROPEAN COUNTRIES AND TURKEY IN THE FIELD OF EDUCATION AND CULTURE

PhD Candidate Dilan KALAYCI

Gazi University Faculty

dilan.kalayci@gazi.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2778-754X>

Abstract

A foreign language, which has become a privilege from a cultural, scientific and social point of view, as well as a communication task, has become widespread globally and It has taken its place in the field of education. The innovations seen in the field of education in Turkey during the Republican Period were created in order to catch up with the era and it was aimed to achieve success in foreign language teaching with increasing cultural and political relations between the countries. The aim of the research is to examine the development of foreign language teaching in the Republican Period process and the relations between Eastern European Countries and Turkey in the field of education. For this purpose, Bulgaria, Romania, Croatia, Estonia, Hungary, Republic of Moldova, Poland, Kosovo are in the scope of the research constitute. Document analysis was used as one of the qualitative research methods in the research.

Key words: Foreign Language, Republican Period, Eastern European Countries, Education, Culture.

INTRODUCTION

With the developing technology, the phenomenon of a foreign language, which has become a necessity due to the inter-country interactions we encounter in the fields of information sharing, communication, culture and economics, has taken its place in the educational environment. Responding to the needs of the age in which individuals who want to learn a foreign language for different purposes

is of great importance. The role of a foreign language in relations with other nationalities, both through cultural activities and through education, is great. In terms of globalization and integration from the point of view, the contribution of a foreign language in both business and communication to ensure cross-border cooperation and partnership with foreign countries is undeniable (Islattı, 1999). The need to share the information produced in order to capture the technology of the era, to take advantage of the facilities it offers, and to ensure the flow of current information between cultures he encouraged his people to learn the language of cultures that have high technology (Ertural, 2008). International relations, which are increasing every day with these requirements, are only it has brought not only communication, but also political, economic and cultural exchanges. 'Therefore, in a very short time, a foreign language has become a tool, not a goal' (Tok and Arıbaş, 2008;207). The validity of foreign language teaching due to these factors has been preserved in every period and the foreign language his education has been transferred to the educational environment in a planned and programmed manner. The effects of systematic and organized foreign language teaching programs that have become widespread globally have also been observed in our country. In the early years of the republic, reforms were made in the education system with changes in political and social fields, Western-style models were taken as an example. The most important step in the field of education during the Republican period was on March 3 1924, languages such as Arabic and Persian have been replaced by western languages such as English, German, French, Italian which is the Law of Tawhid-i Tedrisat and educational activities in the country have been combined under one roof (Çiçek, 2016;16). In order to achieve the contemporary level, the steps taken to develop international relations have been focused on multilingual education in schools, especially English education has taken its place in Western-model educational institutions. 'When drawing a picture that strengthens political and economic relations in the historical process in the field of education, the UK has continued to be an attraction for Turkish students, educational opportunities and activities in the UK have remained popular, and about 30,000 students from Turkey have gone to the UK for undergraduate, graduate or

doctoral studies every year' (Örmeci, 2016; 600). In this concept, the place of foreign language teaching in the Republican Period in the research was considered in the context of relations between Turkey and the UK in the field of education.

1.1. Teaching a Foreign Language in the Republican Period in Turkey

Arabic and Persian, which were discontinued in 1927 with the proclamation of the Republic, has been replaced by western languages. Between Turkey and foreign countries growing economic, political and cultural relations, in line with the English, French, Italian, German languages such as foreign language education, and to increase the level of both the country's current age at the point of Capture has become a necessity. The regulations on foreign schools operating in the country are among the first steps taken in the declamation of the republic and the foreign language education in the following years. 'The future of foreign schools was discussed at the Lausanne Conference and Turkish-imposed rules were adopted, and the national and secular education policy mandated by the new law was also applied to foreign schools' (Özdemir, 2012; 85-86). During this period, when national education and development were given importance, schools where French education was provided with France, which were in close relations with the historical process, came to the fore. Language of instruction French Galatasaray High School, which has been continuing its education and training activities to this day. English and German have also started to receive attention and be learned as a foreign language in Turkey, where French has been a foreign language since the announcement of Tanzimat, where we can connect with the political history of Turkey it can be considered' (Evcim, 2013; 10). German has increased with the economic developments and the labor migration to Germany, as well as the desire to learn German that has become widespread and the sympathy for German has increased through the university teachers invited by Atatürk. With this closeness between the Turkish and German society, German was quickly incorporated into the new Turkish education system, which was in the process of decoupling with the west. Even after the proclamation of the Republic, progress has been

made in diversifying the teaching materials that have not lost their relevance to German. 'Lern mit uns 1,2,3,4' books, which are new textbooks prepared as 'middle 1, 2, 3 and high school 1', have been used in schools since 1991, today's teaching it has been prepared within the framework of methods and made even more attractive with color images' (Islattı, 1999; 14). The action of learning a foreign language, which has always had different goals in the historical process, was first raised in the Republican period based on the need for it. Demiryürek (2013; 138) expressed it as the idea of the reasons of Foreign Language Teaching: international literature, science and politics/diplomacy, the need to learn the languages of Science, the development of trade and the increase due to the growth of knowledge of a foreign language and the need for the exploitation of the products of European civilization, and the civilization in question is the need for science and technology in Turkey, some of the products do not develop the exploitation of Science and the need for advance of civilization on the road safely is thought to be an important part of Western civilization.

During the Republican period, along with the orientation to western languages, regulations were made on foreign language courses in new educational programs. Foreign language courses were mandatory 1997-1998 academic year, 4th and 5th grade; 1988-1989 academic year, the secondary school grade and 1989-1990 academic year, a foreign language was again made mandatory in high school, and in universities, after the 1981 regulation (Çiçek, 2016; 15-16). The most important innovation that came across in the early years of the republic was the Tawhid-i Tedrisat Law. With this law that issued in 1924, providing for the connection of all educational institutions in the country to the Maarif Proxy, the teaching of foreign schools and foreign language courses came under the supervision of the Ministry of Education. At the same time, as an extension of the economic and political relations developed with foreign countries, differences have been observed in foreign languages, which are given weight in the educational environment. The use of English, which is now a common language, has come to the fore in order to follow the developments in all foreign countries and to carry the innovations in the fields of science, technology and economics to the country. On January 31 1928, the

Turkish Education Association was established for this purpose, and the present TED college, which appeared between 1928 and 1934, switched to English education completely after the 1951-1952 academic year (Çiçek, 2016; 15). The adoption of the new Turkish alphabet with Latin letters in 1928 made it easier to study and teach a foreign language, and also popularized such educational methods.

After the Second World War, it caused a decline in teaching German as a foreign language, academic English has been brought to the agenda, Turkey met English education teaching by the establishment of Middle East Technical University (Genç, 2003). In this way, English has become a popular language in Turkey with the feature of being a universal language today. In the early years of the Republican Period, foreign language teaching was done through translation despite the purpose of being used internationally, and the use of different foreign language teaching methods in courses took time. At the beginning of the Republican period, studies were conducted on reading comprehension, translation into Turkish, and then on the ability to speak in easy, simple sentences at the beginning of the Republican period, and foreign language has become a mandatory course for every class (Ertural, 2008; 39-40).

In the early years of the Republic, the western education system was taken as an example with the efforts to improve the quality of education in our country, foreign experts were brought in from abroad and they wrote reports on our education system and developed projects in this direction. It has been systematically and programmatically considered at what level foreign languages will be included in the educational environment. Opinions of foreign experts in the early years of the Republic (for example, John Dewey, who joined from the United States) it has been concluded that different languages should be included in the foreign language teaching organized accordingly.

German, French and English were introduced as foreign languages in school programs with the complete abolition of Persian; English, German, and French departments began to be opened in universities. It can be said that one of the important developments that may cause this is the University Reform of 1933 (Evcim, 2013). At the

same time, agreements have been made with foreign countries on mutual student transfer at the point of educating people involved.

Maarif Proxy has sent foreign language teachers and students to various countries of Europe and America, especially the UK and France, and these students have been assigned as teachers at Gazi Orta Muallim Mektebi and other schools after returning home (Okur, 2005; 50).

1.2. Relations between Turkey and Eastern European Countries in the Field of Education

1.2.1. Bulgaria

Turkish-Bulgarian Friendship Treaty (1925) established that diplomatic relations between Turkey and Bulgaria would be conducted decisively. A protocol, a record and a residence agreement have been signed together with this agreement. Educational and cultural relations between the two countries begin again in 1925 with the delegation from Turkey to study the educational system in Bulgaria. A group of 35-40 people made a 15-day research trip to Bulgaria; after visiting the cities and towns of Sofia, Plevna, Zishtovi, Ruschuk, Pravadi, Varna, Shumnu, they left Gorna Orehovitsa for Plovdiv (Toparlak, 2016:145).

Table 1. From Bulgaria to Turkey (Şahin, 2014:526-527)

Date	City	Purpose of visit
2 May 1929	İstanbul-Bursa	Visiting teachers' schools
8 July 1929	İstanbul	Student congress activities
16 April 1930	İstanbul	Trip Review
22 April 1930	İstanbul	Visiting schools
30 April 1930	İstanbul	Visiting schools
12 April 1931	İstanbul- Edirne	Visiting schools
11 July 1931	İstanbul	Inspection of industries and factories
25 January 1932	İstanbul	Visit the on-demand association
20 April 1932	İstanbul	Conference at the faculty of medicine
25 April 1932	İstanbul	Historical and geographical space review

15 Jun 1932	<i>İstanbul- Ankara</i>	Ballet show
29 April 1932	<i>İstanbul</i>	Darülfünun visit
6 May 1932	<i>İstanbul</i>	Lectures at the university
9 May 1932	<i>İstanbul</i>	Visit
10 July 1934	<i>İstanbul</i>	Visiting schools

As can be seen from the table, there was an active interaction between in 1929 and 1934. Although Ankara, Edirne and Bursa are in the city selection, we mostly see Istanbul. The reasons for the visit are concentrated in school visits and student activities.

Table 2. From Turkey to Bulgaria (Şahin, 2014:527)

Date	City	Purpose of visit
8 September 1925	Sofia	Visiting schools
25 April 1931	Sofia	Visiting schools
25 July 1931	Sofia	Visiting schools
18 July 1934	Various cities	Visiting schools
24 April 1935	Sofia	Basketball match

As can be seen from the table above, visits from Turkey to Bulgaria took place in 1925 and 1935 and the mentioned visits are organized mostly to the city of Sofia. As for the teams coming from Bulgaria, the groups leaving from Turkey are focused on school visits and sport activities.

1.2.2. Romania

The political relations between Romania and Turkey, which began with the Contract of Residence, Trade and Maritime Transport signed in 1929, have continued in the field of education. The newspaper has started reporting on the educational relationship between Turkey and Romania. The groups that came to Turkey during the period of Atatürk from Romania and their arrival goals are given in the table 3 and 4.

As can be seen from the table 3, between 1929 and 1938, trips were organized again to some cities from Romania, especially Istanbul.

The purpose of the arrival of delegations from Romania is to visit schools, as well as to organize holidays and activities.

Table 3. From Romania to Turkey (Şahin, 2014:528-529)

Date	City	Purpose of visit
7 April 1929	İstanbul	Visiting schools
5 May 1929	İstanbul	Visiting schools
24 May 1929	İstanbul	Motion display and monitoring
4 Jun 1929	İstanbul	Visiting schools
29 Jun 1929	İstanbul	Visiting schools
8 July 1929	İstanbul	Student congress studies
16 April 1930	İstanbul	Easter holidays
6 September 1930	İstanbul	Visiting the medical school
5 July 1931	İstanbul	Visiting schools
7 July 1931	İstanbul	Visiting the university
24 July 1931	İstanbul	Visiting schools
26 August 1931	İstanbul	School, courthouse, court visit
4 January 1932	İstanbul	Visiting schools
27 April 1932	İstanbul	Easter holidays
1 May 1932	İstanbul-Bursa	Visit the agricultural and forestry school
22 July 1932	İstanbul	Visiting schools
29 August 1932	İstanbul	Visiting schools
5 April 1933	İstanbul	Conference
11 April 1933	İstanbul	Visiting schools
12 April 1933	İstanbul	Visiting schools
13 Jun 1933	İstanbul	Visit Galatasaray high school
24 March 1934	İstanbul	Visiting schools
12 April 1934	İstanbul	Visiting schools
15 May 1934	İstanbul	Meeting college students
17 May 1934	İstanbul-Ankara	Visiting schools
10 July 1934	İstanbul	Visiting schools
4 September 1934	İstanbul	Visiting schools
25 April 1935	İstanbul	Visiting schools
27 April 1935	İstanbul-Ankara	Visiting schools
29 April 1935	İstanbul	Visiting schools
14 March 1936	İstanbul	Visiting institutions and the city
5 April 1936	İstanbul	Visiting schools
6 April 1936	İstanbul	Easter holidays
9 April 1936	İstanbul	Personal visit to the school

13 April 1936	İstanbul	Balkan agreement student committee
24 April 1936	İstanbul-Ankara	Easter holidays
27 August 1936	İstanbul	Visiting schools
3 December 1936	Ankara	The wish of 200 Turkish teachers in Romania
23 December 1936	İstanbul	Visiting schools
21 August 1937	İstanbul	Visiting schools
24 March 1938	İstanbul	Conference

Table 4 shows the dates and city information of the groups going from Turkey to Romania. It is noteworthy that during the visits between the two countries, as in the case of Bulgaria, the group from Turkey is less than the team coming from abroad. The purpose of the trip between 1929 and 1937 has generally been a school visit.

Table 4. From Turkey to Romania (Şahin, 2014:530)

Date	City	Purpose of visit
5 August 1929	Bucharest	Visiting schools
16 April 1930	Bucharest	Visiting schools
18 July 1934	Various cities	Visiting schools
31 December 1934	Bucharest	Visiting schools
26 March 1936	Bucharest	Review and conference
3 July 1936	Bucharest	Congress of student unions
5 February 1937	Bucharest	Conference
7 September 1937	Bucharest	Conference
19 May 1937	Bucharest	Conference and surgery

1.2.3. Croatia

The ‘culture and education agreement’ was signed on 19 June 1996 between Turkey and Croatia. Cooperation was established in the fields of education, science, culture and art, and dec between the two countries was strengthened.

Signed in Ankara on 16 April 1998 ‘Scientific and Technological Research Council and by a protocol on cooperation between the Ministry of Science and technology of Croatia, signed in Ankara on 5 December 2006 attached to ‘between the government of the Republic

of Croatia and the government of the Republic of Turkey, have been approved in the framework programme on cooperation in the fields of education, science, culture and Arts, Youth and sports (Yürür, 2017:138).

Access to the state archives has been initiated through mutual assistance, which provides opportunities for academicians and researchers of both countries. Both countries have prioritized the best understanding of each other's history and way of life, as well as their intellectual, artistic, scientific, sporting and related activities in their own countries, cooperation and support community programmes through the development of joint projects within the framework of the two countries, the process of their integration with the EU, Council of Europe, UNESCO, the Organization for Security and Cooperation in Europe and other relevant international organizations (Yürür, 2017:138).

1.2.4. Estonia

After political and economic relations, rapprochements in the cultural sphere have shown themselves with sports organizations. In addition, it will be applied to citizens of two countries visas, residence, etc. it has been seen that these countries are again in a mutual relationship. Trade and residence and work agreements concluded between the two countries dec made a positive contribution to the development of cultural relations.

After the positive developments in visa issues between the two countries with these agreements, based on statistics, it was dec that there was an increase in the entry and exit of citizens of the two countries to another country and in mutual letters, cargo, letters of guarantee and other shipments sent to Turkey, especially from Estonia (Dadak, 2019: 251).

A sportive relationship had increased between Turkey and Estonia in the context of football, wrestling and other branches of athletics between 1924 and 1940.

The Turkish national football team had a special match with the Estonian national football team on 19 June 1924 in Tallinn, and in 1938

the Turkish national wrestling team participated in the European Greco-Roman Wrestling Championship in Estonia (Dadak, 2019:252).

In order to gain the institutional structure of Turkish Sport, Estonia's sporting structure was taken as an example, Estonia's statutes in a sports branch and applications such as the formation of a federation were examined.

1.2.5. Hungary

Turkish-Hungarian relations date back to the time of success in the Turkish War of Independence, and during the foundation years of the Turkish Republic, every step of the reconstruction in Anatolia was greeted with enthusiasm in Budapest.

Peter Moricz, a Hungarian tourist who has come to Turkey many times and has also been accepted by Atatürk, says about the new Turkey: "The history of the world has never witnessed such a great renewal. The fact that this great transformation is almost the work of a single leader does not change the result and does not overshadow the success of the persistence of achievements. Because development is so magnificent in all spheres of life that today no one even thinks that social institutions can be resurrected. How lucky Turkey is !” (Çolak, 2000:66)

Historical and cultural ties between Turks and the Hungarians facilitated the establishment of good relations during the Republican period, and after the Turkish-Hungarian friendship treaty signed in 1923, embassies were opened mutually in the capitals of the two countries.

Cultural relations have been developed and Hungarian experts have been used in many fields. For example, one of them, I. Meseros was a Hungarian national who taught Ethnography and Hungarian at Darülfünun-u Osmani during World War II. During this period, Ignacz Kunos (1861-1941), who had previously made contributions to the development of Hungarian Turkology and initiated scientific studies in the field of Turkish folk science, came to Anatolia and compiled many products of Turkish folk literature; Accepting the invitation of the Ministry of Culture of Turkey, he came to Istanbul with a group of

Hungarian professors in 1925 and gave lectures on Turkish folk literature in Istanbul and Ankara (Çolak, 2000:69).

In 1932, Lico Amar, a Hungarian-born violin virtuoso, was approached to take advantage of his opinion to reform the Istanbul Conservatory. Meanwhile, Atatürk established the chair of Hungarology of the Faculty of Language, History and Geography at Rosanyi in 1935.

An archivist and a Turkish historian Dr. Lajos Fekete were brought in from Hungary in 1936 to reorganize the Ottoman Archive of the Prime Ministry. Fekete stayed in Turkey between 1936 and 1937 and worked in the deciphering of the Ottoman Archive of the Prime Ministry and the archive of the Topkapi Palace Museum. Leaving aside the old classifications, Fekete has introduced the provenance classification system applied in all the world archives for the classification and coding of archival documents (Çolak, 2000:69).

1.2.6. Republic of Moldova

On 17 October 1990, about a year before the collapse of the USSR, the two countries signed a Protocol on Coastal Trade in Ankara to improve trade relations and further strengthen the Agreement on Border and Coastal Trade between Turkey and the USSR and increase the volume of trade (Official Newspaper Archiv, 21 January 1991: 1-2).

The rapprochement that began with economic relations and continues over time has also covered social, cultural, and tourism areas.

5 March 1993, in Istanbul, the Black Sea Cultural Cooperation Ministerial meeting was held within the framework of the Black Sea Economic Cooperation Organization, a regional cooperation organization, one of the most appropriate channels for the development of relations between Turkey and Moldova; in this context the Black Sea Convention on Cooperation in the Fields of Culture, Education, Science and Information was signed between Turkey, Albania, Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova, Romania, the Russian Federation and Ukraine on 6 March (Öncü, 2014).

On June 15, 1993, in order to further develop cooperation, an agreement was signed in Ankara on mutually exempting Holders of Diplomatic and Service Passports from visas; on 1 November 2012, mutual visas were decommissioned for 3 months, and on 19 February 2019, the period of travel between Turkey and Moldova with an ID instead of a passport began.

June 21 October 1993, the two states signed an Agreement on Cooperation in the Field of Tourism in Istanbul (Official Newspaper Archiv, October 6, 1993: 1-3).

1.2.7. Poland

Cultural and educational issues make up an important part of our relations with Poland. There are also Turkology Departments in Poland at the University of Warsaw, Jagiellonian University, Adam Mickiewicz Universities in (Krakow) and Poznan. On the other hand, Poland is one of the most preferred countries by Turkish students within the framework of the ERASMUS program.

September 2013, the Yunus Emre Center for Turkish Culture in Warsaw, recognized by the Polish Ministry of Foreign Affairs as a unit of the Turkish Embassy in Warsaw, also makes an important contribution to the development of cultural relations between the two countries.

The fact that an average of about 500 thousand Poles visit Turkey every year is a testament to the fact that the tourism dec is vibrant between the two countries. Like the Poles who entered the palace and government services during the Ottoman period, many Poles served in Turkish educational and technical institutions during the Republican Period. Such decency has passed, Turkey has created an atmosphere of friendship between Poland and mutual sympathy between the two nations. Polenezköy is the name of a district in Istanbul where Poles make up the majority of the population (Gündüz, 2018: 368).

1.2.8. Republic of Kosovo

Important reforms have been made between the two countries in the field of education. The Turkish minority in Kosovo studies in their

native language. In the same way, there are Kosovo students studying in different fields in Turkey.

‘In the same way, Turkey has also played an active role in the construction of educational institutions in Kosovo. the Republic of Turkey has provided a grant of 200 thousand euros for the education of Prizren Ukshin Hoti University, founded in 2010, for the 2010-11 academic year, and the Ministry of Education of Kosovo has covered the remaining other expenses. In the year of its foundation, this university had 1700 students, and today this number is about 7000. Agreements have been signed with more than 15 Turkish universities until 2015’ (Ferizi, 2017:78).

Cooperation in the field of education continues with mutual goodwill agreements. An agreement between the ministers of education of the two countries has paved the way for Kosovo students to be able to do their master's and doctorate degrees in Turkey, in particular. As a country that has known and supported this independent country from the very beginning, Turkey has invested a large amount in infrastructure, the construction of highways, the renovation of Pristina Airport and the reconstruction of monuments that need to be protected (Perez,?:20).

In this context, it also should be mentioned the cooperation between the Ministry of Education and KEDS that is a Turkish company. KEDS has been offering courses to engineering students since 2013. This course aims to increase the knowledge and skills of high school and university students in theory and practice. The course is conducted in six-month periods in cooperation with Boğaziçi University. At the end of the course, students receive a certificate with international recognition (Ferizi, 2017: 79).

2. Method

In this study, document analysis was used as one of the qualitative research methods. Qualitative research; qualitative data collection, such as observation of behavior, interviews with participants, and document review a qualitative study in which data are collected through methods and aimed at the holistic presentation of

findings. it is expressed in the form of research in which the process is monitored (Creswell, 2016; Yıldırım and Şimşek, 2013). Document the analysis of the materials based on the facts or facts that are intended to be investigated is carried out in stages (Yıldırım and Şimşek, 2013).

RESULTS

Arabic and Persian, which were discontinued in 1927 with the proclamation of the Republic, has been replaced by western languages. Between Turkey and foreign countries growing economic, political and cultural relations, in line with the languages such as English, French, Italian, German education and teaching as the sample is taken. The regulations on foreign schools operating in the country are among the first steps taken regarding the declamation of the republic and the foreign language education in the following years. In the early years of the Republic, the western education system was taken as an example with the efforts to improve the quality of education in our country, foreign experts were brought in from abroad and they wrote reports on our education system and developed projects in this direction. Bulgaria, Romania, Croatia, Estonia, Hungary, the Republic of Moldova, Poland, Kosovo were examined within the scope of Eastern European Countries and Turkey relations in the field of education and culture. In this context, it can be said that the relations that started in the political field have moved to the educational, cultural and social fields.

Bulgaria, Romania, Croatia, Estonia, Hungary, the Republic of Moldova, Poland, Kosovo were examined within the scope of Eastern European Countries and Turkey relations in the field of education and culture. In this context, it can be said that the relations that started in the political field have moved to the educational, cultural and social fields. Relations that started in the early 1920s have been improved over time and have spread to different areas. These rapprochements have been carried out in areas such as school trips, research groups, student exchange programs, cultural and art activities, performing arts, sports events, university visits, visa improvement.

REFERENCES

Çolak, M. (2000). Atatürk Döneminde Kültürel, Siyasi ve Ekonomik Bakımdan Türk-Macar İlişkileri (1919-1938). Muğla Üniversitesi SBE Dergisi. 1 (2), 61-72.

Dadak, N. (2019). Türkiye - Estonya İlişkileri (1924-1940). Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.

Ferizi, V. (2017). Kosova-Türkiye Diplomatik İlişkileri 1990-2015. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Gündüz, A. Y. (2018). Ülkelerin Kalkınmasında ve İşbirliğinde Eğitimin Rolü: Türkiye ve Polonya Örneği. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 6(3), 365-369.

Öncü, A. S. (2014). 1991 - 1995 Yılları Arası Türkiye Moldova İlişkileri ve Gagauzlar. Gazi Türkiyat, 15, 87-104.

Pérez, Ó. M. Kosovo at risk: from local to global. Master in Geopolitics and Strategic Studies 19/20, 1-25.

Resmi gazete: <https://www.resmigazete.gov.tr/>

Şahin, M. (2014). Türkiye-Balkan Eğitim İlişkileri (Atatürk Dönemi). Turkish Studies. 521-536.

Toparlak, B. (2016). 1930'lu Yıllarda Türkiye – Bulgaristan Arasında Sosyo-Kültürel Ve Eğitim Amaçlı Seyahatler. Tarih ve Gelecek Dergisi. 2(2), 140-156.

Yürür, P. (2017). Türkiye - Hırvatistan İlişkileri. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi, Arnavutluk. 119-1

URKIY TILLARI FRAZELOGIYASIDA “KO‘Z” FRAZEOSOMATIZMINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

O‘Qituvchi, Sayfullayev Baurjan Nurumbeto‘g‘li

Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti

baurjan_sayfullayev96@mail.ru

Annotatsiya.

Ushbu maqolada leksikologiyaning bir bo‘limi frazeologiya sohasiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda asosan turkiy tillar tilshunosligidagi “ko‘z” frazeosomatizmi tasnif qilinadi. Shuningdek, somatik iboralarning ifoda samaradorligi va o‘ziga xos xususiyatlari yoritib beriladi.

Tayanch so‘zlar: Leksika, frazeologiya, frazeosomatizm, grammatika, sinxron, diaxron, ibora, omonim, sinonim, antonym, komponent, semantika, obraz.

Аннотация. В данной статье раздел лексикологии посвящен области фразеологии, которая в основном занимается классификацией «глазных» фразеосоматизмов в тюркском языкознании. Он также подчеркивает эффективность и специфичность соматических выражений.

Ключевые слова: Лексика, фразеология, фразеосоматизм, грамматика, синхрон, диахрон, фразы, омоним, синоним, антоним, компонент, семантика, образ.

Abstract

In this article, a section of lexicology is devoted to the field of phraseology, which mainly classifies "eye" phraseosomatism in Turkic linguistics. It also highlights the effectiveness and specificity of somatic expressions.

Keywords: Vocabulary, phraseology, phraseosomatism, grammar, synchronously, diachron, phrases, homonym, synonym, antonym, component, semantics, image.

Kirish: “Frazeologiya” atamasi yunoncha “frazza” (phrasis – ifoda, nutq o‘rami) so‘zidan olingan bo‘lsa-da, turkiyshunoslikda dastlab bu atama turlicha ma‘nolarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Masalan, XIX asrda yashagan turkiyshunos olim Mirza Kozimbek o‘sha davr an‘analaridan kelib chiqib, rus tilida yozilgan boshqa tasviriy grammatikalarda bo‘lgani singari o‘z asarida “frazza” so‘zini “jumla”, “gap” (предложение) ma‘nosida qo‘llagan¹. “Frazeologik birikma” deyilganda esa so‘zdan yirik til birliklarini tushungan. U turkiy tillardagi fe‘llar haqida ma‘lumot berar ekan, *g‘am yemoq*, *vujudga kelmoq*, *g‘ussa yemoq* singari til birliklarini “tarkibli fe‘llar” (“составные глаголы”) deb izohlagan.

Turkiy tilshunoslikda frazeologik tadqiqotlar 1950-yillardan boshlab keng o‘rganila boshlandi. Til boyligini aks ettiruvchi bir tilli va ikki tilli lug‘atlar nashr etildi. Leksikografik asarlarning nashr etilishi turkiy tillardagi frazeologik manbalarni to‘plash, ularni ilmiy tizimlashtirishga katta yordam beradi. Keyingi yillar mobaynida turkiy tillardagi frazemalarni intensiv o‘rganish sohasida muhim yutuqlar qo‘lga kiritildi.

Ma‘lumkiy, nazariy jihatdan turkiy tilli xalqlar frazeologiyasini o‘rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir, vaholankiy o‘zbek, qozoq, ozarbayjon, tatar, boshqird, chuvash tillarining frazeologik nazariyasi tizimlilashib, ayrim turkiy tillarda (uyg‘ur, xakas, turkiy, qoraqalpoq, turkman va boshqalar) ozmi-ko‘pmi ilmiy va nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi.

Aytish joizkiy, nazariy va leksikografiya nuqtai nazaridan umumturkiy frazeologiyasi tizimli o‘rganilmaganligi sababli hozirgi vaqtda turkiy tillarning frazeologiyasi ham sinxron, ham diaxron aspektida qiyosiy (tarixiy-qiyosiy) asarlarning kamligi ham ko‘zga tashlanmoqda.

Keyingi yillarda yaratilgan asarlarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, turkiy tilli xalqlarning frazeologik fondini o‘rganish turkiy xalqlar

¹ Казым-бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Выпуск II. - Казань, 1846 – С. 120.

tarixi, etnografiyasi, madaniyati, urf-odat va an'analari bilan bog'liq holda tahlil qilinganini ko'ramiz.

Tilshunoslik frazeologiyani etimologiya, semiotika, leksikografiya bilan birga leksikologiyaning bir qismi sifatida qaraydi. Frazeologizmlar esa doimiy so'z birikmalari va maqollarni o'z ichiga oladi. Albatta, bu bahs-munozaralardan xoli emas.

Ayrim tillar uchun turkiy frazeologiyaga oid monografiyalar nashr etildi, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi, frazeologik lug'atlar yaratildi.²

Frazeologik fe'llarning siri juda muarakkab masalalarning biridir. Ularning birlamchi va ikkilamchi semantik shakllari mavjud. Bundan tashqari, ularda qancha ibora bo'lishidan qat'i nazar, mazmuni bir xil: I. ko'z yummoq (fe'l ibora); birinchi ma'no – faqat ko'zingizni yumish uchun aytish mumkin. Bizning davrimizda bu ibora ikkinchi va uchinchi ma'nolarda shakllangan: II. ko'z yummoq – qazo qilmoq, o'lmoq, III. ko'z yummoq – ko'rmaganga olmoq.

I. qo'li ochiq (olmosh ibora); birinchi ma'no – barmoqlaringizni yumib, biror narsani ushlab turolmaysiz, keyin esa boshqa ma'noga ega: II. qo'li ochiq – ochiq qo'l, sahiy.

Ko'pgina turg'un so'z birikmalari bir xil ma'noga ega. Bular tilning oxirgi, yanada rivojlangan bosqichiga mos keladi. Masalan, yuragiga g'ulg'ula tushgan iborasining ma'nosi – bezovta bo'lib qolgan. Birgina «Yurak» so'zining uyasidan: yuragi betlamadi, yuragi bo'shadi, yuragiga vahima solmoq, yuragidan urmoq, yuragiga qo'l

² Ахатов Г.Х. Фраzeологические выражения в татарском языке. АКД. Казань, 1954; Рахматуллаев Ш. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. АДД. Ташкент, 1966; Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка: АДД. Баку, 1970; Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М., 1975; Айтпаев Ө. Аудармадағы фразеологик құбылыс. А., 1975; Кеңсбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. А., 1977; Ачилова Г. Туркменская фразеология//Вопросы фразеологии. Самарканд. 1977, новая серия. Вып., 106; Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка. АДД. Чебоксары, 1985; Джапарбекова С.А. Фразеология в двуязычных словарях. А., 1990; Уйғир тили фразеологиясиниң изаһлик луғати. Алмута, 1993 т.б.

solmoq, yuragi dov bermadi, yuragi yorilganday bo'ldi, yuragi yorildi, yuragi yorilib ketay dedi, yuragini hovuchlab, yuragi pokiza, yuragiga sig'maslik, yuragiga tugmoq, yuragini qon qilmoq, yuragi tars yorulgiday, yuragi chiqib ketti, yurakni ezmoq kabi ko'plagan iboralar taraydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, somatik frazeologizmlar ham tez-tez ishlatiladi va ular bir qator omonim, sinonim, antonimik frazeologizmlarni ham hosil qila oladi.

Ba'zi tadqiqotlarga ko'ra, bir qator maqollarni turg'un so'z birikmalari deb hisoblash mumkin (lekin ular bir xil ma'noga ega bo'lishi kerak). Masalan, Qimirlagan qir oshar (o'zbek tili), Қыбырлаған қыр асар (qozoq tili), Қимирлиған қир ашар (uyg'ir tili), Гырмылдан гыр ашар (turkman tili).

Ayrim hollarda turg'un so'z birikmalari – maqollarning tarkibiy qismiga aylanib, ularning ajralmas bo'ligiga aynalib ketkanligi ham seziladi.

Asosiy qism: Turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan frazeologik manbalarning katta qismi somatik iboralardir.

Biz ushbu maqolamizda turkiy tildagi frazeologizmlarning "ko'z" komponenti yordamida yaratilgan semantik tuzilishi va ularning tillararo munosabatiga to'xtalamiz. Hozirgi turkiy frazeologiyasida "ko'z" frazeosomatizmining o'ziga xos xususiyatlari lingvistik jihatdan aniqlangan. Binobarin turkiy tillardagi frazeologiyalarni qiyosiy-tarixiy tadqiq qilish turkiyshunoslikning muhim masalalaridan biridir.

Umuman, o'zbek va boshqa turkiy tillarda *ko'z*, *qozoq tilida kəz*, *tatar tilida күз*, *boshqird tilida күз*, *turk tilida göz*, *chuvash tilida күç* leksema-somatizmlar ko'p ma'noli bo'lib, frazeologiya hosil qilishda juda samarali.

Shu munosabat bilan ularni o'zbek, qozoq, tatar, chuvash, boshqird va turk tillari uchun umumiy bo'lgan bir necha semantik guruhlariga bo'lish lozim deb hisobladik.

Ushbu tillardan olingan manbalar asosida *ko'z*, *kəz*, *күз*, *күз*, *göz*, *күç* komponentli frazeosomatizmlar insonning diqqat va ko'rish

qobiliyati, insonning holati, xotirasi, atrof-muhit hodisalarini idrok etish, farqlash va o'zlashtirish qobiliyati, makonni vizual idrok etish xususiyatlari shuningdek insonning hissiy-ruhiy holati, mimikalarni inson xarakteri va e'tiqodiga nisbatan harakati tezligiga qarab 10 ga yaqin frazema-semantik guruhga bo'lish mumkin³. Chunonchi:

1. Inson e'tibori va munosabatlari haqidagi frazeosomatizmlar: **ko'zimga ko'rinma** – qozoq tilida *kəzi me körinbe*, tatar tilida *küzemä kürenmä, күземә күренәсе булма*, boshqird tilida *küzemä күреәһе булма, күзгә күренmä*, turk tilida *göze görünmemek, bir daha göze görünmemek*, chuvash tilida *куçăма курăннă ан*, v.h.;

2. Inson holatini ifodalovchi frazeosomatizmlar: **ko'zi yumildi** – qozoq tilda *kəzi жұмылу*, tatar tilida *kүзләре мәңгеге йомылу*, boshqird tilida *күз йомоу*, turk tilida *göz yummak, gözleri karanmak, gözü dünyayı görmemek*, chuvash tilida *куçа (куçсене) хун, куççёсем сүнчёç[хунăнчёç]* v.h..

3. Eslab qolish qobiliyatini anglatuvchi frazeosomatizmlar: **ko'zi ochilish** – qozoq tilida *kəzi ашылу*, tatar tilida *kүзне ачып йөрү*, boshqird tilida *күззе асын йөрөү*, turk tilida *göz görürmek, (kendi) gözünü açmak, gözleri karanmak, gözünü dört açmak*, chuvash tilida *куç уçăлать (уçăлчё)* v.h.;

4. Atrof-muhit hodisalarini idrok etish, farqlash va o'zlashtirish qobiliyatini tavsiflovchi frazeosomatizmlar: **ola ko'z bilan qarash** – qozoq tilida *ala көзбен қарау*, tatar tilida *kүзлерне әйлендерү*, boshqird *күззен әйлендереп қарау*, turk tilida *gözü ağardı, gözlerine çevirmek*, chuvash tilida *куç шурри кăтарт, шурă куçна нăх* v.h.;

5. Vizual idrokni karakterlovchi frazeosomatizmlar: **ko'zi oldida bo'lish** – qozoq tilida *kəz алдында болу*, tatar tilida *күз алдында*, boshqird tilida *күз араһында, күзгә күренеп*, turk tilida *göz önünde, göz göre göre, chuvash tilida куç умёнче* v.h.;

6. Insonning hissiy va ruhiy holatini tavsiflovchi frazeosomatizmlar: **ko'zini o'ynatmoq** – qozoq tilida *kəzi ойнау*, tatar

³ Николина Е.В. Соматические фразеологизмы, характеризующие человека, в тюркских языках Сибири и казахском: автореф. ...дисс.канд.фил.наук. Новосибирск, 2002, стр. 26.

tilida күзләре ум булу, күзе уйнау, күзендә ат тоягы эзләре күренә, boshqird tilida *ике күзе ум кеүек*, *turk tilida gözleri berraklaşmak*, *gözleri (sevinçten ıslıl ıslıl) parlyordu*, chuvash tilida *куçёсем [пичё-куçёсем] çuşeççё* v.h.;

7. Yuz ifodalarini ifodalovchi frazeosomatizmlar: **ko'zida o't oynaydi** – qozoq tilida *көзінде от ойнайды*, tatar tilida *күз уйнату*, *күзенән ум уйнату (чәчү)*, boshqird tilida *күз уйнату*, *turk tilida gözkaş oynatmak*, chuvash tilida *куça вылят* v.h.;

8. Harakat tezligini bildiruvchi frazeosomatizmlar: **ko'zni ochib yumguncha** – qozoq tilida *көзді ашып-жұмғанша*, tatar tilida *күз ачып йомғанчы*, boshqird tilida *күз асын йомғансы*, *turk tilida gözle kaş arastında*, chuvash tilida *куç хупса иличчен* v.h..

9. Inson xatti-harakati bilan bog'liq frazeosomatizmlar: **ochko'z** – qozoq tilida *ашкөз*, tatar tilida *ач күз*, boshqird tilida *ас күз*, *ком күз*, *turk tilida aç gözliü*, chuvash tilida *выçă [нүхрен] куç* v.h.;

10. Diniy e'tiqodlarga oid frazeosomatizmlar: **ko'z tegadi** – qozoq tilida *көз тию*, tatar tilida *күз тию*, *күз тидерү*, boshqird tilida *күз мейзереү*, *turk tilida nazar değmek*, *bakış nazara gelmek*, chuvash tilida *куç үкрё* v.h..

Darhaqiqat, ko'z ko'rish organi va ruhning belgisidir. Deyarli har qanday tilda “ko'z” somatik komponentli frazeologizmlarning ko'p uchrab turishi buning dalilidir. Xususan, o'zbek, qozoq, tatar, boshqird, chuvash va turk tillarida uchraydigan misollardan bu kabi frazeosomatizmlarning ko'p ma'noli va unumli ekanligi ayon bo'ladi. Ularning asosidagi qadriyatlar ko'pincha bir xil. Shu sababli, taqqoslangan tillarda ushbu komponent bilan birga keladigan frazeosomatizmlarning umumiy xususiyatlari mavjud.⁴ Masalan:

Aksariyat frazeosomatizmlar leksik tarkibi va obrazlilikgi jihatidan deyarli bir xil: **ko'zi ochildi** (tushundi) – qozoq tilida *көзи ашылды*, tatar tilida *күз ачылу*, boshqird tilida *күз асылу*, *turk tilida gözü açılı*, chuvash tilida *куç хёс* v.k.

Strukturaviy nuqtai nazardan:

⁴ Димитриев В.Д. Исследования по этимологии чувашского языка. – Чебоксары, 1981, стр.134.

a) frazeologik iboralar.

b) frazeologik gaplar.

Bu tillardagi *ko'z, ko3, ky3, ky3, göz, kyç* frazeosomatizmlarning o'xshashligi turkiy xalqlarning ma'lum bir assotsiativ-obrazli tafakkurining namoyon bo'lishi, grammatik tuzilishidagi o'xshashlikni frazeologik birliklarning bir variantda bo'lib, bir prototurkiy arxivdan kelib chiqishi bilan izohlash mumkin.

Xulosa: Qiyosiy tadqiqot o'zbek, qozoq, tatar, boshqird, turk va chuvash tillaridagi frazeosomatizmlarning ma'no jihatdan ma'lum farqlarga ega ekanligini ko'rsatdi:⁵

a) ma'no jihatidan, ya'ni vizual qo'llanilishi jihatidan farqlar mavjud: ko'zga ko'rinmoq, ko'zga tashlanmoq, ko'zdan kechirmoq, ko'z yormoq, ko'z olaytirmoq v.h.

b) ma'nosi bir xil bo'lsa-da, somatik tarkibiy qismi boshqacha ekanligi bilan farqlanadi: ko'zi moshdek ochildi, ko'z oldiga kelmoq, ko'z ko'zga tushdi, ko'zlari kosasidan chiqib keta yozdi, ko'z oldidan o'tkazmoq v.h.

c) Idiomalardan birini aniqlashtirish va tushuntirish uchun ishlatiladigan sinonim iboralar mavjud: ikki ko'zi to'rt bo'lish, ko'z ostiga olmoq, ko'z ochib yumguncha, ko'z yummoq, ko'z ongida v.h.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, o'zbek, qozoq, tatar, boshqird, turk, chuvash tillaridan olingan yuqorida tahlil qilingan lingvistik ma'lumotlar asosida "ko'z" komponentli frazeosomatizmlarning leksik va grammatik tuzilishi jihatidan bir xil ekanligi ayon bo'ladi. Taqqoslangan tillarning lingvopragmatik xususiyatlari frazeologik birliklarning milliy xususiyatlarini belgilaydi. Shuningdek, u lingvistik va ekstralingvistik omillarda namoyon bo'ladigan aholining madaniy hayoti va ijtimoiy qiyofasidan xabardor qiladi. Bularning barchasi turkiy tillardagi frazeosomatizmlarni

⁵ Замялетдинов Р.Р. Татарская культура в языковом отражении. Казань: Магариф, 2004, стр. 152.

sinchiklab o‘rganishda umumiy tilshunoslikning hozirgi rivojlanishiga xizmat qilishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Almatova Sh.T. O‘zbek tili frazemalarning komponent tahlili: Filol.fan.nomzodi. ... dis. – Toshkent. 2008.
2. Kengesboyev S. Qozoq tilining frazeologik lug‘ati. Almati, 1977.
3. Бабаев К. Туркман тилида идиомалар. - Ашхабад, 1962, 33-бет (туркман тилида); Осмонова Ж. Идиомы в киргизском языке. АКД. - Бишкек, 1969.
4. Бердиёров Х., Расулов Р., Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологиясидан материаллар. I,II,III қисмлар. – Самарқанд, 1976, 1979, 1983.
5. Димитриев В.Д. Исследования по этимологии чувашского языка. – Чебоксары, 1981, стр.134.
6. Замлетдинов Р.Р. Татарская культура в языковом отражении. Казань: Магариф, 2004, стр. 152.
7. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. ДДА. – Тошкент: 2000.
8. Николина Е.В. Соматические фразеологизмы, характеризующие человека, в тюркских языках Сибири и казахском: автореф. ...дисс.канд.фил.наук. Новосибирск, 2002, стр, 26.
9. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва аджабиёти. 1986. № 3. – Б. 19-20; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. - Тошкент: Университет, 1992. – Б. 12-32.
10. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, ҚБТ, 1992.
11. Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. НДА. - Тошкент: 1998.
12. Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка. - Чебоксары, 1985.

TÜR TEORİSİNİN TEMELLERİ

FUNDAMENTALS OF GENRE THEORY

Dr. Гулноза ОРИПОВА

Fergana Devlet Üniversitesi

gulnoza_oripova81@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3403-5706

Özet:

Günümüzde tür sorunu tartışmalı ve aynı zamanda en acil sorunlardan biridir. Tür kavramının kökenlerini ve anlamsal evrimini ele alan, teorik bilimsel doğrulaması, incelediğimiz problemin amacıdır. Tür kategorisinin dünya edebiyatında edebî sürecin bütünlüğünü ve devamlılığını sağlamada, türün gelişiminin farklı edebî dönemlerde benzersiz bir olgu haline gelmesinde en güçlü etkenlerden biri olduğu teorik olarak bilimsel temellere dayanmaktadır. Türün kanonu her seferinde tarihsel olarak belirli bir tipolojik çeşitliliği yansıtır, bu nedenle tür sürekli olarak gelişmektedir, bilim adamlarının teorik fikirleri temelinde geliştirilmiştir. Tarih, sosyoloji, ekonomi, psikoloji gibi bir dizi faktör, türün edebi bir kategori olarak gelişimi ile doğrudan ilişkilidir. Türün, tarihsel-teorik karakterin kavramsal bir tanımı olarak edebi eserlerin evrensel bir sınıflandırma birimi olarak hizmet etmesi teorik olarak temellendirilir.

Anahtar kelimeler: tür, edebi süreç, tür kanonu, edebi dönem, tarihsel-teorik ilke, sınıflandırma, edebi türlerin evrimi.

Annotation:

Today, the genre problem is controversial as well as one of the most pressing issues. Addressing the origins and semantic evolution of the concept of genre, its theoretical scientific substantiation is the goal of the problem we are studying. It is theoretically scientifically based that the genre category is one of the strongest factors in ensuring the unity and continuity of the literary process in world literature, the development of the genre to become a unique phenomenon in different

literary periods. The canon of the genre each time reflects a historically specific typological diversity, so that the genre is constantly evolving has been developed on the basis of the theoretical ideas of scholars. A number of factors such as history, sociology, economics, psychology are directly related to the development of the genre as a literary category. The fact that the genre serves as a universal unit of classification of literary works as a conceptual definition of historical-theoretical character is theoretically based.

Keywords: genre, literary process, genre canon, literary period, historical-theoretical principle, classification, evolution of literary genres.

Кириш. Бадиий адабиётнинг тур ва жанрлари адабий жараённинг бирлиги ҳамда узлуксизлигини таъминлайдиган энг кучли омиллардан биридир. Адабиётни жинс(тур)га кўра таснифлашга уринишлар қадимги даврлардан бошланган. Антик адабиёт тарихида Платоннинг поэзиянинг моҳияти, шоирлик, санъат каби масалаларга бағишланган адабий-эстетик қарашлари “Давлат” асарида баён қилинган бўлиб, грек файласуфи мазкур асари орқали адабий турлар ҳақидаги баҳсли мулоҳазани бошлаб берган олимдир. У трагедия, ямб, эпик поэзия яратган ижодкорларни тақлидчилар деб атаган ва “тақлид қилиш” усули асосида эпос, драма ва поэзияга хос хусусиятларни фарқлаган. (Платон, 2015, Б.335.) Платоннинг адабиёт ва санъат масаласига оид илмий-назарий қарашларини ўрганган рус олими В.Ф.Асмус унинг поэзия санъати, трагедиялар ҳақидаги мулоҳазалари асосида фикр юритган бўлса (В.Асмус, 2015, Б.358), профессор Д.Қуронов поэзия санъати ва адабий тур масаласига оид назарий қарашларида таснифлаш асоси сифатида тақлид қилиш усули қўлланганлигини изоҳлаган. Кўринадики, жаҳон адабиётшунослигида адабий турлар ҳақидаги дастлабки баҳслар, поэзия санъати ҳақидаги илк мулоҳазалар Платоннинг назарий қарашларида учрайди.

Асосий қисм. Аристотелнинг “Поэтика” асарида илк бор поэзиянинг моҳияти ва унинг турлари ҳақидаги назарий қарашлар ўрин олди. У бадиий адабиётни “поэзия” деб атади, чунки дастлаб

эпос ва драма маросим хорларидаги ривоят ва хажвий диалогдан келиб чиққанлиги учун, шеърий ёзилиб келинган. Аристотель адабий турларни, шу жумладан, лирикани ҳам биринчи марта назарий жиҳатдан изоҳлаб берган олимдир. Олим поэзияда ўхшашини яратиш усуллари тўғрисида қуйидаги фикрларни билдирган: “ё автор воқеаларга аралашмай ҳикоя қилиши, ...ёки бутун ҳикоя давомида автор ўзлигича қолиши ёхуд барча акс эттирилувчи шахсларни гавдалантириши мумкин” (Аристотель, 1980, Б.10.). Шундай қилиб, “Поэтика” асарида поэзияда тур ва жанрлар муаммоси назарий жиҳатдан текширилиб, улар таснифи “тақлид” қилиш асосида ўз ифодасини топди. “Айнан, - деб ёзади файласуф, - “тақлид қилиш”да бир хил тарзда бир хил нарса (ёки) воқеа ҳақида айтиб бериш мумкин. Бунда худди Гомер сингари тақлидчи ўз шахсини ўзгартирмасдан ёки ўзи ҳамманинг вакили сифатида ҳаётга тақлид қилади”. Г.Н.Поспелов Аристотелнинг “Тақлидчининг ўз шахсини ўзгартирмасдан” ҳаётга тақлид қилиши ҳақидаги фикрларига ўз муносабатини билдириб, ёзувчининг ҳаётга “тақлид қилиши” у ҳақида ўз номидан гапириши, яъни ўз шахси орқали бу ҳаётга бўлган қизиқиши, унга нисбатан ҳиссий муносабати ва ўз тажрибаларини нутқ орқали ифодалашни эканлигини айтган. Аристотель гарчи антик давр шоирларининг ижодига ишора қилмаса-да, қадимги юнонлар кейинчалик “лирика” деб атай бошлаганини тушунади, дейди. Гомер ижоди унинг учун эпоснинг намунаси бўлган ва у, шубҳасиз, Пиндар ва Вакхилид ёки Алкей ва Сафо каби қадимги лирик ижодкорларнинг асарларида ҳаётнинг ҳиссий-экспрессив “тақлид”ини кўрган (Поспелов Г, 1976, Б.21.). Дарҳақиқат, Аристотель эпос ва трагедия, шунингдек, комедия, дифирамбик шеъриятнинг катта қисми бўлган авлетика ва кифаристикада “тақлид” борлигини кузатган. Ритм, оҳанг, метр ва баъзи воситалардан фойдаланиладиган ижод турлари мавжудлиги ва булар дифирамбик шеърият, трагедия ва комедия эканлиги ҳамда мазкур санъат асарлари ўртасидаги фарқлар улар тақлид қилган нарсаларга боғлиқлигини таъкидлаган.

Юнон тилидаги “лирика” сўзи торли чолғу асбоби лиранинг номидан келиб чиққан бўлиб, маъноси “музыка жўрлигида ижро

этилувчи шеър демакдир. Бу атама лирик шеърятнинг ривожланган даврларидан аллақанча кейин, тахминан эрамиздан аввалги II-III асрларда эллинизм замонаси олимлари томонидан истеъмолга киритилган. Шу пайтга қадар юнонларнинг ўзлари мазкур туркумга алоқадор бўлган асарларнинг ҳаммасини – “мелос”, “мелика”, яъни “қўшиқ” деб атаганлар” (Алимуҳаммедов А, Б.70.). Маълумки, асрлар давомида қадимги юнонлар лирик шеърятни қўшиқ, мусиқа ва рақс билан боғлиқ ҳолда тасаввур этиб келганлар. Юнон тарихида ямб ва элегия адабий жанр сифатида илк бор бўй кўрсатган. Юнон шоирлари Каллин, Тиртей, Архилох, Солонларнинг ижодида энг сара намуналари яратилган. Бундан ташқари, VII-VI асрларда монодик, яъни яккахон лирика жанри Алкей, Сапфо, Анакреонт ижодида тараққий этган.

IX –XI асрларда Шарқ мамлакатларида умумжаҳон адабий жараёни учун муштарак бўлмиш Уйғониш даври бошланиб, у турли соҳаларда ўзини намоён этгани юнон халқлари фалсафаси, маданияти, адабиёти ва адабиётшунослиги таъсирида Шарқ мутафаккирларининг санъат, адабиёт, шеър ва шоирлик ҳақидаги қарашларида ҳам ўз ифодасини топди. Бадиий ижодни ҳаётга таклид қилувчи деб тушунган Форобий Аристотелнинг “Поэтика” асарига бағишланган “Шоирлар санъати қонунлари ҳақида” номли асарида шундай ёзади: “Шеър санъатини безайдирган нарсалар сўз-мулоҳазалар бўлса, рассомлар санъатини безайдиган нарса – бўёқлар саналади. Буларнинг иккови ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам феълда бир-бирига ўхшаш, иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга – таклид қилишга йўналган бўлади” (Форобий, 1980, Б.73.) “Бундай тушунча, - деб ёзади Б.Валихўжаев, - инъикос эттириш, ҳаётга ўхшашлик масаласи билан, иккинчи хил қилиб айтганда, ҳаёт ҳодиса-воқеаларини тўғри ва рост тасвирлаш билан чамбарчас боғлиқдир”. Аристотель “Поэтика”сини шарҳлаган Абу Али ибн Сино “Китоб ул-шифо” асарининг “Шеър санъати” бобида шеърнинг вазифалари ва шеърятдаги тасвир услуби ҳақида фикр юритган бўлса, Абу Райхон Беруний “Ҳиндустон”, “Китоб ус-сайдана” номли асарларида шеър ва шоирлик ҳақидаги фикрларини илгари суриб,

Шарқ ва Ғарб адабиётшунослиги анъаналарини бир-бирига яқинлаштирган.

Немис файласуфи Гегель “Эстетика” асарининг “Поэзия” бобида лирик тур спецификаси ва поэтик хоссаларини тадқиқ этган. У Аристотель бошлаб берган назария – адабий асарларни турларга ажратиш муаммосини давом эттирган ва лирик турнинг мустақил ва специфик мазмунга эга эканлигини таъкидлаб, эпосга объектив, лирикага эса субъектив олам сифатида баҳо берган. Аристотелда ҳам, Гегелда ҳам эпик асарлар субъективлик (муаллифлик), ҳиссий нутқ эса “лиризм”лик хусусиятига эгаллиги айтилган. Лекин лирика мазмуни субъективликка асосланиши дастлаб Гегель назариясида тадқиқ этилган. Гегелнинг мазкур назариясига асосан инсоннинг ташқи дунёсига эмас, балки унинг ички дунёсига қизиқиш устуворлиги асосланган (Гегель, 1971, Б.420). Гегелнинг лирика ҳақидаги гносологик нуқтаи назари объектив борликдан ажралиб турувчи шоирнинг ички олами унинг фикр ва туйғулари билан уйғун ҳолда акс этишида ифодаланган.

В.Г.Белинский “Поэзиянинг жинс ва турларга бўлиниши” асарида Гегелнинг лирик тур ҳақидаги фикрларига эргашган ҳолда ҳар қандай ташқи ҳодиса ички фаолият натижаси, поэзия эса ташқи воқелик, ҳодиса ва ҳаракат ривожланадиган кучларнинг ички қисми сифатида субъективликка асосланган тур. Субъективлик бу ички олам бўлиб, шеърятда ҳиссий тафаккур қолади ва руҳ ташқи воқеликдан кириб, чексиз хилма-хиллик беради. Бу ерда шоирнинг шахсияти биринчи ўринда туради ва биз фақат у орқали ҳамма нарсани қабул қиламиз ва тушунамиз. Бу лирик поэзия, - дейди.

Жаҳон адабиётшунослигида олимлар томонидан адабий асар турларини фарқлашнинг икки йўли мавжудлиги кўрсатилган: тарихий ривожланган навларга асосланган ҳамда оғзаки санъат имкониятларини назарий тушунишга таянган ҳолда. Лириканинг эпосдан фарқли жиҳатлари А.Н.Веселовскийнинг “Тарихий поэтика” асарида ҳам назарий асосланган. Асарнинг “Қадимги поэзия синкретизми ва поэтик турларнинг фарқланиш ибтидоси”

деб номланган биринчи бобида лириканинг адабий тур сифатидаги ибтидосини кўшиқларнинг аста-секин ривожланиши, улар иккилик, тўртлик шаклида тўлиқликка эга бўлиши айтилган. Келажакда улар маросим ташқарисида алоҳида, хорда алоҳида ёки битта кўшиқчи томонидан алоҳида тўлиқликда қуйланиши мумкин. Бу лириканинг эпосдан ажралиб турувчи адабий жанр сифатида бошланиши эди. Демак, жанрнинг барча хусусиятлари тарихий ривожланган ҳодисалар бўлиб, уларнинг келиб чиқиши ибтидоий синкретизм билан боғлиқ. А.Н.Веселовский даврига назар ташласак, энг қадимий ва бошланғич жанрлар бу маросим жанрлари бўлиб, улар ҳаракатлар билан (тақвим, тўй, дафн маросимлари ва бошқалар) синкретик бирликни сақлайди. Натижада, синкретизмдан (севги, тарихий ва бошқа кўшиқлар) ташқарига чиқадиган фольклор жанрлари пайдо бўлди, сўнг адабий жанрлар шакллантирилди (элегей, ғазал, ҳокку). О.М.Фрейденбергнинг “Поэтика сюжета и жанра” номли монографиясида ҳам лирика, ямб, элегия, сатира ва одаларнинг жанр хусусиятлари тадқиқ этилган. Қадимги фольклор материаллари лирик жанр тузилишида сақланиб қолиши ва уларнинг таркибига кириши, аввалгисига зид бўлган ҳолда янги семантика билан тўқнашиши, лекин бу қарама-қаршилик антик адабиётнинг жанрлари сифатида уларнинг ишлаш қонунияти эканлиги айтилган. Кўринадики, жанр муаммоси, адабий асарларни таснифлаш ва уларнинг жанр белгиларини аниқлашнинг асосий мураккаблик жиҳатлари адабиётдаги тарихий ўзгаришлар ҳамда жанрларнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳодисалардир.

Бугунги кунда жанр муаммоси баҳсли, шунингдек, долзарб масалалардан биридир. Жанр тушунчасининг келиб чиқиш манбалари ва семантик эволюциясига мурожаат қилиш ҳам семантик мазмунининг ўзгармас асосларини аниқлашга, ҳам маъно қатламларини аниқлашга ёрдам беради. Жанр тушунчасининг илдизи ва келиб чиқиши ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлмай туриб унинг моҳияти ҳақида фикр юритиш қийин. Жанр сўзи французча “genre”нинг рус тилидаги транскрипциясидир. Унинг тўғридан-тўғри таржимаси “тур” тушунчасини англатиб, рус

санъати тарихида биринчи бўлиб XIX асрда “жанр” атамаси қўлланган. “Тур” тушунчаси энг кенг тарқалган таснифлаш белгиларидан бири бўлиб, фаннинг барча соҳалари ва сўзлашув услубида қўлланилмоқда. “Жанр” атамаси эса фақат гуманитар соҳага тегишли бўлиб, санъат асарлари учун характерлидир.

Рус адабиётшунослигида “жанр” атамасининг пайдо бўлиши дастлаб тасвирий санъат билан боғлиқ ҳодиса деб қаралган. Айнан шу масала билан шуғулланган Г.Г.Павлуцкийнинг ёзишича, Францияда “жанр” тасодифан пайдо бўлган. Бу ҳақда В.В.Стасов ҳам шундай ёзади: “картиналардаги сюжетлар “инсон ҳаётидан...иккинчи даражали нарса деб қаралди...Ушбу тасвирий санъат қонуниятларига мос келмайдиган картиналар “жанр” деб номланган”. Реализмнинг вужудга келиши “жанр” тушунчаси санъатнинг бошқа турларига ҳам тарқалишига сабаб бўлди. И.А.Гончаров уни “Миллион азоб” номли мақоласида театр ва драмага нисбатан қўллайди. Ф.М.Достоевский эса “Ёзувчи кундалиги” (1873)да рассом-жанристлар Диккенс ва Гоголни киёслаб, санъатнинг ушбу йўналишига умумий таъриф беради: “Жанр бу шундай санъатки, рассом ҳозирги воқеликнинг замонавий тасвирини ўз кўзлари билан кўрсин ва ҳис қилсин”. Е.Марковнинг Достоевский ҳақидаги мақоласида “адабий жанр” сўз бирикмаси қўлланди. В.Н.Захаров “жанр” тушунчасининг семантикасини тубдан қайта қуришда унинг маъновий тўлиқлиги ўтган асрнинг тадқиқоти ишларига мурожаат қилишда ҳисобга олиниши зарурлигини таъкидлади.

XIX аср охирига келиб 1890 йилда Ф.Брюнетьеранинг адабий жанрлар эволюцияси тўғрисидаги китоби нашр этилган. Лекин баъзи тадқиқотчилар томонидан ушбу китобнинг роли аҳамиятсиздек баҳоланган. Масалан, А.С.Субботин тўғридан-тўғри “атамани руслаштириш бу мақоланинг пайдо бўлиши билан боғлиқ эмас” деб ёзган. Аслида гап ёзилган асарнинг ўзида эмас, деярли ярим асрлик жимжитликдан, яъни Гегель ва Белинский давридани сўнг адабиёт назариясининг жанр муаммосига қизиқиш яна кескинлашувида эди. Жанр таснифига бағишланган “Тарихий поэтиканинг уч боби” (1899) номли асар муаллифи

А.Н.Веселовский мазкур асардан таъсирланган, деб ёзди В.Н.Захаров. Аммо А.Н.Веселовский Ф.Брюнетъера тажрибаларини кўриб чиқиб, 1893 йилдаёқ ўз асарида “жанр” тушунчасини таснифий-типологик маънода қўллаган: “XV асрдан бошлаб драма адабий жанр сифатида танилган”. “Жанр” атамасининг энг муҳим ҳаволаси сифатида “род”(жинс) аналогини жорий этиш Ф.Брюнетъеранинг 1890 йилда нашр этилган китобига К.Арсеньев томонидан ёзилган шарҳда ифодаланган эди. Унда “жанр” тушунчаси рус адабиётшунослиги учун аънавий бўлган “жинс ва турлар”(роды и виды)ни бутунлай ўзгартирган. Муаллиф дастлаб адабий жанрнинг моҳиятини аниқлаштириш учун савол билан мурожаат қилган ҳолда Брюнетъеранинг “жанрлар мавжуд” концепциясини “туғилган адабий жанрлар яшайди...” тарзида баён қилиб, “жанр ўзгарувчанлиги”, “жанрнинг тўлиқ ўзгариши”, “жанрларнинг эволюцияси” ҳақида фикр юритганлигини исботлайди.(Арсеньев К., 1980. Б.740.). Айнан шу шарҳдан сўнг “адабий жанрлар” атамаси ўзининг таснифий белгилари асосида илмий муомалага киритилган. Мазкур атама А.Н.Веселовскийнинг қайд этилган асарларидан ташқари кўпинча француз муаллифларининг таржималарида ҳам учрайди.

“Жанр” таснифий-типологик тушунча сифатида ўзида “род”(жинс) семантикасини тўлиқ қамраб олади ва улар “кенг маънога эга синонимлар” (В.Н.Захаров) вазифасини бажаради. А.С.Субботиннинг илмий мулоҳазаларида ҳам “жанр” категориясининг “жинс” ва “тур” билан алоқаси масаласи бор. Бугунги кунгача жанр атамасини қўллаш кўпчилик тадқиқотчилар томонидан сақланиб қолган. Санъат тарихининг XVIII асргача бўлган даврини ўрганиш билан шуғулланган олимлар тадқиқотларида ҳам жанр тушунчаси ривожланганлиги ва “истеъмол”да бўлганлиги қайд этилган. Хорижий олимлар томонидан яратилган луғатларнинг баъзиларида “жанр” тушунчаси XVIII асрга қадар муҳим роль ўйнаганлиги таъкидланган. 1925 йилда нашр қилинган “Адабий атамалар луғати”да “эик, лирик ва драматик деб ҳисоблаш мумкин бўлган асосий жанрларни алоҳида навларга қўллаш аниқроқдир”, дейилган.

Жанр категориясининг ҳажм жиҳатдан чегаралари ўзгарувчан бўлганлиги учун моҳияти ва табиати бўйича ягона нуқтаи назар мавжуд эмас.

Жанр (франц. genre - тур, хил) – бир хил жинсга тегишли маълум бир турдаги адабий асарлардир. Мазкур атаманинг луғатлардаги бир қанча изоҳини келтириш мумкин:

1) миллий адабиёт тарихида мавжуд бўлган ва анъанавий термин билан белгиланган турли хил асарлар (Эпик турда эпоея, роман, повесть, новелла в.х; драматик турда комедия, трагедия в.х.; лирик турда ода, элегия, баллада каби);

2. Муайян адабий асарнинг “идеал” тури ёки мантикий тузилган модел сифатида кўриш мумкин бўлган инварианти (атаманинг бу маъноси у ёки бу жанрнинг ҳар қандай таърифида мавжуд, қачонки биз нафақат бу асар унга тегишли эканлигини айтамыз, балки унинг моҳияти нимадан иборатлигини ҳам тушунтирамыз). Демак, мазкур тушунча адабиётни даврлаштириш билан уйғун. Ҳар қандай тарихий жанр таркибида ҳар бир адабий жараённинг янгиланган хусусиятлари амалга ошганки, улар бевосита маълум бир давр адабий тизимининг муҳим босқичи, аниқ бир йўналишидаги ўрни ва функцияси билан боғлиқ. Бу хусусиятлар муайян бир тарихий жанрни ўзидан олдинги ва кейингиларидан ажратиб туради. Жанр адабиёт ривожининг ҳар бир босқичида индивидуал асарнинг яратилиш жараёнида янгидан туғилади ва янгиланади, шунингдек, “ҳар қандай танқидий ёндашув янги тур занжири, янги жанр моделини кашф этишни англатади”.

Ҳар бир тарихий давр адабиётида ўзига хос жанрлар тизими мавжуд. Ҳар қандай бадиий матн танланган жанрнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда асослантририлиши керак. Шундай экан, адабий жанр ўзининг табиати, адабиёт тараққиётининг энг барқарор абадий анъаналари билан акс этади. Жанрда архаиканинг ўчмас элементлари доимий янгиланиб, модернизация туфайли сақланиб қолади. Жанр ҳар доим бир вақтнинг ўзида эски ва янгидир. Ҳозирги жанр давом этади, лекин ҳар доим ўзининг ўтмиши ва бошланишини эслайди (Бахтин, 1963,

Б.363.). Шундай экан, жанр тарихий ҳодиса бўлиб, у аста-секин ўз хусусиятларини эгаллаши ва тўплаши, доимий ўзгаришга учраши муқаррар. С.Аверинцев таъкидлаганидек: “Баъзан улар “ўлишади”, тирик адабий жараёни тарк этишади, баъзида эса, одатда, ўзгартирилган шаклда ҳаётга қайтишади”. М.М.Бахтин жанр “одатий бадиий ифода, зарурий бир бутун, тугалланган ва ҳал қилинган яхлитлик” деганда қуйидаги назарий хулосага келган эди: “Жанрнинг ўзи уч компонентдан иборат: бу тематик мазмун, услуб, композицион тўлиқлик”.

Рус олими Н.Д.Тамарченконинг фикрича, адабий тур бир томондан ўхшаш ва бир вақтнинг ўзида доминант тузилмавий хусусиятларга эга жанрлар гуруҳини белгилаш, бошқа томондан эса, бадиий асар тузилишининг энг муҳим, доимий такрорланиб турадиган вариантларини фарқлаш учун киритилган категория. У асар турини аниқлашда, аввало, асар мазмунини муаллифнинг муносабатига кўра контекстда англашни (биринчи навбатда диахроник аспектда) муҳим деб ҳисоблайди. С.Аверинцев “Историческая подвижность категории жанра: опыт периодизации” номли мақоласида жанр тоифасининг синхроник ва диахроник эволюциясига эътибор қаратган.

Жанр ривожини турли адабий даврларда такрорланмас ҳодисадир. «Жанр каноини ҳар сафар тарихий жиҳатдан ўзига хос типологик хилма-хилликни акс эттиради», шунинг учун жанр доимий ривожланиб боради. Жанрнинг адабий категория сифатида ривожланишига бевосита тарих, социология, иқтисод, психология каби бир қатор омиллар ҳам боғлиқ. Д.С.Лихачев адабий жанрнинг тарихий категория сифатида қуйидагича талқин этган: “адабий жанрлар фақат сўз санъати ривожланишининг маълум бир босқичида пайдо бўлади” кейин эса ҳар бир даврда уларнинг ўзгариши ва алмашинуви муқаррардир. Жанр категориясини ўрганишининг мураккаблиги унинг динамикаси билан ҳам боғлиқ. Чунки муайян жанрнинг қайси давр бўлишидан қатъий назар аниқ текшириш мураккаблик туғдиради. “Жанрларнинг мантиқий ва қатъий таснифлаш мумкин эмас. Уларнинг фарқланиши ҳар доим фақат муайян тарихий момент

учун амал қилади...” Чунки жанр динамик ҳодиса. Муайян жанрнинг хусусиятлари кўпинча бошқасига ўтади ва янги жанрларни келтириб чиқаради. Бу ҳақда Ю.Н.Тыняновнинг фикрлари асосли бўлиб, адабий жанрнинг ўзгарувчанлигини қуйидагича таъкидлайди: “Янги” жанр анъанавий жанр билан тўқнашуви натижасида пайдо бўлади”.

Жанр тузилишини тавсифлаш муаммоси дастлаб формалистлар томонидан тадқиқ этилди. Ю.Н.Тынянов матнларнинг типологик умумийлиги асосида жанр ҳодисасининг содир бўлиши “диалектик жиҳатдан пайдо бўлаётган йўналишнинг бирлашишида поэтик сўзнинг мавзуга айланиши ва керакли даражада “тарқалиши” билан боғлиқ, деган хулосага келади. Бундай бирлашиш, яъни шакл ва мазмуннинг ажралмаслиги жанрни ҳосил қилади. Бахтин роман жанрига нисбатан учта элементнинг кесишиш нуқтасини мазмун, шакл ва услуб, деб асослайди. Н.Д.Таморченко Бахтиннинг жанр муаммосини “уч ўлчовли конструктив яхлитлик” дея баҳолашига аниқлик киритиб, формалистларнинг қонуниятлари асосида у жанрнинг учлик табиатини қуйидагича шакллантиради: биринчидан, “ҳаётий вазият билан функцияланиши”га узвий боқлиқ, иккинчидан, “жанрда дунё манзараси ёки “образ”ининг истиқболи кўринади” ва учинчидан “эстетик реаллик ва ноэстетик мавжудлик ўртасидаги...бу икки оламнинг макон-замонга ўзаро таъсири” чегараси муҳим. Н.Л.Лейдерман жанр учлигини мазмун, тузилиш ва идрок деб кўрсатган. Е.Н.Левинтованинг фикрига кўра, ҳар қандай жанр “классик учликка асосланади: субъект – замон – макон”. Кўринадики, жанр поэтиканинг муҳим категорияларидан биридир.

Хулоса. Демак, жанр тушунчаси икки асосий йўналишда намоён бўлади. Биринчидан, тарихий назарий характернинг концептуал таърифи сифатида у адабий асарларни таснифлашнинг универсал бирлиги вазифасини бажаради. Бунда жанр моҳиятини генетик жиҳатдан очиб беради. Жанр турли даврларда ривожланиб, такрорланиб бориши мумкин. Шакл ва мазмуннинг диалектик муносабати жанрнинг семантик ва тарихий асосидир.

Иккинчидан, жанр – бадий асарга тарихий шароитда ёндашиш имкониятини яратадиган ходиса, яъни тўғридан-тўғри бадий матн таҳлили поэтика муаммоларига олиб келади. Шунинг учун у типологик тушунча вазифасини бажаради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Платон. Государство. – М.: Академический проект, 2015. – С. 335 (398 с.)

2. Асмус В.Ф. Комментарии к диалогу “Государство” / Платон. Государство. – М.: Академический проект, 2015. – С. 358-397.

3. Куронов Д, Рахмонов Б. Ғарб адабий-танкидий тафактури тарихи очерклари. – Т.: “Фан” нашриёти, 2008. – Б.7-11.

4. Аристотел. Поэтика. – Тошкент, 1980. – Б.10.

5. Пospelов Г.Н. Лирика среди литературных родов. Издательство Московского университета, 1976. – С.21

6. Алимухаммедов А. Антик адабиёт тарихи Б.70.

7. Абу Наср Форобий. Шоирлар санъати конунлари хакида // Аристотель. Поэтика. – Тошкент, 1980. – Б.73.

8. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1993. – Б.38.

9. Гегель. Эстетика, в 4-х томах. Т. 3. – Москва: “Искусство”, 1971. – С.420.

10. Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды // В кн.: Собрание сочинений в девяти томах. Том третий. - Москва: Художественная литература, 1978, стр. 296.

11. Gafurovich, S. A. (2021). Analysis Of The Poem" Autumn Dreams" By Abdulla Oripov. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(01), 556-559.

12. Sabirdinov, A. . (2021). ASKAR KASIMOV IN THE UZBEK POETRY OF THE XX CENTURY THE ROLE AND IMPORTANCE OF CREATION. *Конференции*, 1(2).

13. Oripova, G. (2019). UZBEK POETRY AND THE WORLD LITERATURE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE. *Scientific Journal of Polonia University*, 32(1), 116-120.

14. Oripova Gulnoza Murodilovna. (2019). THE PECULIARITIES OF VAZN METER IN UZBEK POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD. *International Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies*. Volume: 8 /Issue:2/. – Macedonia, 2019. –P.33-39.

15. Murodilovna, O. G. (2020). Melody and musicality in Lyrics. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 656-664.

16. Oripova G. M., Tolibova M. T. Q. Composition Of Modern Uzbek Stories //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – T. 3. – №. 03. – C. 245-249.

17. Oripova, G. (2020, December). RHYTHM AND MYTHING IN LYRICAL GENRE. In *Конференции*.

18. Oripova, G. (2019) "Traditions of folk ballads and distinctiveness of uzbek poetry of independence period," *Scientific journal of the Fergana State University*: Vol. 2 , Article 12.

19. Oripova, G. M. (2021). Genesis And Essence Of Genre Concept. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(12), 90-94.

F.KAFKA'NIN ESERLERİNDE KİŞİLİĞİN PSİKOLOJİK ŞOKLARININ YANSIMASI

Türkan Hüseynova

edebiyatd@bk.ru

Varoluşçuluğun sanatsal ve felsefi akımının önde gelen isimlerinden Jean-Paul Sartre, yazmanın kalabalıkta soyunmak gibi olduğunu söylerdi.

Dünya edebiyatının en öne çıkan örneklerine kronolojik sıra ile baktığımızda, antik çağlardan modern zamanlara uzanan edebi örneklerde, insanın ve çevresindeki dünyanın tutumunda köklü değişiklikler meydana geldiği sonucuna varabiliriz. Dolayısıyla, eski edebi örneklerde insan, kişisel sorunlarından çok kendi iç dünyası, manevi dünyası, nesnel gerçekliği, konunun dışında oluşan çevre ile ilgileniyorsa, bu durum yüzyıllar boyunca değişti, insan korkunç dünya savaşlarının neden olduğu krizlerden ciddi şekilde travma geçirdi. , ve sonuç olarak yöneliktir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarını gören bir kişi, derin duygusal çalkantıların pençesinde ezildi, geçmiş paramparça oldu ve gelecek belirsizdi. Bu nedenle kayıp kuşağın tanınmış temsilcilerinden Erich Maria Remark, "Batı Cephesinde Değişiklik Yok" adlı kitabında, savaş hakkında hiçbir fikri olmayan, savaş hakkında bir açıklama yapmaktan başka bir fikri olmayan biz gençlerin görüşünü dile getirmiştir. harita, coğrafya derslerinde artık geçmişe dönüp eskisi gibi yaşayamayacağımız, gelecekte umutlu olamayacağımız sonucuna vardı.

İnsan ruhunun sarsıntılarını, iç krizlerini ve korkularını eserlerinde mükemmel bir şekilde işleyen ünlü Alman yazar Franz Kafka, bireyin iç dünyasına yöneliminin başlıca temsilcilerinden biridir. Despot, ürkütücü bir babanın oğlu olan Kafka, hayatı boyunca büyük ve güçlü bir adamdı, kaçınılmaz baskı altında ezilmeye mahkûmdu. Başarılı çalışma hayatı ve kişiliğiyle gurur duyan bir baba olan Hermann Kafka, oğlunun yetersiz, zayıf ve beceriksiz olduğunu düşünmekte ve bununla yetinmemekte ve bunu açıkça

hissetmektedir. Franz Kafka hayatının sonuna kadar bu travmanın etkilerinden kurtulamadı. Babaya Mektubu'nda baba-oğul ilişkisinin en ince nüanslarına tanık oluyoruz. Yazar bu eserinde babasının kendisine karşı tavrını sanatsal kelimelerin gücüyle ortaya koymaya çalışmış ve bunu çok mükemmel bir şekilde başarmıştır. Babasının aksine annesi Yulia Kafka çok nazik ve kibardı. Annesinin bitmeyen şefkati sayesinde seçkin yazar, babasının davranışlarına karşı koyabilmiştir. Dediği gibi yaşadığı şehirden - Prag'dan kaçmak, özgürce nefes almak istiyordu ama annesinin sevgisi ve şefkatine karşılık buna cesareti yoktu. Annesinin bitmeyen şefkati sayesinde seçkin yazar, babasının davranışlarına karşı koyabilmiştir. Dediği gibi yaşadığı şehirden - Prag'dan kaçmak, özgürce nefes almak istiyordu ama annesinin sevgisi ve şefkatine karşılık buna cesareti yoktu. Babası onu kaçmaya ve annesi kalmaya zorlarken, bu ikilik gelecekteki kişiliğini şekillendirdi ve yirminci yüzyılın önde gelen yazarı Franz Kafka ile karşı karşıya kaldık. Kafka seyahat, umutsuzluk ve korkunun esir aldığı bir ruhun yazarıdır. Kafka tam bir dışavurumcudur. Alman edebiyatı uzmanı Gürsel Aytaç, Çağdaş Alman Edebiyatı adlı kitabında Kafka'nın anne ve babasıyla ilişkisini anlatıyor: “Çocukluğundan beri zayıf ve hasta bir vücudu vardı. Annesi ve babası asırlarca zengin bir hayat sürmüş, eğitilmiş, dindar ve farklı kişiliklere sahiptiler. Franz Kafka'nın korkak ve narin doğasını annesine bağlıyorlar. Babası son derece aktif, güçlü ve güçlü bir adam olarak bilinir. Fakir bir Doğu Yahudi ailesinden geliyordu, ancak azim ve gayretle gerekli serveti biriktirmeyi başardı. Bu özellikleriyle Hermann Kafka, oğlunun gözünde her şeyin ölçüsü haline geldi. Dolayısıyla asla ulaşamayacağı veya üstesinden gelemeyeceği bir boyuttur. Frans, zayıf vücuduyla babasının karşısında kendini hep çaresiz ve çaresiz hissetmiştir. Annesinden aldığı şefkatle annesinden aldığı sağlamlık, Franz Kafka'nın ruhuna entegre edildi ve sürekli bir kendini suçlama ve yargılama özelliği yarattı; Örnek olarak seçtiği babasını karşılaştığında, her hareket, her düşünce ona şüpheli hatta yanlış geliyordu. (270)

Franz Kafka'nın dünya çapında bir yazar olarak tanınması, belki de en büyük hizmet arkadaşı Max Brod sayesinde. Ölümünden sonra en yakın arkadaşı Max'e tüm mektuplarını ve eserlerini yakmasını sağlayan Kafka, ihaneti sonucunda edebiyat dünyasında tanınır.

Böylece arkadaş sözünü tutmaz ve el yazmalarını yayımlar. Kafka'nın edebiyat dünyasında en çok danışılan ve sevilen isimlerinden biriydi. Buradan Kafka'nın Max'i çok iyi tanıdığı ve onun karakterini tanıdığı sonucuna varılabilir. Belki de ünlü yazar, arkadaşının el yazmalarını yakmayacağını ve yayımlayacağını biliyordu. Bu nedenle yayınlamaya cesaret edemediği yazılarını yayınlaması için en yakın arkadaşına emanet eder. Korkuları ve isteksizliği yüzünden tüm hayatı boyunca iç dünyasında yaşananları yazıya döküp dünyaya anlatmak istemeyen Kafka için garip bir hamleydi. Büyük olasılıkla, onu Max Brody'ye bağlayan arkadaşının cesareti ve yazıları bir gün gün ışığına çıkarma cesaretini gösterebilmesiydi. Belki de yazarın ruhu, bir arkadaşın bu sevimli ihaneti için her zaman minnettar olacaktır. Franz, insandaki korku, zayıflık ve cesaretsizliğin yazarı olduğu için, babasının sonsuz yargısı ve gücü tarafından bu şekilde şekillendirildi ve tek çıkış yolu yazmaktı. Jean-Paul Sartre'a göre, gördüğümüz gibi, yazmak onun için bir kalabalık içinde soyunmasıydı.

Yazarın ailesinden bahsederken “Babama Mektup”tan bahsetmemek elde değil. Kafka bu mektubu Kasım 1919'da Shelezen'de (Bohemya) tatil deyken yazmış, ancak bir nedenle adresine göndermemiştir. İlginçtir ki, ölümünden sonra Kafka'nın edebi ve sanatsal mirasını bir bütün olarak okuyuculara aktaran arkadaşı Max Brod, bu mektubu "Mektuplar" değil, eserleri listesine dahil etti. Aslında öyle olmalıydı, çünkü Kafka'nın babasına yazdığı mektup, 1910'dan beri farklı kişilere, farklı adreslere gönderdiği mektuplardan farklıdır (neredeyse tamamı yayınlanmıştır ve 700 sayfadan fazla kitap vardır!). Daha ziyade bu mektup otobiyografik olmasına rağmen, genel olarak insan ilişkilerinin kişisel ilişkiler kapsamının ötesinde, insani değerler açısından analizine ve değerlendirilmesine ayrılmıştır. El yazmasında, mektubu sahibine teslim etmesi için kız kardeşi Ottlo'ya gönderdi, ancak göndermedi. Genel olarak Kafka, birkaç kez göndermek ya da birisi aracılığıyla sahibine teslim etmek istese de her zaman son anda dikkati dağılmıştı. Birkaç yıl sonra, Çek gazeteci ve eserlerini Çekçeye çeviren Milena Yesenskaya'dan bir mektup (bu kadın aynı zamanda bir sonraki başarısız aşkıydı!) Kafka'nın onu henüz göndermediğini kanıtladı: “Yarın ev adresinize "babama mektup" göndereceğim. Hoşça kal, belki bir gün babama verirsin... "Yukarıda

bahsettiğimiz gibi F. Kafka, Oğuz Atay'ın deyimiyle, tutunamayanlardan biriydi. Kafka da bu insan tipine, deyim yerindeyse, geçmişle gelecek arasında varlığını belirleyemeyen, yalnız, yalnız ve korku gelişimi içinde olan bir insan grubuna aitti. Babası onu bir başarı olarak görmedi ve başarılarından hiçbirini önemli görmedi. Kafka şöyle yazar: "Belki siz de hatırlarsınız... Bir gece sık sık su istedim diye ağlamaya başladım. Ama susadığım için değil, seni üzme ve biriyle konuşmak istediğim için. Beni birkaç kez tehdit etsen de faydası olmadı, geldin ve zorla battaniyemden çıkardın, balkona çıkardın, kapıyı kapattın ve birkaç dakika geceliğimle dışarıda tuttun. Şimdi doğru yapmadın demek istemiyorum... Şimdi, yanıldığımı söylemek istemiyorum... Belki de, gerçekten, o gece başka bir şekilde sakinleşemedim ... Sadece yetiştirme yöntemlerinizi ve bu yöntemlerin nasıl etkilediğini karakterize etmek istiyorum. Tabii o olaydan sonra konuşmaya başladım ama yine de içimde bir şeyler kopuyor gibiydi. Suya karşı duyulan bu anlamsız arzuyla, zorla dışarı atılmanın doğal dehşetini bağdaştıramıyordum. Yıllar sonra, bir devin, babamın, bir gece görünürde sebepsiz yere gelip beni yataktan kaldırıp balkona atabileceği korkunç düşüncesiyle işkenceye uğradım ve onun için bir hiçmişim gibi geldi! (6;3) Seçkin yazar, Babama Mektup'ta babasının kendisine karşı tutumunu ve aynı zamanda Kafka'nın bu tavrın ağırlığı altındaki baskısını çok mükemmel bir şekilde bizlere aktarıyor. Kafka'yı edebiyat dünyasında ünlü yapan romanlardan bahsetmezsek, kişiliğin psikolojik altüst oluşları hakkındaki düşüncemizi daha tam ve kapsamlı bir şekilde açıklayamayız. Bunlar arasında "Yargı", "Dönüşüm", "Ceza Kolonisi", "Bir Savaşın Tanımı", "Rüya", "Garip Canavar", "Kanun Önünde" ve diğerleri sayılabilir. bir örnek verebiliriz.

Franz Kafka'nın yirminci yüzyıl dünya edebiyatına damgasını vuran eserinin ana özünün "Dönüşüm" ("Dönüşüm") eseri olduğunu söylerken yanıldığımızı düşünmüyoruz. Kişiliğin ahlaki krizlerinin, psikolojik şokların ve duygusal çalkantıların ana temalar olduğu Kafka'nın eserinde yukarıda belirtilen eser en önemli yeri kaplar. Yazarın hayatıyla bağlantılı olarak elde edilen materyallerden, "Babaya Mektup"tan bildiğimiz olaylardan, "Dönüşüm"ün tamamen otobiyografik bir eser olduğu açıktır. Yukarıda da bahsedildiği gibi ünlü

yazarın çocukluğu ve gençliği babasının dayanılmaz baskısı altında kalmış ve onu yazmaya mecbur bırakılmış bir insan olarak şekillendirmiştir. Eserdeki olayların çoğu yazarın kişisel hayatıyla aynıdır. "Bir sabah, Gregor Zamza huzursuz uykusundan uyandı ve yatağında garip bir böceğe dönüştüğünü fark etti. Sırt üstü yatıyordu, bir kaplumbağanın pelvisi kadar yaşlıydı. Çirkin görünen sayısız uzuvları ve diğer uzuvlarından sıskaydı. , gözlerinin önünde kaynatıldı." Araştırmacılara göre Kafka, yaşadığı ve kaçamadığı Prag'da ve yönetici babası ve ılımlı annesinin etkisiyle ikili bir hayat yaşadığı ailesinde kendini işe yaramaz, işe yaramaz ve işe yaramaz bir böcek gibi hissediyordu. Yatağında böceğe dönüşen Gregor Zamza, Franz Kafka'ydı. Araştırmacılara göre Kafka, yaşadığı ve kaçamadığı Prag'da ve yönetici babası ve öğretmeninin annesinin etkisi altında yaşadığı ailesinde kendini işe yaramaz, işe yaramaz ve işe yaramaz bir böcek gibi hissetti. Yatağında böceğe dönüşen Gregor Zamza, Franz Kafka'ydı. Bu elbette sanatsal bir yöntemdi, yazarın ahlaki zaafını göstermek için kullandığı bir yöntemdi ama bu metaforun arkasında büyük bir gerçek vardı. Erkek kardeşini erken yaşta kaybeden Kafka, üç kız kardeşi Gabriela, Valeria ve Ottilia'dan sadece üç yaş daha yakındı. Böceğe dönüşen Gregor Zamza'nın aynı zamanda ailede onunla arası iyi olan tek kız kardeş olması da tesadüf değil. Böceğe dönüşen kahraman, kız kardeşi tarafından bakılır ve beslenir. Dikkatimizi çeken temel konulardan biri de zembura karşı en acımasız tavrı sergileyen insanın babasıdır. Böceğe dönüştüğünü, işe gitmeyeceğini, evin kiracılarını rahatsız edeceğini düşünen baba, ona zalimce davranmaya başladı. Odadan çıkmamaya ve maruz kalmamaya çalışır. Hatta evde sohbet sırasında baba Zamza'ya elma atar ve elma sırtına düşer ve onu mahveder. Bildiğimiz gibi elma hem dini açıdan hem de dünya literatüründe suçluluğun simgesidir. Kafka, kahramanının ölümüne neden olan meyveyi değil, bilerek bir elmayı seçerek buna işaret etti. Sırtındaki yara gitgide büyür, aile ondan bıkar, işe yaramaz, işe yaramaz ve işin sonunda ölür. Yazarın kendisi tüberkülozdan öldü. Eserdeki otobiyografik benzerliklerden biri de Kafka ve Zamza'nın esere karşı tutumudur. Ailesinin ısrarı üzerine hukuk okuyan Kafka, hayatı boyunca mesleğini sevmemiş ve çok çalışmak zorunda kalmıştır. Sevmediği bir sanata sahip olmak, her zaman yorgundu ve ruhunu

kaybetti. Yazmak, canını sıkan her şeyden kaçtığı tek "ada"ydı: Ailesinden, mesleğinden ve nihayet Yahudi olduğu için baskı altında olan Prag'dan. Yüzyılın kahramanı Zamza, çalıştığı mesleği sevmez ve her gün bu sancılı mesleği sürdürmeyi hapis cezası olarak görür. Küçüldükçe zayıfladıkça, küçüldükçe kendi gözünde zayıfladıkça, iğrençleştikçe haşere ve böceğe dönüşür. Belki de Kafka ve Zamza'yı bu baskıcı baskılardan kurtaran bir böcek kılığındadır ve en azından burada huzur bulur. Gördüğümüz gibi, Kafka hayatı boyunca büyük bir korkunun acısını çekti. Bunun öyle bir dehşet olduğunu ve bunun kaçınılmaz olduğunu yazdı. Bu korku onu sürekli tehdit eder, kontrol altında tutar ve sıradan bir insan gibi hayattan zevk almasını engeller. Ve bizi bu yazara acıtan en önemli şeylerden biri de ne onun ne de kahramanının bu acıdan kurtulamamasıydı. Kafka sadece ailesi tarafından değil, aynı zamanda Avrupa'daki Yahudi aleyhtarı tutum tarafından da üzüldü. Bütün bunlar nihayetinde yıkımına yol açar.

ULUSAL ANI EDEBİYATI VE POETİKASI

Dr. Eminaliyev Eyvaz MƏHƏMMƏDƏLİOĞLU

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Bakü - Azərbaycan

edebiyatd@bk.ru

Özet.

Makale, dünya ve Azerbaycan edebiyatında anıların ortaya çıkışını, gelişim tarihini, üslup özelliklerini, araştırma konularını tartışıyor. Olgulardan hareketle, millî hatırat edebiyatının V-VIII. yüzyılları kapsayan ve Türk halklarının ortak edebi eseri olan Orhon-Yenisey yazıtlarından kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. XIX-XX yüzyıllarda da ilginç ve zengin bir gelişme gösteren milli hatırat edebiyatı, daha çok dünya edebiyat tecrübesine atıfta bulunur. Ünlü devlet adamlarını, önde gelen askerleri, bilim adamlarını ve yazarları hatıratlarını yazmakla görevlendiren devlet, milli hatırat literatürünün zenginleşmesine ivme kazandırdı. Yani A.Shaig, M.S.Ordubadi, S.Hüseyn, A.Shikhlinisky ve diğerleri. Bilimler Akademisi'nin isteği üzerine anılarını yazdılar. Siyasi, tarihi, otobiyografik, tematik ve sürgünde farklılık gösteren anıların bağımsız edebi türler olduğu gerçeğine de açıklık getirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: anı, ulusal, poetika, sanat, tür.

Milli hatırat edebiyatı, edebiyat eleştirisinin sistematik araştırmaya ihtiyaç duyan ve tam bilimsel çözümünü bekleyen sorunlarından biridir. Bu konu edebiyat eleştirisi tarihinde uzun bir süre özel bir araştırma konusu olmamakla birlikte, belirli dönemlerde araştırmacıların ilgisini çekmiş, üzerinde çeşitli çelişkili ve bazen tekrar eden görüşler ortaya çıkmıştır. Bu fikir ve mülahazalar, hatırat incelemelerinin tarihi açısından önemli olmakla birlikte, bu tür edebi örneklerin gerçek mahiyetini, edebiyat eleştirisindeki yerlerini bilimsel bir zeminde netleştirememiştir ve bu nedenle bu önemli sorun hala beklemektedir. onun bilimsel çözümü. Bu durum edebiyat eleştirisinde hatırat edebiyatının genel kuramsal konularının modern edebiyat

eleştirisinin gerekleri düzeyinde gelişmemiş olması, hatıratın kurmaca içindeki konumu ve hatırat edebiyatı konusunun edebiyat eleştirisi içindeki konumu ile açıklanabilir. açıklığa kavuşturulmamıştır. Ancak dünya edebiyatında yer alan hatıratların evrensel değerler açısından incelenmesi gerekir. Araştırmanın teorik ve metodolojik temeli, tarihsel-karşılaştırmalı ve tipolojik yöntemlere dayanmaktadır. Makalenin bilimsel yeniliği, konunun edebiyat eleştirisi açısından ilk kez araştırma konusu olmuş olmasıdır.

Millî hatıra edebiyatımızın tarihi, halkımızın millî ve kültürel gelişmesinin, mutlu bir hayat mücadelesinin, estetik duygu ve hislerinin, akıl ve düşüncenin teşekkülünün tarihidir. Hatıralar, halkın milli ve kültürel tarihini incelemenin bir kaynağı olarak özel bir öneme sahiptir. Millî hatırat edebiyatı tarihi, kendine has rolü ve işlevi nedeniyle dönemleri, kapsamlı aşamaları, teorik ve estetik sorunları ile ayırt edilir. Bu açıdan bakıldığında, farklı dönemlerin sosyo-politik yaşamı, yazarların varoluşa karşı tutumlarının biçimleri ve yaratıcı doğalarının özgüllüğü, sanatsal yeteneğin derecesi büyük önem taşımaktadır. Burada da halkın yaşayış biçimi, tarihsel gerçeklik göz önüne alındığında, milli hafıza edebiyatımızın tarihsel gelişim aşamalarını daha net bir şekilde hayal edebiliyoruz. Araştırma, ulusal anı edebiyatının zengin tarihi ve geleneği hakkında yorum yapmak için iyi bir fırsat sunuyor. Bu nedenle “Azerbaycan edebiyatında tarihimiz ve geleneğimiz zayıf” (20,157) ve “Azerbaycan edebiyatında hatırat sayısı o kadar fazla değil” (2,103) yargılarının ciddi şekilde değiştirilmesi gerekmektedir. edebiyat, kendi milli özellikleriyle sosyo-tarihsel ve edebi bir temelde gelişmiştir.

Bu edebi örnekler hem tarihi bir belge hem de dönemi ve çevreyi, tarihi şahsiyetleri ve genel olarak yaşam sahnelerini yansıtan bir kaynak olarak büyük önem taşımaktadır. tarihçiler için değerli bir kaynak: "Shikhlin'sky'nin anıları, Rus ordusunun tarihini incelemek için özel bir kaynak olarak değerlidir" (23,131).

Yirminci yüzyıl İran devletinin tarihini inceleyen OSMalikov, İran tarihini incelemek için o dönemin anı literatürünü tarihi bir kaynak olarak alır (Bkz: Iran and Turkey: Historical Issues. Baku, "Science", 1986. Persidskaya memuarına). literatura XIX veka kak istochnikpo

istorii Irana Genel olarak, tarihi bir kaynak olarak anıların incelenmesi, Rus tarihçiliği de dahil olmak üzere dünyanın birçok halkında yaygındır (13; 21, vb.). Araştırmalar, anıların değerli bir tarihsel kaynak olduğu gerçeğinin hem yazarlarını hem de araştırmacılarını her zaman endişelendirdiğini doğrulamaktadır. VGKorolenko, "Çağdaşlarımızın Tarihi" anısına girişte şunları yazdı: "Çalışmalarında, tarihsel gerçeğin mükemmelliği için sanatsal gerçeğin güzel, parlak yönlerini mümkün olduğunca feda etme eğilimindeyim. 8).

Azerbaycan'ı farklı zamanlarda farklı amaçlarla ziyaret eden Strabon, Yagut al-Hamawi, Anthony Jenkinson, Adam Oleari, Evliya Chalabi ve diğerleri. Günlüklerinde, gezi notlarında ve hatıralarında halkımızın tarihi hakkında çok ilginç ve değerli fikirler dile getirdiler. Örneğin, 1213 ve 1220'de Azerbaycan'ı iki kez ziyaret etti, Tebriz, Marağa, Marand, Erdebil, Nahçıvan, Gence, Şamahı ve diğerlerini ziyaret etti. Yahya ibn Salam, İbn el-Hüseyn el-Hatib el-Khaskafi, Makki ibn İbn el-Hüseyn el-Khatib el-Hasafi Ahmed el-Berda'i, Sa'id ibn Amiri el-Azdi, 'Abd al-Hasan el- Barda'i, Khatib Tebrizi ve diğerleri. Biyografik materyallerin yanı sıra hakkında bilgi verilir (12,7).

Bilindiği gibi, hatıralar 19. yüzyılda Avrupa'da yaygındı. Bu hatıraların çoğunun Azerbaycan da dahil olmak üzere Doğu çevresi, Doğu hayatı ile ilgili olması çok ilginçtir. Dolayısıyla bu hatıralar o dönemde Azerbaycan'ın sosyal, siyasi ve kültürel hayatını incelemek için önemli kaynaklardır. Kafkasya'da kolonyal politika, "Gulustani-Iram" yazarını tarih alanında ciddi araştırmalar yapmış yorulmak bilmeyen bir alim olarak tanıttı ve bu alandaki keşiflerinden bahsetti (17, 135). Alman bilim adamı Karl Cox, 1845-1847 yıllarında Weimar'da Almanca olarak yayınlanan üç ciltlik "Doğu'ya Yolculuk" adlı eserinde A. Bakikhanov'a atıfta bulunarak, onun özellikle bilim alanında bir bilim adamı, düşünür ve özgün düşünür olduğunu kaydetti. astronomi (17,135).

Alexander Dumas (Baba) 1858'de Rusya, Tiflis (Gürcistan) ve Bakü dahil Kafkasya'yı ziyaret etti ve "Paris'ten Astrakhan" ve "Kafkasya" kitaplarını yazdı. Ziyaret sırasında MFAkhundov ile görüşmesi beklenen ve Kh.Natavan ile bizzat görüşmesi beklenen

A.Duma (Baba), hatıralarında ve gezi notlarında XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın sosyal çevresi hakkında ilginç bilgiler aktarmıştır.

Friedrich Bodenstedt, "Doğu'da Binbir Gün" adlı kitabında, hocası Mirza Shafi Vazeh hakkındaki anılarında filozof-şairin kişiliği ve yaratıcılığı hakkında değerli bilgiler verir ve Tiflis'in edebi ortamının tam bir resmini oluşturur. XIX yüzyılda.

Anı edebiyatı bazı özelliklerinden dolayı denemelere ve otobiyografik anlatılara çok yakındır.Örneğin JJRusson'un "İtiraf", LNTolstoy'un "Nikita Dostluğu", Z.Maragali'nin "İbrahimbay'ın Seyahati", SMGanizade'nin "Nedime" gibi öykü ve romanlarda. , sanatsal kompozisyondaki özgürlük ve dil özellikleri onları hatıralardan ayırır. "Hatıra edebiyatında tipleştirmeye büyük önem verilir, yazar sadece anlatılan döneme özgü yaşam olaylarını seçer ... somut anlamda, anı edebiyatı yazarların mecazi olarak yaşamı ayrı bir sanat formu olarak yansıttığı eserleri içerir" (9,102-103) .

Anıların bağımsız bir edebi tür olup olmadığı konusunda özel araştırmalara ihtiyaç vardır. Bilimsel-teorik literatürde anı edebiyatı, anı türü ve bazen sadece anı ya da hatıra olarak anılır.Hatırat edebiyatı bazen diğer edebi türlerle karıştırılır. hikayeler ”(18,13).Bu sisteme göre otobiyografik nesir, hatıralar ile romanlar ve hikayeler arasında bir “geçiş türü” olarak çalışır. Bu nedenle otobiyografik öyküler ve romanlar, sunum tarzı, kompozisyon, açıklama araçları, dil özellikleri vb. Hatırat özellikler açısından yaklaşır.

Anı edebiyatının ilk yaratıcısı, eski bir Yunan filozofu, yazarı ve tarihçisi olan Plutarch'tır. Plutarch'ın "Paralel Biyografileri" elli Yunan, Romalı politikacı ve devlet adamının biyografilerini kapsar. Bu eser aynı zamanda Kafkas Arnavutluk ve Atropatena hakkında da bilgiler içermektedir. Genel olarak, Plutarch'ın eserleri, eski Yunan, Roma ve Doğu tarihinin yanı sıra Azerbaycan tarihinin araştırılmasında önemli kaynaklardır. Zengin edebiyat tarihini anlatır.

Anı edebiyatının ortaya çıkışı ve gelişimi, bireysel halkların edebi yaşamındaki çeşitli tarihsel anlarda kendini gösterir. 19. yüzyılda Rus edebiyatında ve Orta Çağ'da milli edebiyatımızda bazı örnekleri ortaya çıksa da, 20. yüzyılda daha yaygın olarak ifade edilirler. askeri

ve diplomasi. Saray hikâyeleriyle ilgili hatıratlar da oldukça yaygındır ve hatırat edebiyatı giderek daha politik, sosyal ve edebi hale gelmektedir.

Bu tesadüfi değildi, insan kişiliğinin tarihsel önemini ve Rönesans gelenekleriyle bağlantılı kişisel deneyimin farkına vararak insana ve onun aklına karşı yeni bir hümanist tavırla bağlantılıydı. S. Aini'nin "Buhara"sı, M. Twain'in "Otobiyografisi" , T. Dreyzer'in "Hakkımda", R. Rolla'nın "Anılar" adlı eserleri anı edebiyatının değerli örnekleri olarak kabul edilir. Bu tür edebi örnekler sonsuz ilgiyle karşılandı ve hatta bazen kurgudan daha üstün kabul edildi. Anglo-Realist roman D. Defoe, dünyaca ünlü "Robinson Crusoe" romanının yazarı olarak adını yazmadı. Bu kitabın Robinson'un kendi anıları olduğu konusunda okuyuculara bilgi verdi. Türkçe konuşan halkların ortak edebi abidesi olan ve MS V-VIII. yüzyılları kapsayan Orhon-Yenisey yazıtlarında Yolluk Tigin'in ölümsüzleştirdiği çok değerli bir gerçektir. Göytürk'ün anıları şeklinde tarihi: , bunu duydunuz. Buraya Türk halkını toplayıp bir aşiret birliği oluşturduğumu yazdım ve bazılarınızın yanıldığını da buraya yazdım... Bu yazıyı yazan merhumun akrabası Yolluk Tigin'dir"(24, 220).

Anılar şeklinde ölümsüzleştirilen bu tarihi taş kitabe iki büyük bölümden oluşmaktadır. Anıtın ilk bölümü on üç satırdır. Araştırmacılar bu bölümü Ash Tig onuruna yazılmış bir sanat eserinin önsözü olarak değerlendiriyor. Cenazesine ülkesinden ve diğer birçok ülkeden büyükelçiler katıldı.

Aşağıda örnek olarak verilen metinde kadim kahramanlık tarihimizin izlerini yansıtmakla birlikte, anılarımızın ilk örneklerinin üslubu da kendini göstermektedir:

"... Gül Tigin yirmi yedi yaşındayken özgür ve bağımlı olmadığı için Karluk halkı düşmanımız oldu. (Onlarla) Mukaddes Yemek için savaştık. O zaman Gül Tigi otuz yaşındaydı. Alp Shalchi'nin beyaz atına bindi ve iki savaşıyı birbiri ardına süngüleyerek saldırdı: Karluk halkını yendik ve ele geçirdik. Çok az insan düşmanımız oldu, Kara Göl'de savaştık. (O zaman) Gül otuz bir yaşındaydı "(24,237).

Hafızaya dayalı olarak oluşturulan bu anıt, Türk halklarının zengin geçmişini incelemek için de çok değerli bir tarihi kaynaktır. Taşlaşmış bir tarih, Türk sanat düşüncesinin kutsal sayfalarıdır.

Babür hanedanının ve Büyük Moğol İmparatorluğunun kurucusu Amir Teymur'un torunlarından şair, nesir yazarı, tarihçi, coğrafyacı, etnograf Zahiraddin Muhammed Babür, Türk halklarının tarihi ve edebi hayatında müstesna bir konuma sahip bir şahsiyettir. Amir Teymur, Babür'le kıyaslandığında "büyük bir komutan olmasına rağmen vahşi" olarak nitelendirilir. Hindistan'da Moğol İmparatorluğu olarak bilinen büyük imparatorluk yeniden kuruldu ve Delhi bu imparatorluğun başkenti oldu ve yeniden yükseldi "(19, 147).

"Moğol İmparatorluğu'nu kuran deha ve Türklerin Homeros'u" olarak nitelendirilen Muhammed Babür, Türk-İslam edebî hayatında ilk mükemmel hatırat olan "Baburname"yi 1499-1500 yıllarında yazmış ve aslında bu eser geleneklerin üzerine çıkmıştır. . Baburname'yı İngilizce'ye çeviren tanınmış bir İngiliz bilgin ve araştırmacı olan Annette Susanna Beverich, onun Gibbin ve Newton'un keşifleri kadar önemli olduğunu yazmıştır. Eserin otuzdan fazla yabancı dile çevrilmiş olması ve Baburname'nin de aralarında bulunduğu Baburname'nin edebi mirasının Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Almanya, İtalya, Türkiye, Pakistan, Hindistan, Rusya'daki şark araştırmaları merkezlerinde çalışılması tesadüf değildir. , Kazakistan, Özbekistan ve daha birçok ülke 1857'de Kazan'da N. İlminski tarafından basılmıştır. Metin 1922'de Pavet de Courtille tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. Eserin Batı edebiyatındaki en eksiksiz tercümesi 1922 yılında A.S. Beverij'e aittir. RR Arat, Baburname'yi Türkçe'ye çevirerek Ankara'da, Ramiz Asker ise Azerice'ye çevirerek 2011'de Bakü'de yayımladı.

Baburname olayları, 1494-1529'da Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da meydana gelen olayların bir kronolojisidir. Anı üç bölümden oluşuyor: "Fergana", "Kabil", "Hindistan". Birinci bölümde 15. yüzyılın sonunda 10 Haziran 1494 - 14 Haziran 1504 tarihleri arasında Mavernahr'da meydana gelen olaylar, ikinci bölümde ise 14 Haziran 1504 - 12 Aralık tarihleri arasında Afganistan'da meydana gelen olaylar anlatılmaktadır. , 1520 ve üçüncü bölümde Afganistan'daki olaylar yaşanıyor. . Ülkenin Kuzey Hindistan'daki

coğrafyası ve burada 30 Ekim 1526'dan 5 Eylül 1529'a kadar burada yaşayan halklar hakkında bilgiler var. Türk halklarının tarihinde Gazi Burhaneddin, Mirza Cihan Şah Hakiki, Hüseyin Baygara, Şeybani Han, Şah İsmail Hatayi, Sultan Selim Yavuz, Kanuni Sultan Süleyman ve diğer devlet adamları, yeni sanatı tanımlayan hem sanatçılar hem de devlet adamları vardır. edebiyat okulu. Muhammed Babür bu anlamda Türk halklarının edebiyat tarihine hafıza ve bilgi yaratıcısı olarak girmiştir. Bu eseri anadili Türkçesinin çeşitli edebî türlerinde yazmıştır.

Avrupa'da Don Juan, Don Juan Persidski (İranlı Don Juan) olarak bilinen Oruj bey Bayat, 1599-1602 yıllarında Safevi elçiliği bünyesinde Moskova, Almanya, Çek Cumhuriyeti, İtalya ve Portekiz'e seyahat etti. Oruj Bey, Türk halklarının ata köklerinde önemli bir yer tutan Bayat boyundandır. Şah Abbas (1587-1629) tarafından 1599'da Osmanlılara karşı askeri bir ittifak kurmak üzere Avrupa'ya gönderilen heyetin genel sekreterliğini yaptı. Don Philip (İran) ve Bünyad Bey (daha sonra İran'ın Don Diego) ile birlikte Oruj Bey Bayat Katolik oldu ve Avrupa'da kaldı. İspanya Kralı III. Philip tarafından Don Juan olarak adlandırıldı ve Kraliçe Margarita Avusturya bir vaftiz annesiydi. Kısa sürede büyük ün kazanan Oruj Bey Bayat, sosyete Don Juan olarak tanınmaktadır. Ateşli mizacı, oryantal karakteri, gerçek erkek güzelliği, yüksek kültürü ve cesareti hakkında çeşitli söylentileri ve hikayeleri teşvik eder. Aristokrat çevrede saygı duyulan Oruj bey Bayat'ın varlığı Avrupa edebiyatında Don Juan'ın konusunu verir. Arkadaşları tarafından kendisine ithaf edilen soneler yaygındır.

1620'de İspanyol oyun yazarı Tirso de Molina, Don Juan'ı ilk kez edebi bir kahraman olarak tanıttı. Tirso de Molina'nın "El burlador de Sevilla y convidado piedra" (Seville aldatıcısı ve taş misafiri) 1615'te İspanya'da bulunmuş ve 1620 veya 1625'te yayımlanmıştır. Bundan sonra, Avrupa'da ve dünyada Don Juan imajını yansıtan edebi ve müzikal eserler ortaya çıktı: JB Moliere'nin komedisi Don Juan (1665), Mozart'ın operası Don Juan (1787), C. Byron'ın Don Juan'ı (1819). - 1823). , ASPushkin'in şiiri "Taş misafir" (1830) ve diğerleri. Edebi ve tarihi bir şahsiyet olan Oruc bey Sultanali bey oğlu Bayat, bir kurmaca kahramanı olmuş ve bir edebiyat kahramanının gölgesinde unutulmuştur. Örneğin, JB Moliere'in Don Juan'ında Sgaranel, Don

Juan'ı tanıtıyor: ayrıca duymak istemiyor. İnandığımız tüm inançları anlamsız buluyor ”(Bkz: Dünya Edebiyatı Kütüphanesi. Cilt XIV. Bakü,“ Gençlik ”1989, s. 169). Oruj bey Bayat'ın bütün varlığıyla bir tek Allah'a inandığını ve saf ahlakıyla öne çıktığını yazarın anıları tartışılmaz gerçeklerle kanıtlamaktadır. Arkadaşları ve çağdaşları tarafından kendisine ithaf edilen sonelerde Oruj bey Bayat, "Neptün Kadar Güzel", "Göklerde doğan kahraman", "Askerin kılıcıyla dünyanın fatihi", "Asker ve talebe" olarak sunulur. Apollon yaptıklarından utanır. , bir kişi olarak tanınmayan, hem Safevi devletinde hem de İspanya Krallığı'nda büyük bir etkiye sahip olamazdı.

Oruj bey Bayat'ın "Don Juan'ın Hikâyesi" adlı kitabı ilk olarak 1604 yılında İspanya'da, ardından krallığın başkenti Valoadoli'de İspanyolca olarak basılmıştır.Çok özgün bir üslupla yazılan Avrupalı okuyucular Doğu dünyasını, dünya görüşünü, yazarın mensubu olduğu kişilerin inançları ve tarihi tecrübeleri, kitabı el ele araştırdı. 1926'da Doğu dilleri ve kültürü konusunda tanınmış bir uzman olan Le Strange, eseri İngilizce'ye çevirerek Londra'da yayımladı. 1946'da Madrid'de, ünlü İspanyol bilgin Nartsiso Alonso Cortes, orijinal İspanyol eserinin ikinci baskısını yayımladı. 1959 yılında İngilizce'ye çevrilen eserin metni Le Strange'in "Giriş" ve "Notlar" ile birlikte Farsça'ya çevrilerek İran'da "İranlı Don Juan" adıyla yayımlanmıştır.

O.Afendiyev, Oruj bey Bayat'ın Azerbaycan'da tanınmasında önemli bir rol oynamıştır.O.Afendiyev, Oruj bey Bayat'ın kimliğini tespit etmek, Azerbaycanlı olduğunu kanıtlamak için uzun yıllar verimli araştırmalar yapmış ve son olarak çok popüler olan eserini tercüme etmiştir. A.Farzaliyev ile birlikte Avrupa'daki hatıralar İngilizce'ye çevrildi Rusça'ya çevrildi ve mükemmel bir giriş, notlar ve açıklamalar ile Azerbaycan'da yayınlandı.3 bölümden oluşan bu eserin her bölümünde yer alan olaylar hakkında yayıncılar okuyucuları ayrıntılı olarak bilgilendiriyor. , Kitap I 13, Kitap II 12, Kitap III 18.

Anılar, insanların yaşam olaylarına, kişiliklere ve dünya görüşlerine karşı tutumlarını ifade etmek için sıradan ve olağanüstü olanı birleştiren bir türdür. Genel olarak, hatıralar, kişiliğin yükselişini, biyografinin zenginliğini, yaratıcılığın hayatı anlamadaki paha

biçilmezliğini göstermeye ihtiyaç duyulduğunda gereklidir ve ortaya çıkar, başka bir deyişle hatıra, rönesans düşüncesinin bir çocuğudur.

Kaynakça:

- 1.Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri.Bakı, “ Qanun” nəşriyyatı, 2021.
- 2.Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, “ Maarif”, 1988.
- 3.Babur-namə. Zapiski Babura, per. M.Salye, Taşkent, 1958.
- 4.Babur I kniqa, Taşkent, 1982, st. 5-13.
- 5.Babur Zəhirəddin Məhəmməd. Baburnamə. Bakı,” BXOR”, 2011.
- 6.Banarlı Nihad Sami. Türk edebiyatı tarihi, Milli Egitim Basım Evi, İstanbul, 1998.
- 7.Bismark O.E. Mıslı i vospominaniya, per. S nem. t. 1-3, M. 1940-1941.
- 8.Bodenştedt F. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr. Bakı, “ Yazıçı”,1987.
- 9.Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti(Tərtib ed. Ə.Mirəhmədov).Bakı, “ Yazıçı”, 1988.
- 10.Çernomorskiy. Rabota nad memuarımı pri izuçenii istorii KPSS, 2 izd., M.,1965.
- 11.Eminaliyev Eyvaz. Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatı, Bakı, “ Yurd” , 1999.
- 12.Xamavi Y. Mudjam al-buldan. (svedeniya ob Azerbaydjane) , (per. s arab. Z.M.Bunyatova i P.K.Juze) , Bakı, ” Nauka”, 1983.
- 13.Kardin V. Seqodnya o vçeraşnim. Memuarı i sovremennost. M.1961.
- 14.Klyaşornı S.Q. Drevnotyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii, M., 1964.

15.Korolenko V.Q. İsroriya moeqo sovremennika, V t.,M., 1954.

16.Kniqa Orudj-beka Bayata. Don Juan Persidskoqo.Perevod s anqliyskoqo, vvedeniye i kommentarii d.i.n. Oktaya Efendiyeva, k.i.n. Akifa Farzaliyeva. Baku,

“Yazıçı”, 1988.

17. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, “Maarif”, 1974.

18.Qinzburq L. O psixoloqiçeskoy proze, Len. ,Xud. literatura. 1977.

19.Nehru Cəvahirələ. Ümumdünya tarixinə bir nəzər. Bakı, “Gənclik” , 1986.

20.Paşayev M.C.,Xəlilov P. Bakı, “Maarif”, 1972.

21.Plutarx. İsgəndər Zülqərneyn. Bakı, “Yazıçı”, 1995.

22.Radtsiq S.İ. İstoriya drevnoqrçeskoy liyeraturı, 4 izd. M.,1977.

23.Şıxlinski Ə. Xatirələrim. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1984.

24.Şükürlü Əlisa. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 1993.

**ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ПРАКТИКА МАГИСТРАНТОВ:
ОТ ЭМПИРИЧЕСКОГО ОПЫТА К
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

**RESEARCH PRACTICE OF MASTER STUDENTS:
FROM EMPIRICAL EXPERIENCE TO EXPERIMENTAL
ACTIVITY**

Куртева Оксана

Доктор педагогических наук, конференциар университет,

Комратский государственный университет, г.Комрат

oxana-curteva@mail.ru

ORCID: 0000-0001-6762-1686

Özet

Modern eğitim sisteminde, yetkinlik temelli bir yaklaşıma dayalı eğitim giderek daha fazla konumlanmaktadır. Bu tür eğitim, bağımsız araştırma ve deney yoluyla öğrencilerin eğitim sürecine doğrudan katılımını içerir. Bu bağlamda, yüksek lisans öğrencileri tarafından kendi küçük hacimli araştırmalarını yürütmeye, ampirik deneyime odaklanma özellikle önem kazanmaktadır. İlgili eğitim faaliyetleri sistemi, lisans öğrencileri için araştırma uygulamalarının organizasyonuna katkıda bulunabilir. Halihazırda kurulmuş öğretmenler yüksek lisans döneminde eğitildiğinden, pratik deneyimleri, yüksek lisans tezlerinde hazırlanan psikolojik ve pedagojik araştırmaları organize etmek ve yürütmek için mükemmel bir temel haline gelir.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Araştırma, Ampirik Deneyim, Yüksek Lisans Tezleri.

Annotation

In the modern education system, learning based on a competence-building approach is increasingly promoted. Such training involves the direct involvement of students in the educational process

through their independent exploration and experimentation. In this regard, the focus on empirical experience, on conducting their own mini-research by master students becomes especially significant. The system of relevant educational activities can contribute to the organization of research practice for master's degree students. Since already established teachers are studying in the II learning cycle, their practical experience becomes an excellent basis for organizing and conducting psychological and pedagogical research, which is drawn up in master's theses.

Key words: Education, Research, Empirical Experience, Master's Theses.

Значимость формирования исследовательских компетенций студентов связана с социально-экономическими и научно-техническими изменениями, наблюдаемыми в современном обществе. Соответственно изменились и требования к уровню профессиональной подготовки выпускников высшей школы. Анализ научной литературы показал, что исследовательская деятельность характеризуется как вид познавательной деятельности, в которой используются научные средства, методы, и которая завершается формированием знаний об изучаемых объектах [4]. Особенно актуальным становится формирование научно-исследовательских компетенций студентов-магистрантов в период подготовки к написанию магистерских диссертаций.

Особое значение в формировании профессиональной компетентности магистрантов педагогических специальностей приобретает организация и руководство профессиональной стажировкой. В ходе ее прохождения формируются профессионально значимые компетенции на основе актуализации и закрепления приобретенных ранее теоретических знаний и практических умений. Магистранты получают возможность реализовывать психолого-педагогическую и специальную подготовку в сфере производственной деятельности. Профессиональная стажировка как форма обучения в вузе

направлена на осознание магистрантами закономерностей и принципов профессиональной деятельности [2] .

В современной системе образования все активной позиционируется обучение, основанное на компетентностном подходе. Такое обучение предполагает непосредственное вовлечение обучающихся в образовательный процесс посредством самостоятельного поиска и экспериментов. В данном контексте ориентация на эмпирический опыт, на проведение собственных мини-исследований студентов магистратуры становится особенно значимым. Система соответствующих образовательных мероприятий может способствовать организации исследовательской практики магистрантов. Поскольку на II цикле обучаются уже состоявшиеся педагоги, их практический опыт становится отличной базой для организации и проведения психолого-педагогических исследований, которые оформляются в магистерские диссертации.

Опираясь на специальные знания, усвоенные на практике, научные принципы проведения прикладных исследований, магистранты учатся проявлять творческий подход, научную заинтересованность в разработке значимых проблем фундаментальной и практической деятельности, демонстрируя максимальную степень профессионализма. Прохождение педагогической стажировки включено в учебный план и является обязательным элементом учебного процесса. В ходе прохождения практики магистранты формируют компетенции специалиста-практика и вместе с тем – специалиста-исследователя, что является важнейшим условием присуждения степени магистра.

Целью профессиональной педагогической практики, которая вместе с тем выполняет и функцию исследовательской, является углубление и закрепление у студентов знаний, умений и навыков, приобретаемых в ходе освоения дисциплин профессиональной подготовки путем фокусирования на основных направлениях научных исследований в сфере психолого-педагогических наук. Также неперенным условием является включение магистрантов в ориентировочно-рефлексивную часть

деятельности педагога-профессионала, а именно – в проведение самостоятельного исследования, которое станет частью магистерской диссертации. Для организаторов научно-исследовательского компонента педагогической стажировки эта цель конкретизируется как содействие становлению профессиональной компетентности педагога-исследователя. Для самих практикантов эта цель конкретизируется как обретение опыта научно-исследовательской работы посредством использования достижений современной психолого-педагогической науки и практики при разрешении актуальных задач.

Таким образом, к задачам исследовательской части практики магистранта относятся:

- систематизация, закрепление и расширение теоретических знаний и практических навыков проведения исследований;

- углубление полученных теоретических знаний в области образовательного менеджмента и их применение в решении конкретных научно-исследовательских задач;

- развитие и стимулирование навыков самостоятельной научно-исследовательской работы;

- выявление и формулирование актуальных научных проблем в области педагогики;

- поиск, обработка, анализ и систематизация информации по теме исследования;

- овладение навыками выступлений с докладами и проведения содержательных научных дискуссий.

Среди формируемых актуальных профессиональных компетенций выделены следующие:

- готовностью использовать современные научные методы для решения научных исследовательских проблем;

- способностью разработать и представить обоснованный перспективный план научной исследовательской деятельности;

- способностью выделять научную исследовательскую проблему в контексте реальной профессиональной деятельности и проектировать программы ее изучения.

Деятельность магистрантов в период профессиональной стажировки организуется в реальных условиях образовательных учреждений: УРО, школ, школ-гимназий, лицеев, средних специальных и высших (педагогических) учебных заведений, является аналогом профессиональной деятельности руководителя и преподавателя. Она адекватна содержанию и структуре педагогической деятельности. Стажировка в образовательных учреждениях позволяет максимально приблизить магистрантов к осуществлению их самостоятельной деятельности в качестве будущих специалистов системы образования: директоров, завучей, методистов, преподавателей.

Основными видами профессиональной деятельности выпускника являются:

- по специализации «Теория и методология начального образования» – научно-исследовательская, управленческая, преподавательская, коррекционно-развивающая, консультационная, культурно-просветительская, организационно-воспитательная, социально-педагогическая, инновационная;

- по специализации «Образовательный менеджмент» – управленческая, организационная, экономическая, планово-финансовая, маркетинговая, информационно-аналитическая, проектно-исследовательская, диагностическая, инновационная, методическая, образовательная.

Магистранты, завершившие прохождение данный вид практики, должны знать:

- содержание основных стадий и принципов организации научно-исследовательского процесса, а также основные направления научных исследований, актуальные проблемы в сфере своей профессиональной деятельности и основные методы и способы их решения;

- информационные источники по разрабатываемой теме с целью их использования при выполнении научно-

исследовательской работы, принципы отбора научной литературы и ее анализа в соответствии с поставленными целью и задачами исследования;

- методы и средства презентации результатов исследования; требования к оформлению результатов исследования;

- уметь: использовать информационные технологии, применяемые в научных исследованиях, программные продукты, относящиеся к профессиональной сфере; оформлять научно-библиографический аппарат; адекватно подбирать средства и методы для решения поставленных задач в научном исследовании; анализировать и синтезировать информацию из различных видов источников.

- владеть: навыками самостоятельного планирования и проведения научного исследования; методами моделирования и исследования образовательных процессов; приемами составления и правилами оформления различных жанров научного текста навыками оценки научной и практической значимости проводимых исследований; основными методами презентации результатов исследования, доведения их до профессиональной и непрофессиональной аудитории [3].

Во время прохождения практики студенты готовятся принять участие в работе научных и научно-практических конференций, круглых столов, занятиях научно-методологического семинара кафедры. Результатом психолого-педагогической исследовательской практики студентов также является подготовка научных докладов, публикация тезисов докладов и научных статей как в печатной, так и в электронной форме. Эти формы научно-исследовательской практики позволяют студентам лучше познакомиться с основными направлениями научных исследований в сфере образовательной деятельности, а также провести апробацию промежуточных результатов самостоятельного научного исследования. Вопросы и комментарии, которые студенты получают в процессе апробации своего исследования, помогают скорректировать основные направления и результаты исследования, получить верификацию

доказательной базы, методологического аппарата и основных выводов [1].

Знакомство с основными понятиями научно-исследовательской работы, изучение проблем современной науки, самостоятельное выполнение отдельных разделов магистерского исследования, ограниченное, как правило, рамками конкретной научной проблемы магистерской диссертации, способствует повышению компетенции студентов при организации будущей научной деятельности. В процессе практики может уточняться тема магистерской диссертации, определяются общие закономерности обозначенных задач, на разрешение которых будет направлено будущее исследование.

Таким образом, научно-исследовательская практика является важным звеном в подготовке магистра. Вовлечение студентов в научно-исследовательскую деятельность является творческим процессом, требующим соответствующей организации исследовательского труда, владения современными информационными технологиями в сфере профессионального взаимодействия, культурой мышления, письменной и устной речи.

Опираясь на специальные знания, усвоенные на практике, научные принципы проведения прикладных исследований, магистранты должны и могут проявлять творческий подход, научную заинтересованность в разработке значимых проблем фундаментальной и практической деятельности, демонстрируя максимальную степень профессионализма.

Список литературы:

1. БОГОМАЗОВ Г.Г. *Методика организации познавательной и исследовательской деятельности студентов: учеб.-методич. пособие.* – СПб.: СПбГУ, 2001.
2. *Методические указания по организации и проведению профессиональной стажировки в магистратуре: Учебно-методическое пособие* / Авторы: ТКАЧ Л.Т., КУРТЕВА О.В./ Под общ.ред. О.В.Куртевой – Комрат, 2021. – 74 с.

3. ЧУБИНСКИЙ А.Н. Научно-исследовательская практика. Методические указания. СПб.: СПбГЛТА, 2008.
4. ЯМЩИКОВА А.Г. Формирование исследовательских умений студентов в процессе разработки и реализации учебно-методических комплексов. В: *Человек и образование*. №1 (22) 2010.

**BİRLEŞMİŞ MİLLETLER'İN KIBRIS'TA ARABULUCU
OLARAK HUKUKİ SINIRLARI VE KIBRIS TÜRKLERİNİN
SİYASİ EŞİTLİK İÇİN NİHAİ VETO HAKKININ DEĞİŞMEZ
NİTELİĞİ**

**THE LEGAL LİMİTS OF THE UNITED NATIONS AS A
MEDIATOR IN CYPRUS AND THE UNCHANGEABLE
CHARACTER OF THE RIGHT TO FINAL VETO OF THE
TURKISH CYPRIOTS FOR POLİTICAL EQUALİTY**

Prof. Dr. h.c Mehmet Şükrü GÜZEL

President of Center for Peace and Reconciliation Studies,

centerprs@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4179-3102

Özet

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), Kıbrıslı Türklerinin, Rumlar ile politik eşitliğin temelini oluşturan, nihai veto hakkına karşı çıkabilir mi sorusunun cevabı, BMGK'nın hukuki sınırlarına ve yetkileri sorusunun cevabına bağlıdır. BMGK' nin işlevleri ve yetkileri sınırsız değildir. BMGK "küresel yasama organı" da değildir. BMGK'nın Kıbrıs sorununa ilişkin görev ve yetkileri, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin (KC) dekolonizasyon sürecinde nasıl kurulduğuna bağlıdır. Diğer taraftan bazı konularda BMGK, BM Genel Kurulu tarafından alınan kararların yetkisi altındadır ve BM Genel Kurulu kararları BMGK için bağlayıcıdır. Belirli konularda ise, BM Genel Kurulu kararları, BMGK için güçsüzleştirici bir etkiye sahiptir ve BM'yi tamamen yetkisizleştirmektedir. BM Genel Kurulu, bir öncekini kararının tersine çeviren bir karar alarak, yetkilerini yeniden bu konularda kazanamaz. KC'nin 1960 yılında BM'e üye olması, BM Genel Kurulu'nun bu tür kararlarından biridir. Kıbrıslı Türklerin, 1960 Kıbrıs Anayasası ile kazandıkları haklar, BM'nin hiçbir organı tarafından geri alınamaz karakter taşır. Kıbrıslı Türklerin 1960 Kıbrıs Anayasası'nda yazan nihai veto hakkının, 1963 yılında Rumlar tarafından red edilmesi, BM hukukunda KC'de yasadışı bir rejim yaratılması manasına gelmektedir. Öte yandan, Kıbrıslı Türklerin nihai

veto hakkını, 2004 Annan Planı da dahil olmak üzere, BM'nin arabuluculuk metinlerinde yer almaması, BM'in uluslararası haksız fiili tanımı altında yer almaktadır. Kıbrıslı Türklerinin nihai veto hakkının Kıbrıslı Rumlar tarafından red edilmesi, BM Genel Kurulu'nun 1958 tarihli ve 1287 sayılı kararına bağlı olarak Kıbrıslı Türklerine kendi devletlerini kurma hakkını vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Birleşmiş Milletler, Güvenlik Konseyi, Kıbrıs, Dekolonizasyon, Kendi Kaderini Tayin Hakkı, *Jus Cogens*

Abstract

Can the United Nations Security Council (UNSC) oppose the right to final veto of the Turkish Cypriots? The answer of this question depends on the legal limits and the powers of the UNSC. The functions and powers of the UNSC are not limitless. The UNSC is not "global legislator" body. The functions and powers of the UNSC related to the Cyprus dispute are subject to the on the development of international relations of the RoC in its establishment. On the other hand, in some matters, the UNSC is under the authority of the resolutions taken by the UN General Assembly (UNGA) and the UNGA resolutions are binding for the UNSC. And in some matters, the UNGA resolution has disempowering effect for itself and disempower the UN entirely. The UNGA cannot regain its powers by passing a resolution reversing the previous one. The admission of the Republic of Cyprus (RoC) to the UN in 1960 was one of this kind of resolution of the UNGA. The rights that the Turkish Cypriots had gained with the 1960 Constitution of Cyprus cannot be taken back by any organ of the UN. The permanent refusal of the right to final veto of the Turkish Cypriots written in the 1960 Constitution of RoC from 1963 including today by the Greek Cypriots created an illegal regime in Cyprus. Not mentioning the right to final veto of the Turkish Cypriots on the other hand is an international wrongful act of the UN, including the Annan Plan of 2004. The refusal of the right to final veto of the Turkish Cypriots by the Greek Cypriots, gives the right to establish their own States to the Turkish Cypriots subject to the UNGA resolution 1287 of 1958.

Keywords: United Nations, Security Council, Cyprus, Decolonization, Self-Determination, *Jus Cogens*

Introduction

The Cyprus Question or the Cyprus dispute is a decades-long dispute between Greek Cypriots and Turkish Cypriots since 1954, except for only a 6-year period between the two sides from 1958 to 1964. The UN has been a mediator since 1964 by its resolution 186. The legal status of the UN in Cyprus as a mediator is subject to the UN Charter. The legal limits of the UN as a mediator has been repeated many times in the UNSC resolutions such as written in the Preamble Paragraph 2 of its resolutions 2618 in 2022:

Underscoring that the responsibility for finding a solution lies first and foremost with the Cypriots themselves, and reaffirming the primary role of the UN in assisting the parties to bring the Cyprus conflict and division of the island to a comprehensive and durable settlement with a sense of urgency

On the other hand, while the UNSC does set limits on its role as mediator, it also sets limits on the negotiations in Cyprus for the settlement of the dispute between the two communities, as outlined in the Preamble Paragraphs 3 of its resolution 2618 as follows:

Urging the sides to renew their efforts to achieve an enduring, comprehensive and just settlement based on a bi-communal, bi-zonal federation with political equality, as set out in relevant Security Council resolutions, including Operative Paragraph 4 of its resolution 716 (1991), and stressing that the status quo is unsustainable.

In its resolution 716 of 1991, the UNSC defined the limits of the settlement of the dispute as follows:

Reaffirms further that its position on the solution to the Cyprus problem is based on one State of Cyprus comprising two politically equal communities as defined by the Secretary-general in the eleventh paragraph of annex I to his report of 8 March 1990

UNSC-written legal limits for settlement of the Cyprus conflict for the two communities are also the limits for the UNSC itself. There is no definition of the political equality of the two communities in either the UNSC resolutions or the Secretary-General's reports on Cyprus.

Therefore, one must ask how political equality can be achieved between two different communities in a state when a majority and a minority exist in terms of numbers, and this political equality will not be a minority protection regime. The answer to the question simply depends on the outcome of negotiations between the two communities in other parts of the world. For Cyprus, however, political equality between the two communities is already codified in the 1960 Constitution by giving the two communities the right to final veto power and the UNSC does not have legal authority to alter the right to final veto power of the two communities.

The Meaning of Political Equality and the Right to Final Veto as the Right to External Self-Determination of the Turkish Cypriots

During the 1954-1958 debates inside the UNGA on the decolonization of Cyprus, the two Cypriot communities, the Turks and the Greeks, demanded their own states. The Greek Cypriots requested an independent state with the Turks accepted as a minority from 1954. In contrast, the Turkish Cypriots requested the partition of the island into two and creating an independent Turkish Cypriot state. There was no outcome during the debates inside the UNGA Political Committee between 1954 to 1958 on the decolonization of Cyprus. When the debates were blocked on the decolonization of Cyprus, in its last resolution 1287 in 1958, the UNGA authorized¹ the "parties" for the

¹ The 1962 Certain Expenses opinion of the ICJ, does appear to confirm that recommendations may have authorizing effects. The ICJ found the UNGA resolutions establishing the UN Emergency Force in the Middle East (UNEF) to be 'recommendations' taken under Article 11 or 14 of the UN Charter. But a resolution cannot establish a physical reality like UNEF by itself, it can only formulate a new legal situation. Then the legal effect of the above-mentioned recommendations must be to authorize the UN Secretary-General to establish UNEF. Marko Divac Öberg, *The Legal Effects of Resolutions of the UN*

decolonization of Cyprus in accordance with the UN Charter to reach a peaceful, democratic, and just solution" outside the UNGA Political Committee . In fact, the UNGA by its resolution, recognized the external right to self-determination of both the Turkish and Greek Cypriots. The recognition of the right to external self-determination of the Turkish Cypriots is a binding recognition for all the organs of the UN, including the UNSC.

The recognized right of the two communities to external self-determination on decolonization resulted in the right to final veto in the Constitution of RoC. It was decided in 1960 that the two communities should not decide on their respective affairs by majority vote, but decision-making by consensus, and that the final veto would be included as an unchangeable article in the agreed constitution. The right of the final veto means that the decision-making process between the two Cypriot communities is based on consensus, showing their political equality

The Unchangeable Character of the Political Equality with the Final Veto Power of the Turkish Cypriots in the 1960 Constitution of the Republic of Cyprus

Cyprus was put on the decolonization list by the UNGA on 14 December 1946 with resolution 66 (I). The UNGA took its last decision on the decolonization of Cyprus with its resolution 1287 on 5 December 1958. According to resolution 1287, the UNGA expressed "its confidence that the parties will continue to make efforts to reach a peaceful, democratic, and just solution in conformity with the Charter of the UN".

In adopting the resolution, the UNGA enabled not just Turkey, Greece, and the United Kingdom (UK) to find a peaceful solution to the Cyprus decolonization problem by using the principle of *uti possidetis*; but also the Turkish and Greek Cypriot Communities to do so. Prime

Security Council and General Assembly in the Jurisprudence of the ICJ, The European Journal of International Law Vol. 16 no.5, 2006., 879–906, p.887.

Ministers of Greece and Turkey met in Zurich in February 1959 following the resolution 1287. Under a Greek Cypriot president and a Turkish Cypriot vice president, a draft plan was agreed upon for Cyprus' independence. The parties in Zurich adopted three main agreements: (1) Basic Structure of the Republic of Cyprus, (2) The Guarantee Agreement between Greece, Turkey, the United Kingdom, and Cyprus, (3) The Alliance Agreement between Cyprus, Turkey, and Greece. The Guarantee Agreement and the Alliance Agreement were signed simultaneously with the Establishment Agreement. With the authorized of the UNGA resolution 1287, the RoC was established as a bi-communal state based on the partnership between Turkish and Greek Cypriot Communities.

When the Constitution of RoC was signed on 16 August 1960, the signatories were then Governor of Cyprus on behalf of the UK; by representatives of the Governments of Greece and Turkey; by Archbishop Makarios on behalf of the Greek Cypriot Community; and Dr Küçük on behalf of the Turkish Cypriot Community. At the same time, three treaties were signed by the same parties: the Treaty of Establishment of the Republic of Cyprus between the UK, Greece, Turkey and the Republic of Cyprus; the Treaty of Guarantee between the same parties; and the Treaty of Alliance between Greece, Turkey and the RoC. The Constitution and all these Treaties were put into force on the same date. When the five-party Treaties were signed, the UK transferred sovereignty to the two communities on the island. Thus, the RoC came into being as an independent partnership state. Under Article 181 of the Constitution, the two Treaties would “have constitutional force”. Article 182 stipulates that these are basic articles of the Constitution, and “cannot in any way be amended whether by way of variation.”² In Article 182, paragraph 1, it is written that

The Articles or parts of Articles of this Constitution set out in Annex III hereto which have been incorporated from the Zurich Agreement dated 11th February, 1959, are the basic Articles of this

² Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, “Cyprus (Historical Overview, http://www.mfa.gov.tr/cyprus-_historical-overview_.en.mfa Cyprus , (Accessed 15 May 2020)

Constitution and cannot, in any way, be amended, whether by way of variation, addition or repeal

In the Zurich Agreement in 1959, the wording of the right to final veto is written in 5 times. In article 5, it is written as:

The President and the Vice-President shall have the right of final veto and the right to return the decision of the Council of Ministers under the same conditions as those laid down for laws and decisions of the House of Representatives.

In Article 8 of the Zurich Agreement, it is written as:

The President and the Vice-President, separately and conjointly, shall have the right of final veto on any law or decision concerning foreign affairs, except the participation of the Republic of Cyprus in international organizations and pacts of alliance in which Greece and Turkey both participate or concerning defense and security.

Subject to the constitution of the RoC, the political equality by the right to final veto of the Turkish Cypriots can never be amended, whether by way of variation, addition or repeal.

The Creation of an Illegal Regime in Cyprus by the Greek Cypriots

Archbishop Makarios, the then president of the RoC, revoked the 1960 Constitution in November 1963 in order to create a Greek Cypriot State based on majority rule and to make Turkish Cypriots a minority by proposing the 13 Points change on the Constitution of Cyprus. The 13 Points proposed by Archbishop Makarios in the name of the Greek Cypriots on 30 November 1963 undermined the principles of bi-commonality and political equality of the two communities by repealing the right to final veto, which means the nullification of the recognized right to external self-determination of the Turkish Cypriots

Archbishop Makarios in the name of Greek Cypriots first targeted the right to final veto political equality of the two communities,

in Point 1 of the 13 Points. the Greek Cypriots asked the right of veto of the President and the Vice-President of the RoC to be abandoned. In point 12 of the 13 Points, the Greek Cypriots asked for all decisions of the Public Service Commission to be taken by simple majority.

The Turkish Cypriots did not agree with the 13 Points and the Vice-President Dr Küçük had used his right to final veto subject to the Constitution of RoC. Turkish Cypriots filed a lawsuit against the 13 Points in Supreme Constitutional Court of Cyprus (SCCC). Archbishop Makarios stated that he would not comply with whatever decision the SCCC made, and defended his amendments as being necessary "to resolve constitutional deadlocks" as opposed to the stance of SCCC. On 25 April 1963, SCCC decided that Archbishop Makarios' 13 Points were illegal. On 21 May 1963, the President of SCCC resigned due to Makarios' disobedience to the laws of SCCC, and thereby disobedience to those of Cyprus. On 15 July, Archbishop Makarios ignored the decision of SCCC. On 30 November 1963, Archbishop Makarios put into force illegally the 13 Points³.

The refusal of the decision of SCCC by Archbishop Makarios and the effective control of RoC by force by the Greek Cypriot Community created an illegal Greek Cypriot regime in the island.

The Legal Limits of the United Nations as a Mediator in Cyprus and the Unchangeable Character of the Right to Final Veto of the Turkish Cypriots

Resolutions and decisions are formal expressions of the opinion or will of UN organs. Many types of resolutions on a broad range of topics have been adopted by the principal organs and their subsidiaries since the establishment of the organization in 1945.⁴ When the UN was founded in 1945, member nations codified the traditional doctrine for

³History North Cyprus, accessed May 15, 2020, <http://www.studyinnorthcyprus.com.ng/index.php/study-in-northcyprus/history-of-north-cyprus.html> . (Accessed 15 May 2020).

⁴ UN, Are UN resolutions binding?, <https://ask.un.org/faq/15010> , (Accessed 15 May 2020).

sources of international law when they drafted the statute governing the authority of the ICJ. The nations did not intend, however, to expand the traditional sources to include UNGA resolutions. The drafters of the ICJ Statute rejected a proposal that the UNGA be vested with legislative authority to enact rules of international law. The Philippines proposed such a role for the UNGA at the San Francisco Conference in 1945, but the parties to the conference voted it down by an overwhelming margin, granting the UNGA only the power to recommend and advise.⁵ Resolution refers both to recommendations and decisions in UN practice. The meanings of these terms are vague and variable. The expression “decision” is being used for binding resolutions and “recommendation” is being used for non-binding ones by the ICJ. A resolution is ‘binding’ when it is capable of creating obligations on its addressee(s).⁶ Resolutions by the UNGA are generally recommendatory in relation to external relations with member nations. In the case of UNGA, resolutions to admit new Members, on voting procedures, or to apportion the budget, the ICJ recognized the binding legal effect of those resolutions.

On the other hand, there are no rules in the UN Charter on the interpretation of UNSC and the UNGA resolutions. The rules in the 1969 and 1986 Vienna Conventions on the Law of Treaties (VCLT) in terms apply only to treaties between States, between States and international organizations or between international organizations. The ICJ was clear in the Kosovo Opinion that the VCLT could not be applied to UNSC resolutions tout court. In resolution 1509 in 2003, the UNSC seems to have intended to authorize the UN Mission in Liberia to use force in carrying out its mandate, but did not include the term “all necessary means/measures”, the UN Office of Legal Affairs advised

⁵ Gregory J Kerwin, The Role of the UN General Assembly Resolutions in Determining Principles of International Law in United States Courts, <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2852&context=dlj>, (Accessed 15 May 2020).

⁶ Marko Divac Öberg, The Legal Effects of Resolutions of the UN Security Council and General Assembly in the Jurisprudence of the ICJ, *The European Journal of International Law* Vol. 16 no.5, 2006., 879–906, p.880.

that it did not follow from the fact that no such express wording appears in the resolution that the UNSC has not exercised that power and granted such authorization. Whether it had done so depended upon the interpretation of the resolution, specifically, on the ordinary and natural meaning which is to be given to its terms when read in the context of the resolution as a whole and in the light of its object and purpose, and against the background of the discussions leading to, and the circumstances of, its adoption, in particular the report that the Secretary-General submitted pursuant to resolution 1497 in 2003.⁷

Disempowering Effects of the UNGA Resolutions

The UNGA can disempower itself and the UN in general to the point of taking away the very power that allows it to do so. In the 1963 Northern Cameroons case, the ICJ found that ‘the General Assembly is no longer competent pursuant to the termination of the Trusteeship as a result of resolution 1608’, which caused all competent UN organs to lose their trusteeship powers in relation to the given territory. The UNGA could not regain its powers by passing a resolution reversing the previous one. This reflects the crucial difference between binding/authorizing effects and (dis)empowering ones – the latter confer or eliminate the very capacity to create legal effects⁸. When the GA disempowered the UN entirely with regard to the Northern Cameroons trusteeship, it also lost the power to re-empower itself. The provisions found to have (dis)empowering effects were decisions, never recommendations.⁹ The ICJ found that GA Resolution 1608 – terminating a trusteeship agreement – had a ‘definitive legal effect’ that a Court judgment could not change. This ‘definitive legal effect’ must

⁷International Law Students Association, The Law and Practice of the United Nations,

https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup18/Second%20Batch/18757413_020_01_s002_text.pdf (Accessed 15 April 2022).

⁸ Marko Divac Öberg, The Legal Effects of Resolutions of the UN Security Council and General Assembly in the Jurisprudence of the ICJ, *The European Journal of International Law* Vol. 16 no.5, 2006., 879–906, p.887.

⁹ *Ibid*, p.890.

be understood as an exception rather than a rule. First of all, the termination of a trusteeship agreement by nature has a definitive effect that even the GA itself could not reverse, since Resolution 1608 disempowered the GA in the matter.¹⁰ The GA could not regain its powers by passing a resolution reversing the previous one. This reflects the crucial difference between binding/authorizing effects and (dis)empowering ones – the latter confer or eliminate the very capacity to create legal effects.¹¹

The Trusteeship System is codified in the UN Charter, Chapter XII, between Articles 75 to 85 as "International Trusteeship System". In 1945, , the UN established the International Trusteeship System for the supervision of Trust Territories placed under it by individual agreements with the States administering them. Under Article 77 of the Charter, the International Trusteeship System applied to: territories held under mandates established by the League of Nations after the First World War; territories detached from "enemy States" as a result of the Second World War; and territories voluntarily placed under the System by States responsible for their administration. The colonies of the colonial powers which are not under the definition of Article 77 of the UN Charter, are codified in the UN Charter, Chapter XI: Declaration Regarding Non-Self-Governing Territories to gain their independences. Cyprus was a Crown Colony of the UK and gained its independence through the implementation of Chapter XI of the UN Charter.

The RoC was admitted as a member to the UN on 20 September 1960 by the UNGA resolution of 1489. With the admission of RoC to the UN, the UNGA disempowered its powers as well all the organs of the UN on the legal situation created by the decolonization on Cyprus. The legal situation created by the decolonization of Cyprus is subject to the VCLT as the treaties signed for Cyprus are treaties for decolonization. Decolonization is a *jus cogens* norm. Article 53264 of the Vienna Convention on the Law of Treaties, provides for the invalidity of treaties that, at the time of their conclusion, are in conflict

¹⁰ *Ibid*, p.894.

¹¹ *Ibid*, p.889.

with a peremptory norm of general international law. Article 53 does not identify any norms having peremptory status. Article 53 was thus negotiated so as to leave it to the international community as a whole to identify those international law norms belonging to the category of *jus cogens*.¹² According to the definition provided in the VCLT Article 53, a *jus cogens* norm is a norm accepted and recognized by the international community of states as a whole as a norm from which no derogation is permitted and which can be modified only by a subsequent norm of general international law having the same character.¹³ Article 64 of the VCLT, it is written that “if a new peremptory norm of general international law emerges, any existing treaty which is in conflict with that norm becomes void and terminates.” The VCLT, Article 2 provides that the validity of a treaty may be impeached “only through the application of the present Convention.” The basic limitation in the effective enforcement of *jus cogens* norms in the regime of the law of treaties is that this ground of invalidity may be invoked only by the parties to the convention.¹⁴ On the basis of the nature of the *jus cogens* rule in Article 64, the more precise non-retroactivity rule applicable is not Article 4, but paragraph 2(b) of Article 71, which provides, inter alia, that the termination of a treaty under Article 64 “does not affect any right, obligation or legal situation of the parties created by the execution of the treaty prior to its termination.” The non-retroactivity rule contemplated in Article 4 of the VCLT was explained by the International Law Commission explained as follows:¹⁵

“Manifestly, if a new rule of that character—a new rule of *jus cogens*— emerges, its effect must be to render void not only future but existing treaties. This follows from the fact that a rule of *jus cogens* is

¹² De Wet, Erika. “*Jus Cogens* and Obligations *Erga Omnes*” In *Hierarchy in International Law: The Place of Human Rights*, edited by Erika de Wet and Iure Vidmar, Oxford, Oxford University Press, 2012, p.541.

¹³ UN, Yearbook of the International Law Commission, 2001, UN, New York & Geneva, 2007, p. 112.

¹⁴, Merlin M. Magallona, “The Concept of *Jus Cogens* in the Vienna Convention on the Law of the Treaties.” *Philippine Law Journal* 51, 1976, no. 5, p.528.

¹⁵ *Ibid*, p. 538.

an overriding rule depriving any act or situation which is in conflict with it of legality. An example would be former treaties regulating the slave trade, the performance of which later ceased to be compatible with international law owing to the general recognition of the total illegality of all forms of slavery.”

Conclusion

In its Advisory Opinion on the Tunis and Morocco Nationality Decrees of 1923, the Permanent Court of International Justice on citizenship stated that whether a certain matter is or is not solely within the domestic jurisdiction of a State is an essentially relative question; it depends on the development of international relations of the State this is as well created obligation for the international organizations as well.

When the RoC was admitted as a member to the UN on 20 September 1960 by the UNGA resolution of 1489, the UNGA disempowered its powers as well all the organs of the UN on the legal situation created by the decolonization of Cyprus. The UN as a mediator in Cyprus, is bound by international law, not *legibus solutus* neither the UNSC has any power. The legal limits of the UN in Cyprus mediation is subject to the 1960 Constitution of RoC. The unchangeable right to final veto of the Turkish Cypriots by the 1960 Constitution of the RoC as written in the 25 April 1963 judgement of the SCCC, bounds the UNSC as well subject to the VCLT.

The reason why the Turkish Cypriots gave up having a separate state in Cyprus, is not the lack of the recognized right to external self-determination of them by the UNGA, this right was recognized in the resolution of 1287 the UNGA but just because of a technical reason that is mixed places of living in the island. The principle of *uti possidetis* was accepted for the decolonization of the island by the Turkish Cypriots subject to decision making by consensus for their future that is the right to final veto which has an unchangeable character in the meaning of political equality.

Till this time, the UN as a mediator made the international wrongful act of an international organization by not taking into account

of the right to final veto power of the Turkish Cypriots including the 2004 Annan Plan.

As a result of the refusal of the Greek Cypriots to recognize the right to final veto of the Turkish Cypriots, the UNSC is obliged to recognize the right of the Turkish Cypriots to establish their own state

References

Erika, De Wet, “*Jus Cogenes* and Obligations *Erga Omnes*” In *Hierarchy in International Law: The Place of Human Rights*, edited by Erika de Wet and Iure Vidmar, Oxford, Oxford University Press, 2012.

History North Cyprus,
<http://www.studyinnorthcyprus.com.ng/index.php/study-in-northcyprus/history-of-north-cyprus.html>. (Accessed 15 April 2022).

International Law Students Association, *The Law and Practice of the United Nations*,
https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup18/Second%20Batch/18757413_020_01_s002_text.pdf (Accessed 15 April 2022).

Kerwin, Gregory J, *The Role of the UN General Assembly Resolutions in Determining Principles of International Law in United States Courts*,
<https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2852&context=dlj>, (Accessed 15 April 2022).

Magallona, Merlin M. “The Concept of *Jus Cogenes* in the Vienna Convention on the Law of the Treaties.” *Philippine Law Journal* 51, 1976, no. 5.

Öberg, Marko Divac, *The Legal Effects of Resolutions of the UN Security Council and General Assembly in the Jurisprudence of the ICJ*, *The European Journal of International Law* Vol. 16 no.5, 2006.

Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, “Cyprus (Historical Overview, http://www.mfa.gov.tr/cyprus-_historical-overview_.en.mfa Cyprus, (Accessed 15 April 2022).

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

UN, Are UN resolutions binding?, <https://ask.un.org/faq/15010> ,
(Accessed 15 April 2022).

UN, Yearbook of the International Law Commission, 2001, UN,
New York & Geneva, 2007.

**ЭССЕ КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ РАБОТ ПО
ФОРМИРОВАНИЮ У СТУДЕНТОВ НАВЫКОВ
ВЛАДЕНИЯ ПИСЬМЕННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ РЕЧЬЮ**

**ESSAY AS ONE OF THE TYPES OF WORK ON THE
FORMATION OF STUDENTS' SKILLS IN WRITTEN LEGAL
SPEECH**

Умида ПУЛАТОВА

И.о.доцента кафедры узбекского языка и литературы

Ташкентского государственного юридического университета

Ташкент – Узбекистан,

pulatovau@mail.ru

ORCID:0000-0002-5182-008X

Аннотация

В данной статье рассматривается письменная речь, ее особенности, а также вопросы формирования у студентов навыков письменной речи посредством выполнения заданий в виде написания эссе. В статье приводятся образцы таких заданий, которые побуждают студентов к размышлению, рассуждению, аргументированию и обобщению мыслей в письменной форме, а также задания, разработанные на основе художественных произведений; аспекты, на которые следует обратить внимание при их составлении.

Ключевые слова: юриспруденция, текст, эссе, письменная речь юриста, формирование навыков письменной речи, художественные произведения.

Современный высококвалифицированный специалист наряду с владением грамотной устной речью, также должен обладать отточенными навыками изложения своих мыслей в письменной форме. Поскольку в его профессиональной деятельности, будь это медицина, филология, юриспруденция, а

также много других сфер, в которых требуется умение составлять различные тексты делового содержания, оформлять большое количество документов в шаблонной, и чаще в произвольной форме, является одной из важных задач.

Представитель юридической профессии осуществляет свою профессиональную деятельность в основном от имени государства. Поэтому его будущую деятельность невозможно представить без официальных документов и культуры общения. К сожалению, не каждый специалист владеет таким навыком. Это тот навык, которому необходимо обучать, который следует последовательно формировать, целенаправленно развивать в вузе для того, чтобы в практической деятельности, приступая к своим профессиональным обязанностям, специалист самостоятельно мог справиться с задачами, связанными с составлением текстов различного содержания, с формулированием и изложением мыслей в письменной форме.

Современным юристам необходимо быть красноречивыми, артистичными, особенно, уметь излагать свое мнение письменно на высоком уровне. Юридический персонал в основном работает в формальной сфере и работает от имени государства. Поэтому их будущую деятельность невозможно представить без официальных документов и культуры обращения. Однако не секрет, что все еще есть такие юристы, которые не умеют в полной мере излагать свои взгляды письменно на бумаге.

Итак, что же следует понимать под письменной речью? В лингвистической литературе представлено большое количество ответов, раскрывающих данное понятие. Например, в Психологическом словаре говорится: «Письменная речь – особый вид речи, использующий графические символы для передачи речевых звуков». В Словаре практического психолога сказано: «Речь, основанная на визуально воспринимаемой устойчивой фиксации языковых конструкций, прежде всего в виде письменного текста. Бывает непосредственной (обмен записками во время заседания) и отсроченной (письмо) – причем оказывается возможным передавать сообщения со значительной временной

отсрочкой». В Словаре Л.С. Выготского указывается: «Письменная речь состоит из системы знаков, условно обозначающих звуки и слова устной речи, которые, в свою очередь, являются знаками для реальных предметов и отношений». В Стилистическом энциклопедическом словаре русского языка отмечается, что письменная речь – речь, изображенная на бумаге (пергаменте, бересте, камне, полотне или какой-либо др. поверхности) с помощью специальных графических знаков (знаков письменности)¹.

Учитывая вышеизложенное и опираясь на собственный опыт в исследовании данной проблемы, можем утверждать, что письменная речь – это мысли пишущего, изложенные в упорядоченной форме, это сочинение, повествование, рассуждение автора на конкретную тему; внутренняя речь, перенесенная на бумагу. Это сложная деятельность, связанная с мышлением, рассуждением, аргументированным изложением позиции, мнения, точки зрения автора, обладающего широким кругозором, глубоким знанием предмета (темы), умением последовательно излагать мысли и связывать их в единый текст; знание языка, его функциональных стилей; умение подбирать языковые конструкции в соответствии с ситуацией, стилем, структурировать изложенное; речь, к оформлению которой также предъявляются отдельные технические требования.

Следует отметить, что письменная речь необходима для коммуникации во всех функциональных сферах: научной (произведения, относящиеся к жанрам монографии, статьи, учебника и др.), официально-деловой (законы, указы, постановления, договоры, заявления и т.д.), публицистической (статьи в газетах, журналах), художественной (литературные произведения), разговорной (записки, частные письма). Научные, публицистические, официально-деловые тексты формируются преимущественно на базе письменной реализации литературного

¹ <https://vocabulary.ru/termin/rech-pismennaja.html>

языка. В форме письменной речи существует и художественная литература².

Считаем, что перечисленные особенности письменной речи, а также результаты анализа письменных работ студентов 1-курса, который показал, что большинство студентов не умеют формулировать мысли в письменной форме, объединять предложения в абзацы, проводить связь между ними и выделять их в тексте, соблюдать логику и композицию текста, служат основанием для создания эффективной учебной программы, а также организации практических занятий и разработки заданий по выработке навыков письменной речи студентов. Будущий юрист должен знать – если подготовленное судом решение недостаточно обосновано, то содержание документа становится неясным.

В связи с этим на практических занятиях студентам необходимо показать важность овладения теорией текста, добиться сознательного использования ими знаний по его созданию, а изучение закономерностей построения текста, в свою очередь, поможет им усвоить правила формирования связной письменной речи. Так, учебный модуль «Письменная речь юриста» предусматривает именно эти задачи. Целью данного модуля является формирование у студентов профессиональных навыков овладения письменной юридической речью, развитие у них практических навыков и умений изложения и аргументации собственных рассуждений в письменной форме в соответствии с требованиями грамматической и стилистической правильности, а также ознакомление студентов с основными понятиями и особенностями письменной юридической речи; формирование способности оптимального выбора языковых средств, необходимых для создания текста в соответствии с правилами логико-смыслового построения, а также с нормами литературного языка; повышение уровня культуры письменной речи студентов;

2

<https://sanstv.ru/dict/%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%8C>

формирование у них навыков письменной речи посредством изучения художественной литературы.

Для достижения поставленной цели в программу модуля включены следующие темы: «Культура письменной речи в аспекте норм литературного языка», «Понятие текста. Типы текста», «Структура текста: введение и заключение. Основная часть», «Виды письменных работ (требования к написанию диктанта, изложения, сочинения; требования к написанию конспекта, эссе, аннотации, рецензии)», «Особенности кейс-стади (ситуационных задач). Правильное и понятное изложение ситуационных задач», «Коммуникативные качества письменной юридической речи», «Юридический язык как составная часть русского литературного языка», «Специфические признаки юридического языка и его виды», «Нормы и техника оформления электронного текста», «Правила оформления деловой документации. Лингвистические особенности правовых документов», «Требования к написанию деловых бумаг», а также изучение ряда художественных произведений, по содержанию которых разработаны задания в виде ситуационных задач.

Изучение каждой темы сопровождается выполнением письменного задания – написание эссе. В связи с этим рассмотрение данной проблемы, на наш взгляд, является актуальной и представляет интерес.

Итак, рассмотрим актуальность введения эссе в учебный процесс как одного из видов заданий. Цель эссе состоит в развитии таких навыков, как самостоятельное творческое мышление и письменное изложение собственных мыслей. Написание эссе чрезвычайно полезно, поскольку это позволяет автору научиться четко и грамотно формулировать мысли, структурировать информацию, использовать основные понятия, выделять причинно-следственные связи, иллюстрировать опыт соответствующими примерами, аргументировать свои выводы.

Прежде чем приступить в выполнению практических заданий в виде написания эссе, целесообразно ознакомить студентов с теоретической частью. Соответственно, студентам

необходимо объяснить, что представляет собой эссе, какие к нему предъявляются требования, рассмотрение скольких вопросов следует охватывать в одном эссе, как аргументировать свое мнение, обобщать и делать выводы. И только после того как студенты получили ответы на эти и другие вопросы, можно переходить к практической части.

Для реализации поставленной цели на практических занятиях, а также в качестве домашнего задания вниманию студентов можно предложить ситуационные задачи, ключевой вопрос в которых побуждает их задуматься над поиском и нахождением ответа (решения), в процессе которого они будут размышлять, проводить анализ, рассуждать, аргументировать сказанное, доказывать и убеждать, обобщать и делать выводы.

Необходимо отметить, что при разработке и подборе заданий следует учитывать возраст студентов, их интересы, кругозор и уровень осведомленности в предлагаемой тематике.

Например:

1. В будущем у студентов появится возможность выбирать форму получения образования дома посредством таких технологий, как компьютер или телевидение либо традиционным путем – в учебных заведениях.

Какой путь выбрали бы вы и почему? Аргументируйте свой ответ примерами.

2. Некоторые считают, что важно использовать свободное время для таких занятий, как чтение или разрешение головоломок, которые улучшают умственную способность. Однако другие люди, считают, что мозг должен отдыхать в свободное время.

С каким утверждением Вы согласны? Аргументируйте свой ответ примерами.

3. На сегодняшний день мы стали сильно зависимы от компьютерных технологий. Они применяются в бизнесе, больницах, в раскрытии дел и даже в самолетах. К чему это может

привести в будущем? Считается ли зависимость от компьютеров положительным фактором?

Изложите свои рассуждения. Аргументируйте свой ответ примерами.

Также, следует отметить, что нельзя предлагать задания, содержание которых студенты, в силу отсутствия у них жизненного опыта или знаний, не смогут раскрыть либо будут затрудняться проводить исследования в данной области.

Рассмотрим следующее задание в виде написания эссе, которое разработано на основе художественного произведения, включенного в тематический план модуля. Исходя из специфики будущей профессии студентов, нами подобраны такие произведения, которые расширяют профессиональный кругозор и ориентированы на будущую их профессию. К таким произведениям относятся: «Преступление и наказание» (Ф. Достоевский), «Венецианский купец» (У. Шекспир), «Кукарача» (Н. Думбадзе) и др.

Например:

1. Читая произведения художественной литературы, мы невольно становимся пассивным участником всех действий, описанных автором, сталкиваемся с героями, к которым у нас появляется симпатия либо питаем к ним какое-то другое чувство. Как вы относитесь к главному герою произведения Ф. Достоевского «Преступление и наказание» Р. Раскольникову? Вызывает ли у Вас личность Раскольникова сочувствие и сострадание? Почему?

Письменно изложите свои рассуждения. Аргументируйте свой ответ.

2. В юриспруденции существует правило, обладающее абсолютной силой: если одно лицо дает другому право на что-либо, то это право позволяет последнему делать все для осуществления этого права. Например, если кому-либо дано право

брать воду из колодца, то, соответственно, ему разрешается ходить по земле хозяина этого колодца.

В произведении У. Шекспира «Венецианский купец» данное правило противоречит человеческим принципам. Изложите свои рассуждения. Аргументируйте свой ответ.

3. В повести Н. Думбадзе «Кукарача» инспектору районной милиции дана характеристика как справедливого, заботливого и добродушного человека, поэтому его уважает и стар, и млад.

Дайте социально-правовую оценку его деятельности как работника правоохранительных органов. Какое впечатление у Вас оставил Кукарача? Изложите свои рассуждения. Аргументируйте свой ответ.

Постоянное выполнение студентами подобных заданий требует от преподавателя предоставления обратной связи в виде исправлений и комментариев к их работе, что подразумевает постепенное устранение допущенных ими ошибок и позволяет достичь поставленной цели.

Таким образом, можем сделать вывод, что создание эффективной учебной программы, разработка соответствующих заданий, в частности, введение в учебный процесс заданий в виде написания эссе, проверка письменных работ студентов, исправление и комментирование их ошибок, как показывает опыт, будут способствовать формированию у студентов навыков письменной речи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Махмудов Ш.А., Никулина Т.Г. Письменная речь как форма речетворческой деятельности. Известия Самарского научного центра Российской академии наук, т. 14, №2(6), 2012

2. Психология. Иллюстрированный словарь. Кондаков, Игорь Михайлович: Более 600 ил. И 1700 ст. / И.М. Кондаков. – СПб.; М. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003 (М. : ПФ Красный пролетарий). – 508 с.: ил., портр.; 27 см. – (Психологическая энциклопедия).; ISBN 5-93878-093-4.

3. Словарь Л. С. Выготского [Текст] / Московский гос. Ун-т им. М. В. Ломоносова, Фак. Психологии; [Е. Н. Высоцкая и др.] ; под ред. А. А. Леонтьева. – Москва : Смысл, 2004 (Обнинск : Ф-ка офсетной печати). – 118, [1] с.; 21 см.; ISBN 5-89357-169-X.
4. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин: Харвест; Минск; 1998. ISBN 985-433-167-9.
5. Человек. Анатомия. Физиология. Психология энциклопедический иллюстрированный словарь. – Москва [и др.] Питер 2007. Под ред. А. С. Батуева, Е. П. Ильина, Л. В. Соколовой.
6. Gulyamova G. FEATURES OF FORMATION OF THE CONCEPT OF THE NATIONAL INNOVATION SYSTEM //The Light of Islam. – 2019. – Т. 2019. – №. 4. – С. 38.
7. Зиямухамедова Ш. Т. Узбекские термины информационно-коммуникационной сферы //КУЛЬТУРОЛОГИЯ, ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ И ФИЛОЛОГИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ И НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. – 2019. – С. 95-102.
8. Матенов Р. Б. Речевые условия употребления синтаксических единиц сложного предложения и их вариантность //Молодой ученый. – 2014. – №. 3. – С. 837-840.
9. Ниязова Н., Ардатова Е., Сойипов Х. Обучение языкам как основа развития юридической науки и образования //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 137
10. Рамазанов Н. ПРАВО И ЛИТЕРАТУРА: ПРАВОВОЙ ДИСКУРС В ЛИТЕРАТУРЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ТРАКТОВКИ ПРАВОВЫХ ТЕКСТОВ ХУДОЖЕСТВЕННЫМИ МЕТОДАМИ //Review of law sciences. – 2020. – Т. 4. – №. Спецвыпуск.
11. Khashimova D. The role of electronic literature in the formation of speech skills and abilities of learners and students in teaching Russian language with the Uzbek language of learning (on the example of electronic multimedia textbook in Russian language) //Journal of Language and Linguistic Studies. – 2021. – Т. 17. – №. 1.

12. Rasulmuhamedova D. AMIR TEMUR AS AN OUTSTANDING PERSONALITY //InterConf. – 2021. – С. 666-673.

13. Rahmatov Y. G., Bozorova N. P. The periodic evolution of people's proverbs //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – Т. 10. – №. 11. – С. 1959-1963.

14. Rustamovna F. A. The Outlines Of Life In Modern Literature (As An Example Of “Festive Hill”, A Novel By A. Ganieva) //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2020. – Т. 2. – №. 08. – С. 209-211.

Интернет-ресурсы

https://studme.org/186055/psihologiya/pismennaya_rech_osoby_y_rechevoy_deyatelnosti

<https://vocabulary.ru/termin/rech-pismennaja.html>

<https://sanstv.ru/dict/%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%8C>

**“ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК”ДА ТУРКИЙ
ХАЛҚЛАРГА ХОС МАҚОЛЛАР**

**"DEVONU LUG'OTIT TÜRK"DEKİ TÜRK
İNSANLARININ ATATÜRKLERİ**

**PROVERBS OF THE TURKISH PEOPLE IN "DEVONU
LUG'OTIT TURK"**

Yoldaş Rakhmatov

Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi , Taşkent-Özbekistan.

yoldosh.r@mail.ru

Özet

Bu makale, XI. yüzyıl ansiklopedisti Mahmud Kaşgarlı'nın Devonu lug'otit turk adlı eserinin Türk ve Özbek dilbilimciler tarafından incelenmesini anlatmaktadır. Makale, Devon'daki Türk halklarının atasözlerinin tarihsel önemini ve gelişimini ele almaktadır. Eski Türk atasözlerinin yapısı, grameri ve içeriğinin yanı sıra modern biçim ve içerikleri de zamanla değişmiştir. 15. yüzyılda yaşamış olan büyük Özbek şairi Alisher Navoi'nin gazelleri örneğinde Devonu lug'otit Türk'teki yazılarının kurgudaki yeri ve işlevi ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Atasözü, Konuşma Birimi, Mükemmellik, Varyant, Evrim, Zaman-Mekan, Devon, Dilbilgisi, Basit Konuşma, Gazel.

Abstract

This article describes the study of the work of the XI th century encyclopedist Mahmud Kashgari "Devonu lug'otit turk" by Turkish and Uzbek linguists. The article deals with the historical significance and evolution of the proverbs of the Turkic peoples in Devon. The structure, grammar and content of ancient Turkic proverbs have changed over time, as well as their modern form and content. On the example of the gazelles of the great Uzbek poet Alisher Navoi, who lived in the 15th century, the place and function of his articles in "Devonu lug'otit Turk" in fiction are revealed.

Key words: Proverb, Speech Unit, Perfection, Variant, Evolution, Time-Space, Devon, Grammar, Simple Speech, Ghazal.

Мақолларга қизиқиш ва уларни халқ ҳаёти қонуниятлари сифатида қабул қилиш илк ёзма манбалар шаклланган даврдаёқ юзага келган эди. Инсоният тарихида илк китоб сифатида яратилган энг кўхна манбада ҳам мақоллар мавжуд. Чунки мақоллар тил бирлиги сифатида ҳар қандай нутқ таркибида бўлиши табиий, бундан ташқари бадиий адабиётда мақолнинг бадиий восита сифатидаги ўрни алоҳидаликни касб этади. Бугунги кунда аксарият мақоллар деб қарайдиган ибратомуз фикрлар ибтидоий китоблардаги ибратли афоризмлар бўлиши мумкин. Мақолларга алоҳида жанр сифатида қараш ва уларга нисбатан фикр билдириш ва уларни халқнинг нодир хазинаси сифатида қайд этиб бориш, асосан, ўрта асрларда бошланган эди. Туркий халқларининг мақолларини тўплаш ва унга назарий баҳо беришни илк бор ХІ асрнинг йирик қомусий олими Маҳмуд Кошғарий бошлаб берди. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғоти-т-турк” асари нафақат тилшунослик, балки фольклоршуносликнинг ҳам ноёб манбаси саналади. Маҳмуд Кошғарий девон муқаддимасида шундай ёзади: “Мен бу китобни махсус алифбо тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан бегадим. Қаттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғу жойларини ёритдим¹”. Кўринадики, туркий халқ мақолларининг илк тўпловчиси ва назарийчиси Маҳмуд Кошғарийдир.

Биламизки, “Девону луғоти-т-турк” асарининг тадқиқи ХХ аср бошларидан бошланди. Асарни илк бор адабий ёдгорлик сифатида турк олимлари Нажиб Осим, Фуод Кўпрулзода, Басим Аталай, Рифат Билги (Килисли); хориж олимлари В.Радлов, Брокеллманлар ўргандилар. Абдурауф Фитрат эса ўзбек кошғарийшунослигини бошлаб берди ва 1927 йилда “Энг эски

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. –Тошкент: Фан, 1963. – Б. 34.

турк адабиёти намуналари” номи билан рисола эълон қилди. Мазкур рисолада олим дастлаб Маҳмуд Кошғарий ҳақида маълумот бериб, унинг қомусий олим эканлигини таъкидлайди.

Асарнинг илмий қимматини алоҳида эътироф этиб, шундай дейди: ““Девони луғот”нинг кўп сўзлари остида мақоллардан, шеърлардан далиллар, тониқлар келтирилган. Булар тўққуз-ўн аср бурунги турк адабиётининг энг қимматли намуналаридир. Туркёт билан машғул бўлганлар бу шеърларга, бу мақолларга шунинг учун жуда катта аҳамият берадир. Усмонли туркшуносларидан Нажиб Осим Афанди “Девону луғот”даги мақолларни олиб изоҳ қилган эди”² Демак, “Девон”даги мақолларга муносабат ва уларнинг маъносини ўрганишни турк тилшуноси Нажиб Осим бошлаб берган. Фитрат мазкур рисолада “Девону луғоти-т-турк”даги манзум ва мансур парчаларни киритиб, уларнинг жанрий табиати, адабий хусусиятларини талқин қилган. “Девону луғати-т-турк” изоҳли луғат бўлиши билан бир қаторда, қадимги турк адабиёти ва оғзаки ижодига мансуб ноёб асардир. Олим девондаги шеърий парчаларни даврий ва мазмунли яхлит тизимда ўрганар экан рисола уч қисмга бўлади. Биринчи қисмни жангужадаллар ва қаҳрамонлик кўрсатиб ҳалок бўлган қадимги турк алпларига бағишланган марсияларга бағишлайди. Иккинчи қисмда панд-насихат, одоб-ахлоқ доирасидаги масалаларга бағишланган халқ қўшиқларига эътибор қаратади, учинчи қисм эса луғат бўлиб, шу қўшиқлар таркибидаги сўзлар изоҳи ва шарҳига бағишланади. Тўғри, “Девони луғати-т-турк”нинг қомусий асарлиги кейинчалик кўп бор эътироф этилди. Бироқ бу асарга адабиётшунослик ва фольклор нуқтаи назардан илк бор Абдурауф Фитрат ёндашди, бироқ олим шўролар томонидан таъкиб остига олингач, бу асарни Фитрат тамойили бўйича ўрганиш тўхтаб қолди ва тилшунос олим С.Муталлибов томонидан қомусий луғат сифатида ўрганилганига қадар сояда турди.

² Абдурауф Фитрат. Энг эски адабиёт намуналари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – б.12.

С.Муталлибовнинг фикрига кўра “ХІ асрда бир шаҳар билан иккинчи шаҳар халқлари, бир қабила билан иккинчи қабила аъзолари ўртасида алоқа муносабат кучаяди, бироқ тилда хилма хиллик ҳукмрон эди. Тилда мавжуд хилма-хилликларга барҳам бериш, тилда маълум нормалар яратиш каби улуғ ва ғоят шарафли ишга эҳтиёж туғилади. Ана шу талабга жавобан Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девони луғоти-т-турк” асарини ёзди”³.

Тилшунос С.Қосимов ҳам буни таъкидлаб: ““Девону луғоти-т-турк” асари туркий тилшуносликнинг бизга маълум бўлган илк йирик, шунинг билан бирга, тенги йўқ улуғ ёдгорлигидир. Ўз замонида асар арабларга, қолаверса, араб тили орқали Шарқу Ғарб халқларига қадимги туркларнинг тили, маданияти, тарихи тўғрисида тўлиқ маълумот берувчи қомусий китоб сифатида яратилган”⁴, – дейди.

Дарҳақиқат, асар жуда ноёб ёдгорлик. У ўз даврида улкан вазифани бажариш мақсадида яратилган. Биламизки, Эрамизнинг ХІ асрларидан бошлаб қарлуқ қабила иттифоқи кучая бошлади ва қорахонийлар сулоласи ҳукмдорлигидаги ўзларининг давлатини ташкил этди. Қорахонийлар Сирдарё ҳавзалари ҳамда сомонийларга қарашли бўлган Бухоро ва Самарқандларга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Қорахонийлар давлати майда уйгур қабилаларини ҳамда Сирдарё ва Амударё оралигидаги турк-эрон маданий ерларни ўзига бўйсундирди⁵. Давлат қорахонийлар қўлига ўтгач, пойтахт Кошғар этиб белгиланди. Бироқ марказий Осиё халқларининг асосини турийлар каторида форсий тилга мансуб қадимги қабила ва уруғ вакиллари ташкил этар эдики, уларни янги тузум қорахонийлар давлати ҳукмронлигига бўйсундуришнинг ягона йўли бу халқларга туркий тилларни ўргатмоқ ва шу орқали қорахонийлар давлати худуди ва бардавомлигига кенгайтириш мумкин эди. Бунинг учун, дастлаб

³ Ўша асар. – Б. 15.

⁴ Қосимов С. Сўз боши/ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – Б. 3.

⁵ Нурмонов А., Маҳмудов Н., Собиров А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Илм зиё. 2013. – б.28.

азалдан сомонийлар пойтахти, илм ва диннинг маркази саналган Бухорога давлат пойтахтини кўчириш, Марказий Осиёда катта обрўга эга бўлган араб ва форс тиллари қаторига туркий тилни олиб чиқиш, маҳаллий аҳолини туркийлаштириш ва диний ва дунёвий илмларни ривожлантириш керак бўларди. Қорахонийлар ўз даврида бу вазифани бир қадар удасидан чикди ва Марказий Осиёда қисқа муддатда мисли кўрилмаган кудратли маданийлашган династияни барпо этди. “Девону луғоти-т-турк” асари ана шу ишлар учун хизмат қилган қомусий асардир.

Маҳмуд Кошғарий асарнинг кириш қисмида шундай ёзади: “Худо давлат куёшини турклар буржида яратди. Фалакни ҳам шулар мулкига мослаб айлантирди. Уларни турк деб атади, мулкка эга қилди, уларни замонамизнинг хоқонлари қилиб кўтарди. Уларнинг (туркларнинг)ўқларидан сақланмоқ учун уларнинг хатти-ҳаракатларини маҳкам тутмоқ ҳар бир ақлли кишига лойиқ ва муносибдир. Буларга яқин бўлиш учун энг асосий йўл – уларнинг тилларида сўзлашишдир, чунки улар бу тилда сўзлашувчиларга яхши кулоқ соладилар, ўзларини яқин тутадилар, уларга зарар бермайдилар”⁶. Кўринадики, асарнинг бош мақсади ерлик аҳолига туркий тилни ўргатиш ва турк салтанатини мустаҳкамлашдан иборат. Давлат пойтахти Бухорога кўчирилгач, қадимдан бой маданий меросга эга бўлган Марказий Осиё халқи ва кўчманчи туркий қавмларнинг ўтроқлашиши, маҳаллий аҳолига қўшилиши натижасида янги маданийлашган буюк туркий қорахонийлар давлати ва халқи шаклланди. Бу халқ энди на турк, на форс, на араб ҳар учала миллат генини ўзида бирлаштирган янги ўзбек халқининг пайдо бўлишига замин ҳозирлади. Шу боис Марказий Осиё халқлари орасида ҳам маданий, ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий жиҳатдан етук миллат ўзбек халқи саналади. Шу сабаб бу юртда қардош ва қондош бўлган 132 дан ортиқ миллат вакиллари тинч, тотув яшаб келаяпти.

Маҳмуд Кошғарий ҳам: “Ишончли бир бухоролик олимдан ва нишопурлик бошқа бир ишончли олимдан шундай эшитган

⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. –Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – Б. 14.

эдим, улар бу сўзни пайғамбар алайҳис-саломга нисбат бериб, санади билан айтган эдилар: Пайғамбар алайҳис-салом қиёматнинг белгилари, охирзамон фитналари ва ўғуз туркларнинг хуружи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: “(“Турк тилини ўрганнинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этади”). Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг жавобгарлиги айтган кишилар бўйнига”⁷, – дейди. Бу далил XI асрда туркий халқларнинг жаҳон сиёсий саҳнасида кучли давлатга айланганини исботлайди. Қорохонийлар давлати ва туркий халқлар олимларининг саъй-ҳаракати натижаси ўлароқ туркий тил форс ва араб тили билан рақобатлашиб улар мавқеи ва даражасига эриша олди. Тарихчи олим В.Баравков таъкидлаганидек: “XI асрда Марказий Осиё халқлари учун уч тил турк, форс ва араб тили бирдек қўлланар ва барча бу тилларни билар эди”⁸. Буни IX-XI асрда яратилган бадийий ва илмий адабиётлар ҳам тасдиқлайди.

Туркий тилларнинг яхлит лексик-грамматик хусусиятларини фарқлаш мақсадида узоқ йиллар давомида мазкур китоб устида иш олиб борди ва “Хитойдан Касбий денгизигача бўлган ҳудудни яёв кезиб”⁹ туркий қавмлар ва уларнинг тилини синчиклаб ўрганди. Улар билан суҳбатда бўлиб, уларнинг тилидан истеъмолдаги сўз ва халқ оғзаки ижодига мансуб асарларни ёзиб олди.

“Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найздорларидан эдим”¹⁰, – дейиш билан туркий тил ва унинг мавқеини кўтариш, давлат тили даражасига олиб бориш мақсадини кўзлайди. “Девони луғоти-т-турк” туркий тил

⁷ Ўша асар. – Б. 15.

⁸ Нурмонов А., Маҳмудов Н., Собиров А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Илм зиё. 2013. – б.29.

⁹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. –Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – Б. 14.

¹⁰ Ўша асар. – Б.16.

имкониятларини ҳар жиҳатдан очиб бериш билан бирга шу тилда сўзлайдиган миллат оғзаки ижодини бизгача етказиб берди. Бу асар тилшунослик нуктаи назардан ҳам, фольклоршунослик жиҳатдан ҳам қайта-қайта тадқиқ этилишга муносиб асардир.

Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили тараққиётида ўзига хос аҳамиятга эга бу асар Басим Аталай, В.В.Бартолд, А.Н.Самойлович, П.К.Жузе, С.Е.Малов, А.Н.Кононов, А.К.Боровков, Н.А.Баскаков каби чет эл олимлари ва Фитрат, С.Муталлибов, Н.Маллаев, Ғ.Абдурахмонов, Ҳ.Неъматов, Қ.Содиқов каби ўзбек тилшунослари томонидан турли жиҳатдан тадқиқ этилган. Бироқ асар таркибидаги мақоллар сараланиб чоп этилган бўлса-да, (С.Муталлибов(Индексда)¹¹, Й.Саидов(луғатда)¹²,) ҳали фольклоршунослик нуктаи назаридан тўлиқ тадқиқини топмаган. Биз мавзу доирасидан келиб чиқиб “Девон”даги халқ мақолларининг қўлланиши, унинг вазифалари ва мақолларнинг даврий эволюциясига оид баъзи мушоҳадалар ҳақида баҳс юритмоқчимиз.

Махмуд Кошғарий туркий қабилалар тилини ўзаро муқояса қилар экан, сўзларнинг изоҳини бериш жараёнида ёзиб олган халқ оғзаки ижоди намуналаридан фойдаланди¹³. Бу иши билан туркий фольклоршуносликдаги халқ ижоди намуналарини йиғиш ва нашр этишни бошлаган бўлса, мақолларга берган изоҳи билан мақолшунослик назариясига ҳам тамал тошини қўйди. Тилшунос олим С.Муталлибов таъкидлаганидек: “Девонда цитата ўрнида келтирилган мақол ва адабий парчалар қадимги адабий жанрларнинг намунаси сифатида фольклор ва адабиёт тарихи учун беҳад муҳимдир. Ундаги адабий парчалар бир бутун асар ҳолида берилмаган бўлса ҳам, Махмуд Кошғарийнинг бу парчалар изоҳи устидаги кўрсатмалари, у парчалар қандайдир

¹¹ Девону луғотит турк. Индекс-луғат. –Тошкент: Фан, 1967.

¹² Саидов Ё., Муқимова Ғ. “Девону луғотит турк”даги халқ мақоллари (луғат-маълумотнома) - Бухоро: Бухоро, 2015.

¹³ Абдурауф Фитрат. Энг эски адабиёт намуналари. –Тошкент: Мумтоз сўз. 2008. – б.11.

бирор қасида, қўшиқ, дostonларнинг бўлими эканидан далoлат беради”¹⁴.

Дарҳақиқат, девонда фойдаланилган халқ оғзаки ижодига мансуб асарлар ранг-баранг, яъни халқ қўшиқлари, ҳикоят, ривоят, афсона, нақл, матал ва мақоллардан иборат. Айниқса, халқ мақолларининг асардаги ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Маҳмуд Кошғарий, аввало, олим сифатида “Девон”да келтирилаётган ҳар бир сўз ва ҳар бир жумладан маълум бир мақсадни кўзлайди. Худди шунингдек, девон таркибидаги туркий сўзлар изоҳида халқ мақолларини қўллашдан ҳам алоҳида мақсад мавжуд.

Биринчидан, олимнинг ўзи айтганидек: “Мен ҳар бир қабилага мансуб сўзларнинг ясалиш хусусиятларини ва қандай қўлланишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида қўлланган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим...”¹⁵ яъни туркий сўзларнинг изоҳини бериш жараёнида сўзларнинг мақол таркибида қўлланиши ва қандай мазмун ифодалашини шарҳлаш мақсадида фойдаланади. Чунки халқ мақоллари ҳамма учун тушунарли ва қатъий ўзгармас шаклга эгаллиги билан аҳамиятли. Бундан ташқари кундалик ҳаётида тез-тез қўлланиб турадиган халқ оғзаки ижоди намуналаридаги сўзлар ўқувчи учун жуда яқин ва таниш. Бундай сўзлар учун чуқур изоҳ ва таснифга ҳожат қолмайди. Сўзлар маъносини ўқувчи яхши англайди.

Иккинчидан, халқ оғзаки ижодининг яшаш тарзи оғзаки шаклда бўлиб, вақт ўтиши билан турли ўзгаришларга учраши ва унутила бориши табиий ҳол. Олим бу ҳодисанинг ҳам моҳиятини вақтида англаган ва ўша даврда халқ орасида мавжуд қўшиқлар, нақллар ва мақолларини йўқолиб кетишининг олдини олиш ва кейинги авлодларга етказишни мақсад қилади:

¹⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. –Тошкент: Фан. 1963. – Б. 33.

¹⁵ Ўша асар. – Б. 16.

Учинчидан, мақоллар мағзига сингдирилган мазмун ва ғоядан таъсирланиб, мутафаккир олим ўз фикрларини чуқурроқ ифодалаш ва тасдиқлаш мақсадини кўзлайди. Чунки девон сўз бошисида ва луғат таркибидаги мақолларга эътибор қаратилса, мақолларнинг қўлланилиш ўрни маълум бир тизимни ташкил этади. Мақолларнинг қайси ўринда қўлланиши ва мақолга берилган таснифдан муаллифнинг мақсадини аниқлаш мумкин.

Тўғри, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғоти-т-турк” асарини фақат мақолларни ўзида жамловчи асарлар сирасига киритиб бўлмайди, бироқ олимнинг ўзи айтган фикрга қараб унинг халқ мақолларига алоҳида аҳамият бергани ва ўша даврда мавжуд бўлган халқ мақолларини йиғишга урингани ва бу ноёб асар халқ оғзаки ижоди хазинасини кейинги авлодларга етказишни мақсад қилгани маълум бўлади. “...токи улардан фойдаланувчилар нақл қилувчиларга (тингловчиларга), нақл қилувчилар эса, ўз навбатида, шу тилда сўзловчиларга етказсин. Шунинг учун ҳам буларнинг ҳаммасини мазкур асарда тўпладим”¹⁶. Кўринадикки, XI асрнинг қомусий олими Маҳмуд Кошғарий туркий фольклоршуносликнинг асосчиси бўлиб, паремиология соҳасини бошлаб берган тилшунос олим ҳамдир. Бу ҳақда академик Т.Мирзаев шундай дейди: “Тарихимизда ҳатто мақолга махсус, агар таъбир жоиз бўлса, фольклористик нуқтаи назардан, гарчи у эпизодик характерда бўлса-да, муносабатда бўлинган ҳолларга ҳам дуч келамиз. Бунда XI асрнинг улкан тилшунос олими, фольклоршунос ва этнографи Маҳмуд Кошғарийнинг тўпловчилик фаолияти ва унинг “Девону луғотит турк” асари ёрқин мисол бўла олади”¹⁷. Маҳмуд Кошғарийнинг саъй-ҳаракати билан XI асарда қўлланган туркий халқ мақолларининг 295 таси бизга қадар сақланиб қолган. Бу мақолларни кейинги даврда яратилган мумтоз асарлар таркибидаги мақоллар билан

¹⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. I жилд. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2016. – Б. 25.

¹⁷ Mirzaev T. Soʻzdan soʻzning farqi bor/ Oʻzbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2016. – B. 4.

чоғиштириш асосида халқ мақолларининг тадрижий эволюциясини ўрганиш имконни туғилади.

“Девон”да келтирилган мақоллар XI асрда халқ тилида фаол қўлланган бўлиб уларнинг шакилланиши ҳам узоқ ўтмишга бориб тақалганига шубҳа йўқ. Чунки, мақолларнинг ибратомуз фикрга айланиб, яхлит бир ҳукм тарзида халқ ўғитномасига айланганига қадар анча вақт талаб этилади. Мақоллар қанча қадимий бўлса ҳам унинг тили ва мазмун моҳияти у қўлланаётган макон-замон моҳиятига хос бўлади. Яъни, ҳеч қачон мақол илк бор англатган мазмунини сақлаб қолмайди. Мақоллардаги умумий мазмун мажозий характер касб этиб улар эластиклик хусусиятига эга. Яъниким мақол қўлланаётган даври, ўрни, қўллаётган кишининг ёши, касби, характерига қараб мазмунан мослашади. Шу сабаб мақолларнинг мазмун-моҳиятига ягона изоҳ бериб бўлмайди. Мақоллардаги мажозий мазмунни ҳар ким ўзича англайди. Шу жиҳатдан қаралса, “Девон” таркибида қўлланган мақоллар мазмунан ҳам, шаклан ҳам ўша даврга хос. Бирок “Девон”даги мақолларнинг аксарияти бугунги кунда ҳам нуткимизда фаол қўлланади. Бундан ташқари бу мақоллар умумтуркий характерга эга бўлиб, бошқа туркий қариндош тилларида ҳам қўлланилиб келади. Туркий тилларда қўлланувчи асл келиб чиқиш илдизи бир манбага боғлиқ бўлган мақоллар ҳозирда қўлланаётган тил коидаларига бўй сунувчан, ўша миллат характери ва қарашларига мослашган ва ўша миллат халқ мулкига айланган бўлиб, ҳар бир миллат мазкур мақоллар мантиғини ўзича англайди. Масалан, “Девони луғоти-т турк” асаридан ўрин олган **“Ўпарлиғ кэсүргүдін јіпар кэтсә јізі қалір”**– мушк идишидан мушк олинса ҳам, хиди қола беради¹⁸ мақолига эътибор қаратамиз. Маҳмуд Кошғарий мазкур мақолни куйидагича изоҳлайди: “Бу мақол бойлиги қўлидан кетиб юки-юрунигина қолган бўлса ҳам, бирор нарса сўралса, ундан топила берадиган киши ҳақида айтилади”¹⁹. Демак, мақол XI асрда халқ

¹⁸ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик, III том. – Тошкент: Фан, 1963. – Б.56.

¹⁹ Ўша асар. – Б. 56.

орасида шундай мазмунга эга бўлган. Ушбу мақолнинг яна бир варианты “Девон”нинг бошқа бир ўрнида қўлланган: **“Киздәги киз жіпар”** — мушк кутичаси сандикда сақланиб қолади²⁰. Мақоллар шаклан бир бирига яқин бўлсада, олим изоҳига кўра улар мутлок алоҳида-алоҳида мазмун ифодалайди : “Бу мақол хотинлар оғзининг ҳидини мушкка ўхшатиш вақтда қўлланади”, – деб изоҳлаган²¹.

Биринчи мақол таркибида иштирок этган сўзлар ўша даврнинг жонли тилига хос қадимги туркий тилга мансуб сўзлардир. Мақол грамматик жиҳатдан икки компонентли, гап

²⁰ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик, I том. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.316.

²¹ Маҳмуд Қошғарий. Девони луғоти-т-турк. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2017. – Б. 340.

Маҳмуд Қошғарийнинг мазкур асари дастлаб тилшунос олим С. Муталлибов томонидан 1961-1967 йилларда нашрга тайёрланган. “Девони луғоти-т-турк” тўртта китобда нашр қилинган бўлиб, 1,2-китоблар 1961 йил нашр қилинган, 3-китоб 1963 йилда нашрдан чиққан, асарнинг индекси 1967 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси нашриётида нашр қилинган. Олимнинг таъкидлашича: “Биз ўз таржимамизда девоннинг 1333 йилда Истамбулда босилган босма нусхасига асосландик. Ҳолбуки таржимада энг ишончли қўлёзмага асосланиш зарур эди. Бироқ бу қимматли ёдгорликнинг бизгача етиб келган ягона қўлёзма нусхаси Истамбулда сақланиб, биз ундан фойдалана олмаганимиз учун шу босма нусхага асосланишга мажбур бўлдик. Асарнинг босма нусхасида кўп хатоларга йўл қўйилган” 1 китоб 5 бет.. Асарнинг тўлиқ талқини иккинчи марта 2017 йил шарқшунос олим Қ. Содиков томонидан нашрга тайёрланган. Китобнинг сўз бошисида олим шундай ёзади: “Китоб С. Муталлибовнинг таржимаси асосида қайта ишланган тўлдирилган, ўзгартиришлар киритилган мукамал нашри. Янги нашрни тайёрлашда асар қўлёзмасига таянилди. Туркийшуносликда ўша давр туркийсига бўлган янгича қарашлар, асарнинг сўнги йиллардаги талқинларини инобатга олиб, аввалги нашрда йўл қўйилган камчиликлар тузатилди, тушиб қолган ўринлар тикланди. Асарда берилган туркий мисоллар қўлёзмага бирма-бир солштирилиб, транскрипсияга қайта ўғириб чиқилди”. Кўринадики, бугунги кунда қўлимиздаги “Девони луғот-т-турк”нинг энг мукамал нусхаси 2017 йил Ғафур Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриётидан чиққан нусхаси саналади. Шу боис биз ҳам шу китобга асосландик ва керакли ўринларда девоннинг 1961 йилги нашри билан муқояса қилдик.

курулиши жиҳатдан тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап тарзида шаклланган. Олти сўздан иборат.

Јіпарліғ (жипарлиғ)- ифорлик – мушк – ясама от – лик қўшимчаси билан ясалган, **кэсүргүдін** (кесургудин) – идиш – чиқиш келишигидаги от, **јіпар** – ифор - туб от, **кэтсә** – шарт майлидаги феъл, эргашган қўшма гап таркибидаги тобе боғланишни вужудга келтирган, **јізі** (*жизи*)- хиди – 3-шахс эгалик шаклини олган от, **қалір** – қолар - сифатдош шаклидаги феъл.

Мақолнинг иккинчи вариант биринчисига нисбатан ихчам, яъни у бир компонентли содда гап, таркибидаги сўзлар ҳам учта: **Кіздәгі кіз јіпар** – мушк хиди мушк кутида сақланиб қолади.

Кіздәгі – кутидаги – замон-макон шаклидаги от, **кіз** – кути – бош келишик шаклидаги от, **јіпар** – ифор (хид)- бош келишигидаги от.

Мақол қадимги туркий тил граматикаси асосидаги гап қурилишига эга бўлиб, биринчи мақолнинг ихчам шакли саналади.

Маҳмуд Кошғарий девон муқаддимасида шундай дейди: “Мен турқлар, турқманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим”²². Кўринадики, мақоллар ҳамма замонларда ҳам ўз тадрижий ривожига эга бўлган. Мақолларнинг яшаш тартиби оғзаки бўлиб, оғзидан оғзига ўтиш жараёнида турли вариантларга эга бўлиши мумкин, куйидаги мақол худудий вариантлашув хосиласи ўлароқ пайдо бўлган. Одатда, мақоллардаги вариантлашув икки асосда содир бўлади: а) худуд билан боғлиқ вариантлашув, ёки б) давр ўтиши билан боғлиқ вариантлашув. Девонда қўлланган мазкур мақоллари худуд билан боғлиқ вариантлашув саналади. Маҳмуд Кошғарий турқлар яшайдиган кўп ўлкаларда бўлгани ва улардан мақолларни ёзиб олгани учун девондан бир мақолнинг икки кўриниши ўрин олган.

²² Маҳмуд Қошғарий. Девони луғати-т-турк. “Ғафур Ғулом”, Тошкент, 2017. 340-б

Мақолларнинг янги вариантларининг ҳосил бўлишида вақтнинг ҳам аҳамияти катта.

Мазкур мақол кейинги даврларда ҳам кенг истемолда бўлган, жумладан, Алишер Навоий даврида ҳам ўз мавқеини йўқотман, бироқ тадрижий эволюция натижасида мақол такомиллашиб борган:

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра, ёшурмоқ не суд,
Мушк исин яшурса бўлмас, бу масал машҳур эрур²³.

Байтда қўлланган **“Мушк исин яшурса бўлмас”** мақоли биз юкорида қайд этган мақолнинг XV асрда қўлланган шакли саналади. Мақол ёзма адабиётга кўчар экан у адабиёт қоидаларига бўйин эгади ва асл шаклини сақламайди. Мақол бадиий асар таркибида ижодкор мақсадидан келиб чиқиб қўлланади ва байт вазни ва оҳангига мослашади. Бироқ мақолнинг мазмуний мантиғи сақлаб қолинади. Боис ижодкор мақол ёрдамида ўзи айтаётган фикрнинг қимматини ва асар бадииятини оширади. Мақол XV асрда ҳам жонли тилда кенг қўлланган. Шу боис, Алишер Навоий ғазалида мазкур мақолга нисбатан “бу масал машҳурдур” дейди. XI асрда қўлланган **“Киздәги киз жіпар”** мақоли XV асрга келиб **“Мушк исин яшурса бўлмас”** шаклига келган. Кўринадики, мақол тўрт аср давомида грамматик структура жиҳатдан бир компонентлигини сақлаб қолган бўлса ҳам, гап қурилиши ва лексик жиҳатдан фарқланади. Бу ҳол мақолнинг шаклий эволюциясини кўрсатади.

Юкорида айганимиздек мақоллар доим ҳам даслабки ифодалаган мазмунида қатъий қолмайди. Унинг образли ифодаси қўлланаётган давр таффақурига кўра шу даврга мослашади. Даслабки мазмунига кўшимча фалсафий мушоҳада қўшилади. **“Киздәги киз жіпар”** мақоли Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра *“Бу сўз хотинлар оғзининг ҳиди мушкка ўхшатишган вақтда қўлланади”* мазунини берса, Алишер Навоий ғазалида ўзгача мазмун касб этади.

²³ Алишер Навоий. Ғаройиб ус сиғар, 179-ғазал, “Фан”, Тошкент, 1987.162-б.

Ҳар қаён боксам кўзумга ул қуёшдин нур эрур,
Ҳар сари қилсам назар, ул ой манга манзур эрур.
Чун масал бўлди сочинг зулм ичра, ёшурмоқ не суд
Мушк исин яшурса бўлмас, бу масал машҳур эрур²⁴.

Ғазалда ёрнинг гўзал тасвири баён этилар экан, аввал унинг жамоли қуёшга, юзи ойга тешбех қилинган, қора сочлари ошиқ бағрини ўртагучи золимга ўхшатилади ва мақол юқоридаги фикрларга ҳамоҳанг тарзда бу гўзаллик олдида ошиқнинг оғир аҳволин яширишнинг имкони йўқлиги тасдиқланади. Яъни ғазалда мақолнинг бошқа бир мазмуни кашф этилади. **“чин ошиқлик савдосини яширишнинг иложи йўқ”** мазмунидаги фикр туғилади.

Мақол кейинги даврларда ҳам ўз мавқеини йўқотган эмас. “Ўзбек халқ мақоллари” тўпламида, унинг икки варианты қайд этилади.

“Ипор иси сандикдан кетмас”, “Ипор исини яшириб бўлмас”²⁵ кўринадики, мақол узоқ муддатли даврий эволюция натижасида ихчам шакл ва мукаммал мазмунга эга бўлган. Мақоллар бугунги кунда, **“қилинган хайрли ва яхши иш асло унитилмайди ” ва “яхшилиқ, ёки ҳимматни эл орасида яшириб бўлмайди”** каби мазмунларда қўланиб келинади. Бундан кўринадики, мақоллар ҳамма замонларда ҳам нутқнинг энг фаол қисми бўлиб, фикрни образли ва бадиий ифодалашда хизмат қилган.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари туркий халқларнинг нодир умумтуркий ёдгорлиги бўлиб, уни тадқиқ этиш ва ўрганиш орқали туркий тиллар тарихий грамматикаси ва тадрижини ўрганиш мумкин. Девон таркибида қўлланган мақоллар ва уларнинг изоҳи орқали халқ мақоллари

²⁴ Алишер Навоий. Ғаройиб ус сиғар, 179-ғазал, “Фан”, Тошкент, 1987.162-б.

1. ²⁵ Ўзбек халқ мақоллари. 1-том, Фан, Тошкент. 1987, -200-б.

эволюцияси ҳамда замон-маконга хос мазмуний
такомиллашувини кузатиш мумкин.

RENKLERE MİTOLOJİK YAKLAŞIMLARIN DOĞASI
VALUE OF MYTHOLOGICAL OPINIONS
ASSOCIATED WITH COLOR

Associate Professor Mokhichekhra Yokubovna RUZİEVA

Bukhara State Universtiy

Bukraha - Uzbekistan

ruziyevamohichexra557@gmail.com

Dipnot

Bu makalede, Türk halklarının folklorundaki renk ve onunla ilişkili mitolojik görüşler, kökenlerinin temeli, halk görüşleri, törenleri ve ritüelleri üzerindeki etkisi, renklerin büyüğü özellikleri tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Folklor, Psişe, Sembolizm, İmge, Figüratif Anlatım, Mitoloji, Büyüğü Görüşler, Animizm, Totemizm, Renk, Beyaz, Siyah, Kırmızı, Mavi, Sarı, Yeşil.

Аннотация

В данной статье рассматриваются цвета в тюркских фольклоре и связанных с ними мифологических представлениях, основы их происхождения, их влияние на народные представления, обряды и ритуалы, магические свойства цветов.

Abstract

This article discusses the colors in Turkic peoples folklore and related mythological views, the basics of their origin, their impact on folk views, ceremonies and rituals, the magical properties of colors.

Keywords: folklore, symbol, poetics, colour symbolism, poetic symbols, animism, totemism, symbolic meaning, colour, white, black, blue, red, yellow, green

Renk, çevrenin rengini, sembolünü ve güzelliğini ifade etmenin yanı sıra, her zaman onlarla ilişkili çeşitli ruh hallerini, düşünceleri ve duyguları temsil etmiştir. Bu yüzden insanlar renge çok dikkat ettiler ve özelliklerini incelemeye çalıştılar. Büyük filozof Ebu Nasr el-Farabi, "Felsefi Sorular ve Cevaplar" adlı kitabında "Renk nedir?" "Parlak bir cismin ne kadar parlak olduğunun sınırı renktir, cismin yüzünde ifade edilir" sorusuna [1,74] Bu cevap mantıklı bir şekilde renge karşı tutumu, fiyatı ifade eder. Ancak insanın ilkel renk bilgisi ve anlayışı, mitolojik kavramlar, eski dini inançlar, sosyo-kültürel yaşam, gelenekler ve ritüellerle ilişkili karmaşık süreçleri bünyesinde barındırır. Özellikle ilkel insanların animist, totemist, fetişist, büyüdü görüşlerinde inanç ve renklere gösterilen özenin özel bir yeri vardır. Renklerin büyüdü gücüne olan inanç, onları büyüdü bir koruma aracı olarak görmek, tüm halklar arasında var. Yeryüzünde yaşayan tüm kabilelerin, halkların ve milletlerin ritüellerinde, folklorunda ve kadim sanatlarında bu tür bir dinsel görüşün izlerini görmekteyiz. Eski zamanlarda insanlar tüm renkleri tam olarak anlamadılar. Üç ana rengin - beyaz, kırmızı ve siyah - hayal güçlerinde önemli bir rol oynadığı tüm çalışmalarda okunabilir, ilkel yaşamlarının belirli yönleriyle bağlantılı olarak anlaşılır. Renkler, doğadaki şeylerin görünümüyle belirlendi. Aslında etrafımızı saran maddi varlıkların renkleri farklıdır. Her göz alıcı nesne rengiyle ayırt edilir. Bu nedenle renkler, nesnelere birbirinden ayırmada önemli bir araçtır. Örneğin eskiler ateşi kırmızı, güneşin parlak ışığını beyaz, uzaktan görünen dağı siyah olarak adlandırmışlar ve bu kavramlar onların renk algılarında ve dünya görüşünde önemli bir rol oynamıştır. Türk halklarının törenlerinde ve folklorunda da beyaz, kırmızı ve siyah renklerinin evrensel sembolik anlamlarla uyumlu bir anlam taşıdığı görülmektedir. Halkımız arasında özellikle geleneksel düğün törenlerinde renklerin sembolizmine özel önem verilmektedir. Örneğin, evlilik törenleriyle ilgili geleneklerde beyazın önemli bir yeri vardır. Bu törendeki beyazlar (beyazla ilişkili sembolizm), gençlerin mutlu ve parlak geleceğini, evliliklerini sembolize ediyor. Beyaz, bir

düğünün ilk aşaması olan nikah töreninin önemli bir parçasıdır. Düğüne giderken kız kabul ederse beyazlık (beyaz fular, beyaz helva) vermek adettendir. Damat daha sonra geline beyaz bir gelinlik ve büyük beyaz ipek bir eşarp gönderdi. Düğünde gelin ve damat beyaz sarpalar giyerler. Gelin için düğünden önce gönderilen sarpolanın üstüne beyaz bir fulara sarılı bir ayna yerleştirilir. Bu cam sarılı beyaz düğüm, sadece düğün töreni sırasında gelin ve damat eve girdiğinde çözüldü. Damadın damadinkiyle aynı yükseklikte beyaz bir tunik giymesi de adettendir. Halatın sapının damadın boynundan daha az olmamasına özellikle dikkat edildi. Bu irim, müstakbel ailenin uzun ve mutlu bir yaşam sürme arzusunu dile getirdi. Düğün günü damadın evine kadar eşlik edilen gelin, babasının ayaklarının önünde eğilir ve ondan "beyaz bir kutsama" alır. Düğünden sonra gelin, beyaz un, beyaz bez - yer, beyaz süt ile damadın evine getirilir. İyi dilek dileyenlerin yüzlerine un sürme geleneği ülkenin her bölgesinde hala uygulanmaktadır. Bazı yerlerde gelin ve damat beyaz keçe ile dikilir. Beyazın sembolik anlamı, nikahtan sonra gelinin evin üst katına oturup un ve yağa dokunmasında da görülebilir. "Damat Çağırma" töreninde damat eşikte beyaz bir kaide ile karşılanır.

Muchal'ın düğününde 12-13 yaş arası erkek ve kız çocukları beyaz giyinecek. Bu geleneğin tarihsel kökleri Zerdüştlük ile ilişkilidir. Ne de olsa, Zerdüştlerin türban takma geleneğinde, her Zerdüş on beş yaşına geldiğinde beyaz bir bez, bir gömlek, bir sarık ve yetmiş iki beyaz koyun yününden yapılmış bir kemer giyerdi. neredeyse on üç yüzyıl. Beyaz elbise, Zerdüş dini inancının bir simgesiydi. Beyaz cübbenin Zerdüştlüğün bir simgesi olduğu gerçeği Yasht'ın Mitra Qasida'sında vurgulanır.

Sünnetli çocuğa da beyaz bir gömlek giydirilir. Bu süreçte çocuğun da annesinin sessizliğini bir kasede tutma alışkanlığı vardır. Bu hurafelerin temelinde beyaz sadece saflığın, saflığın sembolü değil, aynı zamanda çocuğun büyümesini de sembolize eder.

Türk halklarının ritüel ve adetlerinde beyazın ilahî güçlerle ilişkilendirildiği anlayışının izleri tamamen korunmuştur. Örneğin, Hizr'i beyaz sakallı, beyaz sarıklı ve beyaz kaftanlı yaşlı bir adam olarak düşünmek yaygındır. Dikkate değer bir başka gerçek de, Hizr'in, insanlar arasında inançla değer verilen, evde görüldüğünde üzerine un

ve süt serpilmiş beyaz bir yılan suretinde ortaya çıkmasıdır. Bu yerde beyaz bir yılanın üzerine un serpip süt vermek, geçmişe ait özel bir törenin izlerini taşır. Antik mitolojiye göre beyaz, "tanrıların rengi, görünmez güçlerin rengi" olarak kutsal kabul edilir [8,23].

Güneş, ateş, zafer, güç, şiddet, cesaret, şevk, savaş, kan gibi sembolik anlamlarla yakından ilişkili olan kırmızının halk törenlerindeki rolü de dikkat çekicidir. Surkhandarya'daki düğünde kırmızı renge özellikle dikkat edilecektir. Edinilen bilgiye göre, gelini çimen siyahı eve getiren kayınvalide, "gelinin selamı"nda geline "Kırmızı gömlek giydim o yüzden mavi gömlek giyme sakın" demiş. Esmer olma, kızamık olma, yüzün gömleğin kadar kıpkırmızı olsun." [4,73] Genellikle gelin, düğünden sonra ilk çocuğunu görene kadar kırmızı veya mor bir elbise giyerdi ve bu elbise onun gelinliği olarak kabul edilirdi. Muhtemelen bu yüzden bazı şarkılarda kırmızı cüppeli yor tanımı özellikle dikkat çekicidir:

Kızın üzerinde kırmızı eşarplar olacak,

Kızı seven köle mirza olur. [11,34]

Halkbilimci A.Musakulov'un belirttiği gibi, düğün şarkılarında (özellikle düğün şarkılarında - M.R.) kırmızı genellikle bir kızın sembolüdür ve beyaz bir erkek çocuğun sembolüdür. [10,67] Lirik şarkılarda beyaz ve kırmızının hem erkek hem de kadın anlamında kullanıldığını gösteren birkaç örnek vardır. Turner, Afrika'nın yerli halklarının törenlerinde beyaz ve kırmızının ikili bir özelliğe sahip olduğunu, bu durumda beyaz - erkek kırmızı anlamına gelir - kadın olduğunu yazdı. Aynı özelliği beyaz ve kırmızının ikili biçimde geldiği Özbek törenlerinde ve folklorunda da görüyoruz.

"Alpomish" destanını inceleyen folklorist J. Eshonkulov, Barchin'in Kalmyk topraklarındaki rolünü yorumladı. Barçın'ın nehirden ayrılıp yüksek bir tepeye ot ekmesi destanda şöyle anlatılır: Barçın kırk hizmetçisiyle bu çimenlerin üzerine oturdu. Burada dikkatimizi çeken iki noktaya odaklanmamız gerekiyor. Bunlardan ilki tepeye Barçın otunun ekilmesidir. Tepe, dağ, antik çağda törenlerin yapıldığı kutsal ataların ruhlarının yaşadığı

yerdir. İkincisi, çimlerin beyaz ve kadifemsi olmasıdır. Beyaz ve kırmızı (kadife) renk, her şeyden önce, iki dünyanın eski kavramlarını (erkek ve kadının birliği alanı) somutlaştırdı. Dolayısıyla bu iki rengin hem destanlarda hem de törenlerde açık bir sembolik anlamı vardır.

Siyah, ölümlerin dünyasının, ölümlerin krallığının, korkunun, karanlığın, cehaletin, kötülüğün, kederin rengi olarak tasarlandı. Bu, halk meclislerinde açıkça görülebilir:

*Chobin otuz bindi,
Karanlıkta emilirsiniz.
Mani senin sevgili çocuğun
kimden ayrıldın
Babam, ah babam,
Canım, vay benim babam. [5,22]*

Şarkıda "tahta at" (tahta at) tabut, "karanlığa batmak" kavramı ise bu aydınlık dünyadan ayrılarak ölüm anlamına gelmektedir.

Halk arasında "kara çorba", "kara yemek", "kara çorba" gibi bileşikler de kullanılmaktadır. Yas yemeğine genellikle "kara çorba" denir.

Doğu Avrupa ülkelerinde de siyah, sis, cehalet, kötülük, keder, inançsızlık ve ışığa karşı günahın sembolü olarak yorumlanmıştır. Siyah sadece ölümün (her bakımdan) sembolü değil, aynı zamanda dünyevi zevklerden vazgeçmenin, kendini aşmanın ve duaya girmenin bir sembolüdür. Bu yüzden rahipler, keşişler - siyah giyinmişler. Yani bu giysili insanlar ölümü kucaklayan ve bu dünyanın geçici zevklerinden kaçınan bir kategorinin simgesiydi. L. Mironova şöyle diyor: "Siyah mevsimlerden kışı, dünyadan kuzeyi, gezegenlerden Merkür'ü, nesnelere suyu, hayvanlardan kaplumbağaları ve yılanları simgeler" [8,67]. Bilim adamları, beyaz, siyah ve kırmızı sembolik "renklerin üçlüsünü" insanlığın yarattığı en eski sembollerden biri olarak görüyorlar. Önemli olan bu üç renk üreten simgesel kavramın dünyanın birçok yerinde birbiriyle uyumlu olmasıdır. Genel olarak, yukarıdaki örnekler, yaşamdaki sosyal ilişkilerin etkisi altında kırmızı, beyaz ve siyahın anlamlarında kademeli bir değişim olduğunu doğrulamaktadır.

Törenler sisteminde ve folklor örneklerinde, siyah rengin beyaz ve kırmızı biriminin zıt anlamı olduğu gerçeğinin eski bir temeli vardır.

Özellikle Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesto, dünyayı iki kutba böler. Bu kutuplar iki çelişkili kavramı temsil etmiştir. İyi ve kötü kavramlarıdır ve Ahuramazda ve Ahriman suretinde yorumlanırlar. Bunda, kötülük ve ölüm, karanlıkta, görünmeyen karanlık bir dünya biçiminde tasarlanır; görünen maddi varlık ve canlı dünya beyaz olarak tanımlanır. [2.171]

Eskiler, belirli bir renkteki nesnelerin insanları sihirli bir şekilde koruma gücüne sahip olduğunu fark ederek, renk büyüüne özel bir güvenle inanıyorlardı. Bu nedenle ilkel insanlar genellikle vücutlarını ve yüzlerini farklı renklere boyamışlardır. [6,43] Bunda ağırlıklı olarak kırmızı ve beyaz renkler daha çok kullanılmıştır. Kabile veya klanın şefi, yüzünde ve vücudunda tanrılarla ilişkilendirilen beyaz bir renkle özel işaretlerle, Tanrı'nın dünyevi gölgesi olarak kabul edildi. Aşiretin sıradan üyeleri ise vücutlarını ve yüzlerini kırmızıya boyadı. Ayrıca kırmızı takılar ve çiftler giydiler. Savaş sırasında savaşçılar vücutlarını siyaha boyadı. Böyle yaparak kendilerini ölüm ve felaket getiren Ahriman'ın suretine sokarlar. [9,107] Savaşçıların yüzlerine siyah sürme uygulaması bugüne kadar gözlemlenmiştir.

Renklerin büyüüne olan inancın temelleri, çeşitli batıl inançların bileşiminde gözlemlenebilir PG Bogatyrev şöyle yazıyor: "Kırmızı, en yaygın göz teması araçlarından biridir" [12]. Gerçekten de halkımız arasında bu fikri doğrulayan bazı âdet ve mitler vardır. Özellikle kadınların tapınaklarına çiçek takması ya da nakışçıların elbiselerine çiçek koyması geleneği bu kadim dünya görüşünün bir parçasıdır. Ayrıca kırmızı bir elbisenin bir kişiyi meraklı gözlerden koruduğuna inanılmaktadır.

Farklı renk ve şekillerdeki kumaş parçalarından dikilen "kuru" yaygın inanışa göre nazardan korunma aracıdır. Bu nedenle gelinin başlığı kuru kumaştan yapılmıştır. Kuruda, karşılıklı renklerine göre farklı büyüklükteki kumaş parçalarının yerleştirildiği bilinmektedir. Kuru hazırlamanın özelliği olan bu "uzlaşma" süreci de özünü uyumludur. Kurudaki renklerin tabanı beyaz, kırmızı veya bazı yerlerde beyaz, siyahtır. Kuruluk,

yeni doğanlar için beşik kıyafetlerinde önemli bir rol oynar. Bu tür törenlerde kuru gelin ve damat birlikte yaşlanıp kendi başlarına çoğalacaklarını, beşikteki kuru ise pek çok çocuğun izinde kurulacağını ve kötülüklerden korunmanın bir aracı olacağını sembolize eder.

Dünya halklarının renk algılarının merkezinde yer alan beyaz, kırmızı ve siyahın sembolik, sembolik anlamlarının evriminde, bu renklerin her birinin kendi içinde çelişkili bir anlamda kullanıldığı gözlemlenebilir. Aynısı beyaz ve siyah yaralar için de geçerlidir. Özellikle Navoi bilgini I. Hakkulov, Türk halklarının dünya görüşünde siyahın olumlu anlamda kullanımını incelemiş, bir takım tarihi ve mitolojik gerçekleri ve Navoi'nin eseri örneğini incelemiştir. bu renk onların özel rengidir.

Genel olarak, her ulusun renkleri inceleme konusunda belirli bir deneyimi vardır. Mitolojik renk kavramları folklorda ne kadar yaygın olarak kullanılırsa, yazılı edebiyatta o kadar yavaş geleneksel bir yer edinir, yeni yorumlar, anlam katmanları ortaya çıkarır. Kısacası, insanlığın renk algıları basitten karmaşığa, yavaş yavaş büyüyen, gelişen ve zenginleşene kadar uzanır.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абу Наср Фаробий. Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар. – Т.: Фан, 1953.
2. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. – Т.: Шарк, 2001.
3. Аширов А. Ранглар маъно ташийдди // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2008 йил
4. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.
5. Бўзлардан учган ғазал-ай, Бухоро, 2004.
6. История науки о цвета. Древний мир.
7. Интернет. <http://www.4chakra.ru>.
8. Миронова Л.Н. Цветоведение. Минск, 1984.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия. Том 2. – М., 1982.

10. Мусакулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т.: Фан, 2010.
11. Тўй муборак ёр-ёр. Т.: Маънавият, 2000.
12. www.opazan.ru/news/bogatiryov.html.
13. М Ё Рўзиева. [Туркий халқлар фольклорида ранг ифодаловчи сўзлар ва уларнинг семиотик таҳлили](https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=d10HE3gAAAAJ&citation_for_view=d10HE3gAAAAJ:UebtZRa9Y70C). Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=d10HE3gAAAAJ&citation_for_view=d10HE3gAAAAJ:UebtZRa9Y70C
14. Mohichehra Ruziyeva. Qualitative properties and imagery of Colors. Middle European Scientific Bulletin, Volume-10.326. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=d10HE3gAAAAJ&citation_for_view=d10HE3gAAAAJ:Zph67rFs4hoC
15. Мохичехра Рузиева. Халқ оғзаки ижодида ранг символикаси. Globe Edit. 2020ю 167// https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=d10HE3gAAAAJ&citation_for_view=d10HE3gAAAAJ:FxGoFyzp5QC

REFERANSLAR:

1. Ebu Nasr Farobi. Felsefi sorular ve cevapları. - Т.: Fan, 1953.
2. Avesto. Tarihi ve edebi anıt. - Т.: Sharq, 2001.
3. Аширов А. Renkler anlam taşır // Özbekistan edebiyatı ve sanatı. 2008
4. Аширов А. Özbek halkının eski inançları ve törenleri.
5. Gazal-ay buzdан uçarken, Buhara, 2004.
6. Renkle ilgili bilim tarihi. Drevniy mir.
7. İnternet. <http://www.4chakra.ru>.
8. Mironova L.N. Tsvetovedenie. Minsk, 1984.

9. Dünyanın halklarını Mify. Ansiklopedi. Cilt 2. - M., 1982.
10. Musakulov A. Özbek halk şarkı sözleri. - T.: Hayran, 2010.
11. Mutlu düğün. T.: Maneviyat, 2000.

**ETKİNLİK YÖNETİMİ AMAÇLI SOSYAL MEDYA
KULLANIMI: METAVERSE'DEKİ ETKİNLİKLER ÜZERİNE
BİR İNCELEME**

**USİNG SOCIAL MEDIA FOR EVENT MANAGEMENT:
A STUDY ON EVENTS İN METAVERSE**

Doç. Dr. Simge ÜNLÜ

Sakarya Üniversitesi Sakarya-Türkiye

simgeunlu@sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0137-4210

Doktorant Lütfiye YAŞAR

Sakarya Üniversitesi

lutfiye.yasar2@ogr.sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9008-6415

Özet

Bu araştırmada etkinlik yönetimi amaçlı sosyal medya kullanımı ele alınmıştır. Çalışmada Twitter'da #Metaverse etiketiyle yapılan paylaşımlar analiz edilerek Metaverse evreninde düzenlenen etkinlik türleri tespit etmek amaçlanmıştır. Çalışma, Metaverse'deki etkinlikler üzerine yapılan ilk çalışmalar arasında yer almasından dolayı alana katkı sağlamaktadır ve bu yönüyle önem arz etmektedir. Araştırmanın evrenini 11 Mart- 17 Mart 2022 tarihleri arasında paylaşılan #Metaverse etiketli Tweetler oluştururken örneklemini bu evrendeki Türkçe Tweetler oluşturmaktadır. Bu Tweetler Maxqda programında içerik analizi yöntemiyle analiz edilerek şu sonuçlara ulaşılmıştır: #Metaverse etiketiyle 4643 paylaşım yapılmıştır. Paylaşılan Tweetlerde pozitif duygu paylaşımı hakimdir. Paylaşılan Tweet içerikleri etkinlik yönetimi alanlarına göre analiz edildiğinde sanatsal, M.I.C.E ve promosyon etkinlikleriyle ilgili paylaşım yapıldığı görülmektedir. Sanatsal etkinlikler kapsamında sergi, konser, sinema ve tiyatro ile ilgili paylaşımlar bulunmaktadır. M.I.C.E etkinlikleri ile ilgili yapılan

paylaşımlarsa konferans, kongre, fuar, atölye, toplantı, zirve ve festivaldir. Promosyon etkinlikleriyle ilgili oyun ve çekiliş konularında paylaşım yapıldığı görülmektedir. Bu paylaşım kategorilerindeyse en fazla paylaşım yapılan üç konu konferans, sinema ve oyundur.

Anahtar Kelimeler: Etkinlik Yönetimi, Sanatsal Etkinlikler, M.I.C.E Etkinlikleri, Twitter, Metaverse

Abstract

This study discusses the use of social media for event management purposes. This study analyses the #Metaverse hashtags on Twitter and aims to identify the types of events organized in the Metaverse universe. This Study contributes to the field as it is among the first studies on activities in Metaverse and is important in this respect. The universe of this research is the tweets with the #Metaverse tag shared between March 11 and March 17, 2022. The sample is Turkish tweets in this universe. These Tweets have been analysed by content analysis method in Maxqda program and the results are as follows: There are 4643 shares with #Metaverse hashtag. Shared Tweets are dominated by positive emotion sharing. When shared Tweet contents are analysed according to event management areas, there are shares related to artistic, M.I.C.E and promotional events. Within the scope of artistic activities, there are shares about exhibitions, concerts, cinema and theater. Shares about M.I.C.E events are conferences, congresses, fairs, workshops, meetings, summits and festivals. Also, there are games and raffle posts about promotional events. The three most shared topics in these sharing categories are conference, cinema and games.

Keywords: Event Management, Artistic Events, M.I.C.E Events, Twitter, Metaverse

Giriş

Etkinlik, halkla ilişkiler uygulamaları içerisinde en bilinen yöntemlerden biridir ve bu uygulama alanının temelinde iletişim yer almaktadır. Dolayısıyla etkinlik yönetimi, odağına iletişimi konumlandıran, kurumsal hedefler doğrultusunda düzenlenen kutlama, tanıtım ve toplantı gibi eylemleri planlama, yönetme ve değerlendirme

süreçlerini de içeren eylemler bütünüdür (Ünlü, 2018a:15). Getz'e göre (1997), etkinliklerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir: özgünlük, tekrar edilemezlik, deneyim sunması, ortam ve hizmet, etkileşim kurma, takım çalışması ve takvim oluşturmaktır. Etkinlik yönetimi sürecinin özellikleri göz önüne alındığında etkinliğin dört bileşeni bulunduğu söylenebilir. Bu bileşenler; yönetim, program, kurulum ve katılımcılardır. Bu bağlamda etkinlik yönetimi, içerdiği özellikleri ve bileşenleriyle kendine özgü bir halkla ilişkiler uygulaması oluşturmaktadır.

Etkinlikler, kültürel bir gösterge olarak görülmele beraber yıl dönümleri gibi önemli tarihleri kutlamayı simgelemektedir (Ünlü, 2018b). Bu tarihsel döngülerin kutlaması ekonomik, teknolojik veya toplumsal etmenlerin değişime uğramaya başladı (Işık, 2012; Işık ve Bilici, 2021a; Işık ve Bilici, 2021c). Dolayısıyla yaşanan bu değişimler etkinliklerin düzenlenme amaçlarını, global veya bölgesel etki alanlarının evrilmesine neden olmaktadır. Buna bağlı olarak etkinlikleri etkilediği ölçüğe göre sınıflandırmak gerekirse küresel ölçekte etkisi bulunan etkinlikler mega etkinlikler, bölgesel ölçekte etkisi bulunan etkinliklerse majör etkinlikler olarak sınıflandırılabilir (Yetis ve Kaygisiz, 2018).

Global veya bölgesel ölçekte düzenlenen etkinlikler içeriğine göre değerlendirildiğinde kendine has bir teması olan etkinlikler, nitelikli etkinlikler olarak adlandırılmaktadır. Bir yerle ilişkili olan etkinliklerse imza etkinlikler olarak gruplandırılmaktadır. Özel bir an veya olayı kutlama amacı bulunan etkinliklerse özel etkinlikler olarak sınıflandırılmaktadır (Ünlü, 2018a:18). Getz'e göre (1997) etkinlikler düzenlenme amaçlarına göre bilimsel, kültürel, sanatsal, sportif, ticari etkinlikler olarak gruplandırılır.

Etkinlikler düzenlenme amacı fark etmeksizin kendi içerisinde olumlu ya da olumsuz birtakım etkiler barındırmaktadır. Raj ve Musgrave' e göre (2009), bu etkiler toplumsal, çevresel ve ekonomik düzeyde ele alınabilir. Toplumsal düzeydeki olumlu etkiler tanıtım faaliyetlerindeki artış, artan iş imkanları, toplumsal gelişmelerdir. Etkinliklerin toplumsal düzeydeki olumsuz etkileriye şu şekilde ele

alınabilir: Altyapı problemleri, toplumsal ilgisizlik, rekabet, güvenlik sorunları, gündelik hayattaki aksaklıklar vb. (Yolal, 2017).

Ünlü 'ye göre (2018a), düzenlenen etkinliklerin çevre üzerindeki etkilerine ilişkin olumlu görüşlerin başında etkinliklerin çevresel farkındalığı artırdığı görüşü gelmektedir. Bu olumlu etki sayesinde atık toplama alanları oluşturularak çevre üzerinde olumlu bir etki bırakılacaktır. Gursoy ve arkadaşlarına göre (2016), etkinlikler tarihi ve doğal kaynakların bozulma riskini taşımasıyla birlikte etkinlik düzenlenen bölgede su ve hava kalitesinde düşüş meydana getirmektedir. Bu olumsuz etkilere ek olarak trafik ve gürültü kirliliği gibi sorunlar da meydana gelebilir.

Etkinliklerin ekonomik etkilerine yönelik olumlu görüşler gelir artışının yaşanması, arazi konut vb., değerlerinde artış yaşanmasıdır (Eryılmaz ve Cengiz, 2012). Etkinliklerin ekonomik düzeydeki olumlu etkilerinin yanısıra yerel kaynakların kullanımına ilişkin endişeler ve etkinliğin beklenen ekonomik hareketliliği sağlamaması vb., durumlarda ekonomik olumsuzluğu ortaya koymaktadır (Burbank Heying ve Andranovich, 2000; Bob ve Swart, 2009). Bu bağlamda etkinlik planlaması yapılırken harcamaların şeffaf bir şekilde yapılması ve yerel halkın desteğinin sağlanması oldukça önemlidir.

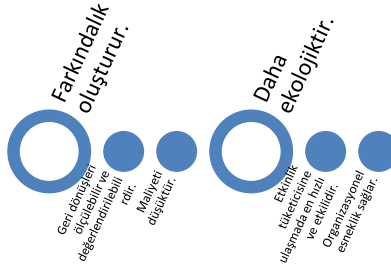
Bu araştırmada etkinlik yönetiminde sosyal medya kullanımı ele alınacaktır. Çalışmada Twitter'da #Metaverse etiketiyle yapılan paylaşımlar analiz edilerek Metaverse evreninde düzenlenen etkinlik türleri tespit etmek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda 11 Mart- 17 Mart 2022 tarihleri arasında paylaşılan Türkçe Tweetler Maxqda programında analiz edilecektir. Bu tarih aralığının seçilmesinde Diplomasi Forumu'na Metaverse üzerinden katılım sağlanması etkili olmuştur. Çalışma, Metaverse'deki etkinlikler üzerine yapılan ilk çalışmalar arasında yer almasından dolayı alana katkı sağlamaktadır ve bu yönüyle önem arz etmektedir.

Etkinlik Yönetiminde Sosyal Ağ Kullanımının Avantajları

Rekabetin yoğun olduğu ortamlarda bazı markalar, diğer markalardan ayrılan yönlerini ortaya koymak ve bu yönleri avantaja çevirmek ister. Ancak üretimini yaptıkları bir ürünü ya da sundukları

bir hizmeti avantaj sağlamak için kullanmaları her zaman mümkün olmayabilir (Aydın, 2017). Işık ve Bilici'ye göre (2020), birçok marka ya da kurumun düzenlediği etkinliklerle sahip oldukları nitelikleri ve değerleri ön planda çıkarmak için bu etkinlikleri ve sosyal medyayı bir araç olarak kullanmaktadır.

Müller' e göre (2015), sosyal medya platformlarında düzenlenen etkinliklere katılım sağlamanın etmenleri şu şekilde sıralanabilir: Cazip, uygun fiyatlı ve erişilebilirliktir. Bu üç etkene ek olarak etkinliklerin olumlu bir deneyim sunması da etkinliğe katılımı artıran bir diğer faktördür. Kısacası, sosyal medya mecraları etkinlikler için önemli birer araç görevi görmektedir. Bu bağlamda sosyal ağlarda etkinlik yönetiminin sağladığı avantajlar şu şekilde sıralanabilir:

Şekil 1: Sosyal Ağlarda Etkinlik Yönetiminin Sağladığı Avantajlar

Kaynak: Lee, Xiong ve Hu, 2012.

Sosyal ağlarda etkinlik yönetiminin sağladığı avantajlar göz önüne alındığında bu ağların etkinlikle ilgili farkındalığı artırması, etkinliği ölçülebilir hale getirmesi, etkileşimi artırması, maliyeti düşürmesi gibi açılardan etkinlik yönetimine olumlu yönde katkı sağlaması bu ağları daha fazla kullanılabilir hale getirecektir. Smith'e göre (2006), sosyal ağlar bir etkinliğe katılmak isteyen tüm katılımcıların buluşma noktası olacaktır. Buna bağlı olarak sosyal ağ kullanıcı sayısı günden güne artacaktır.

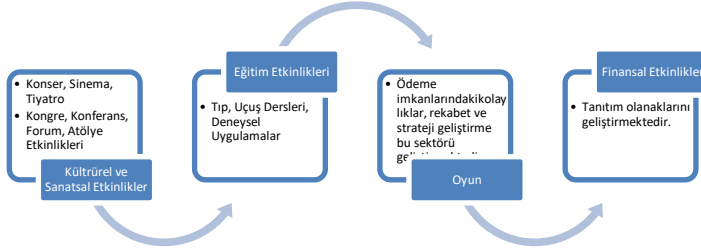
Etkinlik Yönetimi Alanı Olarak Metaverse Kullanımı

Metaverse, fiziksel gerçeklikle sanallığı birbirine entegre eden, çoklu kullanıcı imkanı sağlayan evrendir. Bu evren, sanal ortamda

dijital nesnelere duyusal etkileşim sağlama esasına dayanmaktadır (Mystakidis, 2022). Fernandez-Gallego ve arkadaşlarına göre (2010), Metaverse'ün alt yapısında sanal yaşamı tecrübe etme, merkezsizleştirme özelliğinden kaynaklanan doğrulanabilir ekonomik sistemler oluşturma faaliyeti son olarak yapay zeka destekli arayüzleri geliştirebilme anlayışı bulunmaktadır. Bu yaklaşım Metaverse 'deki etkinlikleri daha çok ekonomik boyutta etkilemektedir.

Metaverse'de gerçekleşen etkinlikler şu anda M.I.C.E etkinlikleri, oyunlar ve pazarlama faaliyetleridir. Park ve Kim 'e göre (2022), mevcut Metaverse etkinlikleri sosyal faydayı gözetilen yatırım amacı güden uygulamalardır. Dolayısıyla bu etkinlik uygulamaları dijital dünyadaki varoluşla gerçeklik arasında farklılıklar içermektedir (Işık, Bilici ve Darı, 2021b).

Metaverse'deki gerçekleşen tüm etkinlikler simülasyon şeklindedir. Rospigliosi'ye göre (2022) simülasyon şeklinde oyun oynanabilir, finansal aktivitelerde bulunabilir, eğitim alınabilir veya sosyal yönünüzü geliştirecek faaliyetlere katılabilir. Bu bağlamda Metaverse'deki etkinlikler şu şekilde gruplandırılabilir:

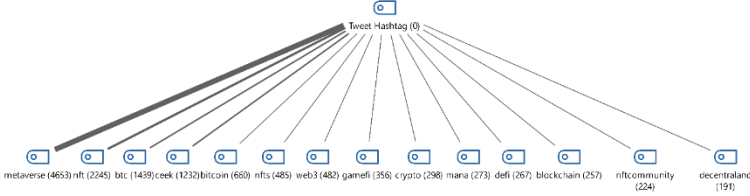
Şekil 2: Metaverse'deki Etkinlik Kategorileri

Yöntem

İçerik analizi, belirli bir örneklem üzerinde sistematik ve tarafsız bir araştırma yapma yöntemidir (Koçak ve Özgür, 2006). Dolayısıyla bu çalışmada 11 Mart 2022-17 Mart 2022 tarihleri arasında #metaverse etiketiyle paylaşılan Türkçe Tweetler Maxqda programında içerik analizi yöntemiyle incelenecektir.

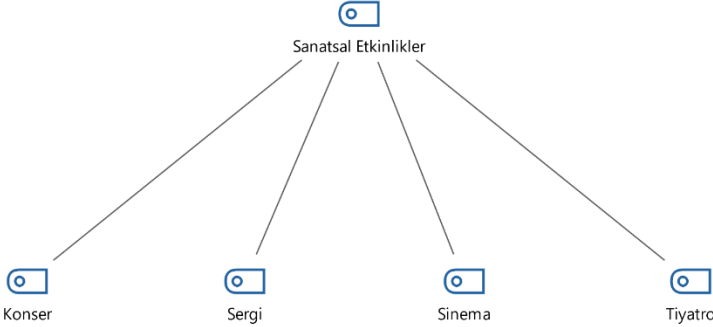
Bulgular

11 Mart 2022- 17 Mart 2022 tarihleri arasında Metaverse ile ilgili 13062 paylaşım yapılmıştır. Bu paylaşımlar Metaverse kelimesiyle ilgili “#” gruplamasına tabi tutulduğunda elde edilen paylaşımlar aşağıdaki gibidir:

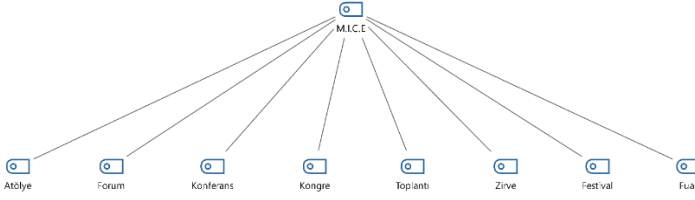
Şekil 3: Tweetlerin Hactaglerine Göre Analizi

#Metaverse etiketiyle 4643 paylaşım yapılmıştır ve en fazla kullanılan etiket Metaverse'dir. Metaverse'nin ardından en fazla kullanılan etiketler ve frekansları şu şekildedir: Nft (f=2245), btc (f=1439), ceek (f=1232), bitcoin (f=660), nfts (f=485), web3 (f=432), gamefi (f=356)'dir. Diğer kullanılan hactagler ve frekanslarıysa şunlardır: Crypto (f=298), mana (f=273), defi (f=267), blockchain (f=257), nftcommunity (f=224) ve decentraland (f=191)'dir.

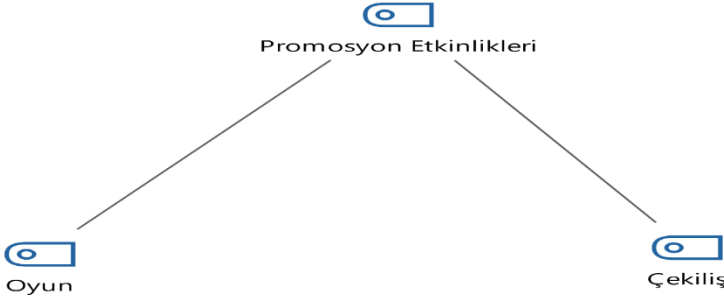
Şekil 4: Sanatsal Etkinlikler

Bu içerikler, etkinlik yönetimine göre analiz edildiğinde sanatsal etkinliklerle ilgili paylaşım yapılan konular ve frekansları şu şekildedir: Sergi (f=9), konser (f=7), sinema (f=30) ve tiyatro (f=2)'dir.

Şekil 5: M.I.C.E Etkinlikleri

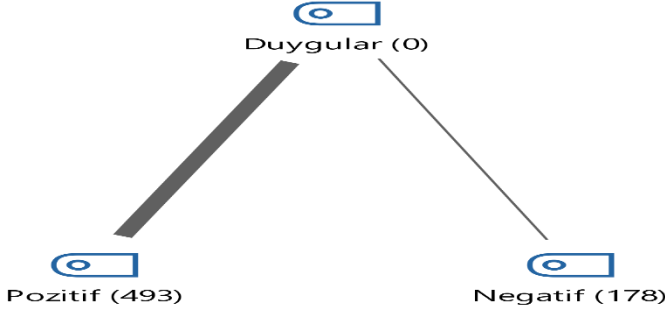
M.I.C.E etkinlikleri kapsamında paylaşılan etkinlikler şu şekildedir: M.I.C.E etkinlikler kapsamında en fazla konferans paylaşımı (f=33) yapılmıştır. Bu gruptaki diğer paylaşım temaları ve frekansları kongre (f=5), fuar (f=15), atölye (f=3), toplantı (f=15), zirve (f=25) ve festival (f=29)'dur.

Şekil 6: Promosyon Etkinlikleri

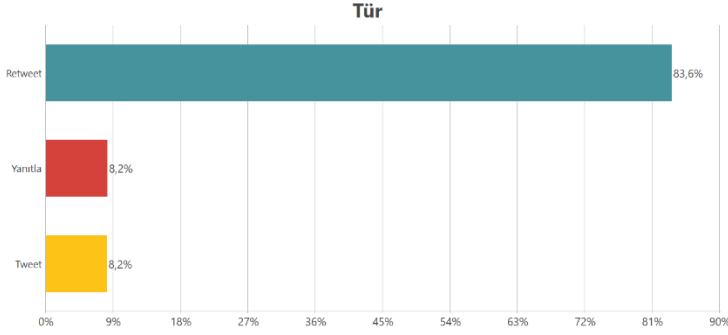
Promosyon etkinlikleri kapsamında oyun ve çekiliş konularında paylaşım yapılmıştır. En fazla paylaşım yapılan konu sanat ve tasarımı içine alan oyunlardır. Oyun temasında (f=773) paylaşım yapılmıştır. Bir diğer tema olan çekiliş temasındaysa (f=572) paylaşım yapılmıştır.

Paylaşımlar, içerdiği duygu durumlarına göre değerlendirildiğinde ise ortaya çıkan sonuç aşağıdaki gibidir:

Şekil 7: Tweetlerin Duyu Analizi

Metaverse tweetlerinde pozitif duygu paylaşımı daha fazladır. Pozitif duygu ve emoji içeren tweet frekansı (f=493) iken negatif duygu içeren tweet frekansı (f=178)'dir.

Şekil 8: Tweet Türleri

Paylaşımların türü incelendiğinde Tweet, Retweet ve yanıt dağılımı şu şekildedir: %83,6 oranıyla en fazla Retweet edildiği görülmektedir. Tweet ve yanıtlanmış içerik oranı %8,2 ile eşit çıkmaktadır.

Sonuç

Bu araştırmada 11 Mart 2022 -17 Mart 2022 tarihleri arasında Twitter'da #metaverse etiketiyle paylaşılan Tweetler içerik analizi yöntemiyle incelenerek şu sonuçlara ulaşılmıştır: #Metaverse etiketiyle 4643 paylaşım yapılmıştır. #metaverse etiketiyle ilgili en fazla Retweet paylaşılmıştır. Paylaşılan Tweetlerde pozitif duygu paylaşımı hakimdir.

Paylaşılan Tweetlerde en fazla kullanılan #metaverse etiketi diğer kullanılan etiketler ve frekans dağılımları şu şekildedir: #metaverse etiketi (f=4643), Nft (f=2245), btc (f=1439), ceek (f=1232), bitcoin (f=660), nfts (f=485), web3 (f=432), gamefi (f=356)'dir.

Paylaşılan Tweet içerikleri etkinlik yönetimi alanlarına göre analiz edildiğinde sanatsal, M.I.C.E ve promosyon etkinlikleriyle ilgili paylaşım yapıldığı görülmektedir. Sanatsal etkinliklerle ilgili içerikler, etkinlik yönetimine göre analiz edildiğinde sanatsal etkinliklerle ilgili paylaşım yapılan konular ve frekansları şu şekildedir: Sergi (f=9), konser (f=7), sinema (f=30) ve tiyatro (f=2)'dir. Bu bağlamda Twitterda en fazla Metaverse ile ilgili sinema etkinlikleriyle ilgili paylaşım yapıldığı söylenebilir.

#Metaverse etiketiyle M.I.C.E etkinlikleri ile ilgili yapılan paylaşımlar ve frekansları şu şekildedir: konferans (f=33), kongre (f=5), fuar (f=15), atölye (f=3), toplantı (f=15), zirve (f=25) ve festival (f=29)'dur. Paylaşımların frekansları değerlendirildiğinde M.I.C.E etkinlikler kapsamında en fazla konferansla ilgili paylaşım yapıldığı görülmektedir.

Promosyon etkinlikleriyle ilgili oyun ve çekiliş konularında paylaşım yapıldığı görülmektedir. Oyun (f=773) ve çekiliş (f=572) temasında paylaşım yapılmıştır. Dolayısıyla promosyon etkinlikleri kapsamında en fazla oyunlarla ilgili paylaşım yapıldığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, dijitalleşmeyle birlikte etkinliklerin düzenlenme biçimlerinde değişim ve dönüşüm yaşandığı söylenebilir. Bu bağlamda Metaverse'deki düzenlenen etkinlik içeriklerinde ve sayısında önemli ölçüde artış yaşanacağı ön görülmektedir.

Kaynakça

Fernandez-Gallego, B., Lama, M., Vidal, J. C., Sánchez, E., & Bugarín, A. (2010, July). OPENET4VE: A platform for the execution of IMS LD units of learning in virtual environments. In 2010 10th IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies (pp. 472-474). IEEE.

- Getz, D. (1997). *Event Management & Event Tourism*. New York: Cognizant Communication Corporation.
- Işık, M. & Bilici, E. (2021a). The Semiotic Analysis of Geographical Indication Products in the Context of Nation Branding: The Case of Türkiye. *İletişim ve Diplomasi*, (6), 29-49.
- Işık, M. (2012). *Kitle iletişim teorilerine giriş*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Işık, M., & Bilici, E. (2020). Reflection of Anti-Racist Protests on Social Media: The Case of Barack Obama. *İnsan ve İnsan*, 7(26), 187-206.
- Işık, M., & Bilici, E.(2021c) Şehirler ve İmajlar: Türkiye'de Şehir İmajı Araştırmaları, (Ed), Işık Metin, Darı Bahadır, (7-30) Nasıl Marka Şehir Oldular? Eğitim Yayınevi: Konya
- Işık, M., Bilici, E. & Darı, A. B. (2021b). Dijital Dönüşüm Bağlamında Halkla İlişkiler, Şakir Güler (Ed.), (131-146) Dijital İletişim Araştırmaları, Nobel Yayınevi: Ankara
- Koçak, A., & Özgür, A. (2006). İçerik analizi çalışmalarında örnekleme sorunu. *Selçuk İletişim*, 4(3), 21-28.
- Lee, W., Xiong, L., & Hu, C. (2012). The effect of Facebook users' arousal and valence on intention to go to the festival: Applying an extension of the technology acceptance model. *International Journal of Hospitality Management*, 31(3), 819-827.
- Mystakidis, S. (2022). Metaverse. *Encyclopedia*, 2(1), 486-497.
- Park, S. M., & Kim, Y. G. (2022). A Metaverse: taxonomy, components, applications, and open challenges. *IEEE Access*.
- Raj, R., & Musgrave, J. (Eds.). (2009). *Event management and sustainability*. Cabi.
- Rospigliosi, P. A. (2022). Metaverse or Simulacra? Roblox, Minecraft, Meta and the turn to virtual reality for education, socialisation and work. *Interactive Learning Environments*, 30(1), 1-3.
- Ünlü, S. (2018a). *Yeşil Etkinlik Yönetimi Planlama ve Yaklaşımlar*. Konya: Eğitim Yayınevi.

- Ünlü, S. (2018b). Halkla İlişkilerde Alternatif Bir Etkinlik Yönetimi Aracı: Eventbrite Örneği. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 9(33), 69-76.
- Yetis, S.A. & Kaygisiz, N.C. (2018). Evaluating the Social and Economic Aspects of Mega Events from the Perspective of the Tourism Industry. In Efe, R. (ed.) (2018). *Social Sciences Researches in the Globalizing World*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 397-410.
- Yolal, M. (2017). Türkiye'nin etkinlik turizmi potansiyelinin değerlendirilmesi. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), 35-51.
- Gursoy, D., Yolal, M., Ribeiro, M.A. ve Netto, A.P. (2016). Impact of Trust on Local Residents' Mega-Event Perceptions and Their Support. *Journal of Travel Research*, 56(3), 393-406.
- Eryılmaz, S. S., & Cengiz, H. (2012). Mega Etkinliklerin Kent Mekânına Ekonomik Yansımaları, Formula 1 Örneği. *Sigma*, 4, 77-96.
- Bob, U. & Swart, K., (2009). Resident Perceptions of the 2010 FIFA Soccer World Cup Stadia Development in Cape Town. *Urban Forum*, 20(1), s. 47-59.
- Burbank, M., Heying, C.H. & Andranovich, G. (2000). Antigrowth Politics or Piecemeal Resistance? Citizen Opposition to Olympic-related Economic Growth. *Urban Affairs Review*, 35(3), 334-357

**TÜRK-İSLAM ALİMLERİNİN BİYOGRAFİK FİLMLERİNDE
İMAJ VE İTİBAR YÖNETİMİ: EL-CEZERİ, FARABİ VE İBN
RÜŞD ÖRNEĞİ**

**IMAGE AND REPUTATION MANAGEMENT IN THE
BIOGRAPHICAL FILMS OF TURKISH ISLAMIC
SCHOLARS: THE CASE OF AL-JAZARİ, FARABİ AND İBN
RUSHD**

Doç. Dr. Simge ÜNLÜ

Sakarya Üniversitesi Sakarya-Türkiy,

simgeunlu@sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0137-4210

Doktorant Erdal BİLİCİ

Sakarya Üniversitesi Sakarya-Türkiye

erdal.bilici1@ogr.sakarya.edu.tr

ORCID ID:0000-0001-9386-1624

Özet

Bu çalışmada, Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası TUDAM Youtube Kanalında en çok izlenen üç Türk İslam Aliminin biyografik belgesel filmleri ele alınmıştır. Bu biyografik belgesel filmlerde izlenme frekansı en yüksek olan Türk İslam alimlerinin El-Cezeri, Farabi ve İbn Rüşd olduğu saptanmıştır. İzleyicilerin bu belgesellere yaptığı yorumlar içerik analizi metoduyla incelenmiştir. Çalışmada, youtube izleyicisinin belgesel içeriğine olan ilgisinin ne yönde olduğunu saptamak amaçlanmıştır. Araştırma, Türk İslam alimlerinin biyografik filmlerinin tanıtılması ve Türk İslam dünyası çalışmalarına katkısı açısından önemlilik arz etmektedir. Yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular şöyledir: 19.489 sayıyla en çok izlenen içerik El-Cezeri'nin hayatını konu edinen videodur. Farabi 6.992 ile ikinci, 5.098 izlenme ile de İbn Rüşd üçüncü sırada yer almaktadır. Biyografik videoların etkileşimleri karşılaştırıldığında El Cezeri filminin 81,

Farabi'nin 10 ve İbn Rüşd'ün belgeselinin 8 adet yorum aldığı görülmektedir. Bu yorumlar olumlu yönde olup benzer içeriklerin artırılmasına teşvik edici niteliktedir. Bu verilere ek olarak, youtube kanalı yöneticilerinin takipçilerle tek yönlü etkileşim kurduğu, izleyicilerin video içeriklerindeki verileri yeterli bulduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İmaj ve İtibar Yönetimi, Biyografik Film, El-Cezeri, Farabi, İbn Rüşd

Abstract

In this study, the biographical documentary films of the three most watched Turkish Islamic Scholars on Anadolu University Turkic World TUDAM Youtube Channel are discussed. It has been determined that the Turkish Islamic scholars with the highest viewing frequency in these biographical documentary films are Al-Jazeri, Farabi and Ibn Rushd. The comments made by the audience to these documentaries were analyzed using the content analysis method. In the study, it was aimed to determine the interest of youtube viewers to documentary content. The research is important in terms of introducing the biographical films of Turkish Islamic scholars and its contribution to the studies of the Turkish-Islamic world. The findings obtained as a result of the analysis are as follows: The most watched content with 19,489 is the video about the life of Al-Jazeri. While Farabi is in the second place with 6.992 views, Ibn Rushd is in the third place with 5,098 views. When the interactions of biographical videos are compared, it is seen that Al-Jazeri movie received 81 comments, Farabi's 10 and Ibn Rushd's documentary received 8 comments. These comments are positive and encourage the increase of similar content. In addition to these data, it has been determined that youtube channel managers interact with the followers one-way and that the viewers find the data in the video content sufficient

Keywords: Image and Reputation Management, Biographical Film, Al-Jazeri, Farabi, Ibn Rushd

Giriş

Kültür, kolektif algıları, düşünceleri ve eylemleri yöneten paylaşılan bir anlam sistemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dünya görüşü, üyeler arasındaki ilişkilerin yanı sıra, grubun çevreye uyum ve uluslararası entegrasyon gibi gerekli faaliyetlerini gerçekleştirmesini sağlayan çevre ile ilişkiyi de yönetmektedir (Schneider, 1989: 6). Paylaşılan değerler, inançlar ve beklenen davranışlar dizisi olarak ifade edilen kültür, derinlemesine gömülü, bilinçsiz ve hatta irrasyonel olabilmektedir. Buna bağlı olarak paylaşılan değerler hem siyasi kurumları hem de sosyal ve teknik sistemleri şekillendirmektedir dolayısıyla bunların tümü aynı anda değerleri ve inançları yansıtmakta ve güçlendirmektedir (Hayton, George & Zahra, 2002: 33).

Ulusal kültür ise bir grup insanı diğerinden ayıran, erken çocukluk döneminde öğrenilen değerler, inançlar ve varsayımlar olarak tanımlanabilmektedir. Ulusal kültür, günlük yaşamın derinlerine gömülüdür ve değişime nispeten dayanıklı olabilmektedir (Newman & Nollen, 1996: 754). Uluslar alt kültürel olarak heterojen olduklarından, bireylerin hepsi ortak alt kültürleri paylaşmazlar, ancak çoğunun veya tamamının ortak bir ulusal kültürü paylaştığı söylenmektedir. Hofstede, birçok durumda, belirli bir ulusun sakinlerinin ortak karakterlerine ve ortak özelliklerine dikkat çekmektedir. Böylece, benzersiz bir ulusal kültürün bir ulustaki herkes tarafından bireysel olarak taşındığı varsayılmaktadır (McSweeney, 2002:92).

Ulusal kültürü birçok farklı boyutta ele alan Hofstede bunları şu şekilde ifade etmektedir: -bireycilik-topluluk boyutuna öz kavramı yerleştirmeli ve toplumdaki bireylerin etrafındaki gruplarla entegrasyonu sağlanmalıdır.- Tüm toplumlarda en temel gerçeğin güçten kaynaklı eşitsizlik olduğu açıktır ve bu durum ulusal kültürün güç mesafesi boyutunu oluşturmaktadır bunun yanı sıra eşitsizliğe tolerans gösterilmesi değişik uluslarda farklılık gösterebilmektedir. - Rol farklılıklarının nispeten seyrek olduğu toplumlar dışıl, üst düzeyde olan sosyal rol farklılıkları ise eril toplumu kapsamaktadır ve bu durum erillik-dişillik boyutu oluşturmaktadır. -Hofstede belirsizlikten kaçınma boyutunda ise belirsizliği bireyler için endişe kaynağı olduğunu ifade etmektedir ayrıca toplumdaki bireylerin bilinmeyenler karşısında kendilerini ne ölçüde baskı altında hissettikleri ve belirsiz

olaylardan ne derece kaçındıklarını belirtmektedir. (Çalışkan & Özkoç, 2016: 242-243).

Park, Russell ve Lee ise ulusal kültürün, insanların tutumlarını ve algılarını şekillendirerek doğal kaynaklarını ve çevrelerini kullanma şekillerini etkilediğini ifade etmektedir (2007:105). Diğer taraftan Chui ve Kwok, Ulusal kültürlerin yalnızca fiziksel malların tüketimini etkilemediğini bunun yanı sıra hizmet sektörlerindeki satın almayı da etkilediğini belirtmektedir. Aynı zamanda ulusal kültürün, ülkeler arasında hayat sigortası tüketim modellerinin farklılıklarını açıklamada önemli bir rol oynadığı söylenmektedir (2008). Tüm bu faktörler göz önüne alındığında ulusal kültürün çok daha derinlere kök salması ve bireylerin var olan değerleri kendisinden sonraki kuşaklara aktarması ve bunu bir sorumluluk olarak görmeleri çok büyük bir önem arz etmektedir.

Kültür aktarımının, aktarılmakta olanın dönüşümünü içerdiği söylenebilmektedir. Bir topluma ya da millete ait kültürel değerlerin sonraki nesillere benimsetilmesinin yanı sıra bu değerlerin bireylere anlatılması ve hatta kavratılması kültür aktarımının en önemli bileşenlerini oluşturmaktadır (Valsiner, 2003:16; Melanlıoğlu, 2010:65). Kültürler birbirinden farklıdırlar ve kültürlerin aktarımındaki amaç bunları dayatmak olmamalıdır. Dolayısıyla kültür aktarmada göz önünde bulundurulması gereken en temel husus kişinin kendi kültürünü tanıması ve bunun değerinin farkına varmasıdır (Mert, Albayrak & Serin, 2013:72).

Kültürün tüm yönleriyle korunabilmesi onun yaşatılabilmesiyle doğru orantılıdır (Işık ve Yaşar, 2020). Günümüz teknolojisinden yararlanarak Türk-İslam kültürünün korunması ve sonraki kuşaklara aktarılması adına belgesel filmler çekilebilmelidir. Buna bağlı olarak Türk-İslam kültürünün şekillenmesinde ve gelişmesinde kayda değer bir şekilde rol alan alimlerin detaylı bir araştırmaya tabi tutulması önemlidir ve teknolojik kaynaklar aracılığıyla bu alimler hakkında filmlerin oluşturulup onların geniş kitlelere ulaştırılmaları gerekmektedir.

Bu araştırmanın amacı Türk İslam kültürünün oluşmasında rol oynayan Türk İslam alimlerinin youtube da yayınlanan biyografik

belgesel filmlerinin altında yer alan izleyici yorumlarının içerik analizi metoduyla inceleyerek izleyicilerin bu içerikler hakkındaki görüşlerini ortaya çıkarmaktır. Bu hedef doğrultusunda Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası TUDAM youtube kanalında en çok izlenen üç Türk İslam aliminin videosu seçilmiştir. Kanalda biyografik videosu en çok izlenen alimler sırasıyla El Cezeri, Farabi ve İbn-Rüşd'dür. Çalışma Türk İslam alimlerini tanıtmaya ve Türk İslam dünyasına katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir.

El-Cezeri, Farabi ve İbn-Rüşd'ün Bilime Katkıları

El-Cezeri, Farabi ve İbn-Rüşd en önemli Türk-İslam alimleri arasında yer almaktadır. Bu isimler kendi alanlarında çok önemli buluşlar meydana getirebilmişlerdir. Dolayısıyla insanlığa önemli katkıları olan bu bilim insanlarının tanınmasının ve önemsenmesinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

12. ve 13. Yüzyıllarda yaşamış olan El-Cezeri çok ünlü bir mühendistir ayrıca yazarlık işleriyle de meşgul olmuştur. Türkiye'nin illerinden birisi olan Diyarbakır'da yaşamını sürdürmüştür. Yaşadığı bölgenin adı Cizre olduğundan daha sonra bu isimle anılmaya başlamıştır. Diyarbakır'da Selçuklu Devleti'nin bir kolu olan Artuklu'larda yaşamış olan El Cezeri burada baş mühendislik yapmıştır. Su gücünü keşfeden Türk-İslam alimi El-Cezeri aynı zamanda mekanik saatlerin de mucididir. El-Cezeri'ye ait olduğu bilinen pek çok el yazması eseri bulunmaktadır ve bu eserlerin bir kısmı Oxford ve İstanbul'dayken diğer kısmı ise Paris ve Dublin'de yer almaktadır. Krankların ilk kez El Cezeri tarafından tasarlandığı tahmin edilmektedir. Batı medeniyetinin önemli şahsiyetleri olarak kabul edilen Leonardo Da Vinci ve Francesco di Giorgio Martini'nin de El-Cezeri'den etkilendikleri söylenmektedir (Uzun ve Vatansever, 2008:91).

Makinelerde ve insanlarda çift yönlü haberleşme ve denge kurma olarak bilinen Siberetik bilimi, El Cezeri'nin eseridir. Birçok çeşitli makineler icat eden El-Cezeri'nin Siberetiki çalışmalarına çok iyi bir şekilde uyguladığını söylemek mümkündür. Bu uygulamalar Türk-İslam aliminin eserlerinde çok rahat bir şekilde görüldüğü ifade edilmektedir. El Cezeri oluşturduğu makinelerde birbirlerinden ayrı

ayrı denge durumu kurmuştur. Dünyanın ilk robotunu icat ettiği tahmin edilen El-Cezeri'nin bu eserini Artuklu hükümdarına sunmuştur. Dahası, bu robotun otomatik bir şekilde çalıştığı ve kimsenin müdahalesi olmadan kendi başına bazı hareketler yaptığı belirtilmektedir (ÇIRAK ve Yörük, 2016:179).

İlk robot teknolojisinin kesin bir şekilde ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle beraber bu durumun incelenmesinin çok zor olduğu belirtilmektedir dolayısıyla ilk defa Yunanlıların robotlardan bahsettiği Türk-İslam alimi olan El-Cezeri'nin bunu 13. Yüzyılda betimlediği ve 15. Yüzyılda ise Batı'nın önemli bir bilim insanı olan Leonardo da Vinci'nin de çizimleri planladığı dile getirilmektedir (Michael; vd, 2010). El-Cezeri'nin yanı sıra insanlığa katkı sağlayan bir diğer Türk-İslam alimi de Farabi'dir.

Farabi, 870 yılında Türkistan'da asil bir aile olan Farab'ın bir üyesi olarak dünyaya geldi. Babası Pers asıllıdır ve Türk sarayında komutanlık yapmıştır. Farabi, bilgi ve eğitim ihtiyacın karşılamak amacıyla Bağdat'a gitti. Farabi hem gramer, mantık, felsefe hem de müzik ve fen bilimleri alanlarında kendini inanılmaz derecede yetiştirdi. Farabi, İslam aleminin önde gelen alimlerinden birisi arasında yer almaktadır. Entelektüel ve filozof kişiliğinin yanı sıra dilbilimci ve eğitimcidir. Hayatının büyük çoğunluğunu metafizik araştırmalarla geçirmiştir. Kuran-ı Kerim'i rehber olarak kabul etmiş ve siyasette birliği sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca sürekli bir şekilde toplumların entelektüel çerçevesini kavramak için uğraşmıştır (Rauf, Ahmad & Iqbal, 2013:85-86).

Farabi orta çağ döneminde modernleşmiş şehirlerin yönetiminin yanı sıra siyasetine de kaydadeğer katkılarda bulunmuştur. Dolayısıyla İslam alimi bu dönemin en iyi filozoflardan biri haline gelmiştir. Farabi hem Aristoteles'in hem de Platon'un düşüncelerinden etkilenmesine rağmen o dönemde kendisine has çizgisini koruyarak İslami teolojik ilkelerin hizalanmasına ciddi katkılar sunmuştur. Farabi insanların ve materyallerin etkileşimini tanımlamıştır. İslam alimi, İdeal iş birliğine dayalı yaşam şekli oluşturabilecek unsurları tespit etme bakımından yeni felsefi düşüncelere öncülük etmiştir (Shafique, Ali & Al Mujahid, 2020:58).

Doğu medeniyetinin müzik alanında en önde gelen şahsiyetlerinden birisi şüphesiz Farabi'dir. Dolayısıyla bazı yazarlar Farabi'nin müzikte en etkili kişilerden birisi olduğunu belirtmişlerdir. Müzikoloji alanında birçok eser meydana getiren İslam alimi müziğin hem matematiksel hem de fiziksel temellerinin yeni kurulduğu bir çağın bilim insanıdır. Farabi bu konularda özellikle Greklerden faydalanmıştır. Ayrıca Greklerin bilgilerinde eksiklikler olduğunu belirterek bu eksiklikleri tamamlamak için çalışmaya başladığını ifade etmiştir. Farabi'nin müzik ilmi bakımından önemli bir konumda yer aldığı aşikardır. Batı bilim insanlarından olan Henry George Farmer, Batı ve Doğu medeniyeti arasına fark koymadan İslam alimi olan Farabi'nin bugüne değin müziğe büyük bir fayda sağladığını dile getirmiştir. Farabi'nin müzik alanında eserleri incelendiğinde sazlar hakkında o döneme kadar eşi benzeri görülmemiş ayrıntılı bilgilerin olduğunu görme mümkündür (Arslan, 2014:3-5). Tarihe ismini altın harflerle yazan Farabi birçok ilim insanını da etkilemiştir ve bunlar arasında İbn Rüşd'de yer almaktadır.

Dünyanın en önemli filozofları arasında yer alan İslam alimi İbn Rüşd Kurtuba'da dünyaya gelmiştir. Pek çok çeşitli alanlarda çalışmalar yapan İslam alimi hem fıkıh, felsefi ilimler hem de matematik ve tıp okumuştur. Dönemin tanınan tabiplerinden biri olan İbn Zühr'le yakın dostluğu İbn Rüşd'ün tıptaki başarısını ciddi bir şekilde etkilemiştir buna bağlı olarak İslam alimi tıp alanında kayda değer eserler meydana getirmiştir. İbn Rüşd dini ilimlerle daha çok uğraşmıştır. İslam aliminin Metafizik, tabiat bilimleri, psikolojinin yanı sıra mantık, astronomi ve din ilimleri alanında da çalışmaları bulunmaktadır ayrıca zooloji, tıp ve politika alanlarında da önemli eserleri göze çarpmaktadır. Buradan hareketle İbn Rüşd birçok alanda bu sayede çok önemli bireyler yetiştirmiştir. Uğraştığı alanlarda yetkili biri olma başarısını gösteren İbn Rüşd hem tıp ve felsefede hem de hukukta önemli derecede başarılar sergilemiştir. Bu çalışma alanları İslam aliminin toplumla daha yakın olmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla saygı duyulan, görüşleri önemsenen ve sözü dinlenen bir alim olmuştur (Sarioğlu, 2011:577-579).

İbn Rüşd'ün felsefi ifadeleri düşünüldüğünde onun gerçeği, insanoğlunun varlık gayesi açısından göz önüne aldığı belirtilmektedir. İnsanın niteliğini tespit edip onu diğer varlıklardan farklı kılan özel fonksiyonuyla amaç-nedeninin bulunduğu düşüncesi, İslam aliminin zihninde önemli ölçüde yer kaplamaktadır. İbn Rüşd varlığın iç yüzünü ortaya çıkarıp onu başka varlıklardan ayırmanın da kendine has akli edimleri olduğunu ifade etmektedir. Ona göre insanın akli algılayışının oluşu onu hem başka varlıklardan ayırır hem de imtiyazlı bir konumda olmasını sağlar (ARICAN, 2008:231). Batı'ya erişen bu düşüncelerden ve İslam felsefesi dahilinde Aristoteles'i anlamak amacıyla başvuru alanlar arasında yer alan ilim insanlarından bir tanesi de İbn Rüşd'dür. Aristoteles 'in çalışmalarını yalnızca yorumlamakla yetinmeyen İbn Rüşd onu hem İslam hem de Batı medeniyetine tanıtma da ciddi görevler üstlenmiştir (Şimşek & Aydın, 2007:284).

Biyografik Belgesel Filmlerde İtibar ve İmaj Yönetimi

Biyografik belgesel filmler, hem belirli bir kişi ya da kişiler hakkındaki bilgileri aktarmak ve gözden geçirmek için bir platform sağlamak hem de kitle iletişim araçlarında, genel olarak film yapımında ve kültürümüzde ve toplumumuzda mevcut olan temaların değerlendirilmesine de olanak tanımaktadır (Ünlü ve Yaşar, 2021a). Ayrıca biyografik belgesel filmler tercih edilen türler arasındadır bunun yanı sıra tarihe mal olmuş kişilerin hayat hikâyelerini veya hayatlarından önemli bölümleri herhangi bir mecra ya yansıtan bir unsur olarak belirtilmektedir. Biyografik belgesel filmler, belirsiz olandan belirgin şekilde bilinen ve tanımlanabilir olana kadar çeşitli konuları kapsayabilmektedirler (Uzdu, 2018; Gregg, 2016)

Biyografik filmlerde görsel sanat, müzik, bilim, teknoloji, edebiyat ve daha birçok alanlarda örnekler yer almaktadır. Biyografik belgesel filmlere ait türlerin popülaritesi son dönemlerde artmıştır. Biyografik belgesel filmlerin izleyici kitlesi muhtemelen aynı konulardaki kitaplardan çok daha fazladır, dolayısıyla bu biyografik belgesel filmler hem konunun hayranlarını hem de seyretmeye biraz zaman ayırmaya istekli olan sıradan izleyicileri de elde etme eğilimi göstermektedir (Mazierska, 2020). Bu bağlamda filme konu olan kişinin imaj ve itibarında bir artış görülmektedir.

İzleyicilerin çoğu, birkaç saat içinde bir konuyla ilgili genel bir bilgiyi elde etmekten memnun olabilmektedirler. İzleyicilerin bir konu hakkında sahip olduğu ön bilgi seviyesi film hakkında olumlu ya da olumsuz bir görüşe sahip olmasını sağlayabilmektedir ve izleyiciler konuları canlandıran kişilerin görüşüne dikkatlerini vermekteler. Bir kişinin hayatının belirli bir alanının neden diğerlerinden daha ilginç veya önemli olduğunu ve bu sebeple söz konusu alanların neden dikkate alındığını göz önünde bulundurmak önem arz etmektedir. İzleyici bu belgesel filmlerde canlandırılan kişilerin hayat hikayelerinden hareketle sahip olduğu bilgilerle birçok ilişki kurabilmektedir. Biyografik belgesel filmler hem bir hayata eşlik eden gerçekliklerle ilgilenmeye çalışmaktadır hem de izleyicide ilgi uyandıran benzersiz ve ilginç bir anlatı sunmaktadır. Biyografik belgesel filmler izleyiciyi belirli bir döneme taşımaya çalıştığından, bu dönemin kurgusu filmin hayati bir bileşeni haline gelebilmektedir ve bu biyografik belgesel filmlerin yapımıyla ilgili birçok düşünce bu akılda tutulabilmektedir (Gregg, 2016).

İlgili Çalışmalar

Biyografik belgesel filmlerinde tarihsel kişilerin bir kahraman olarak aktarıldığı ayrıca bu tür belgesel filmlerin sanatsal bir potansiyele sahip olmasının yanı sıra bireyleri bilgilendirici bir rol üstlendiği bilinmektedir. Buna bağlı olarak biyografik filmlerin öğretici yönünü ön plana çıkaran araştırmalar arasında; Lehtisalo, (2011), Hartwell, (2011), Eckert ve Mart'in (2018), Bachmann ve Zahn (2018) eserleri yer almaktadır. Biyografik belgesellerde kültürel öğelerin kullanımıyla ilgili yapılan çalışmalarda; Ruby, (2000), Sherman, (2014). Gerçek hayatların ele alındığı biyografik belgesel film araştırmaları arasında ise; (Gregg, 2016) ve Hui, (2018)'nin çalışmaları bulunmaktadır.

Son olarak Herman, (2018) araştırmasında 1947 ile 1953 arasında, Sovyetler Birliği'nin yazarlar, besteciler ve bilim adamları hakkında on dört biyografik film çektiğini bu filmlerin, Andrei Zhdanov'un Batı etkisini küçümserken Rusya'nın dünya bilim ve kültüründeki öncü rolünü öne süren politikalarıyla karakterize edilen bir dönem olan zhdanovshchina'nın kültürel programlarını

desteklediğini dile getirmektedir. Dolayısıyla yazar, bu biyografik belgesel filmlerin, Nikolai Cherkasov, Aleksandr Dovzhenko, Vsevolod Pudovkin ve Grigorii Kozintsev dahil olmak üzere Sovyetler Birliği'ndeki en iyi sinema yeteneklerinden bazılarını içerdiğini gözler önüne sermektedir. Ayrıca Ulusal gururun tüm biyografik belgesel filmlerin merkezinde yer alsa da kültürel ve bilimsel biyografik filmlerin, tarihsel bağlamları yeniden kurulduktan sonra, Soğuk Savaş'ı karşılaştıran tarihsel metaforlar aracılığıyla düşmanın şeytanlaştırılmasını ve barış mücadelesini ele aldığını savunmaktadır.

İlgili literatür incelendiğinde biyografik belgesel filmlerin eğitici ve kültürel yönünün öne çıktığı görülmektedir. Yapılan bu çalışmada Türk İslam alimlerinin Youtube'da yayınlanan belgeselleri kullanıcı yorumları açısından incelenecektir.

İçerik Analizi Metodu

Bu çalışma içerik analizi metoduyla ele alınmıştır. İçerik analizi metodu 20. Yüzyılın ilk dönemlerinden sonra bir çözümlene metodu olarak kullanılmıştır. Bu yöntem sonrasında sosyal bilimler alanında ilerleme kaydetmiştir. (Gökçe,2001:22). Krippendorff, içerik analizi yöntemini ilgi gören çıkarımlar oluşturma olarak görmektedir ve incelenecek olan bilgilerden yorumlanabilir ya da tartışılabilir veriler edinmek gayesiyle kullanıldığını belirtmektedir (Berg ve Lune,2019:349).

Çözümlene yöntemi olarak uygulanan içerik analizi, esasında çözümlenmesi ele alınacak olan materyalin içerik gruplamalarına göre kodlanmasıyla biçim almaktadır (Ünlü ve Yaşar, 2021b). İçerik analizi yöntemleri nitel ve nicel kaynaklar sağlama yönünden kayda değer rol üstlenmektedirler ayrıca günümüz internet çağında özellikle sosyal medya alanlarındaki verilerin sonuçlarının araştırılmasına ciddi katkılar sağlamaktadır (Yıldırım,2014:241).

Araştırmanın soruları aşağıdaki gibidir:

- Youtube kanalı izleyicileri paylaşımları beğeniyor mu?
- Youtube kanalı izleyicileri hayatını öğrenmek istediği Türk İslam alimlerini yorumlarda belirtiyor mu?

• Youtube kanalı izleyicileri paylaşımlardaki bilgileri yeterli bulmakta mıdır?

• Youtube kanalı yöneticileri takipçilerle çift yönlü etkileşim kuruyor mu?

Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası TUDAM Youtube kanalının Türk İslam alimleriyle ilgili paylaşmış olduğu videoların yorumları içerik analizi yöntemiyle kategorilere ayrılarak incelenmiştir. Ayrıca bu araştırma Maxqda programının 2020.02.01 versiyonunda analiz edilmiştir.

Bulgular

Tablo 1: Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası TUDAM Youtube Kanalı

Abone Sayısı	508
Kanalın Görüntülenme Sayısı	61.719 görüntüleme
Bağlantısı	https://anadolutudam.anadolu.edu.tr/sanalatur/bilimkultur.html
Youtube Katılım Tarihi	13.03.2018

Kaynak:

<https://www.youtube.com/channel/UCbYAUYYAPxis9lsi2IWQilQ>

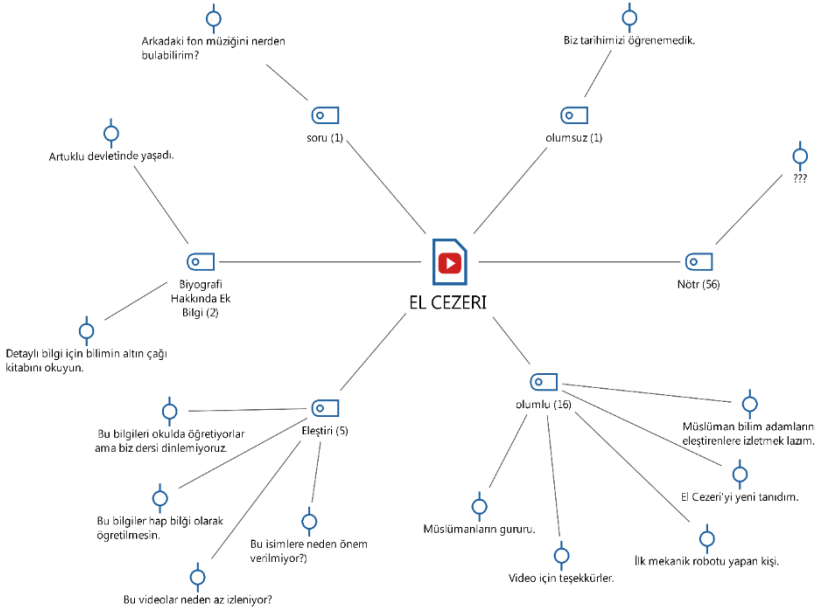
Tablo 2: El Cezeri Biyografi Videosunun İzlenme Analizi

İzlenme Sayısı	19.489 görüntüleme
Beğenme	391
Beğenmeme	10
Yayın Tarihi	14.02.2019

Kaynak:

<https://www.youtube.com/watch?v=zPFwvNNuei4&t=195s>

Şekil 1: El-Cezeri Videosu İzleyici Yorumlarının Analizi

Şekil göz önüne alındığında El Cezeri ile ilgili seksen bir adet yorumun yapıldığı görülebilmektedir. Bu seksen bir yorumun on altı

tanesi olumlu yönde eğilim göstermektedir. Yorumların elli altı tanesi nötr bilgilerden oluşurken eleştiri alanında sadece beş tane yorum yapıldığı göze çarpmaktadır. Biyografi hakkında ek bilgiler ile ilgili sadece iki adet yorumun yer aldığı görülmektedir. Olumsuz yönde yorumlara bakıldığında yalnızca bir adet yorumdan oluştuğu görülebilmektedir ayrıca soru tarzında yapılmış yorumun da sayı bakımından olumsuz yorumlara benzerlik gösterdiği görülmektedir. Olumlu yorumların sadece beş tanesi şekilde gösterilmiştir. Nötr yorumlara şekilde yer verilmezken biyografi hakkında ek bilgi ile ilgili ve eleştiri hakkında dört adet yoruma yer verilmiştir. Dahası, soru ve olumsuz yorumların tamamına yer verilmiştir. Olumlu yorumlar incelendiğinde; bir seyircinin El-Cezeri hakkında bilgi sahibi olmadığı bir izleyicinin ise bilim insanımızın meydana getirdiği eserden bahsettiği, birinin El-Cezeri'nin müslamanların gururu olduğunu ve bir diğer seyircinin Müslüman ilim insanları hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan kişilerin bu videoyu izlemeleri gerektiğini ifade etmişlerdir. Eleştiri yorumlarına bakıldığında; bir seyircinin bilim insanlarımızın isimlerinin neden bilinmediğini, bir izleyicinin bu tür videoların niçin az izlendiğini, bir seyircinin ise videolardaki bilim insanlarımızla ilgili bilgilerin aktarılmasında yüzeysel davranılmamasını belirtmişlerdir bir diğerinin ise bu tür bilgilerin eğitim hayatında kendilerine gösterildiğini ama bu tarz kaynaklara itibar edilmemesiyle ilgili bir öz eleştiri yapmaktadır. Biyografi hakkında ek bilgi yorumları dikkate alındığında bir izleyicinin ilim insanımızın Artuklular döneminde yaşadığını diğer seyircinin ise El-Cezeri hakkında detaylı bir şekilde bilgi sahibi olmak isteyenlerin Altın Çağ'ı adlı kitabı okumaları gerektiğini dile getirmişlerdir. Nötr yorumlar gerekli bilgiler içermediğinden dolayı dikkate alınmamıştır. Olumsuz yorum incelendiğinde izleyicinin tarihimizi araştırma hakkında çok yetersiz olduğumuzu belirtmiştir. Soruyla ilgili yorum göz önüne alındığında ise izleyicinin fon müziğini beğendiği ve bunu nerden temin edebileceğiyle ilgili soru sormuştur.

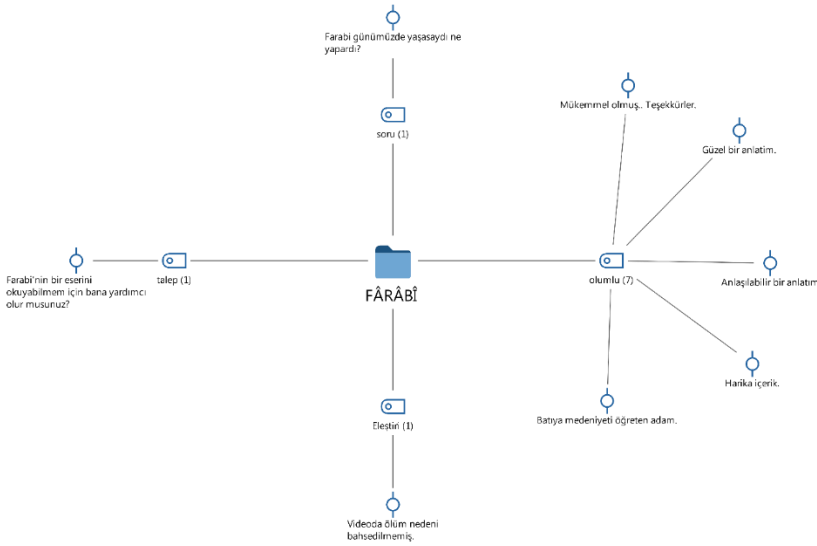
Tablo 3: Farabi Biyografi Videosunun İzlenme Analizi

İzlenme Sayısı	6.992 görüntüleme
Beğenme	140

Beğenme	1
Yayın Tarihi	14.02.2019

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=csQuh2sOgnk>

Şekil 2: Farabi Videosunun İzleyici Yorumlarının Analizi

Şekil incelendiğinde Farabi hakkında çok fazla bir yorumun yapılmadığını söylemek mümkündür. Buradan hareketle dünyanın en önemli Türk İslam bilim insanı arasında olan Farabi ile ilgili sadece on adet yorumun dile getirildiği görülebilmektedir. On adet yorumun yedi tanesi olumlu yorumlardan oluşmaktadır. Eleştiri, talep ve soru tarzındaki yorumlara bakıldığında ise sadece birer adetten oluştuğu göze çarpmaktadır. Olumlu yorumlara bakıldığında bazılarının videoları anlaşılabilir, güzel, harika içeriklere sahip ve mükemmel olarak dile getirmişlerdir bir diğerinin ise videoda bilim insanımız olan Farabi'nin Batı'ya medeniyeti öğrettiği ifade edilmiştir. Eleştiri ile ilgili yoruma bakıldığında videoda Farabi'nin ölüm tarihinin belirtilmemesi dikkatlerden kaçmamış ve bu durum ifade edilmiştir. Soru yorumu dikkatle incelendiğinde bilim insanımızın kendi dönemindeki

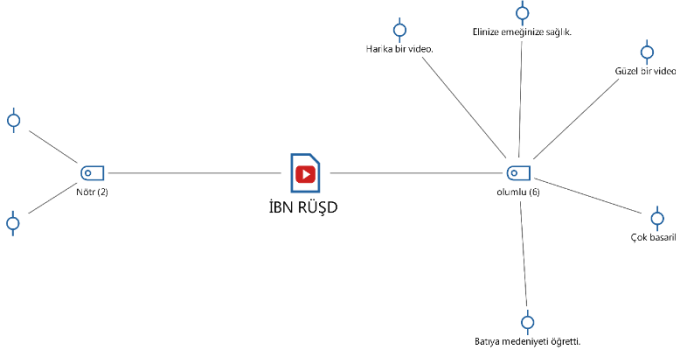
imkanlarıyla neler yapabildiğini göz önünde bulunduran seyirci günümüzün imkanlarıyla onun neler yapabileceği ile ilgili izleyenlere beyin fırtınası yapmalarına olanak tanımaktadır. Talep ile ilgili yoruma bakıldığında izleyicinin bilim insanımızdan etkilendiği ve onunla ilgili eserler okuyan varsa kendisinin de bilgilendirilmesini istediği anlaşılmaktadır.

Tablo 4: İbn-Rüşd Biyografî Videosunun İzlenme Analizi

İzlenme Sayısı	5.098 görüntüleme
Beğenme	117
Beğenmeme	1
Yayın Tarihi	18.02.2019

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=DBn8rDqH3Mw>

Şekil 3: İbn-Rüşd Videosunun İzleyici Yorumlarının Analizi

Şekil incelendiğinde İbn-Rüşd'le ilgili toplamda sekiz tane yorumun yapıldığı görülmektedir. Sekiz yorumun altı tanesi olumluyken iki tanesi nötr yorumdan meydana gelmektedir. Olumlu yorumlara bakıldığında bazılarının videoları çok beğendiği ve takdir ettiği bir diğerinin ise Batı'nın bizim ilim insanlarımızdan çok şey öğrendiği dile getirilmiştir. Nötr yorumlarda dile getirilen ifadeler ise dikkate alınmamıştır.

yorumun yer aldığı görülebilmektedir. Bu on adet yorumlardan 7 tanesi olumludur diğer taraftan eleştiri, talep ve soru alanlarında bir adet yorum yapıldığı tespit edilmiştir. İbn Rüşd videosu 5.098 görüntüleme ile üçüncü sırada yer almıştır. 18 Şubat 2019 tarihinde yayına giren videonun 117 kez beğenildiği 1 adet videonun ise beğenilmediği belirlenmiştir. İbn Rüşd hakkındaki video yorumları incelendiğinde 8 adet yorum yapıldığı ve bunların 6 tanesinin olumlu 2 tanesinin ise nötrden oluştuğu dikkat çekmektedir.

İslam alimlerinin Youtube'da yayınlanan videoları karşılaştırıldığında El Cezeri'nin filminin 81 tane Farabi'nin 10 adet ve İbn Rüşd'ün belgeselinin ise 8 adet yorum aldığı görülmektedir. Olumlu yorumlara bakıldığında El-Cezerinin 16 adetle birinci, Farabi 7 tane ile ikinci, İbn Rüşd ise 6 adetle üçüncü sırada yer almaktadır. Nötr yorumlar analiz edildiğinde El Cezeri 56 adetle ilk sıradayken İbn Rüşd 2 adetle ikinci sırada yer almıştır Farabi filminde ise nötr yorumlara rastlanmamıştır. Soru yorumları göz önüne alındığında El Cezeri'nin ve Farabi'nin 1 adetle aynı sırayı paylaştığı İbn Rüşd'ün filminde ise olumsuz yorumun olmadığı tespit edilmiştir. Eleştiri ile ilgili yorumlar analiz edildiğinde El Cezeri'nin 5 adet ile ilk sırada, 1 adet ile de Farabi ikinci sırada yer almaktadır İbn Rüşd filminde ise eleştiri yorumuna rastlanmamıştır. Biyografi hakkında ek bilgiler iki adet olup ve yalnızca El Cezeri'nin videosunda görülmektedir. Talep ile ilgili yorum ise sadece Farabi'nin film belgeselinde belirlenmiştir. Dahası, 19.489 görüntülemeyle El Cezeri'nin videosu ilk sırada yer alırken 6.992 görüntülemeyle Farabi ikinci, 5.098 görüntüleme ile de İbn Rüşd üçüncü sırada yer almaktadır. El-Cezeri'nin videosu 391 beğeni alırken Farabi'nin filmi 140, İbn Rüşd'ün videosu ise 117 beğeni almıştır. Farabi'nin ve İbn Rüşd'ün filmleri birer kez beğenilmezken El Cezeri'nin videosu ise 10 kez beğenilmemiştir.

Sonuç olarak izlenme ve beğeni oranları göz önüne alındığında bu içeriklerin beğenildiği ve olumsuz yorum sayısına bakıldığında ise direkt olarak filmin içeriğine dair olumsuz bir söylem olmadığı görülmüştür. Söz konusu filmler, izleyicileri alimler hakkında ek okumalara yönelten güdüleyici bir rol üstlendiği talep kategorisindeki yorumdan anlaşılmaktadır. İzleyiciler hakkında bilgi edinmek

istedikleri kişileri yorumlarda belirtmekte, içerikte verilen bilgileri yeterli bulmaktadır ayrıca bu verilere ek olarak, youtube kanalı yöneticilerinin takipçilerle tek yönlü etkileşim kurduğu tespit edilmiştir.

Kaynakça

- ARICAN, M. K. (2008). İbn Rüşd'ün Hakikat Öğretisi:'Çifte Hakikat'Ve'Hakikatin Birliği'Tartışması. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12(2), 225-252.
- ARSLAN, F. (2014). Müslüman-Türk Bilginlerin Müzik Bilimine Katkıları (X-XIII. Yüzyıllar). Türkiyat Mecmuası, 24(2), 1-21.
- Bachmann, A., & Zahn, M. (2018). Film education as a multiplicity of practices: A media-ecological perspective. *Film Education Journal*.
- Berg, B. L., & Lune, H. (2019). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Eğitim Yayınevi.
- Chui, A. C., & Kwok, C. C. (2008). National culture and life insurance consumption. *Journal of International Business Studies*, 39(1), 88-101.
- ÇALIŞKAN, N., & ÖZKOÇ, A. G. (2016). Örgütlerde Paternalist Liderlik Algısına Etki Eden Ulusal Kültür Boyutlarının Belirlenmesi. *Journal of Yasar University*, 11(44).
- ÇIRAK, B., & Yörük, A. (2016). Mekatronik biliminin öncüsü İsmail El-Cezeri. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (4), 175-194.
- Eckert, L., & Martin, S. (2018). Film education and age (ing): A case study of a university course on FilmBildung. *Film Education Journal*.
- Gökçe, O. (2001). İçerik Çözümlemesi. Konya: Selçuk Üniversitesi Vakfı.
- Gregg, C. (2016). True life story: Mythmaking in biographical films (Doctoral dissertation, Middle Tennessee State University).

- Hartwell, L. M. (2011). Exploring English for the Nuclear Industry in Biographical Films: Oppenheimer and Silkwood. *Recherche et pratiques pédagogiques en langues de spécialité. Cahiers de l'Apliu*, 30(2), 96-111.
- Hayton, J. C., George, G., & Zahra, S. A. (2002). National culture and entrepreneurship: A review of behavioral research. *Entrepreneurship theory and practice*, 26(4), 33-52.
- Herman, B. K. (2018). *Science and Culture on the Soviet Screen: Russian and Member Republic Biographical Films during the Early Cold War, 1946-1953*. State University of New York at Albany.
- Hui, W. U. (2018). To Be, or Not to Be Shakespeare? Documentaries without Documents: Biographical Films about the Mysterious Author. *Adaptation: Theory, Criticism and Pedagogy*, 63.
- Işık, M. & Yaşar, L. (2020). The Little Prince in Bookstagram in the Context of the Culture Industry: From Asteroid B-612 to Social Media Planet. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 1199-1213.
- Lehtisalo, A. (2011). As if Alive before Us: The Pleasures of Verisimilitude in Biographical Fiction Films. *New Readings*, 11, 100-117.
- Mazierska, E. (2020). From Socio to Psycho-Biographies: Biographical Films About Popular Musicians. In *Polish Popular Music on Screen* (pp. 151-183). Palgrave Macmillan, Cham.
- McSweeney, B. (2002). Hofstede's model of national cultural differences and their consequences: A triumph of faith-a failure of analysis. *Human relations*, 55(1), 89-118.
- Melanlıoğlu, D. (2010). Kültür aktarımı açısından Türkçe öğretim programları. *Eğitim ve Bilim*, 33(150).
- Mert, O., Albayrak, F., & Serin, N. (2013). Çeviri çocuk kitaplarının kültür aktarımı açısından incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(3), 58-73.

- Michael, N., Mellinger, D., Lindsey, Q., & Kumar, V. (2010). The grasp multiple micro-uav testbed. *IEEE Robotics & Automation Magazine*, 17(3), 56-65.
- Newman, K. L., & Nollen, S. D. (1996). Culture and congruence: The fit between management practices and national culture. *Journal of international business studies*, 27(4), 753-779.
- Park, H., Russell, C., & Lee, J. (2007). National culture and environmental sustainability: A cross-national analysis. *Journal of Economics and Finance*, 31(1), 104-121.
- Rauf, M., Ahmad, M., & Iqbal, Z. (2013). Al-Farabi's philosophy of education. *Educational Research International*, 1(2), 85-94.
- Ruby, J. (2000). *Picturing culture: Explorations of film and anthropology*. University of Chicago Press.
- Sarioğlu, H. (2011). İbn Rüşd. *DOĞU'DAN BATI'YA*, 577.
- Schneider, S. C. (1989). Strategy formulation: The impact of national culture. *Organization studies*, 10(2), 149-168.
- Shafique, S., Ali, M. M., & Al Mujahid, S. (2020). True Happiness: Lessons from Al-Farabi for Developing Countries. *Journal of Religious Studies*, 4(01), 57-67.
- Sherman, S. R. (2014). *Documenting ourselves: Film, video, and culture*. University Press of Kentucky.
- Şimşek, O., & AYDINLI, Y. (2007). İbn Rüşd'ün İbn Sina'yı Eleştirisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 283-296.
- Uzdu, H.(2018) “Ömer Muhtar”,“Gandi” Ve “Lincoln” Filmleri Örneğinde Biyografik Filmlere Konu Olmuş Şahsiyetlerin Ortak Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 529-550.
- Uzun, A., & Vatansever, F. (2008). Ismail al Jazari machines and new technologies. *Acta mechanica et automatica*, 2, 91-94.
- Ünlü, S & Yaşar , L (2021a). Biyografik Filmlerde Toplumsal Cinsiyet Rollerini ve Liderlik Yaklaşımları: Tomiris, Elizabeth ve

Cleopatra, Editör: Mıhrıcan AYLANÇ, ss.65 -80 içinde Kadın Odağında Toplumsal Cinsiyet Disiplinlerarası Yaklaşımlar. Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi: Lefkoşa

Ünlü, S., & Yaşar, L. (2021b) Online Event Management on Twitter in the Covid-19 Pandemic Process: The Example of the Ministry of Culture and Tourism. Erciyes İletişim Dergisi, 8(2), 517-534.

Valsiner, J. (2003). Culture and its transfer: Ways of creating general knowledge through the study of cultural particulars. Culture, 2, 1-2003.

Yıldırım, A. (2014). Bir Halkla İlişkiler Aracı Olarak Twitter: Tc Sağlık Bakanlığı Örnek İncelemesi. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 2(4).

<https://www.youtube.com/watch?v=zPFwvNNuei4&t=195s> Erişim Tarihi 13.05.2021

<https://www.youtube.com/watch?v=csQuh2sOgnk> Erişim Tarihi 13.05.2021

<https://www.youtube.com/watch?v=DBn8rDqH3Mw> Erişim Tarihi 18.05.2021

<https://www.youtube.com/channel/UCbYAUYyAPxis9lSi2lWQilQ> Erişim Tarihi 18.05.2021

ENTELEKTÜEL MÜLKİYETİN YASAL KORUNMASI
LEGAL PROTECTION OF INTELLECTUAL
PROPERTY

Saide Eliyeva

Yükseköğretim Mesleki Eğitim Federal Devlet Bütçe Eğitim Kurumu

Bakü - Azerbaycan

alieva.saidaa@gmail.com

Özet

Fikri mülkiyetin cezai saldırılara karşı korunması sorunu tüm dünyada son derece ciddi algılanmaktadır. Fikri mülkiyetin korunmasına ilişkin cezai çözümler günümüzde de hala etkisizdir. Bu yasal kategori, kendine özgü özellikleri nedeniyle, özel bir yaklaşım gerektiriyor.

Karşılaştırmalı yasal araştırmalar ve uzmanlar, birçok farklı ülkelerde fikri mülkiyet haklarının korunmasının ceza hukukunun kapsamının önemli ölçüde değiştiğini göstermektedir. En tipik yaklaşım -ceza hukuku korunması sadece mülkiyet hakları için sağlanır (sorumluluk, sahtecilik, vb.), olmayan hakların ihlali medeni usul sırasına göre takip edilir. Ancak, fikri mülkiyet haklarının ihlal edilmesinin ceza hukukunun özel bir bölümünün sisteminde anlaşılması için başka yaklaşımlar vardır.

Örneğin, İspanya, Gürcistan ve San Marino'nun ceza kanunlarında, ilgili suçlar mülkiyet suçu olarak kabul edilir. Aynı zamanda, sadece mülkiyet hakları korunmaz, aynı zamanda yazarlık hakkı da korunur: mülkiyet hasarına neden olma gerçeğiyle ilişkili olmayan intihal için cezai yasal sorumluluk sağlanır (anlayışımızda resmi suçların bileşimleri). Böyle bir yaklaşım, bir kişi tarafından yaratılan (veya başka şekilde edinilen) maddi ve maddi olmayan malların toplamı olarak geniş bir mülk anlayışına tabi olma hakkına sahiptir. Teknik açıdan, bu yaklaşım optimal görünmektedir, çünkü fikri mülkiyet haklarına karşı işlenen suçlar hakkındaki kuralları mülkiyete karşı işlenen suçlar hakkındaki bölümde genelleştirmemizi

sağlar. Fikri mülkiyet ihlalleri, birçok ülkenin anayasasında, anayasal insan haklarına (telif hakkı, bitişik, yaratıcı ve diğer haklara tecavüz) ve ekonomik faaliyetlerde de (bireyselleştirme araçlarının haklarının ihlali) suç olarak anlaşılmaktadır.

Fikri mülkiyetin yasal koruma sistemi, hem mülk hem de mülk olmayan hakların korunması ihtiyacını içerir. Aynı zamanda, ceza yasasının rolü, bilinen suç kriterleri dikkate alınarak belirlenir. Fikri mülkiyetin çeşitli hukuk sektörleri tarafından korunmasının olanaklarını da dikkate almak gerekir.

Anahtar kelimeler: entelektüel(fikri)mülkiyet, mülkiyet hakkı ve kuralları, yazarlık hakkı, şahsi mülkiyet hakları, telif hakkı, eş yazarlık,yasadışı kullanım

Abstract

The problem of protecting intellectual property against criminal attacks is perceived as very serious all over the world. Criminal remedies for the protection of intellectual property are still ineffective today. This legal category requires a special approach because of its unique features.

Comparative legal studies and experts show that the scope of the criminal law of intellectual property protection in many different countries varies considerably. The most typical approach - criminal law protection is provided only for property rights (liability, forgery, etc.), violation of rights that do not exist, followed in the order of civil procedure. However, there are other approaches to understanding the violation of intellectual property rights in the system of a special part of the criminal law.

For example, in the penal codes of Spain, Georgia and San Marino, related offenses are considered property offenses. At the same time, not only property rights are protected, but also the right of authorship: criminal-legal liability is provided for plagiarism, which is not associated with the fact of causing property damage (compositions of official offenses in our understanding). Such an approach is entitled to a broad understanding of property as the sum of tangible and intangible goods created (or otherwise acquired) by a person. From a

technical point of view, this approach seems optimal, since it allows us to generalize the rules on crimes against intellectual property rights in the section on crimes against property. Intellectual property violations are understood in the constitutions of many countries as crimes against constitutional human rights (infringement of copyright, adjacent, creative and other rights) and in economic activities (violation of the rights of means of individuation).

The system of legal protection of intellectual property includes the need to protect both property and non-property rights. At the same time, the role of the penal code is determined taking into account known crime criteria. It is also necessary to consider the possibilities of protecting intellectual property by various legal sectors.

Keywords: intellectual property, property rights and rules, authorship rights, personal property rights, copyright, co-authorship, illegal use

Birçok araştırmacı, “mülkiyet” kavramının, maddi değerlerinin yanı sıra, “mülkiyet hakkı da dahil olmak üzere, mülkiyet kurallarının genişletilmesiyle maddi olmayan ve ya fiziksel olarak maddi olmayan nesnelere ve mülkiyet haklarını” içermesi gerektiğini belirtmiştir. Araştırmacı N.A. Lopaşenko mülke atıfta bulunulmasını önermektedir: 1) para ve menkul kıymetler dahil şeyler; 2) bir şeyin niteliğine sahip olmayan diğer mülkler, 3) yasa koyucunun diğer mallara eşit olduğu, ancak özellikleri nedeniyle bağımsız bir kategoride tahsis edilebilecek mülkler. Aynı zamanda bir çok araştırmacılar mal sahibinin güçlerinin mülkiyete ek olarak genişletilen nesnelere maddi olmayan nesnelere içerdiğini belirtmektedir.

Fikri (entelektüel) mülkiyet, mülk gibi, maddi ve manevi ilkeleri içerir. Maddi ilke, dışsal olarak ifade edilen entelektüel faaliyetin sonuçları ile temsil edilir ve manevi bir kişinin kişisel özelliklerinden sorumludur - zekâ, irade, yetenek, sıkı çalışma, sebat, maddi dünyanın nesnelere tezahür etmektedir. Sadece mülkiyet değil, aynı zamanda fikri mülkiyet de doğal insan haklarıdır: Kant, bir bireyin yaratıcılığa olan doğal hakkını kabul etmiştir. Fikri hakların mülkiyet (mülkiyet)

bileşeni, geleneksel görüşümüze göre, mülkiyet hakkı ile aynı özelliklere sahiptir. Bir tür mülkiyet hakkı olarak münhasır haklar, medeni hakların bir nesnesi olarak tanınan, yani; döner mülkiyet hakları rejimi onlar için geçerli olabilir.

Fikri mülkiyetin mülkiyet bileşeni, telif hakkı sahiplerinin menfaatleri konusundaki spesifikliğinin mülkiyet haklarından farklıdır. Bir durumda, bu, maddi dünyanın nesnelerinde ifade edilen geleneksel olarak anlaşılan özellik, diğerinde ise kendi sahiplerinin kişisel özelliklerini yansıtan entelektüel faaliyetin sonuçlarıdır. Fikri mülkiyetin yasal koruma sistemi, hem mülk hem de mülk olmayan hakların korunması ihtiyacını içerir. Aynı zamanda, ceza yasasının rolü, bilinen suç kriterleri dikkate alınarak belirlenir. Fikri mülkiyetin çeşitli hukuk sektörleri tarafından korunmasının olanaklarını da dikkate almak gerekir.

Fikri hakların bir diğer önemli bileşeni, kişisel mülkiyet haklarıdır ve devredilemez sayılıyorlar. Bu haklardan feragat mümkün değildir. Aşağıdaki hakların kişisel mülkiyet hakları için geçerli olduğunu belirtilmektedir:

1. Yazarlık Hakkı. Birinin bu gerçeği reddetmesi durumunda veya yazarın atfetmesi durumunda (intihal), yaratıcı eserin sonucunun yazarı olarak kabul edilme hakkı;
2. İsim hakkı. Fikri eser sonucunun herhangi bir kullanımı yazarın adıyla, takma adla veya isimsiz olarak (yazarın talebi üzerine) yapılmalıdır.
3. Diğer kişisel mülkiyet hakları: - yayın hakkı, cayma hakkı, yazarın itibarını koruma hakkı ve s.

Kişisel mülkiyet hakları, fikri faaliyet veya bireyselleştirme araçlarının ilgili sonucunun ifade edildiği somut bir ortama (şey) ilişkin mülkiyet haklarından bağımsız olarak yazara aittir ve mülkiyet haklarının devri durumunda kendisine aittir. Bir şeyin mülkiyetinin devredilmesi, fikri mülkiyet haklarının sonucuna veya bu konuda ifade edilen bireyselleştirme araçlarına, kanunun öngördüğü durumlar dışında, fikri hakların devredilmesini veya sunulmasını gerektirmez.

Mülkiyet ve mülk olmayan bileşenlerin ilişkisinden oluşan fikri mülkiyet özelliği, mülkün yasal olarak korunma problemlerini çözmede

etkilidir. Fikri mülkiyet çerçevesinde, mülkiyet dışı hakların mülkiyet haklarından koşullu olarak ayrılması söz konusu olabilir. Fikri faaliyetlerin sonuçlarını içeren maddi bir taşıyıcı satın alan mal sahibi için mülkiyet haklarının ayrı varlığı, diğer nesnelere mülkiyet haklarından, yani gerçek mülkiyetten neredeyse farklı olmayacaktır. Mülkiyet haklarının, entelektüel faaliyetin sonuçlarına ayrı olarak varlığının, gerçek sahiplerini entelektüel haklarla donatılmış bir konu olarak görmemize izin vermediği açıktır. Mülkiyet dışı bir bileşenin bağımsız varlığı, kişisel özelliklerinin - akıl, dünya görüşü, karakter, yaşam deneyimi, yetenekleri - maddi dünyanın ürününde kendini gösteren ve değerini belirleyen yazar veya telif hakkı sahibinin durumunu değiştirmez.

Uzun süredir mevzuatta “fikri mülkiyet” teriminin bir tanımı yoktu. Birçok araştırmacı bu yüzden kavramın kendi tanımlarını önermiştir. Bunlardan biri de A.G. Stupnikovun tanımıdır, o fikri mülkiyet ile “yaratıcı ve entelektüel faaliyetlerin maddi olarak ifade edilmiş sonucuna maddi olarak ifade edilen mülkiyetin bütünlüğünün ve kişisel mülkiyet haklarının toplamının yanı sıra, toplum tarafından kabul edilen ve devlet tarafından korunan, ticari katılımcıların eşdeğer bireyselleştirme araçlarını” tanımlıyor.

Fikri mülkiyet terimini “edebi, bilimsel ve sanatsal eserlerle ilgili haklar; sanatçıların, ses kayıtlarının, radyo ve televizyon yayınlarının faaliyetlerini gerçekleştirme; insan faaliyetinin tüm alanlarındaki icatlar; bilimsel keşifler; endüstriyel tasarımlar; servis markaları, ticari isimler ve ticari markalar; haksız rekabete karşı koruma” olarak da tanımlamak mümkündür.

Şahsi mülkiyet hakları, fikri mülkiyet haklarının daha az önemli bir unsuru olmamasına rağmen, kanun koyucunun münhasır hakkı bir öncelik olarak gördüğü görülüyor. Bu nedenle, bazı (mesela, erişim hakkı) fikri mülkiyet hakları tanımları (yasama dahil) bu kavramın içeriğini tam olarak açıklamaz (yasal bir mal olarak). Fikri mülkiyet, başkalarının saldırılarına karşı garantili korunmalarını sağlama gereği nedeniyle, yazarların ve telif hakkı sahiplerinin haklarını tanımlayan ve uygulayan bir sınır görevi görür. Belirtmek gerekir ki, entelektüel mülkiyetle ilgili hükmün özünün yalnızca yazarın ifade özgürlüğünün

tanınmasında değil, yaratıcı faaliyetin ürünlerini kendi takdirine göre elden çıkarma kabiliyetinde değil, aynı zamanda entelektüel hakların korunmasına yönelik teminatların sağlanmasında da ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda hükümler yazarların ve telif hakkı sahiplerinin serbest iradesine dikkat etmeyen ceza hukuku normlarında çarpıtılmaktadır. Anayasa, herkese edebi, sanatsal, bilimsel, teknik ve diğer yaratıcılık ve öğretme özgürlüğünü garanti eder. Fikri mülkiyet yasa ile korunmaktadır. Telif hakkının oluşturulması, kullanılması ve korunması, bir işin kaydedilmesini veya diğer formalitelere uyulmasını gerektirmez. Telif hakkı, ilgili, yaratıcı ve patent haklarının ihlal edilmesinin suçlaştırılması, yazara veya telif hakkı sahibine büyük zarar vermek veya büyük ölçekli bir eylemde bulunmak, yani fikri mülkiyet haklarının yalnızca mülkiyet unsurunun korunmasından kaynaklanır. Telif hakkı fikirleri, kavramları, ilkeleri, yöntemleri, süreçleri, sistemleri, yöntemleri, teknik, organizasyonel veya diğer problemlere, keşiflere, gerçeklere, programlama dillerine yönelik çözümleri kapsamaz.

Suçun kurbanı, yazar veya diğer telif hakkı sahibidir. Yazar, yaratıcı eseri yaratan bir bireydir. Yazar, eserin yazarlığının tanınmasını talep etme ve bu eserin herhangi bir şekilde bozulmasına, bozulmasına veya başka bir şekilde değiştirilmesine karşı çıkma, ayrıca eserin mülkiyet haklarından bağımsız olarak ve hatta bu hakların verilmesinden sonra bile, yazarın onuruna veya itibarına zarar verebilecek diğer ihlallere karşı çıkma hakkına sahiptir. Nesnenin oluşturulmasına birkaç vatandaş katılmışsa, bunların tamamı yazar olarak kabul edilir. Yazarın haklarını kullanma prosedürü, aralarında anlaşarak belirlenir. Telif Hakkı, yani başka bir kişiye devredildiğinde veya kendisine bir buluş için münhasır hakkı, faydalı model veya tasarım hakkını aktarırken ve başka bir kişiye kullanım hakkını vermeyi de içeren bir buluş, faydalı model veya endüstriyel tasarım devredilemez. Ortak yazarlık tarafından icat veya patent haklarının ihlali, mağdur için olumsuz sonuçlar içeren tehditler de dahil olmak üzere herhangi bir şekilde etkili olmaktan oluşabilir. Yani bu bireylerin telif hakları almalarına izin veren bir anlaşma imzalamayı gerektiriyor. Bilgi birikimi, patentsiz icatlar, faydalı model bağlamındaki bilgiler potansiyel olarak patentlenebilir olan ancak fikri bir mülkiyet hakkı

olan ek bir nesne olarak adlandırılır, ancak bir nedenden dolayı, belirlenmiş düzende patentlenemez. Patent rejimi yerine ek nesnelere ilgili bir ticari sır oluşturulması önerilmektedir.

Suç nesnesi olarak ise genelde yazarın haklarını koruyan halkla ilişkiler ve icatlara telif hakkı sahibinin, faydalı modellerin ve endüstriyel tasarımların incelenmesi kabul ediliyor. Suçlar, aşağıdaki şekillerde alternatif eylemler teşkil eder: 1) telif hakkı veya ilgili hakların yasa dışı kullanımı; 2) yasa dışı satın alma, saklama, sahte eserlerin veya fonogramların sahte kopyalarının büyük miktarlarda işlenmesi. Geçersiz kullanım, yazarın veya diğer telif hakkı sahibinin rızası olmadan telif hakkı konusunun dağıtılması veya çoğaltılması anlamına gelir. Söz konusu suçun varlığına karar verirken, telif hakkının, yaratıcı faaliyetin sonucu olan ve herhangi bir nesnel biçimde (yazılı, sözlü, sesli) var olan hem yayınlanmış hem de yayınlanmamış bilim, edebiyat ve sanat eserlerine uygulandığı unutulmamalıdır. (veya video kaydı, görsel, üç boyutlu).

Eserin başka bir yazar tarafından kendi adıyla bırakılması da mümkündür ve buna intihal denir. Dahası, intihal, başka bir yazarın eserinin tüm hacminin serbest bırakılması ve eserinin bir kısmının eserinde kullanılması olacaktır. İntihallık, ortak yazarın adını belirtmeden işbirliği içinde yazılmış bir eserin yayınlanmasında da ifade edilebilir.

Yazarın serbest iradesinin, kar amacı gütmek amacıyla verilmiş olması ihlali, ünlü olma arzusundan kaynaklanan benzer bir ihlalden daha az tehlikeli değildir. Fikri mülkiyet haklarına karşı suçlar, bence mülkiyet haklarına karşı suçun yapısına dahil edilmeli, bu nedenle, Ceza Kanununun fikri hakların korunmasını öngören ceza hükmündeki hükümlerinde paralı amaca yönelik bir işaret uygun değildir.

“Büyük hasar”a karar verme yöntemleri ve hesaplanma yöntemleri ile ilgili çok sayıda tartışma vardır. Araştırmacılar, büyük hasar için kriterler sayısına tamamen farklı bileşenler eklemeyi teklif ettiler: vatandaşın anayasal haklarının ihlal edilme derecesi, maruz kalınan maddi zararın niteliği ve büyüklüğü, acı çeken vatandaş sayısı, kendisine verilen ahlaki zararın ciddiyeti.

Zararın yalnızca ahlaki zararlar biçiminde ortaya çıkması olgusunun savunucuları, telif hakkının kişisel olmayan bir nitelik taşıdığını ve bunun üzerindeki anlaşılmanın sadece somut olmayan sonuçlarla ilişkili olduğunu göstermektedir. V. Voşçinski, adli uygulama tarafından geliştirilen maddi olmayan özelliklerden kaynaklanan büyük zararların tespit edilmesini önermektedir: anayasa haklarının ihlal derecesi, sahte kopyaların kontrolsüz dağıtımından dolayı iş itibarının zayıflatılması ve dahası.

Telif hakkının ihlali, ilgili, yaratıcı ve patent haklarının yanı sıra bir ticari markanın yasadışı kullanımına ilişkin adli davaların mahkeme tarafından büyük olarak tanınabilen, yasada belirtilmemiş, mahkemeler, kurarken her bir özel durumun koşullarından yola çıkmalıdır. Hak sahibi, yasa dışı olarak kullanılan ticari markanın veya benzeri bir markanın karıştırıldığı malların, etiketlerin, malların ihlaline maruz kalan pahasına dolaşım ve tahribattan çekilme talebinde bulunma hakkına sahiptir. Bu tür malların dolaşıma sokulmasının kamu yararı için gerekli olduğu durumlarda, hak sahibi, yasadışı olarak kullanılan ticari markanın kaldırılmasını veya sahte mallardan, etiketlerden, malların ambalajlanmasından kaynaklanan karışıklık derecesine benzer şekilde talep etme hakkına sahiptir. İş yaparken veya hizmet sunarken özel bir ticari marka hakkını ihlal eden bir kişi, bu tür işlerin performansına eşlik eden materyallerden kaynaklanan karışıklık derecesine benzer bir ticari markayı veya atamayı kaldırmakla yükümlüdür. Örneğin, gerçek zararın varlığı ve miktarından, kaybedilen karın tutarı, bir kişinin entelektüel faaliyetin sonuçlarına veya kişiselleştirme yolundaki haklarının ihlali sonucu elde ettiği gelir miktarı. Bu nedenle, “hasar” kavramı yalnızca mülk zararını içermelidir. Öngörülen suç davalarında faillerin eylemlerini nitelendirirken, mağdurun yol açtığı manevi zararın göz önünde bulundurulmaması gerekmektedir. Aynı zamanda, manevi tazminat talepleri mağdurlar tarafından açılan dava açılarak ceza davası çerçevesinde düşünülebilir. Yazarın, ceza hukuku ile korunmayan özgür iradesini korumak için, karar metni, kanuna dönmeyi önerir.

Bazı araştırmacılar ise, fikri mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin ceza hukuku gereğini inkar etmemekle birlikte, intihal

suçlamasını reddetme gerekliliği hakkındaki görüşlerini defalarca dile getirmişlerdir. Yazarlığı korumaya yönelik nesnelere ilişkin atıfta bulunma (veya suç duyurusunda bulunma) gerekliliğini belirleyen sebepler kanunda yerini almaktadır ve bu kanunlardaki değişmeyen bileşikler değişmeden bırakmak veya bunları hariç tutmak önerilir. Bunu yapmak için, bu saldırıların sosyal olarak tehlikeli olup olmadığını önemsemek gerekir, şöyle ki böyle bir suçun sonuçlarından devlete, topluma ve kişiye zarar gelip gelmediği göz önünde bulundurulmalıdır.

Eş-yazarlığa zorlamanın, mağdurun yaşamına, sağlığına veya özgürlüğüne (Ceza Kanunu'nun Özel Kısmı Maddelerinde öngörülen sorumluluk) karşılanan eylemlerin işlenmesinde oluşan şiddet kullanımının eşlik ettiği durumlarda, bu suçlar, suçların toplamına göre nitelendirilmelidir ve davanın koşullarına ve ortaya çıkan sonuçlara bağlı kalınmalıdır. Yaratıcı özgürlüklerinin ve mucitlere sağlayacağı ceza hukuku koruması, aynı zamanda bir sanat veya bilimsel eserin yazarı için de geçerli olmalıdır.

Yazarlık hakkı, bir işin yaratıldığı andan itibaren otomatik olarak ortaya çıkar ve ilk bakışta, kişisel mülkiyet haklarının devredilemez olması nedeniyle, bunu reddetmek mümkün değildir. Bu mantığı takiben, suçun affedilmesinin de imkansız olduğu söylenebilir. Ancak, gerçekte, ortak yazarlığa zorlama ve yazarlığın reddedilmesi, yazarın şiddet kullanımı ve (veya) mağdurun iradesinin bastırılması ile ödenmesidir.

Yazarlara ve telif hakkı sahiplerine, şiddet kullanmadan (aslında yazarlıkta sahtecilik) kullanılmadan işlenen yazarlığın atfedilmesine karşı güvenilir yasal koruma sağlanmıştır. Ancak daha tehlikeli saldırılar durumunda savunmasız kalırlar - ortak yazarlığa zorlama (mucitler hariç) ve yazarlığı reddetmeye zorlama. Yasal bir mal olarak fikri mülkiyet, medeni kanunla ve tamamen ceza hukuku ile korunmalıdır.

Bazı araştırmacılar, yazarlığı reddetmek için suçlayıcı ve zorlayıcı olmayı suçluyorlar. M.L. Firsov, ortak yazarlığa zorlama ve yazarlığı terkedilme zorunluluğunun intihal belirtileri olarak nitelendirilmesini önermektedir.

Ceza Kanunu, tüm fikri mülkiyet haklarının korunmasını sağlamaz. Ceza kanununun korunması dışında, bütünleşik devrelerin topolojisi hakları vardı. Siviller arasında fikri mülkiyet haklarının telif hakkı, yaratıcı ve patent hakları ile ilişkisi hakkında tek bir bakış açısı yoktur.

Mülkiyet sınıflandırmasını öneren E.B. Zıkov, seçim kazanımlarına ilişkin hakları, patent haklarını, entegre devrelerin topografyalarını ve üretim sırrını içeren ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere, bilimsel ve teknik faaliyetlerin sonuçlarına haklar tahsis eder. Bunun aksine ise bütünleşik devrelerin topolojisini patent yasası nesnelere bağlamayı öneren araştırmacılar da var. Ayrıca buluşlar gibi üreme başarılarının belirli pratik sorunlara çözüm değil, biyolojik araç olduğunu da not ediyorlar.

Ceza Kanunu yazarın ciddi şekilde zarar görmesi durumunda, bunlar hakkındaki bilgilerin resmi olarak yayınlanmasından önce, yazarın veya başvuru sahibinin izni, faydalı model veya endüstriyel tasarımın rızası olmadan açıklama için cezai sorumluluk sağlar. Yazarların, buluşlarının özünü, faydalı modelini veya endüstriyel tasarımını malzeme kompozisyonu ile açıklamalarından korumak, yazarın yayınlama hakkının korunmamasına, mülkiyet haklarının dolaylı olarak yayınlama hakkının ihlaliyle ilişkilendirilmesine neden olmuştur.

Suç sırasında işlerin veya fonogramların orijinal (lisanslı) kopyalarının, çeşitli telif hakkı sahiplerine ait eserlerin veya fonogramların kopyaları da dahil olmak üzere, sayısına göre perakende fiyatına dayanmalıdır. Mahkeme uygulaması üzerine, telif hakkı ihlali, ilgili, buluş ve patent haklarının yanı sıra bir ticari markanın yasa dışı kullanımına ilişkin olarak ceza davalarının değerlendirilmesi hakkında, suç mağdurları tarafından. telif hakkı veya ilgili hakların yasalara ait olduğu, miras aldığı veya sözleşmesi yapılan kişiler veya tüzel kişiler olabilir. Büyük telif hakkı şirketlerinin haklarına verilen zararın derecesini belirlemek zordur. Söz konusu şirketler için hakların maliyetinin hesaplanması neredeyse imkansızdır.

Telif hakkıyla ilgili patent ve icat hukukunun ihlali için sorumluluk oluşturan bir karakteristik özelliği, birleşmiş olmalarıdır.

Telif hakkı ve ilgili hakların ihlali için aşağıdaki işaretlere sahiptir: ilgili suçların bir grup kişi tarafından önceden komplo ya da örgütlü bir grup tarafından komisyonlanması; özellikle büyük bir boyutta; resmi görevini kullanan kişi.

Ön komplo ya da organize bir gruptaki bir grup insan tarafından işlenen patent ve patent haklarının ihlali, bir nitelik niteliği olarak sağlanır, başka nitelik niteliği yoktur. Ek olarak, telif hakkı ve ilgili hakların yasadışı yasadışı kullanımı, önceden bir komplo ya da organize bir grup (ya da özellikle büyük bir ölçekte ya da resmi konumlarını kullanarak) tarafından bir grup insan tarafından taahhüt ediliyorsa, o zaman küçük suçlar kategorisinden (temel yapı) geçer, ağır suçlar kategorisine (kalifiye personel) girer. Aynı zamanda, ön komplodaki bir grup insan tarafından veya örgütlü bir grup tarafından işlenen buluş ve patent haklarının ihlali de ılımlı suçlar anlamına gelir.

Medeni Kanunun hükümlerine göre, tüzel kişilerin, malların, işlerin, hizmetlerin ve işletmelerin kişiselleştirilmesi, marka isimleri, ticari markalar, hizmet markaları, toplu markalar, menşe isimleri, ticari isimlerdir. Ceza hukuku korumasının sınırlarının ötesinde, marka isimleri, toplu markalar ve ticari isimler gibi bireyselleştirme araçları olduğu ortaya çıktı. Bu bireyselleştirme araçlarına ilişkin haklar, ceza hukuku koruma konusu olarak statüleri bakımından da kurulmayı hak ediyor, çünkü bunlar, bir ticari marka hakkı ile birlikte, fikri mülkiyet haklarıdır. Malların, hizmetlerin, işletmelerin kişiselleştirilmesi araçlarının seçici ceza hukuku koruması, yasa koyucunun, Ceza Yasası'ndaki uygun ihlallerin varlığını entelektüel hakları değil diğer çıkarları koruma ihtiyacı ile ilişkilendirdiğini göstermektedir.

Ceza Kanununun tüzel kişilerin, malların, işlerin, hizmetlerin ve işletmelerin kişiselleştirilmesi araçlarını koruyan hükümleri fikri mülkiyet haklarını koruyan diğer hükümlerden ayrı olarak yer almaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, ceza hukuku fikri mülkiyet haklarını diğer ceza hukuku korumasının diğer nesnelere ayırmaz. Bununla birlikte, malların, hizmetlerin, işletmelerin kişiselleştirme araçlarının mülkiyeti, fikri mülkiyete ait olmalarını yansıtan özellikleri, bir ticari markanın münhasır haklarının, hizmet markasının, menşe hakkının varlığını belirler.

“Yasadışı kullanım” kavramının içeriği kural olarak, malların (reklam ürünleri vb.) sivil dolaşıma girmesi ile ilgili her türlü faaliyet olarak kabul edilir. Yasadışı kullanım, ticari markanın veya benzerlerinin, söz konusu bireyselleşme araçlarının telif hakkı sahibinin izni olmaksızın, atamaların karıştırma derecesine kadar uygulanması olarak tanımlanır. Sonuç olarak, yalnızca yasadışı olarak kullanılan bireyselleştirme araçları olan malların doğrudan satışı değil, aynı zamanda telif hakkı sahibinin izni olmadan ticari marka veya hizmet markasının uygulanması da sorumludur. Ticari marka ve hizmet markası, tüzel kişilere veya bireylere verilen malları, yapılan işleri veya verilen hizmetleri kişiselleştirmek için kullanılan işaretlerdir. Başka bir kişi adına tescil edilmiş olan ve ticari marka sahibi tarafından bir lisans sözleşmesi kapsamında başka bir kişiye verilmeyen kullanım hakkı veya malların tamamı veya bir kısmı ile ilgili olarak sözleşme kapsamında tayin edilen bir ticari marka (hizmet markası) yabancı olarak kabul edilir. Homojen ürünler için yabancı bir ticari markanın, hizmet markasının veya benzeri tanımların yasadışı kullanılması, belirtilen kişiselleştirme araçlarının telif hakkı sahibinin izni olmadan karışıklık derecesine benzer bir ticari marka veya adlandırma kullanımı anlamına gelir.

Suçun konusu ise geneldir. Bu kural, yasadışı eylemlerin yasal form kullanılarak yerine getirilmesi durumunda geçerlidir. Bu durumda, uygulayıcılar sadece örgütün liderleri değil aynı zamanda çalışanlarının yanı sıra suç komisyonuna doğrudan dahil olan diğer kişiler tarafından da tanınacaktır. Kanuna göre eğer eylem büyük hasara neden olmazsa, daha önce aynı suçun işlendiği gerçeğini belirlemek gerekir. Bu gerçeklerden biri, örneğin sanatta, bir kişinin hukuki sorumluluğa dahil edilmesidir. Kriminalizasyonun bir başka temeli, kişinin benzer bir eylem için idari sorumluluğa daha önce dahil edilmesidir.

Diğer tartışmalı olan bir sonraki konu, bir kişinin farklı durumlarda öngörülen eylemleri yerine getirmesi durumunda bu özelliğin varlığı (veya yokluğu) ile ilgilidir. Ceza Kanunu'na göre bu eylem tekrar tekrar işlendiyse veya büyük zarar görmüşse, tescilli olmayan bir ticari marka veya menşe isyanı ile ilgili olarak yasadışı

uyarı etiketlerinin kullanımını suçluyor. Kayıtlı olmayan bir ticari marka veya menşe isimlendirilmesine ilişkin uyarı etiketlerinin yasadışı kullanılmasının iki veya daha fazla kez yapılmasının komisyonunu tekrar tekrar tanır ve büyük hasara neden olduğuna dair bir işaret olup olmadığına bakılmaksızın uygulanabilir. Eğer bir kişi eşzamanlı olarak iki ticari marka sahibinin sahte ticari markalarıyla satış mallarını koyarsa, her biri bu markanın belirli bir sahibinin ticari markasının kullanımından kaynaklanan bir ilişki olan iki bağımsız doğrudan nesneye verilen zarar nedeniyle, tekrar tekrar taahhüt edilmiş sayılabilir.

Telif hakkının ihlali, ilgili, buluş ve patent haklarının yanı sıra bir ticari markanın yasa dışı kullanımına ilişkin ceza davalarının mahkemeye uygulanması, malların bireyselleştirilmesinin aynı yönteminin tekrar tekrar kullanılması (hizmetleri) ve ayrıca iki veya daha fazla yabancı ticari markanın veya bir mal biriminde başka bireyselleştirme araçlarının eşzamanlı kullanımı içindir. Farklı ticari markaların veya diğer malları kişiselleştirme araçlarının yasa dışı kullanımının, haklarının etkilendiği kişilerin çemberini genişleten farklı telif hakkı sahiplerine ait olabilecek haklarının birbirinden bağımsız, fikri mülkiyet haklarından ayrı bir ihlal olduğu görülmektedir. İki (veya daha fazla) ticari markanın yasa dışı kullanımının komisyonu, iki (veya daha fazla) ayrı saldırının komisyonu olarak düşünülmelidir.

Medeni hukuka göre entelektüel mülkiyetine, üretim sırrına (teknik bilgi) - bilimsel ve teknik alandaki entelektüel faaliyetin sonuçları ve bunun yanı sıra, üçüncü şahıslara tanınmamasından dolayı, üçüncü şahısların yasal olarak serbest erişimi yoktur.

Kanunun hükümleri, fikri mülkiyet olmayan vergi ve bankacılık dahil olmak üzere çeşitli sırları korur. Kanun koyucunun mantığına göre, ticari sırlar da göz önünde bulundurulur. Esasen söz konusu yapısal düzenleme ve içeriğinde birkaç sır türünün bir araya getirilmesine yol açan bir ekonomik faaliyet aracı olarak kullanılmıştır. Ticari, vergi veya bankacılık sırrını oluşturan bilgilerin toplanması, yalnızca belgelerin ve diğer depolama ortamlarının çalınması, rüşvet veya sırrını bilen veya yardım edebilecek kişilere yönelik tehditler de dahil olmak üzere, yasadışı olarak yapılırsa suç olarak kabul edilir.

Eylemlerin sonucu değil, yasadışı bilgi edinmenin gerçek süreci daha önemlidir. Sonuç olarak, suçlu, amacına ulaşamayabilir, örneğin bir belge çalabilir, bu konuda bilgi sahibi olmak veya onu elden çıkarmak (ve aşına olmadan) hakkında gerçek bir fırsat bulmak için elinden geleni yapamaz, ancak bunu yapmak için: okur, kaçırılma emrini veren başka bir kişiye transfer, ancak bu eylemlerin gerçekleştirildiği andan itibaren işlem tamamlanmış sayılacaktır. Ancak, kaçırma, soygun kavramına karşılık gelen eylemler biçiminde gerçekleştirilirse saldırı anından itibaren tamamlanır.

Bazı araştırmacılar Kanunda öngörülen eylemleri nitelemektedir. Ceza kanununa fikri mülkiyet haklarını ihlal eden suçlar, Ticari sırlara karşı işlenen suçların sayısının, bilgi birikimi ya da özünün açıklanması hakkında yasa dışı bilgi toplanmasını içermesine rağmen, bir kavramın tamamen başkaları tarafından kapsandığı söylenemez. Hükümlerle korunan ticari sırlarla ilgili diğer bilgiler fikri hakların taşıyıcısı değildir.

Ticari sır sahibinin mevcut veya olası durumlarda gelirlerini artırmasına, adaletsiz harcamalardan kaçınmasına ve pozisyonunu korumasına izin veren” bilgi gizliliği modu tanımını içerir: malların, işlerin, hizmetlerin veya diğer ticari avantajların piyasası. Ticari, vergi veya banka sırrı oluşturan bilgileri şahsen veya başkalarına aktararak kullanmak yasaktır. Bu tür bilgilerin, şahsi olarak emanet edilen veya hizmet veya iş yoluyla tanınan bir kişi tarafından yasa dışı kullanılması durumunda, böyle bir kişi, herhangi bir fayda elde edebilir (örneğin, yapılan iş nedeniyle fiyattaki en kısa sürede artış hakkında bildiği hisseleri satın alarak) veya başka bir deyişle, örneğin, diğer kişilere zarar verebilmek için işverene zarar vermek. Kanunu yalnızca meşru çıkarları koruduğu için, bu bilgileri alan kişinin bunu yapma hakkına sahip olduğu durumlarda, gizli bilgilere erişimi olan kuruluşun çalışanlarının, baş rızası olmadan açıklamaları gerekir. “Ticaret Sırrı”nda sunulan ticari sır tanımında, fikri haklara referans yoktur “Ticari sır” terimi, bilgi koruma rejimini belirtmek için kullanılırken, "teknik bilgi" terimi koruma nesnesini belirtmek için kullanılır, yani; bilginin kendisi. Bu nedenle, aynı zamanda, teknik bilgi her zaman ticari sırların bir bileşeni olarak düşünülmemelidir ve bunlar entelektüel

faaliyetin sonucudur ve belirli bir işle mutlaka ilişkilendirilmesi gerekmez.

Aynı zamanda çeşitli pozisyonlarda ortaya konan farklılıkları not etmek gerekiyor:

1. İçeriğinde yer alan bilgilerin bileşimi farklıdır. Ticari sır niteliğindeki bilgiler - rakilere ulaşırsa telif hakkı sahibine zarar verebilecek hemen hemen her bilgi;
2. Genel kabul görmüş uygulamaya dayanan, entelektüel faaliyetlerin korunabilir sonuçlarının doğası, yöntemler, teknolojiler, üretim süreçleri, piyasadaki ürün ve hizmetleri tanıtırken ekonomik ve örgütsel kararları uygulama yöntemleriyle ilgili bilgiler;
3. Bu nesnelerin haklarının konusu farklıdır. Yalnızca tüzel kişiliğe değil aynı zamanda bir bireye de ait olabilir.

Bazı durumlarda (üretim sırrını ihlal ederken) suçların amacı fikri mülkiyettir. Ancak, en sık saldırı konusu girişimcilik faaliyeti ve adil rekabet düzenidir. Yalnızca piyasa ilişkilerine katılan hak sahiplerinin münhasır haklarını (üretim sırrına) korumayı hedeflenmektedir. Böylesi dar bir fikri haklar segmentinin korunması, incelenmekte olan maddenin korunmasındaki öncelikli amacın ticari faaliyetlerin etkinliğini artırmak için sunulan gizlilik rejiminin ve fikri mülkiyetin sadece ek bir amaç olduğunu göstermektedir.

Ceza Kanununa göre suç eylemleri arasında, yasadışı yollarla birlikte belgelerin, rüşvetin veya tehditlerin çalınması yoluyla ticari, vergi veya bankacılık sırrı oluşturan bilgilerin toplanması yer almaktadır. Rus ceza hukukunda, mucitlerin (bireylerin) hiçbir cezai yasal koruması yoktur, piyasa ilişkilerinde yer almayan bütünleşik devrelerin seçim başarıları ve topolojilerinin, icatlarının özü, yardımcı modellerin, bütünleşik devrelerin topolojileri hakkında cezai olarak bilgi edinilmesinden yazarlar. Bu tür bilgi toplama, belgeler, tehditler veya başka bir şekilde çalmak suretiyle gerçekleştirilebilir ve amaçları yazarın özgür iradesi, fikri hakları ve bazı durumlarda sağlığıdır. (hem yazarın kendisi hem de akrabaları).

Kanunda suçun amaç tarafının bir parçası olan diğer yasa dışı eylemlerin listesi çok geniştir. Yazışma gizliliğinin ihlali, vb., bilgisayar bilgisine hukuka aykırı erişim, bilgi ile aşına olma,

materyalin ele geçirilmesi ile eşlik edilmeyen bilgiler, bu bilgiyi içeren elektronik medyanın el koyması vb. ceza kanunları ile korunan somut nesnelere ilgili ilişkileri korumaz. Bir suç komisyonunda şiddet kullanımı, bu maddelerin, suça göre daha ağır bir ceza (azami yaptırımla karar vererek) öngördüğü durumlarda, kişiye karşı işlenen suçlarla ilgili yükümlülükler kapsamında ek nitelikler gerektirmektedir. Sonuç olarak, sağlık veya dayaklara hafif zarar verebilecek bir ticari, vergi veya bankacılık sırrı oluşturan bilgi toplama sürecindeki etki belirtilmektedir.

Son olarak, fikri mülkiyet, yazarların ve telif hakkı sahiplerinin haklarını tanımlayan ve kısıtlayan, varlıklarının başkaları tarafından ele geçirilmelerine karşı garantili korunmalarını sağlama gerekliliği nedeniyle sınır olarak hizmet eder. Ceza Kanunu, fikri mülkiyeti orijinal anlamıyla korumamaktadır, çünkü ceza hukuku çerçevesinde yansıtmanın ve güvence altına almanın yeterli bir yolu yoktur. Fikri mülkiyetin yaratılması ve kullanılmasıyla ilgili ilişkiler, ilgili yasal yasal işlemlerin kapsamlı bir listesine rağmen, yasama düzeyinde yeterince çözülmemiştir. Yasama dizisi için açık bir şekilde geliştirilmiş ortak bir temel bulunmaması, alanımızda ortaya çıkan sorunların çözümünde sistematik bir yaklaşımı engellemektedir. Bazı durumlarda, ihtilaflar ortaya çıkar, mevzuatta boşluklar ortaya çıkar, bu da belirli anlaşmazlıkları çözerken çoğu zaman adli uygulamalarla doldurulur. Bu bağlamda, fikri mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin ceza hukuku alanını düzenleyen mevzuatın daha da iyileştirilmesi gerekmektedir. Örneğin, bir ceza kanunu, komisyonun (açıkça cezai niteliklerinden dolayı) hukuki sorumluluğunun sağlanamaması nedeniyle, yazarın özgür iradesinin ihlal edilmesini sağlama sorumluluğunu üstlenmeli ve garanti etmelidir.

Teorik konuların, adli pratiğin, yetkili devlet ve kamu kuruluşlarının fikri mülkiyet haklarının ihlaliyle mücadeledeki faaliyetlerinin analizi, yasal ve bilimsel düzenlemelerin aparatının, bireylerin cezai sorumluluk sorunlarının çözümünde zorluklara neden olan standartların tasarımında yapılan yanlışlıkları, fikri haklarını ihlal etmek. Aynı zamanda, son yıllarda bu konuyla alakalı ciddi olumlu değişikliklerin yaşandığı vurgulanmalıdır: mevcut yasalarda

değişiklikler yapıldı, kolluk kuvvetlerinin nitelikleri, fikri mülkiyet koruması alanındaki eğitimleri önemli ölçüde arttı.

**“EŞREF BEY İLE ZÜHRE HAN” DESTANININ TÜR
ÖZELLİKLERİ, SEÇENEKLERİ, SANATSAL ÜSLUPLARI VE
EPİK TANIMLAMALARI HAKKINDA**

**ABOUT THE GENRE FEATURES, OPTIONS, ARTISTIC
STYLES AND EPIC DESCRIPTIONS OF THE EPIC “ASHRAF
BEY AND ZUHRE KHAN”**

Prof. Dr. Salide Şerifova

Azərbaycan Ulusal Bilimler Akademisi

Bakü - Azərbaycan

s.sharifova@lit.science.az

Özet

“Eşref Bey ile Zühre Han” destanı tür açısından farklı türlerin karışıklığının simbiyozu ile karakterizedir. Bir yandan, eserde nazım ve nesirin karışıklığını gözlemliyoruz, diğer taraftan da destanın farklı varyantları arasında ciddi bir fark olması dikkat çekiyor. Destanın sanatsal imgesi sisteminde aşk destanlarına has suretlerin aparıcı, kahraman suretlerinse sinkretik karakter taşımasını ve tarihi şahsiyetlerinin yansımasını gözlemliyoruz. “Eşref Bey ile Zühre Han” destanının ilgi çekici özelliklerinden biri de sanatsal imgelerin yerini değiştirmesidir.

“Eşref Bey ile Zühre Han”destanının ilginç özelliklerinden biri de onun nesir ve nazım karışık bir halk hikayesi olmasıdır. Destan nesirle nezimin biri-birini yedeklemesi prensipi üzerine kurulmuştur. Destanda kahramanın başına gelen türlü haller ve olaylar nesirle söylenmiştir. Nazım kısmındaysa konuyla alakalı his ve duyguları yansıtan şiirlerde ifade edilmiştir. Manzum kısımlarda genellikle Eşrefle Zührenin aşk, yürek çarpıntıları yansıtılır.

Ne yazık ki, hikayenin ne için nesir ve nazım karışık biçimde yapılandırıldığı, destanın nazım ve nesir karışık olmasına yol açan amiller tektik edilmemiş, buna yol açan faktörleri araştırılmamıştır. “Eşref Bey ile Zühre Han” destanının araştırılması farklı tarihsel dönemlerde, coğrafi bölgelerde ve kabilelerde oluştuğuna dair tezler

ortaya konabilir. Birbirinden ciddi şekilde farklı olan destan varyantları bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Destanın farklı varyantları vardır ve bu varyantlar hem metin açısından hem de tür özellikleri açısından bir diğerinden farklıdır. Hikayenin bir kahramanlık veya aşk hikayesi olup olmadığı konusunda araştırmacılar arasındaki tartışmalar devam ediyor. Öte yandan, araştırmacılar hangi varyantın esas metin olabileceği konusunda keskin bir fikir ayrılığına sahipler.

Anahtar kelimeler: aşk destanı, “Eşref bey ve Zühre Han” destanı, tür karışıklığı, nazım, nesir

Abstract: The epic “Ashraf Bey and Zuhre Khan” is characterized by the symbiosis of the confusion of different species in terms of species. On the one hand, we observe the confusion of poetry and prose in the work, on the other hand, there is a significant difference between the different options of the epic. In the system of the artistic image of the epic, we observe the expressions of love epics and the syncretic character of heroic surrogates and the reflection of their historical personalities. One of the interesting features of the “Ashraf Bey and Zuhre Khan” epic is the displacement of artistic images.

One of the interesting features of the epic “Ashraf Bey and Zuhre Khan” is that it consists of prose and poetry. Epic prose is based on the principle of backing up one-to-one. Any story that happened to the hero in the epic was told by prose. In poetry part, the poems reflecting the feelings and emotions related to the subject, generally reflect the love and heart flutter of Asharaf and Zuhre.

Unfortunately, the factors that cause confusion of prose and verse have not been investigated. Theses that “Ashraf Bey and Zuhre Khan” epic occur in different historical periods, geographical regions and tribes can be put forward. This thesis confirms the existence of epic variants that are significantly different from each other. Interestingly, these options differ in both text and type properties. Scientific debates around the epic genre continue. On the one hand, the disagreement continues with the fact that the team is a hero or Epic of love. On the

other hand, researchers have a sharp disagreement about which option is the first.

Key words: love epics, “Ashraf Bey and Zuhre Khan” epic , confusion of species, the prose, the poetry.

Azerbaycan edebiyat şünaslığının ilgisinden mahrum kalmış, lakin Azerbaycan halkının kültürel mirasının önemli bir parçası olan “Eşref Bey ile Zühre Han” destanı, Türk bilim adamları tarafından derinden incelenmiştir. Bu açıdan, Yrd. Doç. Ali Berat Alptekin’e, Ahmet Özdemir’e, Yrd. Doç .Dr. Doğan Kaya’ya, Şahamettin Kuzuculara ve emeği geçen diğer araştırmacılara minnettarlığımı bildirmek isterdim.

“Eşref Bey ile Zühre Han” destanı (farklı türlerdeki halk hikâyelerinin özellikleri ile birleşerek teşkil edilmiş karakteristik bir halk hikâyesidir) tür açısından farklı türlerin karışıklığının simbiyozu ile karakterizedir. Bir yandan, eserde nazım ve nesrin karışıklığını gözlemliyoruz, diğer taraftan da destanın farklı seçenekleri arasında ciddi bir fark olması dikkat çekiyor. Destanın sanatsal imgesi sisteminde aşk destanlarına has suretlerin aparıcı, kahraman suretlerinse sinkretik karakter taşımasını ve tarihi şahsiyetlerinin yansımaları gözlemliyoruz. “Eşref Bey ile Zühre Han” destanının ilgi çekici özelliklerinden biri de sanatsal imgelerin yerini değiştirmesidir.

“Eşref Bey ile Zühre Han” Destanının Karakteristik Özellikleri

“Eşref Bey ile Zühre Han” destanının ilginç özelliklerinden biri de onun nesir ve nazım karışık bir halk hikâyesi olmasıdır. Destan nesirle nazımın biri-birini yedeklemesi prensibi üzerine kurulmuştur. Destanda kahramanın başına gelen türlü haller ve olaylar nesirle söylenmiştir. Nazım kısmındaysa Konuyla alakalı his ve duyguları yansıtan yerler ise şiirlere ifade edilmiştir. Manzum kısımlarda genellikle Eşref’le Zühre’nin aşk ve yürek çarpıntıları yansıtılır.

Şahamettin Kuzucular “Eşref Bey ile Zühre Han” destanında nesirle nazımın biri-birini izlemesi özelliğine şöyle bir izah getirir:

“Hikâyemizin özellikle Kars varyantında çok sayıda manzum parçalar bulunur. Fakat bu manzum parçaların tamamını göz önüne aldığımızda bile nesir anlatımının esas olduğu, manzumelerin ise bir süs olarak kaldığı görülür. Bu yüzden Eşref Bey hikâyesinin bir türkü ya da başka bir manzum parçanın üzerine kurulduğunu söylemek güçtür.”[Eşref bey ile Zühre Han. s. 32]

Ayrıca, destan'ın nazımla yazılmış kısımlarında âşık yaratıcılığının etkisine de rastlıyoruz. Buta içip de bayılmış Eşref Bey'i uyandırmak için Abdullah Hoca ve Murat arasındaki deyişme tam olarak sevgililerin arasında olan deyişmeleri hatırlatıyor. Bu deyişmeye dikkat edelim:

Abdullah Hoca:

Kâh giderem medreseye ders ohurum Hakk için

Bazı işret eyliyerem dünyada safa için,

Deli gönül ah çekiyor Cenneti Âla için

Aslımız Hz. Adem ismim Abdullah ola

Pir Murat:

Eşref yavrum derde düştü bulamaz dermanını

Verseler hicran eline gurdaramaz gülbanını

Biner aşkın semendine açarsan yelkenini

Adımız Pir Murat iken gorharam bi murat ola. [Eşref bey ile Zühre Han. s. 155]

Destandaki deyişmeler, soru-cevap halindeki diyaloglar şeklindedir. Eşref Bey'le Zühre Hanım'ın deyişmeleri de manzum soru-cevap şeklindeki diyaloglar halindedir. Bu deyişmeler üstat âşıkların maharetli deyişmelerine pek benzemese de, atışma ve deyişme özelliklerini taşır.

Aldı Eşref:

Name yazar gönderirler

Zühal Han'a bildirirler

Eşref Bey'i öldürürler

Niçin beni uyandırdın?

Aldı Zühre:

Zühre'yem canım çürüdü

Damarda ganım gurudu

Sultan mum aldı yürüdü

Onun için uyandırdım. [Eşref bey ile Zühre Han. s. 202]

Ne yazık ki, hikâyenin ne için nesir ve nazım karışık biçimde yapılandırıldığı, destanın nazım ve nesir karışık olmasına yol açan amiller tetkik edilmemiş buna yol açan faktörler araştırılmamıştır.

“Eşref Bey ile Zühre Han” destanının araştırılması farklı tarihsel dönemlerde, coğrafi bölgelerde ve kabilelerde oluştuğuna dair tezler ortaya konabilir. Birbirinden ciddi şekilde farklı olan destan varyantları bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Destanın farklı varyantları vardır ve bu varyantları hem metin açısından hem de tür özellikleri açısından bir diğerinden farklıdır.

Destanın türü etrafındaki bilimsel tartışmalar halen sonuçlanmış değildir. Hikâyenin bir kahramanlık veya aşk hikâyesi olup olmadığı konusunda araştırmacılar arasındaki tartışmalar devam ediyor. Öte yandan, araştırmacılar hangi varyantın esas metin olabileceği konusunda keskin bir fikir ayrılığına sahipler.

Destan metinlerinin toplanması ve baskısı alanında daha çok iş görmüş Şahamettin Kuzucular, destanı hem aşk, hem de kahramanlık destanı olarak kabul etmiştir. “*Eşref Bey Hikâyesi hem aşk, hem de kahramanlık hikâyelerinin özelliklerini birden taşıyan ilginç bir hikâyemizdir.*” [Eşref Bey ile Zühre Han. s. 225] Şahamettin Kuzucular bu düşüncesini kanıtlamak için M.H. Tehmasib’in düşüncelerini alıntı olarak yazmıştır: “*Bu nedenle bu hikâye M.H. Tehmasib’in “Mehebbet destanları”nın alt gurubu olarak ele aldığı “Mehebbet gehremanlık hududlarına dayanan” hikâyeler arasındadır.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 225]. Aynı zamanda Şahamettin Kuzucular Pertev Naili Boratav’ın “Eşref Bey ile Zühre Han” destanını “bir aşk hikâyesi

olarak” değerlendirmesi görüşü ile hemfikir olmamış, gerekçe olarak da tahkikatçının destanı daha detaylı tahlil etmemesine bağlamış veya Boratav’ın bilmediğimiz bir varyantına bakarak bu düşünceye sahip olmuş olabileceğini öne sürmüştür. “*Fakat Boratav, ya bu hikâyeyi iyi analiz edememiş yahut da bilmediğimiz bir varyantına dayanarak bu kanya varmıştır.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 225]

Şahamettin Kuzucular “Eşref Bey ile Zühre Han” destanında “*Ignacz Kunos, Nihat Sami Banarlı, İsmail Habib Sevik, Hikmet İlaydın, Mustafa Nihat Özön, Pertev Naili Boratav, Memmed Hüseyin Tahmasib, Edmond Saussey gibi araştırmacıların bazı tasnif denemeleri vardır*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 19] kaydını düşerek, onların farklı tesnifat bölgülerini vermiş ve aynı zamanda bu bölgülere kendi tutumunu da bildirmiştir. Bölgülerin bazılarında katılmayan Şahamettin Kuzucular, kendi tutumunu da açıklamıştır.

Şahamettin Kuzucular’ın “Eşref Bey ile Zühre Han” destanını hem aşk, hem de kahramanlık destanı olarak düşünmesi bilimsel açıdan tartışmalı bir konudur. Belirtmek gerekir ki, Şahamettin Kuzucular “Eşref Bey ile Zühre Han” destanının hem aşk hem de kahramanlık destanı olduğunu iddia etmiş, destanın ilk bölümünde Murat’la alakalı olayların tasvirini kahramanlık destanına, ikinci bölümünü olan Eşref’le Zühre’nin aşkını anlatan sevgi dolu olayları aşk destanına ait olmasıyla alakalandırmıştır. “*Murat’ın eşkıyalığını anlatan birinci bölüm tamamıyla kahramanlık hikâyesi özelliği taşır. Eşref ile Zühre’nin aşkını anlatan ikinci bölüm ise; asıl aşk hikâyelerimizin tüm özelliklerini taşımaktadır.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 225]. Şöyle ki, destan kendisinde kahramanlık destanlarına has özellikleri değil de, aşk destanlarına uygun olan özellikleri taşıyor.

İster kahramanlık, isterse de aşk destanlarında farklı semiotik kodlar ve yapılar sahip olan folklor ürünlerinden biridir. Bu açıdan, farklı semiotik kodları yansıtan mifoloji ve tarihi yapıların farklı yaşamlarını talep eden kahramanlık ve aşk destanlarının kahramanları da farklı oluyor. “Eşref Bey ile Zühre Han” destanında epik kahramanlar kahramanlık destanının kahramanlarını değil, aşk destanlarının kahramanlarının özelliklerinin taşıyıcılarıdır. Kahramanlık destanları halkın ananelerini, savaş kudretini, toprak

uğrunda candan geçmek idealini yansıtıyor. “Eşref Bey ile Zühre Han” bu özelliklere sahip olan karakterler olsa da, onlardan bunları yapan kahramanların olmaması sırf destanın edebiyatta kahramanlık destanı örneği gibi değil de, aşk destanı örneği olmasını kanıtlıyor.

Aşk destanları saf aşk, sevgi uğrunda iki aşığın birlikte mücadelesini yansıtıyor ve genellikle, mutlu sonla bitiyor. Ana karakterler, ister kız isterse de erkek; kendi isteklerine kavuşuyor. Aşk destanlarında aşık kişinin maksadına ulaşması işin muhtelif engelleri aşmak zorunda kalması ve daima ölüm tehlikesi altında olması bariz bir şekilde bu destanda da gözükmemektedir. Bu açıdan “Eşref Bey ile Zühre Han” destanında âşıkların kavuşması, Eşrefin ölümle yüzleşmesi gibi örnekler destanı aşk destanı gibi düşünmemize esas teşkil etmektedir.

Çok planlı ve çok katlı olan bu destanda aşk destanlarının bir sıra ananevi özellikleri olan kahramanın buta alması, butanın ardınca sefer etmesi, buta uğrunda mücadele etmesi, âşıklarla deyişme gibi epizotların kendilerini yansıtmaları destanın sadece aşk destanı olduğuna dair delaletler olmaktadır. Destanlarımızın inkişaf tarihini izlerken “Arzu-Qember”, “Tahir-Zöhre”, “Aşık Qerib-Şahsenem”, “Şah İsmayıl-Gülzar”, “Abbas-Gülgez”, “Alıxan-Peri”, “Qurbani”, “Novruz-Qendab”, “Letif Şah”, “Şahzade Əbülfəz”, “Mahmud və Ağcaqış”, “Emrah”, “Memmedhan və Selbi Hanım”, “Yahşı və Aşık” gibi diğer destanlarda da buta akdinin asıl aşk hikayelerinin ana unsurlarından birisi olduğunu göstermektedir.

Destanda Zühre’ye buta verilmesi sahnesinin tasviri aynı zamanda İlahi tarafından programlaştırılmış kader gibi de gösteriliyor. Hızır, Zühre’ye buta verilme anını şöyle açıklıyor: “*Kuzum fazla üzülme rahatsız olma. Sana bade vereceğim gizim. Allah sana muradını verdi. Verceğim badelerin birini Allah, birini Pir, birini de bir yiğidin aşkına içeceyhsin.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 151]

İnanç değer dünyası ve etnik-tarihi hafızasıyla günümüze kadar gelmiş destanda Hızır tarafından Eşref’e buta verilmesi kısmındaki tasvir diğer destanlarımızdaki buta verme motifine birebir benzemektedir.

“Eşref Bey ile Zühre Han”destanının süjet hattının başkahramanı Eşref Bey’in faaliyet üzerine kurulmuş, buta da bütün faaliyetin programlaştırılmış planı gibi kendisini gösteriyor: “*Hz Pir, üçüncü badeyi de doldurdu. Eşref’e uzattı.*”

- *Bunu da Şiraz’da Zühal Han’ın qızı Zühre aşkına içeceyhsin.*”
[Eşref bey ile Zühre Han. s. 150]

Hızır’ın ne Eşref’in, ne de Zühre’nin başka biriyle evlenemeyeceğini söylemesi de sırf buta verilmesinin tasviri ile alakalandırılıyor. Hızır belirtiyor ki, “*O kimseye gidemez; sen kimseyi alamazsan. Yar yoluna canını feda edip, ya bulacan yarını; ya verecen serini (başını).*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 150]

Destanda butanın Eşref Bey’i hikâyenin ana omurgasına bağlayan güç gibi kendisini gösterdiğini görüyoruz. Eşref Bey’in butadan sonra Hakk aşığı oluvermesi, isteğine ermek için gurbete çıkması, aşk destanlarının ana konusunu teşkil eder. Hakk aşığının sınav meydanına dönüşen gurbete çıkma ve yaban ellerde başına felaketlerin gelmesi epizotları, aynı zamanda kahramanın isteğine erme alanına dönüşüyor.

Destanda Eşref’e buta verilmesi sonrasında Eşref’in âşıklık ve saz çalma yeteneğine kavuşup şiir söyleyebilmesi motifi de bizde merak uyandırmaktadır.

Hocam bu sözlerin sahi degildir.

Suyumu getiren Mahi degildir.

Sevdigimin adı Mine degildir.

Mukadderat beyle çaldı kalemi. [Eşref Bey ile Zühre Han. s. 157]

Kahramana buta verilmesi, kahramanın ikileşmesi, yani âşık ve maşuğun mutlak şekilde kendilerini göstermesi, Hızır Nebi’nin bade içirme sahnesinde ortaya çıkması gibi faktörler aşk destanlarının en önemli özelliklerindedir. Aşk destanlarında ilahi aşkın tasviri, ilahi aşkın kendisini sevenlerin davranışlarında kendisini göstermesi, butanın âşıklara verilmesi sahnesinin tasvirleri, butanın ilahi aşkın sembolü olduğuna kanıt olduğu gibi bu hikâyenin de aşk hikâyesi

olduğunun ispatıdır. Bu sebepten de, “Eşref Bey ile Zühre han” destanını aşk destanı örneği gibi belirtmek gerekiyor.

Destanın Varyantları ve Sanatsal Dili

Belirtmek gerekir ki, “Eşref bey ile Zühre Han” destanının varyantları çevresinde bilimsel tartışmalar devam etmektedir. Türkiye’de aşıklar tarafından söylenilmiş “Eşref Bey ile Zühre Han” destanı Şahamettin Kuzucular tarafından kapsamlı izahı “Eşref Bey ile Zühre Han” (Metin-Tenkit-İnceleme) [Eşref Bey ile Zühre Han] ismiyle kitap halinde okuyuculara sunulmuştur. Eşref Bey ile Zühre Han” (Metin-Tenkit-İnceleme) kitabında gösterilmiş “Eşref Bey ile Zühre Han” destanının varyantlarının özetleri de aktarılmıştır. Bu varyantlar Yrd. Doç. Ali Berat Alptekin’in Erzurum’da Behcet Mahir’den derlediği variant”, “Ahmet Özdemir’in 1975 yılında Sivas’ın Kayadibi nahiyesine bağlı Çongar köyündeki Âşık Hasan Kalputçu’dan derleyerek lisans tezi olarak hazırlanan derlemesi”, “Yrd. Doç. Dr. Doğan Kaya’nın 1992 yılında, Sivas, merkeze bağlı Savcun köyünden Noksanı mahlası Ahmet Turan Ünal’dan yaptığı derleme”, “Erzurum’da lisans tezi olarak Şenkaya Halk Hikâyelerinden Derlemeler içerisinde Eşref Bey hikâyesi” açıklanmıştır. Kitapta destanın metinlerinin farklı varyantlarının tahlili destanın, destanın kesin olarak Kars’la bağlılığını ortaya koymaktadır. Kısaca tüm varyantlar bu destanın Azerbaycan’ın kültürel sahası içerisinde gösterebileceğimiz Kars’ta ve şimdiki Türkiye coğrafyasının içinde oluşmuştur.

Bundan dolayı da, “Eşref Bey ile Zühre Han” destanının “*yörede tanınan usta bir halk ozanı*” Bayram Köroğlu tarafından anlatılan Kars varyantı Şahamettin Kuzucular tarafından en kapsamlı varyant - hatta esas metin - olarak seçilmiş ve takdim edilmiştir. Şahamettin Kuzucular, destanın 1994 yılında Kars’ın Selim ilçesine bağlı olan Akyar köyü doğumlu – şeceresi de Azerbaycan’a uzanan - Akyarlı Bayram Köroğlu’ndan derlendiğini, anlatıcı destanı anlatırken sesinin Karşlı Aşık Şeref Taşlıova tarafından kasete kaydedildiğini, kendisinin de bu ses kaydını dinleyerek yazıya aktardığını belirtmiştir. [Eşref bey ile Zühre Han. s. 123]

Şahamettin Kuzucular hikâyesinin yayıldığı alan hakkında da şunları ilave eder. “...Hikâyenin Anadolu varyantlarının Kars, Erzurum, Şenkaya, V5, Behcet Mahir, V2, Sivas, V3 ve V4te olduğunu gözönünde bulundurursak, hikâyenin Doğu Anadolu’da yaygın olarak bilinen bir hikâyeye olduğu anlaşılır.” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 228]. Bu düşünceyle de destanın başlıca varyantını Kars varyantı olarak kabul etmiştir.

Şahamettin Kuzucular’ın hikaye “*Terekeme, Türkler tarafından yaratılmış olmalı*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 29] görüşü çok dikkatimizi çekmiştir. Bu tez, Azerbaycan’ın edebi eleştirisi için önemlidir. Terekeme Türkleri denilen etnik gruplar, Azerbaycan halkının etnogenezisini etkileyen etnik gruplardan biridir. Böylece, Eşref Bey ile Zühre Han destanı, varyantları ile metinlerinin analizi, destanın Azerbaycan halk kültürünün tarihi ve edebi bir ürünü olduğunu göstermektedir.

Bir yandan destanda adı geçen Azerbaycan’a ait, şehir ve ilçe isimleri de bu görüşün kanıtıdır. Gence ve Karabağ hikâyesinin ana mekânlarıdır. Şeki, Şirvan, Hoy, Erdebil gibi Güney ve Kuzey Azerbaycan’a ait yer isimlerinin bulunması da düşündürücüdür. Hikâyede - Azerbaycan kültürel sahasına dahil olan - onlarca diğer yerlerin isimlerinin olması da önemlidir. Örneğin, destansı Karabağ’ın adının gelişimine odaklanalım: “*Karabağda olan biten her yanı baca (haraç) bağladı.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 130] Ve ya “*Ben Genceliyim. Gence’den geliyorum.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 174]

Öte yandan, destanın dilinin Azerice yakın olduğunu görüyoruz. “Eşref Bey ile Zühre Han” hikâyesinin dil ve anlatımı da ilginçtir. Eşref Bey Hikâyesindeki anlatım dilinin Türkçe’nin hangi şivesine ait olduğu konusu da eserde incelenmiştir. Şahamettin Kuzucular, Kars varyantındaki anlatım dilinin Azerbaycan dili ile alakası üzerinde durmuştur. Bu noktadan hareketle Zühre Han ile Eşref Bey Hikâyesinin anlatım diline Azerbaycan’da konuşulan Türkçenin kuvvetli bir şekilde yansıdığını müşahede etmekteyiz.

Şahamettin Kuzucular hikâyesinin Azerbaycan şivesinin ve Kars ağzının söyleyiş hususiyetleri ile anlatıldığını hikâyeden birçok alıntı ve örnekler göstererek ispat etmeye çalışmıştır. “*Hikâyenin dili, Kars*

ağzı ve Azeri Türkçesinin özelliklerini taşır” [Eşref Bey ile Zühre Han. s. 226]

Şahamettin Kuzucular, destanda geçen Arapça ve Farsça kökenli sözcüklere de dikkat çeker. “*Hikâyede, Arap ve Fars kökenli birçok kelime de vardır.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 226]

Fakat Şahamettin Kuzucular destanda geçen Arapça ve Farsça sözcüklerin destanın diline hanel getirmedğini Arapça ve Farsça kelimelerin destanın dilini baltalamadığını da vurgular. “*Hikâyede birçok Arapça ve Farsça terkip, tamlama sanatlı söyleyişlere rastlanılsa da hikâyeye güzellik katan asıl unsurlar sevimli halk deyişleri ve söyleyiş güzellikleridir.*” [Eşref bey ile Zühre Han.. s. 226]

Destanı okurken, Arapça ve Farsça kelimelerin kullanımının destan dilini etkilemediği müşahede edilmektedir. Örneğin, “Ben bir zenne (zenne farsça da kadın demektir) kız olduğuma göre gene gendi kapımdan, gendi terefimden mektub sayrı (ulak-postacı) gönderdim”. Zenne kelimesi Farsça bir kelimedir. Bu kelimenin destanda kullanımı destanın diline zarar vermemiştir ve destan okurken bile anlaşılabilir.

Destanın Sanatsal Karakterleri

Azerbaycan destanlarını dünyadaki diğer hikâyelerden ayıran karakteristik özellikler: aşk destanlarının ana karakterlerinin Âşık ve Meşuk olması, onlara yardım eden veya engelleyen güçlerin bulunması, dönemin tarihi figürlerinin destanlarda yer alması vb unsurlardır ki bu destanda da bu unsurlar açıkça görülmektedir.

Halk tefekkürünün bir yansıması olan destanın ana konusu Eşref Bey ve Zühre'nin aşk öyküsü olsa da, Eşref'in babası Murat, hikâyenin ana unsuru olarak gözükmemektedir. Murat'ın eşkıyalık yaptığını bilmemize rağmen, onun dstandaki etkinliği Eşref ve Zühre kadar önemli olmamıştır. Murat'ın hikâyesi Eşref Bey'in tarihi şeceresine dikkat çekmek açısından önemlidir. Yani, Murat'ın nasıl han olduğu, İnci hanımla nasıl evlendiği, Eşref Bey'in dünyaya nasıl geldiği vs.

Aşk destanlarımızdaki kahramanların “mucizevi doğuşunun” Derviş, İmam Ali ve Hızır Nebi gibi sakral çevrelerin yardımları ile alakalandırılması, Hz Pir'in mistik bir karakter olarak tasviri, mitolojik

düşüncenin buta geleneğinin ve mistik söylemdeki bir yansıma biçimi ve bununla ilgili inançların bir devamı olarak düşünülmelidir. Hızır Nebi'nin tasviri, onun dili ve dedikleri diğer aşk hikâyelerimizde de gözükten Hızır imajının özelliklerine aydınlık getirmektedir. Örneğin, Eşref Bey Hikâyesinde Hızır (veya Hz Pir) şu şekilde tasvir edilmiştir. “yeşil imameli, yeşil sarıhlı beyaz cübbeli, sekiz cennet gohusuyla etrafında yarenleri...” [Eşref bey ile Zühre Han. s.148] Bu tasvir halk düşüncesindeki Hızır imajının resmini çizmiş de olur.

Hızır'ın kendisi olarak tanımlanan Hz. Pir destanda şöyle açıklıyor: “Yavrum ben Pirim. Senin Pirinim! Dar yerde, derunder yerde, üç kere: Ya Hızır! Ya Hızır! Ya Hızır! Pirim... çağır. Gelim; dan yerde, derunder yerde, dağda, derede, ummanda, deryada, tufanda seni gurtarım! Sen de muradına yet!” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 149]

Hızır'ın Eşref'i ölümden kurtarması epizodu da ilgi çekiyor. Hebib Bey'in kardeşi Deli Behram, Eşref'i öldürmek üzere iken Hızır, dar gününde imdada yetişerek Eşref'i ölümden kurtaran mistik bir varlık olarak karşımıza çıkıyor. Aşk hikâyelerinde sakral karakterlerin kahramana yardımcı olmaları yaygın bir unsur olmaktadır.

Destan kahramanları genellikle diğer destanlardaki ortak özelliklere sahip ananevi karakterler olmaktadır. Bu kahramanların ananevi özellikleri kahramanlarının statüleri ile de alakalıdır.

Eşref Bey ve Zühre han da bu ananevi özelliklere sahip olan kahramanlardır ve her ikisi de Han ve Bey evlatları olan yüksek statüye sahip aile çocuklarıdır. Kısaca her ikisi de destan geleneklerimizin tipik özelliklerini içeren bir işleve sahiptirler. Destanlarda, kahramanların durumu, âşıklık mertebeleri vb kahramanlarının adlarına da yansır. . Destanın kahramanı olan Eşref (Eşref) adı Arapça kökenlidir. (Eşref saati olarak kabul edilen bin yılda bir denk gelen bir saate doğduğu için bu adı almıştır.) Zühre adı da Arapça kökenli olup, güneş sistemine giren yedi yıldızdan biri ve gökteki yıldızların en parlağı olan Venüs'ü işaret etmektedir. Venüs (Hikâyemizdeki karşılığı olan Zühre - Nahit) figüratif olarak bir aşk tanrıçasıdır.

Hikâyede tarihsel figürlerin yer alma olasılığı araştırmacılar tarafından da belirtilmiştir. Şahamettin Kuzucular, “Eşref bey ile Zühre

Han” destanındaki tarihi olaylara değinmiş ve çağın olaylarını Şah Abbas zamanına bağlamıştır. Şahamettin Kuzucular, destanda geçen olayların 1630' lu yıllara tekabül ettiği görüşü içindedir. “*Hikâyenin zamanı 1630 lu yıllarından önceki Azerbaycan, Güney Azerbaycan ve İran zemini ve zamanıdır.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 226] Hikayenin kendisi de şu hikayeye ilgilidir: “*İran’da Şah, Şah’a karşı İstanbul’da Padişah otururken, İstanbul da Ali Osman devletini temsil eden Padişah, İsfahan’da Şahoğlu Şah Abbas zamanının hikayesi...*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 126] Kitaptaki tarihsel olayların tanımlanmasına ek olarak, Şah Abbas, Murat Han ve Habib Bey gibi figürlerin tarihi figürler olduğu gerçeği, Şahamettin Kuzucular tarafından vurgulanmaktadır.

Genel olarak, destan araştırmacıları destanlarda yer alan bazı karakterlerin tarihi figürlerle ilgili olduğunu iddia etmişlerdir. Örneğin, “Abbas-Gulgaz” destanının on altıncı ve 17. yüzyılın başlarındaki Ashug Abbas Tufarganlı ile ilişkilendirilmiş olması literatürümüzle ilgilidir.

Efsanede Eşref ve Murat ana karakterler olmasına rağmen, Abdullah Hoca, Habib bey, Behram, Mehmet, Şah-ı Duhter, Kahveci Rüstem ve diğerleri yardımcı tipler olmaktadır. Yardımcı tiplere destan karakter sistemini içermeyen ama destanın manevi değerlerini taşıyan destandaki olayların gerçekleşmesinde rol alan kişiler olarak görmekte fayda vardır.

“Eşref Bey ile Zühre Han” destanındaki karakterlerin işlevleri de çok merak uyandırmaktadır. Destanda bu tür karakterlerden biri Murat'ın karakteridir. Murat imajının Pehlivan Murat - Deli Murat - Eşkuya Murat, Han Murat - Pir Murat zincirindeki imajına dönüşümünü gözlemliyoruz. Murat imajının böyle bir dönüşüm Murat'ı destandaki işlevlerinin sürekli olarak değişmesi ile ilgilidir. Genel olarak, destandaki karakterlerin işlevini değiştirmek iki açıdan ortaya çıkar. İlk olarak, kahramanın imajı destanda farklı bir şekilde sunulur. Dolayısıyla, destanın başlangıcında, karakter yapısı ya pozitif ya da negatif ya da negatif, pozitif bir görüntüdür. Bu açıdan bakıldığında, bu tür bir karakter, karakter değişikliğinden dolayı tartışmalı bir görüntü olarak algılanır. Bu yüzde Murat karakteri aynı destanın farklı

versiyonlarında farklı ve bir diğerlerine benzemeyen zıt karakterler halinde anlatılmıştır.

Murat'ın hikâyesindeki karakteri bir yetim imajı olarak sunulmuştur. Murat, Şah Abbas'ın eğitim politikası altında eğitim görmüştür. “*Gencede, babası, anası rehmete gavuşmuş; sahapsiz, umutsuz, bir umudu Allah olan, Murat ismindeki, bir Yusuf-I Kenanı temsil eden, yaratılışı güzel, ahlağı güzel, hüsniyeti güzel bir cocuğı da ohula aldılar.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 127]

Murat'ın soyguncuya dönüşmesinin nedeni aynı zamanda halkın içinde bulunduğu koşullar nedeni ile de alakalı olduğu dikkati çeker. “*Murat gelen gide Avrupa bezirgânları soydu. Ağayı, beyi, köyü, gazayı, vilayeti çoh aciz durumda bırahdı*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 130] Murat'ın arkadaşları olan Recep ve Çintirgırış de Nazım Han tarafından belirlenen kurallara itiraz ederek ölüme mahkum edildikleri için eşkiya olmuşlar ve dağa çıkmışlardır. Bu dönüşüm destanda yansıtılıyor: “*...Böyle bir hana, vezire, ağaya, beye isyan eden yarın, memlekete büyük zarar açar. Daggada bunların idamını, bunların asılıp kesilmesini, emredeceysin.*” [Eşref bey ile Zühre Han. s. 129]

Sonuç olarak, Azerbaycan halkının destanlarıyla karşılaştırmalı olarak “Eşref Bey ile Zühre Han”destanı'nın karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve Azerbaycan'da modern Azerbaycan okurları için uyarlanması ve yayınlanması için acil bir ihtiyaç vardır. Umarım bu yazı “Eşref bey ile Zühre Han” destanına adanmış makale ve araştırmaların başlangıcı olacaktır.

Kaynakça:

Şahamettin Kuzucular. Eşref bey ile Zühre Han (Metin – Tenkit - İnceleme) Akıl Fikir Yayınları, Ocak 2018, - 234 s.

**КОНКОРДАНС-СЛОВАРЬ ПО ЛЕКСИКЕ ГАЗЕЛЕЙ
БАБУРА (НА ПРИМЕРЕ 116 ГАЗЕЛЕЙ)
CONCORDANCE DICTIONARY OF BABUR'S
GAZELLES
(ON THE EXAMPLE OF 116 GAZELLES)**

Шахноза ЗИЯМУХАМЕДОВА

И.о.доцента кафедры узбекского языка и литературы

Ташкентского государственного юридического университета

Ташкент – Узбекистан,

shahnozaziyo@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4101-7066

Аннотация

Это статья о небольшом согласованном исследовании, основанном на поэтических жемчужинах правителя и поэта, освещенном примерами тем из поэзии Бабура и дающая некоторое представление о лексических единицах. Кроме того, дан низкочастотный словарь наиболее часто употребляемых в газелях слов, а также изафетных сочетаний.

Выявление наиболее часто употребляемых, высокочастотных слов в произведениях известных писателей или поэтов важно как с теоретической, так и с практической точки зрения. Частотный словарь языка известного писателя или поэта дает информацию о мастерстве писателя в словоупотреблении, индивидуальности, связи с литературным языком периода, в котором он жил, его вкладе в литературный язык, отличиях словоупотребления от других писателей и более. Кроме того, частотный словарь оказывает большую теоретическую и практическую помощь в изучении семантической, фонетической и морфологической структуры языка лингвостатическим путем.

Частотный словарь также дает возможность более глубокого филологического изучения произведений автора.

Мы тоже решили обратиться к газелям Бабур. На примере его 116 газелей мы попытались изучить словарный запас его поэзии и составить низкочастотный словарь.

Конкорданс обеспечивает прочную основу для дальнейших исследований. Одним словом, лингвистическая статистика, частотные словари и конкордансы являются надежным источником при изучении особенностей языка автора, соотношения высокочастотных и низкочастотных слов в его языке, мастерства писателя или поэта в словоупотреблении, различиях и общие черты.

Ключевые слова: статистический метод, лексика, частотный словарь, конкорд, газель, лирика, изафетное сочетание.

Abstract

This is an article about a small coordinated study based on the poetic gems of the ruler and the poet, illuminated by examples of themes from Babur's poetry and giving some idea of the lexical units. In addition, a low-frequency dictionary of the most frequently used words in ghazals, as well as isafet combinations, is given.

The identification of the most frequently used, high-frequency words in the works of famous writers or poets is important both from a theoretical and practical point of view. The frequency dictionary of the language of a famous writer or poet provides information about the writer's skill in word usage, individuality, connection with the literary language of the period in which he lived, his contribution to the literary language, differences in word usage from other writers and more. In addition, the frequency dictionary provides great theoretical and practical assistance in the study of the semantic, phonetic and morphological structure of the language in a linguostatic way. The frequency dictionary also provides an opportunity for a deeper philological study of the author's works.

We also decided to turn to Babur's gazelles. Using the example of his 116 ghazals, we tried to study the vocabulary of his poetry and compile a low-frequency dictionary.

Concordance provides a solid foundation for further research. In a word, linguistic statistics, frequency dictionaries and concordances are a reliable source for studying the features of the author's language, the ratio of high-frequency and low-frequency words in his language, the skill of the writer or poet in word usage, differences and common features.

Key words: statistical method, vocabulary, frequency dictionary, concordance, gazelle, lyrics, isafet combination.

В последние годы, с развитием компьютерных технологий и увеличением их возможностей, лингвисты все чаще обращаются к математическому методу - лингвостатистике. В лингвистике статистический метод используется не просто, а для обеспечения достоверности и надежности данных. По мнению Л. Р. Зиндера и Т. В. Строевой, в какой бы области приложения она ни была, статистика никогда не бывает просто целью. Она всегда используется для понимания свойств, структуры и любого аспекта изучаемого объекта, а также для того, чтобы сделать соответствующие теоретические выводы или применить их на практике посредством этих качественных выводов. В языкознании статистическое описание и статистический эксперимент — это не универсальный метод, решающий все теоретические и практические задачи языкознания, а способ решения этих задач.

Выявление наиболее часто употребляемых, высокочастотных слов в произведениях известных писателей или поэтов важно как с теоретической, так и с практической точки зрения. Частотный словарь языка известного писателя или поэта дает информацию о мастерстве писателя в словоупотреблении, индивидуальности, связи с литературным языком периода, в котором он жил, его вкладе в литературный язык, отличиях словоупотребления от других писателей и более. Кроме того,

частотный словарь оказывает большую теоретическую и практическую помощь в изучении семантической, фонетической и морфологической структуры языка лингвостатическим путем. Частотный словарь также дает возможность более глубокого филологического изучения произведений автора.

Перед узбекскими лексикографами, лингвистами и программистами стоит огромная и актуальная задача создать совершенный алфавитно-частотный словарь современного узбекского языка на основе частотных словарей известных писателей, поэтов, десятков миллионов слов. К числу таких задач относятся полный частотный словарь произведений Бабура и создание совершенного словаря языка произведений Бабура. Изучая язык произведений Бабура, можно определить его индивидуальность в словоупотреблении, особенности языка периода, в котором он жил, сходство и различие литературного языка с языком автора.

Мы тоже решили обратиться к газелям Бабура. На примере его 116 газелей мы попытались изучить словарный запас его поэзии и составить низкочастотный словарь. В стихах Бабура, как известно, проявлялись разные стороны жизни. В частности, если говорить о верности, преданности, неверности в его лирике:

Не вафо умрумда ул жону жаҳондин кўргамен,

Ким вафо жондин кўрубтурким, мен ондин кўргамен?!

Или

Сендек менга бир ёри жафокор топилмас,

Мендек сенга бир зори вафодор топилмас.

Или

Ул вафосиз ёрдин чекмак не, яъни мунча гам,

Хусн аҳли, чунки, Бобур, дунёда бисёр эмиш.

Демонстрируя мастерство в использовании искусства тазада, Бабур смог поставить не два слова с противоположным

значением, не четыре слова, а шесть слов в одном байте с противоположными значениями:

Нетгаймен ул рафиқ билаким, қилур бәсе,

Мехру вафо – рақибга, жавру жафо – манга.

Посмотрим на противоречивые показатели в байте:

рафиқ — рақиб;

мехр — жавр;

вафо — жафо.

В газелях Бабура слово вафо (вера) употребляется 18 раз, слово вафодор (верный) — 2 раза, а слова вафосиз и бевафо (неверный) — 4 раза.

Выражая в своих стихах тоску по родине, правитель Индии невольно ссылается на свою немощность из Андижана:

Не ерда бўлсанг, эй гул, андадур чун жони Бобурнинг,

Ғарибингга тараҳхум айлагилким, андижонийдур.

Тема несчастья, безучастности в судьбе человека, неполучения добра от кого-либо усливают эмоциональность в лирике поэта:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,

Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

Или

Неча даврон гуссаси бўлгай менинг жонимга хос,

Кошки ўлса, доғи бу гуссадин бўлсам халос!

Или

Ким кўрубдур, эй кўнгил, аҳли жаҳондин яхшилиг?

Кимки, ондин яшии йўқ, кўз тутма ондин яхшилиг!

Или

Юз жавру ситам кўрган, минг меҳнату гам кўрган,

Осойиши кам кўрган мендек яна бир борму?!

Но есть и надежда, уверенность, оптимизм в противоположной жизни:

Эй кўнгул, юз пора қилса ёр тиги, гам ема,

Лутф этиб, гар боглар ўлса ёзлигини ёр анга.

Ёки

Жаҳондин манга гам бўлса, улусдин гар алам бўлса,

Не гам юз мунча хам бўлса, сенигдек гамгусорим бор.

Ёки

Ҳар нечуктур умрни, Бобур, хуш ўткармак керак –

Ким, бу беш кун умр гамгин бўлгали қилмас гари.

Основная тема стихов Бабура – безумная любовь, скитание, страсть, страдание и горение.

Телба бўлмоқлигддин ўзга чорае йўқтур манга,

Ул парирў ногаҳон ар чиқса уйдин ёсаниб.

Или

Эшикинга бош урармен телбалар янглиг юруб,

Эй пари, йўл бер висолинггаки, кетмай бош уруб.

Или

Фурбату ҳижронга қолдим, оҳ, ул жон илгидин,

Жонга еттим эмди гурбат бирла ҳижрон илгидин.

В газелях слово ишк (любовь) используется 73 раза, слово ашик (влюбленный) 12 раз, ёр (влюбленный) 71 раз, слово пари

(дива) 17 раз, слово хаджр (разлука) 32 раза, слово хиджран (любовное страдание) 17 раз.

Такими прекрасными метафорами поэт выразил красоту возлюбленной, её лика, стан.

Қуёш янглиғ юзунгга мендурурмен волаю ҳайрон,

Янги ойдек қошингга мендурурмен ошиқу мойил.

Или

Қани Ширин била Лайлики, сендан ноз ўрганса?

Қани Фарҳоду Мажнунким, аларга шиқ ўргатсам?!

Или

Гул юзунг эрур лола, вале, лолаи худрўй,

Тор огзинг эрур гунча, вале гунчаи хандон.

В своих стихах поэт использовал слово «цветок» 45 раз, слово «кокетливость» 6 раз, слово «лицо» 68 раз, слово «зульф» (волосы) 27 раз, слово «волосы» 21 раз, слово «губа» 16 раз, слово «глаз» 60 раз, слово ораз (лик) 5 раз.

В лирике Бабура васл и висол также занимают особое место.

Висоли лаззатидин руҳ топмоғлиқ эрур душвор,

Фироқи шиддатида йўқса жон бермакли осондур.

Или

Висолинким тиларсен, нозини хуш тортгил, Бобур –

Ки, олам богида топмоқ гули бехор мушкилдур.

Или

Васлининг қадрини чун билмади бу телба кўнгул,

Ҳажрининг тиги онинг юрагини тилса керак.

В стихах поэта 24 раза употребляется слово васл и 10 раз слово висол.

Нетрудно понять, что предмет, к которому больше всего обращается поэт, — это сердце, душа, его состояние.

*Жонимдек ўзга жонни дилафгор кўрмадим,
Кўнглим киби кўнгулни гирифтор топмадим.*

Или

*Кўнгулни шиқ бузди, не асиг панду насиҳатдин,
Менинг мажруҳ кўнглумга ярашмас ушбу марҳамлар.*

Или

*Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?!
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?!*

В стихах поэта слово сердце употребляется 123 раза, а слово душа – 72 раза.

Специалисты признают, что период, в который жил и работал Бабур, был периодом двуязычия узбекского и таджикского народов. В связи с этими социолингвистическими условиями наряду с таджикскими лексическими и фразеологическими средствами в узбекский язык были введены некоторые таджикские морфологические аффиксы. Одним из них является феномен избытка. Стихи Бабура также содержат всего 88 изафетных сочетаний:

Ёри вафодор	Хатти сигаоқи(й)
Махрами асрор	Лаби хандон
Қадди хушхиром	Ёри жафокор
Хатти мушқфом	Зори вафодор
Заҳри қотил	Васли шом
Шарбати юҳйил-изом	Айши меҳнат
Зулфи паришон	Аҳли жаҳон
Тарки ватан	Ороми жон
Қоши ёсин	Толеи гумроҳ
Занжири ғам	Чархи кажрафтор
Тиғи ситам	Фурқати хунхор
Висоли ёр	Овораи икки жаҳон
Қомати шамшод	Чеҳраи зар
Бути қотил	Ёри нодон
Балои ишқ	Сарви сийминтан
Тори мў	Сарви қад
Дуди оқ	Даҳри дун
Кунжи ғам	Зоти пок
Юзи наврўз	Сарви равон
Андишаи маҳол	Мақтули хижрон
Лолаи нуъмон	Сарви боло
Сарви хиромон	Рухсорай зебо
Доғи бисёр	Мояи савдо
Гули бехор	Дунёи фарсуда
Жоми ажал	Шамъи хижрон

Хотири хуррам	Ҳажри котил
Жумлаи олам	Дарди муҳлик
Пири ноболиғ	Лутфи намоён
Даъвои ҳусн	Чанги ғам
Овози чангу най	Балои жон
Бути Чин	Ўқи равон
Тарки диёр	Умри жовидон
Жумлаи олам	Шоми фурқат
Шароби ноб	Меҳнати ҳижрон
Расвои олам	Бобури гумраҳ
Ёри дилнавоз	Гўшаи хол
Қомати раъно	Қомати шамшод
Руҳи зебо	
Қади шоҳи гул	
Шабҳои тор	
Тарки ишқ	
Донаи хол	
Қўйи жаннат	
Шўҳи базморо	
Тарки ишқ	
Шоми ҳижрон	
Субҳи васл	
Шоми ҳажр	
Жисми зорим	
Телбаи ҳайрон	

Причиной частого использования изафетных сочетаний в лирике Бабура является, во-первых, традиция языка того времени, во-вторых, Бабур, как и другие художники, стремился сделать образ торжественным и выразительным.

Частотность наиболее употребительных слов в стихах Бабура:

Кўнгил (душа) – 123	Лола (тюльпан) - 11
Ишқ (любовь) – 73	Висол (встреча) – 10
Жон (душа) – 72	Сўз (слово) - 7
Ёр (возлюбленная) – 71	Фалак – 6
Юз (личико) – 68	Ноз – 6
Кўз (глаза) – 60	Ораз (лик) – 5
Гул (цветок) – 45	Фарёд – 5
Ҳажр (разлука) – 32	Дунё (мир) - 4
Ғам (горе) – 27	Хаста – 3
Зулф (волосы) – 27	Булбул (соловей) – 3
Васл (встреча) – 24	
Жафо – 24	
Дард – 24	
Соч (волосы) – 21	
Олам (вселенная) - 21	
Жаҳон (мир) – 19	
Вафо (вера) – 18	
Ҳижрон (любовное страдание) – 17	
Пари (дива) – 17	
Лаб (губа) – 16	
Қуёш (солнце) - 15	
Бало – 15	
Ошиқ (влюбленный) –	
12	
Фироқ – 12	

Интересно, что слово правитель встречается в стихотворениях поэта всего в двух местах, а слово султан в одном месте.

Конкорданс обеспечивает прочную основу для дальнейших исследований. Одним словом, лингвистическая статистика, частотные словари и конкордансы являются надежным источником при изучении особенностей языка автора, соотношения высокочастотных и низкочастотных слов в его языке, мастерства писателя или поэта в словоупотреблении, различиях и общие черты.

Использованная литература:

1. Аманлаев А.Х., Шукурова Ф.Х. Литературное наследие Бабура и его жизненный путь. Интеллектуальное наследие Бабура и современность., Сборник статей и тезисов докладов Международной научно-практической конференции (28 февраля 2020 года), стр. 68-71.
2. Иброхимов А. Частотали лугат ва конкорданс яратишда компьютер технологияларининг аҳамияти, Тилшуносликнинг долзарб масалалари, Илмий мақолалар тўплами, 3-сон, Т., 2006 йил. 193-197 бетлар
3. В.Раҳмонов. Бобур шоҳ ва адиб. “Маърифат” газетаси, 28.04.2012.
4. Г.Гулямова. “Til – huquqning yashash sharti”. Yuridik fanlar axborotnomasi., 2021-yil, 4-son.
5. Д Расулмухамедова, Л Турабаева. “ВЫРАЖЕНИЕ ИДЕИ СВОБОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ГАФУРА ГУЛЯМА” - Academic research in educational sciences, 2022 №3, 530-536 стр.
6. У Пулатова. Отбор и описание лингвистических средств, представленных в уголовно-процессуальных документах - Общество и инновации, 5/S, 2021. - С. 30-38.

АМУДАРЁ, УНИНГ ИРМОҚЛАРИ ВА КЕЧУВЛАРИ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР

(“Бобурнома” маълумотлари асосида)

Шарипов Азизжон Азимович

ЎзРФА Темурийлар тарихи давлат музейи

“Маънавият ва маърифат” бўлими мудири

ORCID: 0000-0003-1494-2843

Аннотация.

Маълумки, “Бобурнома”да 1800 дан ортиқ жой номи берилган ва шундан бир қисмини гидронимлар ташкил қилади. Темурийлар салтанатининг бошқа давлатлар билан халқаро савдо-иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрнатишда Амударё, унинг ирмоқлари ва дарё ҳавзасида жойлашган кечув ва гузарлар муҳим аҳамият касб этган. Мазкур мақолада “Бобурнома” ҳамда темурийлар даврининг бошқа ёзма манбаларидан олинган маълумотлар асосида ушбу гидронимларнинг қиёсий топонимик таҳлилига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Темурийлар даври, Амударё, ирмоқлар, гузарлар, Захириддин Муҳаммад Бобур, шайбонийлар, ёзма манбалар, гидроним ва топонимлар.

Orta Asya'nın en büyük nehri olan Amudarya, ilk olarak Avesto'da *Vahvi Daitya* olarak anılmıştır¹. Eski Yunanca *Ox*, *Oxus* (*Oxus*)² kelimesi, *Okuz* (*Öküz*)³ nehrinin Türkçe adından türetilmiştir.

¹ *Görmek:* Ходжаева Н. Локализация авестийских гор Хаара Бе-резаити, рек Вахви-Датия, Ранха и моря Ворукаша. Душанбе, 2003. – Б. 67-79.

² Стеблин-Каменский И.М. Река иранской прародины // Ономастика Средней Азии. М., 1978. – С. 72-74.

³ *Okuz* (“nehir”) - eski Türk halkları, herhangi bir büyük nehir okuz olarak adlandırılır. Ayrıca bakınız: Махмуд Қошғарий. т. 1, с. 91, 411, 469; т. 3, с. 166, 260.

Jaihun – İncil'de ve Tevrat'ta adı geçen ve eski İbranice'de “azgın bir nehir” (taşan, hevesli) anlamına gelen Gihon (Geon) nehrinin Arapça telaffuzundan türetilmiştir. Araplar, ıslak ve hareketli doğası nedeniyle Amu Derya'ya “Jaihun” ve arkasındaki topraklara “Movarounnahr” adını verdiler, Movarounnahr'ı Horasan'dan ayıran doğal bir sınır olarak görülüyordu.

“Babürnoma”nın, bazıları su adları (hidronimler) olan 1.800'den fazla yer adını içerdiği bilinmektedir. Timurlular döneminin yazılı kaynaklarında Amuderya, daha çok “Jaihun” ve nispeten daha az “Obi Omuya” olarak anılır.

Bazı araştırmacılar⁴, “Amu” nehrinin adını, orta havzasında bulunan Orta Çağ kalesi Amuya'ya (Omuya, Amul)⁵ bağlıyor. Nitekim bu dönemin kaynaklarında nehir ağırlıklı olarak *Amu*, *Omuy*, *Omuya*, *Obi-Amu*, *Omu suyu* şeklinde zikredilmektedir ve nehrin Termez şehrinin topraklarından geçen kısmı *Obi-Tirmiz* (Termez Su)'dir.

Timurlular dönemi kaynaklarında nehrin her iki ismi de geçmektedir. Örneğin, Şarafuddin Ali Yazdi'nin “Zafarnoma”sında Amu Derya'nın eski adı “Jaihun” (“Muqaddima-Giriş”te 13 ve ana metinde 45 kez) yazılır ve 15. yüzyılın adı “Obi- Omuya”dır (13 kez). Yani yer adının eski formu da dolaşımdaydı⁶.

“Babürnoma”da *Amu* (آمو), *Amu deryasi* (آمو درياسی), *Amu suyi* (آمو سویی) şeklindeki bu nehir bazı tarihi olaylarda anlatılmaktadır.

Dahil olmak üzere, 1503 yazında Zahiriddin Muhammed Babür Fergana bölgesinden ayrılarak Horasan'a gitti. Gissar beklerinden Boki

⁴ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М., 1974. – С.216.; Баевский С.И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях (XI—XV вв.) // СНВ, вып. 22, книга 2. М., 1980. С. 83-89.

⁵ Antik Omuya bölgesi, Türkmenistan'daki günümüz Türkmenabad (Çorjo) şehrine karşılık gelir.

⁶ Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси: монография / ЎЗР ФА Темурийлар тарихи давлат музейи, Абу Райхон Бериий номидаги Шаркшунослик ин-ти; Тахрир хайъати Б.Абдуҳалимов (мас.муҳаррир), А.Аҳмедов, Д.Юсупова, А.Хўжаев, М.Исҳоқов, Х.Файзиёв. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2017. – Б. 285. [Харита ва илл.].

Çaganiyoni (Khisravşah'ın kardeşi, Badaxşon valisi), büyük ordusuyla Babur'un hizmetine gitmeyi teklif etti.

Bu önemli olay Amu Darya'nın sağ kıyısında gerçekleşti: “*Tarix töqquz yuz önda (1503) Amu daryosi yoqasida Boqi Çağoniyoniy manga kelib mulozamat qildi*”⁷. Amudarya'dan bazen Babürnoma'da belirli bir tarihi bölgenin toprak sınırlarını tanımlarken bahsedilir: “*Sulton Mahmud mirzoning⁸ zamonida [Xisravşohning] öq navkari beş-olti mingga yetib edi. Amu daryosidin Hindukuş toğiğaça viloyat, ğayri Badaxşon tamom munga taalluq edi*”⁹.

Amudarya havzasındaki akarsuların isimleri. Amudarya, yukarı havzasındaki iki ana kol olan Vakhş¹⁰ ve Panj nehirlerinin birleşmesiyle oluşur. Bu nehirler kaynaklarda¹¹ *Obi Vakhş, Vakhşob, Obi Panj, Panjob* olarak adlandırılmaktadır. Bu nehirler arasında tarihi Khatlon (Khuttalon) eyaletinin konumu nedeniyle Babur, Vakhş Nehri'ni tüm ilin ana nehri olarak *Khatlon suyi* (ختلان سویی) olarak adlandırır.

Mirza Babur'un Movarounnahr'ı birleştirmeye yönelik önemli çabalarından biri Vakhş Vadisi'nde gerçekleşti. Babürnoma'da “**Vakhş**” ismi geçmese de, o dönemde yazılan “Tarihi Raşidiy”de Vakhş Nehri'nden iki yerde (sayfa 11a, 153b) bahsedilmiştir – onlardan biri “Zafarnoma”da Şarafiddin Ali Yazdi “*Tuğluq Temurxonni Movarounnahrğa ikkinçi bor yurişi zikri*” ifadesinde (yani, H. 762 (1361)'de Moğol hanı Tuğluk Temurhan, Emir Hüseyin'e yürüdü ve

⁷ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома*. Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи : Саидбек Ҳасанов. Тошкент “Шарқ”, 2002. – Б. 49.

⁸ Sultan Mahmud Mirza (1453-1495), Mavarounnahr'ı 1494'ten 1495'e kadar yöneten Timurlu bir prensti. Sultan Ebu Seyyid Mirza'nın oğlu.

⁹ Bkz.

¹⁰ Vakhş Nehri, Kızılsu ve Mugsu nehirlerinin birleştiği yerde, Pamir Dağları'nda başlar. Havzanın çoğu Pamir-Alay dağ sisteminde yer almaktadır. Üst akıntıya Surkhob (Kızıl Nehir) denir ve batıya doğru akar; solda Obixingou nehrini alır, Vakhş adını alır ve güneybatıya Amudarya'ya döner.

¹¹ Shami ve Yazdi'nin Zafarnoma'sında – *Vaxş suyi*; Abdurazzaq Semerkandi'den “Matlai sa'dayn” adlı eserinde - *Pencap, Vakhş suyu, Obi Vakhş* şeklinde bahsedilir.

Vakhş Nehri üzerindeki bir savaşta onu yendi) olaylarında, diğeri - H. 916 (1510-1511) olaylarında, Gissar'ı ele geçirmek için Hamza Sultan liderliğindeki Şeybânîlere karşı verdiği mücadelede Babür'den bahsedilir.

Vakhsh Nehri çoğunlukla dar bir vadidir ve bazen derin vadilerden akar. Nehrin bu dar boğaz bölgesinde, ünlü ortaçağ **Puli Sangin kalesi**¹² (پل سنگین) ve nehir üzerinde bir taş köprü vardı. Bu nedenle bazı kaynaklarda bu kaleye *Toşkopruk*¹³ (*Toşkofruk*)da denilmektedir.

Movarounnehr Şeybaniler'in kontrolüne girince Şeybanihan, Çağanyan'ı Mehdi Sultan'a, Gissar vilayetini Hamza Sultan'a verdi (1503). Şeybanikhan'ın (Aralık 1510) ölümünden sonra Babür, Movarunnehr'i geri almak ve Hisori Şodmon, Kunduz ve Baglan'ı yöneten Mehdi sultanları ve Hamza sultanlarına karşı yürümek için Kabil'den yola çıktı. Şeybaniler ana güçlerini Gissar'da topladılar ve Babür'ün ordusunun Vakhsh Nehri'ni geçmesini engellemeye çalıştılar. Ancak Babür ve ordusu Vakhş sahiline düşmandan çok daha erken ulaştı ve 1511'de Puli Sangin'i, üzerindeki Obdara¹⁴ adresinde geçtikten sonra, Şeybanileri sert bir şekilde vurmaya ve onları Darbandi Ahan'a sürmeyi başardı. Babür'ün zaferiyle sonuçlanan bu savaşta Şeybani sultanları - Hamza sultan, Mehdi sultan ve Mamak sultanı - esir alındı, Mirza Haydar, "Babur Podişah onlara Şeybanihan'ın Moğol hanlarına

¹² Tacikistan'ın Vakhş Vadisi'ndeki Nurek Hidroelektrik Santrali (HES) çevresinde yer almaktadır.

¹³ Her iki form da Zafarnoma'da belirtilmiştir. Görmek: Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўғирувчи – Юнусхон Ҳақимжонов. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир – А.Ўринбоев. Изоҳлар ва луғатлар тузувчи – Ҳабибулло Кароматов (географик номлар изоҳи – О.Бўриевники). Ҳофизи Абрунинг Низомиддин Шомий “Зафарнома”сига ёзган “Зайл”и – (“Илова”) ни форсийдан ўғирувчи ва изоҳларини тузувчи – Омонулла Бўриев. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 41; Яздий. Зафарнома. – 22б, 23а варақлар.

¹⁴ Tacikistan'da, Ilak ve Kofarnihon nehirlerinin eteklerinde yer almaktadır. Şimdiki adı Obdarai-dahona'dır.

ve Çıgatay sultanlarına davrandığı gibi davranacaktır”¹⁵ dedi - yani idam edildi.

Kokça Nehri – Panj Nehri'nin (Badahşan ve Tokhar eyaletlerindeki en büyük nehir) sol kolu, Babürnoma'da **Kokça suyi** (كوكچه سويى) şeklinde bahsedilir. Bu nehir Hindukuş Dağları'nın kuzey yamaçlarından akar ve günümüz Daşti-Kala yerleşimi çevresinde Panj Nehri'ne akar¹⁶.

Timur döneminin kaynakları ayrıca en büyük (sağ) nehirlerinin - Varduj (Artunj¹⁷) ve Gunt¹⁸ ve sol nehirlerin - Keşm (Kişm)¹⁹, Jurm (Jurmun suyu)²⁰ adlarından bahseder. “Babürnoma” H. 912'de (1506-1507) olaylarının anlatımına göre Bedahşan beyleri, bölgeyi yöneten Babür'ün kardeşi Nasir Mirza'ya karşı ayaklandılar, Kokça Nehri ile Yaftal arasındaki ovalarda savaşlar oldu, Nasir Mirza'nın yenildiği söyleniyor²¹: “*Uşbu yil Nosir mirzoning va tarbiyat kardalarining ixtilot va maosidin Badaxşon beklarikim, Muhammad qörçi va Muborakşoh va Zubayr [Roğiy] va Jahongir bölğay, ranjida, balki yoğiy böldilar. Barça ittifoq qilib, çerik tortib, Kökça suyining Yaftal va Roğ²² sori tuzi bila otliq-yayoqni yiğib, yasob puştalar bila Xamçonning yovuğığa keldilar. Nosir mirzo va qoşidağı betajriba yigitlar andişa va mulohaza qilmay, bular bilan uruşqa puştalarda*

¹⁵ Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. / Введение, перевод с перс. А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой, Л. М. Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996. – Б. 322.; Тарихи Рашидий. ЎЗР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1430, 157а варақ.

¹⁶ Kokcha Nehri'nin Panj Nehri ile birleştiği yerde, arkeologlar Yunan-Makedon ve Greko-Bactrian şehirleri Ayhanim'in (İskenderiye Oksiana) kalıntılarını buldular. Görmek: Пичикян И. Р. Ай-Ханум // Градостроительство и архитектура. – М., 1991. – 204 с.

¹⁷ Яздий. Зафарнома (1972). 132а варақ.

¹⁸ Gund (Alichur) – Panj Nehri'nin sağ koludur. Kaynağı, Batı Pamir dağlarından akan ve Khorog şehri yakınlarındaki Panj Nehri'ne akan Alichor'dur..

¹⁹ Тарих-и Рашиди. – Б. 450.

²⁰ Шомий. Зафарнома. – Б. 75.; Яздий. Зафарнома (1972). 131б варақ.

²¹ Буриев О. “Бобурнома”даги топонимлар изохли луғати / Масъул муҳаррир М. Исҳоқов. – Т.: Наврўз, 2015. – Б. 82.

²² Yaftal va Roğ ... – Badahşan'in kuzey doğusundaki yerleşim yerleri.

kelib uruşurlar. Yeri burtoğ, yayoqi qalin bir-ikki qatla ot solğonda töxtab urubki yondururlar, böldura olmaslar, qoça berurlar. Badaxşoniylar Nosir mirzoni bosib, bölğon tavobi' va lavohiqini talon-toroj qildilar. Nosir mirzo yoquğidağilari bila bosturub, talatib, Işkamiş va Norin bila Kelogoy kelib, Qizil suv yuqqori-öq yurub, Obdara yöli bila kirib, Şibartu kötalidin oşib, Kobulğa... keldi”²³.

Amudarya'nın orta havzasında, üç büyük sağ kol - Kofarnihon, Surkhan, Şerabad ve bir sol kol - Kunduz Nehri ile birleşir.

Kofarnihon Nehri – Gissar sıradağları (Dara-i Nihom) aralığından çıkar ve Aivaj geçişinde Amu Darya'ya akar. Nehir, üst havzasındaki iki büyük sağ kol olan – Çangob (Khanaqo), Varzob ve sol kol olan – İlaq Nehri'nin birleşmesiyle oluşur.

Kofarnihon nehri IX–XIII yüzyıllarda Arap kaynaklarında *Niham, Nihamrud*²⁴ şeklinde geçmektedir.

Babürnoma'da nehirden bahsedilmese de Qabodiyon, Gissar ve Ayvaj gibi havzalardaki yerleşimlerinden bahsedilmiştir, özellikle: *“Qabodiyonğa yetganda Xisravşohning inisi Boqi Çağoniyoniykim, Çağoniyon va Şahri Safo va Tirmiz anda edi, Xatib Qarşiyini yiborib davlatxohlik izhori qilib, bizga qoşulmoq böldi...”²⁵.*

Bildiğiniz gibi, Gissar'ın tarihi bölgesinin Kofarnihon Nehri'nin Çangob ve Varzob kolları arasında yer aldığı bilinmektedir. Bölgenin idari merkezi olan – Hısrı Şodmon Kalesi, Çangob Nehri'nin sol kıyısında yer alıyordu. Babürnoma'nın 901 AH (1495–1496) olaylarıyla ilgili anlatımı, bölgede meydana gelen tarihi olaylardan bahseder. Mavarunnehr hükümdarı Sultan Mahmud Mirza, Gissar eyaletini en büyük oğlu Sultan Mes'ud Mirza'ya vermiş ve ünlü beyi Hısravşah'ı babası olarak atamıştı.

²³ Бобурнома (2002). – Б. 152.

²⁴ Götmek: Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 534 с.

²⁵ Бобурнома (2002). – Б.102.

Sultan Mahmud Mirza'nın vefatından sonra (Ocak 1495), Horasan devletinin hükümdarı Sultan Hüseyin Mirza²⁶, Mavorunnehr'deki siyasi durumdan yararlanarak, topraklarını genişletmek için Gissar Eyaleti, Sultan Mes'ud Mirza ve Hüsrevşah üzerine yürüdü. Sultan Hüseyin Mirza'nın bu büyük ordusunda oğulları Bediüzzaman Mirza, İbrahim Hüseyin Mirza ve Muhammed Valibek ve Zunnun Argun gibi ünlü emirler de vardı. Sultan Hüseyin'in ordusunun bir kısmı Vakhş Nehri'ni geçerek Khatlon Eyaletini işgal ederken, geri kalanı Kofarnihon Nehri'nin Sangreza Nehri'ni geçerek Gissar Eyaletini işgal etmeye başladı. Ancak, Gissar kalesi Horasanlılar tarafından başarısız bir şekilde kuşatıldı. ("Hisorni qabab ola olmay... Sulton Husayn mirzodek mardona va uluğ podşoh bu ...yurušta podşohona azmini bajo kelturmay, heç işni butkarmay, yondi", - Babür hatırlıyor) ve Movarunnahrs'ın güçlü direnişi sonucunda Sultan Hüseyin Mirza, büyük kayıplar görerek Horasan'a dönmek zorunda kaldı. Babür, bu olayları Kofarnihon Nehri ve kollarında anlatmasına rağmen, Gissar'da bu nehirlerden bahsetmez.

Ancak Khandamir, Varzob Nehri üzerindeki geçit hakkında bilgi verir: "Sultan Mes'ud Mirza bu haberi duyunca, sadece birkaç subayıyla birlikte **Varzob boğazına** kaçtı. Mansur Kağan şehzadenin kaçtığını öğrendiğinde, düşmanı takip etmeleri için Abulmuhsin Mirza ve Muhammed Muhsin Mirza ile birkaç emir ve asker gönderdi. Şehzadeler ilerledi ve onları koruyan Sultan Muhammed Mirokhur, Sultan Mes'ud'un ordusunun **Varzob boğazında** kuşatmasına ulaştı ve ikisi arasındaki savaş yüksek bir noktaya ulaştı. Ancak kaderin iradesiyle, düşmanlardan birinin vurduğu kılıç, yıkım zemininde yere düştü. Oğlu esir alındı. Olayın ardından şehzadeler olay yerine geldi ve muhalefet dizginleri kaçış vadisine çevirdi"²⁷.

Ilaq Nehri, Qorategin sıradağlarının güney yamacından akar ve Kofarnihon Nehri'ne boşalır. Bu iki nehir arasında Orta Çağ'da Ilok'un tarihi toprakları vardı.

²⁶ Hüseyin Baykara (tam adı Hüseyin bin Gıyaseddin Mansur bin Baykara (1438–1506), Timur İmparatorluğu hükümdarı.

²⁷ Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Б.828.

Babür, Fergana vilayetinden ayrılıp Gissar vilayetinden Afganistan'a gittiğinde, 1503 yazında Ilak nehri havzasındaki Ilok (ایلاک یا یلاغی) merasından geçtiğini hatırladı: “[909 yıl] muharram oyida (Haziran-Temmuz 1503) Farğona viloyatidin Xuroson azmi bila Ilok yayloğigakim, Hisor viloyatining yayloqlaridindur, kelib tuştum... Uluğ-kiçik meni umidorlik bila iraşib yuruydurganlar ikki yuzdin köprak, uç yuzdin ozroq bölğay edi... Iloqtin uç-tört köç bila Hisor navohisiga Xoja Imod degan yerga kelib tuşuldi”²⁸.

Surkhan Nehri (Çagonrud), Gissar sırtının güney yamacında, Topalangdarya ve Karatağ nehirlerinin birleştiği yerde oluşur ve Termez şehri yakınlarında Amudarya'ya akar. Çağanyan'ın tarihi bölgeden geçmesi nedeniyle Timurlular dönemi kaynaklarında *Çağaniyon*, *Rudi Çağaniyon*, *Çağanrud*, *Sagonrud* olarak geçmektedir. Hafizi Abru'nun “Coğrafya” adlı çalışması, *Rudi Çağaniyon* suyunu Termez civarında sulama için kullandığını belirtir²⁹.

Semerkant Şeybaniler'in eline geçtiğinde Babür, Muhammed Mazid Tarkhan liderliğindeki Semerkant beyleri de dahil olmak üzere destekçileriyle birlikte Gissar'a çekilmek zorunda kaldı. Babur'dan ayrıldılar ve Çaganrud'un Çiltu merasında Khisravşah'a katıldılar: “Muhammad Mazid tarxon boşliq Samarqand beklari köç va ahlu ayollari bila bizing bila tebradilar. Çağaniyonning Çiltu ölangiga tuşganda, Muhammad Mazid tarxon ayrilib borib, Xisravşohqa navkar böldilar”³⁰.

Karatağ Nehri, Surkhandarya Nehri'nin sol koludur; IX-X yüzyıl kaynaklarında Kamrud şeklinde geçmektedir. Samanid dönemi tarihçisi İbn Rusta (tam adı – Abu Ali Ahmed ibn Umar, IX–X yüzyıllar), Kamrud'un Saghaniyan Nehri'ne döküldüğünü hatırlıyor³¹.

²⁸ Бобурнома (2002). – Б.102.

²⁹ Бўриев О. Теурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. – Б.141.

³⁰ Бобурнома (2002). – Б.78.

³¹ Abu Ali Ahmad ibn Omar ibn Rosteh. Kitab al-a'lak an-nafisa / Ed. M.J. de Goeje. Bibliotheca geographorum arabicorum. Pars 7. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1967. P. 93. Аугиса бакınız: Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана. – Б.45.

Bu nehir “Babürnoma”da aynı isimle anılır – **Kamrud** (کمرود), **Kamrud rudi** (کمرود رودی). Babür, H. 906 (1500-1501) olaylarını anlatırken, Novandok bölgesinden ve Çaganrud üzerindeki Kamrut geçişinden geçtiğini iddia eder: “*Kamrud bila yuqori yurub, Sara toq dobonidin oşmoq böldük. Navandoq navohisiğa yetganda, Xisravşohning navkari bir töqquz ot va bir töqquz parça kelturdi. Kamrud oğziğa tuşganda, Şerali çuhra qoçib Xisravşoh qoşiğa bordi. Tonglasiğa Qöçbek ayrilib Hisor bordi. Kamrud darasiğa kirib, yuqori boqa yuruduk. Tangi va uçma yöllarda tund va tez kötallarda qalın ot va teva qoldi. Uç-tört ora qönub, Saratoğ kötaliğa yettük, kötal va ne nav’ kötal, hargiz mundoq tangi va uçma yöllar bila yurulgan emas. Köp taşviş va subat bila muxotara tangi va uçmaldin ötüb, yuz ranj va maşaqat bila muhlik baland va tang kötallardin oşib, Fon navohisiğa keldük*”³²; “*Sulton Mas’ud mirzo Hisorda turmoqning maslahatini topmay, Kamrud rudi yuqqori Saratoğ yöli bila inisi Boysunqur mirzo qoşiğa – Samarqandğa bordi*”³³.

XV-XVI yüzyıllara ait kaynaklarda **Şerabad nehri** hakkında bilgi yoktur. Ancak Mirza Babur, Termez’in kuzeyinde Şerabad Nehri arasındaki toprakları “Kokhtan Dağı” olarak adlandırdı: “*Köhtan toğining janub tarafidağı viloyot, misli Tirmiz va Çağoniyon va Hisor va Xatlon va Qunduz va Badaxşon Hindukuş toğigaça Sulton Mahmud mirzoning tasarrufida edi. Oğasi Sulton Ahmad mirzo ölğanidin söng aning viloyoti dağı muning tasarrufida bölđi*”³⁴.

Kunduz Nehri, Afganistan’ın en büyük nehirlerinden biridir. Bu nehir Hindu Kuş sırtının Kohi Bobo Dağları’ndan başlar ve üst kısımlarda *Bamiyon* ve orta kısımlarda *Surkhob* olarak adlandırılır. Nehir Bamiyan, Bağlan ve Kunduz illerinden geçer. Kunduz şehrinden geçtiğinde, bir sağ kol olarak Khanabad Nehri ile birleşir ve Vakhş Nehri’nin birleştiği yerin güneyinde Amuderya’ya akar.

Kunduz, Babürnoma’da aynı adı taşıyan bir şehir, bölge ve nehir olarak sıklıkla anılır. Metinde - **Kunduz** (قندز) ve onun koluna **Dogobai**

³² Bu iş. - sayfa 78.

³³ Bu iş. - sayfa 52.

³⁴ Bu iş. - sayfa 48.

Kunduz (دوغابه قندز) denir. Bilhassa H. 909 (1503-1504) yılı Baburnama'daki hadiselerin tasvirinde, Kabil eyaletinin tarifi, Kabil'in kuzeybatısında bulunan Bamiyan Dağı'ndan başlayan bir nehir olarak zikredilmektedir: *“Yana Bomiyon toğidur, bu toğ berk toğ voqi' bölubtur. Hirmand va Sind va Döğobai Qunduz va Balxob suyi bu toğdin çıkar. Derlarkim, bir kunda har tört daryo suyidin içsa bölur”*³⁵. Hindistan ile Belh arasındaki ticaret kervanlarının yolu bu nehir vadisinden geçiyordu³⁶.

Babürnoma ayrıca Kyzylsuv (Surkhob) nehrinden de bahseder. Bugün, bu ismin nehri üç bölgede bulunmaktadır: 1) Vakhsh Nehri'nin üst kısımları; 2) Panj Nehri'nin sağ kolu³⁷ (Hulbuk kalesinin topraklarında, bu nehir sol kol - Yahsu nehri ile birleşir ve birlikte Amuderya'ya akar); 3) Afganistan'daki Kunduz Nehri'nin orta kesimlerine de aynı ad verilir.

Babür, Kunduz Nehri'nin (“Surkhob”) orta kısımlarının adını Türkçe olarak verir – Kızılsuv (قىزىل سو): *“Biz Samtu”*³⁸ *yöli bilan Qizilsuv sari ingan mahalda uç-tört ming uyuknikim, Xisravşohğa taalluq va Hisor, Qunduzda bölur möğul ulusi köçlari bila kelib [bizga] qöşuldilar”*³⁹.

Andarob Nehri, Duşi kasabasına⁴⁰ ulaştığında, sağ kol olarak Kızılsuv'e katılır: *“Ya 'qubga ijozat bergandin söng Qizilsuv quyi köçib, Andarob suyining qotilişiğa yovuq tuşuldi. Tonglasi, rabiulavval oyining avositida jarida Andarob suyini ötib, Duşi navohisida bir uluğ çinor tubida öturdum”*⁴¹.

³⁵ Bu iş. - sayfa 112.

³⁶ Буриев О. “Бобурнома”даги топонимлар изоҳли луғати. – Т., – Б. 23.

³⁷ Mirza Muhammed Haydar, bu nehrin adını Farsça “Surkhob” (*surkh* - kırmızı, *ob* - su) olarak vermiştir. Görmek: Тарих-и Рашиди. л.1676.

³⁸ Afganistan'ın kuzeyinde bir kasaba. Konumu, günümüz Baglan eyaletindeki Puli Khumri civarındadır.

³⁹ Бобурнома (2002). – Б. 104.

⁴⁰ Bugünkü Afganistan'da aynı adı taşıyan bir yerleşim yeridir.

⁴¹ Бобурнома (2002). – Б.104.

912 (1506-1507) olaylarının hesabı ayrıca Babür'ün kardeşi Nasır Mirza'nın Kızılsuv boyunca Badahşan'dan dolaştıktan sonra Kabil'e geldiğini belirtir⁴².

Babür'ün hayatındaki bir diğer önemli olay da Kunduz vilayetinde yaşandı. Babür'ün kız kardeşi Khonzodabegim'in Şaibanikhan haremindedir olduğu biliniyor. Şeybanihan Merv'de yenilince Şah İsmail, elçisi ile Hanzoda'yı Babür'e gönderdi. Khonzodabegim, oğlu Khurramşah ile birlikte, Kunduz Nehri'ni Belh dağlarından geçerek Babür'e katıldı: “*Şoh Ismoil özbak (şayboniyar)ni Marvda bosqonda Xonzodabegim Marvda edi. Mening jihatimdin yaxşi körub, andin uzattilar, Qunduzda kelib menga qotildilar*”⁴³.

Amudarya'nın aşağı havzası. Termez'den Harezmiye kadar olan aşağı havzada Amuderya'ya hiçbir kol katılmaz⁴⁴. Harezmi bölgesine ulaştığında nehir iki kola ayrılır – Çoğu, Özboy⁴⁵ vadisindeki Gürganj (Eski Urgenç) şehri yakınlarındaki Karakum Çölü'nden “*Obi Gürlan*”, “*Joyi Gürlan*” adı altında geçmektedir, *Gyorladi* (Ağrıça olarak da

⁴² Буриев О. “Бобурнома”даги топонимлар изоҳли луғати. – Т., – Б.86.

⁴³ Бобурнома (2002). – Б.38.

⁴⁴ Bazı araştırmacılar, uzak geçmişte Zarafşan Nehri'nin de sağ kolu olarak Taykir Nehri üzerinden Amuderya'ya aktığını kabul ediyor. (Görmek: Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса: (с древнейших времен до начала XX в.) / Отв.ред. Я.Г.Гулямов. – Т.: “Фан” УзССР, 1978. – С.49). Geçmişte Balhob (Bandi Amir) Nehri de Amuderya'nın sol kolu olarak Kelif Uzboy üzerinden nehre dökülüyordu. Taberi'ye göre, VIII. yüzyılın ilk yarısında Belh'ten Termez'e bir su yolu vardı ve H. 117'de (735) Arap general Asad ibn Abdullah, gemileri donatarak Balkh'tan Termez'e doğru yola çıktı. (История ат-Табари 1987. – С. 238); On dokuzuncu yüzyıl İngiliz kaynakları, Amu Derya'ya bağlanabilecek Balkhob nehir yatağı hakkında da bilgi sağlar. (Görmek: Adamec L. W. Mazari-i-Sharif and North-Central Afghanistan. Graz, 1979. – P. 120).

⁴⁵ İşte Amuderya'nın bu eski nehri hakkında XV. yüzyıla ait yazılı kaynaklardaki bilgiler. İspanyol büyükelçisi Clavijo ve Arap tarihçi İbn Arabşah da Amu Derya'nın Hazar Denizi'ne aktığını kaydetti. Görmek: Клавихо. Самаркандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. – Б.142; Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. (I-II китоблар). – Тошкент, 1992. I-китоб. – Б.151, 153.

bilinir) denilen yerde Hazar Denizi'ne⁴⁶ akar ve geri kalanı bir deltaya Harezmi Gölü'ne (Aral Denizi'ne)⁴⁷ akar. Her iki “Zafarnoma”da da Amudarya'nın Aral Denizi'ne giden nehir yatağına *Eski Öküz* denir⁴⁸.

Amudarya havzasındaki geçitlerin (güzarların) isimleri. Büyük İpek Yolu üzerindeki geçitler (güzarlar), nehir boyunca kentsel, kırsal ve büyük yerleşimlerin ortaya çıkması ve gelişmesinde önemli bir etkiye sahip olan yerleşimlerdi. Güzarlar, nehir kıyısındaki şehirleri gemilerle birbirine bağlayan bir tür liman görevi gördü.

Temuriler döneminde büyük geçitlerde, tekne ve tekne yapımı ve onarımı, nehir boyunca yolcu ve eşya taşımacılığı, nüfusun nehir boyunca doğru yerlere taşınması gibi hizmetleri veren bir altyapı oluşturuldu.

Geçişler her zaman devlet kontrolü altındaydı ve onları özel olarak denetleyen, vergi toplayan ve güvenliği sağlayan görevliler tarafından yürütüldü⁴⁹. Sonuçta, bu topraklardan alınan vergiler devlet

⁴⁶ Amuderya'nın Hazar-Aral Denizi'ne dökülen nehirlerine ilişkin bilgiler, kaynak bilim adamı O. Buriev'in araştırmasında ayrıntılı olarak anlatılıyor. Görmek: Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. – Б. 135.

⁴⁷ Ancak, 16. yüzyılın ortalarında, Amuderya'nın suları esas olarak Aral Gölü'ne aktı. "Eski Urgenç" şehri, su eksikliği nedeniyle yavaş yavaş yok edildi ve XVII.Yüzyılda Harezmi'nin başkenti Hıva'ya taşındı. Ayrıca bakınız: Абулғозий Баҳодирхон. Шажаараи турк /Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи А.Аҳмедов. – Т.: “Чўлпон”, 1992. – (169а варак) Б. 169.

⁴⁸ Görmek: Шомий. Зафарнома. – Б.67; Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. – Б. 86.

⁴⁹ “Hudud al-Alam'a göre, Farob'dan Amuderya'dan geçiş sadece özel yetkililer – “*Miri Rud*”, “*Amiri Jayhun*” aracılığıyla gerçekleştirildi. Görmek: Hudud al-'Alam (The Regions of the world), a Persian geography / Translated and explained by V.Minorsky. London, 1970. (482 p.). - P.113; A.Vamberi'ye göre, Buhara Emirliği döneminde, Karki Geçidi'nin Amuderya'dan geçişi sadece Darıyobeg'i'nin izniyle yapılmıştır. Görmek: Вамбери А. Путешествіе по Средней Азии изъ Тегерана черезъ Туркменскую пустынью по восточному берегу Каспійскаго моря въ Хиву, Бухару и Самаркандъ, предпріятое въ 1863 году съ научною цѣлью, по порученію Венгерской Академіи въ Пештъ, членомъ ея А. Вамбери. – М.: Изд-во А.М. Мамонтова, 1867. – С. 192.

hazinesine gelir getirdi ve krallığın ekonomik kalkınması üzerinde önemli bir etkisi oldu.

İspanyol gezgin Rui Gonzalez de Clavijo, notlarında Timurlu krallığındaki geçişler, özellikle Termez geçişi hakkında bilgi verdi: “nehirde sürekli olarak kıyıdan kıyıya yolcu taşıyan tekneler var. Semerkant İmparatorluğu'ndan başka bir ülkeye giden bir kişi, bu bölgede yaşasa dahi, nereye ve nereye gittiğini gösteren bir belge göstermediği takdirde karşı tarafa nakledilmeyecektir Semerkant krallığı hiçbir belgeye ihtiyaç duymadan kolayca devredilebilir... Kayıklara kral tarafından muhafızlar görevlendirildi ve nehri geçenlerden geçiş ücretleri alındı”⁵⁰, - Clavijo'yu hatırlatır.

Geçiş sistemlerinin önemi, sosyo-politik ve ekonomik faktörlerin, ticari ve ekonomik ilişkilerin etkisi altında farklı tarihsel dönemlerde değişmiştir. Bazı önemli geçişler, antik çağlardan ve Orta Çağ'dan günümüze kadar önemini korumuştur. Amu Derya geçişlerinin siyasi ve uluslararası önemi hakkında bilgi Timurluların yazılı kaynaklarında bulunabilir.

Geçişlerin stratejik önemi nedeniyle devlet, bunların korunmasını ve periyodik onarımlarını gerçekleştirmiş, düşman işgali sırasında geçişlerin güçlendirilmesine büyük önem vermiştir.

Timurlular dönemi kaynaklarında nehirleri geçmeye yönelik çeşitli yerleşim yerleri “güzar”, “keçik” tabirleriyle kullanılmıştır. “Babürnoma”da bu, esas olarak “güzar” (“*güzar topib, suvdin keçildi*”), “*güzar boş*” (“*Uşbu kun **güzar boşida** ekanda nilobiylar kelib... peşkaş qilib kördilar*”), ve “keçit” (“*ot va teva bila va partol bila **keçittin** keçildi*”, “*Ilamiş daryosining **Yassi keçit** otliq **guzari**...*”) gibi ifadelerle ifade edilir.

⁵⁰ Клавихо, Руи де Гонсалес. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406). Масъул муҳаррир: Мухаммад Али; сўз боши ва изоҳлар муаллифи М.Сафаров; тарж. О.Тоғаев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 143; Клавихонинг Самарқандга саёҳати / Рус тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар О.Бўриев; Масъул муҳаррир Н.Ҳабибуллаев. – Тошкент: Адолат, 2004. – Б.6.

Geçişler, kendi adlarına sahip yer adlarıdır ve genellikle yakındaki yerleşim yerlerinin adlarıyla ilişkilendirilir (örneğin *Termez*, *Çorjoi*, *Arhang* vb. Bazı isimler kısmen değiştirilmiş bir biçimde bugüne kadar korunmuştur (örneğin, *Uboj-Ayvaj* vb.).

Timurlular döneminin kaynakları, Amu Derya boyunca akış yönünde aşağıdaki ana geçişlerin olduğunu iddia eder. Özellikle, nehrin üst havzasında – *Arhang*, *Töqqiztaram*, *Töqquzölum*, *Sangreza*, *Çubak*, *Ayvaj* (*Uboj*, *Uyoj*); orta havzada – *Termiz*, *Şörob* (*Obi-Şör*), *Kelif*, *Karki*, *Burdoliq*, *Çorjöy* (*Omuya*)⁵¹.

Mirza Babur, Timurluların Şeybanilere karşı mücadelede izlediği yavaş politika hakkında bilgi verirken 909 (1503-1504) olaylarını anlatırken önemli Amuderya geçişlerini de listeler: “*Sulton Husayn mirzoning bu xatlari mujibi noumidlik böldi. Ne uçunkim, Temurbekning yurtida bu tarixda andin uluqroq podshoh ham yosh va ham viloyat va ham çerik bila yöq edi. Andoq köz tutulur edikim, payopay elçilar va tavoçilar jad va qadara bila kelib, mundoq hukmlar kelturgay erdikim: “Tirmiz va Kiliç va Karki güzarlari kema munça yasang, köpruk asbobi bu miqdor tayyor qiling, yuqqori Töqquz ölüm güzarlarni yaxşı ehtiyot qiling”, to bu neça yil özbak tafriqasidin dilşikasta bölğan ellarning köngli qaviy bölub, umidvor bölğaylar edi. Sulton Husayn mirzodek Temurbek örünüğa ölturğon uluğ podşohğanimning ustiga yurumakni demay, yer berkitmakni desa, el va ulusqa ne umidvorliq qolğay?*”⁵².

Arkhang geçilmesi, Afganistan'dan Khatlon vilayetine geçiş sırasında Amu Derya'nın Panj kolundaki en önemli güzarlardan biridir. Burada nehrin sol kıyısında, idari olarak Toharistan bölgesine ait olan ortaçağ şehri – *Arhang* (VII-XIV), *Arhang Saray*⁵³ (XIV-XV) bulunuyordu. buradan geçen yol Kunduz'dan Khatlon-Gissar-Karategin-Ilak üzerinden Taşkent ve Fergana bölgelerine; Kunduz-Kabil-Peşaver üzerinden Hindistan'a. Babürnoma'da *Arhang*'dan

⁵¹ Аугаса бакınız: Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. – Б. 259.

⁵² Бобурнома (2002). – Б.103.

⁵³ Şehir 16. yüzyıldan beri İmam (Hz. İmam) olarak anılmaktadır. Şimdiki adı İmam Sahib'dir ve Afganistan'ın Kunduz eyaletine aittir..

bahsedilmese de bu döneme ait diğer kaynaklarda adı geçmektedir. Özellikle “Zafarnom” a göre nehir suyunun bol olması nedeniyle “*bağlı kayıklarla*” geçilebilir. Hondamir ayrıca şunları da yazıyor: “*Emirler ... kral adına birkaç gemiyi Arkhang geçişine getirdikten sonra ... gemi nehri geçti ve birkaç gün boyunca Soli-Saray bölgesi ülkenin bayrak taşıyıcısının yeri oldu*”⁵⁴.

Tarihçiler Khandamir (1495-1496 olaylarının hesabında), Khafizi Taniş Buhari (Abdullah II'in 1584-1585 yıllarında Tokharistan ve Badahşan'a yaptığı seferlerle ilgili olayların anlatımında) ve Mirza Mohammed Haidar da (Amir Hüseyin ve Sahibkiran Amir Temur'un Tolikon ve Badahşan'daki yürüyüşü ve krallarla ateşkes hakkındaki bölüm – “Zafarnoma”dan alıntıda)⁵⁵ Arkhang'ın Amu Derya Nehri'nden geçilmesiyle ilgili tarihi olaylar hakkında bilgi verdiler.

Bugün **Arkhang geçilmesi**, Afganistan'ı Tacikistan'dan ayıran Sherkhan Bandar sınır kapısında bulunuyor.

Çubak geçilmesi - Khatlon bölgesini Tokhar eyaletinden ayıran Pyanj Nehri üzerinde bulunur. Kaşgar, Ilak ve Korategin'den Tolukan-Andaraba'ya ve Kabil'e giden yol bu kavşaktan geçiyordu. Konumu, Arhang-Saray'ın doğusunda, Tacikistan'ın bugünkü Khatlon Eyaletinin Mir Sayid Ali Hamadoni ilçesindeki Çubak (Çubek) köyündedir.

“Babürnoma”da bu gecikmeyle ilgili bir bilgi yoktur, ancak Abdurazzoq Semerkandi eserinde (Horasan hükümdarı Abulqasim Babur'un 1454'te Sultan Ebu Seyyid Mirza'nın Movarounnahr'ı fethetmek için başarısız yürüyüşü hakkında yaptığı açıklamada) bahseder: “*Ramazan ayının başında (25 Ağustos 1454), Kunduz ve Baghlan geçilmesinlerinden geçtik ve Arkhang geçilmesine yaklaştık ve birkaç gün durduk. (Burada) “ordu, Badahşan Eyaleti yakınlarında gemi olmadan geçilebilecek olan Çubak Geçidi'nin üst kısımlarına*

⁵⁴ Хондамир Ғиёсиддин. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди башар: (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст) / Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари Ж.Ҳазратқулов, И. Бекжонов. – Тошкент: O`zbekiston, 2013. – Б.554.

⁵⁵ Тарих-и Рашиди, л.12а (39-бет).

doğru yürümesi gerektiğine” dair bir kraliyet kararnamesiydi. Arkhan geçidinde ... kralın sarayına birkaç gemi getirildi”⁵⁶.

Her iki “Zafarnoma”un yazarları⁵⁷, Arkhang-Saray'ın doğusundaki başka bir geçişi hatırlıyor - **Qönğuz alang (Qunqor ölang)**. Burası, modern Afganistan'daki Nawabad'ın mevcut yerleşim bölgesinde, Kokça Nehri'nin Pyanj Nehri'ne birleştiği yerde Badahşan'daydı.

Babürnoma'daki **Dokuz Ölüm Guzars'ın** (توقوز اولوم) ve Tarihi Raşidi'deki **Dokuz-taram** geçişinin mevcut coğrafi konumu net olmasa da, bu kaynaklardaki metinler bu güzularların ve çevredeki gerçeklerin Amu Derya'nın Vakhş ve Panj nehirleri arasında yer aldığını öne sürüyor.

Tarihçi Mirzo Haydar, **Dokuz-taram** geçişini (“Şah İsmail'in Kral İsmail'e yenildiği haberi ve Babür Padişah'ın Kabil'den Kunduz'a yürüdüğüne dair açıklama”)⁵⁸ hatırlıyor. Görünüşe göre, “Ölümün Dokuz Guzars'ının yüksek geçitleri” olarak adlandırılan Babur'un aklında tam olarak bu yer vardı. Dolayısıyla, coğrafi ve stratejik bir bakış açısından, Dokuz Taram geçişi Khatlon şehri yakınlarındaki Vakhş Nehri üzerindeydi.

Dokuz Ölüm Guzars'ın, Amu Derya kıyısında, Vakhş Nehri ile Amudarya'nın birleştiği yerin yakınında, Beşai Palangon Eyalet (Kaplan Ormanı, Kaplan Ormanı, Tigrovaya Balka olarak bilinir) Koruma Alanı'nda bulunduğunu varsayabiliriz.

“Dokuz ölüm” ifadesindeki “ölüm (اولوم)” kelimesi Şami “Zafarnoma”sında (ancak Yazdi'de – “güzar”) bulunur ve “su geçiş yeri” anlamına gelir: *Düşmanlar ... su geçitlerini ve köprüleri yok etti.*

⁵⁶ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд иккинчи ва учинчи қисмлар, 1429–1470 йил воқеалари // Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев. Географик номлар изоҳли кўрсаткичи О.Бўриев. Тарихий шахс, воқеа ва атамаларга изоҳ беришда Ғ.Каримов ва Э.Миркомиллов иштирок этишди. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008. (832-б.). – Б. 349.

⁵⁷ Шомий. Зафарнома. – Б.76; Ўзидий. Зафарнома. – Б. 60.

⁵⁸ Қаранг: Тарих-и Рашиди, л.153аб.

Ölümleri ele geçirdiler ve durdular. Sahibkiran Amir Temur yeni bir geçiş yaptı ve ordusunu [nehrin karşısına] gönderdi. Yagiler ... kocalarından kaçtılar gittiler ve Badahşan krallarına katıldılar”⁵⁹.

Sangreza geçilmesi – Cofarnihon Nehri üzerindeki bir geçiştir. Tacikistan'ın Rudaki semtinde, Sangto'da yer almaktadır. Bu gecikme hakkında “Babürnoma”da bir bilgi yoktur, ancak “Habib us-sıyar”da Sultan Hüseyin'in 1495 yılında Gissar'a yürüyüşü vesilesiyle bahsedilmiştir. Khandamir çalışmalarında hatırlıyor: “*Sultan Hüseyin Mirza'nın Urducası, Amudarya'yı geçmek ve Gissar eyaletine ulaşmak için Sangreza geçilmesine gitti*”⁶⁰.

Ayvaj güzari, Babürnoma'da *Avboj güzari* (اوباج كزرى), *Uboj Uyoj* (اوياج كزرى) şeklinde verilir. Yazdı “Zafarnoma”nın Türkçe tercümesinde – *Avzaç güzari*⁶¹, Khandamir'de “Ayvoj keçigi” olarak da geçmektedir. Geçiş, Tacikistan'ın Khatlon bölgesinin Şahrituz (Şortuz) bölgesindeki Jura Nazarov kolektif çiftliğinin topraklarında, Amu Derya Nehri'nin sağ kıyısındaki günümüz Ayvaj yerleşimi yakınında gerçekleşti. Ayvaj'dan Hindistan'a Kunduz-Bamiyan-Kabil üzerinden, bu güzergahtan kervan Qabodiyon-Khatlon-Hisori Şodmon-Siritak'tan geçerek Fergana bölgesine veya Ayvaj-Darbandi Ohanin üzerinden Semerkant'a geçer. Zahiriddin Babür, 909'da (1503) Movarunnehr'den Kabil'e giderken bu güzardan geçtiğini hatırlatır: “*Amu suyini Uyoç [Ayvaj] güzariğdin ötganda...*”⁶².

Bu dönemde Ayvaj güzari'de gemi kullandığı da belirtilmektedir. Khandamir özellikle şunları hatırlıyor: “Tavoçi emirleri, Amu Nehri kıyısındaki kum tepelerine sıkışmış gemileri topladı ve kutsal kalabalığın marangozları birkaç tekne daha inşa etti ve nehir üzerindeki Ayvaj geçişinde tekne köprüleri inşa etmeye başladı”⁶³.

Termez güzari – Movarounnahr'ın güney sınırında bulunan bu güzari, Afganistan toprakları üzerinden Hindistan'ın Belh kentine giden

⁵⁹ Шомий. Зафарнома. – Б.75 .

⁶⁰ Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Б.827.

⁶¹ Шарафиддин Али Йаздий. Зафарнома / Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва шарҳлар муаллифлари А.Аҳмад, Ҳ.Бобобеков. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 65.

⁶² Бобурнома (2002). – Б.102.

⁶³ Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Б.835.

önemli bir uluslararası ticaret merkeziydi. Özellikle Batı Avrupa'daki Kastilya Krallığı'ndan Semerkant'a, Emir Timur'un sarayına gelen büyükelçiler, Termez güzârından geçtiler. Büyükelçilik sözcüsü Rui Gonzalez de Clavijo, Günlüğü'nde şunları yazdı: “21 Ağustos 1404 Perşembe günü elçiler büyük nehre (Amudarya) geldiler.... kayıklarla nehrin diğer tarafına geçtiler. O akşam Termite (Termez) adlı büyük bir şehre vardık”⁶⁴.

“Babürnoma”da bu güzâr hakkında bilgi de var: “Boysunqur mirzo yetti oy qabal tortti. Bir umidvorliğı mundin edi, mundin ham noumid böldi. Ikki-uç yuz oç uruğı bila Qunduzğa Xisravşohğa özini tortti. **Tirmiz navohisidin Amuni keçaturğon mahalda Sayyid Husayn Akbarkim, Sulton Mas’ud mirzoning ham uruğı, ham mu’tabar kişisi edi, Tirmiz hokimi edi, xabar topib, Boysunqur mirzoning ustiga keldi. Mirzo suvdin ötub edi. Mirim Tarxon anda suvğa bordi**”⁶⁵.

Termez güzâr, Özbekistan ile Afganistan sınırında, günümüz Khairaton Dustlik köprüsü üzerinde yer almaktadır.

Hafız Abru, Termez yöresine ait başka bir güzâr - **Burdagoy (Bardağviy)**⁶⁶ hakkında bilgi verir. Ona göre, Termez şehrinin inşasından çok önce, Termez'den çok uzak olmayan, bu güzârın yakınında, Büyük İskender Burdagoi kalesini inşa etti⁶⁷. “Kral Guzar” denilen yerde görev yapan kayıkçıların ve kayıkçıların yaşadığı hareketli bir zanaat merkeziydi. Şehir 15. yüzyılda bile var olmuş ve önem açısından Termez ile rekabet edebilmiştir⁶⁸. Bu güzâr, 17. yüzyıl kaynaklarında Yorgoh (Yordagu) olarak da adlandırılır⁶⁹.

⁶⁴ Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. – Б. 142.

⁶⁵ Бобурнома (2002). – Б. 58.

⁶⁶ Antik Yunanca kelime "pandok" - "otel" anlamına gelir. Ayrıca bakınız: Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда. – Б. 130.

⁶⁷ Бартольд В.В. Сочинения в 9 томах. М.: Наука, 1963-1971. – Б. 93

⁶⁸ Bu iş.

⁶⁹ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География) / Введение, перевод, примечания, указатели Б.А.Ахмедова. – Т.: Фан, 1977. – Б. 95.

Hafız Abru'nun bahsettiği antik Burdagoy kalesi, Özbekistan'ın Surkhandarya bölgesinin Muzrabot ilçesinde, Amuderya'nın 4 km kuzeyinde, Karasuv kıyısında, Şurobkurgan yerleşiminin 3 km batısında, Kampirtepa antik yerleşimi yerinde bulunmaktadır⁷⁰.

Şurab (Obi-Shur) güzar - Babür bu güzar hakkında bilgi vermez. Ancak “Zafarnoma” ve “Tarihi Raşdiy” eserlerinde “Amir Timur ve Amir Hüseyin'in Badahşan kralları ile barış yaptığı” ifadesinde bahsedilmektedir. Konumu Özbekistan'da, Amuderya kıyısında, Termez'in 30 km batısında, bugünkü Şurob köyündedir.

Kelif güzar, Movarounnahr'ın ana güzarlarından biridir. Konumu, Afganistan sınırına yakın, Türkmenistan'ın Lebap bölgesinin Kuytentag ilçesindeki aynı adı taşıyan (Kelif tren istasyonu) köyde Amu Derya kıyısında idi. Bu geçitten geçen yol Semerkant - Şehrisabz - Kelif - Balkh - Bamiyan - Kabil'den; veya Buhara-Karşi-Kelif-Horasan-Afganistan topraklarına kadar uzanır.

Babürnoma'da *Kelif* (کلیف), *Kelif güzari* (کلیف گزاری) şeklinde 901 (1495-1496) ve 909 (1503-1504) olayları şöyle anlatılır: “Sulton Husayn mirzo kordon va sohib tajriba podşoh edi. Qunduz sari suv yuqori boqa köçti. Ötrudağı çerikni göfil qilib Abdullatif baxşi boşliq beş-olti yuz öbdon kişini **Kelif güzariga** yibordi. Ul çerik voqif bölğunça Abdullatif baxşi ta'yin bölğon el bila **Kelif güzaridin** ötub suv yoqasini mazbut qildi”⁷¹.

Karki Guzar (کرکی گزاری), Amu Derya'nın sol (batı) kıyısında yer alan, Türkmenistan'ın bugünkü Lebap Eyaletinin Kerki İlçesinin (Bölgesi) idari merkezidir.

Bu Güzar'dan geçen bir kervan yolu Horasan'dan Movarounnahr'ın Karshi-Guzar-Şakhrisabz şehirlerinden başkent Semerkant'a geçti. Movarounnahr'dan Horasan'ın Andhoy-Şibirgan-Maymana üzerinden Timur'un başkenti Herat'a gitmek mümkündü.

⁷⁰ Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда. – Б. 130.

⁷¹ Бобурнома (2002). – Б.52.

909 (1503-1504) olaylarının anlatımında "Babürnoma" da sadece bir yerde Karki gúzar'dan bahsedilmesine rağmen, bilgi Khandamir'de nispeten daha fazladır.

Özellikle, "Habib us-siyar" ("Bediüzzaman Mirza halkının komplosu ve dolayısıyla Muhammed Han Şaibani'nin Amuya'yı Belh'e geçtikten sonra ayrılması") 1503 olaylarından bahsedilmiştir: "Dünyayı fetheden Şaibanikhan, Karki'nin gúzarından geçti. Bunu duyan Mirza Bediüzzaman atının dizginini Gazravon Dağı'na çevirdi"⁷². Ayrıca, "Muhammed Han Şaibani 912 Zilhicce ayının ortasında (10 Nisan 1507) Dorilmulk Semerkant'tan mal almanın eyerinde oturdu ve **Karki Geçidi'ni** geçti ve Andhud topraklarına koştı"⁷³; "Hilal ve Muharrem ayının lüksü (13 Mayıs 1507) doğudan parlayıp göğün mavi denizini geçtikten sonra Muhammed Han Şeybani'nin Karki Geçidi'ni geçip Horasan'a yöneldiği haberi yayıldı"⁷⁴.

Burdolik gúzar, Türkmenistan'ın bugünkü idari bölgesinin merkezinde, Amu Derya Nehri'nin sağ kıyısında yer alan küçük bir gúzardır. Babür bu pasaj hakkında bilgi vermemekle birlikte bu döneme ait başka kaynaklar da vardır.

Örneğin Nizomiddin Şami'de "Emir Musa'nın Emir Hüseyin'in yanına kaçtığı ve bir orduyla Emir Timur'u işgal etmeye çalıştığı" belirtilmektedir. "Amir Temur Sahibkiran ... Turtkul yolunu Omuya nehrine geçti. Çok su vardı. Amir Sahibqiran ... Burdolik'in eteklerini geçeceği yeri seçti ve emirleri dört yüz adamla nehir kıyısından aşağı yola gönderdi"⁷⁵. Şarafiddin Ali Yazdiy'de: "Hazrat Sohıbqiron Amu daryosidan ötib, Qarşida möğul bosqinçilariga qarşi yuriş qildi" ifadesinde hatırlıyor: "ul hazrat öz muborak nafsi bilan ötar yölini istab, har sori yurub boqti. Burdaliğning ayoğidin [suvdan] ötar yerni topib, beklariğa buyurdikim "tört yuz kişi bilan sizlar quyi boringlar" va özi ikki yuz kişi bilan... özini suvğa solib... ötdi"⁷⁶.

⁷² Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Б.1006.

⁷³ Ўша асар. – Б.1136.

⁷⁴ Ўша асар. – Б. 1135

⁷⁵ Шомий. Зафарнома.– Б.63.

⁷⁶ Ўаздий. Зафарнома (1997). – Б.51.

Burdalık yakınlarındaki Amuderya'nın sol kıyısındaki Palvart köyünde bulunan Kuşan ve Sasani hazinesi bakır sikkelerinden bu güzarın oldukça eski olduğu bilinmektedir⁷⁷. Timurlular döneminde Burdalig Geçidi'nde marangoz atölyeleri de vardı. Gemilerin yanı sıra başka ahşap ev eşyaları da yaptılar. Bilhassa Emir Timur, Karşı kalesinde Moğolların üzerine yürüyüp şehri kuşatmaya başlamış ve Khandamir'e göre “*Burdalık'tan getirilen merdivenler*”⁷⁸ vasıtasıyla şehri ele geçirmiştir.

Çorjoi güzari (چارجو گذری), Amudarya'nın orta havzasında Orta Asya'daki en büyük geçittir. Konumu, bugünkü Türkmenistan'ın Lebap bölgesi olan Türkmenabad şehrindeydir. Omuya Kalesi'nin daha sonraları kaynaklarda Çorjoi⁷⁹ olarak anıldığı bilinmektedir. Buradaki geçiş Horasan'dan Buhara üzerinden Daşti Kıpçak'a; Movarunehr'den Horasan'ın Merv-Meşhed-Nişabur-Sabzavar-İran topraklarından Irak ve Suriye ülkelerine veya Merv-Herat-Pers bölgesinden Hürmüz limanına (deniz yoluyla Hindistan) taşındı.

Babur, Çorjoi güzar'dan Movarounnahr'dan Horasan'a kadar büyük bir merkez olarak bahseder: “Bir neça kökaldoş emaldoş va bayrisi [temuriy Sulton Mahmud mirzoning tönğič ögli] Sulton Mas'ud mirzoni olib, Samarqandğa, Sulton Ali mirzo qoşiğa kelturur xayoli bilan Keşqa keldilar. Ul jamoat ham qasd maqomida böldilar. Keşdin qoçib, **Çorjö guzori** bila ötib, Sulton Husayn mirzo qoşiğa bordi”⁸⁰.

⁷⁷ Гутлыев Г., Никитин А.В. Клад сасанидско-кушанских монет и подражаний чекану Васудевы из Туркмении // Советская археология, 1987, № 2. С. 259–262.

⁷⁸ Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Б. 60.

⁷⁹ Diğer kaynaklarda bu güzar, Amu Darya'nın sağ kıyısında bulunan antik Farob kentine atıfta bulunarak "Farob güzar" olarak da adlandırılır. *Görmek*: Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-Сурах / Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вахидова, Б.Б.Аминова. История Казахстана в персидских источниках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. I. – С. 91, 105.

⁸⁰ Бобурнома (2002). – Б.66.

Timur kaynaklarında Horasan ile Movarounnehr arasındaki “Jaihun'u geçtikten sonra”, “Amuya Nehri'ni geçmek” gibi olaylarla ilgili bilgilerin genellikle geç Charjoi'ye ait olduğunu görebiliriz.

Amuderya'nın aşağı kesimlerinde yer alan Harezm bölgesine ait güzarlara ilişkin bilgiler nispeten sığdır. Khandamir, Vazir şehri yakınlarındaki **Osaf Öküzi'nin güzarını** hatırlıyor: “*Mansur Haqqan [Sultan Hussein Mirza] Jaihun'u geçtikten sonra nehir kıyısındaki Osaf Öküzi semtinin kenarı kutsal ordunun çadırlarının kurulduğu bir yer oldu*”⁸¹.

Genel olarak, Timur döneminin diğer yazılı kaynaklarının yanı sıra Babürnoma'dan elde edilen verilerin analizi şunu gösteriyor, Amuderya ve havzasında bulunan geçitler ve güzarlara, Temurid İmparatorluğu'nun diğer ülkelerle uluslararası ticaret, ekonomik ve kültürel bağlarının kurulmasında önemli rol oynamıştır. Yukarıda Babürnoma'da bahsedilen Amuderya hakkında yazılanların karşılaştırmalı toponimik analizi, Orta Asya'nın tarihsel toponimi için önemli bilimsel sonuçlar çıkarmamıza izin veriyor.

Kullanılan kaynaklar ve literatür

1. Abu Ali Ahmad ibn Omar ibn Rosteh. Kitab al-a'lak an-nafisa / Ed. M.J. de Goeje. Bibliotheca geographorum arabicorum. Pars 7. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1967. P. 93.
2. Adamec L. W. Mazari-i-Sharif and North-Central Afghanistan. Graz, 1979. – P. 120.
3. Hudud al-'Alam (The Regions of the world), a Persian geography / Translated and explained by V.Minorsky. London, 1970. (482 p.). - P.113
4. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд иккинчи ва учинчи қисмлар, 1429–1470 йил воқеалари // Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев. Географик номлар изоҳли кўрсаткичи О.Бўриев. Тарихий шахс, воқеа ва атамаларга изоҳ беришда Ғ.Каримов ва

⁸¹ Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Б. 695.

Э.Миркомиллов иштирок этишди. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008. (832-б.). – Б. 349.

5. Абулғозий Баҳодирхон. Шажараи турк / Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи А.Аҳмедов. – Т.: “Чўлпон”, 1992. – (169а варақ) Б. 169.

6. Баевский С.И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях (XI—XV вв.) // СНВ, вып. 22, книга 2. М., 1980. С. 83-89.

7. Бартольд В.В. Сочинения в 9 томах. М.: Наука, 1963-1971. – Б. 93

8. Буриев О. “Бобурнома”даги топонимлар изоҳли луғати / Масъул муҳаррир М.Исҳоқов. – Т.: Наврўз, 2015. – Б.82.

9. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси: монография / ЎзБР ФА Темурийлар тарихи давлат музейи, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти; Таҳрир ҳайъати Б.Абдуҳалимов (мас.муҳаррир), А.Аҳмедов, Д.Юсупова, А.Хўжаев, М.Исҳоқов, Х.Файзиев. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2017. – Б. 285. [Харита ва илл.].

10. Вамбери А. Путешествіе по Средней Азии изъ Тегерана черезъ Туркменскую пустынью по восточному берегу Каспійского моря въ Хиву, Бухару и Самаркандъ, предпринятое въ 1863 году съ научною цѣлью, по порученію Венгерской Академіи въ Пештъ, членомъ ея А. Вамбери. – М.: Изд-во А.М. Мамонтова, 1867. – С. 192.

11. Гутлыев Г., Никитин А.В. Клад сасанидско-кушанских монет и подражаний чекану Васудевы из Туркмении // Советская археология, 1987, № 2. С. 259–262.

12. Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-Сурах / Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вахидова, Б.Б.Аминова. История Казахстана в персидских источниках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. I. – С. 91, 105.

13. Захириддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома*. Порсо Шамсиев, Содик Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи : Саидбек Ҳасанов. Тошкент “Шарқ”, 2002. – Б. 49.
14. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. (I-II китоблар). – Тошкент, 1992. I-китоб. – Б.151, 153.
15. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 534 с.
16. Клавихо, Руи де Гонсалес. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406). Масъул муҳаррир: Муҳаммад Али; сўз боши ва изоҳлар муаллифи М.Сафаров; тарж. О.Тоғаев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 143; Клавихонинг Самарқандга саёҳати / Рус тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар О.Бўриев; Масъул муҳаррир Н.Ҳабибуллаев. – Тошкент: Адолат, 2004. – Б.6.
17. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География) / Введение, перевод, примечания, указатели Б.А.Ахмедова. – Т.: Фан, 1977. – Б. 95.
18. Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. / Введение, перевод с перс. А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996.– Б.322.; Тарихи Рашидий. ЎЗР ФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1430, 157а варақ.
19. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М., 1974. – С.216.
20. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса: (с древнейших времен до начала XX в.) / Отв.ред. Я.Г.Гулямов. – Т.: “Фан” УзССР, 1978. – С.49.
21. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи – Юнусхон Ҳакимжонов. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир – А.Ўринбоев. Изоҳлар ва луғатлар тузувчи – Ҳабибулло Кароматов (географик номлар изоҳи – О.Бўриевники). Ҳофизи Абрунинг Низомиддин Шомий

“Зафарнома”сига ёзган “Зайл”и – (“Илова”) ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларини тузувчи – Омонулла Бўриев. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 41;

22. Пичикян И.Р. Ай-Ханум // Градостроительство и архитектура. – М., 1991. – 204 с.

23. Стеблин-Каменский И.М. Река иранской прародины // Ономастика Средней Азии. М., 1978. – С. 72-74.

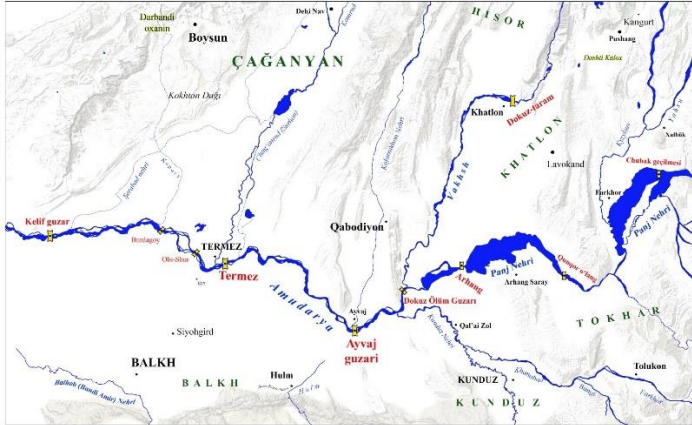
24. Ходжаева Н. Локализация авестийских гор Хаара Бе-резаити, рек Вахви-Датия, Ранха и моря Ворукаша. Душанбе, 2003. – Б. 67-79.

25. Хондамир Ғиёсиддин. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди башар: (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст) / Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари Ж.Ҳазратқулов, И. Бекжонов. – Тошкент: O`zbekiston, 2013. – Б.554.

26. Шарафиддин Али Йаздий. Зафарнома / Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва шарҳлар муаллифлари А.Аҳмад, Ҳ.Бобобеков. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 65.

27. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. – Баку: “ЭЛМ”, 1981. – С. 79, 84.

AMUDARYO, NEHİRLERİ VE GÜZARLARI
XIV-XV yüzyıllar

**GÖYÇƏ MAHALI ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN
ORTAQ ƏRƏB ALINMALARI**

**GOYCHA DIALECTS AND COMMON ARABIC
ACQUISITIONS IN TURKISH**

Səkinə Adil qızı ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Tibb Universiteti

saliyeva2@amu.edu.az

ORCID: 0000-0002-7807-8858

Özet

Bir dildən başqa dilə söz keçməsi prosesi dilxarici və dildaxili amillərlə şərtlənir. Ərəb və türk xalqları arasında qədim tarixi, iqtisadi və mədəni əlaqələr nəticəsində oğuz qrupu türk dillərinə şifahi və yazılı yolla bir sıra ərəb mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Oğuz-ərəb münasibətləri bütövlükdə türkerəb münasibətlərinin kontekstinə daxildir. Oğuz tayfaları ilə ərəblərin ilk təmasları yeddinci əsrdə baş vermiş, sonralar bu əlaqələr daha da genişlənmiş, ərəblərin yaşadıkları ərazilərin oğuzların qurduqları böyük dövlətlərin tərkibinə daxil olması ilə oğuz-ərəb münasibətlərində yeni səhifələr açılmışdır.

Oğuzların islamı qəbul etmələri ilə ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələr spektrinə dini bağlılıq və dini birlik komponenti də əlavə olunmuş, müqəddəs dini kitabımız olan Qurani-Kərimin oğuz tayfaları arasında yayılması ilə bu bağlılıq daha da güclənmişdir. Bununla əlaqədar olaraq oğuz dillərində ərəb mənşəli sözlərin sayı da artmış, gündəlik həyat və məişətə aid bir sıra ərəb alınmaları bu dillərin lüğət tərkibinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməyə başlamışdır. Oğuz-ərəb münasibətlərinin qədimliyi və davamlılığı müasir oğuz dillərində ərəb mənşəli alınma sözlərdən ibarət xüsusi leksik layın meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Oğuz birliyinə daxil olan tayfaların müxtəlif areallarda məskunlaşması və bu tayfa dillərinin az və ya çox dərəcədə fərqlənən diferensial əlamətlərə malik milli dillər səviyyəsinə yüksəlməsi ərəb alınmalarının xarakterinə də təsir göstərmiş, oğuz dillərinə daxil olan türk, Azərbaycan, türkmən və

qaqauz dillərində işlənən ərəb alınmalarında fonetik və leksik səviyyələrdə bir sıra fərqli cəhətlərin meydana çıxmasına şərait yaranmışdır.

Açar sözlər: Dil, Qrup, Alınma, Etnik, Milli

Abstract

The process of translating words from one language to another is conditioned by external and internal factors. As a result of ancient historical, economic and cultural ties between the Arab and Turkic peoples, the Oghuz group introduced a number of words of Arabic origin into the Turkic languages orally and in writing. Oghuz-Arab relations are included in the context of Turkic-Turkish relations as a whole. The first contacts of the Arabs with the Oghuz tribes took place in the seventh century, and later these relations expanded, and new pages were opened in the Oghuz-Arab relations with the incorporation of territories inhabited by the Arabs into the great states established by Oghuzs.

With the conversion of the Oghuzs to Islam, the component of religious affiliation and religious unity was added to the spectrum of social, economic and cultural relations, and this connection was further strengthened by the spread of our holy book, the Holy Quran, among the Oghuz tribes. In connection with this, the number of words of Arabic borrowings related to everyday life began to have a significant impact on the formation of the vocabulary of these languages. The antiquity and continuity of Oghuz-Arabic relation have led to the emergence of a special lexical layer of words of Arabic origin in modern Oghuz languages. The settlement of the tribes belonging to the Oghuz community in different areas and the rise of the languages of these tribes to the level of national languages with more or less different features also influenced the character of the Arabic dialects, phonetic and lexical a number of differences have emerged at different levels.

Keywords: Language, Group, Acquisition, Ethnic, National

Bir dildən başqa dilə söz keçməsi prosesi dilxarici və dildaxili amillərlə şərtlənir. Ərəb və türk xalqları arasında qədim tarixi, iqtisadi və mədəni əlaqələr nəticəsində oğuz qrupu türk dillərinə şifahi və yazılı yolla bir sıra ərəb mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Oğuz-ərəb

münasibətləri bütövlükdə türkerəb münasibətlərinin kontekstinə daxildir. Oğuz tayfaları ilə ərəblərin ilk təmasları yeddinci əsrdə baş vermiş, sonralar bu əlaqələr daha da genişlənmiş, ərəblərin yaşadıkları ərəzilərin oğuzların qurduqları böyük dövlətlərin tərkibinə daxil olması ilə oğuz-ərəb münasibətlərində yeni səhifələr açılmışdır

Oğuzların islamı qəbul etmələri ilə ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələr spektrinə dini bağlılıq və dini birlik komponenti də əlavə olunmuş, müqəddəs dini kitabımız olan Qurani-Kərimin oğuz tayfaları arasında yayılması ilə bu bağlılıq daha da güclənmişdir. Bununla əlaqədar olaraq oğuz dillərində ərəb mənşəli sözlərin sayı da artmış, gündəlik həyat və məişətə aid bir sıra ərəb alınmaları bu dillərin lüğət tərkibinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməyə başlamışdır. Oğuz-ərəb münasibətlərinin qədimliyi və davamlılığı müasir oğuz dillərində ərəb mənşəli alınma sözlərdən ibarət xüsusi leksik layın meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Oğuz birliyinə daxil olan tayfaların müxtəlif areallarda məskunlaşması və bu tayfa dillərinin az və ya çox dərəcədə fərqlənən diferensial əlamətlərə malik milli dillər səviyyəsinə yüksəlməsi ərəb alınmalarının xarakterinə də təsir göstərmiş, oğuz dillərinə daxil olan türk, Azərbaycan, türkmən və qaqaz dillərində işlənən ərəb alınmalarında fonetik və leksik səviyyələrdə bir sıra fərqli cəhətlərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır.

Ərəb dilinin dilimizə nüv etməsilə bu dildən dilimizə keçən sözlər tədricən bədii ədəbiyyatda da özünü göstərmişdir. Bu nüfuzetmə aşiq ədəbiyyatına da təsirsiz ötürməmiş, Azərbaycanın görkəmli aşığıları bu sözlərdən istifadə edərək misilsiz sənət nümunələri yaratmışlar.

Pak olmasa ulu Tanrı verər ağır cəzanı,
Qır qazanda qaynadar düz yolundan azanı,
Sitəmlərə düçar edər mərdə quyu qazanı,
Mərdimazar deyiləni səmtə yaxın qoymaram.

Səmt- ərəb mənşəli sözdür. 1.cəhət, tərəf, yön 2.istiqamət 3.yaxından qohum-əqraba mənasında

Türkiyə türkcəsində - 1.yan, tərəf, cəhət, yön 2.şəhərdə yerləşmə bölgəsi

Gözəl *qiyafəli*, Leyli kamallı,

Sənsən gözəllərin şahı, Mədinə

Sevənlərdən gəl birinə könül ver,

Çəkdirmə amanı, ahı, Mədinə.

Qiyafə- ərəb mənşəli sözdür. paltar, geyim, üst-baş

Türkiyə türkcəsində kiyafet – 1.libas, geyim 2.rəsmi geyim

Bəyaz sinən dağda qarı andırır,

Hüsnün möminlərə dini qandırır,

Mübtəlanı eşq atəşi yandırır,

Mübtəla- ərəb mənşəli sözdür 1) aludə, düçar, giriftar, tutulmuş
2) bir şeyin həddindən artıq aludəsi, düşkünü, azarkeşi

Türkiyə türkcəsində müptela – 1.pis vədişi olan, bağlı 2.
Tutulmuş 3. Aşiq, vurğun, bağlı olmaq, tutulmaq

Əslin mələk, cismın hürri-qılmandı,

Camalın şoxundan ciyərim yandı.

Ədalət hakimdi, *adil* divandı,

Rəhm eləmir günahkara qaşların.

Adil- ərəb mənşəli sözdür; ədalətli, düz iş görəni

Türkiyə türkcəsində - ədalətlə iş görəni, ədalətdən, doğruluqdan ayrılmayan, haqqı yerinə yetirən, ədalətli

Gözüm qaldı *hilal* qaşın tağında,

Məcnun oldum, qaldım leyli dağında,

Yazıq Ələsgəri qoca çağında,

Zülm ilə çəkdirir dara qaşların.

Hilal- ərəb mənşəli sözdür; 1) təzə çıxmış, bir-iki günlük ay; aypara 2) klassik və xalq ədəbiyyatında gözəlin qaşına

Türkiyə türkcəsində - ayın ilk günlərində aldığı yay forması, yeni ay

Aşığı Ələsgərə çoxdu *zavalın*,
Aparar aqlımı günəş camalın,
Nə göyçək görünür üzündə xalın,
Gülgəz zənəxdanın xala yaraşır.

Zaval-ərəb mənşəli sözdür; 1) ziyan, zərər, təbii fəlakət, afət 2) yox olma, tələf olma 3) zülm, əziyyət

Türkiyə türkcəsində - 1.yox olma, yox edilmə 2.Təqsir. qəbahət, məsuliyyət 3.pozulma 4.çökmək, yox olmaq

Xəstəyəm, dərdimə ləbləri şəfa.
Bir *kərə* gəlmədi mürvət, insafa,
Hər zaman yolunda çəkirsə cəfa,
Cövrü-sitəm bu imana gözəldi

Kərə-ərəb mənşəli sözdür; dəfə

Türkiyə türkcəsində - dəfə, yol, səfər

Çəkilib əbrulərin,
Qüdrəti-xudadı yəqin;
Qumru tək *lisanının*

Ləfzi tamaşadı yəqin;

Lisan- ərəb mənşəli sözdür, mənası dil deməkdir.

Türkiyə türkcəsində - dil

Qalanıb *küfrün* kürəsi,

Yanırsan gözüm görəsi.

Tutulub yolun yörəsi,

Bir bilən yoxdumu, nədi?

Küfr- ərəb mənşəli sözdür, mənası dinin, Allahın varlığı və birliyi kimi əsaslarənə təşkil edən müddəaları danma və bu barədə deyilən söz, təhqir, söyüş

Türkiyə türkcəsində - 1.söymə, söymək üçün söylənən söz, söyüş
2.Tanrının varlığı və birliyi kimi dinin təməllərindən sayılan inancları inkar etmə və bu yolda deyilən söz. 3.yaxşı şeyləri pis göstərmə, varlıqları inkar etmə

Miskin Abdal bu nə kələk,

Dövran qoymaz bizi gülək.

Yerə vurdu məni *fələk*,

Ucaldıqca düşmanımı.

Fələk- Ərəb mənşəli sözdür, mənası 1) göy, səma, asiman 2) məc.tale, qismət, bəxt, uğur deməkdir. Türkiyə türkcəsində - 1.göy, göy üzü, səma. 2. Dünya, aləm 3. Tale, bəxt, şans

Baqqalmısan, tərəzini neylərsən?

İşin, gücün yoxdu, könül teylərsən,

Qulun günahını kitab eylərsən,

Lap çıxdım sonuna, bundan sənə nə?

Baqqal-Ərəb mənşəli sözdür, mənası keçmişdə ərzaq malları satan dükənçi

Türkiyə türkcəsində -1. Yeyəcək, içəcək və b. Maddələri pərakəndə olaraq satan kimsə 2.bu maddələrin satıldığı dükən

Necə oldu atam, necoldu anam.

Pozuldu hasarım, yıxıldı qalam.

Yüklənibdi qəflə-qatır, baxarsan.

Fənanadan üqbaya köçüb gedirəm.

Fəna-Ərəb mənşəli sözdür, mənası pis, yaman deməkdir.

Türkiyə türkcəsində - yaxşı olmayan, pis 2.üzücü 3.istənilən və lazım olmayan (kimsə) 4.xəşə gəlməyən, narahat edici 5.davranışları cəmiyyətin əxlaq anlayışına uymayan

Gözü yaşlı, ey *füqərə* Ələsgər,
İşi əysik, baxtı qara Ələsgər,
Olmadı dərdinə çara, Ələsgər.
Həsrət əlin o dildara yetmədi.

Füqərə- Ərəb mənşəli sözdür, mənası yoxsullar, kasıblar, əhalinin yoxsul təbəqələri. “Fəqir” sözünün cəm formasıdır.

Türkiyə türkcəsində - 1.yoxsul, fəqir 2.dərviş 3. zavallı

Siz *tələş* eylərsiz iynə-biz ilə,
Bizimki də gəlib-gedər söz ilə.
Əyri ol əyriylə, düz ol düz ilə.
Hər yetəni sən aldatma, hayıfsan!

Tələş-ərəb mənşəli sözdür 1) həyəcan, iztirab, təşviş, həyəcan və iztirab içində tələsmə, əl-ayğa düşmə, tələşə düşmə. 2) həyəcan, gurultu-patıltı .

Türkiyə türkcəsində - 1.hər hansı bir səbəblə tələskənlik 2.qayğılıq sızıntı 3. Təəccübdən doğan qarışıqlıq

Bilmirəm ki, nə balalı qul oldum,
Əzəl qara gəldi *iqbalım* mənim
Nə zaman ki nəzərimə sataşır,
İtir aqlım, huşum, kamalım mənim.

İqbal-ərəb mənşəli sözdür. Bəxt, tale, bəxti gətirmə.

Türkiyə türkcəsində - 1.bəxt açıqlığı və ya yüksək bir məqama, vəziyyətə çatmış olma vəziyyəti 2.istək, arzu

Sərgərdan qalmışam mən bu hesaa,
Fələk qurğusuna əhsən, *mərhaba!*

Növrəstə gözəllər tapmasın hava.

Qönçənin həmdəmi xar olacaqdı.

Mərhaba- ərəb mənşəli sözdür. Bəyənmə, tərif bildirir. Afərin!
bərəkallah! eşq olsun! əhsən!

Türkiyə türkcəsində - 1.salam 2.xoşgəldiniz etmək

Hicran *tüccarıyam*, qəm şikəstəsi.

Axtarıram bu dünyanı sini-sin.

Mürği-ruhum getməz səndən irəğa,

Qonşun ollam qəbul etsə sini, sin.

Tüccar- Ərəb mənşəli sözdür, “tacir” sözünün cəmi- tacirlər
Türkiyə türkcəsində - ticarət edən, ticarətlə məşğul olan kimsə, tacir

Ələsgərin yaz sözlərin varəğa,

Yuyar qəssal, bükər qəddin var ağa.

Bu səfərdə üç ehtiyat var, ağa,

Biri *mizan*, buru sirat, biri sin.

Mizan-Ərəb mənşəli sözdür. 1) çəki aləti, tərəzi 2) qayda, nizam,
səliqə, səhman .

Türkiyə türkcəsində - 1.tərəzi 2.ölçü aləti 3.ölçü 4.yoxlama
5.bir tacirin ticari vəziyyətini göstərən müəyyən zamandaetdiyi hesabın
xülasəsi

Məhəmmədəm,, aqlım başdan azalıb,

Zimistan *qəhrini* əldən yaz alıb,

Axmaq könlüm altmışda saz alıb,

Bilmirəm çalmayım, yoxa çalım mən?

Qəhr- ərəb mənşəli sözdür. 1) hiddət, qəzəb, acıq. 2) bir
məhrumiyyət, haqsızlıq və s. üzündən doğan hədsiz ruhi əzab və iztirab

Türkiyə türkcəsində - 1.yox etmə, əzmə, pərişan etmə, məhvetmə. 2.dərin üzüntü və ya acı, sıxıntı, çox üzüntü, ölümünə səbəb olma

Gəl görüm, görüm ki, kimə *talıbsan*?

Gözəlliyi aydan, gündən alıbsan,

Cəmi aşıqları eşqə salıbsan,

Götürüb əlinə saz, deyər sana.

Talıbsan- Ərəb mənşəli sözdür. Klas. 1) istəyən, birinə evlənmək istəyən oğlan, kişi və ya birinə ərə getmək istəyən qız, qadın. 2) meyl edən, istəyən, həvəsində olan, arzusunda olan

Türkiyə türkcəsində - 1.istəyən, istəkli 2. evlənmək istəyən və bu istəyini bildirən kişi

Ədəbiyyat

1. Aşiq gözəlləmələri: şeir antologiyası Bakı 2020
- 2.Dürdanə Rəhimzadə “Oğuz Dillərində Ərəb Mənşəli Alınma Sözlərinin Bəzi Fonetik Xüsusiyyətləri” Türkologiya №4 2015
- 3.Azərbaycan aşiq şeirindən seçmələr I cild Bakı, “Şərq-Qərb” 2005
4. Azərbaycan aşiq şeirindən seçmələr II cild Bakı, “Şərq-Qərb” 2005
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I cild, Bakı “Şərq-Qərb” 2006
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti II cild, Bakı “Şərq-Qərb” 2006
- 7.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti III cild, Bakı “Şərq-Qərb” 2006
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti IV cild, Bakı “Şərq-Qərb” 2006
- 9.Türkçe sözlük Türk Dil Kurumu (TDK) Ankara 2005

DÜNYA EDEBİYATINDA DÖNÜŞÜM MOTİFİ
TRANSFORMATION MOTIF IN THE WORLD
LITERATURE

Dr. Nargiza KADIROVA

Bukhara State University

Bukhara-Uzbekistan

nzkd117@gmail.com

Abstract

Transformation motif is one of the most common traditional motifs in the oral and written world literature. However, serious scientific research on this topic has been rare. This article describes the formation of the transformation motif in world literature and also reveals the available forms of this motif based on the analysis of data from various literary sources. Analysis of existing variations of the mentioned motif reveal interesting correlations, that could form basis for further deeper research by scholars studying the role of motifs in formation of the plotline. The article examines the use of transformation motif and its specifics in works of world famous writers. A special attention is paid to the motif used by Uzbek writers. The general overview of the transformation motif is provided together with its classification types and evolution patterns. The article might be interesting to specialists conducting research in the sphere of motifs analysis and their effect on linking the plot elements into a logically coherent storyline shaping the aimed conclusions.

Key words: motif, transformation, literature, folklore, fantasy, oral and written literature, myth, metamorphosis, evolution, classification.

The transformation motif, reflecting the metamorphosis of humans, or other representatives of the natural world, from one form to another in oral and written world literature, is one of the literary and aesthetic phenomena that primarily originated in folklore and then migrated to written literature. In this regard, establishing the reasons for the transition of traditional transformation motif into written literature,

its socio-psychological foundations, as well as the ways of artistic transformation depending on the time periods, is of particular importance for determining the historical and poetic stages in evolution of artistic and aesthetic thinking of humanity and substantiating the interrelation of the development of folklore and written literature.

At all times in the world literature there has been a high interest in the use of the transformation motif in the poetic interpretation of human destiny, serious changes in life, social shifts, turning points, psychological experiences. Establishing the role of the transformation motif in maintaining the artistry of the work, its functions in describing human emotions, general characteristics, genesis, internal appearance, artistic evolution, allows to confirm that vestiges of mythological thinking continue to exist in modern literature in the form of poetic innovations. Evolutionary transformations that occurred in the nature of the motif, the process of diffusion, poetic dynamics serve to understand the principles inherent in the development of mankind's artistic thinking.

In particular, Russian folklorist Propp's *The Historical Roots of Magic Tale* monograph, based on African mythological sources, defines that the reincarnation of the fairytale hero into an animal and reverse transformation into a human is based on mythical imaginations about the transition of people into the other world [5]. M.Bakhtin, reflecting on the forms of time and chronotope in works in the novel genre, dwells on the heroes who have gone through the process of metamorphosis, on the role of transformation in their reincarnation and self-understanding [2, p. 77-99]. E.M. Meletinsky, exploring the artistry of myths, seeks to reveal the essence of mythical and psychological transformations in Kafka's works [4, p.407-408]. The foregoing indicates that in the world of literary criticism there is a lack of monographic studies giving a holistic view of the role, genesis, and artistic functionality of this subject.

The use of transformation motif in folk tales, legends, epics and fantasy works in Uzbek folklore and literary criticism has been studied in articles, monographs and dissertations of such scholars as G. Jalolov,

F. Gozalev, T. Rakhmonov, S. Jumaeva, J. Yusupov, M. Sodikova, M. Murodov, Kh. Shaikhov and D. Kuvvatova .

It is well known that in ancient times people perceived death as a form of transition from one state to another, as a means of transition of a person from one world to another, and the kingdom of the dead as a world opposite to the one in which we live; where a person acquires a new form [5, p. 129]. As a result, in folklore genres of myths and legends a special epic motif emerged - the transformation motif, which embodied the mythological concept of transformation of a person into an animal, plant, object, as well as transformation of a certain creature or plant into a human being. Later, as a result of the development of poetic thinking and historical and evolutionary progress of artistic and aesthetic experiences, the genre of transformation motif, just as other ancient epic motifs in the plots of myths, legends, tales and epics, was used for artistic description and explanation of social and psychological factors of human transformation into another form with the help of cultural and ethical outlooks. It even turned into motif's primary and priority artistic task. Today, the transformation motif is often used in written literature to artistically reveal the "spiritual transformations" of human experience.

1. The transformation motif in folklore. In folklore, the transformation motif is not used in all genres of oral art. This is hindered by the fact that it is based on fiction, fantasy, belief in magic, mythology, the supernatural. For this reason, this motif is used only in genres of epic type, the plot of which contains fiction, such as myths, legends, fairy tales with elements of fantasy, or romantic poems.

2. The transformation motif in written literature has been used from ancient times to the present day. However, unlike folklore, the transformation motif in the written artwork is found in the construction of the plot of poetic, prose, dramatic works, and plays an important role in the ideological and compositional connection of events.

Similarly to folklore, in some ancient literature works the metamorphosis of the protagonist is described in the form of a divine phenomenon. The only difference from folklore is that, the transformation occurs by the will, and because of the influence of the

gods. In later works, the transformation of human is presented as a direct result of achievements in science and technology. For this reason, a similar interpretation of the transformation motif can be found more often in fairy tale and science fiction works. In particular, sci-fi novels, novellas and short stories contain interesting stories in which the protagonist changes his appearance, disappears, appears or becomes invisible with the help of some of his own invention, medicine, or found magical item (means).

The fact that the transformation motif has been used in oral and written art from ancient times to the present allows to divide it into two types based on the period of application. Namely: 1. The motif of traditional transformation. It is a poetic expression of the transformation of the main character of the work into an animal, plant, natural phenomenon, celestial body, object, etc., according to the plot of ancient mythological legends. 2. The motif of modern transformation. Describes how the main character changes his appearance, character, or becomes invisible due to some discovered element (a mysterious elixir, a medicine, an achievement in surgery).

The study of the participation and place of the transformation motive in the plot of the work in terms of significance in determining the genre nature, ideological and compositional direction of the work allows to define the active or inactive participation of the motif. That, in turn, points to the importance of studying the transformation motif in fiction literature in two directions:

- a) active functionality transformation motif
- b) inactive functionality transformation motif.

The transformation motif is one of the leading motifs of everyday life and adventure novels. In them, the hero, experiencing the process of "metamorphosis", strives for the truth through the adventurous and everyday life events, with the spiritual transformation and self-knowledge being observed. This is one of the main features of adventure and everyday life novels [2, p. 30].

Transformation often occurs because of human curiosity. A striking example of such a phenomenon is the transformation of the

main character of the Golden Ass, Lucius, into a donkey, because of lechery and "inappropriate curiosity" [2, p. 30]. Although Lucius's curiosity has expanded some of his opportunities (for example, as a donkey the protagonist is able to observe peoples' informal life hidden from public, learn their most intimate secrets, in particular intimate relationships), he still has to endure humiliation and suffer. Interestingly, the image of Lucius from *The Golden Ass* was used in European novels from the time of Apuleius until the 19th century. The moral uplift was achieved not through self-knowledge, but through penetration into the secrets of people, through the transition beyond the forbidden veil, into the unacceptable.

Our observations show that the motif of transformation used in fiction is formed in different variations, depending on functions. Specifically, 1. Transformation is advantageous-convenient for someone. For example, Lucius, the protagonist of Apuleius' *Golden Ass*, found it beneficial to change his appearance in order to secretly observe the private lives of others. 2. For other characters, it is an inconvenience. 3. And sometimes, an absolute disaster. As, for example, for Gregor Samsa, the protagonist of Kafka's *The Metamorphosis*. 4. A mean of slander. An example is Shakespeare's *A Midsummer Night's Dream*, depicting transformation into a creature with a donkey's head, and humiliation. 5. A way of exposing, revealing secrets. For example, Hoshimdjon, the main character in the Uzbek writer H. Tukhtaboev's *The Death of the Yellow Giant*, after becoming invisible with the help of a magic hat he found, "exposes" the fortune-teller, and that can be considered as one of the variations of the transformation motif.

In the chronotope of the post-medieval novel, the role of the active "unmasker" is played by the insane, cunning and mocking, while in *The Death of the Yellow Giant* this role is played by the schoolboy. This once again makes it clear that the transformation motif can be interpreted in conjunction with both the image of the child and the adult.

The struggle against social and everyday life vices is demonstrated using the "revealing" function of the transformation motif. In particular, in H. Tukhtaboev's *The Death of the Yellow Giant*

the transformation motif is used in parallel with other motifs in a parody mockery of social flaws, as well as deception and fraud of some individuals.

The transformation motif is particularly widely used to reveal the true face of negative characters in psychologically oriented works.

On the example of the world's written literature it has been noted that the transformation motif is used in the following artistic forms according to its historical-folklore, socio-psychological, artistic-aesthetic grounds: 1. The transformation of a person from an anthropomorphic into a zoomorphic image or into a natural phenomenon, a celestial body, as it happens in folklore. 2. The transformation of age, that is, from old to young, and vice versa. 3. Change of one's social status, condition, appearance by means of magical objects, such as a magic wand, a magic hat, a magic apple, a mysterious skin, a magic strand of hair, etc. 4. The resurrection of the dead, that is, the transformation of the dead into the living. 5. The evolution of the appearance and spiritual image of a person for the purposes of punishment, revenge, damnation, curiosity, exposure and the desire for personal enrichment with the help of their intellectual, scientific discoveries. 6. The transformation of a healthy person into a madman, due to the inability to endure life's blows. 7. The evolution of space and time.

Also, in world literature from ancient times to the present days, the transformation motif arises under the influence of three different forces, according to which the following types of motif can be distinguished: 1. The will and influence of the gods on the transformation. 2. The influence of demonological forces (devils, demons, genies and evil spirits) on the transformation. 3. The exposure of ordinary people or scientists to the transformation.

In written works, the transformation motif is often used to describe the transformation of the main character from human being to an animal or vice versa. The motif of human's transformation into an animal can also be found in works created after Apuleius' Golden Ass. In world literature, there are also works built on the basis of the motive of the transformation of an animal into a human. For example, Mister

Bello and the Magic Elixir by Paul Maar, known in German literature for his fantastic stories. Another example is Bulgakov's Heart of a Dog. It includes a motif with a scientific basis for the transformation of a dog into a man.

The interpretation of spiritual (psychological) transformation plays an important role in modern literature as well. In general, there are three types of interpretation of transformation in written literature: a) transformation associated with self-knowledge; b) the search for true knowledge; c) transformation associated with the search for truth.

It should be noted that the transformation often manifests itself in the form of cunning, madness and ridicule. In fact, these characters are quite healthy, but, by the above manifestations, they seek and reveal the truth. The effect of their transformation has two directions [7. p.33].

In conclusion, it can be noted that a special role in oral and written world literature is assigned to the similarity of the transformation motive, its traditionality, genesis in terms of artistic forms and tasks, with ancient mythological representations of the peoples of the world, such as animism, totemism, magic, fetishism, beliefs in the underworld, the realm of the dead, into gods or deities. There are historical-folklore, socio-psychological and artistic-aesthetic bases for the use of the transformation motif in the world fiction, while in the written literature the motif is directly influenced by folklore traditions. Which is often determined by the predominance of magical essence in it.

References:

1. Apuleius L. The Golden Ass or Metamorphoses - Moscow. Vneshtorgizdat., 1993.
2. Bakhtin M. Forms of time and chronotope in the novel. Notes toward a historical poetics. Translation by Zhurakulov U. - T.: Akademnashr, 2015. p. 77-99.
3. Meletinsky E.M. Poetics of myth. - M.: Head editorship of oriental literature, 1976. p. 407-408.

4. Paul Maar. Mister Bello and the Magic Elixir. Translation by Elena Mikhelevich, Moscow, Samokat, 2012.
5. Propp V.Ya. The Historical Roots of the Magic Tale. - L.: Leningrad University, 1986.
6. Publius Ovid Metamorphoses. Translation by S. Shervinsky. - Moscow: Khudozhestvennaya Literatura, 1938. p. 129
7. Kadirova N.A. The motive of transformations in the works of world writers (community and individuality): Abstract of the thesis. Bukhara, 2020. p. 33.
8. Uraeva D. S., Kadirova N.A. Poetic functions of the transformation motif in the written literature. Philology matters. Tashkent, 2020, 2. p.17-31.

ТИЛ ЛЕКСИКАСИ БЎШЛИҚЛАРИ
DEFICIENCY IN VOCABULARY

PhD. Khasanov Abdumannon Majidovich,

*Tashkent State Uzbek Language and lecturer at the University of
Literature.*

abdumannonhasanov3137@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8656-0521

Аннотация

Тилда номланмаган кўпгина тушунчалар тил эгаларининг иродасига боғлиқ равишда номланмасдан “яшайверади”. Бундай тушунчаларни муайян лексик-семантик гуруҳларни таҳлил қилишда сезиш мумкин. Тил лексикаси система сифатида қаралар экан, унинг ҳар бир бирлигига муайян лексик муносабатдаги лексеманинг бўлиши тақозо қилинади. Бу эса бирор лексемага парадигматик муносабатда бўлган сўзларни излаш асосида кўплаб лексик бўшлиқларни топишга имкон беради.

Тил лексикасини бошқа тилга қиёсламасдан ундаги “бўш катакча”ларни аниқлаш, уларни тўлдириш – тил тараққиёти учун зарур. Зеро номланмаган тушунчалар тилда ўз ифодачисига эга бўлишга интилади. Ушбу мақолада лексик бўшлиқларнинг пайдо бўлиши ва тилда муқаррар мавжуд бўлиши когнитив жиҳатдан асосланган. Уларнинг мавжудлиги тафаккурнинг тилдан биров илғор ривожланишига боғлиқлиги қайд этилган. Тафаккурда шаклланадиган тушунчаларнинг номланиш жараёнлари лингвистик эҳтиёжларга мутаносиблиги кўрсатилган. Номинатсия жараёнида номланаётган тушунчанинг нуткий аҳамиятлилигини баҳолашга эътибор қаратиш лозимлиги уқтирилган. Маскур назарий қарашлар тил лексикасини тўлдириш ва такомиллаштириш билан боғлиқ ишларга хизмат қилади. Шунингдек, тил тизимидаги “бўш катакчалар”ни обйектив баҳолаш ва таҳлил қилишга имконият яратади.

Калит сўзлар: Лексика, Лексик Бўшлиқ, Лексик Тизим, Бўшлиқни Аниқлаш Ва Тўлдириш, Номсиз Тушунча, Номинация.

Abstract

Many concepts that do not have a name in the language “live” without a name, depending on the will of the language owners. Such concepts can be felt in the analysis of specific lexico-semantic groups. Since the vocabulary of a language is considered as a system, each of its units must have a lexeme with a certain lexical relation. This allows you to find a lot of lexical gaps based on the search for words that have a paradigmatic relationship to the lexeme.

For the development of the language, it is necessary to identify "empty cells" in the lexicon of the language, without comparing it with another language. Zero unnamed concepts, as a rule, have their own expression in the language. This article is cognitively based on the appearance of lexical gaps and the inevitable presence of language. It has been observed that their existence depends on a development of thought somewhat more advanced than language. It is shown that the processes of naming concepts formed in thinking are commensurate with language needs. In the nomination process, attention should be paid to the assessment of the verbal significance of the named concept. These theoretical views serve to supplement and improve the vocabulary of the language. It also allows you to objectively evaluate and analyze "blank cells" in the language system.

Key words: Vocabulary, Lexical Gaps, Lexical System, Detection And Filling Of Lexical Gaps, Nameless Concept, Nomination.

Дунё тилшунослигида, номланмаган тушунчаларни ўрганиш, уларнинг мавжудлигини тан олиш (ва кўрсатиш), номлаш борасида айрим мулоҳазалар мавжуд. Хусусан, Ф.Гумбольт, Ф.де Соссюр қарашларида тил лексикасидаги “бўш катакчалар” (8, 300-304), лексик тизимдаги баъзи парадигмаларда иккинчи кутбнинг мавжуд эмаслиги (18, 133-134) ҳақида жиддий мунозаралар юритилган. Ўзбек олимларидан М.Миртожиевнинг

ҳақли таъкидлашича, “айрим ҳолларда маъно кишилар онгида пайдо бўлгани ҳолда ифодалаш зарурати йўқлиги учун, унга шакл танланмаслиги ва сўз ҳолида шаклланмаслиги кузатилади” (15, 26): Бошқача айтганда, лексик бирликлар мавжудлиги халқ онгида муайян концептнинг мавжудлигини кўрсатади, аммо тушунчанинг мавжудлиги учун лингвистик бирликнинг мавжуд бўлиши шарт эмас. Онг ва тафаккурнинг чексиз имкониятлари тилда анча секин аксланади. Тил бирликларининг интенсив имкониятлари сабаб онгдаги ҳар бир тушунча ва фикрни ифодалаш мумкин. Бироқ онгда шаклланадиган ва кўп бора мурожаат қилинувчи кўпгина тушунчалар тилди доимий ва мустақил ифодачисига эга бўлишга интилади.

Тушунча ва унинг хусусиятларини ўрганишда мантиқ ва тилшунослик фанларининг аҳамияти жуда катта. Хусусан, тилшуносликда тушунча ва сўз, уларнинг ўзаро муносабати ҳақида қадимга даврданоқ баҳс-мунозаралар, фикрлар, қарашлар билдирилган. Бироқ тилшуносликда тушунча(лар)нинг номланган тур(лар)ини ўрганишга жиддий эътибор қаратилгани ҳолда номланмаган тушунчалар ва уларни номлаш масалаларига у қадар катта эътибор қаратилмайди. Дарвоқе, номланмаган тушунчалар фақат тафаккурда яшайди ва уни мантиқ фани ўрганиши лозим, деб бу масаладан чекланиш мумкин. Бироқ тушунчанинг номланиши (номинация) жараёнлари ва унда амал қиладиган қонуниятларни ўрганишни мантиқ фани зиммасига юклаш мумкин эмас.

Т.А.Дегтерева таъкидлаганидек, “Агар кишилик тафаккурида юзага келадиган ҳар қандай тушунчани алоҳида-алоҳида товуш комплекси билан ифодалашга муҳтожлик сезилганда тилнинг луғат таркиби шу қадар кўп сўзлардан иборат бўлиб қолар эдики, натижада тил эгаларининг тилни эгаллаб олишлари ниҳоятда қийинлашиб қоларди, тил шу қадар тез ўсиб кетардики, жамият ҳаётида йўл қўйиб бўлмайдиган муомалавий қийинлик туғиларди” (9, 3-4). Шу сабаб ҳам онгда пайдо бўладиган барча тушунчаларни эмас, энг зарурларини таҳлил қилиш, (агар номланмаган бўлса) номлаш тилшуносликнинг вазифаларидан биридир. Айни шу вазифаларнинг ижроси учун тил лексикасини систем таҳлил

қилиш, ундаги лексик бұшлиқларни аниқлаш ва тўлдириш катта ижтимоий аҳамиятга эга.

Лексик бұшлиқ (кейинги ўринларда – ЛБ) – лексик тизимдаги муайян ячейкага мос келадиган ва унинг тўқислигига хизмат қиладиган номемасиз тушунча. Яъни, лексик тизимдаги бошқа бирликлар билан ўзаро муносабатдаги (маълум чегаралар билан ўралган) номсиз (бўш) тушунча (жой, ўрин) лексик бұшлиқ ҳисобланади.

Лексик бұшлиқ тил лексикасини система сифатида ўрганишда яққол кузатилади. Масалан, лексик тизимдаги антонимик муносабатларни ҳосил қилувчи рози – бетараф – қарши сўзларида ўзаро қарама қарши тушунчалар ва улар орасидаги мантиқий марказ (бетараф тушунчаси)ни ифодаловчи сўзлар ўзбек тили лексикасида мавжуд, аммо йиғламоқ – кулмоқ антонимлари орасидаги мантиқий марказ (йиғламасдан, кулмасдан туришни ифодаловчи тушунча) махсус номга эга эмас. Бу каби ЛБлар тил лексикасида жуда кўп. Мазкур ЛБлар нутқда сўз бирикмаси, гап кабилар билан тўлдирилади. Бироқ тез-тез ва кўп бора мурожаат қилинувчи бундай тушунчаларнинг номланиши тил эга (истеъмолчи)лари учун муайян қулайликлар яратади. Хусусан, тегишли тушунчанинг бир неча сўз билан ифодалаш (ёки изоҳлаб тушунтириш) мажбуриятдан халос қиладди. Бу эса нутқий тежамкорликка, аниқликка ва лўндаликка хизмат қиладди.

Тил эгаларига маълум бўлган, аммо алоҳида лексема билан номланмаган тушунча (лақуна), одатда, икки тил лексикасини қиёслашда ёрқин сезилади. Умуман, бир тилда (уни бошқа тил билан қиёсламасдан) ҳам лексик бұшлиқларни аниқлаш мумкин. Масалан, ўзбек тилида транспорт воситаларининг ҳаракатини секинлаштириш (пиёдаларнинг хавфсизлигини таъминлаш) учун йўлга қўндаланг ўрнатиладиган сунъий бўртиқ ўз номига эга эмас. Ёки қўлнинг кафтдан тирсақкача бўлган қисми билан деб номлангани ҳолда тирсақдан елкагача бўлган қисми алоҳида сўз билан номланмаган.

Тилшунослиқда лексик бұшлиқни унга ёндош ҳодисалардан фарқлаш ва тавсифлаш бўйича салмоқли ишлар амалга

оширилган. Хусусан, рус тилшунослигида бу борада алохида тадқиқот мактаби юзага келган. Бу илмий мактабда лексик бўшлиқни икки тил муқоясасида ўрганилиши етакчилик қилса-да, бу ҳодисанинг тил тараққиётидаги ривожлантирувчи омиллардан бири эканлигига сўнгги пайтларда алохида эътибор қаратилмоқда (1, 7). Айниқса И.А.Стернин ва унинг издошлари томонидан шакллантирилган лакунология йўналишида муайян тил лексик сатҳида бўшлиқнинг воқеланиши ҳамда уларни тўлдириш муаммоларига бағишланган тадқиқотлар юзага келмоқда. Бу борада Г.Бикова, О.Ладисова, В.Рябов, Т.Ларина каби тадқиқотчиларнинг ишлари диққатга сазовор (5; 11; 12; 17). Хусусан, лексик бўшлиқларни систем таҳлил асосида ўрганган Г.Бикова унинг турлари, аниқланиш усуллари, юзага келиш сабаблари, бартараф этиш йўлларини рус тили материаллари асосида кенг аспектда тадқиқ этган.

Бикованинг қайд этишича, лексик бўшлиқ “муайян товуш қобиғига эга бўлмаган ва ҳозирда бир неча сўз билан ифодаланаётган, эртами-кечми лексик реаллашиш учун “трамплинда турган”, янги сўз сифатида объектлашадиган тушунча” (5, 260). Олиманинг эътирофича, ҳар қандай номсиз тушунча лексик бўшлиқ эмас, балки лексик реаллашиш арафасида турган семема лексик бўшлиқдир. Мулоқот жараёнида кўп мурожаат этилувчи тушунчани лексик реаллаштириш эҳтиёжи сезилади (агар у номланмаган бўлса). Зеро, лисоний-нутқий эҳтиёж тил бирликларининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Айрим ҳолларда норелевант (зарур даражада аҳамиятли бўлмаган) тушунчаларнинг номлари нутқда фаол қўлланмаслиги оқибатида нофаол қатламга ўтиб қолиши мазкур қарашнинг ўринли эканлигини кўрсатади.

Лексик бўшлиқнинг муҳим хусусияти унинг концепт (тушунча) сифатида тил эгалари онгида мавжудлигидир. Мазкур тушунча ўз ифодачисига эга бўлмаган вақтда сўз бирикмалари (ёки изоҳ ва тушунтиришлар) билан ифодаланади. Бу каби ифодалашлар нутқ жараёни учунгина амал қилади, нутқ жараёни якунлангач, мазкур ифода парчаланиб кетади ва лексик бирлик

мақомини сақлай олмайди.

Шуни қайд этиш лозимки, ҳар қандай тушунчани тилда сўз бирикмаси (ёки гап тарзидаги изоҳ ва тушунтириш) билан ифодалаш мумкин. Тилнинг бу интенсив хусусияти тилда лексемалар кўпайиб кетишини чеклаб турувчи омил бўлиш билан бирга лексик тизимда муайян бўшлиқларнинг шаклланишини ҳам юзага келтиради.

Муайян тушунчанинг тилда лексемаланиши шу тушунчани номлашга бўлган лисоний-нутқий эҳтиёжга боғлиқ. Одатда, муайян тушунчанинг релевант (аҳамиятли)лиги ва номлаш зарурати шу тушунчанинг бошқа тил(лар)да номланган-номланмаганлигини ўрганиш орқали холис баҳоланиши мумкин. Лексик бўшлиқларнинг бугунги кунда кенг ўрганилаётгани ҳам мазкур жиҳатларга алоқадор.

Лексик бўшлиқларнинг пайдо бўлишида нутқий заруратнинг англаб етилиши ҳам жуда аҳамиятли. Кўпгина ҳолларда тушунча кишилар онгида пайдо бўлса-да, муайян даражада ифодалаш зарурати йўқлиги учун, унга ном танланмаслиги кузатилади. Бошқача айтганда, лексик бирликлар мавжудлиги халқ онгида муайян концептнинг мавжудлигини кўрсатади, аммо тушунчанинг мавжудлиги учун лингвистик бирликнинг мавжуд бўлиши шарт эмас (7, 22). Ўзбек миллий маданиятида улуғ кишиларнинг гапини қайтармаслик (гапини икки қилмаслик, эътироз билдирмаслик) концепти мавжуд. Бироқ уни номловчи лексема йўқ, шу боис уни изоҳ ёки сўз бирикмаси билан тушунтиришга тўғри келади. Мазкур ҳолат тилда концептга мос лексеманинг доимо ҳам мавжуд бўлавермаслигини кўрсатади. “Табиий тил объектив оламнинг ва билишнинг турли хил соҳаларига тегишли бўлган предметлар, ҳодисалар ҳамда уларнинг хоссалари ва муносабатларини қамраб олиш ва ифода қилишдек катта имкониятга эга. У семантик жиҳатдан ёпиқ система ҳисобланади. Бошқача айтганда, табиий тил бошқа тилларга мурожаат қилмаган ҳолда, мустақил равишда ўзини қуриши ва ифода қилиши мумкин” (19, 33). Айни шу хусусиятлар сабаб энг кам лексемага эга бўлган тил ҳам ўз эгалари наздида

етарлича ифода имкониятларига эга деб баҳоланади.

Муайян лексик тизимдаги бўшлиқларни аниқлаш ва таҳлил қилишда жуда кўп ҳолатларни кузатиш мумкин. Бироқ улардан қайси ҳолатларда бўшлиқларни тўлдириш долзарблигини аниқлашда икки лексик тизимнинг муқояса қилиниши анча тўғри қарор қабул қилинишини таъминлайди. Бу каби жараёнларда ҳам икки лексик тизимдаги қиёсланувчи бирликларни алоҳида ва муштарак жиҳатларига эътибор қаратиш талаб қилинади.

Тил лексик тизимидаги бўшлиқларнинг пайдо бўлиши инсон тафаккурининг чексиз ривожланиб бориши билан ҳам боғлиқ. Маълумки, “тушунча сўз (ном) орқали ифодаланиши ҳам, ифодаланмаслиги ҳам мумкин” (4, 94). Шаклланиш ва оммаланиш жараёнида ҳар бир тушунча ўз ифодачиси бўлган лексемага эга бўлишга интилади. Бироқ тил ва тафаккурнинг номутаносиблиги натижасида юзага келувчи лексик бўшлиқлар барча тилларга хос имманент ҳодисадир. Атовчисиз тушунчалар ҳам эртами-кечми тилдаги ўз ифодачиси – номга эга бўлади. Фақат бу жараён қанча вақтда содир бўлишини олдиндан белгилаш мушкул.

Лексик тизимдаги “бўш катакчалар”нинг ҳаммасини лексик бўшлиқ сифатида баҳолаб бўлмайди. Хусусан, лексик тизимдаги муайян элементга мос парадигмадош (жуфт, “қўшни”)нинг мавжуд бўлиши ундаги ҳар бир элементнинг шу каби хусусиятларга эга бўлишини тақозо этади (16, 13). Бироқ бу хусусиятлар турли лексемаларда турлича намоён бўлади. Натижада бир лексеманинг муайян парадигма доирасида мавжуд бўлган парадигмадоши ўзга лексемада йўқ бўлиши мумкин. Мантиқ илмида иллоғизм деб аталувчи мантиқсиз кутб (“парадигмадош”) ҳар қандай лексема учун албатта тақозо этилувчи жиҳат эмас. Яъни мантиқан зарур (ва мавжуд) бўлмаган тушунча номланишга (ёки лексик бўшлиқ сифатида баҳоланишга) лойиқ эмас. Бинобарин, “сўз номлаш эҳтиёжи таъсирида пайдо бўлган тилнинг номинатив бирлиги бўлиб, у инсон идрокига сиғадиган нарса, воқеа, ҳодиса ёки маълум бирор тушунчани ифодалай оладиган товуш ва товушлар умумлашмаси”дир (20, 118).

Лексик бўшлиқнинг объектлашуви жуда мураккаб жараён бўлиб, унда лисоний эҳтиёж ва имкониятларнинг уйғунлашуви асосида атовчисиз тушунча номланади. Номинация жараёнида тилнинг мавжуд имкониятлари ишга солинади. Шунинг баробарида, мазкур тушунчанинг ижтимоий-лисоний оммалашуви ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу жараёнлар орқали лексик бўшлиқларни бартараф этишда қутилган натижаларга эришиш мумкин.

Тилда у ёки бу сўзнинг пайдо бўлиши зарурият ва тасодифнинг ўзаро боғлиқлиги асосида содир бўлади (3, 134). Бу жараёнда заруратнинг мавқеи бир қадар устувор: мулоқот жараёнида зарур ифода учун изланаётган, аммо топилмаётган (ҳатто “тилнинг учиди турган”) сўз (ном) ҳам коммуникатив мақсад рўёбига салбий таъсир қилиши мумкин. Гарчи бундай тушунчани изоҳ ёки шарҳлар орқали тушунтириш мумкин бўлса-да, сўзловчи учун айна ўша тушунчага мос тил бирлигининг мавжуд бўлиши нутқий заруратга айланади.

Тафаккурнинг тинимсиз тараққий этиши натижасида шаклланувчи лисоний эҳтиёж тилнинг барча тушунчаларни номлаш борасидаги имкониятлари чекланганлиги натижасида юзага келади. Тил эгаларининг узлуксиз ижтимоийлашуви, меҳнат билан шуғулланишлари, табиат сир-синоатларини билишга интилишлари натижасида тафаккур ҳам тез суръатлар билан ривожланади. Тафаккурда кечадиган инъикос ва англаш, билимларни умумлаштириш жараёнлари онгда ҳар бир тушунчанинг номланишини тақозо этади. Айна шу жараёнда онгда кечадиган когнитив фаолиятни тилда ифодалашга интилиш натижаси ўлароқ коммуникация жараёнида лисоний эҳтиёж аниқ сезилади, бу эҳтиёж тил ва тафаккур бирликларининг лақунар муносабатидан шаклланади.

Тил тараққиёти мазкур лексик бўшлиқларнинг тезроқ тўлдирилишини тақозо этади. Шу боис янги тушунчалар тезроқ номланишга муваффақ бўлади. Тил эгалари номлаш кечимида янги тушунчани аташда тилнинг ички имкониятларидан тўлароқ

фойдаланишга интилади. Зеро, янги тушунчанинг жамоа учун тушунилиши ва оммалашувчан бўлиши шу жиҳатга боғлиқ.

Борлиқ ва ундаги тушунчаларни идрок ва инъикос этилишида тафаккурнинг асосий қуроли бўлган тил муомала, мулоқот жараёнида “онгнинг таржимони” сифатида барча ҳиссий, ақлий тушунчаларни ифодалай олишда мукамалликка интилаверади. Тафаккурнинг ривожига туртки бериб туради ва ўз навбатида тилнинг ривожига ҳам тафаккурнинг изчил ривожланишига ёрдам беради (6, 159). Аммо тан олиш керакки, тил ҳарчанд тараққий этса-да, инсоннинг чексиз тафаккур ва тахайюл оламини тўла-тўқис акслантиришга тўлақонли эриша олмайди. Шу нуқтаи назардан, тилнинг тараққий этганлик даражаси унда тафаккурга хос тушунчаларни ифодаловчи сўзларнинг етарлича эканлиги билан тавсифланиши керак. Бироқ шу нарса аниқки, тафаккур тилдан бир қадам олдинда тараққий этади ва шу сабаб ҳам тилда узлуксиз равишда лексик бўшлиқлар пайдо бўлиб туради. Бу лексик бўшлиқларнинг тўлдирилиши ҳам жараёни тўхтатмайди: тафаккурда яна янги-янги тушунчалар пайдо бўлаверади.

Тилда лексик бўшлиқларнинг муваққат яшаб туриши ва тезда тўлдирилмаслиги (тушунчанинг номланмаслиги) тил бирликларининг катта информатив имкониятлари билан тавсифланади. Тафаккурда шаклланадиган ҳар қандай янги тушунчани тилда мавжуд сўзлар билан етарлича изоҳлаш ва шарҳлаш мумкин. Бу эса мазкур тушунчани сўзловчи (адресат) томонидан тингловчи (адресант)га тушунтиришда етарлича имконият беради. Тадрижий тараққиёт давомида тилнинг бу хусусияти янада ривожланиб боради.

Тилда лексик бирликларнинг миқдори кишилик жамиятининг ва тил соҳибларининг тафаккур даражаси, илм-фаннинг ривожланганлик миқёси ва онгда уларнинг акс этиш хусусиятларига мутаносиб равишда кўпайиб боради. Тил эгаларининг муайян нутқий эҳтиёжлари натижасида шаклланадиган лисоний бирликлар гарчи узлуксиз пайдо бўлиб турса-да, уларнинг барчаси тил лексик фондида барқарор ўрин

тутмайди. Миллатнинг одил лисоний танлови асосида уларнинг энг муҳим ва зарурлари тил лексикасининг асоси сифатида нисбатан турғун ва яшовчан хусусиятларга эга бўлади. Аслида, адабий тил деб аталувчи тилнинг меъёрий ва оммабоп шакли тил соҳиби бўлган жамиятнинг оқил лисоний идроки маҳсулидир.

Тил лексик тизимининг бошқа сатҳларга нисбатан жуда фаол ва ўзгарувчан эканлиги кўпгина адабиётларда қайд этилган. Бу ўзгариш, асосан, лисоний, нуткий эҳтиёжлар сабаб юзага келади. Қайд этиш керакки, тил ва тафаккурнинг изчил тараққиётида дастлаб тушунчанинг пайдо бўлиши ва уни номлашга эҳтиёж туғилиши объектив ҳақиқатдир. Шу ўринда лисоний-нуткий эҳтиёжни тавсифлаш зарурати пайдо бўлади.

Муайян тушунча ёки “предметни билиш жараёни унинг номинацияси билан боғлиқ” (13, 107). Борлиқда пайдо бўладиган ҳар бир предмет, тушунча, аввало, онгда аксланар экан, албатта, унга муносиб лисоний ифода топиш, номлаш, изохлаш, тавсифлаш, тушунтириш эҳтиёжи шаклланади: “инсондаги билим доирасининг мутгасил равишда кенгайиб туриши тилда бу жараёнларнинг доимо янги атама (ном)лар билан ифодаланиб туришини талаб қилади” (21, 19) Бундай вазиятда инсон янги тушунчаларни аташ учун одатда икки усулдан фойдаланади: 1) янги тушунчага янги ном (сўз) бериш; 2) янги тушунчани унга ўхшаш тушунча номи билан метафорик номлаш. Аксар ҳолларда иккинчи усул фаол қўлланади. Чунки янги сўз жамият аъзолари томонидан осонликча тушунилмайди (14, 120).

Тилда ҳар бир сўз муайян тушунчани номлаш эҳтиёжидан юзага келади. Бир-бирига маънодош, ҳатто дублет атамалар ҳам ўзи ифодалаётган тушунчани номлашда муайян тафовутларга эга бўлади. Бошқача айтганда, тилдаги ҳар бир сўзнинг ўз лисоний қиймати ва аҳамияти бор. Лекин тил эгаси (истеъмолчиси) уни ўрганиш ва ундан фойдаланиш жараёнида сўзларни бир-бири билан солиштириш, қиёслаш ва фақат энг мақбул ҳамда оммабопларини ўз лисоний базасида сақлаш (ёдда тутиш) имкониятига эга бўлгани учун ҳам тилда мавжуд бўлган барча сўзларни ўрганишга интилмади.

Тилдаги лексик лексик бўшлиқнинг аниқланиши ҳамда тўлдирилишида тилнинг яшаш ва ривожланиш шакли – нутқ жараёни катта аҳамиятга эга. Зеро, ҳар қандай тил бирлиги нутқ жараёнида шаклланади ва барқарорлашади. Умуман, нутқ тил эгаларининг энг фаол ва зарурий мулоқот жараёни сифатида тил лексикасидаги бор имкониятларни рўй-рост кўрсатиб туради. Шунингдек, тил лексикасидаги имконсизлик, чегараланганлик хусусиятлари ҳам айнан нутқ жараёнида кўпроқ сезилади ва кузатилади.

Тил эгаси муайян шева вакили сифатида нутқ жараёнида юзага келадиган лексик бўшлиқларни турли йўллар билан бартараф этишга ва ўз нутқининг имкон қадар тўқислаштиришга интилади. Айни шу эҳтиёж сабаб у нутқда кузатиладиган лексик бўшлиқларни ўз индивидуал лисоний базасидаги сўзлар, айниқса, ўз шевасига хос сўзлар, ўхшатиш ва метафоралар билан тўлдиришга мажбур бўлади. Турли нутқ шаклларида учрайдиган бу каби ҳолатлар жорий нутқ вазиятида адресат ва адресантнинг коммуникатив мақсади рўёби учун хизмат қилади.

Нутқ жараёнида муайян тушунчага муносиб ном изланар экан, уни номловчи энг мақбул сўз сифатида нутқ жараёнида иштирок этаётган кишилар учун таниш бўлган сўз танланади. Мулоқотнинг, одатда, бир-бирига яқин ёки бир ҳудудда яшовчи кишилар томонидан амалга оширилиши жорий нутқда шу ҳудуд шевасидаги сўзлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиради. Бундай вазиятда адабий тил нормаларини яхшигина англаган киши ҳам шевага хос лисоний имкониятлардан ўринли фойдаланишга мойил бўлади. Бу жиҳат ҳам нутқ жараёнининг тил лексикасидаги бўшлиқларни тўдирилишида катта имкониятларга эга эканлигини тасдиқлайди.

Лексик сатҳдаги бўшлиқларни ўзга тилга хос сўзлар билан тўлдириш у қадар ўзини оқламайди. Аслида бу ҳолат муайян тил лексикасининг софлиги учун жиддий хавфдир. Таржима жараёнида аниқланадиган лексик бўшлиқларни хорижий тилга хос сўз билан тўлдириш кабилар эса тил ривожини учун салбий ҳолат сифатида баҳоланиши керак. Албатта, барча тилларга кириб

бораётган интернационал сўзларга ортиқча ғашлик билан қараб бўлмайди, бироқ бу борада ҳам муайян меъёрга амал қилиш зарар қилмайди.

Тил лексикасидаги мавжуд лексик бўшлиқларни тўлдиришни мақсад қилган ҳар қандай зиёли, биринчи навбатда, мазкур лексик бўшлиқни тўлдириш имкониятига эга бўлган сўзни тилнинг ички имкониятларидан фойдаланган ҳолда бартараф этишга интилади. Айти шу жиҳатдан улар, одатда, шева сўзларидан ёки сўз яшаш тизимидан фойдаланилади. Профессор Н.Маҳмудов ҳақли таъкидлаганидек, “халқ шеваларидан, айти пайтда ўзбек тилининг ўз холис яшалиш имконларидан фойдаланиб иш кўрилса, тилимизнинг табиий тақомилини таъминламоқ мумкин бўлади” (14, 77).

Ҳозирги кунда лексик бўшлиқни ўрганиш фақат тилдаги етишмовчиликларни, камчиликларни аниқлашдангина иборат эмас. Тил лексикасининг тизимли тўлдирилиши, бойитилиши учун ҳам мазкур лингвистик ҳодисани чуқурроқ тадқиқ этиш лозим. Тадқиқотчилар ўз она тилларини ўзга тил билан қиёслаб, лексик сатҳдаги бўшлиқларни аниқлашга ва уларни бартараф этишга интилмоқда, шунингдек, тафаккур ва тасаввур билан боғлиқ, онда шаклланадиган янги тушунчаларнинг пайдо бўлишини ҳамда уларнинг номланиш жараёнларини ҳам объектив ўрганишга ҳаракат қилмоқдалар. Ўзбек тилшунослигида ҳам бу борадаги ишларни жонлантириш, пировардида адабий тил лексикасидаги лексик бўшлиқларни аниқлаш ҳамда тўлдириш тил тараққиётини, софлигини таъминлашга хизмат қилиши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Adamska-Salaciak A. Construal of Mental Health Problems in English Learners' Dictionaries [Journal] // Lexikos. - 2021. - 31. - pp. 1-19.
2. Majidovich K, A. Features of Dialectal Words That Fill in the Gaps in the Language Vocabulary [Article] // International Journal on Integrated Education. - 2021. - 4(10). - pp. 157-164.

3. Majidovich K. A. Filling Lexical Gaps In The Uzbek Language With Dialectisms (Based On The Turkic-Kaltatoy Dialect) [Article] // International Journals of Sciences and High Technologies. - 2021. - 25. - pp. 01-07.
4. Majidovich K. A. Possibilities of Kipchak Dialects in filling the Lexicon of Uzbek [Article] // International Journal on Integrated Education. - 2021. - 4. - pp. 287-294.
5. Акай О. М. Онтологические и гносеологические особенности межъязыковых и внутриязыковых лакун / Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. 2019. Т. 16. № 3. – С. 7.
6. Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати. III жилд (Э. Фозилов тахрири остида). – Т.: “Фан” нашриёти. 1984. – Б. 485.
7. Быкова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003. – 314 с.;
8. Вилгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М., Прогресс, 1984. – С.159.
9. Голубева Н.А., Суздальцева А. А. Принципы выявления концептуальной лакунарности // Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков, 2017, №13. – С. 22.
10. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985. С.300-304.
11. Дегтерева А. Формы проявления семасиологических законов // “Законы семантического развития в языке” – М., 1961. – С. 3-4.
12. Жўраев Б. Юкори Қашқадарё ўзбек шевалари (тасниф, текстлар ва луғат). – Т.: “Фан”, 1969. – Б. 157.
13. Ларина Т.В., Озюменко В.И. Лакуны и безэквивалентная лексика как фиксаторы специфики языка и культуры / Вестник РУДН, Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания, 2013. – № 4. – С. 93-100.
14. Махмараймова Ш. Ўзбек тилида метафоранинг номинатив функцияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил, №3. – Б. 107.

15. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. Т.: Mumtoz so‘z, 2017. – 178 б.
16. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: “Mumtoz so‘z”, 2010. – Б. 26.
17. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б. 13.
18. Рябов В. Н. Русские интраязыковые лакуны: формально-семантический аспект: Дис. ... д-ра филол. наук. – Краснодар, 1997. – 363 с.;
19. Фердинанд дў Соссюр. Умумий тилшунослик курси (Француз тилидан И. Мирзаев таржимаси). – Т., “Navoiy universiteti” нашриёт-матбаа уйи, 2019. – Б. 133-134.
20. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантик (тузатилган ва тўлдирилган иккинчи нашри). – Т.: Ўқитувчи, 1993. – Б. 33.
21. Холмурадова Ж. Сўзда номинатив маънонинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил. – №3. – Б.118.
22. Худойбердиева Л. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Андижон, 2003. – Б. 19.
23. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. (5 жилдлик. I жилд. – 680 б.; II жилд. – 672 б.; III жилд. – 688 б.; IV жилд. – 608 б.; V жилд. – 592 б.)

MODELLASHTIRISH TEXNOLOGIYASI TIL TA'LIMIGA INNOVATSION YONDASHUV SIFATIDA

Ro'ziyeva Sadoqat HASANOVNA

Buxoro Davlat Universitetining

Annotatsiya

Maqolada modellashtirish texnologiyasidan ta'lim tizimida o'zaro ingliz va rus tillari bilan integratsiyalashgan holda o'qitishning samarador yo'llari haqida fikr yuritilgan. O'zbek tilshunosligida zamonaviy pedagogic texnologiyalardan biri sifatida modellashtirish metodidan foydalanilmoqda. Til ta'limida gap bo'laklari sodda gap hamda qo'shma gaplarni modellashtirish metodi orqali o'rgatish va ushbu mavzuni o'tishda qo'llaniladigan grammatik model-qoliplar silsilasini ishlab chiqish, ularni dars jarayonida qo'llash va shu asosda faol o'quvchi shaxsini shakllantirishni ko'zda tutadi. Ushbu metod asosida o'rta va oliy ta'lim ona tili darslari jarayonida sintaksis bo'limini o'qitishda qo'llanilsa sifat va samaradorlikka erishgan bo'lardik.

Kalit so'zlar: *Modellashtirish, Ta'lim, Tarbiya, O'qitish, Pedagogik Texnologiyalar, Sintaksis, Gap Bo'Laklari, Integratsiya, Uzluksiz Ta'lim, Sifat, Samaradorlik, Metodologiya,*

Yurtimizda istiqbolning ilk yillaridayoq ta'lim tizimini rivojlantirishga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratildi. O'g'il-qizlarimizning jahon andozalariga mos sharoitlarda bilim olishini, jismoniy va ma'naviy jihatdan yetuk insonlar bo'lib ulg'ayishini ta'minlash, qobiliyat va iqtidorini, intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish, qalbida ona-yurtga sadoqat va fidoyilik tuyg'ularini shakllantirish borasida amalga oshirilayotgan beqiyossa'y-harakatlar zahirida ham ana shu ezgu maqsad mujassamdur. 2017-yil 7-fevralda imzolangan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi" IV bobi "Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari" bo'limining "Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish" bo'limi aynan ta'lim sohasiga bag'ishlangan: "Uzluksiz ta'lim tizimini

yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish; umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, chet tillar, informatika hamda matematika, fizika, kimyo, biologiya kabi boshqa muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish; ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarini bosqichma-bosqich ko'paytirish; ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish"

“Ilm-fan – taraqqiyot asosi. Zamonaviy ilm-fan yutuqlariga, innovatsion g'oyalarga tayanmagan davlatning ham, jamiyatning ham kelajagi yo'q, faqat ilm va ma'rifat, intellektual salohiyat, har tomonlama bilimli kadrlar hisobidan biz O'zbekistonni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqa olamiz” Ulkan tilshunos olim filologiya fanlari doktori, professor Nizomiddin Mahmudov ta'kidlaganidek, “Ma'naviyatning, xususan milliy ma'naviyatning shakllanishi va kamol topishida ona tili favqulodda o'rin tutganligi bois istiqloq davrida ona tili, ona tili ta'limi, til masalalariga alohida e'tibor qaratildi. 2017-yilda Vazirlar mahkamasi tomonidan belgilangan DTSda shunday deyilgan: “Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida Ona tili fanini o'qitishning asosiy maqsadi — o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgaralar fikrini anglaydigan — muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida Ona tili fanini o'qitishning asosiy vazifasi: O'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgaralar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish; O'quvchilarda grammatikaga oid o'zlashtiriladigan bilimlarni (fonetika,

leksikologiya, soʻzning tarkibi, soʻz yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish;

Ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan dolda toʻgʻri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Oʻzbek (ona) tilini oʻqitish markazida til oʻrganuvchilarning oʻzaro hamda oʻqituvchisi bilan nutqiy muloqoti turmogʻi lozim boʻladi. Ammo mana shu muloqot toʻgʻri yoʻlga qoʻyilishi uchun grammatika qonun-qoidalarini yaxshi bilishga koʻmaklashuvchi topshiriqlardan iborat mashgʻulotlar nazariy yoki amaliy ahamiyat kasb etibgina qolmay, oʻquvchilarning til oʻrganishga boʻlgan qiziqishini shakllantiradi, orttirishga ham hissa qoʻshishi talab etiladi. Ana shu qiziqishni shakllantirishda, uni tobora mustahkamlab borishda sintaksisni oʻrgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Ijodiy tafakkur sohibi, yaʼni oʻsayotgan, rivojlanayotgan va taraqqiyot sari yuz tutayotgan mamlakatimiz uchun zarur boʻlgan, ijodkor va mustaqil fikrlay oladigan shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish ona tili taʼlimi oldida turgan eng muhim dolzarb vazifa hisoblanadi. Oʻzbek tilida tilishunoslikning katta boʻlimlaridan biri boʻlmish sintaksis boʻlimining asosiy oʻrganish obyektlaridan biri gap boʻlaklarini oʻqitishda taʼlim berish usullaridan qaysilaridan foydalanilsa taʼlim sifati, mavzuni oʻrgatish sifati oshishi masalasi bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Shu sababdan gap boʻlaklarini oʻqitishda qoʻllaniladigan metodlardan modellashtirish asosida oʻqitish samarali usullardan biridir. Til taʼlimida gap boʻlaklarini modellashtirish metodi orqali oʻrgatish va ushbu mavzuni oʻqitishda qoʻllaniladigan grammatik model-qoliplar silsilasini ishlab chiqish, ularni dars jarayonida qoʻllash va shu asosda faol oʻquvchi shaxsini shakllantirishni koʻzda tutadi. Oʻzbek tilshunosligidagina emas butun jahon tilshunosligida sintaksis oʻqitish boʻyicha qilingan ishlar mavjud. Buning oʻzi sintaksis boʻyicha muammolarning ham koʻp ekanligini tasdiqlaydi. Oʻzbek tilini oʻqitishda yangi metod va uslublardan foydalangan holda fanni oʻrganish va oʻrgatishdir. Ushbu metodlardan biri bu modellashtirish metodidir. Model – biror obyekt yoki obyektlar tizimining obrazi yoki namunasidir.

Masalan, yerning modeli – globus, osmon va undagi yulduzlar modeli – planetariy ekrani, pasportdagi suratni shu pasport egasining modeli deyish mumkin. Model tushunchasi (lotincha “modelus” so‘zidan olingan bo‘lib, “nusxa”, “andaza”, “o‘lchov”, “me‘yor” ma‘nolarni anglatadi) tabiiy fanlar yoki umuman fanda shunday moddiy qurilma sifatida tushuniladiki, unga muayyan obyekt haqida ma‘lumotlar kiritilganda hosila sifatida yana shu obyekt yuzaga keladi. Boshqacharoq tushuntirganda, model tabiiy obyektlarning imitatsiyasidir (o‘xshashi, taqlidi, tabiiy ko‘rinishidir), u o‘zbek tilidagi qolip, andoza so‘zlariga mos keladi. U hodisalarning yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o‘taydi va aniq yoki mavhum obyektlar kichraytirilgan obyektlar va sxemalarda tadqiq etiladi. Buni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo‘lsak, olmani xarakterlovchi belgilar, atributlar – uning dumaloqligi, mevaligi, shirinligi kabilar o‘sha tushunchaning fikriy modeli hisoblanadi. Agar biz olmani loydan yoki sun‘iy bir materiallardan yasasak, bu uning moddiy modeli hisoblanadi. Atrofimizdagi dunyoni o‘rganish natijasida noaniq, va to‘liq bo‘lmagan ma‘lumotlar olinishi mumkin. Lekin bu koinotga uchish, atom yadrosining sirini aniqlash, jamiyatning rivojlanish qonunlarini egallash va boshqalarga xalaqit etmaydi. Ular asosida o‘rganilayotgan hodisa va jarayonning modeli (aynan kichik nusxa nazarda tutiladi) yaratiladi. Model ularning xususiyatlarini mumkin qadar to‘laroq akslantirishi zarur. Modelning taqribiylik xarakteri turli ko‘rinishda

namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, tajriba o'tkazish mobaynida foydalaniladigan asboblarning aniqligi olinayotgan natijaning aniqligiga ta'sir etadi. Modellash uslubidan hozirgi zamon fanida keng foydalanilmoqda. U ilmiy tadqiqot jarayonini yengillashtiradi, ba'zi hollarda esa murakkab obyektlarni o'rganishning yagona vositasiga aylanadi. Mavhum obyekt, olisda joylashgan obyektlar, juda kichik hajmdagi obyektlarni o'rganishda modellashtirishning ahamiyati katta. Modellashtirish uslubidan fizika, astronomiya, biologiya, iqtisod, geografiya fanlarida obyektning faqat ma'lum xususiyat va munosabatlarini aniqlashda ham foydalaniladi. Modellarni tanlash vositalariga qarab uni uch guruhga ajratish mumkin. Bular abstrakt, fizik va biologik guruhlar. Abstrakt(mavhum) modellar qatoriga matematik, matematik-mantiqiy va shu kabi modellar kiradi. Fizik va geografik modellar qatoriga kichiklashtirilgan maketlar, turli asbob va qurilmalar, trenajyorlar va shu kabilar kiritiladi. Model quyidagi asoslarga ko'ra bilishda muhim hisoblanadi:

- birinchidan, u o'rganish obyektini soddalashtiradi;
- ikkinchidan, uni boshqa obyektlar ta'siridan ajratadi;
- uchinchidan, model obyektini ta'riflashni osonlashtiradi.

Lingvistik model tushunchasi struktur tilshunoslikning E.Sepir, L.Blumfeld, R.Yakobson, Chomskiy, Harris, Hokket kabi namoyandalari tomonidan kirib kelgan. Uning taraqqiyoti esa XX asrning 60-70 yillariga (matematik va kibernetik lingvistika rivojlana boshlagan davrga) to'g'ri keladi. O'zbekiston

ta'lim tizimida xorijiy tajribani bosqichma-bosqich tadbiiq etish masalasi qo'yildi. O'zbek tilini o'qitishda innavatsion texnologiyalar, metodlar, didaktik o'yinlar ishlab chiqilmoqda. Xorijiy ta'lim tajribasidan aynan sintaksis bo'limida modellashtirish metodidan foydalanilgan. Modellashtirish metodi ayrim tillarda, jumladan, ingliz tilida faol tadbiiq qilingan. O'zbek tilidagi gap bo'laklari uchun modellar aynan ingliz tilidagi gap bo'laklari qolipidan misol qilib olingan edi. O'zbek tilida soda gap qurilishi: S +O + V yoki hozirgi taklifda: E+T+K (*Menkitob o'qidim. Men xat yozdim*) bo'lsa, ingliz tilida S+V+O. (*I read book – Men kitob o'qidim. I write a letter – Men xat yozdim*). S = ega(subject), O = to'ldiruvchi(object), V = kesim(verb). Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, o'zbek tilida qo'shma gapning eng

kichik modeli quyidagicha bo'ladi: S1 + V1, S2 + V2 : *Bahor keldi, ishlar qizib ketdi.*

Ingliz, rus tillarida soda gap qurilishi quyidagicha belgilangan:

Model	Π+Γ	S + V	E+K
Misollar	<i>Я пишу</i>	<i>I am writing</i>	<i>Men yozyapman</i>
	<i>Он читает</i>	<i>I have read</i>	<i>U o'qidi.</i>

S+V : *I read (Men o'qidim), He goes(U ketdi).*

S+V+O: *We came to the university (Biz universitetga keldik.)*

Gapning tarkibiga kiruvchi va birorta so'roqqa javob bo'luvchi so'zlar gap bo'laklari deyiladi. Gap bo'laklari bosh bo'laklar va ikkinchi darajali gap bo'laklariga bo'linadi. Bosh bo'laklarga ega(subject – предмет) va kesim(verb глагол) kiradi. Ikkinchi darajali bo'laklariga to'ldiruvchi (the object – объект), aniqlovchi (the attribute – определительный) va hol (modifier – модификатор) kiradi. Yig'iq gap faqat bosh bo'laklardan iborat.

Masalan: *The car stopped.* (S+V – Subject – the car, V – stopped)

Mashina to'xtadi. (E+K) (Ega – mashina, Kesim – to'xtadi). Kesim (The predicate or verb. Gap bo'laklarining modellashtirishida kesim gap bo'lagining modeli ingliz tilida – V, rus tilida – Г) gapning bosh bo'lagi hisoblanadi. O'zbek tilida bitta kesimning o'zi ham gap bo'lib kela oladi. Lekin ingliz va rus tillarida eng kichik yig'iq gap ega+kesimdan iborat. Kesim sodda va qo'shma kesimga bo'linadi. Qo'shma kesim ham o'z navbatida qo'shma ot-kesim va qo'shma fe'l-kesimga bo'linadi2: *He learns French* (sodda fe'l kesim – simple verb – learns). (S+svV+O). *U fransuz tilini o'rganadi. My father is a doctor* (qo'shma ot-kesim – composite noun predicate: is a doctor). (S+cV) *Mening otam — doktor. I must go there at once* (qo'shma fe'l-kesim(composite verb predicate) – must go). (S+cV+M). *Men u yerga zudlik bilan borishim kerak.* Qo'shma ot-kesim *to be bog'lovchi fe'lining* shakli va ot qismdan iborat bo'ladi. Kesimning ot qismi uning asosiy ma'nosini ifodalaydi. Ega (The subject. Gap bo'laklarini modellashtirishda ega gap bo'lagi modeli – S, П) kesimdan keyingi bo'lak hisoblanadi. Ingliz tilida bosh bo'lak qismidadir. Chunki gap bo'lishi uchun ega va kesimdan iborat bo'lishi kerak. Ega barcha so'z turkumlari bilan ifodalanadi. Uning qaysi so'z turkumlari bilan ifodalanganligini ham modellashtirishda berishga harakat qildik va subject belgisidan keyin pastki qismda ko'rsatdik. Masalan: Ega quyidagilar bilan ifodalanadi:

1. Ot(noun – N) bilan: *The steamer has arrived(SN+V). Paroxod yetib keldi.*
The meeting is over(SN+V). Yig'ilish tugadi. Ot – noun bilan ifodalangan ega yuqoridagimodelashtiriladi.

2. Olmosh(pronoun – P) bilan: *He works at a factory(SP+V+M). U zavodda ishlaydi. Who tore this book?(SP+V+O?) Bu kitobni kim yirtdi. Olmosh – pronoun*

bilan ifodalangan ega yuqoridagidek modellashtirildi.

3. Infinitiv(The infinitive) va infinitivli iboralar bilan: To swim is pleasant.(

SI+V) Cho‘milish yoqimli. For him to come was impossible.(SI+V) Uning uchun kelishning imkoni yo‘q edi. Infinitiv bilan ifodalangan ega SI bilan modellashtirildi.

4. Gerund(the gerund) yoki gerundli ibora bilan: Smoking is not allowed

here. (SG+V+M) Bu yerda chekishga ruxsat etilmaydi. Listening to music is loved to me.(SG+V+O) Musiqa eshitish menga yoqadi.

Gerund bilan ifodalangan ega yuqoridagidek SG bilan modellashtirildi.

5. Son(enumerative – Nm) bilan: Three were absent from the lecture. (SNm+V+M) Leksiyada uchta (uch kishi) yo‘q edi. Ega va unga qarashli bo‘lgan ikkinchi darajali bo‘laklar ega (yoyiq ega) guruhini tashkil qiladi. Kesim va unga qarashli, tobe ikkinchi darajali bo‘laklar

kesim (yoyiq kesim) guruhini tashkil qiladi. Masalan:

Ega guruhi(Subject group)	Kesim guruhi
(Predicate group)	

<i>The blue car</i>	<i>stopped at the gate.</i>
---------------------	-----------------------------

<i>Ko‘k mashina</i>	<i>darvozada to‘xtadi.</i>
---------------------	----------------------------

<i>The manager of our office</i>	<i>has received a telegram</i>
----------------------------------	--------------------------------

<i>Offis boshlig‘i</i>	<i>telegramma qabul qilgan.</i>
------------------------	---------------------------------

Ingliz tili grammatikasining butun modeli juda katta hajmga ega. Bunda o‘quv materialining hajmidan kelib chiqqan holda nisbatan qisqartirilgan modeli keltiriladi. Gapnlarni tadqiq qilishning uch bosqichli ko‘rinishi umum tomondan tan olingan:

1) so‘zlar (so‘z turkumlari);

- 2) frazalar (gap bo'laklari);
3) gaplar (gap konstruksiyalarining sxemalari).
Ingliz tilidagi gaplarning asosiy konstruksiyalari ro'yxatini keltiramiz:
1. Ega+kes.+to'ld.+hol (kengaytirilgan darak gap) Students bought books yesterday.
2. Ega+kesim (kengaytirilmagan gap) It is good.
3. Ega+gram.f.+not+k+to'ld.+hol (inkor gap) Students did buy books yesterday.
4. Aniq.+ega+kes.+to'ld.+aniq.+hol (aniqlovchili gap) The blue car stopped at the big gate.
5. Gram.f.+ega+k+to'ld.+hol (umumiy so'roq gap) Has he been working since morning?
6. So'roq so'z+gram.f.+ega+k+to'ld.+hol (maxsus so'roq gap) Why are you sitting here?

Yuqoridagi modellarda ega va kesimning turlari ham berib o'tildi. Tilshunoslik fanini o'qitishda modellashtirish metodi ilmiy tushunchalar, qonuniyatlar va o'zgarishlar jarayonlarini o'rganuvchilar ongida esda qolishini osonlashtirish bilan birga miyadagi ilmiy chalkashliklarni tartiblashga, bir qonuniyatni boshqasi bilan solishtirib farqlay olishga hamda uzoq vaqt ma'lumotni eslab qolishga yordam beradi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili darslarida aynan modellashtirish metodidan hozirda foydalanilmayapti. modellashtirib o'rgatilsa, gap tuzayotganda xatoliklarga olib kelmasligi uchun zamin yaratadi. Bu esa inson ko'rgan narsasini kodlashtirib o'rgansa, xotirasida yanada mustahkamroq o'rinishadi. Bunda biz modellarning tabiiy va fikriy modellar kabi turlarini o'quvchilarning yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda o'rgatishimiz kerak. O'zbek tilshunosligi bilan ingliz tilshunosligining bir qator farqli jihatlari mavjud. Ingliz tili grammatikasi o'zbek grammatikasining ma'lum qismidagina mos keluvchi joylari mavjud.

Qiyoslang: 1. Qishloqda muallim, zavodda ishchi. (inglizcha model: M+V,M+V yoki o'zbekcha modeli: H+K,H+K) 2. Halim shaharda o'qituvchi, G'afur zavodda ishchi. (inglizcha model: S+M+V,S+M+V yoki o'zbekcha modeli: E+H+K, E+H+K) Ko'rinadiki, birinchi guruh birikuvlar g'ayrime'yoriy, ikkinchi guruh birikuvlar esa o'zbek nutqiga xos me'yoriy qurilma ekanligi hech kimda shubha uyg'otmaydi. Demak, o'rin hollari payt hollari kabi gap kengaytiruvchilaridir. Endi holning boshqa turlariga diqqat qilamiz:

1. *Ilgari ikkalamiz birga talaba edik.* (inglizcha model: M+S+V yoki o'zbekcha modeli: H+E+K)
2. *Bu payt sen kabi o'qituvchiman.* (inglizcha model: M+M+V yoki o'zbekcha modeli: H+H+K)
3. *Shu boisdan dadam ishchi edi.* (inglizcha model: M+S+V yoki o'zbekcha modeli: H+E+K)

Birinchi gapda **birga** so'zi ravish, ikkinchi gapda **sen kabi** o'xshatish, uchinchi gapdagi **shu boisdan** so'zshakli sabab holil. Holning gap kengaytiruvchisi ekanligini asoslash uchun ot- kesimli gaplardan foydalandik. Bunda holning gap kengaytiruvchigi yaqqol ko'zga tashlanadi. *Hol barcha mustaqil so'z turkumi bilan ifodalanadi:*

- 1) fe'l(verb – V): *Shalola shoshilib gapirdi* (modeli: S+MV+K) .
- 2) ot(noun – N): *Uydan chiqarib ketdi* (modeli – MN+V);
- 3) sifat(adjective – A): *U yaxshi o'qiydi;* (modeli – S+MA+V)
- 4) son(numberative – Nm): *Bir keldi, bir ketdi;* (MNm+V,MNm+V)

5) olmosh(pronoun -Pn): Bunda ari keltiradi bol, (modeli-MPn+S+V+O)

6)ravish(adverb-Ad):*Yig'ilish kech tugadi.* (S+MA+V)

Gap bo'laklarini o'rganish, umuman, gap to'g'risidagi ta'limotning ajralmas bir qismidir. Bu qoliplashtirish tilning o'ziga xos xususiyatlarini

ochadi va o'rganishni tez va osonlashtiradi. Sintaksis bo`limidagi mavzular o'tilayotganda ushbu metoddan foydalansa, ularni ingliz va rus tillaridagi gap bo'laklari joylashish tartibi, modellari bilan qiyoslab o'rgatilsa, fanlararo integratsiya orqali tushuntirilsa, o'quvchilarda ushbu mavzuga qiziqish uyg'otadi, yaxshi tushunadi va ushbu mavzu ularning xotirasida yanada mustahkamlanadi. Modellashirish metodining ta'lim jarayonida qo'llanishi o'zlashtirilayotgan mavzu yoki masala yuzasidan mantiqiy fikrlash, o'rganilayotgan qonuniyatning umumiy mohiyatini modellar yordamida tushuntirib berish ko'nikmalarini shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli farmoni.

2. *Natalia Slioussar. Grammar and Information Structure a study with reference to Russian. Copyright, 2007.*

3. *Неъматов Х. Лингвистик тадқиқот методикаси, методологияси ва методлари. – Бухоро: НС, 2003.*

4. *Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. –Toshkent: "Akademnashr", 2011.*

5. *Yo'ldoshev J.G'. Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. –Toshkent: "Fan va texnologiya", 2008.*

**EĞİTİM VE ÖĞRETMEN” DERGİSİNDE TEORİK
ESERLERİN GRAFİK OLUŞUMU (1925-1929 SAYILARINA
GÖRE)**

**GRAPHICAL REPRESENTATION OF POEMS IN THE
MAGAZINE “EDUCATION AND TEACHER” (BASED ON
ISSUES OF 1925-1929)**

**“MAORIF VA O‘QITG‘UVCHI” JURNALDAGI
NAZMIY ASARLARNING GRAFİK SHAKLLANTIRILISHI
(1925-1929-YILLARDAGI SONLARI ASOSIDA)**

Doktorant Soatova Gulzoda NURMAMAT qizi

Taşkent Devlet Özbek Dili va Edebiyati Alişer Navoi Üniversitesi

Taşkent - Özbekistan

soatovagulzoda001@gmail.com

Özet

Makale dergideki şiirlerin istatistiklerini ve grafik oluşumunu ele almaktadır. "Eğitim ve öğretmen" dergisinin 1925-1929 yıllarına 178 şiirleri Çulpan, N.Rahimiy, Elbek, Zafer, Rahim Ali, A. Alevi, Bonur, Bektaş, Batur, Aydın, Gayret, H.Alimcan, Ş.Süleyman, Botu, Altay, Gulbek, Mirtemir, Uygun, Ahrari, Majidi, M. Alaviya, Mirhadiy, Yaşin, S. Hoshim, Nodi mirza, Oybek gibi şairler tarafından verildi. Şiirlere çeşitli konularda bilgi verilir: doğanın imgesi, vatan duygusu, ve kadın özgürlüğü ve sözde Devrim hakkındaki şiirler, intikam, şiirsel destanlar, diğer dillerden diğer dillerden çevrilmiş şiirler söylendi. Uzun bir geleneğe sahip olan Özbek şiir, bu şairlerin pek çoğu Milli Edebiyat Milli Edebiyat içinde var olan nazım şekilleri ve araçları ile uyum içinde Dünya Şiir biçimleri ve araçları somutlaşan büyük şiirsel bir miras bırakmış, Edebi Miras, çalışma sırasında ilerleme, yenilenme arzusu, şiirin grafik oluşumunda da gözlendiği gerçeği sınıflandırılmıştır. Öncelikle şiirin grafik oluşumu darden neyi kastettiğimiz açıklığa kavuşur bu konuda Botu, Elbek, Oybek, N. Rahimiy şiirlerine değineceğiz. Grafiğin inşasında, temel kopya ve mevcut sonraki sürümlerdeki varyasyonlar tanımlanır ve bunlara karşı

tutum ifade edilir. Şiirin grafik oluşumunda yapılan hataların bir özeti ifade edilir.

Anahtar Kelimeler. Grafik Oluşturma, Temel Kopya, Yeni Sürümler, Tanıtıcı, Çizgi, Dörtlük, Kafiye.

Abstract

The article deals with the statistics and graphic formation of poems in the magazine. In the magazine "Education and Teacher" between 1925-1929 a total of 178 poems were written by poets such as Chulpon, N, Rakhimiy, Elbek, G'. Zafariy, Rakhim Ali, A Alavi, Bonur, Bektash, Botur, Aydin, G'ayratiy, H.Olimjon, Sh.Sulaiman, Botu, Altay, Gulbek, Mirtemir, Uygun, Said Ahrori, Majidi, M.Alaviya, Mirhodiy, Yashin, Q.Hashim, Yoqsil, Oybek, I.Usmoni, Nodi Mirza, on various topics: the image of nature, the sense of homeland, women's liberty and poems dedicated to the revolution, odes and epic poems, poems translated from other languages. In Uzbek poetry, which has a long tradition, most of these poets have left a great poetic legacy, combining the forms and means of world poetry with the existing poetic forms and means in our national literature, the development of the study of their literary heritage and steps towards renewal are also depicted in the graphic formation of the poems. First of all, the meaning of the "graphic formation of poetry" is clarified and, for this regard, the poems of Botu, Elbek, Oybek, N.Rahimi are put forward as examples. Differences in the base copy and available subsequent editions on graph construction will be identified and addressed. Concluding remarks are made on the errors made in the graphic formation of the poem.

Keywords. Graphic Design, Base Copy, New Editions, Section, Line, Quartet, Rhyme

Rezyume. Maqolada jurnaldagi she'rlarning statistikasi va grafik shakllantirilishi haqida so'z yuritilib, "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalining 1925-1929-yillarida Cho'lpon, N.Rahimiy, Elbek, G'.Zafariy, Rahim Ali, A. Alaviy, Bonur, Bektosh, Botur, Oydin, G'ayratiy, H.Olimjon, Sh.Sulaymon, Botu, Oltoy, Gulbek, Mirtemir, Uyg'un, Said Ahroriy, Majidiy, M.Alaviya, Mirhodiy, Yashin,

Q.Hoshim, Yo‘qsil, Oybek, I.Usmoniy, Nodi Mirza kabi shoirlar tomonidan jami 178 ta she‘r berilganligi, ular turli mavzularda: tabiat tasviri, vatan tuyg‘usi, ayollar ozodligi haqida va inqilobga atalgan she‘rlar, qasidalar hamda she‘riy dostonlar, boshqa tillardan tarjima qilingan she‘rlar ekanligi haqida ma‘lumot beriladi. Uzoq yillik an‘analarga ega o‘zbek she‘riyatida ushbu shoirlarning aksariyati milliy adabiyotimizda mavjud poetik shakl va vositalar bilan jahon she‘riyatidagi shakl va vositalarni uyg‘unlikda mujassam etgan ulkan she‘riy meros qoldirganligi, ularning adabiy merosini o‘rganish asnosida taraqqiyot, yangilanish sari odimlashi, she‘rlarining grafik shakllantirilishida ham kuzatilganligi tasniflanadi. Avvalo, “she‘rning grafik shakllantirilishi” deganda nimalarni nazarda tutishimiz aniqlashtirilib, bu borada Botu, Elbek, Oybek, N.Rahimiyning she‘rlariga to‘xtalib o‘tiladi. Grafik qurilishi yuzasidan tayanch nusxa va mavjud keyingi nashrlardagi tafovutlar aniqlanadi va ularga munosabat bildiriladi. She‘rning grafik shakllanishi yuzasidan yo‘l qo‘yilgan xatoliklar yuzasidan xulosaviy fikrlar bildiriladi.

Kalit so‘zlar. Grafik shakllanish, tayanch nusxa, yangi nashrlar, band, misra, to‘rtlik, qofiyalanish.

“Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalining 1925-1929-yillarida Cho‘lpon, N.Rahimiy, Elbek, G‘.Zafariy, Rahim Ali, A. Alaviy, Bonur, Bektosh, Botur, Oydin, G‘ayratiy, H.Olimjon, Sh.Sulaymon, Botu, Oltoy, Gulbek, Mirtemir, Uyg‘un, Said Ahroriy, Majidiy, M.Alaviya, Mirhodiy, Yashin, Q.Hoshim, Yo‘qsil, Oybek, I.Usmoniy, Nodi Mirza kabi shoirlar tomonidan jami 178 ta she‘r berilgan bo‘lib, ular turli mavzularda. Tabiat tasviri, vatan tuyg‘usi, ayollar ozodligi haqida va inqilobga atalgan she‘rlar, qasidalar hamda she‘riy dostonlar, boshqa tillardan tarjima qilingan she‘rlar berilgan. Uzoq yillik an‘analarga ega o‘zbek she‘riyatida ushbu shoirlarning aksariyati milliy adabiyotimizda mavjud poetik shakl va vositalar bilan jahon she‘riyatidagi shakl va vositalarni uyg‘unlikda mujassam etgan ulkan she‘riy meros qoldirgan. Ularning adabiy merosini o‘rganish asnosida taraqqiyot, yangilanish sari odimlashi, she‘rlarining grafik shakllantirilishida ham kuzatiladi.

Avvalo, “she‘rning grafik shakllantirilishi” nimalarni nazarda tutishimizni aniqlashtirib olishimiz zarur. Biz “she‘rning grafik

shakllantirilishi” deganda uning yozuvdagi ifodasi bilan bog‘liq jihatlarni nazarda tutamiz. Ya’ni bu o‘rinda nazmiy asarning ko‘rinib turgan yozuvdagi tomoni anglashiladi. Kitobxon e‘tiboriga havola etilayotgan narsaning she‘r ekanligini ko‘rsatadigan birinchi ko‘rinish, omil uning yozuvdagi ko‘rinishidir. Kitobxon matnning grafik grafik shakllantirilishiga qarashi bilan, uning she‘r ekanlining tushunadi va uni she‘r deb qabul qilishga ruhiy tayyorlanadi. Shuning o‘zi ham grafik shakllantirilishning muhim ekanligini anglashga yetarli asos bo‘ladi.

Bundan tashqari she‘rning grafik shakllantirilishi muayyan darajada qo‘shimcha informatsiyani she‘rning grafik shakllantirilishi orqali ham yetkazishga harakat qiladi. Masalan, yozuvda bandning alohida ajralishi, bandlar orasiga yulduzchalar, yoki raqamlar qo‘yilishi, misraning zinapoya shaklida berilishi, so‘zning katta harf bilan emas, balki qoidadan chekinib, kichik harf bilan boshlanishi yoki to‘liq bosh harf bilan yozilishi, harflar orasini ochiqroq qilib qo‘yish, kursiv bilan yozish kabilar o‘quvchiga muayyan informatsiyani yetkazishga xizmat qiluvchi grafik vositalardir¹.

She‘rning grafik shakllantirilishi lirik asar kompozitsiyasining uch aspektdan biri bo‘lgan tashqi matniy qurilishi bilan bog‘liq. She‘rning matniy qurilishi asosiy matn va yondosh matn (ramka unsurlari)dan iborat bo‘ladi. D.Qur‘onovga ko‘ra, “misra va bandlarga bo‘linganlik lirik asarning bamisoli “tashrif qog‘ozi”, shuning o‘ziyoq zavqli o‘quvchida muayyan estetik kutuvni – she‘r otliq mo‘jiza bilan uchrashish hayajonini hosil qiladi va beixtiyor maromga solib o‘qishni boshlaydi. Boshlaboq marom va so‘zlar ma‘nosi qo‘shilishidan ohangni topadi, ohang ma‘nolarni bir-biriga payvandlab mazmunga aylantiradi”², - deb yozadi.

Anglashilganidek she‘rning misra va bandlarga bo‘linganligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biz ham ushbu fikrga qo‘shilgan holda Botuning she‘rlariga e‘tibor qaratamiz.

¹ S.Islomova.Cho‘lpon she‘rlarining matniy tadqiqi va ilmiy-tanqidiy matnini yaratish.Dissertatsiya. Andijon – 2021.61-bet

² Qarang: Shu manba 62-bet

She'ning bandlarga bo'linishida ham bir informatsiya bor. Shoir she'rni bandlarga bo'lganida, o'sha bandning mazmun va ritmik intonatsiyon jihatdan nisbiy tugallikka ega bo'lishini ta'minlaydi. Demak, band yetkazilmoqchi bo'lgan informatsiyaning muayyan darajada tugal qismi bo'ladi. Shu nisbiy tugal holda band she'rdagi boshqa bandlar (nisbiy tugal qismlar) bilan mazmuniy aloqaga kirishadi va ifodalanmoqchi bo'lgan fikrni u yoki bu tarzda ifodalanishiga xizmat qiladi³. Shuning uchun ham bandni kompozitsiya hodisasi deyiladi, sababi, u shaklni muayyan mazmun ifodasiga mos tarzda tashkil qilish natijasidir.

Botuning "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida "Adabiyot", "Kurash", "Erkliga", "Ozod qizg'a", "Paranji" kabi she'rlari berilgan bo'lib, bir qator she'rlarining boshlanishi, asosan, oxirida ikkitadan misrani alohida ajratib qo'yadi, qolgan joylarini esa 4+4+4 shaklida bo'lgan uchta kompozitsion bo'lak – band joylashtiradi. "Shoir nima uchun o'z she'rini bu tarzda bandlarga ajratdi? Ushbu shakl o'quvchiga qanday qo'shimcha ma'limotlar beradi?" degan savollarga shu tarzda bandlarga ajratilgan she'rlaridan javob izlaymiz. Masalan, "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalining 1927-yil 12-sonida chop etilgan "Ozod qizg'a" she'ri shunday qurilgan. Ya'ni she'ning xotima qismi alohida ikki misrada berilgan.

Ozod qizg'a

Umid yoz, erkni ber tilga

Bu yoq erk o'ynag'on yoqdir.

Kulib baxsh et suyunch dilga,

Tilaklar gullagan choqdir.

Chekil butkul chekil g'amdan,

Fig'onlar yo'qq'a botsinlar.

³ Qarang: Qur'onov D.Talqin imkonlari. – Toshkent: "Turon zamin ziyo", 2015. 3-14-betlar.

Ko'zingni saqlag'il namdan,
Amallar nurlar otsinlar.

Ko'ring erkin go'zal yuzni,
Jahon ko'rsin, zamon ko'rsin.
Pok istiqbol bukub tizni,
Uzun sochni tarab o'rsun.

Ulug' yo'ldan yugur olg'a!
Ko'makchidir "o'roq-bolg'a!"

She'ning bandlari 4+4+4+2 ko'rinishida berilgan bo'lib, birinchi bandda paranjini tashlab, turli cheklovlardan ozod bo'lgan qizga murojaat etishdan boshlanadi. Erkli qizlar umid bilan erkin so'zlashini, yuzida kulgu, qalbida quvonch, tilaklari bisyor bo'lishini uqtiradi. Ikkinchi bandda ham murojaat davom etadi. G'amlardan chekilib, fig'onlarni yo'qqa chiqarish, ko'zlarida nam emas, ulug' amallar nur sochib turishi lozimligi ta'kidlanadi. Uchinchi bandda esa nutq ko'pchilikka qaratiladi. Bu ozod bo'lish quvonchi xalq bilan baham ko'rilib, shu kunlarga sababchi bo'lgan istiqbol go'zal, ozod qizlarni sochlarini tarab o'rishi aytiladi. Yuqorida ta'kidlangani kabi xotima alohida ikki misrada berilib, unda ozod qizga erk yo'lida olg'a yurishi, bunda unga mehnat, g'ayrat, shijoat ko'makchi bo'lishi uqdiriladi.

Mazmunan publitsistik she'ning oxirgi ikki misralik bandida masalaning yechimi ko'rsatiladi. Yakunlovchi ikkilik bandda, fikr boshqa bandlardan ko'ra keskinroq, qat'iyroq, tugal xulosaviy tarzda ifodalanadi. Matndagi asossiy fikr shu misralarga jo qilinadi va ushbu band avvalgi misradagi voqealarni, fikrlarni o'zida mujassam etadi. She'rdagi masala ayollar erki bo'lsa, uning yechimi mehnat, shijoat va g'ayrat bilan unga erishishdir.

Ko‘rilayotgan she‘r (makromatn) ikki misralik xotima qismi bilan birgalikda 4 band (mikromatn)dan tarkib topgan. Har bir mikromatn nisbiy tugal mazmunni va hammasi birlikda bitta umumiy mazmunni ifodalaydi. O‘sha umumiy matnning strukturasi gap qolipida tushuntirmoqchi bo‘lsak, 4ta gapdan tashkil topgan murakkab qo‘shma gap hosil bo‘ladi:

***Erkli qizlar erkin so‘z, yuzida kulgu, qalbida quvonch,
tilaklari bisyor bo‘ladi, ko‘zlarida nam, fig‘on, g‘am emas, ulug‘
amallar nur sochadi, ozod, go‘zal yuzni hamma, butun jahon ko‘radi,
erk yo‘lida mehnat, g‘ayrat, shijoat ko‘makchi bo‘ladi!***

Ko‘rib turganimizdek, ushbu gap murakkab qo‘shma gap bo‘lib, to‘rtta sodda gap o‘zaro ohang yordamida bog‘langan. Bu qo‘shma gapning qismlari uyushgan murakkab qo‘shma gap turiga mansub. Shu tariqa asar bitta butunlikka aylanadi, ayni vaqtda uning har bir qismi aniq ajralib, har birining vazifasi, har birining maqsadi, vazifasi yaqqol farqlanib turadi. She‘rning bu tartibda bandlarga ajralishi o‘z-o‘zidan bo‘lmay. Botu buni aniq maqsadni ko‘zlagan holda amalga oshirganligi ko‘rinib turibdi. She‘r dastlab “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida e‘lon qilinib, so‘ng 2004-yilda Naim Karimov va Sherali Turdimovlar tomonidan nashrga tayyorlangan “Tanlangan asarlar”⁴da, 1980-yilda S.Mamajonov va P.Qobulovlar tomonidan nashr etilgan “Yoz kuni”⁵ to‘plamida asosiy tayanch nusxadagi kabi saqlangan, 2016-yilda Naim Karimov va Sherali Turdimovlar tomonidan nashrga tayyorlangan Botuning “Tanlangan asarlar”⁶ida va 2020-yilda Mahmud Hodiyeu tomonidan nashrga tayyorlangan Botuning “Tanlangan asarlar”⁷ida esa negadir she‘rning oxiridagi ikki misralik xotima qismi tashlab ketilgan. Bu, albatta, she‘r mazmunining tugallanmay qolishiga, o‘quvchiga to‘la anglashilmay qolishiga sabab bo‘lgan. Bu ilk nashrdagi publitsistik ruhga putur yetkazgan.

⁴ Botu. Tanlangan asarlar. Sharq. Toshkent– 2004. 153-bet.(Naim Karimov va Sherali Turdimov)

⁵ Botu. Yoz kuni. G‘o‘fuz Gulom. 1980. 107-bet (S.Mamajonov va P.Qobulov)

⁶ Botu. Tanlangan asarlar. Ma‘naviyat. Toshkent-2016.79-bet (N.Karimov va Sh.Turdimov”

⁷ Botu. Tanlangan asarlar. Ma‘naviyat. Toshkent-2020.79-bet (Mahmud Hodiyeu)

Bizningcha, Botuning she'r bandlarini bu tarzda ajratishi o'ziga xos bir uslub. Chunki shoir bu o'rinda an'anaviy she'riyatdagi qat'iy tartib-qoidalardan voz kechgan. Botuning lirik merosida oxirgi bandi ikki, qolgan barcha bandlari to'rt misrali she'rlar ko'p uchraydi.

She'rning oxirida ikki misrani ajratib qo'yib, unda xulosa va xotimani joylashtirish jurnalda berilgan Cho'lponning "Dala yo'llaridan", "Quchoq tuproq", "Kuz yomg'iri" she'rlarida va Elbekning "Sirdaryo", "Ey xotun", "Kuyganlar yoki turmush muammosi", "Ko'klam chog'i yaproqlar", "Turmushmi bu" nomli she'rlarida ham uchraydi.

Elbekning "Bibixonim madrasasi"⁸ she'ridagi bandlar misralari quyidagicha 4+4+4+4+4+2 ko'rinishida berilgan. Birinchi bandida ushbu madrasaning o'tmishdan yodgorlik ekanligi, ikkinchi badda bu haybatli binoning yemirilib borayotgani, uchinchi badda botirlarning suyaklariday yig'ilgan bino kirpichlari yuraklarga alam to'ldirishi, to'rtinchi badda bu holdan muallifning ko'zlaridan yosh emas, olov chiqayotgani, beshinchi badda madrasaning bu ahvoli, albatta, bir kun kelib tuzalishi va oxirgi ikki misralik badda bu kamchilik mangu emasligi, yangilik bo'lishi aytib o'tiladi. Oxirgi ikki misrada xotima o'rin olgan bo'lib, madrasaning kelajakda ta'mirlanib, ko'rkam ko'rinishga keltirilishiga umid bog'lanyapti '.

"Bibixonim madrasasi" she'ri 1999-yilda Haydarali Uzoqov tomonidan nashrga tayyorlangan Elbekning "Tanlangan asarlar"⁹ida tayanch nusxadagidek emas. Oxirgi ikki misralik band o'zidan oldingisiga qo'shib yuborilgan va she'r bandlari 4+4+4+4+6 ko'rinishga kelgan. Ortiqboy Abdullayev tomonidan nashrga tayyorlangan "Mungli qushim"¹⁰, Ulug'murod Amonov tomonidan nashrga tayyorlangan "Armug'on yolqinlar"¹¹ she'riy to'plamlarida esa ushbu she'r hech qanday bandlarga ajratilmasdan to'g'ridan to'g'ri 22

⁸Elbek. Sirdaryo she'ri. //Ma'rif va o'qitg'uvchi. 1925. 4-son.52-53-betlar

⁹ Elbek. Tanlangan asarlar. Sharq. Toshkent – 1999.60-bet (Haydarali Uzoqov)

¹⁰ Elbek. Mungli qushim. Nashrga tayyorlovchi O.Abdullayev. Abdulla Qodiriy nashriyoti. Toshkent 1999 142.

¹¹ Elbek. Armug'on yolqinlar.Turon zamin ziyo. Toshkent-2017.31-bet (Ulug'murod Amonov)

misralik bir band shaklida berilgan. Holbuki, bu tartibda bandlarga ajratish xatoligini qofiyalanish tartibi ham ko'rsatib turibdi. Bu kabi shaklga ega bo'lgan she'rlarda yakunlovchi ikkilik bandda fikr boshqa bandlardagidan ko'ra keskinroq, qat'iyroq, tugal xulosaviy tarzda ifodalanadi. To'plamda she'r bandlarining o'zgartirilishi natijasida emotsionallik, ekspressivlik susaygan.

“Maorif va o'qitg'uvchi” jurnalida she'rlari chop etilgan shoirlarning ichida N.Rahimiy 21 ta she'rini chop ettirib, birinchilikni egallaydi. Uning she'rlari turlicha mavzularda. Sevgi-muhabbat, ayollar erki, tabiat tasviri, vatanparvarlik kabi g'oyalari kuylanadi. N.Rahimiy “Binafshalar” (1929-yil), “Mavjlar” 1930-yil), “Qizil yaproqlar” (1927-yil), “Yuksalish qo'shiqlari “1931-yil) kabi she'riy to'plamlar muallifi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek uning she'rlari jurnalimizda anchagina. Shu sabab N.Rahimiyning “Kelingiz” she'riga to'xtalib o'tamiz. Jurnalda ushbu she'r 4+6 misralik ikki band ko'rinishida berilgan. Birinchi bandda kuchli bilak, so'nmas tilak charchashning yovi bo'lsa qo'rqqoq er hurlikning yovi ekanligi, o'smir o'sishni istashi, yosh yigit esa turg'unlik istamasligi haqida aytilsa, ikkinchi olti misralik band esa yosh yurak olov bo'lib uchqun sochib turishini, quyosh kabi haqiqat yuzini ochishini ta'kidlaydi va yoshlikdan foydalanib ko'klarga uchishini, ya'ni yuqori natijalarga erishish lozimligini uqdiradi.

Kelingiz

Kuchlik bilak, so'nmas tilak, charchashning yovidir,

Qo'rqqoq er, qayg'u yer, hurliqning yovidir.

Er yigit, yosh to'lqin, turg'unlik istamas,

Yosh o'smir o'smoqdan boshqani tilamas.

Yosh yurak olovdir, uchqunlar sochadir,

Quyoshdek haqiqat yuzini ochadir.

Kelingiz o'rtoqlar!

To'planing jo'ralar!

Yoshliqni quchayliq,

Ko'klarga Uchayliq!

1926-yil

Ammo ushbu she'r shoirning o'zi tomonidan 1927-yilda nashr etilgan "Qizil bayroqlar" she'riy to'plamida jiddiy o'zgarishga uchraganiga qaraganda, shoir ushbu she'rni qayta ishlagan. To'plamda she'r 4+5 ko'rinishida berilgan. Bu hol bandlarning tuzilish qoidalariga to'g'ri kelmaydi, albatta. She'r mazmuniga, so'zlarning o'zaro qo'fiyalanishiga e'tibor bersak, she'rning 4+6 shaklida qismlarga ajratilishi maqsadga muvofiq. Ya'ni she'r odatdagidek ikki bayt, lekin ikkinchi baytning to'rtinchi "To'planing jo'ralar" misrasi tushirib qoldirilgan. Yana she'rning birinchi band birinchi misrasi "Kuchlik bilak, so'nmas tilak, charchashning yovidir" shaklida emas, "Yosh bilak ezilmas, charchashning yovidir" shaklida berilgan. Bizningcha, bu yerda she'rning vazni to'g'rilangan. She'rda misralardagi bo'g'inlar soni birinchi asosiy qatorlarda 12 ta, oxirgi to'rt qatorda esa 6ta. Tayanch nusxada berilgan "Kuchlik bilak, so'nmas tilak, charchashning yovidir" misrasi 14 bo'g'indan tashkil topmoqda.

Shu kabi grafik shakllanishdagi o'zgarishlar Oybek she'rlarida ham uchraydi. "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalining 1925-yil 3-sonida berilgan "Erkin qush" she'ri berilgan. Ushbu she'r ilk bor mazkur jurnalda, so'ngra "Tuyg'ular" va "Asarlar" (1-tom) to'plamlarida bosilgan. She'r 1924-yil sentabr oyida yozilgan. She'r qo'lyozmasi saqlanmagan. Ushbu she'r jurnalda 8+10 shaklida 2 band 18 misradan iborat ko'rinishda chop etilgan. Ikkinchi bandning oxirgi 10-misrasi boshqa bandlardan ko'ra ancha keyin chap tomonga surib yozilgan. Bu misra o'zida xotimani joylaydi. She'rning birinchi bandida muallif tol shohiga qo'ngan go'zal bir qushdan, yoniga tushib she'r aytishini, shunday qilsa qalbidagi alam tarqalib, mahzun ruhi qanot qoqishini, uning nag'malari orzulari shamini yoqishini aytadi. Ikkinchi badda esa qush muallifga endigina erkinlikka chiqqanini, shu paytgacha tutqun ekanligini, hozircha uni chaqirmay turishini, bahorda ochilgan chechaklarni quchmoqchi ekanligini aytadi va tiniq ko'kda qanot qoqib uchib ketadi.

Ushbu she'r 1975-yilda chop etilgan Oybekning 19 tomlik "Mukammal asarlar to'plami" 1-tomida xuddi tayanch nusxadagidek 8+10 ko'rinishida berilgan. 1980-yilda Omon Matjon tomonidan nashrga tayyorlangan "Sozim" she'riy to'plamida she'r 8+4+6 ko'rinishida berilgan. She'r 3 bandga bo'linganligi sababli asliyatdagi ikkinchi bandning ma'nosi ham o'rtasidan bo'lingan. Ya'ni qushning nutqi ikkiga ajralib, qayta nashrdagi ikkinchi bandda ma'no tugallanmay qolgan. Aslida, har bandda ko'zlangan ma'no oxiriga yetishi kerak.

Biz ushbu ishda jurnaldagi she'rlarning grafik shakllanishiga oid ba'zi kamchiliklarni aniqlashga harakat qildik. Albatta, ularning hammasini ko'rsatishning imkoni yo'q. Biz bunday hollarning qanday salbiy oqibatlariga olib kelishini ko'rsatib berishga harakat qildik. O'ylaymizki, bu misollar she'rning yozuvdagi ko'rinishi va ramka unsurlarining muhimligini anglatib, ularga munosabatni o'zgartirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Botu. Tanlangan asarlar. Sharq. (Nashrga t-chilar N.Karimov va Sh.Turdimov) Toshkent– 2004. 153-bet.

2. Botu. Yoz kuni. G'ofur G'ulom. (Nashrga t-chilar S.Mamajonov va P.Qobulov) 1980. 107-bet.

3. Botu. Tanlangan asarlar. Ma'naviyat. (Nashrga t-chilar N.Karimov va Sh.Turdimov) Toshkent-2016.79-bet.

4. Botu. Tanlangan asarlar. Ma'naviyat.(Nashrga t-chi M.Hodiyev) Toshkent-2020.79-bet.

5. Elbek. Sirdaryo she'ri. //Maorif va o'qitg'uvchi. 1925. 4-son.52-53-betlar

6. Elbek. Tanlangan asarlar. Sharq. (Nashrga t-ch H.Uzoqov) Toshkent – 1999.60-bet.

7. Elbek. Mungli qushim. Nashrga tayyorlovchi O.Abdullayev. Abdulla Qodiriy nashriyoti. Toshkent 1999 142.

8.Elbek. Armug'on yo'lqinlar.Turon zamin ziyo.(Nashrga t-chi U.Amonov) Toshkent-2017. 31-bet.

9. S.Islomova.Cho'lpon she'rlarining matniy tadqiqi va ilmiy-tanqidiy matnini yaratish. Dissertatsiya. Andijon – 2021.61-bet

10. Qarang: Qur'onov D.Talqin imkonlari. – Toshkent: "Turon zamin ziyo", 2015. 3-14-betlar.

**АЗАХСТАН В ПОИСКАХ ВНЕШНЕГО ВРАГА:
АНТИАФГАНСКАЯ РИТОРИКА ВЛАСТЕЙ ВО ВРЕМЯ
ЯНВАРСКИХ ПРОТЕСТОВ 2022 Г.**

**KAZAKHSTAN IN SEARCH OF AN EXTERNAL
ENEMY: ANTI-AFGHAN RHETORIC OF THE AUTHORITIES
DURING THE JANUARY 2022 PROTESTS**

PhD student Oleksandr VERETILNYK

Doctoral School of the University of Szczecin

Szczecin, Poland

ORCID: 0000-0001-5286-4466

oleksandr.veretilnyk@phd.usz.edu.pl

Аннотация

В начале 2022 года Казахстан пережил самый серьезный политический кризис в своей новейшей истории: массовые антиправительственные протесты, вспыхнувшие в разных городах страны, создали серьезные риски для региональной безопасности и казахской государственности. Многие казахские и зарубежные политики и эксперты поспешили связать эти протесты с событиями в Афганистане, где летом 2021 года полный контроль над страной установило ультраконсервативное исламское движение «Талибан», победившее в 20-летней американо-афганской войне. Целью исследования, результаты которого представлены в данной статье, было выяснить действительно ли в событиях в Казахстане прослеживался «афганский след» и есть ли основания утверждать, что Афганистан, движение «Талибан» или какие-то другие вооруженные группы базирующиеся на афганской территории имели отношение к антиправительственным восстаниям в городах Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан, антиправительственные протесты, Афганистан, движение «Талибан», региональная безопасность

Abstract

At the beginning of 2022, Kazakhstan experienced the most serious political crisis in its recent history: massive anti-government protests that broke out in different cities of the country created serious risks for regional security and Kazakh statehood. Many Kazakh and foreign politicians and experts were quick to link these protests to the events in Afghanistan, where in the summer of 2021 the ultra-conservative Islamic Taliban movement, which won the 20-year US-Afghan war, established full control over the country. The purpose of the study, the results of which are presented in this article, was to find out whether there really was an “Afghan trace” in the events in Kazakhstan and whether there is reason to believe that Afghanistan, the Taliban movement or some other armed groups based on Afghan territory were related to anti-government uprisings in the cities of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, anti-government protests, Afghanistan, Taliban movement, regional security.

С момента обретения Казахстаном государственной независимости в 1991 году эта страна оставалась одной из самых безопасных и стабильных стран в постсоветской Средней Азии. Все соседи Казахстана после распада СССР пережили разного рода политические потрясения: Кыргызстан три революции (2005, 2010, 2020 гг.), межэтнические столкновения на юге страны (2010 г.), вторжение бойцов Исламского движения Узбекистана (1999 г.), а также ряд приграничных конфликтов с соседним Таджикистаном; Таджикистан — гражданскую войну (1992-1997 гг.) и пограничные конфликты с Кыргызстаном; Узбекистан — глубокий политический кризис, атаки со стороны вооруженной исламской оппозиции (Исламского движения Узбекистана), а также антиправительственные протесты в Андижане (2005 г.), закончившиеся кровавым разгоном военными мирных протестующих; Туркменистан — антиправительственное восстание в Ашхабаде (2008 г.). Даже соседние с Казахстаном Китай и Россия столкнулись с рядом серьезных вызовов для их государственной безопасности (к которым, в первую очередь,

можно отнести сепаратистские движения в Тибете, Восточном Туркестане, Чечне и др. республиках Северного Кавказа, в Татарстане). На их фоне Казахстан выделялся стабильностью и безопасностью. Власти страны во главе с первым президентом Нурсултаном Назарбаевым подчеркивали, что Казахстан ценит мир, поддерживает региональное сотрудничество и будет проводить миролюбивую внешнюю политику. И действительно Казахстан в первые годы своей независимости придерживался именно этого курса: страна вступила в региональные объединения (такие как Содружество Независимых Государств), а также отказалась от доставшегося ей в наследство от Советского Союза ядерного арсенала (последовав примерам Украины и Беларуси, которые также добровольно отказались от обладания ядерным оружием ради укрепления глобальной и региональной безопасности)¹.

Главной проблемой Казахстана, однако, всегда оставался «социальный договор» - власти не спросили мнение населения молодого казахского государства каким они хотят его видеть: социалистическим, демократическим или исламским. Выбор был сделан самим Назарбаевым, который за годы своего правления трансформировал Казахстан в авторитарное государство и насаждал в стране культ своей личности (первый президент Казахстана взял себе титул «Елбасы» – «лидер нации»²). Внешняя политика Казахстана начиная с 2001 года тоже перестала быть миролюбивой, о чем свидетельствует поддержка властями страны нападения США и НАТО на Афганистан в 2001 году. По данным различных правозащитных организаций (в том числе Human Rights Watch, Amnesty International, Fundacja Otwarty Dialog) за время правления Назарбаева политическая и религиозная оппозиция

1 Отказ от ядерного оружия, <https://e-history.kz/ru/projects/show/23271/> [доступ: 20.04.2022]

2 The First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy, <https://elbasy.kz/en/first-president-republic-kazakhstan-elbasy> [доступ: 20.04.2022]

подвергалась систематическим гонениям и репрессиям, что заложило основы для гражданского недовольства в Казахстане.

Ситуация с правами человека в Казахстане не изменилась в лучшую сторону и после прихода к власти Касыма-Жомарта Токаева, который в 2019 году сменил Назарбаева на посту президента страны. Токаев считал государственную модель созданную Назарбаевым идеальной, о чем сказал в своем Послании Народу Казахстана: «За эти годы под руководством Первого Президента Казахстана – Елбасы Нурсултана Абишевича Назарбаева наша страна превратилась в стабильное и авторитетное в мире государство [...]. В нашей работе следует исходить из необходимости полной реализации Пяти институциональных реформ и Плана нации, разработанных Елбасы»³. В тоже время новый президент обещал Казахстану реформы, направленные на строительство «современного эффективного государства», однако выступал против либерализации Казахстана, утверждая, что «мировой опыт свидетельствует о том, что взрывная, бессистемная политическая либерализация приводит к дестабилизации внутривнутриполитической ситуации и даже к потере государственности»⁴.

Как отмечают правозащитники польской организации Fundacja Otwarty Dialog «С приходом к власти Касым-Жомарта Токаева политические репрессии в Казахстане усилились, а число политических заключенных увеличилось»⁵. «Беспрецедентный в современной истории Казахстана рост политических репрессий» они связывали с запретом мирных оппозиционных движений Демократический выбор Казахстана (ДВК) и «Коше Партиясы».

3 President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address, September 2, 2019, https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-september-2-2019 [доступ: 20.04.2022]

4 Там же.

5 Political prisoners and victims of political persecution in Kazakhstan, <https://en.odfoundation.eu/a/52893.political-prisoners-and-victims-of-political-persecution-in-kazakhstan/> [доступ: 20.04.2022]

По утверждению правозащитников власти приравнивают любую оппозиционную деятельность к «экстремизму» и преследуют сотни активистов по всей стране. В 2021 году правозащитники насчитали в Казахстане 22 политических заключенных (из которых 17 были осуждены на длительные тюремные сроки, 7 человек удерживались в следственных изоляторах, 1 — принудительно удерживался в психиатрической больнице)⁶. Всего в 2021 году в Казахстане политически мотивированные уголовные дела были открыты в отношении 79 оппозиционеров (50 человек проходили по статье «экстремизм» за поддержку мирных оппозиционных движений)⁷. Fundacja Otwarty Dialog обращает внимание на то, что гонениям в Казахстане в 2021 году подвергались не только собственные граждане, но и беженцы и лица ищущие убежища (в том числе этнические казахи из Восточного Туркестана, где китайский коммунистический режим подвергает репрессиям мусульманское меньшинство: уйгуров, казахов, киргизов и др.).

На ситуацию с правами человека в Казахстане в 2021 году обратил внимание также Европейский парламент, который принял резолюцию № 2021/2544 (RSP) (*European Parliament resolution of 11 February 2021 on the human rights situation in Kazakhstan*). В ней члены Европарламента констатировали «тревожное ухудшение общей ситуации с правами человека и подавление организаций гражданского общества в Казахстане [...] с жесткими ограничениями прав на свободу выражения мнений, мирных собраний и ассоциаций», а также факт, что «гражданское общество и правозащитные организации, работающие в Казахстане, подвергаются все большему давлению и наказанию со стороны властей страны, что препятствует усилиям по проведению реформ и ограничивает основную работу гражданского общества»⁸.

6 Там же.

7 Там же.

8 European Parliament resolution of 11 February 2021 on the human rights situation in Kazakhstan,

В начале 2022 года Казахстан охватили антиправительственные протесты, вызванные решением властей повысить цены на сжиженный природный газ, который бедные слои населения используют для заправки своих транспортных средств. Протесты начались в городе Жанаозен на западе Казахстана, а затем перекинулись на все крупные города страны, включая Алматы — бывшую столицу Казахстана. Начинаясь как мирные они быстро эволюционировали в погромы правительственных учреждений, отделений полиции, жестокие столкновения с представителями правоохранительных органов. Зафиксированы были случаи мародерства, ограблений банков, поджогов автомобилей горожан, убийств (в том числе путем обезглавливания). Всего за пару дней волнений власти потеряли фактический контроль над Алматы и рядом других городов. Отношение властей к протестам тоже претерпело изменения. В первые дни волнений президент Токаев признал ошибки в проводимой правительством экономической политике, отправил в отставку премьер-министра Аскара Мамина, обещал прислушаться к протестующим (которых называл «демонстрантами»⁹) и отменить повышение цены на сжиженный газ¹⁰. Однако по мере расширения географии протестов и появления на них антиправительственных лозунгов (в том числе призывающих лишить всех полномочий Назарбаева, который даже после своей отставки сохранил за собой возможность влиять на внутреннюю и внешнюю политику Казахстана) риторика властей, в том числе главы государства, стала совершенно иной — демонстранты были объявлены «бандитами», «хулиганами» и даже «террористами». Более того в своем телевизионном обращении к гражданам Токаев заявил, что не будет вести никаких переговоров

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0056_EN.html
[доступ: 20.04.2022]

9 Обращение Касым-Жомарта Токаева к протестующим жителям Казахстана, <https://twitter.com/TokayevKZ/status/1478364403774984193>
[доступ: 20.04.2022]

10 В. Сосенкова, Президент Казахстана Токаев принял отставку правительства, <https://p.dw.com/p/459NA> [доступ: 20.04.2022]

с восставшими, а «правоохранительным органам и армии дан приказ открывать огонь на поражение без предупреждения»¹¹. Это решение вызвало критику со стороны правозащитных организаций по всему миру. По мнению активистов Amnesty International «Власти Казахстана обязаны поддерживать порядок, но общее разрешение полицейским и солдатам стрелять без предупреждения является нарушением закона [...] Обязательства Казахстана по международному праву и конституции гарантируют право на мирные собрания. Власти должны уважать их, защищая протестующих и обеспечивая их право на свободу выражения мнений. Они также обязаны следить за тем, чтобы полиция не применяла чрезмерную силу. Любая полиция или другое должностное лицо, виновное в нарушении прав человека, должно быть привлечено к ответственности»¹².

Рисунок 1

○ Областные центры, охваченные протестами к 5 января

11 Токаев отдал приказ открывать огонь по террористам на поражение, <https://report.az/ru/v-regione/tokaev-otdal-prikaz-otkryvat-ogon-po-terroristam-na-porazhenie/> [доступ: 20.04.2022]

12 Masowe protesty w Kazachstanie są konsekwencją powszechnego łamania podstawowych praw człowieka, <https://amnesty.org.pl/masowe-protesty-w-kazachstanie-konsekwencja-lamania-praw-czlowieka/> [доступ: 20.04.2022]

Карта протестов в Казахстане. Источник:
<https://www.bbc.com/russian/news-59885463>

После объявления протестующих «террористами» президент Казахстана заявил о необходимости проведения в стране т.н. «контртеррористической операции», потому, что «данные террористические банды являются по сути дела международными, они прошли серьезную подготовку за рубежом. И их нападение на Казахстан можно и нужно рассматривать как акт агрессии»¹³. В то же время в казахстанских и зарубежных СМИ (в первую очередь российских) стали появляться сообщения о том, что к протестам в Казахстане причастен Афганистан, где летом 2021 года движение «Талибан» восстановило Исламский эмират, введя на всей территории страны, освобожденной от иностранных оккупационных войск, законы шариата. В странах Содружества Независимых Государств талибов считали угрозой для региональной и национальной безопасности еще с середины 90-х годов XX века, когда движение «Талибан» только появилось на политической сцене Афганистана. Секьюритизация созданного талибами в 1996 году Исламского эмирата Афганистан стала одной из причин, по которой все страны Средней Азии (за исключением нейтрального Туркменистана) в 2001 году поддержали решение США и их союзников вторгнуться в Афганистан с целью свержения правительства талибов, ликвидации исламского теократического строя в этой стране и насильственной демократизации афганского государства и общества. Важно отметить, что секьюритизация талибов в Казахстане продолжалась на протяжении всех 20 лет войны в Афганистане, о чем свидетельствует тот факт, что движение «Талибан» было признано в Казахстане «террористической организацией»¹⁴. Продолжилась она и после победы талибов в войне с США и вывода американских и натовских войск из Афганистана в 2021 году, о чем

13 Токаев обратился к ОДКБ за помощью и назвал протестующих террористами, <https://fergana.agency/news/124535/> [доступ: 20.04.2022]

14 Қазақстан Республикасы аумағында тыйым салынған ұйымдар, <https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar-din/press/events/details/8491?lang=kk> [доступ: 20.04.2022]

свидетельствует тот факт, что Казахстан не признал новое афганское правительство, созданное талибами, и отказывается признавать восстановленный ими Исламский эмират Афганистан.

О том, что протесты в Казахстане это не что иное, как «внешнее нападение» на эту страну «бандформирований с Ближнего Востока и Афганистана» стали заявлять и союзники Казахстана по СНГ, в том числе российские официальные лица. Так, вице-спикер Совета Федерации РФ Константин Косачев утверждал, что «в рядах протестующих обозначились хорошо подготовленные боевики из радикальных бандформирований, активно действующих в странах Ближнего и Среднего Востока, прежде всего Афганистана»¹⁵. Это мнение разделял и заместитель председателя комитета Государственной Думы РФ по обороне Дмитрий Саблин, который утверждал, что «силы, громящие города Казахстана, это отнюдь не мирные протестующие. Это боевики с опытом Ирака, Сирии, Афганистана за плечами [...]. На территории нашей бывшей союзной республики действует террористическое пополнение из Афганистана»¹⁶. Токаев придерживался аналогичного мнения. По его словам происходившее в Казахстане это «хорошо организованный и подготовленный акт агрессии против Казахстана с участием иностранных боевиков преимущественно из центральноазиатских стран, включая Афганистан. Там также были боевики из Ближнего Востока. Замысел заключался в формировании на нашей территории зоны контролируемого хаоса с последующим захватом власти. Поэтому в Казахстане была начата антитеррористическая

15 Косачев заявил, что в числе протестующих в Казахстане есть боевики из банд Афганистана, <https://www.interfax.ru/world/814085> [доступ: 20.04.2022]

16 Талибы опровергли свою причастность к беспорядкам в Казахстане, <https://www.interfax.ru/world/819823> [доступ: 20.04.2022]

операция»¹⁷. По данным главы государства на Казахстан напало не менее «20 тысяч террористов»¹⁸.

Новые власти Афганистана последовательно отвергали все обвинения в адрес афганцев. Так, заместитель пресс-секретаря правящего в Афганистане движения «Талибан» Инамулла Самангани заявил, что «утверждения о вмешательстве Афганистана в нестабильность в Казахстане не соответствуют действительности». По его словам «[ряд СМИ] цитируют слова российских официальных лиц о том, что некоторые афганцы могли быть причастны к нестабильности в Казахстане. [Но] мы отвергаем эти утверждения [как ложные]. Исламский эмират Афганистан не позволит никому, на основании своих [международных] обязательств, использовать афганскую территорию во вред другой стране, или вмешиваться во внутренние дела другой страны, и нет никаких доказательств [что кто-то делал это в Казахстане используя территорию Афганистана]». С этими доводами можно согласиться, так как в действительности, ни Токаев, ни Косачев, ни Саблин, обвиняя Афганистан в причастности к «вторжению в Казахстан», не предоставили общественности своих стран и международному сообществу никаких доказательств подтверждающих правдивость и обоснованность их обвинений. Противники талибов, обвиняющие Афганистан в «нападении», не смогли также объяснить как в Казахстан могли незамеченными проникнуть большие группы иностранцев из Афганистана (в том числе вооруженные), тем более во время пандемии COVID-19, когда государственная граница Казахстана была фактически закрыта. Обращает на себя внимание и тот факт, что во время разгона

17 Kassym-Jomart Tokayev hold bilateral talks with President of the European Council Charles Michel, <https://www.akorda.kz/en/kassym-jomart-tokayev-hold-bilateral-talks-with-president-of-the-european-council-charles-michel-100312> [доступ: 20.04.2022]

18 А. Рыскулбекова, Токаев отказался от международного расследования январских событий в Казахстане, <https://kloop.kg/blog/2022/01/30/tokaev-otkazalsya-ot-mezhhdunarodnogo-rassledovaniya-yanvarskih-sobytij-v-kazahstane/> [доступ: 20.04.2022]

антиправительственных протестов казахстанскими силовыми ведомствами не было задержано ни одного гражданина Афганистана. Граждан Афганистана не было и среди убитых участников протестов. На призыв оппонентов, ставивших под сомнение правдивость слов представителей власти о «внешней агрессии против Казахстана», провести независимое международное расследование данных событий, президент Токаев ответил: «я не считаю необходимым проводить такое расследование. Справимся сами, у нас есть люди честные, объективные»¹⁹. Анализируя эти факты можно прийти к выводу, что обвинения со стороны Казахстана и его союзников (прежде всего России) в адрес Афганистана были заведомо ложными и главной их целью было:

1. оправдать в глазах казахстанского народа применение непропорциональной силы для подавления антиправительственных выступлений в городах Казахстана, в которых власть увидела угрозу для себя;

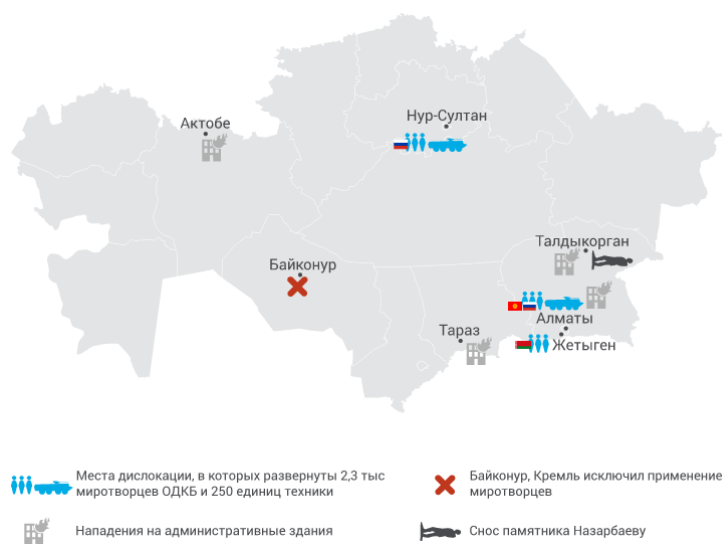
2. ввести в заблуждение международное сообщество, выдав силовое подавление антиправительственных выступлений в Казахстане за «борьбу с международным терроризмом»;

3. выставить Казахстан в глазах Запада в качестве «жертвы международного терроризма», связав «террористическое нападение на Казахстан» с выводом войск США и НАТО из Афганистана, против которого открыто выступали многие государства среднеазиатского региона, опасавшиеся за свою безопасность;

4. оправдать интернационализацию внутриказахстанского конфликта посредством вовлечения в него стран-союзников Казахстана по Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) с целью использования их ресурсов для подавления антиправительственных выступлений казахов.

19 Там же.

О том, что эти выводы верны, свидетельствует тот факт, что власти Казахстана в итоге обратились за помощью к ОДКБ — военному блоку возглавляемому Россией, в который кроме РФ и Казахстана входят также Армения, Беларусь, Кыргызстан и Таджикистан. В своем обращении к главам государств-членов ОДКБ Токаев утверждал, что вооруженные силы Казахстана ведут бои с «террористическими бандами» и что стране нужна помощь «для преодоления террористической угрозы», направленной на «подрыв целостности государства»²⁰. Руководствуясь Уставом ОДКБ страны блока приняли решение отправить в Казахстан «миротворческий контингент», в состав которого вошли военнослужащие из России, Беларуси, Армении, Кыргызстана и Таджикистана.

20 Токаев обратился за помощью к ОДКБ и сообщил, что Минобороны "ведет бой с террористическими бандами под Алматы", <https://rus.azattyk.org/a/31641148.html> [доступ: 20.04.2022]

Рисунок 2

Размещение миротворцев ОДКБ в Казахстане. Источник:
<https://novayagazeta.ru/articles/2022/01/11/ne-po-sobstvennomu-zhelaniiu>

Необходимость введения в страну подвергшуюся «нападению террористов» иностранных миротворцев (цель которых в международной практике заключается в разнимании противоборствующих сторон конфликта с их согласия, а не проведение антитеррористических операций) по-прежнему вызывает много вопросов, на которые власти Казахстана предпочитают не отвечать. Политическая и военная поддержка ОДКБ (а в первую очередь России как ее наиболее боеспособного члена) помогли властям Казахстана подавить антиправительственные выступления в этой стране, не позволив им перерасти в казахстанский «Майдан», который привел бы к свержению авторитарного президента и к началу в этой стране демократических реформ. В результате непропорционального применения силы в отношении участников акций протеста в Казахстане погибли сотни человек и еще тысячи получили ранения. Граждан Афганистана, страны, которую Казахстан и его союзники обвиняли в причастности к «нападению», среди погибших, раненых или задержанных во время беспорядков нет. Это дает основания полагать, что ни Афганистан, ни движение «Талибан» не были причастны к антиправительственным протестам в городах Казахстана и к сопровождавшему их насилию. Отказываясь от проведения международного расследования случившегося власти Казахстана делают невозможным подтвердить их собственные утверждения о проникновении в страну «20 тысяч иностранных террористов». Более того ни одна из действующих в регионе и в мире террористических организаций не взяла на себя ответственность за «нападение на Казахстан». Все это дает основания утверждать, что исследуемые события были не «нападением террористов» из-за рубежа, а обычным проявлением гражданского недовольства против

тяжелой экономической ситуации в стране, а также непрозрачности политической системы, отсутствия подлинных политических, гражданских и религиозных свобод. Случившееся можно считать первой за 30-летнюю историю независимого Казахстана революцией, массовым восстанием казахов против авторитарного режима, которое в итоге было жестоко подавлено властями.

Литература:

The First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy, <https://elbasy.kz/en/first-president-republic-kazakhstan-elbasy> [доступ: 20.04.2022]

President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev’s State of the Nation Address, September 2, 2019, https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-september-2-2019 [доступ: 20.04.2022]

Kassym-Jomart Tokayev hold bilateral talks with President of the European Council Charles Michel, <https://www.akorda.kz/en/kassym-jomart-tokayev-hold-bilateral-talks-with-president-of-the-european-council-charles-michel-100312> [доступ: 20.04.2022]

Қазақстан Республикасы аумағында тыйым салынған ұйымдар, <https://www.gov.kz/memleket/entities/pavlodar-din/press/events/details/8491?lang=kk> [доступ: 20.04.2022]

European Parliament resolution of 11 February 2021 on the human rights situation in Kazakhstan, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0056_EN.html [доступ: 20.04.2022]

Обращение Касым-Жомарта Токаева к протестующим жителям Казахстана, <https://twitter.com/TokayevKZ/status/1478364403774984193> [доступ: 20.04.2022]

Masowe protesty w Kazachstanie są konsekwencją powszechnego łamania podstawowych praw człowieka,

<https://amnesty.org.pl/masowe-protesty-w-kazachstanie-konsekwencja-lamania-praw-czlowieka/> [доступ: 20.04.2022]

Political prisoners and victims of political persecution in Kazakhstan, <https://en.odfoundation.eu/a/52893.political-prisoners-and-victims-of-political-persecution-in-kazakhstan/> [доступ: 20.04.2022]

Отказ от ядерного оружия, <https://e-history.kz/ru/projects/show/23271/> [доступ: 20.04.2022]

Рыскулбекова А., Токаев отказался от международного расследования январских событий в Казахстане, <https://kloop.kg/blog/2022/01/30/tokaev-otkazalsya-ot-mezhdunarodnogo-rassledovaniya-yanvarskih-sobytij-v-kazahstane/> [доступ: 20.04.2022]

Сосенкова В., Президент Казахстана Токаев принял отставку правительства, <https://p.dw.com/p/459NA> [доступ: 20.04.2022]

Токаев отдал приказ открывать огонь по террористам на поражение, <https://report.az/ru/v-regione/tokaev-otdal-prikaz-otkryvat-ogon-po-terroristam-na-porazhenie/> [доступ: 20.04.2022]

Токаев обратился к ОДКБ за помощью и назвал протестующих террористами, <https://fergana.agency/news/124535/> [доступ: 20.04.2022]

Токаев обратился за помощью к ОДКБ и сообщил, что Минобороны "ведет бой с террористическими бандами под Алматы", <https://rus.azattyk.org/a/31641148.html> [доступ: 20.04.2022]

Косачев заявил, что в числе протестующих в Казахстане есть боевики из банд Афганистана, <https://www.interfax.ru/world/814085> [доступ: 20.04.2022]

Талибы опровергли свою причастность к беспорядкам в Казахстане, <https://www.interfax.ru/world/819823> [доступ: 20.04.2022]

**INTEGRATION OF TRADITIONAL AND INNOVATIVE
APPROACHES IN THE CAREER GUIDANCE POLICY OF A
VOCATIONAL SCHOOL IN MODERN CONDITIONS**

**YENI ICATLARIN MESLEK OKULLARINDA
KARIYER REHBERLIGI POLİTİKALARI ÇERÇEVESİNDE
ENTEĞRE EDİLMESİ**

**ИНТЕГРАЦИЯ ТРАДИЦИОННЫХ И
ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ В
ПРОФОРИЕНТАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО УЧИЛИЩА В СОВРЕМЕННЫХ
УСЛОВИЯХ.**

Prof. Dr. Elman Guliyev

Azerbbaycan Devlet Pedogoji Üniversitesi, Bakü - Azerbaycan

elman.guliyev1958@gmail.com

ORCID: 000-0001-5413-9479

Профессиональная ориентация представляет собой обоснованную систему социально-экономических, психолого-педагогических, медико-биологических, производственно-технических мер, направленных на оказание помощи учащимся в профессиональном самоопределении. Правильно выбранная профессия соответствует интересам и склонностям человека, находится в полной гармонии с призванием. В таком случае профессия приносит радость и удовлетворение. Мир профессий очень подвижен, одни профессии уходят в прошлое, другие появляются. Возросшие требования современного производства к уровню профессиональной подготовленности кадров в еще большей, чем раньше, степени актуализируют проблемы профессиональной ориентации школьников, поскольку профессиональные намерения значительной части учащихся зачастую не соответствуют потребностям рынка труда в кадрах определенной профессии.

Подготовка к выбору профессии важна потому, что она является неотъемлемой частью всестороннего и гармоничного развития личности, и ее следует рассматривать в единстве и взаимодействии с нравственным, трудовым, интеллектуальным, политическим, эстетическим и физическим совершенствованием личности, то есть со всей системой ценностей учебно-воспитательного процесса.

Осознанный выбор и позитивное отношение к профессии будут иметь место, если подросток увидит перспективу карьерного роста, удовлетворения жизненных потребностей, достойные и безопасные условия труда, а также престиж выбранной профессии. В данной ситуации роль экономических агентов крайне велика. Обновление материально-технической базы училища, как основы подготовки рабочих по современным направлениям деятельности, возможно лишь при интеграции ресурсов экономических партнеров. Если подростки будут видеть заинтересованность работодателей в рабочих кадрах, если на предприятии разработана и внедряется политика поддержки молодых специалистов, имеется перспектива повышения заработной платы при повышении уровня квалификации, если на предприятии обеспечиваются социальные программы, то и заинтересованность подростка в освоении профессии будет возрастать. В училище созданы некоторые механизмы своевременного реагирования образовательного учреждения на запросы работодателей:

- разрабатываются учебные планы на основе модульного обучения;
- ведется анализ потребностей работодателя;
- еженедельное обновление информации на сайте училища.

Таким образом, мы можем утверждать, что процесс формирования позитивного отношения к рабочей профессии, протекающий в определенных организационно-педагогических условиях, имеет положительную динамику и является новым подходом в профессиональном образовании людей рабочих

профессий и специальностей, позволяющим решить проблему, значимую для развития экономики страны.

В современных условиях необходимо компетентностно-ориентированное сопровождение профессионального самоопределения. При этом эффективность **Профориентации** как целостной системы деятельности различных общественных институтов, ответственных за **подготовку подрастающего поколения к выбору профессии**, может быть обеспечена сочетанием разных подходов – личностно ориентированного, социально ориентированного, экономически ориентированного, государственно ориентированного.

Согласование интересов личности, экономической сферы, общества и государства должно рассматриваться как конечный результат и как центральный показатель эффективности профориентационной деятельности по сопровождению профессионального самоопределения обучающихся.

Таким образом, реализация компетентностного и личностного подходов в профориентационной работе и реализация плана профориентационных мероприятий требует максимально широкого развития механизмов социального диалога и социального партнёрства между всеми участниками и заинтересованными сторонами.

В условиях, когда идет острая «борьба» за ученика, важным направлением деятельности училища является повышение привлекательности рабочих профессий через организацию различных форм работы с потенциальными абитуриентами.

Ежегодно на итоговых педсоветах в училище анализируются итоги работы приемной комиссии и утверждаются мероприятия на предстоящий учебный год.

Разработанный план мероприятий приведет к решению задач профориентационной работы, а именно: создание системы мер по профессиональной ориентации молодежи, позволяющей привести образовательно-профессиональные потребности кандидатов в соответствие с потребностями рынка труда на основе

лично-ориентированного подхода:

Результатом деятельности станет разработанная комплексная система профориентационной работы в образовательном учреждении, которая будет включать:

- информационное обеспечение деятельности (СМИ, сайт училища и др.);

- виртуальный День открытых дверей (освещение информации о жизни и деятельности училища на сайте училища: особенности профессионального обучения, материально-техническая база, учебные планы и программы, внеклассная деятельность учащихся, проведение открытых уроков и т.д.);

- размещение рекламы в СМИ и в сети ИНТЕРНЕТ;

- проведение консультаций с кандидатами по выбору специальности, наиболее соответствующей их способностям и подготовке;

- работа со средствами массовой информации;

- участие в подготовке к изданию и распространению информационных и учебно-производственных материалов для поступающих в училище;

- посещения Дня открытых дверей в Агентстве Занятости населения;

- организация Дня открытых дверей с целью познакомить выпускников 9-х классов и их родителей с организацией учебно-воспитательной работы и правилами приема в профессиональное училище;

- презентация училища в гимназиях и лицеях Молдовы и АТО Гагаузии (выездные мероприятия);

- приглашение гимназистов и лицейстов на открытые общеучилищные мероприятия;

- взаимодействие с родительской общественностью;

- проведение тематических вечеров выпускных группах: Престиж профессии «Автомеханик», «Электромонтер», «Столяр»;
- экскурсии на производство, для раскрытия ценности профессии;
- отслеживание профессионального пути выпускников;
- встреча с выпускниками – успешными представителями профессии;
- методические рекомендации и обобщение опыта работы.

Профориентационная работа должна носить комплексный характер и реализоваться в системе, в целях формирования у учащихся адекватных представлений об избранной профессии и собственной готовности к ней; формирования потребности умения включать свой труд в контекст индивидуальных целей и ценностей региона. Профориентация является особой формой заботы общества о профессиональном становлении подрастающего поколения, которая обеспечивает социальные гарантии в сфере свободного выбора профессии, формы занятости и пути самореализации личности в условиях рыночных отношений.

Литература:

1. Carlateanu Tatiana, Formarea competențelor profesionale prin dezvoltarea gândirii critice – Chișinău, Pro Didactica, 2017.
2. Ротару Василе, Гражданское воспитание, literatura educațional, 2003, Кишинев.
3. Прошицкая Е.М., Мое профессиональное будущее/ Е.М. Прошицкая-МН, 2007

**ANALİTİK FOLKLORİZMLERİN İDEOLOJİK VE
ESTETİK İŞLEVLERİ**

**IDEOLOGICAL AND AESTHETIC FUNCTIONS OF
ANALYTICAL FOLKLORISMS**

Doçent Zilola EShANOVA

Andijan Devlet Üniversitesi,

Andican – Özbekistan

z_eshanova@mail.ru

Özet

Bağımsızlık dönemi Özbek şiirinde folklor aracılığıyla yaratıcı niyetin ortaya çıkması, dönemin sorunlarının dile getirilmesi de dikkat çekicidir. Ayrıca Abdulla Aripov, Azam Uktam, Farida Afro'z, Iqbol Mirzo gibi şairler, folklor geleneklerini ve folklorizmleri, felsefi gözlemlerin ve lirik konunun ruhunun tasvirinde ustaca kullanmışlar ve folklor, zamanın şairlerinin üslubunda ifade edilmiştir. . . . Analitik folklor, lirik bir eser fikrini ortaya çıkarmaya hizmet eder, yani eserde açıklanan dönem, sorunların, sosyo-ahlaki, manevi ve manevi durumun ifade edilmesinin yanı sıra analitik gözlemlerinin temelini oluşturur. Analitik folklorizmler, lirik eserin kompozisyonunun kitabesinde, şiirin ilk mısrasında, her mısranın ilk mısrasında ve her mısranın son mısrasında yer alır.

Makale, bağımsızlık dönemi şiirlerinde yazan Azam Oktam, Farida Afroz, Iqbol Mirzo gibi şairlerin şiirlerindeki analitik folklorun poetik işlevlerini anlatmaktadır. Özellikle lirik eserlerin oluşumunda analitik folklorun rolü, şairlerin analitik folkloru kullanabilme yetenekleri tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: folklor, folklorizm, basit folklorizm, karmaşık folklorizm, analitik folklorizm, stilistik folklorizm, lirik kompozisyon, lirik deneyim, iş fikri, sanat.

Abstract

The period of independence in Uzbek poetry folklorisms also reveals features such as the emergence of creative intent and the

expression of the problems of the time. Poets such as Abdulla Aripov, Azam Oktam, Farida Afroz, Iqbol Mirzo also skillfully used folklorisms traditions and folklorisms to convey philosophical observations and the psyche of the lyrical subject and folklorisms in the style of the poets of the time. Analytical folklorisms serves to reveal the idea of a lyrical work, that is, the period described in the work provides the basis for the expression of problems, socio-moral, spiritual and spiritual state, as well as their analytical observation. Analytical folklorisms appear in the epigraph of the composition of the lyrical work, the first line of the poem, the first line of each verse and the last line of each verse and serves as a proof of the poet's opinion and the effectiveness of the image of the lyrical experience, the creation of national characters, in general, the emergence of artistic and aesthetic ideals.

The article describes the poetic functions of analytical folklorisms in the poetry of poets such as Azam Oktam, Farida Afroz, Iqbol Mirzo, who wrote in the poetry of the independence period. In particular, it discusses the role of analytical folklore in the composition of lyrical works, the ability of poets to use analytical folklorisms.

Key words: folklore, folklorism, simple folklorism, complex folklorism, analytical folklorism, stylistic folklorism, lyrical composition, lyrical experience, work idea, poetics.

Folklorlarda yaratıcı kullanım geleneği bağımsızlık dönemi edebiyatında da devam etmiştir. Bu dönemin şairlerinde yazan şairlerimiz Azam Oktam, Farida Afroz, Abdulla Aripov, İqbol Mirzo, folkloru ustaca kullanarak zamanlarının sorunlarını aydınlatmak, lirik konunun felsefi gözlemlerini ve ruhunu ifade etmek için kullandılar.

Folklorun yazılı edebiyatta kullanılması ve etkisi altında eserlerin oluşturulması folklorlardır [8,15]. Analitik folklor hakkında B. Sarımsakov "... eserin sanatsal dokusu, öncü fikri ile organik olarak bütünleşmemesi ile karakterizedir. Sanatçı, eserine folklor ile ilgili bir motif veya olay örgüsü ekleyerek, tasvir etmek istediği bölüme felsefi ve didaktik bir ruh katar ve görüntünün duygusallığını artırır"[6,354].

L. Sharipova ise yazılı bir şiirde folklorun bir dizesinin veya tek bir mısrasının alıntılanmasının analitik folklor olarak kabul edildiğini belirtmektedir [9,134].

Halk biliminde türkü, mit, efsane, anlatı, masal gibi türlerin yazılı şiirlerinde bir dize veya şiirden alıntı yapmak analitik folklorlardır. Bu şiirdeki analitik folklor, lirik eser fikrini, yani eserde açıklanan dönem problemlerini, sosyo-ahlaki, manevi ve manevi durumu ve analitik gözlemlerinin temelini ortaya çıkarmaya hizmet eder. Masaldaki türkü ve yas türlerinin ritmi birleşerek babası ölmüş bir kızın acısını aktarmaya vesile olur.

"Dua" şiiri, dört satırlık tilavet ayetleri şeklinde oluşturulmuştur. Şiirin her mısrasının 1-mısrasında "Yoriltosh" masalından dize "Yorilgin, tash, yorilgin-ey"dir. Bu şiirde, lirik bir giriş işlevi gören lirik eserin ilk dörtlüğünde ve her dizinin ilk dörtlüğünde analitik folklor tekrarlanır. Şiirin her kıtasında analitik folklorun tekrar tekrar kullanılması, lirik öznenin acı verici deneyimlerinin etkili bir ifadesi olarak hizmet etti:

Yorilgin, tosh, yorilgin-ey,

Men otamni ko'rayin

Tuproq to'lgan ko'zlarini

Tilim bilan yalayin [2,320].

Tercüme: Çatlak, taş, çatla,

babamı görmek isterim

Kirli gözler

Dilimle yala.

Grubun şarkı sözlerine ölü babalarını görme arzusu hakimdir. Şair, masalın öyküsünü farklı bir şekilde kullanır. Bildiğimiz kadarıyla, "Yoriltosh" masalı üvey babanın gerekçesine dayanmaktadır. Masal şarkısında kız, üvey kardeşine geçmek isteyen babasını görmek istemediği için Yaradan'a yalvarır ve taşların arasına saklanır. Farida Afroz, "Dua" şiirini masaldaki aynı dua tonunu koruyarak oluşturur ve bunu yetimlik motivasyonunu iletmek için kullanır. Ancak şiirin özüne

paradoksal bir yaklaşımı vardır, yani şarkının lirik konusu olan kız babasını görmek ister ve babasının mezarından göstermesi için yalvarır:

Yorilgin, tosh, yorilgin-ey,

Yo‘qotganim tillomni top.

Hali meni yumushim ko‘p,

Gapim ko‘pdir otambop.

Tercüme: Çatlak, taş, çatla,

Kayıp bileti bulun.

Hala yapacak çok işim var.

Söyleyecek çok şeyim var.

Lirik öznenin babasına yönelik "tillom", "otajon" gibi çağrılar halkın yas içeriğini anımsatır ve şiirdeki bu sıfat ve göndermeler lirik öznenin babasına olan sınırsız sevgisini ifade etmeye hizmet eder. Şiir, şiirde ölen kişinin ruhuyla ilgili belirli bir mit veya efsaneye dayanmamaktadır. Belki de şiir, ölen kişinin ruhunun ölümsüz olduğu fikri hakkında animist görüşleri ifade eden mitlerin ve efsanelerin özünü sentezler. Şiirin bir sonraki mısrasında ayrılıktan, hicretten, gökten şikayet etme sebepleri, "iyi gün yoktur, kötülere ölüm yoktur" yazısının anlamı verilerek ifade edilir:

Evoh, falak, tushunmayman,

Jumboq erur har ishing,

Yaxshilarga yuriming yo‘q,

Yomonga hech o‘liming!

Tercüme: Evoh, falak, anlamıyorum,

Bilmece her şeyi eritir,

iyiye gitmiyorsun,

Asla kötülük için ölme!

Şairin "İltijo" şiiri, halk şarkılarına özgü parmak ağırlıklarının ritminde yazılmıştır, ancak mısralar alışılmadık şekilde tekrarlayan bir grup şeklinde oluşturulmuştur.

Farida Afroz'un "Evliliğin veya Kadının Yaratılışı Efsanesi" adlı şiiri, lirik kahramanın halkına ve ülkesine olan sınırsız sevgisini, halkımızın ulusal geleneklerini ve yaşam biçimini anlatarak ifade eder. Bu şiir de olaylıdır ve ulusal karakterin imajı analitik folklor aracılığıyla yaratılır:

O‘zbek elim azaldan

To‘yni yaxshi ko‘radi.

Duosi-to‘y, o‘yi-to‘y

To‘yda davron suradi.

Ikki yoshni qo‘shmoqlik

Savob deydilar vojib.

Falonchining o‘g‘liga

Falonchi

qiz

munosib[2,210].

Tercüme: Özbek tutkalı çok eski zamanlardan beri

Düğünleri sever.

dualar, düğünler

Düğün tüm hızıyla devam ediyor.

iki yıl ekleme

Ödülün zorunlu olduğunu söylüyorlar.

filancanın oğluna

Falanca bir kız hak ediyor.

Şiirin mısralarında anlatılan düğün töreni, halkın yaşayış biçimini, milli kimliğini edebi etnografyalar aracılığıyla tasvir eder. “Yazılı edebiyat metinlerinde kullanılan halk yaşam tarzları, tören ve

gelenekleri, adetleri, geleneksel görüş ve inançların yorumlanması edebi etnografya olarak kabul edilmelidir [7,12].

O'rgilay, tanti elim,

Himmatigga qul bo'lay,

Bir savob deb gir chopgan,

Qadamingga yo'l bo'lay!

Aytgin,ena, qay yurtda,

Qay elatda himmat bor?

Nechun bu so'z

muqaddas,

Savobda ne hikmat bor?

Tercüme: Lütfen birkaç dakika içinde tekrar deneyin.

senin kölen olacağım,

Ödül olarak koştı,

Hadi gidelim!

Söyle bana anne, hangi ülkede,

Hangi milletin cömertliği vardır?

Bu kelime neden kutsaldır,

Ödüldeki bilgelik nedir?

Şiirin şu mısralarında Özbek halkının konukseverlik, çocuksuluk, nezaket gibi nitelikleri anne ve çocuk arasındaki soru-cevap esas alınarak gösterilmektedir:

Nega shuncha jonbozlik?!

Savob bo'ladi,bolam,

To'y boshida shahbozlik?

Savob bo'ladi,bolam,

O'zi kiymay kiydirar?
Savob bo'ladi, bolam,
O'zi yemay yedirar?
Savob bo'ladi, bolam.

Tercüme: Neden bu kadar hırs?!

Tamam, bebeğim,
Düğünün başında düğün mü?
Tamam, bebeğim,
Kendi mi giyiyor?
Tamam, bebeğim,
Yemeksizmi yiyor?
Sorun değil bebeğim.

Şiirin kurgulanmasında analitik folklor, "hikaye içinde hikaye" yöntemine dayanmaktadır. Yani şiir, Peygamber'in kızı Fatıma'nın hikayesini ve Adem ile Havva'nın hikayesini anlatır:

Alqissa shu, jumлага,
Tavfiq tilay Xudodan.
Qoldi shu ajib doston,
Fotimai Zahrodan.
O'zbek eli shu sabab,
To'yni yaxshi ko'radi.
Duosi-to'y, o'yi-to'y,
To'yda davron suradi.

Tercüme: Alqissa, örneğin,

Allah'tan Tefvik tilay.

Gerisi bu harika destan,

Fotimai Zahrodan.

Bu nedenle Özbek halkı,

Düğünleri sever.

Namaz, düğün,

Düğün tüm hızıyla devam ediyor.

Şiirin bileşimindeki analitik folklor, Özbek halkının milli karakterini oluşturmaya hizmet eder.

Azam Oktam'ın şiiri "Şarkı", şarkı türünün ve ritminin analitik folkloruna ve stilizasyonuna dayanmaktadır. İlgili bir metin olan şiirin başlığına türkü denilmekte olup, "halkın yolunda" başlığının altındaki şerh, türkülerin tınısında oluşturulduğu anlamına gelmektedir. Şair, şiirin ilk ayetini bir türküden - analitik folklordan bir alıntı temelinde oluşturur:

Farg'onadan kelaman,

kelasanni yor-o, kelasanni, yor?

Senga oshiq bo'lganligim

bilasanmi yor-o, bilasanmi, yor?[1,146] .

Tercüme: Ben Fergana'lıyım,

geliyor musun yor-o, geliyor musun, yor?

Sana aşığıım

yor-o'yu biliyor musun, yor-o'yu biliyor musun?

Şair, şiirlerinde "biri için çukur kazmak", "birbiri için ölüm", "bir buçuk tanrı" gibi popüler ifadeleri de kullanmakta ve toplumda kötülüklerle dolu insanların seçiminin yanlış olduğunu savunmaktadır.

Odamlar bor dunyoda

g'oyatda makkor-ey, dog'uli, ayyor —

Soyangni ham choh kavlab,

ko'mmoqqa tayyor-ey, ko'mmoqqa tayyor.

Tercüme: Dünyada insanlar var

çok kurnaz

Gölgede çukur kazmak,

yardıma hazır, yardıma hazır.

Analitik folklorizmler çeşitli lirik kompozisyonlarda kullanılabilir. Ayetin ilk mısralarında Farida Afroz'un "Iltijo" şiiri kullanılırken, İkbal Mirza'nın aşağıda alıntılanacağımız "Ramazan" şiiri şiirin çerçeve unsurlarından biriydi.

Bu şiirde "Ramazan" türküsünden iki dize, şiirin düşüncesini ifade etmede kilit rol oynamaktadır:

Ramazon aytib keldik eshingizga,

Xudoyim o'g'il bersin beshigingizga...

Tercüme: Ramazan'ı anlattık,

Tanrı beşiğınızı korusun...

Şiirde çocuksuzluk ve çocuksuzluk arasındaki çelişki tasvir edilerek, çocuksuz Yakup'un acıları, çocuksuzluğun acıları etkili bir şekilde ifade edilir. Şiir, çocuksuz Jacob'a iyi bir dilekle sona erer:

Do'st, tirmoqqa zor bo'lma, ko'rmagil tirmoqcha g'am,

Har yili ko'ztumorlar osilsin beshigingga.

Mening ham yelkamdagi yukimni olsin bolam,

Ramazon aytib borsin bir kuni eshingga [3,188].

Tercüme: Dostum, tırnaklar için endişelenme, tırnaklar için endişelenme,

Beşiğin her yıl beşiğinizde asılı kalmasına izin verin.

Yükümü al çocuğum,

Ramazan bir gün anlatsın

Şiirde, çocuksuzluğun ağır yükünü, beşike dokunmamak için beşik asmak, ramazan ayında ramazan türküsü söylemek gibi

etnografik folkloru kullanarak taşıyan Yakup, Hz. isteyen çocuk, okuyucuya anlatır. hissedebilir.

İkbol Mirzo'nun "Boychechak" şiirinde, her mısranın sonunda "Boychechagim boylandi" türküsünün mısrası gelir. L. Sharipova şöyle diyor: "İkbol Mirzo'nun" Boychechak "şiirinde" Boychechagim boylandi "türküsünün satırı bağlantı hattı olarak kullanılıyor. Şiirin bestesini birleştirme aracının türküden alınmış olması da şiirin halka daha hızlı ulaşmasını sağlamıştır"[8,28]:

Ko'zlarimning muzini
Ko'z bilan ertigan qiz,
Anduhlarim izini,
Bir kulib, aritgan qiz,
Boychechagim boylandi[4,2].

Tercüme: Gözlerimde buz

Gözlerini eriten kız,
Hüzünlerimin izini,
Gülen bir kız,
Boynum genişledi.

Türkülerde çiçek ve mor imgelerinin, iyiliğin kötüye karşı kazandığı zaferin işareti olan baharın ilk elçisi olarak yorumlandığını biliyoruz. Yazılı literatürde de bu imgeler farklı zamanlarda farklı yorumlara sahip motifler olarak kabul edilmektedir. Şair, bu görüntüyü lirik öznenin - sevgilinin duygularını aktarmanın bir aracı olarak kullanır.

Boychechagim – oychechak,
Osmon bo'ldim, yorijon
Yulduzni quchgan kecha
Bag'rim to'ldi, yorijon
Boychechagim boylandi.

Tercüme: Boychechagim - oychechak,

ben cennetteyim sevgilim

Yıldızı kucakladığım gece

Üzgünüm efendim

Oğlum zengin.

Şiir, lirik kahramanı sembolize eder - sevgilinin donmuş kalbine aşık olan kız, bahar havası - gençlik sevgisini geri veren kız. Şiir, beş kıtadan oluşan altı dizeden oluşur ve şiirin dizeleri arasında bir bağlantı görevi gören analitik folklor, tutarlı bir lirik deneyimler dizisi vermeye hizmet eder. Analitik folklor şiiri "Boychechagim boylandi" de şiirin ritmik ve tonlama özelliklerini türküler tonunda (4 + 3 = 7) oluşturmaya hizmet etmiştir. Biraz da türkülerin ritmik ve tonlama özelliklerinden bahsedelim. Türküler yedi veya sekiz heceli olup, 4+3 veya 4+4 aksanıyla kafiyelidir. Halk şarkılarını inceleyen Askar Musakulov, türkülerden bir şarkı seslendirmiştir: "Topun / topun altında oynayan yetimler" ve şarkının geleneksel parmak ağırlıklarından biri de [5,19]'daki yedi telli şarkıdır.

Kıscası bağımsızlık döneminde yazan Abdulla Oripov, Azam Oktam, Farida Afroz, Iqbol Mirzo gibi şairler, analitik folkloru dönemin sorunlarını örtmek için ustaca kullanmışlardır. Lirik eserin kompozisyonunun epigrafik kısmında, şiirin ilk satırında, her mısranın ilk satırında ve her mısranın son bölümünde analitik folklorizmleşirde, şairin düşüncesinin ve lirik deneyimin imgesinin etkinliğinin bir kanıtı olarak hizmet eder.

Kitabın:

1. Azam Oktam. Şiirler ve çeviriler. – T., 2019. – B.146.
2. Butaeva Farida Afro'z. O gün bugündür. – T: Sharq, 2013. – S.320.
3. İqbol Mirzo. sana şarkı söyleyeceğim. – Taşkent.: Sharq, 2007. – S.188.
4. İqbol Mirzo. Akıl şiirler. – Taşkent.: Çolpon, 1993. – B.2.
5. Musakulov A. Özbek halk şarkı sözleri. – Taşkent: Fan, 2010. – S.19.

6. Sarımsoqov B. Folklor tipolojisi üzerine // XX yüzyıl Özbek folkloru. Antoloji. [Metin] / Derleyiciler: O. Tulaboev et al. – Taşkent: “Özbekistan Ulusal Ansiklopedisi” Devlet Bilimsel Yayınevi, 2017. – S.354.
7. Xamdamova S.X. Folklor gelenekleri ve sanatsal yorum: etki ve yankı sorunları (XVIII-XIX yüzyılların şiir örneğinde) Philol. Bilim Adayı ... diss. avtoref. – Taşkent, 2012. – B.12.
8. Sharipova L.F. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Özbek şiirinin sanatsal gelişiminde folklor. Filol. Bilim Doktoru (DSc) ... diss. avtoref. – Taşkent, 2019. – B. 19.
9. Bir çiçek imgesinin şiirsel işlevi // Filolojik ve kültürel çalışmalar. Filoloji ve kültür üzerine bilimsel ve metodolojik makaleler koleksiyonu (Akademisyen Aziz Qayumov'un anısına adanmış) – Karabük, 2019. – S.134. (1005 s).

ИНФОРМАЦИОННАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ И ЕЕ МЕСТО В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

УДК 37.013:004

Каранфил В.И.

учитель начальных классов

теоретический лицей им.С.П.Экономова,с.Етулия,

Молдова

Аннотация: Сегодня мы живем в мире, который быстро изменяется. В эпоху стремительных изменений школа должна не готовить к реальной жизни, а сама и должна быть этой реальной жизнью. В стенах традиционной школы современный мир открывает новые уникальные возможности. Имеющиеся сегодня знания, технологии и опыт позволяют реализовать модель образования, которая обеспечивает достижение высоких результатов и создаёт условия для развития личности ребёнка. В статье раскрывается сущность понятия *информационная компетенция* и методы ее реализации в образовательном процессе. Особое внимание уделяется цифровому методу оценки знаний учащихся. Описывается сервис **Plickers**, позволяющий реализовать быструю обратную связь с учащимися.

Ключевые слова: информационная компетенция, информационные технологии, **PlickersQR-код**.

Информационная компетенция – это способность самостоятельно искать, анализировать, отбирать, обрабатывать и передавать необходимую информацию при помощи устных и письменных коммуникативных информационных технологий. Сегодня, в современном мире с огромной скоростью меняются информационные технологии, применяемые в образовании.

Известно, что одним из основных и важных этапов в процессе обучения является мониторинг формируемых у школьников компетенций. Для облегчения этой задачи, в 2009 году калифорнийским учителем математики Ноланом Эми был изобретен инструмент, который не требовал от учеников использования гаджетов, а преподавателям было достаточно камеры на смартфоне или планшете. Свое изобретение он назвал Plickers, которое сейчас используют в тысячах школ по всему миру, в том числе и в нашем учреждении.

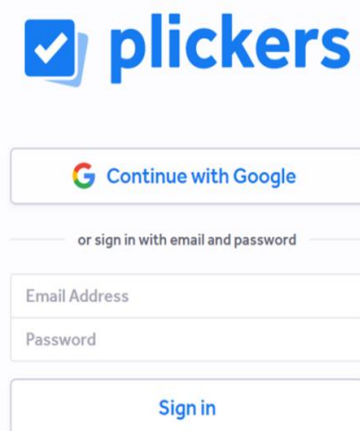
Сервис Plickers позволяет реализовать быструю обратную связь от класса, проводить фронтальные опросы во время учебного занятия по пройденному или текущему материалу. Работа с мобильным приложением отнимает не более нескольких минут. Получение результатов опроса происходит на занятии без длительной проверки. Наличие смартфонов или компьютеров обучающимся не требуется. С точки зрения технологии сам процесс представляет собой ряд несложных операций. Plickers считывает QR-коды с бумажных карточек обучающихся; компьютер или ноутбук с открытым сайтом Plickers в режиме онлайн и проектор позволят учащимся видеть вопрос педагога. В конце опроса его результат можно вывести на экран, так как приложение отображает статистику ответов и выстраивает диаграмму на основе ее анализа.

Plickers - это приложение, которое можно использовать на благо всех участников процесса оценки. Это интерактивный инструмент, а также способ создания сетки и тестов для учащихся. Приложение имеет чрезвычайно удобный интерфейс именно из-за простоты и легкости, с которой даже менее опытный учитель может создать класс (введя имена учеников), разработать тест. У учителя есть возможность сформулировать свои вопросы, количество ответов, тип ответов, он может добавлять изображения, на основе которых он будет формулировать вопросы. Обучающимся не нужна письменная работа, так как приложение позволяет оформлять (с помощью видеопроектора) вопросы и ответы, ученики отвечают, только беря карточку

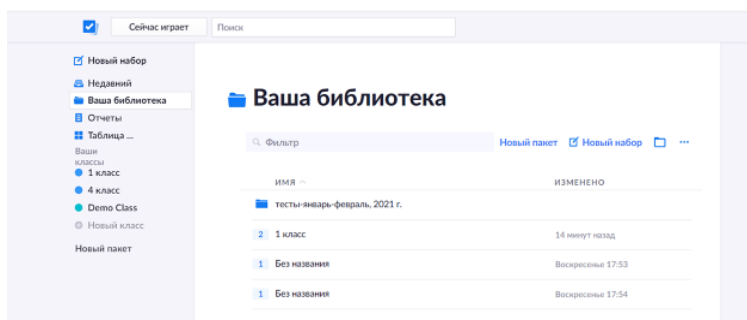
(уникальную по форме и персонализированную), которую бесплатно предлагает Приложение Plickers.

Открыв браузер и введя <http://plickers.com> в адресную строку, выходим в окно приложения PLICKERS.

ШАГ 1 - Вы вошли в это приложение, используя свою учетную запись Google.

ШАГ 2 - После создания учетной записи и входа в систему открывается окно приложения, а в левой части экрана у нас есть главное меню. Создайте класс, нажав NewClass

ШАГ 3 - В появившемся ниже окне введите имя класса и нажмите кнопку «Создать класс».

Новые классы

Мы предлагаем назвать ваш класс не слишком длинным, например «AP Chemistry» или «Period 2 Biology».

Импортировать из Google Класса ...

1 класс

Введите название класса

Введите название класса

Введите название класса

Введите название класса

Введите название класса

Создать класс
Нажмите Ввод

ШАГ 4 - Добавьте имена и фамилии учащихся и нажмите кнопку «Далее».

Добавить учеников в 1 класс

Введите имена
Введите имена студентов в поле ниже. Вы также можете скопировать и вставить строки и столбцы из электронной таблицы. Убедитесь, что каждый ученик находится на новой линии.

Имя Фамилия Фамилия, Имя

Предварительный просмотр списка студентов

ШАГ 5 - После добавления учащихся мы видим, что каждый из них получил номер, соответствующий номеру карточки, которую они будут использовать для ответов на вопросы.

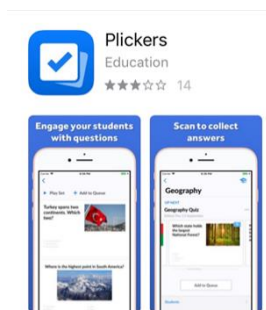
Добавить учеников в 1 класс

Как введено Сортировать по имени Сортировать по фамилии

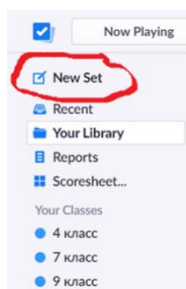
1 Бушан Александр 3 Хиора Мария

2 Забун Дмитрий

ШАГ 6 - Скачайте приложение. Установите приложение Plickers бесплатно на свое мобильное устройство из PlayStore (для пользователей Android) или AppStore (для пользователей Apple). Следующий важный шаг - научиться составлять набор вопросов.

ШАГ 7 - Создайте новый набор вопросов, нажав «Новый набор».

ШАГ 8 - Карты, доступные в меню «Помощь» в опции «Получить карты Plickers», будут использоваться для сбора ответов.

ШАГ 9 - Откроется страница ниже, где можно найти карточки разных размеров. Их можно распечатать и ламинировать. Каждый ученик получит карточку с номером, присвоенным им в заявке. Каждая сторона представляет собой вариант ответа. Ученик должен держать карточку стороной, которую он считает правильной, вверх. В приведенном ниже примере ученик считает, что правильным вариантом является ответ Б.

ШАГ 10 - Просмотрите набор вопросов в режиме реального времени и сканируйте ответы. Используя приложение на мобильном телефоне, выберите вопрос, который хотите использовать. Вы сделаете это, выбрав приложение Plickers, которое перенесет вас в окно со списком вашего класса.

ШАГ 11 - Щелкните курсором, к которому вы хотите применить набор вопросов.

► Появятся существующие наборы вопросов в библиотеке. Выберите желаемый набор вопросов.

► После выбора набора вопросов на экране мобильного телефона появится первый вопрос.
Щелкните вопрос.

ШАГ 12 - После того, как вы нажмете, вопрос будет проецироваться на экран видеопроектора (LiveView).

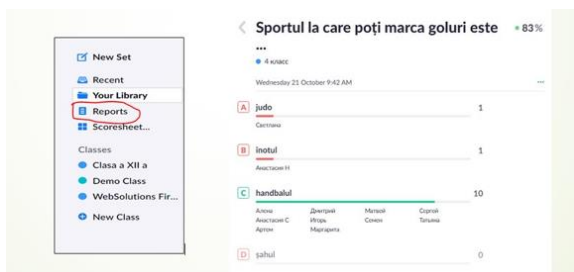
- Щелкните значок, чтобы начать сканирование ответов.

ШАГ 13 - Список учеников, чей ответ был отсканирован, появится на экране видеопроектора.

ШАГ 14 - В главном меню приложения Pickers, нажав кнопку «Отчеты», вы можете увидеть результаты учащихся.

ШАГ 15 - Нажав кнопку «Таблица результатов», вы можете просмотреть подробные результаты.

Cum să discutăm în mod civilizat Wed 21 Oct • 87%

Name ^	Total	A doua țară "A doua țară" Găzduiri este	Orasele de sicco sau ...	Căderea "tribunații" Războiul ...	Succesul cuceririi "Black" rate	Se aprindeau de la căderea "Voltaire"
Class Average	+87%	82%	100%	64%	100%	91%
Ангелю	+100%	A	C	C	B	C
Ангелюка	+100%	A	C	C	B	C
Буеклы Д	-	-	-	-	-	-
Буеклы М	+80%	A	C	A	B	C
Воронцов	+60%	B	C	C	B	A
Директор	+80%	A	C	A	B	C
Забун	+80%	B	C	C	B	C
Каренфель	+100%	A	C	C	B	C
Коченюк	+100%	A	C	C	B	C
Поллак	+80%	A	C	A	B	C
Эконом Г	+100%	A	C	C	B	C
Эконом О	+80%	A	C	A	B	C

Мы видим процент учащихся, ответивших на вопрос правильно / неправильно. Нажав на опции ответ, мы можем увидеть отдельные ответы.

У этого типа онлайн-оценивания множество преимуществ как для учеников, так и для учителей. Учащиеся чувствуют себя намного комфортнее, зная, что они участвуют в новом способе

тестирования и что этот новый метод также включает в себя гаджеты и приложения, которые они используют ежедневно (Интернет, смартфон). Тот простой факт, что они больше не записывают ответы на листе бумаги, а отвечают карточкой, которую учитель сканирует по телефону, тот факт, что их ответы «живые», побуждает их сосредоточиться на оценке с большей ответственностью. Также ученик выигрывает тот факт, что по окончании теста они могут получить балл / отметку на месте, приложение отображает для каждого участника теста правильные и неправильные ответы. Учителя, использующие приложение Plickers, также получают выгоду. Больше нет необходимости корректировать тесты вне класса, приложение предоставляет оценки / баллы учащихся. Таким образом, выставление оценок является объективным в зависимости от знаний учащихся. Приложение также предоставляет графическое представление ответов учеников, что упрощает их оценивание.

В современных условиях требования к профессиональной деятельности учителя предъявляет не только новый стандарт обучения, но и время, в котором мы живем. И перед каждым из нас поставлена сложная, но разрешимая задача – «оказаться во времени». Чтобы это произошло, каждый, выбравший профессию учителя, периодически должен вспоминать очень важные и правильные слова Константина Дмитриевича Ушинского: «В деле обучения и воспитания, во всем школьном деле ничего нельзя улучшить, минуя голову учителя. Учитель живет до тех пор, пока он учится. Как только он перестает учиться, в нем умирает учитель»[.....].

Список использованных источников

1. Антонова А. В. Использование программы PLICKERS для проведения опроса на уроках // <https://infourok.ru/statya-ispolzovanie-programmi-plickers-dlya-provedeniya-oprosa-na-urokah-1248113.html>
2. Зубков А. Е. Тестирование всего класса с помощью Plickers // http://krznamja.ru/dokument/2017/test_plickers.pdf

3. Гневашева Н. Plickers: учителя смогут сэкономить своё время с помощью QR-кодов // <https://newtonew.com/app/plickers-uchitelja-smogut-sekonomit-svoe-vremja-s-pomoshchju-qr-kodov>
4. Менгали Н. С. Как организовать интерактивный опрос на уроке с помощью приложения Plickers // http://pedsovet.su/ikt/6250_interaktivny_test_na_uroke_s_prilozheniem_plickers
5. Останний Д. О., Михайлов Е. И. Технология интерактивного тестирования Plickers // Юный ученый. - 2018. - № 1. - С. 33-41 // <http://yun.moluch.ru/archive/15/1095/>
6. Смирнов Е. Проводим опрос всего класса за 30 секунд с помощью Plickers // <https://newtonew.com/app/provodim-opros-vsego-klassa-za-30-sekund-s-pomoshchju-plickers>

**EGEMENLİK BİÇİMLERİNİN VE TÜRLERİNİN
KORELASYONUNA İLİŞKİN TEORİK SORUNLAR**

**THEORETICAL PROBLEMS OF CORRELATION OF
FORMS AND TYPES OF SOVEREIGNTY**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СООТНОШЕНИЯ
ФОРМ И ВИДОВ СУВЕРЕНИТЕТА**

Doç. Dr. Mehdi Şerifov

Rus Avukatlık ve Noterler Akademisi

Moskova - Rusya

mekhtisharif@gmail.com

Özet

Egemenlik, egemenin özel durumunu karakterize eden tek bir siyasi ve yasal fenomen olarak var olur ve işlev görür. Egemenliğin birliği aşağıdakilerden kaynaklanmaktadır:

- belirli bir bölgede tek bir egemen iradenin varlığı;
- devletin bir halk örgütlenme biçimi olarak anlaşılması;
- tek bir egemenlik kaynağının varlığı;
- egemenlik tarafından sağlanan hukuk üstünlüğünün birliği.

Devlet egemenliğinin türetilmiş doğası, hem Rus mevzuatıyla hem de kamu yönetimi alanındaki fiili ilişkilerle tutarsız olan, sınırlı ve mutlak olmadığı anlamına gelir.

Egemenlik teorisinin asıl sorunu, "millet" kavramının siyasi ve hukuki düşünce tarafından kullanımının belirsizliğinden kaynaklanan ulusal egemenlik anlayışındaki ikiliktir. "Ulus" kavramındaki genel sivil ve etnik bileşenin belirsizliği ve sınırlandırılmaması, ulusal egemenlik kategorisine genel sivil ve etnik olmak üzere iki yaklaşıma yol açar. Genel bir sivil yaklaşımla, "devlet egemenliği" ve "ulusal egemenlik" kavramları tamamen örtüşmektedir. "Ulusal egemenlik"

teriminin uluslararası belgelerde genellikle “devlet egemenliği” terimiyle eşanlamlı olarak kullanılması tesadüf değildir.

Formlara bölünmeye ek olarak, yasal doktrin egemenliği türlere ayırır:

- tezahür alanına bağlı olarak - iç ve dış egemenlik;
- egemen iradenin fiili durumuna bağlı olarak - hayali ve gerçek egemenlik;
- sağlama araçlarına bağlı olarak - olumsuz ve olumlu egemenlik.

Egemenlik biçimlerinin ve türlerinin tahsisi, yasal bir kurgu niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Devlet Egemenliği, Halk Egemenliği, Ulusal Egemenlik, Dış Egemenlik, İç Egemenlik, Gerçek Egemenlik, Hayali Egemenlik, Negatif Egemenlik, Pozitif Egemenlik

Abstract

Sovereignty exists and functions as a single political and legal phenomenon that characterizes the special state of the sovereign. The unity of sovereignty is due to:

- the existence of a single sovereign will in a certain territory;
- understanding of the state as a form of organization of the people;
- the presence of a single source of sovereignty;
- the unity of the rule of law, provided by the sovereign.

The derivative nature of state sovereignty would mean that it is limited and non-absolute, which is inconsistent with both Russian legislation and actual relations in the field of public administration.

The actual problem of the theory of sovereignty is the duality of understanding of national sovereignty, which is due to the ambiguity of the use of the concept of "nation" by political and legal thought. The uncertainty and non-delimitation of the general civil and ethnic

component in the concept of “nation” gives rise to two approaches to the category of national sovereignty - general civil and ethnic. With a general civil approach, the terms “state sovereignty” and “national sovereignty” completely coincide. It is no coincidence that the term "national sovereignty" is often used as a synonym for the term "state sovereignty" in international documents.

In addition to the division into forms, the legal doctrine divides sovereignty into types:

- depending on the sphere of manifestation - internal and external sovereignty;
- depending on the actual state of sovereign will - imaginary and real sovereignty;
- depending on the means of ensuring - negative and positive sovereignty.

The allocation of forms and types of sovereignty has the character of a legal fiction.

Keywords: state sovereignty, popular sovereignty, national sovereignty, external sovereignty, internal sovereignty, real sovereignty, imaginary sovereignty, negative sovereignty, positive sovereignty

Аннотация

Суверенитет существует и функционирует как единое политико-правовое явление, характеризующее особое состояние суверена. Единство суверенитета обусловлено:

- существованием единственной суверенной воли на определенной территории;
- пониманием государства как формы организации народа;
- наличием единого источника суверенитета;
- единством правопорядка, обеспечиваемым сувереном.

Производность государственного суверенитета означало бы, что он является ограниченным и неабсолютным, что не соответствует как российскому законодательству, так и фактически сложившимся отношениям в сфере публичного управления.

Актуальной проблемой теории суверенитета является двойственность понимания национального суверенитета, что обусловлено неоднозначностью использования политико-правовой мыслью понятия «нация». Неопределенность и неразграниченность общегражданского и этнического компонента в понятии «нация» порождает два подхода и к категории национальный суверенитет – общегражданский и этнический. При общегражданском подходе термины «государственный суверенитет» и «национальный суверенитет» полностью совпадают. Неслучайно, термин «национальный суверенитет» нередко используется как синоним термина «государственный суверенитет» в международных документах.

Помимо деления на формы правовая доктрина осуществляет деление суверенитета на виды:

- в зависимости от сферы проявления – внутренний и внешний суверенитет;
- в зависимости от фактического состояния суверенной воли – мнимый и реальный суверенитет;
- в зависимости от способов обеспечения – негативный и позитивный суверенитет.

Выделение форм и видов суверенитета носит характер правовой фикции.

Ключевые слова: государственный суверенитет, народный суверенитет, национальный суверенитет, внешний суверенитет, внутренний суверенитет, реальный суверенитет, мнимый суверенитет, негативный суверенитет, позитивный суверенитет

Суверенитет существует и функционирует как единое политико-правовое явление, характеризующее особое состояние

суверена. Де-факто суверенитет представляет собой единое правовое явление, характеризующее особое состояние суверена, в качестве которого, в большинстве случаев выступает государство. Единство суверенитета обусловлено:

- существованием единственной суверенной воли на определенной территории;
- пониманием государства как формы организации народа;
- наличием единого источника суверенитета;
- единством правопорядка, обеспечиваемым сувереном.

Вместе с тем, правовая доктрина выделяет такие формы суверенитета как государственный, народный и национальный суверенитет. Несмотря на то, что разделение суверенитета на формы носит характер юридической фикции, понятия народный и национальный суверенитет имеет собственное содержание.

Концепция народного суверенитета основана на признании народа носителем суверенитета и единственным источником власти в обществе и государстве. Народный суверенитет закреплен в конституционных актах многих стран. Конституционное законодательство как республик, так конституционных монархий апеллируют к народному суверенитету (Бельгия, Испания, Япония и др.).

Статья 3 Конституции Российской Федерации определяет, что носителем суверенитета и единственным источником власти в Российской Федерации является ее многонациональный народ. Данное положение Конституции было разъяснено Конституционным Судом Российской Федерации в постановлении от 7 июня 2000 года № 10-П. Конституционный Суд Российской Федерации пришел к следующему заключению: «Конституция Российской Федерации не допускает какого-либо иного носителя суверенитета и источника власти, помимо многонационального народа России, и, следовательно, не предполагает какого-либо иного государственного суверенитета,

помимо суверенитета Российской Федерации»¹.

Понимание народа как единого субъекта народовластия предполагает признание за всеми гражданами политической правоспособности. Вместе с тем не все граждане обладают политической дееспособностью. Объединяющим оба подхода фактором может стать признание гражданства как определяющего признака. По этому поводу О.Е. Кутафин отмечал, что с юридической точки зрения слово «народ» отождествляется с понятием «граждане» и определяется как принадлежность данной, ассоциированной в рамках единого государства совокупности людей к соответствующему государству.

В постсоветской теории права существует устоявшийся взгляд о производности государственного суверенитета от суверенитета народного. В.С. Шевцов отмечал, что народный суверенитет (полновластие народа) составляет основу государственного суверенитета². Государственный суверенитет произведен от народного суверенитета: «В основе суверенитета государства находится власть народа. Государственный суверенитет есть форма проявления народного суверенитета; он ограничен (обусловлен) последним... Поскольку народным суверенитетом обладает весь многонациональный народ России, то и государственный суверенитет как форма суверенитета народного проектируется на Российскую Федерацию в целом.

¹ Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 27 июня 2000 года № 92-О «По запросу группы депутатов государственной думы о проверке соответствия Конституции Российской Федерации отдельных положений Конституций Республики Адыгея, Республики Башкортостан, Республики Ингушетия, Республики Коми, Республики Северная Осетия - Алания и Республики Татарстан» // СЗ РФ, 17.07.2000, № 29, ст. 3117.

² Шевцов В.С. Суверенитет советского государства. М.: «Юридическая литература», 1972. С. 51.

Уровень осуществления государственного суверенитета совпадает с уровнем осуществления суверенитета народа»³.

Производность государственного суверенитета означало бы, что он является ограниченным и неабсолютным, что не соответствует как российскому законодательству, так и фактически сложившимся отношениям в сфере публичного управления. Ф.Ф. Кокошкин справедливо утверждал: «Лица, действующие от имени народа, силой вещей никогда не будут только исполнителями народной воли, а всегда будут пользоваться самостоятельной властью»⁴. Схожий подход отражен в определении Конституционного Суда Российской Федерации от 11 марта 2005 года № 148-О. Конституционный Суд РФ, рассматривая право Федерального Собрания вносить изменения в нормативные акты, принятые на референдуме, пришел к выводу, что федеральный законодатель выражает волю народа-суверена⁵.

Ряд правоведов отмечали, что государственный суверенитет в демократиях ограничен действием нормативных норм, восходящих к воле народа (посредством деятельности представительного законодательного органа⁶. Такой подход является спорным, так как не учитывает особенности проявления

³ Горюнов В.В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии. Автореф. дисс. кан. юр. наук. Екатеринбург, 2007. С. 10.

⁴ Кокошкин Ф.Ф. Лекции по общему государственному праву // Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. М.: Зерцало, 2004. С. 201.

⁵ Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 11 марта 2005 года № 148-О «По жалобе граждан Гришина Михаила Ивановича, Грошевой Галины Ивановны, Мустафенкова Владимира Трофимовича и Назарова Валентина Васильевича на нарушение их конституционных прав положениями статьи 6.1 Закона Российской Федерации «О статусе судей в Российской Федерации», части третьей статьи 2 и статьи 3 Федерального закона «О внесении изменений и дополнений в Закон Российской Федерации «О статусе судей в Российской Федерации» // Вестник Конституционного Суда РФ, 2005, № 5.

⁶ Катков Д.Б., Корчиги Е.В. Конституционное право России: М.: Юриспруденция, 1999. С. 33.

суверенитета. Народный и государственный суверенитет «настолько взаимосвязаны, что невозможна полная реализация народом суверенитета без наличия государства, (еще Гегель писал о том, что народы, не образовавшие государства, не принадлежат истории) и наоборот, процветание развитого демократического государства, не признающего так или иначе суверенитета своего народа. Сегодня государственный и народный суверенитеты нераздельно сосуществуют в государственной и общественной жизни»⁷.

Под национальным суверенитетом в специальной литературе понимается совокупность суверенных прав нации (народности), которая обеспечивает возможность самоопределения и дальнейшего существования данной этнической группы. Национальный суверенитет определяю как «полновластие нации, ее политическая свобода, обладание реальной возможностью целиком, полностью распоряжаться своей судьбой, в первую очередь способностью политически самоопределиться, включая отделение и образование самостоятельного государства»⁸. Под объектами суверенных прав нации понимают определенные сферы его осуществления – сферы политической, экономической и культурной жизни нации. Именно в них реализуется национальный суверенитет⁹.

Национальный суверенитет, как конституционно-правовой принцип, «выражается в праве этнических, территориальных, гражданских, религиозных и языковых общностей (народов, наций и т.д.) на самоопределение в различных этнокультурных и политических формах, реализующемся на основе норм конституционного и международного права, для обеспечения

⁷ Умнова И.А. Конституционные основы современного российского федерализма. Дис. док. юрид. наук. М., 1997. С. 149.

⁸ Шевцов В.С. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии). М., Юридическая литература, 1978. С. 3.

⁹ Судницын Ю.Г. Основные вопросы теории национального суверенитета // Правоведение. 1967. № 4. С. 54.

свободного развития народов (наций), защиты прав и свобод лиц, относящихся к соответствующей общности»¹⁰.

Актуальной проблемой теории суверенитета является двойственность понимания национального суверенитета, что обусловлено неоднозначностью использования политико-правовой мыслью понятия «нация». Неопределенность и неразграниченность общегражданского и этнического компонента в понятии «нация» порождает два подхода и к категории национальный суверенитет – общегражданский и этнический. Проблема в том, что в общегражданском подходе понятие «национальный суверенитет» совпадает с понятием «народный суверенитет», так как понятием нация охватываются все граждане государства вне зависимости от их национальной принадлежности. Общегражданский подход получил широкое распространение в европейских странах: в конституционных актах большинства стран Европы понятие «народный суверенитет» сливается с понятием «национальный суверенитет». На основных западных языках (английском, немецком, французском, испанском и т.д.) термин «нация» не имеет этнического наполнения и обозначает такие понятия, как «народ» и «государство».

В Конституции Испании фиксируется национальный суверенитет, принадлежащий испанскому народу. В статье 1 Конституции Испании от 27 декабря 1978 года отмечено: «2. Национальный суверенитет принадлежит испанскому народу, являющемуся источником всей государственной власти»¹¹. Статья 3 Конституции Французской Республики гласит: «Национальный суверенитет принадлежит народу, который осуществляет его через своих представителей и путем референдума.

¹⁰ Порфирьев А.И. Национальный суверенитет в российском федерализме Автореф. дисс. кан. юр. наук. М., 2008. С. 11.

¹¹ Конституции зарубежных стран // Сост. Дубровин В.Н. М.: Издательство «Юрлитинформ», 2006. С. 202.

Никакая часть народа, никакая отдельная личность не могут присвоить себе его осуществление...»¹²

При этническом подходе национальный суверенитет рассматривается как право этнической общности на самосохранение, вплоть до выбора определенного политического устройства, как право «коренной нации» на самоопределение. Национального суверенитет понимается как «полновластие нации, ее политическая свобода, обладание реальной возможностью целиком, полностью распоряжаться своей судьбой, в первую очередь способностью политически самоопределиться, включая отделение и образование самостоятельного государства»¹³. Спецификой этнического понимания национального суверенитета является признание самостоятельной категории «суверенных прав нации»¹⁴, обусловленной свойством суверенности этнической группы.

К суверенным правам нации традиционно относят:

- право на самоопределение;
- право свободно определять свой общественный и государственный строй;
- право на национальную территорию;
- право на свободное экономическое развитие, на свободное распоряжение своими естественными ресурсами, право на руководство экономической жизнью;
- право на свободное развитие национальной культуры;
- право на свободное развитие и применение национального языка;

¹² Конституции зарубежных стран // Сост. Дубровин В.Н. М.: Издательство «Юрлитинформ», 2006. С. 49.

¹³ Шевцов В.С. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии). М., Юридическая литература, 1978. С. 3.

¹⁴ Тузмухамедов Р.А. Национальный суверенитет. М., Изд. ИМО, 1963. С. 59.

- право на уважение национальной чести, национального достоинства, прогрессивных обычаев и традиций наций;

- право свободно решать все другие внутренние жизненно важные вопросы национального развития¹⁵.

Конституции некоторых государств, образовавшихся после распада СССР, в качестве главных целей и исходных позиций выдвигают, прежде всего, идеи национального возрождения и институты демократии, и как следствие отдают приоритет национальному суверенитету. Особенно сильно это выражено в преамбулах основных законов прибалтийских государств. В Конституции Эстонии от 28 июня 1992 года указывается, в частности, на непреходящее право государственного самоопределения народа Эстонии, обеспечение сохранности эстонской нации и культуры на века. Преамбула Конституции Литовской Республики от 6 ноября 1992 года сосредоточена на обосновании исторических корней Литовского государства, его правового фундамента на Литовских Статутах и конституциях Литовской Республики, сохранении своего духа, родного языка, письменности и обычаев. Аналогичный тезис содержится в преамбуле Конституционного акта Верховного Совета Литовской Республики 8 июня 1992 года № I-2622 «О неприсоединении Литовской Республики к постсоветским Восточным союзам», содержащий следующий текст: «Верховный Совет Литовской Республики на основании актов от 16 февраля 1918 года и 11 марта 1990 года о восстановлении независимого Литовского государства и выраженной 9 февраля 1991 года воли всего народа... постановляет»¹⁶.

В специальной литературе сформировалась точка зрения что «категория «национальный суверенитет», в отличие от

¹⁵ Судницын Ю.Г. Национально-государственное устройство СССР: конспект лекций. Свердловск, 1979. С. 28.

¹⁶ Конституционный акт Верховного Совета Литовской Республики 8 июня 1992 года № I-2622 «О неприсоединении Литовской Республики к постсоветским Восточным союзам» // Ведомости Верховного Совета и Правительства Литовской Республики. 1992. № 18. ст. 513.

государственного суверенитета, не имеет правового значения, и может носить только политико-философский характер, поскольку возникновение этого термина связано с оправданием политических лозунгов о праве наций на самоопределение»¹⁷. Еще в начале XX века О. Бауэр справедливо отметил, что национальное самоопределение на основе одного только территориального принципа нигде не может быть осуществлено в чистом виде¹⁸.

Следует также отметить, что по своему содержанию термин «национальный суверенитет» нередко используется как синоним термина «государственный суверенитет» в международных документах. В качестве примера можно привести Протокол о мерах, направленных на проведение согласованной валютной политики, являющегося Приложением № 15 к Договору о Евразийском экономическом союзе. Пункт 4 Протокола гласит, что члены Евразийского экономического союза при реализации валютной политики «исходят из принципа сохранения национального суверенитета в отношении выработки подходов к требованию репатриации резидентами государств-членов денежных средств, подлежащих обязательному перечислению на их банковские счета»¹⁹. В данном контексте термин «национальный суверенитет» был использован как синоним термина «государственный суверенитет».

Категория «национальный суверенитет» может быть использована для реализации политического курса, которому характерно узурпация власти отдельной социальной группой. На это особое внимание обратили французские юристы А. Демишель, Ф. Демишель и М. Пикемаль, которые справедливо считали, что

¹⁷ Порфирьев А.И. Национальный суверенитет в российском федерализме. Автореф. дисс. док. юр. наук. М., 2008. С. 7-8.

¹⁸ Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / пер. с немец. С. Семковского. Пг., 1918. С 98.

¹⁹ Договор о Евразийском экономическом союзе (Подписан в г. Астане 29.05.2014) //

<http://economy.gov.ru/minec/about/structure/depSNG/agreement-eurasian-economic-union>

термин «национальный суверенитет» был изобретен лишь с тем, чтобы «избежать употребления ясного и четкого термина «народный суверенитет», и нюанс этот, по их мнению, «не сводится к простой игре слов». Ученые высказывают справедливое замечание по данному вопросу: «если считать, что суверенитет принадлежит народу, то совокупность граждан, обладает этим суверенитетом, если же сувереном признавать нацию – абстрактное юридическое лицо, то возможно делегирование определенному кругу лиц право избирать национальное представительство»²⁰. В этом контексте хотелось бы отметить Решение Конституционного суда Латвийской Республики по делу № 2013-05-01 от 12 февраля 2014 года, в котором суд особо подчеркнул суверенитет реализуем только в рамках демократии²¹.

Категория «суверенные права нации» оказываются разными по содержанию для разных наций. Нетождественность понимания термина «нация» приводит к разному пониманию и объемов, а также содержания права на самоопределение. Для некоторых наций «признается», что ядро суверенных прав наций составляет право на самоопределение формы своего как политического (государственное самоопределение), так социального и духовного бытия. В Декларации 1970 года закреплено, что «создание суверенного и независимого государства, свободное присоединение к независимому государству или объединение с ним, или установление любого другого политического статуса, свободно определенного народом, являются способами осуществления этим народом права на самоопределение»²².

²⁰ Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции. М, 1977. С. 9.

²¹ Решение Конституционного суда Латвийской Республики по делу № 2013-05-01 от 12 февраля 2014 года. // http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/spriedums_2013-05-01.pdf

²² Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 24 октября 1970 года // <http://www.un.org/russian/document/gadocs/convres/r25-2625.pdf>

Примечательно, что в данном международном акте государственное (политическое) самоопределение закреплено как право народа, а не этнической группы. Аналогичная позиция закреплена и в абзаце 1 пункта 2 Венской декларации и программе действий, принятой 25 июня 1993 года на 2-ой Всемирной конференции по правам человека: «Все народы имеют право на самоопределение. В силу этого права они свободно определяют свой политический статус и беспрепятственно осуществляют свое экономическое, социальное и культурное развитие»²³. При таком понимании национальный суверенитет составляет основу суверенитета государства.

В совокупность суверенных прав других наций не включается право на государственное самоопределение. Основываясь на том, что свойство суверенности предполагает возможность разноплановой реализации национального суверенитета²⁴, группа исследователей приходит к выводу, что национальный суверенитет может выступать в ипостаси реализованного или реализуемого самоопределения, а реализация суверенности нации «не всегда и не обязательно должно выражаться в создании отдельного суверенного государства, то есть национальный и государственный суверенитет не обязательно должны совпадать»²⁵.

В соответствии с действующим российским законодательством и международными нормативными актами, выработанными на базе Устава Организации Объединенных Наций, правом на государственное самоопределение могут наделяться только народы, а не нации или, к примеру, меньшинства. За нациями признается право на самоопределение в рамках соблюдения территориальной целостности государства, то есть не

²³ Венская декларация и программа действий (Принята в г. Вене 25.06.1993 на 2-ой Всемирной конференции по правам человека) // Дипломатический вестник. 1994. № 3-4. С. 45-63.

²⁴ Лепешкин А.И., Ким А.И., Мишин Н.Г., Романов П.И. Курс советского государственного права. В 2 т. М.: Госюриздат, 1962. Т. 2. С. 85-86.

²⁵ Судницын Ю.Г. Основные вопросы теории национального суверенитета // Правоведение. 1967. № 4. С. 53.

признается право на государственное самоопределение. Такой подход закреплен и в деятельности Конституционного Суда Российской Федерации. В Постановлении Конституционного Суда РФ от 31 июля 1995 года № 10-П подчеркивается, что осуществление права на самоопределение «не должно толковаться как санкционирующее или поощряющее любые действия, которые вели бы к расчленению или полному нарушению территориальной целостности или политического единства суверенных и независимых государств, действующих с соблюдением принципа равноправия и самоопределения народов»²⁶.

Международным правом право на государственное самоопределение признается за бывшими колониями²⁷ и странами, потерявшими независимость в ходе военной оккупации, в частности во время Первой и Второй мировых войн. В Декларации по случаю пятидесятой годовщины Организации Объединенных Наций, принятой 24 октября 1995 года Резолюцией 50/6 на 50-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН, подтверждается право народов на самоопределение, «находящихся под колониальным

²⁶ Постановление Конституционного Суда РФ от 31 июля 1995 года № 10-П «По делу о проверке конституционности указа Президента Российской Федерации от 30 ноября 1994 г. № 2137 «О мероприятиях по восстановлению конституционной законности и правопорядка на территории Чеченской Республики», указа Президента Российской Федерации от 9 декабря 1994 г. № 2166 «О мерах по пресечению деятельности незаконных вооруженных формирований на территории Чеченской Республики и в зоне осетино-ингушского конфликта», постановления Правительства Российской Федерации от 9 декабря 1994 г. № 1360 «Об обеспечении государственной безопасности и территориальной целостности Российской Федерации, законности, прав и свобод граждан, разоружения незаконных вооруженных формирований на территории Чеченской Республики и прилегающих к ней регионов Северного Кавказа», указа Президента Российской Федерации от 2 ноября 1993 г. № 1833 «Об основных положениях военной доктрины Российской Федерации» // Вестник Конституционного Суда РФ, № 5, 1995.

²⁷ Hannum H. *Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination: The Accommodation of Conflicting Rights*. University of Pennsylvania Press Philadelphia. 1990. P. 49.

или иными формами чужеземного господства или иностранной оккупацией²⁸. Данное право экстраполируется на все бывшие колонии. В пункте 3 Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам, принятой 14 декабря 1960 года Резолюцией 1514 (XV) Генеральной Ассамблеи ООН, подчеркивается недопустимость использования в качестве предлога для задержки предоставления независимости политическую, экономическую и социальную неподготовленность бывших колоний²⁹. В резолюции 49/40 Генеральной Ассамблеи ООН «Деятельность иностранных экономических и других кругов, которая препятствует осуществлению Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам в территориях, находящихся под колониальным господством», принятой 9 декабря 1994 года на 83-м пленарном заседании Генеральной ассамблеи ООН, отмечается необходимость сосредоточения экономической деятельности в самоуправляющихся колониях на укреплении и диверсификации экономики в целях ускорения осуществления народами этих территорий их права на самоопределение и независимость³⁰. Г. Эспиель, проводивший исследование для ООН по вопросу развития права на самоопределение, пришел к выводу,

²⁸ Декларация по случаю пятидесятой годовщины Организации Объединенных Наций (Принята 24.10.1995 Резолюцией 50/6 на 50-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН) // Дипломатический вестник. 1995. № 12. С. 35-39.

²⁹ Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам (Принята 14.12.1960 Резолюцией 1514 (XV) Генеральной Ассамблеи ООН) // Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на пятнадцатой сессии. Т. 1. 20 сентября – 20 декабря 1960 года. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Пятнадцатая сессия. Дополнение N 16 (A/4684). Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1961. С. 74-75.

³⁰ Резолюция 49/40 Генеральной Ассамблеи ООН «Деятельность иностранных экономических и других кругов, которая препятствует осуществлению Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам в территориях, находящихся под колониальным господством» (принята 9 декабря 1994 года на 83-м пленарном заседании Генеральной ассамблеи ООН)

что право народов на самоопределение существует для народов находящихся под колониальной или иностранной зависимостью³¹. Этим объясняется позиция ООН во многих конфликтах, имевших место после завершения деколонизации. В войне в Алжире, которую вела Франция, ООН призывала к переговорам и не уделяла внимания самоопределению. Такой же подход преобладал и в отношении Конго в 60-ые годы прошлого столетия, когда провинция Катанга безуспешно пыталась отделиться. Попытки Биафры отделиться от Нигерии были осуждены несколькими резолюциями ООН. Международное сообщество традиционно занимает позицию, согласно которой признание территориальной целостности перевешивает право на самоопределение³². Ограничение права на государственное самоопределение по кругу субъектов, то есть нациями, находящимися под колониальным господством и иностранной оккупацией осуществлено и в Декларации тысячелетия Организации Объединенных Наций, принятой в Нью-Йорке 8 сентября 2000 года Резолюцией 55/2 на 8-ом пленарном заседании 55-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН.

Следует выделить в отдельную группу постколониальные народы и страны, находящихся под военной оккупацией. Процесс формирования суверенной воли (для колоний) или функционирование суверенной воли (для стран, подверженных оккупации) был пресечен в нарушение принципов и норм международного права.

Помимо деления на формы правовая доктрина осуществляет деление суверенитета на виды:

- в зависимости от сферы проявления – внутренний и внешний суверенитет;

³¹ Espiel H.G. The Right to Self-Determination: Implementation of United Nation Resolution, UN Doc. E/CN.4/SUB.2/405/Rev. 1. P. 13-14.

³² Eisner M.A Procedural Model for the Resolution of Secessionist Disputes // Harvard International Law Journal. Volume 33. № 2. Spring 1992. P. 141.

- в зависимости от фактического состояния суверенной воли – мнимый и реальный суверенитет;

- в зависимости от способов обеспечения – негативный и позитивный суверенитет.

Суверенитета может быть закреплён как нормами внутригосударственных актов, так и международных договоров. Закрепление суверенитета внутригосударственными публично-правовыми договорами является специфической формой институционализации, не получившей широкого распространения. К подобным актам можно отнести Соглашение о разделении Чешской и Словацкой Федеративной Республики с 1 января 1993 года. В конце 1990 года чехословацкий федеральный парламент предоставил Словакии право распоряжаться своим бюджетом, не решив вопроса о гарантиях ее суверенитета. В 1991 году федеральные и региональные (чешские и словацкие) правительственные круги провели серию встреч, на которых рассматривались вопросы предоставления автономии Словакии, однако соглашение не было достигнуто. В июне 1992 года лидеры федерального, чешского и словацкого правительств пришли к соглашению о мирном разделении Чехословакии на два суверенных государства: Чешскую Республику и Словацкую Республику.

Институционализация суверенитета может осуществляться и в международно-правовых договорах. В качестве примера можно привести Парижский договор о мире 1814 года. Абзац 2 статьи 6 договора гласит: «Все немецкие государства будут независимыми и объединены в федерацию». Постулаты международного договора затем были включены в решения Венского конгресса от 9 июня 1815 года. А в 1820 году Венский акт был признан основным законом Германского Союза, равным по силе и значению Союзному акту³³. В Германии практика

³³ Баев В.Г. Генезис и развитие германского конституционализма в начале XIX - первой трети XX вв. Автореф. дисс. док. юр. наук. М., 2008. С. 22.

обращения к международному акту при институционализации суверенитета характерна и для позднего периода. Таким документом можно считать Договор об объединении ФРГ и ГДР от 31 августа 1990 года.

С ратификацией Договора об объединении между ФРГ и ГДР, а также Договора об окончательном урегулировании в отношении Германии (Договор «Два плюс Четыре») от 12 сентября 1990 года связано окончательное восстановление полного суверенитета. Восстановление позитивного суверенитета стало следствием объединения германского народа и германской государственности. Восстановление негативного суверенитета знаменовалось снятием с Германии международных ограничений. Статья 7 Договора «Два плюс Четыре» констатировала факт снятия с Германии ограничений и «обретения» полного суверенитета:

«1. Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии, Соединенные Штаты Америки, Союз Советских Социалистических Республик и Французская Республика настоящим прекращают действие своих прав и ответственности в отношении Берлина и Германии в целом. В результате прекращают свое действие соответствующие связанные с ними четырехсторонние соглашения, решения и практика и распускаются все соответствующие институты четырех держав.

2. В соответствии с этим объединенная Германия обретает полный суверенитет над своими внутренними и внешними делами».

Специфическим международно-правовым актом, подтверждающим суверенитет страны, является Резолюция 1546 (2004) Совета Безопасности от 8 июня 2004 года. Основываясь на эту резолюцию, Правительственный Совет Ирака в качестве основного документа на переходный период 8 марта 2004 года принял временную конституцию Ирака. Временная конституция закрепила республиканскую, демократическую и плюралистическую форму государства с федеративным устройством. Стремясь поддержать положения временной

конституции, Совет безопасности ООН единогласно одобрил резолюцию, призывающую вернуть полный суверенитет иракскому народу к 30 июня 2004 года: «должна завершиться оккупация Ирака, прекратит свое существование Коалиционная временная администрация и Ирак восстановит свой полный суверенитет»³⁴. 30 июня 2004 года был определен как крайний срок для передачи суверенной власти временному правительству на основе консенсуса между этническими группами, представляющими население Ирака³⁵. Однако, и на сегодняшний день суверенитет Ирака и иракского народа нельзя считать восстановленным. Следует также отметить, что негативно на суверенитет влияет неопределенность правового статуса Курдистанского Региона, исторически обладавшего правами автономии, единственного субъекта федерации в Ираке, в котором сильно влияние сепаратизма³⁶.

Деление на внешний и внутренний суверенитет отражает лишь сферу применения единого суверенитета, но не свидетельствует о наличии двух различных правовых феноменов. Под внутренним суверенитетом понимают осуществление высшей, верховной власти над всеми лицами и объединениями, находящимися на определенной территории, тогда как внешний суверенитет отображает политико-правовое положение на международной арене.

В теории суверенитета осуществляется выделение позитивного и негативного суверенитета. В основе такой классификации лежит разделение позитивной и негативной свободы. И. Берлин негативную свободу определял как

³⁴ Резолюция 1546 (2004), принятая Советом Безопасности на его 4987-м заседании 8 июня 2004 года // <http://www.un.org/russian/documen/scresol/res2004/res1546.htm>

³⁵ Письмо Генерального секретаря ООН на имя Председателя Совета Безопасности ООН от 23 февраля 2004 года S/2004/140 // <http://www.un.org/russian/iraq/s04-140.htm>

³⁶ Дубессан Рафед Х. Дубессан. Реформа государственно-территориального устройства Республики Ирак в XXI веке: проблемы теории и практики. Автореф. дисс. канд. юр. наук. М, 2014. С 3.

возможность действия субъекта, ограниченную от вмешательства иных лиц³⁷. Позитивная же свобода определялась И. Берлином как потребность и стремление к ограничению вмешательства третьих лиц³⁸.

В основе позитивного суверенитета лежит свобода удовлетворять потребности населения на основе аутентичного их понимания, а в основе негативного суверенитета лежит – возможность требовать от иных (внешних) субъектов не противодействовать действиям суверена по удовлетворению потребностей населения. Позитивный суверенитет характеризует способность свободно формировать суверенную волю. Негативный суверенитет характеризует способность государства противостоять действиям иных субъектов международного права, нанести ущерб суверенной воле.

Выделение позитивного и негативного суверенитета носит условный характер, вместе с тем помогает системно и всесторонне раскрыть условия формирования и функционирования суверенной воли, процесс реализации «решения о чрезвычайном случае» и суверенных прав. Обеспечение позитивного суверенитета сопряжено с состоянием политической системы и гражданского общества, с религиозными и этнократическими подсистемами общества, с активностью асоциальных элементов. Обеспечение негативного суверенитета связано с взаимодействием государства-суверена с иными государствами, с функционированием международного права, с деятельностью международных организаций, а также негосударственных транснациональных структур.

Выделение позитивного и негативного суверенитета позволяет рассмотреть особенности территориально-политических образований, в которых имеется несоответствие

³⁷ Берлин И. *Философия свободы*. Европа. М.: Новое литературное обозрение, 2001. С. 125-126.

³⁸ Берлин И. *Философия свободы*. Европа. М.: Новое литературное обозрение, 2001. С. 137.

фактического положения и формально-правового. К числу таких политико-территориальных образований можно отнести:

- квазигосударств, то есть непризнанное самоуправляемое государственно-территориальное образование, не получившее признания в качестве суверенных государств;

- «несостоявшееся государство», то есть государство «номинально суверенное государство, которое не может дальше поддерживать свое существование как жизнеспособная политическая и экономическая единица»³⁹, в силу функционирования мощных вооруженных сил, не подчиняющиеся органам государственной власти.

Термин «квазигосударство» (quasi-state) был использован в 1982 году Р.Х. Джексоном и К. Росбергом, которые изучали процессы деколонизации в Африке. Квазигосударственные образования обладают ключевыми атрибутами государства без легитимации суверенитета⁴⁰. Такое политико-территориальное образование «лишено международно-правового признания, вследствие чего не обладает внешним суверенитетом»⁴¹. Отсутствие признания не мешает этим образованиям фактически существовать на политической карте и быть участниками реальных межгосударственных отношений⁴². Спорным является утверждение, что квазигосударство обладает половинчатым суверенитетом. Отсутствие внешнего признания со стороны иностранных государств значительно сужает возможности квазигосударства пользоваться присущим суверенному государству инструментарием для обеспечения национальной безопасности. Современной международной системе характерно

³⁹ Griffiths M., O'Callaghan T. *International relations: the key concepts*. Routledge, 2003. P. 105.

⁴⁰ Маркедонов С. Государства de facto // Агентство политических новостей, 14 ноября 2006 года.

⁴¹ Бердегулова Л.А. Квазигосударства в постсоветском пространстве: Историко-правовое исследование. Автореф. дисс. кан. юр. наук. Владимир, 2004. С. 7.

⁴² Хрусталева И. Признать или не признать? // <http://www.intertrends.ru/fourteen/012.htm#note2>

«наличие признанного международным сообществом права какого-либо государства-претендента на поглощение квазигосударства»⁴³. В то же время при определенных условиях квазигосударства могут трансформироваться в государства (например, при грубых нарушениях прав человека со стороны официальных властей – казус Южной Осетии).

Согласно «официальной» позиции политического руководства большинства квазигосударственных объединений постсоциалистического пространства источником публичной власти и носителем суверенитета объявляется «народ». На практике это означает приравнивание определенной компактно проживающей этнической группы к «народу», с предварительным принудительным «обеспечением миграции» с этих территорий иных этнических общностей, в особенности титульной нации государства, на государственной территории которого «создается» квазигосударственное объединение. Еще в XIX веке И. Блюнчли подчеркивал, что существенные изменения территориального расселения народа могут повлечь за собой прекращение суверенитета⁴⁴. И. Блюнчли отмечал, что если наблюдается вымирание, расселение или переселение значительной части населения, то может исчезнуть народ как носитель суверенитета⁴⁵. Такое положение обусловлено с тем, что квазигосударственные образования не могут ссылаться на континуитет.

Предварительная этническая чистка занимаемой территории позволяет «монополизировать» право представлять народ, населяющий данную территорию. «Монополизация» этнической группой прав на представление «народа» направлено на вынуждение к сотрудничеству международных организаций и отдельных государств с предгосударственными органами

⁴³ Бердегулова Л.А. Квазигосударства в постсоветском пространстве: Историко-правовое исследование. Автореф. дисс. кан. юр. наук. Владимир, 2004. С. 7.

⁴⁴ Блюнчли И. Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса. М.: Тип. Индрих, 1876. С. 89-98.

⁴⁵ Блюнчли И. Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса. М.: Тип. Индрих, 1876. С. 99.

управления. Это приводит к закреплению в международно-правовых документах отношений, в которых одной стороной выступает квазигосударственное образование. Апогеем становится проведение под эгидой международной организации референдума, итоги которого представляются как волеизъявление «народа». В качестве примера можно привести ситуацию казус Косово.

Первоначально согласно «плану» Ахтисаари, Косово «формально» не должно было стать независимым государством. Фактически же реализация «плана» привела к формированию нового суверена. Именно поэтому план был одобрен только одной стороной – Косово. Сербия отказалась принять его. Положения плана предусматривали, что Косово получит право заключать двусторонние соглашения с другими государствами и даже входить в состав международных организаций, таких как ООН, МВФ и Всемирный банк. С другой стороны, независимость Косово должна была носить «подконтрольный» характер. Руководство края должно было в определенной степени подчиняться международному гражданскому представителю – чиновнику, назначенного Европейским Союзом и обладающего правом аннулировать решения косовских властей. Косово фактически переходило под особую юрисдикцию Евросоюза, подкрепленную силами НАТО. В условиях «региональной» интеграции в рамках ЕС, реализация «плана» означало приравнивание правового статуса «народа» Косово с народами стран-участников ЕС. «Управляемая независимость» для Косово фактически означало искусственное закрепление за частью населения статуса «народа», которому представляется время и международные гарантии для формирования институтов гражданского общества и государства. Косвенно этот тезис был озвучен в Докладе миссии Совета Безопасности по косовскому вопросу от 25–28 апреля 2007 года S/2007/256. В докладе отмечено, что «перед Европейским союзом стоит пять задач в отношении косовского вопроса, а именно:

- a) приверженность созданию полиэтнического Косово;

b) создание функциональных институтов, основанных на местной ответственности и подотчетности;

с) ясно выраженное намерение не создавать международный протекторат;

d) всестороннее взаимодействие с Сербией;

е) продолжающееся взаимодействие с соседями Косово в регионе»⁴⁶.

В конституционно-правовых категориях «создание полиэтнического Косова» де-факто означает формирование народа.

17 февраля 2008 года власти Косово в одностороннем порядке провозгласили независимость. Для дальнейшей «легитимации» Косовского «суверенитета» был использован потенциал Гаагского суда ООН. 8 октября 2008 года по предложению делегации Сербии Генеральная Ассамблея ООН обратилась в Международный Суд с просьбой вынести Консультативное Заключение: «Соответствует ли одностороннее провозглашение независимости временными институтами самоуправления Косово нормам международного права?». Международный суд ООН 22 июля 2010 года вынес консультативное определение, согласно которому декларация о независимости Косово не противоречит международному праву. Примечательно, что Международный суд ООН не высказал мнения о последствиях принятия декларации и не указал на то, что одностороннее отделение Косово соответствует международно-правовым нормам.

Де-факто, в своем определении Гаагский суд разделил два вопроса:

⁴⁶ Доклад миссии Совета Безопасности по косовскому вопросу от 25–28 апреля 2007 года S/2007/256 // <http://www.un.org/russian/Docs/journal/asp/ws.asp?m=S/2007/256>

- соответствовало ли содержание декларации независимости Косово международному праву;

- запрещало ли международное право такую декларацию независимости.

Международный суд ООН провел раздвоение, чтобы уклониться от прямого ответа на вопрос: предоставляет ли международное право Косово право объявлять в одностороннем порядке свою независимость. Гаагский суд рассмотрел лишь вопрос о соответствии декларации международному праву. Суд констатировал, что необходимо «определить, нарушила ли декларация независимости либо общее международное право, либо *lex specialis*, созданный Резолюцией Совета Безопасности № 1244 (1999)». В своем определении Суд заключает, что «общее международное право не содержит применимого запрещения деклараций независимости», и, соответственно, принятие декларации независимости от 17 февраля 2008 года не нарушало общее международное право.

Принципиально важным является то, что Международный суд ООН утверждает, что в Косово был создан правопорядок, опирающийся на Резолюцию Совета Безопасности ООН № 1244 (1999), которая была принята на 4011-м заседании 10 июня 1999 года и на «Конституционные основы временного самоуправления Косова» (*Ustavni okvir za privremenu samoupravu*), принятые в 2001 году.

Гаагский суд отмечает: «Конституционные основы функционируют как часть определенного правопорядка, созданного в соответствии с Резолюцией № 1244 (1999), который применим только в Косово и цель которого состоит в том, чтобы отрегулировать, во время переходного периода, установленного Резолюцией № 1244 (1999), дела, которые обычно были бы предметом внутреннего, а не международного права».

Оценивая Резолюцию № 1244 (1999), Гаагский суд приходит к выводу: объектом и целью данной резолюции является формирование правопорядка, который заменит сербский

правопорядок. Международный суд ООН также отмечает, что «в соответствии с Резолюцией № 1244 (1999) Совет Безопасности не оговаривал для себя окончательное определение ситуации в Косово и промолчал по поводу условий окончательного статуса Косово». При этом Суд приходит к выводу, что Резолюция № 1244 (1999) «не предотвращает объявление декларации независимости 17 февраля 2008 года, потому что эти два инструмента работают на различных уровнях: в отличие от решения 1244 (1999) декларация независимости является попыткой, наконец, определить статус Косово».

Для Косово были искусственно созданы условия, чтобы сформировалось общество, способное к самоуправлению, искусственно был сформирован правопорядок и извне был определен правовой статус края, который был впоследствии «заимствован» на краевой уровень. Поэтому спорным является утверждение А.С. Строевой, что «Косово как государственное образование не соответствует критериям признания государств, существующим в доктрине института признания государств. Международно-правовое признание Косово США и большинством европейских государств не соответствует международному праву и определяется исключительно политической целесообразностью, которая вытекает из их геополитических интересов»⁴⁷. На наш взгляд, международному праву противоречит политика США и большинства европейских стран по созданию «тепличных» условий для формирования суверенной воли и суверена в Косово. Само признание суверенитета Косово было осуществлено лишь после того, как Косово смогло сформировать суверенную волю.

Если квазигосударство предполагает наличие политической организации, способной реализовывать функции государственного управления (в первую очередь, по вопросам обеспечения безопасности), пользующейся доверием у местного населения, то «несостоявшееся государство» характеризуется

⁴⁷ Строева А.С. Проблема международно-правового признания Косово. Автореф. дисс. кан. юр. наук. М., 2011. С. 14.

неспособностью органов государственной власти продолжать исполнять свои властные полномочия на всей суверенной территории, или же на части суверенной территории. Потеря управляемости делает такое государство «недостаточно легитимным в глазах международного сообщества»⁴⁸.

В теории права с целью разграничения рассматриваемых «несостоявшихся государств» и квазигосударств от государств неоднократно предлагалось различать формально-юридический и фактический суверенитет⁴⁹. На наш взгляд, данное утверждение несколько некорректно.

«Несостоявшееся государство» неспособно эффективно управлять собственной территорией и отвечать на растущие политические и социально-экономические требования⁵⁰. «Восстановление» легитимности, а как следствие и фактическое обеспечение суверенитета, в «несостоявшихся государствах» требует:

- преобразования структур, обеспечивающих национальную безопасность;
- достижения консенсуса по условиям формирования суверенной воли.

Проблема обеспечения безопасности в начале XX века в Колумбии приобрела характер, ставящий под сомнение суверенитет Колумбии. Правительство страны в 2002 году приступило к реализации программы «Живи в Колумбии, путешествуй по ней», в рамках которой был реализован комплекс мероприятий по устранению внутривнутриполитических угроз

⁴⁸ Griffiths M., O'Callaghan T. *International relations: the key concepts*. Routledge, 2003. P. 107.

⁴⁹ Смирнов С.В. Суверенитет современного государства в условиях глобализации: вопросы теории и практики. Автореф. дисс. кан. юр. наук. Казань, 2011. С. 10.

⁵⁰ Barak, Oren. «Lebanon: Failure, Collapse, and Resuscitation» in: Rotberg, Robert (ed.) *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*, Cambridge (MA): World Peace Foundation, 2003. P. 307.

национальной безопасности, результатом которого стало восстановление государственной власти на местах.

Нередко к «несостоявшимся государствам» относят государства, сознательно тормозящие интеграцию в глобализационные процессы, либо же сдерживающие процессы демократизации⁵¹. Однако антиглобализационный курс не может быть причиной полной утери управляемости, а значит и причиной утери легитимности.

Литература

1. Barak, Oren. «Lebanon: Failure, Collapse, and Resuscitation» in: Rotberg, Robert (ed.) *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*, Cambridge (MA): World Peace Foundation, 2003.
2. Eisner M.A Procedural Model for the Resolution of Secessionist Disputes // *Harvard International Law Journal*. Volume 33. № 2. Spring 1992.
3. Espiel H.G. *The Right to Self-Determination: Implementation of United Nation Resolution*, UN Doc. E/CN.4/SUB.2/405/Rev. 1.
4. Griffiths M., O'Callaghan T. *International relations: the key concepts*. Routledge, 2003.
5. Hannum H. *Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination: The Accommodation of Conflicting Rights*. University of Pennsylvania Press Philadelphia. 1990.
6. Баев В.Г. Генезис и развитие германского конституционализма в начале XIX - первой трети XX вв. Автореф. дисс. док. юр. наук. М., 2008.
7. Бауэр О. *Национальный вопрос и социал-демократия* / пер. с немец. С. Семковского. Пг., 1918.

⁵¹ Почепцов Г. *Революция.com. Основы протестной инженерии*. М.: Издательство «Европа», 2005. С. 26.

8. Бердегулова Л.А. Квазигосударства в постсоветском пространстве: Историко-правовое исследование. Автореф. дисс. кан. юр. наук. Владимир, 2004.
9. Берлин И. Философия свободы. Европа. М.: Новое литературное обозрение, 2001.
10. Блончли И. Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса. М.: Тип. Индрих, 1876.
11. Венская декларация и программа действий (Принята в г. Вене 25.06.1993 на 2-ой Всемирной конференции по правам человека) // Дипломатический вестник. 1994. № 3-4.
12. Горюнов В.В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии. Автореф. дисс. кан. юр. наук. Екатеринбург, 2007.
13. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам (Принята 14.12.1960 Резолюцией 1514 (XV) Генеральной Ассамблеи ООН) // Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на пятнадцатой сессии. Т. 1. 20 сентября – 20 декабря 1960 года. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Пятнадцатая сессия. Дополнение N 16 (A/4684). Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1961.
14. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 24 октября 1970 года // <http://www.un.org/russian/document/gadocs/convres/r25-2625.pdf>
15. Декларация по случаю пятидесятой годовщины Организации Объединенных Наций (Принята 24.10.1995 Резолюцией 50/6 на 50-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН) // Дипломатический вестник. 1995. № 12.
16. Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции. М, 1977. С. 9.
17. Договор о Евразийском экономическом союзе (Подписан в г. Астане 29.05.2014) // <http://economy.gov.ru/minec/about/structure/depSNG/agreement-eurasian-economic-union>

18. Доклад миссии Совета Безопасности по косовскому вопросу от 25–28 апреля 2007 года S/2007/256 // <http://www.un.org/russian/Docs/journal/asp/ws.asp?m=S/2007/256>
19. Дубессан Рафед Х. Дубессан. Реформа государственно-территориального устройства Республики Ирак в XXI веке: проблемы теории и практики. Автореф. дисс. канд. юр. наук. М, 2014.
20. Катков Д.Б., Корчиги Е.В. Конституционное право России: М.: Юриспруденция, 1999.
21. Кokoшкин Ф.Ф. Лекции по общему государственному праву // Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. М.: Зерцало, 2004.
22. Конституции зарубежных стран // Сост. Дубровин В.Н. М.: Издательство «Юрлитинформ», 2006.
23. Конституционный акт Верховного Совета Литовской Республики 8 июня 1992 года № I-2622 «О неприсоединении Литовской Республики к постсоветским Восточным союзам» // Ведомости Верховного Совета и Правительства Литовской Республики. 1992. № 18. ст. 513.
24. Лепешкин А.И., Ким А.И., Мишин Н.Г., Романов П.И. Курс советского государственного права. В 2 т. М.: Госюриздат, 1962. Т. 2.
25. Маркедонов С. Государства de facto // Агентство политических новостей, 14 ноября 2006 года.
26. Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 11 марта 2005 года № 148-О «По жалобе граждан Гришина Михаила Ивановича, Грошевой Галины Ивановны, Мустафенкова Владимира Трофимовича и Назарова Валентина Васильевича на нарушение их конституционных прав положениями статьи 6.1 Закона Российской Федерации «О статусе судей в Российской Федерации», части третьей статьи 2 и статьи 3 Федерального закона «О внесении изменений и дополнений в Закон Российской Федерации «О статусе судей в Российской Федерации» // Вестник Конституционного Суда РФ, 2005, № 5.
27. Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 27 июня 2000 года № 92-О «По запросу группы депутатов государственной думы о проверке соответствия Конституции

Российской Федерации отдельных положений Конституций Республики Адыгея, Республики Башкортостан, Республики Ингушетия, Республики Коми, Республики Северная Осетия - Алания и Республики Татарстан» // СЗ РФ, 17.07.2000, № 29. ст. 3117.

28. Письмо Генерального секретаря ООН на имя Председателя Совета Безопасности ООН от 23 февраля 2004 года S/2004/140 // <http://www.un.org/russian/iraq/s04-140.htm>

29. Порфирьев А.И. Национальный суверенитет в российском федерализме Автореф. дисс. кан. юр. наук. М., 2008.

30. Постановление Конституционного Суда РФ от 31 июля 1995 года № 10-П «По делу о проверке конституционности указа Президента Российской Федерации от 30 ноября 1994 г. № 2137 «О мероприятиях по восстановлению конституционной законности и правопорядка на территории Чеченской Республики», указа Президента Российской Федерации от 9 декабря 1994 г. № 2166 «О мерах по пресечению деятельности незаконных вооруженных формирований на территории Чеченской Республики и в зоне осетино-ингушского конфликта», постановления Правительства Российской Федерации от 9 декабря 1994 г. № 1360 «Об обеспечении государственной безопасности и территориальной целостности Российской Федерации, законности, прав и свобод граждан, разоружения незаконных вооруженных формирований на территории Чеченской Республики и прилегающих к ней регионов Северного Кавказа», указа Президента Российской Федерации от 2 ноября 1993 г. № 1833 «Об основных положениях военной доктрины Российской федерации» // Вестник Конституционного Суда РФ, № 5, 1995.

31. Почепцов Г. Революция.com. Основы протестной инженерии. М.: Издательство «Европа», 2005.

32. Резолюция 1546 (2004), принятая Советом Безопасности на его 4987-м заседании 8 июня 2004 года // <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2004/res1546.htm>

33. Резолюция 49/40 Генеральной Ассамблеи ООН «Деятельность иностранных экономических и других кругов, которая препятствует осуществлению Декларации о

предоставлении независимости колониальным странам и народам в территориях, находящихся под колониальным господством» (принята 9 декабря 1994 года на 83-м пленарном заседании Генеральной ассамблеи ООН)

34. Решение Конституционного суда Латвийской Республики по делу № 2013-05-01 от 12 февраля 2014 года. // http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/spriedums_2013-05-01.pdf

35. Смирнов С.В. Суверенитет современного государства в условиях глобализации: вопросы теории и практики. Автореф. дисс. кан. юр. наук. Казань, 2011.

36. Строева А.С. Проблема международно-правового признания Косово. Автореф. дисс. кан. юр. наук. М., 2011.

37. Судницын Ю.Г. Национально-государственное устройство СССР: конспект лекций. Свердловск, 1979.

38. Судницын Ю.Г. Основные вопросы теории национального суверенитета // Правоведение. 1967. № 4.

39. Тузмухамедов Р.А. Национальный суверенитет. М., Изд. ИМО, 1963.

40. Умнова И.А. Конституционные основы современного российского федерализма. Дис. док. юрид. наук. М., 1997.

41. Хрусталева И. Признать или не признать? // <http://www.intertrends.ru/fourteen/012.htm#note2>

42. Шевцов В.С. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии). М., Юридическая литература, 1978.

43. Шевцов В.С. Суверенитет советского государства. М.: «Юридическая литература», 1972.

ÖZBEK HALK BÜYÜLERİ VE DUALARI
УЗБЕКСКИЕ НАРОДНЫЕ ЗАКЛИНАНИЯ И
МОЛИТВЫ
UZBEK FOLK SPELLS AND PRAYERS

Professor Salima MIRZAYEVA

Andijon davlat universiteti

Andijon – O‘zbekiston

z_eshanova@mail.ru

Özet

Özbek halk büyülerine ilişkin gözlemlerimiz ve seçtiğimiz malzemeler, halk büyülerinin temel olarak başlangıç, anlatım ve tamamlama olmak üzere üç bölümden oluştuğunu göstermektedir. İlk başta tanrılara, peygamberlere, evliyalara, şölenlere (manevi rehberler) yönelirse ve doğrudan onların yardımına güvenerek şunu veya bunu yaptığı bildirilirse, anlatı bölümünde kötü ruhlara döner ve onları çağırır, hasta bedeni terk et. Son bölümde ise ilahi güçlerden bahseder, şölenlere (manevi rehberlere) şükranlarını sunar ve hastaya şifa dileklerini sunarlar.

Özbek halk büyülerinde insana zarar veren, sağlığına zarar veren, bütün işlerini bozan, ay, kırlangıç, Hz. Süleyman, Hızır gibi sadece işlerinde yardımcı olan ve sağlık veren faydalı görüntülerin yanı sıra. Eski atalarımızın mitolojik temsilleri, onların dini inançları temelinde oluşturulmuştur ve büyüye sıkı sıkıya bağlıdır.

Makale Özbek halk büyü ve duasının özelliklerini ve şiirlerini tartışıyor.

Anahtar Kelimeler: folklor, büyü, dua, badik, kinna, lanet, kompozisyon, poetika.

Annotatsiya

Наши наблюдения за узбекскими народными заклинаниями и отобранные нами материалы показывают, что народные заклинания состоят в основном из трех частей — начала, повествования и завершения. Если вначале заклинатель обращается к богам, пророкам, святым, пирам (духовным наставникам) и сообщается что он делает то или иное, полагаясь непосредственно на их помощь, то в повествовательной части он обращается к злым духам и призывает их покинуть больное тело. В заключительной части высказываются о божественных силах, приносится благодарность пирам(духовным наставникам) и пожелания выздоровления больному.

В узбекских народных заклинаниях есть образы, которые вредят людям, вредят их здоровью, мешают всем их делам, а также благотворные образы, такие как луна, ласточка, Пророк Сулейман, Хызр, которые только помогают им в работе и даруют здоровье. Мифологические представления наших древних предков формировались на основе их религиозных верований и прочно уходят корнями в магию. В статье рассматриваются особенности и поэтика узбекской народной заклинания и молитвы.

Ключевые слова: фольклор, заклинание, молитва, бадик, кинна, проклятие, композиция, поэтика.

Abstract

Our observations of Uzbek folk spells and the materials we have selected show that folk spells consist mainly of three parts - beginning, narration and completion. If at first the caster turns to the gods, prophets, saints, feasts (spiritual guides) and it is reported that he does this or that, relying directly on their help, then in the narrative part he turns to evil spirits and calls them to leave the sick body. In the final part, they speak about divine powers, express gratitude to the feasts (spiritual mentors) and wishes for recovery to the patient. In Uzbek folk spells there are images that harm people, harm their health, interfere with all their affairs, as well as beneficial images, such as the moon, the swallow, the Prophet Suleiman, Khyzr, which only help them in their work and bestow health. The mythological representations of our

ancient ancestors were formed on the basis of their religious beliefs and are firmly rooted in magic.

The article describes the peculiarities and artistic of Uzbek folk spells and prayers.

Kalit so‘zlar: folklore, spell, prayer, badik, kinna, curse, composition, poetics.

Структура заклинаний ближе к истине, так как они состоят в основном из трех частей. Возможно, в прошлом узбекские народные заклинания, как показал Э. Г. Кагаров, имели структуру, состоящую из сложных компонентов. Однако с течением времени, постепенным исчезновением или упадком искусных магов, забвением текстов магических заклинаний до нас дошли материалы с трехчастной структурой. Анализ компонентов заклинательных текстов и их функций показывает, что трехчастный компонент является составной частью древних заклинаний, сохранившихся с древних времен, без чего не устоялись взгляды на деление любого заклинания на сложные части, основанные на уровне профессионализма исполнителей этих текстов. Мы не можем согласиться с идеей о том, что компоненты заклинаний сложны, потому что такие вопросы, как исторически достоверен каждый член в тексте или нет, также были достаточно изучены. Следовательно, все наши размышления о поэтике узбекских народных заклинаний будут состоять из взглядов на указанные выше три части.

Так как узбекская народная магия состоит из трех частей, каждая из них тверда и неизменна. Однако магические заклинания образуют не единый жанр, а группу жанров, выполняющих единую функцию, каждый со своим содержанием и художественными особенностями. Если мы обратим пристальное внимание на связи, составляющих все заклинания, в зависимости от их единственной задачи, мы увидим, что все заклинания также взаимосвязаны с целостностью связок внутри них. Например, для выполнения каждого заклинания необходимо наличие трех вещей.

Первый — это повторяющееся поведение в определенном порядке. Второй — это устойчивый текст, который нужно произнести, а третий — то, что воображается, обладающее магической силой.

Ученые не имеют единой точки зрения по вопросу о том, какой из этих связей первый. Например, исследователи, Н.Крушевский, М.Астахова, Е.Кагаров, В.Власова, Б.Саримсаков считают, что все слова, действия, магические предметы в заклинаниях первичны, это лишь связи, работающие вместе [1,3; 5,66; 3,194; 6, 31; 9,25]. Познанский утверждает, что в заклинаниях первично действие, а магия слов и вещей вторична [7,142].

Конечно, различные функции заклинания, выполняемые этими связками, были различными на всех этапах прогресса человечества. Но в целом с принципиальной точки зрения понятно, что слова, действия и магические предметы играли одинаковую роль в формировании заклинаний. Например, круговое движение, которое, как известно, обладает магической силой, т. е. вращение вокруг чего-либо, само по себе является магическим действием. Однако это движение не может выполнять свое содержание и задачи без определенных текстов. Это означает, что слова и движения только усиливают магическую силу друг друга, когда действие объединено. Но бывают и такие случаи, когда и действие, и речь становятся бессильными. В такие времена волшебная сила заклинаний дополнительно усиливается вещами, которые исторически считались волшебными, такими как деньги, хлеб, ножи, перец, растения (василёк иберийский), старческая одежда, почва с перекрёстка дорог, деньги, мелкие камни, монеты. Потому что наши древние предки считали магические предметы такими же материальными, а различные болезни у человека — материальными вещами. Это означает, что воздействие материальной вещи на материальную вещь гораздо сильнее и благотворнее. Исходя из этих соображений, все связи, участвующие в исполнении заклинаний, имеют равное и единообразное историческое значение.

Исходя из результатов, мы анализируем поэтику заклинаний с точки зрения художественности текста и содержания, в нашу задачу не входит рассмотрение художественности движения, предметов. В связи с этим, мы не говорим об этих неотъемлемых художественных вопросах магии.

Как известно, заклинания также отражает борьбу, поведение и стремления древних к собственному здоровью, миру и спокойствию. Однако эта борьба и стремления не выходили за рамки господствовавших в то время мировоззренческих и религиозных представлений. Поэтому система образов в заклинаниях включает в себя морфологические образы (джинны, великаны, феи, злые духи), а также реальный образ человека (человека, читающего заклинание или больного). В заклинаниях наряду с образами змей, каракуртов(ядовитый паук), пчел, скорпионов, которые вредят человеку, встречаются противоположные вышеуказанным изображения доброжелательных ласточек или из космических тел -луны, играющих важную магическую роль в заклинаниях.

Нечистые силы всегда стараются навредить людям, их здоровью. Вот почему, когда люди чем-то заболели, сразу же обращались к бахши (сказителям), заклинателям духов и знахарям и просили их о помощи. Потому что в древности люди считали силу слова и магии в таких личностях безграничной. Они представляли болезнь в человеческом теле как материальную вещь, проникшую под влиянием злых духов. Поэтому бахши (сказители), заклинатели духов и знахари с помощью заклинаний обращались к болезни прихожан повелительным тоном, призывая покинуть больное тело.

Специфика заклинаний видится еще и в том, что болезнь, проникшая в организм человека, также мыслится как материальное существо, т. е. живое. Эта особенность является типологическим явлением, которое встречается не только в узбекских, но и в заклинаниях многих народов. В.П.Петров, изучавший русскую народную магию, пишет об этом так. «В

колдовстве болезнь представляется как материальное существо, и она цепляется за человека, мучает его, ест и съедает его» [8,97].

По этим предположениям, в сознании древних людей болезнь представлялась только в виде либо животного, либо человека. Увещевания, заклинания, связанные с изгнанием болезни, вождение заклинаний, прямо основаны на таких представлениях. Вот почему в заклинаниях есть способы прогнать болезнь, перенести ее на другие вещи или на других людей.

Итак, помимо средств, применяемых против злых духов и болезней в заклинаниях, в добавление к силе волшебного слова использовались вещи, обладающие волшебной магической силой, которые во-первых, способствует увеличению силы волшебства, во-вторых, состоит из изгнания болезни, имеющую материальную структуру непосредственно через материальных вещей.

В узбекских народных заклинаниях есть образы, которые вредят людям, вредят их здоровью, мешают всем их делам, а также благотворные образы, такие как луна, ласточка, Пророк Сулейман, Хызр, которые только помогают им в работе и даруют здоровье. Мифологические представления наших древних предков формировались на основе их религиозных верований и прочно уходят корнями в магию.

В некоторых заклинаниях упоминается также мифологический образ рогатого змея сторожащего дверь в рай, что связано с представлениями наших предков о загробной жизни, особенно о двух совершенно противоположных местах, таких как ад и рай.

Существующие образы в узбекских народных заклинаниях являются непосредственным продуктом мышления не узбекского народа, а многих народов, особенно живущих в Средней Азии и других местах. Борьба и противоречия между противоположными сторонами этих образов составляют конфликт, который лежит непосредственно в основе заклинаний.

Этот конфликт в результате прогресса науки и техники, хотя и несколько пассивно, но утратил особую значимость, стал

вызывать некоторое недоверие, но по существу представляет собой вечный конфликт противоположных сторон на основе заклинаний.

Помимо вышеперечисленного, в заклинаниях также поочерёдно обращаются к различным святым, пророкам, старцам и духам. Однако даже потому, что эти образы просто записаны в тексте, они не принимают активного участия в заклинаниях. В результате они остаются устойчивыми в тексте заклинаний как опорные, всегда доброжелательные образы в заклинаниях.

Система образов в узбекских народных заклинаниях имеет исторические и типологические аспекты, содержание и сущность общие с системой образов в заклинаниях многих народов. Причина такой типологии заключается в том, что человечество в своем историческом развитии прошло определенные этапы религиозных воззрений, независимо от того, к какой расе, племени или нации оно принадлежит. Именно эти возникшие системы общих верований сами по себе породили историческую типологию.

Говоря о искусстве узбекских народных заклинаний, необходимо учитывать их формальную структуру. Потому что мелодия, ритм, рифмовка, художественно-изобразительные и выразительные средства каждого заклинания напрямую связаны с формальной структурой заклинания. Исходя из этого соображения, мы сочли необходимым остановиться на искусстве узбекских народных заклинаний в его формальной структуре.

По структуре узбекские народные заклинания состоят из двух форм:

1. Заклинания в структуре прозы.
2. Заклинания в стихотворной структуре.

Заклинания в структуре прозы играют важную роль в узбекском фольклоре. Поскольку большинство заклинаний сначала появляются в прозе, а затем принимают стихотворную форму, более того, почти все прозаические заклинания в

узбекском фольклоре состоят из материалов, принадлежащих другим языкам. Это допустимо для народных заклинаний. Потому что, во-первых, тексты заклинаний-молитв, непонятных для других языков, особенно для многих, долговечны и их влияние велико. С этой точки зрения многие заклинания узбекского народа освоены на других языках.

Во-вторых, поскольку магические заклинания специализируются на практике людей, в их повседневной жизни, ведущую роль в их применении играет сила духовного воздействия, а не содержание заклинаний.

Заклинания в структуре прозы имеют свой ритм, тон, художественные средства выразительности. Например, в этом типе заклинания преобладает повторение слов. Повторение слов, напротив, делит текст на относительно близкие или совершенно равные части. В результате каждый текст заклинания создает свой рисунок ритмической прозы. Обратите внимание на текст заклинания, произносимого при укусе змеи: «Иннахума якудуна кайда, ваакуду кайда, памахлил кофируна, амхилихум ривойда, бастам, бастам, мари, бастам! Бад кардам, бад кардам, бад кардам! Бастам, бастам, бастам!»

Если обратить внимание, в небольшом отрывке цитируемого текста слова и фразы повторяются в одиннадцати местах. Такие повторения не от воли заклинателя или знахаря, а от текста заклинания с духом ударения, побуждения и приглашения, служащего для изгнания яда змеи, вошедшего в человеческое тело.

Повтор помимо практического значения, имеет и определенные функции в тексте заклинаний как форма искусства. Потому что они придают тексту определенную мелодичность, гармонию, ободрение, ритмическую выдержанность. Повторы в тексте заклинаний часто используются в сочетании с цифрой три. Число три — это число, обладающее магической силой в порядке древних религиозных верований людей.

Профессор Б.Саримсаков справедливо указывает, что это число связано с вертикальным строением человека, т. е. с представлениями о преисподней (мире духов), преисподней (мире живых существ) и небесах (мире божественных сил). Кроме того, число три – это число удачи и счастья.[10].

Поэтому, когда людям приходится совершить какое-нибудь дело, они пытаются трижды. То, что не получилось с первой, второй попытки, может получиться с третьей попытки. Так как первая попытка подземная, вторая попытка земная, а третья попытка связана с теологией, то в третьей попытке часто делается трудная работа. Именно поэтому в народе была создана поговорка «Уч,учдан кейин пуч». Потому что если третья попытка не удалась, значит, божественной силе не понравилась и она не поддержала ее. Именно тогда люди перестают пытаться после третьей попытки.

Три повторения в заклинаниях также служат для подчеркивания безотлагательности, силы воздействия, акцентирования содержания заклинания, и, во-вторых, три повторения представляют волю божественной, сверхъестественной силы. По этим двум причинам в узбекской народной магии широко используются три метода количественного повторения.

Еще одно прикладное художество, которое обширно используется в заклинаниях в структуре прозы — саж (рифмованная проза). Благодаря подробному изучению Б. Саримсаковым [11] исторического развития рифмованной прозы и его видов, его происхождения в узбекском фольклоре и письменной прозе не будем останавливаться на этих вопросах. Известно, что рифмованная проза имеет три различных вида: сажьи мутавозий (полный саж), сажьи мутавозий (рифмованный саж), сажьи мутавозин (тяжелый саж).

Все они ритмически соответствуют тексту, опосвящают дух гармонии и сильный акцент. Именно поэтому в тексте заклинаний используются все три вида рифмованной прозы. Например, сажьи мутавозий (полный саж) «Иннахумма якудуна,

кайда, вахулу кайда, памахлил кофируна». Слова «якудуна» и «кофуруна» в данном примере равнозначны по весу, но рифмующийся элемент одинаков. Потому что буква «н» в них — опорный звук (равий).

В соответствии с требованиями сажьи мутарраф, несмотря на то, что слова не равны по весу, в них есть элемент рифмы. Например, «Иннахума якудуна кайда, ваахуду кайда, памахлил кофируна, амхилихум ривойда». В вышеприведенных отрывках слова «кайда», «ривойда» хотя имеют один опорный звук («й»), однако не равны по весу. Вот почему этот вид рифмованной прозы в рифме называется сажь.

В магических заклинаниях также использовался уравновешенный (взвешенный) садж. Например, «Иннахума, якудуна кайда». Хотя слова «иннахума» и «якудуна» в приведенном отрывке равнозначны по весу (оба слова состоят из четырех слогов), общего опорного звука у них нет. Одним словом, искусство рифмованной прозы и различие заклинаний служат не только для обеспечения гармонии, беглости, но и для того, чтобы подчеркнуть содержание заклинаний, усилить в них призыв.

Часть заклинаний в прозаической форме состоит из религиозных заклинаний. Эти молитвы от начала до конца построены в рифмованной прозе. Прекрасные примеры рифмованной прозы используются в религиозных стихах из Корана и других священных религиозных книгах. Например, если человек хочет выполнить какую-нибудь работу и ожидает хорошего результата он должен прочесть эту молитву после ночного намаза, то результат его труда будет ему известен: «Оллохума инни асаликка би хаққи Мухаммадин набийил уими ан тубаййина ма фи-замирим хайри ва салоҳи фараони байдан ва кадран ва мо хумратан ва мо саводан би раҳматика йо архамар-роҳимин» [4,39]. Итак, повторения в заклинаниях прозаического характера, искусство рифмованной прозы служит для обеспечения беглости, мелодичности, а главное, действенности этих заклинаний, обеспечивая прочное сохранение заклинаний в памяти. Потому что прострация и повторение не

только формальное явление, но и служат для подчеркивания содержания заклинаний, их функции, их практического значения.

Узбекские народные заклинания имеют и стихотворную форму. Причина этого в том, что эти виды молитв приобрели устойчивую поэтическую форму, так как они использовались в народе с давних времен. С другой стороны, поэтическая форма придавала заклинаниям уникальную мелодию, ритм и эмоциональность.

Само собой разумеется, что поэтическая форма опирается на определенный вес и рифму. С этой точки зрения считается, что следующее заклинание, которое читается при укусе ядовитого паука.

Олагина-булагина,	-8
Чакин-чукур майдагина	-8
Чўп бошида майдагина,	-8
Кўй келади, кўзи билан,	-8
Пайғамбардинг сўзи билан,	-8
Арбайтиган олим ўзим,	-8
Кўймайтиган золим ўзим,	-8
Куф-суф, чик. Куф-суф чик	-8

Семь строф этого восьмистрочного заклинания состоят из восьми строф, а восьмая строфа состоит из шести строф как опровержение сути заклинания. Тот факт, что строфа отличается от других стихов весомостью, служит для того, чтобы подчеркнуть суть заклинания, его функцию.

В восьмистрочных заклинаниях слоги падают на точку после четвертого слога, а в стихе, состоящем из шести слогов, слог падает на точку после третьего слога.

Изменения одного заклинания в весовой структуре второго абзаца значительно заметны. Однако в процессе исполнения заклинания недостаток веса, дефект не так заметен:

Ола гундол, бало гундол,
Кал келди, кеди келди,
Пайгамбардинг сўзи билан,
Худойимнинг амри билан,
Арбойтиган олим ўзим,
Қўймайтигон золим ўзим
Куф-суф, куф-суф, чик!

Вес второй линии также состоит из шести слогов, как и куплет в припеве. Поэтому отсутствие двух строк в его исполнении остается незамеченным. В том же стихе суть полнее раскрывается после третьего слога.

В стихах первого абзаца порядок рифмовки в порядке а, б-б, в-в, г-г, при этом вторые-седьмые строфы созвучны между собой полной рифмовкой (сойдагина-майдагина, кўзи-сўзи, олим-золим), первый строк объединен со следующими стихами только по окончанию, то есть имеет характер открытой рифмы. Вес и недостатки, наблюдаемые в рифме, объясняются характером жанра, ее практической функцией. Потому что заклинания - это не жанр, выполняющий чисто эстетическую функцию, а жанр, выполняющий прямо практическую (утилитарную) функцию. Причем эти заклинания не написал ни один поэт, знавший правила поэзии. Они приобрели поэтическую форму в результате их частого и многократного использования в течение многих лет заклинателями и изгнателями злых духов(дуаханы). Недостатки в строчках заклинаний и рифмах остаются совершенно незамеченными во время исполнения.

Некоторые поэтические заклинания, произносимые при укусе ядовитого паука, объединяются как внутренней рифмой, так и рифмой в конце стиха. Например:

Бийма кўр, бийрама кўр, -7

Ҳамдама кўр, жудама кўр, -8

Садима кўр, мадима кўр,	-8
Олотой коржима кўр.	-7
Калла бўжи, ўрпак бошли,	-8
Сахро сиздан, куф-суф, биздан	-8

Первый из шести стихов, цитируемых в тексте заклинания и четвертая строфа имеет вес семи слогов, а остальные стихи имеют вес восьми слогов. Первые три строфы этого стиха объединены внутренней законченной рифмой (бийма, бийрама, ҳайдама, жудама, садима, мадима) и повторением слова «слепой» (кўр). Эти три строфы объединены с четвертой строфой тремя рифмами (мадима-каржима) и повторением слова «слепой». Пятый и шестой куплеты не согласованы взаимными рифмами, каждый из которых имеет самостоятельную внутреннюю рифму. Например, пятая строфа гармонируется с открытой внутренней рифмой (бўжи-бошли), а шестая строфа гармонируется с полной внутренней рифмой (сиздан-биздан).

Конечно, с точки зрения изучения поэзии как науки, составление текста заклинаний научно не обоснована и рифмовка не соответствует нормам, но в народной поэзии, особенно в поэзии заклинаний, это не такой уж большой недостаток. Потому что эти заклинания не были созданы ни одним талантливым поэтом, и задача заклинания не в том, чтобы воздействовать на эмоции человека чтением стихотворения, а в том, чтобы избавить его от укуса ядовитого паука. С этой точки зрения тяжесть вышеприведенного заклинания и недостатки рифмы, особенно то, что стихи созвучны определенной внутренней рифмовкой, без определенного порядка, служат увеличению действия заклинания.

Если рассмотреть деление этих стихов на строфы, то мы видим следующую ситуацию:

Первая линия: 3+4

Вторая линия: 4+4

Третья линия: 3+4

Четвертая строфа 3+4

Итак, по весу, важным закономерным случаем в поэзии заклинаний является неустойчивая гармония рифмы, и это в какой-то мере типологическое явление и для поэзии заклинаний других народов [4,66;1;2,175;12,205].

Решения в поэтической структуре заклинаний разнообразны, и это разнообразие относится не только к их тематике, но и к их ритму, весовой структуре, системе образов, характеру рифмы. Например, в заклинаниях новолуния люди обращаются к луне и просят мира, здоровья и благополучия:

Кўл очиб омин денг,	6
Осмондаги ойга.	6
Оймомо, сиздан сўрайман	8
Омонлигу эсонлик,	7
Ёмонликмас, яхшилик,	7
Янги ойга, янги йилга	8
Эсон-омон етайлик	8

В семи строфах цитируемого заклинания в двух строфах шесть, в двух строфах восемь, в трех строфах семь. Это свидетельствует о том, что заклинание попало в стройную ритмическую систему, что оно исполнялось экспромтом во время исполнения. Несоответствие веса находит отражение и в структуре стихов.

Отсюда следует, что в пяти строфах отрывка заклинания первая четырёхсложная стопа состоит из четырех слогов, из трех слогов в двух строфах. Это свидетельствует о том, что в целом первая остановка в ритмической структуре этого заклинания состоит из четырёхсложной стопы. Первая, четвертая, пятая и седьмая — всего в четырёх строфах вторая четырёхсложная стопа состоит из трех слогов, в двух строфах из двух, в третьей строке

пяти и в четвёртой строке шести слогов. Если заклинание ритмично переставлено, то вторая остановка в этом отрывке в целом должна иметь структуру из трех суставов, а само произведение должно весить семь суставов. Теперь разберем это положение на основе следующей части заклинания:

Поти́ха торгтим юзимга,	8
Умр бергин ўзимга	6
Поти́ха торгтим юзимга,	8
Умр бергин балаларимга,	7
Поти́ха торгтим юзимга,	8
Тинчлик бер элу юрта,	7
Поти́ха торгтим юзимга,	8
Соғлик бер ота-онамга,	8
Омин, оллоху акбар.	7

Известно что, только во второй части текста одиночного заклинания в основном преобладает вес 7-8 слогов. Такое изменение веса произошло в связи с изменением содержания текста заклинания. Если в приведенном выше отрывке преобладали только ссылки на луну и общие пожелания, то в следующих девяти стихах ясно говорится, что люди желают здоровья и жизни. Именно поэтому произошло усугубление тяжести заклинания, то есть растяжение одного куплета.

В целом, если в тексте заклинания внимательно присмотреться к порядку рифмовки в обеих частях, то заметна следующая ситуация. Первые семь строф вообще не имеют рифмы. Все строфы объединены рифмованной мелодией на основе аффиксальных суффиксов. Например, вторая и шестая строфы соединяются суффиксом дательного падежа , а четвертая, пятая и седьмая строфы — направлением.

Среди заклинаний в поэтической структуре есть народные заклинания, произносимые на свадебном обряде, которое

называется «зеркальное отражение» Этот заклинание свадебного обряда отличается своей ритмичностью и своеобразием рифмы. В таких заклинаниях фраза «добро пожаловать» повторяется после каждой строфы, придавая заклинанию особую мелодию:

Ойна бердик боқсин деб,	4+3+7
Хуш келдингиз	1+3+4
Қўша қариб юрсин деб,	4+3+7
Хуш келдингиз.	1+3+4
Омин, оллоху акбар.	2+5+7

Как видно из приведенного выше стиха, несмотря на некоторые различия в устройстве четырёхсложного стопа, заклинание приобретает новый смысл. Повторяющиеся строфы, имеющие всего семь слогов и служащие припевом, состоят всего из двух слогов четырёхсложной стопы.

В семистрочных строфах преобладает открытая рифма (бали-бали, рахбари, боқсин деб, юрсин деб), поэтому под влиянием повторяющихся слов эти заклинания распеваются мелодично. Это указывает на то, что свадебный обряд «зеркальное отражение» была поэтически усовершенствована с древних времен, вероятно, из-за влияния свадебного обряда и неизменённого текста заклинания.

Поэтическая структура и ритмические колебания заклинаний очень богаты. Это связано с тем, что не все народные заклинания относятся к одному и тому же жанру, а скорее к совокупности разных жанров, выполняющих одну и ту же практическую функцию, а это означает, что термин «заклинание-молитвы» — это термин, относящийся к ряду жанров. Следовательно, формальные признаки жанров заклинаний предполагают их обособленность и сходство их функций, обобщающих все заклинания с точки зрения выполняемых ими функций.

Литературы:

1. Астахова М. Художественный образ и мировоззренческий элемент в заговорах. М., 1964, с. 3.
2. Богатырав П.Г. Вопросы и теории народного искусства, М., 1971, с. 175-196.
3. Власов З.И.К изучению поэтики. С.194-201.
4. Дуолар хосияти. – Тошкент. «Нур». 1992, 39-бет.
5. Кагаров Э.Г. Словенские элементы. С. 66-76.
6. Круевский Н. Заговоры как вид русской народной поэзии. – Варшава, 1875, с. 31
7. Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования производства и разработки разговорных формул., 1917, с. 142-153.
8. Петров В.П. Заговоры. Из истории русской советской фольклористики. –Л., 1981, с. 97.
9. Саримсаков Б.И. Жанровый состав, генезис и поэтика узбекского обрядового фольклора, АКД, – Ташкент, с. 25-27.
10. Саримсоиов Б. Распространение эпических жанров. Эпические жанры узбекского фольклора. – Ташкент, 1981.
11. Саримсоков Б. Ўзбек адабиётида сажь. – Тошкент. «Фан» нашриёти, 1978.
12. Саримсоков Б. Узбекский обрядовый фольклор. –Ташкент, 1986, стр. 205-207.

**MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI
PEDAGOGLARINING PROFESSIONALLIGINI OSHIRISH
STRATEGIYASI**

**STRATEGY FOR INCREASING PROFESSIONALISM
OF TEACHERS IN PRESCHOOL EDUCATIONAL
ORGANIZATIONS**

**СТРАТЕГИЯ ПОВЫШЕНИЯ
ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ПЕДАГОГОВ В ДОШКОЛЬНЫХ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ**

Dr. Majidova Dildora ABDUKHAMIDOVNA

Uzbek Research Institute of Pedagogical Sciences

Tashkent - Uzbekistan

e-mail: dildora26@mail.ru

Резюме.

В данной статье раскрыты особенности повышения профессионального мастерства педагогов в дошкольных образовательных организациях, в том числе описаны направления работы организаций повышения квалификации, приоритетные направления данных учреждений.

Ключевые слова: дошкольные образовательные организации (ДОО), план развития, образовательные программы, воспитательно-образовательный процесс, педагоги.

Rezyume.

Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirish vazifalari, shu jumladan malaka oshirish tashkilotlarining ish yo'nalishlari, ustuvor vazifalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim tashkilotlari (MTT), rivojlanish rejasi, ta'lim dasturlari, ta'lim-tarbiya jarayoni.

Abstract.

This article reveals the features of improving the professional skills of teachers in preschool educational organizations, including describing the areas of work of advanced training organizations, the priority areas of these institutions

Keywords: preschool educational organizations (PEO), development plan, educational programs, educational process, teachers.

Современные тенденции в развитии дошкольного образования объединены одним важным и значимым критерием - его, качеством, которое непосредственно зависит от уровня профессиональной компетентности педагогов. Важное условие, способствующее его повышению в ДОО, - создание гибкой системы профессиональной переподготовки и повышения квалификации педагогов с целью роста их педагогической компетентности.

Творческий потенциал специалистов, изменение их профессионального уровня и развитие личности способствуют становлению педагогической компетенции как одной из основных составляющих профессиональной компетентности.

Содержание педагогического опыта реализуется в выстраивании оптимальной структуры методического пространства (создание банка педагогических идей, прогнозирование, организация и проведение курсов повышения квалификации, методическое сопровождение педагогической деятельности, консультативная поддержка в освоении авторской технологии и реализации программ самообразования, разработка проектов, организация научно-практических конференций, проблемных семинаров, круглых столов по актуальным проблемам).

В пределах каждого уровня профессионального образования основная задача - непрерывное повышение квалификации специалиста, что возможно благодаря использованию современных технологий, направленных на преодоление педагогических стереотипов, развитие способности к рефлексии,

овладение коммуникативными навыками и умениями.

Основанием для роста качественных показателей подготовки педагогических кадров стала разработанная трехуровневая система непрерывного образования: первый уровень - дошкольное образовательное учреждение, второй - научно-методический центр и ДОО, третий уровень - Научно-методический центр и Институт повышения квалификации и переподготовки работников образования.

На первом уровне осуществляется диагностика профессиональной деятельности педагогических работников, определяются запросы, проблемы, требующие решения. С этой целью формируется творческая группа, в которую входят заместители заведующего по ВМР, музыкальные руководители, педагоги-психологи, воспитатели ДОО. Взаимосвязь руководителей методических объединений и методистов научно-методического центра позволяет полнее решить проблему самообразования педагогических работников в ДОО.

На втором уровне цель и содержание непрерывного образования реализуются в следующих мероприятиях:

- организации работы с руководителями и педагогами школ передового опыта проблемам художественно-эстетического и патриотического воспитания, игровой и театрализованной деятельности и др.);

- консультативной поддержке в реализации программ самообразования и освоения современных образовательных технологий.

- формирование единого информационного пространства, которое включает создание банка данных о достижениях науки и передовой практики, налаживание информационных каналов и потоков и др.;

- организации научно-практических конференций, проблемных семинаров, круглых столов по актуальным проблемам;

- обобщении и распространении творческого опыта;

- учебе педагогических работников ДОО по вопросам качества образования, понимания роли педагога, изучения требований к содержанию и методам воспитания и обучения.

Третий уровень непрерывного образования - учеба педагогических работников в ИПК. Сложившаяся практика взаимодействия ИПК и Научно-методического центра Управления ДОО позволяет своевременно учитывать социальную ситуацию, использовать различные формы сотрудничества с образовательными учреждениями области Республики.

Таким образом, создаются условия для повышения квалификации педагогов и руководителей образовательных учреждений.

Качество образования во многом зависит от внедрения программ дошкольного образования, в основе которых лежит личностно-ориентированный подход к воспитанию и обучению детей, базирующийся на всех видах поддержки дошкольников: социально-педагогической, психологической, валеологической и правовой.

Повышение качества образования осуществляется за счет внедрения в педагогический процесс ДОО семи основных программ.

Рассмотрим основные этапы работы методической службы по внедрению программы «Детский сад - Дом радости» (авт. Н.М. Крылова) [3].

I. Информационно-аналитический.

Изучение и анализ педагогического опыта, определение уровня подготовки педагогов к работе в режиме внедрения программы.

II. Поисково-творческий.

Разработка проекта «Повышение профессиональной компетентности педагогов ДОО на основе изучения программы».

Включение в разработку проекта заместителей заведующих по ВМР с целью повышения уровня их методологической рефлексии, формирования на- выкт масштабного видения изучаемой программы.

III. Внедренческий.

1. Апробация программного материала на проектно-рефлексивной основе с целью практического обогащения, систематизирования и дополнения имеющихся знаний, совершенствования практических навыков работы с детьми.

2. Участие воспитателей в работе городских МО, семинаров с целью формирования умения анализировать, сопоставлять направления программы.

3. Ежегодное обучение педагогов на авторских курсах в соответствии с совместным планом ИПК.

4. Участие в научно-практических конференциях («Проблемы аксиологического подхода в дошкольном образовании: теория и практика»,

Система дошкольного образования предполагает обязательное проектирование образовательного процесса всеми специалистами. Ключевое понятие, использующееся сегодня в педагогическом процессе, - «проектировочная компетентность», т.е. способность осуществлять проектирование педагогического процесса и деятельности, требующая овладения определенными технологиями проектировочной деятельности (Л.М. Денякина).

Проектировочная компетентность педагогов включает следующие компоненты:

- умение проектировать результаты педагогической деятельности;

- планировать пути педагогических воздействий;

- прогнозировать результаты обучения и воспитания, возможные трудности;

- выделять и точно формулировать конкретные

педагогические задачи, определять условия их решения;

- планировать работу по руководству различными видами деятельности детей;

- теоретически обоснованно выбирать средства, методы и организационные формы воспитательно-образовательной работы.

В образовательных учреждениях проектный метод используется достаточно широко как одно из условий повышения проектировочной компетентности.

Использование проектного метода дает возможность педагогам внедрять инновационные идеи. Важная роль в организации инновационной деятельности отводится заместителю заведующего по воспитательно-методической работе. Одно из приоритетных направлений его деятельности - формирование проектировочной компетентности педагогов. Овладение проектным методом позволяет педагогу развивать свободную творческую личность ребенка, которое определяется задачами развития и исследовательской деятельности.

Одним из направлений формирования профессиональной компетенции педагогов в контексте культурологического подхода является инновационная разработка по теме «Приобщение детей дошкольного возраста к народной культуре (на материале сказок)». Основная цель этого направления - обучение педагогов разработке проектов по данной проблеме. Педагогическая практика показала, что тесное взаимодействие с автором программы на уровне образовательных учреждений города расширяет и совершенствует творческий потенциал педагога и обеспечивает его переход на качественно новый уровень.

Инновационный проект по проблеме «Приобщение детей дошкольного возраста к народной культуре включает:

- построение развивающей среды;

- определение инновационного содержания педагогического процесса по приобщению детей к народной культуре;

- методическую работу с кадрами; I
- работу с родителями;
- взаимодействие с социумом. Инновационный проект осуществляется в три этапа.

1-й. Целеполагание, предполагающее постановку цели

Методист проводит организационное занятие, на котором педагоги знакомятся с проблемой и целью исследования.

Цель: определение стратегии и тактики педагогического процесса по приобщению детей к

народной культуре с использованием проектного метода.

2-й. Разработка проекта (плана деятельности для достижения цели)

Работа методиста направлена на создание условий, необходимых педагогам для теоретического и практического осмысления проблемы и интерпретации опыта художественной практики, представленных в литературных источниках и периодической печати. Для каждого педагога определяются актуальные и посильные задачи на конкретный отрезок времени, выявляется возможная помощь в реализации стратегии и тактики в деятельности по приобщению к народной культуре, проектируется и создается предметно-развивающая среда.

3-й. Выполнение проекта (практическая часть)

Осуществляется практическая работа целью повышения общекультурных и методических знаний педагогов, необходимых для приобщения детей к народной культуре на основе использования проектного метода.

Таким образом, ориентация на запросы педагогов, систематичность и целенаправленность работы по повышению их профессиональной компетентности, поиск новых форм, соответствующих требованиям времени, позволяют обеспечить постепенное и планомерное повышение качества образования в ДОО.

Использованная литература:

1. Богданов И.В. и др. Развивающие педагогические технологии // Психология и педагогика. <http://www.ido.rudn.ru/ffec/psych/ps13.html>.

2. Шаехова Р.К. Предшкольное образование: актуальность, проблемы, стратегия развития // Начальная школа плюс до и после. 2006. №7.

3. Тимофеева Л.Л. Построение развивающих занятий со старшими дошкольниками. М., 2006.

YENİLİKLERİN TANITILMASI YOLUYLA REKLAMCILIK İŞİNİN GELİŞTİRİLMESİ

DEVELOPMENT OF THE ADVERTISING BUSINESS THROUGH THE INTRODUCTION OF INNOVATIONS

Diana Zahariya

Komrat Devlet Üniversitesi

Komrat- Gagauz Yeri (Moldova)

Annotation: *Günümüz dünyasında, reklamcılık iş dünyasının önemli bir parçasıdır. Reklam her zaman bizim etrafımızda. Bazen çok fazla olur, ancak bilgilendiren, yönlendiren, tavsiye eden, tavsiyede bulunan, yani herhangi bir kişinin onsuz yapamayacağı şeyi yapan reklamdır. İşadamları bunu yaparak para kazanıyorlar.*

Bir işletmenin reklamcılık faaliyeti, her bir özel durumda, şirketin tüm özellikleri, beklentileri ve yetenekleri dikkate alınarak belirlenir. Reklamın kuruluşun faaliyetlerinin yapısındaki ağırlığı ve önemi, reklam yönetiminin özel unsurlarının tahsis edilmesini gerektirir.

Reklam yönetimi, çoğu orta ve büyük işletmenin organizasyon yapısının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir ve reklam yönetimi işlevleri de küçük işletmelerde uygulanmaktadır.

Bu gerçeğe dayanarak, işletmede reklam yönetiminin özellikleri ve yeteneklerinin incelenmesi şu anda sıcak bir konudur.

Keywords: *reklam faaliyeti, reklam, reklam yönetimi, kaliteli reklam, hedef kitle, dikkat çekme, firma tanıtımı, müşteri, firma, ürün, hizmet.*

Reklam, ilgiyi oluşturmak veya sürdürmek için reklamın nesnesine dikkat çekmek için bilginin yayıldığı pazarlama iletişimde bir yöntemdir.

Reklamın aşağıdaki gibi işlevleri vardır:

- Ürünler/hizmetler hakkında farkındalık yaratılması.

- Görüntü oluşumu.
- Potansiyel alıcıları hizmetleri kullanarak ürün satın almaya ikna etmek.
- Ürün/hizmet talebinin canlandırılması.
- Ürün satın alma / hizmet kullanma ihtiyacının hatırlatılması.
- Geçmişteki alışveriş deneyimlerini pekiştirilmesi.

Reklam türleri - bu, reklamın amacına ve nesnesine, reklam araçlarına, reklama maruz kalma yöntemlerine, reklamın işlevsel amacına ve diğer kriterlere bağlı olarak, reklamın bir veya daha fazla sınıflandırma bazında bireysel çeşitlerine bölünmesidir.

Reklam faaliyetinin, yeniliklerin tanıtılmasıyla düzeltilebilecek birkaç önemli sorunu vardır. Örneğin, işletmelerin bütçesinden reklam faaliyetleri için fonların irrasyonel dağılımı olumsuz etki yaratabilir. Bir kuruluştaki nakit akışlarının yanlış dağılımı, bir bütün olarak şirketin tüm ekonomik politikasında onarılamaz hatalara yol açabilir. Gereksiz para harcamak şirkete büyük fayda sağlayabilir. Bu birikimle yeni faaliyet alanlarının geliştirilmesine veya personel gelişimine harcanabilirler. Burada ana rakiplerin faaliyetlerini, ürün ürün/hizmetleri tanıtmaya yöntemlerini ve kullandıkları reklam kaynaklarını analiz etmeye özellikle dikkat gösterilmelidir. Diğer şirketlerden gelen olumlu ve olumsuz deneyimleri benimsemek her zaman daha iyidir. Rakiplerin pazarını, faaliyetlerini, ürünlerini ve onu tanıtmalarının yollarını inceleyerek şirket, benzer hatalara karşı kendini sigortalar ve paha biçilmez bir deneyim kazanır.

Ayrıca şunu da belirtmek isterim ki, modern teknolojiler dünyasında ve BİT'in yaygın kullanımında, İnternet kaynaklarından vazgeçilemez.

Çevrimiçi reklamcılığın avantajlarından bazıları şunlardır:

- etkileşim - potansiyel müşterilerle işbirliği;
- kesin hedefleme - yalnızca belirli bir hedef kitle için gösterimler;
- geniş kapsama alanı - dünya çapında yayınlanabilir;

- çeşitli ölçütler kullanılarak performans değerlendirmesinin yüksek doğruluğu;

- bütçe tasarrufu - ayarlar manuel ve otomatik olarak optimize edilebilir. Aynı zamanda bilgi ve reklamların sürekli kontrol edilmesi ve güncellenmesi gerektiğini unutmamak önemlidir.

Ayrıca, yeni kurulan şirketlerin düzenli müşterilerle nadiren teması vardır. Ancak, kuruluşun hizmetlerinin potansiyel tüketicilerini getiren düzenli müşterilerdir.

Yukarıdakilerin tümüne dayanarak, bu eksikliklerin tanımlanmasının bir performans analizinin olmaması olduğunu anlamak önemlidir.

Dolayısıyla reklam faaliyetlerinin yeterince etkili olmayabileceği ve aynı zamanda sorunlar yaşayabileceği sonucuna varılabilir.

Burada “Reklam etkinliğini artırmak için nelere ihtiyaç vardır?”, “Kaliteli reklam nedir?”, “Reklamcılığı etkili kılmak ve reklam faaliyetleriyle ilgili sorunları önlemek için ne yapılmalı?” gibi sorular vardır. Bu soruları cevaplamak için şu düşünceyi pekiştirmemiz gerekiyor: “Hiç kimse ne tür bir reklamın etkili olacağını kesinlikle bilemez.” Bu artı, birisi “bu en iyi reklamdır” diyorsa, bu konunun üzerinde durmaya değer. Etkili sonuçlar görene kadar tutumunuzu değiştirmeyin.

Bir pazarlama aracı olarak yüksek kaliteli reklam, satışları artırmaya ve çok sayıda müşteriyi çekmeye yardımcı olur. Bir işletmenin büyük bir hatası, şirketin İnternet'teki faaliyetlerinin tam teşekküllü bir tanıtımının olmamasıdır. Sosyal medya pazarlaması, yalnızca çeşitli sosyal platformlar aracılığıyla tanıtım değil, tam teşekküllü bir pazarlamadır. Bu tür tanıtım, pazarlama ve iletişim stratejisinin bir parçasıdır. Bu, sosyal medyayı şirketleri veya markaları tanıtmak ve diğer iş sorunlarını çözmek için kanal olarak kullanmak için bir dizi önlemdir.

İlk öncelik, izleyici analitiği hazırlamaktır. Burada şirketin hedef kitlesinin kim olduğunu ve bu kitlenin ilgi alanlarının neler olduğunu, faaliyet türünü bulmak önemlidir.

İkinci nokta, rakipler ve niş hakkında analitiklerin hazırlanmasıdır. Yani, şirketin rakiplerinin kim olduğunu, sosyal ağlarda nasıl temsil edildiğini, hangi içeriğin onlar için iyi çalıştığını ve neyin kötü çalıştığını ve izleyicilerin içeriğe nasıl tepki verdiğini anlamamız gerekir, bu aynı hataların önlenmesine yardımcı olacaktır.

Bir sonraki adım içerik planını hazırlamaktır. Şirketin sayfalarında nelerin, ne zaman ve ne sıklıkta yayınlanacağını belirtmelidir. İlk gönderilerin hazırlanması önemli bir iştir (şirketin tanıtımı ve sosyal ağlardaki faaliyetleri başlamadan önce toplulukta en az 10 gönderi olması gerekir).

Daha sonra sosyal ağlarda hedefli reklamcılıkta hedefleme kurulur. Bu tür reklamların ana görevi, potansiyel müşterilerin dikkatini çekmektir. Hedefli reklamların yardımıyla şirket sadece dikkat çekmekle kalmayacak, aynı zamanda tüketicilerin hafızasında kalacaktır. Bu yöntemin en büyük etkiyle çalışması için şirketin tek bir duyuru ve beklemekle yetinmediğini unutmamalı, kendinize sürekli hatırlatmanız ve tüm müşterilerle iletişim halinde olmanız gerekiyor. Ek olarak, hedefli reklamcılık satışları artırmaya yardımcı olur, çünkü üç ana avantajı vardır:

- Dar bir hedef kitle ile çalışmak;
- Çeşitli sosyo-demografik hedefleme yapabilmek;
- Bir tıklamanın maliyeti, uygun şekilde yapılandırılmış bir reklama bağlıdır;

Bu tür reklamların bir başka artısı, “beyaz” tanıtım türüne ait olmasıdır. Şirket reklam için ödeme yapar - kurar - kullanıcıları arasında kapsama alır.

Bu "beyaz" promosyon çeşidine ek olarak "gri" ve "siyah" promosyonlar da vardır.

"Gri" terfi yöntemi, siyah olan kadar tehlikeli değildir ve doğru kullanıldığında istenen sonuçları elde edebilirsiniz. Buna çeşitli yarışmalar dahildir.

"Siyah" tanıtım yöntemi, abonelerin üçüncü taraf programlar tarafından aldatılmasıdır. Bu yöntemi kullanmak için şirket büyük ihtimalle bloke edilecek ve faaliyetlerine devam etmeyecektir. Bu nedenle, bu yöntem girişimciler tarafından "kendi tehlikeleri ve riskleri kendilerine ait olmak üzere" kullanılır.

Ardından, şirket örnekleme kampanyaları konseptini geliştirir (yani, etkileycilerin ürünü/hizmeti test etmesine ve bu konuda bir inceleme yayınlamasına izin vermek gerekir).

Kuruluşun gönderilerinin nerede ve ne zaman yayınlanacağına dair net bir resim oluşturmak için bir medya planı hazırlanır.

En önemli görev, yukarıdaki görevlerin her biri için ne kadar maliyet olacağını bulmak için proje için bir finansal planın hazırlanması olarak kabul edilir.

Şirketin internet ortamında tanıtımı, hedef kitleyi hedeflemenize, bu kitlenin daha fazla temsil edildiği siteleri seçmenize ve onunla iletişim kurmanın en uygun yollarını seçmenize olanak tanırken, bu reklamlarla ilgilenmeyen insanları en az ölçüde etkiler. İçeriği sürekli güncellemek ve bilgileri güncellemek kolay değildir, hem zaman hem de para gerektirir ve diğer yandan bunlar uzun vadeli faydalardır.

Reklam fonlarının rasyonel dağılımını sağlamanın en etkili yolu olarak, burada medya pazarını ayrıntılı olarak incelemeli ve uygun reklam tanıtım kanallarını seçmelisiniz. Dikkatli analitik çalışma ve planlama zamandan ve paradan tasarruf sağlayacaktır.

Rakiplerinin çok olduğu bir işte başarılı olmak için sürekli daha rasyonel ve üretken olmalısınız. Anket düzenlemek ve yürütmek, ürün/hizmet ile hedef kitle arasında güçlü bir bağ kurmanıza ve gelecekte ürün/hizmetinin iyileştirilmesine yardımcı olacak şirketin faaliyetleri hakkında görüşlerini öğrenmenize olanak sağlayan etkili bir içerik türüdür. Yani anket, firmanın en iyi kararlarını vermek için kullanılacak gerçek verileri sağlar.

Önerilen önlemlerin uygulanması, işletmelerin daha yüksek verimlilik elde etmelerine ve ardından finansal kaynaklardan tasarruf etmelerine olanak sağlayacaktır. Firmaların reklam faaliyetlerinde yeni ürünlerin tanıtılması, daha fazla müşteriye yol açacak ve hedef kitleyi otomatik olarak artıracaktır. Ek olarak, önerilen en son önlemleri uygulamaya koyarken, rakipler arka planda kaybolur.

Böylece, bu makalede geliştirilen reklam kampanyasının geliştirilmesi ve uygulanması, kuruluşların kârlılığını ve ticari faaliyetlerini artıracaktır.

GAGAVUZ ÇOCUK EDEBİYATI
GAGAVUZ CHILDREN'S LİTERATURE

Dr. Öğr. Üyesi, Güllü KARANFİL

Komrat Devlet Üniversitesi,

Gagavuz Filolojisi ve Tarih Bölümü,

Komrat- Gagavuz Yeri (Moldova)gullukaranfil@hotmail.com

ORCID ID: (0000-0002-8045-7822)

ÖZET

Gagavuz çağdaş çocuk edebiyatının başlaması, çağdaş Gagavuz edebiyatı ile aynı zamanda başlamıştır. 20 yüzyılın ilk yıllarına kadar Gagavuzça yazılı edebiyat yoktu desek yanılmayız. Yazılı edebiyat olmasa da Gagavuzların sözlü edebiyatı oldukça zengin ve değerlidir. Sözlü edebiyat günümüze kadar gelmiş ve resmi yazı verildikten sonra çeşitli kitap ve dergilerde yayımlanmıştır. Sözlü edebiyat içinde ninniler, saymacalar, bilmeceler, tekerlemeler de mevcuttur. Sözlü edebiyatın zenginliği çağdaş yazılı edebiyatı etkilemiş ve edebiyatın temeli olmuştur. Gagavuzça ilk edebi ürünler 30-40. yıllarda ortaya çıkmıştır. Yazı dilinin olmaması buna asla engel olmamış, lakin edebiyatın gelişimini etkilemiştir. 1957 yılında Gagavuz Türkçesine yazı verilmesi olayı edebiyatı canlandırmış ve o vakte kadar var olan eserler Gagavuzça ilk kitap sayılan 'Bucaktan Seslär' şiir ve folklor toplumunda yayımlanmıştır. Bu bildirinin amacı Gagauz Çocuk Edebiyatının tarihi ve gelişimi araştırılmak ve onu etkileyen unsurları göstermektir.

Anahtar kelimeler: Çocuk edebiyatı, şiir, öykü, Gagauz.

SUMMARY

The beginning of Gagauz contemporary children's literature started at the same time as contemporary Gagauz literature. We would not be wrong to say that there was no written literature in Gagauz until

the first years of the 20th century. Although there is no written literature, the oral literature of the Gagauz people is quite rich and valuable. Oral literature has survived to the present day and has been published in various books and journals after the official writing. There are also lullabies, numerals, riddles and nursery rhymes in oral literature. The richness of oral literature has influenced contemporary written literature and has been the basis of literature. The first literary works in Gagauz, 30-40. emerged over the years. The absence of written language never prevented this, but it affected the development of literature. The event of giving writing to Gagauz Turkish in 1957 revived the literature, and the works that existed until that time were published in the poetry and folklore society 'Bucaktan seslär', which is considered the first book in Gagauz. The aim of this paper is to investigate the history and development of Gagauz Children's Literature and to show the factors affecting it.

Key words: Children's literature, poetry, short story, Gagauz.

GAGAUZ ÇOCUK EDEBİYATI

Çağdaş çocuk edebiyatının başlaması, çağdaş Gagauz edebiyatı ile aynı zamanda başlamıştır. 20 yüzyılın ilk yıllarına kadar Gagauzça yazılı edebiyat yoktu desek yanılmayız. Yazılı edebiyat olmasa da Gagauzların sözlü edebiyatı oldukça zengin ve değerlidir. Sözlü edebiyat günümüze kadar gelmiş ve resmi yazı verildikten sonra çeşitli kitap ve dergilerde yayımlanmıştır. Sözlü edebiyat içinde çocuklar için materyaller (ninniler, saymacalar, bilmeceler, tekerlemeler) de bulunmaktadır. Sözlü edebiyatın zenginliği çağdaş yazılı edebiyatı etkilemiş ve çağdaş Gagauz edebiyatının temeli olmuştur. Gagauzça ilk edebi ürünler daha geç yayımlansa da 30-40. yıllarda ortaya çıktığı düşünülmektedir. Yazı dilinin olmaması buna asla engel olmamış, lakin edebiyatın gelişime sürecini etkilemiştir. 1957 yılında Gagauz Türkçesine resmi yazı verildikten sonra o zamana kadar var olan eserlerin bazıları elimizde olan Gagauzça edebiyat eserleri içeren ilk kitap sayılan 'Bucaktan Seslär' şiir ve folklor toplumunda yayımlanmıştır.

1960. ve 1990 yıllar Gagauz edebiyatının canlanma yıllarıdır. O yıllarda Kiril harfleriyle Gagauzca edebi eserler ortaya çıkmaya başlamış. «Moldova Soçialista» gazetesinin «Literatura Şi arta» sayfasında ayda bir defa Gagauzça yazılan Şiir ve öyküler basılıyor. Yeni isimler edebi sahneye o zaman çıkmaya başlıyor. Ama Sovyetler Dönemi'nde güçlü bir sansür var. Gagauz yazarlarının kitapları, özellikle çocuklar için parmakla sayılacak kadar az. Şiir ve öykülerin çoğunda Lenin'i, Stalin'i, Komünizma'yı öven Şiir ve öyküler tercih edilmektedir. Bir kitabın yayımlanması için bu tip övgülerin olması işi kolaylaştırıyordu. Çocuk edebiyatında da bu tür Şiirler ve öyküler vardır.

1986 yılında Gagavuz dili seçmeli ders olarak Gagavuz köylerinde verilmeye başlaması, yeniden yapılandırma Gagavuz edebiyatının yeniden canlanmasına sebep olmuştur. Bu yıllarda okul kitapları yayımlanmaya başlar ve yeni yazar isimleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. 1995 yılından sonra ise Latin alfabesi ile Gagavuz edebiyatı zenginleşmeye devam etmiştir. 90. yıllar Gagavuz edebiyatının yenileşme dönemidir. Özellikle, 1991 yılında bağımsızlığı ilan edilen Moldova ve onunla birlikte getirdiği söz serbestliği, internet olanağı yazar ve Şairlerin fikirlerini daha geniş kitlelere, Türk dünyasına duyurabilesini sağlamıştır.

Gagavuz çocuk edebiyatı diğer edebi türlerden zayıftır. Gagavuz dili eğitim kurumlarında tedaris edilmeye başlayınca (1959-1961y. ve 1986 itibaren) çocuk edebiyatı da inkişaf etmeye başlamıştır. Ana okullarda ve okullarda çocuklar için acil bir şekilde Şiirler lazım olunca daha önce Rus dili öğretmenliğı yapan, gerek duyulduktan sonra Gagavuz dili öğretmenliğı eden öğretmenler devreye girmeli olsa da yazdıkları Şiir ve öyküler amatörlüğü göze çarpmaktadır. Kalka vasıtasıyla kurulan cümleler az değildi. İyi Şiir ve öykü çeşitleri azdı.

1988 yılında yayıma başlayan «Ana Sözü» gazetesinin ilk yıllarında çocuk edebiyatı için de yer ayrılmıştı. Daha sora aynı gazetenin eki olarak «Kırlangaç» (1991) adlı bir çocuk dergisi yayımlanmaya başladı. Lakin ömrü uzun olmadı. «Sabaa Yıldızı» edebi tarihi dergisinin ilavesi olarak ise 2001 yılından itibaren «Güneşçik» çocuk dergisi de basılmaya başlamıştır. Derginin redaktörü yazar ve

tarihçi Stepan Bulgar. Her iki dergi Türkiye maliye yardımıyla yayımlandı. «Güneşçik» dergisi hala da yayımlanmaktadır. Dergide çocukların da yazdığı şiirler verilmektedir.

2020 yılında «Guguşçuk» eğitici-eğlendirici çocuk dergisi yayıma başladı. Okulöncesi ve ilkokul çocukları için düşünülmüş «Guguşçuk» dergisi modern Gagavuz çizimleri ve bilimsel bilgilerle, eğlenme, boyama, öğrenme gibi materyallerin mevcudluğu ile diğer dergilerden farklıdır. 3000 tirajla, yılda 4 defa yayımlanan bu dergi Gagavuz Yeri ve Ukrayna kütüphanelerinden başka 2-3 sınıf çocuklarının ellerine dağıtılmaktadır. Derginin redaktörü Güllü Karanfil. Dergilerin üçü de çocuklara dile, halkına, insanlığa, hayvanlara saygı ve sevgi aşlamak amaçlı düşünülmüştür.

İlk çocuk eserleri Nikolay Arabacıya aittir. Zannımızca bu iki şiir 50. Yıllara kadar yazılmıştır. Şiirler Gagavuz çocuklarını temiz ve düzenli olmasını öğretmektedir. Nikolay Arabacı Besarabyanın Çok Maydan köyünde doğsa da hayatının büyük bir kısmını Moskova'da geçirmiş, oranın üniversitesinde Türkçe konuşma dili derslerine girmiştir. Bu temalı çocuk şiirleri aynı dönemde yaşayan ünlü şair Korney Çukovskiy 1921 yılda Rusça yazılmıştır. Muhtemelen Nikolay Arabacı o şiirlerden etkilenecek Gagavuz çocukları için bu dizeleri yazmıştır.

TEMİZLİK

Dolayı süpür,
Kalmasın gübür.
Pak olsun senin
Diil sade evin
Ya biyaz etin,
Ama her neetin.
Eer braktysan iz,
Bak, olsun temiz.

TERTİPLİ UŞAK

Paklık sevärsä bir uşak —

Üstü-başı temiz parlak.

Yıkanmadık o hiç gezmäz,

Kulaa, tırnaa hiç kir bilmäz!

Tertip sevärsä bir uşak,

Kiyat, yazal, tarak, kuşak,

Her oyuncak — enser, aşık,

Duramaz karma karışık.

Herşey bilir sıra hem er.

Çocuklar için şiirler yazan 1922 doğumlu Dionis Tanasoğlu da ilklere sayılmaktadır. Okul öncesi çocuklar için doğayı ve her bir canlıyı sevdirmek için yazdığı dördlükler ön plana çıkar. Tanasoglu'nun yazdığı «Böcek», «Karımca», «Üfkeli Sülük», «Ördek», «Dädu hem Horoz» adlı şiirler örnek olabilir. Bu tip şiirlerle yanı sıra okullu çocuklar için de propaganda amaçlı Lenin'i, Komünizmayı, o zamanki siyasi düzeni övgü şiirleri de ilkokul kitaplarında yer almıştı. Sovyet iktidarının farklı yıllarında, ünlü Gagavuz yazarları şiirlerini Vladimir Lenin'e ithaf etmiş.

Dionis Tanasoglu, "Leninimiz" şiirinde 1917 devriminin dünya tarihinin akışını nasıl değiştirdiğinden bahsetmiş. Şair Mina Köse, «İlyiç dirilmiş olsa» şiirini Vladimir Lenin'e adanmış. Buna karşılık Gavril Gaydarcı, eserlerinden birinde Rus dilinin büyüklüğü hakkında yazmış ve Vladimir Lenin'in aynı dili konuştuğunu belirtmiş.

Stepan Kuroglu da Lenin hakkında yazdı. Şiirlerinin koleksiyonlarından biri bir dizi tematik eseri içeriyordu – «Lenin», «Şükran Sözü», «İlk Gök Gürültüsü», «Durma».

D.Tanasoglu'nu «Leninimiz» şiirinden bir dördlük:

Aaçlık, zeet hem çıplaklık

Binnän yıl insan çekti.

Sade Lenin zorluktan

Zaametçiyi kurtardı.

Dionis Tanasoglu, Nikolay Arabacı ile birlikte ilk dersliklerin yazarlarıdır. 1958, 1962:

Diğer ünlü bir Gagavuz yazarı Nikolay Baboglu ve Konstantin Vasilioglu da Dionis Tanasoğlu gibi uzun zaman dil öğretmenliği yapmış ve okul kitapları hazırlamıştır. Konstantin Vasilioglu Gagavuz Çocuk Edebiyatında çok verimli bir yazar olmuştur. «Vatanım – Bucak»’ «Benim ilk kiyadım», «Olimpiyada» hem b.

1990’lardan sonra Gagavuz çocuk edebiyatı artık yeni bir evreye girmiş, eski baskıcı ve ideolojik yaklaşımlar oldukça azalmıştır. Çocuklara yönelik faydalı bir edebiyatın oluşturulması için hem pedagojik hem de sanatsal kaygılar öne çıkarılmıştır. Bağımsızlık dönemi çocuk edebiyatı temsilcisi yazar ve şairler, eserlerinde sadece Gagavuz geçmiş edebi birikimini değil aynı zamanda dünyanın diğer ülkelerindeki gelişmelerini takip ederek güncel yaklaşımları da kullanmaktadırlar. Elbette bu da Gagavuz çocuk edebiyatının hem çok yönlü hem de çağdaş bir yapıda olmasını sağlamaktadır.

Nikolay Baboglu’nun «Vatanım», «Ana», «Boba», «Göcen», «Yeni papuçlar», «Taraş» ve d. öyküleri merhametli, çalışkan, sevecen, doğacı olmayı teşvik ediyor.

Nikolay Baboglu’nun ve Todur Marinoglu’nun Gagavuzça çocuk şiirlerinin yanı sıra kısa öyküleri de meşhurdur. Öyle ki, Nikolay Baboglu’nun «Gani» ve Marinoglu’nun «Tatlı Düşler» adlı çocuklar için öykü kitapları çok sevilmiş ve okul kitaplarında da yerini bulmuştur. Todur Marinoglu’nun mesleği gazeteci olsa da 30 yıldan fazla ve hala doğduğu köy Avdarma’da Gagavuz dili öğretmenliği yapmaktadır. Todur Marinoglu’nun «Benim Sevgili Dostlarım» adlı şiir kitabı da 2012 yılında yayımlanmıştır.

Kediyi aldım kucak,

'Mäu' - dedi ana yalpak

Buhucuk seläm verdi

'Kukumäu' işidildi... T. Marinoglu.

Todur Zanet'in küçük okuyucular için 'Böcecik' şiir kitabı da çok rağbet görmüştür.

Beygirä atlı pindim

Kırlarda uçtum – gezdim.

Etiştim taa gökleri,

Gün çıkarkan küülerä.

Pek gözäl tarafımız –

Sevineriz bitkisiz!

Kalmaycek o hiç yalnız,

Burada yaşarkan biz. T. Zanet

Biz beklärdik pek çoktan

Taa tez şkolaya gezmää,

Hiç ta korkmadık ondan –

Üüreder o üürenmää. T. Marinoglu

Benim ilk hem paalı kiyadım.

Bän ölüncä seni unutmam!

Büük adam kendimi bän duydum,

Açan "mamı" kendim okudum. K. Vasilioglu

Nani, nani, nani, na,

*Ko uykun tatlı olsun,
Sarmaşêr uyku sana.
Düşlerin aslı çıksın.
Nani, nani, nani, na,
Göklerä uçasın çak,
Buluşacêz yarına.
Fidannar kalsın alçak.
Nani, nani, kuşcaazım,
Horozlar gözäl ötsün,
Uyumaa sana lâüzim.
Yıldızlar seni öpsün. P. Gagavuz-Çebotar*

*Afet sän, ana dilim,
Şindiyädän bilmedim
Bilmedim, denämedim,
Ne gerciksin, sän dilim! Sofiya Koca.*

Matematik ve dil becerilerini geliştirmek amaçlı şiirler de az değildir. Burada T. Zanet, İlya Hacı, Sofiya Koca, Mariya Kapaklı (Mercanka), Andery Koçancı gibi şairlerin adını yazabiliriz.

*Dörtlän beş olêr dokuz.
Vardı bizdä bir domuz.
Aldık taa sekiz potmar.
Şindi kaç oldu onnar? T. Zanet*

Sever arıkta olsun su,

Patlacan – komuşusu.

Hem kızarer, hem büüyer

Yakıcı, datlı ... (biber) Mariya Mercanka.

İlya Hacı küçük çocuklar için ‘Şen bukvalık’ (2001) ve ‘Şen arifmetika’ (2014) adlı iki kitap yayımladı.

Çocuklarda soy köküne, diğer Türk halklarına, ortak tarihe, adet ve geleneklere saygı ve sevgiyi geliştiren yazarlar Dionis Tanasoglu, Stepan Bulgar ve Güllü Karanfil olmuştur. Öyle ki, derslik kitaplarında «Ergenekon» destanı, «Oğuz Han» destanı çocuk dilinde Tanasoglu tarafından «Dedelär. Oguz Han» yazılmış. «*Bunnar, ani okuyacêniz, çoktan olmuşlar, pek eski zamannarda. Oguz dedelerimiz Aziyada yaşarmışlar, bayırlarda hem geniş kırlarda. Onnarın pek kaavi, girgin hem dooru padişası varmış. Adıymış Oguz Han. Onun küçüklüü için sölenler, ani açan o duumuş, üç gün anasından emmää istämemiş. Anası hem bobası duva etmişlär Tangri-allaha da ozaman uşak süt emmää başlamış. Pek ta hızlı büümää başlamış da olmuş bir kudretli batır. Hem fikirli da. Adını da koymuşlar Oguz. Bobası öldüynän, Oguz onun erinä padişaa olmuş, Han olmuş. Bir gecä Oguzun düşünä Tangri – Allaa gelmiş da izin vermiş ona, toplansın kaavi askerini da Dünneyi fena duşmannardan kurtarsın. Oguz Han askerini kaldırmış da Tangri – Allaayın izinini tamannamaa yollanmış. Çok zor engellär geçmiş onun askerleri: susuzlu gölläri, er altındaki karannık padişaaahlını, üüsek hem kaarlı-buzlu bayırları, geniş hem derin dereläri hem başka da zor hem korkulu erlerdän geçmiş... Sölenler hem, ani Oguz Han düüşmüş Bir buynuzlu titsi hem pek kaavi hayvanınnan, Tepegöz dev adamınnan, anguları ozamannar o erlerdä yaşarmışlar da insannarı korkudarmışlar, gözäl kızları kaparmışlar hem zetlärmişlär. Oguz Han hepsini o duşmannarı hem zoorlukları ensemiş, da Dünneyi onnardan kurtarmış. Bunnar hepsi bir gözäl oguz dastanında gösterili – "Oguz Kagan" dastanında».*

Tarihçi ve güçlü bir öykücü Stepan Bulgar öykülerinde çok güzel bir şekilde adet ve gelenekleri anlatıyor. Böylece, küçük çocuklara öykü vasıtasıyla Gagavuz kültürüne yakınlaştırıyor.

Güllü Karanfil «Guguşçuk» dergisinin ilk sayfalarında *Bän bu halkın evdayım* bölümünde Türklük temasını işler. «*Uşaklar, siz tutêrsınız mı aklınızda, ani bizim büük bir dil aylemiz var? Tutêrsınız mı aklınızda, ani dünnedä var 300000000 (üçüz milion) senselemiz? Okadar çok kişi annêêr bizim dilimizi, biz dä Gagavuz dilini islää bilêrseydik, onnarın dilini annayacez. Ona görä bizim ana dilimizi, Gagavuz dilini, bilmää läüzim, çünkü o bizim dedelerdän bizä kalan en büük zenginiiimizdir. Bir insan Ana dilindä lafedämêrseydi, o bir kanadı kırılmış kuş gibi duyacak kendisini. Ona olacek zor. Çünkü başka yabancı dillär hem başka bilimnär Ana dilinin temeli varsa, taa kolay veriler. Ana dilini bilän Gagavuz kendini taa çetin duyêr, kendinä inancı taa kaavi olêr*». Diğer bir sayıda Orhon Yenisey taşlarından bahseder ve tamgalarla tanıştırır. Aynı bölümde dil, bayrak, memleket şiirleri de yer almaktadır.

En küçükler için yazılmış bir şiir örneği de verelim:
Gagavuzum bän!
Pek kaaviyim bän!
Dilimi, topraa
Pek severim bän!

2010 yılında UNESCO tarafından Gagavuz Türkçesi kaybolma tehlikesinde olan listede yer aldı. Gerçekten de köylerde bile ortalama 0-12 yaş arası Gagavuz çocuklar ana dilinde konuşamayacak durumdalar. Ebeveynler kendi aralarında Gagavuzca konuşsa da çocuklarıyla Rusça konuşmayı tercih ediyorlar. Ona göre Gagavuz Çocuk edebiyatının gelişmesi oldukça önemli bir konudur.

2021 yılında Yurt dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı ve ‘Meras’ derneğinin ortaklığı ile 2 proje gerçekleştirildi. 3 çocuk kitabı yayımlandı. «Masal Küpü 1» ve «Masal Küpü 2» kitaplarında Gagavuz masalları ve komşu ve Türk halklarının masal çevirileri bastırıldı. «Gagavuzum Bän» adlı kitap en küçükler için kısa şiirler içeriyor. Şiirler ve masallar hepsi yeni ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamıştır. Aynı ortak proje ise «Guguşçuk» dergisi oldu. Dergi aynı geleneği ilerletmektedir. Tüm eserler yeni olmak şartıyla özenle seçilmektedir. Cümlelerde kalka olmamasına dikkat edililiyor. Bu şekilde Gagavuz çocuk edebiyatı zenginleşiyor. Bu kitaplar ve dergiler

renkliliğiyle, materyalleriyle, yeniliği ile anaokulu ve ilkokullarda rağbet kazanmış. Öykü ve şiirleri dergide yayımlanan yazarlar Valentina Bujilova-Hacıoolu, Aleksandra Kristova, Güllü Karanfil, Olga Kılçık ve d.

Yine Türkiye'nin Türksoy teşkilatı yardımıyla «Kurt-Kuş Dünnesi» adlı bir çocuk kitabı yayımlandı. Burada hayvanlarla ilgili masallar, söyleyişler ve öyküler yer aldı. Yine 2021 yılında anaokulda müzik dersleri veren öğretmen Mihail Paçi tarafından «Şennik saadı» anaokulu ve ilkokul çocukları için çocuk şarkıları kitabı yayımladı. Son yıllarda çocuk edebiyatına önem verilmesinin sebebi çocuklar tarafından dilin az kullanılmasıdır. Umarız dilciler ve aydınlar tarafından duyulan bu endişeler kendini doğrultmayacak ve Gagavuz Çocuk edebiyatı Gagavuz edebiyatı ve Gagavuz Türkçesi de olduğu gibi daha çok yıl yaşayacak ve okunacaktır.

KAYNAKÇA

- Vasilioglu, Konstantin. Benim ilk kıyadım. Hrestomatiya uşak başçalarına hem küçüklerä deyni. Chişinau 1997.
- Kurt-Kuş Dünnesi: Masallar. Söleyişlär. Annatmalar.Gagavuzya M. Maruneviç adına Bilim Aaraştırma Merkezi; Hazırlayan : Petri Çebotar, Ankara, 2021. 184 s.
- Kösä, Mina. Gercik erim. Şiirlär.Tıpar a. 476, t.5000
- Koca, Sofiya. Şen alfavit. Kişinöv 2006.
- Vasilioglu, Konstantin. Vatanım Bucak. Şiir toplumu. Ştiinta, 2003
- Filioglu, Vasi. Ha, tutunalım kol-kola. Peetlär. Komrat, 2004.
- Marinoglu, Todur. Benim küçük dostlarım. 2012.
- Zanet, Todur. Böcecik.Ankara, 2012.
- Hacı, İlya. Şen bukvalık. Çadır, 2001.
- Hacı, İlya. Şen arifmetika. 2005

Mercanka, Mariya. Haydin okumaa. Yaratma toplumu uşaklara.
Chişineu, 2013.

Karanfil, Güllü. Guguşçuk dergisi. 2021 ilkyaz sayısı, sayfa 4 -5.

Masal Küpü 1, Hazırladı: Karanfil Güllü, Kişinev, 2021, p 90

Masal Küpü 2, Hazırladı: Karanfil Güllü, Kişinev, 2021, p.94

Ban Gagavuzum. Hazırladı: Karanfil Güllü, Kişinev, 2021 p.88.

Baboglu, Nikolay. Gani

<https://Gagavuzinfo.md/top2/53304-vladimir-lenin-v-Gagavuzskoy-literature-cto-pisali-poety-o-vozhde-proletariata.html>

TÜRK BASININDA GAGAUZLAR

GAGAUZ PEOPLE in the TURKISH PRESS

Doç. Dr. Kamelya TEKNE

Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim

Üyesi KIRKLARELİ/TÜRKİYE, kamelyatekne@klu.edu.tr

ORCID İD: 0000-0001-7635-2326

Özet:

Türk dünyasının müstesna bir parçası olan Gagauzlar tarihleri boyunca yaşadıkları siyasî ve kültürel iklimin koşullarına rağmen benliklerini muhafaza etmeyi ilke edinmiş bir Türk topluluğudur. Gagauzca'nın yaşayan Türk lehçelerinden biri olarak varlığını sürdürmesi bu olgunun ön plana çıkan kanıtlarındandır. İnançları itibari ile Doğu Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olan Hıristiyan Gagauz Türkleri 1994 yılından itibaren Moldova Cumhuriyeti'ne bağlı Gagauz Yeri Özerk Bölgesi'nde yasal statüsüne sahip bir konumdadır. Bununla birlikte Gagauz nüfusu Bulgaristan, Romanya, Ukrayna, Polonya, Rusya, Beyaz Rusya, Gürcistan, Yunanistan, Türkiye ve bağımsız Türk Cumhuriyetleri dâhil olmak üzere geniş bir coğrafi sahaya yayılmıştır.

Bu çalışma Türk basınında Gagauz Türklerine dair verilen haber ve bilgilerin kamuoyuna aktarımını irdeleyen genel bir değerlendirme mahiyetinde ele alınmıştır. Bu amaçla dönemin yayınları olan Cumhuriyet, Ulus, Tan, Son Posta, Haber, Vakit, Zaman, Akşam, Anadolu, Hâkimiyeti Milliye, Kurun gazetelerinde Gagauzlar hakkında yayımlanan çeşitli haberler ve yazılar tespit edilmiştir. Toplumun başlıca haber alma kaynakları olan gazetelere yansıyan haber ve köşe yazıları genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Gagauz siyaseti hakkında referanslar içerirken Gagauzların millî şuurun gücüyle Türk kimliğinden taviz vermeyen millî vicdanını son derece sarıh bir biçimde vurgulamıştır.

Anahtar Kelimeler: Gagauzlar, Türk basını, Türk dünyası.

Abstract:

Gagauz people, who are an exceptional part of the Turkish world, are a Turkish community that has adopted the principle of preserving their identities despite the conditions of the political and cultural climate they have lived

through throughout their history. The existence of Gagauz language as one of the living Turkish dialects is one of the prominent proofs of this phenomenon Christian Gagauz Turks, who are affiliated with the Eastern Orthodox Church in terms of their beliefs, have a legal status in the Autonomous Territorial Unit of Gagauzia of the Republic of Moldova since 1994. However, the Gagauz population is spread over a wide geographical area, including Bulgaria, Romania, Ukraine, Poland, Russia, Belarus, Georgia, Greece, Turkey and independent Turkic Republics.

This study is considered as a general evaluation examining the transfer of news and information about Gagauz Turks in the Turkish press to the public. For this purpose, various news and articles about Gagauz people were determined in the newspapers Cumhuriyet, Ulus, Tan, Son Posta, Haber, Vakit, Zaman, Akşam, Anadolu, Hâkimiyeti Milliye, Kurun, which were the publications of the period. While the news and columns reflected in the newspapers, which are the main news sources of the society, contain references about the Gagauz politics of the young Republic of Turkey, they very clearly emphasized the national conscience of the Gagauz people, which does not compromise their Turkish identity with the power of national consciousness.

Keywords: Gagauz people, Turkish press, Turkic world.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde gelişen siyasî koşullar sonucu yeni millî Balkan devletleri şekillenmiştir (Gencer, 517). Osmanlı hâkimiyet yıllarının sona ermesi dolayısıyla Balkan topraklarında yaşayan çeşitli Türk zümreleri azınlık statüsünde kalmıştır. Osmanlı mirası üzerine şekillenen yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfus politikaları ise Balkanlardan çekilirken geride kalan oldukça büyük miktardaki Türk nüfusu yeniden kazanarak gerek nicelik gerekse nitelik anlamında demografik bir çeşitlilik sağlamak doğrultusunda önem kazanmıştır (Ağanoğlu, 2001). Bu siyasî yaklaşımın içerisinde Türk soyu ve kültürünün temsilcilerinden biri olarak değerlendirilen ve o tarihlerde özellikle Dobruca ve Besarabya bölgesinde yoğun olarak yaşayan Gagauz Türkleri de yer almıştır.

Gagauz Türkleri günümüzde Moldova Cumhuriyeti'ne bağlı Gagauz Yeri Özerk Bölgesi'nde yaşamakta olup kimliklerini koruma temelli bir millî şura sahiptir (Karpaz, 1996). Gagauz nüfusunun yaşadığı coğrafya Gagauz Yeri ile sınırlı olmayıp Bulgaristan, Romanya, Ukrayna, Polonya, Rusya, Beyaz Rusya, Gürcistan,

Yunanistan, Türkiye ve bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin sınırları dâhilinde de varlıklarını sürdürmektedirler. Gagauz Türkleri dinî inançları itibari ile Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Gagauz adının ise ilk kez 1817 tarihli Rus nüfus sayımına ait belgelerde geçtiği bilinmektedir (Özkan, 1999).

Gagauzların kökeni ve tarihi üzerine yerli ve yabancı dillerde kaleme alınmış çeşitli çalışmalar mevcuttur. Türk kimliğine mensubiyetlerinin yanı sıra Hıristiyanlığı benimsemiş olmaları Gagauzları tanımaya dolayısıyla da araştırmaya olan motivasyonu teşvik eden bir özellik arz etmiştir. Söz konusu yayınlarda geçmişten günümüze kadar uzanan çizgide Gagauz adı, Gagauzların kökeni ve bugün dağıldıkları bölgelere nasıl geldiklerine dair muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bu çalışmalar arasında Gagauz aydınları tarafından kaleme alınan eserler ayrı bir öneme sahiptir. Bunlardan biri Gagauzlara ait ilk yazılı metin örneklerini vermiş olan Başpapaz Mihail³³⁷ Çakır (1861-1938)'dir. Kişinev şehrinde yaşayan ve Gagauzların ruhani lideri olan M. Çakır aynı zamanda profesör olup Türklük şuurunun korunmasını millî bir dava olarak savunmuştur (Akşam 2 Nisan 1935). M. Çakır'ın bir Romen gazetesinde tefrika olarak 3 bölüm halinde yayımlanan makaleleri 1934'de bir kitap olarak basılmıştır (Özkan, 1999). Eser "Besarabiyalı Gagauzların İstoriyası" adıyla Kişinev'de yayımlanmıştır (Manov, 2001). Bir diğeri Varna Bulgar Lisesi'nde Tarih öğretmeni olan Gagauz kökenli Atanas İvanov Manov'un 1938'de yayımlanan kitabı "Potekloto na Gagauzite, tehnite nravi i obiçai" ("Gagauzların Kökeni, Gelenek ve Görenekleri") adıyla basılmıştır (Manov, 1938). Bu eser aynı yıllarda Bükreş Büyükelçisi olan Hamdullah Suphi Tanrıöver'in girişimiyle "Gagauzlar: Hıristiyan Türkler. Romanya ve Bulgaristan'da oturan Hıristiyan Türkler Hakkında Tarihi ve Etnolojik Bir Etüd" adıyla ve Yaşar Nabi Bey'in önsözyle Türkçe'ye tercüme edilerek de yayımlanmıştır (Manov, 1939). Aynı zamanda eski Türk Ocakları başkanı olan H. S. Tanrıöver elçilik görevi (1931-1944) esnasında Gagauzlarla yakından ilgilenecek temaslarda bulunmuş ve eğitim-kültür hayatlarının iyileştirilmesine yönelik değerli çalışmalar yapmıştır (Tevetoğlu, 1986; Karpat, 1996).

³³⁷ Türk basınında 1930'lu yıllarda basılan haber ve köşe yazılarında Gagauz papazı Mihail Çakır *Mihal* adıyla geçmektedir.

İletişim vasıtalarının günümüze nispeten sınırlı olduğu dönemlerde toplumsal hafızanın ve genel kanaatlerin oluşmasında yazılı basın oldukça önem taşımıştır. Bu bağlamda tarihimizde Erken Cumhuriyet dönemi yazılı basınının üstlendiği rol ve iletişim vizyonu sınırlarımız dışında kalan Balkan Türklerini sıklıkla ülke gündemine taşıyan bir yayın anlayışını takip etmiştir. İsmail Habib Sevük'ün “*Romanya içinde en aydınlık ırk*” ibaresiyle tasvir ettiği Gagauzlar'ın konu edilmesi de bu yayın anlayışının bir parçası olmuştur (Sevük, 1987).

Gagauzlar ve Millî Kimlik

Türk basınında Gagauzlar hakkında yayımlanan makalelerin önemli bir bölümü köklerine sıkı sıkıya bağlı millî bir hafızaya sahip olduklarını içeren dolayısıyla da Türk kimliğine mensubiyetlerini vurgulayan bir içeriğe sahip olmuştur. Bu yazılar aynı zamanda Erken Cumhuriyet döneminin ulusalcı çizgideki siyaseti çerçevesinde tarih belleğinin yeniden inşa edilmesini temsil eden öğeler içermektedir. Yazıların içeriğindeki ortak noktalardan biri Gagauzların yaşadıkları bölgelerde hâkim yerel unsurların etkilerine maruz kalmalarına rağmen benliklerini korudukları noktasında birleşmektedir. Bu hususta özellikle anadillerine olan bağlılıkları referans olarak gösterilmiştir (Hâkimiyeti Milliye, 6 Kasım 1934).

Gagauzlara dair doğrudan millî kimlik düzleminde kaleme alınmış yazılar Akşam'da “Dobruca ve Besarabya'da Hıristiyan Türkler”, “Gagauzlar Kimlerdir?”, “Hıristiyan Türkler”, “Romanya'da Türklük Müdafii İhtiyar Bir Papaz”, “Bir İbret Levhası”, Zaman'da “Gagauz Akalliyeti Bulgar Değil Türk'tür!”, Tan'da “Bir Atina Gazetesine Cevap: Gagauzlar Türktürler! I-II-III”, Ulus'da “Gagauz Türklerinin Soylarına Sadıklığı ve Haber gazetesinde yayımlanan “Gagauzlar Müslüman mıydı, Değil miydi?” başlıklı makalelerdir.

“Dobruca ve Besarabya'da Hıristiyan Türkler” başlıklı yazının esas Osmanlı döneminin eski âyan üyelerinden biri olduğu belirtilen Basarya Efendi'nin Bükreş'te “Adeverul” gazetesinde Hıristiyan Türkler hakkında basılan bir makalesinin Türkçe'ye tercümesinden ibarettir. Tercüme edilen yazıya göre *Hıristiyan Türkler* ibaresi ile Gagauz Türkleri kastedilmiştir. Bununla birlikte makalede Gagauzların dinî mensubiyetlerinin ön planda tutularak milliyet prensibinin göz ardı

edilişi dikkate değer bir mesele olarak görülmüştür. Bu noktadan hareketle Balkan coğrafyasında yaşayan Gagauzların Rum ya da Bulgar telakki edildiklerine dikkat çekilmiştir. Bu yanlış kanaatin Dobruca ve Besarabya bölgesindeki Gagauz Türklerinin Rum veya Bulgar nüfuzu ve tesirine maruz kalmalarından kaynaklandığı hatta bu gerekçeye dayanarak bilinçli bir algı unsuru olarak Rum veya Bulgar olarak anıldıkları ifade edilmiştir (Akşam, 2 Şubat 1934).

Gagauz kimliğine dair bir başka yazı Bizans Tetkikleri Cemiyeti'nin yayın organı olan "Epetiris" adlı mecmuanın 10. cildinde yayımlanacağı bildirilen Atanas Manov'a ait bir makaleye dayanmaktadır. Gagauzların kökeni ve yayıldıkları bölgeler hakkında bilgi veren makale önce Atina'da neşredilen "Le Messenger d'Athènes" gazetesinde basılmış ve "Gagauzlar Kimlerdir?" başlığı altında Türkçe'ye tercüme edilerek adı geçen gazeteden iktibas edilmiştir. Makalede Türkistan'dan başlayan göçlerle birlikte Balkanlardaki Türk varlığının şekillenmesini anlatan genel bilgilerin ardından Ortodoks mezhebine mensup olan ve Türk dili konuşan Gagauzların Yunanlıları, Bulgarları ve Rusları temsil ettiğine yönelik çabaların sonuçsuz kaldığı açıklanmıştır. Türk kimliğini korumayı başaran Gagauzların kökeninin Oğuz Türklerine dayandığı ifade edilmiştir (Akşam, 31 Mart 1934).

Romanya'nın Pazarcık şehrinde neşredilen Yıldırım gazetesinde basılan bir yazı münasebetiyle "Hıristiyan Türkler" başlığıyla yayımlanan makalede ise Gagauzların Hıristiyan dinine mensup olmalarına karşın Slavlaşmadıkları belirtilerek milliyet meselesinde anadilin oynadığı rolün önemi üzerinde durulmuştur (Akşam, 9 Mart 1935). Yine "Yıldırım" gazetesinden nakledilen "Romanya'da Türklük Müdafii İhtiyar Bir Papaz" başlıklı bir başka makalede o tarihlerde 85-86 yaşlarında olduğu belirtilen Papaz Mihail Çakır ve Gagauz Türkleri nezdindeki önemi hakkında bilgiler verilmiştir. Bir profesör olarak eğitimci kimliği üzerinde de durulan M. Çakır'ın Gagauzların en yaşlı din adamı olarak yaşamı boyunca Gagauzların başka bir millete benzemesine engel olmaya kendini adanmış bir dava adamı olduğu vurgulanmıştır. Kişinev gençlerinin 1934'de M. Çakır'ın hizmetinin 50. yıldönümü münasebetiyle bir organizasyon düzenleyerek kendisini takdis ettikleri belirtilmiştir. M. Çakır'ın çeşitli dergilerde Gagauzlara dair yazıları yayımlandığı ve bu

dergilerden birinin “Pevista Besarabia” olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Gagauzların kökeni, dili, dini, ahlakı gibi adlarla binlerce kitap bastırarak köy köy bu eserlerini dağıttığı anlatılmıştır. Makaleye göre Gagauz köylerine dağıtılan bu yayınların önemi Gagauz toplumuna nereden ve hangi soydan geldiğini, kendisini yutmak için başka milletlerin yaptığı telkinlerin yalandan ibaret olduğunu ve bu hususta din farkının bir önemi olmadığını belirtilmesidir. Kısaca ifade etmek gerekirse M. Çakır Gagauz toplumuna “*koskoca ünlü bir tarihi olan Türk soyuna sadık kalınız!*” öğüdünü vermek suretiyle kimliklerini bulmalarını sağlamıştır (Akşam, 2 Nisan 1935).

“Bir İbret Levhası” adlı makalede milliyet ile din mefhumunun eşdeğer tutulduğu Balkan coğrafyasında Hıristiyan Gagauz Türklerinin Bulgar milliyetçilerinin Bulgarlaştırma propagandasına karşı verdikleri mücadeleden takdir ile söz edilmiştir. Vaktiyle Osmanlı Devleti’nin bir parçası olan bu topraklarda millî varlıklarını kaybetmemek adına verdikleri benlik mücadelesinde onlara Gagauz papazı M. Çakır’ın önderlik ettiği belirtilmiştir (Akşam, 6 Nisan 1935).

Zaman gazetesinde yayımlanan “Gagauz Akalliyeti Bulgar Değil, Türk’tür!” başlıklı makale Bulgaristanlı olduğu bildirilen “Peremeci oğlu” adında bir okurdan gelen mektubun aktarımından ibarettir. Mektupta Dobruca ve Besarabya bölgelerinde yaşayan Gagauzların kökeninin Bulgar olduğu iddiasında bulunmanın Bulgarlar açısından millî bir dava olarak kabul gördüğü ileri sürülmüştür. Yazıya konu olan bu olgu 1930’lu yıllarda yaşanan tarihî gerçeklikle de örtüşmektedir. Ayrıca Dobruca ve Besarabya’nın Bulgaristan ile Romanya arasında problemlili bölgelerden olduğu ve her iki tarafın da bu bölgelerde yaşayan Gagauzların da dâhil olduğu Türk soylu azınlığı kendi milliyetlerine mal etme çabası güttüğü ifade edilmiştir (Zaman, 4 Eylül 1934).

Tan gazetesinde Nizameddin Nazif imzalı “Bir Atina Gazetesine Cevap: Gagauzlar Türktürler!” başlıklı makale 3 bölümden oluşan bir tefrika olarak yayımlanmıştır. Makalede Atina’da yayımlanan Fransızca bir gazeteye (“Le Messenger d’Athènes”) cevaben Gagauzların ilmî deliller ışığı altında Türklüklerini ispata çalışılmıştır. Söz konusu gazetenin Gagauz kimliğini kasıtlı olarak *Balkanların Karadeniz kıyılarındaki Türk dili konuşan Grekler* ifadesiyle

tanımlaması eleştirilmiştir. N. Nazif bu tanımlamaya dayanarak gerek Rumların gerekse Bulgarların Ortodoksluğu kullanarak Gagauzları Bulgarlaştırma ya da Helenleştirme çabası içinde olduğunu ancak bu çabanın başarıyla sonuçlanmadığını açıklamıştır. Yazar ayrıca ilmi literatürün, Gagauzların Türk kimliğinin açıklanmasında yeterli olduğunu belirtmiştir (Tan, 4 Eylül 1935). Le Messenger d'Athènes gazetesinin tarihî gerçekliği saptırarak Greklerin ve Bulgarların âdeta sözcülüğünü yaptığı belirtilen yazıda Gagauzları kastederek yaklaşık yarım milyonluk bir Hıristiyan kalabalığın Türk sınırlarına göç hazırlığında olmasından kaynaklanan rahatsızlığa dikkat çekilmiştir (Tan, 5 Eylül 1935). Yine adı geçen gazetede Romanya'da yaşayan Müslüman Türkler için kullanılan *bir Türk lehçesi ile konuşan Romanya Müslümanları* tabiri ile varılmak istenen noktanın Müslüman Türklerin Türkçe'yi öğrenmeye zorlanmış bir takım Grekler olduğu düşüncesinin üstü kapalı bir ifadesi olarak açıklamıştır (Tan, 6 Eylül 1935). Yazının tamamı değerlendirildiğinde Gagauzların Grek kökenli olduğunu iddia eden Le Messenger d'Athènes adlı gazetenin propaganda amaçlı görüşlerine karşı tarihî hakikatleri okurlara sunmaktadır.

Aynı minvaldeki bir başka yazı Muslih Ertaç'a ait olup "Gagauzların Soylarına Sadıklığı" başlığıyla yayımlanmıştır. Burada Gagauz sözlü kültüründe kullanılan *kan su olmaz* atasözünün millî kimliğin muhafazasında düstür edinilen bir prensip olduğu belirtilmiştir. Müşterek Türk kütlelerinden tarihî hadiseler sonucu ayrılan Gagauzların Hıristiyanlığı benimsemiş olmalarına rağmen millî kimliklerini koruma konusunda ısrarcı bir tutuma sahip oldukları bazı örneklerle desteklenmiştir. Rumların Gagauz Türklerini *Türkçe konuşan Rumlar* ifadesiyle anmalarına karşın Gagauzların İncil'i anlayabilmek adına Rum papazları dinî kitapları kiliselerde Karamanlı Türkçesi ile okumaya mecbur ettikleri belirtilmiştir. Aynı şekilde Bulgar baskısı altında yaşayan Gagauz Türklerinin de benzer politikalara maruz kaldığı ifade edilmiştir. Ancak Gagauzları Bulgarlaştırmak gayesiyle köylere gönderilmiş öğretmenlerin Türkçe'yi ve Gagauz âdetlerini öğrenerek geri döndükleri aktarılmıştır. Hatta Gagauz köylere yerleşen Bulgarların da Gagauz dili ve âdetlerini benimseyerek cedleri Bulgar olmasına rağmen zamanla kendi kimliklerini Gagauz olarak tanımlayan Bulgarların varlığına

değınilmiştir. Ayrıca bu durumun Gagauzları kazanmak amacıyla kullanılarak kökenlerinin Bulgarlara dayandığı şeklinde kullanılması söz konusu edilmiştir. (Ulus, 7 Ağustos 1936).

Haber gazetesinde Vasfi R. Zobu'ya ait “Gagauzlar Müslüman mıydı, Değil miydi?” başlığıyla yayımlanan makale Türker Acaroğlu'na yazılmış açık mektuptur. Gazetenin daha önceki sayılarında Gagauzlar hakkında bahsi geçen bir konu üzerine verilen cevap niteliğindeki yazıda Balkanlarda yaşayan kimi Gagauzların anlattığı anekdotlara göre bazı Gagauzların yakın bir zamana kadar İslâm dinini benimsemiş olduğuna sonradan din değıştirdiğine değinilmiştir. (Zobu, 25 Kasım 1939).

Yukarıda verilen makalelere ilave olarak 1930'lu yıllarda Balkan coğrafiyasına yapılan seyahat izlenimlerini okurlara sunan minvaldeki yazıların içeriğinde Gagauzlar hakkında yine millî kimliğin işlendiği dikkat çeken açıklamalar yapılmıştır. Seyahat gözlemlerini içeren bu yazılardan biri Yaşar Nabi'ye ait olup Ulus gazetesinde tefrika halinde yayımlanmıştır. Söz konusu yazı serisi 22 Aralık 1935, 23 Aralık 1935, 25 Aralık 1935, 26 Aralık 1935, 27 Aralık 1935, 31 Aralık 1935, 3 Ocak 1936 tarihlerinde “Türk Gagauzlar” adıyla yayımlanmış olup tefrika halinde yayımlanan yazıların en geniş olanıdır. Balkan kökenli olan Yaşar Nabi Bey seyahat izlenimlerini 1936'da yayımladığı “Balkanlar ve Türkler” adlı kitapta da toplamıştır. Yayımda Balkan ülkelerinde yaşayan Türk zümreler hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra Türkiye kamuoyunda az tanınan Gagauz Türklerinin etnolojik hususiyetleri üzerine ayrı bir itina göstermiştir (Cumhuriyet, 14 Eylül 1936; Tan, 16 Eylül 1936). Kitapta Gagauzlar için ayrılan bölümlerin Ulus gazetesinde basılan makalelerden alıntılandığı görülmektedir (Yaşar Nabi, 1999). “Türk Gagauzlar” adlı yazı serisine Besarabya bölgesindeki Gagauzların merkezi Komrat'ta gördüğü hem kişisel hem de Türkiye Cumhuriyeti'ne duyulan ilgiden memnuniyetini ifade eden bir başlangıç yapmıştır (Yaşar Nabi, 22 Aralık 1936). O dönemde 14 bin nüfuslu olduğu bildirilen Komrat'ta Çarlık döneminde Slavlaştırmak amacıyla kurulmuş olan bir Rus lisesinin bulunduğunu ve masrafları nedeniyle Romen Hükümeti tarafından kapatılmak istendiğini ancak Gagauz Türklerinin okulun tüm masraflarını kendi sorumluluğu altına alarak hizmetine devam etmesini sağladıkları

belirtmiştir (Yaşar Nabi, 23 Aralık 1936). Böylece makalede Gagauzların eğitime verdikleri değerın ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Ayrıca yaşadıkları bölgelerde Gagauzlar ile diğer milletler arasındaki karakteristik farkların hem görsel hem de kültürel anlamda rahatlıkla hissedildiği ifade edilmiştir. Buna ilaveten fiziksel özellikleri itibari ile Anadolu Türklerinden farklı olmadıkları belirtilmiştir. Yine Ortodoks Gagauz nüfusunun hem eski Türk inanç sisteminin bakıyelerine hem de Müslüman komşuları ile etkileşim sonucu İslâm âdetlerine sahip olduklarına değinilmiştir. Bunlardan en dikkat çekenı Gagauzlar arasında ananevi bir görev olarak kabul gören kurban kesiminin yapılması ve etlerinin de yoksullara dağıtılması bilgisi verilmiştir (Yaşar Nabi, 25 Aralık 1935). Ayrıca toprakla meşguliyetin (hububat ekmek ve bağcılık) Gagauzların gündelik yaşamında başlıca faaliyetlerinden olduğu ifade edilmiştir (Yaşar Nabi, 26 Aralık 1935). Bunun yanı sıra Gagauzlara özgü folklorik örneklerden *domuz düğümü* denilen bir oyundan bahsedilmiştir. Evlilik birliğinin ilk adımı olan kız isteme merhalesini konu edinen bu oyunda domuz güden çobana Gagauz kızının verilmemesi dolayısıyla domuzu hor gören bir bakış açısına sahip oldukları ön planda tutulmuştur. Buna göre Yaşar Nabi Bey Gagauz köylerinde Slavlar arasında görüldüğü gibi domuza rastlanmadığına dair izlenimlerini okurlarla paylaşmıştır. Aynı yazı serisinde Besarabya'daki Gagauz köylerinin bir kısmının adları ve nüfusları aşağıdaki gibi listelenmiştir:

Komrat (14000), Başköy (6000), Beşelma (4000), Beşgöz (4000), Avdarma (3000), Çadır (9000), Çokmeydan (4000), Düzgünce (4000), Buurcu (3000), Kazayak (6000), Haydar (3000), Çaltay (3000), Kubey (9000), Kankaz (10000), Kıryet (4000), Kurcu (5000), Satılık Hacı (8000), Dimitrovka (6000), Karakurt (3000), Kartal (2000), Valkaneşt (6000), Çeşmeköy (4000), Dermendere (3000), Yeniköy (3000), Kurbağlı (2000), Tuğluköy (3000), Bulboka (4000), Köseli (3000), Karaağaç (3000), Kayraklı (2000), Gavanoz (3000), Tomay (4000), Tabak (3000), Anadolu (3000), Kıpçak (6000), Hasan Aspağa (4000) (Yaşar Nabi, 26 Aralık 1935).

Aynı yazıda Gagauzlara ait halk dansları olan *Kolca Elce*, *Karşulamaca* ve o dönemde genellikle Gagauz ihtiyarlarının icra ettiğı *Zeybek* oyunu hakkında kısa bilgiler de verilmiştir (Yaşar Nabi, 26

Aralık 1935). “Türk Gagauzlar” adlı yazının beşinci bölümünde Yaşar Nabi Bey Gagauz kelimesinin etimolojisi ile ilgili farklı ilmî görüşlere yer verdikten sonra Yunanlıların kullandığı bir propaganda yöntemini izah etmiştir. Buna göre Gagauz papazı M. Çakır’ın “Besarabyalı Gagauzların Tarihi” adlı kitabında geçen Rum efsanelerine göre Türk hâkimiyet yıllarında Rumlara cebren Türkçe konuşmak konusunda yapılan dayatmalara riayet etmeyenlerin dilleri kesilmiş ve “*Türkçe konuş*” anlamında “*gagan uz olsun*” veya “*gaga uz ol*” ibarelerinin kullanılması sonucu kökeni Türk olmayan bu halk zamanla kendisini Gagauz tabiriyle adlandırılmıştır. Yazıda Gagauz adının ortaya çıkışı ile ilgili bu olgu mantığa sığmaz bir açıklama olarak değerlendirilmiştir (Yaşar Nabi, 27 Aralık 1935). Yazı serisinin her bölümünde Gagauzlara dair fotoğraflara da yer veren Yaşar Nabi Bey son bölümde uzun bir zaman dilimi içerisinde anadille irtibatı kesilmiş olan Gagauz Türkçesi üzerinde hâkim etnik zümreler arasında yaşamının olumsuz tesirleri olduğu üzerinde durmuştur. Diğer taraftan Gagauzların sülale mensubiyetini belirten öz Türkçe soyadları taşıdığına işaret edilmiştir. Verdiği listede Karabacak, Kula, Kâhyaoğlu, Kürkçü, Kapsız, Kolcu, Bayraktar, Fazla, Kurdoğlu, Kaygı, Öksüz, Karakulak, Kusursuz, Kazmalı, Çatallı, Koyuncu, Balcı, Süpürgeci, Topuzlu, Kırabakan, Kısa, Uzun, Kalın, Paşalı, Yularcı, Kıvrak, Zavrak, Bölek, Kısır, Keser, Gevşek, Tuzekmek, Gözen, Kasım, Efendi, Gılgır, Balaban, Budak, Bıyıklı, Beyoğlu, Perçekli, Kılçık, Kapçıklı, Köse, Kese, Keleş, Kendigelen, Kaynak gibi soyadları bulunmaktadır (Yaşar Nabi, 3 Ocak 1936).

Haber gazetesinde Dr. Feridun Neşet tarafından kaleme alınan “Yolculuk Notları: Romanya Dilinde Beş Binden Çok Türkçe Kelime Var” adlı köşe yazısı Romen dilinde farklı alanlarda (aile, yemek, mekân adları gibi) çok sayıda Türkçe kelimenin bulunduğundan hareketle Gagauzlara hassasiyetle değinen metinlerden biridir. Dr. F. Neşet Bükreş günlerinde Balkan Türklerinin büyük sempatisini kazanmış elçi H. S. Tanrıöver ile görüşmesini kaydederken Romanya’da takriben 250 bin Gagauz nüfusunun bulunduğunu belirtmiştir. Gündelik hayatta Türk dilini katkısız bir surette kullandıklarını, aile içinde kadına verilen mevki ve serbestliğin dikkate değer olduğunu ve yüksek ahlaki değerlere sahip olduklarını metheden

bir üslupla ifade etmiştir. Yazar izlenimlerine dayanarak Gagauzların yaşam tarzı, kılık-kıyafet ve karakter açısından tamamıyla Türklükle özdeş bir çizgiye sahip olduklarını kaydedetmiştir. Ayrıca yazar Romanya’da bulunduğu kısa süre içerisinde tanıdığı Gagauz gençleri karşısında anayurda dönmeleri açısından Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti’nin ne derece isabetli bir karar aldığını vurgulamıştır (Neşet, 21 Temmuz 1935).

Kurun gazetesinde “Bükreş’ten Mektup: Tuna Üzerinden Geçerken” adlı Behçet Kemal Çağlar imzalı bir başka yazıda Türk sefaretinde tanıştığı ve İstanbul’a tahsil için gitmek isteyen birkaç Gagauz gencinin konuştuğu duru Türkçe karşısında yaşadığı şaşkınlığı nakletmiştir. Aynı zamanda milliyet şuurunu benimsemiş olan 282 bin Gagauz Türkünün anayurda dönmek istediğini belirterek Türkiye’ye yerleşmeleri halinde sahip oldukları meziyetleri (çalışkanlık gibi) de beraberinde getireceklerine istinaden memleket için büyük bir kazanım olacağını belirtmiştir (Çağlar, 7 Eylül 1935).

Son Posta gazetesinde Ercümen Ekrem Talu imzalı “Romanya’nın Halis Türkleri: Gagauzlar”, “Gagauzlar Arasında” adlı köşe yazıları da seyahat izlenimlerini içermektedir. Metne Romanya topraklarından ayrılacağı sırada eline tutuşturulan M. Çakır’ın Romen harfleri ile hâlis Türk dilinde kaleme alınmış olan kitabına atıfta bulunan bir giriş yapmıştır. Tıpkı Yaşar Nabi Bey’in yazılarına benzer şekilde Besarabya’daki Gagauz köy adlarından, kullandıkları öz Türkçe soyadlarından ve Gagauz Türklerinin verdikleri benlik mücadelesi sonucu Türk karakterini muhafaza etmelerinden övgü ile söz edilmiştir (Talu, 21 Ağustos 1938; 24 Ağustos 1938).

Bir başka makale Emekli General M. Emir Erkilet’in “Şark Cephesinde Gördüklerim 4 - Nihayet Bükreş’te” adlı yazısı olup II. Dünya Savaşı’nın yaşandığı yıllarda Romanya’da bulunduğu dönemde Gagauz Türklerine yönelik gözlemlerini içerir. M. E. Erkilet Bükreş’te bulunduğu sırada Romanya Büyükelçisi H. S. Tanrıöver ile temasta bulunmuştur. Bükreş yolunda Tanrıöver’in Gagauz Türkleri hakkında verdiği bilgilerin aktarıldığı yazıda Erkilet “*bu Türk kavmin yabancı ve Hıristiyan bir ırk deryası içinde nasıl millî dili, millî ahlak ve millî âdetlerini muhafaza ettiğine şaşmamak elde değildir.*” ifadelerini okurlara aktarmıştır. Türkçe konuşan ve Türkçe ibadet eden bu

topluluğun H. S. Tanrıöver'in gayretleri sayesinde Türk milletinin bir parçası oldukları bilincine vardıkları belirtilmiştir (Erkilet 15 Kasım 1941).

Gagauzlar ve Haber Nitelikli Yazılar

Bu kategorideki yazılardan biri “Laik Türk Hıristiyanları” başlıklı olup hem Cumhuriyet hem de Haber gazetesinde bir gün arayla yayımlanmıştır. Buna göre İstanbul Halkevi'nde, isimleri verilmeksizin Türk Hıristiyanlarının temsilcileri olduğu belirtilen delegelerin katılımıyla gerçekleştirilecek bir toplantının yapılacağı duyurulmuştur. Toplantıya dönemin Eskişehir milletvekili İstamat Zihni'nin de katılacağı belirtilmiştir. Toplantının gündemini *Laik Türk Hıristiyanları* adlı bir cemiyetin kurulmasının oluşturacağı ve cemiyetin Romanya'da yaşayan 400 bin nüfuslu Gagauz Türkünün Türkiye Cumhuriyeti'ne iskân için faaliyet göstereceği ifade edilmiştir (Cumhuriyet 20 Haziran 1935; Haber 19 Haziran 1935).

“Laik Türk Hıristiyanları” haberi ile bağlantılı olarak Gagauzların Türkiye Cumhuriyeti'ne göçü ve iskânı meselesi Balkanlara dair verilen çeşitli haberlerin içeriğinde yer alan konular arasındadır. Tan'da “Yeni Yerleşen Göçmenler”, Son Posta'da “Romanya'dan Göçmen Geliyor”, “Münakaşa Ediyoruz: Göç Politikası Memlekete Neler Kazandıracaktır?”, Anadolu'da “Balkanlardaki Kardeşlerimizin Vaziyetleri” ve Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan “Nüfusumuzu Çabuk Arttırmanın Yolu” gibi yazılarda göç ve iskân söylemi işlenirken Gagauz nüfusunun önemi genellikle değinilen noktalardan biri olmuştur.

“Yeni Yerleşen Göçmenler” başlıklı yazıda Balkanlardaki farklı Türk zümrelerinin Trakya bölgesine gelerek yerleşmeye başladıkları aktarılırken yeni yerleşimcilerden alınan bilgiye göre *160 evlik Gagauz Türkününün de yola çıktığı* haberi verilmiştir (Tan, 11 Eylül 1935). “Romanya'dan Göçmen Geliyor” haberinde 1936 yılı içerisinde Balkanlardan, aralarında Gagauz Türklerinin de bulunduğu 25 bin göçmenin geleceği belirtilmiştir. Yazıda Gagauzlar özelinde Bulgarların politik stratejileri gereği Gagauzları kendilerinden sayma eğilimi gösterdiklerini ancak bu konuda amaçlarına ulaşamadıkları ifade edilerek *dini ayrı dili ve milliyeti aynı olan Gagauzların Türkiye'ye gelecekleri* belirtilmiştir (Son Posta, 19 Nisan 1936). Yine

“Münakaşa Ediyoruz: Göç Politikası Memlekete Neler Kazandıracaktır?” başlıklı makalede Balkanlardan gelen göçmenleri kucaklamanın esasında Türkiye Cumhuriyeti’nin bir millî savunma politikası olarak nitelendirilmiştir. Bir Gagauz köy meydanının ve bir grup köylü Gagauz delikanlısının fotoğrafına da yer verilen yazıda göç hareketinin bir plan ve teşkilatlı şekilde gerçekleştirilebilmesi için gereken tedbirlerin alınması gerekliliğine değinilmiştir. Yazıda Balkan Türklerinin eğitim ve güzel sanatlar gibi alanlara gösterdikleri eğilim gibi sahip oldukları birtakım vasıfları ön plana çıkarılarak *güzel ve örnek Türk tipi* ifadesiyle tanımlanırken anayurt için büyük kazanım olacağı belirtilmiştir (Tan, 14 Ekim 1936). Söz konusu yazıda Balkanlardan gelen Türk göçmenler için göç organizasyonunun planlanması ve iskânları için gereken hazırlıkların yapılması âdetâ bir seferberlik çağrısı çağrışımı yapmaktadır. Göç meselesinin önemi üzerine kaleme alınmış yazılardan biri de Cumhuriyet’te yayımlanan “Nüfusumuzu Çabuk Arttırmanın Yolu” başlığını taşımaktadır. Yazıda 1935 yılı nüfus sayımı verilerine atıfta bulunularak kısa zamanda nüfus artışı sağlamanın Türkiye Cumhuriyeti açısından *millî ve en büyük davalardan biri* olduğu ileri sürülmüştür. Yine aynı makalede 4 Eylül 1936 tarihinde imzalanan ve 25 Ocak 1937 tarihinde tasdik olunan Dobruca’daki Türk ahalinin muhacereti hakkındaki antlaşma kapsamına Gagauz Türklerinin alınmadığı belirtilmiştir. Bu vesile ile Gagauzlar hakkında bilgilendirmeye yönelik kısa bir tanıtım yapılmıştır. Buna göre Gagauzların Türk kimliğinin ilmî bir gerçek olduğu, en saf Türk âdetlerini, en temiz Türk dilini muhafaza ettikleri belirtilerek Türk kültürüne bağlılıkları ifade edilmiştir (Cumhuriyet, 25 Ekim 1938).

Bu kategorideki haberlerden bir diğeri ise “Gagauzların Merkezi Olan Komrat’ta Büyük Bir Yangın” başlığını taşımaktadır. Habere göre Komrat kasabasında çıkan büyük yangın sonucu çok sayıda evin yandığı ve Gagauz ailelerinin mağduriyeti ifade edilmiştir. Yangının çıkış sebebi hakkında bilgi verilmemekle beraber kasabanın belediye başkanı ve şehir idarecisinin açıkta kalan ailelere gereken yardımda bulunduğu ifade edilmiştir (Akşam, 3 Mayıs 1937).

Diğer bir haber Ulus gazetesinde Yaşar Nabi imzalı “Gagauz Türklerinin Mürşidi Mihal Çakır Öldü” başlığı ile okurlara

duyurulmuştur. Vefat haberinin detaylarında M. Çakır'ın, Gagauzlar arasında tarih bilincinin gelişmesine hizmet etmiş önemli bir rehber olduğuna işaret edilmiştir. Haberde bir papaz olan M. Çakır'ın aynı zamanda Kışinev şehrinde bir lisede Profesör olarak da hizmet ettiği kaydedilmiştir. Ayrıca Rus ve Romen harflerini kullanarak Gagauz Türkçesi ile pek çok eser kaleme aldığı ve “Gagauzların İstoriyası” adlı eserin de bu neviden olduğu bilgisi verilmiştir. Yaşar Nabi Bey yazısında Balkan seyahati esnasında görüşme imkânı bulduğu M. Çakır ile yaptığı mülakattan da aktarımlarda bulunmuştur. Buna göre M. Çakır'ın Atatürk'ü Gagauz Türklerine tanıtmak amacıyla bir eser yazmak niyetinde olduğunu ve bu sebeple Yaşar Nabi Bey'den Atatürk hakkında kaynaklar talep ettiğini kaydetmiştir. Vefatını büyük bir üzüntüyle karşıladığını aksettiren Yaşar Nabi Bey Türkiye'ye döndükten sonra onun bu talebini yerine getirdiğini belirtmiştir. Yaşar Nabi Bey'in müşahedeleri arasında M. Çakır'ın Gagauz edebiyatına dair zengin bir malzemeye sahip olması da bulunmaktadır (Yaşar Nabi, 20 Ekim 1938).

Haber niteliğindeki bir yazı da “Romanyalı Türkler” adını taşımaktadır. Romanya'dan İstanbul'a gelen bir öğrenci heyetinin Akşam gazetesinin matbaasını ziyareti vesilesiyle kaleme alınmıştır. Haberde söz konusu heyetin içinde kız ve erklerden oluşan bir grup Gagauz gencinin varlığından söz edilmiştir. Gezi amaçlı Türkiye'ye gelen bu heyetin Köstence'deki Müslüman cemaatinin reisi Fahreddin Bey'in riyaseti altında bulunduğu ve Türkiye'de onlara Türk Talebe Birliği azalarının refakat ettiği anlatılmıştır (Akşam, 5 Nisan 1934). Bu haber ile ilintili olarak belirtmek gerekir ki 1930'lu yıllarda Gagauz öğrencilerinin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki orta ve yüksek dereceli okullara tahsil için geldiği bilinmektedir (Tevetoğlu, 1986). Nitekim bu dönemde yüksek öğrenime dair yayımlanan kimi duyurulara öğrenci kabulü için gereken şartlar sıralanırken yabancı tâbiyetinde olanların hususi bir talimatnameye tâbi olmak kaydıyla başvuru yapabileceğinin ilan edildiği görülmektedir (Ulus, 7 Ağustos 1936). Bu çağrının karşılık bulunduğu örneklerden biri 3 Aralık 1938 tarihli bir kararname ile Romanya vatandaşı olan Gagauzlardan Stefan Zavrak'ın oğlu Petri Zavrak'ın Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne parasız yatılı olarak kayıt ve kabulünün onanmasıdır (BCA 03. 12.1938/00.00.0000).

Gagauzlar ve Millî Kültür

Türk basınında Gagauzları konu edinen yazıların büyük çoğunluğu etnik vasıflarının Türk olduğuna dair deliller içeren bir üslupla kaleme alınmıştır. Bu deliller Türk dili, folkloru, âdetleri referans gösterilerek izah edilmiştir. Bu noktada dolaylı olarak kültür öğelerine değinen makaleler olduğu gibi doğrudan Gagauz kültürüne hasredilen makaleler de mevcuttur.

Köprülüzâde Mehmet Fuat tarafından yayımlanan “Şimalişarkî Bulgaristan’da Türkler ve Türk Dili I-II-II” başlıklı üç bölümden oluşan yazı dizisi dolaylı olarak Gagauz kültürüne değinen örneklerden biridir. Balkan Türklerine ait bazı filolojik meselelerin öne çıkarıldığı yazının başlangıcında Deliorman mıntıkasında yaşayan Türklerin Türk, Tatar ve Gagauz adlarıyla 3 zümreye ayrılarak anıldığı kaydedilmiştir. Bu zümrelerden biri olan Gagauz Türklerinin Varna’nın kuzeyi ile Besarabya bölgesinde yoğunlukta olduğu belirtilmiştir. Yazıdaki tespitlerden biri Varna’nın kuzeyinde bulunan Gagauzların anadil açısından önemli ölçüde Osmanlı tesiri altında kaldıklarını içerirken Besarabya Gagauzlarının dilinden oldukça farklı bir dil kullandıkları yönündedir. Gagauzlar hakkında Hıristiyan olmalarından kaynaklı çeşitli incelemelerin yapıldığı belirtilirken T. Kowalski’nin Gagauzlar üzerine bazı tespitlerine yer verilmiştir. Bu tespitlere göre Gagauz edebiyatı Müslüman Türkler ile Hıristiyan Slavlar arasında bir aracı mevkiye sahiptir. Ayrıca Ruslar tarafından neşredilen Gagauz halk edebiyatı külliyyatında verilen edebî örneklerde hem Kırım Tatar ve daha doğudaki Türk kütlelerinin etkisi hem de Ukrayna, Polonya hatta Batı Avrupa’da benzerlerine rastlanan örneklerin bulunduğu değinilmiştir (Köprülüzâde Mehmet Fuat, 3 Nisan 1933). Gagauzların önemli bir bölümün Bulgaristan’dan Besarabya’ya göç etmesi sonucunda 1930’lu yıllarda Bulgaristan’da sayılarının büyük ölçüde azaldığı ifade edilmiştir. Karadeniz kıyılarındaki Gagauzlar üzerinde Rumların, iç kesimlerde yaşayanlar üzerinde Bulgarların etkisinin göze çarptığı gibi o tarihlerdeki genel bir kanıya da yer verilmiştir (Köprülüzâde Mehmet Fuat, 10 Nisan 1933). Yazının üçüncü bölümünde yine T. Kowalski’nin çeşitli tespitleri üzerinde durulmuştur. Bunlardan birisi Deliorman ve civarında yaşayan Türklerin lehçesi ile Besarabya bölgesinde yaşayan Gagauzların lehçesi arasında büyük bir

yakınlık olması dolayısıyla her iki lehçenin tek bir zümre sayılabileceği görüşüdür. Kowalski'nin diğer bir tespiti Gagauz dilinin Osmanlı Türkçesi'nin muhtelif şubelerinden bir olarak değerlendirmesidir. Bununla beraber Deliorman Türkleri ile Gagauzların kökeni hakkında sadece dil tetkiklerine dayanarak hüküm vermenin yanlış olacağı belirtilmiştir (Köprülüzâde Mehmet Fuat, 17 Nisan 1933).

Ulus gazetesinde tespit edilen yazılardan bazıları da doğrudan Gagauz kültürünü aksettirmekte olup o dönem Kütahya milletvekili olan Naşid Uluğ'a ait olan "Gagauz Türkleri" ve "Gagauz Şarkıları, Gagauzlar İçin Bitikler" başlıklı yazılarıdır. N. Uluğ'a ait yazıların ilki olan "Gagauz Türkleri" başlıklı makalede Gagauzların Türk soyunun belirleyici hasletlerinden olan konukseverlik, duru dillilik, yiğitlik ve alplik gibi özelliklerini sakladıkları ifade edilmiştir. Aynı zamanda o tarihlerde Gagauzların yoğun olarak yaşadığı köylerin bir listesi verilmiştir. Buna göre köy adları 3 kısım halinde aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

Besarabya'daki bazı Gagauz köylerinin isimleri olarak Kıpçak, Valkanes, Kırbalı, Çadır, Komrat, Kilyet, Aldır-Kazayak, Baburcu, Haydar, Çaltay, Köpköy, Dizgince, Tomay, Çokmeydan, Karalık, Beşelma, Komgaz, Eniköy (Yeniköy).

İç Dobruca'daki Gagauz köylerinden bazıları: Babadağı, Keltepe, Paşapınar, Paşakışla, Karadağ, Yenisala, İnayköy, Kasapköy, Kargalık, Kalınbucak, Çamurlu, Koyunbaba.

Dobruca'daki Gagauz köyleri ise Yılanlık, Durankulak, Karamanlı, Üçorman, Kalaycideresi, Seyitahmet, Keramet, Sürtükköy, Kavarna, Gavursürtük, Şabla (Ayşabla), Kılıçköyü, Tatarsöğütçük (Uluğ, 6 Aralık 1934). Bu anlamda yazı Gagauz Türklerinin yaşadığı mekânların tarihî toponomisini öğrenmek açısından önem arz etmektedir.

"Gagauz Şarkıları, Gagauzlar İçin Bitikler" başlıklı makalede ise Gagauz köylerinde söylenen sözlü edebiyat ürünlerinden kısa örnekler verilmiştir. Düğün, cenaze ve gündelik hayatta söylenen şarkılar (türküler) dan kısa dörtlüklerin yer aldığı yazıda Gagauzları konu alan Türkçe araştırmaların noksan oluşu eleştirilmiş buna karşılık Rus âlimlerinin çeşitli yayınlarının varlığına işaret edilmiştir. Ayrıca

Türk dilinde unutulmuş olan bazı deyimlerin Gagauzların ağızında halen yaşadığı ifade edilmiştir (Uluğ, 10 Aralık 1934).

Sonuç

Millî tarihimizin ayrılmaz bir parçası olan Gagauz Türklerine 1930'lu yıllarda Türk basınında yer alan haber ve köşe yazılarının içeriğinde sıklıkla yer verilmiştir. Esasen o dönemde Türkiye kamuoyunun yeterince tanımadığı Gagauz Türk kimliği okurlara hatırlatmalar içeren bir yaklaşımla açıklanmıştır. Bu anlamda Türkiye Türklerini Gagauz Türklerine yakınlaştıran bir iletişim dilinin kullanıldığını söylemek mümkündür. Hemen her köşe yazısının içeriğinde taşıdıkları dinî kimlik ve ekseriyeti oluşturan hâkim yerel unsurlarla iç içe yaşamalarına rağmen Türk diline sahip çıkmak konusunda muhafazakâr denilebilecek ölçüde bağlı oldukları ön plana çıkarılmıştır.

Türk basınında kamuoyu tarafından az bilinen Gagauz kimliğinin takdim edildiği yazılara daha çok Ulus ve Akşam gazetelerinde rastlanmaktadır. Gagauzların Türk kimliğini korumak adına verdikleri benlik mücadelesinin anlatımında Mihail Çakır'ın üstlendiği sorumluluk kimi zaman satır aralarında kimi zaman da makale metinlerinin tamamında dile getirilen bir vurgu olmuştur.

Diğer taraftan Türk basınında Gagauzlar hakkındaki değerlendirmeler dikkate alındığında Balkanlarda yaşamakta olan diğer Müslüman Türk zümrelerinden ayırt etmeyen bir anlayışın sergilendiği görülmektedir. Bu anlamda okurların din ile milliyeti ayırt eden bir farkındalığa sahip olmasını telkin eden içerikler sunulmuştur. Bu tutumun sergilenmesinde o yıllarda Balkanlar üzerinden gelerek Türkiye Cumhuriyeti'ne iskân edilmekte olan göç hareketliliği kapsamına Gagauz Türklerinin de dâhil edilecek olmasının payı büyüktür. Bu anlamda Türk basını o tarihlerdeki diplomatik girişimlerin de etkisiyle Türkiye'ye göç etmesi muhtemel gözüyle bakılan Gagauzlara karşı Türkiye kamuoyunda bir çeşit uyumsama ve yönlendirme işlevi görmüştür.

Kaynaklar

A. Arşiv

BCA, 03. 12.1938/00.00.0000.Yer 85-101-03.

B. Süreli Yayınlar

“Ankara Radyosu”. *Hâkimiyeti Milliye*, 6 Kasım 1934.

“Balkanlardaki Kardeşlerimizin Vaziyetleri”. *Anadolu*, 17 Mayıs 1938.

“Bir İbret Levhası”. *Akşam*, 6 Nisan 1935.

ÇAĞLAR, Behçet Kemal. “Bükreş’ten Mektup: Tuna Üzerinden Geçerken”. *Kurun*, 7 Eylül 1935.

“Dobruca ve Besarabya’da Hıristiyan Türkler”. *Akşam*, 2 Şubat 1934.

ERKİLET, H. Emir. “Şark Cephesinde Gördüklerim 4 - Nihayet Bükreş’te”. *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1941.

ERTAÇ, Muslih. “Gagauz Türklerinin Soylarına Sadıklığı”. *Ulus*, 7 Ağustos 1936.

“Gagauzlar Kimlerdir?”. *Akşam*, 31 Mart 1934.

“Gagauz Akalliyeti Bulgar Değil Türk’tür!”. *Zaman*, 4 Eylül 1934.

“Gagauz Şarkıları, Gagauzlar İçin Bitikler”. *Ulus*, 10 Aralık 1934.

“Gagauzların Merkezi Olan Komrat’ta Büyük Bir Yangın”. *Akşam*, 3 Mayıs 1937.

“Hıristiyan Türkler”. *Akşam*, 9 Mart 1935.

Köprülüzade Mehmet Fuat, “Şimalişarkî Bulgaristan’da Türkler ve Türk Dili I”, *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1933.

Köprülüzade Mehmet Fuat, “Şimalişarkî Bulgaristan’da Türkler ve Türk Dili II”, *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1933.

Köprülüzade Mehmet Fuat, “Şimalişarkî Bulgaristan’da Türkler ve Türk Dili III”, *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1933.

“Laik Türk Hıristiyanları - Bu Adda Bir Cemiyet Kuruldu”. *Haber*, 19 Haziran 1935.

“Laik Türk Hıristiyanları - Bu İsimle Yeni Bir Cemiyet Kuruluyor”. *Cumhuriyet*, 20 Haziran 1935.

“Münakaşa Ediyoruz: Göç Politikası Memlekete Neler Kazandıracaktır?”. *Tan*, 14 Ekim 1936.

NAZİF, Nizameddin. “Bir Atina Gazetesine Cevap: Gagauzlar Türktürler! I”. *Tan*, 4 Eylül 1935.

_____. “Bir Atina Gazetesine Cevap: Gagauzlar Türktürler! II”. *Tan*, 5 Eylül 1935.

_____. “Bir Atina Gazetesine Cevap: Gagauzlar Türktürler! III”. *Tan*, 6 Eylül 1935.

NEŞET, Feridun. “Yolculuk Notları: Romanya Dilinde Beş Binden Çok Türkçe Kelime Var”. *Haber*, 21 Temmuz 1935.

“Nüfusumuzu Çabuk Arttırmanın Yolu”. *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1938.

“Romanyalı Türkler”. *Akşam*, 5 Nisan 1934.

“Romanya’da Türklük Müdafii İhtiyar Bir Papaz”. *Akşam*, 2 Nisan 1935.

“Romanya’dan Göçmen Geliyor”. *Son Posta*, 19 Nisan 1936.

TALU,ERCÜMEND EKREM. “Romanya’nın Halis Türkleri: Gagauzlar”. *Son Posta*, 21 Ağustos 1938.

_____. “Gagauzlar Arasında”. *Son Posta*, 24 Ağustos 1938.

ULUĞ, NAŞİD. “Gagauz Türkleri”. *Ulus*, 6 Aralık 1934.

_____. “Gagauz Şarkıları, Gagauzlar İçin Bitikler”. *Ulus*, 10 Aralık 1934.

Yaşar Nabi. “Türk Gagauzlar”. *Ulus*, 22 Aralık 1935.

Yaşar Nabi. “Türk Gagauzlar”. *Ulus*, 23 Aralık 1935.

Yaşar Nabi. “Türk Gagauzlar”. *Ulus*, 25 Aralık 1935.

Yaşar Nabi. “Türk Gagauzlar”. *Ulus*, 26 Aralık 1935.

Yaşar Nabi. “Türk Gagauzlar”. *Ulus*, 27 Aralık 1935.

Yaşar Nabi. “Türk Gagauzlar”. *Ulus*, 31 Aralık 1935.

Yaşar Nabi. “Türk Gagauzlar”. *Ulus*, 3 Ocak 1936.

Yaşar Nabi. “Gagauz Türklerinin Mürşidi Mihal Çakır Öldü”. *Ulus*, 20 Ekim 1938.

“Yeni Yerleşen Göçmenler”. *Tan*, 11 Eylül 1935.

“Yeni Eserler: Balkanlar ve Türkler”. *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1936.

“Yeni Neşriyat: Balkanlar ve Türkler”. *Tan*, 16 Eylül 1936.

“Yüksek Ziraat Enstitüleri”. *Ulus*, 7 Ağustos 1936.

ZOBU, VASFI R. “Gagauzlar Müslüman mıydı, Değil miydi?”. *Haber*, 25 Kasım 1939.

C. Kitaplar ve Makaleler

AĞANOĞLU, H. Yıldırım (2001). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makûs Talihi Göç*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.

GENCER, Ali İhsan (1992). “Berlin Antlaşması.” *İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 5, 516-517.

KARPAT, Kemal H. (1996). “Gagauzlar”. *İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 13, 288-291.

MANOV, Atanas İ. (1938). *Potekloto na Gagauzite, tehnite nravi i obiçai*, Varna.

_____ (1939). *Gagauzlar: Hıristiyan Türkler. Romanya ve Bulgaristan'da Oturan Hıristiyan Türkler Hakkında Tarihi ve Etnolojik Bir Etüd*. Bulgarcadan Çev. M. Türker Acaroğlu, Ankara: Varlık Neşriyatı.

_____ (2001). *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*. Çev. M. Türker Acaroğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖZKAN, Nevzat (1999). “Gagauz Türkleri”. *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 12, 183-214.

_____ (1999). “Mihail Çakır”. *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 12, 351-357.

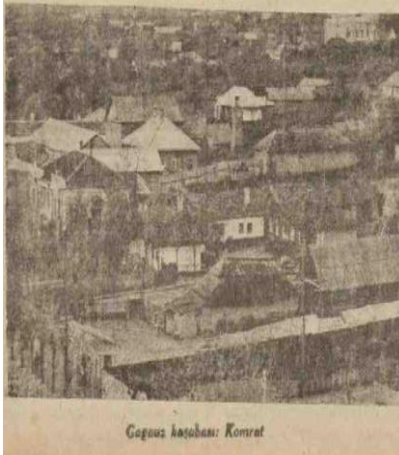
SEVÜK, İ. H. (1987). *Tuna'dan Battıya*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tevetoğlu, Fethi (1986). *Hamdullah Subhi Tanrıöver (Hayatı ve Eserleri)*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Yaşar Nabi (1999). *Balkanlar ve Türkler I*. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.

EKLER

Fotoğraf 1. Komrat. (Ulus 23 Aralık 1935; 25 Aralık 1935)

Fotoğraf 2. Beşelma köyünde yaşayan Gagauzlardan bir grup. (Ulus 6 Aralık 1934)

Fotoğraf 3. Mihail Çakar (Akşam 2 Nisan 1935;Ulus 20 Ekim 1938)

Romanyada Türklük müdafii ihtiyar bir papas

Profesör Çakar Mihail hıristiyan türklere başka millete temessül etmemeleri için 50 yıldanberi çalışıyor

Pazarıkta çıkan Yıldırım gazetesini, son sayısından itibaren, Romanyada yaşayan hıristiyan Türklere bir papasından bahsettiler.

Bizim gazeteler de, Romanyadaki Gagavuz Türklere ilişkin beslediğimiz papasın arada sırada haberdar ederler.

Bu papas, profesör Çakar Mihaildir. Bu zekî, allî yıldanberi, Romanyada sayıları 250.000'e varan ve çocukları başta Türkiye okullarında okuyan hıristiyan Türklere en yakış papasıdır. Yaşı 85 - 86 olarak bildiriliyor. Kışın gençleri, geçen yıl bizimizin illüvî yılını saygı ve sevgi ile kutulayış arşivleridir, talebâsî okullar.

Çakar Mihail, Gagavuzların başlıca millîyet temsilcisi olarak...

Papas profesör Çakar Mihail

Gagauz Türklere mürşidi Mihail Çakar öldü

Akşam gazetesinden yayınlanan haberler, Mihail Çakar'ın Romanyada yaşayan Gagavuz Türklere mürşidi, Türkiye'de yaşayan Gagavuzların başlıca millîyet temsilcisi olarak...

Onun ve onun avretleri, bir taraftan diğer taraftan, Gagavuzların mürşidi olarak...

Bu papas, profesör Çakar Mihaildir. Bu zekî, allî yıldanberi, Romanyada sayıları 250.000'e varan ve çocukları başta Türkiye okullarında okuyan hıristiyan Türklere en yakış papasıdır. Yaşı 85 - 86 olarak bildiriliyor. Kışın gençleri, geçen yıl bizimizin illüvî yılını saygı ve sevgi ile kutulayış arşivleridir, talebâsî okullar.

Mihail Çakar

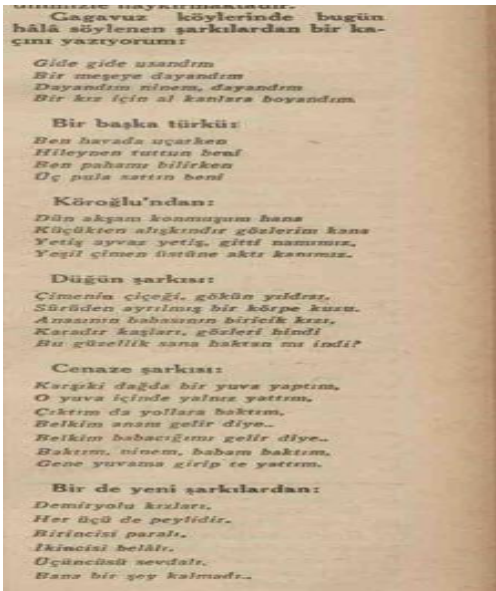
de gılsızlığına karşılık Gagavuz milletini temsil eden biridir. Mihail Çakar, "Gagavuzların mürşidi, başlıca mürşidi" olarak tanınmaktadır. Onun ölümü, Gagavuz milletini derinden etkilemiştir. Onun yerine geçecek birini bulmak, Gagavuz milletini derinden etkilemiştir. Onun ölümü, Gagavuz milletini derinden etkilemiştir. Onun ölümü, Gagavuz milletini derinden etkilemiştir.

Papas Mihail

Fotoğraf 4. (Tan 4 Eylül 1935;5 Eylül 1935)

Fotoğraf 5. Gagauz köylerinde söylenen şarkı örnekleri. (Ulus 10 Aralık 1934)

Fotoğraf 6. Bir Gagauz Ailesi. (3 Ocak 1936)

Fotoğraf 7. (Ulus, 26 Aralık 1935)

**KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE EDEBÎ BİR TARZ OLARAK
MANZUM MEKTUPLAR**

**POETIC LETTERS AS A LITERARY STYLE IN CLASSICAL
TURKISH POETRY**

Dr. Arş. Gör., Merve MENTEŞE

*Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı,
Zonguldak-Türkiye, mervementese@hotmail.com*

ORCID ID: 0000-0001-7909-3139

Özet

Divan edebiyatında bir metnin oluşmasında edebî türlerin ve tarzların rolü oldukça büyüktür. Edebî türler ve tarzlar divan edebiyatında yazılan eserlerin içeriğinin hangi konulardan meydana geldiğinin haritası niteliğindedir. Bir metnin anlam dünyasının derinlerine inebilmek, o metindeki edebî türlerin ve tarzların ortaya konulmasıyla mümkündür. Metin içinde keşfedilen her bir tür ve tarz, metnin ihtiva ettiği konuların daha anlaşılır kılınmasına yardımcı olmaktadır. Klasik Türk edebiyatında edebî tür, yazılan edebî metnin içeriğini, metnin konusunun ne olduğunu, okur tarafından hani konulara karşılık geldiğini ifade etmektedir. Klasik Türk edebiyatında edebî tarz ise, yazılan metnin ifade biçimini temsil etmektedir. Divan şairinin eserini nasıl anlattığı, hangi kelimelere ve ifade biçimlerine başvurduğu, duygusunu nasıl bir üslup kullanarak ifade ettiği ortaya koyduğu eserin edebî tarzını meydana getirmektedir. Bu çalışmanın konusu olan manzum mektuplar Klasik Türk edebiyatı metinlerinde karşılaşılan edebî bir tarzdır. Klasik Türk şiirinde mektup, manzum veya mensur şekilde karşımıza çıkmaktadır. Divan şairi şiirlerde kendi hâlini, meydana gelen çeşitli olayları, olacak olan işleri arz etmek, mektup yazılan kişinin durumunu öğrenmek, kendisine mektup yazmış bir kişiye şiiri aracılığıyla cevap vermek amacıyla şiirlerde mektup tarzını tercih etmiştir. Bu çalışmada klasik Türk şiirinde karşılaşılan çeşitli manzum mektup örnekleri gün yüzüne çıkarılmaya ve mektupların kimlere, hangi amaçlarla yazıldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk şiiri, edebî türler ve tarzlar, mektup, manzum mektuplar.

Abstract

The role of literary genres and styles in the formation of a text in Divan literature is quite large. Literary genres and styles are a map of what topics the content of works written in the literature of the court consists of. It is possible to delve into the world of meaning of a text by revealing the literary genres and styles in that text. Each type and style discovered in the text helps to make the topics contained in the text more understandable. In classical Turkish literature, the literary genre refers to the content of the written literary text, what is the subject of the text, and what topics it corresponds to by the reader. In classical Turkish literature, the literary style represents the expression form of the written text. The literary style of the work is formed by how the Divan poet describes his work, what words and forms of expression he refers to, and how he expresses his feelings using a style he reveals. The poetic letters that are the subject of this study are a literary style encountered in the texts of classical Turkish literature. In classical Turkish poetry, a letter appears in the form of a poem or mensur. The Divan poet preferred the letter style in poems in order to present his own state in poems, various events that have occurred, things that will happen, to find out the status of the person to whom the letter has been written, to respond to the person who has written a letter to him through his poem. In this study, various examples of verse letters encountered in classical Turkish poetry will be brought to the surface and it will be tried to reveal who the letters were written to and for what purposes.

Keywords: Classical Turkish poetry, literary genres and styles, letters, verse letters.

Giriş

Divan edebiyatında bir metnin oluşmasında edebî türlerin ve tarzların rolü oldukça büyüktür. Edebî türler ve tarzlar divan edebiyatında yazılan eserlerin içeriğinin hangi konulardan meydana geldiğinin haritası niteliğindedir. Bir metnin anlam dünyasının derinlerine inebilmek, o metindeki edebî türlerin ve tarzların ortaya

konulmasıyla mümkündür. Metin içinde keşfedilen her bir tür ve tarz, metnin ihtiva ettiği konuların daha anlaşılır kılınmasına yardımcı olmaktadır. (Akkuş 2007, s.65)

Klasik Türk edebiyatında edebî tür, yazılan edebî metnin içeriğini, metnin konusunun ne olduğunu, okur tarafından hangi konulara karşılık geldiğini ifade etmektedir. Bahâriye, Azliye, Cülûsiye, Dâriye/Kasriye, Feleknâme, Firaknâme, Fetihnâme, Bayrâmiye, Mersiye, Na't, Gazavatnâme, Şifânâme, Tebriknâme vb. edebî tür örneklerindedir.

Klasik Türk edebiyatında edebî tarz ise, yazılan metnin ifade biçimini temsil etmektedir. Divan şairinin eserini nasıl anlattığı, hangi kelimelere ve ifade biçimlerine başvurduğu, duygusunu nasıl bir üslup kullanarak ifade ettiği ortaya koyduğu eserin edebî tarzını meydana getirmektedir. Fahriye, Hicviye, Arz-ı hâl, Medhiye, Münâcaât, Manzum Mektup, Nasihatnâme, Şikâyetnâme vb. edebî tarzlardan bazılarıdır.

Bu çalışmanın konusu olan manzum mektuplar Klasik Türk edebiyatı metinlerinde karşılaşılan edebî bir tarzdır. Klasik Türk şiirinde mektup, manzum veya mensur şekilde karşımıza çıkmaktadır. Divan şairinin şiirlerde mektup tarzını tercih etmesinin temel amaçları şu şekildedir:

- Kendi hâlini dile getirmek,
- meydana gelen çeşitli olayları ifade etmek,
- olacak olan işleri arz etmek,
- mektup yazılan kişinin durumunu öğrenmek,
- kendisine mektup yazmış bir kişiye şiiri aracılığıyla cevap vermek. (Akkuş 2007, s. 70)

1. Klasik Türk Şiirinde Edebî Bir Tarz Olarak Manzum Mektuplar

Klasik Türk şiirinde mektup tarzının daha çok 17. yüzyıldan itibaren şiirlerde yoğun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. 14-15-16. yüzyıllarda mektuba dair ifadelere yer verilse de mektup edasıyla

kaleme alınmış manzum bir metin örneğine incelenen divanlarda rastlanmamıştır.

Her manzum mektup aynı özelliklerde olmamaktadır. Konuları, yazılış amaçları, yazıldıkları şahıslar bakımından farklılık gösteren manzum mektupların içerikleri de bu farklılıklara göre şekillenmiştir. Örneğin, divan şairinin ahbâbı olan sıradan bir şahsa yazılan mektupla bir devlet büyüğüne yazılan mektup üslup ve içerik bakımından aynı özellikleri göstermemektedir. Bu noktada divanlardan elde edilen örnekler eşliğinde manzum mektupların içerik özelliklerine kısaca değinmek doğru olacaktır.

1.1. Devlet Büyüklerine Yazılan Manzum Mektuplar

Nefî Divanı'ndaki *Der Cevâb-ı Mektûb-ı Vezîr-i A'zam Nasûh Pâşâ* başlıklı şiir devlet büyüğüne cevaben yazılmış manzum bir mektup örneğidir.

Bir devlet büyüğüne yazılan manzum mektuba öncelikle devlet büyüğünden alınan mektubun övgüsüyle başlanmıştır.

Ne nâmedir bu ki hüsn-i beyân-ı unvânı

Eder güşâde dil ü tab'-ı mestmendânı

Ne nâmedir bu ki keyf-i rahîk-ı mazmûnu

Verir mülâhazaya bir neşât-ı rûhânî

Ne nâmedir bu ki feyz-ı edâ-yı pâki sunar

Dehân-ı sâmi'a-i câna âb-ı hayvânı (K. 30 / 1-3)

Şiirin ilerleyen bölümlerinde devlet büyüğü İran büyüklerine çeşitli yönleriyle benzetilerek veya onlardan çeşitli yönleriyle üstün tutularak övülmüştür.

Başında tâcı yâ bir hüdhüd-i hidâyetdir

Ki görmüş Âsaf-ı sâni risâlet erzânî

Ne Âsaf efser-i Dârâya mâlik İskender

Ki tutdu âlemi dârât-ı şevket ü şâmı

Medâr-ı kevkebe-i ihtişâm-ı Cemşîd

Dilir-i ma'reke-i arsa-i Nerîmânı (K. 30 / 15-17)

Çeşitli övgülerle şiirin sonunda şair devlet büyüğünden isteklerini, devlet büyüğü için dualarını ve arzularını dile getirmiştir.

Ola sa'âdet ile mesned-i vezâretde

Şükûh-ı tâb-ı şikenc-i külâh-ı sultânî

Suhan-verân-ı tehî-kîse-i senâ-kâra

Vere gınâ-yı ebed bahşîş-i firâvânı

Ne kâr-ı müşkili düşse umûr-ı devletde

Ola hidâyet-i Hak reh-nemâ-yı âsânı

Cihâmı her seher etdikçe pür-zıyâ hûrşîd

Müşerref eyleye devletle sadr-ı dîvânı (K. 30 / 63-66)

Tüm bu özellikleriyle bakıldığında devlet büyüklerine yazılan mektuplar bir derdi, bir durumu ifade etmekten ziyade beklenildiği üzere devlet büyüğünün övgüsüyle donatılmış şiirler şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

1.2. Diğer Kişilere Yazılmış Manzum Mektupların Genel Özellikleri

Devlet adamları dışında diğer kişilere yazılan manzum mektuplarda en sık karşılaşılan durum çeşitli il, belde, bölgelere şairin mektubu aracılığıyla selam göndermesidir. Şairin mektubunu yazdığı kişi şayet belliyse bunu o kişiden, eğer şairin kendi kendine hâlini ifade etmek için yazdığı bir mektupsa bunu rüzgârdan şiiri aracılığıyla istemektedir. Bu durum şairin kimi zaman mektubunun muhatabına samimi bir tavsiyesi, kimi zaman kendi özlemini bir nebze olsun azaltması için o beldelere duyduğu kavuşma arzusunun karşı tarafın gerçekleştirilmesi ya da rüzgarın o beldelere ulaşmasını arzulaması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Manzum mektuplarda anılan çeşitli belde adları uzaklara duyulan özlemin en sık ifade edilmiş biçimidir.

Süheylî Divanı'nda Hâtemî Bey'e yazılmış bir manzum mektupta aşağıdaki örnek yer almaktadır.

Yolun ugrarsa tâ ki pâ-y-taht-ı Âl-i 'Osmân'a

Tefahhus eyle ahvâlin **Sitanbûl u Galata**'nun (K. 15 / 2)

Turâbî Divanı'ndaki *Üslûb-ı Mektûb be-İstanbul ve Mektûb Sûretidür, Antâlyaya İrsâl Olinan* başlıklı manzum mektuplarda aşağıdaki örnekler yer almaktadır.

Güzer kıldun **Sitânbulu** nice ahvâl-i mihr ü mâh

Nice şakku'l-kamer ol meh-likâmuzdan haber virgil (G. 20 / 3)

Geçer mi cum'a gün **Tophâneye** alay ile yârân

Nice billâh o câ-y-ı cân-fezâmuzdan haber virgil (G. 20 / 10)

Ey sabâ sag u esen çün geldün **Antâlyadan**

Dil-rübâlar menba 'ı ol şeh-r-i sultânî nice (G. 5 / 1)

Nâkıbzâde Nîmetî Divanı'nda aşağıdaki örnekler yer almaktadır.

Sabâ Rûm'a gider isen **Burûsa**'ya selâm eyle

Bizi bilüp su'âl iden ehîbbâya selâm eyle

Eger uğrarsa yolun muktezâ-yı rûzgâr ile

Sitanbûl'a vü Eyyûb'e Galata'ya selâm eyle

Zuhûr itdikle bahri bendenüzden lutf ü ihsân it

Mukaddem **Bozburun ile Mudanyâ**'ya selâm eyle

Düşerse reh-güzârun ba'd-ezin ger cânib-i bahre

Beşiktaş'a Sarâyburnu'na deryâyâya selâm eyle (M. M. 2 / 1-4)

Divan şairi mektubu yazdığı kişiye çeşitli tarikat şeyhlerini ve şairleri övgüyle hatırlatmaktadır. Süheylî Divanı'nda yer alan beyitler bu duruma örnektir. Süheylî bu manzum mektubunu Anadolu şairleri için kaleme almıştır. Şair Anadolu'da tanıdığı yahut bildiği şairleri

haber veren bir belge niteliği taşıyan mektup kaleme almıştır. Bu açıdan manzum mektup burada bir bilgiyi muhafaza etme, bir bilgiyi paylaşma ve bir belge niteliğine kavuşma özelliklerine bürünmüştür.

Tarîkatde kelâmı mürşid-i ehl-i şerî'atdür
Bugün **Nev'î Efendi** zübdesidür nev'-i 'irfânun
Cihân kâmillerinün 'ârifi **Ma'rûf Efendi**dür
Olupdur fazl-ı Hak'dan keşf ana esrârı Kur'ân'un (K. 15 / 7-8)
Yine '**Adlî** virür mi lâf-ı fetvâ vü salâhiyyet
Riyâ vü süm'ada sulb oğlıdur hakkâ ki şeytânun
Fünûnî gibi **Tab'î** şimdi 'asrun zû-fünûnidür
Elinden nesne kurtılmaz ider zevkini dünyânun
Yaraşmazken hazef-pâreyle gevher farkına '**Aklî**
Belâ bu kim sanur ka'rında kendin bahr-i ma'nânun
Çakar mı '**Ömrî**-i kâr-âzmâ geh na'le geh miha
Yine sovak demür dögmek mi yoksa san'ati anun (K. 15 / 35-38)

Manzum mektuplarda rüzgar önemli bir semboldür. Şiirlerde rüzgar divan şairini yalnızca beldelere ulaştıran bir aracı değil aynı zamanda önemli isimlere selamını ilettiği bir haberci olarak karşımıza çıkmaktadır.

Turâbî Divanı'nda *Uslûb-ı Mektûb be-İstânbûl* başlıklı şiirde geçen aşağıdaki beyit bu duruma örnektir.

Eyâ bâd-ı sabâ ol dil-rübâmuzdan haber virgil

Esen geldün **Hüseyn-i Baykaramuzdan** haber virgil (G. 20 / 1)

Divan şiirinde manzum mektuplar genellikle yazıldıkları kişinin övgüsüyle donatılmıştır. Turâbî Divanı'nda yer alan bir beldeye yazılmış manzum mektupta da aynı bakış açısıyla bu defa Antalya övülmüştür.

Lâlesi sahrâ-yı gamda yakdı mı bagrına dâg
Gülşene zînet viren gül-berg-i handânı nice
Açılıp dürli şükûfe buldı mı zînet çemen
Cennete ta'n eyleyen ol bâg u büstânı nice
Gösterüp barmak cihâna gonca-i zanbakları
Yâsemen yüz aklığın eyler mi reyhânı nice (G. 5 / 4-6)

Divan şairi kimi zaman kendi kendine dertleşmek adına da manzum mektup yazmış, mektubunda kalemi kendisine dert ortağı olmuştur. İcini döktüğü bu mektuplarda divan şairi çoğunlukla gurbette ve yalnız oluşundan dert yanmaktadır. Neylî Divanı'ndaki manzum mektup bu duruma örnektir.

Gel e iy hâme-i garîb-nüvâz
Nâle-i ehl-i hasrete dem-sâz
Senin ile bir iki dilleşelim
Güft ü gûy-ı firâkı söyleşelim
Bizi çün çerh gurbete saldı
Ne nedîm ü ne hem-zeban kaldı
Yok yanımda enîs-i gam-hârım
Rahm ide tâ ki gûş idüp zârım
Sensin ancak bu demde bana hemîn
Hem-zebân-ı dil-i hazîn ü gamîn (M. M. 1 / 1-5)

1.3. 17. Yüzyıl Divanlarında Tespit Edilen Manzum Mektuplar

Taraması yapılmış olan 17. yüzyıl divanlarında 6 manzum mektup örneği tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda tespit edilen divanların adları, kaç adet manzum mektup tespit edildiği ve manzum mektupların başlıkları yer almaktadır.

Divan Adı	Manzum Mektup Sayısı	Manzum Mektup Başlıkları
Süheylî Divanı	1	<i>Bu mektûb-ı manzûm-ı belâgat-üslûb biş bir senesinde hatt-a Bagdâd-ı bihişt-âbâda vardugumuzda şu 'arâ-yı fesâhat-şi 'ârdan Hâtemî Bege irsâl olunmuşdı.</i>
Nef'î Divanı	2	<i>Der Cevâb-ı Mektûb-ı Vezîr-i A'zam Nasûh Pâşâ</i> <i>Der Cevâb-ı Mektûb-ı Vezîr-i A'zam İlyâs Pâşâ</i>
Turâbî Divanı	2	<i>Uslûb-ı Mektûb be-İstânbûl</i> <i>Mektûb Sûretidür, Antâlyaya İrsâl Olinan</i>
Nâkîbzâde Nîmetî Divanı	1	<i>Mektûb-ı Manzum</i>

1.4. 18. Yüzyıl Divanlarında Tespit Edilen Manzum Mektuplar

Taraması yapılmış olan 18. yüzyıl divanlarında 10 manzum mektup örneği tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda tespit edilen divanların adları, kaç adet manzum mektup tespit edildiği ve manzum mektupların başlıkları yer almaktadır.

Divan Adı	Manzum Mektup Sayısı	Manzum Mektup Başlıkları
------------------	-----------------------------	---------------------------------

Neylî Divanı	1	<i>Mektûb-ı Manzûm</i>
Sâlim Mirzazâde Divanı	7	<i>Mekâtîb ü Mürâselât</i> <i>Mektûb-ı Dîger 2</i> <i>Mektûb Zi-İstanbul Be-Mısr-ı Kâhire Berây-ı Birâder-i Mâ İshak Efendi Der-ân Zamân ki Pedereş Kâzî-i Mısr Şude-bûd</i> <i>Mektûb-ı Dîger Zi-İstanbul Be-Mısr-ı Kâhire-râ Der-ân Vakt ki Peder-i Birâder-i Mâ İshâk Efendi Kâzî-i Mısr Şude-bûd ve Ân-râ Der-Mısr Be-peder-i Buzurgvâreş ebkâhu'llâhu te'âlâ ve 'ammerehu bi'l-'ömri't-tavîl</i> <i>Mektûb-ı Dîger 8</i> <i>Mektûb-ı Dîger 9</i> <i>Mektûb-ı Dîger 11</i>
Kâmî Divanı	1	<i>Vasf-ı Mektûb-ı 'Alî Paşa</i>
Vali Amedî Divanı	1	<i>221 Numaralı Şiir</i>

1.5. 19. Yüzyıl Divanlarında Tespit Edilen Manzum Mektuplar

Taraması yapılmış olan 19. yüzyıl divanlarında 3 manzum mektup örneği tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda tespit edilen divanların adları, kaç adet manzum mektup tespit edildiği ve manzum mektupların başlıkları yer almaktadır.

Divan Adı	Manzum Mektup Sayısı	Manzum Mektup Başlıkları
Ferdî Divanı	1	<i>Mektûb-ı Manzûm-ı 'Arabî</i> <i>Mektûb-ı Manzûm-ı Farsî</i>
Bendî Mustafa Baba Divanı	1	<i>12 Numaralı Şiir</i>

1.6. 20. Yüzyıl Divanlarında Tespit Edilen Manzum Mektuplar

Taraması yapılmış olan 20. yüzyıl divanlarında 6 manzum mektup örneği tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda tespit edilen divanların adları, kaç adet manzum mektup tespit edildiği ve manzum mektupların başlıkları yer almaktadır.

Divan Adı	Manzum Mektup Sayısı	Manzum Mektup Başlıkları
Fezâ Divanı	1	<i>Uzun müdded mektub alamadığım bir sâdık efendime</i> <i>Yine mektûb gelmemesinden neş'et eden beyit</i>
Hilmî Divanı	1	<i>'Ayntâb'dan Urfa'da Rahîmîye Medresesi Müderrisi Üstâd-ı Muhterem Miftâhî-zâde Fazîletli Hasan Hüsnî Efendi Hazretlerine Gönderdiğim Mektûbda</i> <i>Bir Mektûb</i> <i>'Ayntâb'da İken Üstâdımdan Aldığım Bir Mektûb</i>

		<i>Urfa Tahrîrât Kalemî Mübeyyizlerinden Hattat-ı Ya'kût-pesend Üstâd-ı Muhterem Lobud Bey-zâde Ahmed Vefîk Bey'e Gönderdiğim Mektûbda</i>
--	--	--

Sonuç

Bu çalışma vesilesiyle divan şiirinde farklı konularda ve içeriklerde manzum mektupların yazıldığı bir defa daha ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu açıdan genellikle ilk etapta edebî bir tür olduğu zannedilen manzum mektupların aslında edebî bir tarz olduğuna tekrar dikkat çekilmiştir. Klasik Türk şiirinde manzum mektup tarzının 17. yüzyıldan itibaren çoğunlukla tercih edildiği, en fazla 18. yüzyılda manzum mektup tarzında şiirlerin kaleme alındığı tespit edilmiştir. Çalışmada manzum mektupların belirlendiği 12 divan incelenmiş toplam 25 manzum mektuba ulaşılmıştır. Bu incelemeyle edebî tarzlar konusuna manzum mektuplar çerçevesinden tekrar bakılmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

AÇA, Mehmet, GÖKALP Haluk, KOCAKAPLAN İsa, Başlangıcından Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi, Kriter Yay., İstanbul, 2009.

AKKUŞ, Metin, Nef'î Dîvânı, Akçağ Yay., Ankara, 1993.

AKKUŞ, Metin, Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası Edebi Türler ve Tarzlar, Fenomen Yay., Erzurum, 2007.

AKKUŞ, Metin, “Şeyh Galib’in Anlam Dünyası: Hüsnüaşk’ta Edebi Türler ve Tarzlar”. Turkish Studies, Volume 4 Issue 7, s. 97-112, 2009.

AVCIL, Şükran, XIX. Yy. Şairi Şeyh Hacı Abdullah Ferdi Efendi Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

AYKANAT, Timuçin, “Cevrî Dîvân’ı Örnekçesinde Edebî Türler ve Tarzların Metin Kurulumundaki Rolü”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), Erzurum, S. 5, s. 47-67, 2013.

CANIM, Rıdvan, Dîvân Edebiyatında Türler, Grafiker Yay., Ankara, 2010.

ÇALKA, Mehmet Sait, Tür Ve Tarz Çeşitliliği Açısından Zengin Bir Divan: Süheylî Dîvânı. Turkish Studies, Volume 9 Issue 3, ss. 423-450, 2014.

ÇELİK, Hatice, Bendî Mustafa Baba Divanı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.

ERİŞEN YAZICI, Gülgün, Edirmeli Kâmî ve Divanı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

GÜFTA, Hüseyin, Sâlim Mirzâ-zâde Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Karşılaştırmalı Metni, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1995.

GÜLEN, Ahmet, Seyyid Nâkîb-zâde Ni’metî Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Divanı, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2007.

HARMANCI, Mahmut Esat, Süheylî Divanı, Akçağ Yay., Ankara, 2007.

OKUR, Mustafa, Divan-ı Vâlî-i Âmedî Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006.

OKUYUCU, Cihan, Eğrilili Turâbî Divanı, Fatih Üniv. Yay., İstanbul, 2004.

SAZLIK, Fatma, Hasan Hilmî Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanı ve Divanı’nın İncelenmesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2010.

UZUN, Adnan, Neylî Divanı, Trakya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1991.

**SÜHEYLÎ DİVANÎ'NDA MADDÎ KÜLTÜR UNSURU OLARAK
MUSİKÎ ÂLETLERİ VE MAKAMLARI**

**MUSICAL INSTRUMENTS AND THEIR AUTHORITIES AS
AN ELEMENT OF MATERIAL CULTURE IN THE DIVAN OF
SUHEYLI**

Dr. Arş. Gör Nasipse

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi,

*Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Zonguldak-Türkiye,
mervementese@hotmail.com*

ORCID ID: 0000-0001-7909-3139

Özet

Divan şairi edebî eserini meydana getirirken yaşadığı toplumun özelliklerini, dünya algılarını, âdet ve geleneklerini, yaşayış biçimlerini, günlük hayatta karşılaştıkları ve kullandıkları nesnelere ve âletleri şiirlerinde sıklıkla kullanmıştır. Günlük hayatta kullanılan tüm bu âletler bir topluluk maddî kültürünü temsil eden materyallerdir. Dolayısıyla şiirlerde şairler tarafından kullanılan gündelik hayata dair tüm âlet isimleri, divan şairinin yaşadığı toplumun kültürü hakkında okuyucuya bilgi vermektedir. Divan şairi yaşadığı toplumun maddî kültürünü temsil eden âlet isimlerini, şiirlerinde duygu ve düşüncelerini anlatmak için birer araç olarak kullanmıştır. Musikî, bir toplumun kültürünü temsil eden temel sanatlardandır. Hemen her insanın ilgisini çeken güzel sanatlardan olan musikî, divan şairlerinin de ilgisini oldukça fazla çekmiştir. Klasik Türk edebiyatında kaleme alınmış pek çok divanda musikî terimleri, besteler, makamlar, çalgı âletleri çoğunlukla tenasüp ya da tevriye yapmak amacıyla sıklıkla kullanılmıştır. Çalışmada incelenecek olan Süheylî Divanı, maddî kültür unsurları bakımından oldukça zengin bir divandır. Bu çalışmada Süheylî Divanı'nda hangi musikî âlet isimlerinin ve musikî makamlarının yer aldığı, hangi anlamlarda ne şekilde şiirlerde kullanıldığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, maddî kültür, musikî, musikî âletleri, musîkî makamları.

Abstract

While creating his literary work, the Divan poet often used the characteristics of the society in which he lived, world perceptions, customs and traditions, ways of living, objects and tools that he encountered and used in everyday life in his poems. All these tools used in everyday life are materials that represent the culture of our community. Therefore, all the names of tools about everyday life used by poets in the poems tell the reader about the culture of the society in which the poet of the divan lives. The Divan poet used the names of instruments representing the material culture of the society in which he lived as a means to express his feelings and thoughts in his poems. Music is one of the basic arts representing the culture of a society. Music, which is one of the fine arts that attracts the attention of almost every person, has also attracted the attention of divan poets quite a lot. In many divans written in classical Turkish literature, musical terms, compositions, authorities, instruments were often used mostly for the purpose of performing tenasüp or tevriye. The Divan of Suheyli, which will be examined in the study, is a divan quite rich in material culture elements. In this study, we will try to determine which musical instrument names and musical authorities are included in the Divan of Suheyli, in which meanings and in which way they are used in poems.

Keywords: Classical Turkish literature, material culture, music, musical instruments, musical authorities.

Giriş

Divan şairi edebî eserini meydana getirirken yaşadığı toplumun özelliklerini, dünya algılarını, âdet ve geleneklerini, yaşayış biçimlerini, günlük hayatta karşılaştıkları ve kullandıkları nesnelere ve âletleri şiirlerinde sıklıkla kullanmıştır. Günlük hayatta kullanılan tüm bu âletler bir toplumun maddî kültürünü temsil eden materyallerdir. Dolayısıyla şiirlerde şairler tarafından kullanılan gündelik hayata dair tüm âlet isimleri, divan şairinin yaşadığı toplumun kültürü hakkında okuyucuya bilgi vermektedir. Divan şairi yaşadığı toplumun maddî

kültürünü temsil eden âlet isimlerini, şiirlerinde duygu ve düşüncelerini anlatmak için birer araç olarak kullanmıştır.

Musikî, bir toplumun kültürünü temsil eden temel sanatlardandır. Hemen her insanın ilgisini çeken güzel sanatlardan olan musikî, divan şairlerinin de ilgisini oldukça fazla çekmiştir. Klasik Türk edebiyatında kaleme alınmış pek çok divanda musikî terimleri, besteler, makamlar, çalgı âletleri çoğunlukla benzetme, tenasüp ya da tevriye yapmak amacıyla sıklıkla kullanılmıştır.

1. Süheylî Divanı'nda Musikî Âletleri ve Makamları

Bu çalışmada incelenen Süheylî Divanı, maddî kültür unsurları bakımından oldukça zengin bir divandır. Çalışmanın konusu olan musiki âletleriyle de divanda sıklıkla karşılaşılmaktadır. Süheylî Divanı'nda yer alan musiki âletleri, örnek beyitler eşliğinde aşağıda verilmiştir.

1.1. Ney, Nây

12. Yüzyıldan beri İran ve Anadolu'da kullanıldığı bilinen, kamıştan yapılmış, üflenen kısmında kemik ya da fildişinden bir ağızlık bulunan, 7 ya da 8 delikli, tasavvuf müziğinde çok önemli bir yere sahip olan üflemeli çalgıdır (Aktüze, 2003: 388).

Süheylî Divanı'nda ney olarak 7, nây olarak 3 beyitte yer almaktadır.

Gâh **nây** ü nâle-i mutrib gehî savt-ı hezâr

Sahn-ı gülşende geçilmez oldu sâz ü sözden (K. 43 / 4)

Eşk-i dü-dîde bâdemüz kâse-i ser piyâlemüz

Bezm-i gamunda çalınur **nây** ü figân ü nâlemüz (G. 119 / 1)

Nâle vü efgânımı gûş eylemez ol gül-'izâr

Ney gibi bagrum delindi nâvek-i bî-dâddan (G. 256 / 2)

1.2. Çeng

Çeng, kanuna benzeyen fakat dik tutularak parmakla çalınan ve bu nedenle bir tür çalgı âletidir. Çanağı torba gibi olup boynu uzun ve

eğridir. Menşei çok eski olan bu çalgı Sümerlerde, Eski Mısırlılarda, Asurlularda, İbrânilerde, Eski Yunanlılarda, Romalılarda ve diğer antik kavimlerde çeşitli şekil ve büyüklükte, tek veya çift telli olarak görülür. Sonra İslam âleminde biraz geliştirilerek büyük rağbetle kullanılmıştır. Klâsik edebiyatımızda bu çalgıya sıkça yer verilmiş, çeşitli benzetmelerde kullanılmıştır. Beyitlerde âşık, aşk, boy (âşık), bülbül, doğan, felek, gam, gönül, hilâl, kalem, livâyı şeytan, sanem, sîne (düşman), papağan, pîr, yaya benzetilen çengin sesi ile de zincir sesi, çengin telleri ile güzelin topuklarına kadar uzanan uzun saçları ve tespih ipi arasında da ilgi kurulur (Pala, 2002: 109).

Süheylî Divanı'nda 10 beyitte çeng yer almaktadır.

Mutrib götür kopuzı yüri **çeng** ü nâyı ko

Besdür cihânda 'ârife çeng ü çegâne cönk (G. 177 / 6)

1.3. Kânûn

Türk musikisinde telli mızrablı çalgılardan biri olan kânûn, dikdörtgen şeklinde olup yalnız sol ucu kıvrık ve uzanmış şekilde tahta bir tabla üzerinde teller vardır. Bu tabla kucağa alınır. İşaret parmaklarındaki dipsiz yüksüğe tutturulmuş mızrabla çalınır. Âşık, aşk, ay, belâgat, çerh, devlet, insan, lutuf, mıstar gibi benzetmelere konu olan ve perdesi örümcek evi olarak vasıflandırılan kânûnun çok telli olması, şekli, diz üzerine konularak çalınması, seslerinin sık sık mandalla ayarlanması dîvan şairlerimiz için hayâl kaynağı olmuştur (Öztuna, 1990: 424-425).

Süheylî Divanı'ndaki 3 beyitte kânun yer almaktadır.

Zâhidâ bezm-i ezelde 'âşık-ı hûnîn dilüñ

Nâlesin ney kâmetin çeng itmedür **kânûn-ı 'ışk** (G. 159 / 3)

1.4. Kemân

13. yüzyılda Asya'dan Rebec adıyla Avrupa'ya ulaşan ve Ortaçağ'da yayla çalınan bu tür her çalgıya keman adı verilmiştir. Divan şiirinde sevgilinin kaşı, beli gibi güzellik unsurları kemana benzetilmiştir (Aktüze, 2003: 279).

Süheylî Divanı'nda 23 beyitte kemân yer almaktadır.

Kemân ebrûlarına öykinürlermiş çekilmişler

Anunçün atmaz oldu kaşların hışm okını yâye (G. 302 / 6)

Atıcak cevri okın o kaşı **kemân**

Siper-i sînem itdüm ana nişân (G. 242 / 1)

Tîr-i cevri cânuma kâr itdüğün bilmez dime

Bilür ammâ yine ol kaşı **kemân** bilmezlenür (G. 92 / 4)

1.5. Tanbûr

Dîvan şairlerimizin çok fazla ilgi duydukları telli sazlardan biridir. Tanbûr mızraplı sazların en güzel ve zarifidir. Son zamanlarda yalnız Türk musikisinde vardır ve Türk musikisinin sembolü gibidir (Öztuna, 1990: 373).

Süheylî Divanı'nda bir beyitte tanbur yer almaktadır.

Zebân-ı hâl ile gülzâra halkı da'vet ider

Nevâ-yı bülbül-i şeydâ **terâne-i tanbûr** (K. 24 / 17)

1.6. Kopuz

Kopuzun kökeni, yayılma alanı ve kopuz etrafında şekillenen kültür birikimini tesbit üzere gerçekleştirilen çalışmalarda çalgının tarihi süreç içerisindeki varlığının ancak binyıl öncesine kadar takip edilebildiği görülmektedir. Orta Asya menşeli bir Türk çalgısıdır. Bağlama başta olmak üzere Anadolu Türk mûsikisi kültürü içerisinde yer alan birçok çalgının kopuzdan türediği söylenir, bu sebeple de Türkler'in en eski millî çalgısı kabul edilir. (Öztuna, 1990: 178)

Süheylî Divanı'nda yer alan bir beyitte kopuz yer almaktadır.

Mutrib götür **kopuzı** yüri çeng ü nâyı ko

Besdür cihânda 'ârife çeng ü çegâne cönk (G. 177 / 6)

1.7. Çegâne

Türkiye'de halk müziğinde sert tahtadan yapılma dört parçanın parmaklara takılarak ritim tutulan; Türk geleneksel müziğinde ise usul vurmakta kullanılan bir ritim çalgısıdır (Aktüze, 2003: 135).

Süheylî Divanı'ndaki bir beyitte çegâne geçmektedir.

Mutrib götür kopuzı yüri çeng ü nâyı ko

Besdür cihânda 'ârife çeng ü **çegâne** cönk (G. 177 / 6)

1.8. Def

Def, yakın ve Orta Doğuda çok eskiden beri usül vurmada kullanılan, yalnızca bir tarafı deri ile kaplı olan dar kasnağın kenarında açılmış oyuklarda ince pirinçten yapılma sekiz kadar ince, küçük ve çift zil bulunan, parmak uçlarıyla çalınan, tef adı da verilen vurmali çalgıdır. Klâsik şiirde çeşitli benzetmelerle şiirlerde sıkça anılan def, daha çok âşığın gönlünü veya sevgilinin yüzünü temsil eder (Aktüze, 2003: 144).

Süheylî Divanı'ndaki 5 beyitte def yer almaktadır.

Yüzün **def** kâmetün çeng itmeyince bezm-i fûrkatde

Sen iy mutrib yüri kanûn-ı 'ışkı çalabilmezsin (G. 275 / 2)

1.9. Kudûm

Kudûm, Türk musikisinde bir usul vurma aletidir. İçi boş, çoğu zaman Hindistan cevizinin büyüğünden, üstüne deri gerilerek yapılan birbirine ekli küçük dairedir. Küçük iki sopa ile çalınır. Klâsik şiirimizde kudûm "ayak basma, gelme" anlamlarıyla uygun olarak kullanılmıştır (Öztuna, 1990: 469).

Süheylî Divanı'ndaki 17 beyitte kudûm geçmektedir.

Kudûmünle n'ola teşrîf kılsan bezm-i 'uşşâkı

Ehibbâ muntazır âlât-ı meclis cümle âmâde (G. 304 / 2)

1. 10. Kûs

Osmanlıların geleneksel askeri müziği olan mehter müziğinde kullanılan vurmali çalgılardan biri olan kôs anlamına gelir (Öztuna, 1990: 464).

Süheylî Divanı'ndaki 3 beyitte kûs yer almaktadır.

Baş agrısıdır her birisi anların iy şâh

‘İşk ehline tabl ü ‘alem ü **kûs** gerekmez (G. 120 / 2)

1. 11. Tabl

Vurmalı çalgıların en eskisi olan davul her ülkede kullanılan, değiğik türleri de olan, deri ya da plastik kaplı; tahta, toprak, metal gövdeli, tokmak ya da değnekle çalınan; önceleri Türkçede, tomruktan kaynaklanan Tümrük, Tömrük, Dümruk gibi adlarla tanımlanan, Arap etkisiyle Tabl sözcüğünden üretilen davul kelimesidir (Aktüze, 2003: 142).

Süheylî Divanı’nda yer alan 5 beyitte tabl geçmektedir.

Çalınup **tabl** ü nefir uruldı yir yir kûsler

Tutdı sahn-ı kâ’inâtı yine hûy ü hây-ı ‘ıyd (K. 19 / 4)

1. 12. Nevâ

Nevâ ses, seda, makam, ahenk, name anlamlarının yanında en eski makamlardan biridir. Bu makam uşşak dörtlüsüne rast beşlisi katılarak yapılmıştır. Seyri çıkıcıdır, inici şekline tahir denilmektedir (Devellioğlu, 2003: 826).

Süheylî Divanı’nda yer alan 2 beyitte nevâ geçmektedir.

Bülbülâsâ gülşen-i kûyında yâruğ her seher

Nagme-sâz ü **hoş-nevâ** mürę-i hoş-elhânlar bizüz

1. 13. Râst

Türk mûsikisinin en eski ve en yaygın makamlarının başında gelir. Klasik devirde rast ana makam ve dizisi de ana dizi olarak kabul edilmiştir. Gerek sanat mûsikisi gerekse halk mûsikisinin büyük küçük her çeşit formunda yaygın biçimde kullanılmıştır (Suphi, 1933: 54).

Süheylî Divanı’ndaki 2 beyitte râst geçmektedir.

Ruhı sâfi olup gül gül surâhî eylesün gulgul

Nevâ-yı nagme-i bülbül yaraşsun **râst** u nev-rûze (G. 317 / 3)

1. 14. Sûznâk

Türk sanat müziğinde basit makamlar grubuna dahil makamlardan biri olan Sûz-nâk dizisi, pest tarafta Râst beşlisine, tiz tarafta Hicaz dörtlüsünün eklenmesinden meydana gelmektedir (Müzik Ansiklopedisi, C.4/1992: 1146).

Süheylî Divanı'ndaki 3 beyitte sûznâk yer almaktadır.

Geh nây-ı nâlegâh gehî âh-ı **sûznâk**

Çıkdı sabâha meclisümüz söz ü sâz ile (G. 303 / 2)

Sonuç

Süheylî Divanı'nda maddî kültürü yansıtan unsurlar olarak 11 musikî âleti ve 3 musikî makamı tespit edilmiştir. Divanda musikî âletlerine toplam 79 beyitte, makamlara ise 7 beyitte yer verilmiştir. Divanda musikî âletlerinden toplam 23 beyitle en fazla keman şiiirlerde anılmıştır. Musikî âletlerinin ve makamlarının daha çok birbirleriyle ilişkili olarak tenasüp ve birden fazla anlama gelecek şekilde tevriye sanatıyla şiiirlerde anıldığı belirlenmiştir. Bunun yanı sıra âşîğın yahut sevgilinin çeşitli özelliklerine benzetilmeleri bakımından benzetme sanatıyla anıldığı beyitler de divanda yer almaktadır. Sonuç olarak Süheylî Divanı'ndaki musikî âletleri ve makamları üzerinden divan şairinin zihniyetine maddî kültürün ne derece etkili olabildiği, şiiirlerin yapıtaşları arasında kültürel unsurların ne sıklıkla yer alabildiği bir kez daha ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

AKTÜZE, İrkin, Müziği Anlamak, Ansiklopedik Müzik Sözlüğü, Pan Yay., İstanbul, 2003.

DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 2003.

HARMANCI, M. Esat, Süheylî, Ahmed Bin Hemdem Kethudâ, Dîvân. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, İznik, 2007.

Müzik Ansiklopedisi, "Sûz-nâk", Sanem Matbaası, C. 4., s. 1146, Ankara, 1992.

- ÖZTUNA, Yılmaz, Büyük Türk Müsîkîsi Ansiklopedisi I-II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Türk Müsîkîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, AKM, Ankara, 2000.
- PALA, İskender, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Leyla İle Mecnun Yay., İstanbul, 2002.
- SARI, Mehmet, Divan Şiirinde Toplum ve Sosyal Hayat, Osmanlıca Örnek Metinlerle Edebiyat Araştırmaları, Anıl Matbaa, s. 27-32, Ankara, 2007.
- SEFERCİOĞLU, Nejat, Divan Şiirinde Müsîkî İle İlgili Unsurların Kullanılışı, Osmanlı Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yay., C. 9, s. 649-668, Ankara, 1999.
- SUPHİ, Ezgi, Nazari ve Ameli Türk Musikisi, İstanbul Konservatuvarı, C. 1, İstanbul, 1933.

**COMPARATIVE STUDY OF A WRITER'S AND
TRANSLATOR'S PSYCHOLOGY IN THE ENGLISH
TRANSLATION OF "KECHA VA KUNDUZ"**

Kasimova Rano Rakhmatulloevna,

*Bukhara State University, English Literature and Stylistics Department,
Doctor of Philosophy (PhD), a senior lecturer,*

ranokasimova77@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3827-435X

Abstract

The socio-political and linguocultural aspects impact on the author's psyche while creating a particular work. The writer also takes into account the level of the recipient's cognition, his state of protention and retention. The cognition process creates a communication between the writer and the recipient, that is, the reader uses his creative imagination, thinks like a writer. In particular, this attitude plays an important role in understanding the psyche of the writer first, then the characters, their behavior, created on the basis of the dynamic principle of psychological analysis. The nature of the protagonist is usually illuminated by the author through natural landscapes, his mimics and external psychophysiological signs. The reader is allowed to see and hear the protagonist's actions which are not described explicitly. Depending on the cognition and the ability of the artistic imagination of the reader such an image can be accepted differently. The recipient can play a role of an actor, interpret it as a director, or remain at the level of an ordinary spectator. The translator, as a reader, also takes on the responsible task of correctly interpreting the content and psyche of the work and conveying it to the representatives of other languages. In our article, we aimed to compare the original and English translations of "Night and Day" and clarify the psychology of the author and translator.

Keywords: socio-political aspects, linguocultural factors, protention, retention, psychology

The terms psychology and psychologism, literary psychologism, in particular are considered to be one of the actual discussions. The scientists suggested different views and points while describing these terms. There is no a distinct border. James S. Holms gave his ideas about Translation Psychology as follows: “Psychologists have developed and are developing highly sophisticated methods for analysing and describing other complex mental processes, and it is to be hoped that in future this problem, too, will be given closer attention, leading to an area of study that might be called translation psychology or psycho-translation studies”¹.

A. Andreev described psychology as inner feelings: “Human inner experiences, in other words, psychology has always existed in literature, and it is natural, because psychology is one of the levels of personality, it is impossible to avoid it while studying the personality. According to the scholar Psychologism includes at least 3 aspects according to the object of research:

- ✓ Psychology of the author;
- ✓ Psychology of the hero;
- ✓ Psychology of the reader or recipient².

However, in recent years, as a result of “improving the translation and the system of publication of the best examples of world literature into Uzbek and masterpieces of Uzbek literature into foreign languages”, readers are able to read many works in translation. The content of an original work of art is conveyed to the recipient of the target language through a translation made by the translator.

The socio-political and linguocultural aspects impact on the author’s psyche while creating a particular work. The writer also takes into account the level of the recipient’s cognition, his state of protention

¹<https://www.tau.ac.il/tarbut/tirgum/holmes75.htm> James S. Holms, 1988 (11975). “The Name and Nature of Translation Studies”. – Amsterdam: Rodopi, pp. 66-80.

²Андреев А.Н. Целостный анализ литературного произведения: учеб.пособие для студ.вузов. – Минск: Электронная книга БГУ, 2003. –143с.

and retention. The cognition process creates a communication between the writer and the recipient, that is, the reader uses his creative imagination, thinks like a writer. In particular, this attitude plays an important role in understanding the psyche of the writer first, then the characters, their behavior, created on the basis of the dynamic principle of psychological analysis. The nature of the protagonist is usually illuminated by the author through natural landscapes, his mimics and external psychophysiological signs³. The reader is allowed to see and hear the protagonist's actions which are not described explicitly.

D. Quronov taking into account the ideas of V.A. Kovalev says that this type of characters stand close to the characters of dramatic works⁴. Some literary critics consider them as dramatic method of psychological analyses. Depending on the cognition and the ability of the artistic imagination of the reader such an image can be accepted differently. The recipient can play a role of an actor, interpret it as a director, or remain at the level of an ordinary spectator. The writer observes surroundings with the scope of his psychological possibilities and describes them as if he were a protagonist. As the author knows his character's psychology better thinks that it is insignificant to give each detail while writing his work. It is interpreted as the unconscious side of the creative action on one hand and classified as the creative technique on the other. The translator, as a reader, also takes on the responsible task of correctly interpreting the content and psyche of the work and conveying it to the representatives of other languages.

Translation is both receptive (cognition) and reproductive (recreation) activity. The views given above can be confirmed with the passages below.

In the house of Razzaq Sufi Zebi stands out as a miracle of generous nature. The method of psychological parallelism used at the beginning of the novel takes the reader into the world of the protagonist. The enjoyment of nature, life and freedom that we see in the lyrical landscape painting is in harmony with the feelings of the girl's heart.

³www.ziyouz.com kutubxonasi Dilmurod Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. – B. 189.

⁴ Ўша жойда: 189.

Landscape painting:

Source text:

Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиклай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди... Толларнинг кўм-кўк сочпуклари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай селкиллаб тушмоққа бошлади. Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг гамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсаларда, бўшалган қул сингари эркинлик нашъасини кемира-кемира илгари босадилар. Симёгочларнинг учларида якка-якка қушлар кўрина бошлади. Биринчи кўринган кўклам қуши биринчи ёрилган бодроқ нашъасини беради. Бултур экилиб, кўп қошларни қорайтирган ўсма илдизидан яна бош кўтариб чиқди... Мулойим қўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкам! Эркакларнинг гуллик дўпписига тегмай, яланг аёллар билан, уларнинг сочлари, гажаклари ва рўмол популари билан ҳазиллашиб ўйнаган салқин шабада... Кўклам нашъаси билан шўхлик қилади.

*Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?*⁵

Target text:

The joy of spring comes just once during a year, again started to fulfill hearts with happiness. Again the nature got alive slowly...

The branches of trees again began laughing, though there are flowing sadly a bit, but enjoying sense of freedom like a slave got free at east. Lonely birds started to appear on the electric wires. The first bird appeared in the spring gives such a great pleasure that it cannot be described. The grasses and plants started to blossom... the wind, which did not dare to touch the headwear of men and was playing with women's hair, was blowing...the wind was enjoying the pleasure of the spring.

*Why life becomes very sweet in spring?*⁶

Inner feelings of the girl:

ST:

⁵Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг таҳририяти, 2000. – Б.3.

⁶ Chulpon. Night and Day. Novel. – Tashkent, 2014. – P.12.

*Зеби (Зебиниса)нинг қиши ичи сиқилиб, занглаб чиққан, кўнгли баҳорнинг илиқ ҳовури билан очила тушган; энди, устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам, аллақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди.*⁷

ТТ:

*Getting tired of winter's burden Zebi's heart wished to leave for the nature and enjoy spring's beauty.*⁸

But the girl's feelings, desires and aspirations are deep in the deepest layer of her heart, and the writer skillfully shows the process of their emergence. The reader first sees Zebi in the following situation:

СТ:

*Отаси бомдоддан кирмаган, онаси сигир соғиши билан овора, ўзи кичкина саҳни супуриб турган вақғида ташқари эшикнинг бесаранжом очилиши Зебининг кўнглини бир қур сескантириб олди. Бир қўлида супургиси, бир қўли тиззасида - ерга эгилган куйи эшик томонга тикилиб қолди.*⁹

ТТ:

*Her father had not returned yet from morning pray, mother was busy with cows in the shed, and she was sweeping the yard of house, as the sudden open of the door made her bother for a moment. She kept staring at the doorway holding the broom and putting her hand on her knee.*¹⁰

We see that the writer, who has entered the soul of the protagonist, perceives the universe with her senses (“the chaotic opening of the door”), that is, he uses the method of introspection. The writer notes the psychophysiological change (tremor) in the protagonist, but does not say what is happening in her heart. A natural question arises in the mind of the reader: what happened to the restless heart of the girl, who was tired of the bridesmaids, shuddering from the “chaotic opening” of the door? Relying on the psychological

⁷ Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг таҳририяти, 2000. – Б.3.

⁸ Chulpon. Night and Day. Novel. – Tashkent, 2014. – P.12.

⁹ Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг таҳририяти, 2000. – Б.4.

¹⁰ Chulpon. Night and Day. Novel. – Tashkent, 2014. – P.12.

possibilities available to him and arising from a specific life situation, the reader first naturally thinks that in the heart of a girl there is a sweet anxiety, a terrible hope; the protention process takes place. But Zebi's conversation with a friend who came to the door quickly dispels that idea.

ST:

“Салти энди гап очди:

- *Эрта саҳарлаб чопганим бекор эмас...*
- *Мен ҳам сезганман... Юрагим бир қур сесканиб ҳам олди...*
- *Нимага, ўртоқжон?*
- *Ўзингиз билган совчилар балоси-да... Қиш ичи кети узилмади.*
- *Менам безганман, жоним қақа... Шунинг учун бир қишлоққа чиқиб келсакмикан деб эдим...*
- *Нимасини айтасиз... Ариқдаги сув ҳам музнинг тагидан чиқади-ку¹¹.*

TT:

Salti (Saltanat) hadn't explained her coming's reason yet, after greeting both talked about private talks and their embroidery making in brief. Then Salti made her first step:

- *My coming early in the morning is not reasonless...*
- *I have noticed that, of course, my heart had troubled a bit.*
- *Why, my dear?*
- *Those matchmakers, you know, during the winter they got me bored by their demand...*
- *So did I, darling. That's why I am going to depart out of city...*
- *You are absolutely right. They say water in the ditch had been frozen out of ice...¹²*

Zebi's face was exhausted. Both of her cheeks, especially, her anxious eyes staring at the quilted bed looked like the surface of a glass

¹¹Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг таҳририяти, 2000. – Б.5.

¹²Chulpon. Night and Day. Novel. – Tashkent, 2014. – P.13.

covered with steam. On the contrary, Salti's face was like a shining star, cheerful, and free from any anxiety, reflecting waves of joy emanating from the deep corners of her heart. That's why she didn't notice the heaviness and sadness in Zebi's words later. We see that Cholpon tries to reveal the spirit of the protagonist using psychological contrast at this point. It should be noted that the problem of match makers, who really worried Zebi, does not seem to worry Salti much and her friends' answer "*So did I, darling*" was given with satisfying feeling.

It is evident that both girls are at the age of 15 or 16 which was the very time and the girls are prepared psychologically for getting married at that period. Salti's heart, as it is for most girls in the same situation: she has some sweet dreams about her future marriage, while at the same time worrying about the abstract aspects of the new marriage itself. Unlike Zebi, Salti has no apparent reason for great concern, so she couldn't help but notice the "heaviness and frustration in her friend's words".

Zebi, on the other hand, has good reason to be seriously concerned about the 'bridesmaids issues': first, the girl is alarmed with family life as she sees the relationship between her parents; secondly, she is also afraid to think of the actions of her father, who disrespects others. The despair in the girl's heart, frustrated by these worries, overshadows the vitality and the splendor, which is inherent in her nature. That is, Zebi, who feels like a cage in a family environment, is forced to restrain her feelings, to keep her soul in a cage of the body. But what is inside cannot go unnoticed, for no matter how changeable a person's feelings may be, the inner 'core' that defines his nature is stable. The same can be seen in Zebi's conversation with her friend.

ST:

– *Тенг-тўшларимиз билан бир бориб келмоқчиман. Сизни ҳам олиб бораман...*

– *Қачон?*¹³

TT:

¹³Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг тахририяти, 2000. – Б.5.

– Then the girl suggested me to visit her house in spring. So, I have decided to go for she made suggestion again recently. I will take you up together...

– **When?**¹⁴

Salti understands much more things from the short question of Zebi. The question indicates that Zebi is too eager to go outside right now taking her paranji at hand. Zebi's wish to go far away derives from her desire to be in her own element. Psychological contrast between Zebi and Salti disappears when Zebi grants freedom to her feelings. Two young girls feel happy. The writer describes believably and vividly the changes of psychological state.

Inspite the fact that Salti's suggestion made Zebi happy, she opened her eyes wide bashfully when she thought she needed permission from her father. The girl, who was forced to lower the curtains of joy, now waits for her father in disbelief, impatiently, asks her mother: "Father seems to be late." The girl, whose whole body is full of hope, can't do anything but suffer from mental stress forgets her guest sitting at the table waiting for tea.

It is obvious that the dynamics of external signs allows the reader to imagine the dynamics of the mental process going on in the protagonist associated with her emotions, thoughts. Zebi, who forgot her guest with her worries, greeted her with an apology.

ST:

– Ўртоқжон, — деди, — отам авродда ўтириб қолди, шекилли, шунақа одати бор. Эндиёқ кириб келса керак. Хафа бўлманг-а?

Бу сўнгги жумланинг айтилишидаги самимият бир-бири билан қалин ўртоқ тутишган ёш қизлардагина бўлади. «Хафа бўлманг-а?» деб турган вақтида Зебининг юзини кўриш керак эди! Бир қўлида супурги, бир қўли тиззасида, супурги ҳам ердан узиб олинган эмас, фақат бош юқори кўтарилгану бутун вужуд Салтининг ихтиёрида! Кўнгил, орзу, севги, севинч... — булар

¹⁴Chulpon. Night and Day. Novel. – Tashkent, 2014. – P.13.

ҳаммаси Салтига томон учади, унга томон отилади, уни ўраб, уни айлантириб, уни қучади! Зебининг юзларидаги — ойдай тиниқ ва қуёшдай ёруқ бу ҳолат моддий ҳақиқатлар қадар очиқ кўринарди¹⁵.

ТТ:

– *My darling. Father got late today. Don't be upset. All right?!*

The last words of Zebi were so sincerely that Salti didn't miss them by; therefore leaving that question unaware, she hurried to help.

However, Zebi got ashamed to give the broom on her friend hand. But Salti continued insisting on and began sweeping. Then Zebi hurried to take broom, but Salti didn't give, so both friends ran from each other in order to get broom so happily and forgetting all troubles of the world¹⁶.

Zebi's apology is to the point, because she forgot her guest. While saying "Don't be upset?" she pleads not to be offended by her father, but by her and the words about her father explain the reason of her "sin". In this excerpt, it should be noted that Cho'lpon is showing the way to accept the hero "We need to see Zebi!"

The important thing is that this is done without being noticed: the writer "infects" the reader with his charm, as a result of which he does not even notice that he is trying to see with his own eyes the state of Zebi's face which is "moon-like clear, and sun-like". When we imagine the expression on Zebi's face it seems natural and psychologically justified that Salti is delighted at seeing her, forgetting all the worries of both girls and getting into the spirit of childhood.

In general, Cho'lpon doesn't often note psychophysiological (facial expressions) changes in the protagonist while describing the

¹⁵Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг тахририяти, 2000. – Б.7.

¹⁶ Chulpon. Night and Day. Novel. – Tashkent, 2014. – P.14.

image of Zebi. It is known that all senses have their own special tone of voice, facial expressions and gestures. Accordingly, in the dynamic principle of mental analysis, psychophysiological parallels are understood as one of the elements modifying the mental state of the protagonist at a given time. Although Cholpon does not pay enough attention to this, he replaces it at the expense of the artistic sympathy awakened in the reader towards his protagonist. The fact is that the reader has observed a lot of facial expressions in everyday life, has a certain idea about them.

Due to the presence of artistic sympathy, the reader who enters Zebi's psyche through her words easily recovers the psychophysiological state in his mind (schematically, this process is as follows: Zebi's actions and words at a certain time – mental state – the corresponding facial expression).

In psychology, there are strong, medium, and moderate sensations, the formation and course of which are different. For example, strong feelings (affect) appear very quickly for obvious reasons and last for a short time. In this case, a person's thinking becomes dull and his will is paralyzed. In Zebi, such a situation is observed when her father comes home and asks "What a mess if here?" Two young girls stood like a tree struck by lightning.

We see that Zebi's sense of fear is very strong at that moment, so her will is paralyzed and "frozen in place". At the same time, she didn't even think about the consequences of what happened (let's say her father's permission) because she had also lost the ability to think for a while. As soon as she leaves the state of affect, the girl's mind becomes clearer, and she begins to think about the consequences of what happened:

After seeing this situation of the Sufi, the two girls lost all hope. Zebi could not hide this disappointment:

ST:

– *Ўйнашмай ўлайлик, энди отам ҳеч қаерга чиқармайди... Салти ҳам ўз ташвишини англапти:*

– Нима қиламиз энди? Сиз бормасангиз, мен ҳам бормайман. Энахон тоза койийди-да.

– **Тек ўтирган бўлсак** кўнгли юмишармидикан? – деди Зеби¹⁷.

Although the writer is limited to saying that Zebi was disappointed, the process going on in her psyche is understood a little more broadly. The girl tries to survive the onslaught of despair that overwhelms the hope that has been burning in her heart. That is why her words show remorse for giving free rein to her feelings and, consequently, feelings of resentment towards herself and her friend. It is no coincidence that she expresses her double remorse: the girl, whose whole body is full of hope, tries not to be disappointed, sometimes blaming herself, sometimes complaining about her father's frustration. For Salti, going to the village is a necessity of satisfying the heart of her friend Enakhon but for Zebi is just necessity of leaving. This difference can be seen when Zebi begs her father.

Getting her father's permission is as important as life and death for Zebi. That is why her joy when her father agrees, although the writer describes the situation of both girls at the same time, is ten times more than Salti's joy. Here, too, the state of affect is observed.

Concluding all, it can be said that translation process has reached new directions. Nowadays the scholar's are investigating the psychology of the translators and the way how the author's psychology and the environment impact on the translator which causes the difficulty and the process of translation which includes the study of the lexical, grammatical, phraseological problems is out of the sphere of literary translation.

The list of used literature:

1. Андреев А.Н. Целостный анализ литературного произведения: учеб.пособие для студ.вузов. – Минск: Электронная книга БГУ, 2003. –143с.

¹⁷ Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. – Тошкент: «Шарк» нашриёт матбаа концернининг тахририяти, 2000. – Б.8.

2. Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. – Тошкент: «Шарқ» нашриёт матбаа концернининг тахририяти, 2000. – 287 б.
3. Chulpon. Night and Day. Novel. – Tashkent, 2014. – 185 p.
4. www.ziyouz.com kutubxonasi Dilmurod Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish.
5. <https://www.tau.ac.il/tarbut/tirgum/holmes75.htm> James S. Holmes, 1988 (1975). “The Name and Nature of Translation Studies”. – Amsterdam: Rodopi, pp. 66-80.

**TARİH BOYU GİRESUN YÖRESİ HALK OYUNLARI VE
MÜZİKLERİNİN GELİŞİMİ**
**DEVELOPMENT OF FOLK DANCES AND MUSIC OF
GİRESUN REGION THROUGHOUT HISTORY**

Öğr. Gör., Gökhan HAMZAÇEBİ

*Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Giresun,
gokhanhamzacebi@gmail.com*

ORCID ID: 0000-0003-2380-0759

Doç. Dr., Mehmet ÖZMENLİ

*Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Giresun,
mehmetozmenli@hotmail.com*

ORCID ID: 0000-0002-8616-0712

Özet

Halk müziği ve oyunları, halkın gönül dünyasından doğan kendi geleneksel kültür özellikleriyle yarattığı bir folklor ürünüdür. Dünya üzerinde kalıcı yeri olan Anadolu folkloru, yöresellik ve coğrafi özellikler bağlamında daha fazla özel ayrıntılara sahiptir. Bundan dolayı çeşitli disiplinler arası bir yaklaşımla bölgesel ve yöresel olarak incelenmesi gerekir.

Karadeniz bölgesi tarih boyunca birçok topluluklara ev sahipliği yapmış kadim bir bölgedir. Karadeniz kıyıları özelde Giresun bölgesi kültürel ve Folklorik açıdan kıyafet, müzik, dans, ezgi ve ritim zenginliğine sahip olup birçok toplumun kültürel özelliklerini de barındıran önemli bir bölgedir. Karadeniz'in kuzeyinde M.Ö. VIII. yüzyıla kadar yaşayan ve Kırım bölgesinden, Anadolu Karadeniz'ine gelen Kimmerler ile onları takip eden, tarihi folklorik ve kültürel yapıları ile dikkat çeken İskitler, Giresun yöresindeki ilk topluluklardır. Giresun yöresinde folklorun oluşmasında ve şekillenmesinde Kıpçak ve Peçenekler gibi diğer Türk toplulukları da büyük rol oynamıştır. Farklı

toplulukların olması yüzyıllar içerisinde kendi içinde kültürel etkileşimler yaşatmış ve Giresun özelinde, sonuç olarak kültürel ve folklorik zenginliği ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada, Giresun folkloru özelinde dans yapıları müzik ve kıyafet unsurlarının tarihsel benzerliklerinin ortaya konulması ve araştırma için belirlenen konuların temellendirilmesi ve yönlendirilmesi için literatür taraması yapılarak konuyla ilgili bilgiler toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz Tarihi, Halk Oyunları, Müzik, Giresun Yöresi.

Abstract

Folk music and dances are a folklore product created by the people's own traditional culture, which is born from the heart of the people. Anatolian folklore, which has a permanent place in the world, has more special details in the context of locality and geographical features. Therefore, it should be examined regionally and locally with a diverse interdisciplinary approach.

The Black Sea region is an ancient region that has hosted many communities throughout history. The Black Sea coast, especially the Giresun region, is an important region that has cultural and folkloric dress, music, dance, melody and rhythm richness and also contains the cultural characteristics of many societies. Living in the north of the Black Sea, BC. VIII. century and from the Crimea region, the Cimmerians who came to the Anatolian Black Sea Region and the Scythians who followed them and attracted attention with their historical folkloric and cultural structures are the first communities in the Giresun region. Other Turkish communities such as Kipchak and Pechenegs also played a major role in the formation and shaping of folklore in the Giresun region. The existence of different communities has led to cultural interactions within itself over the centuries, and as a result, its cultural and folkloric richness has emerged, especially in Giresun.

In this study, information about the subject was collected by making a literature review in order to reveal the historical similarities

of dance structures, music and clothing elements in Giresun folklore, and to ground and guide the subjects determined for research.

Keywords: Black Sea History, Folk Dances, Music, Giresun Region

Giriş

Bugüne kadar Dünya tarihine bakıldığında medeniyet ve uygarlık kuran tüm toplumlar yerleşim yerleri olarak verimli ovaları, dere ve su kenarlarını, sahil kenarları gibi bölgeleri seçerek kalıcı yerleşim kurdukları bilinmektedir. İnsanlar için yaşam kolaylığı sağlayan bu elverişli ve bereketli yerler kültür, sosyal- kültür ve folklorik kültürlerin oluşmasına da yol açmıştır.

Tarih, antropoloji, psikoloji, etnoloji, sosyoloji gibi birçok bilimin içinde yer alan kültür, kendisini bu bilimlerin tanılarında yer bulmaktadır. Aslında kültürü bu bilimlerin her birinin içinde farklı bir biçimde ve farklı yönleriyle görmekle birlikte kültür, insanlığın yarattığı her şeydir. Daha doğrusu insanların maddi ve manevi tüm olanaklarını ortaya koyup ürettikleri her türlü eserlerdir.

Kültür kavramı dilimize Amerikan ve Fransız gibi iki farklı tanımla ve iki farklı kaynaktan gelmektedir. İrfan anlamına gelen Fransızca karşılığı ve medeniyet anlamına gelen Amerika İngilizcesinin karşılığına bakıldığında anlam bakımından, İrfan kelimesi manevi kültürü, medeniyet kelimesi maddi kültürü tanımlamaktadır. Sosyolog ve antropologlar büyük bir çoğunluğu "medeniyet" kelimesini kullanmayıp "kültür" kelimesini tercih etmektedirler (Arslanoğlu, 2000: 2).

Çalışmamıza konu olan tarih boyu Giresun yöresi halk oyunları ve müziklerinin gelişimi kısmen maddi ve çoğunlukla manevi açıdan Giresun kültürüne bakılıp, folklorik açıdan bu kültürün nasıl şekillendiğini tarihsel izlerini aramak ve asırlar boyu yaşamış medeniyetlerin günümüze taşıdıkları yapıtları inceleyerek açıklık kazandırmaktır. Karadeniz'in bugünkü folklorik kültürüne bakıldığında, dans, müzik, edebiyat, inanç, gibi öğelerin Türkmen

kültürü ile bağlantısı görülmektedir. Türklerin yaşanılabilir alan arayışları, savaşlar ve çeşitli nedenlerle buldukları yerlerden daha verimli yerleşim alanlarına gittikleri bilinmekte ve konuşlandıkları yerlerde kültür oluşturdıkları bilinmektedir. Bu nedenle Türkmen unsurlarının ve kültürel değerlerinin Giresun'da hâlâ var olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Kadim bir tarihi ve geçmişi olan Giresun ili, geleneksel dans, müzik ve halk kültürü açısından zengin bir yöre olarak bilinmektedir. Asırlar boyunca sözlü ve sözsüz birikimleri, davranışlar yoluyla ortaya koyduğu kültürel faaliyet ve folklorik eserlerle, kadim geçmişten buyana damgasını vuran yöre halkı, bu davranışlarıyla ilgisi ve alâkası olmayan toplum ve toplulukları kendilerine hayran etmeyi başarmıştır. Yöredeki birtakım mekânlara kalıcı olarak koyduğu eserleri ve her ihtiyacında istifade ettiği dans ve müziğini günümüze kadar taşıyarak ileriye aktarmayı bilmişlerdir. Kimmerler'den Çepni boyunun devletleşmiş yapısı olan Hacıemiroğulları'na kadar oluşan bu kültürel birikimler günlük ihtiyaçlarında tutun, dans, müzik, giyim kuşam ve hayvancılık faaliyetlerinde de aynı hassasiyeti gösterdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Çepni Türkmenlerinin çoğunlukta olduğu Hacıemiroğulları; Orta Karadeniz Bölgesi'nin tamamı olan, Ordu ve Giresun ilini kapsayan Harşit Çayı ile Melet Irmağı arası ve sahilde Samsun'un doğusu ile Trabzon'un batısı, iç bölgelerde ise Tokat'ın kuzeyini, Müslüman Türklerin vatanı hâline getirdiği bilinmekte olup, fetih ve iskân politikası uygulamışlardır (Demir, 2015: 11). 'Hacıemiroğulları' dönemine kadar diğer Türk Topluluklarının da Giresun'da hakimiyet kurması, kültürel ve folklorik açıdan günümüze kadar birçok sözlü ve sözsüz eserler bırakmasına neden olmuştur. Sözlü geleneğe dayanan folklor, Giresun'da tarih boyunca değişerek gelişim sürecini devam ettirmektedir. Kişilerin gönül dünyalarını yansıtan folklorun tüm unsurlarını gelişim süreci içinde barındırmaktadır. Folklor, halkın ürettiği ve bu üretimleri tükettiği maddi ve manevi unsurlar bütünü olarak da ifade edilebilir.

Folklor terimini ilk defa İngiliz bilim insanı William John Thoms 1846 tarihinde Athenaeum dergisinde Ambrose Merton takma

adlı yazısında kullanmıştır (Tan, 2013: 237). Aslında W. Thoms bu yazısında halkı, taşra ve ilkel halk olarak tanımlarken, Folkloru; antropoloji, sosyoloji, sosyal psikoloji biliminden ayırarak farklı bir bilim dalı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, Türkiye’de ilk olarak folklor tanımını Nail Tan yazısında aynen şöyle ifade etmektedir. “Yapılan araştırmalara göre, folklor/halk bilimini ülkemizde bir bilim dalı olarak değerlendirip kamuoyuna tanıtan ilk yazıları 1913 yılında Ziya Gökalp (1876-1924), 1914 yılında da M. Fuad Köprülü (1890-1966) ve Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949) yazmışlardır. Ziya Gökalp 1913 yılında Halka Doğru dergisinin 23 Temmuz 1913 tarihli sayısında (S 14) Halk Medeniyeti 1/Başlangıç başlıklı makalesinde folkloru bir bilim dalı şeklinde tanıtmış, Osmanlı Türkçesindeki karşılığının da “halkiyat” olduğunu belirtmiştir” (Tan, 2013: 238). Tarih boyu Kimmerler, İskitler, Kıpçaklar, Peçenekler gibi Karadeniz bölgesinde ve özelde Giresun yöresinde medeniyet kurmuş (Özmenli, 2014: 37-44), Karadeniz kıyılarına yerleşen Türkmen toplulukları Giresun folkloruna ve folklorun kadrolarından olan halk oyunları ve halk müziklerinin gelişimine önemli katkılar sunmuşlardır.

Ön Asya’nın bilinen ilk Türkleri Kimmer ve Sakaların (İskit) Karadeniz Bölgesi’nde yerleşmiş oldukları bilim âleminin ortak görüşle kabul ettiği bir gerçektir (Brendemoen, 2002:13). Kimmer ve Sakalarla ilgili önemli ve ayrıntılı bilgiler, *Atinalı Ksenophon* 'un (MÖ 430-355), *Anabasis* (MÖ 400-401) adlı eserinde yer almaktadır (Özmenli, 2014: 26). Ksenophon’un “Scythenler” diye adlandırdığı insanların devlet yapısı taşımayan İskit toplulukları olduğu konusunda görüşler vardır (Türkyılmaz, 1995: 37)

Kimmer Dönemi, Karadeniz’in kuzey kıyılarından başlayarak ve çeşitli kavimlerin en eski çağlardan beri mücadelelerine sahne olan Kuzey Kafkasların olduğu çevrede en belirgin çağ olarak tanımlanır (Ayan, 2010: 25). Kimmer kültürü birçok arkeologlar tarafından da kabul gören "Srubnoy kültür"ünün gelişimi sonucunda oluştuğu bilinmektedir. Bu dönemde Srubnoy kültürünün sabatinov evresinin Kuzey Karadeniz etrafına yayıldığı görülmektedir (Novruzlu, 2017: 207).

Birçok bilim insanı tarihçi ve sanat tarihçilerinin ortak fikre sahip oldukları konu, Türk tarihinin başlangıç dönemlerinin kültürel açıdan “Anav” Kültürü diye tabir ettiğimiz dönemden itibaren Orta Asya’da görülen kültür dönemleriyle şekillendiğini söyleyebiliriz. Yerleşik hayattan konar-göçer bozkır hayatına geçiş yapıldığı dönem, bozkır hayat tarzının ortaya çıkışı Andronovo Kültürü olarak bilinmektedir (Yıldırım, 2020: 12). Kimmerleri takip eden İskitler, Karadeniz coğrafyasına kültürel birçok katkıda bulunmuşlardır.

Bozkır kültürlü toplumlar arasında önemli bir yere sahip olan İskitler, varlıklarını sürdürdükleri bölgelerde gerek siyasi, gerekse kültürel etkinlikleri ile yaşadıkları dönem içerisindeki değerlerini yazılı ve yazısız kaynaklar ile ispatlamaktadırlar. İskitler; kendilerine özgü inanç biçimi, konar-göçer yaşam biçimleriyle en eski temsilcilerinden olduğu bilinmektedir. Bütün göçebelerde ve dağlı kavimlerde olduğu gibi İskitler’de de ruha inanış düşüncesi köklü bir geleneğe bağlı olmalıdır. Bütün hayatları tabiat ile mücadele ve kaynaşma olan bu insanlar, zaman zaman bir akım korkunç veya garip tabiat olayları ile karşılaşmışlar ve izah edemediklerini iyi ya da kötü ruhlar olarak belirtmişlerdir. İskitler deki bu inanç sosyal yaşantılarında da sıkça görülür ve kültürel yaşantılarını besler (Tarhan, 1969:147). Asya içlerinden batıya doğru olan göçleri sonucu yerleşik toplumlar arasında yaşamaya başlamışlar ve bu inanç geleneği burada da devam ettirmişlerdir (Çalış, 2017: 43). Günümüzde Giresun’da geleneksel inanışlar ve neticesinde folkloruna yansıyan ritüeller sosyal ve içtimai hayat geleneğinde konar-göçer hayat hâlâ devam etmektedir. At besleyiciliğini iyi bilen İskitler, iyi yaşamaktan zevk aldıkları ve şakacı oldukları bazı bilim insanları tarafından konu olmuştur. Aynı zamanda işten kalan zamanlarında ya da boş kalan vakitlerinde kapalı mekân ya da açık mekânlarda çoğunlukla masal anlatımı, şiir, seyirlik oyunlar, davul ve ud gibi telli çalgılar eşliğinde şarkı söyleyerek ve dans ederek geçirdikleri etkinlikleri dünden bugüne getirip gelecekle bağlantı kurdukları bilim insanları tarafından yazılmaktadır (Çakır, 2017: 4).

Halk oyunları, mekânları kullanarak kurgulanmamış doğal ortamında icra edilir. Köy meydanlarında, bahçelerinde, yayla gibi açık alanlarda ya da yörelere göre kapalı dediğimiz mekân olan köy odaları,

horon evi gibi farklı isimlerle anılan yerel eğlencelerin gerçekleştirildiği yerlerdir. Gözlem yoluyla taklit edilerek öğrenilen halk oyunları icra edenler tarafından yeni nesillere aktarılır (Aydın, 2017:290). İskitler 'de ayak basmış oldukları tüm yerleşim yerlerini doğal mekân olarak bildiklerinden dans, müzik, masal ve şiir gibi ürünlerde bu mekânlarda sergilenirdi.

Karadeniz'de özelde Giresun civarında varlık gösteren İskitler, gündelik hayatta kullandıkları giysilerin yanı sıra savaşta ya da seferler sırasında giydikleri kıyafetlerle de kültürel tarihe damga vurmuşlardır diyebiliriz. Günümüzde Giresun yöresinde halk oyunlarında kullanılan kıyafetler özellikle (Kabalak) dediğimiz başlık türü, İskitler' de ki Savaş başlığı ile benzerlik göstermektedir.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları
Genel Kurmay Arşivi 42. ve 47. Giresun Gönüllüleri Alayları

Sonuç

Karadeniz bölgesi tarih boyunca birçok topluluklara ev sahipliği yapmış kadim bir bölge olduğu ve Karadeniz kıyıları özelde Giresun bölgesi kültürel ve Folklorik açıdan kıyafet, dans, ezgi ve ritim zenginliğine sahip olup birçok toplumun kültürel özelliklerini de barındırdığı görülmektedir.

Yüzyıllar öncesinde bilinmeyen başka toprak ve coğrafyalarda ortaya çıkan kültürle giyim-kuşam ile bugünkü Giresun giyim-kuşam

teknikler açısından hiç fark yoktur. Giysilerin kullanım yapıları ne kadar eskiyi göstermişse gösterebilir bugün için de aynı özellikte ve değerlendirilmektedir.

Geniş bozkır coğrafyası üzerinde yayılan kültür, İskitler sayesinde yayılarak genişlediği görülmektedir. İskit dönemine ait kurganlara bakıldığında üretmiş oldukları kültürel eserler günümüze hala ışık tutmaktadır. Bu durum aslında bilinen eski Türk'ler den olan Hun sanatının, İskitlerin anonimleşme sonucu üretmiş olduğu sanatının bir devamı olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır. Ayrıca bu göçebe hayat tarzını benimsemiş İskitlere ait olan buluntulara bakıldığında Giresun kıyafetlerinde ve oyun anlayışında eski Türk sanat eserleriyle bağlantı kurabilmemize imkân vermektedir. Özellikle Hun sanatının, İskit sanatının bir devamı olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

Kaynak

- Arslanoğlu, İ. (2000). “Kültür Ve Medeniyet Kavramları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (15).
- Aydın, E.C. (2017). Halk Oyunları Temsilinde Kültürel Mekân İşlevi, *ZfWT*. Vol. 9 No. 2 (2017) 287-295.
- Ayan, E, (2010). “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 2 Aralık.
- Brendemoen, B. (2002). *The Turkish Dialects of Trabzon*.
- Çakır, A. (2017). İskitlerin Hayat Tarzı Ve Ekonomik Yapısı, *Academia Accelerating the world's research*.
- Çalış, S. M. (2017). “Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 42-60.
- Özmenli, M. (2014). *Giresun Tarihi*. Ankara: Nobel.
- Novruzlu, A. (2017), “Kimmer Kültürüne Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 18 Sayı: 32 / Volume: 18 Issue: 32.

- Tan, N. (2013). “Türkiye’de Halk Bilimi Çalışmalarının 100. Yılına Kutlarken”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, cilt:19, sayı:75.
- Tarhan,T. (1969), İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 23, yıl,1969. İstanbul.
- Türkyılmaz, İ. H. (1995). *Dünden Yarına Tüm Yönleriyle Eynesil*. İstanbul: Eynesilliler Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- Yıldırım, E.n, (2020). Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstiklal Cad. Ankara, Han 65 / 3 Beyoğlu İstanbul.
- Demir N. (2015). Orta Karadeniz Bölgesi’nin 13. Yüzyıldaki Fatih: Kuştoğan Bey, *Journal of World of Turks*, Vol. 7, No. 2.

**TÜRKÇEDE ART ZAMANLI YÖNTEMLE /h/ ÜNSÜZÜ
ÜZERİNE
ON THE /h/ CONSONANT WITH TURKISH DIACHRONIC
METHOD**

Arş. Gör., Hülya ERGENE

*Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü*

hulyaergene90@gmail.com

Özet

Türkçede /h/ ünsüzü, asli bir ünsüz mü yoksa /k/ ünsüzünden değişip tarihi dönemlerde yazı dilinde de yer alan ikincil bir ünsüz mü?

Eski Türkçe döneminde ilk kez rastladığımız /h/ ünsüzü neden Türkiye Türkçesi yazı diline girmemiştir?

Kelime başında ilk kez hangi eserde karşımıza çıktığı hususunda yaptığımız çalışmalar sonucu bizi Eski Türkçe dönemi eseri olan Eski Uygur Türkçesine götüren h, bu çalışmada tanıklarıyla birlikte ele alınmış.

Pek çok tarihi ve modern lehçede hala varlığını sürdüren h, art zamanlı olarak Orta Türkçe dönemi eserlerinde başta, ortada, sonda bulunan şekilleriyle incelenmiş. /h/ ünsüzünün /k/ ünsüzünün değişimi neticesinde mi oluştuğu yoksa asli, mevcut bir ses mi olduğu sorusuna yanıt bulunmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada Türk dilinin tarihi dönemlerinde sıkça rastlanan bu ses olayına, Orta Türkçe döneminde ne kadar sıklıkta ve bu ses olayının hangi kelimelerde görüldüğü hususuna değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: k>h değişimi, Eski Uygur Türkçesi, Orta Türkçe dönemi

Abstract

Is the /h/ consonant in Turkish a primary consonant or is it a secondary consonant changed from the /k/ consonant and used in the written language in historical periods?

Why didn't the h consonant, which we encountered for the first time in the Old Turkish period, enter the written language of Turkey Turkish?

As a result of our studies on the work that we encounter for the first time at the beginning of the word, h, which takes us to the Old Uyghur Turkish, which is a work belonging to the Old Turkish period, is discussed together with its witnesses.

Many historic and modern dialect still existed h, increased time in the Works of the Middle Turkish period beginning, middle, end with the shapes were examined. /h/ consonant of the /k/ consonant to occur as result of the exchange or principal, present a consonant answer to do question that has been studied.

In this study, it will be discussed how often this consonant change, which is frequently encountered in the historical periods of the Turkish language, is encountered in the Middle Turkish period and in which words this consonant change is seen.

Keywords: k > h exchange, Old Uyghur Turkish, Middle Turkish period

Giriş

Türkçede k > h ünsüzüne geçiş ya da k ~ h ünsüzlerinin bir arada kullanımına bağlı olarak Türkçede /h/ ünsüzü asli mi yoksa ikincil bir ünsüz mü sorusuyla bildirimize başlandı.

Eski Uygur Türkçesi döneminde kullanımına ilk kez rastladığımız h, Orta Türkçe dönemi eserlerinde de sıkça karşımıza çıkar. Birçok tarihi evrede yazı diline de dâhil olmuş bu sesin Türkiye Türkçesi yazı diline girmemiş olma nedeni bizi bu çalışmaya yöneltmiştir.

Genel itibariyle art damak olan /k/ ünsüzünden /h/ ünsüzüne değişim sıkça rastlanan bir ses olayıdır. Arka damak /k/ ünsüzü telaffuz

için zor bir sestir. Belli dönemlerde zayıflamış olan /k/, düşme yerine kendi gibi sedasız olan ve teşekkül noktaları aynı olan /h/ ünsüzüne değişmiştir.

Dilde tarih içinde pek çok sesin değişikliğe uğradığı bilinmektedir. Bu sebepten, bugün tek bir ses olarak gördüğümüz bazı şekiller, aslında farklı fonemlerin değişikliğe uğrayarak aynılaşmış halleri olabilmektedir.

Türkçede kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu olmak üzere h sesinin k sesinden değişme ve asli olmak üzere üç şekli vardır. Biz önce h ünsüzünün ilk ortaya çıktığını tespit ettiğimiz Eski Uygur Türkçesi sözlüğünü tarayarak çalışmaya başladık. Ardından Orta Türkçe dönemi eserleri için de o döneme ait sözlükleri taradık ve taradığımız kelimeler listesini vermeye çalıştık.

Eski Uygur Türkçesi Dönemi

Uygurca önemli ünsüz değişimleri ile Orhun Türkçesinden farklılıklar gösterir (Eraslan, 2012: 86-87).

Eski Uygur Türkçesinde daha çok kelime başında rastladığımız bu ses kelime içinde de görülürken kelime sonunda bulunmaz. Eski Uygur Türkçesi döneminde görülen değişimler için A. Caferoğlu'nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü eserinden faydalanılmıştır (Caferoğlu, 1968).

akıtmaq > ahıtmaq “akıtmak”

alkınmaq > alhınmaq

kaçan > haçan “ne zaman, ne vakit”

kaçıg > haçıg “his uzvu”

kadaş > hadaş “arkadaş, akraba”

qaldırmaq > halıtmaq

qalın > halın

qaltı > haltı “kaldı ki, ne zaman ki”

qan > han

kanturmak > ħanturmak

ķarga > ħarga

ķarı > ħarı “koca, ihtiyar”

ķarımak > ħarımak “kocamak, ihtiyarlamak”

ķarın > ħarın “karın”

ķataglanmak > ħataglanmak “gayret ve cehd etmek, çalışmak”

ķatıĝ > ħatıĝ

ķatıĝrak > ħatıĝrak “saĝlam, sapasaĝlam”

ķatun > ħatun “hatun, kraliçe”

ķavsadılmak > ħavsadılmak “birleştirilmek”

ķavsurmak > ħavsurmak “kavuşturmak”

ķayu > ħanyu

ķazganç > ħazganç “kazanç, servet, hazine”

ķazganmak > ħasganmak

ķıl > ħıl “kıl”

ķılınç > ħılınç “iş, fiil, hareket”

ķılmak > ħılmak “kılmak, yapmak”

ķısķa > ħısķa “kıssa”

ķıv > ħıv “devlet, baht”

ķız > ħız

ķobuz > ħobuz

ķolmak > ħolmak “istemek, arzulamak”

ķorkınç > ħorgınç “korkunç”

ķoyın > ħoyın “1. koyun (göĝüs) 2. On iki hayvanlı takviminde bir yılın adı. 3. koyun.

ķul > ħul “kul, köle”

kulak > ħulgak “kulak”

ķunmak > ħunmak “çalmak”

ķurķak > ħurķak “korkak”

ķurtulmak > ħurtulmak “kurtulmak”

ķurtulmak > hutrulmak “kurtulmak”

ķuş > ħuş “kuş”

ķut > ħut “kut, saadet”

oķımak > oħımak “okumak”

oķşamak > oħşamak “benzemek”

toķımak > toħımak “vurmak”

uķmak > uħmak “anlamak, öğrenmek, kavramak”

Karahanlı Türkçesi Dönemi

X. yüzyılda Türklerin İslamiyet ile tanışmaları beraberinde yeni bir kültürle buluşmalarını da sağlamış. Böylelikle Eski Türkçe dönemi yerini İslâm kültür ve medeniyeti altında gelişen yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde ķ~ħ değişimi kelime başında ve ortasında görülmektedir. Kaşgarlı, Oğuz ve Kıpçakların kaf’ı ħ’ya çevirdiklerini söylemektedir (Karahan, 2013: 139). Bu dönemdeki değişiklikler için Karahanlı Türkçesi Sözlüğü taranmıştır (Ünlü, 2012).

aħsak “aksak, topal” DLT, CI, 119-15, TİEM 73 377v/6, RKT 37/38a3
~ aķsak KB 3238

aħsat-“aksat-” DLT, CI, 262-9

aħşam “akşam, gün inme zamanı” DLT, CI, 107-4

aħtar- “aktar-, döndür-, yönelt-” DLT, CI, 219-1, RKT, 29/36b1 =
ağtar- DLT, CII, 74-14

ħan “han, hükümdar” DLT, CI, 82-1, KB 5321

ħatun “hatun, kadın” TİEM 73 307v/5, RKT 32/7a2

ħatunluk “eşlik, zevcelik” TİEM 73 30r/1

hımaru (1) “miras” DLT, CI, 445-17 ~ kımaru “armağan, miras” KB 1356

hımaru (2) “andaç olarak verilen mal; ölen büyük bir adamın malından hakana ayrılan güzel parça; uzağa giden adamın hısımlarına bıraktığı mal” DLT, CI, 445-18

oğşa- (1) “şakalaş-, oynaş-” DLT, CI, 282-22

oğşa- (2) “benze-” DLT, CI, 283-3 = okşa- KB 784

oğşa- (3) “okşa-” DLT, CI, 282-26

oğşag “benzeme” DLT, CI, 118-3

olhut- “oturt-” DLT, CI, 260-22 = olğut- DLT, CI, 260-25

sıht “ağlama” DLT, CIII, 275-20 = sığıt CI, 356-18, KB 932

sıhta- “ağlamak” DLT, CIII, 275-12 = sığta- KB 6292

sıhtaş- “ağlaşmak” DLT, CII, 211-10 = sığtaş- CII, 211-13

sıhtat- “ağlatmak” DLT, CII, 327-18 = sığdat- CII, 327-19 = sığtat- CII, 360-12, KB 6126

yağşı “iyi” DLT, CII, 32-9, AH 176, RKT 26/6a1 = yağışı “temiz, helal, iyi” KB 1048

yağşılık “güzellik” TIEM 7348r/5

yağşırak “daha iyi, daha hayırlı, en hayırlı” TIEM 73 36r/7, RKT 25/22a1

Harezmi –Altınordu Türkçesi

Harezmliler, XI. yüzyılda ayrı bir dil konuşmuş ve bu dili XIII. yüzyıla kadar korumuşlardır. Karahanlı Türkçesinden Çağatayca’ya bir geçiş devresi sayılan bu dönemde birçok eser meydana getirilmiştir. Bu dönemde meydana gelen k > ħ değişimi için Harezmi –Altınordu Türkçesi Sözlüğünden tarama yapılmıştır (Ünlü, 2012).

abuşha “yaşlı, koca, er” MN (1) 20/7 = abuşğa “KE 69v20 ~ abuşka NF 19/1, KE 219v/8

aht- “akıt-” KE 248v/1 ~ akıt- NF 68/17, KE 68r/14, ME 50/5, HŞ 3446

aħru “yavaş” İML 80 ~ aħru NF 371/14, KE 231v/6, ME 109/3, HŞ 1898

aħsa- “aksa-, topalla-” İML 22 ~ aħsa- İML 112

aħsak “aksak, topal” KE 172r/6, MM 195/3, HKT 343b/3, İML 142 ~ aħsaħ KE 111r/16, HŞ 1160

aħsır- “aksır-” İML 113 ~ aħsur- KE 6v/13, ME 168/6 ~ aħsur- NF 278/10

aħřam “akşam” NF 266/15, KE 31r/4, ME 105/3, MM 124/3, İML 184, ~ akşam MN (2) 3/20

aħtar- “kaz-, kazı- alt üst et-, aktar-” NF 192/1, KE 97r/ 16

aħtarıl-“aktarıl-, alt üst edil-” HKT 566/5, ML 104

aħtarıř-“teşvik ediş-” ME 201/3

aħtıg “torun” MM 231/2

baħřı “katip” KI/54

başuncılamak “baskın, akın” ME 102/2

çaħlık “kadar” KVII/46 ~ çağlık KE 16r/10

çaħřa- “çağşa-, çağıl çuğul et-, dağılmaya yüz tut-” KE 23r/18

daħı “dahi, da/de, ve” K IV/4 < taħı NF 29/1, KE 15v/15, ME 10/3, MM 12/3, HKT 2b/5, HŞ 2246, İML 93, AO I/5

ħaħır “katır” MN (1) 2/8 ~ ħatır KE 230r/17 ~ ħatır MM 193/2, İML 171

ħātün “hanım, kadın, zevce” NF 18/11, KE 8r/14, HŞ 413, ME 27/1, HKT 515b/2, Ka I/4 ~ ħatun İML 149

oħřa- (1) “benze-, andır-” NF 303/12, KE 153v/3, ME 34/7, HŞ 3603, İML 122, MN (2) 13/121

oħřa- (2) “okşa-” NF 178/16, HŞ 379

sathş- “birleş-” MM 89/4 ~ satğaş- NF 23/15, ME 206/5, HKT 3a76,
2 ~ sataş- ME 192/5

sıhta- “ölü için ağla-” İML 115 ~ sığta- İML 180 ~ sıқта- İML 80

tansuğ “nefis, harika” KE 149r/17 ~ taşuğ ME 212/8 HŞ 2362 ~ tansuğ
KE 5v/5

tohlı “bir yıllık koyun yavrusu” İML 80 ~ toklı İML 172

yaşşı “iyi, güzel, çok” NF 22/2, KE 2r/21, ME 33/6, MN (1) 10/3, İML
150, HŞ 1371, AO III/5, MN (2) 13/127, 2

yahtu “aydınlık, parlak, ışıık” HŞ 3659 ~ yahtu MN (2) 5/46

yağun- “ısın-” ME 152/5

Çağatay Türkçesi Dönemi

Karahanlı (Hâkaniye) ve Hârezm-Altın Orda Türkçelerinin devamı olarak Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin kültür merkezinde XIII-XV. yüzyıllar arasında gelişme gösteren ve zengin bir edebiyata sahip bir dönemdir. Bu dönemde meydana gelen k>ğ değişimi için Çağatay Türkçesi Sözlüğünden tarama yapılmıştır (Ünlü, 2013).

ağçe (2) “akçe, para, pul” ŞSL ~ akçe (2) ŞSL

ağı “cömert” MK

ağılık “cömertlik” GT

ağılat “mezbele, çör çöp süprüntüsü” ŞSL

ağılav “oklagu, oklak” ŞSL ~ oklav ŞSL

ağısadurga “eyerin arkasındaki bağı ve tokası, tirkeş bağı, sadak bağı”
ŞSL

ağısak “topal, aksak” ŞSL ~ ağısağ ŞSL ~ aksak BV, NH, ÇFK, Sİ

ağısum (1) “atış, hamle” AL, ŞSL, NH, MK ~ ağısum (1) ŞSL

ağısum (2) “sarhoş, mest” AL, ŞSL, NH, MK ~ ağısum (3) ŞSL

ağışa- “benze-” GT ~ oğşa- AL, ŞSL, BV, BD, SD, GT, NH, HBD, LD,
ÇFK, TEH, MÜN, YED, ŞT, Sİ, FK, ŞHD, MK, LM, GN,

ahta “iğdiş at, hadım” ŞSL

ahta- “enemek, hadım etmek” ŞSL

ahtacı “atlı haberci, seyis” ML, AL, ŞSL, MÜN ~ ahtaçı AL, ŞSL, SD, LD

ahtar- “ara-, araştıır-, aktar-” AL, BV, NH, HBD, TEH, YED, FK, MK

ahtık “torun” ŞSL

ayağ “ayak” ÇFK ~ adak GT ~ ayak (1) AL, SD, NH, LD, ÇFK, TEH, MÜN, FK, ŞHD, GN

bağşı (1) “katip, yazıcı” AL, ŞSL, ŞT, MÜN

bağşı (2) “ozan, han, koşuıcı” GN

bığ- “bık-, usan-” ŞSL

çoğ “çok” YED, FK ~ çok ŞSL, YED, FK, MK, LM

dağı “dahi” TMA, FK, ŞHD ~ tağı ŞSL, BD, GT, LD, ÇFK, ŞT, ŞHD, MK, Sİ, GN

hacir “katır” TEH, TMA ~ kaçır (2) ŞSL, ÇFK, Sİ

hakan “hakan, Türk hükümdarlarına verilen unvan” ŞSL, LD, GN

hala- (1) “beğen-, seç-” ŞSL, FK ~ kıala- (1) ŞSL, FK

hala- “ateş yak-, alevlendir-” ŞSL ~ kıala- (3) ŞSL

hala- (3) “topla-, yığ-” ŞSL ~ kıala- (4) ŞSL

ham (3) “bir şeyle yerden çıkarılan ses, hapur şupur” LD

han (1) “han” ŞSL, LD, GN

han (2) “hükümdar” GT, LD

hanım “hanım” ŞT

hanlık “hanlık, hükümdarlık” LD

hatun “kadın, zevce; kıyamet, ahiret kardeşi” ŞSL, GT, ŞHD, ÇFK

hırıl-da- “hırıl-” LM

hobla “çakmak” AL ~ hubla ŞSSL

hobul- “hortla-, mezardan umça çık-” ŞSSL

horulda- “horul horul uyu-, uyurken boğazdan kalın ses çıkar-” ŞSSL

hu “kav, kurum” ŞSSL

katıh (1) “katık, yoğurt” ŞSSL

katıh (2) “düğün harcaması için damat tarafından kayınpedere gönderilen armağan” ŞSSL

koğu “koku, is” ŞSSL

kurh “gurk” FK

kuruğ “kuru” FK ~ kuruk (1) AL, ŞSSL, TMA, TEH, BV, NH, LD, YED, FK, ŞHD, MK, ÇFK, LM

oğşa “gibi, benzer” YED, LM

oğşuş “bir yaşındaki erkek deve” ŞSSL

pılıhta “bir yanı kırılmış yumurta ve bir bölümü ayrılmış parça” ŞSSL ~ pılıhta ŞSSL

sahla-“sakla-” ŞSSL, HBD, MK, GN ~ sakla- SD, GT, LD, ÇFK, YED, ŞT, Sİ, FK, ŞHD, MK, GN

sıh “sığ, geçit veren kumlu su, yol” ŞSSL

sohran-“mırıldan-, dudak altından yavaş yavaş söylen-” ML ~ soqrان ŞSSL

tansuh “hediye, armağan” GN

tohsan “doksan” ŞT ~ toksan TMA, ŞT, ŞHD

tohtamış “ebedi, sabit, payidar” ŞSSL

uçmağ “cennet” GT, ÇFK, Sİ ~ uşmağ GT ~ uçmak ŞSSL, NH, LD, TEH

uhla- “uyu-, uyukla-, kendinden geç-” ŞSSL, ŞT ~ uqla- ÇF, Sİ, ŞHD

uhlat- “uyut-, uykuya daldırt-” YED

yağşıl “güzel, iyi” ŞSL, BV, GT, NH, HBD, LD, TMA, TEH, MÜN, TED, ŞT, Sİ, FK, ŞHD, MK, LM, GN ~ yağşıl ÇFK, CD, Sİ

yağşıl “yeşil” CD ~ yağşıl ŞSL, BV, SD, GT, NH, HBD, LD, ÇFK, TMA, MÜN, YED, CD, Sİ, FK, ŞHD, LM

yahtı “nurlu, parlak” ŞHD ~ yahtı ŞSL ~ yahtı CD

yoh “yok” YED ~ yok ŞSL, BV, GT, NH, HBD, LD, ÇFK, TMA, TEH, MÜN, YED, Sİ, ŞHD, MK, LM, GN

yohsul “fakir” ŞSL ~ yohsul ŞSL, ŞHD ~ yohsul ÇFK, Sİ

yufha “ince, yufka gibi Sİ ~ yufka ŞSL, ÇFK ~ yubka LD

yufha bol- “incel-” ÇFK

Kıpçak Türkçesi Dönemi

Orta Türkçenin kuzey-batı kolunu oluşturan ve Kuman-Kıpçak boylarına mensup Türklerin konuşma dilini oluşturan dönemdir. Bu dönem için Kıpçak Türkçesi Sözlüğü taranmıştır (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2007)

agırh “ağrı, acı, sancı” (CC) ~ ağırh (CC) ~ agrık (CC, KFT) ~ agrıg (BV, İM)

aguzluh “at gemi” (CC)

ağ “ak, beyaz” (CC) ~ ag (1): (BV) ~ aq (BV, CC, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, RH, TA)

ağ- (1) “akmak” (CC) ~ ag- (2): (CC, İM) ~ aq- (BV, Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, MG, TZ)

ağça (1) “akça, beyazca” (CC)

ağça (2) “akçe, para” (Gİ, KFT) ~ ağşa (DM, KK) ~ akça (BM, BV, CC, İM, KF, Kİ, MG, TZ) ~ akşa (TZ)

ağım “akım” (CC)

ağlık “beyazlık, aklık” (CC) ~ aklık (İM)

ağsur- “aksır-, hapşır-” (Gİ, KF, MS) ~ agsur- (KFT) ~ akşur- (BM, İM, Kİ, TA)

- ağşam “akşam” (BM, Gİ, GT, İM, KF) ~ akşam (CC, GT, TA)
- ahtar- “aktar- devir- yere yık-” (GT) ~ ahtar- (Kİ, KK, TZ) ~ ahtur- (BM), akdur- (KF), akdar- (KF)
- aksağ “aksak, topal” (CC, İM, KFT, Kİ, TZ) ~ aksak (KK)
- arğa “arka, arka taraf” (CC) ~ arğa (1): (BV, Gİ, KF, KFT, Kİ, MG, MS, İN, TZ)
- arığ “zayıf, cılız” (Kİ) ~ arık (1): BV, GT, TZ ~ arğ (2): (Kİ) ~ aruğ (Gİ, GT, İM, Kİ, TA)
- aruvlîğ “arılık, temizlik, kusursuzluk” (CC) ~ arıglık (İM) ~ arılık (Gİ, GM, MS) ~ arılığ (Gİ, KF)
- asığ “fayda, yarar, kazanç” (CC) ~ asıg (Kİ, TA), ~ azılığ (2): (CC) ~ assı (BM, KFT) ~ azık (2): (CC)
- atalığ “üvey baba, babalık” (CC) ~ atalık (İM)
- azılığ (1) “azık, yiyecek, gıda” (CC) ~ azık (1): BM, TZ ~ azuğ (1): GT, İM ~ azıg (1): BV
- bağ- “bakmak” (CC) ~ bak- (BM, BV, CC, DM, Gİ, GT, İM İN, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, RH, TA, TZ)
- bağışla- “hediye et-” (BM, İM, TA) ~ bağışla- CC, Gİ, GT, İM, KF, KFT, KK, MS)
- basılığ “barış” (CC) ~ bazılığ (CC) ~ bazılık (CC)
- boğ “insan dışkısı, bok” (CC) ~ bok (BV, CC, Kİ, TA, TZ)
- boz-ağ “gri” (CC)
- bulag “kaynak, memba, pınar” (CC) ~ bulak (2): CC
- buyuruğ “emir, buyruk, hüküm” (CC), buyruğ (BM, BV, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, TA), buyuruğ (CC)
- cıgıl- “yıkıl-, devril-” (CC) ~ cıgıl- (CC) ~ cıkıl- (CC), yığıl- (2): CC, yıkıl- (1): BV, CC, Gİ, GT, İM, KF, KFT, KK, MG, TZ)
- çağ (1) “çağ, zaman (CC) ~ çağ (1): CC, İM, MG ~ çağ (İH, İM)
- çağ (2) “durum, vaziyet” (CC) ~ çağ (2): CC

- çağ (3) “güç, kuvvet” (CC) ~ çak (3): CC
- çağ- “fırar et-” (CC) ~ çak- (1): CC
- çağar- “ötmek” (CC)
- çağla- “öyle yap-, tam öyle yap-” (CC)
- çalığ “öfkeli, şiddetli, zorlu” (CC)
- çayğal- (I) “fışkırdamak, çağlamak, uğuldamak”
- çayğal- (II) “kıyımdanmak, oynatılmak”
- çıbuğ “dal, çubuk” (CC, TA) ~ çıbık (Kİ) ~ çıbuğ (CC, TA)
- çılığ “çiğ, şebnem” (CC) ~ çık (I): BM, CC, Kİ ~ çik (III): CC ~ ŞIK (DM, KK) ~ şig (DM)
- çoğrah “kaynak” (CC) ~ çokrak (CC)
- dahı “dahi, ve” Gİ, İN, KF, KFT, MS, RH) ~ tağı (CC, KF), ~ takı (BV, Gİ, İM, Kİ, MG), ~ dağı (CC, GT, KK, TA, TZ), ~ dakı (MG)
- haçan “ne zaman, ne vakit (CC) ~ haşan (DM) ~ kaçan (BM, CC, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, Kİ, MG, MS, RH, TA, TZ) ~ kaşan (KK)
- ğalgan “artık, arta kalan, kalıntı” (CC)
- ğamış “kamış, şeker kamışı, sap, sazlık” (CC) ~ kamış (BM, CC, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, KK, MG, RH, TZ)
- ğan “Türk padişahı ünvanı, han, imparator, kağan” (CC) ~ kan (II): (CC, Kİ, TZ)
- ğanat “kanat” (CC) ~ kanat (BM, DM, Gİ, GT, İM, Kİ, TA, TZ)
- ğap “kap, kacak” (CC), ~ kab (I): (TA) ~ kap (Gİ, KF, KFT)
- ğatın “kadın, hatun, hanım” (DM) ~ hatun (BV, CC, DM, GT, İM, KFT, MG, TZ) ~ katun (CC, KFT, Kİ, TA)
- ğayda “nerede” (CC) ~ kayda (DM, Gİ, GT, İM, İN, KK, MG, TZ)
- ğayış “kayış, kuşak, kemer” (CC) ~ kayış (BV, DM, Kİ, KK, MG, TZ)
- ğayva “ayva” (BV, DM, İM, KK, MG, TZ) ~ ayva (GT, TA)

- h p- “ık-, kalk-, yksel-, yeniden dirli-” (CC) ~ kop- (İM)
- h rla- (I) “horla-, uyurken burnundan ses ıkar-” (İH, TZ) ~ hortla- (İH)
- h tar- “tencereden tabağa yemek koy-” (CC) ~ otar- (DM, İH, TZ)
- h van “arı kovanı” (CC) ~ kovan (İH)
- h vanlan- “b brlen-” (CC)
- h vun “kavun” (CC), ~ avun (DM, İH, İM, Kİ, KK, TA, TZ) ~ ovun (CC, TZ)
- ih- “(gemi) nehirde ak-, git-” (CC)
- inah “sadık, inanılan, güvenilen kişi” (CC), ~ ina (CC, TA, TZ), ~ inak (İH)
- irah “uzak, ırak” (CC) ~ ırak (CC, Gİ, KF, KFT)
- islih “ıslık” (TZ)
- ihur- “şekerleme yap-” (BM)
- kıh ma “kırkılmış koyun p stekisi” (CC)
- kısh a “kısa” (CC) ~ kısa (KF, Kİ, MS, TA) ~ kısga (CC, Kİ) ~ kıska (BV, CC, DM, GT, İM, İN, KFT, Kİ, KK, MG, RH, TA, TZ)
- korh - “kork-” (Gİ, CC) ~ kor- (BV, CC, DM, GT, İM, İN, KF, KK, MG, RH, TA, TZ)
- kuth ar- “kurtar-, serbest bırak-” (CC) ~ utar- (CC, TZ) ~ utır- (TA), ~ kurtar- (Gİ, GT, İM, KF)
- kuvuh “kovuk, sprnt” (CC)
- kuyruh “kuyruk” (CC) ~ uyru (BM, BV, DM, GT, İM, İN, KFT, Kİ, MG, RH, TZ)
- oh (I) “ok (CC, İN) ~ o (I): (DM, GT, Gİ, İM, İN, KF, KFT, Kİ, KK, MG, TA, TZ)
- oh (II) “kendinden  nce gelen kelimeyi vurgulayan kuvvetlendirme edatı (CC) ~ o (II): (İH, İM, MG, TZ)

oğçı “okçu” (CC, İN, TA)

oğşa- “benze- bir şeye uy-” (BV, GT, Gİ, İM, İN, KF, MG, MS, RH) ~
ogşa- (BV) ~ okşa- (KK, TZ)

satuh “satma, satış” (CC) ~ savuk (CC, DM, GT, İM, TA) ~ sovuğ (BM,
BV, Gİ, KFT, Kİ, MG, RH, TZ)

sıh- (I) “sık-, bas-, bastır-” (CC) ~ sık- (CC, Gİ, İM, KF, KFT, Kİ, KK,
MS, TZ)

sıh- (II) “yüzünü ekşit-” (TZ)

sırh “sırık, olta sırığı” (CC) ~ suruk (CC)

soh- “sok- vur-, çarp-” (CC)

sohgran- “matem tut-” (CC)

sohta “kan sucuğu” (CC)

söyüşliş “karşılıklı sevgi” (CC)

suçuh “bağirsak” (CC)

tavoh “tavuk” (CC) ~ daguk (II) TA, ~ tavuk (BV, CC, İM, KFT, TZ)
~ taguk (DM)

tamuh “cehennem” (CC), ~ tamuk (CC), ~ tamug (GT, İM), ~ tamu
(CC, KFT, TA, TZ)

tañlançih “harikulade” (CC) ~ tañlaçık (CC)

tıha- “tıka-” (CC) ~ tıç- (II): (BM, Kİ, KK, MG, TA, TZ)

uhu “uyku” (BM) ~ uku (BM), ~ uyku (BM, GT, Gİ, KF, Kİ) ~ uyuhı
(CC) ~ uyuhu (CC)

uruh “uruk, çocuk, nesil” (CC)

uyuhısıra- “uykusuz kal-” (CC) ~ uyüksıra (TZ) ~ uykusra- (TZ)

yaah “yanak, çene kemiği” (CC) ~ yanak (KK, TZ) ~ yañak (BV, DM,
GT, İM, İN, Kİ, KF, MG, TA, RH)

yah- “yapıştır-” (CC) ~ yak- (II): (TZ)

yahşı “güzel, iyi” (BV, CC, DM, Gİ, GT, İH, İM, KF, KFT, MG, İN, RH) ~ yakşı (CC, Kİ, TA, TZ)

yamanlıh 1. “kötülük, fenalık”, CC, Gİ, GT, KF) 2. “zarar, ziyan” (CC) ~ yamanlık (KK)

yarih “ışık, aydınlık” (CC) ~ yarıh (I): TZ ~ yaruğ (BV) ~ yaruğ (CC, KFT)

yazuğ “günah, suç” (CC) ~ yazuğ (BM, CC, DM, Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, MS, TA) ~ yazug (KF)

yıh- “yık- harap et-” (CC) ~ yıh- (BM, BV, Gİ, GT, İM, KF, KK, MG, MS, TA, TZ)

yoh “yok, mevcut olmayan” (CC) ~ yoh (BV, CC, Gİ, GT, İM, İN, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, TZ)

yoğa- “yok edil-, tahrip edil-” (CC)

yoğarı “yukarı” (CC) ~ yogarı (DM) ~ yoğarı (GT, MG, TZ) ~ yuğarı (BV)

yoğla- “bir şeyin kayıp olduğunu fark et-, yokluğunu hisset-” (CC) ~ yoka- (TZ)

yoğsıl “yoksul, çaresiz” (CC) ~ yoğsul (CC, GT, İM, Kİ, KK, TA, TZ)

yoluğ- “karşılaş-” (CC) ~ yoluğ- (BM, CC, GT, KFT, Kİ, MG)

yuğ- “bir şeye yapışıp kal-, oturup kal- oyalan-” (CC) ~ yuğ- (CC)

yuruğ “yumruk” (CC) ~ yumruk (GT, Kİ, KK) ~ yoruğ (Kİ) ~ yurmuk (TA)

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi

Eski Anadolu Türkçesi, XIII-XV. yüzyıllar arasında Anadolu’da meydana getirilen edebi eserlerin dilidir. Bu dönemdeki değişimi takip etmek için Yeni Tarama Sözlüğü taranmıştır (Dilçin, 2009).

çağşır “üst donu, şalvar, pantolon” ~ çağşur, çağşır, çakşır, çağşur, çakşur

çaḡmak ~ çakmak (I) “iyice anlar-, bildir-”

çak ~ çagḡ, çahḡ, cak, çık “tam, tamam”

çaḡşamak “sarılıp gevşe-”

çaḡşat- “şangırdat-”

çarḡa, çarḡacı, çarkacı “öncü asker”

çılḡmak “çıkmaq”

çılḡşaḡu, çılḡşaḡu “içine taş parçaları konulmuş yuvarlak bir çocuk oynucaḡı ki sallandıkça ses verir”

çoḡ, çoḡ “çok”

çoḡalmak “çoḡalmak”

çoḡmak, çokmak “toplan-, üşüş-, hücum et-”

taḡuḡ, taḡuk, daḡuk “perişan, daḡınık”

daḡı ~ dakı, dahi “dahi, de”

daḡiler “başkaları”

taḡra, tahra, dahra “baḡ ve ağaç budamakta kullanılan oraḡa benzer bir alet”

dan dansuḡ “hayret verici”

daḡı yoḡ, (taḡı yok, tanı yoḡ) “ihtiyacı, önem verdiği yok”

daḡsuḡ, (daḡsuk, taḡsık, daḡsık, taḡsuk) “şaşılacak şey, tuhaf”

dolucaḡ “şebnem, çiy, jale”

dutḡun, (dutgun, dutkun, tutgun) “esir, tutsak”

aḡıcı “akıcı, seyyah”

aḡılık “cömertlik”

aḡırmak “tükürmek”

aḡıtmak “akıtmak”

aḡmak “akmak”

- aḡsırmak, (aḡsırmak, aḡsurmak, aḡsurmak) “aksırmak”
aḡşam, (aḡşam) “akşam”
aḡtarmak “aktarmak”
aḡtarmak, (aktar-, akdar-, aḡdar-) “yere ser-, devir-, alt-üst et-”
alṣaḡ “alçak”
anduh, (anduk, andık) “sırtlan”
anlamaḡ “telakki etmek”
arha “arka”
artuḡraḡ, (artuḡrak, artukrak) “daha fazla, çokça”
aṣaḡ, (aṣak) “alçak, aṣaḡı”
aṣıḡmak, (aṣıkmak) “acele etmek”
ayaḡ, (ayaḡ) “ayak”
ayruḡsı, (ayruksı, ayrıksı) “başka, başka türlü, farklı”
baḡmak “bakmak”
baḡrac “bakraç”
barmaḡ, (barmak) “parmak”
baṣhun, (baṣgun) “baskın”
bıçaḡ “bıçak”
bıraḡmak “bırakmak”
eṅek çuḡuru “enek çukuru”
ḡaçan “kaçan”
ḡamu “kamu, bütün”
ḡanda “kanda, nerede”
ḡandasa “nerede olsa”
ḡansi “hangi”

- hatun kişi “katun”
hır hır “hırlaşarak”
hırlamak “hışırtılı ses çıkarmak”
hortlamak “burnundan hırıltılı ses çıkartmak”
ıharmak “ıhtır-, deveyi oturt-, çökert-”
ıhmak “ (Deve) çökmek”
ırağ, (ırağ, yırak) “ırak, uzak”
kaşlamak “kurutmak”
kaşmak, (kakmak) “kabarmak, kalkmak”
kaşımak, (kakımak) “öfkelenmek, kızmak”
karaşçı, (karakçı) “yağmacı, yol kesen”
karaşuluğ, (karaşu, karaşu, karanuğ, karaşılık, karaşuluk) “karanlık”
kara yoşsul “bedbaht fakir”
havut, (kavut) “kavrulmuş hububat unu”
kırğ “kırk”
kırğlık, (kırğalık, kırkılık, kırklık) “duvar kırkma makası”
kızlığ, (kızlık, kızlığ, kızılığ) 1. “kıtık, pahalılık”, 2. “Kurak geçen yıl”.
koşmak “kokmak”
koşu, (koşu) “koku”
korşmak “korkmak”
koyaş, (koyak (I) “vadi, dere”
koyuğ, (koyuk, koyak (II)) “hazin, müessir, dokunaklı”
kulağ “kulak”
kuşaş “kuşak”
oğ “ok”

oğşamak, (oğşamak) 1. “okşamak” 2. “benzemek”

oğumak, (okumak, okımak) 1. “çağırarak, davet etmek”, 2. “söylemek”, 3. “anmak, yad etmek” 4. “Okumak”

oğurğa, (oğurga, onurka) “bel kemiği”

ortalığ, (ortalık) 1. “orta, ara”, 2. “içinde bulunulan yer ve zaman”, 3. “umumi, ortaya düşen, orta malı olan”

oyuğ, (oyuk) 1. “insan veya hayvan şeklini andırır korkuluk”, 2. “yol göstermeye yarayan taş ve benzeri alamet”.

sağın “sakın”

sağlamak, (saklamak) “muhafaza etmek, sakınmak”

sayruluğ, (sayruluk, sayrılık) “hastalık”

soğmak “sokmak”

tanuğ, (tañık, danuk, tanuk) 1. “şahit”, 2. “delil, bürhan”.

tañı yoh, (tañı yok, dañı yok) “

tañlacah, (tañlacak, dañlacak, tañlacık) “sabahleyin erken, şafakla beraber”

taşhun “taşkın”

toğaç, (tokuç) “çamaşır tokmağı, tokaç”

toğlu, (toklu) “bir yaşında erkek koyun”

toğtamak (I) 1. “tebaiyet etmek”, 2. “sebat etmek”

ulaşığ, (ulaşuğ, ulaşuk, ulaşık) 1. “ileriden beri sürüp gelen”, 2. “birbiri ardınca”, 3. “bağlılık, irtibat” 4. “bitişik, muttasıl”, 5. “yakınlık, akrabalık”

uşacuğ, (uşacık, uşacuk) 1. “uşakçık, küçük oğlan”, 2. “ufacık”

uyğ, (uyuku) 1. “uyku”, 2. “rüya”

yağa “yaka”

yağın “yakın”

yaħınmak “yakılmak, kendini yakmak”

yaħışmak “yakışmak”

yaħmak “yakmak”

yaħşı, (yaħşı, yakşı) “iyi, güzel”

yaħşurmak “tespit etmek, yerleştirmek”

yaħta “eskiden kavuğu tepesine diktikleri düğme”

yaħtu “nur, ziya, aydınlık”

yaraħ düzmek, (yarak etmek) “hazırlık görmek, hazırlık yapmak”

yayħanmak, (yaykanmak) 1. “yıkanmak, yunmak, 2. “çalkanmak, kımıldamak”

yazuħ “yazık, hayf”.

yıħdurmak “yıktırmak”

yıħmak “yıkma”

yoħsul, (yoğsul) “yoksul, fakir”

yoħ “yok, hayır”

yoħlu kılmak “yoksullaştırmak”

yoħsa “yoksa”

yuħa “yufka, ince”

yuħu, (yuku) “uyku”

Sonuç

Yaptığımız taramalar sonucu şimdilik ilk örneklerine Eski Uygur Türkçesi döneminde rastladığımız ħ ünsüzüne yönelik tespitimiz, Türkçeye has bir ünsüz olmadığı yönündedir. Tespit ettiğimiz örneklerden de anlaşıldığı üzere ħ ünsüzü;

1. Yabancı kökenli kelimelerde,

2. Asli olarak yalnız yansıma kökenli kelimelerde,

3. k ünsüzünün sızıcılaşarak h ünsüzüne dönüştüğü örneklerde karşımıza çıkar.

İşaretler

~ : İki şekli de mevcut

> : Bu şekle girer.

= : Aynı kelime

Kısaltmalar

AH: Atabetü'l Hakayık

AKT: Anonim Kur'an Tefsiri

AL: Abuşka Lügati

AO: Altın Ordu Sahasına Ait Yarlık ve Bitigleri

BKT: Bursa Kur'an Tercümesi

BM: Kitabu Bulgatü'l-Müştak Fi Lügati't-Türk Ve'l Kıfçak

BV: Baytaratu'l Vazih

BV: Bedayi'u'l Vasat

CC: Codex Comanicus

CD: Cemili Divanı

CE: Cevahirü'l Esdaf

ÇFK: Çağatayca Fıkıh Kitabı

DLT: Divanü Lugat-it Türk

DM: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't Türkiyye

FK: Fevayidü'l-Kiber

GN: Gül-ü Nevruz

GT: Gülistan Tercümesi

GT: Gülistan Tercümesi

HBD: Hüseyin Baykara Divanı

HKT: Hekimoğlu Kur'an Tefsiri

HKT: Old Turkish and Persian Inter Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile

HŞ: Hüsrev-i Şirin

İH: El-İdrak Haşiyesi

İM: İrşadü'l- Müluk Ve's- Selatin

İML: İbni-Mühenna Lügati

İN: Kitab Fi İlmi'n Nüşşab

K: Kırım Sahasına Ait Yarlık ve Bitigler

Ka: Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitigleri

KB: Kutadgu Bilig

KE: Kısasü'l Enbiya

KF: Kitab Fi'l- Fıkh

KFT: Kitab Fi'l- Fıkh Bi'l Lisani't-Türki

Kİ: Kitabü'l-İdrak Li- Lisani'l Etrak

KK: El-Kavaninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't Türkiyye

LD: Lütüfî Divanı

LM: Leyli vü Mecnun

ME: Mukaddimetü'l Edeb

MG: Münyetü'l- Güzat

MK: Mahbubu'l Kulub

MKT: Manisa Kur'an Tercümesi

ML: Muhakemetül- Lügatayn

MM: Mu'inü'l Mürid

MN(1): Mi'rac-Name

MN(2): Muhabbet-Name

MS: Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi

MÜN: Münşe'at

NF: Nehcü'l Feradis, Uştmahtarının Açuk Yolu

NH: Nevadirü'n Nihayet

RH: Kitab Fi Riyazati'l-Hayl

RKT: Karahanlı Türkçesi Satır altı Kur'an Tercümesi Ryland nüshası

SD: Mevlana Sekkaki Divanı

Sİ: Sedd-i İskenderi

ŞHD: Şiban Han Divanı

ŞSL: Şeyh Süleyman Lügati

ŞT: Şecere-i Terakime

TA: Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali

TEH: Tarih-i Enbiya ve Hukema

TİEM 40: Türk ve İslam Eserleri Müzesi No 40

TİEM 73: Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi No 73

TMA: Tarih-i Müluk-ı Acem

TZ: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türliyye

YED: Yusuf Emiri Divanı

Kaynaklar

Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Caferoğlu, A. (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: TDK Yayınları.

Dilçin, C. (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gadjieva, N. Z. ve Serebrennikov B. A. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. (M. Öner ve T. Hacıyev, Çev.) Dil Konuları Dizisi. Ankara: TDK Yayınları.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karahan, A. (2013). *Dīvanu Luġāti 't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özkan, M. (2013). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü*. 4. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Toparlı, R. , Vural, H. ve Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleleri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE PROBLEM OF LANGUAGE ECONOMY

*Saidov Khayrulla Shavkatovich, teacher,
Bukhara state university*

renu2004@mail.ru

Annotation

The aim of the article is to study the peculiarities of language economy in the modern English- and Uzbek-language. The methods of research which have been used in the work include the method of continuous selection of terminological material, method of reconstruction of word-formative models, methods of definitional and component analysis, methods of qualitative and quantitative analysis, etc.

Key words. language economy, economical distribution, the law of least effort, saving linguistic

Introduction

The development and functioning of the language is due to numerous processes. One of the fundamental processes of language development is the principle of saving linguistic means. This trend is universal and affects all levels of the language system, which is why the principle of linguistic economy from a certain point of view can be considered as one of the reasons for linguistic changes. The fact that the tendency to economize on linguistic means is the basic law of language development is recognized by the majority of linguists, who also attribute to it the status of one of the main driving forces of the evolution of the language as a whole. In world linguistics, this trend is called differently: G. Paul – “economy of linguistic means”, F. de Saussure – “the law of least effort”, O. Jespersen - "theory of convenience", A. Martinet, G. Sweet and P. Passy – “the principle of economy”, and the Russian linguist E. D. Polivanov called it “human

laziness”¹. **Main part.** Despite the variety of names, the essence of linguistic economy is as follows: linguistic economy is a universal category inherent in all languages of the world, characterized by the desire to save money, avoid excessive costs of physiological and psychological efforts when using speech, and manifests itself at all levels of the language system.

The interest in economy as a linguistic phenomenon has always been the focus of linguists' attention. However, its role in the development and improvement of the language system is assessed in different ways. Some scholars recognize it as the main law of the development of language (I.A. not all changes occurring in the language system can be explained by this law (F. de Saussure, O. Espersen), and still others deny the role of economy in the development and functioning of language. The thought that language structure should be defined.

“Economical distribution” between its parts became widespread already in the XVII-XVIII centuries. in connection with the discussion of various projects for the creation of artificial languages. In 1629, in particular, Rene Descartes wrote to the Abbot Merseny that an artificial language should have only “... one way of conjugation, declension and construction of words.” Such a language “... would not have at all ... irregular forms arising from the habit of distortion. Changes in verbs and word-formation forms would be made using prefixes added to the beginning or end of root words. These prefixes should be in the general dictionary. Average people (les esprits vulgaires), using this dictionary, will be able to freely master such a language within six months. “The idea of creating an artificial language, which everyone can freely master in a few months, was of great interest to the thinkers of the 17th-18th centuries. This idea turned out to be so tempting (“a language without tears and without torment”) that later, in the 19th century, it was partially spread to natural languages, trying to “Simplify” them, prove the possibility of similar operations on them. At the same time, they began to refer to the “nature of the language

¹ Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms / O.S. Akhmanov. - M.: Editorial URSS, 2007.569 p.

itself.”

The beginning of a systematic study of the problem of linguistic economy is noted in the 80s of the XIX century and is associated with the names of such scientists as I.A. Baudouin de Courtenay, P. Passy, G. Suite, O. Espersen. However, the beginnings of the doctrine of linguistic economics can be found already in the works of philosophers of linguists of antiquity. So, Aristotle wrote that if you want to speak succinctly (that is, economically), you should use names instead of concepts, for example, “circle” instead of “a flat surface, all points of which are equally spaced from the center”.

I.A. Baudouin de Courtenay drew attention to the phenomenon of economy in language and speech, noting that “the cause, the engine of all language changes is the desire for convenience, the desire for relief in three areas of language activity: in the field of pronunciation (phonation), in the field of listening and perception (audition) and, finally, in the field of linguistic thinking (cerebration)”. B. de Courtenay pointed out in one of his lectures: “General reasons, general factors that cause the development of a language and determine its structure and composition, it is very fair to call forces. These are, by the way:

1) habit, i.e. unconscious memory;

2) the pursuit of convenience, expressed by:

a) in the transition of sounds and consonants more difficult to easier ones to preserve muscles and nerves;

b) in an effort to simplify forms (the action of the analogy of stronger ones on weaker ones);

c) in the transition from the concrete to the abstract, to facilitate the abstract movement of thought.”²

In his understanding, language represents a living organism. So, a little later, he wrote: “Linguistic life is a continuous organic work. ... And in organic work

² Barkhudarov L.S. Structure of a simple sentence in modern English - M.: LKI, 23 2012. 200 s.

one can notice the desire to save energy and to not waste them unnecessarily, the desire for the purposefulness of efforts and movements, the desire for benefit and benefit.” In the 17th - 18th centuries, in connection with the discussion of projects for the creation of artificial languages, the idea that the linguistic structure should be determined by "economical distribution" between its parts became widespread. However, a systematic study of this problem began much later, in the 19th century. Attempts have been made to simplify natural languages in order to make them easier to learn. At the same time, it was noted that this impact on the language only accelerates the natural process of simplification that occurs in the course of its development.

G. Spencer considered the question of linguistic economy in its quantitative understanding. He argued that in the process of development, following the "natural laws of evolution", the language moves from the complex to the simple. Long words become short, "wordy sentences become single-word sentences." The British once resorted to constructions like *we tellen*, now - *we tell* "we say" (the ending is lost). Having traced the history of the development of English words, we see that at each stage of its development, as a result of the reduction of endings in the middle period and the loss of final consonants in unstressed syllables in the 15th century. Long words turn into short, polysyllabic ones - into monosyllabic ones, for example: *Drincan* -> *drinken* -> *drinke*-> *drink* - *ichmoq*.

Spencer's statement traces the idea that language moves from more complex to simpler ways of expressing the same content, but does not simplify its general structure, since this would inevitably mean its impoverishment, a decrease in expressive capabilities.

G. Paul, in turn, considered the problem of "economy" of the language differently. In his opinion, saving does not mean narrowing the resources of the language, eliminating excesses, it only ensures the expansion of the resources of the language. G. Paul notes: "One already useless memory overload is a sufficient reason to eliminate these excesses." In the book "Principles of the History of Language" G. Paul sets out his thoughts aimed at the tendency of linguistic economy in two

chapters “Economy of linguistic means” and “Differentiation of meanings”.

In the article “Saving linguistic means”, we find the author’s sayings, which says that “linguistic activity is characterized by a certain tendency towards frugality” – “in the language, for all cases, methods of expression are developed that contain exactly as much as is necessary for understanding.”³

In his opinion, the need is the engine of thought, which is the degree of use of the expression of linguistic means, it should be noted that he also noted that “very often linguistic means are used unnecessarily wasteful.” This chapter discusses an interesting fact aimed at studying linguistic frugality along the length of the speech chain.

The principle of “economy” of language was especially famous in phonetics, and later in phonology. Paul Passy in 1890, referring to the sound system of the French language, declared: “The language is constantly striving to get rid of what is superfluous and to highlight what is necessary.” Following Sweet, Passy called the first trend "the law of least effort" and the second “the principle of economy.”⁴

P. Passy tried to find the reason for some phonetic changes in the language. Taking into account the fact of the effect of linguistic economy, he drew attention to the fact that there is a "search for the least effort" in the language, therefore in some phonetic changes can be explained precisely by the economy of pronunciation efforts. Revealing the essence of these processes, he drew attention to the following facts:

- 1) the language is constantly striving to get rid of unnecessary things;
- 2) the language constantly strives to highlight the necessary.

The first tendency, according to P. Passy, is the implementation of the principle of linguistic economy, and the second is the principle of emphasis. “The first principle,” notes P. Passy, “is usually viewed as

³ Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms / O.S. Akhmanov. - M.: Editorial URSS, 2007.569 p.

⁴ Barkhudarov L.S. Structure of a simple sentence in modern English - M.: LKI, 23 2012.200 s.

a tendency to create light articulations, sometimes called the law of least effort. I prefer to call it, together with Sweet, the principle of economy, because its action does not always lead to making the effort less necessary. The principle of economy manifests itself in the language very actively. It is expressed in the weakening of less needed syllables, in assimilation, the reduction of long syllables, the elimination of subtle differences, etc. The second principle is the principle of emphasis. It finds expression in such phenomena as aspiration of consonants, insertion of vowels between consonants, dissimilation, replacement of less sonorous sounds with more sonorous ones, etc.”⁵

In the process of studying this trend, he raises the question of the unconsciousness of linguistic economy by speakers. His assumptions are based on the fact that “Everything that is necessary in order to be understood and well understood is carefully preserved in the language. Attention is not paid to everything else, it leaves the language and is consigned to oblivion.” P. Passy concludes that the principle of economy is the desire to get rid of unnecessary things.

Conclusion. Thus, economy is a linguistic law that manifests its universal role at all levels of the language system. It should be noted that the principle of economy is recognized by leading linguists as one of the driving forces in the development and enrichment of the language. The systematic study of this problem began in the 19th century, but its relevance has not yet been exhausted, since the dynamics of language development towards linguistic economy has not yet been sufficiently studied.

USED LITERATURE

1. Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms / O.S. Akhmanov. - M.: Editorial URSS, 2007.569 p.

⁵ Galperin I.R. Essays on the style of the English language / I.R. Halperin. 2nd ed., Rev. M.: URSS, 2012.375 c.

2. Barkhudarov L.S. Structure of a simple sentence in modern English - M .: LKI, 23 2012.200 s.
3. Buhler KL Theory of language. Representative function of language. Moscow: Progress, 1993.501 p.
4. Galperin I.R. Essays on the style of the English language / I.R. Halperin. 2nd ed., Rev. M .: URSS, 2012.375 c.
5. Stam IS Language of the newspaper: a textbook on the English language / IS Stam. - Publishing house Moscow University, 1992.71 p.
6. Official website of the New York Times / URL <https://www.nytimes.com/>
7. USA Today official website / URL: <https://www.usatoday.com/>
8. The Washington Post official website / URL <https://www.washingtonpost.com/>

**MİR CELAL'İN NESİR ESERLERİNDE ANLATIM
BİÇİMLERİNİN SINIRLARI
BORDERS OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS (IN
THE PROSE WORKS OF MIR
JALAL)**

Arş. Gör. Ülkər SƏLİM
Bakü Devlet Universitesi, Bakü-Azərbaycan
ulker-salimova@mail.ru

ORCID ID- 0000-0002-6613-2546

Kelimeler bir iletişim aracı olan dilin en anlamlı parçası sayılıyor. Kelimelerle dilin gramer stukturuna uygun bir şekilde cümleler kurarak düşüncelerimizi, duygularımızı ifade ediyoruz. Kelimelerden ilave söz birliklerinin de düşüncelerimizin ulaştırılmasında önemi büyüktür. Söz birliklerinin hangi olgular temelinde kurulduğunun öğrenilmesi önemli bir konudur, çünkü kelimelerin tarihi inkişafınının araştırılmasında temel unsurlardan sayılır.

Deyimsel kombinasyonların düşüncenin ifadesi açısından özel bir yeri vardır. Birçok Batılı dilbilimci tarafından deyim olarak adlandırılan deyimsel kombinasyonlar, dilin söz varlığının en renkli, zengin ve anlamlı kısmıdır.

Deyimsel birimler hem dili hem de konuşmayı ifade eder. Tabii ki, önce konuşmada görünürler. Ancak o zaman bu birimler dile girer ve bazı durumlarda bu birimlerden geçmeyebilir. ND Andreyev'in de belirttiği gibi, "konuşmadaki her değişiklik dile yansımaz. Ancak dilde her değişiklikten önce konuşmada belirli bir değişiklik olması gerekir." (Mirzaliyeva, 10.s.)

Deyimsel kombinasyonlar hem geniş açıdan, hem de dar açıdan yaklaşanlar oldu. Deyimbilimi geniş anlamda ele alan yazarların eserlerinde dilin anlatım biçimi de onun sabit sözcük bileşimleri olarak kabul edilir ve bu iki terimde kullanılan kavramlar belirlenir. Deyimbilimi dar anlamda ele alan yazarların eserlerinde deyim sözcüğü, dildeki düzenli ifadelerin tümü olmasa da bazılarını ifade eder.

Mir Celal'in nesir eserlerini incelerken deyimisel birleşimler hakkında şunları söylemek mümkündür.

Azerbaycan dilinin deyim birimleri, iki veya daha fazla tam kelimenin birleşiminden oluşur. Sözdizimsel bağlantılarının niteliğine göre farklı hece türleri olsa da, bunlardan bazıları daha çok kelime birleşimleri şeklinde kullanılırken, bazıları da dilbilgisel olarak cümle yapısında kullanılmaktadır. Dolayısıyla bunları birbirinden ve dilimizin söz dizimsel birimlerinden ayırmak için özelliklerine uygun terimlerle adlandırmak doğrudur. "Her iki yönü de göz önünde bulundurarak, yapı ve anlamın bir bileşimi olan bir deyimisel birim, bitmiş bir fikri ifade eden bir deyimisel birim ve yapısal bir cümleyi andıran bir deyimisel birim olarak adlandırmak uygundur" (Bayramov, s. 70).

Deyimbilimin ana konusu, özü ve sınırlarıdır. Deyimbilimin varlığını belirleyen temel özellikler, anlamsal doğası, yapısal yapısı, işlevsel tarzıdır.

Değişibilim dediğimizde öncelikle imgeler canlanır. Bununla birlikte, imgeler, deyimisel birimlerin ana özelliği olarak alınamaz. Anlatım ve imgelem, deyimisel birimlerin karakteristiği olsa da, varlıklarını belirleyen ana faktör olamazlar. Çünkü bu özellikler stilistiktir. Ancak, deyim işlevseldir.

Deyimbilimin temel özelliklerinden biri istikrardır. Bazen kararlılık, deyimisel birimlerin ana ve tek kriteri olarak alınır. Deyimsel birimlerin sabit bileşikler olarak adlandırılması, onları hem biçimsel hem de içerik olarak belirsiz ve değişmez olarak görmemize yol açmıştır. Bu nedenle, bugün bazı birimlerin deyimlere ait olup olmadığından şüpheliyiz.

Önce istikrar nedir? Deyimsel bileşiklerin kararlılığı nedir? Sorularınıza yanıt bulmamız gerekiyor.

Deyimbilimdeki istikrar, deyimibilimin gelişiminin kararlılığıdır. Stabilitenin tehlikeye girebileceği akılda tutulmalıdır. Bu nedenle, göreceli stabilite geliştirmek daha uygun olacaktır.

Hiç şüphe yok ki istikrar, deyimisel birimlerin tanımlayıcı bir özelliğidir. Dilin en eski katmanlarına ait olan, sözlük anlamını yitirmiş veya belirli bir morfolojik değişime uğramış herhangi bir kelimenin,

ifadenin istikrarı nedeniyle dil tarafından korunan, ifade edici bir ifade biriminin bir bileşeni olarak yaşaması tesadüf değildir. birim. B.M. Mokienko'nun dediği gibi, "nekrotizmler, yani dilde tamamen kullanılmayan kelimeler, deyimbilimde yeniden canlanıyor ve modern konuşmanın akımıyla birleşiyor gibi görünüyor." (Mırzaliyeva, 18.s.)

Deyimsel birimlerin anlamsal kararlılığı, en önemli özelliklerinden biridir. Deyimler konuşma sürecinde yaratılmaz veya yaratılmaz, sadece konuşmacı tarafından canlandırılırlar. Mesela, bir atasözü vardı: Uçtuğunda turac, koştüğünde ceylansın.

Sözcük bileşimlerinin kararlılığı, bu bileşimleri oluşturan bileşenlerin sözcüksel-anlamsal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak, deyimleştirme meydana gelir.

Bununla birlikte, deyimsel birimlerin kesin tanımında kararlılık tek kriter veya ana özellik olarak alınmaz.

Kararlılığın farklı özellikleri vardır. Böylece su içme, konuşma, uzanma, ekmek yeme gibi bileşiklerde kararlılık hakimdir. Bununla birlikte, bu bileşikler deyimsel birimler olarak kabul edilemez.

E.N. Tolikina'nın yazdığı gibi, "temel olarak kabul edilse de, deyim bileşimini belirlemede kararlılık mutlak bir özellik olarak alınmaz." (Bayramov, 63.s.)

Dolayısıyla, deyimsel birimlerin temel özelliği istikrar olmasına rağmen, varlığını belirleyen tek özellik değildir.

Deyimbilimin oluşumunda istikrarın yanı sıra metafora da dikkat etmek gerekir. Böylece deyimler metaforlar temelinde oluşturulur. Sözcüğün anlam zenginliği metaforla ilişkilendirilir. Her kelimenin anlamına ek olarak, mecazi olanı da dahil olmak üzere bir dizi ek anlamı vardır. Bir yandan, muhtemelen deyimsel birimlerin varlığını buna bağlayabiliriz.

Deyimbilim mecazi anlama dayandığından, deyimsel bileşenleri birleştirme olanakları sınırlıdır ve gözlemlenen biçimsel değişiklikler sınırlıdır. Örneğin, kaybetmek, tükenmek - zayıflamak anlamına gelir. Düş fiili, zengin bir anlamsal dünyayı belirsizlikle

birleştirme yeteneğine sahiptir. Bir deyimsel kombinasyon olarak, bir bileşen olarak iletişim kurma yeteneğini sınırlar.

Deyim birimlerinin ana özellikleri arasında anlamın bütünlüğünü, anlamsal kapanışı not etmek gerekir. Anlam bütünlüğünden bahsettiğimizde, birliği oluşturan bileşenlerin zaten anlamlarını aşan bir anlamı vardır.

Deyim birimleri, sabit kelime kombinasyonları olarak alınır. Sabit kelime kombinasyonları, ek ücretsiz kelime kombinasyonları içerir. "Serbest kombinasyonlar tamamen dilbilgiseldir, sözdiziminin amacıdır. Bu birleşimleri oluşturan kelimeler, sözlük anlamlarını ve bağımsızlıklarını kaybetmeden işlenir. Serbest bileşikler, belirli bir konuşma sürecinde oluşur ve sabit bileşiklerin aksine dilde hazır bir biçimde bulunur. Kararlı bileşikler, dilin tarihsel gelişimi sürecinde oluşur ve sabitlenir. (Seyidov, s. 132)

İ.İ. Meshshaninov, söz dizimindeki serbest sözcük bileşimlerinin incelenmesinin, sabit sözcük bileşimlerinden farklı olarak şöyle olduğuna dikkat çeker: "Her sözcük bileşimi sözdizimine ait değildir. Bir dizi bileşim sözcük bileşimi karakterine sahiptir" (Mirzaliyeva, 52). Bu, deyimsel birimleri oluşturan kelimelerin, bileşiğin sözcüksel-anlamsal bir unsuru haline gelmesiyle kanıtlanır.

Semantik, deyimsel kombinasyonlarda kelime kombinasyonlarının kalitesini belirlemek için çok önemli bir koşuldur. Ancak, bir deyimsel birimin anlamının onun dilbilgisel yapısı ile ilgili olduğu ve onunla uyumlu olduğu belirtilmelidir.

Deyimsel kombinasyonların en çarpıcı özelliklerinden biri, bileşenler arasındaki sözdizimsel bağlantıların zayıflaması ve bunun sonucunda bu kelimelerin ayrılmaz bir şekilde sabitlenmesi ve deyimsel hale gelmesidir. Serbest kombinasyonlar tüm normlar çerçevesinde sözdizimsel ilişkilere sahipken, deyimsel kombinasyonlar bu ilişkilerde belirleyici bir faktör olarak kabul edilemez. Burada sadece sözcüksel kombinasyon kendini gösterir. Bu kombinasyonların merkezinde, tüm kelime bileşenlerinin anlamsal ayrılmazlığı ve bütünlüğü vardır.

Bazı dilbilimcilere göre (A.A. Bulakhovsky, A.A. Reformatsky), ana koşul, deyimsel birimlerin bir dilden diğerine

çevrilememesidir. Bu koşulun kelimeler, kombinasyonlar ve cümleler düzeyindeki tüm deyimsel birimler için geçerli olduğunu unutmayın. Başka bir dilde deyimsel kombinasyonların uygun eşdeğerini vermek çok zordur.

Araştırmacılara göre, deyimsel birimlerin önemli bir özelliği olarak, imgelemleri, duygusal ifade gücünün gücü vurgulanmaktadır. Ancak, bu özelliklerin tümü deyimsel birimde eşit olarak mevcut değildir.

Deyimsel birimlerde ifade edilen duygusallık, muhtemelen insan vücudunun en önemli bölümlerinin bileşiklerde ifade edilmesiyle ilgilidir. Örneğin: mide ekşimesi, burun akıntısı, bulanık görme, ağzınızda su varken oturmak vb.

Bu arada, farklı duygular, yani öfke, korku, öfke vb. sonuç olarak, vücut parçaları farklı durumlara düşer. Bu tür durumları ifade eden kelimeler veya deyimler mecazidir ve sonuç olarak deyimleştirme sürecine tabidir. Örneğin: kanın kararması, gözlerin yanması, gözlerin dışarı çıkması vb.

Deyimsel birimleri oluşturan bileşenler, sürece dahil olan konuyu ifade etmeye hizmet eder. Örneğin, düşünme ve anlama sürecine dahil olan nesne bir kafa olduğu için, o kelimenin yardımıyla kafa kırma ve anlama gibi deyimsel kombinasyonlar oluşturulmuştur. Türk dilleri için sürecin adı, katılımcı konu ve deyimsel birimin oluşum süreci karakteristik özelliklerdir.

Deyimsel birimlerin ana kategorik özelliklerinden biri deyimlerdir. Deyimbilim, deyim bilimini inceleyen tüm dilbilimciler tarafından kabul edilen geleneksel bir özelliktir. "Deyim ölçüsü, deyimsel birimlerin sınıflandırılmasındaki belirsizlik ve belirsizlikten kurtulmamızı sağlar." (Mirzaliyev, 73.s.).

Deyimbilimde, bir bileşik ve bir cümlenin anlamı, onu oluşturan kelimelerin anlamlarından ayrılır. Bazıları deyimlerin tanımlayıcı bir özelliği olarak, bileşenlerden birinin metaforunu düşünürken, diğerleri kombinasyonun anlamsal bütünlüğünü, kelimelerin eşdeğerliğini dikkate alır. Eşdeğer olmayan kelime

kombinasyonlarının deyimisel birimler olmadığı bir yaklaşım bile olmuştur.

Deyimbilim, deyimisel birimlerin ana, önde gelen özelliği, onların varlığında belirleyici faktör gibi görünüyor, bu nedenle "deyimbilim" ifadesi ve "deyimler" ifadesi genellikle dilbilimde eşittir ve eş anlamlı olarak hareket ederler.

Deyimsel bileşiklerin ana kategorik belirtillerine ek olarak, bunların oluşum yolları da önemlidir. Genel olarak, deyimisel bileşiklerin oluşum yolları, genellikle konuşma bölümlerinin sınıflandırılması ile verilir. Konuşmanın hangi bölümünün ana olduğuna bağlı olarak, yani yönetici kelimenin ait olduğu iki kısma ayrılır: isim deyimisel bileşikler, fiil deyimisel bileşikler.

Sözcüklerin sözlüksel-anlamsal anlamlarıyla ilgili deyimisel birimler adı altında da gruplamak mümkündür. Sözcüklerin sözlüksel-anlamsal anlamının rolü ile belirlenen deyimisel birimler arasında aşağıdaki yaklaşık ayrımı yapmak mümkündür:

1) Halkın yaşam biçimini ve yaşam biçimini yansıtanlar: Karıncadan fil yapmak, yılan ağına küfretmek v b.

2) İnsan vücudunun bölümlerini ifade eden ve bir kişinin duygu ve duygularını ifade eden kelimelerden kaynaklananlar: kalp atışı, kafa kaybı, göz beyazları, kalp kırıklığı vb. Bu deyimisel dernekler, insan faaliyeti, iç dünyası, ahlakı ve psikolojisi ile ilgilidir.

3) Dini inanç ve aidiyetlerini yansıtanlar: Oruç tutmak, merhamete gitmek, Allah korusun v b.

4) Duyguları ve duyguları, insan tutumunu yansıtan ifade birimleri: acı çekme, sevme, zehir dökme, keder denizinde boğulma vb.

5) İtirazın ifade birimleri: başım üzerine, günaydın, iyi geceler v b.

Bazen dilde şey kavramının bazı unsurlarını ifade edecek kelime bulmak zordur. Bu eksikliği gidermek için isim ifade birimleri kullanılır. İşlevsel isim kombinasyonları yalın ve ifade edici-biçimlidir.

İsim deyimini farklı modellere dayanmaktadır:

1. Sıfat + isim: zor gün, acı gerçek, hafif mizaç, açık yürekli vb.
2. İsim + isim: umut lambası, göz dağı, yürekte ses, yoldaki gözler vb.
3. İsim + sıfat: şans siyah, beyin sisli, kafa havadar, kalp kırılğan vb.
4. İsim + zarf: baş aşağı, yüz yukarı, su damlaması vb.
5. İlk taraf sayılardan oluşur: bir nefes, bir uç, vb. Bu deyimsel birimlerin çoğu kelime düzeyindedir. Bu nedenle, kombinasyon düzeyindeki bu tür deyimsel birimler bile kelime düzeyine daha yakındır.
6. Cümle şeklinde olanlar. Öldü, geri dönmedi v b.
İsim deyiminin eşdeğeri bir kelime, bir deyim veya bir cümle olabilir.

Fiil tamlamaları iş, durum anlamında kullanılır ve ağırlıklı olarak bir cümlenin mesajı olarak kullanılır. Dilimizde, daha çok fiil deyimsel bileşikler baskındır. Bileşenler arasındaki sözdizimsel ilişkinin doğasına göre, birkaç fiil deyimsel kombinasyonu vardır. Birinci kişinin ifade biçimine ve araçlarına göre, fiil deyimsel kombinasyonları aşağıdaki gibi gruplandırılabilir:

1. Edat + eki olmayan fiil yapısında olanlar: günü görmek, kafa yapmak vb.
2. Yönlü durum eki + fiil yapısı: incitmek, akla gelmek, görünmek vb.
3. Mastar durumu + isim + fiil yapısı: kesme, kesme
4. Yerel durum eki isim + fiil yapısı: tutmak,
5. İsim + fiil yapısı olan fiiller: kaybetmek, deriden çıkmak vb.
6. Yön durumunda, bağılılık eki olan kelime veya üçüncü tür tanım + fiil yapısının kelimelerinin birleşimi: kana susamışlık, ayakları üzerine düşme vb.

7. Etki durumunda, bir kelimenin veya tip III tanım kelime kombinasyonu + fiil kombinasyonunun ilişkisi: akıl kaybı, kafa kaybı, ağız ve burnun asitlenmesi, burnun salya akması vb.

8. Tip III'ün tanımı, kelime birleşimi + fiil yapısındadır: Daldan vurmak, ağızdan vurmak, baştan basmak vb.

9. İsmi çeşitli durumlarında kullanılan kendi kelime + fiil yapısına sahip olanlar: kötü davranmak, kendini bilmemek, kendine acımak, kendini kaybetmek, kendini yakmak vb.

Ayrıca fiil deyimsel kombinasyonlarını fiil resimleri ile ifade etmek mümkündür. Çoğu fiil deyimsel kombinasyonları esas olarak fiilin haberlerinde ve komut formlarında kullanılır. Örneğin: kelime güreşi, beyin fırtınası, aklınızı kaybetme vb.

Genel olarak, dilsel gerçeklerin analizi, deyimsel birimlerin fiilin kalan formlarına yansıtılabileceğini gösterir. Ancak, çok sınırlı bir çevrede geliştirilirler. Örneğin, bir kafa koymak, deyimsel birimin bir kafa mı yoksa bir kafa mı olduğu gibi koşullu ve önemli biçimlerde ifade edilebilir. Bu durumlar rastgele formlarda kullanılır.

Fiil onaylama ve reddetme aynı zamanda deyimsel kombinasyonlar için de geçerlidir. Fiillerin aksine, bu tüm deyimsel fiiller için eşit olarak geçerli değildir.

Olumlama ve inkar ifadesi açısından, fiil deyimsel kombinasyonları 3 gruba ayrılabilir:

1. Hem tasdik hem de inkarda kullanılanlar: Başını eğmek, görünmek, konuşmak, kanamak vb.

2. İnkarda en çok kullanılanlar: Dili boğaza sokmamak, kendini kırmamak, sözün altında kalmamak vb.

3. Olumlamada kullanılan başlıcaları şunlardır: yüzünü sıkmak, ağza düşmek, parmağını ısırma vb.

Deyimsel birimlerin çoğu sözlü bileşiklerdir. Fiil çekimlerinin temel özelliği, aynı fiilde farklı zengin bileşiklerin oluşmasının elbette o fiilin ifade ettiği anlamlarla bağlantılı olmasıdır. Herhangi bir fiilin anlam zenginliği, diğer kelimelerle birleşme kabiliyetini artırır ve bu

durumda herhangi bir kısıtlama kaldırılır. VV Vinogradov şöyle yazıyor: “Kelimelerin büyük çoğunluğu ve anlamları, dilin kendi sisteminin içsel anlamsal ilişkileri yoluyla bağlantılarını sınırlar. Bu durumda, nesnenin, eylemin ve olayın mantıksal veya görünür doğası, böyle bir kısıtlama için herhangi bir temel oluşturmaz. Bu kısıtlamalar, o dile ait kelimelerin anlamlarının iletişim yasaları tarafından yaratılır.” (M.Mirzaliyev, 32.s.)

Deyimsel kombinasyonların kendine özgü özelliklerini ve özelliklerini keşfederek, özelliklerini hem kelime kombinasyonlarından hem de kelimelerden ayırt etmek mümkündür. Deyimbilim, dilin en küçük birimlerinden - dile hazır durumda giren ve kapalı bir yapıya sahip olan kelimeler ve cümlelerden - mecazi ifadeleri (cümleleri) kapsayabilir.

Deyim birimleri, sözcük, sözcük grubu ve tümce düzeyinde metaforize edilmiş ve anlam bütünlüğü kazanmış sabit dilsel birimlerdir. Deyimbilimsel birimde geçmişin modernleşmesine tanık olmak mümkündür. Tarihin en eski katmanlarının özellikleri, deyimisel birimlere yansır.

Genel olarak, deyimisel birimlerin özellikleri aşağıdaki gibi gruplandırılabilir.

- 1) Kategorik işaretler
- 2) Kategorik olmayan işaretler

Deyimsel birimlerin kategorik özellikleri, farklılık, farklılaşma ve kategorik olmayan özellikler, stilistik nüanslar, etkileyici-duygusal ifade ile karakterize edilir. Kategorik işaretlerin varlığı, dilde deyimisel birimlerin varlığının garantisi olarak hareket ederse, kategorik olmayan işaretler yalnızca kategorik işaretlere eşlik eder.

Sonuç olarak, deyimisel birimlerin varlığını belirleyen kategorik özellikler, dilin hazır olması, yapısal kapalılık, anlam bütünlüğü, motivasyon ve kelimenin tam anlamıyla tercüme edilememesidir. Bu kategorik özelliklerin merkezinde istikrar, metafor, hayal gücü ve duygusallık vardır. Ch. Huseynzadeh haklı olarak şöyle

yazıyor: "Herhangi bir mecazi ifade motive edildiğinde (içsel bir biçime sahip olduğunda) bir deyim haline gelir." (Hüseynzade, 16.s.)

Ana koşul, bu kategorik özelliklerin aynı anda cümleler de dahil olmak üzere kelimelerde, kelime kombinasyonlarında yoğunlaşmasıdır.

KAYNAKLAR

Azərbaycan Dilçiliyi müntəxabatı (2013), III cild, Bakı

BAYRAMOV, Hüseyn (1978) *Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları*, Bakı.

MİRZƏLİYEVƏ, Məhəbbət (1995) *Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri*, Bakı

SEYİDOV, Yusif (1966) *Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri*, Bakı

HÜSEYNZADƏ, Çingiz (1990) "Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında" *Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri məcmuəsi*, Bakı

**SINIF ÖĞRETMENİ ADAYLARININ GÜNEŞ VE AY
TUTULMASI KONUSUNUN ÖĞRETİMİNDE TERCİH
ETTİKLERİ YÖNTEM VE TEKNİKLER**

**METHODS AND TECHNIQUES PREFERRED BY PRE-
SERVICE PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN TEACHING
THE SUBJECT OF SOLAR AND LUNAR ECLIPSES**

Prof. Dr., Aykut Emre BOZDOĞAN

*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat-Türkiye,
aykut.bozdogan@gop.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0002-5781-9960

Dr. Öğr. Üyesi Cezmi ÜNAL

*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat-Türkiye
cezmi.unal@gop.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0002-6894-2286

Özet

Öğretmenlerin pedagojik alan bilgisi son yıllarda eğitim araştırmaları arasında çok önem verilen konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Alan bilgisinin öğrenciye nasıl sunulması gerektiği üzerine odaklanan pedagojik alan bilgisinin en önemli alt boyutlarından birisi de konuların öğretiminde kullanılacak yöntem ve tekniklerin seçimidir. Bu bağlamda gerçekleştirilen bu araştırmanın amacı sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretiminde tercih ettikleri yöntem ve teknikleri tercih sebepleri ile birlikte belirlemektir. Ayrıca sınıf öğretmeni adaylarının bu konudaki tercihlerinin zaman içindeki değişimi de tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu araştırmanın örneklemini üniversite eğitiminin üçüncü yılında olan 158 sınıf öğretmeni adayı oluşturmaktadır. Veriler iki aşamada yaklaşık on yıl ara ile toplanmıştır. Sınıf öğretmeni adaylarının açık uçlu iki soruya iki farklı durum için yazdıkları cevaplar üzerinden betimsel analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretiminde en çok

tercih ettikleri yöntem ve teknikler arasında gösteri deneyinin ve dramının ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Tercihlerinin sebebi olarak da en fazla daha iyi öğrenme ve kalıcılık sağlamak olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca zaman değişkeninin sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretiminde tercih edilen yöntem ve teknikler üzerine etkisine dair bulguya rastlanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sınıf öğretmeni adayları, Güneş ve Ay tutulması, öğretim yöntem ve teknikleri, pedagojik alan bilgisi.

Abstract

Teachers' pedagogical content knowledge has emerged as one of the most important topics in educational research in recent years. One of the most important sub-dimensions of pedagogical content knowledge, which focuses on how content knowledge should be presented to students, is the selection of teaching methods and techniques in each specific subject. The purpose of this research is to determine the methods and techniques preferred by the pre-service primary school teachers in teaching the subject of solar and lunar eclipse, together with the reasons for their preference. In addition, the change in the preferences of pre-service primary school teachers on this subject over time was also tried to be determined. The sample of the research consists of 158 junior pre-service primary school teachers. Data were collected in two stages, approximately ten years apart. Descriptive analysis was carried out on the answers written by the pre-service primary school teachers to two open-ended questions for two different situations. As a result of the study, it was determined that demonstrations and drama came to the fore among the methods and techniques most preferred by the pre-service primary school teachers in teaching the subject of solar and lunar eclipse. It has been claimed that the most preferred reasons for their preference are to provide better learning and to ensure permanence of knowledge. In addition, there was no finding about the effect of the time variable on the methods and techniques preferred in the teaching of the solar and lunar eclipse subject of the pre-service primary school teachers.

Keywords: Pre-service primary school teachers, solar and lunar eclipse, teaching methods and techniques, pedagogical content knowledge.

Giriş

İyi bir öğretmen olabilmek için sadece kendi disiplninde uzmanlığın yeterli olduğu görüşü yıllarca eğitim alanındaki fikirlere öncülük etmiştir (Major & Palmer, 2006). Daha sonra bu fikre karşı geliştirilen görüşler arasında ise öğretmenlerin kendi disiplinlerinde sahip oldukları uzmanlığın yanında, pedagojik alan bilgisi olarak bilinen öğretmenlerin sahip oldukları bilginin öğrencilere nasıl kazandırılacağı konusunda da bilgi sahibi olmaları gerektiği fikri öne çıkmaktadır. Öğretmenlerin pedagojik alan bilgisi son yıllarda eğitim araştırmaları arasında çok önem verilen konulardan biri olarak görülmektedir (Stark, 2000). Alan bilgisinin öğrenciye nasıl sunulması gerektiği üzerine odaklanan pedagojik alan bilgisinin en önemli alt boyutlarından birisi de konuların öğretiminde kullanılacak yöntem ve tekniklerin seçimidir.

Öğretmenlerin verdiği eğitimde önemli bir kavram olarak görülen pedagojik alan bilgisi fikri Shulman tarafından ortaya atılmıştır (Shulman, 1986). Shulman öğretmen bilgisinin hem alan bilgisi hem de pedagojik bilgi olmak üzere farklı bilgi katmanlarından oluştuğunu önere sürer. Alan bilgisi belirli bir disiplinin teorilerini, ilkelerini ve kavramlarını kapsar. Buna karşılık, genel pedagojik bilgi, sınıf yönetimi ve organizasyonu ilkeleri ve stratejileri gibi öğretimin kendisi hakkında bilgidir. Pedagojik alan bilgisi ise öğretmenlerin sahip olması gereken bilginin birbirleriyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olan alan bilgisi ile pedagojik bilginin bir sentezi olarak ele alınması gerektiği öne sürer (Quinlan, 2020). Pedagojik alan bilgisi bir konunun öğrencilere aktarılması esnasındaki yöntem ve tekniklerden sınıf yönetimine, kullanılacak materyaller ve eğitim teknolojilerinden ölçme ve değerlendirmeye kadar birçok konuyu ihtiva etmektedir (Bardak & Karamustafaoğlu, 2016).

Öğretmenlerin konu alan bilgisinin seviyesine bakmaksızın bilgiyi zihinlerinde organize etmeleri ve bu bilgiyi kullanmaları bilim insanlarından farklıdır (Van Driel, Bijaard & Verloop, 2001). Öğretmenlerin konu alan bilgisini yorumlamaları ve öğrenciye sunmaları sürecinde yaptıkları etkinlikler pedagojik alan bilgisinin temelini oluşturmaktadır. Konu ile ilgili yapılmış araştırmalar pedagojik alan bilgisini öğretmenlik süresince tecrübe ile kazanılan bir beceri olduğunu belirtilirken, bazı çalışmalar eğitim sürecinde öğretmen tarafından sahip olunan pedagojik bilgi, kavram ve değerler yapısının gelişimi olarak ifade etmektedir (Gess-Newsome, 1999; Loughran, Mulhall, & Berry, 2004).

Pedagojik alan bilgisinin en önemli ayaklarından biri olan öğretim yöntem ve tekniklerin seçimi alan bilgisinin doğası ile ilişkilidir. Bir konu anlatılırken hangi etkinliklerin kullanılacağı, bunların ne kadar vakit alacağı, hangi örneklerin verileceği, açıklamaların yöntem ve teknikler doğrultusunda ne ölçüde yapılacağı öğretimin kalitesinde belirleyici olmaktadır (Kızıltepe, 2002). Öğretmenlerin sahip oldukları pedagojik alan bilgisinin ve özellikle kullandıkları yöntem ve tekniklerin öğretimi önemli ölçüde etkilediği düşünülmektedir (Canbazoglu, Demirelli ve Kavak, 2010). Özellikle astronomi gibi farklı özellikleri olan konularda, konuyu öğrencilerine anlatırken kullanılan strateji, yöntem ve teknikler yani ders esnasında yapılan etkinliklerin içerikleri öğrencilerin konuyu kavrayabilmesi ve zihninde yapılandırabilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir (Kaya, 2009; Nilsson & Loughran, 2012; Türnüklü, 2005).

Ülkemizde pedagojik alan bilgisi hakkında yapılan çalışmalar özellikle öğretmen adaylarını örneklem olarak belirlemektedir (Aydın & Boz, 2012). Geleceğin bilgi seviyesinin belirleyicisi olacak öğretmen adayları üzerine güncel konularla ilgili çalışmaların yoğunlaşmış olması çok doğaldır (Bardak & Karamustafaoğlu, 2016). Bu duruma paralel olarak bu araştırmanın amacı sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretiminde tercih ettikleri yöntem ve teknikleri tercih sebepleri ile birlikte belirlemektir. Ayrıca sınıf öğretmeni adaylarının bu konudaki tercihlerinin zaman içindeki değişimi de tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yöntem

Bu araştırmada sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretiminde tercih ettikleri yöntem ve teknikleri tespit etmek için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi bir konu üzerinde derinlemesine araştırmalar yapılarak olgunun niteliklerini ortaya koymayı amaçlayan bilimsel araştırma yöntemidir (Yıldırım & Şimşek, 2006). Bu araştırmada da nitel araştırmanın bu özelliklerine paralel olarak sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretiminde tercih edecekleri yöntem ve teknikleri tercih sebebiyle birlikte ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylelikle sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretimine dair pedagojik alan bilgilerinin açığa çıkarılması amaçlanmıştır.

Araştırmaya üniversite eğitiminin üçüncü yılında olan toplam 158 sınıf öğretmeni adayı katılmıştır. Katılımcılardan 81 sınıf öğretmeni adayı 2010-2011 eğitim yılında, 77 sınıf öğretmeni adayı 2020-2021 yılında Orta Karadeniz Bölgesi'nde yer alan bir üniversiteye devam etmiştir. Yani veriler iki aşamada yaklaşık on yıl ara ile farklı öğretmen adaylarından toplanmıştır. Sınıf öğretmeni adaylarına iki açık uçlu soru sorulmuştur. Bu sorular şu şekildedir;

- Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretiminde hangi yöntem ve teknikleri kullanırsınız?
- Bu yöntem ve teknikleri kullanmak istemenizin sebebi nedir?

Katılımcıların bu iki soruya verdikleri cevaplar betimsel analize tabi tutulmuştur. Sınıf öğretmeni adaylarının tercih ettikleri yöntem ve tekniklerin frekansları bulgularda verilmiştir. Ayrıca seçtikleri bu yöntemler için gösterdikleri gerekçelerinde frekansları ifade edilmiştir.

Bulgular

Sınıf öğretmeni adayların güneş ve Ay tutulmaları konusunda tercih ettikleri yöntem ve teknikler ve bu tercihlerinin nedeni olarak öne sürdükleri gerekçeler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Sınıf Öğretmen Adaylarının Güneş ve Ay Tutulmaları Konu ve Kavramlarının Anlatımında Kullanmayı Düşündükleri Yöntem ve Teknikler

Yıl	Yöntem ve Teknikler	Gerekçe	f	Yıl	Yöntem ve Teknikler	Gerekçe	f
2010-2011	Gösteri (37)	Daha iyi öğrenme sağlar	11	2020-2021	Gösteri (32)	Daha iyi öğrenme sağlar	7
		Kalıcılık	6			Kalıcılık	6
		Görsellik	3			Yaparak yaşayarak öğrenme	4
		Somutlaştırma	2			Öğrencilerin aktif olması	5
		Dikkat çekici	1			Dikkat çekici	1
		Zevkli	1			İlgi çekici	3
		Açıklama yok	13			Açıklama yok	6
	Gösterip yaptırma (26)	Daha iyi öğrenme sağlar	8	Gösterip yaptırma (14)	Daha iyi öğrenme sağlar	2	
		Kalıcılık	8		Kalıcılık	3	
		Yaparak-yaşayarak öğrenme	6		Açıklama yok	9	
		Öğrencilerin aktif olması	3				
		Açıklama yok	1				
	Drama (37)	Daha iyi öğrenme sağlar	10	Drama (29)	Daha iyi öğrenme sağlar	8	
		Kalıcılık	8		Kalıcılık	5	
Eğlenceli		4	Eğlenceli		4		
Sosyalleşme		2	Sosyalleşme		2		
Düşük maliyetli		2	Düşük maliyetli		2		
Yaparak yaşayarak öğrenme		2	Yaparak yaşayarak öğrenme		5		
Öğrencilerin kendilerine güveni artar		1	Açıklama yok		3		
Görselleştirmek		1					
Dikkat çekici		1					
Öğrencilerin aktif olması		1					
Yaratıcılık	1						

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

	Açıklama yok	4			
Analoji (10)	Daha iyi öğrenme sağlar	2	Analoji (17)	Daha iyi öğrenme sağlar	4
	Kalıcılık	1		Daha az maliyetli	2
	Açıklama yok	7		Somutlaştırmak	1
				Kalıcılık	1
				Yaparak yaşayarak öğrenme	1
				Açıklama yok	8
Teknoloji kullanımı (36)	Daha iyi öğrenme sağlar	6	Teknoloji kullanımı (27)	Daha iyi öğrenme sağlar	7
	Kalıcılık	6		Kalıcılık	8
	Görsel	3		Eğlenceli	3
	Somutlaştırma	2		Açıklama yok	9
	Dikkat çeker	2			
	Eğlenceli	1			
	Hızlı öğrenme	1			
	Gerçekçi	1			
	Açıklama yok	14			
Örnek Olay (3)	Açıklama yok	3	Örnek Olay (5)	Açıklama yok	5
İşbirlikli Öğrenme (3)	Açıklama yok	3			
Soru Cevap (12)	İlgiyi artırır	2	Soru Cevap (12)	Öğrencilerin aktif olması	2
	Öğrencilerin aktif olması	1		Açıklama yok	1
	Daha iyi öğrenme sağlar	1			0
	Kalıcılık	1			
	Yaratıcılık	1			
	Açıklama yok	6			
Tartışma (8)	Yaratıcılık	1	Tartışma (4)	Açıklama yok	4
	Fikirlerini paylaşma imkanı	1			
	Sınıf İçi Katılım	1			

	Açıklama yok	5			
Beyin fırtınası (13)	Öğrencilerin aktif olması	2	Beyin fırtınası 1 (10)	Öğrencilerin aktif olması	1
	İlgiyi artırır	1		Yaratıcılık	1
	Yaratıcılık	1		Açıklama yok	8
	Açıklama yok	9			
Düz Anlatım (12)	Açıklama yok	12	Düz Anlatım (16)	Açıklama yok	1
					6
Proje (2)	Açıklama yok	2	2B Çizim (5)	Açıklama yok	5

Tablo 1 incelendiğinde sınıf öğretmeni adaylarının bazılarının tek bir yöntem ve tekniği tercih ettiği bazılarının ise birden fazla yöntem ve tekniği tercih ettiği görülmektedir. Ayrıca bu tercihleri içinde gerekçe belirtme durumu katılımcılar arasında farklılık göstermektedir. Katılımcılar arasından birçoğunun tercih ettikleri yöntem ve teknikler konusunda gerekçe belirtmediği açıkça gözlenmektedir.

Tablo 1 incelendiğinde 2010-2011 eğitim öğretim yılında çalışmaya katılan sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulmaları konusunun anlatımında en çok tercih ettikleri yöntem ve tekniğin gösteri yapma (37) ve drama (37) olduğu görülmektedir. Bu iki yöntemin tercih sebeplerine bakıldığında benzerlik gösterdiği görülmektedir. Göster yapma ve drama yaptırma öğrencilerin öğrenmesi sağlayacak ve öğrendikleri bilgilerin kalıcılığını sağlayacak yöntem ve teknikler olarak görülmektedir. Bunların yanında derste teknoloji kullanımı (36) da sınıf öğretmeni adaylarının en çok tercih ettiği yöntem ve teknikler arasında yer almaktadır. Öğrencilerin Güneş ve Ay tutulmaları ile ilgili video izlemeleri veya bilgisayar simülasyonlarının derste kullanımı teknoloji kullanımı olarak ele alınmıştır. Bunlarla beraber 26 sınıf öğretmeni adayının öğrencilere Güneş ve Ay modelleri yaptırarak, öğrencilerden kendi modelleri üzerinde konuyu açıklamalarını isteyecekleri bir dersi tercih ettiklerini

ifade etmişlerdir. Bu tercihlerine gerekçe olarak öğrencilerin yaparak yaşayarak öğrenecekleri bir dersin öğrenmeye ve kalıcılığa fayda sağlayacağını ifade etmişlerdir.

2020-2021 eğitim öğretim yılında çalışmaya katılan sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulmaları konusunun anlatımında en çok tercih ettikleri yöntem ve tekniklere bakıldığında yine gösteri yapma (32), drama kullanma (29) ve teknoloji kullanımı (27) ön plana çıkmaktadır. Yine tercih edilen yöntem ve tekniklerin gerekçelerinde de benzerlikler yer almaktadır. Daha iyi öğrenme sağlar ve kalıcılık sağlar en sık karşılaşılan gerekçeler arasında yer almaktadır.

Sonuç

Sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretiminde en çok tercih ettikleri yöntem ve tekniklerin araştırıldığı bu çalışmada katılımcıların en çok gösteri deneyini ve dramayı tercih ettikleri tespit edilmiştir. Tercihlerinin sebebi olarak da en fazla daha iyi öğrenme ve kalıcılık sağlamak olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca zaman değişkeninin sınıf öğretmeni adaylarının Güneş ve Ay tutulması konusunun öğretiminde tercih edilen yöntem ve teknikler üzerine etkisine dair bulguya rastlanmamıştır.

Kaynakça

- Aydın, S. & Boz, Y. (2012). Fen öğretmen eğitiminde pedagojik alan bilgisi araştırmalarını derlenmesi: Türkiye örneği. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(1), 479-505.
- Bardak, Ş. & Karamustafaoğlu, O. (2016). Fen bilimleri öğretmenlerinin kullandıkları öğretim strateji, yöntem ve tekniklerin pedagojik alan bilgisi bağlamında incelenmesi. *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 567-605.
- Gess-Newsome, J. (1999). *PCK: An introduction and orientation*. In J. Gess-Newsome and N. Lederman (Eds.) *Examining PCK: The construct and its implications for science education* (pp. 3 -20). Boston: Kluwer.
- Kaya, O. N. (2009). The nature of relationships among the components of pedagogical content knowledge of preservice science

- teachers: 'Ozone layer depletion' as an example. *International Journal of Science Education*, 31(7), 961-988.
- Kızıltepe, Z. (2002). İyi ve etkili öğretmen. *Eğitim ve Bilim*, 27(126), 10-14.
- Loughran, J., Mulhall, P. & Berry, A. (2004). In search of pedagogical content knowledge in science: Developing ways of articulating and documenting professional practice. *Journal of Research in Science Teaching*, 41(4), 370-391.
- Major, C. H. & Palmer, B. (2006). Reshaping teaching and learning: The transformation of faculty pedagogical content knowledge. *Higher Education*, 51(4), 619-647.
- Nilsson, P. & Loughran, J. (2012). Exploring the development of pre-service science elementary teachers' pedagogical content knowledge. *Journal of Science Teacher Education*, 23(7), 699-721.
- Quinlan, K. M. (2020). Effects of problem-based learning curricula on faculty: New lenses, new questions. *Teaching and Teacher Education* 33(1), 109-120.
- Stark, J. (2000). Planning introductory courses: Content, context and form. *Instructional Science*, 28, 413-438.
- Türnüklü, E.B. (2005). Matematik öğretmen adaylarının pedagojik alan bilgileri ile matematiksel alan bilgileri arasındaki ilişki. *Eurasian Journal of Educational Research*, 21, 234-347.
- Van Driel, J. H., Beijaard, D. & Verloop, N. (2001). Professional development and reform in science education: The role of teachers' practical knowledge. *Journal of Research in Science Teaching*, 38(2), 137-158.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

**DILSEL ARAŞTIRMA AMACI OLARAK AFERİZMLER VE
ÖZELLİKLERİ**
**APHORISMS AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH
AND THEIR SPECIAL CHARACTERISTICS**

Izzatulla AKRAMOV

Buhara Devlet Üniversitesi, Bukhara Özbekistan

izzat.ikrom6891@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4358-634X

Özet

Yüksek yaşam temposu ve çok sayıda edebi ve bilgi ürünü ile dinamik çağımızda, en geniş edebiyat türü büyük talep görüyor - aforizma. Özdeyişsel düşüncenin unsurları, bilgi denizinde vurgulamanıza izin verir, kişisel konumunuzu belirlemek için bilgi için çok önemli bir şeydir. Özdeyiş ifadesi, kişisel ve sosyal yaşamın çeşitli tezahürlerini genelleştirir ve karakterize eder ve ayrıca iletişimde organik parçası olarak, gerçekliğin sanatsal yansımasının geniş ve yoğun bir biçimi ve dilin ona karşı tutumunun ifadeleri olarak sıkıca var olur. Aforizmalar, dilbilimciler, edebiyat alimleri, tarihçiler, filozoflar tarafından araştırma konusudur. Bununla birlikte, aforizmanın eski kökenine ve aforizmaların konuşmada yaygın olarak kullanılmasına rağmen, aforizma olgusu henüz tam olarak çalışılmamıştır. Bu, dilbilimciler tarafından farklı şekillerde yorumlanan "aforizma" kavramının tanımında doğrulanır. Aforizmaların biçimleri, yapısal ve anlamsal özellikleri geniş bir tartışma alanıdır. Bu hükümler araştırmamızın uygunluğunu teyit etmektedir. Bu çalışmanın amacı, İngilizce aforizmaların yapısal ve semantik özelliklerini, seçtiğimiz yazarların aforizmaları örneğinde tespit etmek ve açıklamaktır.

Anahtar Kelimeler: aforizma, aforizma anlatımı, sosyal yaşam, dilsel doğa, anlamlı söz, somutlaştırma.

Abstract

In our dynamic era with its high pace of life and a huge amount of literary and informational products the most capacious genre of literature is in great demand - aphoristic. Elements of aphoristic thinking allow you to highlight in a sea of information is something very essential for knowledge, to determine your personal position.

The aphoristic expression generalizes and typifies the diverse manifestations of personal and social life, and also firmly exists in communication as its organic part, as a capacious and concentrated form of artistic reflection of reality and expressions of the attitude of the language to her. Aphorisms are the subject of research by linguists, literary scholars, historians, philosophers. However, despite the ancient origin of aphorism, as well as the widespread use of aphorisms in speech, the phenomenon of aphorism has not yet been fully studied. That finds confirmation in the very definition of the concept of "aphorism", which is interpreted by linguists in different ways. Forms of aphorisms, their structural and semantic features are an extensive field for discussion. These provisions confirm the relevance of our research.

The purpose of this work is to identify and describe structural and semantic features of English-language aphorisms, on the example of the aphorisms of the authors we have chosen.

Key words: aphorism, aphoristic expression, social life, linguistic nature, expressive saying, embodying.

The article presents an attempt to establish and describe the main features (properties) of aphorism as an object of linguistics. In modern linguistics, more and more research is devoted to the study of aphorism as a phrasal text and a set phrase. However, the concept of aphorism in linguistics does not have its own definition. In this regard, it is relevant to analyze the linguistically relevant properties of the aphorism that characterize its linguistic nature. The purpose of the study is to determine and describe the minimum number of the most linguistically significant features (properties) of an aphorism, to establish their obligatory / optional nature, their specificity / generality

(for an aphorism and super-verbal formations close to it). Research methods — descriptive method, structural, semantic, functional, discursive, stylistic analysis, taxonomy.

Aphorism, being a verbal means of expressing general judgments, is one of the most noticeable and productive means and results of speech and thought activity, it is used in speech as a stable phrase (common saying of "common sense", proverb) or as a phrasal text / inter-text (literary genre, replica in the text / one-time quotation, catchphrase) [1]. Aphorism is widely used in various types of discourse, areas of speech communication, implemented in various social or cultural practices and fields of knowledge (including scientific) [2].

The term aphorism is quite widely used in scientific discourse. So, in July 2020, our query for the keyword aphorism in the titles and electronic texts of dissertations in various scientific specialties in the search engine of the Russian State Library received about 22,000 results. Taking into account the fact that not all dissertations and their abstracts have been digitized in the RSL, the actual number of uses of the term aphorism in qualifying scientific papers increases many times over. The vast majority of such works are philological, of which more than half are linguistic. Based on the fact that the preparation of qualifying works and familiarization with them is an integral part of the scientific activity of every linguist, we can conclude that the term aphorism is very actively used in modern linguistics.

At the same time, today there is no generally accepted understanding in linguistics of what should be called an aphorism. In general, linguistic reference literature, the term aphorism is either interpreted ambiguously or is absent. So, it is not in any of the four versions of the fundamental encyclopedia "Linguistic Encyclopedic Dictionary" (1990, 2002, "Linguistics" - 1998, 2000), and is not in most dictionaries of linguistic terms, for example, O.S. Akhmanova (1966, 1969/2004), T.V. Foyal (2005, 6th edition - 2016), V.D. Starichonka (2008) and others. In the "Dictionary of Linguistic Terms" O.S. Akhmanova recorded only aphoristic attributes [3. C. 60] as a synonym for gnomic [3. C. 110] in connection with the definition of such a semantic variety of the tense of the verb as the aphoristic present [3. C.

254]. One gets the impression that the authors and compilers of reference books on linguistics deliberately avoid attempts to interpret the concept of aphorism.

Against this background, the inclusion of the term in the "Concise Dictionary of Linguistic Terms" (1995) by N.V. looks completely unexpected. Vasilyeva, V.A. Vinogradova, A.M. Shakhnarovich, where the aphorism, however, is already quite expectedly interpreted by means of concepts that are far from the metalanguage of linguistics, as "a short, refined in form utterance containing a generalized and complete thought" [4. C. 17]. Such a reflection of aphorism among the most significant and widely used linguistic terms (as you know, units of this kind are included in the short dictionary) can apparently be explained by its deaf mention (with a similar interpretation in almost verbatim form) in one of the most popular in Russian linguistics of terminological compendiums "Dictionary of Linguistic Terms" (3rd ed. - 1985) D.E. Rosenthal and M.A. Telenkova when semantizing the term aphorism of speech as "saturation of speech with aphorisms - laconic, honed in form and expressing a generalized idea sayings" [5. C. 23].

It is symptomatic that the term aphorism is not always semantized in dictionaries of linguistic terms in cases where it is not possible to avoid mentioning it. So, in the "English-Russian Dictionary of Linguistics and Semiotics" (2003), edited by A.N. Baranova and D.O. Dobrovolsky, where almost all terms are interpreted in the form of a "commentary" (the presence of which is recognized by the compilers of the dictionary as "a very important factor contributing to the choice of the correct equivalent when translating a linguistic text" [6. p. vii]), neither English aphorism nor its Russian counterpart not commented [6. P. 24], although the volume and content of their understanding differ significantly in the Anglo-American and Russian East Slavic linguistic traditions [7].

Against the background of almost total disregard for the term aphorism (and derivatives from it) in general linguistic reference literature, its inclusion in particular linguistic encyclopedias (for example, the Russian language, the Belarusian language, the Ukrainian

language, etc.) looks indicative. In them, however, aphorism (white. afaryzm, Ukrainian. aphorism) is not always interpreted unambiguously, which gives rise to a diametrically different understanding of it in different national branches of linguistics [8. C. 42; 9. C. 60-61; 10. C. 39]. The definitions of aphorism in the framework of the study of individual languages are also quite contradictory. It is no coincidence that in the first edition of the encyclopedia "Russian Language" (1979) and subsequent ones (2nd edition - 1997, 2008) it is indicated that the concept of aphorism "does not have a generally accepted definition" [11].

Despite its metalinguistic vagueness, the term aphorism is widely used in linguistic research on a wide variety of topics, and thousands of scientific works of various genres are devoted to aphorism as an object of linguistic description. Only in Russian, over the past twenty years, more linguistic studies of aphorism have appeared than in all previous time, including more than 50 dissertations (in the titles of which the term aphorism or its derivatives are used) have been defended in various linguistic specialties (including such traditionally basic for linguistics, as 10.02.19 - the theory of language and 10.02.20 - comparative-historical, typological and comparative linguistics). However, it can be stated that no significant step forward in understanding what should be called an aphorism has taken place in linguistics. Aphorism in most studies either does not receive a definition as a proper linguistic object (its general philological or narrow literary interpretation is used), or is defined ad hoc, when each researcher understands it in accordance with his views and the linguistic material that is analyzed in this case.

The most controversial are attempts to identify the main features (properties) of aphorism as an object of linguistics. So, when defining an aphorism in linguistic studies, the concepts of "short (or concise)", "original", "deep", "honed (in form)", "expressive", "witty", "paradoxical", "author's" are widely used. "memorable", "unique", etc., which are not properly linguistic (they are not part of the metalanguage of linguistics). Recently, the search for one defining feature has become noticeable, on the basis of which it is possible to combine all statements

of different content and different syntactic form, which are usually called aphorisms, into one group (type) of linguistic units. As such a sign, “conceptualization” is proposed (a reflection of the most relevant for native speakers of the concepts of “concepts”) [12. P. 27], “passportization” (knowledge of the author's language by native speakers) [12. P. 29-30], “reproducibility” (storage in the minds of native speakers and repetition in speech in a “finished” form) [13. P. 11], as well as “idiomatic” (an expression of an obsession that goes beyond the sum of the meanings of lexical components), “poeticism” (expressiveness of a verbal form), etc. However, these and similar properties are inherent not only in aphorisms, but also in other types of super-verbal formations (phraseological units, winged words, literary quotations, etc.), which does not narrow the concept of aphorism to a certain type of linguistic units, but vastly expands it to any statement (free or stable), which is either conceptualized, or passportized, or reproduced, or idiomatic, or poetic (expressive), etc.

The study showed that of the many properties attributed to an aphorism, relatively few are linguistically relevant (which can be named and described in terms of linguistics). It is these properties that characterize aphorism as an object of linguistics and should be qualified as its proper linguistic features.

For example, such a property as “authorship” (the presence of an author), or “certification” (according to A.V. Korolkova) [10. P. 29-30], which is characteristic of many aphorisms (primarily as fiction or journalistic works), is difficult to recognize as significant for their linguistic description, since the presence of an author or a text source, firstly, has nothing to do with either the content or the form of the aphorism (the connection between it and its author is a background association due to extra-linguistic factors), and secondly, it is not immanent (the reproduction in the minds of native speakers of the associative connection of an aphorism with its author or text source is not regular, it directly depends on the nature of the functioning of one or another aphoristic unit , which can be simultaneously reproduced in the speech of some native speakers as the author's - a catch phrase, and in the speech of others as a proverb devoid of authorship). So, many

people know and use in their speech the saying Time is money (eng. Time is money), and they also know the American politician and statesman Benjamin Franklin (1706-1790),

could see his portrait on a \$100 banknote (where it has been placed since 1914) and often mistakenly consider him one of the Presidents of the United States (i.e., a very authoritative person), but not everyone correlates this saying with the name of B. Franklin as its author.

To verify such a statement, it is not necessary to conduct a survey of native speakers, it is enough to make a request to the National Corpus of the Russian Language to make sure that the reference in the speech to the name of the author or, in general, to the author's nature of the saying Time is money occurs in about 5% of cases of its use. With regard to popular sayings, the author of which is less known in itself, the associative connection between them is even weaker (and disappears altogether if the author is not known to anyone). It is difficult to imagine which of the native speakers, except for specialists in philology or lovers of winged words, knows that the author of the well-known Russian proverb With a sweet paradise in a hut is a Russian teacher and poet, a Tatar by ethnicity Nigmat Ibragimov (1778-1818), who wrote your works in Russian? The authorship of aphorisms is indicated in their numerous collections, as well as in dictionaries of popular expressions, which creates the illusion of an integral connection between the content / form of the aphorism and the idea of its author / text source. Outside of reference sources, as evidenced by the data of the National Corpus of the Russian Language, it is much more important what and in what form is reported in the saying, and not who and where said it. Can

to argue that the selection of the attribute "authorship (passportization)" is rather a tribute to the literary study of aphorism (as a literary work that always has an author and is meaningfully and formally an inseparable whole with him), but has nothing to do with understanding aphorism as an object of linguistics.

In turn, when highlighting the actual linguistic properties of an aphorism, it is important to differentiate them according to the criteria

of materiality / insignificance, as well as necessity / chance. Only the essential and necessary properties that characterize the linguistic nature of an aphorism can be used to define it as an object of linguistics.

For example, such a sign of aphorism as separate design, which is distinguished by a number of researchers [12. P. 15], cannot be considered either essential or necessary for aphorisms, since, on the one hand, it is a consequence of their expression in the form of a complete statement (phrasal text or set phrase), and on the other hand, it contradicts the fact that some aphorisms have a single word a form of expression (such as *Bdi!* or *Kozyryai!* by Kozma Prutkov), which does not contradict their one-phrase nature. Separate formatting is an essential and necessary feature of phraseological units in terms of their opposition to a word in the structure of a phrase and cannot be automatically applied to phrase-level units to which aphorisms belong, since the lexical organization of a phrase, as is known, can be limited to one word.

The selection of linguistically relevant features of aphorism made it possible to define it in terms of linguistics as a single-phrase, nominative, discursively autonomous, predominantly super-verbal, reproducible, stable unit, which differs from all other super-verbal units (phrasal texts and stable phrases) in one specific feature - generalization of meaning (universal generalization reality). This feature characterizes aphorisms as a kind of linguistic units (phrasal texts or set phrases), determines their obligatory properties such as discursive autonomy and nominativity, manifests the proper linguistic quality of their content plan - aphorism.

References

1. Akramov I.I., "The special characteristics of the aphorisms" - International journal of conference series on education ..., 2022.
2. Akramov I.I., "The special signs, properties and characteristics of the aphorisms"- ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 2021
3. Akhmanova, O.S. (1966). Dictionary of Linguistic Terms. Moscow: Sovetskaja jenciklopedi-ja.

4. Vasilyeva, N.V., Vinogradov, V.A. & Shakhnarovich, A.M. (1995). A short dictionary of linguistic terms. Moscow: Russkij jazyk.
5. Rosenthal, D.E. & Telenkova, M.A. (1985). Dictionary of Linguistic Terms. Moscow: Prosveshhenie .
6. The English-Russian Dictionary of Linguistics and Semiotics (2003). A.N. Baranov & D.O. Dobrovolsky (eds.). Moscow: V.V. Vinogradov Russian Language Institute Press.
7. Ivanov, E.E. & Teslenko, E.G. (2015). Features of Anglo-American terminology on aphoristics. *Acta Germano-Slavica*, 6, 237—248.
8. Russian language: encyclopedia (2008). Yu.N. Karaulov (ed.). Moscow: Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija.
9. Belarusian language: encyclopedia (1994). A.E. Mikhnevich (ed.). Minsk: Belarusian Encyclopedia Publ.
10. Ukrainian language: encyclopedia (2004). V.M. Rusanivsky & O.O. Taranenko (eds.). Kyiv: Ukraïn'ska enciklopedija.
11. Prokhorov, Yu.E. (1979). Aphorism. Russian language: encyclopedia. Moscow: Sovetskaja jenciklopedija. p. 26.
12. Korolkova, A.V. (2005). Russian aphoristics. Moscow: Flinta & Nauka Publ.
13. Mechkovskaya, N.B. (2009). Genres of aphoristics and gradation of statements according to the degree of idiomaticity. *Genres of speech*, 6, 79—111.
14. Ivanov, E.E. (2018). Linguistic properties of aphoristic units. *Scientific notes of Vitebsk State P.M. Masherov University*, 27, 78—84.
15. Ivanov, E.E. (2019). Generalization of meaning as a linguistic sign of aphoristic units. *Minsk State Linguistic University Bulletin. Series 1: Philology*, 3(100), 48—56.
16. Ivanov, E.E. (2019). One-phrase form as a linguistic sign of aphoristic units. *Bulletin of Mogilev State A. Kuleshov University*.

Series A: Humanities (History, Philosophy, Philology), 2 (54), 98—
103.

KAVRAMSAL METAFORLARIN KENDINE ÖZGÜ ÖZELLİKLERİ

PECULIAR FEATURES OF CONCEPTUAL METAPHORS

Prof.Dr., Mirzo TURSUNOV

Buhara Devlet Üniversitesi Buhara-Özbekistan,

[*mirzobek.tursunov81@gmail.com*](mailto:mirzobek.tursunov81@gmail.com)

ORCID ID: 0000-0003-0554-1319

Özet

Metafor zaten dilin en önemli parçalarından ve konularından biri haline gelmiştir. Yaşamsal bir mantıksal süreç olarak kavramsal metafor, metafor türlerinde de egemen olmuştur. Kavramsal bir metafor — üretken bir metafor olarak da bilinir - bir fikrin (veya kavramsal alanın) diğeri açısından anlaşıldığı bir metafordur (veya figüratif karşılaştırma). Bilişsel dilbilimde, başka bir kavramsal alanı anlamak için gerekli metaforik ifadeleri çizdiğimiz kavramsal alan, kaynak alan olarak bilinir. Bu şekilde yorumlanan kavramsal etki alanı hedef etki alanıdır. Kavramsal metaforlar, bir kültürün üyeleri tarafından paylaşılan ortak dilin ve kavramsal ilkelerin bir parçasıdır. Bu metaforlar sistematiktir çünkü kaynak alanın yapısı ile hedef alanın yapısı arasında tanımlanmış bir korelasyon vardır. Genel olarak bunları ortak bir anlayış açısından tanırız. Kavramsal metaforlar kolektif bir kültürel anlayıştan kaynaklanır, sonunda dilsel sözleşmeler haline gelirler. Bu, pek çok kelime ve deyimsel ifadenin tanımlarının neden kabul edilen kavramsal metaforları anlamaya bağlı olduğunu açıklar. Yaptığımız bağlantılar büyük ölçüde bilinçsiz. Neredeyse otomatik bir düşünce sürecinin parçasıdır. Bazen metaforu akla getiren koşullar beklenmedik ya da sıra dışı olsa da, çağrılan metafor da daha sıra dışı olabilir. Bazı ifadeler ve deyimler anlamları için dil, kültür, tarih hakkında bilgi sahibi olmalıdır. **Anahtar Kelimeler:** Bilgi, bilişsel faaliyetler, söylemin tutumu, dilsel işaretler, bilginin sözelleştirilmesi.

Anahtar kelimeler: kavramsal metafor, dilsel sözleşme, çağrıştırma, bağıntı, kaynak etki alanı, hedef etki alanı, kavramsal etki alanı, düşünce süreci.

Abstract

Metaphor has already become one of the most essential parts and issues in the language. Conceptual metaphor as a vital logical process has dominated in the types of metaphor as well. A conceptual metaphor—also known as a generative metaphor—is a metaphor (or figurative comparison) in which one idea (or conceptual domain) is understood in terms of another. In cognitive linguistics, the conceptual domain from which we draw the metaphorical expressions required to understand another conceptual domain is known as the source domain. The conceptual domain that is interpreted in this way is the target domain. Conceptual metaphors are part of the common language and conceptual precepts shared by members of a culture. These metaphors are systematic because there is a defined correlation between the structure of the source domain and the structure of the target domain. We generally recognize these things in terms of a common understanding. Conceptual metaphors are drawn from a collective cultural understanding, they've eventually become linguistic conventions. This explains why the definitions for so many words and idiomatic expressions are dependent on understanding accepted conceptual metaphors. The connections we make are largely unconscious. They're part of an almost automatic thought process. Although sometimes, when the circumstances that bring the metaphor to mind are unexpected or unusual, the metaphor evoked may also be more out of the ordinary. To get the meanings of some phrases and expressions one should have cultural, historical knowledge of the language.

Key words: conceptual metaphor, linguistic convention, to evoke, a correlation, source domain, target domain, conceptual domain, thought process.

Metaphors have always been at the attention of not only linguists but philosophers and other specialists related to various scientific fields. Thus, metaphor has revealed some additional functions that are related not only to language and speech but to human brain, human thinking, human behaviour and other aspects of human mind, psychology,

anatomy. Conceptual metaphors are one of the main types of metaphor that plays a crucial role in understanding language from the point of human cognition. Conceptual metaphors are probably fruits of human cognition and thinking skill as well.

Conceptual metaphors are fundamental to all thought — time is money, diseases are enemies, life is a journey. Becoming aware of what they are, what they do, and how to use them sharpens our critical thinking, broadens our empathy, and, ultimately, improves our lives. “In metaphors we live by”, the book that is popular all over the world with its fundamental opinions of what metaphor is, George Lakoff and Mark Jonson write: “Metaphor is principally a way of conceiving of one thing in terms of another, and its primary function is understanding.”¹ Usually conceptual metaphor is a way of understanding something abstract (a target domain) in terms of something concrete (the source domain). The shorthand used for this is: target domain is source domain. Alongside his work in fleshing out the theory behind conceptual metaphors, George Lakoff has applied it to a wide variety of fields — from poetry (more than cool reason) to mathematics (where mathematics comes from) to politics (don’t think of an elephant) to philosophy (philosophy in the Flesh). Each field is made up of thousands and thousands of conceptual metaphors that get mixed and matched and split and joined together in surprising ways. So, no field in science is out of usage of conceptual metaphors as every field of human life is related to people’s minds and brains, human beings tend to create something new, they are born to conceptualize, give birth to new notions being based on existing ones. Conceptual metaphors are everywhere — from cartoons (anger is hot fluid in a container) to law (corporations are persons) to science (the mind is a computer). Learning to identify the metaphors, what they highlight, what they hide, and how to move between different ones is vital to personal growth. Not only creating but understanding conceptual metaphors can push us to the

¹ Lakoff, George; Johnson, Mark. "Metaphors We Live By." University Of Chicago Press, 1980

idea that people use their critical thinking abilities to comprehend life and life issues.

Being aware of how conceptual metaphors influence our thinking and then using them more consciously has (at least) three benefits: 1) disagreements are better: instead of a simple "that's stupid" you'll know the conceptual metaphors that structure the "stupid" idea or phrase and can address that; 2) Framing: We can better frame our ideas and change frames by shifting from one conceptual metaphor to another; 3) Novel ideas: introducing new conceptual metaphors and experimenting with the structure of older ones can lead to new ideas and new culture².

Another important issue is related to the usage of conceptual metaphors. Why do human beings use them? Conceptual metaphors are part of the common language and conceptual precepts shared by members of a culture. These metaphors are systematic because there is a defined correlation between the structure of the source domain and the structure of the target domain. We generally recognize these things in terms of a common understanding. For example, in our culture, if the source concept is "death," the common target destination is "leave-taking or departure." Because conceptual metaphors are drawn from a collective cultural understanding, they've eventually become linguistic conventions. This explains why the definitions for so many words and idiomatic expressions are dependent on understanding accepted conceptual metaphors. The connections we make are largely unconscious. They're part of an almost automatic thought process. Although sometimes, when the circumstances that bring the metaphor to mind are unexpected or unusual, the metaphor evoked may also be more out of the ordinary.

In Conceptual Metaphor Theory, metaphor is not "a decorative device, peripheral to language and thought." The theory holds instead

² www.medium.com

that conceptual metaphors are "central to thought, and therefore to language." From this theory, a number of basic tenets are derived:

Metaphors structure thinking;

Metaphors structure knowledge;

Metaphor is central to abstract language;

Metaphor is grounded in physical experience;

Metaphor is ideological.³

Conceptual metaphors help us to use our brains in much wider horizon. They help us to understand our surrounding world better, in various colours.

One of the peculiar features of conceptual metaphors is that it has got domains. There are two main types of conceptual domains used in conceptual metaphors: source domain: the conceptual domain from which we draw metaphorical expressions; target domain: the conceptual domain that we try to understand.

A mapping is the systematic set of correspondences that exist between constituent elements of the source and the target domain. Many elements of target concepts come from source domains and are not preexisting. To know a conceptual metaphor is to know the set of mappings that applies to a given source-target pairing. The same idea of mapping between source and target is used to describe analogical reasoning and inferences.

Metaphorical linguistic expressions are words or other linguistic expressions that come from the language or terminology of the more concrete conceptual domain. Conceptual metaphors underlie

³ Lakoff, George; Turner, Mark. "More Than Cool Reason." University of Chicago Press, 1989

the metaphorical expressions. They tend to be pre-linguistic and make basic assumptions regarding space, time, moving, controlling, and other core elements of human experience.

Conceptual metaphors typically employ a more abstract concept as target and a more concrete or physical concept as their source. For instance, metaphors such as 'the days [the more abstract or target concept] ahead' or 'giving my time' rely on more concrete concepts, thus expressing time as a path into physical space, or as a substance that can be handled and offered as a gift. Different conceptual metaphors tend to be invoked when the speaker is trying to make a case for a certain point of view or course of action. For instance, one might associate "the days ahead" with leadership, whereas the phrase "giving my time" carries stronger connotations of bargaining. Selection of such metaphors tends to be directed by a subconscious or implicit purpose, in the mind of the person employing them.

A crucial idea in the study of metaphor is the conceptual metaphor system for characterizing a domain of thought. This idea was first worked out by Eve Sweetser and Alan Schwartz. They observed that there is a domain of mind (a metaphorical target) that is understood via a very general metaphor that is in turn split into four subcases, each associated with a separate source domain. The general metaphor is the following conceptual mapping: the mind is a body; mental functioning is bodily functioning; ideas are objects of bodily functioning. The four special case conceptual metaphors are:

- thinking is moving; ideas are locations; communicating is leading; understanding is following;
- understanding is seeing; ideas are things seen; communication is showing;
- thinking is object manipulation; ideas are objects; communication is sending; understanding is grasping;
- thinking is eating; ideas are food; communication is feeding; understanding is digesting.

There are many linguistic examples of each.

- Moving: reach a conclusion; go off on a tangent; do you follow me; go step-by-step, ...

- Seeing: see what I mean; point of view; shed light on; clear; brilliant, ...

- Manipulating: turn it over in your mind; toss ideas around; I gave him that idea;...

- Eating: food for thought; raw facts; half-baked ideas; digest; He won't swallow that; ...⁴

What seems to define these domains are embodied brain regions or structures significantly involved in performing these functions. Domains seem to be characterized by hierarchically structured frames. A frame is a complex schema, a mental structure that organizes knowledge. Each frame makes use of primitive concepts and may make use of conceptual metaphors. The elements of a frame are called semantic roles.

Overall, we can state that conceptual metaphors do not only relate to linguistic issues but to other fields in science as well. They assist in developing human thinking skills by taking us to more detailed and cleared linguistic and life issues. Human beings should keep on using, creating and grasping conceptual metaphors in oral and written speeches as they motivate us to better language using.

References:

1. Lakoff, George; Johnson, Mark. "Metaphors We Live By." University Of Chicago Press, 1980
2. Lakoff, George; Turner, Mark. "More Than Cool Reason." University of Chicago Press, 1989
3. www.medium.com
4. www.frontiersin.org

⁴ www.frontiersin.org

M. ÇAKIRIN YAZILARINDAN TEKSTLERİN GAGAUZ DİLİ UROKLARINDA EFEKTİV KULLANILMASI

Duşkova Natalya

Master of Pedagogical Sciences

Comrat State University

Abstract

At school, the Gagauz language and literature course solves cultural and speech tasks, setting a goal to develop students' communication skills. Learning the native language, the speech of students should be developed so that from a lexical point of view, the speech was more complete, rich. Texts from the works of M. Chakir can be used to consolidate knowledge by studying grammatical topics, the lexical meaning of words. With the help of these texts, students will be able to quickly find and uncover dialect, professional words, meaning and role of terms. Using texts from the works of M. Chakir, it is possible to carry out the process of integration not only within the subject (Gagauz language and literature), but also interdisciplinary (Gagauz language and literature and history, culture and traditions of the Gagauz people, history, geography, music).

Oral and written answers show how correctly and deeply students understand the texts they read. The integrated teaching of the Gagauz language and literature based on texts from the works of M. Chakir sets a goal: to comprehensively develop the level of speech, reading, writing in students so that these knowledge and skills become the basis in the learning process, as well as in different life situations.

Keywords:Gagauz language, texts, knowledge, learning process, students

Gagauz dili taa geçmiş asirdä oldu bir aaraştırmak obyektı türkologiyada.[14],

[12]. Bilgiçlerin çoyu gagauz dilini aaraştırdılar ya leksika, ya morfologiya, ya dialektologiya, ya sintaksis tarafından. [9],[11],[13] Ama gagauz dilinin gramatikasını bilim temelindä bütündän aaraştırdı, kurdu hem yazdırdı L.A. Pokrovskaya [16]. Gagauz dilinin bilim temelini o koydu, o da ilerletti (Canabisi bitkiyadan hep yazardı, aaraştırdı, tiparlardı). Ama çok işlär - leksikada, dilin türlü funkşional aspektleri taa kaldı bakılmadık. Çok soruş ta peydalanêr dil ilerledikça.

Adamın yaşamasında dayma razgeler öla, ani läözım olêr o söz tutsun türlü sferalarda, konuşsun türlü zanaatlarda insannarlan. Ozaman mutlak sözleşmektä görüner onun bilgileri hem becermekleri dooru sözünü düzmää, uygun strukturada onu erleşirmää, kendini inandırmää, yada beendirmää. Adamın varsa haberi, nicä ustayca sözünü kurmaa da kendi neetlerini tamannamaa, onu auditoriya kabledecek, sesleyecek, inanacak. Onuştan söz teorisinde temel annayışları, söz tiplerin çeşitlerini läözım üürenmää da bilmää taa şkoladan.

Gagauz dili etişti o uura, açan läözım olêr diil sade dooru hem pak lafetmää yada yazmaa, ama soşial sferasında da onu işletmää: televideniyada, radioda, konferenşiyalarda, gazetalarda, dergilerdä läözım olêr en üüsek formada gagauz dilini kullanmaa.

Söz- o bir kolaylık sözleşmää lafların, seslerin hem başka dil elementlerin yardımınnan.[17]Dooru, gözäl düzülü söz - herkerä annaşılı olêr. Onuştan üürenicilerin söz kulturasının üüselilmesi zamandaş şkolanın aktual daavalarından biriydir.Üürenicilerin kultura uuru, akılı,fikiri, bilgi uuru, mintaliteti sözündä belli, da läözım olsun düzülü dil normalarına göre.Ustalık sözleşmektä yardım eder herkezin yaşamasında her iş ustalında, her zaametindä. Efektiv söz problemi büünkü zamanda pek önemni, çünkü lafin maanası, kuvedi, dooruluu, argumentlii üüseler.Zamandaş okul läözım hazırlasın annayan, düşünän, duyan hem acıyan üüreniciyi, angısı çok biler hem bilgilerini yaşamakta becerer kullanmaa, angısı becerer sözleşmää hem iç kulturası var. Önemni diil sade çok bilgileri olsun, ama becersin kararlamaa hem türlü durumnarda peydalananan problemları çözmää.

Sözleşmektä dil bilmesi – en paalı, en läözımnı. Uşak büüyärkän, ana dili ona yardımınêr annamaa – kimdir o, tanımaa kendi erini

dünnedä, kendi kişiliini. Ana dilinin yardımınnan şkolacı ürener kullanmaa dedelerimizin yaşamak sıralarını, adetlerini. Dil açêr adama öla yaşamak, dünnä gözelliklerini, paalılıklarını, angılarını o dilsiz, sözleşmeksiz, aaraştırmaksız hiç birkerä bilä annayamayaceydı. Soşial durumu isteer, ki gagauzlar kendi adetlerini, dilini, kulturasını unutmasınnar. Şindiki yaşamayı annamaa hem taa ii yapmaa deyni, läázım öla üüretmeyi, terbiyetmeyi tamannamaa, ki üürenicilär yaradıcı kişi olsunnar.

Ana dili urokları kuruler otakım, ani bilgi kabletmäklä, sınışlarlan hem becermeklärlän barabar, uşaklar läázımını insan duygularını da kabledelär. Gagauz dili hem literatūra läázım üürenilsin otakım, ki üürenicilerin intelektual becermekleri ilerlensin, üürenicilerin kendibaşına üürenmesi kurulsun, ani onnar leksika tarafından lafetmesini taa dolu, taa zengin yapsınnar, ki olsun nicä kullanmaa onu praktika işlerindä, yaşamanın herbir situatıyasında.

Üürenicilär ana dilini dooru becersinnär kullanmaa, ana dilindä kendi fikirlerini becersinnär açıklamaa, ana dilindä kendi üüsek duygularını, insan arasında sözleşmeyä katılabilsinnär – budur gagauz dilinin en önemni üüretmäk/üürenmäk prinđipi.

Gagauz dilinin üürenmesindä bu yok nasıl olsun kullanmadaan tekst, angısı yardım eder üürenicinin sözünü ilerletmää, kaaviletmää. Tekstlän işlärkän, kurulêr üürenicilerin dil hem söz kompetenşiyaları, ilerleer laf zenginnii, laf zebillii, duuêr üürenicinin «dil individuellü». O nicä bir söz yaratması üürenicilerä deyni. Butakım, tekstmerkezliin prinđip temelindä bulunêr dil, söz, yazı birliin kompetenşiyaları.

Genel maanada-komunikativ kompetenşiya – o insanın beceriklii dil kolaylıklarınnan çözmää daavaları üürenmenin türlü situatıyalarında hem sferalarda, neçin deyni lafetmenin öz temel birimi-o tekst. Biz lafederiz diil bir laflan, bir cümläylän, ama tekstlän biri-birini annamaa deyni.

Tekstmerkezliin prinđipi sıkı baalı komunikativ-uuraşım uygunnuunnan. Dil kompetenşiyası var nasıl kurulsun dil birimmerindän (en üüsek birimi olêr cümlä), komunikativ kompetenşiya sa var nasıl kurulsun sade tekstlän işlärkän

Kişilik- uurlanma yaklaşması (orientir) üürenciyä verer kolaylık hesaba almaa üürencilerin türtü psikologiya özelliklerini: işlerin hızlı yapılması, onların tempı (angı üürencilär başarêr işi: taa hızlı,taa ileri, onnara vererim taa zorca işlär, neredä läözım düşünmää zeedecä).Bu uur taa verer kolaylık açık hem süretli annatmaa eni materialı (kullanmaa didaktika oynnari,tektslär).Verer kolaylık özenmää kultura paalilikların korumasına (burada var nicä kullanmaa tektsleri kultura için, halk için, ana dilimiz için h.b.)

Läözım durgunmaa o sınışlarda , işlerdä, angıları yardım ederlär üürediciyä kurmaa berecmekleri tektstin analizini. İşleri var nasıl erleşirmää aşaadakı grupalara görä :

- 1.Tektlär, angıları üürederlär dikatlı okumaya;
- 2.Tektlär artistik kolaylıkların analizinnän;
- 3.Tektlär leksika-fonetika analizinnän;
- 4.Tektlär sintaksiz analiz elementlerinnän;

Leksika analizini bir tektä yapmaa deyni läözım bulmaa :

- *Annaşılı -anatar lafları (lafbirleşmelerini);
- *Lafları , angılar kullanma uydurmalı maanada ;
- *Sinonimneri , antonimneri , omonimneri;
- *Katlı-kısaltma lafları;
- *Laflar,angılar durêrlar türlü stillerdä : lafetmäk ,kiyat , bilim ,ofițial stillerindä;
- *Dialekt lafları ,frazelogizmaları ,neologizmaları h.b.;
- *Annatmaa bu lafların rolünü tekttä,onnarın läözımını;
- *Göstermää,nesoy başarılara , nesoy varmaya etişecän onların kullanılmasınnan , onların faydalını tekttä;
- *Sözlüklän çalışmak,kimi annaşılmaz lafların maanalırını açıklamaa deyni;
- *Varsaydı çokmaanalı laflar ,açıklamaa angı maanada buluner o laf;

Butakım tekstlerin yaklaşması hem komunikativ-durum işlerinin kullanması yardım ederlär gagauz dili hem literatūra uroklarında kaldırmaa üürenicilerdä kultura ilerlemişini üüsek uura. Tekstlerin yaklaşmasının sistematik kullanması üüselder motivaşıya uuruu üürenicilerdä ,onnarın havezliini gagauz dili hem literatūra predmetin üürenmesindä. Tekstlerin yaklaşması taa yardım eder annamaa hem sevmää dolaylayan ortalı, Vatanımızı.

Genelleştirerek yukarda sözün sölenmişini, var nasıl yapmaa te butürlü çıkışları:

1. Tekstlerin yaklaşması verer kolaylık gerçekleştirermää üüretmenin-üürenmenin hepsi neetlerini kompleksli:

-kuruler söz kompetenşiyası dil hem yazı kompetenşiyasının bilä;

-ilerlenerlär universal kolaylıklar fikir uuraşmasında;

-verer kolaylık terbiyetmää üürenicilerdä sevgi ana dilindä , Vatana , halka, kulturaya, başka halkların da ruh kulturasına; butakım bellierdiler üürenicinin moral hem estetika pozişiyaları.

2. Üürenicilerdä komunikativ kompetenşiyasını kurmaa deyni , läözım yapmaa plana görä sistemni iş tekstlän, başlayarak taa küçük klaslardan.

Aaraştırarkan gagauz dilinin üürenmäk kiyatlarını, hesap alêrız, ani kurikulumu görä kiyatlarda yok tekstlär gagauz Aydınadıcısının M. Çakırın gagauz dilindä yazılarından. Zamandaş üürenicilerin danışması Mihail Çakırın yaratıcılına pek läözımını, çünkü genç delikannı yaşında en çok sayılêr läözımınık idealda. Büünkü soşial situaşiyasında dünnä için negativ informaşiyanın büyük akımda, genç okuyucuya zor durabilmää zorlamak, acımazlık, kayıtsızlık, şinizm kultun önündä. Soruşa da, bilerlär mi onnar insannarı, angıları var nicä adlamaa insannar pak vicdannen, angılarını onnar göreceydilär, nicä örnek, uşaklar zorlanêr cevap etmää. Bu üzerä Mihail Çakırın yaratmalarını üürenmesindä daavaların birisi läözım olsun gençlerin ruh morallın kurulması.

Moral – o cümnä bilincin forması, angısı önünä koyêr prinşiplerin, istemeklerin, normaların hem kuralların toplamını, angılar ayarlêêr karakteri onun cümnä yaşamanın hepsi sferalarda. Moralın

printipleri hem normaları ayarlêêr insannarın biri-birinä, cünmeyä, ayleyä baalantıyı. Moralda gösterili insannarın kendini götürmök normaları, angılar kurulru cümnedä, hem angılar bölä annayışlarda açıklanêr, nicä «iilik», «namuz», «vicdan», «dooruluk».

Taman bu kaliteleri terbiédärdi Mihail Çakir halkta moral nasaatların yardımınnan. Ömür, angısında yok havez cümnä iiliinä hem faydaya, Çakirin bakışına görä, boş, vermeer insannara ruh sevinmeli. Eer insan kaybedecek bu duyguyu, ozaman o ruhça ölecek.

Büün üüredicilerin önündä durêr zor daava – terbietyük ruhça zengin, moralca pak kişinin, ne sayılêr istoriyanın zamandaş periodunda aktual problema. Sade estetika hem gumanistika idealın prizmasından gagauz dili hem literaturası, istoriya hem kultura uroklarında, läázım geçsin fikir insanın morallı için. Buna deyni üüredici läázım etkilensin üürenicilerä hem studentlerä gagauz aydınadıcının Mihail Çakirin yaratmalarınnan.

Mihail Çakirin yaratmalarında gösteriler insanın en ii kaliteleri – çalışkannık, akıllılık, iilik (hayırlık), insanın inanı, ani iilik enseyecek fenalı. Bu proşesin özü kurulu yaratıcılık düşünmenin temelindän, nicä bir faktordan, angısı pek islää birleştireer üürenicilerin ruh-moral, bütünnü gerçekliin üürenmesini. Bu diştiplina açıklêêr insannık, etnika, ruh-moral problemları, angılar girer gagauz aydınadıcısının artistik yaratmaların içindeliinä, açıklêêr onnarın gumanistik uurunu, uşakların dikkatını çeker haliz estetik hem etnika paalılıklara, artistik lafına, tekstä.

Tekstlär M. Çakirin yazılarından verer uygun örnekleri kaaviletmää deyni bilgileri gramatika temalarını üürenärkän, lafların leksika maanası taa uygun açıklanêr tanışarkan onnarlan. Bu tekstlär yardımneêr bulmaa hem açıklamaa taa tez, taa ilin dialekt, profesional lafların, terminlerin rolunu, maanasını. Kullanarak M. Çakirin yazılarından tekstlerini, var kolayı integratiya yapmaa nicä diştiplina içindä (gagauz dili hem literaturu uroklarında), ölä dä diştiplinalar arası (gagauz dili hem literaturu hem gagauz halkın istoriyası, kultura hem tradişiyaları; istoriya, geografiya, muzika).

Var nasıl belli etmää kimi tekstleri M. Çakirin yazılarından :

Gagauzların düün adetleri

Evelki adetlerä görä, güvää alér gelinä gelinnik, gelinin anasına-bobasına hem hısımnarına türlü baaşışlar, nicä bir nişan ani alêrlar gelini. Düün çeketmediynän, güvää yollêêr gelinä gelinnii baaşışlarlan barabar gelinin anasına-bobasına hem hısımnarına: a gelinä – düünnük ayak kabı, çorap, fistan için plat h.b.; kaynataya: çizmä, pantolon için plat; kaynanaya: fistan için plat h.b.; gelinin kardaşlarına hem kızkardaşlarına – türlü baaşışlar: kalpak, basma, şalinka h.b. Hepsi bu baaşışları getirerlär güveenin evindän gelinin aylesinin evinä büyük bir saygıylan hem gösterişl

Ay Boba Mihail Çakir Gagauzlar: istoriya, adetlär, dil hem din. [4,s.102]

Faydalı olacêk bu yazıları kullanmaa “Adlık” temasını 5-nci klasta üürenärkän, teklif edip üürencilerä bulsunnar bu tekstä adlıkları da belli etsinnär: öz osaydı adetçä adlı; halı, saabilik kategoriyasını.Üüredici busoy bütünneştirer iki disiplinayı :gagauz dili hem literaturayı hem gagauz halkın istoriyası, kulturası hem tradişiyaları.

Muzika, çalgılar hem oynnar gagauzlarda

Gagauzlar kullanêrlar muzika için: çirtmayı, kavali, kemençeyi, kobzayı hem gaydayı. En eski instrument(lär) – gayda, çirtma hem kaval. Gagauzların arasında bulunêrlar gaydarcı, kavalcı, çirtmacı hem kemençeci, angıları çalêr evlerdä hem da horularda. Bulunêr gagauzlarda kauş kemençeci da.

Oyunnardan taa läüzimni olêr gagauzlarda horu. Horuları oynêêrlar horu erindä, nereyi pazarlar günü hem yortular günü toplanêrlar gençlär bütün küü içindän”.

Mihail Çakirin gagauz hem romun (moldovan) dilindä yazıları[5.s,56

Profesional lafları hem termineri hep 5-nci klasta üürenärkän,islä olaceydı kullanmaa bu teksti ,deyni taa derindän

açıklamaa gagauzların muzikal instrumentlerini,yapıp çıkış:nesoy peydalandı çoyu gagauzların soyadları.Nicä evdeki iş üürencilerä var nasıl vermää aaraştırırsınar kendi soyadlarını.Üüredici butakım integrația yapêr gagauz dilini hem literaturayı muzika hem gagauz halkın istoriyası kulturası hem tradițiyaları predmetlärlän

Türk-tatar adlarının açıklamaları

“Çadır, türk lafi – ‘çadır, şatra’. Çadır adını bu erä vermişlär gagauzlar, angıları göçmüşlär Dobrucadan, da, ev düzüncä, ilk vakıt çadırlarda yaşamışlar. Burası ozaman Balş (Baluş) boyarın merasymış. Gagauzlar erleştilär burada, da 1801-dä düzmüşlär bir gözäl klisä, çünkü onnar pravoslav hristiannar, hem kurmuşlar Çadır küüyünü. Ama onnar orada kiracıymışlar, boyarın çiftçileri, bunun için açan açıldı göçücülerä deyni Bucak (tatarların gitmesindän sora), gagauzlar geçmişlär oraya da kurmuşlar bir büük küü, angısını adı Çadır-Lunga, Tigina judeında. Gagauzlar gittiktän sora Çadır komunasında erleştilär moldovannar, onnar büün dä orada yaşêrlar....

Ay Boba Mihail Çakir Gagauzlar: istoriya, adetlär, dil hem din.[4.s,132]

Gagauz dilindä lafların leksika maanaları 5-nci klasta üürenärkän var nasıl kullanmaa bu teksti dä,nerdä açıklanêr Çadır lafin maanası. Konteksttä lafların leksika maanasını annamaa hem açıklamaa deyni ,faydalı olacek üürencilerä teklif etmää aaraştırırsınar gagauz küülerin,kasabaların ,derelerin adlarını.Bölä üüredici bütünneştirecek iki diştiplınayı: gagauz dilini hem literaturayı hem istoriyayı.

Tarutino plasası

Ismail kalesi sayıarmış pek kaavi hem 1790-da burada varmış 40.000 asker, 250 top Aydozlu serakirin elindä, onu genä dä 1790-da, dekabrının 10-unda, aldı rus askeri, anılmış asker başı Suvorov, angısının varmış sade 28.000 askeri. 1791-dä, dekabrının 29-unda yapılan annaşmaktan (barıştan) sora, Ismail genä döndü türklerä. 1809-da, sentäbrinin 14-ündä, rus askeri genä girdi Ismaila.

Mihail Çakirin gagauz hem romın (moldovan) dilindä yazıları[5,s.-22]

6-nci klasta sayılık söz payını üürenärkän faydalı olaceydı bu teksti kullanmaa bu neetlän,ani konteksttä sayılın maanasına hem morfologiya nişannarına analiz hem karakteristika yapmaa, başka söz paylarından ayırmaa; aazdan sözdä sayılıkları dooru kullanmaa hem yazılı sözdä orfografiya kurallarına görä kullanmaa.Bu sayılacêk distiþlina içindä intergratiya.

Tekstlärän iş gagauz dili uroklarında büünkü gün şkolada prioritetli bir yol.

Çıkışları yaparkan, läüzım urgulamaa, ani annamak, tekstlän işlemäk, türlü analizlär yapmak, kendi bakışlarını açıklamak tekstin içindikilerinä görä – hepsi bunnar temel genel üürenmäk becermekleri,angılarının yardımınnan kurulêr bütündän üürenmäk. Derindän tekstlän işlemäk okumak kulturasını kaldırêr.Tekstlerin dooru ayrılması hem analizi te bu davayı sökmää yardım ederlär:üürenicilerin çalışmak, insannık terbiyetmesini,internaşionalizma,patriotizma duygularını oluşturmak.

Umutlanêrıız, ki gagauz dili durgunmadı kendi yolunda. Bilim insannar, nekadar taa çok läüzım işlesinnär, ilerletsinnär bizim dilimizi herbir taraftan,ki gagauz dilin gramatikası da olsun taa kaavi, dolu hem dooru.

BİBLİOGRAFİYA:

1. Bankova İ. D., Baboglu İ. İ., Stoletnäya A. İ., K. K. Vasilioglu K. K., Baboglu N. İ. Gagauz dili hem literatura okumakları: 5-nci klas. - Ch: İ. E. P., Ştiința, 2015. - 260 p.

2. Bankova İ. D., Baboglu İ. İ., Stoletnäya A. İ., K. K. Vasilioglu K. K., Baboglu N. İ. Gagauz dili hem literatura okumakları: 5-nci klas. - Ch: İ. E. P., Ştiința, 2017. - 320 p.

3. Bankova İ. D., Baboglu İ. İ., Stoletnăya A. İ., K. K. Vasilioglu K. K., Baboglu N. İ. Gagauz dili hem literatura okumakları: 5-nci klas. - Ch: İ. E. P., Ştiința, 2017. - 304 p.
4. Bulgar S. Gagauzlar: istoriya, adetlär, dil hem din. Chişinau, 2007. - 132 s.
5. Çebotar P. Mihail Çakirin gagauz hem romın (moldovan) dilindä yazıları. Kişinöv, 2012. - 22 -102 s.,
6. Çebotar P. Dron. Gagauzça-rusça-romınca sözlük, Chişinau, 2002. - 740 s.
7. Stoletnăya A., Sukman A., İusiumbeli L., Constantinova O., Curikulum naşionale. Gagauz dili hem literatura. Clasele V-IX., Chişinău, 2019.-5-7 s.
8. Stoletnăya A., Sukman A., İusiumbeli L., Constantinova O., GHID de implementare a curriculumului. Gagauz dili hem literatura. Clasele V-IX., Chişinău, 2019.-17-19 s.
9. Włodzimierz Zaj[^]czkowski. Terminologia zwier[^]t domowych u Gagauzow // Rocznik orientalistyczny. T. XVII. Krakow, 1952. P. 386-392.
10. Włodzimierz Zaj[^]czkowski. Yçzyk i folklor gagauzow z Bulgarii. Krakow, 1966.
11. Гафаров Б. Г. Система спряжения в гагаузском языке. АКД, М., 1951.
12. Дмитриев Н. К. Долгие гласные в гагаузском языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. М., 1955. С. 203-207.
13. Калякина-Каледина Т. Г. Порядок слов в простом предложении гагаузского языка. АКД, М., 1955.
14. Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда. Этнографические очерки и материалы // Этнографическое обозрение. Т. 44, № 1, 1900; т. 48, № 1, т. 49, № 2, т. 51, № 4, 1901; т. 54, № 3, т. 55, № 4, 1902.

15. Мошков В. А. Наречия Бессарабских гагаузов // образцы народной литературы тюркских племен. Изд. Акад. В. Радловым. т. X, СПб., 1904.

16. Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964. — 298 с.

17. <http://www.psychologos.ru/articles/view/rech>

18. <http://www.gbm.md/>

Zamandaş ürenicilerin danışması Mihail Çakirin yaratıcılına pek lââzımnı, çünkü genç delikannı yaşında en çok sayılêr lââzımnık idealda. Bûünkü soñial situañyasında dünnâ için negativ informañyanın büyük akımda, genç okuyucuya zor durabilmää zorlamak, acımazlık, kayıtsızlık, ÷inizm kultun önündä. Soruşa da, bilerlär mi onnar insannarı, angıları var nicä adlamaa insannar pak vicdanna, angılarını onnar göreceydilär, nicä örnek, uşaklar zorlanêr cuvap etmää. Bu üzerä Mihail Çakirin yaratmalarını ürenmesindä daavaların birisi lââzım olsun gençlerin ruh morallın kurulması.

Moral – o cümnâ bilincin forması, angısı önünä koyêr prinñiplerin, istemeklerin, normaların hem kuralların toplamını, angılar ayarlêêr karakteri onun cünmâ yaşamanın hepsi sferalarda. Moralın prinñipleri hem normaları ayarlêêr insannarın biri-birinä, cünmeyä, ayleyâ baalantıyı. Moralda gösterili insannarın kendini götürmäk normaları, angılar kurulru cümnedä, hem angılar bölä annayışlarda açıklanêr, nicä «iilik», «namuz», «vicdan», «dooruluk».

Taman bu kaliteleri terbiêardı Mihail Çakir halkta moral nasaatların yardımınnan. Ömür, angısında yok havez cümnâ iiliinâ hem faydaya, Çakirin bakışına görä, boş, vermeer insannara ruh sevinmeli. Eer insan kaybedecek bu duyguyu, ozaman o ruhça ölecek.

Büün üredicilerin önündä durêr zor daava – terbiemäk ruhça zengin, moralca pak kişinin, ne sayılêr istoriyanın zamandaş periodunda aktual problema. Sade estetika hem gumanistika idealın prizmasından gagauz literaturası, istoriya hem kultura uroklarında, lââzım geçsin fikir insanın morallı için. Buna deyni üredici lââzım

etkilensin ürenicilerä hem studentlerä gagauz aydınadıcının Mihail Çakirin yaratmalarınınan.

Mihail Çakirin yaratmalarında gösteriler insanın en ii kaliteleri – çalışkannık, akıllılık, iilik (hayırlık), insanın inanı, ani iilik enseyecek fenalı. Bu proşesin özü kurulu yaratıcılık düşünmenin temelindän, nicä bir faktordan, angısı pek islää birleştire ürenicilerin ruh-moral, bütünnü gerçekliin ürenmesini. Bu dişiplina açıklêêr insanlık, etnika, ruh-moral problemları, angılar girer gagauz aydınadıcısının artistik yaratmaların içindeliinä, açıklêêr onnarın gumanistik uuruu, uşakların dikkatını çeker haliz estetik hem etnika paalılıklara, artistik lafına, tekstä.

Önemli er kaplêêr folklorun temellerini ürenmäk, angılar girer Mihail Çakirin yaratmalarına, bu yardım eder ürenicilerä duymaa kendilerini halkın bir payı.

**MATEMATİK ÖĞRETİMİNDE YARATICI DRAMA İLE
İLGİLİ 2000-2021 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE’DE
YAPILAN TEZLERDEKİ EĞİLİMLER**

**TRENDS IN THESIS CONCERNED WITH CREATIVE
DRAMA IN MATHEMATICS TEACHING BETWEEN 2000-
2021 IN TURKEY**

Doç..Dr., Yasin GÖKBULUT

*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat-Türkiye,
yasin.gokbulut@gop.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0001-8554-1102

Öğretmen, Ali KAHRAMANLI MEB-Urfa-Türkiye,

a-kahramanli@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0499-3017

Özet

Yapılan bu çalışmanın amacı, 2000-2021 yılları arasında matematikte öğretiminde yaratıcı dramının kullanımına yönelik Türkiye’de yapılan lisansüstü tezlerdeki eğilimleri belirleyerek çalışma yapacak araştırmacılara bir yol göstermek veya ışık tutmaktır. Bu kapsamsa YÖK Ulusal Tez Merkezinde 15 anahtar kelime ile yapılan literatür taraması sonucu 2000-2021 yılları arasında konu ile ilgili 21 yüksek lisans 2 doktora tezine ulaşılmıştır. Analiz sonuçlarına göre tezlerde matematik başarısına, matematiğe karşı tutuma, matematiğe karşı ilgiye, matematikteki kalıcılığa ve çeşitli becerilere (bilişsel beceri, eleştirel düşünme becerisi, problem çözme becerisi vs.) matematikte kaygıya ve motivasyona etkileri üzerinde yoğunlaştığı ortaya konulmuştur. Yapılan tezlerde örneklem/çalışma grubu olarak en fazla ilkökul ve ortaokul öğrencilerinin tercih edildiği, araştırma deseni olarak en sık nicel araştırma desenlerinin kullanıldığı ve veri toplama aracı olarak da en sık başarı/bilgi testleri (çoktan seçmeli, açık uçlu vs.),

ölçekler (tutum, ilgi, kaygı), ve anketlerin (likert, açık uçlu) kullanıldığı görülmüştür. Yapılan tezler veri analizi yöntemleri açısından incelendiğinde ise en çok parametrik analiz yönteminden t testinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Matematik eğitimi, yaratıcı drama, ulusal tez tarama.

Abstract

The aim of this study is to guide or shed light on the researchers who will study by determining the trends in the postgraduate theses made in Turkey on the use of creative drama in teaching mathematics between 2000-2021. In this context, as a result of the literature review made with 15 keywords in the YÖK National Thesis Center, 21 master's and 2 doctoral theses were reached between the years 2000-2021. According to the results of the analysis, it was revealed that the theses focused on the effects of mathematics achievement, attitude towards mathematics, interest in mathematics, persistence in mathematics and various skills (cognitive skills, critical thinking skills, problem solving skills, etc.) on anxiety and motivation in mathematics. In the theses, primary and secondary school students are preferred the most as the sample/study group, quantitative research designs are used most frequently as the research design, and achievement/knowledge tests (multiple choice, open-ended etc.), scales (attitude) are the most common data collection tools, interest, anxiety and questionnaires (likert, open-ended). When the theses are examined in terms of data analysis methods, it has been determined that the t-test is the most used parametric analysis method.

Keywords: Mathematics education, creative drama, national thesis screening.

GİRİŞ

Geleneksel eğitim anlayışı öğrenciyi merkeze almayan sonuç odaklı bir öğretimdir. Merkezde sadece öğretmen vardır ve tüm süreci

o yönetir. Bu eğitimde birey ezber bilgidan öte gidemez ve kalıcı öğrenmeler gerçekleştirir.

21. yy'daki gelişimlerle bağı olarak geleneksel eğitim anlayışından çağdaş eğitim anlayışına geçilmiştir. Çağdaş eğitim anlayışı öğrenci merkezlidir, öğretmen ise rehber konumundadır. Bu anlayış öğrencinin bilişsel yeteneklerini ortaya çıkardığı gibi duyuşsal, devinimsel, sosyal boyutlarına da katkıda bulunur.

Çağdaş eğitim anlayışıyla birlikte derslerde farklı yöntem ve teknikler kullanmaya başlanmıştır. Bu yöntem ve tekniklerden biri ise yaratıcı dramadır. Yaratıcı drama katılımcılarla birlikte ortaya konulan bir durumu veya olayı doğaçlama veya rol oynama gibi tekniklerinden faydalanarak katılımcıların hayatlarından faydalanarak canlandırılmasıdır (Adıgüzel, 2006).

Yaratıcı drama yaparak yaşayarak öğrenme, sosyalleşme, kalıcı bilgi edinme, kendi ifade etme becerileri sağlar. Bunlar matematik öğretiminde çok önemlidir (Özsoy ve Yüksel, 2007).

Bu araştırmada, 2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı drama konulu lisansüstü tezler belirlenip betimsel analizleri yapılmıştır.

Araştırmanın problemi: “Matematik öğretiminde kullanılan yaratıcı drama çalışmalarının farklı değişkenlere göre dağılımı nasıldır?” şeklindedir.

Bu amacı gerçekleştirmek için aşağıdaki alt problemlere çözüm aranmıştır.

1. Araştırmaya konu olan çalışmalardaki hangi anahtar kelimeler kullanılmıştır?
2. Araştırmaya konu olan çalışmalar hangi enstitüye bağı üniversitelerde yapılmıştır?
3. Araştırmaya konu olan çalışmalar yıllarına göre dağılımları nasıldır?
4. Araştırmaya konu olan çalışmaların türüne göre dağılımları nasıldır?

5. Araştırmaya konu olan çalışmaların konularına göre dağılımı nasıldır?
6. Araştırmaya konu olan çalışmalarda kullanılan araştırma yöntem/desenleri nelerdir?
7. Araştırmaya konu olan çalışmalardaki veri toplama araçları nelerdir?
8. Araştırmaya konu olan çalışmalardaki örneklem grubu kimlerden oluşmaktadır?
9. Araştırmaya konu olan çalışmalarda hangi nitel ve nicel veri analizleri kullanılmıştır?

Drama Nedir?

Eski Yunanca da drama kelimesi “bir şey yapmak” ve “oyynamak” anlamına gelen dram sözcüğünden türemiştir. Drama oynama ve yapma hareketini insana ait olan fikir, duygu ve davranışlarla harmanlayarak insana sunmaktadır (Akoğuz ve Akoğuz, 2011).

Drama katılımcılar ve lider ile birlikte doğaçlama ve rol oynama canlandırma vb. yöntemler kullanılarak bir atölye ortamında herhangi bir fikrin, olayın, kavramın canlandırılmasıdır (Akyol, 2003).

Yaratıcı Drama Nedir?

Yaratıcı drama beraberindeki kişilerle ortaya konulan bir olay, durumu doğaçlama veya rol oynama yöntemlerinden faydalanarak katılımcıların hayatlarından örneklerle canlandırılmasıdır (Adıgüzel, 2006).

Eğitimde etkili olan yaratıcı drama, eğitimciler tarafından “yaparak yaşayarak öğrenme” kavramlarıyla anılmaktadır. Bunun sebebi ise geleneksel öğretim biçimlerinden farklı olarak yaşayarak ve rol yaptırarak öğretmesidir (Akoğuz ve Akoğuz, 2011).

Yaratıcı Dramanın Amaçları

21.yy. eğitim anlayışı; klasik eğitim anlayışının aksine, sadece sınıfa bağlı öğrenci modelinden uzaklaşarak öğrencilerin zihinsel,

duyuşsal ve motor becerilerini ele alarak çok yönlü gelişimini amaçlar. Burada bahsettiğimiz modern eğitim anlayışı öğrencinin çok yönlü gelişimini ve grup çalışmalarını ele alan yaratıcı drama etkinliklerini doğrudan kapsamaktadır (Üstündağ, 1998). :

- Yaratıcı düşünme ve estetiği iletme
- Eleştirel düşünme kavramını kazandırma
- İş birlikli çalışma becerisi kazandırma
- Kendini anlatma ve karar verebilme becerisi kazandırma
- Kelime haznesini geliştirme
- Hayal gücünü, duygu ve fikirleri geliştirme
- Empati becerisi kazanma
- Deneyim kazanma
- Karşılaşan problemlere karşı yeni çözüm yolları üretme
- Olması istenilmeyen durumlarla başa çıkabilme
- Soyut olayları somutlaştırma

Yaratıcı Dramanın Temel Unsurları

Yaratıcı drama yönteminde herhangi bir olayın farklı yöntem ve tekniklerini kullanarak bir lider öncülüğünde olayın canlandırılmasıdır. Bu tanımdan yola çıkarak yaratıcı dramanın temel unsurlarının drama eğitmeni/öğretmeni, konu(tema), çalışma ortamı(mekân) ve grup katılımcısı olduğunu görürüz (Adıgüzel, 2019).

Yaratıcı Dramanın Aşamaları

Bir yaratıcı drama dersini tasarlarken ve gerçekleştirirken şu adımlar izlenir:

- 1) Isınma ve Hazırlık Çalışmaları
- 2) Canlandırma
- 3) Değerlendirme ve Tartışma (Adıgüzel, 2019)

Isınma ve Hazırlık Çalışmaları

Farklı tekniklerle beş duyuyu kullanma, araştırma yeteneğinin ortaya çıktığı, hareket ve hissetme etkinliklerinin yapıldığı, iletişim, inanma, anlaşma gibi özellikleri katılımcıya edindiren grup liderliği öncülüğünde yapılan çalışmalardır (Tuluk, 2004).

Canlandırma

Canlandırma bir temanın süreç içinde şekillenip meydana geldiği, sınırlarının çizildiği, şekillendiği bütün eylemlerin yapıldığı çalışma alanıdır. Rol oynama, doğaçlama ve farklı teknikler bu aşamada kullanılır. Bu aşamada canlandırmalar bireysel veya gruplar halinde olabilir (Adıgüzel, 2006).

Değerlendirme ve Tartışma

Yaratıcı dramada değerlendirme; çalışmaya başlamadan önce, çalışma anında, çalışma sonlanınca ve çalışma sonrasında; drama aşamalarının tamamının ya da bazılarının ardından yapılabilir. Değerlendirme de puan, ceza veya ödül kullanılmaz (MEB, 2007).

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Türkiye’de ilkökul matematik derslerinde yaratıcı drama yönteminin kullanılmasına yönelik çalışmaları derlemek amacıyla nitel araştırma yöntemi kullanılarak nitel araştırmalar arasında yer alan yazılı ve yazısız tüm kaynakların incelendiği doküman inceleme yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma görüşme, gözlem ve doküman inceleme analizi gibi veri toplama araçlarını kullanarak durumların ve olayların gerçekçi ve tam bir biçimde ortaya konulan araştırma yöntemidir. Doküman yöntemindeki asıl hedef; incelenip araştırılması tasarlanan olgu ve olayların yer aldığı birçok kaynağın analiz edilmesidir. (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Doküman inceleme yöntemini belirlemek için betimsel içerik analizi kullanılmıştır.

Evren ve Örneklem / Çalışma Grubu

Bu araştırmanın evreni Türkiye’de yaratıcı drama yöntemi kullanarak yapılan matematik öğretimiyle ilgili yapılmış lisansüstü tez

çalışmaları oluştururken örneklemini Türkiye’de ilköğretim seviyesinde yaratıcı drama yöntemi kullanarak yapılan matematik öğretimiyle ilgili yapılmış lisansüstü tez çalışmaları oluşturmaktadır. İncelemeye esas olan örneklem YÖK Ulusal Tez Merkezinden elde edilmiştir. Araştırılan tüm tezler tek tek incelenerek sadece matematik öğretimi kapsamında yaratıcı drama yönteminin kullanıldığı çalışmalar araştırma kapsamında değerlendirilmiştir. Yapılan incelemede 15 farklı anahtar kelime kullanılmış ve 21’i yüksek lisans 2’si ise doktora olmak üzere toplam 23 tez araştırmaya alınmıştır.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada incelenen tezleri sınıflamak amacıyla sınıflama formları incelenmiş ve araştırmacı tarafından tez sınıflama formu geliştirilmiştir. Sınıflama formu için uzman görüşü de alınarak son haline getirilmiş olan formda; tezin künyesi, konusu, yöntemi, veri toplama araçları, örnekleme ve veri analiz yöntemleri şeklinde altı bölümden oluşturulmuştur.

Verilerin Toplama Süreci

Araştırma kapsamındaki tezler YÖK Ulusal Tez Merkez’inden ulaşılmış araştırmaya alınacak 23 tez bilgisayara kaydedilmiştir.

Verilerin Analizi

Ulaşılan tezlerin içerikleri tek tek incelenmiş ve matematik öğretiminde yaratıcı drama yönteminin kullanılmasına yönelik olan tezler içerik analizine bağlı kalınmıştır. Bu süreçte öncelikle tezler arasından rastgele 6 tez (5 yüksek lisans, 1 doktora) iki farklı araştırmacı tarafından birbirinden bağımsız olarak sınıflandırılmıştır. Yapılan analizlerin güvenilirliği açısından sınıflandırılan tezler ile ilgili uyumsuzluklar ve ortaya çıkan anlaşmazlıkları giderilmiş ve ortak bir şema çizilmiştir. Sonrasında ise incelenen bütün tezler bu şema kapsamında içerik analizine bağlı kalınmıştır. Bu aşama da elde edilen tezler için veri sınıflandırma formuna tek tek kaydedilmiştir. Bu aşamadan sonra tezler betimsel istatistikler yoluyla; künyesi, ele alınan konular, araştırma desenleri, örneklemeler, veri toplama araçları ve veri analiz türleri olarak çözümlenmiş ve elde edilen bulgular, yüzde ve frekans tabloları ile görselleştirilmiştir.

BULGULAR VE YORUMLAR

Ulaşılan tezlerin künyelerine, araştırma konularına, kullandıkları araştırma yöntemlerine, oluşturdukları örneklemelere, veri toplama araçlarına ve veri analiz yöntemlerine ilişkin veriler analiz edilmiş ve aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

Tez Çalışmalarına Ait Bulgular

Lisansüstü Tezlerin Anahtar Kelimelere Göre Dağılımı

2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı dramayı içeren tezlerin kullandıkları anahtar kelimelere göre dağılımı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Taramada kullanılan anahtar kelimeler ve ulaşılan lisansüstü tezlerin frekans ve yüzde dağılımları

Anahtar kelimeler	Ulaşılan tezler	
	f	%
1.Yaratıcı drama	6	26.1
2.Matematik Öğretimi	5	21.8
3. Başarı	4	17.3
4.Problem Çözme	2	8.8
5.Tutum	2	8.8
6.Kaygı	1	4.3
7. Geleneksek Öğretim	1	4.3
8.Öğrenmenin kalıcılığı	1	4.3
9.Öz yeterlilik algısı	1	4.3
10.Doğaçlama	0	0
11.Rol oynama	0	0
12.Eleştirel düşünme	0	0
13.Sosyal etkileşim	0	0
14.Hayal gücü	0	0
15.Grup çalışması	0	0
Toplam	23	100

Tablo 1 incelendiğinde tezlere ulaşmak için 15 farklı anahtar kelime kullanıldığı görülmektedir. Kullanılan bu anahtar kelimelerden 9’u ile çeşitli sayılarda lisansüstü tezlere ulaşılırken, 6’sı ile herhangi bir teze ulaşılmamıştır. 6’şar adet ile en fazla teze “yaratıcı drama” anahtar kelimesi kullanılarak ulaşıldığı görülmektedir. Bunu sırasıyla 5’er adet ile “matematik öğretimi”, 4’er adet “başarı” ve 2’şer adet

“problem çözme” ve “kaygı” anahtar kelimeleriyle ulaşılan tezler izlenmektedir.

Lisansüstü Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı dramayı içeren tezlerin enstitülerin bağlı olduğu üniversitelere göre dağılımı Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Tezlerin yapıldığı enstitülerin bağlı olduğu üniversitelerin frekans ve yüzde dağılımları

Üniversiteler	Ulaşılan tezler	
	f	%
1.Gazi	3	13.4
2.Ankara	2	8.7
3.Abant İzzet Baysal	2	8.7
4.ODTÜ	2	8.7
5.Anadolu	2	8.7
6.Dokuz Eylül	2	8.7
7.Muğla	2	8.7
8.Marmara	1	4.3
9.Rize	1	4.3
10.Erciyes	1	4.3
11.Uludağ	1	4.3
12.Mersin	1	4.3
13.Çanakkale On Sekiz Mart	1	4.3
14.Aksaray	1	4.3
15.Hacettepe	1	4.3
Toplam	23	100

Tablo 2 incelendiğinde matematik öğretiminde drama yönteminin kullanımına yönelik 15 farklı üniversite enstitülerinde lisansüstü tez yapıldığı tespit edilmiştir. Yapılan tezlerin 3’er adet ile en fazla Hacettepe Üniversitesi bünyesindeki enstitüde yapıldığı görülmektedir. Bunu Ankara, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, ODTÜ, Anadolu Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Muğla Üniversitesi 6’şar adet teze izlenmektedir.

Lisansüstü Tezlerin Yayın Yılına Göre Dağılımı

2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı dramayı içeren tezlerin yayın yılına göre dağılımı Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Tezlerin yayın yılına ilişkin frekans ve yüzde dağılımları

Yayın yılı	Ulaşılan tezler	
	f	%
2021	0	0
2020	0	0
2019	4	17.4
2018	1	4.3
2017	2	8.7
2016	1	4.3
2015	0	0
2014	2	8.7
2013	0	0
2012	3	13
2011	3	13
2010	0	0
2009	0	0
2008	1	4.3
2007	1	4.3
2006	2	8.7
2005	1	4.3
2004	1	4.3
2003	0	0
2002	0	0
2001	0	0
2000	1	4.3
Toplam	23	100

Tablo 3 incelendiğinde tezlerin 2000 ile 2019 yılları arasında yapıldığı görülmektedir. Tablo incelendiğinde en fazla tezin 4 adet ile 2019 yılında yapıldığı tespit edilmiştir.

Lisansüstü Tezlerin Türüne Göre Dağılımı

2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı dramayı içeren tezlerin yayın türüne göre dağılımı Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Tezlerinin dağılımına ve erişime açık olma durumlarına ilişkin frekans ve yüzde dağılımları

Yayın türü	Ulaşılan tezler	
	f	%
1. Yüksek Lisans	21	91.3
2. Doktora	2(1)	8.7
Toplam	23	100

Tablo 4 incelendiğinde matematik öğretiminde drama yönteminin kullanımına yönelik ulaşılan 21 tezin yüksek lisans, 2'sinin ise doktora tezi olduğu tespit edilmiştir. Bu tezlerden ilk yüksek lisans tezi 2000 yılında ilk doktora tezi ise 2006 yılında yapılmıştır. Yine 2000 ve 2019 yıllarında yapılan 1 doktora tezi lisansüstü tezi erişime kapalıdır.

Lisansüstü Tezlerin Çalışma Konularına Göre Dağılımı

2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı dramayı içeren tezlerin araştırma konularına göre dağılımı Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Tezlerin araştırma konularına ilişkin frekans ve yüzde dağılımları

Çalışma konuları	Ulaşılan tezler	
	f	%
Matematik öğretiminde yaratıcı drama yönteminin öğrencilerin zihinsel ve duyuşsal beceriler üzerine etkileri (akademik başarı, tutum, ilgi, öz yeterlik, eleştirel düşünme, motivasyon, problem çözme vs.)	21	91.3
Yaratıcı drama yönteminin matematik dersinde katkısına yönelik öğretmen görüşleri	2	8.7

Tablo 5 incelendiğinde yapılan tezlerin 21'inin matematik dersinde kullanılan yaratıcı drama yönteminin öğrencinin başarı, tutum, ilgi, öz yeterlik, bilimsel süreç becerileri vs. gibi bilişsel ve duyuşsal becerileri üzerindeki etkisinin incelendiği araştırmalar olduğu görülmektedir. Bunu yanı sıra 2 tezde ise yaratıcı drama yönteminin matematik dersinde katkısına yönelik öğretmen görüşleri incelendiği görülmektedir.

Lisansüstü Tezlerin Çalışma Grubuna Göre Dağılımı

2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı dramayı içeren tezlerin çalışma grubuna göre dağılımı Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Tezlerin örnekleme/çalışma grubuna ilişkin frekans ve yüzde dağılımları

Örnekleme/Çalışma grubu	Ulaşılan tezler	
	f	%
1. Okul öncesi	1	4.3
2. İlkokul	10	43.5
3. Ortaokul	10	43.5
4. Lise	--	--
5. Üniversite (Lisans)	--	--
6. Üniversite (Lisansüstü)	--	--
7. Öğretmen	2	8.7
8. Yönetici	--	--
9. Veli	--	--

Tablo 6 incelendiğinde yapılan çalışmalar genel olarak ilköğretim kademesinde olan öğrencilerle gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu kapsamda 10 tezde ortaokul ve 10 tezde ilkokul öğrencileri olmak üzere toplam 20 tezde temel eğitim öğrencileri, 2 tezde sınıf öğretmenleri ile çalışmalar gerçekleştirildiği görülmektedir.

Lisansüstü Tezlerin Araştırma Desenine/Yöntemine Göre Dağılımı

2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı dramayı içeren tezlerin araştırma desenlerine/yöntemlerine göre dağılımı Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Tezlerde kullanılan araştırma desenleri/yöntemlerine ilişkin frekans ve yüzde dağılımları

Araştırma deseni/yöntemi	Ulaşılan tezler	
	f	%
1. Nicel ¹	18	78.3
2. Nitel ²	3	13.0
3. Karma ³	2	8.7

¹Yarı deneysel desenler(15), zayıf deneysel desenler(1), tarama(2)

² Eylem (1), Durum (1), Betimleme (1)

³ Çeşitleme (2)

Tablo 7 incelendiğinde yapılan tezlerin 18'sinde nicel araştırma yöntemleri, 3'ünde nitel araştırma yöntemleri ve 2'sinde de karma araştırma yöntemleri kullanıldığı tespit edilmiştir. Ulaşılan tezlerde kullanılan nicel araştırma yöntemleri incelendiğinde ilk sırayı deneysel desenlerden yarı deneysel desenler (18) almaktadır. Bunu sırasıyla deneysel olmayan desenlerden tarama (2) araştırmaları takip etmektedir. Ulaşılan tezlerde kullanılan nitel araştırma yöntemlerinin başında ise etkileşimli desenlerden eylem araştırması (1) ve durum çalışması (1) gelmekte olup bunu etkileşimsiz desenlerden ise betimleme gelmektedir. Hem nicel hem nitel araştırma yöntemi olan karma yöntemlerden biri olan çeşitleme araştırması (2) da tezlerde kullanılmıştır.

Lisansüstü Tezlerin Veri Toplama Araçlarına Göre Dağılımı

2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı dramayı içeren tezlerin veri toplama araçlarına göre dağılımı Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Tezlerde kullanılan veri toplama araçlarına ilişkin frekans ve yüzde dağılımları

Veri Toplama Araçları	Ulaşılan tezler	
	f	%
1.Anketler ¹	11	20

2.Başarı/Bilgi testleri ²	15	27.3
3.Ölçekler ³	14	25.5
4.Görüşme ⁴	10	18.2
5.Gözlem ⁵	2	3.6
6.Doküman ⁶	3	5.4

¹ Kapalı uçlu (1), likert (10)

² Açık uçlu (4), Çoktan seçmeli (10), Doğru-Yanlış (1)

³ Tutum (8), benlik kavramı (1), akademik özgüven (1), öz yeterlik (1), kaygı (2), motivasyon (1),

⁴ Yarı yapılandırılmış (10),

⁵ Katılımcı gözlem (1), katılımcı olmayan gözlem(1)

⁶ Yazılı dokümanlar (1), günlükler (1) , resimler (1),

Tablo 8 incelendiğinde yapılan tezlerde tutum (8), akademik özgüven (1), öz yeterlik (1), benlik kavramı (1) kaygı (1), motivasyon (1) vs. gibi davranışları ölçen toplam 14 ölçek, kapalı uçlu (1) ve likert tipi (10) toplam 11 anket ve çoktan seçmeli (10), açık uçlu (4) ve doğru yanlış (1) sorularından oluşturulmuş toplam 15 bilgi/başarı testleri kullanılmıştır. Bunun yanı sıra tezlerde yarı yapılandırılmış (10) görüşme formu, toplam 2 gözlem formu ve yazılı kaynaklar (1), günlükler (1), resimler (1) toplam 3 doküman veri toplama aracı olarak kullanılmıştır.

Lisansüstü Tezleri Veri Analiz Yöntemine Göre Dağılımı

2000-2021 yılları arasında matematik öğretiminde yaratıcı dramayı içeren tezlerin yayın yılına göre dağılımı Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 9. Tezlerde kullanılan veri analiz yöntemlerine ilişkin frekans ve yüzde dağılımları

Veri Analizi	Ulaşılan tezler
--------------	-----------------

	f	%
1. Nicel		
Betimsel ¹	8	20
Parametrik ²	20	50
Nonparametrik ³	6	15
2. Nitel		
İçerik	4	10
Betimsel	2	5

¹ Frekans/Yüzde (3), Art. Ort./Standart sap. (4), Grafik (1)

² t-testi (13), Anova/Ancova (6), Faktör Analizi (1),

³ Man-whiney-U (2), K. Wallis (1), Wilcoxon (2), Ki-kare (1),

Tablo 9 incelendiğinde yapılan tezlerde nicel analiz yöntemlerinden t-testi (13), anova/ancova (6), ve faktör analizi (1) olmak üzere toplam 20 parametrik analiz yöntemi; frekans/yüzde (3), aritmetik ortalama/standart sapma. (4) ve grafikler (1) olmak üzere toplam 8 betimsel analiz yöntemi; Mann-whiney-U (2), K. Wallis (1), Wilcoxon (2) ve Ki-kare (1), olmak üzere toplam 16 nonparametrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bunun yanı sıra yapılan tezlerde nitel analiz yöntemlerinden toplam 4 içerik analiz yöntemi ve 2 betimsel analiz inceleme yöntemi de kullanılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Gerek ülkemizde gerekse dünyada yapılan eğitim araştırmalarının belirli aralıklarla incelenmesi ve bu araştırmaların eğilimlerinin belirlenmesi önemli bir ihtiyaçtır. Bu sayede yapılan çalışmaların genel hatlarını belirleyerek gelecekteki çalışmalara yol gösterip araştırmacılara ışık tutabilir. Bu bağlamda yapılan araştırma sonucunda 2000-2021 yılları arasında Türkiye’de matematik öğretiminde yaratıcı drama yönteminin kullanılması üzerine yapılmış 21 yüksek lisans 2 doktora olmak üzere toplam 23 teze ulaşılmıştır. Bu tezlerin en fazla 2019 yılında yapıldığı ikinci en fazla olarak 2011 ve 2012 yıllarında yapıldığı tespit edilmiştir. İncelenen tezlerin konuları ele alındığında çok büyük bir kısmının başarı, kaygı, motivasyon, özgüven, kalıcı öğrenme gibi konuların olduğu görülmektedir. Yapılan tezlerde benimsenen en fazla araştırma yöntemi nicel araştırma yöntemi

olduğu görülmektedir. Nicel araştırma yönteminde ise en çok yarı deneysel araştırma modeli kullanılmıştır.

Araştırmaya konu olan çalışmalar incelendiğinde en çok ilkokul ve ortaokul öğrencileriyle çalışıldığı görülmektedir. Araştırmaya konu olan çalışmalarda genellikle birden çok ölçme aracının kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda kullanılan nicel ölçme araçlarından en fazla başarı testleri kullanılıp; bunu sırayla anketler ve ölçekler takip etmektedir. Nitel ölçme araçlarında ise en çok kullanılan veri toplama aracı olarak görüşme ve gözlem formları gelmektedir. Araştırmaya konu olan çalışmaların veri analizleri incelendiğinde en çok nicel parametrik analiz yöntemi olan t-testi kullanılmıştır.

Yapılan bu çalışmayı özetleyecek olursak; bu çalışmada Türkiye’de matematik öğretiminde yaratıcı drama yönteminin kullanılmasıyla yapılan tezlerdeki eğilimler belirlenmiştir. Bu tezlerde araştırmacının hangi araştırma yöntemini seçtikleri, hangi çalışma grubu üzerinde çalıştıkları, hangi veri toplama araçlarını kullandıkları ve hangi konular üzerinde durdukları ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen veriler bu alanda çalışma yapacak olan araştırmacılara yol gösterebilecek ve araştırmacıların yapacakları çalışmalara katkı sağlayabilecektir.

Elde edilen bulgular çerçevesinde matematik öğretiminde yaratıcı drama yönteminin kullanılması yönelik çalışmalar son yıllarda arttığı görülse dahi yeterli miktarda çalışmanın olmadığı görülmektedir. Araştırmacıların bu konuya daha fazla eğilim göstermeleri önerilmektedir.

Araştırmaya konu olan çalışmalar incelendiğinde doktora tezinin sayısının sınırlı olduğu görülmektedir. İncelenen alanda doktora tezi yazılması önerilmektedir.

Araştırmaya konu olan çalışmalar incelendiğinde örneklem grubunun daha çok ilkokul ve ortaokuldan seçildiği görülmektedir. Araştırmaya okul öncesi öğrenci grubunun ve özellikle öğretmen görüşlerinin de alınması gerektiği önerilmektedir.

Araştırmaya konu olan çalışmalar incelendiğinde genellikle hali hazırdaki ölçekler ve başarı testleri kullanılmıştır. Araştırılacak

çalışmanın özelliklerine uygun araştırmacı tarafından yeni ölçek ve başarı testleri geliştirilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Ö. (2006). Yaratıcı drama kavramı, bileşenleri ve aşamaları. *Yaratıcı Drama Dergisi*, 1(1), 17-30.
- Adıgüzel, Ö. (2019). *Eğitimde Yaratıcı Drama*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akoğuz, A., & Akoğuz, M. (2011). Yaratıcı drama etkinlikleri. *İstanbul: Final*
- Akyol, A. K. (2003). Drama ve dramanın önemi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1(2).
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2007). *Eğlence Hizmetleri-Yaratıcı Drama*. Ankara.
- Özsoy, N., & Yüksel, S. (2007). Matematik öğretiminde drama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (21).
- Tuluk, N. (2004). Yaratıcı drama. *Pivolka*, 3(15), 10-12.
- Üstündağ, T. (1998). Yaratıcı drama eğitim programının öğeleri. *Eğitim ve Bilim*, 22(107).
- Şimşek, H., & Yıldırım, A. (2011). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

**İLKOKUL ÖĞRENCİLERİNE PROBLEM ÇÖZME
STRATEJİLERİ ÖĞRETİMİNİN MATEMATİK DERSİ
AKADEMİK BAŞARILARINA ETKİSİ**

**THE EFFECT OF TEACHING PROBLEM SOLVING
STRATEGIES TO PRIMARY SCHOOL STUDENTS ON
ACADEMIC ACHIEVEMENTS OF MATHEMATICS**

Doç..Dr., Yasin GÖKBULUT

*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat-Türkiye,
yasin.gokbulut@gop.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0001-8554-1102

Öğretmen ,Burçin BAŞDAMAR

MEB Tokat-Türkiye,

burcin.basdamar@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6958-955X

Özet

Yapılan bu çalışmanın amacı, 2000-2021 yılları arasında matematikte öğretiminde yaratıcı dramanın kullanımına yönelik Türkiye’de yapılan lisansüstü tezlerdeki eğilimleri belirleyerek çalışma yapacak araştırmacılara bir yol göstermek veya ışık tutmaktır. Bu kapsamsa YÖK Ulusal Tez Merkezinde 15 anahtar kelime ile yapılan literatür taraması sonucu 2000-2021 yılları arasında konu ile ilgili 21 yüksek lisans 2 doktora tezine ulaşılmıştır. Analiz sonuçlarına göre tezlerde matematik başarısına, matematiğe karşı tutuma, matematiğe karşı ilgiye, matematikteki kalıcılığa ve çeşitli becerilere (bilişsel beceri, eleştirel düşünme becerisi, problem çözme becerisi vs.) matematikte kaygıya ve motivasyona etkileri üzerinde yoğunlaştığı ortaya konulmuştur. Yapılan tezlerde örneklem/çalışma grubu olarak en fazla ilkökul ve ortaokul öğrencilerinin tercih edildiği, araştırma deseni olarak en sık nicel araştırma desenlerinin kullanıldığı ve veri toplama

aracı olarak da en sık başarı/bilgi testleri (çoktan seçmeli, açık uçlu vs.), ölçekler (tutum, ilgi, kaygı), ve anketlerin (likert, açık uçlu) kullanıldığı görülmüştür. Yapılan tezler veri analizi yöntemleri açısından incelendiğinde ise en çok parametrik analiz yönteminden t testinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: matematik öğretimi, problem çözme, problem çözme stratejileri.

Abstract

The propose of this study, to search requires to perform the multiplication the effect of teaching problem solving strategies to mathematics academic success of 4th grade students in primary school is to determine the effect. The study is performed in Tokat, central in 2018-2019 education first period among two primary 4th grade students. In the study, it is used the pretest and posttest design as model. The students that joined to the study are elected with the simple survey. The test group and control group consists of 10 students. It is intended to be applied to mathematics success test for the students. As the speacialist's view is taken for this study and with the item analysis programme, a mathematics success test is prepared that consists of 24 questions. Before you begin to implement both the students in the test group and the control group students mathematics success has been applied to the pretest and posttest. As a result of the preliminary test of both group levels close to each other and have been found to be similar. In the process of implementing 20 lessons to the time of the test group includes problem-solving strategies and the control group continued training with traditional teaching methods. At the end of the application, both the test group and the control group has been applied in the posttest in mathematics success. The data obtained as a result of the posttest with the help of SPSS program analyzed. When the results of the study are analyzed, it is observed that problems which require the multiplication process, improves problem-solving skills as well as improves academic success in mathematics courses with the help of the teaching problem- solving strategies. In line with these findings, it is thought that showing the necessary sensitivity to teaching problem

solving strategies to students can improve students' problem solving skills.

Keywords: Teaching mathematics, problem solving, problem solving strategies.

GİRİŞ

Matematiğin ana bileşenlerinden biri olan problemlerdir. Matematik başlı başına problemler dizininden oluşmaktadır. Matematik ezbere verilenlerle işlemler yapmak, basitçe sonuca ulaşmak değildir. Aksine her bir aşaması, her bir parçası çözülmeyi bekleyen birer problemdir. Düşünmeyi gerektiren, içerisinde çözüm süreci barındıran, düşünceler üretmeyi gerektiren ve bunların yorumlanmasına ihtiyaç duyulan bu problemler, problem çözme sürecini de peşinden getirir. NCTM, problem çözmeyi matematik standartları arasında belirtmektedir (Türnüklü, 2005). Geçtiğimiz yüzyılda ve günümüzde problem çözme matematik programlarında önemli ölçüde yer almaya başlamıştır. Görüldüğü gibi matematik eğitimi alanındaki tüm gelişmeler, problem çözme becerisinin öğrenciler tarafından kazanılması gerekliliğine işaret etmektedir (Şahin, 2007). Problem çözme, okul matematiğinin temel taşıdır. Öğrencilerin temel olarak alması ve öğrenmesi gereken problem çözme becerisi, öğrencinin matematik dersine ve çözümünü bulamadığı zihinsel karışıklık yaşadığı ve içinden çıkamadığı durumlara bakış açısı noktasında sıkıntıya girmektedir (Çelebioğlu, 2009). Çünkü öğrenciler matematiği zor, karmaşık, içinden çıkılamayan bir ders olarak görmektedir ve dersin içinde bulunan her türlü probleme karşı da önyargı oluşturmaktadırlar. Bu önyargılara sebep olacak nedenleri belirten tespitleri Kılıç (2009) 4. sınıflar için yaptığı çalışmasında ana hatlarıyla değinmiştir. Öğrencilerde oluşan bu zihinsel karmaşıklığı Türnüklü (2005) eleştirel düşünme becerisindeki eksikliklerin de etkili olduğunu belirtmiştir.

Öğretim programlarımız, artık eleştirel düşünmenin ve problem çözenin önemi üzerinde duran bir yol izlemektedir. Gürbüz ve Güder'in (2016) belirtmiş olduğu üzere problem çözme sürecinde Polya'nın belirlediği dört aşama kullanılmaktadır. Çözümle ilgili plan

hazırlama kısmında anlamayı kolaylaştırmak ve sonuca daha doğru ulaşabilmek adına çeşitli stratejiler kullanılır. Sadece stratejileri bilmek ve stratejilerin gerekliliklerini yerine getirmek bazı detayların eksik kalmasına ve hataların oluşmasına, böylece de sonuca yanlış ulaşılmasına sebebiyet verebilmektedir. Bu bağlamda bu stratejilerin bilinmesi ve uygulanması yanında önemli bir nokta daha vardır ki; o da okuduğunu anlayabilmek yani verilen bir problemin dilini anlayabilmek ve kavrayabilmektir. Matematiğin dilini anlayabilmek demek; kavramları, sözcükleri, ifadeleri ve sembolleri bilmek; uygulayabilmek ve ifade edebilmek demektir. Öğretmenlerin matematik konularına girerken bahsettikleri, öğrencilere tanıttıkları her yeni kelime doğru bir şekilde anlaşılmadığında karmaşaya ve çelişkiye neden olur. Bu yüzden en başta öğretmenlerin kavramları, sözcükleri ya da bir ifadeyi kullanırken; bu kavramları öğrencilere tanıtmaya aşamasında doğru bir dil kullanmaya dikkat etmeleri gerekmektedir. Ancak sadece dili kullanmaya odaklanmak tek başına yeterli değildir.

İyi bir motivasyon ile öğrenci karşılaştığı problemi daha rahat analiz edebilecek duruma gelebilmektedir. Sonrasında problemin çözümünü düşünme aşaması başlar. En kritik noktalardan birisi de burasıdır. Genel gözlemlere bakıldığında öğrencilerin, karşılaşılan problem türü ne olursa olsun çözüm yolunun doğruluğunu düşünmeden sonuca ulaşma çabaları olduğu tespit edilmiştir.

Matematik dersinde yer alan problemler, problemlerin çözüm süreci ve sürecin başarılı olmasını sağlamaya yarayan stratejileri bilme konusunda öğretmenlerin de eksikleri olduğu görülmektedir. Dede ve Yaman (2005), Kayan ve Çakıroğlu (2008), Yenice (2012), Otacıoğlu (2007) tarafından yapılan çalışmalarda öğretmen ve öğretmen adaylarının eksikleri üzerine çalışıldığı anlaşılmaktadır. Çoğu araştırmanın sonucunda elde edilen veriler ve sonuçları da incelendiğinde, araştırmacılar tarafından problem çözme stratejilerini kullanabilme becerisini kazanabilmeleri için öğretmen eğitiminin mutlaka yapılması yönünde önerilerin olduğunu görmek mümkündür. Öğretmenlerin problem çözme süreci ve yöntemleri konusunda bilinçlenmesi ve kullandıkları etkinlikleri artırarak geleneksel öğretimden uzak bir öğretim anlayışı edinmesi, öğrencinin ilgisini ve

tutumunu olumlu yönde etkileyecek yöntemleri benimseyebilmesi öğrencilerin öğrenme süreçlerini olumlu etki sağlayacaktır.

Bu bilgilerden yola çıkarak yapılan araştırmalar incelenmiş, konuyla ilgili derslerdeki uygulamalarda ve destekleyici etkinliklerde eksikliklerin olduğu görülmüştür. Çarpma işlemi yapmayı gerektiren problemlerde, problem çözme stratejileri öğretiminin; öğrencilerin problem çözme başarıları üzerine etkisi araştırıldığında bu konuda yeterli çalışma yapılmadığı görülmüştür. Bu araştırmanın ve bulunan sonuçların kendisinden sonra yapılacak araştırmaları ve çalışmalarını aydınlatacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın sorusu “Çarpma işlemi yapmayı gerektiren problemlerde, problem çözme stratejileri öğretiminin ilkökul 4. sınıf öğrencilerinin matematik dersi akademik başarısına etkisi nedir?” şeklinde belirlenmiştir. Araştırmanın alt problemleri ise şu şekildedir:

Deney ve kontrol grubu;

Ön test puanları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

Son test puanları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

Ön test-son test puanları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

Cinsiyet açısından ön test-son test puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?

YÖNTEM

Araştırmanın modeli

Ön test-son test kontrol gruplu yarı deneysel desen kullanılmıştır. Çalışmanın başında deney grubunda bulunan öğrencilere ve kontrol grubundaki öğrencilere “Akademik başarı testi” uygulanmıştır. Deney grubu olarak belirlenen öğrencilere 4 hafta boyunca problem çözme stratejileri eğitimi verilmiştir. Kontrol grubu olarak belirlenen öğrenciler ise hali hazırda uygulanan program dâhilinde öğrenimlerine devam etmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu Tokat ili Merkez ilçesine bağlı iki ayrı köy ilkokulunun 4.sınıf öğrencileri olarak belirlenmiştir. Seçilen örnekleme yöntemi “uygun örnekleme” yöntemidir. Uygun örnekleme yöntemi ile araştırmacı kendi sınıf öğretmeni olduğu grupta çalışabildiği için daha verimli bir süreç geçirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerin bir grubu çalışmayı yapan sınıf öğretmenin görev yaptığı devlet okulundaki 4.sınıfta öğrenim gören öğrencilerden seçilirken, diğer grup benzer sosyal ortam ve başarı düzeyleri dikkate alınarak belirlenen başka bir devlet okulunun 4.sınıf şubesinde öğrenim gören öğrencilerden seçilmiştir. Her iki köy okulunda birer tane 4. sınıf şubesi bulunmaktadır. Araştırmada deney grubunu araştırmayı yürüten öğretmenin sınıfı oluştururken; kontrol grubu ise benzer sosyal ortam ve başarı düzeyi dikkate alınarak seçilen diğer bir okuldaki 4.sınıf seviyesindeki öğrenciler olarak oluşturulmuştur. Araştırmanın deney grubu ve kontrol grubu 10’ar öğrenciden oluşmaktadır. Tablo 1’de öğrencilerin cinsiyete ve yaşa göre mevcutları verilmiştir.

Tablo 1. Öğrencilerin Yaş ve Cinsiyete göre Mevcutları

Sınıflar	Yaş	Kız Öğrenciler	Erkek Öğrenciler
4-A1 (Deney Grubu)	9	-	3
	10	2	5
4-A2 (Kontrol Grubu)	9	1	1
	10	4	4

Veri Toplama Araçları

Ön test ve son test için araştırmacılar tarafından geliştirilen, matematik öğretim programındaki “sayı” öğrenme alanı içerisinde bulunan “doğal sayılarla çarpma işlemi” konusunda matematik başarı testi kullanılmıştır. Bu başarı testi hazırlanmasında, 4. sınıf matematik dersinin “doğal sayılarla çarpma işlemi” konusunun “doğal sayılarla çarpma işlemi gerektiren problemleri çözer.” kazanımı ile ilgili kullanılacak test maddelerinin yazımında içerik olarak 2018-2019

eğitim-öğretim yılı matematik ders kitaplarından, çalışma kitaplarından, ilkokul seviyesindeki matematik alanında hazırlanmış olimpiyat sorularından, ders dışı kaynaklardan, matematik alanında yazılmış akademik kitaplardan yararlanılarak, çoktan seçmeli olacak şekilde 48 soruluk bir soru havuzu hazırlanmıştır. Soru havuzu oluşturulduktan sonra maddelerin anlaşılır olmasına, teorik olarak doğru olmasına, amaca hizmet ediyor olmasına dikkat edilerek maddeler denetimden geçirilmiştir. Hazırlanan sorular yedi sınıf öğretmeni, iki matematik öğretmeni, matematik alanında eğitim veren bir akademisyenden uzman görüşü alınarak 28 soruya indirgenmiştir.

Bu indirgenen 28 çoktan seçmeli soru, seçeneklerin düzgün olup olmadığını incelemek amacı ile esas uygulamanın yapılmayacağı başka bir okulun 4. Sınıf öğrencilerinden 35'ine uygulanmıştır. Elde edilen veriler Excel ve TAB analiz programına işlenmiş, bu doğrultuda yapılan TAB madde analizi programı, ayırt edicilik gücü 0.20'den az olan maddeleri belirlemiş ve bu maddelerden 4 tanesinin çıkarılmasını uygun görmüştür. Resim 9'da madde analiz programının işaretlemiş olduğu 8, 9, 14 ve 22. maddeler matematik başarı testinden çıkarılmıştır. Yapılan eleme sonucunda matematik başarı testi 28 sorudan 24 soruya indirgenerek son halini almıştır. Yapılan bu araştırmada matematik başarı testinin güvenilirliğini ölçmek için Kuder-Richardson (KR-20) indeksi ile iç tutarlılık hesaplanmıştır. Genellikle KR-20 değerinin 0,70 üzerinde olması hazırlanan başarı testinin güvenilir bir test olduğunu ifade eder (Metin, 2015, s. 199). Araştırmada kullanılan matematik başarı testinin KR-20 güvenilirliği 0,724 olarak hesaplanmıştır. Başarı testinin oluşumu özetlenecek olursa, ilk başta oluşturulan dört seçenekli çoktan seçmeli 48 soruluk test, uzman görüşü alınarak 28 soruya daha sonra esas uygulamanın yapılmayacağı okulda uygulaması sonrasında TAB madde analiz programının tespit ettiği maddeler ayırt edicilik ve güçlük indekslerine göre matematik başarı testinden çıkarılmış, ölçme ve değerlendirme uzmanlarının görüşleri alınarak teste son hali verilmiştir. Matematik başarı testinde dört seçenekli çoktan seçmeli test olarak 24 soruya yer verilmiştir. Böylece hem ön testte hem de son testte kullanılacak matematik başarı testi hazır hale gelmiştir.

Kapsam geçerliliğini sağlamak amacıyla ilkökul 4. sınıf matematik dersinin “doğal sayılarla çarpma işlemi gerektiren problemleri çözer.” kazanımının ölçüleceği hedeflere bağlı hazırlanan maddelerin problem çözme stratejileri bazlı dağılımına ilişkin belirtke tablosu Tablo 2’de verilmiştir

Tablo 3.Soruların Çözümünde Kullanılabilecek Problem Çözme Stratejileri

Sorular	Problem Çözme Stratejileri
1	Sistematik liste yapma
2	Sistematik liste yapma
3	Sistematik liste yapma, Tahmin ve Kontrol
4	Tahmin ve Kontrol
5	Şekil ve diyagram çizme
6	Şekil ve diyagram çizme
7	Problemi basitleştirme
8	Örüntü bulma
9	Tablo yapma
10	Tablo yapma, Denklem ve eşitsizlik kurma
11	Geriye doğru çalışma
12	Denklem ve eşitsizlik kurma
13	Geriye doğru çalışma
14	Problemi basitleştirme
15	Denklem ve eşitsizlik kurma, Muhakeme etme
16	Tahmin ve kontrol, Denklem ve eşitsizlik kurma
17	Muhakeme etme, Canlandırma, Şekil ve diyagram çizme
18	Denklem ve eşitsizlik kurma
19	Denklem ve eşitsizlik kurma
20	Denklem ve eşitsizlik kurma
21	Tablo yapma
22	Denklem ve eşitsizlik kurma, Tablo yapma
23	Şekil ve diyagram çizme, Muhakeme etme, Denklem ve eşitsizlik kurma
24	Tablo yapma, Örüntü bulma
25	Muhakeme etme
26	Tahmin ve kontrol

27	Canlandırma, Problemi Basitleştirme
28	Örüntü bulma

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışma 4 hafta olarak planlanmıştır ve 20 ders saatini kapsamıştır. Çalışma süresi matematik dersi için hazırlanan yıllık plan esas alınarak belirlenmiştir. Kontrol grubunda müfredata dayalı öğretim devam ederken deney grubunda problem çözme stratejileri öğretimi verilmiştir. Öğretimi gerçekleştirilen problem çözme stratejileri ve bu stratejilerin uygulama süreleri Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. *Deney Grubu Problem Çözme Stratejileri ve Uygulama Süreleri*

Problem Çözme Stratejisinin Adı	Uygulama Tarihleri ve Süreleri
Şekil ve Diyagram Çizme	17.12.2018 (40dk + 40dk)
Sistemik Liste Yapma	19.12.2018 (40dk + 40dk)
Örüntü Bulma	21.12.2018 (40dk + 40dk)
Problemi Basitleştirme	24.12.2018 (40dk + 40dk)
Geriye Doğru Çalışma	28.12.2018 (40dk + 40dk)
Tahmin ve Kontrol	31.12.2018 (40dk + 40dk)
Denklem ve Eşitsizlik kurma	04.01.2019 (40dk + 40dk)
Tablo Yapma	07.01.2019 (40dk + 40dk)
Muhakeme Etme	11.01.2019 (40dk + 40dk)
Canlandırma	14.01.2019 (40dk + 40dk)

Uygulama öncesinde ve sonrasında matematik başarı testi ön test ve son test olarak uygulanmıştır. Uygulanan testlerin analizleri bilgisayar ortamında SPSS programında yapılmıştır. Kontrol grubunda müfredata dayalı öğretim uygulanırken deney grubunda problem çözme stratejileri eğitimi verilerek farklı bir öğretim yöntemi uygulanmıştır. Uygulanan yöntemler sonucunda deney ve kontrol grubunun akademik başarıları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı üzerine çalışma yapılmıştır. Bu doğrultuda kontrol ve deney grubunun matematik başarı ön test ve matematik başarı son test puanlarının birbiriyle kıyaslanmasında bağımsız örneklem t-testi kullanılmıştır. Deney ve

kontrol grupları kendi içlerinde ele alınırken ise bağımlı örneklem t-testi kullanılmıştır.

BULGULAR

Deney ve kontrol grubu başarı testi ön test puanları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

Uygulamaya başlamadan önce yarı deneysel çalışmanın yapılacağı grupların ön test başarı puanlarının normal dağılımı gösterip göstermediği incelenmiştir. Başarı ön test puan sonuçlarının normal dağılımına bakmak için uygulanacak istatistiği seçerken grup büyüklüğüne bakılmıştır. Çalışmanın yapılacağı grupların büyüklüğüne bakıldığında 50'den küçük olduğu görülmekte olup bu sebeple Shapiro-Wilks testinin sonuçlarının incelenmesi daha uygun görülmüştür (Büyüköztürk, 2016). Deney ve kontrol grubunun başarı ön test ve son test puanlarının normallik dağılımları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. *Kontrol ve Deney Grubu Başarı Ön Testi Puanlamalarının Dağılımı*

Shapiro-Wilks Test İstatistiği	Statistic	sd	p
Deney Grubu Başarı Ön Testi	0.937	10	0.516
Kontrol Grubu Başarı Ön Testi	0.931	10	0.458

Tablo 4 incelendiğinde kontrol ve deney grubunda bulunan öğrencilerin matematik dersi başarı ön testine ait W istatistiği puanlarının anlamlılık seviyeleri incelendiğinde her iki grubun da $p>0,05$ şartını sağladığı görülmektedir. Bu durumda hem kontrol grubunun hem de deney grubunun puanları arasında anlamlı bir sapma göstermediği yani normal dağılımda olduğu görülmektedir. Normal dağılım gösterdiği tespit edilen kontrol ve deney grubunun matematik dersi başarı ön testi puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelemek için “Bağımsız Örneklem t-testi” kullanılmıştır. T-testi verileri Tablo 5’de ifade edilmiştir

Tablo 5. *Deney ve Kontrol Grubunun Problem Çözme Becerisi Ön test Puan Ortalamalarının T-test Sonuçları*

Grup	N	\bar{x}	s	sd	t	p
Deney Grubu	10	10.70	1.828	18	1.308	0.207
Kontrol Grubu	10	9.00	3.681			

Tablo 5’deki analiz sonuçlarına bakıldığında 10 kişilik deney grubunun başarı ön testi puan ortalaması 10,70 ve 10 kişilik kontrol grubunun başarı ön testi puan ortalaması 9,00 olduğu görülmektedir. Grupların ortalamaları arasında önemli bir fark görülmemektedir. Çalışmanın yapıldığı iki grup arasındaki anlamlı bir farklılığı belirleyebilmek için p değerine bakıldığında ise 0,207 olduğu görülmektedir. Elde edilen veriye göre $p>0,05$ şartını sağladığı için deney ve kontrol grubunun başarı ön testi puan ortalamalarının arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlar doğrultusunda iki grubun da başarı açısından benzer düzeyde olduğu görülmektedir.

Deney ve kontrol grubu başarı son test puanları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

Deney ve kontrol grubu matematik dersi başarı son testleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla “Bağımsız Örneklem t-testi” sonuçlarına bakılmıştır. Ortaya çıkan t-testi sonuçlarına ait veriler Tablo 6’da gösterilmiştir.

Tablo 6. *Deney ve Kontrol Grubu Problem Çözme Becerisi Son Test Puan Ortalamalarının T-test Sonuçları*

Grup	N	\bar{x}	s	sd	t	p
Deney Grubu	10	14.90	2.643	18	5.229	0.000
Kontrol Grubu	10	8.80	2.573			

Tablo 6'ya bakıldığında 10 kişilik deney grubunun matematik dersi başarı son testi puan ortalamasının 14,90 ve 10 kişilik kontrol grubunun matematik dersi başarı son testi puan ortalamasının 8,80 olduğu görülmektedir. İki grubun puan ortalamaları arasında önemli bir farklılığın olduğu görülmektedir. Deney ve kontrol grubunun matematik dersi başarı son test puanları arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını belirleyebilmek için p değerine bakıldığında “ $p < 0,05$ ” olduğu görülmektedir. Hesaplanan bu veriye göre puan ortalamaları arasında deney grubu yönünde anlamlı bir farklılık olduğu söylenebilmektedir. Bu doğrultuda çarpma işlemi yapmayı gerektiren problemlerin çözümünde, öğretimi gerçekleştirilen problem çözme stratejilerinin, öğrenmeyi ve buna bağlı olarak başarıyı olumlu yönde etkilediği görülmektedir.

Deney grubu başarı testi ön test-son test puanları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

Deney grubu matematik dersi başarı ön testi ve son testi puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelerken, aynı çalışma grubunda yer alan farklı değişkenler analiz edildiği için “Bağımlı Örneklem t-testi” kullanılmıştır. Ortaya çıkan t-testi veri analizi Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7. *Deney Grubu Problem Çözme Becerisi Ön Test ve Son Test Puan Ortalamalarının T-test Sonuçları*

Grup	N	\bar{x}	s	sd	t	p
Deney Grubu	10	10.70	1.828	9	-	0.000
Kontrol Grubu	10	14.90	2.643		5.442	

Tablo 7 incelendiğinde deney grubu matematik dersi başarı ön testi puan ortalamasının 10,70 ve son test puan ortalamasının 14,90 olduğu gözlemlenmiştir. Puan ortalamalarına bakıldığında ön test ve son test arasında önemli bir farklılığın olduğu görülmektedir. Deney grubunun ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını saptayabilmek için p değerine bakıldığında değer “ $p <$

0,05” olmasından dolayı iki test arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir.

Kontrol grubu başarı testi ön test-son test puanları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

Kontrol grubu matematik dersi başarı ön testi ve son testi puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelerken, aynı çalışma grubunda yer alan farklı değişkenler analiz edildiği için “Bağımlı Örneklem t-testi” kullanılmıştır. Alt problem ile ilgili veri analizi Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8. Kontrol Grubu Problem Çözme Becerisi Ön Test ve Son Test Puan Ortalamalarının T-test Sonuçları

Grup	N	\bar{x}	s	sd	t	p
Deney Grubu	10	9.00	3.681	9	0.213	0.836
Kontrol Grubu	10	8.80	2.573			

Tablo 8 incelendiğinde kontrol grubu öğrencilerinin ön test puan ortalaması 9,00 ve son test puan ortalaması 8,80 olarak hesaplanmıştır. Sonuçlara bakıldığında ön test ve son test ortalamaları arasında önemli bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Kontrol grubu ön test ve son test puan ortalamaları arasındaki anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlayabilmek için p değerine bakıldığında “ $p > 0,05$ ” olduğu anlaşılmaktadır. Analiz sonucuna bakıldığında grubun ön testi ve son testi arasında anlamlı bir fark olmadığı söylenebilmektedir. Hatta kontrol grubunun son testinin ilk teste göre küçük bir oranda daha düşük olduğu görülmektedir.

Deney grubu başarı ön test-son test puanları arasında cinsiyet açısından anlamlı bir fark var mıdır?

Deney grubu matematik dersi başarı ön test ve son test puan ortalamaları cinsiyet açısından ele alınırken kızların ilk ve son puan ortalamalarına bakılmıştır. Kızların ön test puan ortalamaları ile son test puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirleyebilmek amacıyla “Bağımlı Örneklem t-testi” kullanılmıştır. Uygulanan teste ait analiz verileri Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. *Deney Grubundaki Kızların Problem Çözme Becerisi Ön Test-Son Test Puan Ortalamalarının T-test Sonuçları*

Grup	N	\bar{x}	s	sd	t	p
Deney Grubu	2	12.50	2.121	2	-	0.087
					3.162	
Kontrol Grubu	2	17.50	0.707			

Tablo 9 incelendiğinde kızların matematik dersi başarı ön testi puan ortalamaları 12,50 ve son test puan ortalamaları ise 17,50 olarak görülmektedir. Kızların ön test ve son test puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlayabilmek için p değerine bakıldığında “ $p > 0,05$ ” olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonucuna göre ön test puanları arasında cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmıştır. Verilere bakıldığında anlamlı bir farklılık olmadığı görülse de kızların ön test ve son test puan ortalamalarında önemli bir artış dikkat çekmektedir.

Deney grubu matematik dersi başarı ön test ve son test puan ortalamalarını cinsiyet açısından değerlendirirken, erkeklerin puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık görülüp görülmediğini tespit edebilmek için “Bağımlı Örneklem t-testi” kullanılmıştır. Kullanılan testin analiz sonuçları Tablo 10’ da gösterilmiştir.

Tablo 10. *Deney Grubundaki Erkeklerin Problem Çözme Becerisi Ön Test-Son Test Puan Ortalamalarının T-test Sonuçları*

Grup	N	\bar{x}	s	sd	t	p
Deney Grubu	8	10.25	1.581	14	-	0.002
					3.771	
Kontrol Grubu	8	14.25	2.549			

Tablo 10 incelendiğinde erkeklerin matematik dersi başarı ön test puan ortalamaları 10,25 ve son test puan ortalamaları 14,25 olarak ölçülmüştür. Deney grubunda bulunan erkeklerin ilk ve son test puanları arasında anlamlı bir farkın görülüp görülmediğine bakabilmek

için p değerine bakılmıştır. Analiz sonuçlarına göre “ $p < 0,05$ ” olarak gözlemlenen anlamlılık değerine göre erkeklerin ön test ve son test puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir.

Kontrol grubu başarı ön test-son test puanları arasında cinsiyet açısından anlamlı bir fark var mıdır?

Kontrol grubu matematik dersi başarı ön test ve son test puan ortalamaları cinsiyet açısından ele alınırken kızların ilk ve son puan ortalamalarına bakılmıştır. Kızların ön test puan ortalamaları ile son test puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirleyebilmek amacıyla “Bağımlı Örneklem t-testi” kullanılmıştır. Uygulanan teste ait analiz verileri Tablo 11’de gösterilmiştir.

Tablo 11. *Kontrol Grubundaki Kızların Problem Çözme Becerisi Ön Test-Son Test Puan Ortalamalarının T-test Sonuçları*

Grup	N	\bar{x}	s	sd	t	p
Deney Grubu	5	9.60	4.560	8	0.324	0.754
Kontrol Grubu	5	8.80	3.114			

Tablo 11 incelendiğinde kızların matematik dersi başarı ön testi puan ortalamaları 9,60 ve son test puan ortalamaları ise 8,80 olarak görülmektedir. Kızların ön test ve son test puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlayabilmek için p değerine bakıldığında “ $p > 0,05$ ” olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonucuna göre ön test puanları arasında cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmıştır. Veriler incelendiğinde ilk ve son test arasındaki puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülse de kızların başarısı düşmüştür.

Kontrol grubu matematik dersi başarı ön test ve son test puan ortalamalarını cinsiyet açısından değerlendirirken, erkeklerin puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık görülüp görülmediğini tespit edebilmek için “Bağımlı Örneklem t-testi” kullanılmıştır. Kullanılan testin analiz sonuçları Tablo 12’ de gösterilmiştir.

Tablo 12. *Kontrol Grubundaki Erkeklerin Problem Çözme Becerisi Ön Test-Son Test Puan Ortalamalarının T-test Sonuçları*

Grup	N	\bar{x}	s	sd	t	p
Deney Grubu	5	8.40	2.966	8	-	0.817
Kontrol Grubu	5	8.80	2.280		0.239	

Tablo 12 incelendiğinde erkeklerin matematik dersi başarı ön test puan ortalamaları 8,40 ve son test puan ortalamaları 8,80 olarak ölçülmüştür. Deney grubunda bulunan erkeklerin ilk ve son test puanları arasında anlamlı bir farkın görülüp görülmediğinin tespit edebilmek için p değerine bakılmıştır. Analiz sonuçlarına göre “ $p > 0,05$ ” olarak gözlemlenen anlamlılık değerine göre erkeklerin ön test ve son test puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Veriler incelendiğinde ilk ve son test arasındaki puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülse de erkeklerin başarısı yükselmiştir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Öğrencilerin matematik dersinde karşılaştıkları problemler karşısında genel tutumu, problem cümlesinde yer alan verileri nasıl kullanması gerektiğini düşünmeden hemen çözüme ulaşmaya odaklanmaları yönündedir. Öğrenciler “Verileri nasıl kullanmalıyım?” sorusunu kendilerine sormadan hemen problemin çözümü aşamasına geçmektedirler. Bu noktada öğrencilerin öncelikle okuduğunu anlama konusunda eksikliklerinin olduğu ve bu eksiklikler doğrultusunda araştırmalar yapıldığı örnek olarak Özdemir ve Sertöz (2006), Göktaş (2010) ve Ateş (2017) tarafından yapılan çalışmalarda da görülmektedir. Bu araştırmalarda okuduğunu anlama becerisinin kazandırılması için birçok stratejiden ve bu stratejilerin başarıya etkilerinden bahsetmektedir. Bunun devamında öğrencilerin en çok ön yargılarının bulunduğu konu olan problem çözme ile ilgili sorunu gündeme getirmektedir.

Öğrencilerin bir problem ile yüz yüze geldiklerinde, problemi anlamaya çalışmaktan çok kendilerince çeşitli çözümler üreterek sonuca gitmeye çalıştıkları birçok araştırmada ortaya konulmuştur. Bu yaklaşımda problemle karşılaşan öğrencilerin problem çözme konusunda çoğunlukla başarısız olmasına sebep olmakta ve matematik

dersine olan tutumunu da olumsuz etkilemektedir. Yazgan ve Bintaş (2005), Altun ve Arslan (2006), Gick (2011) ve Yılmaz (2019) tarafından yapılan çalışmalar da göstermektedir ki; bahsedilen problem çözmedeki başarısızlığı ve olumsuz tutumu gidermek için öğrencilerin problem çözme stratejilerine ihtiyacı vardır. Tespit edilen bu ihtiyaç doğrultusunda öğrencilere problem çözme stratejileri konusunda eğitimler verilmesinin başarıyı olumlu etkileyeceği çıkarımında bulunularak uygulamalar yapılmıştır. Nitekim bu uygulamalar da ön görülen sonuçla bağdaşmıştır. Ulu, Tertemiz ve Peker (2016), Üredi, Şengül ve Gürdal (2008) tarafından yapılan çalışmaların sonucunda elde edilen bulgularda; problem çözme stratejileri eğitimi verilen öğrenci gruplarında akademik anlamda başarının yükseldiği ve problem çözmeye karşı tutumun yanında matematik dersine karşı olan tutumun da olumlu yönde geliştiği görülmüştür.

Problem çözme dendiği zaman öncelikle akla gelen matematiktir. Literatür incelemesi yapıldığında problem çözme sürecinin ve süreç içinde kullanılan stratejilerin matematik alanında daha fazla araştırma konusu olduğu görülmektedir. Üredi, Şengül ve Gürdal (2008), Sağlam, Altun ve Aşkar (2009), Çelebioğlu (2009), Yazgan (2007) ve Temel (2018) tarafından yapılan çalışmalar ve daha birçok araştırmacı bunu ispatlar nitelikte çalışmalarda bulunmuşlardır. Eğilim her ne kadar matematik alanına yönelmiş olsa da problem çözme süreci ve süreçte kullanılacak olan stratejilerin kullanım alanının daha geniş bir yelpazede incelenmesi gerekmektedir. Nitekim böyle de düşünen araştırmacıların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Farklı alanlarda ve derslerde de problem çözme sürecinden ve stratejilerinden bahsedilen çalışmalar ortaya çıkmaktadır. Bu çıkarımı destekleyecek şekilde; sosyal derslerinde, fen derslerinde ve Türkçe derslerinde araştırmalar görülmektedir.

Araştırmanın ortaya koyduğu sonuçlara dayalı olarak şu öneriler getirilebilir:

- Yapılan araştırma ile problem çözme stratejilerinin, başarıyı olumlu bir şekilde etkilediği görülmüştür. Ancak bu araştırma çarpma işlemi yapmayı gerektiren problemler üzerine yoğunlaşmıştır.

Yapılacak başka çalışmalarla matematik dersinin diğer üniteleri, diğer konuları da problem çözme süreci içerisinde ele alınabilir.

- Bu çalışmada belli bir süreç incelenmiştir. Başka bir çalışma ile problem çözme stratejileri öğretimini sonrasındaki kalıcılığını da ölçmek mümkün olabilir.
- Çalışmanın sonunda tespit edilen başarı artışı diğer derslerle ilişkilendirilebilir ve çalışmanın etkisine bakılabilir.
- Araştırmacı çalışmasını köy okullarında bulunan ilkököl 4. sınıf öğrencileri ile gerçekleştirmiştir. Çalışma farklı sınıf düzeylerinde ve farklı bölgelerde bulunan okullarda da yapılabilir.
- Problem çözme stratejileri öğretimi Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde bulunan okullarda uygulanmıştır. Elde edilen sonuç öğrenci başarısının arttığı yönünde olmuştur. Başarıyı daha da arttırmak adına okullarda eğitim veren öğretmenlerin problem çözme stratejileri konusunda bilinçlenmesini sağlayacak çalışmalar düzenlenebilir.

KAYNAKÇA

- Altun, M. ve Arslan, Ç. (2006). İlköğretim öğrencilerinin problem çözme stratejilerini öğrenmeleri üzerine bir çalışma. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19 (1), 1-21.
- Ateş, M. (2017). Ortaokul öğrencilerinin okuduğunu anlama düzeyleri ile akademik başarıları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, 12 (4), 306-317. DOI: 10.16991/INESJOURNAL.1477
- Büyüköztürk, Ş. (2016). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum*, 22.baskı PegemA Yayıncılık, Ankara.
- Çelebioğlu, B. (2009). *İlköğretim birinci sınıf öğrencilerinin problem çözme stratejilerini kullanabilme düzeyleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

- Dede, Y. ve Yaman, S. (2005). Matematik öğretmen adaylarının matematiksel problem kurma ve problem çözme becerilerinin belirlenmesi. *Eurasian Journal of Educational Research (EJER)*, 18, 41-56.
- Gick, M. L. (2011). Problem-solving strategies. *Educational Psychologist*, 21 (1-2), 99-120. <https://doi.org/10.1080/00461520.1986.9653026>
- Göktaş, Ö. (2010). *Okuduğunu anlama becerisinin ilköğretim ikinci kademe matematik dersindeki akademik başarıya etkisi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Gürbüz, D. ve Güder, Y. (2016). Matematik öğretmenlerinin problem çözmeye kullandıkları stratejiler. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 17 (2), 371-386.
- Kayan, F. ve Çakıroğlu, E. (2008). İlköğretim matematik öğretmen adaylarının matematiksel problem çözmeye yönelik inançları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35, 218-226.
- Kılıç, Ç. (2009). *İlköğretim beşinci sınıf öğrencilerinin matematiksel problemlerin çözümlerinde kullandıkları çözümler*. Yayınlanmamış doktora tezi. Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Otacıoğlu, S. G. (2007). Eğitim fakültelerinin farklı branşlarında eğitim alan öğrencilerin problem çözme beceri düzeylerinin karşılaştırılması. *Eurasian Journal of Educational Research (EJER)*, 29, 73-83.
- Özdemir, A. Ş. ve Sertsöz, T. (2006). Okuduğunu anlama davranışının kazandırılmasının matematik başarısına etkisi. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 23, 237-257.
- Sağlam, Y., Altun, A. ve Aşkar, P. (2009). Bilgisayar cebiri sistemleri ortamlarında öğretmen adaylarının problem çözme stratejilerinin incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 42 (1), 351-376.

- Şahin, A. A. (2007). *13-14 yaş grubu öğrencilerin problem çözme stratejilerinin belirlenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Balıkesir.
- Temel, H. (2018). *Problem çözme stratejilerinin matematiksel süreç becerilerine göre sınıflandırılması*. Yayınlanmamış doktora tezi. Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- Türnüklü, E. (2005). Problem, problem çözme ve eleştirel düşünme. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25 (3), 107-123.
- Ulu, M., Tertemiz, N., Peker, M. (2016). Okuduğunu anlama ve problem çözme stratejileri eğitiminin ilköğretim 5. sınıf öğrencilerinin rutin olmayan problem çözme başarısına etkisi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2), 303-340.
- Üredi, I. T., Şengül, S., Gürdal, A. (2008). Matematik öğretiminde problem çözme stratejisi olarak canlandırma kullanımının öğrenci başarısına ve hatırlama düzeyine etkisi. *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 25 (2), 21-33.
- Yazgan, Y. ve Bintaş, J. (2005). İlköğretim dördüncü ve beşinci sınıf öğrencilerinin problem çözme stratejilerini kullanabilme düzeyleri: Bir öğretim deneyi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28, 210-218.
- Yazgan, Y. (2007). Dördüncü ve beşinci sınıf öğrencilerinin rutin olmayan problem çözme stratejileriyle ilgili gözlemler. *Elementary Education Online*, 6 (2), 249 -263.
- Yenice, N. (2012). Öğretmen adaylarının öz-yeterlik düzeyleri ile problem çözme becerilerinin incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (39), 36-58.
- Yılmaz, R. (2019). Sınıf öğretmeni adaylarının problem çözme sürecinde kullandıkları stratejiler: Rutin problem çözme durumları. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 27
DOI:[10.24106/kefdergi.2360](https://doi.org/10.24106/kefdergi.2360)

**YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇEDE YAZMA
ÖĞRETİMİNDE DUYGU DEĞERİ VE ÇAĞRIŞIM
EMOTIONAL VALUE AND ASSOCIATION IN TEACHING
WRITING IN TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE**

Doç. Dr., Esra Nur TİRYAKİ

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Hatay-Türkiye,

etiryaki@mku.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-2418-7194

Gülşat BİCAN

Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara- Türkiye, gulsat.bican@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2651-2261

Özet

Yabancılara yazma öğretimi, kişinin bir konu hakkında düşüncelerini hedef dili kurallarına göre yazılı olarak aktarabilmesini sağlamaktır. Bu süreç; alfabe, kelime, cümle, paragraf ve metin olmak üzere beş aşamadan oluşmaktadır. Her aşama kendi içerisinde bir bütünlük oluşturur ve bu aşamalar birbirlerini ardışık biçimde takip ederler. Herhangi bir aşamanın eksik veya yanlış öğretimi bir sonraki aşamada öğrencinin zorlanmasına sebep olur. Türkçe, anlatımı açısından derin bir yapıya sahiptir. Özellikle öğrencilerin Türkçeyi yabancı dil olarak öğrendiklerinde belirttikleri temel özellik Türkçede bir kelimenin veya cümlenin bağlama göre anlamının değişiyor olmasıdır. Türkçe örtülü anlamlardan oluşan bir dildir. Öğrencide yazma becerisini geliştirmede örtülü anlamları teknik olarak uygulanabilir. Sözcüklerin her kişide uyandırdığı çağrışım farklıdır. Bu çağrışımlar kişinin o sözcükle ilgili o anki psikolojisi ile birlikte duygu değerini kazanırlar. Duygu değeri, “bir göstergeye bağlı olarak insanda uyanan çeşitli duygular, beliren çağrışımlar şeklinde tanımlanmaktadır.

Duygu değeri, temel anlam ögesi gibi kesin ve açık bir biçimde bir göndergeyi yansıtmamakta, birtakım belli belirsiz duygu ve tasarımlarla insan üzerinde etki sağlamaktadır” (Aksan, 2007: 194). Çağrışım, bir göstergenin bir başka gösterge ve anlamı çağrıştırmasıdır. Bir sözün ses, biçim ve anlamca başka sözlerle kurduğu bağlantılar o sözün çağrışım alanıdır (Karaağaç, 2013 239). Bu çalışmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde çağrışım ve duygu değeri kavramlarının yazma becerisinde kullanımına ilişkin öneriler sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil öğretimi, duygu değeri, çağrışım, yazma becerisi, yabancı dil olarak Türkçe.

Abstract

Teaching writing to foreigners is to enable a person to convey his thoughts on a subject in written form according to the rules of the target language. This process; consists of five stages: alphabet, word, sentence, paragraph and text.

Each stage creates a whole in itself, and these stages follow each other sequentially. Incomplete or wrong teaching of any stage causes the student to have difficulty in the next stage. Turkish has a deep structure in terms of its expression. Especially when students learn Turkish as a foreign language, the main feature they state is that the meaning of a word or sentence in Turkish changes according to the context. Turkish is a language with implicit meanings. Implicit meanings can be applied technically in improving the writing skill of the student. The connotation that words evoke in each person is different. These associations gain the emotional value with the person's current psychology about that word. Emotional value is defined as “various emotions and associations that arouse in people depending on a sign. Emotional value, like the basic meaning element, does not clearly and clearly reflect a referent, but creates an effect on people with some vague feelings and designs” (Aksan, 2007: 194). An association is an association in which one sign evokes another sign and meaning. The connections that a word establishes with other words in sound, form and meaning are the connotation field of that word (Karaağaç, 2013: 239). The aim of this study is to present suggestions regarding

the use of the concepts of connotation and emotional value in writing skills in teaching Turkish as a foreign language.

Keywords: Language teaching, emotion value, association, writing skills Turkish as a foreign language.

Yabancılarla Türkçe öğretiminde yazma becerisinin desteklenmesi

İster ana dilinde (D1) olsun ister ikinci dil (D2) ya da yabancı dilde olsun yazma becerilerinin geliştirilmesi öğrencilere çok yönlü katkılar sunmaktadır. Ancak D1 ve D2’de yazmanın geliştirilmesi ortak yönler taşısa da birbirinden ayrılmaktadır (Cumming, 2001). Yabancı dilde yazma eğitimine yönelik çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar sırasıyla dilin biçimsel yönüne, işlev ve kullanımına, yazara, içeriğe, okura ve bağlama odaklanmaktadır (Yaylı, 2011: s.86). Yaklaşımlardan anlaşılacağı üzere yazma çok boyutludur ve birbiriyle ilişkili karmaşık bir süreci kapsar. İkinci dilde ya da yabancı dilde yazma becerilerinin desteklenmesi, planlı ve düzenli etkinlikler yoluyla uzun vadeli bir süreç gerektirmektedir. Özellikle ikinci dil ya da yabancı dil konumunda olan Türkçe için bu süreç Türkçenin yapısından dolayı daha uzun sürebilmektedir. Bilindiği üzere Türkçe sondan eklemeli bir dildir ve köklerden yapım ekleriyle çok sayıda sözcük üretilmektedir. Türkçede yeni sözcük türetme sırasında kökün değişmemesi kökün yeni üretilen sözcüğün anlamını çağrıştırmaması açısından sözcüğü yeni duyanlar için kolaylık sağlar. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde Türk dilinin bu özelliği sözcük öğretimi açısından avantajlıdır. Öğrencilerin söz dağarcığını arttırmak için Türkçede çağrışım ve duygu değeri olan sözcüklerin bir arada öğretilmesi, başarıyı arttırmak açısından faydalar sağlayabilir. Birbirini çağrıştıran sözcüklerin bağlama göre kazandıkları anlamların öğrenci tarafından iyi bir şekilde kavranması yazma sürecinde öğrencilerin hatalı sözcük kullanımını azaltmaya yardımcı olabilir.

Yazma becerisinin geliştirilmesinde yararlanılan çeşitli yöntemler vardır. Öğrenenler yazılı bir metin oluşturmadan önce ön hazırlık, taslak, gözden geçirme ve tamamlama gibi çeşitli basamaklar kullanırlar. Bu basamaklardaki görevlerin daha etkili ve kapsamlı planlamalarla yerine getirilmesi ikinci dilde yazmaya önemli katkılar sunar.

Demircan (1999, s.140), yazma öğretiminde izlenecek sırayı, yazma öncesi, yazma sırası ve yazma sonrası etkinlikler olmak üzere üç ana başlık altında ele almıştır. Buna göre, yazma öncesinde öğretmenin öğrencilere konuya ilişkin sözcük ve kalıpları aktarması ve aktarılan sözcük ve dil yapıları hakkında açıklama yapması önerilmektedir. Bu aşamada öğretmen çağrışım ve duygu değeri olan sözcük ve kavramları kavram haritası ya da uygun şemalarla öğrenciye aktarabilir.

Bilindiği üzere Türkçe öğrenen yabancılar açısından yazma etkinliklerinde söz dağarcığının eksikliği yazma becerisini geliştirmeyi zorlaştırmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde yazma becerisinin desteklenmesi için söz varlığını geliştirmeye katkı sunacak bir yöntem olan çağrışım ve duygu değeri kavramlarının kullanılması önerilmektedir.

Çağrışım ve Duygu Değeri

Kelime, bir dilin seslerinden oluşan anlamlı en küçük yapısıdır. Özellikle herhangi bir dili yeni öğrenirken kişi o dil hakkında ne kadar çok kelime bilirse o kadar kolay dili çözümler. Dil öğretim süreci kod açmadan ve kod yorumlamadan oluşur. Kod, insanların anlamlı mesajları değiş tokuş etmeleri için sistemle aşına olmalarına olanak verecek şekilde düzenlenmiş bir göstergeler sistemidir (Kaya, 2010:9). Bu sistemin üzerinde anlaşma sağlanması dilin uzlaşım yönünü temsil eder. Kod açımı ise, gelen mesajın alınması iken yorumlama; mesajın içeriğinden öte kişinin mesajı gönderen ile olan ilişkisi ve ona ilişkin algılarına bağlı olarak kendi fenomenolojik alanında üretmiş olduğu anlamdır (Kaya, 2010:10). Bu süreci yabancı dil öğretiminde kazandırabilmek ve kişinin kelime hazinesini geliştirebilmek için çağrışım ve duygu değeri kavramlarından yararlanılabilir. Çünkü kişinin öğrendiği kelimelere yükledikleri anlamlar ve o kelimelerle kazanılan deneyimler pasif kelime hazinesini aktif hale getirebilir.

Çağrışım, kişinin deneyimleriyle edindiği bilgilerini harekete geçiren bir kavramdır. Kavramlarla yeni sözcüklere doğru bir akış başlatan çağrışım kişinin bilişsel düzeyini de harekete geçirir. Bu noktada, Türkçe Sözlük'te çağrışımı "1. Bir düşünce, görüntü vb.nin bir başkasını hatırlatması, 2. Davranışlar, düşünceler ve kavramlar arasında yer ve zaman birliğinin etkisiyle kurulan bağlantılar sonucu, bilinç

alanına bunlardan birisi girdiğinde ötekini de bilince çekmesi olayı, tedai” (TDK, 2011: 481) şeklinde tanımlanmaktadır. Bir başka tanıma göre de “Çağrışım; davranışlar, düşünceler ve kavramlar arasında yer ve zaman birliğinin etkisiyle kurulan bağlantılar sonucu, kavramın tasarlamaya; tasarlanmanın da yansımaya dönüşmesidir. Bir başka ifadeyle çağrışım, kavram ile kelime arasındaki geçiş aralığıdır” (Uçar, 2013: 2672). Çağrışimleri kullanmayı bilen birey beynini de etkin bir şekilde kullanacaktır. Çağrışım sayesinde düzenli bilgi depolaması ve kavram ağları oluşturan bireyin yeni bir şey söyleme ve algıladıklarını değişik bakış açısıyla görebilme yeteneği de artacaktır” (Bağcı Ayrancı ve Karahan, 2017: 1153). Çağrışım kişinin belirli bir sözcüğe yüklediği duygulara göre değişkenlik kazanır. Duygu değeri ise, göstergelerin anlam çerçevesi içine giren duygu değeri terimi (connotation) kavramından, onun çevresinden bütünüyle ayrılmaz; ancak göstergelerin duygularla ilişkili olan yönünü oluşturur (Keklik, 2013: 22). Duygu değeri, “bir göstergeye bağlı olarak insanda uyanan çeşitli duygular, beliren çağrışım şekline tanımlanmaktadır. Duygu değeri, temel anlam ögesi gibi kesin ve açık bir biçimde bir göndergeyi yansıtmamakta, birtakım belli belirsiz duygu ve tasarımlarla insan üzerinde etki sağlamaktadır” (Aksan, 2007: 194).

Duygu değeri kelimenin duygu yönünü yüklenirken çağrışım da bilişsel yönünü ifade eder. Çağrışım ve duygu değeri; evrensel, toplumsal ve kişisel olarak değişir. Örnek vermek gerekirse kanser kelimesi evrensel olarak kötü bir hastalığın anlamını barındırır. Yabancı dil olarak yazma öğretiminde öğrencilerin kelimelere yükledikleri değerler ve kelimelerin onlara çağrıştırdıkları ile metin oluştururlar. Aynı zamanda çağrışım ve duygu değeri resimlere veya gördükleri başka materyallere yükledikleri anlamlar çerçevesinde geliştirilir. Türkçe anlam açısından zengin bir dil olduğundan bu iki kavram baz alınarak yazma becerisi desteklendiğinde öğreticilerin metinler açısından olumlu dönüşler alacağı söylenebilir. Öğrenciler sözcük dağarcığıyla farklı anlamlarda metin oluşturmada çağrışım ve duygu değeri aracılığıyla etkili bir şekilde yazı yazabilirler.

Etkinlikler

Etkinliğin adı: Ne düşünüyor?

Amaç: Metin oluşturma sürecinde çağrışım kavramını kullanabilmektir.

Yönerge: Yandaki resimde Elif kitaba bakarak sizce ne düşünüyor olabilir? Bu soruyla ilgili düşüncelerinizi gerekçeleriyle yazınız.

Etkinliğin adı: Bil bakalım hangisi?

Amaç: Metin oluşturma sürecinde anlamca birbirini çağrıştıran ancak birbirinin yerine kullanılmayan sözcükleri kullanabilmektir.

Yönerge: Aşağıda yer alan tümcelerdeki boşlukları kutucuktaki uygun sözcüklerle tamamlayınız.

çekingen	korkak
----------	--------

1. Ali'nin annesi lezzetli bir kek pişirmişti, kekin kokusu burnuma gelince acıktığımı fark ettim ancak biri olduğum için Ali'nin annesinden kek isteyemedim.
2. Dün bahçede top oynarken topumuz komşunun bahçesine gitti. Komşumuz çok sinirli biriydi, komşudan topu istemeye birlikte gitmeye karar verdik. Tam kapının zilini çalmıştık ki Cengiz kaçarak yanımızdan uzaklaştı.

çiğne (mek)	bas (mak)
-------------	-----------

1. Sağlıklı yaşamak için beslenmemize dikkat etmeliyiz.
Uzmanlar sağlıklı yiyecekler yemenin yanında yiyecekleri çokça öneriyorlar.
2. Bahar geldiğinde her yer rengarenk çiçeklerle süsleniyor.
Özellikle papatyaların görünümü çok güzel. Parkta yürürken bu güzel çiçeklere gerekiyor.

gönül	yürek
-------	-------

1. Bu sabah bankta otururken yanıma bir kadın geldi, elinde bir buket çiçek vardı. Sessizce yanıma oturdu, uzakları seyrediyordu. Bu güzel ve sessiz kadınınden geçenleri bilmek isterdim.
2. Duyduğuma göre arkamdan konuşuyormuşsun, Ahmet'e benim için söylediklerini yüzüme söylemeni beklerdim ama sende o yok!

Türkçede birbirine çok yakın anlamlar taşıyan ve anlamca birbirini çağrıştıran çok sayıda sözcük vardır ancak her ne kadar anlamları yakın olsa da bu sözcükler bağlamdan dolayı birbirinin yerine kullanılamazlar. Özellikle Türkçeyi ikinci dil olarak öğrenenler, sıkça birbirine anlamca çok yakın olan sözcükleri birbirinin yerine kullanarak sözcüğü hatalı yazmaktadır. Yabancılarla yazma becerisini geliştiren etkinliklerde, bağlama uygun olarak kullanılması gereken sözcük türlerinin öğretimine dikkat edilmelidir.

Sonuç

İkinci bir dilde yazmak, bireylerin çeşitli insan ve kaynaklarla iletişim kurma, iş birliği yapma, yeni durumlara uyum sağlama, yeni deneyimler kazanma ve sosyalleşmesine katkı sağlayan önemli bir beceri alanıdır. D2'de yazma eylemini kolaylaştıran başlıca etkenler arasında sözcük bilgisi gelmektedir. Yeni dil öğrenenlerin söz varlığının gelişmiş olması, yazma sürecinde zihinde beliren kavramlara karşılık bulmada ve anlam bütünlüğünün sağlanmasında önemli bir

yere sahiptir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde sözcüklerin ve kavramların çağrışım ve duygu değerinden yararlanmak, dil öğrenenlerin yazma etkinliklerini kontrollü ve etkili bir performansla dönüştürmesine yönelik olanaklar sunar. Bu nedenle, geleneksel sözcük öğretme etkinliklerini, sözcüklerin çağrışım ve duygu değeri yönüyle bütünleştiren etkinlikler, yazma becerisinin desteklenmesine katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Aksan, D. (2007). Anlambilim. Ankara: Engin Yayınevi.
- Ayrancı, B. B., ve Karahan, L. (2017). Çağrışım tekniğinin yazma becerisinin geliştirilmesine katkısı: Ölçek geliştirme ve etkinlik oluşturma çalışması. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 6(2), 1148-1177.
- Cumming, A. (2001). Learning to Write in a Second Language: Two decades of Research. *International Journal of English Studies*. 1. 10.6018/ijes.1.2.48331.
- https://www.researchgate.net/publication/27338419_Learning_to_Write_in_a_Second_Language_Two_decades_of_Research adresinden alındı.
- Demirel, Ö. (1999). İlköğretim okullarında yabancı dil öğretimi. MEB yay. Ankara.
- Karaağaç, G. (2013). Dil bilimi terimleri sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, A. (2010). Kişilerarası ilişkiler ve etkili iletişim. İletişime giriş: Temel kavramlar ve süreçler. Ankara: Pegem Akademi.
- Keklik, M. (2013). Dilbilimsel açıdan şiir dili ve bu bağlamda Baki'nin gazellerinde alışılmamış bağdaştırmalar duygu. *Turkish Studies (Elektronik)*, 8(9 b), 1801-1818.
- TDK (2011). Güncel Türkçe sözlük. Ankara: TDK.
- Uçar, İ. (2013). Kavram-çağrışım-kelime bağlamında bitki adlarına anlambilimsel bir yaklaşım. *Turkish Studies*, 8 (1), 2671-2683.

Yaylı, D., Bayyurt, Y. (2011). Yabancılara Türkçe öğretimi politika yöntem ve beceriler. Anı Yay. Ankara.

**M. FUZÛLÎ'NİN “LEYLÂ VE MECNUN” MESNEVİSİNDE
AİLE-GÜNLÜK KONUŞMA ÜSLUBU UNSURLARI**

**THE ELEMENTS OF FAMILY-EVERYDAY LIFE STYLE IN
MAHAMMAD FİZULÎ'S POEM "LEYLI AND MAJNUN "**

Doç. Dr. Samire MERDANOV

Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Bölümü,

samiremardanova@gmail.com

Özet

Aile-günlük konuşma üslubu, oluşum döneminden günümüze kadar her bir halkın edebi dilinin tarihinde oldukça önemli bir role sahip olmuştur. Azerbaycan edebi dili “Dede Korkut Kitabı”n’dan bu yana farklı dönemlerde yaşamış Muhammed Fuzuli, Molla Penah Vagif, Mirze Fetali Ahundzade, Celil Memmadguluzade, Üzeyir Hacıbeyli ve diğer söz ustalarının eserlerinin dilinde aile-günlük konuşma dilinin etkisini hissetmiş ve bu etkilerden dolayı demokratik nitelikler kazanmıştır.

Azerbaycan klasik şiirinin öyle dilsel ve üslubi ilkeleri vardır ki, oraya aile-günlük diyalog veya söylemlerinin müdahalesi kabul edilemez. Ancak gözlemler, Muhammed Fuzuli gibi klasik dil standartlarına bağlı olan dahi bir söz ustasının dilinde bile, aile üslubunun bazı unsurlarının eksik olmadığını ve bu unsurların daha sistematik olarak şairin, hem de ortaçağ Azerbaycan şiirinin şaheseri olan “Leyla ve Mecnun” mesnevisinde olduğunu göstermektedir. Bu anlamda mesnevîde annesi ile Leyla, babası ile Mecnun arasında geçen diyaloglar aile-günlük konuşmasının en karakteristik örnekleri olarak kabul edilebilir.

Bu diyalogların her birinde halk konuşma dilinin olanakları, fikir-içerik doğrultusunda uygun leksik-semantik, gramer-üslub manevraları ile yansıtılmıştır. Halk konuşma dilinin potansiyelinden gelen, ancak bazı durumlarda onu klasik dilin standartlarına uygunlaştırılarak sunulan deyimler Fuzûlî'nin ana diline, özellikle onun

günlük yaşam üslubuna ne kadar vakıf olmasının yanı sıra, şairin bu renkli konuşma teknolojisini klasik üslup seviyesine yükseltme yeteneğinin de göstergesidir.

Makalede, türk-islam edebiyatının dehası Fuzuli'nin klasik Azerbaycan şiirinin eşsiz bir örneği olan “Leyla ve Mecnun” mesnevisinin dili incelenmiş ve böyle bir sonuca varılmışdır ki, klasik şiirsel-teknolojik yapıya sahip olmasına rağmen, aile-günlük konuşma üslubunun karakteristik özellikleri mesnevinin dilinde oldukça geniştir. Görüldüğü üzere Fuzuli, “Leyla ve Mecnun”u ile sadece ilahi bir aşk hikayesi yazmakla kalmamış, panteist düşüncenin soyut ali tarzını da geliştirmiş, aynı zamanda görsel örneklerle anadilin aile-günlük tarzına klasik bir etki bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: “Leyla ve Mecnun”, aile-günlük konuşma üslubu, hitap-müracaat, konuşmanın kişiselleştirilmesi, konuşma görgü kuralları.

Abstract

From the period of its formation, the family-everyday life style has taken a very important place in the history of the literary language of any people. It is no coincidence that since the time of the epos "Kitabi-Dede Korkud" the Azerbaijani literary language has always felt the influence of elements of the family-everyday life style in the language of such masters of the word as M. Fizuli, M.P. Vagif, M.F. Akhundzadeh, J. Mammadgulizadeh, U. Hajibeyli who lived in different periods and due to this acquired democratic qualities.

Azerbaijani classical poetry has such peculiar stylistic and linguistic principles that the interference of family -everyday life dialogues or discourse in it is unacceptable. However, at the same time, observations show that even the language of such great masters of the word as M. Fizuli who strictly observed the standards of the classical language is not devoid of certain elements of family-everyday life style, and these elements are systematically manifested in the poem "Leyli and Majnun" which is a masterpiece of medieval Azerbaijani poetry. In this sense, the dialogues between Leyli and her mother,

between Majnun and his father in the poem can be considered the most characteristic examples of family -everyday life speech.

The people's spoken language is reflected in each of these dialects with its respective capabilities, lexical-semantic, grammatical stylistic material, in accordance with the ideological content. Expressions arising from the possibilities of the people's spoken language and in some cases presented in accordance with the standards of the classical style clearly demonstrate how deeply Fuzuli knew his native language, in particular its family style, and how skillfully he raised this colorful speech technology to the level of classical style. The article deals with the analysis of the elements of the family-everyday life style used in the poem of the genius of Turkic-Islamic literature Fuzuli "Leyli and Majnun" which is a unique and inimitable example of classical Azerbaijani poetry. It is concluded that although the poem has a classical poetic-technological structure, the characteristic features of the family-everyday life style are widely used in the language of the poem. As is evident, Fuzuli, with his poem "Leyli and Majnun", not only created an epic about divine love, improved the highest abstract style of pantheistic thinking, thanks to him the family-everyday life style of his native language gained classical authority.

Keywords: "Leyli and Majnun", the family-everyday life style, appeal, individualization of speech, speech etiquette

GİRİŞ

Azərbaycan klasik şiirinin kendine özgü öyle dil ve üslup özellikleri vardır ki, buraya aile-günlük diyalog veya söylemlerinin müdahalesi kabul edilemez. Fakat gözlemler şunu gösteriyor ki, hatta Fuzûlî gibi klasik dilin kurallarına sıkı bağlı olan yazarın dilinde bile aile-günlük konuşma tarzının - üslubunun belirli unsurlarına rastlamak mümkündür. Bu unsurlar daha sistemli şekilde şairin, genellikle Orta Çağ Türk şiirinin şaheseri olan "Leylâ ve Mecnun" mesnevisinde de tezahür ediyor.

Geys ve Leylâ'nın okulda tanıştıkları zaman birbirlerine kısa sürede sıkı şekilde âşık olmaları ne kadar derin sufi panteist içerik taşısa

da, mesnevinin aşağıdaki satırları şu olayın hem de belirli anlamda günlük yaşam karakterini ifade etmektedir:

Her kim sorar olsa Geys bir raz,
Leyli'den ona yeterdi avaz.
Kim Leyli'ye kılsa bir hitabı,
Geys idi ona veren cevabı.
... Âşıklara gizli kalmadı hâl,
Malum oldu cemii-ehval.
Gerd ayineyi-nişate düştü,
Minbed iş ihtiyate düştü (Fuzûlî, 2005: 51-53).

Görüldüğü gibi, metnin bilgilendirici (enformatif) temelinde dayanan *sorar olsa, yeterdi avaz, kılsa bir hitabı, ona veren cevabı, gizli kalmadı hâl, malum oldu cemii-ehval, iş ihtiyate düştü* gibi ifadeler aile-günlük konuşma dilinin - üslubunun karakteristik özelliklerine aittir.

Mesnevinin “Bu, Leylâ’ya anası hitap etdigidir ve behar-i vesline hezan yetdigidir” kısmının dili ise hemen hemen aile-günlük konuşma üslubunun özelliklerini yansıtmaktadır:

Dilden dile düştü bu fesane,
Faş oldu bu macera cihane
Kim, Geys oluban esiri-Leyli,
Leyli dahi salmış ona meyli.
Tedrici-mebadi ile nagah
Leyli'nin anası oldu agah,
Odlara tutuştu, yase battı,
Ol gönçedehane dil uzattı (Fuzûlî, 2005: 55).

Halk konuşma dilinin potansiyelinden gelen, ancak bazı durumlarda onu klasik dilin standartlarına uygunlaştırılarak sunulan *dilden dile düşmek, cihane faş olmak, meyil salmak, odlara tutuşmak,*

yasa batmak, dil uzatmak deyimleri Fuzûlî'nin ana diline, özellikle onun günlük yaşam üslubuna ne kadar vakıf olmasının yanı sıra, şairin bu renkli konuşma teknolojisini klasik üslup seviyesine yükseltme yeteneğinin de göstergesidir.

1. Annesi ile Leyla arasında geçen diyaloglarda aile-günlük konuşmasının karakteristik örnekleri

Kızının birine âşık olduğunu duyan anne şu sözleri söyler:

Key şuh! Nedir bu göftüguler,

Kılmak sana tene eybculer?

Neyçün özüne ziyan edirsen?

Yahşı adını yaman edirsen?

Neyçün sana tene ede bedgu,

Namusuna layık işmidir bu?

... Temkini cünune kılma tebdil,

Kızısan, ucuz olma, kadrini bil!

... Oğlan ecep olmaz olsa âşık,

Âşıklık işi kıza ne layık?

Ey iki gözüm, yaman olur ar,

Namusumuzu itirme, zinhar!..

... Tut kim, sana kıymazam beni-zar,

Benden ulu bir müdebbirin var.

Neylersen eğer atan işitse,

Kahr ile sana siyaset etse? (Fuzûlî, 2005: 55-56).

“Annesinin Kızına Nasihati”nin Azerbaycan Türkçesi tarihinin klasik örneği olması kuşkusuzdur (Jaferov, Merdanova, Garibli, 2018: 75-76). Bu nasihat bazı açılardan lengüistik araştırma konusu olabilir ki, bunlardan birincisi metnin leksik semantik yapısı veya içeriğidir. Kızıyla ilgili hoş olmayan söylentiler duyunca endişelenen bir annenin

dilinden *göftüguler, eybculer, ziyan, yaman, tene, cünun, ucuz olmak, kahr, siyaset etmrk* gibi olumsuz içerikli kelimelerin kullanılması günlük konuşma üslubu için karakteristik dil birimleridir. Ve sadece bir anne kızına bu sözleri söyleyebilir. *Nedir? Neyçün? Namusuna layık işmidir bu? Ne layık? Neylersen?* gibi halk dilinden gelen sorular ise mevcut ruh hâlinin hem leksik semantik hem de sözdizimsel ifadesidir.

Elbette bu tenbihleme durumunda anne kendi evladına olan sevgisini “ey iki gözüm” hitabıyla bildirmekle yanı sıra, onu “yahşı adı”nı, “namus”unu, “temkin”ini de korumağa çağırıyor, “ucuz olma”, “kıymetini bil”, “namusumuzu yitirme” söyleyerek nasihat veriyor, uyarıyor. “Tut kim, sana kıymazam beni-zar ... Neylersen eğer atan işitse? ...” ifadesine geldikte ise, bu, aslında halkın manevi ahlakî hayatının (tefekkürünün) yüzyıllar boyunca oluşmuş öyle bir sabit konuşma konstrüksiyonudur ki, Fuzûlî dilinin etnografik mensupluğunu belirliyor. Ve buraya “neyçün sana tene ede bedgu”, “namusuna layık işmidir bu”, “kızsan, ucuz olma, kadrini bil”, “âşıklık işi kıza ne layık” gibi ifade-deyimleri de ait edebiliriz.

Durumun gerginliğini belirtmek için annenin dilinde kullanılan zıt anlamlı kelimeler bir yandan şairin ustalığının göstergesidirse öte yandan halk konuşma dilinin rengini yansıtmaktadır: yahşı ad-yaman (ad), temkin-cünun (yani: delilik, aklını yitirmek), oğlan-kız, ecep olmak - ne layık, ben (yani: anne) – benden ulu bir müdebbir (yani: atan, tedbir gören).

Metnin ilginç yönlerinden biri onun sözdizimsel fonetiğidir; burada kaygı, tenbih, uyarma, nasihat, endişe gibi psikolojik tepkilerin ritmi ve tonlaması çok farklıdır, ancak hepsi bir noktada veya merkezde birleşiyor. Büyük şairin yaşadığı ortamda böyle bir aile içi iletişim dili durumu olmasaydı, onu klasik metne bu kadar zenginlik içinde kazandırmak kesinlikle mümkün olamazdı.

Ord. Prof. Dr. Tofik Hacıyev bu konuda şöyle yazmıştır: “Dilin rengi fonetikte, mükemmelliği sentaksiste ortaya çıkıyor. Azerbaycan Türkçesinin, Türkçenin tarihinde Fuzûlî’nin en büyük hizmeti sentaktik yapılandırmadadır. Kelime gruplarından birleşik cümleye kadar tüm grameri konuşma dili ve bilimsel yapıya odaklanıyor” (Hacıyev, 2016: 329).

Elbette bu fikir Fuzûlî'nin dilinde günlük konuşma dili unsurlarının çoğunluğunu doğrulamakla yanı sıra, şairin dilinin işlevsel üslup kaynaklarını dja tamamen belirlemek için ilkel temel sağlıyor. Bu ilkel temel ise, söylendiği gibi “konuşma dili” pratiğine “bilimsel kuruculuk” teknoloji ile yaklaşmaktan, başka deyişle, halkın günlük hayatındaki konuşma araçlarını edebî dilin klasik normlarına bağlamaktan ibarettir: bunun sonucunda canlı konuşma dili – iletişim estetiğine zarar gelmiyor, aksine o, kabalık, nezaketsizlik gibi kusurlardan kurtuluyor. Fuzûlî bu işi yalnızca kendi yeteneğiyle değil, hem de bilimsel entellektüel açıdan yapıyordu:

Ol sebepten farsî lefzile çoktur nazm kim,

Nazmî-nazik Türk lefzile iken düşvar olur.

Lehceyi-Türki kabuli-nazmî-terkip etmeyüb,

Ekseren elfazî namerbutü nahemvar olur.

Bende tövfik olsa, bu düşvarı asan eylerem,

Növbahar olğac dikenden bergi-gül izhar olur (Fuzûlî', 2005: 298).

2. Babası ile Mecnun arasında geçen diyaloglarda aile-günlük konuşmasının karakteristik örnekleri

“Bu, Mecnun'un atasının vakıfı-hâl olduğudur ve onu biyabani-möhnette bulduğudur” bölümünde mesnevinin yazarı babayla oğulun kısa bir mükâlemesini sunarken eserin, genellikle ise tüm yaratıcılığının esas fikir ve estetik amacına uygun olarak iki farklı konuşma üslubu sergiliyor: baba, elbette, günlük iletişim dilinde konuşuyor ve oğul ise babasını “anlamıyor”, çünkü tamamen aşk dünyasında yaşıyor. Fuzûlî, bu karşılıklı “yanlış anlama”nın, üslup farklılığının derin ruhsal psikolojik nedenlerini veya kaynaklarını olağanüstü bir ustalıkla şöyle aktarıyor:

Çok aradı, gezdi her mekânı,

Bulunmadı oğlunun nişanı.

Ta akıbet ol şikestehâli

Bir guşede gördü laübali.
... Bir lehze onu teheyür aldı,
Hayret gözü ile baka kaldı.
Sonra yaka yırtıb etti feryat:
“Key bülbüli-bustani-bidad!
Hâli-dilini bana beyan et,
Esrari-nihanini ayan et ...”
... Dedi: “Benem atan, ey belakeş,
Ben sengi-mələmetem, sen ateş!”
Dedi: “Nedir, ata, yoksa ane?
Leyli gerek, özgedir fesane”.
Çün gördü itaetinde ihmal,
Bildi ki, fakir özgedir hâl,
Verdi bu firib ilə teselli
Kim: “Dur gidelim, çağırdı Leyli!
Leyli bize geldi, mehmandır,
Leli talebinde dürfeşandır” (Fuzûlî, 2005: 73-74).

Baba, oğlunun durumundan ve konuşmasından ne yaparsa yapsın onu eve götüremeyeceğini anlıyor ve yalan söylemek zorunda kalıyor. Ancak bu tür yalanlar İslamda “hileyi-şar” adlanır ve duruma göre makbule geçtiği gibi, kitleler tarafından da normal kabul ediliyor.

Metindeki mükâleme, çocuğunun hayatından sorumlu, tamamen mevcut gelenek ve ahlaki ilkelere göre düşünen bir baba ile kara sevdaya düşmüş ve aşktan aklını yitirmiş bir oğul arasında geçiyor. Ve bu konuşmada en etkili nokta, babanın aileye ve çocuklara karşı duyduğu endişe, heyecan ve büyük sorumluluk ifade eden sözlerinden sonra oğulun “nedir ate, yoksa ane? Leyli gerek, özgedir fesane” söylemesidir.

Geys'in (yani Mecnun'un) anne ve baba hakkındaki fikirlerinin kaybı, aslında yeteri kadar mükemmel karakterdir ki, şair bununla oğulunu yalnızca ait olduğu aileden değil, gerçek dünyadan da tecrit olduğunu – uzaklaştığını ve rüyalarda yaşadığını gösteriyor.

Ord. Prof. Dr. Tofik Hacıyev şöyle yazıyor: “Fuzûlî'nin yazar dili Mecnun'un diline çok benziyor, çünkü Mecnun da şair – filozoftur... Mecnun çeşitli karakterli insanlarla farklı düzeylerde konuşuyor vb. Hem de bu konuşma özgünlüğü yalnızca söz varlığında değil, sentaktik mükemmellikte, düşünce derinliğinde veya sadeliğinde yansıyor” (Hacıyev, 2016: 353).

Tofik Hacıyev'in de belirttiği gibi, âşık olup aklını kaybetmiş bir oğulunun anne ve babanın ne demek olduğunu unuttuğunu itiraf etmesi, bir yandan düşünce sadeliği öte yandan düşünce derinliğidir.

3. Annesi ile Mecnun arasında geçen diyaloglarda aile-günlük konuşmasının karakteristik örnekleri

Annesinin Leylâ'ya nasihatı kadar, annesinin Mecnun'a nasihatı da Türkçenin üslup enerjisini tam mükemmelliği ve farklılığıyla yansıtır:

Key raheti-canü nuri-dide!

Ferzendi-yeganeyi-güzide!

Şeninde reyaseti-arap var,

Mirasi-şücaetü edep var.

Aklımı olur müdam mestin?

İmanı olurmu bütperestin?

Şiire heves etme kim, yamandır,

Yahşi deseler onu, yalandır!

Mehbub hem istesen, kem olmaz,

Biz kim, seniniz, sana gam olmaz.

Vardır bu heşemde bin kabile,

Her taife içre bin cemile.

Bir-bir kılalım gamu sana arz,

Yetsin yerine bize olan farz

...Bizden bu nasihatı kabul et,

Her lehze bizi, yeter melul et!.. (Fuzûlî, 2005: 75-76)

Aslında oldukça uzun, ayrıntılı ve detaylı olan bu nasihat metni, hem fikir - mazmun hem de ifade kalıpları açısından birbirinden farklı olan aşağıdaki dört ritmik konuşma dönemini veya sözdizimsel birimleri içermektedir:

1) Anne, her şeyden önce, gözünün nuru olan biricik evladına - oğluna ecdadını - soyunu hatırlatıyor: “reyaseti-arap”, “mirasi-şücaetü edep” ifadelerinin kullanılması “aklımı yitirmiş”, aile değerleriyle bir araya sığmayan yola düşmüş Geys’i okşayarak, aynı zamanda kati irade sergileyerek yolundan döndermeye hizmet ediyor.

2) Annenin tasavvuruna göre putperestlik (yani güzellik) imansızlığa, “şiire heves” ise “sarhoş”luğa yol açar, bu da insanı “iyiye” değil “kötüye” sürükler ve aklını başından alır;

3) Aile geleneklerine uygun olarak anne, oğluna şöyle bir teklifte bulunur ki, çevrede kimin kızını, hangi “mehub”u, “cemile”yi isterse, söylesin... “Biz kim seniniz, sana gem olmaz” ifadesi hem de annenin öz soyuna eminliğini, kibirliğini gösteriyor.

4) Nihayet “nasihatı kabul et”mesini, anne babasını “melul et”memesini yeteri kadar sert söylemekle anne sözlerini sonlandırıyor.

Ve bu nutuk dönemlerinin her birinde halk konuşma dili kendisinin uygun imkanları, düşünce ve içeriğine uygun leksik semantik, gramatik ve üslup özellikleri ile yansımaktadır. Tofik Hacıyev doğru olarak göstermiştir ki, “Leylâ ve Mecnun”da “şahısların nutkunun bireyselleştirilmesi vardır: şairin betimleme dili, Mecnun’un filozof diyalogları, Leylâ’nın naif, yakıcı konuşması, baba ve annelerin bazen öğüt verici, bazen alaycı, sakındırıcı kelimeleri seçiliyor. Yazar bedii duruma, şahsın dahilî içerik ve mühakeme seviyesine uygun

konuşma renkleri veriyor. Elbette bu bireyselleşme romantik dilin sınırları çerçevesinde gerçekleştiriliyor” (Hacıyev, 2016: 352).

Genellikle her ne kadar âli üslup örneği olsa bile, “Leylâ ve Mecnun”da ferdî üslup tezahürlerinin dikkat çekecek düzeyde yansımaları Fuzûlî dilinin halk dili kaynaklarına dayanmasının sonucudur. Fakat şunu da dikkate almak gerekir ki, şu bireysel nutuk tamamen herhangi bir tabakanın normatif konuşma kalitesi sınırlarını aşmamaktadır. Örneğin, Geys saygın bir ailenin terbiyeli evladı olduğundan, onun konuşması bir dereceye kadar aile-günlük konuşma standartlarına, ahlakî ve etnografik normlara, bilişsel ilkelere uygundur:

Key ruhi-revanım ate, ane!
Kamî-dilü canım ate, ane!
Tehkik edibem, işim hatadır,
Her ne deseniz, bana revadır.
Aludeyi-rengi-dudi-ahem,
Zilli-güneh ile rusiyahem.
Ben hem olubam bu işden agah,
Amma ne deyim, ne söyleyim? Ah!
Yoktur bu işimde ihtiyarım,
Zebtimde inani-iktidarım! (Fuzûlî, 2005: 78).

Ebeveynlerle ilgili olarak söylenen bu kelimelerden sonra oğulun – Geys’in bu sözleri geliyor ve bu sadece aile-günlük konuşma üslubuna, genellikle farklı üslupların herhangi bir geleneksel-normatif türüne ait değil. Ve böyle bir “laubali” konuşma tezahürüne “tasavvuf-panteist düşüncenin dili” söylemek gerekir.

Vect halinde anne ve babasını tanımayan, gözü Leylâ’dan başkasını görmeyen (aslında yavaş yavaş gerçek varlığını görmeyi reddeden) Mecnun, normal durumda “Ruhi-revanım ate, ane”, “Kamî-dilü canım ate, ane” gibi samimi, kibar muracaatlarla anne babasının kıymetini yüksek tutuyor, “işim hatadır, her ne deseniz, bana revadır” söyleyerek mütevazı bir evlat olduğunu gösteriyor, ancak şunu da itiraf

ediyor ki, “Zilli-güneh ile rusiyahem... Yoktur bu işimde ihtiyarım!...”
Ve onun dilinden söylenen “Amma ne deyim, ne söyleyim?” ifadesi ise Mecnun’un ruh hâlini en iyi ifade eden renkli konuşma tarzıdır.

Bilindiği üzere, dilin üslup farklılığının hem düzeyi hem de kalitesi diskur (söylev) ortamının ne kadar tipik veya karakteristik olmasıyla ilgilidir. Fuzûlî’nin “Leylâ ve Mecnûn”u aslında bu tür üslup farklılığına sahip olmayan bir tarzda kaleme alınsa da, bazı etnografik karakterli stabil diskur ayrıntılarını geniş şekilde kaspamaktadır.

4. İki babanın sohbetinde aile-günlük konuşma üslubu unsurları

Mecnun’un babası Leylâ’nın ailesine kızını istemeye gidiyor ve iki babanın sohbeti de klasik Azerbaycan şiirinde aile-günlük konuşma üslubu unsurlarının tezahürü açısından dikkat çekiyor.

Mecnun’un babası:

Key kadirle kıbleyi-gebail!
Senden gamunun muradı hasil,
Eslü nesebim sana ayandır,
Hökmüm neçe bin eve revandır.
...Her kanda eğerçi lel çoktur,
Bir lel ki, layık ola yoktur.
Bir lelin işitmişem senin var
Kim, lölöüme odur sezavar.
Lütf eyle, inayetü kerem kıl,
Ol lel ile dürrü muhterem kıl!
...Fehm et sözümü, teğafül etme,
Bir hayır işidir, teellül etme!
Ger hasil olur bu kam senden,
Her ne ki dilersen, iste benden (Fuzûlî, 2005: 82).

Leylâ'nın babası:

...Ey hiredmend!

Ben gibi esiri-dami-ferzend!

Sen hoş geldin, sefa getirdin,

Topraklardan bizi götürdün.

Müşkülce hitaptır hitabın,

Bilmen nece vereyin cevabın?

Gürbün, bilirem, bana şereftir,

Amma halefin acep haleftir.

“Mecnun” diye ten eder halayık,

Mecnun'a benim kızım ne layık?!

...Tebdir ile dönderib mezacın,

Sövdasının eylesen ilacın,

Leyli onun olsun, eyledim ahd,

Var indi, sen et ilacına cehd! (Fuzûlî, 2005: 83).

Mecnun'un babasının sözü, genellikle bilinen törenin talebine uygun olarak aşağıdaki aşamaları kapsamakta ve bu aşamalara ait olan kalıp ifadelerle yansımaktadır:

a) Saygı ifade eden hitaptan (*kıbleyi-gebail, gamudan muradı hasil vb.*) sonra kendini sunuma geçiş: *eslü nesebin sana ayandır, hökmüm neçe bin eve revandır vb.*

b) Maksat veya amacın kapalı yahut mecazi şekilde ifadesi: *...lel çoktur... (ancak) bir lelin işitmişem senin var... lütf eyle, inayetü kerem kıl... dürrü muhterem kıl* (görüldüğü gibi, bu ifadelerde kız babasına ne kadar saygı, hürmet olsa da, o kadar da kendi soyuyla övünmek var) vb.

c) Nihayet konunun tüm keskinliğiyle ifadesi: *fehmi et sözümü; bir hayır iştir, teessül etme, her ne ki dilersen, iste benden vb.*

Leylâ'nın babasının sözleri de bilinen törenin etiketleriyle aynı derecede zengin olup aşağıdaki aşamalardan geçmektedir:

a) Saygı ifade eden hitabın saygıyla da cevaplandırılması: *ey hıredmend, ben gibi asiri-dami-ferzend, hoş geldin, sefa getirdin* vb.

b) Kesinlikle haklı itirazın edilmesi: *müşkülce hitaptır hitabın, amma halefin acep haleftir, Mecnun'e benim kızım ne layık* vb.

c) Teselli verilmesi veya çarenin, çözüm yolunun bulunması: *Sevdasına eylesen ilacın, Leyli onun olsun, eyledim ahd!...* vb.

Özellikle kaydetmek gerekir ki, yukarıda sunduğumuz metinde gerek Mecnun'un gerekse de Leylâ'nın babası aile-günlük konuşma üslubu etiketlerinin sınırlarını aşmadıkları için, durumun yeteri kadar gergin olmasına rağmen diyalog herhangi bir tartışmayla sonuçlanmıyor.

“Leylâ ve Mecnûn”un evvelinde annesinin nasihatını dinleyen Leylâ ona böyle bir cevap vermişti:

Key munisi-ruzigârım ana,
Dürce-düri-şahvarım ana!
Sözler dersen ki, bilmezem ben,
Mazmununu fehm kılmazam ben.
Dersen “meşukü eşkü âşık”,
Ben sadezemir tifli-sadık
Bilmen, nedir ol hedise mazmun,
Söyle, nece olmayım digergun?
Aşkın kılmazdı kimse yadın,
Ha senden işittim indi adın.
Billah, nedir, ane, aşka mefhum?
Bu sirri-nihanı eyle malum! (Fuzûlî, 2005: 58).
Saf bir şekilde şunu da eklemişti ki:

Ben mektebe reyim ile getmen,

Bir süğli hilafî-reyin etmen.

Hem sen derseni ki, “mektebe var”,

Hem derseni ki, “gitme, zinhar!”

Hangi söze itikadım olsun?

Sana nece itimadım olsun? (Fuzûlî, 2005: 58).

Elbette, Leylâ'nın – genç kızın “meşukü eşkü âşık” (yani “maşuk”, “aşk” ve “aşık”) kelimelerinin anlamını idrak etmemesi doğaldır. Hâlâ çocuk olduğu için değil, çünkü Fuzûlî'nin terennüm ettiği “aşk felsefesi” her kişi için her adımda anlaşılan ifadeler değil... Esas konu şudur ki, genç kız kendi sözleriyle, konuşmalarıyla annesinin tenbihleri (uyarıları) karşılığında tüm saflığıyla o kadar samimidir ki, annesinin gah “mektebe var (yani: git)” gah da “gitme” söylemesinin nedenini soruyor, bu çelişkiyi, bu dönüşümü anlamıyor. Ve böylece Fuzûlî ilahi aşkın ne anlama geldiğini bilmeyen normal bir aile ortamı bağlamında onun (ilahi aşkın) türettiği “anlaşılmazlık”ların niteliğine varmakla yanı sıra, bu “anlaşılmazlık”lardan ortaya çıkan konuşma dili tepkilerini de ustaca tanımlıyor.

“Leylâ ve Mecnûn”un sonlarında Leylâ aşkın ne olduğunu tüm varlığıyla anlayandan, ölüm döşeginde olduğunu hissedenden sonra annesine içini açmaya ihtiyaç duyuyor:

Key derdi-dilim devası ana!

Şemi-amelim ziyası ana!

Gam gizlemek ile cane yettim,

Ta mümkün idi, tahammül ettim.

Hâle ki, mükerrer oldu gitmek,

Farz oldu bu sirri zahir etmek,

...Ben âşiki-zarü binevayem,

Bir mahlikaya mübtelayem.

Sevdası ile yok oldu varım,
Geçti hevesile ruzigârım.
...Bendedir onun cünunu efzun,
Geys iken olubdur adı “Mecnun”.
Ey munisi-ruzigârım ana,
Gamharimü gamküsarım ana!
Ben dari-begaya azm edende,
Dünyaya vıda edib gidende, ,
Bensiz çekib ahlar, feganlar,
Sehralara düştüğün zamanlar
Düşse yolun ol olan diyara,
Arzi-gamim eyle ol figara.
Zinhar, ona olanda vasil,
Hoş kimsedir, ondan olma kafil.
Damarını tut, rizasın iste,
Ben mücrüm için duasın iste (Fuzûlî, 2005: 211-212).

Fakat metnin bu kısmı Leylâ ile Mecnun arasında dillere destan olmuş ilahi aşkın felsefesini yorumlamaktan çok uzaktır: burada sohbet aile-günlük konuşma üslubunda, onun hem leksik hem sentaktik gelenekleri zemininde gerçekleşiyor. Özellikle o anlamda ki, *gam gizlemek ile cane yettim; farz oldu bu sırrı zahir etmek; bir mahlikaya mübtelayam; bendedir onun cünunu efzun* (yani: ben ondan da deliyim); *düşse yolun ol olan diyara, arzi-gamim eyle ol figara; hoş kimsedir, ondan olma kafil; ben mücrim için duasın iste* gibi metnin enformatif temelini oluşturan ifadeler - hükümler aslında herhangi bir mistik-sufi görüş belirtmemiştir, sadece Leylâ'nin annesine vasiyetidir. Bu ise aile-günlük konuşma üslubunun gerçek bir tezahürüdür. Aile-günlük konuşma üslubunun özelliklerini belirlemek için yazarın

araştırmaları (Merdanova, 2018: 21-26; Merdanova, 2020: 185-198) vardır.

Sonuç

Böylece Fuzûlî “Leylâ ve Mecnun” mesnevisi ile yalnızca ilahi bir aşk destanı yaratmakla, panteist tefekkürün soyut (abstre) âli üslubunu daha da geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda görsel örneklerle Türkçenin aile-günlük konuşma üslubuna klasik nüfuz kazandırmıştır.

Kaynakça

1. Fûzuli, M. (2005). Seçilmiş Eserleri, II. Cilt, (Haz.: Hamit Araslı). Bakü, “Şerg-Gerb” Yayın Evi, 336 s.
2. Hacıyev, T. (2016). Seçilmiş Eserleri, I. Cilt, Bakü, “Elm” Yayın Evi, 496 s.
3. Jaferov, N. Merdanova, S. Garibli, A. (2018). Azerbaycan konuşma kültürü, Bakü, “Şerg-Gerb” Yayın Evi, 304 s.
4. Merdanova, S. (2018). Azerbaycan edebi dilinin aile-günlük konuşma üslubunun işlevsel üsluplar sistemindeki yeri. Türkoloji. Uluslararası bilimsel dergi. № 4, s. 21-26.
5. Merdanova, S. (2020). Mirza Fetali Ahundzade'nin dramaturji dilinde aile-meişet konuşma üslubu standartları. Zeitschrift für die Welt der Türken. Journal of World of Turks. Vol 12, No. 1, s. 185-198

**KOVID 19 SALGINI DÖNEMİNDE UZAKTAN EĞİTİM
YOLUYLA GERÇEKLEŞTİRİLEN TÜRKÇE DERSLERİNE
İLİŞKİN ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİNİ İNCELEYEN
ÇALIŞMALARIN TEMATİK ANALİZİ**

**THEMATIC ANALYSIS OF THE RESEARCH ON
TEACHERS' VIEWS ON TURKISH LESSONS GIVEN IN
DISTANCE EDUCATION DURING THE COVID 19
PANDEMIC PERIOD**

Öğr. Gör. Dr., Ramazan ERYILMAZ

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, ALKÜ TÖMER,

Antalya-Türkiye,

ramazan.eryilmaz@alanya.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1596-7276

Özet

23 Mart 2020'den itibaren, bazen tamamen internet üzerinde çeşitli uygulamalarla bazen hem yüz yüze hem de uzaktan olmak üzere hibrit modeller, uzaktan eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Bu dönemdeki uzaktan eğitim faaliyetlerinin durumunu ortaya koymayı hedefleyen çalışmalar; mevcut sorunların ve fırsatların belirlenmesi, geleceğin eğitim politikalarının şekillendirilmesi açısından son derece önemlidir. Türkçe öğretmenlerinin uzaktan eğitimle Türkçe derslerine yönelik görüşlerini inceleyen pek çok araştırma yapılmıştır. Bu konuda yapılan çalışmaların bütüncül bir yaklaşımla ele alınması faydalı olacaktır. Bu çalışmada söz konusu çalışmalar çeşitli kriterlerle belirlenmiş, nitel veri analizine tabi tutulmuştur. Ortaya çıkan ortak tema ve kodlar belirlenmiştir. Bulgulara göre; uzaktan eğitime yönelik olumsuz görüşler, aktif Katılım sağlanamaması, alt yapı eksikliği sorunları, devamsızlık sorunu, motivasyon sorunları\dikkat dağınıklığı\isteksizlik, program ve kazanım sorunları\kazanım kısıtlılığı\ölçme değerlendirme sorunları, psikomotor gelişim sorunları\bedensel ağrılar ve hareketsizlik\ekran yorgunluğu, sosyalleşme sorunları, sınıf yönetimi sorunları ve verimliliğin sağlanamaması olmuştur. Uzaktan eğitime yönelik olumlu görüşler;

dijital okuryazarlığı geliştirmesi, ekonomik olması, fiziksel imkanların daha fazla olması\görsel ve işitsel materyallerin zenginliği\zaman kısıtlılığı olmaması, çok sayıda öğrenciyle ders imkânı vermesi, sorumluluk bilinci kazandırması, teknoloji kullanımına katkı sağlaması ve yöntem, teknik zenginliği olmuştur. Dijital eğitimin salgın sonrası dönemde de hızla geliştiği/gelişeceği göz önüne alınarak bu bulgular ışığında, öğretim programları, ders materyalleri ve öğretmen kadrosunun dönüşüme ayak uydurması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uzaktan eğitim, Türkçe, öğretmen görüşleri, meta-analiz.

Abstract

As of March 23, 2020, distance education activities have been carried out, sometimes entirely on the internet, with various applications, sometimes both face-to-face and remotely, with a hybrid model. Many studies aiming to reveal the status of distance education activities in this period are extremely important in terms of identifying current problems and opportunities and shaping the education policies of the future. Many studies have been conducted to examine the views of Turkish teachers about distance education and Turkish lessons. It would be beneficial to consider the studies on this subject with a holistic approach. In this study, related studies were determined by various criteria and subjected to qualitative data analysis. The common themes and codes that emerged were revealed. According to the findings; Negative views on distance education, Lack of Active Participation, Lack of infrastructure problems, Absenteeism problems, Motivation problems, Motivation problems\Distractibility\Reluctance, Program and acquisition problems\Acquisition limitation\Problems in assessment and evaluation, Psychomotor development problems\Bodily pain and inactivity\ Screen fatigue, Socialization problems, Classroom management problems, Lack of productivity. Positive Opinions on Distance Education; Developing digital literacy, being economical, having more physical opportunities, Rich in visual and auditory materials, no time constraints, providing lessons with a large number of students, raising a sense of responsibility, Contributing to the use of technology, Method and technical richness. In this period

when digital education develops, curricula, courses and teacher staff need to be prepared for these developments.

Keywords: Distance education, Turkish, teacher aspects, meta-analysis

Giriş

Eğitim tarihi alan yazınında toplumsal koşulların eğitim öğretim faaliyetlerine ne derece etki ettiğine dair en çarpıcı örneklerden birinin Kovid 19 salgını dönemindeki eğitim süreci olacağı söylenebilir. Bu dönemde dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de milyonlarca öğrenci ekran başından derslerine devam ettiler. Görüntülü konuşma uygulamaları aracılığıyla ders öğretmeninin öğrencilere ulaşması suretiyle yapılan uzaktan eğitimler ve Eğitim Bilişim Ağı (EBA) içeriklerinin internet tabanlı ya da karasal yayınlarla öğrencilerle buluşması başta olmak üzere web 2 uygulamaları, anlık mesajlaşma uygulamaları gibi birçok internet tabanlı araç da bu süreçte etkili olmuştur. Eğitim teknolojilerinin değişimi bağlamında salgının bir anlamda itici güç rolü oynadığı söylenebilir. Bu süreçte beliren yeni koşullar yeni inceleme konuları ortaya çıkarmıştır. Bunlar; kullanılan araçlar, ders kazanımları, paydaş görüşleri gibi birçok farklı konu olmaktadır. Öğrenci, öğretmen ve velilerden oluşan paydaşların görüşleri bu bağlamda önem arz etmektedir. Türkiye’de eğitim politikalarının ve dinamiklerinin şekillenmesinde son derece önemli olan bu olayın etkilerini anlamak adına, eğitim öğretim sürecinin paydaşları olarak başta öğrenciler olmak üzere, öğretmenler, veliler ve eğitim yöneticilerinin kişisel deneyimlerini ve görüşlerini çözümllemek son derece önemlidir. Alan yazın incelendiğinde de bu anlamda birçok çalışmanın yapıldığı görülecektir. Bu çalışma kapsamında alan yazın taraması, Türkçe dersleri ile sınırlandırılmıştır. “Kovid 19”, “salgın”, “uzaktan eğitim”, “Türkçe dersi” ve “görüş” anahtar kelimeleriyle "YÖK Tez Tarama", "DergiPark" ve “ULAKBİM SBV” veri tabanlarında taramalar yapılmıştır. Buna göre salgın dönemindeki Türkçe eğitimine dair paydaş görüşlerini araştıran çalışma sayısı 46’dır. 10 çalışma, öğrenci görüşlerini; 31 çalışma öğretmen görüşlerini; 5 çalışma da veli görüşlerini merkeze almıştır. Öğretmen görüşlerini inceleyen çalışmaların nispeten daha fazla olduğu görülmektedir.

Bununla ilgili olarak gerçekleştirilen bir çalışmada kovid-19 ile ilgili eğitim alanında yapılan çalışmaların örneklemelerine göre dağılımı verilmiştir. Bunlardan çalışma grubu olarak değerlendirilebilecek olanlar Tablo 5’te görülmektedir.

Tablo 1. *Kovid-19 ile İlgili Eğitim Alanında Yapılan Çalışmaların Çalışma Gruplarına Göre Dağılımı*

Çalışma Grubu	Frekans (f)	Yüzde (%)
Yükseköğretim Öğrencileri	40	44
Öğretmenler	25	28
Öğrenci velisi	6	0,6
İlkokul Öğrencileri	5	0,5
Ortaokul Öğrencileri	5	0,5
Ortaöğretim Öğrencileri	3	0,3
Okul yöneticileri	2	0,2
Öğretim üyeleri	1	0,1
Üniversite personelleri	1	0,1
Kursiyer	1	0,1
Toplam	89	100

(Daşdemir & Cengiz, 2021)

Öğretmen görüşlerini inceleyen çalışmalardan 10 tanesi Türkçe eğitiminin boyutları, konu kapsamı ölçütlerine göre belirlenmiş ve çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Bu çalışmaların bir bütünlük oluşturacak şekilde çözümlenip, değerlendirilmesi salgın dönemindeki Türkçe dersleri hakkında yargılarda bulunmamıza imkân verecektir.

Benzer ya da aynı kapsamda gerçekleştirilen çalışmaların bir bütün halinde çözümlenmesi alan yazında meta analiz olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı Kovid 19 salgını döneminde uzaktan eğitim yoluyla gerçekleştirilen Türkçe derslerine yönelik öğretmen görüşlerini ele alan çalışmaların meta analiz yoluyla çözümlenmesidir.

Yöntem

Bu bölümde, araştırmanın modeli, verilerin toplanması ve verilerin analiz edilmesi aşamaları hakkında bilgiler sunulmuştur.

Araştırma Modeli

Bu araştırmada salgın döneminde yürütölen Türkçe eğitimi faaliyetlerine yönelik öğretmen görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda salgın döneminde yürütölen Türkçe eğitimi faaliyetlerine yönelik öğretmen görüşlerini inceleyen nitel çalışmaların meta analizi yapılmıştır. Belli bir konu özelinde yapılmış olan bireysel çalışmaların sistematik bir biçimde özetlenmesi olan meta-analiz, ayrıntılı bir kaynak tarama yöntemi olarak görölmektedir. Bir nevi bu yöntemi analizlerin analizi olarak adlandırmak mümkündür (Glass, McGaw, & Smith, 1982). Meta analizin nicel veya nitel verilere göre yapılması önemlidir. Çünkü nitel ve nicel araştırmaların üst (Meta) analizde birleştirilebilmesi bazı özellikleri itibariyle özdeş olması gerekir. Bu çalışmada nitel araştırmalar seçilmiş, dolayısıyla meta analiz de nitel araştırma tekniklerine uygun olarak gerçekteştirilmiştir. Nitel araştırmaların birincil çalışma verileri incelenmiş, temalar veya konular tanımlanmış, ortaya çıkan yeni kod ve temalar çözümlenip kendi içinde örgütlenmiştir. Bu yöntem uygulamaların gerekliliği, uygunluğu, kabul edilebilirliği ve etkililiği hakkında sonuçları sunmayı sağlamaktadır. Meta analiz ile konu hakkında yapılan analizler sonunda elde edilmiş tema ve kodların yeniden değerlendirmeye tabi tutularak ve araştırmacının kendi perspektifinden geçirilerek tekrar yorumlanması ve yeniden anlamlandırılması anlayışı vardır (Polat & Ay, 2016, s. 55). Çalışmanın araştırma deseni, durum çalışması özellikleri göstermektedir (Yıldırım & şimşek, 2016).

Verilerin Toplanması ve Analize Dahil Edilen Çalışmalar

Verilerin toplanması sürecinde “Kovid 19”, “salgın”, “uzaktan eğitim”, “Türkçe dersi” ve “görüş” anahtar kelimeleriyle "YÖK Tez Tarama", "DergiPark" ve “ULAKBİM SBV” veri tabanlarında taramalar yapılmıştır. Tespit edilen çalışmalardan salgın dönemindeki Türkçe eğitimi faaliyetlerine yönelik öğretmen görüşlerini ele alan çalışmalar seçilmiş, bunlar içinden de konu alanı bakımından çalışmaların birbirlerini tamamlamasına dikkat edilmiştir. Seçilen 10 çalışmanın bulguları incelenmiş ve bir nitel veri analizi uygulaması aracılığıyla kodlanmıştır.

Seçilen çalışmalar:

Alan, Y., ve Can, F. (2021). Kovid 19 salgını döneminde öğretmen olmak: Türkçe öğretmenlerinin görüşleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 541-562. (Ç1)

Canatar, S. K., ve Balcı, A. (2021). Salgın döneminde uzaktan Türkçe: Öğretmen görüşleri kapsamın. *Uluslararası Karamanoğlu Mehmetbey Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 55-65. (Ç2)

Epçaçan, C., ve Paçalı, İ. (2021). Teacher's views on distance education in Turkish teaching. *AJER Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 508-521. (Ç3)

Fidan, M., Sariaslan, E., ve Yılmaz, A. (2022). Uzaktan öğretim süreçlerinde kullanılan Türkçe dersi materyallerine yönelik öğretmen ve öğrenci görüşlerinin değerlendirilmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 350-368. (Ç4)

Gürdamar, T. N., Şehirli, A. Ş., ve Ünal, F. T. (2020). Uzaktan eğitimde kullanılan EBA'da yer alan Türkçe dersi okuma becerisi ile ilgili öğretmen görüşleri. *International Journal of Language Academy*, 8(4), 168-186. (Ç5)

Kaplan, K., ve Gülден, B. (2021). Öğretmen görüşlerine göre salgın (KOVİD-19) dönemi uzaktan eğitim ortamında Türkçe eğitimi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 233-258. (Ç6)

Karacaoğlu, M. Ö., Karakuş, N., Esendemir, N., ve Ucuşsatar, N. (2021). Uzaktan eğitim üzerine bir araştırma: Türkçe öğretmenleriyle mülakatlar. *International Journal of Language Academy*, 9(4), 124-144. (Ç7)

Kavan, N., ve Adıgüzel, A. (2021). Türkçe öğretmenlerinin salgın dönemi Türkçe eğitimine ilişkin görüşleri. *Elektronik Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(9), 138-155. (Ç8)

Özgül, E., Ceran, D., ve Yıldız, D. (2020). Uzaktan eğitimle yapılan Türkçe derslerinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi. *Milli Eğitim*, 49(1), 395-412. (Ç9)

Sarıçam, İ., Özdoğan, Ü., ve Ünal, F. T. (2020). Uzaktan eğitim bünyesindeki Türkçe dersinin uygulanmasına yönelik öğretmen görüşleri. *Turkish Studies Educational Sciences*, 15(4), 2943-2956. (Ç10)

Veri toplama yöntemi olarak doküman analizi kullanılmıştır. Elde edilen veriler nitel veriler olup bir nitel veri analizi uygulaması aracılığıyla veri seti düzenlenmiştir.

Verilerin Analizi

Verilerin analizi sürecinde nitel veri analizinde kullanılan bir uygulama olarak MaxQuide tercih edilmiştir. Veri analizi sürecinde tüm çalışmalar uygulama veri tabanına eklenmiş, bulgular bölümleri seçilmiş, ayrı ayrı kodlanmıştır. Bu aşamada aynı koda denk gelen veriler tek bir kod altında birleştirilmiştir. Elde edilen kodlar kendi içinde örgütlenmiş ve ortaya tema, kategori, kodlar şeklinde bir sıradüzeni çıkacak şekilde bir yapı oluşmuştur. Elde edilen yapı bulgular olarak daha ayrıntılı bir şekilde ilgili bölümde yorumlanmıştır. Meta analiz gerçekleştirilen çalışmalarda geçerlik ve güvenilirlik adına belirli aşamaların takip edilmesi gerekmektedir (Polat & Ay, 2016). Bu çalışmada da ilgili aşamalara göre çözümlene yapılmıştır.

Tablo 2. Meta-Analiz Araştırmasının İşlem Adımları

Adım	Açıklama
1	Araştırma için problem belirleme süreci
2	Araştırmanın konusuna uygun anahtar kelimelerin belirlenmesi ve literatür taramasının yapılması
3	Kaynaklara ulaşılması sonrasında kaynakların incelenmesi ve değerlendirilmesi
4	Araştırmaya dâhil edilecek çalışmalar için ölçütlerin belirlenmesi ve çalışmaların bu doğrultuda seçimi
5	Çalışmaların incelenerek ortak temalar ve alt temalar çerçevesinde benzer ve farklı yönlerinin ortaya konulması
6	Elde edilen bulguların sentezlenmesi ve çıkarımların yapılması

7	Çalışma sürecinde elde edilen bulguların ve sürecin raporlaştırılması
---	---

Bulgular

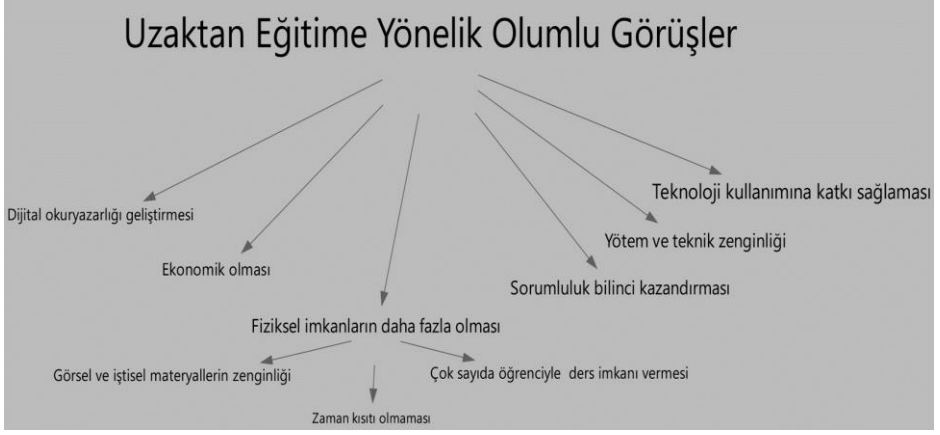
1. Salgın Döneminde Uzaktan Türkçe Eğitime Yönelik Olumlu Görüşler

Uzaktan eğitimle gerçekleştirilen Türkçe eğitimi sürecine ilişkin olumlu görüşler teması, 6 kategoriden oluşmaktadır.

Tablo 3. Olumlu Kategorilerin Çalışmalardaki Dağılımı

Kategori	Uzaktan eğitime yönelik olumlu görüş temasının alt									
	Ç1	Ç2	Ç3	Ç4	Ç5	Ç6	Ç7	Ç8	Ç9	Ç10
Dijital okuryazarlığı geliştirmesi	✓	✓		✓		✓		✓		✓
Ekonomik olması	✓		✓	✓	✓	✓		✓	✓	
Fiziksel imkanların daha fazla olması	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Sorumluluk bilinci kazandırması	✓		✓		✓	✓	✓	✓		✓
Yöntem ve teknik zenginliği	✓	✓			✓		✓		✓	✓
Teknoloji kullanımına katkı sağlaması		✓		✓		✓	✓	✓		✓
Fiziksel imkanların daha fazla olması		✓	✓	✓			✓		✓	✓

kategorileri ve kodlarında oluşan yapı Şekil 1’de görülmektedir.

Şekil 1. Uzaktan Eğitim Sürecinde Türkçe Derslerine Yönelik Olumlu Görüşler

Dijital okuryazarlığın geliştirilmesi, web içeriklerinin öğrenciler tarafından daha işlevsel bir şekilde kullanılması şeklinde anlaşılmaktadır. Halihazırda internet kaynakları yardımcı kaynak olarak kullanılmaktayken salgın sürecinde bu bir mecburiyet haline gelmiştir. İnternet tabanlı iletişim araçlarının etkin kullanımı, web araçlarının ders sürecinde kullanılması bu anlamda olumlu görülmektedir. Uzaktan eğitimin *ekonomik olması* dijital eğitim materyallerine çoğunlukla ücretsiz erişilebilmesi ile ilişkilendirilmiştir. Bunun yanında fiziksel olarak bir arada olmanın maliyetlerinin de olmayışı bu bağlamda düşünülebilir. *Sorumluluk bilinci kazandırması* da başka bir olumlu durum olarak görülmektedir. Buna göre öğrenci sorumluluklarını yerine getirmek bakımından yüz yüze eğitimde olduğundan daha fazla inisiyatif almaktadır. Fiziksel olarak bir arada olmamak bir yönüyle öğrencinin denetim dışı kalması anlamına gelmektedir. Bu öğrencinin görev ve sorumluluklarını aksatmasına sebep olabileceği gibi aynı zamanda özdenetim becerilerinin de gelişmesini sağlamaktadır. *Yöntem ve teknik zenginliği* özellikle uzaktan eğitimde uyaran çeşitliliğinin sağlanabilmesi ile ilgilidir. Görsel ve işitsel imkanlar dijital eğitim materyalleri aracılığıyla son derece artmaktadır. Bunun yanında web 2 araçları, uygulamalar ve dijital dokümanlar teknik anlamda çeşitlilik sağlamaktadır. Uzaktan eğitimin başka bir olumlu yanı, *teknoloji kullanımına katkı sağlaması* olmuştur. Dijital ve

elektronik araçların kullanımının günlük hayatta artması bu gerekliliği artırmaktadır. Uzaktan eğitim sürecinde öğrenci ve öğretmenlerin bu teknolojiyi kullanması bir mecburiyet haline gelmiş, dolayısıyla da bu teknolojilerle ilgili bilgi ve deneyimleri artmıştır. Öğretmenlerin görüşlerine göre, uzaktan eğitimde, *fiziksel imkanlar daha fazladır*. Bunun alt boyutları da *görsel ve işitsel materyallerin zenginliği, zaman kaybı olmaması ve çok sayıda öğrenciyle ders imkânı vermesi* olarak görülmektedir. Yüz yüze eğitimin fiziksel koşulları ile uzaktan eğitimin fiziksel gereklilikleri farklı olmaktadır. Yüz yüze eğitimin sınıf mevcudu kapasitesindeki sınırlılığa karşılık uygun araçların kullanılması durumunda dijital ortamda böyle bir sınır ortadan kalkmaktadır. Ses ve görüntünün tüm öğrencilere eş koşullarda ulaşması da dijital araçlarla mümkün olmaktadır. Fatih Projesi, EBA gibi yenilikler Türk eğitim sisteminde dijitalleşme süreci açısından önemli gelişmeler olurken, uzaktan eğitim dönemi için de bir alt yapı sağlamıştır.

2. Salgın Döneminde Uzaktan Türkçe Eğitime Yönelik Olumsuz Görüşler

Salgın döneminde yürütülen uzaktan eğitim faaliyetleri ile ilgili Türkçe öğretmenlerinin olumsuz görüşlerinden oluşan tema, 10 kategoriden oluşmaktadır.

Tablo 4. *Olumsuz Kategorilerin Çalışmalardaki Dağılımı*

Kategori	Ç1	Ç2	Ç3	Ç4	Ç5	Ç6	Ç7	Ç8	Ç9	Ç10
Alt yapı eksikliği sorunu		✓		✓		✓		✓		
Devamsızlık sorunu	✓		✓	✓				✓	✓	
Aktif katılım sağlanamaması	✓	✓	✓	✓	✓					✓
Sınıf yönetimi sorunları			✓			✓		✓		
Motivasyon sorunları	✓	✓			✓		✓		✓	✓
Psikomotor gelişim sorunları		✓		✓		✓	✓	✓		✓
Program ve kazanım sorunları	✓		✓	✓			✓		✓	✓
Sosyalleşme sorunları		✓						✓		

Yüz yüze uygulama gerektiren durumlar	✓	✓	✓	✓	✓
Verimliliğin sağlanamaması	✓	✓	✓	✓	✓

Uzaktan eğitime yönelik olumsuz görüş temasının alt kategorileri ve kodlarında oluşan yapı Şekil 2’de görülmektedir.

Şekil 2. Uzaktan Eğitim Sürecinde Türkçe Derslerine Yönelik Olumsuz Görüşler

Uzaktan eğitimle ilgili olumsuz bir görüş olarak, *devamsızlık sorunu* öne çıkmaktadır. Türkçe öğretmenleri, yüz yüze eğitime kıyasla, öğrencileri takip etmenin daha zor olduğunu, alt yapı eksikliği dolayısıyla öğrencinin derse katılmadığı ya da katılabilirse dahi çeşitli sorunlar dolayısıyla verim elde edilemediği görüşündedirler. Bazı öğrencilerin de derse katılıyor görünmelerine rağmen, uygulama açıklarından yararlanarak dersi takip etmemesi de söz konusu olabilmektedir. Bu soruna benzer şekilde *aktif katılım sağlanamaması* durumu da mevcuttur. Bunun yine alt yapı eksikliği ile ilişkisi olabilmektedir. Ses ve görüntü sorunları öğrencilerin etkin katılımını engelleyebilmektedir. İnternet, telefon; tablet, diz üstü ya da masa üstü bilgisayara sahip olmayan öğrencilerin mevcudiyeti *alt yapı eksikliği sorunu* bağlamında değerlendirilmiştir. Türkçe öğretmenlerine göre *sınıf yönetimi sorunları* da olumsuz bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Ders sürecinin yürütülmesiyle ilgili disiplinin sağlanması, öğrencilerin sınıf kurallarına uyması anlamında yüz yüze eğitime kıyasla zorluklar

meydana gelmektedir. Fiziksel olarak etkin olamayan öğrencilerin *motivasyon sorunları* ve *psikomotor gelişim sorunları* ortaya çıkabilmektedir. Arkadaşları ve öğretmenin varlığını hissetmek psikolojik anlamda öğrenciyi etkilemektedir. Mevcut koşullarda yüz yüze eğitime kıyasla uzaktan eğitimde bu açıdan yetersizlik olduğu düşünülmektedir. Gelişimsel açıdan öğrencinin etkin olması etkin katılım sağlaması son derece önemli olmasına rağmen, edilgin ve hareketsiz kalan öğrencinin *dikkati dağılmakta, isteksizlik yaşamaktadır*. Ekran başında uzun süre aynı pozisyonda kalmak durumunda olan öğrencinin çeşitli bedensel sorunlar yaşaması söz konusudur. Bunlar *ekran yorgunluğu* ve *bedensel ağrılar* olarak öne çıkmaktadır. Yeni bir kavram olarak eğitim hayatında yer bulan ekran yorgunluğunun; görme bozukluğu, baş ağrısı gibi sorunları beraberinde getireceği düşünülmektedir. Öğrencilerin sürekli oturur pozisyonda dersi takip etmek durumunda olması da bu olumsuz görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Uzaktan eğitimle Türkçe derslerinde yazma becerisi açısından ortaya çıkan sorunlar bu bağlamda değerlendirilmiştir. El yazısının kullanımının sınırlı kalması bu anlamda öncelikle akla gelmektedir. Uzaktan eğitimin önemli eksikliklerinden biri de canlandırma gerektiren etkinliklerdeki kısıtlılıklar olmasıdır. Bunun yanında yalnızca derslerde değil ders aralarında öğrencilerin dil becerilerinin gelişeceği ortadadır. Ayrıca öğrenciler ders aralarında sosyal becerilerini geliştirebilmektedirler. Fakat uzaktan eğitimin bu açıdan eksik kaldığı, öğrenci açısından *sosyalleşme sorunları* doğurduğu düşünülmektedir. *Yüz yüze uygulama gerektiren durumlarda* uzaktan eğitim kısıtlılıklar barındırmaktadır. Tüm bu etkenler ve çeşitli sebeplerle *verimliliğin sağlanamaması* durumu söz konusudur. *Program ve kazanım sorunları* da Türkçe öğretmenlerinin uzaktan eğitimle ilgili olumsuz görüşlerinde öne çıkmaktadır. Öğretmenler birçok *kazanımın* gerçekleştirilmesinin uzaktan eğitim şartlarında mümkün olmadığını belirtmektedirler. Önemli bir sorun da *ölçme değerlendirme* ile ilgili sorunlardır. Bu koşullarda yapılacak sınavların kapsamı sınırlı olacak, sınav güvenilirliği tartışmalı olacaktır. Zaten salgın döneminde sınav puanları ilk aşamada kanaate bağlanmış daha sonraki aşamalarda sınavların yüz yüze yapılmasına yönelik adımlar atılmıştır.

Sonuç Tartışma ve Öneriler

Salgın dönemindeki uzaktan Türkçe eğitimi faaliyetleri ile ilgili Türkçe öğretmenlerinin görüşleri olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılmıştır. Bulgular bölümünde görüldüğü üzere, dijital okuryazarlığı geliştirmesi, ekonomik olması, fiziksel imkanların daha fazla olması, sorumluluk bilinci kazandırması, yöntem ve teknik zenginliği, teknoloji kullanımına katkı sağlaması şeklinde olumlu görüşler ortaya çıkmıştır.

Devamsızlık sorunu, aktif katılım sağlanamaması, alt yapı eksikliği sorunu, sınıf yönetimi sorunları, motivasyon sorunları, psikomotor gelişim sorunları, program ve kazanım sorunları, sosyalleşme sorunları, yüz yüze uygulama gerektiren durumlar, verimliliğin sağlanamaması yönündeki görüşler de olumsuz görüşler olarak ortaya çıkmıştır.

Olumlu ve olumsuz görüşler beraber değerlendirildiğinde esasınca uzaktan eğitim ya da dijital eğitimin eksikliklerinin teknolojik gelişmeler neticesinde büyük oranda giderileceği görülmektedir. 2022 yılı itibarıyla dijital gerçeklik evrenleri, kamuoyu gündemine girmesine koşut olarak eğitim alanında da birçok yeni gelişmeyi akla getirmektedir. Sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik ve karma gerçeklik teknolojilerindeki gelişmelerin uzaktan eğitimle ilgili birçok beklentinin hemen hemen karşılanmasını sağlayacağı görülmektedir. Sanal gerçeklik gözlüğü (VR) teknolojilerinin hali hazırda bireysel olarak kullanımının arttığı bunun yanında diğer gerçeklik türlerinin de ekonomik açıdan ulaşılabilir düzeye gelmesi ile kullanımının hızla yaygınlaşacağı ön görülebilir. Eğitimde dijital dönüşüm konusunda birçok önemli adım atıldığı Türkiye’de bu dijital devrime de hızlı bir şekilde uyum sağlanması son derece önemlidir.

Elçiçek (2022), uzaktan eğitimin sorunları ile ilgili bir meta analiz çalışmasında, bu çalışma ile benzerlik gösteren bulgulara ulaşılmıştır. Bu çalışmadan farklı olarak uzaktan eğitimin hemen hemen tüm paydaşları ile fakat yalnızca olumsuz yönlerine odaklanmak suretiyle 16 çalışmanın içeriği çözümlenmiş, bir takım bulgu ve sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre benzer şekilde; alt yapı eksiklikleri (İnternet, yazılım, donanım), içerik eksikliği, ölçme ve değerlendirme sorunları, disiplin ve kontrol sorunları, devamsızlık ve aktif katılım

sorunları, ilgisizlik, sosyalleşememe ve fiziksel sorunlar ortak bulgular olarak görülmektedir. Bunun dışında yalnızca deneyimsizlik sorunu ifade edilmiştir ki bu da hemen hemen olumsuz görüşlerin örtüşüğünü göstermektedir (Elçiçek, 2022).

Dijital teknolojilerin dönüşümü her alanda olduğu gibi eğitim alanında da değişimlerin habercisidir. Uzaktan eğitimin esasını oluşturan fiziksel mekân ortaklığına gerek olmaksızın, ortak dijital ortamın yaratılmasıdır. Teknolojik gelişmeler, dijital eğitim ortamının daha da gelişeceğini işaret etmektedir. Örneğim, metaverse olgusunun eğitimle buluşması, uzaktan eğitim anlayışını kökten değiştirecektir. Bu çalışma kapsamında ortaya konulmuş olan birçok sorun belki de bu sayede sorun olmaktan çıkacaktır. Sanal bir ders ortamı, gerçek yaşamın simülasyonu olarak ve hatta gerçek yaşamın imkanlarını da aşan deneyimler sunarak eğitim sürecini kökten değiştirecektir (Damar, 2021). Eğitim yöneticileri, eğitimciler ve eğitim politikasına yön verenler bu dijital devrimin şafağında gerekli değişim ve dönüşümler için kendilerini ve eğitim sistemini hazırlamak zorundadırlar.

KAYNAKÇA

- Alan, Y., ve Can, F. (2021). Covid 19 salgını döneminde öğretmen olmak: Türkçe öğretmenlerinin görüşleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 541-562.
- Canatar, S. K., ve Balcı, A. (2021). Salgın döneminde uzaktan Türkçe: Öğretmen görüşleri kapsamı. *Uluslararası Karamanoğlu Mehmetbey Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 55-65.
- Damar, M. (2021). Metaverse ve eğitim teknolojisi. T. Talan içinde, *Eğitimde dijitalleşme ve yeniyaklaşımlar* (s. 169-192). İstanbul: Efe Akademi.
- Daşdemir, İ., ve Cengiz, E. (2021). Türkiye’de salgın döneminde covid-19 ile ilgili eğitim alanında yapılan çalışmaların. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(2), 387-404.
- Elçiçek, M. (2022). Uzaktan eğitim engelleri: Bir meta-sentez çalışması. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 35-45.

- Epçaçan, C., ve Paçalı, İ. (2021). Teacher's views on distance education in Turkish teaching. *AJER Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 508-521.
- Fidan, M., Sarıaslan, E., ve Yılmaz, A. (2022). Uzaktan öğretim süreçlerinde kullanılan Türkçe dersi materyallerine yönelik öğretmen ve öğrenci görüşlerinin değerlendirilmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 350-368.
- Glass, G., McGaw, B., ve Smith, M. L. (1982). *Meta-Analysis in Social Research*. California: SAGE.
- Gürdamar, T. N., Şehirli, A. Ş., ve Ünal, F. T. (2020). Uzaktan eğitimde kullanılan EBA'da yer alan Türkçe dersi okuma becerisi ile ilgili öğretmen görüşleri. *International Journal of Language Academy*, 8(4), 168-186.
- Kaplan, K., ve Gülден, B. (2021). Öğretmen görüşlerine göre salgın (COVID-19) dönemi uzaktan eğitim ortamında Türkçe eğitimi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 233-258.
- Karacaoğlu, M. Ö., Karakuş, N., Esendemir, N., ve Ucuzsatar, N. (2021). Uzaktan eğitim üzerine bir araştırma: Türkçe öğretmenleriyle mülakatlar. *International Journal of Language Academy*, 9(4), 124-144.
- Kavan, N., ve Adıgüzel, A. (2021). Türkçe öğretmenlerinin salgın dönemi Türkçe eğitimine ilişkin görüşleri. *Elektronik Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(9), 138-155.
- Özgül, E., Ceran, D., ve Yıldız, D. (2020). Uzaktan eğitimle yapılan Türkçe derslerinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi. *Milli Eğitim*, 49(1), 395-412.
- Polat, S., ve Ay, O. (2016). Meta sentez: Kavramsal bir çözümleme. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 52-64.
- Sarıçam, İ., Özdoğan, Ü., ve Ünal, F. T. (2020). Uzaktan eğitim bünyesindeki Türkçe dersinin uygulanmasına yönelik öğretmen görüşleri. *Turkish Studies Educational Sciences*, 15(4), 2943-2956.

Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

**MACAR BİLİMLER AKADEMİSİ ŞARKİYAT
KOLEKSİYONUNDA BULUNAN SAZ ÜSLUBU CİLTLER
HAKKINDA**

**ABOUT SEDGE STYLE BİNDERS AT THE ORİENTAL
COLLECTION OF THE HUNGARIAN SCIENCES ACADEMY**

Doç. Dr., Mesude Hülya (Şanes) DOĞRU

*Sakarya Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Geleneksel Türk
Sanatları Bölümü, Sakarya-Türkiye,*

mhdogru@sakarya.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-2963-4827

Öğretim Görevlisi Songül ERGÜN

*Sakarya Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Geleneksel Türk
Sanatları Bölümü, Sakarya-Türkiye, songule@sakarya.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0002-7009-7093

Özet

16. Yüzyıl, Osmanlı Saray Nakkaşhanesi'nde yazma eser bezeme tasarımlarının gelişim sürecinde ve üretiminde seçkin, özenli ve rafine örneklerin tasarlandığı klasik olarak adlandırılan dönemdir. Saray nakkaşhanesinde görev alan ve Ehl-i Hiref teşkilatında büyük bir çoğunluğa sahip olan nakkaşan grubu, İmparatorluğun farklı bölgelerinden gelmiş, çeşitli milletlere mensup yetenekli sanatçılardan oluşmaktadır ve usta sanatçılar kendilerine has, özgün üslupların gelişmesini sağlamışlardır. Bu sanatçılara arasından bir tanesi, Tebriz'den sürgün edilen, önce Amasya'da kalan, sonra da İstanbul'a gelen Bağdat'lı Şah Kulu isimli nakkaş, klasik çağı şekillendiren nakkaşların başında gelmektedir. Şah kulu Saz (orman) üslubu adı verilen yeni bir üslubun yaratıcısıdır. Boyanmamış kağıtların üzerinde siyah mürekkep ve fırça konturu ile farklı çizgi değerleri kullanılarak oluşturularak bu üslubun en önemli unsurları, büyük hançerli yapraklar, sırtlarındaki kalın bir çizgi bulunan kıvrımlı yapraklar, hatayi grubu

bitkisel motifler, mitolojik hayvanlar (anka kuşu, ejder, ch'i-lin,vb.), orman hayvanları (aslan, fil, geyik, sülün, turna,vb.) ve perilerdir.

Bu çalışmaya konu olan ve Saz üslubu özelliklerini taşıyan, üç adet soğuk baskı şemseli yazma eser kabı Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Kütüphanesi'nde koleksiyonunda bulunmaktadır. Koleksiyondaki 801 adet Türkçe yazma eserden 2019 tarihinde yapılan alan çalışması sırasında incelenen 126 eser arasında yer almaktadırlar. Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Kütüphanesinin satın alınmasına izin verdiği eser fotoğrafları içinde bulunan bu kablara 16. yüzyılda Saz üslubunun en bilinen örneklerinin karakteristik özelliklerinden olan hatayi grubu bitkisel motifler ve kıvrımlı, hançer yaprakların kullanıldığı kompozisyonlara sahiptirler. İlk eser, TÖRÖK F. 53 envanter numaralı bir vakıfnamedir. İkinci eser, TÖRÖK O. 254 envanter numaralı Hüsrevname-i Firaki isimli Firaki'nin bir eseridir. Üçüncü eser ise, Nasihat-nâmeler arasında bulunan Ahlak-i Ala'idir. Üç kabın da çizim analizleri yapılmış; dönem, motif ve kompozisyon açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Koleksiyonu, 16. yüzyıl, Saz üslubu, hatayi grubu bitkisel motifler, cilt.

Abstract

The 16th century is the so-called classical period in which distinguished, meticulous and refined examples were designed in the development and production of manuscript decoration designs in the Ottoman Palace Muralist House. The muralist group, who worked in the palace muralist house and had a large majority in the Ehl-i Hiref organization, consisted of talented artists from different parts of the Empire and having various nationalities and master craftsmen had provided unique original styles. One of these craftsmen, the muralist named Şah Kulu from Baghdad, who was exiled from Tabriz, first stayed in Amasya and then came to Istanbul, is one of the leading muralists who shaped the classical age. Şah Kulu is the creator of a new style called Sedge (forest) style. The most important elements of this style, created by using black ink and brush strokes on unpainted papers, and different line values, are leaves with large daggers, curved leaves with a thick line on their backs, herbal motifs of the hatayi group,

mythological animals (phoenix, dragon, ch'i-lin , etc.), forest animals (lion, elephant, deer, pheasant, crane, etc.) and fairies.

The three cold-pressed resotte manuscript binders, which are the subject of this study and have the characteristics of the Sedge style, are in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Sciences Academy. These are among the 126 artworks from 801 Turkish artworks in the collection examined during the field survey conducted in 2019. These binders, which are included in the photographs of the artworks allowed to be purchased by the Oriental Library of the Hungarian Sciences Academy, have compositions using Hatayi group herbal motifs and curved, dagger leaves, which are the characteristic features of the best-known examples of the Sedge style in the 16th century. The first artwork is a foundation certificate with inventory no. TÖRÖK F. 53. The second artwork is an artwork of Firaki called as Hüsrevname-i Firaki with inventory no. TÖRÖK O. 254. The third artwork is Ahlak-i Ala among Nasihat-nâme (Advice letters). Drawing analyzes of all three binders were made; the period were evaluated in terms of motifs and composition.

Keywords: Oriental Collection of Hungarian Sciences Academy, 16th century, Sedge style, hatayi group herbal motifs, binder.

GİRİŞ

Saray nakkaşhanesi, Osmanlı sarayının himayesinde, kitap sanatları ve mimari bezeme unsurlarının ortak karakter oluşturmasını sağlayan nakkaşan grubunu bünyesinde barındırmaktadır. Ehl-i Hiref teşkilatında büyük bir çoğunluğa sahip olan nakkaşan grubunu İmparatorluğun farklı bölgelerinden gelen, çeşitli milletlere mensup yetenekli sanatçılar oluşturmaktadır. Klasik dönem olarak adlandırılan 16. Yüzyılda saray nakkaşhanesinde 120 kadar nakkaş çalıştığı bilinmektedir. Bu dönemde hem yepyeni üsluplar yazma eser tezyinatında kullanılmaya başladığı, günümüze kalan yazma eserlerden anlaşılmaktadır. Nakkaşhanenin başında yetenekleri ile bilinen nakkaşların görev yaptığı da hem yazma eser tezyinatı çeşitliliğinden hem de Ehl-i Hiref defterlerinde bu nakkaşlar hakkında yazılan notlardan anlaşılmaktadır (Meriç 1953: 3).

16. yüzyıl nakkaşhanesinde nakkaşbaşı olarak çalışan bir ünlü ve usta nakkaş sadece o dönemi değil, daha sonraki dönemleri de etkileyen bir sanatçıdır. Bağdat'lı bir sanatçı olan ve Tebriz'den sürgün edildiği için, önce Amasya'ya sonra da İstanbul'daki Saray nakkaşhanesine gelen ve klasik döneme sanatıyla damga vuran bu nakkaş Şah Kulu'dur. Saz (Orman) üslubu adı verilen bu tarzda desenler boyanmamış zemin üzerine siyah mürekkep ve fırçayla yapılmaktadır. Kendisi bu tekniği hocası olan Tebrizli Ağa Mir'den (Aka Mirek) öğrenmiş olmalıdır. Şah Kulu'nun kendisi de birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencileri arasında Kara Memi (XVI. yüzyıl Osmanlı nakkaşhanesinde Şah Kulu'ndan sonraki Nakkaşbaşı) ve Veli Can da bulunmaktadır. Saz üslubu çalışmaların kaynağı, XIV. ve 15. yüzyıllara tarihlenen bir resim üslubuna bağlanabilir (Mahir 1986: 113). Nakkaşhanede saz üslubu (saz resmetmek, saz nakşetmek) eser veren sanatçıların minyatür sanatçılarından (musavvir) farklı bir teknikte çalıştıkları, saz işledikleri ve tezhip koluna da saz kolu denildiği arşiv kaynaklarından anlaşılabilir (Mahir 1995: 426). 16. yüzyıl üretimi saz üslubu örneklerin konularını hatayi grubu bitkisel motiflerle birlikte, mitolojik hayvanlar, doğadan hayvanlar ve periler oluşturmuştur. Hatayi grubu motifler içinde yer alan sivri uçlu, kıvrık ve hançeri yapraklar bir ormanda bulunan yoğun bitki örtüsünü anlatmak ister gibi, kompozisyonun büyük bölümünü kaplar. Şahkulu'nun Osmanlı sanatına kazandırdığı saz üslubu örneklerinin 17. yüzyılın ortalarına kadar tüm motifleriyle işlendiği bilinmektedir. Kitap sanatlarında tezhip, halkar ve ciltte gömme salbekli şemse, köşebent bezemelerinde, yazma cilt ve rugani teknikleriyle özellikli örnekler çalışılmıştır. (Mahir 1990: 379) mimaride kalemişlerinde, maden işçiliğinde, kumaş ve halı tasarımında ve el sanatlarında 19. yüzyıla kadar daha çok hayati grubu bitkisel motifler ve yapraklarla üretildiği ve Barok tasarımlarda da yapraklardan oluşmuş örneklerine rastlanmaktadır. Saz konusunun Türk- İran (Türkmen devletleri, Safeviler ve Safeviler bağlı bazı prenslikler) bölgesine özgü bir konu olduğu ve bu bölgelerde yapıldığı görülmektedir (Mahir 1987: 125-132-133). Saz üslubunda yapılan halkar çalışmalarına önemli örneklerden biri 16. Yüzyılın son çeyreğinde üretilen ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koleksiyonunda korunan Hünernâme'nin ikinci cildinde metin

zeminlerini bezemek amacıyla yapılan halkarlardır. Tezhip örneklerinden en önemli örnekleri de Karahisari hattı olan Kur'an-ı Kerim'in son iki yaprağında yer almaktadır. 16. yüzyıl soğuk baskı cilt örneklerinde şemseler içinde saz üslubu desenler yoğun olarak çalışılmıştır. 17. yüzyıl ürünü olan ve yazma cild örneklerinden olan Eğri Fetihnamesi 'nin cildi, 18. yüzyıla ait Ali Üsküdarî'ye ait halkarlı rugani cild örnekleri ve yine 18. yüzyıl mücellidlerinin hazırladıkları rugani cildlerde de saz üslubu çalışılmıştır (Mahir 2009: 391-392).

ŞARKİYAT KOLEKSİYONUNDA BULUNAN ŞEMSELİ CİLD ÖRNEKLERİ

Yazma bir eserin kâğıdı eserin en kolay zedelenen bölümüdür. Eserin uzun ömürlü olmasını sağlayan ise, onu koruyan kabıdır. Dönemin kitap sanatlarında ve mimari bezemesinde kullanılan tezyinatı kitap kablalarının bezenmesinde de kullanılır. Zamana bağlı olarak ya da kullanım şekline bağlı olarak deri kab yıpranabilir. Bu durumda, ya sadece kenarları tamir edilerek kullanılmaya devam eder ki bu durumda dönemine bağlı olarak yapılan tezyinatı taşımaya devam eder ya da o kadar yıpranmıştır ki tamamen değiştirilmesi gerekebilir. Kabin değişmesi gerektiğinde, artık yazma eserle aynı dönem tezyinatını taşımayan bir tezyinatla bezenerek esere bağlanır. Bu çalışma kapsamında incelenen kablalar dönemlerine uygun özellikler taşımaktadırlar. 16. yüzyıla damgasını vuran Saz üslubu tasarımlara sahip olan üç yazma eserin üretimlerinin birbirlerine yakın tarihlerde oldukları söylenebilir.

Eserlerin künyelerinin tam olarak tespiti, 2007 yılında basılan ve İsmail Parlatır ve György Hazai'nin ortak çalışması olan "Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmalar Kataloğu" nun içindeki envanter numaralarının eserlerle karşılaştırılması sonucu mümkün olmuştur. Bu katalog Kütüphanenin Şarkiyat Koleksiyonundaki sekiz yüz on eserin tamamı hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır.

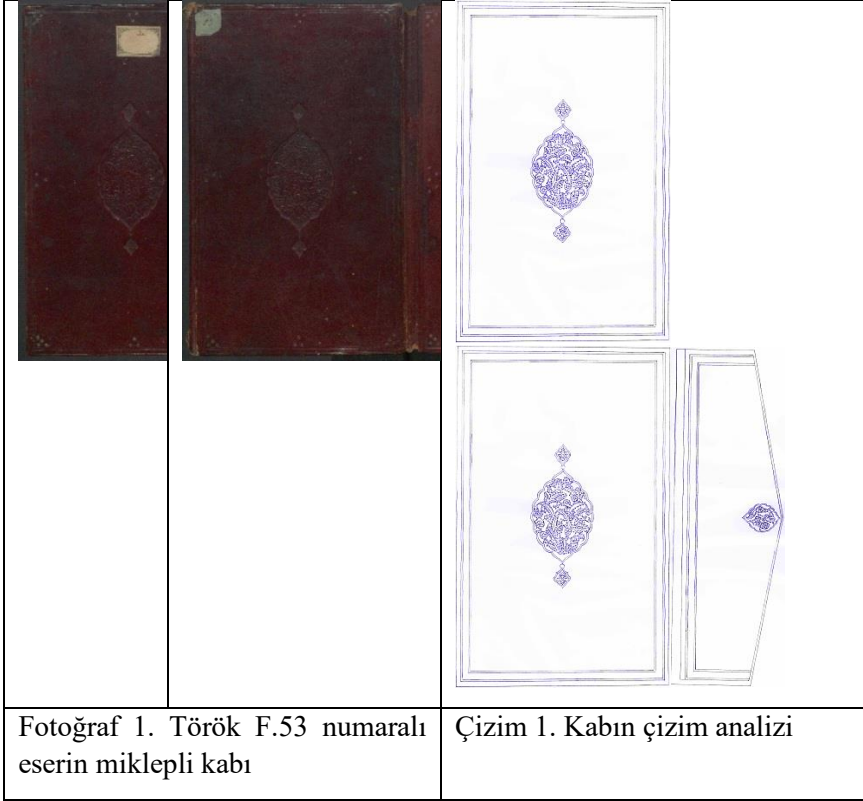
2019 yılının yaz aylarında Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de Arany Janos caddesindeki Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Koleksiyonunda bulunan sekiz yüz on adet yazma arasından iki yüz yirmi altı adedinin tezyini alanları üzerinde bir alan araştırması

yapılmıştır. Yazma eserlerin dış kab, unvan sayfası, minyatürlü varaklar gibi tespit edilen tezyini unsurlarının makale ya da bildiri gibi yayın haline getirilmesi için, kütüphanenin izin verdiği sayıda eser fotoğrafı satın alınma yoluyla edinilmiştir. Eserler tasnif edilmiş ve aynı yüzyıllara ya da farklı yüzyıllara ait benzerlikleri ya da farklılıkları olan eserler yayınlanmak üzere ayrılmıştır. Bu çalışma kapsamında ele alınan üç yazma eserin kabı da bu tasnifler sonucu elde edilmiştir. Eserlerin yazıldıkları döneme uygun karakteristiği taşımaları da bu çalışmaya konu olmalarını sağlamıştır.

Çalışma kapsamında ele alınan ve 16. yüzyıla tarihlenen, sahtiyani deri kullanılarak üretilmiş olan üç eser, 1. Török F. 53 envanter numaralı Vakıf-name, 2. Török O.254 envanter numaralı Hüsrev-name ve 3. Török O.19. envanter numaralı Ahlak-ı Ala'i'dir. Bu eserler sadece kablardaki tezyinat anlamında değil, dönemleri için edebi anlamda önem taşıyan eserlerdir. Üç eserin de kablalarının dönemleriyle özdeş olmaları ve F.53 ve O.254 envanter numaralı eserlerin kablardaki desenlerin bozulmadan günümüze kalmış olmaları belgelenmeleri açısından önemlidir. Eserlerin soğuk baskı kalıplı ve şemseli¹ cilt olarak üretilmiş olmaları da desenlerinin sağlam kalmasına yardımcı olmuştur. O.19 envanter numaralı eserin zamanın tahribatı nedeniyle küçük bir restorasyon geçirdiği görülmektedir. Ancak ters simetrik bir desen tasarımının olması, bozulmuş olan bölümlerin sağlam kısımlarla tamamlanarak belgelenmesine yardımcı olmuştur. Eserlerin üçünün de sadece şemseli olmaları, köşebentlerinin bulunmaması da onların ortak özellikleridir.

1.TÖRÖK F.53 Envanter Numaralı Vakıf-name

¹ Şemse form olarak güneş şeklindeki bir süsleme unsurudur. Arapçada güneş anlamına gelen şems kelimesinden türetilmiştir. Türk cilt sanatında sıcak-soğuk baskı, tarama, boyama olarak çalışılan, miklebde de kullanılan form her zaman şemse olarak nitelendirilmiştir (Özcan 1990:2).

Çalışmaya konu olan ilk eser, TÖRÖK F. 53 envanter numaralı bir Vakıf-name'dir. Tek cilt olan eserin fiziki durumu iyidir. Aharlı kâğıt üzerine yazılan harekeli nesih yazının mürekkebi siyahtır. Kırmızı çerçevesi her sayfanın metin bölümünde takip kelimesi bulunmaktadır. Varak sayısı 5+50+ 3, satır sayısı 13, kitap boyutu 29.8x18.0 cm, yazı alanı boyutu 21.0x10.3 cm.'dir. Vakıfname içinde iki ayrı vakıf senedi bulunmaktadır. 1b-3a arasında bir vakıf senedi, 41b-50a arasında da eski vezirlerden Mehmet Paşa'nın vakfını belgeleyen ikinci vakıf senedi yer almaktadır (Parlatır, Hazai 2007,23). Eserin yazılma tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kabın sırtında ve miklebe bağlanan kısmında (üst ve alt) oldukça fazla yıpranma olduğu görülmektedir. Sahtiyan deride yer yer lekelenmeler olsa da eserin bir tamir görmediği anlaşılmaktadır. Miklep kısmında deri renginin ana zeminden daha parlak ve daha açık

tonda olduğu görülmektedir. Ancak bu bölümdeki deri kabın orijinal derisidir. Sadece mıklep kısmı kapalı kaldığından ana rengini koruduğu ve kabın koyu kahverengi olduğu bu sayede daha net olarak anlaşılabilir. Kabın cedveli 1 mm. kuzu cedvel 2 mm. boşluk ve 1mm. kuzu cedvel şeklindedir. Eser soğuk baskı kalıplı cilttir. Köşelerde dörder adet, en ve boyun tam ortasında da üçer adet penç formunda teber (nokta) demiriyle vurulmuş nokta bulunmaktadır. Dış kabda bu noktalar da tam olarak bir renk görülmesi de mıklep kısmında bu noktaların altın renginde oldukları görülmektedir. Dendanlı şemse ve salbek arasında kullanılmış olan noktaların da altın rengi olduğu, mıklepte bulunan küçük şemsenin üst ve alt kısmında bulunan noktadaki altın renkten anlaşılabilir. Mıklebin kapağa başlandığı noktanın tam ortasında da altı adet altın renkli penç formunda noktalar kullanıldığı görülmektedir.

Eserin kabında cilt üzerindeki yeri oyulmadan, sadece kalıplı kabartma olarak basılan, sade bırakılmış soğuk şemse (Özcan 1990:3) kullanılmıştır. Şemsenin içinde bulunan asimetrik desen tasarımı saz üslubu tarzındadır. Tasarım salbekli şemsenin alt bölümünden bir helezonla başlamaktadır. Saz yapraklarıyla şekillenen dalların kıvrımlı hareketleriyle şemsenin üst bölümüne kadar taşınan deseni saz üslubu özelliklerinin kab üzerinde kullanımını gösteren bir örnektir. Kıvrımlı ve hançerli yapraklarla başlayan tasarım dört dal olarak şemsenin üst bölümüne kadar uzanır. İçteki iki dalın diğer dallara göre daha fazla kıvrımlı ve hançerli yapraklarla tasarlandığı ve dendana yakın olarak şekillenen sağ ve soldaki iki dalın da hatayı grubu motiflerle şemsenin üst kısmına doğru yönlendirildiği görülmektedir. Şemsenin alt ve üst kısımlarında bulunan tepelik formundaki salbeklerde birer hatayı bulunmaktadır. Kabın mıklebinde bulunan minik şemsenin içindeki asimetrik desende bir helezondan çıkan üç dalın üzerinde saz yapraklar ve hatayı grubu motiflerle tasarlandığı ve şemsenin üst bölümünde yapraklarla bitirildiği görülmektedir.

2.TÖRÖK. O. 254 envanter numaralı Hüsrev-name

	
<p>Fotoğraf 2. Török O.254 numaralı eserin kabı</p>	<p>Çizim 2. Kabin çizim analizi</p>

Çalışmaya konu olan ikinci kab TÖRÖK. O. 254 envanter numaralı, Divan şairlerinden Abdurrahman Firaki (öl.988/ 1580) ye atfedilen ve tasavvuf edebiyatının bir değişik ürünü olarak değerlendirilen manzum Hüsrev-name'ye aittir. Tek cilt olan eserin varak sayısı 1+98+1, çift sütunlu satır sayısı 15'tir. Kitap boyutu 20.5x 11.5 cm., yazı boyutu 14.0x6.7 cm.'dir. Kâğıdı filigranlı, siyah mürekkep kullanılmış yazısı nesihdir. Unvan sayfası da döneminin desen karakteristiğine uygun olarak tezyin edilmiştir. Eserdeki şiirlerin çerçevesi altındır ve takip kelimesi bulunmaktadır. Firaki Kütahyalı'dır ve müderrislik yapmıştır. Babasının vefatından sonra Zeyniye tarikatının şeyhi olmuş, vaiz olarak ünlenmiştir. Yazmada eserin başındaki "Tevhid, münacat, na'at" bölümlerini "sebeb-i te'lif" izlemektedir. Asıl konuya daha sonra giriş yapılmaktadır. Yazarın adının 2a ve 97b sayfalarında yer aldığı yazmada ketebe kaydı bulunmamaktadır (Parlatır, Hazai 2007:105).

Soğuk baskı kalıplı cilt, açık kahverengi sahtiyan deridir. Üzerinde yer yer lekelenmeler olduğu görülmektedir. Miklebin kaba bağlandığı bölüm ve sırt bölümü oldukça yıpranmıştır. Tamir edilmediği görülen kabın bitişine yakın 1 mm.'lik ince altın bir cedvel çevrelemektedir. İkinci cedvel teber demiriyle vurularak oluşturulmuş, S formulu 2 mm.'lik altın bir cetveldir. Üçüncü cedvel ise, 1 mm.'lik bir altın cedvel olup köşelerde dik aç yapacak şekilde yerleştirilmiştir. Üçüncü cedvelin dört tarafının ortalarına teber demiri ile birer altın nokta yerleştirilmiştir. Dik aç oluşturan bölümlerin iki tarafında da birer altın nokta bulunmaktadır. Kabın bezemesi ortaya yerleştirilen şemse ve salbeklerle şekillendirilmiştir. Soğuk şemse tekniği kullanılan kabın şemseleri, salbekleri ve miklebdeki madalyon şemse dandanlı altın ipliklerle çevrenmiştir. Etraflarına 2'şer mm.'lik cetvel çekilerek şemse ve salbeklerin daha büyük olarak görünmeleri sağlanmıştır. Cetvellerin dandanlı bölümlerinin dışında küçük altın tığlar bulunmaktadır. Şemse ve salbeklerin birleşim noktalarında altın fiyonklar yer almaktadır. Şemselerin tasarımında asimetrik olarak helezoni şekilde hareket eden, kırık dallarında kullanıldığı bir pençten çıkış yapan hatayi grubu bitkisel motifler ve saz üslubu yapraklar kullanılmıştır. Miklep şemsesinin üzerinde asimetrik tasarım bir helezon motifinden başlamaktadır. S formu çizerek hareket eden ana

daldan çıkan ve kırılarak devam eden dallarla madalyon şemsenin içinde dairesel bir desen oluşturulmuştur.

3. TÖRÖK. O.19 envanter numaralı Ahlak-i Ala’i

	
Fotoğraf 3. Török O.19 numaralı eserin kabı	Çizim 3. Eserin Çizim Analizi

Çalışmaya konu olan üçüncü eser, TÖRÖK. O.19 envanter numaralı Ahlak-i Ala’i tek ciltlik bir Nasihat-nâmedir. Varak sayısı 360+1, tek sütunlu sayfalarda satır sayısı 19’dur. Kitap boyutu 21.2x13.2 cm., yaprak boyutu 13.8x 8.2 cm. ‘dir. Kağıdı filigranlı olan yazma eserin fiziki durumu iyi, talik yazılı, siyah- kırmızı mürekkep kullanılmış ve, bütün sayfalar kırmızı mürekkeple çerçeveye alınmıştır.

Eserin takip kelimesi bulunmaktadır. Eserin yazarı Kınalı-zâde Ali Efendi (Molla Ali b. Emrullah) (öl. 979/1571), XVI. yüzyılın şair ve bilim adamları arasındadır. Isparta'da doğmuş, İstanbul'da eğitim görmüş ve medrese eğitiminden sonra Edirne'de bulunan Hüsamiye Medresesinde göreve başlamıştır. Sırası ile, Kütahya, Bursa, İstanbul medreselerinde ders vermiş; Şam, Kahire, Halep, Bursa ve Edirne kadılıklarında bulunduktan sonra Kanunî döneminde İstanbul kadılığına, ardından da Anadolu kazaskerliğine getirilmiştir. Ünlü tezkire yazarı Kınalı-zâde Hasan Çelebi (öl.1013/1604)'nin babası olduğu bilinen Ali Çelebi'nin Ahlâk-ı Alâ'i isimli eseri dışında, Kınalı-zâde Tarihi, Münşeât_1 Kınalı_zâde, Mu'ammeyât, Risâle-i Vücûd isimli Türkçe eserleri bulunmaktadır. Kaynaklarda Arapça olarak kaleme aldığı pek çok risalesi de olduğu belirtilmektedir. Ahlâk-ı Alâ-i'yi Şam'da kadı iken 971/1563'te başlayıp 972/1564'te tamamlamıştır. Suriye beylerbeyi Ali Paşa (öl.979/1571)'ya ithaf edildiği için "Alâ'i diye nitelenen eser bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm kişisel ahlak, ikinci bölüm ilm-i tedbîrul-menzil başlığı ile aile ahlâkını, üçüncü bölüm ise, ilm-i tedbîrû'l-medîne başlığı ile devlet ahlâkını içermektedir. Çalışmaya konu olan nüshanın 360 b sayfasında, 989/1581 tarihinde Ali b. Süleyman b. Ali) tarafından istinsah edildiği bilgisi yer almaktadır (Parlatır, Hazai 2007:190-191).

Soğuk baskı kalıplı cilt vişne rengi sahtiyan deridir. Mıklebi olmayan yazma eserin kabının büyük bir tamirat gördüğü bellidir. Ön ve arka kabın şemselerinin olduğu bölümler eserin orijinal kısmıdır. Kenarlarına aynı renkten deri ile kaplama yapılmıştır. Ancak yeni kaplama da zaman içinde yıpranmış, sırt bölümünde daha sağlam görünürken dış kenarlarındaki renk atmalarının da olduğu görülen bu yıpranmalar bariz şekilde görünmektedir.

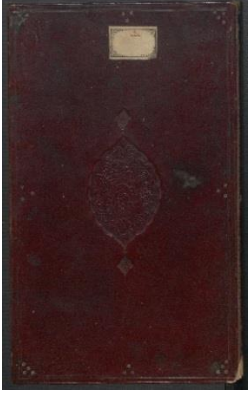
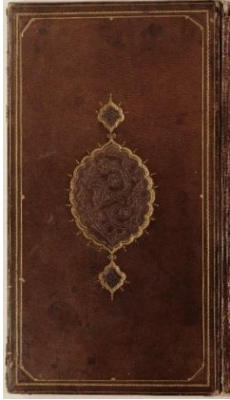
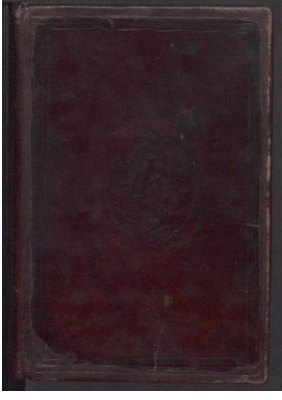

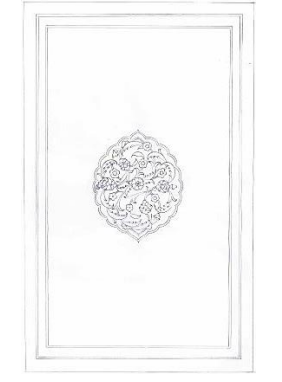
Eserin üç sıra olduğu görülen dış cedvelleri 1'er mm.'lik ikişer cetveldeden oluşmaktadır. Ortadaki salbeksiz soğuk olarak basılan şemsenin içindeki ters simetrik desen bir penç motifinden çıkan düz olarak devam eden ve sonrasında kırılarak devam eden dallar hatayı grubu motifler ve saz üslubu yapraklarla tasarlanmıştır. Desen ters simetrik olsa da yaprakların şemsenin üst bölümüne doğru yukarıya ve

alt bölümüne doğru aşağıya gider gibi yerleştirilme şekliinden ½ olarak tasarlanmış gibi bir etki yaratmaktadır.

SONUÇ

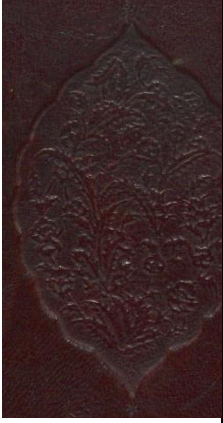
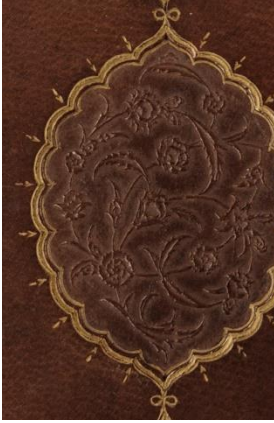

16. yüzyılın tezyinatı klasik dönem olarak adlandırılan ve tezyinatın incelendiği, kullanılan motiflerin çeşitlendiği ve bu çeşitlilik içinde saz üslubunun da eklendiği bir dönemdir. Bu üslubun Osmanlı nakkaşhanesindeki ilk örnekleri dönemin nakkaşbaşı Şahkulu tarafından gerçekleştirilmiştir. Şahkulu'nun Tebriz'de hocası Ağa Mirek'ten öğrendiğinin düşünüldüğü üslubun Osmanlı bezeme sanatındaki etkisi 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasına yayılmıştır. 16. yüzyıl saz üslubu örnekleri, hatayi grubu bitkisel motiflerin hançeri yapraklarla birlikte kullanıldığı, yoğun bitki örtüsünün hâkim olduğu kompozisyonlarda mitolojik hayvanların, doğadan hayvanların yer aldığı, giysilerinin üzerinde birçok kompozisyonun bulunduğu peri resimlerinin tezhip, halkar, cilt, çini, kalemişi, halı, metal, fildişi vb. sanatlarda farklı malzeme ve teknik ile uygulandığı eserlerin üretildiği en önemli dönemdir. 17. yüzyıl eserlerinde ise, hatayi grubu motiflerin yapraklarla kullanıldığı daha sade kompozisyonların tasarlandığı ve kitap sanatlarına özgü bir hale gelmiş uygulamalar görülmektedir. 18. yüzyıl yazma ciltlerde sade kompozisyonlarla lake tekniği kullanılmış, 19. yüzyıla ait barok bezemelerde ise, diğer motiflerin değil sadece yaprakların kıvrımlı şekilde kompozisyonu oluşturmaları ile sürecini tamamlamıştır.

Çalışmaya konu olan üç yazma eser 2019 yılında Macaristan'ın başkenti Budapeşte'deki Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Koleksiyonundaki sekiz yüz on yazma eser arasında incelenen yüz yirmi altısı arasından seçilen ve 16. yüzyıla tarihlenen yazma eserler içinde yer almaktadır. Kütüphanenin alımını uygun gördüğü sayıda satın alma yoluyla edinilen eser fotoğraflarının tasnif edilmesi ile, yazma eserlerin kablaları (cilt) arasında üç adedinin saz üslubuna uygun olarak çalışılmış olduğu görülmüştür. Kablar kalıplı soğuk şemse olarak çalışılmışlardır. Sadece Török O.254 envanter numaralı yazma eser kabında hem şemsede hem de dış cedvellerde altın kullanılmıştır. Aynı zamanda şemsenin ve salbekler tığlarla bitirilmiştir.

		
Fotoğraf 4. Török F. 53 numaralı eserin kabı	Fotoğraf 5. Török O.254 numaralı eserin kabı	Fotoğraf 6. Török O.19 numaralı eserin kabı
		
Çizim 4. Török F.53 numaralı eser	Çizim 5. Török O.254 numaralı eser	Çizim 6. Török O.19 numaralı eser

İlk eser, Török F. 53 envanter numaralı Vakıf-name, ikinci eser, Török O.254 envanter numaralı Hüsrev-name ve üçüncü eser ise, Török O.19. envanter numaralı Ahlak-ı Ala'i'dir. Eserlerin saz üslubu tasarım özelliklerini taşıdıkları, kıvrımlı hançer yaprakların kompozisyonlarda hatayi grubu motiflerle uyumlu şekilde kullanıldığı görülmektedir. Üç kab içinde en çok Török F.53 envanter numaralı eserin kompozisyonunda kullanılan yaprak yoğunluğunun daha fazla ve

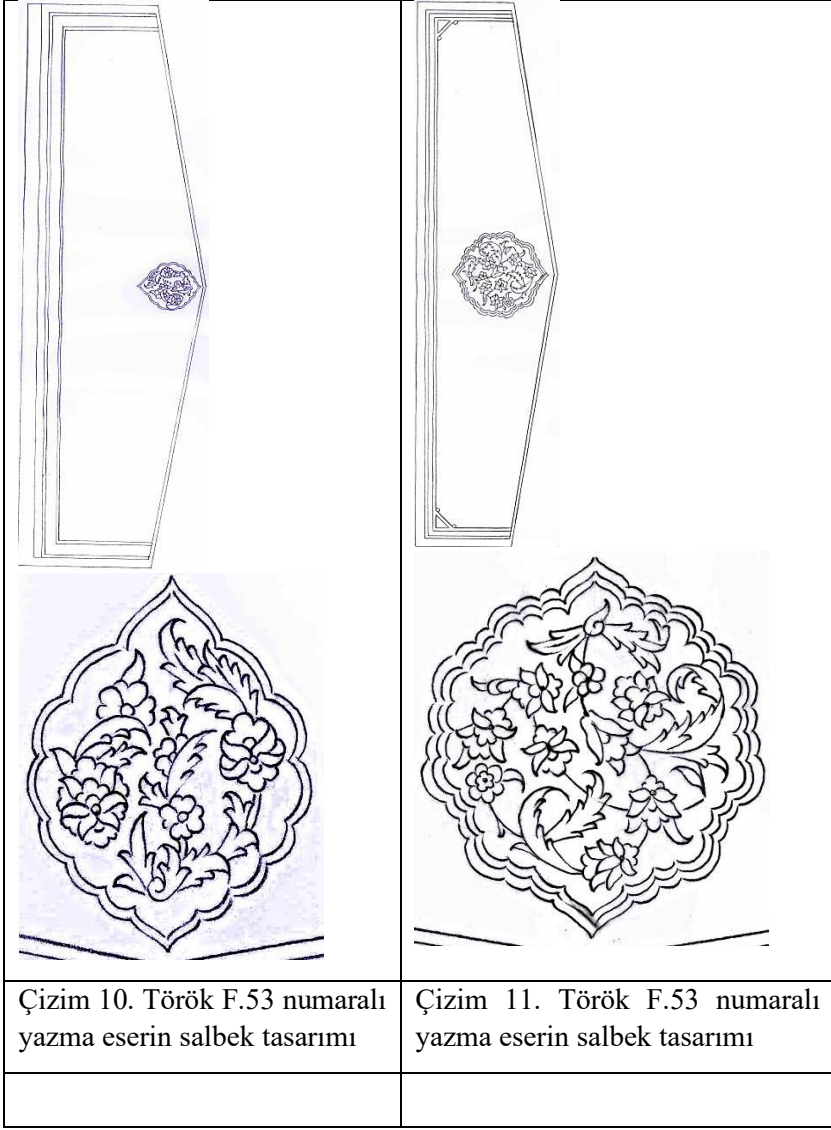
hatayi grubu motiflerin daha az kullanıldığı saz üslubuna uygun karakter taşıdığı görülmektedir. Török O.254 ve Török O.19 envanter numaralı diğer iki kabin tasarımlarında da hatayi grubu motiflerle kıvrımlı hançer yapraklar dengeli şekilde kullanılmıştır. Kabların kalıpları ince bir işçilikle çalışılmıştır. Her bir motifin yapısı tam olarak görülebilmektedir. Şemse, desen tasarımının bütün özellikleriyle görülmesini sağlayan en iyi formdur. içinde tasarımlarında kullanılan motiflerin üretildikleri zamanda olduğu gibi kalmış olmaları ve kalıplarının motifleri tam olarak görülmesini çizimlerinin yapılmasını kolaylaştırmıştır.

		
Fotoğraf 7. Török F. 53 numaralı eserin şemsesi	Fotoğraf 8. Török O.254 numaralı eserin şemsesi	Fotoğraf 9. Török O.19 numaralı eserin şemsesi

		
Çizim 7. Török F.53 numaralı eserin şemsesi	Çizim 8. Török O.254 numaralı eserin şemsesi	Çizim 9. Török O.19 numaralı eserin şemsesi

Török F. 53 envanter numaralı Vakıf-name koyu kahverengi sahtiyan derili, Török O.254 envanter numaralı Hüsrev-name açık kahverengi sahtiyan derili, Török O.19. envanter numaralı Ahlak-ı Ala'i isimli eserin kabı ise, vişne rengi sahtiyan deridir. Eserler soğuk baskı kalıplı ve şemseli ciltlerdir; köşebentsiz olarak uygulanmışlardır. Yüzyıllar önce çalışılmış bir kabın deseninin çizimini yapabilmek önemlidir. Bu kablar desen karakteristiklerini en iyi halleri ile yansıtılmaları çizimlerinin doğru şekilde tamamlanması açısından kolaylık sağlamıştır.

	
<p>Fotoğraf 10. Török F.53 numaralı yazma eserin kabının mikleb tasarımı</p>	<p>Fotoğraf 11. Török O.254 numaralı yazma eserin kabının mikleb tasarımı</p>

TÖRÖK F. 53 ve TÖRÖK O.254 numaralı yazma eserlerin kablaları mikleplidir. Bu mikleplerde madalyon şemseler içinde saz üslubu yaprakların ağırlıkta olduğu ve hatayi grubu motiflerle de uyumlu şekilde tasarlanarak uygulandığı görülmektedir.

	
Fotoğraf 12. Török F.53 numaralı yazma eserin kabının mikleb tasarımı	Fotoğraf 13. Török O.254 numaralı yazma eserin kabının mikleb tasarımı
	
Çizim 12. Török F.53 numaralı yazma eserin salbek tasarımı	Çizim 13. Török F.53 numaralı yazma eserin salbek tasarımı

Aynı iki kabın tasarımında şemselerinin üzerinde ve altında salbekler kullanılmıştır. Salbeklerin içinde birer hatayı kullanılmıştır. Eserlerin kablalarının sırtlarında ve köşelerinde kullanım ve korunma şartları nedeniyle yıpranmalar olduğu görülmektedir. Török O.19 envanter numaralı eserde bu yıpranmalar daha da fazladır ve eserin restorasyon geçirdiği zemininde görülen renk farklılıklarından bariz olarak görülebilmektedir. Her araştırmacı için yazma eser ile kabının aynı dönemin karakteristik özelliğini taşıması, araştırma sonuçları için önemlidir. Dolayısı ile, bu çalışmada ele alınan kablarda bulunan ortak dönem özelliklerini tespit etmek çalışmaya değer katmıştır.

İncelenmiş olan üç yazma eserlerle birlikte sekiz yüz on Türkçe yazma eserin bulunduğu Macar Bilimler Akademisi Şarkiyat Koleksiyonu içerik ve geleneksel süsleme sanatları açısından da araştırmacılara oldukça zengin içerikler sunan önemli kütüphaneler arasındadır. Bu sayısal olarak küçük ama değerli koleksiyon, 14. yüzyıl

ila 19. yüzyıl arasındaki yazma eserleri barındırmaktadır. Yazmalar cildlerinin, tezhiplerinin, minyatürlerinin, tasarımlarının belgelenmesi, her yüzyılın farklı karakteristik özelliklerinin gün yüzüne çıkarılması için araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

KAYNAKÇA

- Mahir, Banu (1986) “Saray Nakkaşhanesinin Ünlü Ressamı Şah Kulu ve Eserleri” Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 1, İstanbul, s. 113-130
- Mahir, Banu (1987) “Osmanlı Sanatında Saz Üslubundan Anlaşılan”, Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 2, İstanbul, s. 123-14
- Mahir, Banu (1995) “Osmanlı Peri Resimleri”, 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler, İkinci Cilt, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 425-438
- Mahir, Banu (2009) “Osmanlı Bezeme Sanatında Saz Üslubu”, Hat ve Tezhip Sanatı, Ed. Ali Rıza Özcan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, s.379-396
- Meriç, Rıfki Melûl (1953) Türk Nakış Tarihi Araştırmaları I, Vesikalar, Ankara
- Özcan, Yılmaz (1990) Türk Kitap Sanatında Şemse Motifi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Parlatır, İsmail, Hazai György (2007) Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi’ndeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara.

**KLASİK ESERLERİN DİLİNDE LEKSİK-MORFOLOJİK
YÖNTEMLE KELİME YARATICILIĞI**

**WORD CREATION WITH LEXIC-MORPHOLOGICAL
METHOD IN THE LANGUAGE OF CLASSIC WORKS**

Elbrus Veliyev

*Doç. Dr. Nahçıvan Devlet Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi Dil Edebiyat Bölümü,
Nahçıvan - Azerbaycan,*

elbrusveliyev79@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6186-9848

Özet

Azerbaycan edebi dilinin tarihi çok eskilere dayanıyor. Bu tarihin farklı dönemlerin sistematik çalışmaları Azerbaycan'ın filolojik düşüncesini her zaman meşgul etmiştir ve etmeye devam etmektedir. Edebi dilin tarihi aynı zamanda onu taşıyan insanların düşünce ve ahlaklarının da tarihidir, dolayısıyla edebi dilin bilimsel bir temelde evrim tablosunu canlandırmak zor ama onurlu bir görevdir. Azerbaycan dilinde yeni kelime oluşturma, çağdaş dilbilimin bağımsız bir dalı olarak, sözlük ve dilbilgisi (morfoloji) arasında ortak bir konuma sahiptir. Bu dilbilim dalı, kelime oluşturma yöntemlerini veya araçlarını inceler. Hem kelimelerin yapısı, hem de yeni kelimelerin oluşum kuralları ile ilgilidir. Bir kelimenin dilbilgisel değişikliği dilbilgisel anlamında bir değişikliğe neden oluyorsa, bir sözlük ekinin kabulü onun sözlük anlamını değiştirmesine ve başka bir yeni kelime oluşturmaya neden olur.

Klasik eserlerin dilinde sözcük oluşturma sürecinin sözlük ve dilbilgisi ile bağlantısı, yeni sözcüklerin farklı şekillerde oluştuğunu göstermektedir. Bunları özetlersek, kelime oluşum sürecinde aşağıdaki tipik yöntemlerin olduğunu gösterebiliriz: 1. sözlüksel – biçimbilimsel; 2. sözlüksel – sözdizimsel; 3. biçimbilimsel – sözdizimsel; 4. sözlüksel – anlamsal yöntemler. 1. Sözlüksel-morfolojik yöntemin karakteristik bir özelliği, sözcük ekleriyle kelimelerin oluşturulmasıdır.

Bu yöntemler Azerbaycan dilinde en verimli kelime oluşturma yöntemi olarak kabul edilir ve dilimizin söz varlığını zenginleştirmeye hizmet eder. Bunu dikkata alarak, klasik eserlerin dilindeki leksik-morfolojik yöntemle kelime yaratıcılığının çeşitli yönleriyle geniş ve kapsamlı bir şekilde incelenmesi oldukça önemlidir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, klasik, dilbilim, leksik, morfolojik, sözdizimsel.

Abstract

The history of the Azerbaijani literary language is ancient. Systematic studies of different periods of this history have always occupied and continue to occupy the philological thought of Azerbaijan. The history of literary language is also the history of the thoughts and morals of the people who carried it, so it is difficult to revive the table of evolution of the literary language on a scientific basis but it is an honorable task. The formation of new words in the Azerbaijani language as an independent branch of contemporary linguistics has a common position between vocabulary and grammar (morphology). This branch of linguistics studies the methods or means of forming words. It concerns both the structure of words and the rules of formation of new words. If a grammatical change in a word causes a change in its grammatical meaning, the adoption of a lexical suffix changes its lexical meaning and results in the formation of another new word.

In the language of classical Works the connection with vocabulary and grammar of the word formation process shows to be indifferent forms of new words. If we summarize them, we can show that there are the following typical methods in the word formation process: 1. lexical – morphological; 2. lexical – syntactic; 3. morphological – syntactic; 4. lexical – semantic methods. 1. A characteristic feature of the lexical-morphological method is the formation of words with lexical suffixes.

These methods are considered to be the most efficient word formation method in the Azerbaijani language and serve to enrich

the vocabulary of our language. Taking this into account, it is very important to examine the lexical-morphological method in the language of classical Works in a wide and comprehensive way with various aspects of word creativity.

Key words: Azerbaijan, classical, linguistics, lexical, morphological, syntactic.

Azerbaycan dilinde kelime oluşturma, dilbilimin özel bir dalıdır. Dilimizde kelime oluşturmanın iki ana yöntemi vardır:

1. Sözcük eklerinin yardımıyla yeni - düzelmiş kelimelerin ortaya çıkışı. **Örneğin:** *su + çu, su + lu, su + la; gül + çü, gül + iük, gül + dan* vb. Bu tür sözcük eklerinin yardımıyla düzelmiş yeni kelimelerin oluşum sırasına morfolojik yöntem denir.

2. Birbirinden bağımsız iki sözcüksel sözcüğün birleştirilmesiyle yeni karmaşık sözcüklerin oluşturulması. **Örneğin:** “uca ve boy” sözlerinden “ucaboy”, “aş” ve “süzən” sözlerinden “aşsüzən”, “deve” ve “tikan” sözlerinden “devetikani” vb. Ayrı ayrı sözcüklerin bu tür birleşmesinden yaranmış yeni anlamlı sözler sözdizimsel yöntemle gerçekleştirilir. Görüldüğü gibi, yeni kelime oluşumunun yardımıyla Azerbaycan dilinin kelime hazinesinin zenginleştirilmesi farklı şekillerde, leksik-anlamsal, morfolojik, sözdizimsel yöntemlerle gerçekleştirilir.

Azerbaycan dilinde yeni söz yaratıcılığının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bu yönde klasik Azerbaycan yazar ve şairlerinin de özel payı vardır. Bu klasiklerin eserlerinin dili üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmış olsa bile, maalesef yeni söz yaratma süreci gereken durumda araştırılmamıştır.

Klasik Azerbaycan edebiyatı örneklerinin dili üzerinde yapılan araştırmalar dilde yeni söz yaratma sürecinin daha eskilere dayanmaktadır. Ortaçağda Türkçe yazıp yaratmış Yunus Emre, İmadeddin Nesimi, Mehemed Füzuli, Gazi Bürhanettin, Şah İsmayıl Hatayı gibi Azerbaycan – Türk yazarlarının eserlerinin dilinde yeni söz yaratmanın çeşitli yönlerini görebiliyoruz.

Bax, donqar dövənin səbət yükünə,
Bənzəyir **ıçıboş** şöhrət yükünə,
Ömür karvanının sənət yükünə
Bir-iki **qeyrətli** söz **yükləməsək**,
Sən kimə gərəksən, mən kimə
gərək?!

Bu örnekte *ıçıboş*, *qeyrətli*, *yükləməsək* gibi sözlerde hem morfolojik (**qeyrət+li**), hem de sintaktik (sözdizimsel) yolla (**ıçı+boş**, **yük+le+me**) yeni söz yaratıldığını görüyoruz.

Şah Hatay'dan bu yana gerek klasik gerekse modern şairler, yazarlar ve yayıncılar eserlerinde yeni sözleri yaratmakla Türk dilinin sözlüğüne yüzlerce ve binlerce yeni kelime kazandırmışlardır. Azerbaycan dilini zenginleştirmeye ve günümüz seviyesine getirmeye çalışmışlardır. Öz sözlerimiz esasında dilimizde yeni söz yaratma dilimizin yabancı kelimelerden arındırılması ve saflaştırılmasında çok büyük rol oynamaktadır.

Klasik edebiyat örneklerine, Yunus Emre, Şah İsmayıl Hatâyî, Mehmed Fuzuli, Habibi, Kışveri, Nesimi, Molla Penah Vagif'in, Karacaoğlan gibi şairlerin eserlerine dikkat edersek, bu gelişim çizgisini, sözlük-morfolojik ve sözdizimsel yolla kelime oluşturmayı açıkça görebiliriz.

...Aşiqin qanlı oyna dilbərin simin əli,
Ey **yalançı** aşiq, əbsəm girmə canın qanına.
Çəkməyən eşqin bəlasını, görməyən hicrin qanın
Dərdi **dərmanstıdır**, anın çarə yok dərmanına.

...Zülfün sirrini nə bilsin, zahid, anı sor mana,
Gər əsir olmaq **dilərsən** zülfü-can əşşanına.
Xubların bağında çoxdur fitnəsi nərgis, ancaq

Fitnəlik xətm oldu anın nərgisi-fəttanına (Nesimi, 1973: s.19)

...Ey Nəsimi, xubların bir başı vardır min dili,

Eşqilə **bel bağlama** bu əhdü-*peymansızlara*. (Nesimi, 1973: s. 20)

...Abi-rəvanü **səbzəvi** məhbubi-məhluqə

Busü-kənari yarı **qəzəlخان** ilə xitab. (Nesimi, 1973: s. 25)

...**Sevgilimin sevgisindən özgə** sığmaz könlümə,

Sevgilimdən özgəyə qalmaz bu gün pərvayi-eşq (Nesimi, 1973: s. 31)

...Nəsiminin kəlamından eşitgil,

Vəfasızdır cahan, sən qılma bidad. (Nesimi, 1973: s. 32)

...Nə gül bitdi, nə **gülüstanda** ki, bənzər uş bu rüxsarə

Nə bir sərə ola bostanda ki, həmta qəddü-bəlaya. (Nesimi, 1973: s. 33)

Qamətini dodağının dəkmə xəsisə, sorma, kim.

Mən bilirəm ki, can ilə **susamışam** zülalinə. (Nesimi, 1973: s, 43)

...Mən **kəsildim** maşivallahdan, bu gün, ey müddəi,

Vahid oldum yar ilə, aşiq olan var istəmər. (Nesimi, 1973: s. 64)

...Sən mənə yar ol ki, könlüm bir dəxi yar istəmər,

Könlümün **dildarı** sənsən, **özgə dildar** istəmər.

Münkirin görmər gözü çün kəşfi-əsrar istəmər (Nesimi, 1973: s. 65)

Rəvamıdır, rəvamıdır, həbib,

Ki, oda yandırarsan mən qəribi.

...Camalın **gülsənindən** haşəlillah,

Ki, mərhum döndərsə əndəlibi (Nesimi, 1973: s. 93).

Nesimi'nin eserlərindəki bu örnəklerin sayısı olabildiğince arttırılabilir. Ancak diğər klasiklerimizdən de örnəkler seçip analiz etməmiz gerekiyor. Nesimi'nin dilinin sözlük yapısını oluşturan sözlük katmanlarının işlevsel atamalarının çeşitliliği, şiir dilindeki önde gelen sözlük katmanına ait kelimelerin kazandığı bağlamsal-bireysel anlam tonları, şiirsel-üslup yükü ile belirlenebilir.

Şimdi şairin şiirlerinden seçilen kelimelerin sözlüksel-morfolojik olarak anlatımına dikkat edelim:

- İlk örnekteki “İlaçsız” kelimesi, “ilaç” sözüne [-sız] sözcük ekini ekleyerek bir sıfat oluşturmuştur. Bu ek, çağdaş Azərbaycan edebi dilinin en verimli eklerinden biridir.

- dil sözünden fiil oluşturan fiil [-ə; dil+(ə)+mək] ve [-r] [-yer] belirsiz zaman ekinin kısaltılmış halidir.

- Fitne+li [-li] sözcük ekiyle “*fitne*” sözünden yeni bir sıfat oluşturdu. Fitnalik – [-lik] sözlük eki ile fitne adından yeni bir isim yarattı. Bu, şu anda edebi dilimizde kullanılan en verimli eklerden biridir.

Azərbaycan dilinin tüm tarihsel dövəmlərdeki ana söz varlığı, ilke olarak, Türkçe kökenli kelimelerden oluşmuştur. IX-XII yüzyıllarda olduğu gibi, XIII-XIV yüzyıllarda da durum böyleydi. Ancak bu dövəmdən sonra Arapça ve Farsça kelimelerin Türk diline girişi kelime oluşum sürecine de yansımış ve bu sözler olduğu gibi Azərbaycan yazı ve konuşma diline geçmiştir.

Bixəbərlər əcəb xəbər dedilər (Nesimi).

Bıçarə könül yəxdi özün ləl yolinə,

Qən andan ola çarə bu ***bıçarə*** könlüdə (Q. Bührənəddin).

Hər kişidə eşqə inkar olmadı,

Kim ki, bazar istər, bizar olmadı.

Farsça [-bi] eki esasında *xəbər-haber* sözündən *bi+xeber* – haber+siz ve *bi+çare* – çaresiz, *bi+zar* – darılmayan gibi yabancı dillerden alınan ek ve sözlər esasında yeni anlamlı sözlər yaratılmıştır [Xudiyev, 1995: s.145; 169].

Şunu da kaydetmək gerekir ki, verilmiş bu klasik örneklərdə kelime oluşumunda yer alan tüm sözlük ekleri, çağdaş Azərbaycan edebi dilində də üretici eklerdendir. [-bi] eki şu anda Azərbaycan edebi, yazı dili ilə bərabər, Azərbaycan Türkçesinin ağızlarında da yeni söz yaratıcılığında çox sıkı kullanılan eklerden biridir: *bivafa*, *bıqeyrat*, *binamus*, *bülqar*, *bişəraf* vb.

XII-XIV yüzyıllarda, edebi dilde kelime oluşturma, tarihsel olaraq belirlənmiş kural və düzenlemələrə tabidir; yeni kelimelerin yaratılmasında sadəcə ulusal birimler değil, aynı zamanda yabancı dillerden alınan kelimələr də (burada Türk dilinə Arapça və Farsça dan geçen kelimələrdən bahsediyoruz) yer almaktadır: *inam+lıq*, *bəha+dar+lıq*, *hal+daş*, *çarə qılmaq*, *həlak eyləmək*, *bi+huş olmaq*, veb.

Ama XII-XIV. yüzyıllarda kelime yaratmanın bu aşamasında yeni sözcük oluşturma, özellikle morfolojik olarak çok geniş imkanlara sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü yabancı dillerden kelime dile daha hazır gelir. Arapça veya Farsça kökenli kelimələr Türkçedeki “*olmak*, *klmak*, *yapmak*, *bulmak*” gibi yardımcı fiillerle birleşerek yeni kelimeler oluşturur.

Həmlə qıldı Vərqa ol, beş yüz ərle

Kim bular ol ləşkərin yolun alə (Y.Məddah).

Azərbaycan edebi dilinin tarixində M.Fuzuli, İ.Nesimi, Gazi Burhanəddin'dən sonra bütün bir dönemi yaratan Azərbaycan şairlərindən biri də Molla Panah Vagif olmuşdur. Molla Panah Vagif'in üslubu klasik bir üslup olmaqla birlikdə, sözlü folklor və canlı konuşma tarzına daha yakındır. Molla Pinah Vagif'in klasik türdəki eserlərinin

dilinin bazı arkaik özelliklerine rağmen, genelde onun dili ulusal edebi ve sanatsal düşüncenin bir gerçeğidir.

Qarabağ içrə bir kəlümüllah Musadır,
Cavanşir içrə bir mövzun bayatı dəsti beyzadır.

Qələm qədrin əsayi-əksdəhəpeykərcə bilməkdə,
Bəni-İsrailəali-cavanşir yəni həmtadır.

Dili rövşən gərək nadan içində sərf edə ömrün,
Çırağın səltənətəgahı səvadi-şami yeldadır.

Ümidim vardır ki, bu qarə gün getmiyə başa,
Dönər bir özgə rəng ilə bu axır çərxi-xəzradır.

Məkan tutdusa Vaqif, yox əcəb, Şişə dağında,
Məqami ləli-gülrəngin miyani-səngi-xaradır.

Molla Pinah Vagif'in dilinin zengin frazeolojisi de onun insanların hayatı ve dili ile yakından bağlantılı olduğunu göstərməkdir: *yada düşmək, iraq düşmək, insafa gəlmək, odlara düşmək, başına dolanmaq, oda qalanmaq, intiçar çəkmək, baş endirmək, canı çıxmaq, başa dönmək.*

M.Fuzuli'nin dilinde kullanılan bazı sözlük eklerinin kelime oluşum imkânlarına diqqat edelim:

...Arizin üstə xəmi-zülfün atıb dün ta səhər

Dolandırdın hər tərəf odlara düşmüş mar tək.

(Nesimi, s. 63)

...Bəh nə sahibsən ki, oddan su **cıxarmadın, sudan**

od

Tərlədid rüxsarını gül-gül qılında tahi-mal. (Nesimi,
s. 66)

...Eşq tərki dili candan görünürdü muş,
Tərki eşq eylə dedim, tərki-dili can etdim. (Nesimi,
s. 68)

...Sənavəş yüz naləvi-qəm salınıbdır, canıma,
Gülruhun olmadı əgah qəmi-pünhanımdan. (Füzuli,
s. 121)

...Açılır könlüm gəhi qəmi-təlkim görüb,
Açar ol gülruх təbəssüm bizlə ləli-nüşxənd. (Nesimi,
s. 25).

...Səni mələk gözəli yazmaz oldu eşqi günah,
Vəli yazıldı, bu üzdən bəsi savab sənə. (Nesimi, s.
39)

...Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar
Kim nə miqdar olsa əhlin eylər ol miqdar söz.
(Nesimi, s. 44)

...Gülü rüxsarına qarşu gözümdən axar ganlı su,
Həbibim fəslə güldür bu, axar sulzr bulanmazmı.
(Füzuli, s. 129)

...Mərhəm olub onlara sinəmdə ganlı dağı,
Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çırağı. (Füzuli, s. 89)

...Sökülmüş köksümü kim doldurar qəməzən xəyalilə
Həramilər yatağı mənzili-viranə bənzətdim. (Nesimi,
s. 75)

...Qaralıbdı tütübtəkrüzgarın ol zamanadan kim,
Tənim xakinə odlar vurubdur bərgi-hicranın. (Nesimi, s.
93).

XIV. yüzyıl Azərbaycan edebiyatının önəmli bir təmsilçisi olan Gazi Burhanəddin'in şiirlərinin dil xüsusiyyətlərinə, xüsusilə də şəkil xüsusiyyətlərinə diqqət edərsək, onun anadil şiirimizdə də özəl bir iz buraxdığını görə bilərik. Onun şiirində və düzətilmiş sözlərində istifadə edilən lüğət ekəri arxayınlaşmış, bugün ədəbi dilimizdə aktiv olaraq istifadə edilməkdədir.

Ünlü şairin şiirlerinden birkaç örnek yuxarıdakileri doğrulamaktadır. Bəzi nümunələrə bəlaım:

...Ərimdir sərbazü zərbaz olmayan,
Alaca ördəklərə baz olmiyan...

...Özünü alışıx görən sərdar bolar,
Ənəlhəq dəm qılan bərdar olar.

...Ər odur həq yolunda baş oynada,
Döşəkdə ölən igid murdar olar.

...Toxtamış nə ola, Axsax Teymur.

...Yolunda canın verən Canbaz imiş,
Eşq əri məşuqinə dəmsəz imiş.

...Xənai, işin düşər,
Gəlib-gedişin düşər.
Dişləmə çiy loqməni
Yerinə dişin düşər.

...Munca cövr etdin mənə, namehribanlığından,
Öldürəndən sonra, ey can, mehribanlıqdan nə sud?
Bilməzəm nəçün durur düşmənlüyün bu nöksəri,
Lütfünü göstərməyib, həm bu yamanlıqdan nə sud?
...Çünki rəhmətin yoxdurur, nən piri-eşqin halına,
Bu cahən bağində, ey sərvərim, cavanlıqdan nə sud?
...Ey Xətai, dilbərikin çün kim, cəfa eylər sənə,
Bivəfa aləmdə böylə zindəvanlıqdan nə sud?
...Zahida, sən fəriğ ol, ahimdən ikrah eyləmə,

Kim mənim bağrında çoxdur qəmzələrdən **yaralar**.

Yukarıda bahsi geçen örneklerde serbaz ve zarbaz sözcükleri Farsça kökenli sözcükler olup, -baz sözcük ekiyle yeni sözcükler oluşturulmuştur. Bu kelimelerin sözlüksel ve morfolojik olarak oluşturulduğunu unutmayın. Dolayısıyla -baz bir sözlük eki olarak günümüzde dilimizde kullanılmakta ve yeni bir kelime (kumarbaz, kumarbaz, eş vb.) oluşturmaktadır, öte yandan bu ek aynı anlamla meşgul olan kimse demektir. Örneğin, kumarbaz bir kumarbazdır ve kumarbaz bir korumadır.

Alışık - alış (maq), fonetik değişime uğrayan -ıq sözcük ekiyle yeni bir kelime oluşturur. Bu ek aynı zamanda modern dilimizde -ıq4, -, k biçimindeki yapım eklerinden biridir.

Axsax, axsa (mag) fiili ve -q son ekiyle oluşturulmuş bir sıfattır.

Yatakta - yerel durumda bir isim. Fiil yatağı ve sözcük eki -a ile oluşturulur.

Dış çıkarma, fiil dış adı ve ile iki şekilde yazılan bir sözlük ekinden oluşur.

Katilden - ölmek - etkisiz bir fiil oluşturdu, - etkili bir fiildir, - en çok fiil bir sıfat oluşturdu, bir nesne oldu, bir konuşma oldu.

Aşağıdaki örneklerde nezaketsizlik, iyilik ve kötülük sözcüklerinde -na Farsça ön ek, -çilik taşlaşmış bir ek, -lik yine sözlük bir ektir. Modern Azerbaycan edebi dilinde her iki ek (-çilik ve -lik) aynı şekilde kullanılmaktadır. Görünüşe göre Şah Khatai'nin dedesi, özellikle kelime oluşturma sanatında hala çağdaşımızdır.

Aşağıdaki örneklerde geçen gençlik kelimesi modern dilimiz ile aynıdır, genç bir sıfattır, üretken bir sözlük ektir.

Zindaganlık - Farsça zindaganlık kelimesi, basit bir emekle geçimini sağlayan kişi anlamına gelen sözlüksel bir son ektir.

Örnekler eklenebilir veya tüm örnekleri açıklarsak tekrarlar olur.

Bu konu o kadar geniş ve kapsamlı ki doktora tezi yazabilirsiniz. Aslında bu başlık altındaki araştırma tek bir makaleye sığmıyor. Ancak Ortaçağ ve sonrasında yaşamış ve yaratılmış Âşık Gurbani, Âşık Abbas Tufarganlı, Milletvekili Vagiften örnekler vermesek en azından haksızlık olur. Çünkü onlar da klasiklerimiz arasındadır.

...Ağ nazik əlində bir dəstə bağla,
Tər buxaq altından düz bənövşəni.

...Ayrılıqımı çəkib boynu əyridi,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni. (Halk dastanları, s. 93)

...Bəy-xan olan saxlar əlində quşu,
Sərraf olan seçər qiymətli daşı.
Bir oğul atadan artırsa işi,
Xalq içində ona tavar deyərlə. (A.Abbas, 7, s. 112)

...Sən tahir küsdürmüsən,
Qol-qanadın sındırmısan,
Gələn yolun kəsdirmisən.
Necə gedim, yola, Nərgiz? (Aşiq Tahir, 7, s. 125)

...Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim?
Bizim evdə dolu çuval da yoxdu.
Düyü ilə hamı çoxdan hamı tükünmüş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdu. (1, s. 216)

...İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli.
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli
Sən elə doğulubsan anadan, Pəri! (Az. Edeb tarihi, s. 131)

Örneklerde kullanılan çekim fiil, isim ve yapım sözcük eki -la² olan etkili bir fiil, ayrı bir zarf sıfatından soyut bir sıfat ve -lig sözcük son eki olan bir isim, değerli bir sıfata sahip bir sıfat, bir

sıfat olan bir sıfattır. -ır sözlükbirimi ile fiil, küsdür (mak), sındır (maq), kesdir (mak) fiilleri art, küs, kes etkisiz fiillerden -dır4 ile sözcük eki.

Dolu (çuval) - dol fiilinden gelen -li eki ile sıfat, uzun süredir kelimedede çok sayıda ve miktar zarfı olarak kullanılan kelime kökünden sözcük biçimbirimini artırarak bir zaman zarfı oluşturmuştur.

Komik - tadın adı ve -li sıfatı doğru ek ile oluşturulur ve gul (mak) kelimesi, gul (mak) fiili ve -ush eki ile fiilden oluşur.

Son olarak "yarashigi" kelimesi -sh eki ile yara (mag) fiilinden ve sözlük biçimbirimi ile -iq fiilinden türetilmiştir.

Sonuç olarak, klasiklerimizin eserlerinin zengin bir dil hazinesi olduğunu belirtmek isteriz. Bu hazinede Azerbaycan dilbiliminin her alanının araştırılması için sayısız malzeme bulunmaktadır. Bilhassa klasiklerimizin şiirleri, dilimizin içsel imkânlarından dolayı zenginleşmesi için gerekli örnekleri barındırmaktadır. Özellikle, morfolojik olarak kelime oluşumu daha baskındır. Şunu da belirtmek gerekir ki, klasik şiirimizin dilinde kullanılan lügat ekleriyle oluşturulan kelimeler, özellikle bu biçimbirimler, modern edebi dilimizde olduğu kadar yeni kelime oluşum biçimlerinde de hakimdir.

KAYNAKLAR

1. Azerbaycan edebiyat tarihi. I. cilt. Bakü: 1960.
2. Ceferov S. Müasir Azerbaycan dili. Bakü: "Maarif", 1982
3. Xudiyev N. Azerbaycan edebi dili tarihi. Bakü: "Maarif", 1995.
4. İmadeddin Nesimi. Seçilmiş eserleri. Bakü: 1973
5. M.Fuzuli. Seçilmiş esrleri. Bakü: 1964
6. Ortaçağ Azerbaycan edebiyatı. Bakü: 1979
7. G. Burhaneddin. Seçilmiş eserleri. Cilt III, Bakü, 1980
8. Azerbaycan aşıkları. Bakü: 1979.

9. Halk destanları. Cilt I-II. Bakü: 1975, 1981.

**AZERBAIJAN TÜRKÇESİNİN NAHÇIVAN AĞIZLARI İLE
GAGAUZ TÜRKÇESİNİN ORTAK LEKSİKASI**
**COMMON LEXIC OF GAGAUZ TURKISH WITH NAHCHIVAN
DIALECTS OF AZERBAIJAN TURKISH**

Galibe Hacıyeva

*Doç. Dr. Nahçıvan Devlet Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi Dil Edebiyat
Bölümü, Nahçıvan - Azerbaycan, oguz.haciyeve@gmail.com*

ORCID: 0000-0001-2345-6789

Özet

Azerbaycan Türkçesinin güney grubuna ait Nahçıvan ağızlarının genel Türkçenin düzeyinde karşılaştırılması, çağdaş Azerbaycan edebi dilinin oluşumunda farklı Türk boylarının dil unsurlarının önemli bir rol oynadığını gösteriyor. Nahçıvan ağızlarının Türk dilleri bazında ve eski Türk yazılı anıtlarının dilsel malzemeleri temelinde tarihi yönden araştırılması, çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki mevcut eski Oğuz, Bulgar, Kıpçak, Peçenek, Selçuk, Uygur ve diğer Türk tayfa dil unsurlarının çağdaş Türk dillerinin hepsinde birleştiğini, aynı zamanda Azerbaycan edebi dilinin oluşumunda ve gelişmesinde büyük rol oynadığını gösteriyor.

Karşılaştırmalı diyalektolojik araştırmalardan açıkça görülmektedir ki, zaman-zaman farklı siyasi süreçler sonucunda Türk halklarının ayrılması ve bağımsız bir ulus haline gelmesi, Türk dilinin tüm yapısal-anlamsal sistemi ile birlikte fonetik, leksik ve gramer yapısı üzerinde de belirli bir etkiye sahip olmuştur. Ama yabancı dillerin etkisi altında kalmasına rağmen, etnik adlarla bağımsız dil gibi tanıtılan çağdaş Türk dillerinin hiç biri tarihi köklerinden koparılamamıştır. Aynı şekilde Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin dili çağdaş dönemde artık farklı etnik isimlerle bağımsız bir dil olarak kabul edilse de, bu dillerdeki mevcut dilsel unsurlar, özellikle leksik birimler çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin dilinin ortak bir etnik kökene sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Dil dışı faktörlerin etkisinin sonucu olarak çağdaş Azerbaycan Türkçesinin yazı dili ile Gagauz Türkçesinin fonetik yapısında farklılık bir kadar fazla görünmüş olsa da, Nahçıvan ağızları ile Gagauz dilindeki leksik

birimlerin paralel kullanılması her iki Türkçenin kökünün eski Oğuzca'ya dayandığını gösteriyor: *böyün – bu gün, bitikə - bir tikə, siftə - birinci, ilk, öddək – qorxaq, biyol – bir dəfə, bildir – keçən il, sövkənməy – dayanmaq, ayam-sayam – ara-sıra, mix – mismar, xaliz-xalis, oya-oyalanmaq (gecikmək), çımkir-çımxır (qışqır, azarla), kasavat-kəsavət (üzüntü, sıxıntı), peeda-peyda (aşkar, ballı), çözmək-çözmək (düzəltmək, yoluna qoymaq), toka-toqqa (kəmər), mayhoş-meyxoş (turşabənzər).*

Azərbaycan ve Gagauz Türkçelerinde küçük fonetik farklılıklarla özdeş olan türküler, bayatlar (maniler) ve laylalarda (ninnilerde) aynı dil unsurlarının ortak şekilde korunması, aynı köklü bu diller arasında tarihi bir köprü oluşturarak tarihi mirasın kopmaz bağlarının sağlanmasında önemli etkenlerden biridir.

Anahtar kelimeler: Azərbaycan, Türk, Gagauz, Oğuz, Bulgar, Kıpçak, Peçenek, Selçuk, Uygur, Nahçıvan, ağız, diyalektolojik, fonetik.

Abstract

The comparison at the level of general Turkish of the Nakhchivan dialects belonging to the southern group of Azerbaijani Turkish shows to play an important role of the linguistic elements of different Turkic tribes in the formation of the contemporary Azerbaijani literary language. The historical research in the linguistic materials of ancient Turkish written monuments and on the basis of Turkic languages of Nakhchivan dialects and shows combined in all of contemporary Turkish languages of old Oghuz, Bulgarian, Kipchak, Pechenek, Seljuk, Uyghur having in contemporary Turkish language and the language elements of other Turkish crew, at the same time it shows to play an important role in formation and development of the Azerbaijani literary language.

It is clear from the comparative dialectological studies that the separation of the Turkic peoples and their becoming an independent nation as a result of different political processes from time to time had a certain effect on the phonetic, lexical and grammatical structure of the Turkish language as well as the entire structural-semantic system. However, despite being under the influence of foreign languages, none of the contemporary Turkish languages which were named as independent languages with ethnic names has not been separated from their historical dialects. Like wise, al

though the language of Azerbaijani and Gagauz Turks is now accepted as an independent language with different ethnic names in the contemporary period. The existing linguistic elements in these languages, especially the lexical units prove that the language of contemporary Azerbaijani and Gagauz Turks has a common ethnic origin.

Al though the differences in the phonetic structure of Gagauz Turkish and the written language of contemporary Azerbaijani Turkish as a result of the influence of non-linguistic factors seem to be quite a bit, the parallel use of lexical units in Nakhchivan dialects and Gagauz language shows that the roots of both Turkic languages are based on old Oghuz: *böyün – bu gün* (today), *bitikə - bir tikə* (a piece), *siftə - birinci* (first), *ilk, öddək – qorxaq* (coward), *biyol – bir dəfə* (once), *bildir – keçən il* (last year), *sövkənməy – dayanmaq* (lean on), *ayam-sayam – ara-sıra* (occasionally), *mıx – mışmar* (nail), *xaliz-xalis* (all), *oya-oyalanmaq – gecikmək* (be late), *çımkıy-çımkıy – qışqır, azarla* (to shout), *kasavat-kəsavət – üzüntü, sıxıntı* (sadness, boredom), *peeda-peyda – aşkar, bəlli* (obvious), *çözmək-çözmək – düzəltmək, yoluna qoymaq* (correct, put in place), *toka-toqqa – kəmər* (belt), *mayhoş-meyxoş – turşabənzer* (similar to sour).

The common preservation of the same language elements in the folk songs, bayats (manis) and layla (lullabies) which are identical with minor phonetic differences in Azerbaijani and Gagauz Turkish is one of the important factors in providing the unbreakable ties of the historical heritage by creating a historical bridge between these languages with the same root.

Key words: Azerbaijan, Turk, Gagauz, Oghuz, Bulgarian, Kipchak, Pechenek, Seljuk, Uyghur, Nakhchivan, dialect, fonetic.

Giriş

Son zamanlarda aparılan Türkoloji araştırmalar gündemde olan ortak Türk dilinin mevcutluğu probleminin helli için büyük imkanlar yaratmaktadır. Belirli tarihi olayların sonucunda parçalanmış ve etnik adlarla birbirinden koparılan Türk boylarının tarihen aynı kökten olduğunu kanıtlamak için önce bu boyların dili üzerinde araştırmalar yapmak gerekiyor. Bellidir ki, Türk halklarının soykök birliğini kanıtlayan bir çok tarihi belgelerin önünde dayanan

unsurlardan birincisi ve en önemlisi dil ve bu dilde yaranmış edebi – bedii, aynı zamanda folklor örnekleridir.

Eski Türkçenin fonetik, sözcük ve gramer tabanına dayanan çağdaş Türk lehçelerinde tarihsel-coğrafi ve etnik faktörlere dayalı bazı farklılıklar ortaya çıksa da, bu lehçelerde Eski Türkçenin bir çok özellikleri ortak şekilde korunmaktadır. Günümüzde Eski Türkçenin tarihi izlerini yaşatan Türk dilleri ailesinin Oğuz grubunun Oğuz-Selcuk yarımgrubuna ait olan Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi farklı coğrafyalarda konuşulmasına rağmen, tüm tarihsel özelliklerini ortak şekilde yaşatmaktadır.

Ortak dil özellikleri bakımından Azerbaycan ve Gagauz türklerinin ortak edebi yazıtları ve konuşma dili dikkat çekiyor. Karşılaştırmalı araştırmalar kanıtıyor ki, çeşitli Türk boyları içerisinde fonetik, leksik ve gramer yapısına göre birbirine daha yakın olan Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi öz tarihi değişmezliğini çağdaş devrimizde de korumaktadır. Azerbaycan ve Gagauz türklerinin dilinde çok sayıda söz fonetik şekline ve leksik anlamına göre aynıdır. Bununla yanaşı olarak, Azerbaycan ve Gagauz türkçesinin diyalekt sistemlerinde de uygunluk mevcuttur.

Dünyada bir azınlık toplum gibi tanınan Gagauz Türkleri genelde Moldova'da kompakt bir şekilde yaşasalar da, Ukrayna, Bulgaristan, Rusya ve Türkiye gibi farklı ülkelere de dağılmışlardır. Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak, uzun zamandan beri Slav dillerinin güçlü etkisi altında kalan Gagauz Türklerinin bağımsız bir devlet ve devlet diline sahip olmamasına rağmen, çağdaş Türk lehçeleri ile beraber, çağdaş Azerbaycan edebi dili ve diyalektleri ile de ortak özelliklere sahiptir. Fonetik, sözlük ve gramer yapıları nedeniyle birbirine daha yakın olan Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi sözlüğünün, sözlük birimlerinin tarihsel fonosemantik özellikleri çağdaş dönemde bağımsız dil gibi tanıtılan Azerbaycan ve Gagauz dilleri tarihsel köklerini ve dil birliğini ortak şekilde korumaktadır.

Edebi dilde olduğu gibi, Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin ağız sistemlerinde de bu uygunluk belirgin bir şekilde görülmektedir.

Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinde benzer, aynı zamanda farklı dil özellikleri karşılaştırılarken Türk dillerinin gelişiminde, coğrafi ve toplumsal-siyasi olayların da dikkata alınması gerekiyor. Azerbaycan ve Gagauz türklerinin dili karşılaştırıldığında, bu dillerin aynı zamanda temasda olduğu başka yabancı dillerle de bazı ortaklıklara sahip olduğu unutulmamalıdır. Günümüzde çağdaş Azerbaycan ve Gagauz türklerinin dili bağımsız dil gibi tanınsa da, bu Türk lehçelerinde hem Azerbaycan, hem de Gagauz türklerinin etnogenezinde çok feal rol oynamış eski türk boylarından **Oğuz, Uz, Kıpçak, Pecenek'lerin** dil elementlerinin mevcut olduğunu görüyoruz.

Aynı kökten olan çağdaş Türk dillerinin fonetik sisteminde baş veren ses değişimleri fonetik sistemin uzunmüddetli tarihi tekamül devri ile bağlıdır. Türk halklarının ayrılması ve farklı coğrafyalarda yaşaması dilin tüm struktur – semantik sistemi ile yansıması, fonetik yapısında da etkisini göstermiş ve bağımsız bir toplumun dili gibi tanınmasına neden olmuştur. Etno ve ekstralengüistik etkileşim sonucunda dilde baş veren bu tür değişimler tüm Türk lehçelerinde olduğu gibi, çağdaş Azerbaycan ve Gagauz dilinde de kök ve anlam bakımından aynı olan sözlerin fonetik terkinde ses farklılıklarını ortaya çıkılmaktadır.

1. Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinde aynı anlamlı sözlerde ses farklılıkları.

Türk dillerinin fonetik sisteminde meydana gelen bu tür değişimlerin dilin fonetik sisteminin uzun vadeli tarihsel gelişimi ile bağlantılı olduğu bilinmektedir. Tarih boyunca kitlesel göçler sonucunda Türk halklarının parçalanması ve yabancı dillerin çevresinde bağımsız bir toplum halinde gelişmesi, dilin fonetik yapısında olduğu kadar, tüm yapısal-anlamsal sistemde de önemli değişikliklere yol açmıştır. Çağdaş Azerbaycan ve Gagauz dillerinde

aynı kök ve anlama sahip olan kelimelerin fonetik yapısındaki bu tür değişiklikler çağdaş Türk lehçeleri ve diyalektleri için karakteristik olan [q>k, ğ>k, d>t, i>e, ə>e] gibi belirli ses farklılıkları ile görülmektedir.

<i>Azerbaycan</i>	<i>Gagauz</i>
<i>qor</i>	<i>kor</i>
<i>qürbət</i>	<i>kurbet</i>
<i>qüvvət</i>	<i>kuvvet</i>
<i>çuğundur</i>	<i>çukundur</i>
<i>qapı</i>	<i>kapu</i>
<i>bəd</i>	<i>bet</i>
<i>dərd</i>	<i>dert</i>
<i>bildir</i>	<i>bilder</i>
<i>qismət</i>	<i>kismet</i>

Bellidir ki, akraba dillerde fonetik cehetden farklı olan aynı köklü sözlerde hangi variantın başlangıç ve esas olduğunu söylemek bir kadar zor olsa da, mukayiseli tipoloji tahlille menşece aynı olan sözlerde ses deformasyonlarının başlıca nedenlerini öğrenmek mümkündür. Sözlerin değişme nedenlerinin öğrenilmesi aynı kökten gelen leksik birimlerin türeme şekillerini, hatta akraba dillerdeki leksik – semantik (anlamsal) özelliklerini aşkar etmeğe imkan yaratıyor. Türk lehçelerinde, o cümleden Oğuz grubu dillerinde baş veren fonetik ve leksik değişmeler sonucunda diller arasındaki benzerlik aradan çıkmış olsa da, menşecinin aynılığı ile seçiyelenen bu benzerlikler dilin fonetik sisteminde muhafıza olunmakla, birbirinin aynı olan eski tarihi dil unsurlarının yardımıyla kök birliğini yaşıyor.

Azerbaycan dilinin Nahçıvan ağızlarının çağdaş Gagauz Türkçesindeki mevcut benzer ve farklı dil özelliklerini karşılaştırırken, bu dillerin tarihsel gelişiminde öncelikle sosyo-politik ve coğrafi faktörlerin dikkate alınması gerekir. Çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin buldukları coğrafi bölge ve temas ettikleri farklı yabancı diller göz önüne alındığında, dil dışı faktörlerin etkisi altında her iki dilde bazı farklılıkların olması doğal kabul edilmelidir. Ancak tüm bunlara rağmen, gelenen aşamada Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin dili, farklı etnik veya coğrafi adlarla

bağımsız bir dil olarak tanınmış olsa da, bu dillerdeki mevcut eski dil unsurları çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin dilinin ortak bir soy köküne sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Tüm Türk lehçelerinde, aynı zamanda Oğuz grubu dillerinde çoğu zaman tarihi-coğrafi koşullar ve dil dışı etkiler sonucunda meydana gelen ses değişimleri aynı gruba dahil olan diller arasındaki fonetik benzerlikleri bazen ortadan kaldırmış olsa da, farklı fonetik yapıda aynı anlama sahip benzer kökenli sözlük birimleri her iki dilin köken birliği ile karakterize edilir ve Türk dillerine özgü tarihsel dil birliğini yansıtır. Unutulmamalıdır ki, çağdaş Türk dillerinde sözlerde ses farklılıkları yaratan ana etkenlerden biri de Türk halklarının alfabe sistemi ile ilgili sorundur. Uzun yıllar alfabe meselesi Türk halklarının en ciddi sorunu olarak tarih boyu aynı soy kökten olan dil birliğini engellediği gibi, günümüzde de çok ciddi problem olarak kalmaktadır. Böylece tarih boyunca farklı etnik adlarla bölünen ve farklı coğrafyalarda yabancı dillerin etkisi altında yaşamak zorunda kalan Türk halkları arasında tek bir alfabe sisteminin oluşturulamaması, çağdaş Türk dillerinin fonetik sistemini çok ciddi şekilde etkilemiştir. Bu faktör, yabancı dillerin farklı ses sisteminde telaffuz edilen Türkçe kelimelerin belirli fonetik değişikliklere tabi olduğunu göstermektedir. Çağdaş Türk dilleri arasındaki fonetik farklılığın temel nedenlerinden biri, Türk dilinin ses sistemine ve fonetik yapısına uymayan farklı dillerin alfabe sisteminin farklı tarihsel evrelerde kullanılmasıdır.

Bu açıdan bakıldığında, uzun yıllar Türk halklarından izole edilmiş ve Rus dilinin etkisine maruz kalmış Gagauz Türkçesinin ses sisteminde Azerbaycan dilinden farklı seslerin gözlemlenmesine rağmen, diyalektolojik düzeyde yapılan araştırmalar her iki Türkçedeki sözlerde ortak olan fonetik özelliklerdeki değişimin nedenlerini ortaya koyarak, farklı görünen iki dilin kökeninin aynı olduğunu ve tarihi kök birliğini kanıtlamaktadır.

Tarih boyu Türk halkları arasında vahid alfabe sisteminin yaratılmasına imkan verilmemesi çağdaş Türk dillerinin farklı akustikasına dahil olan sesler sisteminde küçük fonetik değişimlerle müşahide edildiğini gösteriyor. Çeşitli dönemlerde yabancı dillerin alfabeleri esasında yaratılmış Türk alfabeleri Türk dilinin ses sistemine, fonetik yapısına uygun olmadığı için çağdaş Türk dilleri arasında bazı farklılıkların yaranmasına neden olmuştur. Bu nedenle Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin fonetik yapısında

mevcut küçük farklılıklarla ses değişmelerine rastlanmış olsa da, bu dillerin fonetik sisteminin edebi ve diyalektleriyle karşılaştırılması Azerbaycan ve Gagauz dilleri arasında ortak olan fonetik aynılığın değişmeden, sabit kaldığını ve menşe birliğini kanıtıyor.

Azerbaycan dilinden farklı olarak uzun yıllar istikrarlı yazı dilinin olmaması nedeniyle Gagauz dili, yabancı dillerden, özellikle de Rusçadan daha fazla etkilenmiştir. A. Dilaçar ve F. Bozkurt Gagauz Türkçesi üzerindeki yabancı etkilerden söz ederken söz dizimi ve ses düzeni bakımından Gagauz Türkçesinin Romen, Rus, Bulgar ve Yunan dillerinin etkisi altında kaldığını göstermektedirler. [Dilaçar, 1964: s.124; Bozkurt, 2002: s.192]. Nevzat Özkan ise Gagauz Türkçesini vurgunun yerine göre Oğuz grubu Türk şiveleri ve özellikle Türkiye Türkçesi ile Slav dilleri arasında kaldığını belirtmektedir [Özkan, 1996: s.99].

Bazı dil faktörleri dünya dillerinin birinin diğerine etkisinin inkar edilmez olduğunu göstermektedir. Ama, hiç bir dil faktörüne esaslanmadan Gagauz Türkçesinin yabancı dillerin tam etkisine maruz kalması fikri kabul edilmezdir.

Ümumtürkoloji araştırmalar ve Oğuz grubu Türk dilleri, özellikle Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan ağızları ile karşılaştırmalar zamanı belirlenen ortak dil unsurları bu fikirleri tamamen inkar ediyor. Tarihi süreçlerde Türk lehçelerinin bağımsız gelişimi ile bağlı bu lehçelerde yaranmış küçük farklılıklar onları birbirinden ayıran yabancı dillerin etkisinin de yan geçmediğini gösteriyor. Dil üzerinde yapılan ümumtürkoloji araştırmalardan belli oluyor ki, hiç bir yabancı dil baskısı ve etkisi parçalanmış Türk lehçelerini öz kökünden ve tarihi geçmişinden kopara bilmemiştir. Azerbaycan türkçesinin Nahçıvan ağızları ile Gagauz dili üzerinde karşılaştırmalar bu fikri bir daha kanıtıyor ve bu dillerin daha çok eski Türk dili ile bağlı olduğunu gösteriyor.

Ister fonetik, ister leksik – semantik, isterse de gramer özelleklerine göre Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin kökünde ortak dil elementleri dayanmaktadır. Nevzat Özkan bu dil faktörlerine dayanarak “Gagauz Türkçesinin, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ile birlikde, Batı, Güney Batı olarak adlandırılan şiveler arasında yer aldığını ve ağız özellikleri bakımından Balkan Türk ağızlarından olduğunu” – söylemektedir. [Özkan,1996: s.99].

Muharrem Ergin Azerbaycan ve Osmanlı türkçeleri arasında şive ayrılıklarının sebebini Doğu Oğuzcasına Oğuzdışı Türk şivelerinin, bilhassa zaman – zaman kuzeyden gelen Kıpçak unsurlarının yaptığı tesir ile İlhanlılar’dan kalan bazı Moğol izlerini de göstermektedir. [Ergin, 2000, s.15].

Araştırmalar gösterir ki, çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi karşılaştırıldığında en ufak dil farklılıklarının olması bir taraftan yabancı dillerin, diğer taraftan ise Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin etnogenetik yapısında rol oynamış çeşitli Türk boylarının dil ünsürlerinin korunması ile ilgilidir. Yüzyıllar boyunca bağımsız devlet dili olmayan, bütünlükle Türk coğrafyasından izole edilen ve Slav dillerinin baskısı altında dil dışı etkilere maruz kalan Gagauz Türkçesi çağdaş Azerbaycan, özellikle Nahçıvan ağızlarıyla karşılaştırıldığında, her iki dil çok ciddi, ortaklaşa şekilde Eski Türkçenin hem fonetik, hem sözlük-anlamsal hem de gramer olarak tüm yönlerini korumaktadır.

Tarihi nedenlerden dolayı Türk boylarının ortak ve farklı dil unsurları Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin fonetik yapısında daha açık görünmektedir. Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinde akustik fonoloji cehetden ses yapısı ve güçlü seslerin etkisiyle yaranan ses uyumu ve diğer fonetik olaylar ümumtürk dillerine ait fonetik özellik gibi, Türk dillerini yabancı dillerden ayıran önemli unsurlardan biridir. Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü, 23 ünsüz, Gagauz türkçesinde 9 ünlü, 21 ünsüz ses vardır. Gagauz Türkçesinde 9 ünlü sesin olması ile önce F.Zeynalov ⁵ ve F.Bozkurtla ² aynı fikirde olan Pakrovskaya sonradan Gagauz dilinde seslerin akustik durumuna göre 10 uzun ve 10 kısa ünlü olmakla tüm olarak 20 ünlüden söz etmektedir [Пакровская,1964: s.23–25]. Azerbaycan Türkçesinin edebi dilinin fonetik yapısında mevcut uzun ve kısa ünlüler Gagauzca’dan farklı olarak net bir şekilde yazıda gösterilmez. Ama, diyalektlerde ve bölgesel ağızlarda akustik bakımından uzatılmış sesler fonetik transkripsiyon işaretlerle gösteriliyor:

<i>Gagauz</i>	<i>Azerbaycan</i>
amaanet	əməənət

aaç	āc (ağac [ğ] ses düşümü ile)
aalem	ālēm,
maavi	māvi

Küçücük farklılıklar olsa da, tarihi Türk dilinin ses özelliklerini koruyan Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin fonetik yapısında ünlü ve ünsüz seslerin bölgüsünde geçit variantlarının çoğunlukla aynı olması bu dillerin tarihi kökence dil birliğini ortaya koymaktadır. Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin alfabi yapısında küçücük ses farkıyla ünlü ve ünsüzlerin aynı olması ve ses değişmelerinin benzerlikleri ortak bir şekilde çağdaş dilimizde de kullanılmaktadır. Çağdaş Azerbaycan Türkçesi ile Gagauz Türkçesi arasında bazı fonetik farklılıkların gözlemlenmesine rağmen, Eski Türk dilinin fonetik özelliklerini koruyan bu iki Türkçenin fonetik yapısının ünlü ve ünsüz bölgüsünde çoğunlukla aynı olması, bu dillerin kökeninin tarihsel dil birliğini kanıtlayan ana faktördür.

Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi alfabelerinde küçük bir ses farkıyla görülen ünlü ve ünsüzlerin, aynı zamanda ses değişikliklerinin her iki dilde ortak şekilde mevcut olması bu dillerin tarihi etnolengüistik özellikleriyle ilgilidir. Çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin fonetik yapısında var olan olay ve kanunların her biri Türk dilinin tarihi fonetik özelliklerine dayanmakta olup, ses uyumu kesinlikle korunmaktadır.

Arapça ve Farsçadan alınan bazı kelimeler Gagauz dilinin fonetik yapısına uyarlanmış olsa da, bu durum Azerbaycan edebi dilinin aksine olarak, diyalektlerde

daha yaygındır. Bu konuda, çağdaş Gagauz Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan ağızlarında [i>i, ə>a] gibi ses geçişlerinin paralelliği kolaylıkla gözlemlenebilir: *nışan – nışan, bərabər – barabar, qəzəl – qazal*.

Çağdaş Türk dillerinde ve şivelerinde mevcut [a → e, i, ı, u, o], [i → a, e, ı, u], [u → a, ı, ü, o], [e → a, ö, ı, u], [ı → a, i, u], [ü → e, ö, o, u] gibi ünlü ve [b < p], [c < ç], [d < t], [c < j], [g < k], [c < g], [l < n], [m < n], [n < l < m], [v < f], [z < s], [ç < s], [r < l], [h < y], [ç < c < ş < s < ts(u)] gibi ünsüz ses geçitleri Azerbaycan Türkçesinin tüm diyalektlerinde olduğu gibi, Nahçıvan ağızları ve Gagauz dili için de karakteristiktir.

Bu tür ses değişimleri sadece Gagauz Türkçesi ve Nahçıvan ağızlarında değil, Azerbaycan dilinin tüm geçiş lehçelerinde de mevcuttur. A.Valiyev'in belirttiği gibi, modern Azerbaycan dilinin geçiş lehçelerinde ünlü ve ünsüzlerin yaygın olarak bulunması Türk dillerinin tarihi ile bağlantılıdır.

Gagauz Türkçesindeki bu tür ses değişimleri sadece Nahçıvan ağızlarında değil, çağdaş Azerbaycan Türkçesinin bütün geçiş ağızlarında da mevcuttur. A.Valiyev'in belirttiği gibi, çağdaş Azerbaycan Türkçesinin tüm geçiş şivelerinde

ünlü ve ünsüzlerin değişik varyantlarının bu şekilde yaygın olarak bulunması Türk dillerinin tarihi ile bağlantılıdır [Veliyev, 2005: s.73 – 75].

Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan ağızlarında ve Gagauz dillerinde paralel olarak gözlemlenen [b < p], [c < ç], [d < t], [c < j], [q < k], [l < n], [m < n], [n < l < m], [v < f], [z < s], [ç < ş], [r < l], [h < y], [ç < c], [ç < s < ş < ts(u)] gibi ünsüz değişimleri aynı şekilde birçok Türk lehçelerinde, özellikle Bulgaristan Gagauz Türkçesi olmak üzere, Anadolu ve Rumeli ve Balkan Türk ağızlarında da kullanılmaktadır. [Özkan, 1996: c.265].

ünlü

ünsüz

böyük – büyük

kitab – kitap

genc – genç

oyan – uyan

cavab – cevap

ağac – aaç

gözel – güzel

hesab – hesap

gılinc – kılıç

otag – otak

bulud – bulut

guzu – kuzu

garşı – karşı

gan – kan

gara – kara

mabed – mabet

min - bin

M.Şireliyev Oğuz grubu Türk dillerinde, özellikle Tatar, Başkurt, Gagauz ve Azerbaycan Türkçesinde [o → u], [e → ü] gibi ses değişmelerini eski Kıpçak dilinin bir unsuru olarak göstermektedir [Ширалиев, 1965: s.8].

a) ünlülerin değişmesi: [ö>ü; o>u; a>e] *böyük – büyük, gözel – güzel, oyan – uyan, cavab – cevap;*

b) ünsüzlerin değişmesi: [b>p; c>ç; q>k; d>t; m>n] *kitab – kitap, gənc – gənç, hesab–hesap, ağac–aaç, gılinc–kılıç, otaq–otak, bulud–bulut, quzu – kuzu, qarşı – karşı, qan – kan, qara – kara, mabed – mabet, min – bin.*

Türkolojide araştırılmamış diyalektoloji konulardan biri de Türk lehçelerinde mevcut [c] ve [ç] kavuşuk ünsüzlerin diyalekt variantları ve onların başka seslere geçit özellikleridir. Azerbaycan Türkçesinde govuşuk ünsüzlerin olması ve bunları yaratmış fonetik durum, usul hakkında bazı fikirler söylenmiş olsa da, bu seslerin geçit varyantları çeşitli Türk dilleri ile karşılaştırılarak araştırılmamıştır. Bu yüzden de Gagauz Türkçesinin alfabeti yazım kuralları bakımından rus (krill) alfabeti üzerinde kurulduğu için bu dilde [c] ve [ç] seslerinin bazı variantlarının yanlış olarak ruscadan alınması fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden Nevzat Özkan [ç - ts – u] birleşik ünsüzünün genellikle ruscadan Gagauz Türkçesine yansımaları fikrini söylemektedir [Özkan, 1996: s.265].

A.Gurbanov çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki [c] ve [ç] seslerinin iki bileşenli [ç – ts – u]; [c – dj] govuşmasından yarandığını gösteriyor [Gurbanov, 1985: s.75].

Çağdaş devrde çeşitli bölgelerde yaşayan Türk halklarının, özellikle Kuzey ve Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu Irak, Kosova Türklerinin dili üzerinde yapılan diyalektoloji araştırmaların neticesi olarak [c] ve [ç] kavuşuk seslerin çeşitli ve çokvaryantlı [ç – s – ts – u]; [c – ç]; [ç – ş]; [ç – k]; [c – g]; [c –dj]; [c–j] diyalekt özellikleri ortaya çıkmaktadır. Daha çok Nahçıvan ağızları için karakteristik olan Kuzey ve Güney Azerbaycan, aynı zamanda Türkiyenin Anadolu yöresinde daha çok rastladığımız bu sesler Tatar ve Kırgız Türkçesinde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. [ç] ünsüzü en eski çağlardan Öğuz grubu Türk dillerinin fonetik yapısında önemli yere sahiptir. Türk dilinin tarihi fonetik yapısı ve Nahçıvan ağızları ile Gagauz Türkçesinin karşılaştırılması bu dilde [ç] ünsüzünün Rus dilinin etkisiyle bağlı olmadığını gösteriyor.

A.Axundov [ç] ünsüzünün eski kaynaklarda işlendiğini, bu sesin daha sonralar ş – ya geçtiğini gösteriyor [Axundov, 1973: s.80 – 81]. A.M.Şerbak [ç] ünsüzünü [c] sesinin karşılığı gibi başka dillerde onun [ç – ş] varyantlarının olduğunu gösteriyor [Шербак, 1970: s.169]. [ç] sesinin [ş] şekline Nahçıvan, Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu yöresinin ağızlarında raslıyoruz ki, bu da Oğuz grubu Türk dillerinde eski Kıpçak Türkçesinin tarihi izlerinin olduğunu gösteriyor. [ç] sesinin [ş] – ye geçidi A.Caferoğlunun Anadolu yöresinden topladığı folklor örneklerinde olduğu gibi verilmiştir.

Keşdim arpa pişmiye

Eğildim su *işmiye*

Dediler yarın gelir

Ganatlandım *uşmiye* [Çaferoğlu,1995:

s.166]

Azerbaycan ve diğer türk lehçelerinde mevcut [ç < ş] geçidi hakkında H.Mirzade de ilginç bilgiler üzerinde dayanmaktadır [Mirzade,1962: s.52 – 53]. Diyalektlerdeki [ç – ş] hadisesi çağdaş Türk dilleri ile karşılaştırıldığında [ç – ş – ts – u] geçidlerinin çağdaş Azerbaycan ve Gagauz dilleri için de karakteristik olması, bu dillerde eski Oğuz ve Kıpçak türkçesinin ortaklaşa dil özelliği gibi olarak ortaya çıkıyor: *çaşmaq < şaşmaq, üç <üş, çaxmaq < şaxmaq çorba < şorba*.

Nahçıvan ağızlarında [ç –ts – u] sesi ile kullanılan “*çaxmaq, çaşmaq*” gibi sözlerdeki [ç] sesinin Güney Azerbaycan diyalektlerinde [ç < ş] ses geçidi ile kullanılması tarihi etnolengüistik faktör gibi diyalekt özelliğini gösteriyor.

Heyderbaba, ıldırımlar *şaxanda*

Seller, sular şakkıldayıb axanda [Şehriyar,

1981: s.17]

Ses değişiminde birbaşa ve dolaylı geçidlerin olumluğunu gösteren F.Celilov [ç < ş < j] ses geçidinin Türk dillerinin morfonoloji kanununa esasen baş verdiğini, bir sesin başka sese geçidini fonetik hadiselerin karakteri ile bağlı olduğunu göstermektedir. [Celilov, 1988: s.65 – 66].

Araştırmalardan belli oluyor ki, ayrı – ayrı Türk boylarının dil özelliği gibi, değişmelerle gözlemlenen [c – ç] ünsüzleri Türk dilinin sonraki gelişim sürecinde yabancı dillerin, fonetik yapısında (özellikle rus dilinin) iz bırakmıştır. Bu faktör Türk dilinden rus diline geçen bir çok sözlerde [ç] sesinin [ts – u] varyantında açık ve net bir şekilde görülmektedir.

Rus toponimiyasında Tsaritsin şehrinin eski şekli Türk kökenli “sarı” ve “çin” sözlerinin birleşiminden yaranmış (*Tsaritsin//Sarıçin – joltyy ostrov*; [ç – s – ts – u] sözü sonralar Rus dilinin fonetik yapısına uygunlaştırılarak *Tsaritsin* şeklini almıştır. [Ç] sesinin [s], aynı zamanda [ts (u)] sesine geçidinin intervokal pozisyonunda aşkar olduğunu gösteren Serebrennikov [ç – s] variantının Başkurt, Xakaş, Yakut, [ç – ts – u] geçidinin ise Tatar ve Kırgız dilleri için karakteristik olduğunu yazmıştır [Serebrennikov,2002: s.84–85]. Bu ses çeşitli diyalekt variantları ile yanaşı, edebi dil çerçevesinde Azerbaycan Türkçesinde çok möhkem mövgeye sahiptir. Bu yüzden Azerbaycan dilinin diyalektlerinde, özellikle Nahçıvan ağızlarında sözün başlangıcında raslanan [ç – ts – u] seslerinin Gagauz ve Tatar dillerinde müşahide olunması tesadüfi sayılamaz. Araştırmalardan belli oluyor ki, [ç – ş – s – ts – u] ağız farklılıklarının yabancı dillerle hiç bir ilişkisi yoktur ve bu seslerin değişik varyantlarının kökü eski Türk dili ile bağlıdır.

Çağdaş Nahçıvan ağızları ve Gagauz Türkçesi için ortak fonetik özelliklerden biri de ses türemesi, ses düşümü, ses uyumu da eski Türk dilinin milli özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

M.İ.Yusifov Türk diline ait fonetik hadise ve kanunların mahiyetini yabancı dil elementlerinin önceki şeklini değiştirmekle Türk dillerinin ses dizimine uygunlaştırmaktan yana olduğunu göstermektedir. [Yusifov, 1984: s.47]. Sözlerde çift ünlü ve ya ünsüzün yanaşı işlenmesi Azerbaycan Türkçesine uygun olmadığından ister edebi dilde, isterse de diyalektlerde yabancı dillerden alınma sözlere ses ilavesi edildiği gibi, Gagauz Türkçesinde de bu ses türemesini aynı şekilde göre biliyoruz. Ön, iç ve son türemeler Azerbaycan ve Gagauz türkçesi için aynı şekilde karakteriktir. Hem Azerbaycan, hem de Gagauz Türkçesinde ses türemesine yabancı dillerden alınma sözlerde daha çok raslıyoruz.

Çağdaş Gagauz Türkçesi ile ortak fonetik özelliklere sahip olan Nahçıvan ağızlarında sesin türemesi ve azalması ile uyumun yaraması eski Türk dilinin

tarihi fonetik özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Sesin türemesiyle yabancı kelimeleri Türk dilinin ses sistemine uyarlayan bazı türevler, her iki Türkçenin hem sözlü, hem de yazı dili için karakteriktir. Yapılan araştırmalardan da bilindiği üzere eski Türkçede kelimenin başında [r; l; m; n] gibi tiz sesler bulunmaz. Bu nedenle çağdaş Azerbaycan Türkçesinde, özellikle Nahçıvan ağızlarında ve Gagauz Türkçesinde bu seslerden önce ses türemesini Nahçıvan ağızları ve Gagauz Türkçesinde olduğu gibi, bir çok Türk lehçelerinde de görmek mümkündür.

M.İ.Yusifov, ses türemesi, ses düşümü, ses uyumu gibi fonetik olayların yabancı dil unsurlarının önceki şeklini değiştirerek, Türk dilinin fonetik sistemine uyarlamaktan yana olduğunu söylemektedir. Nasıl ki, ünsüz seslerin çiftleşerek yanaşı kullanılması Azerbaycan dilinin akustikasına uygun olmadığından yabancı dillerden alınan birçok kelimeye ses ekleniyorsa, aynı türemeler Gagauz Türkçesinde de görülmektedir. Ön, iç ve son türevler, Azerice ve Gagauz dilleri için eşit derecede karakteristiktir. Nahçıvan ağızlarında gözlemlenen bu tür ses türemeleri hem Azerbaycan, hem de Gagauz Türkçesinde yabancı dillerden alınan kelimelerde en sık görülen fonetik özelliklerden biridir.

Ses türemesi: *rum – urum, lazım – ilazım, recep – irecep, etibar – ehtibar (Az.), ihtibar (Gag.), ehdibar (Nah.).*

Ses düşümü: *yoğurmaq-yourmak (Az.), yurma (qaq.), yourma(Nax.), yoğurt – yuurt (Gag.), yort (Az.), yourt (Nah.), pendir – penir (Az.), pinir (qaq.), pəmir (Nah.), sonra – sora (Az., Gag., Nah.).*

Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi karşılaştırıldığında, her iki dilin fonetik yapısında Oğuz grubu Türk dillerinin özelliği olan asimilasyon, disimilasyon ve sözlerde seslerin yerinin değişmesinin de aynı olduğu görülmektedir.

asimilasyon: *Samanlıklar – samannıklar, dəliqanlı – dəliqanı, onlar – onnar, anlatmaq – annatmak.*

disimilasyon: *murdar – mundar, saralmaq – sararmak, zərər – zərəl.*

yerdeyişme: *ireli – ileri, torpak – toprak, yarpak – yaprak, kirpik – kiprik, körpü – köprü.*

Karşılaştırmalı araştırmalar gösteriyor ki, Azerbaycan dilinin Nahçıvan ağızları ile Gagauz türkçesi arasında sistematik paralellik mevcuttur.

2. Azerbaycan dilinin Nahçıvan ağızlarında ve Gagauz Türkçesinde ortak kelimeler.

Her iki dilde de belirli fonetik farklılıklarla aynı anlam yüküne sahip kelimelerin ortak şekilde mevcut olması bu görüşümüzü kanıtlamaktadır. Azerbaycan edebî dili ile birlikte Nahçıvan ağızları ile Gagauz Türkçesinin karşılaştırılması, tek bir kökten türeyen aynı dil özelliklerinin çok varyantlı diyalektal faktörlerini de ortaya koymaktadır. Bu ise Türkolojide sadece dilbilim açısından değil, aynı zamanda tarihsel etnogenetik açıdan da çok önemli bir konudur. Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi, fonetik ve gramer yapısına göre aynı kökten kaynaklandığı gibi, leksik-semantik özelliklerine göre de Türk dilinin eski tarihi ile bağlı kök birliğini de korumaktadır.

<i>Gagauz Türkçesi</i>	<i>Azerbaycan edebi dili</i>	<i>Gagauz Türkçesi</i>	<i>Nahçıvan ağızları</i>
<i>aac</i>	<i>ağac</i>	<i>delikannı</i>	<i>dəliqannı (qəhrəman, igid)</i>
<i>yılan</i>	<i>ilan</i>	<i>kuduz</i>	<i>quduz (qudurmuş)</i>
<i>duşman</i>	<i>düşman</i>	<i>yayan</i>	<i>yayan (piyada)</i>
<i>kilit</i>	<i>kilid</i>	<i>haydamak</i>	<i>haydamax/haylamak (səsləmək, çağırmaq)</i>
<i>avuç</i>	<i>ovuc</i>	<i>kart</i>	<i>qoca</i>
<i>kız</i>	<i>qız</i>	<i>dadanmak</i>	<i>dadanmaq (alışmaq, davamlı istəmək)</i>
<i>çöşme</i>	<i>çeşmə</i>	<i>ürkmek</i>	<i>ürkmək (qorxmaq)</i>
<i>domuz</i>	<i>donuz</i>	<i>çöz</i>	<i>çöz (aç)</i>
<i>ateş</i>	<i>atəş, od,</i>	<i>xaliz</i>	<i>xalis(tamam, bütün, başdan-ayağa)</i>
<i>büük</i>	<i>böyük</i>	<i>oya</i>	<i>oyalanmax (gecikmək)</i>
<i>dembel</i>	<i>tənbəl</i>	<i>çımkir</i>	<i>çımxır (qışqır, azarla)</i>
<i>karı</i>	<i>qoca qadın</i>	<i>kasavat</i>	<i>kəsavət (üzüntü, sıxıntı)</i>
<i>bacı</i>	<i>bacı</i>	<i>peeda</i>	<i>peyda (aşkar, bəlli)</i>
<i>bayrak</i>	<i>bayraq</i>	<i>çekişmek</i>	<i>çəkişmək (mübahisə etmək)</i>

<i>boru</i>	<i>boru</i>	<i>çözmek</i>	<i>çözmək (düzəltmək, yoluna qoymaq)</i>
<i>şeker</i>	<i>şəkər</i>	<i>toka</i>	<i>toqqa (kəmər)</i>
<i>xoşbet</i>	<i>xoşbəxt</i>	<i>mayhoş</i>	<i>meyxoş (turşabənzər)</i>

Araştırmalardan belli oluyor ki, Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin diyalekt sistemlerinde de ortaklık mevcuttur. Küçük fonetik farklılıklarla aynı semantik yük taşıyan sözlerin her iki dilde mevcudluğu fikrimizi kanıtıyor.

Azerbaycan dilinin Nahçıvan ağzında ve Gagauz Türkçesinde aynı kökten türetilen “*çımırmak/çemkirmek*” leksemi “Eski Türkçe Sözlük”te “*kavga, ihtilaf*” anlamında yer almaktadır.

nin “Gedim Türk lüğeti”nde çekişme, mübahise anlamında ifade eden çam sözü kökünden kaynaklanması ağızlarımız için karakteristik olması bu sözlerin bir menşeden türediğini kanıtıyor. [Veliyeva, 1986: s.59]. Azerbaycan ve Gagauz dillerinin esas fonetik, sözlük-anlamsal özellikleri olarak, diyalektilere ait ortak dil unsurları “*gözümün yaşı dinnməz*”, “*ateş almak*”, “*yas tutmak*” gibi frazeolojik birleşmelerle beraber, poetik dilde, özellikle folklor materyellerinin dilinde daha aydın görülmektedir [Gagauz Halk Türküleri, 2001: s.74].

Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinin esas fonetik, leksik – semantik özellikleri gibi, diyalektilere ait ortak dil elementleri folklor materyellerinin dilinde daha açık görülmektedir. Küçük fonetik farklılıklarla birbirinin aynı olan türküler, mani ve ninnilerde aynı dil ünsürlerinin korunması uzun asırlar boyu Azerbaycan ve Gagauz Türkçesi arasında tarihi köprü yaratmakla varislik bağlarının kırılmamasını temin eden önemli amillerdendir.

Gagauz

Ateşim var, külüm yok,

Azerbaycan

Ateşim var külüm yox,

Bülbül oldum dilim yok,

Yarımnan **çekişeli**

Aalamaktan günüm yok.

Attın beni ateşe

Cızır – cızır yanayım

Bu kadar acılara

Bän nasıl dayanayım [Baboqlu,2004 s.42].

Bülbül oldum gülüm yox,

Yarımnan ayrılalı

Ağlamaqdan günüm yox.

Attın məni atəşə

Cızır – cızır yanarım.

Çəkədirədiyən dərdlərə

Gagauz manilerinde “**çekişeli**”, “**cızır–cızır yanmak**” gibi diyalektizimleri aynı semantik yükü Azerbaycan dilinin Nahçıvan ağızlarında da göre biliyoruz ki, bu sözcüklerin çağdaş Türk dillerinde ve diyalektlerinde ortak şekilde korunması ulu Türkçemizin eski tarihi köklerinden haber vermektedir: **çızdağı çıxmaq; çəkişməsən, bərkiməssən (Nahçıvan)**.

Çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin tarihi dil birliğini kanıtlayan leksik birimler eski kıyafetlerin isimlerine de yansımıştır: *mintənə* (Az.) – *mintan kürk* (Gag.), *tulum* (Az.) – *tulup* (Gag.), *boyn şalı* (Az.) – *boynu şalı* (Gag.), *qayış – kəmər* (Az.) – *kayış – kemer* (Gag.), *yəmən* (Ayaqqabı, Az.) – *yemeni* (Gag.), *fıstan – fıstan* (Az., Gag.), *gərdanlıq* (Az.)-*gerdan* (Gag.) [Гюлю Каранфил, 2009: s.130, 132,-133, 139].

Araştırmalar gösteriyor ki, sadece fonetik ve sözcüksel özelliklerle değil, Gagauz dili de Nahçıvan ağızları çeşitli gramer şekilleriyle de paralellğini korumaktadır. Azerbaycan edebi dilinde, kemiyet kategorisinin mevcut şekli [-lar²] ekinin Gagauz Türkçesinde mevcut [-nar//ner] biçimi aynı şekilde Nahçıvan ağızlarında da kullanılmaktadır: **satannar, alannar, galənnər**.

Oğuz grubu Türk dilleri için karakteristik olan bu tür gramer özelliklerinden biri de [-ağan], [-gan] ekleriyle fiillerden sıfatların oluşmasıdır. Azerbaycan ve Gagauz dillerinin edebi dili için karakteristik olan bu süreç diyalektlerde de görülmektedir: **alışkan//alışqan, direşken//dirəşgən, dalaşkan//dalaşqan** [Oğuz qrupu türk dillerinin

müqayisəli qrammatikası, 1986: s.27]. Gagauz Türkçesinin Azərbaycan Türkçesiyle ortak grammer özelliklerinden biri de, isimlerden sıfat oluşturan [-li, -li, -lu, -lu] ekinin Gagauz dilinde asimile olmuş varyantının Nahçıvan ağızlarında aynı şekilde olmasıdır: *biçimni, kannı, delikanni*.

Çağdaş Anadolu ağızlarında, özellikle Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin Geyikli bölgesinde, Nahçıvan ağızlarında kullanılan birçok ağız kelimesinin aynı şekilde Gagauz dilinde paralel olarak kullanılması, eski Oğuz dil faktörü gibi dikkat çekmektedir: *böyün – bu gün, bitikə - bir tika, siftə - birinci, ilk, öddək – qorxaq, biyol – bir dəfə, bildir – keçən il, sövkən-məy – dayanmaq, ayam-sayam – ara-sıra, mıx – mışmar*.

<i>Nahçıvan ağızları</i>	<i>Gagauz dili</i>
mındar	mındar
xalis	haliz
oyalanmax	oya
çımxırmax	çımkir
kəsavət	kasavet
çayır	çayır
bahalı//pahalı	paalı
yavuklu	yavuklu
çəkişmək	çekişmää
bildir	bıldır
kilit-qıfıl	kilit
qıtlıq-çatışmazlıq	kıtlık
sifət-üz, surət	surat
sıvıx-suyux/-sulu	sıvı
günnüx/-çətir	çadır
qıcırmax//qıcamax	gıcırdatmaa
çuval	çuval

Sonuç

Örneklerden görüldüğü gibi çeşitli dönemlerde yabancı dillerin etkisi altında kalan, ama öz tarihi değişmezliğini ve temizliğini koruyan Azerbaycan ve Gagauz Türkçesinde eski Türk dil elementlerinin ortak şekilde mevcut olması ümütürk dil tarihinin öğrenilmesi için çok büyük önem taşımaktadır.

Azerbaycan dilinin Nahçıvan ağızlarının çağdaş Gagauz Türkçesindeki mevcut benzer ve farklı dil özelliklerini karşılaştırırken, bu dillerin tarihsel gelişiminde öncelikle sosyo-politik ve coğrafi faktörlerin dikkate alınması gerekir. Çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin buldukları coğrafi bölge ve temas ettikleri farklı yabancı diller göz önüne alındığında, dil dışı faktörlerin etkisi altında her iki dilde bazı farklılıklarının olması doğal kabul edilmelidir. Ancak tüm bunlara rağmen, gelinen aşamada Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin dili, farklı etnik isimlerle bağımsız bir dil olarak tanınmış olsa da, bu dillerdeki mevcut dil faktörleri, çağdaş Azerbaycan ve Gagauz Türklerinin dilinin aynı kökten geldiğini ve ortak bir soyköke sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

K A Y N A K L A R

- Axundov A. Azerbaycan dilinin tarihi fonetikasi. Bakı, ADU, 1973.
- Caferoğlu Ahmet. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. Ankara: TDKY, 1995.
- Cəlilov F.A. Azərbycan dilinin morfonologiyası. Bakı: “Maarif”, 1988.
- Dilaçar A. Türk diline genel bir bakış. Ankara: TDKY, 1964.
- Fuat Bozkurt. Türklerin dili. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002
- Gagauz Halk Türküleri. Moldova Respublikasının Bilim Akademisi, Milletlerarası Araştırmalar İnstitutu. Chişinău: Pontos, 2001,S.74.
- Qurbanov A. Müasir Azərbycan ədəbi dili. Bakı: “Maarif”, 1985.
- Гюлю Каранфил. Гагаузская лексикология. Moldova-Комрат: 2009.
- Muharrem Ergin. Türk dil bilgisi. İstanbul: Boğaziçi Yayınları: 2020.
- Mirzəzadə H. Azərbycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962.
- Məhəmədhüseyn Şəhriyar. Aman ayrılıq. Bakı: “Azərnəşr”, 1966.

- Nevzat Özkan. Gagauz Türkçesi grameri. Ankara: TDKY, 1996.
- Nikolay Babaoğlu. Gagəuz manileri, “Gagəuz” kəltür, sanat dergisi, Kişiniyov, Moldova, №39, 2004.
- Oğuz qrupu türk dillərinin müqəisəli qrammatikası. II hissə. Morfologiya. Bakı: “Elm”, 1986.
- Пакровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва: “Наука”, 1964. (Pakrovskaya L.A. Grammatika gagauzskogo yazıka. Fonetika i morfologiya. Moskva, 1964).
- Serebrennikov B.A., Naciyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: “Səda”, 2002.
- Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в Азербайджанском языке. Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент: 1965. (Siralıyev. M.Kıpçakskiye elementı v Azerbaydjanskom yazıke. İssledovaniya po grammatike i leksike tyurkskix yazıkov. Taşkent, 1965).
- Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград: “Наука”, 1970.(Şerbak A.M. Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskix Yazıkov Leningrad: “Nauka” 1970).
- Vəliyev A. Azərbaıcan dilinin keçid şivələri. Bakı: “Elm”, 2005.
- Veliyeva G.G. Azərbaıcan dili dialekt leksikasının etnik təhlilinə dair. Türk dillərinin tarixi dialektologiyası problemləri. Bakı: 1986.
- Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: “Elm”, 1984.
- Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: “Maarif”, 1981.

**GAGAVUZ TÜRKÇESİ İLE KOCAELİ YERLİ (MANAV)
AĞIZLARI ARASINDAKİ PARALELLİKLER**
**PARALLELS BETWEEN GAGAUZ TURKİC AND KOCAELİ
LOCAL (MANAV) DİALECTS**

Doç.Dr., Kenan ACAR

*Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Kocaeli-Türkiye, kenan.acar@kocaeli.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0002-4458-2343

Özet

Bu bildirinin konusu, bir Oğuz grubu Türk lehçesi olan Gagavuz Türkçesi ile aynı lehçe grubundaki Türiye Türkçesinin Kocaeli ağızları arasındaki eş zamanlı ortaklıklardır. Bildiride Kocaeli ağızlarından sadece bu bölgeye ilk yerleşmiş olan, genellikle “Yerleşik Türkmen” kabul edilen ve “Manav” olarak anılan Türk topluluğunun ağızları esas alınacaktır. Bu ağızlar ile Gagavuz Türkçesi arasında diğer ağızlar arasındakilerden çok daha ileri derecede benzerlikler vardır. Çalışmanın konusu, çok dikkat çeken ve daha çok fonetik alanda kendini gösteren bu paralelliklerdir. Çalışmada Gagavuz Türk yazı dilinin ulaşılabilen edebî ürünlerini içeren yazılı kaynaklar ile Gagavuz Türklerinin “Ana Sözü” gazetesindeki dil malzemesi kullanılmıştır. Çalışmaya konu olan paralelliklerden bazıları, kelimelerin eski şekillerindeki bazı ses ve eklerin Türkiye Türkçesi yazı dilinde korunmadığı halde korunması (*taa*: daha, *gözel*: güzel, *aga*: ağa, *diini* = *deyni* : diye), bunun aksine yazı dilinde değişmeyen ses ve eklerin değişmesi (*hangı* = *angı* : hangi, *naştapa* = *naştapa*: maşrapa, *bızaa*: buzağı, *cuvap*: cevap). Türkiye Türkçesi yazı dilinde gerçekleşmeyen büzülme (hece kaynaşması) vb. ses olaylarının gerçekleşmesi (*büün* = *büyün*: bugün, *yurt*: yoğurt) durumlarıdır. Söz varlığındaki bazı kelimelerin yaptığı ilk çağrışım ya da öne çıkan ilk anlamın Türkiye Türkçesindekinden farklı olması da biri yazı dili diğeri ağız olan bu iki Türk diyalekti arasındaki paralelliklerden bir başkasıdır. Her iki diyalekte de “*canavar*” sözünün ilk anlamı vahşi değil “kurt”, “*don*” kelimesinininki alt iç çamaşırı değil, “pantolon”, “*bakır*” sözünün ilk

anlamı ise bir metal türü değil, “su kovası”dır. Bildiride bunlar ve diğer paralellikler ele alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gagauz Türkçesi, Kocaeli Ağızları, “Manav”, Fonetik Paralellik, Semantik Paralellik.

Abstract

The subject of this proceeding is the simultaneous common points between Gagauz Turkic which is one of the Turkic dialects from Oghuz group and Kocaeli dialects of Turkish which are parts of the same group: Oghuz group. In this proceeding, the dialects of the folk who were the first ones to settle in this area, also known as “Settled Turkmens” & called “Manav” will be based on. Between these dialects and Gagauz Turkic there are similarities on a higher degree than other dialects. The subject of this remarkable survey are the parallels which are mostly about phonetics field. In the survey, the written sources of Gagauz Turkic which include reachable literary works and Gagauzian newspaper named “Ana Sözü” are used as lexical material. Some of the parallels that the survey is based on: although some sounds and affixes of words’ did not remain unchanged their former structures, in written Turkish, in Gagauz Turkic and Kocaeli local dialects these words remained unchanged (*taa*: daha, *gözel*: güzel, *aga*: ağa, *diini*= *deyni*: diye), on the contrary, unchanged sounds and affixes in written language has changed in Gagauz Turkic and Kocaeli local dialects (*hangı*= *angı*: hangi, *naştapa*= *naştrapa*: maşrapa, *bızaa*: buzağı, *cuvap*: cevap). Existence of phonetic events which do not happen in Turkish such as contraction etc. (*büün*= *büyün*: bugün, *yurt*: yoğurt). The first association or the literal meaning of some words from the vocabulary being different from Turkish is just one of the parallels between these two Turkic dialects respectively one written one dialect. In both of these dialects the word “*canavar*” does not literally mean savage, but “kurt”, “*don*” does not mean underpants but “pantolon”, the word “*bakır*” does not mean a type of steel, but “su kovası”. In this proceeding these and the other parallels are based on and evaluated.

Keywords: Gagauz Turkic, Kocaeli Dialects, “Manav”, Phonetic Parallelism, Semantic Parallelism

GAGAVUZ TÜRKÇESİ İLE KOCAELİ YERLİ (MANAV) AĞIZLARI ARASINDAKİ PARALELLİKLER

Bu bildiri de bugün çoğunluğu Moldova sınırları içindeki Gagavuz Yeri'nde, bir kısmı da Ukrayna, Türkiye ve Rusya'da yaşayan Gagavuz Türklerinin yazı dili olan Gagavuz Türkçesi ile Türkiye'de Kocaeli iline ilk yerleşen Türk topluluğu olan ve çoğunlukla (başkalarının kendilerine verdiği bir adla) "Manav" olarak anılan yerli halkın konuştuğu ağız arasındaki ortak noktalar ele alınacaktır.

Gagavuz kelimesinin ve Gagavuz Türklerinin kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu Türk topluluğunun adı eski kaynaklarda ve Batıda "Gagavuz", yakın zaman Türkiye türkolojisinde "Gagavuz" şeklinde geçmektedir. Kelimenin kökeniyle ilgili görüşlerden bazıları şöyledir: **Gaga Uz** "Uzların bir boyu/ Kıpçak ülkesinden gelen Oğuz", **Hak Oğuz** "Hakka bağlı kalan Oğuz", **Aga Uğuz** "Büyük Oğuz", **Ganga/Kanga Uz** "Balkaş Gölü civarında yaşayan bir Türk topluluğu", **Kala Uz** "Sınır bekçisi", **Keykavus** "Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'un adından", **Kök Oğuz / Kara Oğuz**.

Gagavuz Türklerinin kökeni ile ilgili görüşler de farklıdır. Kendisi de bir Gagavuz Türkü olan Güllü Karanfil, bu konuda "Gagavuzların dedeleri asirlerlän (kimi bilgilere göre 7. Kimi bilgilere göre 11.) yaşadı Balkannarda, komşuluk etti Tuna Bulgarlarınınan" ifadesini kullanmaktadır. (Karanfil 2013: 197) Tarihçi Akdes Nimet Kurat da Gagavuzların kökeniyle ilgili olarak şöyle demektedir. "(...) Bununla Uz'ların kalabalık bir kitle halinde Peçenek'lerin buldukları yere vardıkları ve 1064 tarihinde de Tuna'yı geçip Bizans'ın Balkan sahasına saldırdıkları biliniyor. Fakat bu Uz hareketi kendileri için tam bir felâketle neticelendi. Uz'lar, ötedenberi en amansız düşmanları olan ve halihazırda Bizans'ın hizmetine giren Peçenek'ler tarafından kitle halinde öldürüldükleri gibi, hastalıktan da pek ziyat vermişlerdi. Bunlardan küçük bir kalıntı Bizans'lular tarafından türlü yerlerde iskân edilmiş ve bir kısmı da galiba bugünkü Dobruca'da kalarak, sonraki Gagavuz'ları teşkil etmiştir." (Kurat 2019: 66-67)

Buna karşılık Harun Güngör, bugünkü Gagavuz Türklerinin birden fazla kaynaktan geldiğini şöyle ifade etmektedir: "Ortodoks

*Hristiyan olan Gagavuzlar, üç ayrı katmandan oluşmaktadır: **Birinci Tabaka:** Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara geçen Hristiyanlaşmış Hun, Bulgar, Hazar, Kıpçak, Oğuz ve Peçenek Türkleri. **İkinci Tabaka:** Müslüman olduğu halde Selçuklu döneminde Keykavus ve (Saint Nikola dedikleri) Sarı Saltuk'un yanında Balkanlara geçerek sonradan Hristiyanlaşan Türkler. **Üçüncü Tabaka:** Osmanlı yönetimi altında yaşanan nüfus hareketleriyle bir araya gelerek bütünleşen Hristiyan Türkler. (Güngör-Argunşah 1991: 4)*

Gagavuz Türklerinin bugünkü durumu hakkında en güncel bilgileri veren Ahmet Bican Ercilasun'dur. Yaşadıkları yer için “Gagavuz yeri dışında Ukrayna, Türkiye ve Rusya’da da Gagavuzlar vardır. Beyaz Rusya, Baltık ülkeleri, Romanya ve bulgaristan’da yaşayan Gagavuzlar ise çok azdır” dedikten sonra 187.057 olarak verdiği toplam nüfusun (2014 sayımına göre 126.010 kişilik bölümünün Gagavuz Yeri (Moldova)’da yaşadığını kaydetmektedir. (Ercilasun 2020: 4).

Bu çalışmada karşılaştırılan iki unsurdan biri de Kocaeli’de yaşamakta olan, literatürde bulunmasa da halk arasında “Manav” olarak bilinen yerleşik (diğerlerine nazaran çok daha eski dönemlerde bölgeye yerleşmiş olan) Türklerin ağzı yani yerel konuşmasıdır. Gagavuz Yeri dışında yaşayan Gagavuz Türkleri bulunduğu gibi Türkiye’nin Kocaeli dışında Bursa, Sakarya, Balıkesir, Eskişehir gibi başka illerinde yaşayan Manavlar da vardır. “Manav” teriminin kaynağı hakkında da bir mutabakat yoktur. Çoğunlukla Orhan Gazi zamanında bölgeye yerleşmiş olan Türkmenleri ifade eden bu adın sonradan gelenler tarafından verildiği, kendilerinin sonradan bunu benimsediği kabul edilmektedir. “Manav” olarak anılanların bu kelimeyi izahı, “Saraya yakın olduğu için Osmanlı sarayının sebze meyve ihtiyacını karşıladıkları için” kendilerine bu adın verildiği şeklindedir. Ancak bu ve benzeri izahlar, bölgeden uzakta (söz gelimi Eskişehir’de) olup aynı adla anılanları kapsamadığı için halk etimolojisinden öteye geçmemektedir. Işıl Altun, Manavları ve “Manav” kelimesini kapsamlı olarak irdelediği makalesinde (Altun 2005:127-136) buna benzer görüşlerin yanında akademik çalışmalardaki çeşitli izahları da değerlendirmektedir.

Bilindiği gibi Gagavuz Türkçesi Batı Türkçesi ya da Oğuz Grubu Türk lehçeleri arasında yer almaktadır. Türkiye Türkçesi de aynı gruba mensuptur. Dolayısıyla Türkiye Türkçesi ağızlarından biri olan Manav ağızları da aynı gruba girmektedir. Her ikisi de Oğuz Türkçesine dayanan bu iki diyalektin benzerlikler taşıması beklenen bir durumdur. Ancak Gagavuz Türkçesi yazı dili ile Türkiye Türkçesi yazı dili arasında çok fark vardır. Gagavuz Türk yazı dilinin Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan bulunmayan (çoğu da genel Oğuz özelliklerinin dışına taşan) pek çok özelliğinin Kocaeli Manav ağızlarında kendini göstermesi ilgi çekicidir. Bunda Gagavuz Türkçesinin çeşitli sebeplerle Osmanlı yazı dilinden etkilenmemesinin önemli rolü olmalıdır. Harun Güngör bu faktörü Kowalsky ve V.Drimba'ya dayanarak “*Gagauzların Hristiyan olmaları, Gagauz türk diyalektini edebî Türk dilinin tesirinden koruyup kendi iptidaî saflığını muhafaza etmeyi mümkün kılarken...*” ve Ciachir ile Besarabiela'yı kaynak göstererek “*Gagauzlar, Osmanlılarla kültürel ilişki kurmamış, Osmanlı alfabesini öğrenmemiş ve Osmanlı yazılı edebiyatını okumamışlardır*” (Güngör-Argunşah 1991: 15) cümleleriyle ifade etmiştir.

Sözü edilen özellikler bu çalışmada şu başlıklar altında ele alınacaktır:

1. Ortak Ses Özellikleri
2. Ortak Arkaik Unsurlar
3. Semantik Ortaklıklar
4. Ortak Söz varlığı
5. Morfolojik Ortaklıklar

Çalışmadaki dil malzemesinin kaynakları şunlardır:

Gagavuz Türkçesi İçin: Türkiye'den Harun Güngör ve Mustafa Argunşah'ın ortak çalışması, Nevzat Özkan'ın iki farklı yayını, Gagavuz bilim insanı Güllü Karanfil'in Türkiye'de yayımlanmış bir eseri ve Gagavuz Yeri'nde yayımlanan Ana Sözü gazetesinin 2012-2016 yılları arasındaki sayılarındaki (haber niteliğinde olmayan) edebî metinler kullanılmıştır. Metinler, gazetenin Muhammet Mustafa

Kaya'nın "Gagauz Türkçesinin "Ana Sözü" Gazetesindeki Söz Varlığı (2012-2016)" adlı yüksek lisans tezinin ekler kısmında bulunan nüshalarından seçilerek taranmıştır.

Türkiye'de Kocaeli Manav Ağızları üzerinde basılı ağız metni bulunmadığı için bölge ağızları üzerinde yapılmış tezlerdeki metinler taranmıştır. Söz varlığı konusunda bunların yanında Işıl Altın Kandıra Türkmenlerinin geleneklerini, Ali Aktaş'ın ise Manavları konu alan kitapları da kullanılmıştır.

Gagavuz Türkçesi ile Kocaeli Manav ağızları arasındaki paralellikler şunlardır:

1. ORTAK SES ÖZELLİKLERİ:

Bu özelliklerin önemli bir kısmı Rumeli ağızları ile Kocaeli Manav ağızlarının ortak özelliği olmakla beraber bu kapsama girmeyen, diğer Anadolu ağızlarında da kısmen görülebilen ses özellikleri de vardır.

Rumeli ağızları ile ortaklaşan ses özellikler şunlardır:

1. İlk hecede o/ > u ve ö > ü daralmaları. Bunların önemli bir kısmı **oğ > uu, ov > uu, öğ > üü ve öy > üü** şeklinde gerçekleşerek erime, yutulma ve büzülme gibi ses olayları sonucunda uzun ünlüler türetmektedir. (Olabildiğince aynı kelimeler seçilmiş, Gagavuz Türkçesi için GT, Kocaeli Manav ağızları için KMA kısaltmaları kullanılmıştır.)

GT (HGMA-71,101,309) suvan : suvan **KMA** (KSSk); **GT** (DY) düümesinner : düğüş **KMA** (KTK); **GT** (HGMA-60) buar : buğdu **KMA** (KBİB1); **GT** (GK-78) küüde : küüde **KMA** (KSSk); **GT** (AİK1) üülenä : üülene **KMA** (KKN).

Bunlara a/ > u/ değişmesi de eklenebilir: **GT** (HGMA-172) bubam : bubam **KMA** (DTO, KSSk, KGS); **GT** (AİK1) bubasına : bubası **KMA** (KSSp).

2. İlk hecede e/ > i/ daralması. Bu daralma da çoğunlukla **ey/ > ii** veya **ek >> ii** şeklinde uzun ünlü türeterek gerçekleşmektedir:

GT ingem : yingesi **KMA**

GT piinir, siirettmäâ, iişi

KMA biyenmedim, diizejij

Gerek ilk maddedeki ö/>ü/ gerekse ikinci maddedeki e/> i/ ses değişimleri, kelimedede aslı olarak bulunan ya da k>g>ğ>y akıcılışma sürecinin sunucunda ortaya çıkan y sesinin ünlüleri daraltıcı etkisine bağlanabilir. Ancak görüldüğü gibi bazı o > u ve ö > ü daralmalarını bu daraltıcı ünsüzün etkisine bağlamak mümkün değildir. Üstelik bazı ortak ünlü daralmaları, herhangi bir erime olayına bağlı olmadan da gerçekleşmektedir:

a/ (> o/) > u/ : **GT** buba : buba **KMA**

o/ > u/ : **GT** suvan: suvan **KMA**, **GT** buvaz : buvaz **KMA**

ö/ > ü/ : **GT** süütlär : züvüt **KMA**

Herhangi bir etken olsun ya da olmasın ilk hecede gerçekleşen bu ünlü daralmaları, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar ve Başkurt Türkçelerinin karakteristik ses özelliklerinin ortak özelliğidir. Bu durumu Mustafa Öner “*Çağdaş Türk lehçelerinden yine sadece Tatarca ve Başkurtçaya ait bu düzenli ses gelişmesi ile arka damak ‘o’ ünlüsü ile ön damak ‘ö’ ünlüsü daha kapalı ve dar telaffuz edilir*” şeklinde ifade ederek kol > kul, öpke > üpke “akciğer; öfke” vb. örnekleri vermektedir. (Öner 2007: 692) Bu durum, her ne kadar Oğuz grubuna mensup olsalar da bu çalışmaya konu olan her iki diyalekt üzerinde de bir Kıpçak etkisinin olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Güllü Karanfil, Baskakov’un Gagavuz Türkçesini yaşayan Türk lehçeleri arasındaki yerini “Oğuz grubunun Oğuz Bulgar Alt Grubu” olarak belirlediğini ifade etmektedir. (Karanfil 2013: 190) Volga Bulgar Türklerinin yaşadığı coğrafyanın bugünkü üç sahibinden ikisi iki Kıpçak Türk boyu; yukarıda sözünü ettiğimiz iki lehçenin konuşurları olan Kazan Tatar Türkleri ve Başkurt Türkleridir.

Harun Güngör’ün Gagavuz Türkçesinin oluşumu ile ilgili olarak Agop Dilaçar’dan naklettiği şu bilgiler de bu lehçede Kıpçak unsurlarının bulunmasını açıklar niteliktedir: “*Yaşayan Türk diyalektlerinden biri olan Gagavuz Türkçesi, Baskakov’a göre Oğuzcanın ayrı bir kolu olarak, Hazar Denizi’nin kuzeyinden ,*

Karadeniz'in kuzey kıyıları ve Güney Rusya Bozkırları boyunca batıya doğru göç etmiş, Tuna'nın aşağı bölgelerinde yerleşmiş, hatta Makedonya'ya kadar uzanan bölgelerde yaşayan Gagauz Türkleri tarafından konuşulmuştur. Gagauzlar Hazar Denizi'nin kuzeyinde Oğuz kütlesinden ayrıldıktan sonra dilleri Bulgar-Kıpçak asıllı kelimelerle karşılaşmış, şimdiki yurduna yerleştikten sonra da oraya ulaşan Osmanlı Oğuzcası ile teması sağlamış, kısmen de onunla asimile edilmiştir. Gagauz Türkçesi bir taraftan Osmanlıca, diğer taraftan Bulgar Türkçesi, Kıpçakça ve Karaimce ile benzerlikler göstermektedir.” (Güngör-Argunşah 1991: 15)

Gagavuz Türk yazı dili ile Kocaeli Yerli (Manav) ağızlarının ortak özelliklerinden diğer ağızlarda da görülebilen ve yaygın olan bazıları şunlardır:

1. **a/ > e/ :** **GT** (HGMA-283) tene : téne **KMA** (İÇÇ, DÇİ, KSSk, KTK, KKK); **GT** kirez (GK-96, HGMA-138, EM), lüzger (GDS1); **KMA** eskellik (KKN), miseefir (KTT).

2. **e > a :** **GT** (HGMA-127) başçada (< bahçede) : baççası (< bahçesi) **KMA** (KrEE); **GT** (HGMA-328) acamı (< acemi) : acamalaadan (<acemilerden) **KMA** (KSSk); **GT** (HGMA-354, NÖ1-284, MLK) barabar (<beraber) : barabar (KDİDİ) / barabaa (DTO, KKN) **KMA**

3. **i > ı :** **GT** (NÖ2-166) birazdan : biraz **KMA** (DTO, KSSk); **GT** (HGMA-212, NÖ1-318, NÖ2-154, ME-2, GDS1) nışan : nışan **KMA** (DKN, KKN); **GT** vakit (HGMA-290, NÖ2-151, ME-1, PGY, GDK2, TZ1) , zından (NÖ2-165); **KMA** cıngan (KrEE) , aksılık (KKN).

4. **u > ı :** **GT** (HGMA-305) çıbını : çıbık **KMA** (KBİBİ); **GT** (GK45, HGMA-65,90; NÖ1-315, TZ2) yımırta : yımırta **KMA** (DÇİ, İÇÇ, KSSk, KYS); **GT**: bızaa (GK-39, HGMA-285), yımışak (PGY); **KMA** : armit (İÇÇ), hamır (KSSk).

Bunların dışında aşağıdaki bazı ünlü değişimleri de her iki diyalekte sınırlı sayıda örnekte görülmektedir:

1. **e >> u :** **GT** (GK-135,136,223, HGMA-203, NÖ1-344, EM); cuvap : cuvap **KMA** (AA).

2. **i > u :** **GT** (HGMA-111) Macur : maacurlaadan **KMA** (DÇÇ).

3. **ö > o : GT** (DY) traktor : tirektollarınan **KMA** (İÇÇ).
 4. **u > ü : GT** bütün (< bugün. GK-190,195, HGMA-220, NÖ2-166, MLK, YK, EE) / bütün (HGMA-127) : bütün (< bugün) **KMA** (KSSk).
 5. **ü > u : GT** (HGMA-121, GK) duşman : duşman **KMA** (KSSk); **GT** (NÖ2-160) zulum : zulum **KMA** (KSSk).
 6. **Ünlü Kısalması : GT** (HGMA-354, NÖ1-284, MLK) barabar (<beräber) : barabar (KDİDİ) / barabaa (DTO, KKN) **KMA**; **GT** (HGMA-283) tene (< täne) :: tene **KMA** (İÇÇ, DÇİ, KSSk, KTK).
- Gagavuz Türkçesi ile Kocaeli yerli (Manav) ağızları arasında görülen paralelliklerden ünsüzlerle ilgili olanlar (ortak ünsüz değişimleri ve ünsüz olayları) ise şunlardır:
1. **c > ç : GT** (GDK1) pençeredän : pençireden **KMA** (KTT); **KMA**: tençire (KPP).
 2. **d > t : GT** (NP) betva : bétTava (<beddua) **KMA** (DKK); **GT** (NÖ2-161) tefferime : tevter (<defter) **KMA** (DKN).
 3. **VfV > VvV : GT** (DY) kavasına : kavasını **KMA** (KSSp)
 4. **VğV > VvV : GT** (HGMA-71,101,309) suvan : suvan (KSSk) /sovan (KavAv) **KMA**; **GT** (HGMA-339) düven : düveedi **KMA** (KSK)
 5. **ğ > y : GT** (HGMA-283) boyday : bıyday (KSSk, KGS) / buyday (KGS) /buydeyi (İÇÇ) **KMA**
 6. **h > f : GT** (NÖ1-288) sarfoş : sarfoşlaa **KMA** (İDS)
 7. **m > n : GT** (GK-67) naştrapa : naşrapa (IA) / naştapa, naştıraba (AA) /naştapa **KMA**; **GT** (HGMA-232,288, NÖ2-154, GDK2) şindi : şindi **KMA** (İDS, KrEE, DÇÇ, KGS).
 8. **#s > #z : GT** zümbül (HGMA-103,194), zümbüllü (HGMA-93); **KMA**: zalata (KSSk), zebze (İÇÇ), zelvi (DKK), zövüt (DKK), züvüt (KSSk).
 9. **VtV > VdV : GT** (NPK) unuduldu : unudiya **KMA** (KTK); **GT** işidildi (GDK1), sırdarak (HGMA-307); **KMA** uzadısiy (DKN), südü (KGS).

10. #z > #s : **GT** sincirlerinnen (HGMA-81, NÖ1-304) : sincillerinen (<zincirlerle) **KMA** (KTK)

11. **Erimeler** : **ğ** > **Ø** : **GT** (GK-156) üürenmää : üürendim **KMA** (KDöDö); **GT** (YK) baalı : baalaasıñ **KMA** (DKK); **GT** (GDS1) duuma : duuru **KMA** (KSSk); **h** > **Ø** : **GT** (siftah; HGMA-260,274, EE) sefte : sivtaa **KMA** (İSS); **k** > **Ø** : **GT** üüsek (GK-157, HGMA-99,244; NÖ1-331, NÖ2-164, GDS1) / yüüsekten (HGMA-85) : yüüsek **KMA** (KTK, KDİDİ); **GT** (GDK2) üüsürdü : öösürüyodum **KMA** (KDİDİ); **l** > **Ø** : **GT** (HGMA-80,214) nası : nası **KMA** (DKN, KSSk, KSSp, KSSp2, KGS, KAKKAK); **r** > **Ø** : **GT** (HGMA-298) gidêê gidêê : gideedi **KMA** (KKSk); **v** > **Ø** : **GT** (NÖ1-317) kuusunar: guudulaa **KMA** (KSK); **y** > **Ø** : **GT** (GK-78) küüde : küüde **KMA** (KBİBİ); **GT** (GK-39,96,135) siirek : siirek siirek **KMA** (KDİDİ).

12. **Ünsüz Türemesi**: # **Ø** > # **h** : **GT** hambar (HGMA-17) : hambarda **KMA** (DÇÇ); **GT** (HGMA-162). helbet : helbet **KMA** (KSK); **GT** hayva (HGMA-194); hoytuk **KMA** (İDS).

13. **Ünsüz Tekleşmesi**: **vv** > **v** : **GT** (ME-1) evel: eväl **KMA** (KrEE); **GT** (EM) kuvet : guvatlı **KMA** (KSSk, KSSp).

2. ORTAK ARKAIK UNSURLAR

Ğagavuz Türkçesinde de Kocaeli Manav ağızlarında da Türkiye Türkçesinin yazı dilinde bulunmayan bazı eski unsurlar mevcuttur. Bazı ses ve kelimelerin ya ilk şekilleri ya da onlara yakın biçimleri kullanılmaktadır. Bunlara iki grupta ele almak mümkündür:

1. Türkiye Türkçesinin yazı dilinde korunmayan ünlü ve ünsüzler. Bunların bir kısmı Türkiye Türkçesi yazı dilinde değişime uğramıştır. Bir kısım ünlüler de orta hece vurgusuzluğundan dolayı düşmüştür. İnceleme konumuz olan iki diyalekte sözü edilen değişme ve düşmelerin gerçekleşmediği biçimler kullanılmaktadır. Korunan ünlüler şunlardır:

ı : **ı** : Bir kelimedede görülmektedir. Eski Türkçe “apa eçi” (apa : ağabey/büyük + eçi: ağabey/ amca) veya “aba ece”/ “aba aç” (aba: baba + ece/aça: ağabey) den gelen (Gülensoy 2007) “amca” kelimesinin Türkiye Türkçesinin yazı dilinde düşen orta hece ünlüsü, her iki

diyalekte de varlığını sürdürmektedir: **GT** amıca (NÖ1-305) / amuca (AİK2) : amıca **KMA** (DKP, DKK), amıcamın (KrEE), amıcamım (KKN), amıcanıy (KYS)

i : i : Köktürçe bazı kelimelerde (ve bu arada “yi-“ fiilinde) kök ünlüsü olarak bulunan (Ercilasun 2016: 730) ve zaman içinde kademeli olarak genişleyip (i / > é > e) Türkiye Türkçesi yazı dilinde e’ye dönüşen i sesi, her iki diyalekte de genişlememiştir: **GT** imez (HGMA-66) / yimes (HGMA-82) : yirse (DKN), yidiriläadi (KrEE) **KMA**

Öte yandan yazı dilinde vurgusuzluktan dolayı düşen bazı i’ler, hem Gagavuz Türkçesinde hem de Kocaeli Manav ağızlarında varlığını korumaktadır: **GT**: titirer (GDS2); **KMA**: beñizemez (KSK) vb.

ö / : ö / : Bazı kelimelerin eski şekillerinde aslı veya geçiş ünlüsü olarak bulunan ve Türkiye Türkçesinde daralarak ü’ye dönen eski ö’ler, iki diyalekte de geniş biçimleriyle kullanılmaktadır. Bunlardan biri, Türkiye Türkçesi yazı dilinde “güzel” biçiminde kullanılan “gözel” kelimesidir. **GT** (GK-131,155, HGMA-93,141,157, NÖ1-285, NÖ2-156, ME-1, NP, DY) : gözel : gözel (DKN), gözellere (KSSk) **KMA**. Diğeri ise Eski Türkçedeki “*yori-”tan gelen (Gülensoy 2007 “yürü-“ fiilidir. Her iki diyalekt, kök ünlüsünün geniş ara şekli olan ö’yü sürdürmektedir: **GT** (HGMA-122) yürüyün : yürüdük **KMA** (KSK).

u : u : Her iki diyalekte de orta hece vurgusuzluğuna direnen ve düşmeyen u ünlüleri mevcuttur: **GT** (DY) : yumuruk (<yumur-uk); dokuzan (< tokuz+on): **KMA**.

Türkiye Türkçesinin yazı dilinde değişen bazı ünsüzler de Gagavuz Türkçesinin yazı dili ile Kocaeli yerli (Manav) ağızlarında eski şekillerini korumaktadır. Sadece (“ağabey” anlamındaki) bir kelime sızıcılığa gerçekleşmemiştir: **VğV** : **Vğ V** : **GT** (GK-133) ağa : ağa **KMA** (KrEE, KSSk, KKN) . Sınırlı sayıdaki kelime Oğuz sahası kelime başı ötümlüleşmesi gerçekleşmemiştir: **#t** : **# t** : **GT** (HGMA-92,164, EE, MHK, DY) taa : taa **KMA**(DKK) (< ET takı: daha. Gülensoy 2007); **GT** (HGMA-88, 295) tolu (: dolu.Yağış türü olarak.) / toluya (NÖ1-302).

2. Bazı kelimeler her iki diyalekte de eski şekline yakın biçimde kullanılmaktadır. Bunlardan biri yukarıdaki örnekler arasında yer alan

“taa” kelimesidir. Diğer iki kelimedenden biri, Türkiye Türkçesi yazı dilinde “hangı” kelimesine evrilmiş olan Eski Türkçe “kangı” sözüdür. Kelimenin inceleme konusu iki diyalektteki şekilleri, ilk şekline daha yakındır: **GT** angı (GK-133,223, NÖ1-315, EE) / angısı (HGMA-265) : hanğı (KSK) / hanğısı (İÇÇ) **KMA**.

Diğeri, Türkiye Türkçesi yazı dilinde hiç kullanılmayan, kendisinin yerine “diye” sözünün tercih edildiği bir son çekim edatıdır. Kelimenin her iki diyalektteki biçimleri Köktürçedeki “tiyin” sözünü (Ercilasun 2016: 716) çağrıştırmaktadır: **GT** deyni (GK-96, HGMA-203,332, NÖ1-317, NÖ2-155, ME-1) / dein (HGMA-241) : diini (KSSk, KTK)/ deni (KGS, KKB) / dééni (İÇÇ) **KMA**.

3. SEMANTİK ORTAKLIKLAR

Bazı kelimelerin Türkiye Türkçesinde bulunmayan veya birincil olmayan anlamları hem Gagavuz Türkçesinde hem de Kocaeli Manav ağızlarında mevcuttur veya birincil anlam olarak öne çıkmaktadır.

Bunlardan biri “**bakır**” kelimesidir. Bu kelimenin her iki diyalekte de mevcut olan “*su kovası*” anlamı, Türkiye Türkçesi yazı dilinin ilk başvurulmuş sözlüğü olan TDK Türkçe Sözlük’te yoktur. Bu sözlükte kelimeye verilen iki anlamdan biri bir element adı, ikincisi ise “bu elementten yapılmış” olan anlamı yani sıfat anlamıdır. Oysa Gagavuz Türkçesi ve Kocaeli Manav ağızlarında sözünü ettiğimiz su kabı her ne kadar çoğunlukla bakırdan yapılmış olsa da bu elementten yapılmış olma şartı yoktur. Başka bir metalden yapılmış olsa bile dışarıdan su taşımaya yarayan her türlü su kovasına “bakır” denmektedir. Bu anlam Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü’nde “Bakraç, kova, helke” biçiminde mevcuttur.

Bu bildiri için taranılan metinlerde kelimenin “su kovası” anlamında kullanıldığı ifadelerden bazıları şunlardır: **Gagavuz Türkçesi**: ... *bakırları* alıp suya gider. (HGMA-255), al *bakırları*, Git Tuna’ya suya (NÖ1-286); **Kocaeli Manav Ağızları**: Gurşunu da géne bi suya, alırım suyu bi yarım yénice *bakır*. (KSSp) *Bakırları* doldurulaa (KTT), Gelin herkesiy *bakırını* dolduruveri. (KTT), Bakır / Bakraç : Su ve değişik sıvıları taşımaya yarar kulplu, genellikle bakırdan yapılmış kap. (AA).

“**Canavar**” kelimesi, her iki araştırma alanında da “*kurt*” anlamında kullanılmaktadır. Bu anlam TDK Türkçe Sözlük’teki altı anlamın içinde dördüncü sırada bulunmakta ve *hlk* kısaltmasıyla halk ağzına mal edilerek verilmektedir. Bilindiği gibi sözlükçülükte kelimelerin anlamları akla geliş sırasına, bir bakıma kullanım sıklığı (frekans) göre sıralanmaktadır. İnceleme konusu iki diyalektteki “*kurt*” anlamı, standart Türkiye Türkçesinin yazı dilinde yoktur.

Bu anlamın inceleme konusu iki diyalektteki kullanım örnekleri şunlardır: **Gagavuz Türkçesi:** (kurt: GK-111), Canavar koyunnara takındı (HGMA-65), Toplanmışlar canavarlar o aacın altına da başlamışlar ulumaa. (NÖ1-297); **Kocaeli Manav Ağızları:** Seniğ sığırı *canavar* yidi bi géce dédílee (KSSk), İşte goynarı gaybettimiz işte o. Yalınız *canavara* çok yidirdik. (KSK), Canavar: Kurt (AA).

“**Çember**”, Gagavuz Türkçesinde ve Kocaeli Manav ağızlarında “*küçük başörtüsü*” anlamında kullanılır. Bu anlam, TDK Türkçe Sözlük’te yedi anlamın içinde “Yazma, yemeni, başörtüsü” biçiminde beşinci sırada gelmektedir. Dolayısıyla standart Türkiye Türkçesinde öncelikle bu anlamda kullanılmadığı söylenebilir.

Kelimenin inceleme alanlarında bu anlamda kullanıldığının delilleri şunlardır: **Gagavuz Türkçesi:** Mavi *çömbere* maşalla,... (HGMA166), Şundan sora Gagauzlar giyinermişler uyâr çiftçiye-dimi ruba, çarık, gölmek, kalpak, kuşak; karılar: fistan, kofta, *çember*. (NÖ1-295), Kızçaazın birisini yapêrlar gelincik: suratı kısa bir duvaklan yada çemberlân saklı, yada tepesine sade bir çembere koyêrlar. (TZ2); **Kocaeli Manav Ağızları:** Bi *çembere* bi kése işte, orda bigaç yaalık oludu, basma parçası oludu; bunnara güleş dutaadık. (KSSk), Şurdan da bi pullu *çember* sarılı mıdı saña! (KKN), Verilecek hediye, *çember*, eskiden gömlek, don, onları ayırılaa kaç... (KTT), Yirmi tene gadan beyaz *çember* koydumdu, topunla götdük. (KBİBİ), **Çember:** Tülbent (bir çeşit başörtüsü), yazma (AA).

“**Dağ**”, Türkiye Türkçesinin yazı dilinde tepeden büyük coğrafi yükselti anlamında kullanılır. Gagavuz Türkçesinde ve Kocaeli Manav ağızlarında ilk akla gelen anlamı ise “orman”dır. Bu anlam TDK Türkçe Sözlük’te yoktur. Derleme Sözlüğü’nde kelimenin bu anlamıyla Kocaeli Kandıra ve Rize Ardeşen’de kullanıldığı kaydı vardır.

Bu çalışmanın inceleme alanındaki örnekleri şunlardır: **Gagavuz Türkçesi:** Kemeñeci gitmiş *daadan* odun getirmêe (HGMA-279), *Daaya* gider yalın gibi, küve gelir gelin gibi (Bilmece. Cevabı: Balta; HGMA-97); **Kocaeli Manav Ağızları:** *Dağa* oduna gidiyomuş, odun kesmee ((DKK), Havaşerifinen ikimizi *dağa* odun késmee götürüdü. (KTK), *Davdan* odun getiridim, yıkaadım köve (KÇkÇk), *Davda* odun kesdim, burdan geliken (KBğBğ).

“Don” kelimesine TDK Türkçe Sözlük’te genel anlamda “giysi” ve “vücudun belden aşağısına giyilen uzun veya kısa iç giysisi, külot” anlamı verilmiştir. Gagavuz Türklerinde ve Kocaeli Manavlarında bu kelime “kaba şalvar” anlamında kullanılmaktadır. İç değil dış giyimin bir parçasıdır. Derleme Sözlüğü’nde Afyon, Isparta, Tokat ve Hatay’da kelimenin buna yakın “pantolon” veya “şalvar” anlamında kullanıldığı kaydedilmektedir.

Gagauzlarda ve Kocaeli Manavlarında kelimenin bu anlamda kullanım örnekleri şunlardır: **Gagavuz Türkçesi:** *don*: pantolon (GK-114), *donnarı* da yama yama üstüneymiş (HGMA-341); **Kocaeli Manav Ağızları:** Bende de incecik bööle *don* vaa. Cayır cayır *donumu* yırtıdım. (KSSk), Verilecek hediye, çember, eskiden gömlek, *don*, onları ayırılaa kaç... (KTT), Buna deeleedi çöp bezi. *Don*, pontul yapaadık. (KGS), *Don*: Kadınların dokuma kumaştan dikip giydiği şalvar (AA).

“**Salmak**”, inceleme konusu iki Türk topluluğunda (köpek için) “*havlamak*” anlamında kullanılmaktadır. TDK Türkçe Sözlük’te bu anlam yoktur. Buna yakın “saldırmak” anlamı, fiilin on bir anlamı içinde sekizinci sırada verilmiştir. Bu çalışmada **Gagavuz Türkçesi** için taranan metinlerde “salmak” fiilinin “havlamak” anlamındaki örnekleri şunlardır: Başlamış köpekler *salmaa*... HGMA-219,296), *Salardı* gecä köpek (EM). **Kocaeli Manav Ağızları** için taranan metinlerde kelimenin bu anlamı bulunmamakla beraber Derleme Sözlüğü’nde salmak (III) Köpek havlamak. (*Kandıra-Kc) şeklinde verilmiştir.

4. ORTAK SÖZ VARLIĞI

Gagavuz Türkçesi ve Kocaeli Manav ağızlarının söz dağarcığında Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan kelimeler mevcuttur. Bu kelimeler, Gagavuz Türkçesi yazı dili ve Kocaeli Manav ağızlarındaki anlamları ve kullanım örnekleri şunlardır:

ALATLA- “Acele etmek”: **Gagavuz Türkçesi** : *Alatlama* be yarım, işimiz kolaylandı. (HGMA-160), Ne *alatllearlar* hepsicii, Geç kalmamın hiç biricii (NÖ1-307), Sän da öpmää hep alatla (ME-1); **Kocaeli Manav Ağızları** : Alaklamak : Acele etmek (AA).

ÇILBIR “Zincir”: **Gagavuz Türkçesi** : Tamam kenara etişmiş, çıkâr onun önünê üredilmiş karaullar. Tutârlar *çilbirlardan*. (HGMA-274); **Kocaeli Manav Ağızları** : **Çılbır**: 1. Zincir, küçük zincir 2. Semere bağlı yük sarmayı kolaylaştıran zincir veya ip. (AA). (Bu kelime TDK Türkçe Sözlük’te *hık* kısaltmasıyla halk ağzına ait bir kelime olarak verilmiştir.).

DÜZEN “Bez veya kilim dokunan büyük tezgâh”: **Gagavuz Türkçesi** : *Düzende* bezim kaldı (HGMA-159) **Kocaeli Manav Ağızları** : Armanşa’dan getidi bubam *düzeni*. (KSSk), Bezi dokuuruz *düzende*, tâzghada (KSK), **Düzen** oludu. Keten yapaadık. Onları gazıklaada bez gıyaadık. Onları gördük, küçileedik. Ondan kere *düzene* gireedik, şak şak başlaadık küt küt dokumaya. (KBİBİ). (Kelimenin bu anlamı, TDK Türkçe Sözlük’te 11. sırada *hık* kısaltmasıyla halk ağzına ait olarak kaydedilmiştir.).

GİCİK “Uyuz” : **Gagavuz Türkçesi** : Keçi *gicikten* ölüyor, kuyru dik. (Atasözü. HGMA-77) Hem varmış onun iki *gicyikli* keçisi (HGMA-206), *Gicyik* ta varmış onda, töö biygir *gicyiktün* (NÖ2-160), **Kocaeli Manav Ağızları** : *Gicik*: Uyuz. (AA).

HAYAT “Köy evlerinde dışa açılan salon”: **Gagavuz Türkçesi** : Bas etmiş adam derii *hayada*... HGMA-218,219, ..., bari *hayadın* bir köşeciinê kolver HGMA-254), Kırboba çıktı hayada da... (NÖ2-154), **Kocaeli Manav Ağızları** : Anam tabii bizinen hep ööle délikte, *hayatta* békliiyomuştı. (KTK), *Hayat* meselaa gasabada *hayat* demiyalaa solon diyalaa o çıkış. Biz *hayat* diyoz. (KBoBo), **Hayat** : Eski evlerin koridor şeklindeki salonu (AA). (Derleme Sözlüğü’nde bu kelimenin Kocaeli Kandıra’da “sofa” anlamıyla kullanıldığı kaydedilmiştir.).

HAYDA- “Sürmek, yürütmek”: **Gagavuz Türkçesi** : Harmanda düveni aydarkan (HGMA-339), beygirini haydadı (NÖ1-334); **Kocaeli Manav Ağızları** : Arabiinen odun göttü bubam. Béni *haydattıdı* işde. Hep ben *haydiiom* öküzleri (KTK) *hayda-*:Araba sürmek (Betül Bilyaz. Sözlük), **Haydamak** : Araç sürmek, hareket ettirmek. (AA). (Derleme Sözlüğü’nde bu kelimenin Kocaeli Kandıra’da “Çifte koşulan hayvanı sürmek, dehlemek” anlamıyla kullanıldığı kaydedilmiştir.).

MALAK “Manda yavrusu” **Gagavuz Türkçesi** : Kara **malak**, Aar böcek, Hızlı topla Çökelek. Kaçınarız Yalnayak Tabannar sa kalsın pak (Sayışmaca. HGMA-174), **Kocaeli Manav Ağızları** : **Malak**: Manda (bir çeşit hayvan) (AA) (Bu kelime bu anlamı ile TDK Türkçe Sözlük’te *hık* kısaltmasıyla “manda yavrusu” şeklinde halk ağzına ait bir kelime olarak verilmiştir.).

ONUŞTAN / ONUDUŞTAN “Onun için, o sebeple” **Gagavuz Türkçesi** : **Onuştan** olmalı çaliner türküde büyük saygılıklar: Oglan, oglan, yalabık çoban... (NÖ1-296), **Onuştan** biz, insannar, Kol-kola tuttuk birlii (NÖ1-309), Evdä pek suuktı, **onuştan** Todi çıktı aula kesmä aaç (DY), **Onuştan** o mezarlıkta görmeycän kruça, ama sade taş. (NÖ2-159), **Kocaeli Manav Ağızları** : **onun içten** (Betül BİLYAZ. Sözlük) (Kocaeli Kandıra Manav köylerinde bu kelimenin “onuştan” biçiminin varlığı tarafımızdan bilinmekle beraber taranan metinlerde bu biçimiyle karşılaşılmamıştır. Derleme Sözlüğü’nde kelimenin “onuştan” biçiminin Kütühya, Ankara, Edirne ve Lülebirgaz’da “Onun için, ondan dolayı” anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Bu kullanım, “için” edatının kökeniyle ilgili *uç (sebepe)+(u) n ‘vasıta durum eki” izahını (Gülensoy 2007) izahını desteklemektedir.

PAZARERTESİ “Pazartesi günü” **Gagavuz Türkçesi** : **Pazarertesi** getirmemişlär paşaya tatlı rakı. (NÖ1-292), **Pazarertesi -afta başlar (Piinir aftası)** (TZ2) **Kocaeli Manav Ağızları** : **Pazarertesi** : Pazartesi (AA).

RUBA / URBA “Giysi, elbise”: **Gagavuz Türkçesi** : **rubä** “geyim” (GK-92), Giiner şindi bu haydut en ii **rubalarlan**,... (HGMA-211). **Kocaeli Manav Ağızları** : Yaani éreltiinen belli oomazdı onnarın **urbaları** (KTK), E géliniñ **urbaları** gidee (KKN), Nese bi de gelin yapıvedilee. Bi **urba** aldılää. (KakAk). (Bu kelime bu anlamı ile TDK

Türkçe Sözlük'te *hlk* kısaltmasıyla “urba” şeklinde halk ağzına ait bir kelime olarak verilmiştir.)

SERGEN “Raf” : **Gagavuz Türkçesi** : Sergende altın sını, Gönnüm pek sevdi seni, Allah'ın izininden İstecem da bën seni...(Mani. HGMA-170), sergenden (HGMA170). **Kocaeli Manav Ağızları** : *Sergen* : Raf (KTT), *Sergen* : Bir çeşit mutfak tezgâhı. Mutfak rafı. (AA). (Bu kelime bu anlamı ile TDK Türkçe Sözlük'te *hlk* kısaltmasıyla halk ağzına ait bir kelime olarak verilmiştir.)

SESET- “Ses çıkartmak, çağırarak, seslenmek”: **Gagavuz Türkçesi** : ... *seseder* bunnar hem dürterler Dimitraş'ı (HGMA-259), Gitmiş şeytan Topal'a *sesetmêê* (HGMA-280), Allahım, sän ver kuvet, Taa sıkça bana *seset*. (YK); **Kocaeli Manav Ağızları** : Saçlarımı dutaadı, arkamdan çekeleedi. Tokadı unutmadın galiba derdi. Hiç *sesetmezdim* ben. (KDÖDö), *Sesetme*: Sus, konuşma (AA). (Derleme Sözlüğü'nde bu fiilin “*sesit-*“ biçiminin Fatsa-Ordu'da “ses çıkarmak” anlamında kullanıldığı kaydedilmektedir.)

SIBIT- / SIPIT- “Fırlatıp atmak” : **Gagavuz Türkçesi** : *Sıbit* onu da dön geri! NÖ1-315,320), **Kocaeli Manav Ağızları** : *Sıptmak* : Eline geçeni sağa sola fırlatmak (AA). (Derleme Sözlüğü'nde bu fiilin her iki biçiminin pek çok ağızda “atmak, fırlatmak” anlamında kullanıldığı bilgisi vardır.

SÜS- “Hayvan için boynuzla vurmak”: **Gagavuz Türkçesi** : İleri git, *süser*, geri kal, teper (Atasözü. HGMA-74, NÖ1-306). **Kocaeli Manav Ağızları** : *Süsmek* : Tos vurmak. (AA).

TEPME “Tekme”: **Gagavuz Türkçesi** : Sora uurlayıp soldatların gözünü, birkaç *tepmü* urmuş bacaannan kardaşına,.. (NÖ1-319); **Kocaeli Manav Ağızları** : O sana bi *deBme* savırdı (KÇkÇk). (Bu kelime bu anlamı ile TDK Türkçe Sözlük'te ikinci anlam olarak *hlk* kısaltmasıyla halk ağzına ait bir kelime olarak verilmiştir.)

TII- “Zıplamak, atlamak” : **Gagavuz Türkçesi** : ... bir kamçı çekmiş beygirine da *tümüş* gitmiş mezarlaa (HGMA-242). **Kocaeli Manav Ağızları** : denize *tümüşümüş* (KSSk). (Derleme Sözlüğü'nde bu fiilin Terme-Samsun'da “sıçrayıp aşağı düşmek” anlamında kullanıldığı kaydedilmektedir.)

YALABIK “Parlak, pürüzsüz”: **Gagavuz Türkçesi** : Oğlan, oğlan, *yalabık* çoban... (NÖ1-296), ... onlarda rubalar *yalabık* cat-yeni...(NÖ1-314); Ne gözêl oğlan, *yalabık* çoban (HGMA-141),... açan çalacan gümüş kavallan, gümüş *yalabık* beygir gelecek taa da islê rubalarlan (HGMA-248); **Kocaeli Manav Ağızları** : Şöle bakıyalaa, *yasyalabık* adam! (KSK), Böyle ellen *yalabık* oluyaa ya ince ince (KTT), **yalabık**: Güzel, yakışıklı, sevimli (Betül Bilyaz. Sözlük), *yalabacık* :Parlak, kaygan pürüzsüz (AA). (Bu kelime bu ve buna benzer anlamları ile TDK Türkçe Sözlük’te *hık* kısaltmasıyla halk ağzına ait bir kelime olarak verilmiştir.)

5. MORFOLOJİK ORTAKLIKLAR

Bu iki diyalektin arasında Türkiye Türkçesinin yazı dilinde bulunmayan ortak noktalar vardır. Bu ortaklıkların sadece bu iki diyalekte mahsus olduğunu söylemek mümkün değildir. Anadolu ve Rumeli ağzlarının pek çoğunda da bulunan bu ortak noktalardan öne çıkanlar şunlardır:

1. Standart Türkiye Türkçesinde ünlü uyumuna girmedığı hâlde uyuma giren ekler mevcuttur. Bu ekler şunlardır:

-kan zarf-ffil eki: Gagavuz Türkçesi : *Bakarkan* onnara şaşêrsın pak (TZ1), Çok devlet geçtik *uçaarkan* (NP), Avşam *yatarakan* uyumaa, (GDS2), Onnar *varkan* her zaman (GDS1); **Kocaeli Manav Ağızları** : Bunnaa apTêse *soyunukan* (DKK), Yaza *çıkakaan* da néblém ben... (İSS), Onnara *bakaakan bakaakan* hiç onnara tınaşmiya (KSSk), Bindik sabahı *ışıklanikan* oree gitdik (KDIDI).

+kı/+ku aidlik eki: Gagavuz Türkçesi : O pek beenârdi *aşaaakı* sokaktan gözâl bir kızı (GDK2), ... yeşil dalgalar urulup gemilerin *aşaaakı* taftalarına... (NÖ1-291), Ama İvangos olmuş Gagavuzların (oguzların) bitki *sonku* padişahı (NÖ2-151), **Kocaeli Manav Ağızları** : Saali, *aşaaakı* Nâilleriñ açma vaa (KSSk) Ordan göca dere gitdik *sonku* gün (KBIBI), Péki dedi u *garşıkı* köv ne kövüdür dedi (DKN), o *tarafkılaa* ataa onnarı devirmek için (İÇÇ).

2. “Şimdi” zaman zarfının üzerine her iki diyalekte de sık sık pekiştirme amacıyla **+cik** küçültme eki getirilmektedir: **Gagavuz Türkçesi** : ... *şindicik* gideyim ona (HGMA-289), Zerâ te bu

kamçıylan *şindicik* onaracam seni (NÖ1-315); **Kocaeli Manav Ağızları** : Bilgi veremecem *şindicik* (DKK), *Şindicik* her yelleede böylene çocim (KÇkÇk).

3. Her iki diyalekte de **vasıta hâli** ekinin +nAn ek yığılmalı biçimi kullanılmaktadır. Örnekleri şunlardır: **Gagavuz Türkçesi** : Mamusuna *elinnän* urmuş (AİK1), Gagavuzlarda bu aftanın *günnerinnän* ilgili şaka söyleyişler varmış (TZ2), Ona başlamış gelmää bir keçi da *südünnän* doyurmaa onu (NÖ2-152); **Kocaeli Manav Ağızları** : *Sarımsaan* gatık yapaadı (KBİB1), Kore'ye mi ? *vapurnan* gitTik (DTO), ... şimci gene, şindi gene *oraknan, turpannan* (İÇÇ), Demek *bıçaanan* bu... (KSSk).

SONUÇ

Oğuz grubu Türk lehçelerinin biri yazı dili diğeri ağız niteliğinde iki farklı kolu arasındaki paralellikleri konu alan bu bildirinin öne çıkan sonuçları şunlardır:

Gagavuz Türkçesi ile Kocaeli Yerli (Manav) ağızları arasındaki en belirgin paralellik, diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından bir kısmında düzensiz ve az miktarda görülen ancak gerek Doğu Rumeli gerekse Batı Rumeli ağızları için karakteristik olan o/ > u/, ö/ > ü/ ve e/>i/ ilk hece ünlü daralmalarıdır. Bunların çoğunluğu; ğ, y gibi sürekli ünsüzlerin erime veya yutulması ya da bunları da içeren büzülme (hece kaynaşması) sonucunda gerçekleştiği görülmektedir. Gagavuz Türkçesinin Balkan yani Doğu Rumeli bölgesinde bulunmasından dolayı normal olan bu olayın Kuzeybatı Anadolu coğrafyasındaki Kocaeli Manav ağızlarında bu kadar yoğun olması ilgi çekicidir. Çağdaş Batı Kıpçak Türk lehçeleri olan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde karakteristik olması, her iki diyalekt üzerinde Kıpçak etkisini düşündürmektedir. Karadeniz'in kuzeyinden bölgeye doğru olan tarihî Türk göçlerinin daha ayrıntılı araştırılması, bu olaya da ışık tutacaktır.

Öte yandan her iki diyalekt de sınırlı sayıda kelimedede de olsa Eski Türkçeye ait bazı unsurları sürdürmektedir. Bunlardan “-yi-” fiilindeki i/ : i/ korunması, başta İç Anadolu ve Batı Anadolu olmak üzere diğer ağızlarda da görüldüğü için ağızların yazı diline göre muhafazakârlığı ile açıklanabilir. Ancak “taa : daha” vb. kelimelerdeki

#k : #k korunması, Batı (Oğuz) Türkçesi için normal olmayıp arkaik bir durumdur. Buna benzer “diini / deyni << tiyin ” vb. Eski Türkçeyi andıran unsurlar da dikkat çekmektedir.

Hem Gagavuz Türkçesi hem de Kocaeli Manav ağızları bazı kelimelere Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan anlamları yüklemişler veya orada geri planda olan bazı anlamları öne çıkartmışlardır. “Canavar” kelimesine “kurt”, “dağ” kelimesine “orman” anlamını yüklemeleri gibi.

Öte yandan bu çalışmada iki diyalektin “gicik, süs-“ vb. on yedi farklı kelimenin kullanımında ortaklaştıkları görülmektedir ki bunların bir kısmı Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmadığı gibi bazıları Derleme Sözlüğü’nde de yoktur. Çalışmanın son bölümündeki morfolojik paralellikler ise diğer ağızlarda görülebilmektedir.

Bu çalışma, Gagavuz Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ağızlarından Kocaeli Yerli (Manav) ağızlarının diğer ağızlarla olmadığı kadar büyük ölçüde örtüştüğünü örnekleriyle ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

1. TARANAN METİNLERİN BULUNDUĞU KAYNAKLAR:

1.1. GAGAVUZ TÜRKÇESİ ÖRNEKLERİNİN KAYNAK VE KISALTMALARI:

1.1.1. TÜRKİYE’DEKİ YAYINLAR:

[GK] Karanfil, Güllü (2013). *Gagauz Leksikolojisi II Kitap Yazılar*. Bengü Yayınları. Ankara.

[HGMA] Güngör, Harun ve Argunşah, Mustafa (1991). *Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.

[NÖ1] Özkan, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.

[NÖ2] Özkan, Nevzat (2007). *Gagavuz Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Prof.Dr. Ahmet B. ERCİLASUN). Akçağ Yayınları. Ankara.

Bu Kaynaklardaki Metinlere Ait Kısaltmalar:

HGMA17- HGMA23: GAGAUZLAR

HGMA58-HGMA91: ATA SÖZLERİ VE DEYİMLER

HGMA92- HGMA106: BİLMECELER

HGMA111: TÜRKÜ: Alishimin Kaşları Kare

HGMA115-HGMA116: TÜRKÜ: Arzıynen Kamber

HGMA121: TÜRKÜ:

HGMA122: TÜRKÜ: Beyoolu

HGMA125: TÜRKÜ: Bülbül

HGMA127: TÜRKÜ: Çeşmê Başında

HGMA129: TÜRKÜ: Dünürlük Türküsü

HGMA138: TÜRKÜ: Kirez Türküsü

HGMA141: TÜRKÜ: Oğlan Oğlan

HGMA146: TÜRKÜ: Sultan Aziz

HGMA148: TÜRKÜ: Ulu Daa

HGMA149: TÜRKÜ: Üsüz Türküsü

HGMA152: TÜRKÜ:

HGMA155-HGMA173: MANİLER

HGMA174: SAYILMAKLAR:

HGMA180: SAYILMAKLAR: Uyu Uyu (F.Zanet), Komşu Başçasında (F.Zanet),

HGMA182: SAYILMAKLAR: Masal Duuması

HGMA190: SAYILMAKLAR: Pipiruda Türküleri

HGMA191- HGMA192: SAYILMAKLAR: Lazari Hem Boyantsi Türküleri

HGMA194: SAYILMAKLAR: Okumaklar

- HGMA198: ÇOCUK OYUNLARI
- HGMA203-HGMA207: MASALLAR : Allah'ın Evindê
- HGMA210-HGMA216: MASALLAR : Askerci Yavklu
- HGMA218-HGMA221: MASALLAR : Avcı
- HGMA224: MASALLAR : Balakir Hem Şorbacı
- HGMA225-HGMA229: MASALLAR : Bayır Oolu
- HGMA231-HGMA234: MASALLAR : Binbir İvançu
- HGMA240-HGMA242: MASALLAR : Borçlu
- HGMA244-HGMA245: MASALLAR : Boyar Hem Çoban
- HGMA248-HGMA251: MASALLAR : Büülü Kavallar
- HGMA253-HGMA256: MASALLAR : Dêdunun Hem Babunun Masalı
- HGMA259-HGMA265: MASALLAR : Dimitraş-Pıtıraş
- HGMA267- HGMA270: MASALLAR : İvançu
- HGMA271- HGMA272: MASALLAR : Kalina
- HGMA274 : MASALLAR : Kara Bakla
- HGMA277- HGMA281: MASALLAR : Kemeñeci Hem Şeytannar
- HGMA282-HGMA283: MASALLAR : Kotaran Bey
- HGMA284- HGMA285: MASALLAR : Tamah Garga
- HGMA287- HGMA290: MASALLAR : Tatar Oolu Hem Kaçkın Kızı
- HGMA295- HGMA300 : MASALLAR : Tuku
- HGMA301: FIKRALAR- KISSALAR: 1. Komşuluk
- HGMA305: FIKRALAR- KISSALAR: 3. Babuylan Delikannı Erif
- HGMA307: FIKRALAR- KISSALAR: 4. Eşê Düünê Çarmışlar
- HGMA307: FIKRALAR- KISSALAR: 5. Tilkiyi Düünê Çarmışlar
- HGMA309: FIKRALAR- KISSALAR: 7. Türk'ün Çırağı Yuvan

- HGMA311: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 1. Eski Dost
- HGMA312: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 2. Karanlıkta Saa Tarafımı Nasıl Bileim
- HGMA320: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 10. Yorgan Gitti Kavga da Bitti
- HGMA321: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 11. Başka Kerê Başını Penceredê Unutmasın
- HGMA322: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 12. Bundan Fena Aldatmak Olur mu?
- HGMA328: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 18. Ketên Ekecêm
- HGMA332: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 22. Dayan Kardaşım
- HGMA333: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 23. Şaşarım Aklınıza – Nêbacânız Rubaylan?
- HGMA336: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 25. Nasreddin Aalemin Aklınan...
- HGMA339: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 27. Bilmesin, Hava Nicê Olacak
- HGMA341: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 29. Bunnar mı Yırtık?!
- HGMA353: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 39. Olursa Vakıdın, Gayda da Çalarsın
- HGMA354: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 40. Nasrettin Hoca Baklava Yiyor
- HGMA355: NASRETTİN HOCA FIKRALARI: 41. Kazan Doğurdu
- NÖ1-284: Aydınlık (Vasi Filioğlu)
- NÖ1-285: Ana Dilim (Tudor Zanet)
- NÖ1-286: Kalk Kızım Tudorki, Al Bakırları (M.A. Durbaylo)
- NÖ1-288- NÖ1-289: Ooluma (Petr Gagavuz-Çetobar)
- NÖ1-290 – NÖ1-300: Canavar Yortuları (Stepan Bulgar)

- NÖ1-302- NÖ1-306: Söleyişlər (N.İ.Baboğlu)
NÖ1-307: Vatan Sever Bizi (Mina Kösa)
NÖ1-309: Ana Vatanım (Stefan Kuroğlu)
NÖ1-314 – NÖ1-321: Kelcä-Kölcä (N.İ.Baboğlu)
NÖ1-322: Sopa Cinkmesindä (Dimitry Karaçoban)
NÖ1-331- NÖ1-334: Bük Kır (Dionis Tanasoğlu)
NÖ1-336 : Afganistan (Fëdor Zanet)
NÖ1-338 : Neçin Gagauzlara Deerlar: “Gagauz” Kim Vermiş Onlara
Bu Türölü At Hem Neçin Hem da Nezaman (Mihail Çakır)
NÖ1-344 – NÖ1-345: Kaz Azmanı Çocuk (Anabtas Vasiliev
Dimitriev)
NÖ2-151 : GAGAUZLARIN PADİŞAHLII (Mihail Çakır)
NÖ2-152 : KÖROĞLUNUN DUUMASI (D.N. Tanasoğlu)
NÖ2-154 – NÖ2-159 : SEVGİ UURLARI (Dimitry Karaçoban) ve
CALTAY MEZARLII (Stepan Bulgar.NÖ2-159)
NÖ2-160 : GİCİYKTAN İLAÇ (Stepan Bulgar)
NÖ2-164: BENİM KÜYLÜM (Mina Köse)
NÖ2-165 : ANALARIN GİİMNERİ (Stepan Kuroğlu)
NÖ2-166 – NÖ2-167: KO DESİNNÄR BANA BÜÜN TÜRK (Andrey
Koçancı)
NÖ2-168 : ATILMA DİLİNDÄN, HALKIM! (Tudor Zanet)
NÖ2-169 : GAGAUZİSTANIM BENİM (Petri Yalanji)

1.1.2. MOLDOVA GAGAUZ YERİ'NDE YAYIMLANAN “ANA SÖZÜ” GAZETESİ

Kaya, Muhammet Mustafa. (2018). *Gagauz Türkçesinin “Ana Sözü” Gazetesindeki Söz Varlığı (2012-2016)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmit. (EKLER Bölümü)

[AİK1] KASAYANI, Avram İvanoviç (2013). Kolada Türküleri. *Ana Sözü*. No:23-24 (594-595) 19 Kırım ay (Dekabri) 2013, s.6

[AİK2] KASAYANI, Avram İvanoviç (2013). Hêy-Hêy Türküleri. *Ana Sözü*. No:23-24 (594-595) 19 Kırım ay (Dekabri) 2013, s.6

[AK] KARASENİ, Aleksandr. (2016). Uçtun gökâ, kanatlandın, kapuyu sän kapadın. *Ana Sözü*. No:3-4 (646-647) 29 Küçük ay (Fevral) 2016, s.6.

[DY] YANUL, Dimitri (2015). Devlet ekmää. *Ana Sözü*. No:11-12 (630-631) 26 Kirez ay (İyün) 2015, s.7

[EE] ERGOGLO, Elena (2012). “Bir damar koparttılar canımdan ellerin...” *Ana Sözü*. No:2 (561) 25 Küçük ay (Fevral) 2012, s.3

[EM] MOKANU, Elena (2013). Te bän- insan, diri, sıcak, oldum sana, topraam, dayak. *Ana Sözü*. No:9-10 (580-581) 25 Hederlez ay (May) 2013, s.7

[GDK1] KRİSTİOGLO, Galina Dimitrievna (2016). Acızgannık. *Ana Sözü*. No:5-6 (648-649) 31 Baba Marta (Mart) 2016. s.7

[GDK2] KRİSTİOGLO, Galina Dimitrievna (2016). Unutulmaz sevda. *Ana Sözü*. No:5-6 (648-649) 31 Baba Marta (Mart) 2016. s.7

[GDS1] SİRKELİ, Galina Dimitrievna (2013). Lüzgerli havada sazların türküsü. *Ana Sözü*. No:7-8 (578-579) 27 Çiçek ay (Aprel) 2013, s.7

[GDS2] SİRKELİ, Galina Dimitrievna (2015). Sevgili can sesleri-Brakêr dünnedä izleri... *Ana Sözü*. No:15-16 (634-635) 22 Harman ay (Avgust) 2015, s.7

[ME] EMİNESKU, Mihai (2013). Sabaa Yıldızı (Luçafar), *Ana Sözü*. No:1 (572) 15 Bük Ay (Yanvar) 2013, s.2-3

[MHK] KÜRKCÜ, Mihail (2012). Sefaa. *Ana Sözü*. No:9 (568) 29 Ceviz ay (Sentabri) 2012, s.3

[MLK] KURUDİMDVA, Mila (2015). Bän gelcäm, salt kimsä orada beklesin! *Ana Sözü*. No:13-14 (632-633) 31 Orak ay (İyül) 2015. S.7.

[NP] PEYOĞLU, Nikolay (2014). O Han Oguz hem dedelär “Bizi unutmayın!” baarêr. *Ana Sözü*. No:9-10 (604-605) 24 Hederlez ay (May) 2014, s.7

[NPK] KEMENÇECİ, Nadejda Panteleevna (2015). Hiç olmasın şüpä, ani dilimiz kaybelecek. *Ana Sözü*. No:23-24 (642-643) 17 Kırım ay (Dekabri) 2014, s.7.

[PGY] YALANCI, Poet Görgi. (2016). Canımdan uçsun, ko, bu şaşılacak süret. *Ana Sözü*. No:3-4 (646-647) 29 Küçük ay (Fevral) 2016, s.7.

[SİP] İOAN (PEYOGLO), Shimarhimandrit (2016). Halkım benim, Canım benim, Oolun senin Bayraa tutsun. *Ana Sözü*. No:11-12 (654-655) 29 Kirez ay (İyün) 2016, s.7

[TZ1] ZANET, Tudor (2012). Yeni Peetlerden. *Ana Sözü*. No:8 (567) 25 Harman ay (Avgust) 2012, s.3

[TZ2] ZANET, Tudor (2014). Paskellä orucu, yortusu, adetleri hem sıraları. *Ana Sözü*. No:7-8 (602-603) 30 Çiçek ay (Aprel) 2014, s.6

[YK] KURDOĞLU, Yuliya (2013). Bizim dallar hep bir köktän. *Ana Sözü*. No:11-12 (582-583) 29 Kirez ay (İyün) 2013, s.7

1. 2. KOCAELİ YERLİ (MANAV) AĞZI ÖRNEKLERİNİN KAYNAK VE KISALTMALARI:

[AA] AKTAŞ, Ali. (2016). *İzmit Sancağında Manavların Etnik ve Kültürel Yapısı*, Cinius Yayınları. İstanbul

[IA] ALTUN, Işıl. (2004). *Kandıra Türkmenlerinde Doğum, Evlenme ve Ölüm*. Yayıncı Yayınları. İzmit.

ACAR, Kenan (1988), *İzmit'in Taşköprü, Ova ve Balören Ağzıları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara

DÇÇ : Derince-Çavuşlu-Çal (İlçe-Mahalle-Köy)

DÇİ : Derince-Çavuşlu-İshakçılar

DÇK : Derince-Çavuşlu-Karakadılar

DKF : Derince-Kaşıkçı-Fakılar
DKK: Derince-Kaşıkçı-Kayalar
DKN : Derince-Kaşıkçı-Nezirler
DKP : Derince-Kaşıkçı-Puyalar
DTO : Derince-Tahtalı-Omurlar
İÇÇ : İzmit-Çayırköy-Çayırköy
İDS : İzmit-Durhasan-Solaklar
İSS : İzmit-Sepetçi-Sepetçi
KrEE : Kartepe Eşme-Eski Eşme

ACAR, Kenan (1988), *Kandıra Sakallar ve Çevre Köyler Ağzı..*
Yayımlanmamış Lisans Tezi. Hacettepe Ün. Edebiyat Fakültesi.
Ankara

KKN : Kandıra-Kocakaymaz-Nefsikaymaz
KSK : Kandıra-Sepetçi-Karaağaçoğlu
KSSk : Kandıra-Sepetçi-Sakallar
KSSp : Kandıra-Sepetçi-Sepetçi
KTK : Kandıra-Topluca-Karakiraz

BİLYAZ, Betül (2019) *Kocaeli Kandıra Ağzı*, Yayımlanmamış
Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Balıkesir

KAkAk : Kandıra- Akçaova- Akçaova
KAnAn : Kandıra-Antaplı-Antaplı
KAvAv : Kandıra-Avdan-Avdan
KBğBğ : Kandıra-Bağıranlı-Bağıranlı
KBIBI : Kandıra-Balaban-Balaban

- KBoBo:** Kandıra-Bollu-Bollu
KÇkÇk : Kandıra-Çakmaklar-Çakmaklar
KÇrÇr : Kandıra-Çerçili-Çerçilli
KDIDI : Kandıra-Deliveli-Deliveli
KDöDö : Kandıra-Döngelli-Döngelli
KGS : Kandıra-Goncaaydın-Saltıklar
KKA : Kandıra-Kubuzcu-Abdipaşa
KKB : Kandıra-Kubuzcu-Böcekler
KKK : Kandıra-Kırkarmut-Kırkarmut
KPP : Kandıra-Pınardüzü-Pınarlı
KSSp2: Kandıra-Sepetçi-Sepetçi
KTt : Kandıra-Teksen-Teksen
KYS : Kandıra-Yağcılar-Sofular
2. DİĞER KAYNAKLAR:

Altın, Işıl (2005). Manavlar. *Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları Orhan Okay Armağanı I* Volume:30/1. Harward Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü ISSN: 0743-0019.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Dergâh Yayınları. Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (2020). *Türk Dili Temel Kitabı Herkes İçin Türk Dili*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Ankara.

Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu. Ankara.

Kurat, Akdes Nimet (2019). *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Türk Tarih Kurumu. Ankara.

- Öner, Mustafa (2007). Tatar Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör Prof.Dr.Ahmet B. ERCİLASUN). Akçağ Yayınları. Ankara.
- Türk Dil Kurumu (2011), *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu, Yayınları. Ankara. ISBN 975-16-0070-7, 2011.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. Birleştirilmiş Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu, Yayınları. Ankara. ISBN 975-16-0532-6.

**YUNIS EMRE'NİN ŞİİR DİLİ VE AZERBAYCAN DİLİNİN
ŞAMAHİ ŞİVELERİ**

**YUNIS EMRE'S POETRY LANGUAGE AND THE SHAMAKHI
DIALECTS OF AZERBAIJAN LANGUAGE**

Senuber Fegani gızı ŞÜKÜROVA

*Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti, Şamahı filialı, Şamahı –
Azərbaycan, sukurov03@mail.ru*

ORCID ID: 0000-0003-2997-1284

Özet

13. yüzyıl Türk dünyasının önde gelen temsilcilerinden biri olan Yunus Emre "Divan"ı Türk dili tarihini incelemek için değerli bir kaynaktır. Yunus Emre'nin şiirlerinde bulunan Türkçe kelimeler, eski yazılı eserlerde olduğu kadar Azerbaycan dilinin lehçe ve ağızlarında da kullanılmaktadır. Bu kelimelerin çoğu günümüz Türkçesinde hala kullanılmaktadır. Bu kelimeler “salık”, “ırah”, “tamu” Nesimi, Hatayi gibi klasiklerin eserlerinde kullanılmıştır. Karşılaştığımız kelimelerin birçoğu diğer Türk dillerinin sözlüklerinde kullanıldığı için bir edebi dil gerçeği olarak değerlendirilebilir.

Yunus Emre'nin dilinde kullanılan “pay” anlamındaki “üleş” kelimesi, Azerbaycan dilinin Şamahı ağızlarında da aynı anlamdadır. "Divani luğat-it türk"de “ülüş” kelimesi de hisse, pay anlamına gelir. Şamahı ağızlarında “ülüş” sözcüğü, yas töreni sırasında verilen pay anlamında kullanılmaktadır. Eski Türk dilinde dağıtmak anlamına gelen ülemek fiiline -iş eki getirilerek ülüş kelimesi oluşmuştur.

Derilmek fiili Yunus Emre'nin dilinde toplanmak anlamına gelir. Bu kelimeye Şemkir yöresinin ağızlarında da aynı anlamda rastlamak mümkündür. "Kitabi-Dede Korkut" destanında, derilmek toplama şeklinde bulunur. "Oğuzname" dilinde bu kelime aynı anlamda “derilmek – toplanmak” kullanılmıştır. Azerbaycan dilinin Şamahı lehçelerinde derişmek (toplama), derişdirmek (toplamak) şeklinde kullanılmaktadır.

Sözcüksel benzerlikle yanı sıra dilbilgisel paralellik de gözlenir. Şamahı ağızlarının özelliği olan arkaik fiil çekimi -iban, -uban, ibani, -ubani, Yunus Emre dili için de kullanılmıştır. Eski Türk yazılı eserlerinde, "Kitabi-Dede Korkut" destanlarında ve Nesimi dilinde kullanılan bu fiil çekimleri, XIX. yüzyılın başlarına kadar sözlü ve yazılı edebi dilin bir gerçeğiydi.

13. yüzyıl şiirinde gözlemlenen dilsel gerçekler bugün lehçelerde korunmaktadır. Edebi ve sanatsal dilde tarihsel olarak etkin olan dil birimlerinin modern zamanlarda sadece lehçelerde görülmesi, dil tarihinin ve kelimeler arasındaki anlamsal bağlantıların belirlenmesinde istisnai bir rol oynamaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk dili, Ağız, Lehce, Sözlük içeriği, Dilbilgisel paralellik

ABSTRACT

Yunus Emre "Divan", one of the leading representatives of the 13th century Turkish world, is a valuable resource for examining the history of the Turkish language. Turkish words found in Yunus Emre's poems are used in dialects of the Azerbaijani language as well as in ancient written works. Most of these words are still used in today's Turkish. These words are used in the works of classics such as "salıq", "ıraq", "tamu" Nesimi, Hatayi. Since many of the words we encounter are used in dictionaries of other Turkish languages, it can be considered as a literary language fact.

The word üleş, which means share, used in Yunus Emre's language is also used with the same meaning in Shamakhi dialects of Azerbaijani language. In "Divani lüket-it türk", the word "ülüş" also means a piece. In Shamakhi dialects, the word üleş is used to mean the share given during the mourning ceremony. The word üleş was formed by adding the suffix -iş to the verb "ülemek", which means to distribute in the old Turkish language.

The verb to gather means to gather in Yunus Emre's language. In the epic "Kitabi-Dede Korkut", it is found in the form of collection. In the language of "Oğuzname", this word is used with the same meaning: "derilmek – toplanmak" . In the Shamakhi dialects of the

Azerbaijani language, it is used as *derişmek* (collecting) and *derişdirmek* (collecting).

In addition to lexical similarity, grammatical parallelism is also observed. Archaic verb conjugation *-iban, -uban, ibani, -ubani*, which is characteristic of Shamakhi dialects, is also used for Yunus Emre language. These verb conjugations used in old Turkish written works, "Kitabi-Dede Korkut" epics and in Nesimi language, XIX. It was a fact of oral and written literary language until the beginning of the century.

Linguistic facts observed in 13th century poetry are preserved in dialects today. The fact that the historically active linguistic units in the literary and artistic language are only seen in dialects in modern times plays an exceptional role in determining the semantic connections between the words and the history of the language.

Keywords: Turkish language, Accent, Dialect, Dictionary content, Grammatical parallelism

XIII əsr türk dünyasının görkəmli nümayəndələrindən olan Yunis Əmrə "Divan"ı türk dilinin tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Yunus Əmrənin şeirlərində təsadüf edilən türk sözləri qədim yazılı abidələrdə işlənməklə yanaşı Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də qalmaqdadır. Həmin sözlərin bir çoxu müasir Türkiyə türkcəsində bu gün də işlədilməkdədir. Bu sözlərdən "salıq", "iraq", "tamu" İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi kimi klassiklərin əsərlərində işlənmişdir.

Yunis Əmrənin şeir dilində ərəb-fars mənşəli sözlərə də rast gəlmək olur. Amma bu sözlər xalq dilində işlənən, aydın, anlaşılıq kəlmələrdir. Artıq uzun müddətdir, islam mədəniyyəti, islam dini ilə çulğalaşmış şəkildə yaşayan türk dili üçün bu hal təbii sayılmalıdır.

Təsadüf etdiyimiz sözlərin bir çoxu digər türk dillərinin lüğət tərkibində işləndiyi üçün ədəbi dil faktı saymaq olar.

Yunis Əmrə dilində işlənən *pay*, *hissə* mənasındakı "ülüş" sözü Azərbaycan dilinin Şamaxı şivələrində eyni mənada işlənir. Bu söz "Divani lüğət-it türk" əsərində də "pay-hissə" mənasındadır. Şamaxı şivələrində "ülüş" sözü "yas mərasimi zamanı verilən pay" mənasında

işlədilir. “Ülüş” sözü qədim türk dilində “paylamaq”, “yaymaq” mənalarını verən “üləmək” feilinə - ış şəkilçisinin qoşulması ilə yaranmışdır.

Her şeyi dostlarıyla üləşmeyi huy edinen.

İşbu yola giden kişi bir görelim yarak nedir.

“Divanü Lüğat-it Türk” əsərində “ülüş” sözü pay-hissə mənasında işlənir. Həmçinin bu sözün feil kimi işlədilməsinə də rast gəlinir (Divan I, s.132). Şamaxı şivələrində ülüş sözü yas mərasimi zamanı verilən pay mənasında işlədilir. Sözü Ağcabədi şivəsində eyni mənada “ülüç (arasına halva qoyulmuş yuxa, lavaş)” fonetik variantında təsadüf edilir.

Ülüş sözü qədim türk dilində paylamaq, yaymaq mənalarını verən üləmək feilinə - ış⁴ (-ş) şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır. *Yas yerinnən nənəm bizə ülüş gətmişdi (Şamaxı şivələrində).*

“Dərilmək” feili Yunis Əmrənin şeir dilində yığışmaq mənəsindədir. Bu sözü eyni mənada Şəmkir rayonu şivələrində rast gəlmək olur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, “Oğuznamə”nin dilində is dərilmək – yığılmaq şəklində işlənir. Qanlı qoca bu başları və canvərləri gördü, başında olan bit ayağına dərildi (“Kitabi-Dədə Qorqud” 1988, s.105). Toqsan tümən gənc Oğuz söhbətinə dərilməmişdi.

Tilkinin hər bildügi axır dərilmək başına gəlür. Kişi kəndünə etdügünü bütün eller dərilmək edəmöz.

Azərbaycan dilinin Şamaxı şivələrində dərilmək (yığışmaq), dərilmək (yığışdırmaq) şəklində təsadüf edilir.

Derilmək (t): Bir araya gəlmək.

Derildi beşimiz bir vakte geldi

Din tamam olunca değər mahabbet.

Dərilmək feilinə leksik şəkilçilər qoşularaq yeni sözlər yaranır: dərilmək (yığışmaq) və dərilmək (yığışdırmaq). Hər iki söz şivə leksikası üçün xarakterikdir və müasir ədəbi dildə işlənmişdir.

Dərilmək – yığışmaq, hazırlaşmaq. *Gedürsüzsə, dərilmək vaxtdı.*

Dərişdirmək – yığışdırmaq, yerbəyer eləmək. *Ay uşax, bu evi dərişdürün, birdən qapını açan olar.*

Bayımağ – Bu söz Şamaxı şivələrində bayımağ//bayıdmağ formalarında işlənilib yarıتماق, bir işin öhdəsindən gəlmək mənasını bildirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “zəngin olmaq, dövlətlənmək” mənasını ifadə edir: Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz (“Kitabi-Dədə Qorqud” 1988, s.31). Megri rayonu şivələrində bayımmaq, bayındırmaq şəklində işlənen sözün “varlanmaq, varlandırmaq, mənfəətləndirmək” mənalari ilə yanaşı “yarıتماق” mənasında işlənməsinə rast gəlinir. Qədim türk abidələrinin dilində bayımaq – bayımaq, varlanmaq şəklində işlənilir “Oğuznamə”nin dilində varlanmaq mənası ilə yanaşı sevinmək, uğur qazanmaq mənalariında da işlənilir. Kişi bir uğurdan bayımaz.

Özbək dilində -ı, -i şəkilçisinin vasitəsilə böy- varlı sözündən böy- varlanmaq feili yaranır.

Nəsiminin dilində bay sözü varlı, xoşbəxt mənasında işlənilir. Şamaxı şivələrində -ı, -i adlardan feil düzəldən məhsuldar leksik şəkilçidir.

Yunis Əmrəni şeir dilində feil şəklində işlənilir:

Benim gibi bende kâr kem sağınç ile bayar

Yasdammağ – söykənmək mənasında olan bu söz yastı sifətindən yaranmışdır.

Nəsiminin dilində “söykənmək” mənasındadır:

Ənbərin sünbülünə kimsənə yastanmış isə,

Vəslünə laleyi-siyr ilə reyhan susadı (Nəsimi 2004, s.552).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Nəsiminin dili üçün xarakterik olan söz Xətəinin dilində “qıvrılmış vəziyyətdə uzanmaq” mənasında verilmişdir: Gül yastanıban, niğar oturmuş.

Eyni mənada Kişvərinin dilində işləndiyini qeyd edir:

Eşiğində düşmişəm hər gecə daşə yastanıb,

Gözlərim giryanü köksüm yarəvü bağrım yanıb.

“Qıvrılmaq (ilana aid)” mənasında Ağdam və Gəncətrafi şivələrində rast gəlinir. Daşkəsən, Gədəbəy, Cəbrayıl şivələrində “yastan” sözü düzən, düzənlik mənalarda işlənir.

Yastanmaq (f): Dayanmaq. Yaslanmaq

Bir şâha kul olmak gerek hergiz ma'zûl olmaz ola

Bir eşik yastanmaq gerek kimse elden almaz ola.

-ib, -ib, ıp, -ip şəkilçisi ədəbi dillə yanaşı Şamaxı şivələrində də rast gəlinən feili bağlama şəkilçilərindəndir. Yazılı abidələrin dilində işlənən şəkliçi müasir türk dillərində məhsuldar sayılır. Türk dilləri içərisində müstəsna hal kimi çuvaş və yakut dillərində -ib4 şəkilçisi işlək deyildir.

-ib ilkin feili bağlama şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Şəkilçinin daha qədim variantının –iban, -ıpan olduğu, sonralar –ib, -ıp feili bağlama və -an feili sifət şəkilçilərinin yarandığı və ya bu prosesin əksinin baş verdiyi, bol//ol feilinə –a/-e feili bağlama və n qədim feili sifət şəkilçisi artırılaraq meydana gəldiyi və s. söylənilən fikirlər arasındadır.

Qədim türk yazılı abidələrində -(ı)pan//-(i)pen mənşəli feili bağlamalara rast gəlmək olur: olunpan “oturaraq”, gözderüben “göstərərək”.

-ib feili bağlama şəkilçisi ilə yanaşı Şamaxı şivələrində -iban//ibən//uban//übən, -ibanı//-ibəni//-ubanı//-übəni, -bannarı//-ibənnəri//-ubannarı//-übənnəri (bəzən şəkilçinin sonuna m samiti də əlavə edilir: Oxıybannarım adam olarduz. Gəlibənnərim özdəri görəllərdi) şəkilçiləri də işlənir. *A bala, bı qapı açıban pıçı yandıreydun, öy-eşiy qızeydi.*

-ibannarı, -ibənnəri variantı daha çox Dərbənd dialekti üçün xarakterik şəkilçidir.

-ibən, -ubən, -übən şəkilçisi XIX əsrin əvvəllərinə qədər yazılı abidələrin dilində fəal işlənmiş və -ib, -ib feili bağlama şəkilçisinin ifadə etdiyi mənanı bildirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında –

ıbanı variantı daha çox qalqmaq sözüne qoşulur və cümlənin əvvəlində işlənir.

Deməz olarsan, qalqubanı yerindən mən turaram (“Kitabi-Dədə Qorqud” 1988, s.68).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində həm –ıban, həm də -ıbanı variantının işlənilir. Qanrılıban baqışından Ağam Beyrəgə bənzədürəm, ozan səni! (“Kitabi-Dədə Qorqud” 1988, s.62); Gələbəni qarşuladılar... (“Kitabi-Dədə Qorqud” 1988, s.35); Yüzi üzərinə saluban sürdülər(Kitabi-Dədə Qorqud, 71).

-ıb şəkilçisinin daha çox işləndiyi Kişvərinin dilində –ubən və –ubəni variantları çox az rast gəlmək olur: “Yardin ayru bulubən canü dildən müdfəri, Öz-özümni öldürürmə kim, nişə qaldım diri, Uşibən yarə yetaydim bilsə irdim sahəri”.

Nəsiminin dilində:

Daş alubani dilbər, könlüm şişəsin atar,

Qarşu tutaram, şişə bilməm qala ya sına (Nəsimi 2004, c.I, s.18).

Tədqiqatçılar bu qədim şəkilçinin –ıb⁴ və -an⁴ şəkilçilərinin birləşməsindən yarandığını və keçmiş zamanda olub-bitmiş hərəkətin tamamilə icra olunduğunu bildirirlər (Şirəliyev 2008, s. 272).

Azərbaycan ədəbi dili üçün XI əsrdən aktiv olan –ıban⁴ feili bağlama şəkilçisinə artıq XIX əsrdə o qədər də təsadüf edilmir. Lakin bununla belə, S.Ə.Şirvaninin əsərlərinin dilində bu şəkilçiyə rast gəlmək olur.

Dönübən həcv edə axırda vəliyyün-nəəmin,

Bu sitəm gəbrü nəsaravü müsəlmanə dəyə (Şirvani 2005, s.161).

Şəki dialektində -ıvanı, ıvəni, -ivəni, -uvəni, -üvəni şəklində işlənməsinə rast gəlinir. (Nuxa dialekti Leksik uyğunluqla yanaşı qrammatik paralellik də müşahidə edilməkdədir.

Şamaxı şivələri üçün xarakterik olan –ıban, -uban, ıbanı, -ubanı arxaik feili bağlama şəkilçisi Yunis Əmrə dili üçün də işləkdir.

Bülbül olubanı ötem gönül olam cesed tutam

Başımı elime alıp yoluna verem yürüyem
Mecnun oluban yürürüm ol yâri düşte görürüm

Uyanıp melûl olurum gel gör beni aşk n'eyledi

Qədim türk yazılı abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işlənən bu feili bağlama şəkilçiləri XIX əsrin əvvəllərinə qədər şifahi və yazılı ədəbi dil faktı olmuşdur.

Qaynaqlar

Güngör, İ. H. (2007). Yunus Emre'nin Kullandığı Türkçenin Anadolu Ağızlarıyla Kıyaslanması. Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu 38. Icanas International Congress Of Asian And North African Studies, 10, 711-729.

Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi Abdülbaki Gölpınarlı Yunus Emre-Hayatı Ve Bütün Şiirleri

Muammer Doğan Yunus Emre Divanı'ndaki Söz Varlığının Aksaray İli Ağızlarındaki İzleri Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/4 2015 S. 1513-1523, Türkiye

Efrasiyap Gemalmaz Yunus Emre'nin Şiirlerindeki Dil Özellikleri Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, (15-16Ekim 1991), Erzurum, 1991, s.61-77

İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İmadəddin Nəsimi. – Bakı: “Lider nəşriyyat”, – c. 1. – 2004.

İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İmadəddin Nəsimi. – Bakı: “Lider nəşriyyat”, – c. 2. – 2004.

Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c. 1. – 2006.

Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c. 2. – 2006.

Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c. 3. – 2006.

Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c. 4. – 2006.

Kitabi-D d  Qorqud / redaktor E.Əlib yzad , t rt. ed. F.Zeynalov,
S.Əlizad . – Bakı: Yazıçı, – 1988.

Őir liyev M. Az rbaycan dialektologiyasının  sasları. Bakı, “Ő rq-
Q rb”, 2008

Şirvani S.Ə. SeilmiŐ  s rl ri. 3 cild . II cild. Bakı, 2005

GAGAUZ MASALLARINDA OLAĞANÜSTÜ VARLIKLAR EXTRAORDINARY ASSETS İN GAGAUZ FOLK TALES

Doç. Dr Kadriye TÜRKAN

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Burdur-Türkiye,

kturkan@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0383-1964

Özet

İnsanoğlunun yeryüzünde var olmaya başladığı andan itibaren doğa karşısında hissettiği duyguların başında korku gelmektedir. Kötü ve korku duyulan varlıklarla ilgili mitler, dünyadaki mevcut mitolojik sistemlerin hemen hepsinde yer almaktadır. İnsanlığın en büyük açmazı olan ölüm, kayıp ve hastalıkların açıklanması; iyinin zıddı kötünün, güvenlik karşısında korkunun temsili biçimindeki varlıklar aracılığıyla olmuştur. Dünyadaki tüm mitolojik sistemlerde farklı adlarla anılan ve korku ifade eden birçok olağanüstü varlık mevcuttur. İnsan için korku ve kötülüğü simgeleyen bu varlıklar, insan ruhunun derinliklerinde birtakım sorunların ve korkuların sembolleridir. Evrende var olduklarına inanılan ve korku uyandıran olağanüstü yaratıklar, mitlerden bugüne yansıyan halk anlatılarında da karşılaşılan varlıklardandır. Halk yaratmaları arasında önemli bir yere sahip olan masallarda da masalın karakterine uygun olarak olağanüstü varlıklar sıkça yer almaktadır. Bu bağlamda Gagauz masallarında çok ve çeşitli olağanüstü varlıkla karşılaşılmaktadır. Bu varlıklar içerisinde devler önemli bir yere sahiptir. Ayrıca canavar, yılan, hobur, şeytanlar, vb. diğer olağanüstü varlıklardandır. Çalışmada Gagauz masallarında yer alan olağanüstü varlıklar üzerinde durularak masalda üstlendiği işlevler üzerinden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gagauz, masal, korku, olağanüstü varlık, dev.

Abstract

Fear is at the forefront of the emotions that human beings have felt in the face of nature from the moment they began to exist on earth. Myths about evil and feared assets are present in almost all existing mythological systems in the world. The explanation of death, loss and diseases, which are the greatest dilemmas of humanity, has been through beings in the form of representations of evil, the opposite of good, and fear in the face of security. In all the mythological systems in the world, there are many extraordinary assets called by different names and expressing fear. These assets, which symbolize fear and evil for human beings, are symbols of some problems and fears in the depths of the human spirit. Extraordinary assets that are believed to exist in the universe and that arouse fear are among the beings encountered in folk narratives that are reflected in myths. In folk tales, which have an important place among folk creations, extraordinary assets are frequently encountered in accordance with the character of the folk tale. In this context, many and various extraordinary assets are encountered in Gagauz folk tales. Giants have an important place among these assets. Also monster, dragon, glutton, demons, etc. other extraordinary assets. In this study, the extraordinary assets in Gagauz folk tales will be emphasized and evaluated through the functions they have in the tale.

Keywords: Gagauz, folk tale, fear, extraordinary asset, giant.

Giriş

Halk anlatılarının en yaygınlarından biri olan “kahramanlarından bazıları hayvanlar ve tabiatüstü varlıklar olan, olayları masal ülkesinde cereyan eden, hayal mahsulü olduğu halde dinleyenleri inandırabilen bir sözlü anlatım türüdür” (Sakaoğlu 2002: 4) şeklinde tanımlanan masallar, iptidai dönemlerde anlatılan mitlerin birer kalıntısı olarak yorumlanırlar. Masalın ortaya çıkış ve gelişim çizgisine bakıldığında, pek çok araştırmacı onun mitle olan ilişkisinden yola çıkarak mitten kaynaklandığı görüşü üzerinde durmaktadır. W. J. Gruffyd, mitlerin zaman içerisinde dereceli olarak dört aşamadan geçip masala dönüştüğünü iddia eder (Çobanoğlu 2002: 165). Masalın, mitoloji ile ilişkisini ve bünyesinde mitolojik motifler barındırdığını L. Degh, “masal mitolojik motiflerin yanında masal karakterlerinin

davranışlarını etkileyen antik toplumun dini ve sosyal adetlerinin gözlemlendiğinin izlerini de korur” (1998: 118) şeklinde ifade etmektedir.

Pek çok halk edebiyatı türü gibi gerek masalın gerekse destanın mitten çıktığı konusundaki görüşler doğrultusunda bu türlerin mitle ilişkisi ve mitten aldığı birçok motif ve unsur mevcuttur. Bu bağlamda masala mitten geçtiği düşünülen mitolojik motifler arasında yer alan ve masal kahramanları arasında bulunan olağanüstü varlıklar anlatmalarda önemli yer tutar. Nitekim masalarda, insanda korkuyu tetikleyen unsurların başında olağanüstü varlıklar gelmektedir.

Yunancadan gelen *demon*, “insanları korkutan ve insanların işlerine müdahale eden bir tür ruh” (Guiley 2009: 55) olarak tanımlanır. “Tamamen belirsiz olan bu demonların pek çoğu, yolculukları sırasında insanların yollarını şaşırtmak, onlara dolap çevirmek, onların ruhlarını çalmakla uğraşırlar ve kuşkusuz insanların düşmanıdırlar” (Roux 200: 164). Özellikle Avrupa, Amerika ve Asya’nın çeşitli bölgelerinde *demonoloji* ve *diaboloji* adıyla anılan çalışmalar, belirli toplumdaki olağanüstü varlıkları konu alan, ansiklopedik yahut müstakil incelemeleri kapsar.

Çalışmada Gagauzlardan derlenmiş masalarda olağanüstü varlıklar “cadı, canavar, cendem babasu, dokuz kafalı yılan, dev, hobur, şeytan “olmak üzere tespit edilmiş ve örnekler üzerinden değerlendirilmiştir.

Cadı

Masalarda, destanlarda halk kültüründe yaşayan bu imge olarak cadı; iri burunlu, kırmızı gözlü, kötülük timsali, süpürgeli bir cadaloz olarak anlatılır. Cadılar uzun ve dağınık saçlı küpe binip gezen kadınlardır. Hiç kimse için iyilik düşünmezler. Çocukları kapıp kaçtığına inanılır (Uraz 1994: 119).

Gagauzlara göre cadı, kötü ruhlarla teması olan kötülük timsali kadındır. “Cadı olmak isteyen bir kimse tavuk yumurtasını kırk gün koltuk altına saklamalıdır. Bu esnada civciv çıkar. İşte bu civciv şeytanın ta kendisidir. Civciv büyüyünce kesilir. Yağı ile cadı olmak isteyen bütünü vücudu yağlanır. Bu yağlanan varlık cansız da olsa cadı olur” (Güngör-Argunşah 2002: 111).

Gümüştan Aşıklar (Uçkun 2003: 460-465) masalında padişahın oğlu Kurti arkadaşı ile oyun oynarken bir cadı gelir. “Bir kera oynarmış dostlar aşıcak sokakta da bir cadı babusu geçer yannarından da maana bulur çocuklara deer” (Uçkun 2003: 460). Cadı, padişah oğlunun gümüştan aşıkla oynaması gerektiğini söyler. Kurti gümüştan aşık yaptırır ancak kemikten aşıkla oynamaya devam ederler. Cadı gelip gümüş aşıkları alır. “Padişaaın oolu tutar babunun kolundan da urar ona birkaç yumuruk da alar aşıkları geeri. O cadı babusu deer çocaa: - Ne zaman Mir-kadınayı görecan, o zaman da saalık görasin! (Uçkun 2003: 460) şeklinde beddua eder. Kurti hastalanır. Kızı bulmak için yola çıkıp onu bulur. Kurti, zulüm padişahın cadının onun kasabasında yaşadığını öğrenir. “Kurti piner beygirina da geler o eva, bular cadı babasunu. Açan cadı babasu görer Kurti’yi olar tekerlek” (Uçkun 2003: 464). Cadı daha sonra koyun ve kloçka olur. Kurti kloçkayı keser. “Toplanmışlar insannar, bakarlar o kloçka kaybelmiş. Onun da erinda peydalanmış bir çirkin babu: başında saçlar yoluk, burnusu kesik, beli kırık” (Uçkun 2003: 464) ile cadının fiziksel özellikleri verilmektedir. Cadının ölmesiyle birlikte onun tarafından lanetlenen zulüm padişahının laneti de kalkar. “Bu cadı da beni betvaladıydı, olayım zulüm hem fena. Şindi cadı geberdi, bendan da zulumnuk hem fenalık çıktı. Şindaan sora kimseyi küstürmeycam. Demeyin bana başka zulüm padişaa” (Uçkun 2003: 464) der.

Anlatmada cadı; kahramanın aklını bulandıran, kötülük eden, şekil değiştirme, lanetleme gibi olağanüstü güçlere sahip bir kadın olarak tasavvur edilmekte ve masalın sonunda yaptığı kötülüklerin karşılığı olarak cezasını bulmaktadır.

Öküze Dönüşen Çocuk (Uçkun 2003: 523-524) adlı anlatmada biri kız, diğeri erkek iki çocuğu olan adam karısı ölünce tekrar evlenir. “Şindi dadu gena yevleneer, alayor bir cadu-babasu. Şimdi o babu deer daduya: götür da kaybet kıxlan çocüü, her kaybetmasan ban seni braacam. Dadunun pek canı acirmiş, uşaklarını kaybetmaa ama babunun hatırından çıkamamış” (Uçkun 2003: 523-524).

Öküze Dönüşen Çocuk masalında üvey anne, anne arketipinin karanlık yüzü, cadı kimliğinde masala yansımıştır. Anne arketipi; bakıp

büyütme, besleme, koruma gibi olumlu işlevleri ile halk anlatmalarında iyi peri, kraliçe, anne, büyükanne şeklinde temsil edilir. Diğer yönüyle yani korku uyandıran, baştan çıkaran, yutan ve zehirleyen olarak üvey anne, kötü periler, cadı, koca karı gibi figürlerle karşımıza çıkmaktadır (Jung 2005: 22). Masalda cadı ya da kötü kalpli kadın, üvey anne olarak masala dâhil olmakta ve kocasına, çocuklarını evden attırarak kötülük etmektedir.

Canavar

Canavar; tıpkı devler, yılan ya da şeytan gibi olağanüstü varlıklar arasında değerlendirilen ve masalarda karşılaşılan yaratıklardandır.

Gagauzlar, canavar ile üstü örtülü olarak kurttan bahsetmektedirler. “Kurdu, Gagauz Türkleri ‘canavar’, ‘yabani’, ‘bozkumi’, ‘bozbey’ olarak adlandırır. Kurt kelimesinin kullanılmasına ise tabu konulmuştur. Çünkü ‘kurt’ denildiğinde, Gagauzların inancına göre, kurdu davet etmiş olursun ve o hemen gelir. Gelmesinin ne gibi sonuçlar doğuracağı bilinmediği için, kurt kelimesini kullanmaktan çekinirler. Araştırmacılara göre, bu inanış milletlerin avcı-çobanlık döneminde oluşmuştur” (İusiumbeli 2005: 216).

Külcü ile Canavar (Uçkun 2003: 432-435) adlı masalda Külcü, “Gidarkan, buluyorlar bir canavar ağından kesilmiş da yürüyamazmış. Külcü vereer o canavara o yahnının hepsini, canavar iyeer, kendina geleer, gidin varayor. Şimdi bunnar gena çekedeerlar gitmaa (Uçkun 2003: 433). Canavar, kendisini doyurduğu için Külcü’ye masalın sonuna kadar sırtında seyahat etmesini sağlayarak ve yapması gerekenleri anlatarak yardım eder. Ayrıca bu olağanüstü varlık, şekil değiştirme özelliğine sahiptir. Bu özelliğini kullanarak Külcü’ye yardıma devam eder (Uçkun 2003: 434).

Külcü ile Canavar adını taşıyan masalda olduğu gibi kurt, Gagauz Türklerinin inanışlarına göre Tanrının temsilcisidir. Kılık değiştirebilir ve insanlara yardım edebilir.

Ayı ve Papazdan Doğan Pehlivan’da (Uçkun 2003: 561-562) ayı ile papazdan doğan çocuğun gece öküzlerini yiyen canavarlar konu edilmektedir. “Geleer iki canavar yiyeerler yöbür yöküzleri-da. O

tutmuş onnari da baalamış arış başına, kesmiş, yükletmiş adık çok, koşmuş ayları diva, canavarları ileri çeketmiş” (Uçkun 2003: 562).

Hain Kardeş (Uçkun 2003: 477-478) masalında kız, birlikte yaşadığı erkek kardeşine ihanet eder ve bir devle evlenir. Dev, karısının kardeşini öldürmek için karısıyla birlikte sürekli tuzak kurar. Kız, devin kendisine öğrettiği üzere kardeşinden canavar sütü ister. “Almış kardaşı tüfeeni, bir da şişa da gitmiş, nerda canavarın yavruları durudu. Henezda gelmiş ta canavar yavrularını yemzirmaa. Kurulmuş Yuvan urmaa canavarı. Canavar demiş: ne istarsan, verim sana, salt yöldürmaa beni. O da demiş: biraz süt ver bana (Uçkun 2003: 477).

Dev Adamın Oolu (Uçkun 2003: 488-494) masalında, çobanlık yapan öksüz çocuk koyunlarını kaybeder ve onları ararken karşısına çıkan topal canavar, ecelini söyler. “Biz canavarlar, kestik çobanın koyunlarını, o betera ani o bizi, canavarları bişeyaya saymadı. Çoban canavar yortusunu tutmadı. O bütün koyun kesti, kaurma yaptı, sarfoşçuluk etti, koyunun derisini de sattı. Ama ani koyunları bi aldık çobandan, kabaatlı seni bulacaklar. Çocuk! Gitma tırlaya, zera çobanda keskin bıçak, seni kesecek” (Uçkun 2003: 489) der.

Masalda Gagauzlarda kutsal kabul edilen kurt ve kurt için düzenlenen “canavar yortusu” konu edilmiştir. “Gagauz Türkleri için oldukça kıymetli olan kurt şerefine yılın belli tarihlerinde farklı isimlerle bayramlar düzenlenmektedir. Elbette en çok bilineni “Canavar Yortusu”dur. Ancak bu noktada dikkat çekici bir husus vardır, kutsal olduğuna inanılan kurt her zaman iyi alamet sembolüdür. Yolda veya bir yerde kurda rastlamanın her zaman iyi olaylara delalet edeceğine inanılır” (Ulutaş 2018: 13). Anlatmaya yansıdığı üzere Gagauzlarca canavar diye isimlendirilen kurt, kehanette bulunabilir, kendisi için düzenlenen yortu boyunca uyulması gereken kural ve adetlere göre hareket etmeyenleri de cezalandırabilir.

Cendem Babusu

Gagauz folklorunda *cendem babasu* ile cadı kastedilmektedir. V. I. Sırf Gagauz masallarında gözlenen mitolojik unsurlar için “fantastik karakterler, mesela; Rusáli, Cadı-Bábusu ve Cadı-Kızı, dokuzbaşı ejderha (ajder) vb.” (Sırf 2018: 281) ifadesini kullanır.

Masalarda karşılaşılan cadı, “masalsı cadı genellikle iri burunlu, çirkin, ormanda yaşayan, hayvanlarla konuşabilen, onları kontrol edebilen ve hatta çocukların sevdiği hayvanların kılığına girerek onları kandıran ve kaçıran, süpürgesine binerek gece uçuşlarına çıkan yaşlı bir cadaloz olarak tasvir edilir” (Akın 2011: 153) şeklinde tanımlanır.

Binbir İvançu (Güngör-Argunşah 2002: 258) masasında cendem babusu, “çıkış İvan’ın önüne bir Cendem-Babusu: Burnusu kıvrıkmış, gözleri kara hem terkeşmiş. Aurdunun birinde poyraz esarmış, öbüründe smula-katran kaynarmış. Kırk sacın uzun saçlarıymış” (Güngör-Argunşah 2002: 258) şeklinde tasvir edilir. *Ayı Kulaklı*’da (Uçkun 2003: 436-449) cendem babusu, sürekli gelip evdeki çorbayı içip kaybolur (Uçkun 2003: 439) . Babu “Tamam bu takım sayıklarken, bir da, görmüş ırakta bayır kadar bir babu: bir çenesi erda, bir çenesi gökta, soğasını kakarak, papuçlarını tozadarak doru bordeya gelirmiş” (Uçkun 2003: 439).

Her iki anlatmada da cendem babusu olarak isimlendirilen cadı, çirkin bir kadın olarak tasvir edilmekte ve karakterine uygun olarak insanlara kötülük yaptığı, besin maddelerini çaldığı üzerinde durulmaktadır.

Dev

Masalların olağanüstü kahramanları arasında insanüstü hatta tabiatüstü görünüş ve davranışları ile devler bulunmaktadır. M. Lüthi “personajlar açısından bakıldığında; masal bünyesinde barındırdığı (dev, cadı, cin, peri) gibi olağanüstü varlıklarla insanı büyüler...” (Lüthi 1995: 66) tespitinde bulunur. S. Thompson, *The Folktale* adlı çalışmasında masal kahramanlarını gruplandırırken “Birincisi masal kahramanlarıdır- Tanrılar, tabiatüstü hayvanlar, fevkalâde mahluklar, büyücüler, devler, periler, ve klişeleşmiş çok sevilen küçük çocuk, üvey anne gibi...” (Thompson 1946: 415- 416) der.

Yarı insan, yarı hayvan şeklinde olan bu varlıklar, B. Ögel tarafından statüre defarme (=insana benzemeye acaip mahlûklar) olarak Türkçe kaynaklarda Yelbegen veya Celbegen diye isimlendirilir. “Çocuk atına bindikten sonra, Altay mitolojisinin “Yedi başlı” devi olan Yelbegen veya Celbegen ile vuruşmağa gider...” (Ögel 1998:

317). Devler gerek görünüşleri gerek davranışları itibariyle olağanüstü varlıklardır. “Devler, fonksiyonu ne olursa olsun, görünüşleri itibariyle olağanüstü ve korkunç, davranışları yönünden insan fitratına ters özellikler gösterirler ve çoğu kez birbirine benzerler. Bu benzerlik onlar standart özellikleridir” (Yücel 1998: 38).

Gagauz anlatması *Nagu Sarak* ‘da (Uçkun 2003: 411-412) kurnaz horoz, devlerin mallarına el koyar ve onları kandırıp yakar. *Pehlivan* (Uçkun 2003: 505-510) ve *Üç Devi Öldüren Delikanlı* (Uçkun 2003: 449-450) masalında çocuk, üç kız kardeşi olduğunu öğrenir ve onları devden kurtarmak için yola çıkar.

Üç Devi Öldüren Delikanlı’da Yuvan kız kardeşlerini bulur. “...Kız oturuyor mindir-üstünde. Kız sormuş: Ne gezeersin? Burda yınsan gezmas, gelirsa dev, seni kesecek. Yuvan demiş: ne kuvedi var onun? Kız demiş: iki üz yörs yerden atıyor topuzu. Geleer topuz, yerkeklar kesiler, imeklar pişeer, sofrta kuruluyor, o oturup iyeer” (Uçkun 2003: 44). Kız kardeşi, Yuvan’a devin insanüstü özellikleri olduğunu ve onu yenmenin zor olduğunu söyler. Ancak Yuvan yemek esnasında dev bıçağıyla keserek öldürür. *Hain Kardeş* (Uçkun 2003: 477-478) adını taşıyan Gagauz masalında anlatmanın kadın kahramanı, birlikte yaşadığı erkek kardeşine ihanet eder ve bir devle yaşamaya başlar. Burada insan-dev evliliği söz konusudur. Kız, kardeşini öldürmek için devin planlarına dâhil olur. Oğlan, her defasında kendisine kurulan tuzaktan bir şekilde kurtularak devin ölmesini sağlar.

Dazlağın Macerası (Uçkun 2003: 549-554) masalında kardeşlerinin arkasından giden Kelca gecelemek için çadırını kurar. “Ağaları-sa uyuydu., peeda oldu bayırdan bir Dev-babusu. Geleer çıtıpıt, dineciini kaçarak, laala zümbül biçerak, kafe tütün içeraki dayıl oldu onnara: selam alekim çocuklar! Dedi. Nereye gideersiniz oolum? Kelca-da dedi babuya: sefera gideeris. Dedi babu: benim da vardı kırk oolum, kırkı-da sefera gitti” (Uçkun 2003: 549). Kelca, dev anasının kırk oğlunu keser. Dev anasını da memelerinden asar ve esir aldıkları kızları kurtarır. *Pıtıraş* (Uçkun 2003: 512-521) adlı masalda Pıtıraş son derece tembel bir insandır. Geçim sıkıntısı yüzünden istemeyerek yollara düşer. “Pıtıraş butakım dinnenarkan çarşı yolunda birkaç dev adamı geçarmiş. Bunnar boyda büükmüşlar, elleri kaviymiş-taş

sıksınnar, suyunu çıkaracakları ama varmış tabietlerini daalarda bölüklan başka insannardan ırakta yaşasınnar hem şiretlik tarafını hiç bilmazlarmış” (Uçkun 2003: 514). Dağlar, aynı zamanda cinlerin, perilerin, devlerin, cadıların mekânı olup hem iyilik hem de kötülüğün bir arada bulunduğu yerlerdir. Pıtıraş, tembelliğine rağmen akli sayesinde devlerden korksa da her defasında hile ile onlara gözdağı vermeyi başarır. Son olarak Pıtıraş’ın yaptığı oyun yüzünden devler yaşadıkları yer olan dağda ağaç bırakmayacağından korkar ve onu bir çuval altınla evine kadar götürürler.

Dokuz Kafalı Yılan

Evrensel türlerden biri olan masalın geneline bakıldığında suyun başını tutan ve insan kurban almadıkça su vermeyen yılan (ejderha) masalın vazgeçilmez motiflerindedir. Bu olağanüstü varlık, masallarda bazen yedi ya da dokuz başlı yılan ya da ejderha olarak tasavvur edilir. Konu edildiği masallarda bir diğer mitolojik yaratık olan Zümrüdü Anka ile birlikte bulunur. Masalda yer alan Zümrüdü Anka ile ejderha arasındaki ilişki ve mücadele mitolojik bir arka plana dayanmaktadır. Zira Sümer mitolojisinde yılan (ejderha) sıkça geçer. *Gılmamış*’ta Fırat nehrinin kıyısında bir huluppu-ağacının bahsi geçmekte ve bu ağacın kökünde bir yılanın yuva yaptığı üstünde ise İmdigud kuşunun yuvasının bulunduğu üzerinde durulmaktadır (Kramer 1990: 169). İran mitolojisinin en eski kaynaklarından *Zend-Avesta*’da her şeyin üstünde bulunan bir ağaç ve bu ağacın üzerinde bulunan bir kuşun adı anılmaktadır (Ögel 1998: 108). Türk mitolojisinde motif yeraltında bulunan dokuz dallı hayat ağacı dibinde yılan ve üzerinde bulunan Alp Karakuş biçiminde geçmektedir.

Gagauz masalı *Dokuz Kurnalı Çoşma* (Uçkun 2003: 417-421) adını taşıyan anlatmada masalın kahramanı, “çocuk esap eder da gider görmaa nesoy yaşarlar bu eraltınkı dünnada. Gider ne kadar gider, bakar yol boyunca dokuz kurnalı çoşma. Karşı gelen insannar annadarlar çocaa, ani o çöşmeyi koruyar dokuz kafalı yılan. O yılan insannarı su bırakmazmış alsınnar. Kim savaşmış yılanı öldürmaa, hepsini şu yılan imiş” (Uçkun 2003: 419) yeraltı dünyasında çeşmenin koruyucusu yani su iyesi olarak aktarılan ve dokuz kafası olan yilandan bahsedilmektedir. Aynı motif *Ayı Kulaklı* (Uçkun 2003: 436-449)

masalında da yeraltı dünyasının sakini suyun başını tutan ve kurban almadan su vermeyen yılan “O bizim tarafta dadandı, her gün birar insan imeyinca, bu çöşmeden su brakmaar almaa” (Uçkun 2003: 445) görülmektedir. “...Gürgen-Kıvradan da tutunmuş güreşa bu insan iyiciylan. Üç gün, üç gece düüşmüşlar. Bitkida dokuz kakafli yılanın sade bir kafası kalmış. Ama son-sonunda Pelivan onun da topuzlan ezmiş...”(Uçkun 2003: 445).

Her iki masalda olağanüstü yaratık, yer altı dünyasında yaşayan ve dokuz başı olan bir yılan olarak görülmekte başka bir fiziksel özelliği aktarılmamakta ve sıradan insanların gücünün yetmediği ancak masalın ana kahramanının öldürebildiği bir varlık olarak tasavvur edilmektedir.

Hobur

Gagauzlarda hobur (obur) ile hortlak kastedilmektedir. Hortlak ölümlerle ilintili olarak bütün dünyada ölüye karşı duyulan korkunun şekil bulmuş halidir. “Mezarından çıkıp geceleri dolaştığına inanılan ölü... Özellikle Roma’da, ortaçağ Avrupa’sında ve İskoçya’da inanılmıştır. Ölülerin yaşamakta devam ettikleri inancına dayanır” (Hançerlioğlu 2003: 200).

Petri Sodom (Uçkun 2003: 503-504) adlı masalda bir adam ölür. “...papazın vakıdı olmamış gelsin da peçetlesin. O yölyü-da peçetlenmedik gömmüşlar. Da o adam dirilmiş da hobur olmuş da başka kasabaya da yevlenmiş da kasapıyayı tutarmış, yaparmış sucük, yahni satarmış da olmuş üç uşaa da açan cüma yertesi gelirmiş, kendi hem uşakları üzü koyun yatırmış” (Uçkun 2003: 504). Pazarları yahni almaya gelenlerden birini yakalayıp keser, yahnisini sığır yahnisine katıp satarmış. Böyle onbeş sene geçer. Daha önce yaşadığı köyden bir adamın yolu buraya düşünce onu görür ve on beş yıldır orada yaşadığını öğrenir. Adam “O bizda yöldüydü ya bakın o cüma yertesi gezeer mi? Adamlar demiş: hakına o cüma yertesi görünmeer. Sora gözdeerlar onu, bulayorlar onu üzü koyun hem uşakları da alayorlar onnarı da koyeerlar bir araba çalı üstlerna da yakayorlar” (Uçkun 2003: 505).

Anlatmada ölen kişi gömülürken papaz gelmediği için hobur olduğu belirtilir. Nitekim masalda “Bir kimsenin obur olmaması için, ölü mezara gömüldükten sonra papaz mezarın dört yanına haç işareti

çizer” (Güngör-Argunşah 2002: 113) biçiminde ifade edilen ritüel gerçekleştirilmediği için adam dirilmiştir. Hoburun, masalda üzerinde durulan diğer bir özelliği Cumartesi günleri sabahtan akşama kadar belli bir pozisyonda yatmasıdır. Hoburun ortadan kaldırılması güç bir iş olduğundan yakılır.

Hoburdan Kurtulan Akıllı Kız (Uçkun 2003: 505) masalında kenevir işleyen üç kız kardeşten ikisini gece yarısı gelen hobur yer. Diğer kızını yemek için de arkasından dolaşmaya başlar ancak küçük kız ben sana bir masal anlatayım, sen beni sonra yersin diyerek hobura ikna eder. Kız, masalı uzattıkça uzattır ve sabah olunca hobur da patlar.

Şeytan

Türkçeye Arapçadan geçen şeytan, *Funk and Wagnall Standard Dictionary* adlı eserde satan adı altında “Tanrı’nın en büyük düşmanı haline gelen düşmüş melek; kötülük disiplininin kişileştirilmiş hali; cehennemin prensi ve küçük şeytanlar ve diğer şeytanların yöneticisi” (1972: 973) olarak tanımlanır.

Şeytan, satan, iblis, ehlimen gibi isimlerle anılan kötülük timsali varlık, “Fars edebiyatında kötülük simgesi olarak ‘tanrılar karşısında’ bazen de Sâmi rivayetlerden etkilenilerek ‘İblis’ yerine ‘meleklerin karşısında’ bir güç’ olarak yer alır. Çok sayıda şairin dizelerinde yer alan ifadelerden de anlaşıldığı kadarıyla; İslâm kültüründe Ehrimen, ‘Şeytan’ ve ‘İblis’ kelimelerinin karşılığı olarak kabul edilir” (Yıldırım 2021: 94).

Şeytan, farklı isimler taşısa da kötülük timsali ve alt-orta ya da üst dünyadaki kötü işlerin idarecisi olan melek, tanrı ya da ruh ile dünyadaki bütün kültürlerde karşılaşılmaktadır.

Gagauz’dan derlenen *Kemençe Hem Şeytannar* (Uçkun 2003: 497-502) masalında şeytanların başı olan topal şeytan söz konusu edilmekte ve namını duyduğu kemençeciye aradığı söylenmektedir. “Topal Şeytan, ani hepsinin şeytannarın başıydı, çoktan ararmış bir üyğün çalgıcı kendi alayına ki olsun kim sevindirsin, oynatsın onun salgın şeytannarını” (Uçkun 2003: 497). Kemençeci ellerinden kurtulur ama onları görür hale gelir. “Kemençevi gitmiş beş-on gündan sora panayıra, İnsan arasında, kalabalıkta hep iki şeytan. Kaç kaç

kaçınarmışlar, ama onları kimsey görmemiş, Biri şeytannarın dürtmüş insannarı çalsınlar biri birindan, öbür şeytan da dürtmüş insannarı çalsınlar biri birindan, öbür şeytan da dürtmüş tutsunnar kapıcıları” (Uçkun 2003: 501). Kemeñçeci, kazandığı şeytanları görebilme kabiliyeti sayesinde total şeytanı asar ve herkesin kötülüğe karşı koysunlar diye şeytanları görmesini sağlar.

Gagauzlara göre şeytanların görevi insanları baştan çıkarmak olup bunu başarmak için sürekli uğraşırlar. “İnsanları baştan çıkaramayan, vazifelerini yapmayan şeytanların bacakları kırılır ki bu şeytana ‘Total Şeytan’ denilir” (Güngör-Argunşah 2002: 81). *Kemeñce Hem Şeytannar* masalında bu inancın yansıması total bir şeytan konu edilmektedir. Ayrıca anlatmada şeytan-çalđı ilişkisi ve çalđı çalmanın şeytanı davet anlamına geldiği anlayışı üzerinde durulmuştur.

Of Adlı Şeytan I (Uçkun 2003: 528-529) masalında fukara adam, çocuğunu çırak vermek için yola çıkar. Su içmek için pınara girer ve of deyince bunu kendisinin çağrıldığına yoran şeytan çıkıp fukaranın çocuğunu çırak alır. Adam bir süre sonra çocuğu geri alamaya gider. Çocuk, şeytandan kendisini türlü şekle sokmayı öğrenmiştir. “Şimdi çocuk cingilip ta olayor bir tazı (Uçkun 2003: 528). Bu şekil değiştirme sürekli tekrarlanır son olarak çocuk, ata dönüşüp babası tarafından satılmak üzere pazara götürüldüğünde hocası şeytan da pazardadır, at şeklindeki çocuğu tanır ve karşılıklı türlü şekillere girerek kavgaya tutuşurlar. Sonunda çocuk, tilkiye dönüşüp tavuğa dönüşen şeytanı yemek suretiyle ortadan kaldırır. “Türk halk kültüründe hayvan kılığına giren şeytanın bazen ilk görüldüğu kılıktan çıkıp başka bir kılığa girerek daha da korkutucu olduğu hatta mitik hayvanlara dönüştüğu görülmektedir” (Çobanoğlu 2009: 271). Masalda şeytanın birçok özelliğinden biri olan şekil değiştirme, istediği varlığın şekline girme ve insanları kandırma özelliği üzerinde durulmaktadır.

Sonuç

Olağanüstü varlık ve güçlere bağlı korkular, insan hayatının her aşamasında ve her türlü yaratmada çeşitli şekillerde ifade edilir. Bu bağlamda gerçek ve hayalin harmanlandığı anlatılar olarak masalarda korku unsuru olarak olağanüstü varlıklara (demon) yer verilir.

Masalların düalist çizgisi, iyilerin karşısına kötülerini yerleştirir. Anlatılarda korkuyu tetikleyen kötüler arasında dev, canavar, cadı, hortlak, şeytan gibi varlıklar öne çıkar. Masal dünyasının olmazı olduran hayalde sınır tanımayan yapısına uygun olarak bu varlıklar insani özellikler taşırlar. Kadın- erkek gibi cinsiyetlidirler. Kendi aralarında ya da insanlarla evlenirler. Toplu halde yaşarlar.

Bazen devasa fiziksel özelliklerine zıt olarak son derece aptaldırlar. Zaman zaman dev ya da canavar örneğinde olduğu üzere kahramana yardım da ederler.

Masalların siyah ve beyaz kadar net yapısına uygun olarak anlatmanın sonunda iyiler daima galip gelirken kötülük ve kötülüğün simgesi olağanüstü varlıklar da yenilir ve yok edilirler.

Kaynakça

- Akın, Haydar (2011). *Ortaçağ Avrupası 'nda Cadılar ve Cadı Avı*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Çobanoğlu, Özkul (2002). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihinine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Özkul (2009). “Türk Halk Kültüründe Şeytan Telakkisi Üzerine Tespitler”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, S. 3-4, s.269-282.
- Degh, Linda (1998) [1972]. “Halk Anlatısı” (Çev: Zerrin Karagülle). *Millî Folklor*, S.39, s. 111- 129.
- Guiley, Rosemary Ellen (2009). *The Encyclopedia of Demons and Demonology*. New York: Fact on File, s. 55.
- Güngör, Harun- Mustafa Argunşah (2002). *Gagauz Türkleri: Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Hançerlioğlu, Orhan (2000). *Dünya İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İsümbeli, İrina (2005). “Gagauz Türklerinin Mitolojisi Üzerine Bir Deneme”. *Millî Folklor*, S.68, s. 208-221.

- Jung, C. Gustav (2005). *Dört Arketip* (Çev. Zehra Aksu Yılmaz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kramer, Samuel N. (1990). *Tarih Sümer'de Başlar* (Çev. Muazzez İlmiye Çığ). Ankara: TTK Yayınları.
- Leach, Maria. (ed) (1972). *Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend*. New York: Funk & Wagnalls. One volume edition.
- Lüthi, Max (1995) [1979]. “Masalın; Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı” (Çev. Sevgül Karasubaşı). *Millî Folklor*, S. 25, s. 66- 68.
- Ögel, Bahaeddin (1998). *Türk Mitolojisi/ (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Roux, Jean-Paul (2000). “Demonlar: Türkler ve Moğollarda”. *Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* (Yön. Yves Bonnefoy-Yay. Haz. Levent Yılmaz). Ankara: Dost Kitabevi, s. 164.
- Sakaoğlu, Saim (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sırf, V.İ. (2018). “Gagauz Halk Bilimi (Tarihçesine Bakış)” (Çev. Emine Atmaca- Reshide Gözdaş). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 18/1, s. 273-291.
- Thompson, Stith (1946). *The Folktale*. New York.
- Uçkun, Rabia (2003). *Gagauz Masallarının Tip ve Motif Yapısı Bakımından İncelenmesi*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi).
- Ulutaş, Özyurt, Selcen (2018). “Gagauzların Dininde Eski Türk İnançlarından İzler”. *Uluslararası Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemi Bilgi Şöleni*, s. 1-18.
- Uraz, Murat (1994). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Yıldırım, Nimet (2021). “Zerdüşt Mitolojisi”. *Doğu Esintileri*, S. 15. s. 75-99.

Yücel, Ayşe (1998). “Masalarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri”. *Millî Folklor*, S. 39, s. 38- 45.

**FEN BİLİMLERİ ÖĞRETMENLERİNİN OKUL DIŞI
ÇEVRELERE GEZİ DÜZENLEMeye YÖNELİK KAYGILARI
VE ÖNERİLERİ**

**SCIENCE TEACHERS' ANXIETY TOWARDS ORGANIZING
OUT OF SCHOOL ENVIRONMENTS TRIPS AND THEIR
RECOMMENDATIONS**

Prof. Dr., Aykut Emre BOZDOĞAN

*Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Fakültesi Matematik ve Fen Bilimleri
Eğitimi Bölümü, Fen Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı, Tokat-Türkiye.*

aykut.bozdogan@gop..edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-5781-9960

Özet

Eğitim ve öğretim faaliyetleri okulların yanı sıra çevredeki bütün kaynakları kullanacak şekilde yaşam boyunca devam eden bir süreç dönüşmüştür. Okullarda verilen eğitimi destekleyen ve informal eğitim çevreleri olarak nitelendirilen bu kaynaklar birçok toplumsal alanı kapsamaktadır. Okul dışındaki çevrelerin okuldaki eğitimi destekleyecek şekilde düzenlenmesinde öğretmenlere büyük rol düşmektedir. Bu kapsamda yapılan çalışmanın amacı fen bilimleri öğretmenlerinin okul dışı çevrelere gezi düzenlemeye yönelik kaygılarının ve önerilerinin tespit edilmesi olarak belirlenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan fenomenoloji (olgubilim) yönetimi kullanılmıştır. Çalışma 2021-2022 eğitim öğretim yılında gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya 6 erkek, 11 kadın olmak üzere toplam 17 fen bilimleri öğretmeni dâhil edilmiştir. Yapılan çalışmanın verileri araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak elde edilmiştir. Araştırmanın verileri içerik analizi ile analiz edilmiştir. Yapılan araştırmanın sonucunda araştırmaya katılan fen bilimleri öğretmenlerinin okul dışı çevrelere gezi düzenlemeye yönelik benzer kaygılara sahip oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaygı, okul dışı çevreler, fen bilimleri öğretmeni.

Abstract

Teaching activities have become a life-long process that uses all the resources in the environment besides schools. These resources which promote instruction in schools and also called informal learning settings involve many social areas. Teachers play a very important role in designing and organizing trips to out-of-school environments to promote education at school. The aim of study is to determine the science teachers' anxiety towards organizing out of school environments trips and their recommendations. The phenomenology method, one of the qualitative research methods, was used in the research. In the study carried out in the 2021-2022 academic year. 17 science teachers (6 male, 11 female) were determined as the study group of the research. The data of the research were collected through a semi-structured interview form developed by researcher. The data were analysed by content analysis by taking the opinions of science teachers. At the end of the study, it was found that science teachers were similar anxiety towards organizing out of school environments trips.

Keywords: Anxiety, out of school environments, science teacher.

GİRİŞ

Günümüzde eğitim ve öğretim faaliyetleri sadece okullarla sınırlı kalmayıp okul dışında birçok yerde gerçekleştirilebilmektedir. Bu ortamlarda gerçekleştirilen faaliyetler okullardaki eğitim öğretim faaliyetlerine destek olmaktadır. Ancak okul dışı çevrelerde yapılacak faaliyetlerin etkili olabilmesi için iyi bir planlama ve değerlendirme yapılması gerektiği belirtilmektedir. (Bozdoğan, 2016; Ertaş, Şen & Parmaksızoğlu, 2011). Bowker ve Tearle (2007) iyi planlanmış ve öğretim programlarıyla ilişkilendirilmiş okul dışı öğretim faaliyetlerinin etkili sonuçlar verdiğini ifade etmişlerdir. Bu kapsamda öğretmenlere büyük sorumluluklar düşmektedir. Çünkü bu süreçte öğretmenlerin göstermiş olduğu duyarlılık ve çaba, planlanan okul dışı öğretim faaliyetlerinin ne derece başarılı olacağını belirlemektedir (Bozdoğan, 2016; Kete & Horasan, 2013).

Türkiye’de de okul dışı öğrenme ortamlarının etkin kullanımına yönelik önemli çalışmalar yapılmaktadır. Bu kapsamda Milli Eğitim Bakanlığı 2019 yılında bütün illeri kapsayan “Okul Dışı Öğrenme Ortamları Kılavuzları” yayınlamıştır. Bütün eğitim öğretim kademelerinde okul dışı öğrenme faaliyetlerinin etkin bir şekilde uygulanması gerektiğinin belirtildiği bu kılavuz dikkate alındığında, öğretmenlerin okul dışı öğrenme ortamlarında yapılacak öğretim faaliyetleri için gerekli bütün süreçleri sürdürebilme yeterliliklerine sahip olması gerekmektedir (Durukan, Aslan & Bozdoğan, 2022). Ancak literatürde öğretmenlerin bu ortamları, öğretim faaliyetleri sırasında kullanmayı çok fazla tercih etmedikleri görülmektedir (Bozdoğan, 2007; Carrier, 2009; Pekin & Bozdoğan, 2021; Simmons, 1998; Tatar & Bağrıyanık, 2015). Yapılan çalışmalar öğretmenlerin alan gezileri ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmadıklarını (Güler, 2009; Füz, 2018; Tal & Morag, 2009), okul dışı öğrenme faaliyetlerini planlamanın zor olduğunu (Carrier, Tugurian & Thomson, 2013) ve rehberlik yapmada yetersiz olduklarını (Thomas, 2010) düşündüklerini, bürokratik işlemlerin yoğunluğu ile sorumluluk, zaman ve maliyeti sorun olarak gördüklerini (Bozdoğan, 2008; Dillon ve diğerleri, 2006) ve gezi süreçleriyle ilgili çeşitli kaygılar taşıdıklarını (Bozdoğan, 2016) göstermektedir.

Öğretmenlerin okul dışı öğrenme ortamlarında karşılaşılabilecekleri bu zorluklar öğretmenlerde okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik olumsuz tutum ve düşünce ve kaygıya neden olmaktadır (Bozdoğan, 2018; Pekin & Bozdoğan, 2021; Tatar & Bağrıyanık, 2012). Bu kapsamda yapılan bir çalışmada fen bilgisi öğretmen adaylarının öğrencilerin gezi sürecinde güvenliğini ve sınıf kontrolünü sağlayamama, rehberlik ihtiyacını karşılayamama ve öğrencilerin motivasyonlarını üst düzeyde tutamama noktasında çeşitli kaygılar taşıdıkları tespit edilmiştir (Bozdoğan, 2018). Yine bir diğer çalışmada da ortaokul öğretmenlerinin (Fen Bilimleri, Sosyal Bilgiler, Türkçe ve Matematik) büyük çoğunluğunun gezi düzenleme sürecinde öğrencilerin güvenliği konusunda kaygılandıkları belirlenmiştir (Pekin & Bozdoğan, 2021). Bununla birlikte yapılan farklı çalışmalarda öğretmenlerin maddi imkânsızlıklar, zaman yetersizliği, öğretim programının yoğunluğu ve güvenlik ile ilgili çeşitli kaygılar nedeniyle

derslerinde okul dışı öğrenme ortamlarını çok kullanamadıklarını ortaya koymaktadır (Demir, 2007; Kılıç, 2018). Bu kapsamda yapılan bu çalışmanın amacı fen bilimleri öğretmenlerinin okul dışı çevrelere gezi düzenlemeye yönelik kaygılarını belirlemek ve bu kaygıların çözümüne yönelik görüşlerini ortaya koymak olarak belirlenmiştir. Böylelikle kaygı durumlarının giderilmesine yönelik atılacak adımlar noktasında literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Yapılan araştırmada fenomenoloji (olgubilim) deseni kullanılmıştır. Olgubilim deseni nitel araştırma yöntemlerinden birisi olup, bu desende farkında olunan ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olunmayan olgulara odaklanılır. Bu desende incelenen olguyla ilgili deneyim geçirmiş kişilerden veriler toplanır (Çepni, 2007; Yıldırım ve Şimşek 2013). Yapılan bu çalışmada da daha önce öğrencilerini okul dışı ortamlara geziye götüren öğretmenlerin gezi düzenlemeye yönelik kaygıları ve önerileri inceleneceği için bu desen tercih edilmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırma problemine cevap bulabilmek amacıyla çalışma grubu belirlenirken amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Bu kapsamda ölçüt öğrencilerini daha önce okul dışı çevrelere geziye götüren öğretmenler olarak belirlenmiştir. Çalışma 2021-2022 eğitim öğretim yılında gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya 6 erkek, 11 kadın olmak üzere toplam 17 fen bilimleri öğretmeni dâhil edilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu 2 sorudan oluşmaktadır. Bunlardan birisi öğretmenlerin gezi düzenleme kaygıları ile ilgili iken diğeri de öğretmen önerileri ile ilgilidir.

Verilerin Analizi

Araştırma sorularından elde edilen verileri araştırmacı tarafından içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi sürecinde verilerden tema alt tema ve kodlar oluşturulmuştur. Oluşturulan kodların frekans dağılımları verilmiş ve kodlar öğretmen görüşlerinden doğrudan alıntılarla desteklenmiştir.

BULGULAR

Görüşmeye katılan öğretmenlerin okul dışı çevrelere gezi düzenlemeye yönelik kaygıları incelenmiş ve Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Okul Dışı Çevrelere Gezi Düzenlemeye Yönelik Kaygıları (N=17)

Kategori	Tema	Kod	Katılımcılar	
Gezi Öncesi	Gezi Öncesi	İzin İşlemleri	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₆ , Ö ₇ , Ö ₁₁ , Ö ₁₄ , Ö ₁₆	
		Maliyet	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₈ , Ö ₉ , Ö ₁₅	
		Zaman	Ö ₁ , Ö ₁₀ , Ö ₁₃ , Ö ₁₄	
		Ulaşım	Ö ₃ , Ö ₅ , Ö ₁₁	
		Sınav Sistemi	Ö ₁	
	Gezi Esnası	Gezi Esnası	Güvenlik	Ö ₁ , Ö ₂ , Ö ₃ , Ö ₄ , Ö ₆ , Ö ₇ , Ö ₁₀ , Ö ₁₁ , Ö ₁₂ , Ö ₁₃ , Ö ₁₄ , Ö ₁₅ , Ö ₁₆ , Ö ₁₇
			Sınıf Kontrolü	Ö ₃ , Ö ₅ , Ö ₈ , Ö ₁₂ , Ö ₁₃ , Ö ₁₅ , Ö ₁₆ , Ö ₁₇
			Kazanımların kazandırılmaması	Ö ₂ , Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₈
			Sağlık Sorunları	Ö ₂ , Ö ₁₁ , Ö ₁₃
			Öğrenci İsteksizliği/İlgisizliği	Ö ₃ , Ö ₁₀ , Ö ₁₂
Gezi Düzenleme Kaygıları	Gezi Esnası	Sorumluluk alma	Ö ₆ , Ö ₉ , Ö ₁₄	
		Rehberlik	Ö ₃ , Ö ₁₂	
		Yeterlilik	Ö ₉ , Ö ₁₁	
		Konaklama	Ö ₃	

Fen bilimleri öğretmenlerine sorulan “Okul dışı çevrelere geziler düzenlemeye yönelik kaygılarınız nelerdir?” sorusuna ilişkin Tablo 1 incelendiğinde, öğretmenlerin gezi öncesi hazırlık süreçlerine ilişkin ve gezi esnasına ilişkin kaygılara sahip olduğu görülmektedir. Bu kapsamda gezi öncesine ilişkin yedi öğretmenin izin işlemleri, beş öğretmenin maliyet, dört öğretmenin zaman, üç öğretmenin ulaşım ve bir öğretmenin de sınav sistemi noktasında çeşitli kaygılara sahip

oldukları görülmüştür. Bu kapsamda bir öğretmen “*Etrafımda çok sayıda etkinlik yapılabilecek okul dışı çevre bulunmaktadır. Ancak özellikle 8. sınıf derslerinde veli ve idare yönünden müfredat yetiştirme konusunda ciddi endişeler bulunmakta. Bu sebeple müfredat yetiştirememe yönünden ben de kaygılanırım (Ö₁₄).*” derken bir diğer öğretmen de “*Gezinin maliyetinin karşılanamaması beni kaygılandırır (Ö₁).*” şeklinde görüş bildirmiştir. Yine bir öğretmen “*Gezi izin prosedürlerinin çok zahmetli olması ve istenilen zamanlarda izin alamamaktan kaygılıyım (Ö₁₄).*” derken bir diğer öğretmen bu soruya “*Ulaşım ve maddiyat temininde ve şehir dışına yapılacak ise konaklamadaki zorluklardan kaygılanırım (Ö₃).*” şeklinde görüş bildirmiştir. Bir öğretmen ise bu soruya “*Yapılacak gezide en zor gelen kısım bürokratik işler ve ulaşım vasıtalarının ayarlanması diyebilirim. Ayrıca gezi planı hazırlamada yetersiz ve olumsuz düşüncelere kapılmaktayım (Ö₁₁).*” demiştir.

Gezi esnasına ilişkin fen bilimleri öğretmenlerinden 14’ünün güvenlik, sekizinin sınıf kontrolü, dördünün kazanımların kazandırılmaması, üçünün sağlık sorunları, üçünün öğrenci ilgisizliği, üçünün sorumluluk alma, ikisinin rehberlik, ikisinin yeterlilik ve birinin de konaklama ile ilgili çeşitli kaygılara sahip oldukları görülmüştür. Bu kapsamda bir öğretmen “*Okul dışı çevrelerde öğrencinin başına bir şey gelmesi durumunda tamamen sorumluluğun geziyi düzenleyen öğretmende olmasından dolayı kaygılıyım (Ö₁₄).*” derken bir diğeri “*Gezi yerine giderken bir kaza olması ya da gezi yerinde bir öğrencinin sağlık problemi yaşamasından kaygılanırım (Ö₂).*” şeklinde görüş bildirmiştir. Yine bir öğretmen bu soruya “*Öğrencilerin kalabalık olmasından dolayı kontrolünü, koordinasyonunu ve rehberliğini sağlayamamaktan endişe duyarım (Ö₃).*” derken bir diğeri “*Kalabalık sınıflarda güvenlik önlemleri almakta zorlanabilirim. Ayrıca her şehirde kazanıma uygun gezi düzenlenebilecek yerler olmayabilir. Bu kazanımlar için şehir dışı gezilerde sorumluluk almaktan çekinirim (Ö₆).*” şeklinde görüş bildirmiştir. Bir öğretmen “*Dersle ilişkilendirmede ve amaca uygunluk açısından beklenen sonucu alamamaktan kaygılanırım (Ö₈).*” derken bir diğeri ise “*Gezi esnasında öğrencilerin sağlık ve güvenlik konusunda endişe duymaktayım.*”

Öğrenci velisinden izin alınmış olsa bile bu kaygıları giderme konusunda yeterli bulmuyorum (Ö₁₁).” şeklinde görüş bildirmiştir.

Tablo 2. Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Okul Dışı Çevrelere Gezi Düzenleme Kaygılarına Yönelik Önerileri (N=17)

Kategori	Tema	Kod	Katılımcılar
Gezi Düzenleme Kaygılarına Yönelik Önerileri	Gezi süreci	Rehberlik	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₅ , Ö ₈ , Ö ₁₂ , Ö ₁₃ , Ö ₁₅
		İzin işlemlerinde kolaylık	Ö ₁ , Ö ₂ , Ö ₃ , Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₇ , Ö ₁₄
		Etkili planlama	Ö ₁ , Ö ₂ , Ö ₆ , Ö ₈ , Ö ₁₀ , Ö ₁₂
		Risklerin belirlenmesi	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₄ , Ö ₈ , Ö ₁₀ , Ö ₁₆
		Öğrencileri bilgilendirme	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₈ , Ö ₉ , Ö ₁₃ , Ö ₁₆
		Veli desteği	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₉ , Ö ₁₅ , Ö ₁₆
		Okul aile birliği desteği	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₁₁ , Ö ₁₄
		Bütçe desteği	Ö ₃ , Ö ₈ , Ö ₉ , Ö ₁₅
		İlgi çekici geziler	Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₁₀ , Ö ₁₆
		Öğretmen eğitimi	Ö ₃ , Ö ₉ , Ö ₁₁
		Yakın çevrelere geziler	Ö ₁ , Ö ₁₆
		Okul desteği	Ö ₁₁ , Ö ₁₄
		Ücretsiz araç temini	Ö ₁ , Ö ₃
		İlkyardım çantası bulundurma	Ö ₂

Fen bilimleri öğretmenlerine sorulan “Okul dışı çevrelere geziler düzenleme kaygılarınıza yönelik önerileriniz nelerdir?” sorusuna ilişkin Tablo 2 incelendiğinde, öğretmenlerin yedisi rehberlik faaliyetleri ve izin işlemlerinde kolaylıklar noktasında, altısı ise etkili planlama, risklerin belirlenmesi ve öğrencilerin bilgilendirilmesi noktasında önerilerde bulunmuşlardır. Yine öğretmenlerden beşi veli desteği, dördü ilgi çekici geziler düzenleme, okul aile birliği desteği ve çeşitli kurumlardan bütçe desteği alma noktasında önerilerde bulunmuşlardır. Bununla birlikte öğretmenlerden üçü öğretmen eğitimi, ikisi yakın çevrelere geziler, okul desteği ve ücretsiz araç temini noktasında, bir öğretmen de ilkyardım çantası bulundurma noktasında önerilerde bulunmuşlardır. Bu kapsamda bir öğretmen “Gezi

yapılmadan önce gidilecek yer ile ilgili çok detaylı bilgi alarak güvenlik önlemlerini daha sıkı tutarım. Öğrencilere gitmeden önce gezi güvenliği hakkında detaylı bilgi veririm. Geziye götürülecek öğrencileri gruplara ayırır hem okul idaresinden hem de öğretmenlerden yardım talep ederim. Gruplara rehberlik etmesi için daha fazla öğretmenin geziye katılarak yardımını isterim. Ayrıca gezi gözlem uygulamalarına müfredatta daha fazla yer vererek öğretmenleri bilinçlendirmesi gerekir. Bir diğer hususta okul dışı geziler için belli bir bütçe ayırması ve okullarımıza tahsis etmesi gerekir. Bu konuda kolaylık sağlanırsa gezi düzenleme sıklığı artacaktır. Yine okul ve aile iş birliği sağlanırsa mutlaka kolaylık ve katkı sağlayacak veliler olacaktır. Yine okullar için araçlar tahsis edilebilir (Ö₃).” şeklinde görüş bildirmiştir. Bir diğer öğretmen ise bu soruya “Sorumlulukların tamamen öğretmende olmasından ziyade okul idaresinden bir idarecinin, veli veya ilgili kurumlardan gelecek yardımcı personel ile sorumlulukların paylaştırılmasını öneriyorum. Yine veli, öğretmen ve idarenin iş birliği içerisinde gezilerin planlanarak belirlenen zamanlarda uygulanması daha etkili olacaktır. Ayrıca prosedürlerin hafifletilerek istenilen zamanlarda izin alınabilecek kolaylığın sağlanması gerekir. Bunun yanı sıra ulaşım ve gezi gideri için öncelikle idarecilerle ve MEM ile görüşmeler sağlayarak servis talep edilebilir (Ö₁₄).” şeklinde cevap vermiştir. Bir başka öğretmen ise bu soruya “Okul idaresinin bu konularda gezi planı yapan öğretmenleri desteklemesi gerekmektedir. Gezide okul aile birliğinin de destek olması ve gezide güvenlik açısından öğretmenlere eşlik etmesi güzel olacaktır. Bu sayede öğretmenin yükünü hafifletmiş olurlar. Ayrıca gezi planı hazırlama hakkında seminer düzenlenebilir (Ö₁₁).” cevabını vermiştir. Bir öğretmen ise bu soruya “Okul dışı çevrelere yapılacak geziler için her dönem bir kere olmak üzere yılda 2 defa maddi desteğin sağlanması öğrenci velilerinin ve öğretmenlerin üzerindeki maliyet yükünü azaltacaktır. Ayrıca öğretmenlere bu konuda hizmet içi eğitimin verilmesi gerektiğini düşünmekteyim. Bunun yanı sıra geziden önce mutlaka öğrenci velilerin gezi ile ilgili bilgilendirilmesi gerekir. Okul yönetiminin ve öğretmenlerin gezi öncesinde uyulması gereken kuralları geziye katılacak öğrencilere anlatması gerekir (Ö₉).” şeklinde görüş bildirmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Yapılan çalışma sonucunda fen bilimleri öğretmenlerinin okul dışı çevrelere geziler düzenlemeye yönelik en fazla güvenlik kaygıları taşıdıkları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra araştırmaya katılan öğretmenlerin sınıf kontrolünü sağlayamama, geziye yönelik izin alma süreçleri, gezi maliyeti ve öğretim programını yetiştirememesi gibi kaygıları olduğu da belirlenmiştir. Ayrıca öğretmenlerin gezinin amaçlarına ulaşmaması ve yeterli rehberlik yapamama, gezi esnasında öğrencilerde karşılaşılabilecek sağlık problemleri, öğrencilerin gezi esnasında ilgisizlikleri gibi gerek gezi öncesi gerekse gezi esnasında olmak üzere çeşitli kaygılar taşıdıkları da tespit edilmiştir. Bu sonuçlar literatürle paralellik göstermektedir. Nitekim yapılan bir çalışmada da fen bilimleri öğretmen adaylarının benzer kaygılar taşıdıkları tespit edilmiştir (Bozdoğan, 2018). Yine bir diğer çalışmada ortaokul öğretmenlerinin gezi düzenleme sürecinde öğrencilerin güvenliği, maddi imkânsızlıklar, zaman yetersizliği ve öğretim programının yoğunluğu konularında da kaygılandıklarını ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur (Demir, 2007; Kılıç, 2018; Pekin & Bozdoğan, 2021). Fen bilimleri öğretmenlerinin okul dışı çevrelere geziler düzenleme noktasındaki kaygılarını gidermeye yönelik rehberlik faaliyetleri ve izin işlemlerinde kolaylıklar sağlanması, etkili planlamaya yönelik eğitimler verilmesi ve öğrencilerin bilgilendirilmesi gibi çeşitli önerilerde buldukları belirlenmiştir. Bununla birlikte öğretmenlerin gezi sürecinde velilerden ve okul aile birliklerinden destek alınması ve ücretsiz araç temini noktasında önerilerde buldukları tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Bowker, R., & Tearle, P. (2007). Gardening as a learning environment: A study of 'children's perceptions and understanding of school gardens as part of an international project. *Learning Environments Research*, 10(2), 83-100. <https://doi.org/10.1007/s10984-007-9025-0>

- Bozdoğan, A. E. (2007). *Role and Importance of Science and Technology Museum In Education*. (Unpublished doctoral dissertation). Gazi University, Institute of Educational Science. Ankara.
- Bozdoğan, A. E. (2008). Fen bilgisi öğretmen adaylarının bilim merkezlerini fen öğretimi açısından değerlendirilmesi: Feza Gürsey Bilim Merkezi Örneği. *Journal of Uludag University Faculty of Education*, 21(1), 19-41.
- Bozdoğan, A.E. (2016). Development of self-efficacy belief scale for planning and organizing educational trips to out of school settings. *Journal of Theoretical Educational Science*, 9(1), 111-129.
- Bozdoğan, A. E. (2018). The effects of elective course designed with different contents on pre-service science teachers' self-efficacy beliefs and knowledge about organizing curriculum based field trips. *Journal of Baltic Science Education*, 17(3), 446-461. <https://doi.org/https://doi.org/10.33225/jbse/18.17.446>
- Carrier, S. J. (2009). The effects of outdoor science lessons with elementary school students on pre-service teachers' self-efficacy. *Journal of Elementary Science Education*, 21(2), 35-48. <https://doi.org/10.1007/BF03173683>
- Carrier, S. J., Tugurian, L. P., & Thomson, M. M. (2013). Elementary science indoors and out: Teachers, time, and testing. *Research in Science Education*, 43(5), 2059-2083. <https://doi.org/10.1007/s11165-012-9347-5>
- Çepni, S. (2007). *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş (3. Baskı)*, Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Demir, M. K. (2007). Sınıf öğretmenlerinin hayat bilgisi ve sosyal bilgiler derslerinde gözlem gezisi yöntemini uygulama durumları. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5 (2), 323-341.
- Dillon J., Rickinson, M., Teamey, K., Morris, M., Choi, M. Y., Sanders, D., & Benefield, P. (2006). The value of outdoor learning: Evidence from research in the UK and elsewhere. *School Science Review*, 87(320), 107-111.

- Durukan, Ü. G. , Aslan, A. & Bozdoğan, A. E. (2022). Reflections from an Out-Of-School Learning Course: The Development of Pre-Service Science Teachers . Participatory Educational Research , 9 (4) , 422-444 . DOI: 10.17275/per.22.98.9.4
- Ertaş, H., Şen, A. İ. & Parmaksızoğlu, A. (2011). Okul dışı bilimsel etkinliklerin 9. sınıf öğrencilerinin enerji konusunu günlük hayatla ilişkilendirme düzeyine etkisi *Necatibey Faculty of Education Electronic Journal of Science and Mathematics Education*, 5(2), 178-198.
- Füz, N. (2018). Out-of-school learning in Hungarian primary education: Practice and barriers. *Journal of Experiential Education*, 41(3), 277-294. <https://doi.org/10.1177/1053825918758342>
- Güler, T. (2009). Ekoloji temelli bir çevre eğitiminin öğretmenlerin çevre eğitime karşı görüşlerine etkileri. *Education and Science*, 34(151), 30-43.
- Kete, R. & Horasan, Y. (2013, May). Efficiency of pre-service teachers in applied (nature-centered) biology courses. In Proceedings Book of the VI. National Graduate Education Symposium II (pp. 85-90), Sakarya.
- Kılıç, A. (2018). *Hayat bilgisi dersi, “dün, bugün, yarın” temasında sözlü ve yerel tarih etkinliklerinin değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Pekin, M., & Bozdoğan, A. E. (2021). Ortaokul öğretmenlerinin okul dışı çevrelere gezi düzenlemeye ilişkin öz yeterliklerinin farklı değişkenler açısından incelenmesi: Tokat ili örneği. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2021(17), 114–133. <https://doi.org/10.46778/goputeb.956719>
- Simmons, D. (1998) Using natural settings for environmental education: Perceived benefits and barriers. *Journal of Environmental Education*, 29(3), 23–31.
- Tal, T. & Morag, O. (2009). Reflective practice as a means for preparing to teach outdoors in an ecological garden. *Journal of Science Teacher Education*, 20, 245-262.

- Tatar, N. & Bağrıyanık, K.E. (2012). Fen ve Teknoloji dersi öğretmenlerinin okul dışı eğitime yönelik görüşleri. *İlköğretim Online*, 11(4), 883-896.
- Thomas, G. (2010). Facilitator, teacher, or leader? Managing conflicting roles in outdoor education. *Journal of Experiential Education*, 32(3), 239-254.
<https://doi.org/10.1177/105382590903200305>
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

**SÖYLEMİN YAPISINDA BİLGİ OLUŞTURAN ARAÇLAR
(FAKTÖRLER)**

**INFORMATION FORMING TOOLS (FACTORS) IN THE
STRUCTURE OF DISCOURSE**

Prof.Dr., Zubaydullo RASULOV

*Buhara Devlet Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi İngiliz Dili Bölümü,
Bukhara-Özbekistan*

zubayd@yandex.ru

ORCID ID: 0000-0003-0554-1319

Özet

Bilgi, bir iletişim ortamında iletilen ve bir kişinin bilişsel faaliyetinin fikir biçiminde gerçekleştirilmesi olan bir bilgi biçimidir. Başka bir deyişle, bilgi, evrenin biliş sürecinde ustalaştığı bilgisini yansıtan, belirli dilsel işaretler aracılığıyla bir kişinin deneyimidir. Şu anda, her insanın evreni kendi tarzında algılayabileceği ve kendi hedeflerine, bilişsel faaliyetleri organize etme araçlarına sahip olabileceği unutulmamalıdır. Daha fazla içerik, kişinin ve söylemin tutumunu belirler. Söylem veya konuşma yapısını belirlerken ifade edildiği bilgi yapısının rolü önemlidir. Birçoğu bilgi yapısının konuşmanın yapısını iki bölüme ayırdığına inanıyor. Bunlardan ilki, söylem bileşenlerinin karşılıklı bağımlılığını yansıtırken, ikincisi, tamamen yeni bilgilerin ortaya çıkmasından önce bilinen bilgileri zenginleştirmek, söylemi güncelleme hesabından genişletmek görevini içerir. Ancak daha önce bilinen veri aktarımı vakaları da vardır. Söylemdeki bilginin sözelleştirilmesi farklı şekilde gerçekleşir ve dilin hangi tipolojik gruba ait olduğu da önemlidir. Örneğin, (Türk, Özbek, Rus, Macar, ücretsiz kelime sırası ile dillerde ve benzeri.) konuşma yapısının yapısındaki kelimelerin bileşimi, bilginin ifadesini etkiler. Ve İngilizce'de, bilginin gerçekleştirilmesi için ana araç tonlamadır. Japonca yazılmış metinlerde, bu görev genellikle morfolojik unsurlar tarafından gerçekleştirilir. Ancak, söz konusu araçlar şu ana kadar tüm dillerde mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, bilişsel faaliyetler, söylemin tutumu, dilsel işaretler, bilginin sözelleştirilmesi.

Abstract

Information is a form of knowledge that is transmitted in a communication environment and is the realization of a person's cognitive activity in the form of ideas. In other words, information is the experience of a person through certain linguistic signs, reflecting his knowledge that he has mastered in the process of cognition of the universe. At this time, it should not be forgotten that each person can perceive the universe in his own way and have his own set of goals, means of organizing cognitive activities. Further content dictates the attitude of the person and discourse. The role of the information structure in which it is expressed is important when determining the discourse or conversational structure. Many believe that the information structure divides the structure of speech into two parts. While the first of them reflects the interdependence of the components of discourse, the second includes the task, to enrich the information known before the introduction of completely new information, expanding the discourse from the update account. But there are also cases of previously known data transfer. Verbalization of information in the discourse occurs differently, and it is also important what typological group the language belongs to. For example, in the languages with the free word order (Turkish, Uzbek, Russian, Hungarian, and so on.) the composition of words in the structure of speech construction affects the expression of information. And in English, the main tool for the actualization of information is intonation. In Japanese-written texts, this task is often performed by morphological elements. However, the mentioned tools are available in all languages so far.

Key words: knowledge, cognitive activity, attitude of the discourse, linguistic signs, verbalization of information.

There is an opportunity to express a certain propositional content in different ways and with the help of different means. But in

the process of speech activity, we choose only one of these opportunities. The content also occurs depending on the structure of the information, its composition. According to the description of the W. Chafe (1976), the structure of the information is primarily reflected in how the message is transmitted, and only then depends on the type of message. With regard to the choice of the information medium and structure, it is determined whether the content corresponds to the context or not. This claims that the information content plays an important role in ensuring text coherence.

In studies on the grammatic system of different languages, the concept of information and the functions it performs are often mentioned. In particular, in some of them, the fragmented parts are spoken about the possibility of expressing a multiplicity of information through the use of small and quantitatively low linguistic means in speech (McNally L, 1998). The further developments in cognitive linguistics gave impetus to the wider application of this concept and outlined the issue of the interaction of language units and information. After all, the need to determine whether it is possible to find an alternative to the information unit from the language system has arisen. Linguists looking for an answer to such a question, when studying the processes associated with the complexity of the information and grammatical structure of the sentence, come to the following conclusion: "sometimes polypredication is opposed by dependence on its composition. But it is impossible to equate proposition to predictability as it corresponds to the message in terms of content" (Zolotova, 1998).

In our opinion, in order to find a solution to the problem posed, it is necessary to first clarify the essence and meaning of such concepts as information, message, communication. In *The dictionary of linguistic terms* (1969) "communication" is defined as the informing or transmitting a certain meaning by means of language, while "message" is interpreted as the communicative aspect of the conversational structure, the information contained therein. In the same dictionary, "information" is defined as a set of data that is contained in a certain

speech message and is regarded as an object of transmission, processing, storage.

A Dictionary of Linguistics and Phonetics (2008) states that the term “information” is a component of the message: “in general sense, the term is used by teachers as a basis for a theoretical account of the structure of messages”. Cognitivists (Croft W., Cruse D.A, 2004) interpret information as knowledge, which is known by means of linguistic forms in the medium of communication. Logicians (1994) also prefer to interpret information through the concept of knowledge: "Information is the knowledge delivered in the form of message".

Evidently, information is a form of knowledge that is transmitted in a communication environment and is the realization of a person's cognitive activity in the form of ideas. In other words, information is the experience of a person through certain linguistic signs, reflecting his knowledge that he has mastered in the process of cognition of the universe. At this time, it should not be forgotten that each person can perceive the universe in his own way and have his own set of goals, means of organizing cognitive activities. Further content dictates the attitude of the person and discourse.

Within the Theory of Communicative Abilities promoted by O.T.Yokayama (1991), communication is interpreted as the process of transmission of knowledge from one person to another. The scientist notes that the unit of communication is a phrase from four different types of knowledge. These are: the knowledge of the individual about the universe and himself, and the knowledge that is important for both of the interlocutors in this situation. The researcher noted that during communication, three types of information are transmitted, and that information about the attitude of the speaker towards the said idea is in a special place. Proceeding from this idea, the circumstances associated with the creation and transmission of information can be described as follows:

1) the purpose of the interlocutors stands for on the basis of interpersonal communication;

2) the transmitted information cannot have an objective appearance, the significance of this or that knowledge in certain situation for the speaker is associated with the formation of the knowledge by the speaker himself;

3) linguistic means are chosen for the purpose of coordinating the activities of interlocutors, since the act of speech is always carried out in a certain environment, on the basis of the generality of knowledge;

4) information transmitted is formed on the basis of information in a certain group.

The role of the information structure in which it is expressed is important when determining the discursive or conversational structure. Many believe that the information structure divides the structure of speech into two parts (Steedman M, 2000). While the first of them reflects the interdependence of the components of discourse, the second includes the task, to enrich the information known before the introduction of completely new information, expanding the discourse from the update account. But there are also cases of previously known data transfer.

Although the researchers claim that the information consists of a combination of theme and rheme, they believe that what the sentence means in discourse depends on the theme. And rheme provides meaningful expression, depending on the context (Kruijff-Korbajova L., Steedman M., 2003).

Verbalization of information in the discourse occurs differently, and it is also important what typological group the language belongs to. For example, in the languages with the free word order (Turkish, Uzbek, Russian, Hungarian, and so on.) the composition of words in the structure of speech construction affects the expression of information. And in English, the main tool for the actualization of information is intonation. In Japanese-written texts, this task is often performed by morphological elements. However, the mentioned tools are available in all languages so far (Valduvi E., Engdahl E., 1996).

R.Schwarzschild (2004) addresses the following examples to explain the ways of expressing information:

Q: Who did John's mother vote for?

A: She voted for John.

A: Why don't you make French toast?

B: I have forgotten how to make French toast.

A: John's mother voted for Bill.

B: No, she voted for John .

In these examples, it is difficult to determine how the new part of information is expressed. Because the composition of the sentence does not affect the structure of the information as much as it does. But the fact that the speech structure corresponds to the structure of the discourse depends on the structure of the information. For example, when we consider the construction *Aristotle taught young Alexander the Great*, which is a reply to the question *Who did Aristotle teach?*, we see that the further development of the information depends on what part of the sentence the logical stress falls on.

In the Uzbek language intonation and word order can collaborate equally in the expression of information. Compare:

*Aleksandr Makedonskiyga **Arastu** ta'lim bergan // To Alexander the Great taught **Aristotle**;*

***Arastu** Aleksandr Makedonskiyga ta'lim bergan // **Aristotle** taught to Alexander the Great.*

The question of the relevance of information expression to the tone of speech has long been of interest to researchers. Some of them (Jäger G., 1999) noted that the impact of this linkage on the information structure of intonation is not so high, because of the analysis of the cases of events in the oral discourse. In fact, it is difficult to come to a standstill on this issue. Meanwhile, the participants of communication often use implicit expressions. It is also hindered by the fact that the nature of the category of information structure is not clear to

characterize the relationship between the structure of information and the tone of speech.

In one of the experiments done in the form of testing, the issue of what differences arise in the emphasis of the pieces of theme and rheme, which are important parts of the structure of information, has been studied. (Cohen A., Erteschik-Shir N., 2002) The authors observed that the emphasis on the theme part is somewhat weaker than that of the rheme. Based on the analysis of these observations, it was concluded that the information structure is influenced by the prosodic composition of the speech structure more than the emphasis. It is evident that the rheme leads in the structure of information. This proves that information created and transmitted in a communication environment has a communicative value, as well as having a subset of its nature. And this value is determined within the framework of the speaker's purpose. It also deals with the effectiveness of communication as well as the choice of linguistic tools that are used to accomplish the goal. This choice is based on the act of speech communication, which allows to raise the communicative value of information.

The authors of "Communicative Grammar of the Russian language" (1998), admit that the choice of linguistic units is a complex process: "the use of linguistic means in speech is a matter of choice. Because the choice is to please one of the synonymous units with the general function, spiritual and structural characteristics in accordance with the communicative purpose of the speaker. In our opinion, it is difficult to determine how compatible in fact this statement is. After all, if we see linguistic structures, including syntactic devices, in the status of an information transmitter, then it will be necessary to know what their communicative aspect is different from each other and in what way the given status is reached.

As many times it is repeated, the Information Unit is the smallest unit of knowledge, and it can correspond to the composition, which is essentially, a mental phenomenon. Therefore, any communicative unit must express proposition. Meanwhile, proposition, as a mental phenomenon, is required to take a linguistic form of this knowledge in order for it to materialize knowledge during communication. And the

choice of what kind of linguistic unit or form is connected with what aspect or part of the information is considered important by the speaker. On the basis of linguistic structures representing information with a high communicative value, the pragmatic function of a text is formed. Therefore, considering that the meaning of linguistic units is not only the product of the reflection of the world perception, but also the generalization of the human experience, linguistic forms and expressions add their share to the formation of the linguistic landscape of the world. This is also due to the fact that, in addition to the choice of vocabulary and lexical elements, it also relies on the proposition content of the speech structure.

It is assumed that informative content of linguistic structures is extensive and is manifested in their expression from information of different forms. They can, on the one hand, cover certain information in advance and supplement it, interpret it. On the second hand, they reflect the speaker's attitude to reality. The sorting of different information in the composition of the speech structure is called the "information structure" or "information packaging" of the structure. (Chafe W., 1974) It is noted that the information structure is reflected in the form of a speech structure, and in it the role of the word order, the form of reference, morphological indicators and prosody is essential. (Arnold J., Kaiser E., Kahn J., Kim L., 2013)

For instance, an English speaker when talking about any object unfamiliar to him, uses the indefinite article (a dog) which indicates that this object was not mentioned before. And when using a definite article or pronoun *it*, it becomes obvious that what is being said is familiar to both the speaker and the listener. Such observations, of course, allow to establish the information status of linguistic structures. Another important situation is connected with the determination of the contribution of linguistic means in the formation of discursive content of the information expressed.

In addition to the fact that the linguistic units participating in the formation of the information structure appear differently, the activity of them in the discourse is also various. Importantly, the goal of these applications is not the same. Scientists who have thought about

the type of thinking that takes place without the participation of linguistic means, know that the possibility of such thinking, of course, is reflected in the structure of linguistic devices. In particular, the researchers observed that the spread can represent two or more compositions of simple sentence content. For example:

Yakshanba kuni ovqatdan keyin bolalarga kuzgi paxtalik nimcha berildi. (Abdulla Qahhor. O'tmishdan ertaklar) // *The children were given cotton-made coat for autumn after lunch on Sunday.* (A.Qahhor. Tales from the Past).

In this sentence, we observe the following verbalizations: 1) the event occurs after lunch; 2) the children are tormented by a cold; 3) the cotton cloth is brought and distributed; 4) they need warm clothes.

The logical idea can be interpreted as a kind of realization of the principle of linguistic economy, which ensures the compactness of the content expressed by the means of sentence fragments (often secondary parts of speech). A.T.Krivosov (1992) wrote about this: "the opportunity to express simple thoughts in a way of compounding them by a secondary parts of speech can be explained by the implementation of the laws of thinking and memory." It is assumed that although the linguistic form is condensed in the structures in which several forms are involved, the information structure is kept completely. Already a person who is thinking and making conclusions based on the law of logic tries to use only the linguistic structures in the short form.

This phenomenon, which has taken the term "syntactic compression" in linguistics, always takes a place in the object of study of researchers. The most important thing is that in the event of this phenomenon, the linguistic form of expression is reduced, but no one denies the information scale, and in this series of means of expression are included in the list of phraseological units of the verb forms, various qualitative, infinitive and gerundive structures.

A similar situation applies to complex compound sentences. In particular, R.Sayfullaeva, having studied the speech structure from the point of the formal-functional interpretation as "*Men hayron qoldim: do'kondorlarning bolalari kitob o'qib, ba'zilari tasbeh o'girib,*

boshqalari esnab o'tirishardi"// *I was surprised: the children of the shopowners read books, some turned beads, others were yawning, the scientist assumes that there is a common unit. This unit acts as a generalization word, which is used in sentences with the same organized parts. Therefore, the scholar characterizes the above structure as a simple sentence with a predicative center. The generalization of the unit of *Men hayron qoldim* // *I was surprised*, is proved by transformation, that is, by changing the form of the sentence: *Do'kondorlarning bolalari ba'zilari kitob o'qib, ba'zilari tasbeh o'girib, boshqa birilari esa esnab o'tirishlarini ko'rib hayron qoldim.* // *On seeng that the children of the shopowners read the book, some turned beads, others were yawning, I was surprised."**

Similar considerations can also be found on the pages of G'.Zikrillaev's recently published book "Soul and Language" (2018). For example, the scientist who analyzed the syntactic unit, *Ukoldan keyin Xosiyat ... ravon nafas ola boshladi* // *After the injection Khosiyat ... began to breathe smoothly* (U.Usmonov) notes that in this sentence the word "injection" is used in the meaning of the medical care and expresses the propositive meaning. Although the meaning of the sentence here is complicated (that is, the scale of information is extended), but the propositions are expressed in a condensed form ("after the injection"). These mementic propositions are understood in the style of *Xosiyat ukol qilindi* // *"Khosiyat has been injected"* and *Xosiyat ravon nafas ola boshladi* // *"Khosiyat has begun to breathe smoothly"*. The scientist, considering about the actualization conditions of linguistic economy, notes that "one of the common predicates is omitted in syntactic construction and comparatively a simple sentence is formed, though complex content is still preserved".

Apparently, linguists are obliged to refer to the concept of information in the interpretation of the phenomenon of syntactic compression, and in such an approach it is implied to distinguish the information unit to which the concept of a message in a certain form is connected. Therefore, the researchers try to connect proposition, as a spiritual unit, with the grammatic form – predication, which expresses it. Consequently, proposition is equated to the Information Unit.

A.T.Krivosov (1992), who thought about this type of linguistic economy, prefers to explain by the laws of thinking focused on saving the linguistic means as much as possible where there is potential to express a few propositions or thoughts in a condensed form of compound and simple sentences, word combinations and compound words.

Basically, proposition is a means to form Information Unit any of its linguistic verbalization. But to determine which linguistic form will be a unit of information, will cause problems so far. In order for information to be recognized as knowledge to be transmitted in a communication environment, it is necessary to determine how this knowledge will be transmitted.

It is known that the formation and transmission of information is associated not only with the actualization of content, but also with the creation of thought. And this is the opposite of the statement that the information delivered is always the product of the thinking activity of human. The information scale of the discourse is not determined by the amount of linguistic units that designate the compositions, but by the totality of these compositions. Hence, the Information Unit is a linguistic phrase that reflects a logical relationship. In this case, it is possible to interpret a simple sentence in the status of a structure that expresses the Information Unit. In fact, the information scale of the discourse is determined by the participation of simple, complex and joint sentences, the main communicative units. If simple sentences denote a separate unit of information, then the joint and complex structures consist of two or more units of information. In traditional linguistics, the reason for the interpretation of adjectives and adverbial structures in the sentence as elliptical secondary parts of speech is reasoned by this way.

The function of the Information Unit in the process of communication, is manifested in the framework of the interlocutor's speech interaction, which takes place on a discursive scale. The choice of linguistic units, in turn, depends on which information unit is important, and what role this information unit plays in the expression of content is also taken into account.

Depending on what status the Information Unit has, the speaker performs three different communicative acts. These acts are of attachment, disassembly and extension of propositions. The act of attachment of propositions requires the actualization of the principle of linguistic economy. Performance of such an act is based on the relationship between proposition and the Information Unit. The displacement of two or more words from a single linguistic form content is provided by the saving of one of the linguistic means, that is, from the account of subtraction.

The action of dividing into parts is also carried out taking into account the relationship of the proposition with the Information Unit. During the separation of the main composition into parts, the second composition acquires the status of an explanatory, and this task is carried out with the participation of a separate type of linguistic means. Speech acts aiming at this goal are realized by means of participle and attributive phrases. Though in such proposition speech structures appear to have a complex shape from the surface, they also fall into the principle of syntactic economy.

In determining the relationship of linguistic structures with information units, it is not enough just to take into account the fact that proposition reflects in their content by certain way. Because any type of linguistic structure has the power to express a certain piece of knowledge. But this knowledge is not always actualized during communication. Therefore, in order to equate linguistic structures to the information unit, it is necessary to take into account the discursive activity of the speaker. Only from this point of view it is possible to determine the level of information expression of linguistic units.

Assumingly, it is clear that the information structure of the discourse plays the function of the base point in the description of many speech phenomena. Researching on the pragmatic composition of the discourse V.S.Grigorieva (2007) claims that it is possible to interpret a speech device having a certain information content in the status of an information discourse.

Discussion of interrelation between discourse and information phenomenon requires to consider non-linguistic factors. Because the

human factor determines the subjective features of the information expressed in the discourse.

The current approach makes it possible to study the phenomenon of speech act from a practical point of view, which is at the forefront of discourse and information formation. Consequently, for a long time, researchers referred to the discourse as a “language above the sentence or above the clause” (Stabbs M, 1983). However, at the moment, as the norm of communication means is extending on the account of new information technology, not only linguistic devices or text, but also speech acts in any form is considered as an example of discourse. In this regard, the notion of information preserving its status, and on the contrary, the methods of its accumulation, storage and transmission have been improved, and the possibility of its communication has expanded. In these conditions, a new field of linguistics, that is, the formation of information linguistics is paving its way. (Barkovich, 2015)

When talking about the conditions of information formation in discourse, it is impossible not to mention that in English there is still an understanding of the concept of discourse in the XVI century in the meaning of "oral and written speech":

Bid me discourse? I will enchant thine ear,
Or, like a fairy, trip upon the green,
Or, like a nymph? With long dishevell'd hair,
Dance on the sands, and yet no footing seen:
Love is a spirit all compact of fire,
Not gross to sink, but light, and will aspire.
(W. Shakespeare)

By reading this passage from W. Shakespeare 's "Venus and Adonis", we are confident that discourse is a speech act related to the environment and communicative purpose that is taking place in a certain time and space and that is outside the language. The

implementation of this activity dictates the formation and verbalization of information.

Literature

1. Chafe W. Givenness, contractiveness, subjects, topics, and point of view // Subject and Topic. –New York:Academic Press, 1976.
2. McNally L. Towards a theory of the linguistic coding of information packaging instructions // The limits Syntax (Syntax and Semantics). –New York:Academic Press, 1998. – P. 174.
3. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. –М.:Наука, 1998. –С.218.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: СЭ, 1969. –С. 200; 441.
5. Crystal D.A. A dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford:Blackwell Publ., 2008. –P.245.
6. Croft W., Cruse D.A. Cognitive Linguistics. –Cambridge: Cambridge university Press, 2004. –P.61.
7. Логический словарь: ДЕФОРТ (Под ред. А.А.Ивина, В.Н.Переверзева, В.В.Петрова). –М.:Мысль, 1994. –С.60.
8. Голубева-Монаткина Н.Ц. Рецензия на кн.: Йокояма О.Т. Discourse and word order // Вопросы языкознания, 1991. - №2. –С.148-152.
9. Steedman M. Information structure and the syntax-phonology interface // Linguistic inquiry, 2000. Vol.34. –P. 649-689.
10. Kruijff-Korbajova L., Steedman M. Discourse and information structure // Journal of Logic, Language and Information, 2003. -Vol.12. –P.252.
11. Valduvi E., Engdahl E. The linguistic realization of information packing // Linguistics, 1996. –Vol.34. –P.459-519.

12. Schwarzschild R. Focus interpretations: Comments on Gouts and van der Standt // *Theoretical Linguistics*, 2004. –Vol.30. – P.37-147.
13. Jäger G. Topic, focus, and weak quantifiers // *Focus: Linguistic, Cognitive and Computational Perspectives*. – Cambridge: CUP, 1999. –P.206.
14. Cohen A., Erteschik-Shir N. Topic, Focus, and interpretation of bare plurals // *Natural Language Semantics*, 2002. –Vol. 10. –P. 125-165.
15. Chafe W. Language and consciousness // *Language*, 1974. – Vol.50. –P.111-133.
16. Arnold J., Kaiser E., Kahn J., Kim L. Information structure: linguistic, cognitive and processing approaches // *Cognitive science*, 2013. –Vol.4. –P.403-413.
17. Кривонос А.Т. Мышление без языка // *Вопросы языкознания*, 1992. -№2. –С. 69-83.
18. Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал тадқиқи. –Т.:Фан, 1994. –Б.100-101.
19. Зикриллаев Ғ. Рух ва тил. –Т.:Фан, 2018. –Б. 366.
20. Кривонос А.Т. Мышление без языка // *Вопросы языкознания*, 1992. -№2. –С. 83.
21. Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты. –Тамбов: Изд-во ТГУ, 2007. – С. 169.
22. Stabbs M. *Discourse analysis. The Sociolinguistic analysis of natural language*. –Oxford University Press, 1983. – P.1.
23. Баркович А.А. Интернет-дискурс: компьютерно-опосредованная коммуникация. –М.:Флинта, 2015. –С. 236.
24. Rasulov, Z. (2021). Reduction as the way of the language economy manifestation. ЦЕНТР НАУЧНЫХ

ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 1(1). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943

25. Rasulov, Z. I. ., & Saidov, K. S. . (2022). Linguistic Economy as an Inseparable Law of Language Evolution. Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes, 8–12. Retrieved from <http://www.conferenceseries.info/index.php/online/article/view/28>
26. Rasulov, Z. (2022). ОБ ОБЪЕКТЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КОГНИТИВНОЙ СЕМАНТИКИ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 8(8). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4346

**BADIIY OBRAZ YANGILANISHIDA IRFONIY
RAMZLARNING O'RNI**

**İMGENIN YENILENMESINDE MISTIK SEMBOLLERIN ROLÜ
THE ROLE OF MYSTICAL SYMBOLS IN THE RENEWAL OF
THE ARTISTIC IMAGE**

Doç.Dr.İqboloy Adizova

Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Üyesi

e-mail: ataullo98@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-3685-9955

Özet

Bu çalışmada XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarında Kokand Hanlığı'nda yaşamış Özbek şairlerinden Jahonotin Uvaysi'nin (1780-1845) eserleri incelenmekte, şairenin şiirlerinde kullandığı imge ve sembollerin dünyası, geleneksellik ve şiirsel yenilenme ilkeleri tartışılmaktadır. Çalışmada Klasik Özbek edebiyatında sembolizmin doğuşu, gelişim aşamaları folklor ile bağlantılı olarak incelenmekte, Doğu'da oluşturulan tasavvufî sözlükler ve metinlerden yola çıkılarak her sembolün anlamı tarihsel-karşılaştırmalı yönetime göre açıklanmakta, sembollerin eserdeki görevleri tanımlanmaktadır.

Uvaysi'nin şiirlerinde imge ve sembollerin ilişkisi klasik edebiyattaki gelenekle ilgilidir. Ancak şairin yeteneği, bu kabuğun içinde kalmamasıdır. Belki de diğer şairlerin fark etmediği yeni yönleri araştırıyor, tasvir ediyor. Çalışmada şaire eserlerinin bu özelliğinden hareketle şiirlerinde kullandığı çarşı, şarap, sâkî, meyhane, kadeh, muğbaça gibi onlarca imgenin dünyevî ve tasavvufî anlamları karşılaştırılmakta, eserlerin özündeki çokanlamlılık açıklanmakta, şairenin sanatına dikkat edilmektedir.

Kalit so'zlar: *imge, sembol, çokanlamlılık, gelenek, vahdet, sâkî.*

Annotatsiya: *Mazkur maqola 18-asr oxiri 19-asr birinchi yarmida (1780-1845) Qo'qon xonligi hududida yashab ijod etgan o'zbek mumtoz shoiralaridan biri Jahonotin Uvaysiy ijodini o'rganishga bag'ishlangan.*

Maqolada Uvaysiy she'riyatida qo'llanilgan obrazlar va ramzlar olami, ularning o'zaro munosabati, an'naviylik va poetik yangilanish tamoyillari borasida fikr yuritilgan.

O'zbek mumtoz adabiyotidagi ramziylikning genezisi, takomil bosqichlari xalq og'zaki ijodi bilan bog'liqlikda o'rganiladi. Sharq mamlakatlarida yaratilgan irfoniy lug'atlar va matn ma'nosidan kelib chiqib, har bir ramzning mazmun-mohiyati tarixiy-qiyosiy metod asosida yoritib beriladi. Ularning asardagi vazifalari aniqlanadi.

Uvaysiy she'riyatidagi obraz va ramzlar munosabati mumtoz adabiyotdagi an'anaviylik bilan bog'liq. Ammo shoiraning mahorati shundaki, u shu qobiqda qolib ketmaydi. Balki ularning, boshqa shoirlar e'tiboriga tushmagan, yangi qirralarini kashf etib tasvirlaydi. Shoir she'riyatidagi ana shu xususiyatdan kelib chiqib, asarlarida qo'llangan bozor, may, soqiy, mayxona, jom, mug'bacha kabi o'nlab obrazlarning dunyoviy va irfoniy ma'nolari qiyosan talqin etiladi. Obrazlar vositasida shoir she'riyatining mazmun-mohiyatidagi ko'pma'nolilik qatlami ochib beriladi. Mahoratining betakror qirralariga e'tibor qaratiladi.

Tayanch so'zlar: *Obraz, Ramz, Ko'pma'nolilik, Simvol, Timsol, G'oya, An'ana, Ilmi hol, Vahdat, May, Bozor, Soqiy, Mayxona.*

Abstract: *This article is dedicated to Jahonotin Uvaysi, one of the classic Uzbek poets who lived in the territory of Kokand khanate in the late 18th and early 19th centuries (1780-1845). The article discusses the world of images and symbols used in Uvaysi's poetry, their interrelationships, the principles of tradition and poetic renewal.*

The genesis of symbolism in the Uzbek classical literature, the stages of its development are studied in connection with the folklore. The meaning of each symbol is explained in terms of the meaning of the texts created in the Eastern dictionaries and texts. Their functions in the work are defined.

The relationship of images and symbols in Uvaysi poetry is linked to the tradition in classical literature. But the skill of the poet is that she does not remain in this shell. Perhaps it explores new aspects of them that other poets have not noticed. The secular and mystical meanings of dozens of images in her poetry, such as bazaar, wine, saqi, tavern, jam, mugbacha,

are comparatively interpreted. Through the images, the layer of ambiguity in the essence of the poet's poetry is revealed. Emphasis is placed on the unique aspects of her skill.

Key words: *Image, Symbol, Ambiguity, Emblem, Idea, Tradition, Science, Unity, Wine, Bazaar, Saqi, Tavern.*

Kirish

O'zbek mumtoz adabiyotida Jahonotin Uvaysiy she'riyati o'zining keng qamrovli mohiyatga egaligi, badiiy ifodaning turli va noyob usullaridan foydalanilganligi bilan muhim maqomga ega. Jumladan, shoira ijodida obraz va ramz munosabatlari o'ziga xos. Ma'lumki, mumtoz merosimiz namunalari zamirida birgina g'oya emas, balki bir qancha fikr-g'oyalar talqini nazarda tutiladi. Ularga ko'pma'nolilik xosdir. Bu esa ramziylikni keltirib chiqaradi. Mumtoz adabiyotda qo'llanilgan an'anaviy badiiy ashyolar zohiran obraz, botinan esa ramzlarga aylanadi. Mashhur fransuz olimi Rolan Bart "...ramz – bu obraz emas, bu fikr-g'oyalar ko'pligining naq o'zidir" (Rolan Bart, 1989, 78),- deydi.

Rus olimi Yu. Borev adabiy ramzni "...adabiy ramz o'zida timsol va g'oyani birlashtiradi" (Borev Yu., 2003, 400), deya ta'riflaydi. S.T. Kolridj esa, "Simvol – umumiylikning individuallikda namoyon bo'lishidir" (Kolridj S. T., 98), deya ramz mohiyatining yanada kengroq ekanligini aniq sharhlaydi.

O'zbek adabiyotidagi ramziylik uzoq tarixga ega. Xalq og'zaki ijodida bu hodisaning ildizlarini ko'rish mumkin. Adabiyotshunos olim J.Eshonqul asotir va ertaklar haqida gapirib, ajdodlarimizning qadimdan "...dunyoni ramzlar orqali qabul qilganligi, ramzlar bilan baho berganligi, tabiat bilan ramzlar orqali munosabatda bo'lgan" (Eshonqul J., 2011,199) ligini ta'kidlaydi.

Xalq og'zaki ijodining izchil davomi bo'lgan, uning sarchashmalari bahramandligidan teranlik kasb etgan o'zbek mumtoz yozma adabiyotida ham ramziy obrazlarni qo'llash noyob an'anaga aylanib bordi.

Ma'lumki, tasavvuf ta'limotidagi ko'p g'oyalar ruhoniy hayot, ilmi hol, ilohiy asror masalalariga daxldor. Shu sababli, tariqat g'oyalarini real obrazlar bilan ifodalash biroz mushkul. Boz ustiga, anglangan barcha haqiqatlarni oshkor etishdan saqlanilgan. Ular ramziy obrazlar vositasida

parda ichida, ishoralar orqali bayon etilgan. Bu usul o‘zbek mumtoz adabiyotida ramziy obrazlar tizimi yaratilishiga sabab bo‘lgan. Ularni anglash, izohlash, sharhlash maqsadida bir qancha maxsus irfoniy lug‘atlar tuzilgan. Ko‘plab obrazlarning mazmun-mohiyati izohlangan.

Ma‘lumki, solik uchun hamma idrok etgan ruhiy holatlarini oshkor etish taqiqlanadi. Chunki bu shariat va tariqat ahli o‘rtasida turli ziddiyatlarga sabab bo‘lishi mumkin edi. Shu tariqa, mumtoz adabiyotda ramziy obrazlar galereyasi vujudga keldi. Xalq og‘zaki ijodida ramziy obrazlarning paydo bo‘lishi adabiyotshunoslar tomonidan quyidagicha izohlanadi. Mazkur izoh ma‘lum darajada mumtoz adabiyotdagi ramziylik mohiyatini ham oydinlashtira oladi: “Inson o‘zi kashf etgan qo‘rquv, vahm timsollarini hali abstrakt mushohada qila olmagani uchun jonli holda tasavvur qilib, maxluq va yirtqichlar shaklida ramzlashtirgan” (Eshonqul J., 2011, 199).

Ko‘rinadiki, folklorning buyuk daryosidan suv ichgan o‘zbek mumtoz adabiyotida obrazlarning ramziy mohiyat kasb etishi tabiiy jarayondir.

Ramz–yuqorida ta‘kidlanganidek, ko‘pma‘nolilik, istioraviylik bilan chambarchas bog‘liq. Bunda ijodkor asarida qo‘llagan ma‘lum bir obrazning zohiriy ko‘rinishiga emas, balki mohiyatiga qaraydi. Uning tashqi ko‘rinishi emas, botiniy shaklidan foydalanadi. Natijada, biz bilgan predmet ma‘lum ma‘noni emas, o‘quvchi kutmagan, butunlay boshqa ma‘noni ifodalaydi. Kutilmagan ma‘no, mohiyat ifodalanadi. Bunday san‘at namunalari esa har bir o‘quvchi turlicha talqin etish imkoniga ega bo‘ladi: “Chinakam san‘atkor nigohi mohiyatga qaratiladi. U narsa-hodisalar orasidagi tashqi o‘xshashlikka emas, nigohimizdan yashirin ichki o‘xshashligiga tayanib fikrlaydi. U biz kutmagan ichki o‘xshashlikni kashf etadi. Natijada, o‘sha biz bilgan narsa-hodisa ko‘z oldimizda butkul yangicha bir tarzda gavdalanadi. O‘zining bizga noayon qirralarini namoyon qiladi” (Quronov D., 2013, 44).

Asosiy qism

Sharq mumtoz adabiyotining obraz yaratishdagi o'ziga xos, muhim xususiyati ham ana shunda. Hayotdagi, tabiatdagi oddiy predmetlarning mohiyatiga safar qiladi, ma'lum ma'noda tabiat, borliqning mohiyatini kashf etadi, angelaydi. Ana shu anglamlar ijodkorni ham, o'quvchini ham o'zini anglash sari hidoyatga boshlaydi.

Ma'lumki, mumtoz adabiy asarlar asosini tasavvuf falsafasi va islom ham tashkil etadi. Ularning qarashlari muhim mushtaraklikka ega bo'lish bilan birga, ayrim nuqtalarda kesishmaydi. Shu sababli, bunday ziddlikdan chiqish maqsadida, obrazlar ramziyligi paydo bo'lgan. Bu esa adabiyotning ma'lum bosqichlarida xoslar adabiyotini keltirib chiqargan. Ko'rinadiki, ramzning badiiy vazifasi obrazga nisbatan kengroq. U bir obraz vositasida keng qamrovli, rang-barang mulohazalarni ifodalash imkonini beradi. Shu sababli, undan mumtoz adabiyotda unumli foydalanilgan. Jumladan, Jahonotin Uvaysiy ijodini ham ramzlar talqinisiz to'laqonli anglash qiyin. Hatto, bu borada shoiraaning o'z sharhlari ham bor (bu haqda keyinroq to'xtalamiz).

Uvaysiy she'riyatidagi obraz va ramzlar munosabati mumtoz adabiyotdagi an'anaviylik bilan bog'liq. Ammo shoiraaning mahorati shundaki, u shu qobiqda qolib ketmaydi. Balki ularning, boshqa shoirlar e'tiboriga tushmagan, yangi qirralarini kashf etib tasvirlaydi. Shoira adabiy merosida may, soqiy, bulbul, gul, sham', parvona, quyosh kabi ko'plab bunday obraz va ramzlar qo'llanilgan. Ishimizning mazkur faslida shoira she'riyatidagi ayrim shunday xususiyatlar borasida mulohaza yuritimiz.

Jumladan, Uvaysiy ijodida qo'llangan "bozor" obrazi va u bilan bog'liq ramzlar masalasini o'rganishga harakat qilamiz. Shoira ijodida "bozor" turli ma'nolarda qo'llangan. U badiiy obraz sifatida rang-barang g'oyalarni, tushunchalarni ifodalaydi. Boy lug'aviy xazinamiz jamlangan "O'zbek tilining izohli lug'ati"da bozor so'zining yetti xil ma'nosi ko'rsatiladi: 1. Savdo qilinadigan maxsus joy. 2. Savdo qilinadigan kun. 3. Jo'shqinlik, sho'xlik holati. 4. Tovar ayirboshlash munosabatlari. 5. Taqdir, qismat. 6. Biror harakatning haddan oshishi, avjiga chiqishi. 7. Erkak va ayollar ismi (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006, 298).

Shoira ijodida mazkur obrazning qo'llanilishi xalq og'zaki ijodidan foydalanish, uni o'z ijodiga tatbiq etish an'analari bilan chambarchas bog'liq. Chunki xalq og'zaki ijodida ham bozor so'zi ko'p ma'nolarda

ishlatilgan. Jumladan, bozor – quvonch, shodlik, jo‘shqinlik ma‘nolarini ham ifodalab keladi. Xalq topishmoqlaridan biri “Qishda mozor, yozda bozor” (uzum) shakliga ega. Bu yerda ma‘noviy tazod san‘ati bor. Bu san‘at orqali qisqa jumladan keng fikr qamrovi ifodalab berilgan. Mozor va bozor so‘zlarini parallel qo‘llab, vaziyatning shakl xususiyatlari va mohiyat jihatlari nazarda tutiladi. Dastlab, tokning qishda ko‘milishidagi shakli mozorga, yozda gurkirab, yoyilib o‘sishi bozordagi yoyiqlik va jo‘shqinlik holatiga qiyoslanyapti. Ikkinchidan, mazkur obrazlar orqali vaziyatning mohiyati ham sharhlanyapti. Ya‘ni qishda tokzorning mohiyatan sukunat qo‘ynida, o‘lik muhitdaligi, yozda esa yashnoq, tirik holatda bo‘lishi nazarda tutilyapti. Xalq ongida qish va mozor – motamni bildirsa, yoz va bozor buning aksi, ya‘ni shodlikni ifodalaydi. “Bolalik uy – bozor, bolasiz uy – mozor” (Husainova, 1983, 78) maqolida ham xuddi ana shunday jo‘shqinlik va ko‘tarinkilik holati zidlantirish yo‘li bilan tasvirlanyapti.

Bozor obrazining mumtoz adabiyotda qo‘llanishi o‘zining ma‘lum takomil tarixiga ega. Navoiy, Amiriy, Ogahiy, Nodira kabi ko‘plab ijodkorlar asarlarida mazkur timsolning noyob talqinini ko‘ramiz. Jumladan, Lutfiy qalamiga mansub quyidagi tuyuq buning nodir namunasidir:

Topti bulbul noladin bozorini

Kim, sevar gul nolai bo zorini.

Pista gar lof urdisa og‘zing bila,

Sindur ul og‘zi ochuq bozorini (Lutfiy, 1965, 316).

Asarda shoir bozor so‘zi vositasida tajnis san‘atini qo‘llagan. Birinchi misrada – bozor xaridor; ikkinchi misrada – nolalisini, zori borini; to‘rtinchi misrada esa ko‘p so‘zlovchi, sir saqlashni bilmaydigan og‘zi ochiqni ma‘nolarini anglatib kelgan. So‘zning bunday turli ma‘no qirralarini nazarda tutib qo‘llash, ijodkorga qisqa hajmda keng fikr qamrovini ifodalash imkonini yaratadi. Bu o‘rinda bulbul ijobiy, pista esa salbiy obraz sifatida tasvirlanadi. Shoir tabiatning bunday noyob mo‘jizalari vositasida insoniy munosabatlar va inson ma‘naviyati bilan bog‘liq muhim mulohazalarini mahorat bilan she‘r zamiriga singdirishga muvaffaq bo‘lgan.

Uvaysiy she'riyatida ham bozor obrazini ko'p uchratamiz. Unda ham shoira bir nechta jummalarda ifodalanishi mumkin bo'lgan fikrni birgina mazkur so'z orqali bayon etish mahoratini namoyon qila oladi:

Manfaat oldi tabiat yorning bozoridin,

Kasb qildi bu siyah zarra aning anvoridin (Uvaysiy, 1963, 181).

Bozorning bir ma'nosi – savdo-sotiq qilinadigan, boylik yoyib tashlanadigan joy. Dunyo – yaratuvchi o'zida bor mavjudlikni to'kib solgan bozor. Unda hamma narsa bor. Har kim xohlaganicha manfaat topishi mumkin. Tabiatning go'zalligi, maftunkorligining sababini shoira ana shunday izohlaydi.

Doktor Sayyid Ja'far Sajjodiyning mashhur "Farhangi istilohot va ta'biroti irfoniy" nomli lug'atida bozor so'zi quyidagicha ta'birlanadi: "Bozor – ilohiy nur tajallisi maqomlaridan, bo'linish va ko'plik martabalaridan iboratdir" (Sajjodiy D. S., 1379 h., 180). Ko'rinadiki, shoira asarida bozor so'zining irfoniy ma'nosi nazarda tutilgan. Lug'atda ta'birlangan irfoniy ma'no shoira fikrlari bilan nihoyatda mutanosib tushadi. Demak, Uvaysiy mutasavvuf shoira sifatida bozor obrazining irfoniy ma'nosidan xabardor bo'lgan va uni g'azalida o'z o'rnida muvaffaqiyatli qo'llagan.

Ikkinchi misrada shoiraning tabiiy bilimga ham egaligi ko'rinadi. Kurrai zamin haqida gapirib, "shu qora zarra" uning, ya'ni yorning ilohiy nuridan go'zallik, maftunkorlik kasb etganini e'tirof etadi. Shoira birgina jumla bilan yerning tuzilishi haqidagi ilmiy bilimlarga ham egaligini ko'rsatadi. Buning sababi, Uvaysiy otinoyi-muallima sifatida faoliyat olib borganligida, shoira zamonasidagi o'qitish tizimining qomusiy xarakter kasb etishida, Uvaysiy ham qomusiy bilim qamroviga ega muallima bo'lganligida ekanligini anglaymiz. U o'z talabalarini ham bunday xazinadan bahramand etgan, degan xulosaga kelamiz.

Uvaysiy quyidagi baytda "bozor" so'zini yanada o'zgacha ma'noda qo'llaganini kuzatamiz:

Gar kishi bo'lsa xaridori, Uvaysiy ichra bor –

Ul matoyi ramzg'a bozordurman ishqida.

Ma'lumki, bozorda har bir xaridor istagan narsasini topadi va undan bahramand bo'ladi. Shoira bozorning ana shu tashqi vazifasidan, asarlari mohiyatida murakkab, irfoniy ma'nolar singdirilganiga ishora etish maqsadida mahorat bilan foydalangan. Ishq mumtoz adabiyotdagi eng sirli va murakkab hodisa sifatida talqin etiladi. Chunki Rumiyy fikricha, "Ishq – usturlobi asrori xudo", ya'ni ishq Olloh sir-sinoatini o'rganuvchi vosita, asbob. U insoniyatga o'zligini tanituvchi, insondan insonni uyg'otishga xizmat qiluvchi vositadir. Chunki bizni tabiatga ishq tabiatni, insonga ishq insonni, Ollohgga ishq Olloh asrorlarini, hayotga ishq hayot sirlarini anglashga yetaklaydi. Shu sababli ham, Uvaysiy o'z she'riyatida, ishq asrorini anglashga ishtiyoqmand xaridor uchun ishq mohiyati, uning sir-sinoatlari borasida xohlagan savoliga javob topishi mumkinligini e'tirof etmoqda. Ushbu misralar orqali shoiraning o'zi she'riyatining ramziy she'riyat ekanligini ta'kidlaydi. Quyidagi baytda keltirilgan bozor obrazi ham shoiraning oldingi qarashlariga mutanosib:

Gar xaridor o'lsang, ey Vaysiy, matoi maqsada,

Yuz o'gurma ishqdin, kelmas qo'la bozorsiz (Uvaysiy, 1983, 64).

Baytda mato, xaridor, bozor kabi moddiy ashyolarni ifodalovchi so'zlar qo'llangan. Shoira ularni tanosub san'ati vositasida jamlagan. Mazkur so'zlar ijodkor aytmoqchi bo'lgan asosiy g'oyani izohlash, sharhlash vazifasini bajargan. Shoiraning asosiy hukmi ishqdan yuz o'girmaslik. Uning nazdida ishq – shunday bir bozorki, undan hamma narsani topish mumkin. Bu bozorga kirmasdan esa maqsadni qo'lga kiritish mumkin emas. Demak, ishqning maqsadga yetish vositasi ekanligini shoira ana shunday o'ziga xos ifodalar orqali tasvirlayapti. Ma'lumki, dunyo – bozor degan tushuncha mavjud. Shundan kelib chiqib, mazkur baytdan ishqning o'zi bir dunyo ekanligini yoki ishq – dunyoning pastu balandini kechib o'tishdan, uni anglash va o'zlashtirishdan, ko'ngilda yashashdan maqsad mohiyatini ulg'aytirishdan iborat ekanligini anglaymiz.

Baytdagi "ishq bozori" jumlasini e'tiborni tortadi. Yuqoridagi lug'atda ishq bozori jumlasiga alohida izoh beriladi: "Ishq bozori – oshiqning hol ibtidosiga yuzlanishi demakdir" (Sajjodiy Sayyid Ja'far. 1379 h.,181). Izoh shoira fikrini to'g'ri anglashimizga yordam beradi. Ma'lumki, hol ruhiyat bilan bog'liq ilm. U Alloh inoyati, hosil etilgan

ruhiy martaba, daraja. “Hol – o‘ziga xos qisqa muddatli kayfiyat, qalbning porlashi, chaqmoq chaqilganday yarqiragan charog‘on nurni tuyish lazzati. U bir lahzada paydo bo‘lib, yana g‘oyib bo‘lishi mumkin. Hol – ilohiy rahmat va barakatning nuzul bo‘lishi, quyilib kelishidir” (Komilov Najmiddin, 1996,29). “U Haq tarafidan solikning pok diliga nuzul bo‘ladigan va uning ruhini takomilga olib boradigan fayz darajasidir” (Sajjodiy Sayyid Ja‘far. 1379 h.,79). Uni o‘qish, o‘rganish bilan qo‘lga kiritish qiyin. U inson ruhida tug‘iladi, ulg‘ayadi va namoyon bo‘ladi. Hol solik egallagan yuksak ruhiy martabalardan biri. Unga hamma soliklar ham erisha olmasligi mumkin. Unga erishish uchun haqiqiy, jazbali ishq sohibi bo‘lmoq talab etiladi. Shoira solikni ishqning ana shunday yuksak maqomiga da‘vat etmoqda. Quyidagi baytda esa biz izohlagan ma‘no shoira tomonidan ancha aniqroq ifodalanganini kuzatamiz:

Ishq ramzini kim so‘zladi – lof urdi zaboni,

Savdoyi muhabbat seni bozoringa maxsus (Uvaysiy, 1983, 199).

Baytning mazmuni shunday: Kimki ishq ramzi, uning mohiyati borasida so‘zlasa, u mubolag‘adir. (Chunki ishqning mohiyatini anglash va sharhlash har kimga ham nasib etavermaydi). Zero, haqiqiy muhabbat mojarosi sening bozoringgagina xosdir. Mazkur misra mazmunini tushunish uchun unda qo‘llangan bozor so‘zi mohiyatini anglash lozim. Bu o‘z-o‘zidan tasavvuf ta‘limotidagi tajalli g‘oyasi bilan bog‘liq. Yaratuvchi o‘z jamolini ko‘rish ishtiyoqida olamni bunyod etdi. Dunyo esa – bozor. Undagi har bir zot o‘ziga kerak narsani, o‘z didi va saviyasiga monand tanlaydi va o‘z mulkiga aylantiradi. Shoiraning ishq, dunyo, Olloh va odam munosabatlariga doir nuqtai nazarlari ana shunday mohiyatga ega. Mazkur baytda shoiraning ishqqa ilohiy tuyg‘u sifatida baho berayotganligi aniq ko‘rinib turadi. Yuqorida talqin etganimizdek, “ishq bozori” tushunchasi “hol ilmi” bilan aloqador. Shu bois, ishq mohiyatini haqiqiy anglash, his etish faqat yaratuvchigagina xosligi, har xil talqinlar bo‘lishi mumkinligi, ammo asl javharini anglab yetish mushkul ekanligini Uvaysiy fikrlaridan uqish qiyin emas. Shoiraning bir g‘azali “Bilsang meni jononimi dehqoni muhabbat, Muflislarig‘a aylag‘an ehsoni muhabbat” (Uvaysiy, 1980,26), degan misralar bilan boshlanadi. Bizningcha, mazkur jumla ham bizning yuqoridagi fikrlarimizni tasdiqlaydi. U yerda ham “muhabbat dehqoni”

jumlasi orqali muhabbatning yaratuvchisi borasida mulohaza yuritilayotganini anglash mumkin.

Quyidagi baytda esa “bozor” so‘zi “mahshargoh” ma’nosida qo‘llangan:

Haqiqat ramzidin savdo agar qilsa xaridore,

Muhabbat rasmida yo‘qtur kuni bozordin g‘ayri (Uvaysiy, 1980,92).

Eslatilganidek, Izohli lug‘atda bozor so‘zining 7 ma’nosi sharhlangan. Demak, umumxalq tilida ham mazkur so‘z keng qamrovli mohiyatga ega. Mumtoz adabiyotda, xususan, Uvaysiy ijodida esa uning ma’no ko‘lami yanada kengayganligining guvohi bo‘lamiz. Shoira asarlarida so‘zning ma’lum ma’nolaridan tashqari, yuqorida keltirilgan misollardan ham ko‘rinadiki, uning irfoniy-falsafiy ma’nosidan ham keng foydalangan.

“Tokay” radifli g‘azal shoira umrining keksalik davrida yozilganga o‘xshaydi. Chunki kishi umrning ma’lum bir bosqichiga borganda, bosib o‘tgan yo‘lini qayta mushohada qilib ko‘radi. Faoliyatidan ko‘ngli to‘lmagan o‘rinlarni to‘lg‘azish, tahrir etish, takomillashtirish fikriga keladi:

Uvaysiy, qolg‘on umring ol yuzungga qiblai maqsud,

Xirad bozorida qilg‘ungdu savdoi sanam tokay (Uvaysiy, 1980, 102).

Qibla so‘zining xalq ichida yuqori degan ma’nosi ham bor. Shundan kelib chiqib, mutasavvuf shoira ulug‘ yoshda maqsadning eng yuqori maqomiga erishish yo‘lini tanlash lozimligi borasida o‘ylaydi. Aql bilan (xirad bozori) mushohada etish yo‘lini tark etib, ruhiy takomilning yanada yuksakroq (hol) maqomini egallash haqida qat‘iy hukm chiqaradi.

Sharq mumtoz adabiyotida may va u bilan bog‘liq obrazlar eng keng istifoda etilgan. U may, boda, sharob kabi turli shakl va ma’nalarda qo‘llangan. Mumtoz shoirlar merosida may rang-barang g‘oyalarni tashuvchi obraz sifatida kuzatiladi. U shodlik mayi, ishq mayi, ma’rifat mayi, ruh mayi, hayot mayi, g‘am bodasi kabi insonning botiniy tuyg‘ulari

bilan bog‘liq ramziy ma‘nolarda qo‘llanilib kelinadi. Har bir iste‘dodli ijodkor mazkur obrazning an‘anaviy mohiyatini nazarda tutish bilan bir qatorda, uning yangi qirralarini ochishga ham e‘tibor qaratadi. Uni yanada yangicha mantiq va ma‘no bilan boyitishga harakat qiladi.

Bu masala mustaqillik davrida amalga oshirilayotgan ko‘plab tadqiqotlarda e‘tirof etilmoqda. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Hofiz, Atoyi kabi ijodkorlar asarlari talqinlarida uning ayrim xususiyatlari o‘rganilgan. Ammo Jahonotin Uvaysiy she‘riyatida may va u bilan bog‘liq masalalar, obrazlar shu paytgacha yetarli darajada baholanmagan. Unga e‘tibor qaratilgan o‘rinlarda ham tor doirada, bir yoqlama talqin etilgan. Natijada, shoira ijodidagi mazkur obrazlarning mohiyati va badiiy vazifasi yetarlicha ayonlashmagan. Xususan, ijodkor asarlari talqiniga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotda u quyidagicha izohlangan: “...Lirik qahramon o‘z sevgilisi yo‘lida o‘zini poymol etgan, rangi sarig‘, bag‘ri qon, qonli ko‘z yoshi to‘kkani holda, o‘zining shu holatini may vositasida bir nafas unutishga harakat qiladi” (O‘zbek adabiyoti tarixi, 1978, 164). Ko‘rinadiki, adabiyotshunosligimizda mavjud, Uvaysiy she‘riyatida may va u bilan bog‘liq obrazlar talqini muallif nuqtai nazaridan keskin farq qiladi. Chunki ayol, ijodkor sifatida u mayni faqat ramziy va ramziy-tasavvufiy ma‘noda qo‘llagan.

Adabiyotshunosligimizdagi ana shu kemtiklikni isloh etish maqsadida mazkur maqolamizda shoira she‘riyatida may va u bilan bog‘liq obrazlarga alohida e‘tibor qaratishga harakat qildik. Bu masalani shoira ehtiromidagi ayrim ustoz ijodkorlar asarlari bilan muqoyasalagan holda, an‘ana va novatorlik mezonidan turib baholashga urindik.

Jumladan, o‘zbek mumtoz adabiyoti vakillari, xususan, Alisher Navoiy ijodi sarchashmalaridan biri bo‘lgan Abdurahmon Jomiy ijodida may obrazi o‘ziga xos vazifalarni bajargan. U shoir asarlarida an‘anaviy mazmunda ham, yangi ma‘noda ham qo‘llanilgan. Shoirning quyidagi baytida may – hayot, taqdir ma‘nosini anglatib keladi:

Davr jomidin kishi qismatga loyiq may ichar,

Jomiy sa‘y et aysh uchun har lahza, har asnoda ham.

Baytda davr jomi, may kabi bir-biriga mutanosib obrazlar qo‘llangan. Shoir o‘z fikrini bayon etishda istiora san‘atidan foydalangan.

Navoiyning quyidagi baytida ham may obraziga Jomiy tasavvuriga yaqin ma'no yuklangan:

Odami xokiyni chu subhi alast –

Ayladilar ruh mayi birla mast.

Odami xokiy, ya'ni tuproqdan yaralgan insonga ruh hayoti bilan tiriklik baxsh etilgani haqida fikr yuritilmoqda.

Sharq adabiyotida, ayniqsa, Fuzuliyning may, soqiy va u bilan bog'liq obrazlar mohiyatini sharhlashda buyuk xizmatlari bor. Shoir kichik lirik janrlarda ham, masnaviy janridagi asarlarida ham mazkur obrazlarga ba'zan an'anaviy, ba'zan yangicha nazar bilan ko'p bora murojaat qiladi. Uning, ayniqsa, "Haft jom" ("Soqiynoma" deb ham ataladi) masnaviysi bu borada muhimdir. Fuzuliy mazkur asarda may, soqiy, mug'anniy, mutrib kabi obrazlarning mohiyatini, ularning badiiy adabiyotdagi vazifasini aniq va mukammal sharhlab beradi. Shoir fikricha, soqiydan talab qilayotgan mayni oddiy sharobdan, bu so'zning turg'un ma'nosidan farqlamoq lozimdir. Chunki she'rda lirik qahramonning falsafiy donolikka, botiniy tushunchalarga, hikmat olamiga yuz tutgani aniq ko'rinib turadi. Soqiyga murojaatning o'zidayoq, ko'nglidagi talabini oshkor etadi:

Ke bardar bar az dili in fagir,

Fitadast u ra ba mey dastkir.

Meyi dehki, girad xirad nur az u,

Na on meyki, kardad xirad dur az u.

Meyi deh k-az u shar'i xirad nizam,

Na on meyki, dar shar' bashad haram.

Zi Sagi ba irshad piri mugan,

Chu chami kiriftam mani natavan.

Az an cham dil nash'ayi shevg yaft,

Farah bar farah, zevg bar zevg yaft...

Ba ruyam dari ma'rifat baz shud,

Dili xaliyam maxzani raz shud (Mir Jalal. 1958,245).

Mazkur she'riy parchadan ko'rinib turibdiki, bu yerda shoir dastlabki misralarda oddiy may bilan ma'rifat mayini qiyoslaydi. Lirik qahramon soqiydan may talab qiladi. Ammo, bu talab oddiy ishrat majlisi talabidan, may ham oddiy maydan farqlidir. Bunda kayf, lazzat orzusidan farqli, boshqa maqsad, talab bor. Oshiqning oddiy hayotiy munosabatlar maqomidan ma'naviyat, ma'rifat olamiga yuksalgani sezilib turadi. Bu yerda shariat harom hisoblagan, insonni sarxush etadigan, aqlini oladigan oddiy maydan emas, balki ma'rifat mayidan, idrok, fikr, his olamidan, xos bir zavqdan so'z boradi. Ko'ngillarni yuksaltirgan, ma'rifat olamiga yo'l ochgan, yuraklarni sirlar bilan to'ldirgan ilohiy fayz bilan tanishiladi.

Oshiq soqiyga "aqlan nurni uzoqlashtiruvchi emas, balki shunday may berki, undan aql nur olsin", - deya murojaat etadi. U shariat va aqlning nizomi bo'lishini, undan dili shavqu huzur topishini, ma'rifat eshigi ochilishini, bo'm-bo'sh ko'ngli sirlar xazinasi bilan to'lishini orzu qiladi. Shoir misradan-misraga o'tgan sayin mazkur obraz mazmun-mohiyatini chuqurroq talqin etib boraveradi. Ko'rinadiki, Fuzuliyning mazkur masnaviysida may obrazining ikki – dunyoviy va tasavvufiy ma'nosi qiyoslanadi. Uning fikrlari Navoiyning quyidagi baytida nazarda tutilgan tushunchaning sharhi, izohi sifatida tasavvur qoldiradi:

Sen gumon qilg'ondin o'zga jomu may mavjud erur,

Bilmayin nafy etma bu mayxona ahlin, zohido.

Mazkur baytda Navoiy "o'zga jomu may"ga ishora etmoqda. Ammo, Fuzuliy go'yo, Navoiyning bu boradagi nuqtai nazarini teran va sodda uslubda sharhlab beradi. O'quvchining ma'rifiy bilimini boyitadi, oydinlashtiradi: May – solik ko'ngliga tushgan ilohiy ishq mavji. Mahbubaning pokiza ko'ngilda jilvalanishi uchun, oshiqning mastona kayfiyatga tushish vositasidir. May solikni ma'rifat bilan bezantiruvchi nur. Uni o'zining asl maqsadi sari yo'naltiruvchi jo'shqinlik, ilohiy tug'yon ramzidir. She'rda keltirilgan may, jom haqidagi fikrlar bizning mazkur obrazlar borasida muhim xulosalarga kelishimizga asos beradi. Sharq mumtoz adabiyotidagi may bilan bog'liq obrazlar mohiyatini aniq va to'g'ri anglashimizga imkon yaratadi.

May bilan bog'liq obrazlarning rang-barang talqini Qo'qon adabiy muhitida yaratilgan asarlarda ham namoyon bo'ladi. Jumladan, Amiriy bir g'azalida "ishq dardining davosi boda – may", deya talqin qiladi:

Bodadur yo vasl, yo tig'i ajaldur, ey hakim,

Ulki dersen ishq dardini davosi bor ekan (Amiriy, 1972,188).

Baytda may ma'rifat ma'nosida qo'llangan. Buning zamirida chuqur ma'no bor. Shoir tajohul ul-orif san'atini qo'llab, bilib turib bilmaslikka olib, ishq dardining davosi uch narsa bo'lishi mumkinligini e'tirof etadi. Bular: may (ya'ni ma'rifat), vasl va o'lim. Bu uchlikning keltirilishi tartibida ham hikmat ko'ramiz. Chunki oshiqni ma'rifat vaslga etkazadi. Vasl esa uni foniylik maqomiga ko'taradi. Oshiq butkul o'zini unutadi. Demak, ishq dardining davosi shu uchlik bilan chambarchas bog'liq. Ma'rifat vasl fano uchligi solik dardining mutlaq davosi ekanligi muqarrardir.

Uvaysiy she'riyatida ham may, sharob, boda, soqiy, mug', mug'bacha, sog'ar, jom, qadah kabi obrazlar ishq va oshiq ruhiy holatini ochuvchi, aniqlashtiruvchi obrazlar sifatida qo'llanadi. Mazkur obrazlar ijodkor she'riyatida, asosan, ramziy ma'nolarda ishlatilgan. Uvaysiy – mutasavvuf shoir. Uning ijodiga xos ramziylik bevosita tasavvuf va tariqatdagi yo'li bilan bog'liq. Jumladan, may – mahbuba husni, ma'rifat, ishq, vahdat, gulrang yuz, visol, shodlik, g'am va boshqa ma'nolarni ifodalab keladi. Uvaysiy she'riyatida soqiy, unga murojaat va mayxona ramzlari ham irfoniy mazmunga ega. Shoira talqinida, dunyoviy va irfoniy ma'nolar bir-birini to'ldirib, taqozo etib keladi. Qo'llangan obrazlar tizimi zohiran majoziy, botinan esa ma'no, mohiyati ilohiy ekanligi sezilib turadi.

Uvaysiy she'riyatida, xususan, soqiy obraziga ulkan ma'no yuklanadi. U oshiqni to'g'ri yo'lga hidoyat qiluvchi, uni ruhiy ozodlikka boshlovchi, asl maqsad manziliga yetaklovchi obraz sifatida talqin etiladi. Mumtoz adabiyotda soqiy obrazi turli ma'nolarda qo'llangan. May quyuvchi, piri murshid, azal soqiysi – Ollah kabilar shular jumlasidandir.

Sajjodiy lug'atida "soqiy" quyidagicha izohlanadi: "Soqiy irfoniy adabiyotlarda ko'plab ma'nolarda izohlanadi. Ba'zan Mutlaqning fayzi, ba'zan jannat bulog'i ma'nolari nazarda tutiladi. Va ramziy - istioraviy

ma'noda murshidi komilga nisbat beriladi. Shuningdek, soqiydan maqsad Haq zotiga e'tiborning zuhur topishi, izhor etilishidir, - deyiladi" (Sajjodiy Sayyid Ja'far. 1379 h., 652). Yuqoridagi izohdan anglashiladiki, mumtoz adabiyotda may va u bilan aloqador obrazlar ko'pincha ramziy ma'no kasb etadi. Shoirlarimizga o'z fikr-g'oyalarini bayon etishda shariat va tariqat o'rtasidagi, tabiat va inson munosabatidagi ko'prik vazifasini bajaradi. Murakkab, falsafiy – irfoniy tasavvur-u tushunchalarni aniq, soddalashtirib, moddiylashtirib ifodalash imkoniyatini beradi.

“Dunyo ramzlardan iborat bo'lib, bu insoniyatning ilk, ammo chinakam ijodi edi. Bu ijod azalu abadni birlashtira oladi” (Eshonqul Jabbor, 2011, 198). An'anaviy-ramziy obrazlar Uvaysiy ijodida, aynan, shunday funksiyani bajargan. Shoira nazarida, may ramzi ko'pincha ma'rifat va ishq ma'nosini anglatib keladi. Solik may, mayxona bilan munosabatga kirishganda, asl haqiqatni, hodisalar mohiyatini anglab yetganini izhor etadi:

Ishq bo'rkini kiydimu kirdim yana mayxonag'a,

Ko'rdum ul barg afsarin umri pushaymonimdadur (Uvaysiy, 1980, 36).

Shoira ishq bo'rkini ziynatlovchi toj bezagi umrining mohiyatida, ichida ekanligini e'tirof etmoqda. Bu e'tirofni anglashi uchun lirik qahramon mayxona bosqichidan o'tdi. Mayxona unga mohiyatni idrok etishi uchun vosita vazifasini bajardi. Mayxona – ma'rifatxonadir. “Mayxona zavqu shavq va ilohiy ma'rifat to'lib toshgan komil inson – orifning botiniy dunyosi va ruhi mutlaq manbaidir” (Komilov Najmiddin, 2005, 62).

Quyidagi baytda ham may – mudroq dillarni hushyorlantiruvchi, uyg'otuvchi ma'rifat ramzi sifatida qo'llangan:

Kel, ey soqiy, ayog'ing murdadillardin darig' etma

Masih anfosikim, ul bodaoshom ichra yostanmish
(Uvaysiy, 1983, 218).

Baytda soqiy, ayog', dil, bodaoshom kabi obrazlar ishlatilgan. Shoira Masih anfos – Isonafas so'zi bilan talmeh san'atini qo'llagan. Ma'nolar zamirida murdadil – o'lik dil va Masih anfos – tiriltiruvchi nafas

soʻzlari orqali tazod sanʼatiga ham ishora qilib oʻtiladi. Bu usul va ishoralar baytda shoira aytmoqchi fikrlar qamrovini kengaytirishga xizmat qiladi. Baytda soqiy – piri murshid maʼnosida qoʻllangan. Birinchi misrada shoira soqiydan mudroq, gʻaflatnishin dillardan may – maʼrifatni darigʻ tutmasligini soʻramoqda. Ikkinchi misrada esa shoira ramzlar tili bilan chuqur, falsafiy xulosasini bayon etadi: Oʻz tilagi va talabining mohiyatini ochib beradi. Bodaoshom – may ichuvchi lugʻaviy maʼnosiga ega. Demak, misradan tiriltiruvchi nafas, koʻngillarni uygʻotuvchi, unga zavq, ishq bagʻishlovchi havo may ichuvchining oʻzida mujassam, degan maʼno anglashiladi. Faqat uni harakatga keltiruvchi may – maʼrifatdan bahramand etilsa yetarli. Har qanday koʻngilga piri murshid maʼrifatidan taraluvchi nur hududsiz yorugʻlik, charogʻonlik bagʻishlaydi. Uni Mutlaq ruh mohiyatini va oʻzini anglash rutbasiga yetaklaydi. Insonning bunday maqomga koʻtarilishida pir va maʼrifat madadi taqozo etiladi, xolos. Aslida, har bir inson zotida, mohiyatida oʻsha nur javhari mavjud boʻladi. Shoira soqiydan ana shu mavjud nurni harakatga keltirishni iltijo etmoqda, xolos. Chunki Uvaysiy butun umr insoniyatni mukammal koʻrish maqsadi bilan yonib yashadi, ijod qildi. Demak, mazkur misrada shoiraning irfoniy fikrlari “Ichingdagi ichingdadir”, deya aytilgan mashhur rumiyona nuqtai nazarda turib bayon etilganligini anglash qiyin emas.

May va u bilan bogʻliq obrazlar vositasida shoiraning falsafiy dunyoqarashi oydinlashadi. Uning olam va odamga, Ollohga munosabati oʻz ifodasini topadi. Uvaysiy ham salaflari anʼanalarini davom ettira turib, maydan oʻzining irfoniy gʻoya va maqsadlarini ifodalash vositasi sifatida foydalanadi. Sajjodiyning mashhur lugʻatida may, boda quyidagicha izohlanadi: “Boda – irfoniy adabiyotda keng qoʻllanilgan sharobning nomlaridan biridir. Faxrning “Istilohlar”ida shunday izohlanadi: boda deb, ishqqa nisbatan aytadilar. Agar u zaifroq boʻlsa, sulukning boshlanishi va avom ishqiga nisbat beriladi. Ammo irfoniy nazm namunalarida qoʻllanilsa, boda va may chaqmoqday yorqin nurdan bahramand boʻlgan ishq tugʻyoni, shundan kelib chiqib, baʼzan irfon mayi deb ham ataladi” (Sajjodiy Sayyid Jaʼfar. 1379 h., 180).

Uvaysiyning quyidagi baytida sheʼriyatidagi may obrazining oʻziga xos talqinini kuzatamiz:

Nechunkim orzu qilmay qoʻlingdin boda ichmakni,

Mayi vahdat sening ilgingdagi jom ichra yostanmish.

Mazkur gʻazal boshdan oyoq irfoniy maʼnoga ega. Keltirilgan baytda ham bu holat sezilib turibdi. Unda jom boda vahdat uchligi bor. Lirik qahramonning asl maqsadi vahdoniyatga, birlikka erishish. Shoira fikricha esa, buning yoʻli boda va jom orqali oʻtadi. Boda – maʼrifat, tugʻyonli ishq, Jom - mumtoz adabiyotda qadah, koʻngil, dunyo kabi koʻp maʼnolarda ishlatilishi mumkin. Mazkur oʻrinda, bayt mazmunidan kelib chiqsak, jom dunyo maʼnosida qoʻllanmoqda. Shoiraning bu kabi irfoniy mazmundagi gʻazallaridagi obrazlar, asosan, ramziy maʼnoda qoʻllanilgan. Ularda may – ilohiy ishq timsoli. Mayi vahdat – Ollah fayziga erishish ishtiyoqi. Jom – bu dunyo, borliq, jahon ramzi. Demak, shoira vahdat maqomiga dunyoni anglash, uning riyozatlarini, sinovlarini kechib oʻtish orqali erishish mumkin, deb biladi. Solik dunyo mohiyatini va oʻzini anglab yetish maqomiga shu yoʻl bilangina koʻtariladi. Gʻazalning keyingi baytida shoira fikrlarini yanada taraqqiy ettiradi. Oldingi baytda tezis sifatida aytilgan irfoniy xulosalar endi izohlanib sharhlanadi. Asl javhar sari yoʻlga tushgan solik hodisada mohiyat mujassamligini anglab yeta boshlaydi. Endi u ochiqchasiga, ilohiy tajalli dunyoviy goʻzallik zamirida zuhur topishini, mazharda uygʻunlashishini oshkor etadi:

Gʻazab koʻp qilma, piri dayr, ul yuz sori telmursam,

Tajalliyi xudo ul husni gulfom ichra yostanmish (Uvaysiy, 1983, 89).

Maʼlumki, Navoiyning “Gʻaroyib us-sigʻar” devonidagi birinchi gʻazal

“Ashraqat min aksi shamsil - kaʼsi anvor ul hudo,

Yor aksin mayda koʻr, deb jomdin chiqdi sado...”, deb boshlanadi. Uvaysiyning bir qancha asarlarida ushbu gʻazalning bevosita taʼsirini kuzatamiz. Shoiraning gʻazallarida ham soqiyga murojaat, may va unda yor aksini koʻrishga ishtiyoq tuygʻulari ifodalanadi. Bu shoiraning dunyoni anglashda va falsafiy mushohada tarzida navoiyvor yoʻlda turganini koʻrsatadi:

Soqiyo, berki bukun vasl alida jom menga,

Sog'aringda ko'rinur chehrai gulfom menga (Uvaysiy, 1983, 102).

Baytda lirik qahramon vasl holatini orzulayapti. Bu holatga solikni to'g'ri yo'naltiruvchi, hidoyat etuvchi murshiddir. Asarda, soqiy obrazida mujassamlashgan, ana shu pir boshchiligida asl mohiyatni anglash va visolga erishish umidi ifodalanmoqda. Ko'rinib turibdiki, Uvaysiy Navoiy g'oyalari chuqur o'rgangan. Ularni o'z ijodiy yo'li, falsafiy yo'nalishi, turmush tarzini belgilashda dasturulamal deb qabul qilgan. Yuqorida eslaganimizdek, Navoiy ruh mayi bilan odamga jon ato etilganini ta'kidlaydi. Uvaysiy ana shu may bilan jondan judo bo'lishni, hijron riyozatidan may va soqiy yordamida xalos bo'lishni orzu qiladi. Va soqiydan unga shunday maqomni baxsh etishini iltijo qiladi:

Soqiyo, may tut firoq ichra talab qilmish ajal,

Mastlig'da jondin o'tmaklikki osondur menga (Uvaysiy, 1983, 99).

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, Uvaysiy ayol shoira bo'lishiga qaramasdan, she'riyatida may va u bilan bog'liq obrazlardan unumli foydalangan. Albatta, bu shoira uchun oson bo'lmagan. Asarlari tarkibida uning ko'p malomat va ta'qiblarga duch kelganini anglatuvchi o'z sharhlari uchraydi:

Kirmasam mayxona ahli ichra arondur menga,

Kirsam ag'yor ilkidin bag'rim to'la qondur menga (Uvaysiy, 1983, 99).

Yoki:

To'kti mayimni muhtasib bul piri komil oldida

Bo'lsa gunah afv etmadi, hirmona bo'ldum charx urub (Uvaysiy, 1983, 198).

Shoira may, mayxona bilan bog'liq ravishda mastlik va hushyorlik holatiga alohida e'tibor qaratadi. Ularni bir-biri bilan qiyoslaydi. Solik hayotidagi o'rnini belgilab beradi:

Meni mahrum etanlar hushi idrokimdur, ey soqiy,

Bukun mast aylagil ul aqli barbodimni sog'indim (Uvaysiy, 1983, 79).

Yoki:

Ichti xayol jomida vaslingni bodasin,

Mayxonai firoy aro mastonadur ko'ngul (Uvaysiy, 1983, 65).

Yoki:

Qatra may gadolardin, soqiy, darig' etma,

Aqlidin qilib forig' mastlig'da sulton qil (Uvaysiy, 1983, 28).

Xulosa

Ko'ringanidek, Uvaysiy ijodida qo'llangan obrazlar, xususan, may bilan bog'liq obrazlar majmui yaxlitlashib, ramziy fikr va g'oyalar talqiniga xizmat qiladi. Keyingi asrlarda xorijiy xalqlar adabiyotlarida ham dunyoni anglashda mutanosib qarashlarni kuzatishimiz mumkin. Jumladan, XX asr boshlarida adabiyot maydoniga kirib kelgan rus simvolistlari dunyoqarashiga baho berar ekan, V.M. Jirmunskiy quyidagicha xulosaga keladi: "Ular "olam sirli va go'zal, barcha o'tkinchi narsalarda abadiylik nafasi sezilib turadi, abadiyat – dunyoning o'zida va insonning ichidadir", - degan nuqtai nazardan turib olam va odamga munosabatda bo'lishadi" (Жирмунский V.M., 1977, 107). Bunday nuqtai nazarlardan kelib chiqib, Uvaysiy dunyoqarashi, falsafiy tafakkur tarzi, olamni talqin etish tamoyili, nafaqat, o'zbek mumtoz adabiyoti, balki jahon adabiyoti miqyosidagi jarayonlar bilan mutanosib va uyg'unligiga amin bo'lamiz. Bu esa shoira mahorati jahonshumul ahamiyatga molik ekanligini ko'rsatib turadi.

Adabiyotlar:

1. Ахмад Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. Т.: Хазиана, 1996.
2. Амирий. Девон. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.
3. Доктор Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379.

4. Барт Ролан. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Наука, 1989.
5. Боров Ю. Эстетика литературы. – М.: Наука, 2003.
6. Жирмунский В.М. . Избранные труды. Теория литературы Поэтика Стилистика. Ленинград, Наука, 1977.
7. Эшонкул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. – Т.: Фан, 2011.
8. Rustamov A. Qoʻriya nima? Т.: Fan, 1976.
9. Увайсий шеърятидан. – Т.: Фан, 1980.
10. Увайсий. Кўнгул гулзори. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
- 11.Хусайний А. Бадоеъ ус-саноеъ. Т.: Адабиёт ва санъат наш-ти, 1981.
- 12.Фитрат. Танланган асарлар. 5 жилдлик. 2-жилд. Т.: Маънавият, 2000.
- 13.Кор Оғлы. Узбекская литература. М.: Высшая школа, 1976.
- 14.Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1996.
- 15.Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005.
- 16.Литературный энциклопедический словарь. М.: Высшая школа, 1987.
17. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. М.: Наука, 1976.
18. Лотман Ю.М.. Анализ поэтического текста. Л.: Высшая школа, 1972.
- 19.Мир Жалал. Фузули санатқарлиғи. – Баку, АДУнешр, 1958.
- 20.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Фан, 2006.
- 21.Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Фан, 1978.
- 22.Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. – Т.: Фан, 1983.

23. Лутфий. Девон. – Т.: Бадиий адабиёт, 1965.
24. Парандовский Ян. Алхимия слова. М.: Наука, 1972.
25. Султон И. Адабиёт назарияси. Т.: Ўқитувчи, 1980.
26. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. Андижон, 2002.

ÂŞIK VEYSEL'İN ŞİİRLERİNDE MİLLİYETÇİLİK BİÇİMLERİ

FORMS OF NATIONALISM IN THE POEMS OF ASHIG VEYSEL

Dr. Ülker Bahşiyeva

*ADPU-nun Filologiya fakültesinin Edebiyatın tadrısı tehnolojisi bölümünün
öğretmeni*

ulker.baxsiyeva@mail.ru

ORCID İD 0000-0002-5994-2356

Özet

Âşık Veysel'in yaratıcılığı milli ve manevi değerlere dayanmaktadır. Makalede Âşık Veysel'in yaratıcılığı konu kapsamına göre incelemektedir. Malum olduğu gibi Âşık Veysel'in yaratıcılığı milli ve manevi değerler açısından çok zengindir. Makalede Âşık Veysel'in eserinin karakteristiği olan millî unsurlar, millî dilin kullanımı, vatanseverlik ve başka konular tartışılmaktadır.

Eserlerinde ayrıca ahlaki-didaktik, dini-İslam şiirleri, aşk ve başka şiirler ağırlıktaydı. Bunu söylemek mümkünse Âşık Veysel'in yaratıcılığı, halka doğrudan hizmet, halk ruhunun taklidi, halkın ahlaki değerlerinin zenginleşmesi açısından önemlidir. Âşık Veysel'in şiirlerinin ana temalarından biri vatanseverlik ve yurt sevgili şiirleri üstünlük tutmuş. Âşık Veysel'in çalışmaları hem geleneksel hem de özgün bir bakış açısıyla vatanseverliğe bir bakış açısına sahiptir. O vatanseverlikten bahseterken, vatana gönülden bağlı olmak, vatan için ölebilmek, vatanın her taşının kıymetini bilmek, vatan için dökülen şehit kanının kıymetini bilmek ve başkalarını dikkat önüne çekmiştir. Ona göre genci yaşlısı herkes vatanına düşkün olmalı, milletine değer veren ve seven herkes vatani için yanmalı ve kaderine kayıtsız kalmamalıdır. Âşık Veysel kalkınmanın tek yolunu bilim ve eğitimde insanların ilerlemesinde görmüştür. "İnsan olmak için okumak gerekir" diyen Âşık Veysel, eğitimin insan niteliklerinin yanı sıra

kültürel ve bilimsel düzeydeki rolüne de vurgu yapmıştır. Aşık Veysel de şiirlerinde milli birlik fikrini öne sürmüş ve milletini sürekli ilerlemeye çağırmıştır. O zamanki durumda Aşık Veysel, halkın mutluluğunu tek bayrak, tek amaç ve tek iş altında birleşmesinde görmüştür. Dünya Türklerini aynı kökten ve soydan oldukları için onları kardeş saymıştır.

Anahtar kelimeler: Türk, vətən sevgisi, xalq, Aşiq Veysel, Atatürk

Summary

Ashik Veysel's creativity based on national moral values. The article analyzes the themes of the work of Ashik Veysel. As you know, national and spiritual values occupies the main place in the work of Ashik Veysel. The article is characterized by the nationalistic factors characteristic of Ashyg Veysels creativity, the love of the nation, the love of the nation, the love of the homeland, and so on the factors involved in the analysis. His work is dominated by themes of moral and didactic content, patriotic love, religious and Islamic motifs, love poems, etc. It can be said that the work of Ashik Veysel is intended to enrich the spiritual values of people and inculcate high spirit of patriotism and the love for the country. One of the main themes of Ashig Veysel's poems is patriotism and patriotism. Ashig Veysel's work has a traditional and unique approach to patriotism. When he speaks of patriotism, he means to be attached to the homeland with a sincere heart, to be able to die for the homeland, to know the value of every stone of the homeland, the blood of a martyr shed for the land, and so on. draws attention. According to him, everyone, young and old, should be passionate about their homeland, and everyone who values and loves his nation should burn for his homeland and not be indifferent to his fate. Ashig Veysel saw the only way for the development and progress of the people in science and education. "You have to study to be a human being," said Ashig Veysel, emphasizing the role of education in the formation of human qualities, as well as cultural and scientific level. Also, in his poems, Ashig Veysel put forward the idea of national unity and constantly called his nation to progress. In this case, Ashig Veysel saw the happiness of the people in their unification under one

flag, one goal and one deed. He considered the Turks of the world to be brothers because they are of the same origin and lineage.

Keywords: Turk, patriotism, nationality, Ashik Veysel, Atatürk

Âşık Veysel'in şiirlerinde milliyetçilik biçimleri.

Aşık Veysel, Türk aşık şiirinin en önemli temsilcilerinden biridir. 1894 yılında Sivas'ın Sivrialan köyünde çalışkan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Aşık Veysel, çocukluktan itibaren zihinsel yetenekler açısından yaşlılarından çok farklıydı. Yaklaşık 7 yaşında Sivas'ta çiçek hastalığına yakalanmış ve bir görme yetisini kaybetmiştir. Ancak son yaşanan acı kaderin bir parçası olarak diğer gözü de dünyanın aydınlığına hasret kaldı. Âşık Veysel'in babası Ahmed, oğlunu çeşitli doktorlara götürmesine rağmen hastalığına çare bulunamamıştır. Kendisinin söylediği gibi kaderinden kaçmak imkansızdı, acı kaderle yüzleşmek zorunda kalmıştır

Talih çile kader sözü bir etmiş

Her nereye gitsem gezer peşimde,

Kale mi feth etmiş ne şikar etmiş

Tutup bağladılar yedi yaşımda .

Oğlunun başına gelenlerden endişelenen Ahmed, Veyselle bir saz almış ve onu söz sanatı ve halk bilgeliği ile baş başa bırakmaya karar vermiştir. Bundan sonra aşıklık sanatı ve Türk halk kültürü eğitimi alan Veysel, kendini musiki ve şiire adadı. Babası onu 1919'da 25 yaşındayken evlendirdi. 1921'de Aşık Veysel anne ve babasını kaybetmiştir. Talihsiz Veysel'in talihsizliğine bir keder daha eklenir. Karısı onu bırakıp gidir. Baba himayesinde kalan tek kızı, iki yaşında vefat etmiştir..

Hiç razı değilim ben bu kaderden,

Birlikte doğmuşuz sulb-ü pederden,

Başım hali değil gamdan ,kederden

Kusur bendemidir, yoksa işimde.

Aşık Veysel daha sonra yeniden evlenmiştir. İkinci evliliğinden altı çocuk sahibi olmuştur.

Âşık Veysel çok mütevazı bir insan olmuştur. 1933 yılına kadar başka şairlerin şiirlerine şarkı bestelemiş ve okumuştur. Ancak Aşık Veysel, devrinin ünlü şairlerinden Ahmed Kutsi Tejer ile tanıştıktan sonra şiirleri için şarkılar bestelemeye başlamıştır. Âşık Veysel'in ilk yayınlanan şiiri Gazi Mustafa Kemal Paşanın adına yazdığı bir şiirdir. Büyük Atatürk'e birkaç şiir adadığını belirtmek gerekir. Âşık Veysel, sanat koleksiyonunu oluştururken en çok Yunus İmre, Karacaoğlan, Emrah, Dardli ve diğerlerini dinlemiştir. yararlanmışdı. Bedensel engeline rağmen Türkiye'nin çeşitli yerlerinde belagat sanatını tanıtmış, insanlara bu sanatın inceliklerini öğretmiştir. Arifiya, Hasanoğlu, Kastamonu, Yıldızeli, Akpınar ve diğer yerlerde bu sahada saz hocalığı yapması bunun canlı bir örneğidir. 1952'de İstanbul'da Âşık Veysel'in büyük jübilesi yapıldı. 1965 yılında Âşık Veysel, Türk diline ve milli birliğe yaptığı hizmetlerden dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından özel bir ödüle layık görülmüştür.

Aşık Veysel kör olmasına rağmen bir tabiat aşığıydı. Profesyonel bir sanat bahçıvanı olmasına yanı, kör olmasına rağmen bahçıvanlığa uygun olmayan bir alana bahçe eken ilk kişi olarak da bilinmiştir. İlk kez kardeşlerinin yardımıyla atalarının vatanı Sivrialan'da çeşitli meyvelerden bir bahçe dikti. Çünkü bugüne kadar tek bir ağaç dikilmemiş bir köye kör bir adamın bahçe dikmesi hiç kese inandırıcı gelmiyordu. Köylüler onunla alay ettiler ve "Atalarımızın asla yapamayacağı bir şeyi bir körmü yapacak" demiştiler. Birkaç yıl sonra ağaçlar büyümüş ve çok meyve vermiştir. O sırada köylüler Aşık Veysel'e "o kör değilmiş, kör olan bizmişiz" diye söyledikleri sözlerine göre pişman olmuşlardır. Ünlü şair 21 Mart 1973'te kanserden vefat etmiştir.

Âşık Veysel'in eseri konu ve içerik bakımından zengindir. Bele ki tanrı'ya adanmış, ahlaki ve öğretici bir içeriğe sahiplik, sevgi tarafından motive edilmiş ve ayrılık, kader hakkında şikayetler vb. şiirleri sanattaki temaların çeşitliliğini yansıtır. Aşık Veysel'in şiirlerinin ana temalarından biri vatanseverlik ve yurtseverlik teşkil etmiştir. Aşık Veysel'in şiirlerinde vatanseverliğe geleneksel ve özgün bir yaklaşım

vardır. O Vatanseverlikten bahsetmişken, vatana gönülden bağlı olmak, vatan için ölebilmek, vatanın her taşının kıymetini bilmek, vatan için dökülen şehit kanının kıymetini bilmek ve başka makamları dikkata çekmiştir. Ona göre çocukdan büyüye herkesin yüreği vatan sevgisiyle dolmalı, milletine değer veren ve seven herkes vatani için yanmalı ve kaderine kayıtsız kalmamalıdır.

Vatan sevgisini içten duyanlar

Sıtkı ile çalışır benimseyerek

Milletine ulusuna uyanlar,

Demez neme lazım, neyime gerek.

Aşık Veysel, insanların tek gelişmesini ve ilerlemesini ilim ve eğitimde görmüştür. "İnsan olmak için okumak gerekir" diyen Aşık Veysel, eğitimin insan niteliklerinin yanı sıra kültürel ve bilimsel düzeydeki rolüne de vurgu yapmıştır.

Olmak istiyorsan dünyada mesut

Hakka, halka yarayacak bir iş tut

Çalıştır oğlunu, kızını okut,

İnsan olmak için okumak gerek.

Âşık Veysel kalemiyle vatana hizmet etmekten gurur duysa da bir şiirinde körlüğünden dolayı vatana hakkıyla hizmet edememekten duyduğu hayal kırıklığını dile getirir. Vatan savaşlarında düşmana karşı kılıç çalamadığına, düşmanın kanını dökmediğine üzüldür, kara bahtından şikayetlenmiştir.

Nə yazık ki, bana olmadı kısmet

Düşmanı denize dökerken millet,

Felek kırdı kolum vermedi nöbet,

Kılıç vurmak için düşman başına.

Âşık Veysel, Türk evladı olmaktan, Türk atalarının şanlı kahramanlık tarihi sayfalarını yazmaktan büyük gurur duymuştur. Bu

sebeple Türk olarak yaşamayı, Türk olarak ölmeyi, Türk olarak şehit olmayı bir şeref saymıştır.

İftihar ettiğim büyük muradım
Türkoğluyum temiz Türktür ecdadım,
Şehit ismi yazılıydı soyadım,
Kanım ilâ mezarımın taşına.

Âşık Veysel, şiirlerinde milli birlik fikrini öne sürmüş ve milletini daima ilerlemeye çağırmıştır. Bu durumda Âşık Veysel, halkın mutluluğunu tek bayrak, tek hedef ve tek iş altında birlik ve beraberliğinde görmüştür. Dünya Türklerini aynı kökenden ve aynı soydan geldikleri için kardeş sayardı. Şair birçok şiirinde halka hitaben “Halkın acısı, sizin kederiniz ve acınız olmalıdır” demiştir.

Birleşiriz bir bayrağın altında
Biz Türklerin ikilik yok aslında,
Yanar tutuşuruz vatan aşkında,
Hepimiz bu yurdun evlatlarıyız.

Âşık Veysel, Türk gençliğinin aydınlık geleceğine büyük bir güven duymuştur. Çağdaş Türk gençliğini Atatürk'ün yarattığı devlet geleneğine bağlı kalmaya ve belirlediği doğru yolda devam etmeye çağırmıştır. Şair, şiirlerinde gençlerin bilimle ilerleyeceğine ve aydınlık bir gelecek inşa edeceğine dair de büyük umutlar beslemiştir.

Kitaplar yazılmış nasihat dolu
Birlikte güclenir gençliğin kolu
Gençliğe emanet Atatürk yolu,
Hepimiz bu yurdun evlatlarıyız.

Âşık Veysali her zaman devletin sosyo-politik, kültürel ve ekonomik gelişimini düşünmüştür. Halkını her zaman müreffeh, yüksek kültürlü ve bilimsel görmek istemiştir. Âşık Veysel'in düşüncesinde vatanın anlamı dar anlamda değildir, yani vatan derken sadece coğrafi anlamda Türkiye'yi kastetmemiştir. Âşık Veysel

anlamında vatan, her şeyden önce topraktır, ata mirasıdır, milletin tarihidir, yarattığı kültürün tarihidir, inancın yeridir, inancın kaynağıdır. Bu anlamda Âşık Veysel'in vatan düşüncesi biraz farklı ve felsefi ama aynı zamanda somuttur. Her bireyi vatanının kalkınması için hizmet etmeye, vatani, milleti bütün kalbi ve ruhuyla sevmeye çağırmıştır. Âşık Veysel'in iç dünyasının hep bu eylemle, bu düşünceyle yandığını şiirlerinde görmek mümkündür.

Vətən sevgisini içten duyanlar,
Sıtkı ile çalışır benimseyerek,
Milletine ulusuna uyanlar,
Demez neme lazım, neyime gerek.

Bilindiği gibi dünyada 20-ci yüzyılın başlarından itibaren bilimsel ve teknolojik ilerlemeler yaşanmaktadır. Toplumda meydana gelen sosyo-ekonomik süreçler de bilimsel ve kültürel gelişmeyi etkilemiştir. Âşık Veysel her zaman Türkiye'nin Avrupa düzeyinde gelişmesini istemiştir. O, halkının uyanışını her şeyden önce halkın eğitiminde görmüştür. O, haklı olarak, Avrupa'nın şu anki ilerlemesinin ancak bilimsel ilerleme yoluyla elde edildiğini düşünüyordu. Bu nedenle özellikle Avrupa modelinin kendi ülkesinde yaratılmasıyla ilgilenmiş ve sürekli olarak bunun tanıtımını yapmaya çalışmıştır. Âşık Veysel modernite taraftarı olmasına rağmen İslami dini değerleri koruyarak milli ve manevi değerleri kaybetmeden moderniteyi geliştirmeyi tavsiye etmiştir.

Zarar gelmez sana kaçınma sazdan,
Günahın korkusu çıkmıyor bizden
Vazgeç demiyoruz sana namazdan,
Uyan bu gafletten uyuma yurttaş.

Tarihe baktığımızda Türk topraklarının tarihsel olarak savaş alanları olduğunu ve bu toprakların birçok kahraman kahramanlar yetiştirdiğini görüyoruz. Bu kahramanların isimleri tarihimizde altın harflerle yazılıdır. Bunlar arasında Atilla, Şah İsmail Khatai, Sultan Süleyman Kanuni, Yıldırım Beyazid, Amir Teymur ve diğerleri

sayılabilir, bir örnek gösterilebilir. 20-ci yüzyılda atalarımızdan miras kalan bu kahramanlık görevini Atatürk sürdürmüştür. Âşık Veysel'in dediği gibi Mustafa Kemal Atatürk "ölü vatani" diriltti. Türk halkı, Atatürk'ün doğru siyasi liderliği ve kanı pahasına özgürlüğünü kazanmış ve kendi cumhuriyetini kurmuştur. Bu zafer kolay elde edilmedi, ancak halkın sarsılmaz kararlılığı, düşmana karşı yumruk gibi birlik ve son nefese kadar savaşması sayesinde elde edildi.

Atatürkün Türkiyenin ihyası,
Kurtardı vatani düşmanımızdan,
Canımı bu yolda eyledi feda
Bir dahi geçelim öz canımızdan.

İddiaçı Türkiyenin insanı
Çalışmakla kazandık biz vatani,
Aç kurt gibi parçaladık düşmanı,
Şecaat görünce aslanımızdan.

Âşık Veysel vatanının her köşesini, memleketinin her karışını severdi. Halk ve devlet adına Atatürk'ün politikasını sevgiyle yüceltmış, izlediği siyaset sonucunda gelişen Türkiye Cumhuriyeti imajını şiirlerine yansıtmıştır.

Âşık Veysel'in "Ziyaret eyledim Koca Sivası", "Karaözü", "Erzincan", "Yurt ürünleri", "İstanbul" ve diğer şiirlerinde adı geçen yerli topraklar büyük bir aşkla anlatılır.

"Ziyaret edelim Koca Sivası" şiirinde Sivas antik şehrinin günden güne gelişimi anlatılır. Sivas'ın bugünü tarihi mevzu olarak araştırılmıştır. Sivas, zengin, kadim bir kültür ve edebiyata sahip bir şehir olarak övülmektedir. Şair, Sivas topraklarının Ruhsati Pir Sultan gibi bilinen bir şair yetiştirmesini gururla kutlamıştır.

Cevre yanı Yıldız Tecer kar imiş,
İnsanların bağı bir ikrar imiş

Çok küvvetli şairleri var imiş,
Ruhsatı Pir Sultan varı Sivasın.

"Karaözü" şiiri, Karaözü'nün hem kültürel hem de ekonomik kalkınmadaki liderliğini ve burada yaşayan insanların cesaret ve yiğitliğini anlatmaktadır. Şair, şiirde Karaözülleri Atatürk okulunun varisleri olarak değerlendirmiştir. Tasavvuf edebiyatının önde gelen temsilcilerinden ve tanınmış Tekke şairlerinden Sadık Baba'nın Karaözü sakini olması şiire de yansımıştır.

Bu köyü kuranlar hayırlı kurmuş
Veysel der bu köyde kimler oturmuş.
Şair Sadık felsefeden okurmuş,
Her biri bir ehl-i dildir Kar'özü

"Yurt ürünleri" şiirinde şair, memleketinin topraklarının ne kadar bereketli ve müreffeh olduğundan bahseder. Böylece Amasyanın elması, Zil'in bahmezi, Tokad'ın güzel bahçeleri, Erzurum kaymağı, Konya buğdayı, Ayıntab çiğ köftesi, Mersin portakalı, Maraş pirinci, İzmir üzümü, Bursa ipek mendili, Samsun tütünü, Urfa'nın atı, Trabzon fındığı ile tanınması ve başkaları şiirde gerçek sevgi ile yer almıştır.

Adanada biter pamuk
Geze geze hep usanduk,
Trabzonda çoktur fındık,
Yesem amma yesem ama.

Aşık Veysel, "İstanbul" adlı şiirinde İstanbul'un güzelliklerini sanatsal metaforlarla anlatmıştır. Şair, İstanbul'un gizemli bir coğrafi kabartma içinde yer alan bir denizler şehri olmasını Tanrı'nın bir mucizesi hesab etmiştir ve bu muhteşem liman şehrine dünya ticaret merkezinin beşiği adını vermiştir. Şair Fateh Mehmet Sultan tarafından İstanbul'un bir Türk ülkesine dönüşmesinden gurur duyduğunu söylemiştir. Şiirde şair Türk halkının kadim tarihi, kültürü ile ve güzel manzarasıyla zengin İstanbul şehrini türklerin anne şehiri adlandırmıştır.

Fatih Mehmet Sultan temeli kurdu,
Ondan sonra oldu Türklerin yurdu
Edirnedenden gelen o büyük ordu
Ayyıldız bayrak nurun İstanbul.
Denizler kilidi boğazların var,
Dünyaya haykıran avazların var,
Yılmaz Türk ordusu şahbazların var.
Ferah tut gönlünü şerin İstanbul.

Cumhuriyetin kurulmasından önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa yanlısı ve Batı edebiyatına ilgi hakim idi. Bunun sonucu olarak Türk edebiyatında Avrupa kelimeleri ve deyimleri yer almaya başlamıştır. Ancak buna karşılık Türk aşık edebiyatının önde gelen temsilcilerinden Âşık Veysel'in dili oldukça sade ve halkın anlayacağı bir dilde idi. Çünkü o, Yunus İmre'nin yaratıcılığından behrelendiği için şiirlerinde halk çeşmesinden yararlanmıştı. Unutulmamalı ki, Türk edebiyatında bir süre Avrupa edebiyatına yöneliş olmuşdur, ancak halk şiirinin etkisiyle yeniden milli edebiyata, milli ve manevi değerlere dönüş başlamıştır. Bu anlamda Aşık Veysel'in eserleri milli bağlılığın zirvesinde dayanmaktadır. Çünkü Âşık Veysel'in eserlerinde Türk milli ve manevi değerleri korunmuştur. Türk folklor geleneğine dayalı halk sanatından yararlanan ve millî pratiği korurken çağdaşlık düzeyine ulaşan Âşık Veysel, ahlaki-didaktik bir içerik, vatanseverlik, dini-İslam motifleri, aşk içeriği vb. olması doğaldır. Öyle demek mümkünse Âşık Veysel'in eserleri halka doğrudan hizmet etmesi, halkın ruhunun taklidi, insanların ahlaki değerlerinin zenginleşmesi açısından önemlidir. Bu nedenle şairin edebî mirasının kapsamı geniş olmuş, eserleri halk dilinde ezberlenmiş, şiirlerine çeşitli şarkılar bestelenmiştir.

Kaynakça :

1. Aşık Veysel. (1991). Dostlar beni hatırlasın. İstanbul.

- 2.N.S.Banarlı. (1998). Resimli Türk edebiyatı tarihi 2cilddə, II cild. İstanbul.
- 3.P.Əfəndiyev. (1992). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı.
- 4.E.Alkan. (1991). Kör oldum Veysel oldum.İstanbul.
- 5.Ahmet Özdemir. (2010). İki Kapılı Handa Aşık Veysel. İstanbul.
- 6.Z.Yaqub. Aşiq Veysel dünyası. Ədəbiyyat qəzeti, 2013, 13 sentyabr, s.4

**WALTER SCOTT'TAN GÜNÜMÜZE TARİHİ ROMANIN
GELİŞİMİ**

**THE DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL NOVEL FROM
WALTER SCOTT TO THE PRESENT**

Arş. Gör. Arzu DADAŞOVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

Bakü-Azerbaycan

d.arzu@bk.ru

ORCID: 0000-0002-7504-0467

Özet

Tarih, ister Türk edebiyatının, isterse de dünya edebiyatının her zaman en önemli konulardan biri olmuştur. Tarih bugünle geçmiş arasında bir diyalogdur. Tarihin var olması için her zaman bir tarihçiye ihtiyaç vardır. Tarihçi tüm materyalleri toplar ve okuyucuya sunar. Tarihin gelecek nesillere ulaşmasında ise edebiyat devreye girer. Edebiyatçı, tarihinin topladığı bu tarihi malzemeleri alır, kendi muhayyilesine göre yorumlar, bir olay örgüsü ekleyerek ve okuyucuya tarihi roman olarak sunar.

Tarihi roman, roman türünün en tartışmalı türlerindedir. Bu tartışmaları göz önünde bulundurarak araştırmaya Avrupa edebiyatında tarihi romanın ne zaman ve hangi koşullarda ortaya çıktığı incelenerek işe başlanılmaktadır. Çalışmada tarihi Antik çağa kadar uzanan tarihi romanın köklerine inilmiş, 19. yüzyıldan önce yazılmış tarihi eserlerin tarihi roman olup olmama konusuna değinilmektedir. Burada Walter Scott'tan önce yazılan eserlerin sadece kostüm ve temleri açısından tarihi olduğu gösterilmektedir. Daha sonraki aşamada, ilk tarihi roman yazarı Walter Scott'ın hayatı ve sanatı incelendikten sonra Waverley hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca araştırmada, W. Scott'un tarihi roman türünde yaptığı yenilikleri ve dünya edebiyatına etkisi, tarihi romanın gelişimi incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: edebiyat, tarihi roman, Walter Scott, eser.

Abstract

History has always been one of the most important subjects of Turkish and world literature. History is a dialogue between the present and the past. A historian is always needed for history to exist. The historian collects all the material and presents it to the reader. Literature is involved in the transmission of history to future generations. The writer takes these historical materials collected by the historian, interprets them according to his own imagination, adds a plot and presents them to the reader as a historical novel.

The historical novel is one of the most controversial genres of the novel genre. Considering these discussions, the research begins by examining when and under what conditions the historical novel emerged in European literature. In the reaserch, the roots of the historical novel, which dates back to the Antiquity, are traced, and the issue of whether historical works written before the 19th century are historical novels or not. It is shown here that works written before Walter Scott are historical only in terms of costumes and themes. In the next stage, information about Waverley is given after examining the life and art of Walter Scott, the first historical novelist. In addition, the research examines the innovations of W.Scott in the historical novel genre and its impact on world literature, and the development of the historical novel.

Keywords: literature, historical novel, Walter Scott, work.

Tarihi roman

Mehmet Can Doğanın deyimi ile desek tarihi roman iki uçludur. Bir ucunda tarih bir ucunda roman vardır. Tarih öncelikle soğukluğu ve ciddiyetiyle seçilen soyut bilgi yığınıdır. “Tarihin en güzeli bile maddeden yoksundur. Oldum olası biraz soyuttur tarih” diyen Alain bu cümle ile insansız tarihin soğuk bir bilgi yığını olduğunu vurgular. (Argunşah, 99)

Tarih denilince biri “yaşanılan”, diğeri de “yazılan” olmak üzere iki şeyin anlaşıldığını belirten M.Kaplan’a göre “yazılan tarih” “yaşanılan tarih”in binde biri değildir.” (Erol, 61) Konusu ne olursa olsun tarih, yaşanmış bir olayın gelişim ve oluşumunu bildiren o

dönemden kalma hatıralardan, iz ve eşyalardan, yazılı belge ve kitaplardan öğrenilir. Buna göre de yaşanan tarihi ancak yazılan tarih sayesinde öğrenmek mümkündür.

Tarihin yaşaması için tarihinin olması şarttır. Tüm bilgileri toparlayan tarihçi, onların gelecek nesillere ulaşmasını temin eden araçtır. Tarih kendini anlatmak içinse edebiyatdan faydalanır ve bu bilgi romanlar sayesinde insanlara ulaştırılmış olur. Tarih edebiyat için bitmez tükenmez malzeme yığıdır. Yazarlar da bu malzelerden seçmelere yapar ve seçtiklerini yorumlar. Tarihçi olayların fotoğrafını çeker, yazarsa kendi yorum ve muhayyilesi yardımıyla bu fotoğrafın resmini çizer. Bu anlamda yazar tarihçiden daha şanslıdır. Tarihçi hiçbir kaynağı atlamadan belgeleri tarafsız ve objektif olarak değerlendirmek zorundadır. Tarihi roman yazarı tarihçinin malzemesini alır, bilinmeyenler üzerine bir kurgu (fiction) oluşturarak tarihi malzemesini yeniden insanların dikkatine sunar. Tarihçiden farklı olarak yazarın çalışma alanı daha geniştir.

Tarihi romanın görevi sınırlandırılmış tarihinin dokunamadığı, açık bıraktığı kapıları eşeleyip, gün yüzünü çıkararak dünya tarihini incelemek, tarih içindeki boşlukları akılcı yorumlarla süsleyip çağlara sunmaktır.(Dural, 10)

Tarihi roman özgürlük mücadelesi veren ülkelerin milli kültürünü oluşturma çabaları sırasında önem kazanmıştır. Toplumlar her zaman kendi kültürleri, özgürlükleri tehlikeye girdiğinde kurtarıcı diye tarihi romana sarılmışlar.

Tarihi romanın oluşumunda önemli etken Fransız Devrimidir. 1789-1814 yılları arasında her ülke bazı değişimlere maruz kalmıştır. İmparatorluklar dağılmış, yeni devletler yaranmıştır. Fransız İhtilali sonrasında Batı`da meydana gelen milliyetçilik hareketleri, o yılların moda akımı olan romantizmin sanatkarlara kaynak olarak tarihin kapılarını açmış olması, tarihi romanın çok daha fazla yaygınlaşmasına ve benimsenmesine zemin hazırlamıştır.

Fransız İhtilali`nde sonra millet ve milliyetçilik kavramı tüm dünyaya yayılmaya başladı. Tarihi romanın doğuş sebebi romantizmin paralelinde gelişen millet olma bilincidir. Uluslar tarihin sayfalarında

milli kimliklerini aramışlar. Milletler bu zor günlerinde tarihten ilham almak, yaşanmış tecrübelerden faydalanmak ve milleti bir tek ülke etrafında birleştirmek için özellikle tarihi romana sarılmışlardır. (Argunşah, 169) Tarihi romanın en önemli özelliklerinden biri milletlerin istiklalinin tehlikeye düştüğü zamanlarda daha çok yazılmasıdır. Çünkü yazarlar yaşadıkları günle mazi arasında bir takım ilişki kurmaya, bu günleri mazi ile açıklamaya çalışmışlar. Tüm bu çalışmalar tarihi romanlar yardımı ile gerçekleşmiş olur.

Toplumlar başlarından geçen olayları gelecek nesillere iletmek, onların bilincine yerleştirmek için farklı biçimler denemekle tarihin yazılmasına katkıda bulunmuş, aynı zamanda edebiyat-tarih ilişkisinin sürdürülmesini de sağlamışlar. Köklü bir geçmişi olan tarihle roman ilişkisi bizi Antik Yunan'a kadar götürür. Lirik biçimde ortaya çıkmış Homeros'un Yunan mitolojisinden kaynaklanan İlyada ve Odysseia, Virgil'in Aeneid'i tarihi romanın köklerini oluşturmaktadır. Aynı zamanda romanın öncüleri olan Ortaçağ Fransa'sında moda olan şövalye romanları da lirik bir formla yazılmışlar. Bahsi geçen bu öncü yapıtlar tarih roman ilişkisini ortaya koyma açısından önemli örneklerdir. Fakat nitelik olarak tarihi romanın bugün geldiği nokta açısından hiçbir değer taşımazlar. Demek ki, yalnızca tarihi konu edinmesi bir romana "tarihi roman" damgası vurmamız için yeterli değil. Macar araştırmacı Lukacs Scott'tan önceki tarih konulu romanların, yalnızca Antik dönemin ve Orta çağın yapıtlarının değil, 17. ve 18. yüzyıl romanlarının da tarihsel roman kavramını aydınlığa kavuşturacak hiçbir öğeyi bünyesinde barındırmadığını ileri sürüyor. (Göğebakan, 14) Bu yapıtlar yalnızca, tarihsel temleri ve kostümleriyle tarihseldir. İster romanlardaki gelenekler, isterse de kahramanların psikolojisi bugünkü anlamda tarihi roman anlayışı ile örtüşmemektedir. Lukacs 18. yüzyılın meşhur yapıtlarından olan Walpol'un Castle of Otranto eserini de tarihi roman olarak kabul etmez. Araştırmacı burada yazarın tarihi yalnızca bir kostüm olarak kullanmaktan öte bir şey yapmadığı kanaatindedir. (Göğebakan, 14)

Bazı araştırmacılar tarihi romanın doğuşunu 18. yüzyılın sonlarına ait etmeye çalışsalar da, dünya edebiyatının ilk tarihi romanı Walter Scott'ın 1814 yılında yazdığı Waverley romanıdır. W. Scott,

tarihi romanın hem kurucusu, hem de temellerinin koruyucusudur. Scott'ın sonraki nesiller üzerindeki etkisi derindir.

W.Scott'un hayatı ve sanatı

İskoç asıllı W. Scott, 1771'de Edinburgh'da varlıklı bir ailede doğmuş. Babası avukat Walter John, annesi ise Edinburgh Üniversitesi'nden bir profesörün kızı Anna Rutherford'du. Scott on üç çocuklu bir ailenin dokuzuncu çocuğuydu. Ancak, ailenin on üç çocuğundan sadece dokuzu hayatta kalmıştı. Scott'a erken yaşta çocuk felci teşhisi konmuştu. Uzun süreli tedaviye rağmen yazar sağ bacağını hareket ettirememiş ve sakatlanmıştı. Hastalığı yüzünden yazar çocukluğunu büyükbabasının Sandyknow'daki çiftliğinde ve amcasının Kelso yakınlarındaki evinde geçirdi. Henüz küçük yaşta iken zekası ve olağanüstü hafızasıyla etrafındakilerin dikkatini çekmeyi başarmıştı. Babasının isteği üzerine avukat olsa da bu alana ilgisi yoktu. Üniversiteden mezun olduktan sonra avukat olarak çalışmaya başlar. Yazar, öğrencilik yıllarından çok okumuş antik edebiyatla, şiirle ilgilenmiş, Alman diline ve Alman yazarların eserlerine ilgi duymuştur. Üniversite arkadaşlarıyla beraber "Şiir Toplumu" derneğini kurmuşlar. Yazar 1797'de Charlotte Carpenter`le evlenir.

Scott, okul arkadaşı Ballentley`le beraber yayın evi açar. Yazar bundan elde ettiği gelire yaşadığı bölgede küçük bir arsa satın almış ve zamanla bu alanı genişleterek bir köşk inşa ettirmiştir. Orta Çağ'ı andıran bu köşkte, yazarın nadir kitaplar, tarihi silahlar vb. koleksiyonları vardı. Çok misafirperver biri olan Scott, zaman zaman köşkünün zamanının ünlü isimlerini misafir etmiştir.

Ölümünden önce ortak olduğu yayın evi iflas ettiği için yazarın bir hayli borcu birikmiştir. Böylece biriken borçlarını ödemek için birbiri ardına roman yazmaya devam eder. Yaşadığı tüm bu maddi sıkıntılar onun sağlığında bazı sorunların oluşmasına neden olur. Hatta yazar 1831'de geçici bir felç geçirir. Buna rağmen işini bırakmaz ve biriken borçlarının ödemek için yarım kalan romanlarını tamamlamaya çalışır. Tedavi için yazarın sıcak bir ülkeye gitmesi gerekmektedir. Zor da olsa doktorlar onu ikna etmeyi başarırlar. Scott 1831'de İtalya'ya gitmek için yola çıkar, fakat yolda Goethe'nin ölüm haberini alır. Bu haber onu derinden etkiler ve kısacık bir ömrünün kaldığını hisseden

yazar, Alman şairi gibi kendi vatanında ölmek ister. Bu nedenle Londra'ya geri döner. 1832'de Abbotsford'da vefat eder.

Scott'un İskoçya'nın geçmişine derin bir sevgisi vardı. Büyükbabasının Sandyknow'daki çiftliğinde kaldığı süre içinde çevredeki köylerin lehçelerini öğrenmiş, onların şiirlerini, masallarını, efsanelerini ilgiyle dinlemiş, kendine notlar almıştır. O zamanlar yazar, bölgenin sözlü edebiyatını, eski İskoç şarkılarını ve baladlarını bir araya getirerek derlemeyi düşünmekteydi.

Scott'ın sanata olan ilgisi, Alman romantiklerinin eserlerinin İngilizce'ye çevrilmeye başlandığı döneme rastlar. Yazarın ilk kalem deneyimi Burger ve Hote'dan yaptığı çeviriler olur. 1790'dan itibaren İskoç halk türküleri olan balladlarına ilgi duymaya başlayan yazar yıllar içinde İskoçya'nı gezerek bir araya getirir ve bu materyaller esasında 1802'de üç ciltlik İskoç Halk Şarkıları kitabını yayınlar. Bu koleksiyon İskoçya tarihi hakkında çok değerli materyaller içermektedir. Bu kitap onu ünlü yapar. Bundan sonra yazar *The Lady of the Lake*, *Marmion*, *The Lay of the Last Minstrel*, *Rokeby* gibi romantik şiirler yazmıştır.

W. Scott şiirleri ile yeterince meşhur olmuştur. Fakat buna rağmen yazar 1813'den sonra şiiri bırakıp romana yönelmiştir. Yazara göre şiir yerine düzyazıyı seçmesinin asıl nedeni Byron ile rekabet etmek istememesiydi. Ölümünden bir yıl önce, yazara neden şiir yazmayı bıraktınız sorusuna, "Çünkü Byron beni yendi" yanıtını verdi. (Долинин, 713)

Scott'a Büyük Britanya'nın resmi şairi olması teklif edildiğinde, teklifi reddeder, bu onura Robert Southey'in layık olduğunu söyler. (Долинин, 714)

Böylece Scott şiiri bırakıp roman yazmaya başlar. Scott otuzdan fazla roman ve kısa öykünün yazarıdır. Romanlarını gizli imzalarla yayımlayan yazar, yazarlığını ancak 1829'da eserlerinin tam koleksiyonunu yayınladığı zaman ilan eder.

1814'te yazdığı *Waverley* romanında yazar, İskoç efsanelerini ve halk masallarını tarihi malzemelerle birleştirerek bir roman oluşturur. Roman, İskoç tarihindeki 1745 Jakoben İsyanı ile ilgilidir. Scott'ın en iyi bilinen romanları *Waverley* (1814) ve *Ivanhoe* (1819),

yazarın İngiliz toplumunun zaman içinde nasıl oluştuğunu, kabile ittifaklarının parçalanmasını ve ortak bir ulusun doğuşunun sentezinden ortaya çıktığını göstermektedir.

Bundan başka Scott'un Guy Mannering (1815), Antiquary (1816), Rob Roy (1817), Ivanhoe (1819) Kenilworth (1820), Woodstock (1826), Quentin Dorward gibi diğer tarihi romanları da vardır.

Waverley romanı

Zamanının en ünlü romanlarından biri olan Waverley romanı 7 Temmuz 1814'te imzasız ve çok az sayıda satışa çıktı. Scott'ın siyasi rakiplerinden biri olan Henry Cockburn'in dediği gibi, o zamanlar Waverley kadar ilgiyle okunan hiçbir roman yoktu. (Долинин, 14)

Kitap kısa sürede okucular tarafından büyük ilgiyle karşılandı. Scott, eserin bir nüshasını Edinburgh'tan İngiltere'deki bir arkadaşına göndererek, yeni yayınlanan bu eserin büyük ilgi gördüğünü ve burada beğenildiğini söyler. (Долинин, 14) İki hafta sonra, kitap tükendiği için yeniden romanın basılmasına başlanılır.

Yazarın esas korkusu, İskoç tarihine dayanan romanın, güneydeki okuyucuların ilgisini çekmemesiydi, ama aslında tam tersi oldu. Eser İngiltere'ye sonbaharda getirilmiş olsa da, roman burada da büyük başarı kazanır. Ağustos'ta, romanın birkaç nüshası İngiliz kitap raflarında yerini alır. Bu kitaplardan biri ünlü yayıncılardan biri olan John Marry'ye ulaşır. Romanı okuyup hayranlığını saklayamayan yayıncı, eserin muhtemelen W.Scott'a ait olduğunu düşünerek kitabını geçici olarak okumaları için arkadaşlarına verir. Böylece kitap, geleceğin İngiltere Dışişleri Bakanı George Kenning'in eline geçer. Romanın başlarını sıkıcı bulsa da daha sonra esere olan hayranlığını gizleyemez. Romanı okuma şansı olan Byron, "Uzun zamandır hiç zamanını da hatırlamıyorum, Waverley kadar güzel ve şaşırtıcı bir roman okumadım" diyor. (Долинин, 14) Byron gibi kariyerinin zirvesinde olan bir şairin romana ilişkin böyle bir değerlendirmede bulunması romanı İngiltere'de daha da popüler hale getirir.

Her ne kadar eser sonbaharda Londra'ya getirilmiş olsa da, British Critic dergisinin Ağustos sayısında eserin ihtişamı ve hayranlığı

hakkında bir yazı yayımlandı. Nihayet Eylül ayında yüzlerce baskısı Londra'ya ulaştıktan sonra eser büyük bir ilgiyle okunmaya başlandı. Eser tüm ülkeye yayıldı. Ünlü İrlandalı yazar Maria Edwart`ın Scott`a yazdığı bir mektupta, eserin Dublin`de çok kısa sürede tükendiğini belirtiyor. Başka bir mektupta, Bayan Edwart şunları yazdı: Waverley gün boyu babamın dillinden düşmez. Yürüyüşe çıktığımda herkesin elinde romanı görüyorum. Akşam da misafirlerle romanın tartışmasını devam ettik. Tek kelimeyle şaşkınlığımı ifade edecek kelime bulamıyorum” (Долинин, 16)

Belirttiğim gibi, çalışma anonim olarak yayınlandı. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında İngiliz yazarlarının çoğu romanlarını anonim olarak yayınladılar. Bunun esas nedenlerinden biri, yazarların çalışmalarının başarılı olacağına inanmamaları ve bu nedenle imajlarını riske atmak istememeleriydi. Böylece roman başarısız olursa, yazar kendini tanıtmamış olur. Fakat tersi olursa eserin sıradaki baskılarda yazarın adı gösterilmiş olur.

Scott da böyle bir risk almaktan korktuğu için çalışmalarını anonim olarak yayınladı. Ivanhoe romanı üzerinde yazar adı yerine Waverley`in yazarı adı geçer. Scott, romanlarının yazarı olduğunu eşi, annesi, kardeşi ve birkaç yakın arkadaşı dışında herkesten gizlemektedir. Çocukları bile Waverley romanlar serisini babasının yazdığını bilmeden yaşamışlar. Eserin el yazması, James Ballantay`ın gözetiminde güvendiği özel kişiler tarafından yazılmıştır.

Scott, Waverley`in yazarı olduğunu bir sır olarak saklasa da, zamanın bazı ünlü yazar ve şairlerinin bunu tahmin etmesi hiç de zor olmamıştır. Ünlü şair Jane Austen, Waverley`in yazarının Scott olduğunu düşünüyor: "Scott`ın bir roman yazmaya, hele hele bu kadar başarılı romanlar yazmaya hakkı yok. Bu bir adaletsizliktir. Zaten şiir ona başarı, ün ve para kazandırmıştır” (Долинин, s.18)

Zamanının ünlü şairlerinden olan Byron, çağdaşı Jeffrey'e hitaben, "Bence Waverley`in yazarı ancak Scott olabilir" demiştir. (Долинин, 35-36) Şair burada kullanılan Scott`a özgü kelimeler, ifadeler ve düşüncelere dayanarak bunu söylemiştir. 1815'te Londra'da Scott ile tanıştıktan sonra Byron, şüphelerinin doğru olduğuna ikna oldu.

Waverley`in yazarının kimliği hakkında farklı görüşler vardır. Bazıları eserin yazarının Scott`ın kardeşi olduğunu iddia eder. Bazıları Scott`ın bu kadar başarılı eserler yazabileceğine inanmazlar. Emin olmak isteyenler yazarın Abbotsford`daki malikanesine misafir olurlar. Döneminin ünlü kişileri, meşhur şahsiyetleri, yazarları ve şairleri zaman zaman Scott`un malikanesini ziyaret ederler. Scott bütün günü onlarla geçirir. Bu gözlemlere dayananlar, Scott`ın bu kadar başarılı eserler yazabileceğini düşünmezler. Bu kadar başarılı çok okunan eserlerin yazılması için çok zaman harcanılması gerekiyordu. Scott`unsa buna ayıracak zamanı yoktu. Buna karşılık Scott, sık sık evinde misafir olduğu için romanlarını sabahın erken saatlerinde herkes uyurken yazdığını belirter. Bu anonimlik 1829 yılına kadar sürer. Bundan sonra yazar, tüm eserlerinin koleksiyonunu yayımlarken yazarlığını resmen ilan eder.

Eserde, 1745 Jakoben isyanının bahsi geçmektedir. Romanın tam adı Waverley veya Altmış Yıl Sonra olduğu için yazar, burada tek bir tarihi olaydan değil, tarihi bir dönemden bahsetmektedir. Bazı araştırmacılar bu özelliği göz önünde bulundurarak romanın tarihi roman sayılabilmesi için romanda anlatılan olayın yazarın yaşadığı dönemden en az 50 yıl evvel geçmiş olması gerektiği fikrini savunmuşlardır.

Romanın kahramanı Edward Waverley adında genç bir İngilizdir. Kraliyet ailesi destekçisi olan babasının ona karşı ilgisizliği, Edward`ın amcasının himayesinde büyümesine neden oldu. Amcası bir Jakoben`di. Amcasının tavsiyesi üzerine kitaplar okuyan Edward, büyüüp hayalperest ve duyarlı bir insan olmuştur. Çalışmanın ilk bölümü Edward`ın kişisel nitelikleriyle ilgilidir. Edward`ın, siyasi görüşlerinin şekillenmesinde amcasının rolü büyüktür. Babası George II`ye bağlı bir liberaldi. Eserin başlangıcında yazar, okuyucuyu çelişkilerle dolu iki dünyayla karşı karşıya getirir. Edward`ın iç dünyası ile gerçek hayatı örtüşmediği gibi Muhafazakarlarla Liberallerin bakış açısı bir biri ile örtüşüyordu. Edward`ın amcası onu orduya katılmaya ikna eder ve 1745`te askerlik için İskoçya`ya gönderilir. Bu onun için tamamen yeni bir dünyaydı. Burada Jakobenlerden biri olan amcasının yakın arkadaşı Baron Bradwardine`yi ziyarete gider. Burada Fergus

Mac Ivor ve onun kız kardeşi Flora ile tanışır. Burada ihanetle suçlanıyor ve Jakoben isyanına istemeden müdahale ettiği için tutuklandı. Ancak arkadaşlarının yardımıyla Edward hapishaneden kaçır. Sonra Jakobenlerin saflarından ayrılır. Baron'un kızı Rosa Bradwardine ile evlenir ve uzun bir mücadeleden sonra adını temize çıkarır.

İskoçya'nın İngiltere ile birleşmesinden yana olduğunu düşünen birçok kişi vardı. Aslında yazar, birleşmenin kaçınılmaz olduğunu görmüş ve anlamıştır. Yazar bu görüşlerinden dolayı eleştirildi. Ayrıca kariyerinin sonlarına doğru yazara yönelik eleştirilerin sayısı da arttı. Bunun temel nedeni, borçlar nedeniyle peş peşe yazılan romanların edebî değerinin düşük olmasıydı. Araştırmacı M.Forster, çalışmasında Scott'ın yetenekli bir yazar olmadığını belirtiyor. (Долнин, 69)

W.Scott'un tarihi romana getirdiği yenilikler ve Dünya edebiyatına etkisi

İster dünya isterse de Türk edebiyatında hangi eserlerin tarihi roman olması tartışmalı bir konu olmuştur. Scott'ın romanları, tarihi romanın sınırlarını belirlemede öncü olmuştur. Böylece Scott'ın tarihi romanlarında 60-70 yıllık bir dönemi gözlemlemek mümkündür. Başka bir deyişle bu, yazarın romanlarında tanık olduğu olaylardan değil, zamanından 60-70 yıl önce yaşanmış ve bitmiş olaylardan bahsettiği anlamına gelir. Ancak çoğu tarihi roman yazarının buna dikkat etmediğini görürüz.

W.Scott, tarihsel konularda roman yazmadan önce bu alanda ayrıntılı araştırmalar yapmış, İskoçya'ya birkaç yıl boyunca yoğun bir şekilde seyahat etmiştir. Walter Scott, tarihi belgeleri, tarihsel anlam ve içerikteki gerçekleri, tarihçilerin geçmişi araştırmak adına elde ettikleri malzemelere renkli bir elbise giydirerek, kuru ve sıkıcı görünen bu bilgiyi ilginç ve büyüleyici hale getirmiştir.

W.Scott, tarihi romanlarında yeni bir soluk, yeni bir anlatım tarzı, yeni bir yaklaşım vardır. Scott ilk kez, gerçek bir tarihsel olayın kökünü değiştirmeden, yazarın hayal gücünün ürünü olan bir fiction ekleyerek bir roman yazmıştır. Scott öncesi tarih eserlerinde tüm

olaylar bir kahramanın etrafında gerçekleşir ve olağanüstü güçlere sahip bu karakterler tüm zorlukların üstesinden gelir. Fakat Scott'un kahramanlarının özel bir gücü yoktu. Scott'un karakterleri sıradan insanların sorunlarını yaşar ve tarihi olaylar bu insanların zihinlerine yansır. David Skilton, bunu Scott'ın tarihi romana getirdiği en büyük yenilik olarak görüyor. (Gögebakan, 17)

Scott'un tarihi romana getirdiği en önemli yeniliklerden biri olay örgüsüdür. Arka planda okur, hem dönemin sosyo-ekonomik gerekliliklerini, hem de bu koşullar altında gerçekleşen olayları görür. Böylece yazar, tarihi malzemeyi eserin arka planından çıkarıp, eserin merkezine yerleştirir. Scott'ın eserlerinde sadece tarihsel gerçekliği değil, bu gerçekliği yaratan koşulları da yansıtmıştır. Lukacs'ın Scott'a önem vermesinin nedenlerinden biri de insanların hafızalarında iz bırakan olayları insanlara sunmasıdır. Bütün bunlar, Scott'ın insanları seven, halktan yana bir yazar olduğunu gösteriyor.

Scott'ın tarihi roman kavramına getirdiği yeniliklerden biri de roman kahramanlarının gerçek tarihi şahsiyetlerden değil, onun hayal gücüne uygun yaratılmış sıradan insanlardan seçilmesidir. Yazar, yardımcı imgeler olarak esere gerçek tarihi kişilikleri dahil etmiştir. Bağımsız bir zihne ve yargılama yeteneğine sahip olan romanın kahramanları okuyucunun sevgisini kazanmıştır.

Scott'un romanları kesinlikle mükemmel değil. Bunlardan biri de yazarın eserlerinde çok fazla betimleme kullanmasıdır. Yazarın pek çok romanında eserin başında aşırı betimleyici sahneler kullanması ana konuya geçmesine engel olur. Bu genellikle okuyucuyu yorar. Başka bir kusur, karakterlerin açıklamasındadır. Yazar, bazı romanlarında karakterleri büyük bir başarıyla canlandırırken, bazılarında ise çok zor buluyor. Tüm bu eksikliklere rağmen, Weaverley romanları geçiş halindeki bir ulusun tüm özelliklerini yansıtır. Bu romanlar, bir zamanlar İskoçya'da var olan gelenekleri ve siyasi süreçleri gün ışığına çıkarır, aynı zamanda İskoçya'nın kültürel mirasını tüm özellikleriyle ortaya çıkarır.

Scott'ın gelecek nesiller üzerindeki etkisi harikaydı. Böylece İngiltere'de etkisi önemli ve kalıcı oldu ve sonraki nesiller, bir kişinin tarihteki yerinin ve sorumluluklarının nasıl anlaşıldığını ondan öğrendi.

(Gögebakan, 16) R.L. Stevenson ve G.R. Haggord Scott'un İngiltere'deki tarihi roman geleneklerinin halefleriydi. Scott'ın etkisi sadece İngiltere'ye değil, tüm Avrupa'ya yayıldı.

Dünya Edebiyatı'nda tarihi roman türünde bıkmadan eser veren ve yazarları destekleyen tek ülke Fransa'dır. Fransız edebiyatı konusunda uzman olan Tahsin Yücel Fransız edebiyatında tarihi romanın bir ocak işlevi gördüğünü yazılarında dile getirmiştir: “ Tarihi roman Fransa'da hemen hemen her romancı tarafından yazılmıştır. Her Fransız romancı çıraklık eğitimini tarihi roman üzerinde yapmış sonra diğer branşlara yönelmiştir”. (Dural, 21) Tabii bu arada Hugo ve Balzac gibi başarılı Fransız yazarların da Scott'tan etkilendiğini açıkça görebiliriz. Scott, Puşkin'den bu yana Rus edebiyatı üzerinde derin bir etkiye sahipti. Ayrıca ünlü Rus yazar Lev Tolstoy'un "Savaş ve Barış" adlı romanı Scott tarafından oluşturulan yeni bir roman tekniği ile yazılmakta ve yazdığı gibi romanın kahramanları sıradan insanlardan seçilmiş görüntülerden oluşmaktadır.

Scott'ın İngiltere'den tüm Avrupa'ya yayılan tarihi roman geleneği ancak yirminci yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Toplumsal ve siyasal süreçlerin değişmesiyle birlikte edebiyatta yeni edebî akımların ve eğilimlerin ortaya çıkması tarihi romanın seyrini değiştirmiştir. Bu nedenle, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazılan romanlar, Scott'ın geleneklerine ve ya Lucas'ın beklentilerine uymadı. Bu romanların artık sıradan kahramanlar ve bu kahramanlar etraflarında gelişen gerçek olaylar yoktu. H.W. Geppert, Scott'un geleneğine bir alternatif olarak, Diğer Tarihi Roman perspektifinden yeni bir roman tarzı geliştirdi. Scott ve haleflerinin romanlarında tarihi olaylar doğrudan ve ya arka planda anlatılmıştır. H.V. Geppert, yazarın fikirlerini ve fantezisini daha fazla kullanmasını istiyor. Gögebakan'a göre Geppert, 19. yüzyılın koşullarının şimdikiyle aynı olmadığını, bu devletlerin ruhlarının uyuşmadığını ve okuyucunun ilgi dünyasının değiştiğini düşünüyordu. (Gögebakan, 20) Geppert'e göre yazar, sıkıcı monotonluktan uzak bir eser yaratmak için tarihsel bilgileri hayal gücüyle birleştirmelidir. Geppert tarafından oluşturulan bu model, kısa sürede birçok ortak kazandı. 20. yüzyılın sonlarında yazılan tarihi romanlar, Scott tarafından yaratılan gelenekleri göz ardı ederek Geppert

modeline dayanıyordu. Yeni tarihi roman modelinin liderlerinden biri de Umberto Eco'du. Bu dönemde yeni ortaya çıkan postmodernizmin edebiyattaki payı da büyüktür. Umberto Eco'nun romanları, bahsettiğimiz postmodern romanların en güzel örneklerinden biridir. Yazarın Baudolino romanında okuyucu neyin doğru neyin yanlış olduğunu anlamakta güçlük çeker. Romanda okuyucunun bildiği tarih tamamen tersine çevrilir. Böylece 20. yüzyılın ikinci yarısından sonuna kadar yazılan romanlar, Scott geleneğinden uzak, tamamen yeni bir biçimde yazılmış romanlardır.

Sonuç

Tarihi roman, hem dünya hem de Türk edebiyatının en önemli ve tartışmalı konularından biri olarak kabul edilmektedir. Tarihi romanın köklerine bakarsak, tarihinin İlyada ve Odyssea, Decameron hikayeleri ve Dede Korkut destanlarına kadar uzandığını görebiliriz. İlk tarihi roman, 19. yüzyılda Walter Scott tarafından yazılmıştır. 19. yüzyıla kadar birçok tarihi roman yazılmıştır. Ancak Lukacs'a göre Scott'tan önce yazılan romanların hiçbiri tarihi roman olarak kabul edilemez. Bu romanlar sadece kostümleri için tarih oldu. 19. yüzyıldan önce yazılan tarihi romanlarda tarihi unsurların eksikliğini vurgulayan Lukacs, tüm tartışmalara rağmen tarihi romanın doğuşunu W. Scott adıyla ilişkilendiriyor.

Dünya ve Türk edebiyatında hangi eserlerin tarihi roman sayıldığı tartışmalı bir konu olmuştur. Gerçek tarihi olaylar yaşandığında yazarların uğraşması en zor konulardan biridir. W.Scott'ın yarattığı boyutlar, tarihi romanın sınırlarını belirlememize yardımcı oldu. Bir romanın tarihi roman sayılabilmesi için tarihte tamamlanması ve zamana damgasını vurması gerekir. Herhangi bir tarihi olay kaydedildiği zaman, tarihte tamamlanması gerekir. Böylece Scott'un tarihi romanlarında 60-70 yıllık bir dönemi gözlemlenmek mümkündür. Başka bir deyişle bu, yazarın romanlarında tanık olduğu olaylardan değil, zamanından 60-70 yıl önce yaşanmış ve sonuçlanan olaylardan bahsettiği anlamına gelir. Ancak çoğu tarihi roman yazarının bu nüansa dikkat etmediğini görüyoruz.

19. yüzyıl İngiliz edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Edinburgh doğumlu W. Scott, İskoç kültürel mirasının toplanması ve

korunmasına ilk katılanlardan biriydi. Sanat hayatına şiirle başlayan Scott, Byron'ın artan şöhreti karşısında romana sığınır. Bu yazar için çok zor bir karar olmasına rağmen, zaman Scott'un endişesinin yersiz olduğunu göstermiştir. Şiirdeki popülerliğini romanda gösterebilmiştir. Beklenmedik bir şekilde Waverley büyük bir başarı elde etti ve dünya edebiyatında tarihi roman türünün temellerini attı. Waverley sadece ilk tarihi roman değil, aynı zamanda teknik açıdan en başarılı romanlardan biriydi. Waverley romanları, geçiş halindeki bir halkın tüm özelliklerini yansıtıyordu. Bu romanlar, bir zamanlar İskoçya'da var olan gelenekleri ve siyasi süreçleri gün ışığına çıkarır, aynı zamanda İskoçya'nın kültürel mirasını tüm özellikleriyle ortaya çıkarır.

V. Scott tarihi romana yeni bir soluk, yeni bir anlatım tarzı, yeni bir yaklaşım getiriyor. W.Scott ilk kez, gerçek tarihsel olayın kökenini değiştirmeden, yazarın hayal gücünün ürünü olan bir hikaye (konu) ekledi. Ayrıca Scott romanlarda kendine has bir anlatım tarzı oluşturmuştur.

Beklenmedik bir şekilde, ilk romanının büyük başarısı, Waverley serisinden bir dizi romana yol açtı. Yazar, romanın üslubunu değiştirmek istese de buna cesaret edemedi. Hayatı boyunca Shakespeare kadar ünlü olan yazarın romanları kısa sürede edebiyat eleştirmenlerinin gözünden düştü. Bunun temel nedeni, art arda yazılan romanların maddi kısıtlamalar nedeniyle sanatsal ve estetik değerinin zayıf olmasıdır. Bu durum zaman zaman yazarı ağır eleştirilere maruz bırakmıştır. Daha sonra toplumsal ve siyasal süreçlerdeki değişimler ve zamanın talepleri ile tarihsel romana artan ilgi, Scott'un romanlarının yeniden hayata geçmesine yol açmıştır.

KAYNAKÇA

1. Argunşah Hülya, Tarih ve Roman, Kesit Yayınları, İstanbul ,2016
2. Dural Baran, Edebiyatın Üvey Evladı... tarihi roman, Bizim Gergef Yayınları, İstanbul, 1991

3. Долинин Александр Алексеевич, История, Одетая в Роман, Издательство "Книга", Москва, 1988
4. Georg Lukács, Tarihsel Roman. (Çev. İ.Doğan,), Epos Yayınları, Ankara, 2010
5. Göğebakan Turgut, Tarihsel Roman Üzerine, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004
6. Forster Edvard Morgan, Roman Sanatı, (çev. Ü.Aytür), Adam Yayınları, İstanbul, 2001
7. Urgan Mine, İngiliz Edebiyatı Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019
8. Erol Kemal, Tarih ve Edebiyat İlişkisi ve Tarihi Romanların Tarih Öğretimine Katkısı, Dil ve Edebiyat Eğitimi dergisi, 2012, C.1, S. 2, ss. 59-70

**KKTC'DE OKUTULMAKTA OLAN ORTAOKUL TÜRKÇE
DERS KİTAPLARINDAKİ METİNLERİN TÜR VE TEMA
AÇISINDAN İNCELENMESİ**

**AN ANALYSIS OF THE TEXTS IN THE SECONDARY
SCHOOL TURKISH TEXTBOOKS USED IN THE TRNC IN
TERMS OF GENRE AND THEME**

Öğretim Görevlisi Aslı UYSAL

Gazi Üniversitesi, Ankara-Türkiye

a.uysal@gmail.com

ORCID: 0000-0002 7866-5526

Özet

KKTC'de ortaokul düzeyinde okutulmakta olan ana dili ders kitaplarında yer alan metinleri tür ve tema açısından incelemeyi amaçlayan bu araştırma nitel bir araştırmadır. Bu araştırmada ana dili ders kitaplarında yer alan metinlerin ve KKTC 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programının incelenmesi sırasında doküman analizi yönteminden yararlanılmıştır. Araştırma kapsamında KKTC 2018 Türkçe Öğretim Programı'nda metin türlerine yer verilip verilmediğine, sınıf düzeylerine göre ders kitaplarında hangi metin türlerinin ve temaların kullanıldığına bakılmıştır. Araştırmada incelenen ders kitapları 2021-2022 eğitim ve öğretim yılında KKTC'de 6, 7 ve 8. sınıflarda okutulmakta olan ana dili ders kitaplarıdır. Araştırmanın sonucunda KKTC'de okutulan ortaokul Türkçe ders kitaplarının metin türü açısından zengin olduğu, sınıf düzeylerine göre metin türlerinin dağılımının farklılık gösterdiği ancak temaların farklılaşmadığı bütün sınıf düzeylerinde aynı temaların kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: KKTC, Ortaokul Türkçe ders kitapları, metin türleri, temalar.

Abstract

This research, which aims to examine the texts in the mother tongue textbooks taught at the secondary school level in the TRNC, in terms of genre and theme, is a qualitative research. In this research,

document analysis method was used during the examination of the texts in the mother tongue textbooks and the TRNC 2018 Turkish Course Curriculum. Within the scope of the research, it was examined whether text types were included in the TRNC 2018 Turkish Curriculum, and which text types and themes were used in the textbooks according to grade levels. The textbooks examined in the research are the native language textbooks used in the 6th, 7th and 8th grades in the TRNC in the 2021-2022 academic year. As a result of the research, it has been determined that the secondary school Turkish textbooks taught in the TRNC are rich in text types, the distribution of text types differs according to grade levels, but the same themes are used at all grade levels.

Keywords: TRNC, Secondary School Turkish textbooks, text, genre, themes.

GİRİŞ

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan en temel iletişim aracıdır. Bu iletişim sadece sözlü ifadeler değil aynı zamanda yazılı metinlerle de sağlanmaktadır. Bu nedenle metinler dil öğretiminde ayrı bir öneme sahiptir.

Alan yazına baktığımızda dil öğretiminin ayrılmaz bir parçasını oluşturan “metin” kelimesinin farklı tanımları ile karşılaşılmaktadır. Bulut’a göre (2020: 932) metinler; seslerin, hecelerin, kelimelerin ve cümlelerin bir hiyerarşi içerisinde birleşmesinden oluşan, bilgileri, duyguları ve düşünceleri aktarmaya yarayan yazınsal yapılardır. Aktaş, (2015: 15) metinleri çeşitli seviyelerde, iletişim kurmak için oluşturulan anlatma/anlaşma aracı olarak, Günay (2013: 45) başı ve sonuyla kapalı bir yapı oluşturan dilsel göndergelerin sıralandığı anlamlı yapılar olarak, Yılmaz (2010:2) insan dilinin en üst seviyedeki birimi, tümceleri arasında farklı düzeylerde kasıtlı olarak uzak-yakın, dikey-yatay gibi ilişkilerin bulunduğu bağdaşıklık, tutarlılık, özetlenebilmek, yorumlanabilmek gibi metinsellik özelliklerini taşıyan iletişim ürünleri olarak, Onursal (2003:124) ise cümlelerin bağdaşıklık ve tutarlılık ölçütleri çerçevesinde bir araya gelmiş belirli bir amaçla oluşturulmuş başı ve sonu belirli olan yapılar olarak tanımlamaktadır.

Metinler çocukların gelişimlerinde özellikle anlama ve anlatma becerilerinin kazandırılmasında önemli rol oynamaktadır. Calp (2005: 104) çocukların hafızalarının geliştirilmesinde, tazelenmesinde, duygularının ve hayal dünyalarının sınırlarının genişletilmesinde, dikkat, okuma, dinleme, konuşma, yazma alışkanlıklarının kazandırılmasında ve geliştirilmesinde metinlerin etkili olduğunu vurgulamaktadır.

İyi bir okur olmanın temel şartlarından biri de metin türlerini bilmektir. Öğrencilere farklı türlerdeki metinleri anlama/anlamlandırma becerisini kazandırmak Türkçe derslerinin en önemli amaçları arasında bulunmaktadır. Bu amaç öğrencilerin diğer derslerdeki başarılarını da etkilemektedir (Öztürk, Tağ & Ünlü, 2015:190). Çeçen & Çiftçi (2007:39) Türkçe ders kitaplarında bulunan metinlerin öğrencilere temel dil becerilerinin kazandırılmasında önemli bir işleve sahip olduğunu belirtmektedir. Türkçe ders kitaplarında farklı metin türlerine yer verilmesi öğrencilerin diğer derslerde karşılaçacakları metinleri anlama düzeylerini de doğrudan etkilemektedir.

Günümüzde teknoloji ve bilimde yaşanan hızlı gelişmelerle birlikte eğitim alanında da yenilenmeler kaçınılmaz olmuştur. Okullarda ana dili eğitimi-öğretimi alanında planlanan başarıya ulaşılması ancak nitelikli programlar aracılığıyla gerçekleşecektir. Bu durum da ilköğretim düzeyindeki okullarda uygulanmakta olan Türkçe dersi öğretim programlarının geliştirilmesini ve yenilenmesini gerektirmektedir (Uçgun, 2014: 103). Bu doğrultuda Türkçe derslerinin temel taşlarından olan ders kitaplarının ve öğretim programlarının uyum içerisinde olması gerekmektedir.

Kıbrıs Adası, Akdeniz'de bulunan en büyük üçüncü ada olma özelliğine sahiptir. Kıbrıs Adası genellikle politik sorunları ile gündeme gelse de bilhassa eğitim yönünden bakıldığında önemli ilerlemeler kat etmiştir. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin eğitim sistemine bakıldığında 2017-2018 eğitim verilerine göre üniversiteler de dahil olmak üzere 151.839 öğrencinin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu verilere 13.900 yaygın eğitim nüfusu da eklendiğinde 165.739 öğrenciye eğitim hizmeti verildiği görülmektedir. Bu istatikler bu küçük ada ülkesinde eğitimin ne kadar geniş bir çerçevesinin olduğunu

ve buna bağılı olarak problem yaşanmasının kaçınılmaz olduğunu göstermektedir (Erden & Erden, 2019). Kıbrıs Adası'nın Türk eğitim sistemi yıllar içerisinde birden fazla değişime uğramıştır. Yıllar içerisinde gerçekleşen bu değişimlerin ana hatları: Kıbrıs Adası'nın 1571 yılında Osmanlıların almasından İngiltere'ye kiralanmasına kadar (1878) geçen dönem, İngiliz yönetiminde Kıbrıs Türk Eğitimi, ortak Kıbrıs Cumhuriyeti dönemi ve 1974 sonrası dönem şeklinde çizilebilir (Erden, 2018). Her dönemde yaşanan toplumsal ve siyasal değişiklikler eğitimi de önemli şekilde etkilemiştir. Yaşanan bu değişimlerle birlikte ana dili derslerinin içeriği, uygulanan programlar, okutulmakta olan ders kitapları da farklılaşmıştır.

Literatüre bakıldığında anlama ve anlatma becerileri açısından önemli olan metin türleri ile ilgili Bulut (2020) ve Türkben (2018) tarafından yapılan makaleler ve Civan (2019), Kıbrıs (2019), Güzel İnan (2019), Altın (2016) ve Üründü (2011) tarafından yapılmış yüksek lisans çalışmaları bulunmaktadır. Ancak KKTC'de okutulmakta olan Türkçe ders kitaplarındaki metin türlerinin incelenmesine yönelik bir çalışmaya ulaşamamıştır. Bu durum çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın amacı KKTC'de ortaokullarda okutulan Türkçe ders kitaplarını metin türleri ve temalar açısından incelemektir. Bu ana amaç çerçevesinde araştırmanın alt problemleri aşağıda verilmiştir.

1. 2018 KKTC Türkçe Dersi Öğretim Programında (6-7-8 Sınıflar) adı geçen metin türleri nelerdir?
2. KKTC ortaokul Türkçe ders kitaplarında hangi temalara yer verilmiştir? Ders kitaplarında temalar açısından bir farklılık bulunmakta mıdır?
3. KKTC ortaokul 6. Sınıf Türkçe ders kitabında hangi metin türlerine yer verilmiştir ve bu türlerin dağılımı nasıldır?
4. KKTC ortaokul 7. Sınıf Türkçe ders kitabında hangi metin türlerine yer verilmiştir ve bu türlerin dağılımı nasıldır?
5. KKTC ortaokul 8. Sınıf Türkçe ders kitabında hangi metin türlerine yer verilmiştir ve bu türlerin dağılımı nasıldır?

YÖNTEM

2018 KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Türkçe Dersi Öğretim Programında ve Türkçe ders kitaplarında yer alan metin türlerini ve temaları tespit etmek amacı ile yapılan bu araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemine başvurulmuştur. Doküman incelemesi yapılması planlanan çalışmalarda olgular ya da bu olgularla ilgili bilgi bulunan yazılı materyallerin analizini gerektirmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2018: 189).

Araştırma Materyalleri

Araştırmada incelenen materyaller, 2021-2022 eğitim-öğretim yılında KKTC’de ortaokul düzeyinde okutulan Türkçe ders kitaplarından ve 2018 KKTC Türkçe Dersi Öğretim Programından oluşmaktadır. İncelenen kitaplara yönelik bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. İncelenen Kitaplara Yönelik Bilgiler

Kitabın Adı ve Düzeyi	Yayınevi	İlk Baskı Yılı	Son Baskı Yılı	Yazar ve Araştırma Kurulu	Tema Sayısı	Metin Sayısı	
6. Sınıf	1.Kitap	Ağustos 2016			3	15	
	2.Kitap	KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı	Ağustos 2016		3	15	
7. Sınıf	1.Kitap	Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı	Eylül 2018	Haziran 2021	Uzm. Fatma Ö. Vurana Uzm. Özge Eliz Aksaygın	3	15
	2.Kitap		Eylül 2018		Ayşe Atasayan Uluöz Mustafa Keleş İrem Özakıncı	3	15
8. Sınıf	1.Kitap		Mayıs 2020		3	15	
	2.Kitap		Şubat 2019		3	15	
Toplam					18	90	

Tablo 1 incelendiğinde ortaokul 6, 7 ve 8. sınıf düzeyleri için ikişer tane ders kitabı kullanıldığı görülmektedir. Kullanılan bu ders kitaplarının her birinde 3 tema ve her temada 5 metin olmak üzere bir kitapta toplam 15 okuma metni bulunmaktadır. 2. Kitaplar 1. kitapların devamıdır. Her sınıf düzeyinde toplam 6 tema yer almaktadır ve bu 6 tema bütün sınıf seviyelerinde aynı kalmakta sadece temalarda yer alan

okuma metinleri farklılık göstermektedir. Bütün kitaplar KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı tarafından hazırlanıp basılmıştır. Türkçe ders kitaplarının ilk baskı yılları farklılık göstermekle birlikte son baskı yılları ve yazar/araştırma kurulları aynıdır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Verilerin toplanması aşamasında öncelikle 2018 KKTC Türkçe Dersi Öğretim Programına ve KKTC’de ortaokullarda okutulmakta olan Türkçe ders kitaplarına KKTC Milli Eğitim Bakanlığı resmi internet sitesinden (<http://www.mebnet.net/>, 2022) erişilmiştir.

Araştırmada toplanan veriler betimsel analiz ile çözümlenmiştir. Bu analiz yönteminde ulaşılan veriler daha önceden belirlenen başlıklar altında sunularak yorumlanmaktadır. Amaç ulaşılan bulguları düzenli ve yorumlanmış olarak okuyuculara aktarmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2018).

Araştırma verilerinin toplanması sırasında bazı metin türlerine yönelik kitapta herhangi bir bilgi bulunmadığı durumlarda uzman görüşüne başvurulmuştur. Uzman görüşleri doğrultusunda metnin türü belirlenmiştir. Uzlaşmanın sağlanamadığı türlerde ayrı bir uzman görüşüne başvurularak metnin türüne öyle karar verilmiştir.

BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde öncelikle KKTC 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programında yer alan temaların ve türlerin dağılımı tablo halinde sonrasında metin türlerinin ve temaların sınıf düzeylerine göre dağılımı tablolar halinde verilmiştir.

KKTC 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı incelendiğinde metin türlerine yönelik ayrı bir başlık bulunmadığı metin türlerinin öğrenme çıktılarının ve açıklamalarının yanında temel kavramlar başlığının içinde yer aldığı görülmüştür. Sınıf düzeylerine göre temel kavramlar başlığı içinde tespit edilen metin türleri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2.

KKTC 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programında Yer Alan Metin Türleri

Metin Türleri	6. Sınıf	7.Sınıf	8.Sınıf
Şiir	+	+	+
Öykü	+	+	+
Masal	+	-	+
Tiyatro	+	+	-
Gezi yazısı	+	+	-
Günlük	+	+	-
Anı	+	+	+
Yaşamöyküsü	+	+	+
Özyaşamöyküsü	+	+	+
Bilimkurgu	+	-	-
Röportaj	+	+	+
Mektup	+	+	-
Atasözü	+	+	-
Halk tiyatrosu	+	-	-
Deneme	+	+	+
Sohbet	+	+	+
Makale	+	+	+
Eleştiri	-	+	+
Bilmece	-	+	-
Tekerleme	-	+	-
Efsane	-	+	+
Mani	-	-	+
Ninni	-	-	+
Destan	-	-	+
Halk hikayesi	-	-	+
Fıkra	-	-	+
Nutuk	-	-	+
Fabl	+	+	-
Roman	+	+	+
Kart	+	+	+
Davetiye	+	+	+
İlan	+	+	+
Afiş	+	+	+

Tablo 2 incelendiğinde şiir, öykü, roman, anı, özyaşamöyküsü, yaşamöyküsü, röportaj, deneme, sohbet, makale, kart, davetiye, ilan ve afiş metin türlerine bütün ortaokul Türkçe ders programında yer verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra tiyatro, gezi yazısı, günlük,

mektup, fabl ve atasözü metin türlerine hem 6.sınıf hem de 7. sınıf düzeyinde, masal metin türüne hem 6. hem de 8. sınıf düzeyinde, eleştiri ve efsane metin türüne ise hem 7. sınıf hem de 8.sınıf düzeyinde yer verilmektedir. Halk tiyatrosu metin türüne sadece 6. sınıf düzeyinde eleştiri, bilmece, tekerleme, efsane metin türlerine sadece 7.sınıf düzeyinde ve mani, ninni, destan, halk hikayesi, fıkra ve nutuk türlerine ise sadece 8. sınıf düzeyinde yer verildiği görülmektedir.

2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı temalar açısından incelendiğinde programda temalara yönelik bir bilgi tespit edilememiştir. Türkçe ders kitaplarında yer alan temalar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3.

KKTC Ortaokul Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Temalar

Temalar	6.sınıf 1.kitap	7.sınıf 1.kitap	8.sınıf 1.kitap	6.sınıf 2.kitap	7.sınıf 2.kitap	8.sınıf 2.kitap
Ben ve Çevrem	+	+	+			
Ülkem ve Kültürel Değerlerim	+	+	+			
Duygularımız	+	+	+			
İletişim				+	+	+
Sanat ve Hayallerimiz				+	+	+
Bilim ve Teknoloji				+	+	+

Tablo 3'e bakıldığında 6, 7 ve 8.sınıf düzeyinde ikişer tane Türkçe ders kitabı olduğu görülmektedir. Tabloda sınıf düzeylerine bakıldığında Türkçe ders kitaplarında aynı temaların olduğu dikkat çekmektedir. “Ben ve Çevrem”, “Ülkem ve Kültürel Değerlerim” ve Duygularımız temaları 1. kitaplarda “İletişim”, Sanat ve Hayallerimiz” ve “ Bilim ve Teknoloji” temaları 2. kitaplarda yer almak üzere Türkçe ders kitaplarında 6 tema bulunmaktadır.

KKTC’de ortaokullarda okutulmakta olan 6. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan okuma metinleri incelenmiş ve metin türlerine ve sıklıklarına yönelik bilgiler Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4.

6. Sınıf Türkçe Ders Kitabında Yer Alan Metin Türleri ve Sıklıkları

Metin türleri	f
Şiir	6
Hikaye (öykü)	3
Roman	3
Biyografi	3
Mektup	2
Sohbet (söyleşi)	2
Gezi yazısı	2
Deneme	2
Tiyatro	2
Günlük	1
Makale	1
Masal	1
Fabl	1
Anı	1
Toplam	30

Tablo 4 incelendiğinde 6. sınıf Türkçe ders kitabında şiir, öykü, roman, biyografi, mektup, sohbet, gezi yazısı, deneme, tiyatro, günlük, makale, masal, fabl ve anı olmak üzere toplam 14 farklı metin türünün bulunduğu görülmektedir. Ders kitabında metinlerin kullanım sıklıklarına bakılarak 6'sı şiir, 3'ü roman, 3'ü öykü, 3'ü biyografi, 2'si mektup, 2'si sohbet, 2'si deneme, 2'si gezi yazısı, 2'si tiyatro, 1'i günlük, 1'i makale, 1'i masal, 1'i fabl ve 1'i anı olmak üzere toplam 30 okuma metni bulunmaktadır. 6. sınıf düzeyinde her temada kullanılan metin türü şiirdir.

KKTC'de ortaokullarda okutulmakta olan 7. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan okuma metinleri incelenmiş ve metin türlerine ve sıklıklarına yönelik bilgiler Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5.

7. Sınıf Türkçe Ders Kitabında Yer Alan Metin Türleri ve Sıklıkları

Metin türleri	f
Şiir	5
Sohbet	3
Hikaye (Öykü)	3
Mektup	2
Makale	2

Deneme	2
Gezi yazısı	2
Biyografi	2
Roman	2
Günlük	1
Özlü Sözler (Atasözleri/Deyimler)	1
Efsane	1
Fabl	1
Röportaj	1
Tiyatro	1
Bilmece	1
Toplam	30

Tablo 5 incelendiğinde 7.sınıf Türkçe ders kitabında şiir, sohbet, öykü, mektup, makale, deneme, gezi yazısı, biyografi, roman, günlük, atasözleri/deyimler, efsane, fabl, röportaj, tiyatro ve bilmece olmak üzere toplam 16 farklı metin türünün bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu metinlerin kullanım sıklıklarına bakıldığında 5'inin şiir, 3'ünün sohbet, 3'ünün öykü, 2'sinin mektup, 2'sinin makale, 2'sinin deneme, 2'sinin gezi yazısı, 2'sinin biyografi, 2'sinin roman, 1'inin günlük, 1'inin atasözleri/deyimler, 1'inin efsane, 1'inin fabl, 1'inin röportaj, 1'inin tiyatro ve 1'inin bilmece olduğu görülmektedir. 7. sınıf Türkçe ders kitaplarında en fazla kullanılan metin türü şiirdir.

KKTC'de ortaokullarda okutulmakta olan 8. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan okuma metinleri incelenmiş ve metin türlerine ve sıklıklarına yönelik bilgiler Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6.

8. Sınıf Türkçe Ders Kitabında Yer Alan Metin Türleri ve Sıklıkları

Metin türleri	f
Şiir	5
Makale	3
Sohbet	2
Eleştiri	2
Anı	2
Biyografi	2
Roman	2
Röportaj	2

Hikaye (öykü)	2
Fıkra (köşe yazısı)	2
Söylev(Nutuk)	1
Halk hikayesi	1
Destan	1
Tiyatro	1
Deneme	1
Mani/Ninni	1
	30

Tablo 6 incelendiğinde 8. sınıf Türkçe ders kitabında şiir, makale, sohbet, eleştiri, anı, biyografi, roman, röportaj, hikaye, fıkra, söylev, halk hikayesi, destan, tiyatro, deneme ve mani/ninni olmak üzere toplam 16 farklı metin türünün bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu metinlerin kullanım sıklıkları incelendiğinde 5 şiir, 3 makale, 2 sohbet, 2 eleştiri, 2 anı, 2 biyografi, 2 roman, 2 röportaj, 2 öykü, 2 fıkra, 1 söylev, 1 halk hikayesi, 1 destan, 1 tiyatro, 1 deneme, 1 mani/ninni türünde metinler olduğu görülmektedir. Tabloya göre 8. sınıf Türkçe ders kitaplarında en fazla kullanılan metin türü şiirdir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

2018 KKTC Türkçe Dersi Öğretim Programını ve ortaokul Türkçe ders kitaplarını metin türleri ve tema dağılımı açısından incelemek için yapılan bu araştırmada ulaşılan sonuçlar şu şekildedir.

Türkçe dersi öğretim programı incelendiğinde programda metin türlerinin ve temaların yer aldığı ayrı bir başlık olmadığı, metin türlerine temel kavramlar başlıklarının içerisinde yer verildiği temalara yönelik herhangi bir bilgi bulunmadığı tespit edilmiştir. Programda adı geçen metin türlerine bakıldığında bazı türlere bütün ortaokul sınıf düzeylerinde yer verildiği bazı türlere iki sınıf düzeyinde yer verildiği bazı türlere ise bütün ortaokul sınıf düzeylerinde yer verildiği görülmüştür.

2018 KKTC Türkçe Dersi Öğretim Programında Türkçe ders kitaplarında bulunması gereken temalara yönelik herhangi bir bilgi bulunmazken 6, 7 ve 8. sınıf düzeyleri için kitaplarda aynı temaların bulunduğu ve 1. kitaplarda 3, 2. kitaplarda 3 olmak üzere Türkçe ders kitaplarında toplamda 6 temanın yer aldığı tespit edilmiştir. 2018'de

Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan ve 2019’da güncellenen Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda (MEB, 2019) Türkçe ders kitaplarında yer alması gereken zorunlu temalar ve seçmeli temalar ayrı bölümler halinde açıklamalı olarak verilmiştir. Yine aynı şekilde ders kitaplarında sınıf düzeylerine göre yer alması gereken metin türlerine yönelik ayrı bir başlık altında açıklamalar sunulmuştur. Türkben (2018) yaptığı araştırmada ortaokul Türkçe ders kitaplarında (6,7,8) ortak (zorunlu temalar) temaların ve sınıf düzeyine göre değişen temaların bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu durum incelenen KKTC programı ile örtüşmemektedir. Bu sonuçlara bakılarak KKTC’de ve Türkiye’de uygulanan Türkçe Dersi Öğretim Programlarının ve Türkçe ders kitaplarının farklılık gösterdiği söylenebilir.

Ortaokul Türkçe ders kitaplarında her sınıf düzeyine ait (1 ve 2) 30 metin yer almaktadır. Ders kitaplarında bulunan farklı metin türlerine bakıldığında ise 6. sınıf Türkçe ders kitaplarında toplam 14, 7.sınıf Türkçe ders kitaplarında toplam 16, 8.sınıf Türkçe ders kitaplarında toplam 16 farklı metin türünün bulunduğu ve metin türlerinin temalara dengeli bir şekilde dağılmadığı tespit edilmiştir. Solak & Yaylı (2009) 6-8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metin türlerini inceledikleri çalışmaları sonucunda metin türlerinin dengeli bir şekilde dağılmadığını belirlemişlerdir. Bu sonuç KKTC Türkçe ders kitaplarındaki metin türlerinin dengeli dağılmadığı sonucu ile örtüşmektedir.

Bütün ortaokul düzeylerine bakıldığında ders kitaplarında en fazla bilgilendirici metinler bulunmakta ve en fazla kullanılan metin türü de şiirdir. Bulut (2020) tarafından yapılan araştırmada Türkçe ders kitaplarında 6. ve 7. sınıflarda en fazla bilgilendirici metinlerin, 8. sınıflar en fazla, bilgilendirici ve hikaye edici metinlerin eşit olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç araştırmanın 6. ve 7. sınıf Türkçe ders kitaplarında en fazla bilgilendirici metinlerin yer aldığı sonucunu desteklemektedir. Pilav & Oğuz (2015) yaptıkları çalışmada Türkçe ders kitaplarında 7. sınıflarda en fazla olay ağırlıklı metinlerin bulunduğunu tespit etmişlerdir. Bu araştırmanın 7. sınıf düzeyindeki metin türü dağılımı sonuçları ile örtüşmemektedir. Türkben (2018) tarafından yapılan araştırma sonucunda ders kitaplarının tür

bakımından zengin olduğu görülmüştür. Bu sonuç KKTC ortaokul Türkçe ders kitaplarının metin türü açısından zengin olduğu sonucu ile örtüşmektedir.

Sonuç olarak KKTC ortaokul Türkçe ders kitaplarının sınırlı temalara bağlı olduğu ve metin türü açısından çeşitlik gösterdiği ancak Türkçe dersi öğretim programında ne metin türlerine ne de temalara yönelik ayrı başlık altında detaylı bir bilginin verilmediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda şu öneriler sunulabilir:

- KKTC ortaokul Türkçe ders kitaplarında yer alan okuma metinlerine ek olarak anlama dil becerilerinin gelişmesi için dinleme metinleri eklenebilir.
- KKTC Türkçe Ders Programında Türkçe ders kitaplarında yer alacak temalara ve metin türlerine yönelik ayrı başlıklar halinde açıklayıcı bilgiler sunulabilir.

KAYNAKLAR

- Aktaş, Ş. (2015). *Anlatma esasına bağlı edebî metinlerin tahlili*. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Altın, G. (2016). *Metin türlerinin 5. sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme düzeyleri üzerindeki etkisi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Bulut, K. (2020). Açıköğretim ortaokulu Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin tür ve tema açısından incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 8(3), 931-949.
- Calp, M. (2005). *Özel öğretim alanı olarak Türkçe öğretimi*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Civan, M. (2019). *6 ve 7. sınıf Türkçe ders kitaplarının tema ve metin türü açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- Çeçen, M.A. & Çiftçi, Ö. (2007). İlköğretim 6. Sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin tür ve tema açısından incelenmesi. *Millî Eğitim Dergisi*, 173, 39-49.

- Erden, H. & Erden, A. (2019). Current Problems in Turkish Republic of Northern Cyprus Education System. *Sakarya University Journal of Education*, 9(2), 282-303. DOI: 10.19126/suje.516474.
- Erden, H. (2018). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Eğitim Sistemi. Editör, Ali Balcı. *Karşılaştırmalı Eğitim Sistemleri*, ss. 609-638, Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Günay, V. D. (2013). *Metin bilgisi*. İstanbul: Papatya.
- Güzel İnan, S. (2019). *Metin türlerinin öğrenci başarısına etkisi (Sıfat-zamir-zarf öğretimi)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı (2018). *Türkçe dersi (1.-8.) öğretim programı*. KKTC: Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı.
- MEB (2018). *Türkçe dersi (1-8. Sınıflar) öğretim programı*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Onursal, İ. (2003). *Türkçe metinlerde bağdaşıklık ve tutarlılık*. Günümüz Dilbilim Çalışmaları (s. 121- 132). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Pilav, S. & Oğuz, M. (2015). Türkçe ders kitaplarında yer alan metin türleri üzerine bir araştırma. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 16-30.
- Solak, M. & Yaylı, D. (2009). İlköğretim ikinci kademe Türkçe ders kitaplarının türler açısından incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 444-453.
- Tağa, T., Öztürk, H. & Ünlü, S. (2015). Türkçe dersine yönelik sınavlar ile ders kitaplarının metin türleri bakımından örtüşme düzeyleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 45(207), 189-202 .
- Türkben, T. (2018). Ortaokul Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin tür ve tema açısından incelenmesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 2152-2166.

- Uçgun, D. (2014). Tarihî süreç içerisinde Türkçe öğretim programları ve Türkçe öğretmenlerinin yetiştirilmesi. A. Güzel ve H. Karatay (Ed.), *Türkçe Öğretimi* (s.89- 106). Ankara: Pegem.
- Üründü, V. (2011). *6-8. sınıf Türkçe ders kitaplarının tema ve metin türü yönünden incelenmesi*. ((Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, E. (2010). Uygulamalı metin bilgisi. Ankara: Pegem.
- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı internet sitesi <http://www.mebnet.net>. 07.04.2022 tarihinde erişildi.

XX. YÜZYILIN BAŞINDA BİR OSMANLI AYDININ GÖZÜNDEN HİNDİSTAN: SELANİKLİ TEVFİK'İN HİNDİSTAN SEYAHATNAMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa OĞUZ

Erciyes Üniversitesi – Kayseri – Türkiye

mustafaoguz@erciyes.edu.tr

Çalışmamızın konusu olan Selanikli Tevfik Efendi'nin “Musavver Hindistan Seyahatnâmesi” isimli eseri hakkında değerlendirme yapmadan önce Tevfik Efendi'nin hayatı hakkında bilgiler aşağıda verilmiştir.

Selanikli Tevfik Efendi olarak tanınan Mehmed Tevfik, Murad Efendi'nin oğlu olarak 1277/1860'da¹ Selanik'te doğdu². İlk öğrenimini Selanik'te tamamladıktan sonra babası ile birlikte 10 yaşında İstanbul'a

¹ Selanikli Tevfik Efendi'nin hayatı hakkında bkz. Ekrem Reşad ve Osman Ferid, *Nevsâl-i Osmanî*, Üçüncü Sene, İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, Rumi 1327-Hicri 1329, s. 188; Mehmed Zeki Pakalın, Tevfik Efendi (Selânikli Tevfik Efendi), *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Ali Aktan, C. XVIII, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 105; İsmail Subhi ve Mehmed Fuad, *Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn*, İkinci Sene, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul 1327, s. 326; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, C. 2, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2006, s. 676; İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1946, s. 348; M. Orhan Bayrak, “Osmanlı Tarihi” Yazarları (Biyografi ve Bibliyografi), Osmanlı Yayınevi, İstanbul 1982, s. 189-190; Necdet Öztürk ve Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemleri Muhafızları Osmanlı Tarihçileri – Ahmedî'den Ahmed Refik'e-*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 258-259; Tevfik Selanikli, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. C. 22, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 11474. Selanikli Tevfik Efendi'nin fotoğrafı için bkz. Ek 1.

² Tevfik Efendi'nin 1273 Cemaziyelahirinde (Ocak-Şubat 1857)'de doğduğu bilgisi için bkz. Sicill-i Ahval Defterleri, Defter No: 50, sayfa 171, aktaran Ali Adem Yörük, Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehri, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXX, S. 1, İstanbul 2012, s. 480.

geldi. Valide Rüşdiyesi³, Dârülmaârif⁴ ve Mahrec-i Aklâm'da⁵ eğitimini tamamladı⁶. Eğitimi sırasında Fransızca'yı çok iyi öğrenmiş olan Selanikli Tevfik Efendi'nin gazeteciliğe adım atması 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında "Hakikat" gazetesini çıkarmasıyla başladı⁷. Selanikli Tevfik Efendi vefatına kadar gazeteciliği ve yazmayı sürdürdü. Selanikli Tevfik Efendi 17 Nisan 1910'da beyindeki rahatsızlıktan dolayı tedavi için gittiği Viyana'da vefat etti⁸.

Selanikli Tevfik Efendi Mahrec-i Aklâm'a devam ederken muharrirliğe başlamış, okulu bitirdikten sonra da Tercüman-ı Hakikat gazetesinde⁹ profesyonel olarak gazetecilik mesleğine intisap etmiştir. Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Ahmed Midhat Efendi'nin rehberliğinde gazetecilikte tanınmış kişiler arasına girdi. Tevfik Efendi, Ahmed Midhat Efendi'den sonra hızlı, çabuk ve kolayca yazan bir muharrir olarak tanındı. Abdurrahman Adil (Eren) matbuat hatıralarında Tevfik Bey için şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Tevfik Efendi, Mahrec-i Aklâm'ı ikmal ettikten sonra Tercüman-ı Hakikat'e intisab etmiş, Ahmed Midhat Efendi'nin

³ Rüşdiye mektepleri için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 383-385, 440-448; Cemil Öztürk, Rüşdiye, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 300-303.

⁴ Ergin, *age*, s. 449-453; M. Hüdayi Şentürk, Dârülmaârif, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 548-549.

⁵ 1862'de Osmanlı Devleti'ne kâtip yetiştirmek için "Mekteb-i Aklâm" adıyla açılan ve sonra adı "Mahrec-i Aklâm" olan bu okul 1876'da "Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye" açılınca kapatıldı. Bkz. Mehmet İpşirli, "Mahrec", *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 387-388; Ergin, *age*, s. 476-479.

⁶ Yörük, *agm*, s. 480-481.

⁷ *Musavver Salnâme-i Servet- Fünûn*, s. 326.

⁸ Diran Kelekyan, *Sabah Gazetesi*, No: 7390, 8 Rebiyülahir 1328/5 Nisan 1326/18 Nisan 1910, s. 1. Bu yazının transkripsiyonu için bkz. Nurcan Koyun, *Sabah Gazetesi (7202-7932. Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2015, s. 1140-1144.

⁹ Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000, s. 96-97; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2002, s. 279-283; Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, Hür Türkiye Dergisi Yayınları, İstanbul 1962, s. 113.

irşadıyla pek çok tevsi'-i malûmat eylemiş bir sahib-i kalem idi. Sade ve selis ve pek çabuk yazardı. Fransızca tercümede büyük bir rüsûh ve melekeliği var idi. Levand Herald veya Monitör Oryantal'i eline alır, bir taraftan göz gezdirir, diğer taraftan bila-tereddüt ve tevakkuf tercümesini yazar ve istiktâb eder idi. ... Selanikli Tevfik Efendi'nin başlı başına umur-ı tahririyelerini tedvir ettiği günler eksik değildi. Bununla beraber Selanikli Tevfik Efendi kendi nam ve hesabına romanlar tercüme etmeye yine vakit buluyor idi. Selanikli Tevfik Efendi, kül altında örtülmüş kora benzerdi. Zahiren hiçbir şeyi görünmez, güler yüzlü, mahviyetli, üstü başı ihmal edilmiş, derviş-nihad bir kimse idi. Bir kere olsun hiddet ettiği, kimsenin kalbini incittiği görülmemiştir¹⁰.

¹⁰ Abdurrahman Adil, Matbûat-ı Osmaniye Hatıraları, *İkdâm*, 3 Rebiülahir 1340, Nu: 8878, s. 2. Bu yazının transkripsiyonları için bkz. Pakalın, *age*, s. 106; Bahattin Çatma, Abdurrahman Âdil (Eren)'in Osmanlı Matbûat Âlemine Dair Hâtıraları, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 7, S. 2, 2021, s. 645; Çapanoğlu, *age*, s. 113; benzer görüşler için bkz. Şemsettin Kutlu, *Eski İstanbul'un Ünlüleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1978, s. 111. Selanikli Tevfik Efendi'nin sefalet içinde ölümüne dair bkz. Hilmi Yücebaş, *Ahmet Rasim Aşkları-Hâtıraları Ölümünün 25. Yıldönümü Münasebetiyle*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1957, s. 23.

Selanikli Tevfik Efendi, Tercüman-ı Hakikat dışında Osmanlı¹¹, Ceride-i Askeriyye¹², Teâvün-i Aklâm¹³, Saadet¹⁴, Tarik¹⁵, Sabah¹⁶ ve Tanin¹⁷ gazetelerinde yazarlık¹⁸, mekteplerde Fransızca ve

¹¹ Osmanlı Gazetesini Ahmet Mithat Efendi çıkarmaktaydı ve yazarları arasında Selanikli Tevfik de vardı. Bkz. Münir Süleyman Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci, Efendi Babamız Ahmet Mithat*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964, s. 7; Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928*, IRCICA Yayınları, İstanbul 1986, s. 311; aynı yazar, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, C. II, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000, s. 661.

¹² Duman, *age*, C. I, s. 202-204.

¹³ Selanikli Tevfik Efendi, Teâvün-i Aklâm'ı Muallim Naci ile birlikte çıkardılar. Bkz. *Teâvün-i Aklâm*, 3 Temmuz 1302, Nu: 1, imtiyaz sahipleri: Muallim Naci, Selanikli Tevfik. Ayrıca bkz. Duman, *age*, C II, s. 822; Erdal Doğan, *Edebiyatımızda Dergiler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, s. 218; Erdal Bozdağ, *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2020, s. 122-124.

¹⁴ Duman, *age*, C. II, s. 713-714; Kelekyan, *agm*, s. 1.

¹⁵ Tarik Gazetesi için bkz. Nesimi Yazıcı, Tarik, *DİA*, C. 40, Ankara 2011, s. 94-95; Duman, *age*, C. II, s. 812-813; Kelekyan, *agm*, s. 1; Çapanoğlu, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, s. 113.

¹⁶ Duman, *age*, C. II, s. 714-718; Kelekyan, *agm*, s. 1; Kabacalı, *age*, s. 96; İnüç, *age*, s. 274-275.

¹⁷ Duman, *age*, C. I, s. 223; Kelekyan, *agm*, s. 1; Kabacalı, *age*, s. 134-135; İnüç, *age*, s. 308-309.

¹⁸ Selanikli Tevfik Efendi'nin dönemin gazetelerinde yazarlık yapması hakkında Kemal Paşazade Sait Bey'in söylediği beyit: İkdâm'da, Sabah'ta, Tercüman'da / Kâtiplik eder nice mekânda. Bkz. Muzaffer Gökman, *İstanbul'u Yaşayan ve Yaşatan Adam Ahmet Rasim*, C. I, Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 176.

Tarih muallimliği yapmış¹⁹ ve 17 Kasım 1908’de Hukuk Mektebi’ne “Tarih-i Hukuk-ı Osmaniye” muallimi olarak atanmıştır²⁰.

Selanikli Tevfik Efendi, II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra kurulan Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye’nin kurucuları arasında yer almıştır²¹.

Selanikli Tevfik’in gazeteciliğinin yanında yazarlık ve mütercimlik de yapmış, birçok Fransızca romanı da Türkçeye çevirmiştir²². Selanikli Tevfik Efendi’nin Fransızcadan tercüme ettiği eserler arasında Eugène Sue, Xavier de Montépin²³, Eugène Chavette, Jules Marie, Jules Verne²⁴, Louis Jacolliot, Edmond-Joseph-Louis

¹⁹ Pakalın, *age*, s. 106; Çapanoğlu. *age*, s. 113. Kırım Harbi müellifi Hayrettin Bey, Tevfik Bey’in tarihçiliği için “Muhterem hocam Selanikli Tevfik Efendi, bana önemli şark meselelerinin Senyiboz’dan iktibas suretiyle, tarihe giriş olmak üzere kaleme alınmasını tavsiye etmişti.” ifadeleriyle görüşlerini belirtir. Bkz. Hayrettin Bey, *Kırım Harbi*, haz. Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul ty., s. 34; Bu yazının transkripsiyonu için bkz. Eyup Baş, *Osmanlı Tarih Yazarlarında Sorumluluk Bilinci*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2006, s. 162.

²⁰ Yörük, *agm*, s. 480.

²¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, C. I, 2. Basım, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 483; Hakan Aydın, Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye: Kuruluşu ve Basında Tartışmalar, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2010, s. 559, 566; Palmira Brummet, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, çev. Ayşen Anadol, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 67.

²² II. Abdülhamid için polisiye romanlar çevirenler arasında Selanikli Tevfik Efendi’de vardır. Onun çevirdiği romanlar ise Paul D’Ivoi’dan “Mösyö Lavared’in Amcazâdesi” ve “Mösyö Lavared’in 45 Parası”, Émile Gaboriau’dan “Mösyö Lecoq”, Fortuné du Boisgobey’den “Mösyö Lecoq’un İhtiyarlığı”. Bkz. Erol Üyepazarcı, II. Abdülhamid’in Çevirttiği Polisiye Romanlar, *Müteferrika Kitabiyatı Dergisi*, S. 28, Kış 2005-2, s. 30.

²³ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)*, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 181-182.

²⁴ M. Sabri Koz, Jules Verne’in Türkçedeki Serüveni / Seçme Kaynakça, *Kitap-lık*, S. 44, Kasım-Aralık 2000, s. 151-160; F. Özlem Bay, *Fransız Edebiyatından Yapılan İlk Edebi Çeviriler Üzerine Analitik Bir Uygulama (1860-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, s. 91, 117.

Tarbé des Sablons, Victor Hugo, Louis Noir, Henri Chabrillat, Paul D'Ivoi (Paul Charles Philippe Éric Deleutre), Fortuné du Boisgobey (Fortuné Hippolyte Auguste Abraham-Dubois), Émile Gaboriau, André Theuriet²⁵, François Coppée²⁶, Georges Ohnet ve Pierre Zaccane'nin romanları bulunmaktadır²⁷.

Selanikli Tevfik Efendi hakkında "1327 Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn"da otuz yıllık yazı hayatında o dönemde çıkan bütün gazetelerin heyet-i tahririyesine dâhil olarak hepsinde görev yaptığı, tercüme ve yazıları ile halkı aydınlatmağa çalıştığı belirtilir²⁸. Selanikli Tevfik Efendi vefat ettiği sırada Tanin Gazetesinin yazı heyetinde bulunuyordu²⁹.

Selanikli Tevfik Efendi'nin gazetecilik ve çevirmenliğinin yanında özellikle ilgilendiği alan ise Osmanlı tarihidir. Dönemin tanıklıkları onun tarih konusunda ihtisas sahibi olduğunu belirtmişlerdir. 1327 Salnâme-i Servet-i Fünûn'da "bilhassa tarih-i Osmani'nin tedkik ve mütalaasına çalışmış ve bu hususta cidden kesbi ihtisas eylemişti. Meşrutiyetten sonra birkaç cüzünü neşrine muvaffak olduğu "Tarih-i Islahat-ı Osmaniye" iyi bir delildir."³⁰ ifadeleriyle tarihçiliğine vurgu yapar.

²⁵ André Theuriet (1833-1907) çevirileri Sabah Gazetesinde yayımlanmıştır. Bkz. Levent Yüksel, *Sabah Gazetesi Üzerine Bir İnceleme (1902-1903/4381-5096)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2014, s. 83, 331, 410, 424.

²⁶ François Coppée (1842-1908) çevirileri Sabah Gazetesinde yayımlanmıştır. Bkz. Yüksel, *agt*, s. 15, 334, 415.

²⁷ Ayşe Banu Karadağ, Türk Çeviri Tarihimizde "Mütercim" Selanikli Tevfik, *Turkish Studies*, V. 8/10, 2013, s. 355.

²⁸ İsmail Subhi ve Mehmed Fuad, *age*, s. 326.

²⁹ Aynı yer. Ayrıca bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, haz. Rauf Mutluay, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 58-59

³⁰ Selanikli Tevfik'in hayatının son yılları hakkında Hüseyin Cahit şu bilgileri vermektedir: "Selanikli Tevfik Efendi öğretmenliğinde ve gazeteciliğinde ömrünün sonuna kadar bu yoksunluk ve alçak gönüllülük içinde sürdürdü yaşamını. Sonraları, artık çalışamaz bir duruma düşmüştü. Sanırım öğretmenliğini de almışlardı. O zamanlar Tanin çıkıyordu. Geçmişe saygı duygusuyla Tanin'de başyazarlığı kabul etmesini diledim. Yarım bir bunaklık

Selanikli Tefvik Efendi'nin en verimli çağı olan elli yaşında vefat etmesi hakkında “Nevsal-i Osmanî”de “Selanikli Tefvik Efendi mübtela olduğu illet-i dimağiyenin tedavisi zımında Viyana'ya götürülmüş ve ora hastanelerinin birinde geçen nisan içinde terk-i hayat eylemiştir” cümlesi ile ölüm sebebinin beyindeki bir hastalıktan kaynaklandığı belirtilmektedir³¹.

Selanikli Tefvik Efendi oldukça üretken bir yazardı³². O, günlük ve haftalık gazete ve dergilerdeki yazıları³³ dışında tarih, edebiyat, eğitim ile ilgili kitaplar yazmış ve birçok türde Fransızca

içindeydi. Gene de yazıyor, görev duygusunu yitirmemeğe uğraşıyordu. Bu ara geç vakit matbaadan çıkarken Türkçe ve Fransızca gazeteleri koca bir paket halinde taşımak merakına kapılmıştı. Gözü hala okumakta, çalışmaktaydı.” Bkz. Yalçın, *age*, s. 58-59. Bu bilgileri Diran Kelekyan'da vermektedir. Bkz. Kelekyan, *agm*, s. 1.

³¹ Ekrem Reşad ve Osman Ferid, *age*, s. 187-188.

³² Selanikli Tefvik'in çalışma hayatındaki çalışkanlığı, titizliği ve Türkçeye verdiği önem hakkındaki tavrına bir örnek: A. Mithat Efendi'nin Tercüman-ı Hakikat'a gönderdiği yazıda Fransızca “ekonomi” kelimesini kullandığı için Selanikli Tefvik'in yazıyı iade etmesine dair bkz. H. Sabahattin Payzın, *Yüzyıl Öncesinde Dil Tartışması, Tarih ve Toplum*, S. 9, Eylül 1984, s. 158-159; aynı yazar, *Tarihte Dil, Yazı, Bilim ve Toplum, Doğruluk Matbaacılık*, İzmir 1992, s. 240. Selanikli Tefvik'in yazılarına bir örnek için bkz. İsmail Turan, *Edebiyatımıza Yaptığı Katkıları ile Parantez Açan Bir Yazar: Selanikli Tefvik, Türk Dili*, C. CXVII, S. 813, Eylül 2019, s. 86-91. Bu makalede Selanikli Tefvik'in boğazındaki bir rahatsızlıktan vefat ettiği (s. 87) belirtilmektedir. Selanikli Tefvik'in hastalığının sebebinin beyindeki rahatsızlıktan kaynaklandığı dönemin kaynaklarında anlatılmaktadır.

³³ Selanikli Tefvik Efendi'nin gazeteciliğe olan bağlılığı hakkında Sabah başyazarı Diran Kelekyan şu bilgileri verir: “Fakat bu zat-ı muhteremin en büyük meziyeti mesleği haricinde hiçbir şeref, hiçbir muvaffakiyet aramaması olmuştur. Onun iktidarını, onun şöhretini haiz bir muharririn devr-i sabıkda büyük maaşlı bir memuriyet kapması işten değil iken, Selanikli Tefvik gazete muharriri, kitap muharriri, muallim olmak haricinde hiçbir emel-perverde etmedi. Hiçbir talepte bulunmadı. Kendisine haber gönderdiler. Mahza iktidarını takdiren –biraz rahat etsin diye- memuriyet istihali teklifinde bulundular. Hakkında bu yolda bir eser-i ihtiram ibraz edenlerden biri namuspervelliği cümlelerin malumu olan serkâtib Süreyya Paşa merhum olmuş idi. Koca Selanikli kabul etmedi. Günde on beş saat yazı yazmayı, hanesinden matbaaya, matbaadan mekteplere, mekteplerden yine matbaaya koşmayı tercih etti.” Bkz. Kelekyan, *agm*, s. 1.

romanları Türkçeye tercüme etmiştir³⁴. Selanikli Tevfik'in "Roman Cüzdanı" adıyla haftalık olarak çıkarttığı mecmuada Fransızca roman çevirileri yayımlamıştı³⁵. Bu derginin dışında Ezhâr-i Ramazan³⁶, Çekirge³⁷, Kamer³⁸, Letâif-i âsâr³⁹, Mir'ât-ı âlem⁴⁰, Mecmua-i edebiyeye⁴¹ gibi dergileri çıkarmış ya da yazılarıyla katkıda bulunmuştur.

Selanikli Tevfik Efendi'nin telif eserleri arasında Çekmece⁴², Mir'at-ı Vukû'ât-ı Harbiye, Musavver Islâhât-ı Osmâniye Tarihi,

³⁴ Erol Üyepazarıcı, *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes: Polisiye Roman ve Gelişimi Hakkında Bazı Genel Bilgiler ile Latin Harfleri'nin Kabulüne Kadar (1881-1928) Türkiye'de Yayınlanmış Çeviri ve Telif Polisiye Romanlar Üzerine Bir Deneme*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997, s. 76.

³⁵ 1312-1317 yılları arasında 96 sayı çıkan Roman Cüzdanı Mecmuası hakkında bkz. Gül Durmaz, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı, *Roman Kahramanları*, Ekim/Aralık 2012, S. 12, s. 151; Gül Durmaz, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı, *Roman Kahramanları*, Ocak/Mart 2013, S. 13, s. 191; Duman, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar*, C. II, s. 707.

³⁶ Selanikli Tevfik Efendi, Ramazan ayına özel olarak "Ezhâr-i Ramazan" adıyla musavver mecmua da çıkarmıştır. Bu mecmuanın ilk sayısı 2 Ramazan 1306 tarihlidir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 25. Basım, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s. 246. Selanikli Tevfik'in yönetiminde 56 sayı çıkan "Mecmua-i Edebiyye" için bkz. Agâh Sırrı Levend, *Şemsettin Samî*, Can Yayınları, İstanbul 2010, s. 67; Duman, *age*, C. I, s. 291;

³⁷ Duman, *age*, C. I, s. 223.

³⁸ Duman, *age*, C. I, s. 464.

³⁹ Duman, *age*, C. I, s. 494, 501.

⁴⁰ Duman, *age*, C. I, s. 580.

⁴¹ Derginin 1. Sayısında "Umur-ı idare ve tahririyesine Selanikli Tevfik Efendi nezaret eder." cümlesi yer almaktadır. Bkz. *Mecmua-i Edebiyye*, S. 1, 8 Safer 1317/4 Haziran 1315/16 Haziran 1899.

⁴² Çekmece isimli risalenin mukaddimesinde imza olarak "Mahrec-i Aklâm şakirdânından Selanikli Mehmed Tevfik" ibaresi bulunmaktadır.

Muhtasar Târîh-i Osmânî⁴³, Nevsâl-i Askerî⁴⁴, Musavver Hindistan Seyâhatnâmesi⁴⁵, Mükemmel Elif-bâ-yı Osmânî⁴⁶, Yeni Elif-bâ ve Tekmîl-i Kırâ'at, Kıraat-ı Tedriciyye⁴⁷, Bir Şehidin Vasiyeti⁴⁸, Kânûn-ı Esâsî ve Meclis-i Meb'ûsân Târihi, Bir Kadının Tedbîri⁴⁹, Yâdigâr-ı Seyâhat, Mecmua-i Letâif⁵⁰ ve Çanta⁵¹ bulunmaktadır.

⁴³ Eser hakkında bir değerlendirme için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 252-253; Hasan Yüksek, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006, s. 202.

⁴⁴ Eserin transkripsiyonu için bkz. Yücel Çelik, "*Nevsâl-i Askerî*" Kitabının *Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2013.

⁴⁵ Musavver Hindistan Seyahatnâmesi'nin kapağı için bkz. Ek 2.

⁴⁶ Ezgi Yıldırım, *19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda "Tercüme" Eserlerin Tanıtımı Üzerine Betimleyici Bir İnceleme: Kitapçı Arakel Katalogları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 255-256.

⁴⁷ Barış Yılmaz, *Kitapçı Arakel'in Yayın Katalogları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 109, 290.

⁴⁸ 1897 Türk-Yunan Savaşında şehit olan Abdülezzel Paşa'nın şehit olması üzerine onun hakkında bazı bilgiler ve bir şiir vardır. Bu eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. Erol Ülgen, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Ünlü Komutanlarından Şehit Abdülezzel Paşa (1828-1897), *Hayatı ve Hakkında Yazılan Şiirler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 42, Ankara 1994, s. 169-203; Bayrak, *age*, s. 190.

⁴⁹ Recep Dikici, Osmanlı Âlim ve Ediplerinin Kadınlar Hakkındaki Eski Harfli Eserleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, Yıl 2015, s. 221.

⁵⁰ Yılmaz, *agt*, s. 306, 319, 334.

⁵¹ Gövsa, *age*, s. 1434; Pakalın, *age*, s. 107; Bayrak, *age*, s. 190.

Selanikli Tevfik Efendi'nin tercüme ettiği eserler arasında Prusya'da Askerlik Âlemi⁵², Serseri Yahudi⁵³, Katil Bernar⁵⁴, Klod Gö [yani Obur Klod]⁵⁵, Serj Panin⁵⁶, Mösyö Lökok'un İhtiyarlığı⁵⁷, Menfur

⁵² Friedrich W. Hackländer'in eseri olup bkz. Can Eyüp Çekiç, *Hamidian Epic: War Literature The Late Nineteenth Century Ottoman Empire*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 149; Yıldırım, *agt*, s. 58, 81, 93, 99, 108-109, 115, 275; Yılmaz, *agt*, s. 105.

⁵³ Eugène Sue'nün eseri olup bkz. İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz Garpten Tercümelere*, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1941, s. 248; Mehmet Tahir Öncü, *Türkçe Çeviriler Bibliyografyası Dünya Edebiyatından Çeviriler*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2017, s. 108; Cevdet Perin, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1946, s. 215; Sıddıka Dilek Yalçın, *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998, s. 212-213; Yıldırım, *agt*, s. 53-54, 125, 276; Yılmaz, *agt*, s. 106.

⁵⁴ Edmond Tarbé'nin eseri olup bkz. İsmail Habib, *age*, s. 254; Yalçın, *agt*, s. 219; Karadağ, *agm*, s. 358; Hasan Anamur, *Başlangıçtan Bugüne Fransızcadan Türkçeye Yapılmış Çeviriler İle Fransız Düşünürler, Yazarlar, Sanatçılar Üzerine Türkçe Yayınları İçeren Bir Kaynakça Denemesi*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2014, s. 951; Yadigar Türkeli, *Tanzimat'tan Sonra Türkçe'de Roman Tercümelere (1860-1928)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 350.

⁵⁵ Victor Hugo'nun Claude Gueux yani Obur Klod eseri olup bkz. Perin, *age*, s. 217; Anamur, *age*, s. 516; Zeynep Kerman, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçeye Yapılan Tercümelere Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 14, 376; Suut Kemal Yetkin, *Edebiyatta Akımlar*, Yükselen Matbaası, İstanbul 1967, s.125; Nesîme Ceyhan, Romanla Tanışan Neslin Tercüme Tekniği ve Tenkidine Dâir Tartışmalar, *Türkbilim Türkoloji Araştırmaları*, S. 14, Ankara Güz 2007, s. 45; Gülbahar Akçakale, *Tanzimat Döneminde Yayınlanan Tercüme Roman Mukaddimeleri Üzerine Bir İnceleme (1860-1896)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2021, s. 106; İsmail Habib, *age*, s. 135; Yalçın, *agt*, s. 224; Karadağ, *agm*, s. 359; Bay, *agt*, s. 116, 414; Türkeli, *agt*, s. 351.

⁵⁶ Georges Ohnet'nin eseri olup bkz. Yalçın, *agt*, s. 220-221; Karadağ, *agm*, s. 360; Türkeli, *agt*, s. 351.

⁵⁷ Fortuné Du Boisgobey'in eseri olup bkz. İsmail Habib, *age*, s. 245; Anamur, *age*, s. 182; Öncü, *age*, s. 109; Perin, *age*, s. 217; Üyepazarıcı, *agm*, s. 30; Yalçın, *agt*, s. 225-226; Türkeli, *agt*, s. 352.

Roje⁵⁸, Paris Fâciaları⁵⁹, La Vikontes Jermen⁶⁰, Bir Vasiyetname⁶¹, Seyahati Fevkalade: Üç Rus ve Üç İngiliz'in Seyâhâti-Cenûbî Afrika'da Seyahati⁶², Dilber Elit/Allit⁶³, Meş'um Misafirhane⁶⁴, Sevdâ Fâciaları⁶⁵, Şehr-i Sâbih⁶⁶, 7 Numaralı Hapishâne Odası⁶⁷, Değirmen Cinâyeti⁶⁸, Elmaspâre⁶⁹, Mösyö Lavared'in Kırk Beş Parası⁷⁰, Mösyö

⁵⁸ Jules Mary'nin eseri olup bkz. Perin, *age*, s. 219; İsmail Habib, *age*, s. 251; Yalçın, *agt*, s. 230; Karadağ, *agm*, s. 359-360; Türkeli, *agt*, s. 352; Akçakale, *agt*, s. 55, 63.

⁵⁹ Xavier de Montépin'nin eseri olup bkz. Perin, *age*, s. 221; Yalçın, *agt*, s. 241; Karadağ, *agm*, s. 360; Bay, *agt*, s. 115, 416; Türkeli, *agt*, s. 355.

⁶⁰ Xavier de Montépin'nin eseri olup "Paris Faciaları" romanının devamıdır. Bkz. İsmail Habib, *age*, s. 253; Perin, *age*, s. 222; Yalçın, *agt*, s. 257; Bay, *agt*, s. 115, 416; Türkeli, *agt*, s. 360.

⁶¹ Xavier de Montépin'nin eseri olup Tarık Gazetesinde tefrika edilmiştir. Bkz. *Tarik*, No: 2380, 12 Teşrinisani 1890, *Tarik*, No: 2933, 26 Mayıs 1892 tarihleri arasında yayımlanmıştır.

⁶² Jules Verne'in eseri olup bkz. Anamur, *age*, s. 1013; Perin, *age*, s. 221; Yalçın, *agt*, s. 252; Bay, *agt*, s. 117, 417; Karadağ, *agm*, s. 360; Koz, *agm*, s. 156; Akçakale, *agt*, s. 84; Türkeli, *agt*, s. 360. Bu eserin Ahmet İhsan Tokgöz ile rekabet için tercüme edildiğine dair bkz. Bilge Ercilasun, *Ahmet İhsan Tokgöz*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 42; İsmail Habib'de aynı fikirdedir. Bkz. İsmail Habib, *age*, s. 245.

⁶³ Eugène Chavette'nin eseri olup bkz. İsmail Habib, *age*, s. 255; Yalçın, *agt*, s. 247.

⁶⁴ Louis Noir'nin eseri olup bkz. Yalçın, *agt*, s. 253-254; Türkeli, *agt*, s. 365.

⁶⁵ Yalçın, *agt*, s. 313.

⁶⁶ Jules Verne'in eseri olup bkz. Ercilasun, *age*, s. 75.

⁶⁷ Pierre Zaccone'nin eseri olup bkz. İsmail Habib, *age*, s. 251; Perin, *age*, s. 224; Yalçın, *agt*, s. 270; Türkeli, *agt*, s. 369; Bay, *agt*, s. 120, 420; Baha Dürder, *Roman Anlayışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971, s. 348; Üyepazarcı, *age*, s. 76, 87.

⁶⁸ Louis Jacolliot'un eseri olup bkz. İsmail Habib, *age*, s. 254; Perin, *age*, s. 224; Yalçın, *agt*, s. 253; Türkeli, *agt*, s. 358.

⁶⁹ Jules Verne'in eseri olup bkz. İsmail Habib, *age*, s. 245; Perin, *age*, s. 224; Ercilasun, *age*, s. 42; Anamur, *age*, s. 997; Yalçın, *agt*, s. 265; Koz, *agm*, s. 155; Bay, *agt*, s. 117, 419; Türkeli, *agt*, s. 367.

⁷⁰ Henri Chabrilat ve Paul D'Ivoi'nun ortak eseri olup bkz. İsmail Habib, *age*, s. 254; Anamur, *age*, s. 249, 350; Yalçın, *agt*, s. 291; Türkeli, *agt*, s. 380.

Lavared'in Amcazâdesi⁷¹, Mösyö Lecoq⁷², Korkunç Sefine⁷³, Müthiş Korsanlar⁷⁴, Câzibeli⁷⁵, Cazibeli Kız⁷⁶, Amerika'da Çöl Avcıları⁷⁷, Yıldızdan Yıldıza Seyahat⁷⁸, İlm-i Eşya⁷⁹ bulunmaktadır⁸⁰.

Musavver Hindistan Seyahatnamesi

⁷¹ Paul D'Ivoi'nun eseri olup bkz. Üyepazarcı, *agm*, s. 30.

⁷² Émile Gaboriau'nun eseri olup bkz. Üyepazarcı, *agm*, s. 30.

⁷³ Bu eser Alexandre Dumas Pere'nin eseri olup Roman Cüzdanı Mecmuasının 1-22 sayıları arasında müellifi belirtilmeden yayınlanmıştır. Yayınlanma tarihleri Sayı 1: 20 Cemaziyelahir 1316/24 Teşrinievvel 1314-Sayı 22: 20 Zilkade 1316/20 Mart 1314. Ayrıca bkz. Alexandre Dumas, *Meçhul Bir Gemi*, çev. Mehmed İhsan, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye 1308; Perin, *age*, s. 228; Yalçın, *agt*, s. 320; Türkeli, *agt*, s. 385.

⁷⁴ Roman Cüzdanı Mecmuasında yayınlanmıştır. Yalçın, *agt*, s. 318; Türkeli, *agt*, s. 382.

⁷⁵ Jules Mary'nin eseri olup bkz. Gökhan Özkan, *Sabah Gazetesi (3651-4380. Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2015, s. 170, 457, 468; İsmail Habib, *age*, s. 251; Perin, *age*, s. 225; Yalçın, *agt*, s. 303; Bay, *agt*, s. 120, 420; Türkeli, *agt*, s. 388.

⁷⁶ Guy De Maupassant'ın eseri olup bkz. Bay, *agt*, s. 120, 424.

⁷⁷ Thomas Mayne Reid'e (1818-1883) ait olup, Selanikli Tevfik'in tercüme ettiği bu eserin muharririnin sadece baş harfleri M. R. olarak verilmiştir. Selanikli Tevfik bu kitabı Fransızca çevirisinden tercüme etmiştir. Bu kitabın Fransızca çevirisi ise şu başlıkla yayınlanmıştır: Le Capitaine Mayne-Reid, *Les Chasseurs De Chevelures*, çev. Émile de La Bédollière, Publié Par Gustave Barba, Librairie-Éditeur, Paris 1883. Bu eserin günümüz Türkçesi ile yayını için bkz. Mayne Reid, Selanikli Tevfik, *Amerika'da Çöl Avcıları*, çev. Murat Dursun Tosun, Depo Print Dijital, 2022; Türkeli, *agt*, s. 445.

⁷⁸ Eser Voltaire'in Micromegas kitabının çevirisidir. Bkz. İsmail Habib, s. 128.

⁷⁹ Orjinal ismi Leçons des Choses olan bu kitap için bkz. Çağrı Uğur, *Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 174.

⁸⁰ Hakan Yekbaş, Tevfik, Mehmed Tevfik, Selanikli, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tevfik-mehmed-tevfik-selanikli> erişim tarihi: 14.04.2022; Tevfik, Selanikli, *Türk Ansiklopedisi*, C. 31, MEB Yayınları, Ankara 1982, s. 152; Tevfik, Selanikli, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s. 330; Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *age*, s. 676. Selanikli Tevfik Efendi'nin telif ve tercüme eserlerinin tanıtıldığı Sabah Gazetesinin 7 Rebiyülevvel 1314 (17 Ağustos 1896) ve 2533 numaralı sayısı için bkz. Ek 3.

Osmanlı tarihinde XIX. yüzyıl öncesinde Hindistan hakkında ilk bilgiler veren ve başından geçenleri anlattığı bir eser yazan Seydi Ali Reis'tir. Onun "Mir'atü'l-Memâlik"i döneminin en önemli seyahatname örneğidir⁸¹.

Ahmed bin İbrahim Tokadî isimli bir tüccarın Hindistan gezisini anlattığı "Acâibnâme-i Hindistan" isimli seyahatnamesini manzum olarak Sultan III. Murad devrinde (1574-1595) yazmıştır⁸². Başka bir seyahatname H. 1199/M. 1785'de elçilik göreviyle Hindistan'a giden Yağlıkçı Yusuf Ağa'nın oğlu Mehmed Emin Efendi'nin Hindistan hakkında yazmış olduğu takrirdir⁸³.

Süleyman Şükrü'nün 1893'de yaptığı gezileri anlatan "Seyahatü'l-Kübra" isimli eseri de Paris'ten Çin'e kadar olan coğrafyayı anlatır ve eserinde Hindistan hakkındaki gözlemleri de yer almaktadır⁸⁴. Hindistan ile ilgili seyahatname yazan diğer bir kişi Şirvanlı Ahmed Hamdi'dir. Şirvanlı Ahmed Hamdi 1878'deki gezilerini "Hindistan, Svat, Afganistan Seyahatnamesi" adıyla bölgeye konsolos olarak gitmesi sonrasında yazmıştır⁸⁵.

⁸¹ Bâki Asiltürk, Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler, *Turkish Studies*, V. 4/1-I, 2009, s. 915. Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memâlik: İnceleme-Metin-İndeks*, haz. Mehmet Kiremit, TDK Yayınları, Ankara 1999; Mahmut Ak, Seydi Ali Reis, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 23-24.

⁸² Bursalı Mehmed Tahir, *age*, s. 944-945; aynı yazar, *age*, C. 3, s. 944-945; Asiltürk, *agm*, s. 917.

⁸³ İsmet Miroğlu, Hindistan Hakkında XVIII. Yüzyılda Yazılmış Küçük Bir Eser, *Tarih Dergisi*, İstanbul 1984, S. 34, s. 539-554.

⁸⁴ Asiltürk, *agm*, s. 946-947. Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra Armağan-ı Süleymanî Be-bargâh-ı Sultanî*, Elektrik Matbaası, Petersburg 1325/1907. Eserin günümüz Türkçesi ile yayını için bkz. Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra Armağan-ı Süleymanî Be-bargâh-ı Sultanî*, haz. Hasan Mert, TTK Yayınları, Ankara 2013.

⁸⁵ İlber Ortaylı, 19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. 3, Ankara 1992, s. 274-276; Asiltürk, *agm*, s. 962-963. Ahmed Hamdi Şirvanlı, *Hindistan ve Svat ve Afganistan Seyahatnâmesi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1300. Eserin günümüz Türkçesi ile yayını için bkz. Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi, *Seyahatnâme Hindistan, Svat ve Afganistan*, haz. Fatma Rezzan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1995.

Düyûn-ı Umumiye müfettişi Direktör Âli Bey'in "Seyahat Jurnalı" İstanbul, Bağdat ve Hindistan'a kadar olan seyahatinde Hindistan'a dair bilgiler yer almaktadır⁸⁶.

Çalışmamızın konusu olan Selanikli Selanikli Tevfik Efendi'nin "Musavver Hindistan Seyahatnâmesi", Sabah Gazetesinin okurlarına "Sabah'ın Kış Geceleri Eğlencesi"⁸⁷ başlığı altındaki serinin ilk kitabı olarak yayımlamıştır⁸⁸. Eserin üst başlığının "Sabah'ın Kış Geceleri Eğlencesi" olmasının sebebi, Osmanlı toplumunun uzun kış gecelerinde evlerinde okuma bilenlerin etrafında başta Hz. Ali Cenklere, Battalnâmeler gibi hikâyeler ve romanlar ile zamanlarını değerlendirmeleri geleneğidir⁸⁹. Bu dönemle ilgili Refi' Cevad Ulunay şu bilgileri vermektedir:

"Kış geceleri!.. Eskiden gazeteler kış geceleri için meraklı romanlar, tefrikalar neşrederlerdi.

Geceleri sıvacık odaların ortasına mum iskemlesi denilen "tabure" konulur, evde okuma bilen kim varsa "Sevda Fâciaları, Para Kuvveti, Kızıl Sihirbaz, Serseri Yahudi, Müthiş Korsanlar" gibi kocaman romanları okurlar, herkes alâka ile dinlerdi.⁹⁰"

Selanikli Tevfik Efendi, eserinin mukaddime kısmında bu seyahatnameyi yazış sebebini şu cümlelerle izah eder:

⁸⁶ Ortaylı, *agm*, s. 272-273, 275; Asiltürk, *agm*, s. 964. Direktör Âli Bey, *Seyahat Jurnalı İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a Sene 1300 ilâ 1304*, A. Asaduryan Matbaası, İstanbul 1314. Eserin günümüz Türkçesi ile yayını için bkz. Âli Bey, *Seyahat Jurnalı*, Haz. Mefharet Kandemir, (2. Basım), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021; Âli Bey, *Seyahat Jurnalı Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk- [İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a]*, haz. Cahit Kayra, Bûke Yayınları, İstanbul 2003.

⁸⁷ Kabacalı, *age*, s. 96.

⁸⁸ Kitap yüksek lisans tezi olarak incelenmiştir. Bkz. Nadeem Javed, *Selanikli Tevfik'in (1860-1910) Hindistan Seyahatnamesi, (Metin-İnceleme-İndeks)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

⁸⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Battalnâme, DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 206-208.

⁹⁰ Refi' Cevad Ulunay, *Takvimden Bir Yaprak-Kış Geceleri ve Ahmed Midhat, Milliyet Gazetesi*, 23.12.1967.

“... en çok resimli âsâr tercih edilir. Bu gibi âsâr meyanında ise erbab-ı mütâlaanın en ziyade lezzetle, rağbetle okudukları şey resimli seyahatnâmelerdir. Bu seyahatnâmeler erbab-ı mütâlaaya hem bir takım memâlik-i baide ahâlisi âdat ve ahlakı ve ahval-i sairesi hakkında mâlumât verir, müstefid eyler, hem de onları eğlendirir. Bir resimli seyahatnameden yalnız okumak bilenler değil okumak bilmeyenler de iktizâsında müstefid olabilirler. Okumak bilenler hem kitabın mündericatından hem de resimlerinden istifâde ederler. Okumak bilmeyen bir adam ise yalnız resimler üzerinden göz gezdirmek suretiyle de müstefid olur.”⁹¹

Seyahatnamenin resimli olarak yayınlanmasının sebebi olarak da bahsedilen ülke hakkında okurların daha fazla yararlanacaklarını belirtir.

Musavver Hindistan Seyahatnâmesi bu serinin ilk kitabı olarak yayınlanmıştır⁹². Hindistan’ın seçilmesinin sebebini ise Tevfik Bey şu sözlerle izah eder:

“Hindistan servet ve mâmûriyeti ve ahâlisinin garâib-i ahval ve sairesi ile şöhret almış bir yerdir. Fakat garibdir ki şimdiye kadar bu memleketi -aramızda pek çok revâbit bulunduğu halde dahi- memleketimiz ahâlisine bihakkın tanıttırarak surette hiçbir eser yazılmamıştır. Bu bir noksan idi. Hem de mühim bir noksan! Ahâlisinin kısm-ı küllîsi dindaşımız bulunan bir memleket nazarımızda meçhul olsun! Burası cidden şâyân-ı teessüf idi. İşte bizi bir Hindistan Seyahatnâmesi neşrine sevk eden keyfiyet şu mülâhaza olmuştur.”⁹³

Musavver Hindistan Seyahatnamesinin İçeriği

Musavver Hindistan Seyahatnâmesi 208 sayfadan ibarettir. Seyahatnamenin başlıkları ise Mukaddime, Hindistan, Osmanlıların Hindistan’a Birinci Seferleri, Piri Reis’in Hindistan Seferi, Seyd-i Ali Reis’in Hind Seferi, Ahval-i Umûmiyye, Selâsil-i Cibâl, İklim-i

⁹¹ Selanikli Tevfik, *Musavver Hindistan Seyahatnamesi*, Mihran Matbaası, İstanbul 1318, s. 3.

⁹² H. Dilek Batislam, *Musavver Hindistan Seyahatnamesi, Toplumsal Tarih*, S. 48, Aralık 1997, s. 62-64.

⁹³ Selanikli Tevfik, *age*, s. 3.

Memleket, El sine, Mezâhib, Bilâd-ı Meşhûra, Hükûmat-ı Müstakile ve Mahmiyye, Sıkkım ve Butan Memleketleri, Sanâyi ve Ticaret ve Maârif ve Ordu, Kandi, Kolombo, Bombay Eyaleti, Bombay Parsalar Memleketi Merkez-i İdare, Elafanta, Sellura Mâbedleri, Sanatoryumlar yahud Hindistan Sayfiyeleri, Kalkûta, Kaplan Avları, Buda Mezhebi, Brahman Mezhebi, Madaras, Delhi, Keşmir Kıtası, Lahor Şehri, Fransızlarla Portekizlilerin Hindistan Müsta'miratı, Hindistan Adaları, Hindistan'da Filler ve Fil Saydı, Hindistan'ın Muzâfat-ı Tabiiyyesi, Belucistan-Afganistan, Afganistan.

Selanikli Tevfik Efendi eserinin girişinde yazma sebebini “375 milyon hektar araziye ve 275 milyon nüfusu muhtevî bulunan şu memleket-i cesime ve mâ'mûreye milel-i sâirenin yalnız politikaca, ticaretce irtibatları olduğu halde akvâm-ı Osmaniiyenin irtibatı sırf dînî olmak cihetiyle daha mühim, daha kavî, daha mukaddes olduğundan en ziyâde memâlik-i İslâmiyye ve ikinci mertebe memâlik-i sâire ahvâl ve garâib-i coğrâfiyye ve tabiiyyesi hakkında karîlerimize mâlûmat vermek üzere neşrini tasdim eylediğimiz şu esere Hindistan ahvâl ve garâib-i coğrâfiyyesini mukaddeme ittihaz etmeğe lüzum-ı his eyledik.”⁹⁴ cümleleriyle ifade eder.

Selanikli Tevfik Efendi, yayınladığı kitabında kullandığı kaynakları aktarırken nasıl bir yol takip ettiğini şöyle ifade etmektedir:

“... Hindistan'ın en meşhûr mevâki ve bilâd ve âdat-ı ahali ve ahvâl-i sâiresi hakkında mâlûmat îtâsıçün bazı seyahatnâmelerin tercümesine ibtidar eylemeğe lüzum gördük: Bu seyahatnâmeler muhtelif zamanlarda mevâki-i muhtelifede icrâ kılınmış seyahat üzerine yazılmış olduklarından ahvâl-i umûmiyyesi bâlâda bertafsil yazılmış bulunan Hindistan'ın en mühim mevâkiini ve Hindistan ahalisinin eşkâl ve kıyafetlerini resimleriyle beraber enzâr-ı karîne irâeye hizmet ederek mûcib-i istifâde olacağında şüphe edilemez.”⁹⁵

Selanikli Tevfik Efendi'nin Kullandığı Kaynaklar

⁹⁴ Selanikli Tevfik, *age*, s. 6-7.

⁹⁵ Selanikli Tevfik, *age*, s. 33.

Selanikli Tevfik Efendi'nin Musavver Hindistan Seyahatnamesi, kendisinin de ifade ettiği gibi “işbu seyahatnâme-yi bir takım kütüb-i seyahatten telhîsen vücuda getirmeyi münâsib addeyledik”⁹⁶ sözleriyle derleme ve çevirilerden oluşturularak yazılan bir seyahatnamedir⁹⁷. Kendisi bizzat Hindistan'a seyahat etmiş ve gördüklerini yazmış değildir. Eserin ilk kısımları daha çok tarihi ve kitabi bilgiler ihtiva etmektedir. Selanikli Tevfik Efendi'nin tarih hocalığının vermiş olduğu tecrübe ile tarih ve seyahatnamelerden bu bilgileri derlemiştir.

Selanikli Tevfik Efendi'nin kullandığı tarih kitapları arasında bahsettiği iki kitap vardır. İlki kitapta “Ferdî'nin tarihinde beyanına göre”⁹⁸ ifadesi ile Osmanlı-Hindistan ilişkileri hakkında bilgiler veren Ferdî'nin “Gazavat-ı Sultan Süleyman” isimli eseridir⁹⁹. Selanikli Tevfik Efendi ikinci olarak Seydi Ali Reis'in “Mir'âtü'l-Memâlik”

⁹⁶ Selanikli Tevfik, *age*, s. 14. Selanikli Tevfik Efendi'nin bizzat Hindistan'a seyahati sonucu yazdığı düşüncesi ile eleştirel bir bakış açısıyla yapılan bir değerlendirme için bkz. Alparslan Oymak, Hindistan'a Türkiye'den Bakmak, *International Journal of Languages Education and Teaching*, December 2015, Volume 3, Issue 3, s. 71-85.

⁹⁷ Seyfettin Özege, eserin çeviri olduğunu ve çevirmenin Tevfik Selanikli olduğunu belirtir. Bkz. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. III, Fatih Yayınevi, İstanbul 1975, s. 1229.

⁹⁸ Selanikli Tevfik, *age*, s. 8. Ferdî, *Gazâvât-ı Sultan Süleyman*, Ayasofya Kütüphanesi No: 3317. Bkz. Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, (2. Baskı), TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 1183.

⁹⁹ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, 2. Basım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 92-93. Kitap, Hammer'den dolayı Ferdî isimli birinin eseri olarak bilinmekte idi. H. G. Yurdaydın'ın çalışmaları sonucu yazarının Bostan Çelebi olduğu kanıtlanmıştır. Edebi bir üslupla yazılan Süleymannâme 1520-1542 tarihleri arasındaki olayları içermektedir. Bkz. Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Bostan'ın Süleymân-nâmesi (Ferdî'ye Atfedilen Eserin İlk Şekli)*, Ankara Üniversitesi DTCF, Doktora Tezi, Ankara 1952; Hüseyin Gazi Yurdaydın, Bostan'ın Süleymân-nâmesi (Ferdî'ye Atfedilen Eser), *Bellekten*, S. 74, Ankara 1955, s. 137-202. Aktaran Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 47-48. Abdurrahman Sağırılı, Süleymannâme, *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 125.(124-127); Nezihi Aykut, Bostan Çelebi, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 308.

eserinden faydalanmıştır¹⁰⁰. Bunun yanında Osmanlı-Portekiz ilişkileri hakkında dipnotta bilgi verirken Portekiz tarihlerinden de bahsetmektedir¹⁰¹.

Selanikli Tevfik Efendi, kitabında Hindistan hakkında ansiklopedik bilgilerin yanında çevirisini yaptığı seyahatname kitaplarından uzun bölümler ile tamamlamıştır. Selanikli Tevfik Efendi, Fransızca seyahatnamelerinden faydalandığını şu şekilde ifade etmektedir: “Hindistan’ın en meşhur mevâki’ ve bilâd ve âdat-ı ahali ve ahval-i sairesi hakkında mâlûmat îtâsı için bazı seyahatnâmelerin tercümesine ibtidar eylemeğe lüzum gördük: Bu seyahatnâmeler muhtelif zamanlarda mevâki-i muhtelifede icra kılınmış seyahat üzerine yazılmış olduklarından ahval-i umûmiyyesi bâlâda bertafsil yazılmış bulunan Hindistan’ın en mühim mevâkiini ve Hindistan ahalesinin eşkâl ve kıyafetlerini resimleriyle beraber enzâr-ı karîne irâeye hizmet ederek mûcib-i istifâde olacağından şübhe edilemez.”¹⁰²

Selanikli Tevfik Efendi’nin tercümesini yaptığı ilk eser Fransız gazeteci ve fotoğrafçı Edmond Cotteau’nun (1833-1896)¹⁰³ “Promenade dans l’Inde et à Ceylan” kitabıdır¹⁰⁴. Selanikli Tevfik Efendi bu kitaptan “Fransa seyyahininden olub Hindistan’ın ekser cihetini geşt ü güzâr ile meşhûdatını mihcem bir cilde derc etmiş bulunan Mösyo (Edvar Kotu)nun müşâhedat-ı vâkıasını Seylan yani Serendib adasından bed’ ile yazmış olduğundan biz de ifâdât-ı sâdesini ber-vech-i ati yazıyoruz.”¹⁰⁵ ifadeleriyle bahseder.

Selanikli Tevfik Efendi’nin Musavver Hindistan Seyahatnamesi hakkında bilgi veren eserlerde Edmond Cotteau yerine Edward Coutteau denilmiştir. “Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi” kitabı buna örnek verilebilir. Burada Selanikli Tevfik Efendi’nin

¹⁰⁰ Selanikli Tevfik, *age*, s. 13-14.

¹⁰¹ Selanikli Tevfik, *age*, s. 10

¹⁰² Selanikli Tevfik, *age*, s. 33.

¹⁰³ Edmond Cotteau hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gustave Vapereau, *Dictionnaire Universal Des Contemporains*, Librairie Hachette, Paris 1893, s. 383.

¹⁰⁴ Edmond Cotteau, *Promenade dans L’Inde et à Ceylan*, Deuxième Édition, Librairie Plon, Paris 1889. Kitabın kapak resmi için bkz. Ek 4.

¹⁰⁵ Selanikli Tevfik, *age*, s. 34.

seyahatnamesinde kullandığı kaynaklardan bahsedilirken yazar olarak Edward Cotteau ve kitabı da “Bombay Seyahatnamesi” olarak geçmektedir¹⁰⁶. Edmond Cotteau’nun bu makalesi editörlüğünü Charles Simond’un yaptığı “Bibliothèque Illustrée des Voyages Autour du Monde Par Terre et Par Mer” dergisinin 40. Sayısında yayınlanmıştır¹⁰⁷. “Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi” kitabında başka bir seyyah olarak Hil Estishen adı geçmektedir¹⁰⁸.

Selanikli Tefvik Efendi eserinin başka bir yerinde de Edmond Cotteau’dan yaptığı alıntıyla ilgili olarak “Bombay kıt’asına mahsus olan şu mâlûmat dahi Fransa meşâhîr-i seyyahininden mösyö Kotonun seyahatnamesinden iktibas edilmiş olduğu cihetle ...¹⁰⁹”. ifadesini kullanır. Selanikli Tefvik Efendi, kitabına almış olduğu resimlerin tamamı Edmond Cotteau’nun yukarıda bahsedilen “Bibliothèque Illustrée des Voyages Autour du Monde Par Terre et Par Mer” dergisinin “Bombay La ville des Parsis” başlıklı sayısından kopyalanmıştır.

Selanikli Tefvik Efendi’nin kitabında kullandığı başka bir yazar, tarihçi, antropolog ve senatör olan Eugène Goblet d’Alviella’dır

¹⁰⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, C. 2, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, A. Hamdi Furat, İstanbul: IRCICA Yayınları, İstanbul 2000, s. 410.

¹⁰⁷ Edmond Cotteau, *Bombay La ville des Parsis*, *Bibliothèque Illustrée des Voyages Autour du Monde Par Terre et Par Mer*, Directeur: C. Simond, No: 40, Librairie Plon, Paris 1897. Bkz. Ek 5. Bu eserin Türkçesi Servet-i Fünun Dergisinde Ahmed İhsan’ın çevirisi ile “Küçük Seyahatler” üst başlığı ile “Hindistan Seyahatinden Bombay Şehri” başlığı ile tefrika edilmiştir. Bkz. *Servet-i Fünûn*, No: 730, s. 30-32, No: 731, s. 46-48, No: 732, s. 63-64, No: 733, s. 79-80. Bu tefrikadan sonra kitap olarak da basılmıştır. Bkz. *Hindistan Seyahatinden Bombay Şehri*, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1321.

¹⁰⁸ Aynı eserde Selanikli Tefvik Efendi’nin yararlandığı kaynaklardan biri olarak İngiliz Hil Estishen’in seyahatnamesi ifadesi geçer. Bkz. İhsanoğlu, *age*, s. 410. Fakat böyle bir isim ve seyahatname bulunmamaktadır. Tefvik Bey’in kitabında “Sanatoryumlar yahud Hindistan Sayfiyeleri” başlığı altında “İngilizlerin (hil istayşin) yani sıhhat mevkileri dedikleri sayfiyelerden bahsetmemek kabil olmaz.” cümlesi ile Hill Station’un sayfiye evleri olduğu belirtilmiştir. Bkz. Selanikli Tefvik, *age*, s. 86.

¹⁰⁹ Selanikli Tefvik, *age*, s. 69.

(1846-1925)¹¹⁰. Onun “Bibliothèque Illustrée des Voyages Autour du Monde Par Terre et Par Mer” dergisinin 46. Sayısında yayınlanan¹¹¹ “Darjiling (Himalaya)” makalesini Tefvik Bey kitabında kullandığını şu sözlerle anlatır: “Hindistan’da mühim bir seyahat icrasından sonra meşhûdatını câmi musavver bir seyahatnâme-i cesim tertib etmiş olan kont (goble del viyalla) tarafından (darciling) taraflarına vuku bulan seyahatini mübeyyin yazılan makale bu seyahatnameye şâyan-ı derc-i âsardan olmasıyla bervech-i âtî iktibası münâsib görülmüşdür.¹¹²”

Selanikli Tefvik Efendi’nin kitabında yararlandığı son seyahatname Marie de Ujfalvy-Bourdon’un (1842-1904) kitabıdır¹¹³. Marie de Ujfalvy-Bourdon¹¹⁴, Macar dilbilimci, etnolog ve gezgin Charles-Eugène Ujfalvy de Mezökövesd’in (1842-1904) eşidir¹¹⁵. Onunla birlikte çıktıkları seyahati kitaplaştırmıştır.

¹¹⁰ Eugène Goblet d’Alviella hakkında bilgi için bkz. Vapereau, *age*, s. 689; Goblet D’Alviella (Eugène), *Meydan Larousse*, C. 5, Meydan Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 210; Alain Dierkens (ed.), *Eugène Goblet d’Alviella, Histoire et Franc-Maçon*, Editions de l’Université de de Bruxelles, Bruxelles 1995. E. G. D’Alviella’nın Hindistan seyahati için bu kitap içindeki Claudine Bautze-Picon, *Les Indes de Goblet d’Alviella: le voyage de 1875-1876 et la confrontation avec la realite indienne*, s. 107-116. Eugène Goblet d’Alviella’nın Hindistan seyahati ile ilgili ayrıca bkz Eugène Goblet d’Alviella, *Inde et Himalaya Souvenirs de Voyage*, Librairie Plon, Paris 1877.

¹¹¹ Eugène Goblet d’Alviella, *Darjiling (Himalaya), Bibliothèque Illustrée des Voyages Autour du Monde Par Terre et Par Mer*, Directeur: C. Simond, No: 46, Librairie Plon, Paris 1898. Bkz. Ek 6.

¹¹² Selanikli Tefvik, *age*, s. 92.

¹¹³ Marie de Ujfalvy-Bourdon, *Voyage d’une Parisienne dans l’Himalaya Occidental*, Librairie Hachette, Paris 1887. Marie de Ujfalvy-Bourdon’un kitabında kullandığı dil, üslup ve yerel halka karşı tepeden bakan bir anlayış, tarihi eserleri kaçırma, genç bir kadının elbiselerini yerel görevlilerin yardımı ile Paris Evrensel Sergisi’nde sergilemek için huzurunda zorla çıkarttırması, cüzzamlı hastalar için öjenik bir dil kullanması hakkında eleştirel bir anlatım için bkz. Françoise Lapeyre, *Le Roman des Voyageuses Françaises (1800-1900)*, (2. Baskı), Petite Bibliothèque Payot, Paris 2008, s. 63-67.

¹¹⁴ Marie Dronsart, *Les Grandes Voyageuses*, (Nouvelle Édition), Librairie Hachette, Paris 1909, 57-61; Vapereau, *age*, s. 1538.

¹¹⁵ Charles de Ujfalvy ve eşi hakkında bkz. Újfalvy, Károly, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII, MEB Yayınları, Ankara 1983, s. 494. Ayrıca bkz.

Selanikli Tefvik Efendi, Marie de Ujfalvy-Bourdon'un (1842-1904) kitabından alıntılarını Şu ifade ile anlatır: "Delhi Şehrinden Őimale yani Himalaya silsilesine doğru gidilir iken tesadüf edilen Hindistan vilâyatının ahvaliyle ahalisinin âdat ve ahlâk-ı garîbesi hakkında karîlerimize iktizâ eden mâlûmatı vermek üzere 1889 senesinde Fransa meşâhîr-i seyyahininden mösyö (dujfalvi) ile zevcesi tarafından icra kılınmış olan seyahate dair neŐr edilen mâlûmatın bir kısmını bervech-i âti iktibas eylemeği münâsib gördük."¹¹⁶

Selanikli Tefvik Efendi kitabında Charles-Eugène Ujfalvy de Mezökövesd'in kitabından iktibas yaptığını söylese de yapılan alıntılar Marie de Ujfalvy-Bourdon'un başlığını "Bir Parislinin Batı Himalayalarında Yolculuğu" Şeklinde çevirebileceğimiz seyahatnamesidir¹¹⁷.

Örneğin Selanikli Tefvik Efendi'nin alıntı yaptığını "Haziran'ın onuncu günü zevcem ve Londra'da kâin Kensington müzesi tarafından Hindistan ekalim-i muhtelifesinde sakin ahali tarafından îmal olunan masnûat ve sâirenin numûnelerini cem' etmek memûriyetiyle Hindistan'a sevk edilmiş olan mösyö (yordon klark) ile beraber hayvanlara râkiben Simla'dan hareket eyledik."¹¹⁸ cümlesi Marie de Ujfalvy-Bourdon'un kitabından alıntılanmıŐtır¹¹⁹.

Selanikli Tefvik Efendi'nin kitabında "Bizden evvel Keşmir kîtâsını jakmon¹²⁰ ve gilyom lö jan¹²¹ namında iki Fransız seyyahı geşt ü güzâr idüb birisi kîtâ-i mezkûrenin iyiliğinden, diğeri fenaliğinden

Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Hil Yayınları İstanbul 1986, s. 105; Vapereau, *age*, s. 1538-1539.

¹¹⁶ Selanikli Tefvik, *age*, s. 163.

¹¹⁷ Marie de Ujfalvy_Bourdon'un kitabının kapağı için bkz. Ek 7.

¹¹⁸ Selanikli Tefvik, *age*, s. 164.

¹¹⁹ Marie de Ujfalvy-Bourdon, *age*, s. 48.

¹²⁰ Fransız botanikçi ve jeolog Victor Jacquemont (1801-1832) için bkz. Jacquemont, Victor, *Türk Ansiklopedisi*, C. XX, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. 494.

¹²¹ Fransız kâşif ve etnolog Guillaume Lejean (1828-1871) için bkz. Lejean, Guillaume, *Meydan Larousse*, C. 7, Meydan Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 877.

bahs etmişidi.¹²²” cümlesi de Marie de Ujfalvy-Bourdon’un kitabındandır¹²³.

Selanikli Tevfik Efendi’nin Görüşleri

Selanikli Tevfik Efendi, Fransız seyyahlarının Hindistan ile ilgili gözlemlerini aktarırken zaman zaman kendi düşüncelerini de paylaşmıştır. Bunlardan bir Edmond Cotteau’nun Bombay şehrini anlattığı “Bombay, la ville des Parsis” makalesini tercümesini verirken ifade etmiştir.

“Bombay kıtasına mahsus olan şu mâlûmat dahi Fransa meşâhir-i seyyahininden Mösyö Koto’nun seyahatnâmesinden iktibas edilmiş olduğu cihetle mûmâileyh sözün burasında (Mesajerey Maritim) kumpanyasının Bombay’a vapur işletmemekte olmasından dolayı beyân-ı teessüf eylemiştir. Mûmâileyh tarafından dermeyan olunan bu teessüfün bir mislini de bizim idâre-i mahsûsa tarafından Bombay’a bir vapur gönderilmemekde bulunmasından dolayı izhâr etmekten geri duramayız. Hindistan ahalisi makam-ı akdes-i hilâfet-i uzmâya derkâr olan merbûtiyet-i mâneviyyelerinden dolayı Osmanlı namına her şey’e meftundurlar. Hele Osmanlı sancağının temevvücünü gördükleri zaman o derece memnûn olurlar imiş ki târif edilemez. Süfun-ı şâhânededen bazıları Bombay ve sair Hindistan limanına uğradıkça ahâli-i müslimenin emîrû’l-mü’minin-i âlû’l-âl efendimiz hazretlerinin hükümet-i seniyye-i mülûkânelerine mensûb bulunan böyle bir sefîneye ve mürettebatına ne yolda hürmet ve riâyet edeceklerini bilemeyerek cümlesi akın akın sefîne-i hümâyunu ziyarete geldikleri zaman ta merdiven başında papuşlarını çıkarır ve zenginleri ise sefîne mürettebatına ziyafetler çeker imiş.¹²⁴”

Selanikli Tevfik Efendi, Osmanlı Devleti’nin halifelik kurumu üzerinden Hintli Müslümanlar ile aradaki bağların artırılmasını ve

¹²² Selanikli Tevfik, *age*, s. 166.

¹²³ Marie de Ujfalvy-Bourdon, *age*, s. 181. Bu paragraftaki iki Fransız ile ilgili bilgilerin benzeri için bkz. Charles de Ujfalvy, *Les Aryens au nord et au sud de l’Hindou-Kouch*, Librairie de l’Académie de Médecine, Paris 1896, s. 434.

¹²⁴ Selanikli Tevfik, *age*, s. 69.

kuvvetlendirilmesini isterken gemi seferleri ile hem maddi hem de manevi fayda sağlayacağını aşağıdaki sözleriyle belirtir:

“Hind ahâli-i İslâmiyyesinin şu temâyülât ticaret-i bahriyye-i Osmaniyye için ne kadar mucib-i istifâde olabilir. İdâre-i mahsûsa bir taraftan Süveyş ile Bombay ve diğer cihetden Basra ile Bombay aralarında haftada on beş günde bir defa işlemek üzere iki vapur tahsis edecek olsa şu seferlerin istifâde-i mâneviyyesinden başka istifade-i azîme-i maddiyyesi olacağı âzâde-i şübhedir.¹²⁵”

Selanikli Tevfik Efendi'nin kitabında ortaya koymuş olduğu başka bir görüş ise Osmanlı topraklarında çay üretimi yapılmasına dairdir. Çevirdiği seyahat notlarında konuyla alakalı bölümde dipnot kısmında görüşlerini açıklar:

“Memâlik-i baîde ahvâline dair seyahatnâme yazmaktan bir maksad da memâlik-i mezkûrede şâyân-ı istifâde görülen her şey'i memleketimizde tatbik edilmek üzere enzâr-ı dikkate irae etmek keyfiyetidir. Çay gibi kıymetdar bir mahsûl-i zirâiyyenin bir memlekette külliyetle yetiştirilmesi çaresi bulunması o memleket servetinin az zamanda pek ziyâde terakkisine hizmet eder. Filhakîka memâlik-i Osmaniyyenin Hindistan ile bir arzda bulunan yerlerinde de çay ağaçlarının hudâyinâbit olarak yetiştiği işitilmemiştir. Lakin şu keyfiyet bu kıymetdar ağaçların (atklimatasyon) usulüyle o arzdeki vilâyât-i Osmaniyyede yetiştirilemeyeceğine bir delil olamaz. Her halde bu ziraat-i mühimme hakkında bir tecrübe-i mühimme ve medide icrâsı fâideden hâlî değildir.¹²⁶”

Selanikli Tevfik Efendi'nin seyahatnamesine aldığı ilginç adetlerden bir tanesi Hindistan'da bulunan hırsızlar sınıfıdır. Tevfik Bey bu durumu seyahatnameyi “yeknesak”lıktan çıkarmak için anlattığını belirtir¹²⁷. Hırsızlar ve yankesiciler ile ilgili kısımlar kitapta dört sayfa boyunca anlatılır¹²⁸. Selanikli Tevfik Efendi, hırsız ve yankesicilerin ardından Hindistan'da yapılan kaplan avları, kendilerini

¹²⁵ Selanikli Tevfik, *aymı yer*.

¹²⁶ Selanikli Tevfik, *age*, s. 101.

¹²⁷ Selanikli Tevfik, *age*, s. 125.

¹²⁸ Selanikli Tevfik, *age*, s. 125-128.

Vişnu ve Brahman tanrılarına adayan ve kıvıldamadan oturan Hint fakirlerinden bahseder. Ardından Hindistan’da İngilizler tarafından yasaklanmış olan kadının ölen kocası ile birlikte canlı olarak yakıldığı “Sati” ritüelini anlatır¹²⁹.

Selanikli Tevfik Efendi’nin kendi görüşünü ortaya koyduğu konulardan biri de Budizm ile ilgilidir. Ona göre Budizm’in Hindistan’da yaygınlaşmamasının sebebi kast sistemini ortadan kaldırmasıdır. Tevfik Bey düşüncelerini şu sözlerle ifade eder:

“Buda Hindistan’ın her cihetinde mer’î bulunan esbat usûlünü tasvib etmemiştir. Bir adam her hangi sınıf dâhilinde doğmuş olursa olsun Buda mezhebine dâhil olunca müntesibin-i sâire ile anın arasında bir fark kalmaz idi. Lâkin ahâlisi arasında esbat usûlü daha pek çok zaman evvel Hindistan’da yerleşmiş ve bu usûl akvâm-ı Hindiyeye arasında kök peydâ eylemiş olduğundan bilâhire Buda mezhebinin Hindistan’da başlıca manî-i terakkîsi ve belki de sebep-i inkırâzı keyfiyet-i mezkûre olmuştur.¹³⁰”

Selanikli Tevfik Efendi’nin Musavver Hindistan Seyahatnâmesi kitabının kapağında “Birinci Kısım” ibaresi bulunmaktadır. Kitabın Madaras (Madras) başlığı altında verilen bilgiler kısmında ise Tevfik Efendi, “Seyahatnâmemizin kısım-ı sâniisi ise Hindistan’ın üçüncü eyalet-i mühimmesi olan Madaras eyaletinin Madaras şehrinin tafsil-i ahvâline aid mâlûmatı muhtevi bulunacaktır.¹³¹” ifadesi ile kitabın “İkinci Kısım”ına başladığını belirtir.

Selanikli Tevfik Efendi, Keşmir’den bahsederken bu bilgileri nereden aldığını şu sözlerle ifade eder: “Fransız seyyahininden birisinin bu kıt’ada icrâ eylediği seyahate dâir bâlâda derc olunan mâlûmatdan başka kıt’a-i mezkûrenin mesâha-i sathîye ve ahvâl-i mahsûsasına müteallik mâlûmatın da bervech-i âtî derci münâsib görülmüştür.¹³²”

¹²⁹ Selanikli Tevfik, *age*, s. 134-135.

¹³⁰ Selanikli Tevfik, *age*, s. 147.

¹³¹ Selanikli Tevfik, *age*, s. 154.

¹³² Selanikli Tevfik, *age*, s. 168.

Selanikli Tefvik Efendi'nin kendi görüşünü ifade ettiği konulardan biri de Osmanlıların Portekizlilerle mücadelesi ve buna önem verilmemesi sebebiyle Hindistan'ın Osmanlı topraklarına dâhil olmamasıdır. Selanikli Tefvik Efendi görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

“Bahr-i muhit-i Hindî ile Umman Körfezi ve Hindistan sevâhilinde o zaman Portekizlere rekabet edecek iktidârı hâiz bir devlet varsa o da saltanat-ı seniyye idi. Bu seyahatnâmenin ibtidâlarında saltanat-ı seniyye ile Portekiz hükümeti arasında Hindistan yüzünden tahaddüs etmiş ihtilâfat-ı siyasiyyeye dâir bazı mâlûmat vermiştik. Saltanat-ı seniyye devr-i celil-i Sultan Süleyman-ı Kanuni de garb ve şark seferleriyle meşgûl olmayub da kuvve-i berriyye ve bahriyye-i azimesini yalnız Portekizlerle uğraşmağa hasr etmiş olsaydı şüphesiz ki muahharan Portekizleri Hindistan'dan kaçırarak Fransızlardan, İngilizlerden ziyâde Portekizlere karşı muvaffak olur, Hindistan tarafları daha o zaman havza-ı Osmaniyeye dâhil olur idi. Fakat garb ve şark seferlerinin temâdîsi saltanat-ı seniyyeyi Hindistan cihetlerine bihakkın atf-ı nazar etmekten men' eyledi.”¹³³

Sonuç

Elli yıllık hayatına onlarca eser ve gazete, dergi yazıları bırakan, çeşitli okullarda tarih öğretmenliği yapan, beyindeki bir rahatsızlıktan dolayı tedavi için gittiği Viyana'da vefat eden Selanikli Tefvik Efendi Osmanlı matbuat hayatının önemli simalarından biridir. Bu kısacık ömründe yorulmak nedir bilmez bir çalışmayla kendisini gazetecilik ve yazarlığa adanmıştır.

İncelediğimiz Musavver Hindistan Seyahatnâmesi, Selanikli Tefvik Efendi'nin Osmanlı tarihleri ve Fransızca seyahat kitaplarından derlenmiş çeviri bir eserdir. II. Abdülhamid döneminin özellikle XIX. yüzyılın sonundan sonra matbuat alanında eleştiri ve sarayın hoşuna gitmeyecek şeylerin yazılmasının yasaklandığı ağır bir sansürün sürdüğü bir zamanda yayınlanmıştır.

¹³³ Selanikli Tefvik, *age*, s. 175.

Osmanlı okuryazar kesiminin bu dönemde seyahatnamelere merak sarması ve sansürden dolayı sadece edebi ve ilmi eserlerin basılabilmesi sebebiyle “Musavver Hindistan Seyahatnâmesi” kitabı hem ticari kaygılarla hem de halkı aydınlatma gayesinin yanında basın sansüründen etkilenmemek için yayınlanmıştır.

Selanikli Tevfik Efendi'nin geniş tarih bilgisi ve mükemmel Fransızcası sayesinde çeşitli seyahatnamelerden çevirilerle yazılan “Musavver Hindistan Seyahatnâmesi” çeviri bir eser olmanın yanında aynı zamanda yazarın görüşlerinin de bulunduğu hem eğitici hem de eğlendirici bir kitaptır. Kitabın üst başlığının “Sabah'ın Kış Geceleri Eğlencesi” olması Osmanlı toplumunun okuma geleneğinin “dinleme/duyma” üzerine olduğunu göstermektedir. O dönemde ve daha sonraki zamanlarda da evlerde okuma alışkanlığı okuma bilen kişinin kitabı okuduğu aile fertlerinin de merakla ve ilgiyle dinlediği bir eylemdi.

Selanikli Tevfik Efendi halifelik kurumu üzerinden Hintli Müslümanlar ile aradaki bağların artırılmasını ve kuvvetlendirilmesinin hem maddi hem de manevi fayda sağlayacağı görüşündedir. Bu düşüncesini Osmanlı Devleti'nin İdâre-i mahsûsaya ait gemilerinin Süveyş ile Bombay ve Basra ile Bombay arasında on beş günde bir seyrüsefer yapmak üzere iki vapur tahsis edilmesi sayesinde hem manevi hem de maddi kazanç sağlanacağını iddia eder.

Selanikli Tevfik Efendi'nin önemli bir görüşü de Osmanlı topraklarında çay üretimi yapılmasına dairdir. Selanikli Tevfik Efendi'ye göre çay gibi kıymetli bir bitkinin bir ülkede büyük bir miktarda yetiştirilmesi ile o ülkenin zenginliğinin kısa bir sürede artacağını iddia eder. Osmanlı topraklarında Hindistan ile aynı enlemde olan bölgelerinde çay ağaçlarının hodayinabit olarak yetiştiği işitilmemiş olduğunu belirten Selanikli Tevfik Efendi, çay ağaçlarının iklimlendirme usulüyle Osmanlı topraklarında yetiştirilebileceği kanısındadır. Bunun için de zirai denemeler yapılmasını tavsiye eder.

Bu dönemde yayınlanan çeviri faaliyetleri hem ticari kaygılarla hem de Osmanlı toplumunu eğitime iddiasıyla yapılmaktaydı. Okuryazarlığın artması ile birlikte yayın çeşitliliği ve sayılarında artışlar başlamıştı.

Selanikli Tefvik Efendi, seyahatnameyi çeviriler çerçevesinde hazırlamış olsa da seçtiği konular, başlıklar, anlatım tarzı ve kullandığı resimler onun, bu kitabı Hindistan'a bizzat seyahat edip de gördüklerini yazmış olduğu hissini vermektedir.

Kaynakça

- Abdurrahman Adil, Matbûat-ı Osmaniye Hatıraları, *İkdâm*, 3 Rebiülahir 1340, Nu: 8878, s. 2.
- Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Ahmed Hamdi Şirvanlı, *Hindistan ve Svat ve Afganistan Seyahatnâmesi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1300.
- Ak, Mahmut, Seydi Ali Reis, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 21-24.
- Akçakale, Gülbahar, *Tanzimat Döneminde Yayımlanan Tercüme Roman Mukaddimeleri Üzerine Bir İnceleme (1860-1896)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2021.
- Âli Bey, *Seyahat Jurnalı Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk- [İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a]*, haz. Cahit Kayra, Büke Yayınları. İstanbul 2003.
- _____, *Seyahat Jurnalı*. Haz. Mefharet Kandemir, (2. Basım), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Anamur, Hasan, *Başlangıçtan Bugüne Fransızcadan Türkçeye Yapılmış Çeviriler İle Fransız Düşünürler, Yazarlar, Sanatçılar Üzerine Türkçe Yayınları İçeren Bir Kaynakça Denemesi*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2014.
- Asiltürk, Bâki, Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler, *Turkish Studies*, V. 4/1-I, 2009, s. 911-995.
- Aykut, Nezih, Bostan Çelebi, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 308.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, 2. Basım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

- Baş, Eyup, *Osmanlı Tarih Yazarlarında Sorumluluk Bilinci, İlahiyât Yayınları*, Ankara 2006.
- Batıslam, H. Dilek, Musavver Hindistan Seyahatnamesi, *Toplumsal Tarih*, S. 48, Aralık 1997, s. 62-64.
- Bautze-Picron, Claudine, Les Indes de Goblet d'Alviella: le voyage de 1875-1876 et la confrontation avec la realite indienne, Dierkens, Alain (ed.), *Eugène Goblet d'Alviella, Histoire et Franc-Maçon*, Editions de l'Université de de Bruxelles, Bruxelles 1995, s. 107-116.
- Bay, F. Özlem, *Fransız Edebiyatından Yapılan İlk Edebi Çeviriler Üzerine Analitik Bir Uygulama (1860-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- Bayrak, M. Orhan, "Osmanlı Tarihi" Yazarları (Biyografi ve Bibliyografi), Osmanlı Yayınevi, İstanbul 1982.
- Bozdağ, Erdal, *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2020.
- Brummet, Palmira, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, çev. Ayşen Anadol, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, C. 1-3, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. Ankara 2016.
- Ceyhan, Nesîme, Romanla Tanışan Neslin Tercüme Tekniği ve Tenkîdine Dâir Tartışmalar, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları*, S. 14, Ankara Güz 2007, s. 41-59.
- Cezar, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, (2. Basım), TTK Yayınları, Ankara 2021.
- Cotteau, Edmond, Bombay La ville des Parsis, *Bibliothèque Illustrée des Voyages Autour du Monde Par Terre et Par Mer*, Directeur: C. Simond, No: 40, Librairie Plon, Paris 1897.

_____, *Promenade dans L'Inde et à Ceylan*, Deuxième Édition, Librairie Plon, Paris 1889.

Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hâtıralar*, Hür Türkiye Dergisi Yayınları, İstanbul 1962.

_____, *İdeal Gazeteci, Efendi Babamız Ahmet Mithat*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964.

Çatma, Bahattin, Abdurrahman Âdil (Eren)'in Osmanlı Matbûat Âlemine Dair Hâtıraları, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 7, S. 2, 2021, s. 636-654.

Çekiç, Can Eyüp, *Hamidian Epic: War Literature The Late Nineteenth Century Ottoman Empire*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

Çelik, Yücel, “*Nevsâl-i Askeri*” Kitabının Transkripsiyonu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2013.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 25. Basım, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.

Dierkens, Alain (ed.), *Eugène Goblet d'Alviella, Histoire et Franc-Maçon*, Éditions de l'Université de de Bruxelles, Bruxelles 1995. Bu kitabın pdf'si için url adresi: https://digistore.bib.ulb.ac.be/2009/a027_1995_006_f.pdf 30.04.2022

Dikici, Recep, Osmanlı Âlim ve Ediplerinin Kadınlar Hakkındaki Eski Harfli Eserleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, Yıl 2015, s. 217-230.

Direktör Âli Bey, *Seyahat Jurnalı İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a Sene 1300 ilâ 1304*, A. Asaduryan Matbaası, İstanbul 1314.

Doğan, Erdal, *Edebiyatımızda Dergiler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997.

- Dronsart, Marie, *Les Grandes Voyageuses*, (Nouvelle Édition), Librairie Hachette, Paris 1909.
- Duman, Hasan, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, C. I-III, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- _____, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928*, IRCICA Yayınları, İstanbul 1986.
- Dumas, Alexandre, *Meçhul Bir Gemi*, çev. Mehmed İhsan, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye 1308.
- Durmaz, Gül, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı, *Roman Kahramanları*, Ekim/Aralık 2012, S. 12, s. 150-153.
- _____, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı II, *Roman Kahramanları*, Ocak/Mart 2013, S. 13, s. 188-191.
- _____, Tanzimat Döneminde Tercüme Roman Tartışmaları ve Edebiyatımızın İlk Roman Dergisi: Roman Cüzdanı III, *Roman Kahramanları*, Nisan/Haziran 2014, S. 14, s. 192-195.
- Dürder, Baha, *Roman Anlayışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971.
- Ekrem Reşad ve Osman Ferid, *Nevsâl-i Osmanî*, Üçüncü Sene, İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, Rumi 1327-Hicri 1329.
- Enginün, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, 5. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Ercilasun, Bilge, *Ahmet İhsan Tokgöz*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- Ferdî, *Gazâvât-ı Sultan Süleyman*, Ayasofya Kütüphanesi No: 3317.
- Goblet D'Alviella (Eugène), *Meydan Larousse*, C. 5, Meydan Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 210.

Goblet, D'Alviella, Eugène, Darjiling (Himalaya), *Bibliothèque Illustrée des Voyages Autour du Monde Par Terre et Par Mer*, Directeur: C. Simond, No: 46, Librairie Plon, Paris 1898.

_____, *Inde et Himalaya Souvenirs de Voyage*, Librairie Plon, Paris 1877.

Gökman, Muzaffer, *İstanbul'u Yaşayan ve Yaşatan Adam Ahmet Rasim*, C. 1, Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

Gövsä, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1946.

Hakan Aydın, Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye: Kuruluşu ve Basında Tartışmalar, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2010, s. 553-569.

Hayrettin Bey, *Kırım Harbi*, haz. Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul ty.

Hindistan Seyahatinden Bombay Şehri, çev. Ahmed İhsan, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1321.

İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, C. 2, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, A. Hamdi Furat, IRCICA Yayınları, İstanbul 2000.

İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2002.

İpşirli, Mehmet, Mahreç, *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 387-388.

İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz Garpten Tercümeler*, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1941.

İsmail Subhi ve Mehmed Fuad, *Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn*, Bade'l-İnkılab İkinci Sene -1326 Sene-i Rumiyesi-, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1327.

Jacquemont, Victor, *Türk Ansiklopedisi*, C. XX, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. 494.

Javed, Nadeem, *Selanikli Teyfik'in (1860-1910) Hindistan Seyahatnamesi*, (Metin-İnceleme-İndeks), Yayımınmamış

- Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Kabacalı, Alpay, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000.
- Karadağ, Ayşe Banu, Türk Çeviri Tarihimizde “Mütercim” Selanikli Tevfik, *Turkish Studies*, V. 8/10, 2013, s. 355-363.
- Kelekyan, Diran, *Sabah Gazetesi*, Nu: 7390, 8 Rebiyülahir 1328/5 Nisan 1326/18 Nisan 1910, s. 1.
- Kerman, Zeynep, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo’dan Türkçeye Yapılan Tercüme Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Koyun, Nurcan, *Sabah Gazetesi (7202-7932. Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2015.
- Koz, M. Sabri, Jules Verne’in Türkçedeki Serüveni / Seçme Kaynakça, *kitap-lık*, S. 44, Kasım-Aralık 2000, s. 151-160.
- Kutlu, Şemsettin, *Eski İstanbul’un Ünlüleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1978.
- Lapeyre, Françoise, *Le Roman des Voyageuses Françaises (1800-1900)*, (2. Éditions), Petite Bibliothèque Payot, Paris 2008.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Şemsettin Sami*, Can Yayınları, İstanbul 2010.
- Miroğlu, İsmet, Hindistan Hakkında XVIII. Yüzyılda Yazılmış Küçük Bir Eser, *Tarih Dergisi*, S. 34, İstanbul 1984, s. 539-554.
- Ocak, Ahmet Yaşar, Battalnâme, *TDVİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 206-208.
- Ortaylı, İlber, 19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. 3, Ankara 1992, s. 271-277.
- Oymak, Alparslan, Hindistan’a Türkiye’den Bakmak, *International Journal of Languages Education and Teaching*, December 2015, V. 3, Issue 3, s. 71-85.

- Öncü, Mehmet Tahir, *Türkçe Çeviriler Bibliyografyası Dünya Edebiyatından Çeviriler*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2017.
- Özege, Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. III, Fatih Yayınevi, İstanbul 1975.
- Özkan, Gökhan, *Sabah Gazetesi (3651-4380. Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2015.
- Öztürk, Cemil, Rüşdiye, *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 300-303.
- Öztürk, Necdet ve Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemleri Muhafızları Osmanlı Tarihçileri –Ahmedî'den Ahmed Refik'e-*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Ali Aktan, C. XVIII, TTK Yayınları, Ankara 2009.
- Payzın, H. Sabahattin, *Tarihte Dil, Yazı, Bilim ve Toplum*, Doğruluk Matbaacılık, İzmir 1992.
- _____, *Yüzyıl Öncesinde Dil Tartışması, Tarih ve Toplum*, S. 9, Eylül 1984, s. 158-159.
- Perin, Cevdet, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1946.
- Reid, Mayne, *Amerika'da Çöl Avcıları*, çev. Murat Dursun Tosun, Depo Print Dijital, 2022.
- _____, *Les Chasseurs De Chevelures*, çev. Émile de La Bédollière, Publié Par Gustave Barba, Librairie-Éditeur, Paris 1883.
- _____, *Les Chasseurs De Chevelures*, Traduction Revue, Librairie-Éditeur, Paris 1883.
- Sağırılı, Abdurrahman, Süleymannâme, *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 124-127.
- Selanikli Tevfik, *Musavver Hindistan Seyahatnâmesi*, Mihran Matbaası, İstanbul 1318.

- Seydi Ali Reis, *Mir'âtü'l-Memâlik: İnceleme-Metin-İndeks*, haz. Mehmet Kiremit, TDK Yayınları, Ankara 1999.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra Armağan-ı Süleymanî Be-bargâh-ı Sultanî*, Elektrik Matbaası, Petersburg 1325/1907.
- _____, *Seyahatü'l-Kübra Armağan-ı Süleymanî Be-bargâh-ı Sultanî*, haz. Hasan Mert, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Şentürk, M. Hüdayi, *Dârülmaârif, DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 548-549.
- Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi, *Seyahatnâme Hindistan, Svat ve Afganistan*, haz. Fatma Rezzan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1995.
- Tevfik Selanikli, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. C. 22, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 11474.
- Tevfik, Selanikli, *Türk Ansiklopedisi*. C. 31, MEB Yayınları, Ankara 1982, s. 152.
- Tevfik, Selanikli, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. C. 8, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s. 330.
- Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, Hil Yayınları İstanbul 1986.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, C. I, 2. Basım, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Turan, İsmail, Edebiyatımıza Yaptığı Katkıları ile Parantez Açan Bir Yazar: Selanikli Tevfik, *Türk Dili*, C. CXVII, S. 813, Eylül 2019, s. 86-91.
- Türkelî, Yadigar, *Tanzimat'tan Sonra Türkçe'de Roman Tercümeleleri (1860-1928)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

- Uğur, Çağrı, *Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- Ujfalvy, Charles de, *Les Aryens au nord et au sud de l'Hindou-Kouch*, Paris: Librairie de l'Académie de Médecine, Paris 1896.
- Újfalvy, Károly, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII, MEB Yayınları, Ankara 1983, s. 494.
- Ujfalvy-Bourdon, Marie de, *Voyage d'une Parisienne dans l'Himalaya Occidental*, Librairie Hachette, Paris 1887.
- Ulunay, Refi' Cevad, Takvimden Bir Yaprak-Kış Geceleri ve Ahmed Midhat, *Milliyet Gazetesi*, 23.12.1967.
- Ülgen, Erol, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Ünlü Komutanlarından Şehit Abdülzel Paşa (1828-1897), Hayatı ve Hakkında Yazılan Şiirler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 42, Ankara 1994, s. 169-203.
- Üyepazarcı, Erol, II. Abdülhamid'in Çevirttiği Polisiye Romanlar, *Müteferrika Kitabiyat Dergisi*, S. 28, Kış 2005-2, s. 25-34.
- _____, *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes: Polisiye Roman ve Gelişimi Hakkında Bazı Genel Bilgiler ile Latin Harfleri'nin Kabulüne Kadar (1881-1928) Türkiye'de Yayınlanmış Çeviri ve Telif Polisiye Romanlar Üzerine Bir Deneme*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997.
- Vapereau, Gustave, *Dictionnaire Universal Des Contemporains*, Librairie Hachette, Paris 1893.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Edebiyat Anıları*, haz. Rauf Mutluay, (3. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.
- Yalçın, Sıddıka Dilek, *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.
- Yazıcı, Nesimi, Tarık, *DİA*, C. 40, Ankara 2011, s. 94-95.

Yekbaş, Hakan, *Tevfik, Mehmed Tevfik, Selanikli*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tevfik-mehmed-tevfik-selanikli> erişim tarihi: 14.04.2022.

Yetkin, Suut Kemal, *Edebiyatta Akımlar*, Yükselen Matbaası, İstanbul 1967.

Yıldırım, Ezgi, *19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda "Tercüme" Eserlerin Tanıtımı Üzerine Betimleyici Bir İnceleme: Kitapçı Arakel Katalogları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Yılmaz, Barış, *Kitapçı Arakel'in Yayın Katalogları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

Yörük, Ali Adem, *Hukuk Tarihi Dersinin İhdâsı ve Mahmud Esad Seydişehrî, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXX, S. 1, İstanbul 2012, s. 479-492.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *Bostan'ın Süleymân-nâmesi (Ferdî'ye Atfedilen Eserin İlk Şekli)*, Ankara Üniversitesi DTCF, Doktora Tezi, Ankara 1952.

_____, *Bostan'ın Süleymân-nâmesi (Ferdî'ye Atfedilen Eser)*, *Bellekten*, S. 74, Ankara 1955, s. 137-202.

Yücebaş, Hilmi, *Ahmet Rasim Aşkları-Hâtıraları Ölümünün 25. Yıldönümü Münasebetiyle*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1957.

Yüksek, Hasan, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006.

Yüksel, Levent, *Sabah Gazetesi Üzerine Bir İnceleme (1902-1903/4381-5096)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2014.

Mecmua-i Edebiyye, S. 1, 8 Safer 1317/4 Haziran 1315/16 Haziran 1899.

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

Servet-i Fünûn, Cilt 29, Nu: 730, 7 Nisan 1321 (20 Nisan 1905), s. 30-32.

Servet-i Fünûn, Cilt 29, Nu: 731, 14 Nisan 1321 (27 Nisan 1905), s. 46-48.

Servet-i Fünûn, Cilt 29, Nu: 732, 21 Nisan 1321 (4 Mayıs 1905), s. 63-64.

Servet-i Fünûn, Cilt 29, Nu: 733, 28 Nisan 1321 (11 Mayıs 1905), s. 79-80.

Tarik, Nu: 2380, 12 Teşrinisani 1890.

Tarik, Nu: 2933, 26 Mayıs 1892.

Teâvün-i Aklâm, 3 Temmuz 1302, Nu: 1.

Ekler

Ek 1: Selanikli Selanikli Tefvik Efendi'nin Fotoğrafi

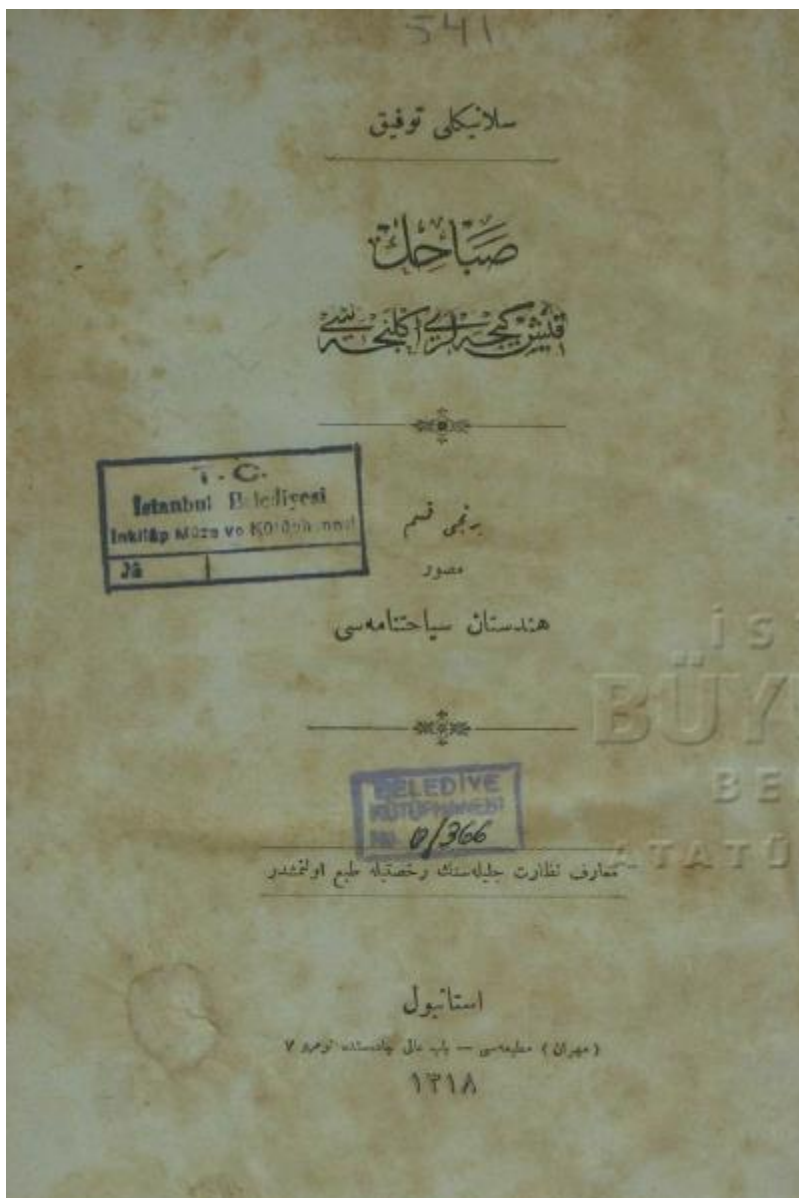

Kaynak:

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/17352>

04.04.2022

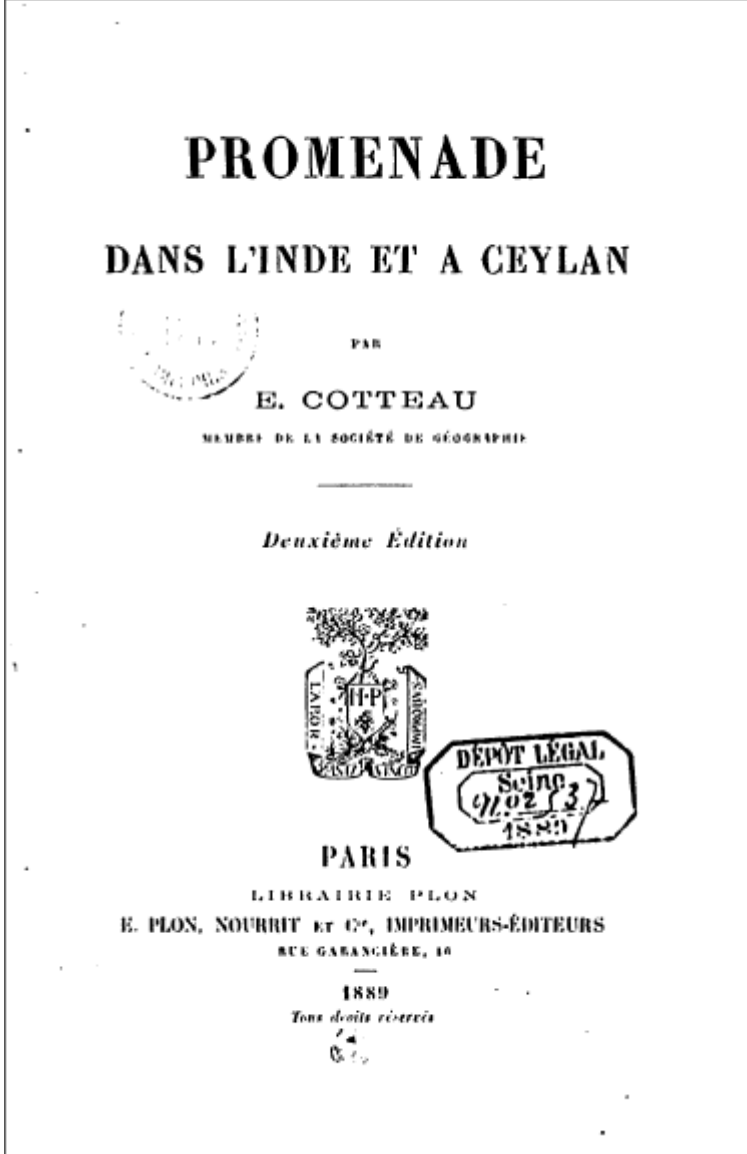
Ek 2: Musavver Hindistan Seyahatnâmesi kitabının kapağı.

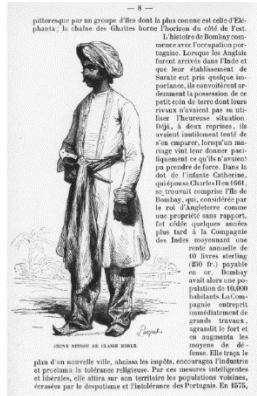
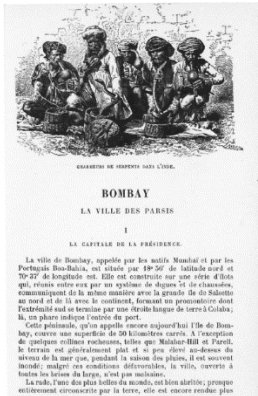
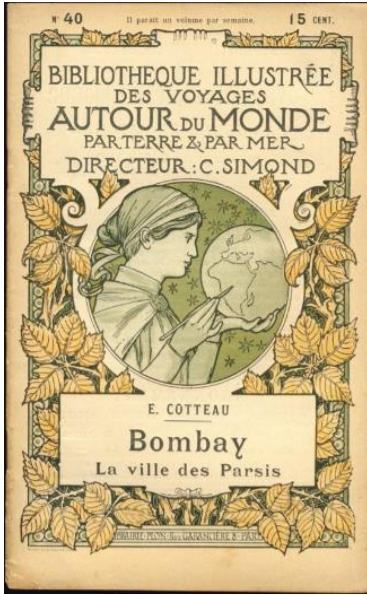
Ek 3: Selanikli Tefvik Efendi'nin Sabah Gazetesinde kitaplarının tanıtıldığı ilan

Ek 4: Edmond Cotteau'nun kitabının kapağı

Ek 5: Edmond Cotteau'nun dergi kapağı ve iç sayfası

Ek 6: Comte Goblet D'Alviella'nın dergi kaparı

Ek 7: Marie De Ujfalvy-Bourdon'un kitabının kapağı

MADAME DE UJFALVY-BOURDON.

VOYAGE
D'UNE PARISIENNE

DANS
L'HIMALAYA OCCIDENTAL

PAR
MME DE UJFALVY-BOURDON
Officier d'Académie.

OUVRAGE ILLUSTRÉ DE 64 GRAVURES SUR BOIS

PARIS
LIBRAIRIE HACHETTE ET CIE
79, BOULEVARD SAINT-GERMAIN, 79

1887

Droits de propriété et de traduction réservés

**TABU VE ÖRTMECE SÖZLERİN KÜLTÜRDİLİMSEL
ÖZELLİKLERİ
(TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE GAGAVUZ TÜRKÇESİ ÜZERİNE)
LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECTS OF TABOO AND
EUPHEMISMS (ON TURKISH AND GAGAUZ TURKIC)**

Aygül MİRZEYEVA

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, araştırma görevlisi,
Bakü-Azerbaycan,
mirzeli89@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-3097>

Abstract

The vocabulary of the language preserves the mentality of the people. By examining the elements that make up the vocabulary, we can observe the mutual interaction of language and culture. Taboo and euphemisms have an important place among these items. Taboos and euphemisms in a language are language elements that morally reflect the culture, worldview and social consciousness of the people. In various cultures, there are rude, fearful or even embarrassing expressions to say, which are considered taboo. More beautiful and appropriate words expressing the same meaning are euphemisms.

In our study, we will touch on taboo and euphemisms in Turkish and Gagauz Turkic. In Turkish culture, the use of some words related to religion, illness, death and sexuality has been accepted as taboo. Some of these are: “engelli” instead of the taboo word "sakat"; instead of “hasta olmak”, "şifayı kapmak"; “üç harfliler” instead of “cin” euphemisms are used. Gagauz Turks put a taboo on the use of the word " canavar". Instead of "canavar", are used "wild", "bozkumi", "bozbey".

Keywords: Turkish, Gagauz Turkic, taboo, euphemism, language, culture.

Anahtar kelimeler: tabu, örtmece, dil, kültür, Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi

Dil onu konuşanların kültürü, tarihi, mitolojisi, dini ve diğer sosyal faktörlerle etkileşim içerisinde. Bu bakımdan dili halk kültüründen müstakil incelemek mümkün değildir. Dilin söz varlığı halkın düşünce yapısını muhafaza etmektedir. Söz varlığını oluşturan öğelerin incelenmesiyle dil ve kültürün karşılıklı etkileşimini gözlemleye bilmekteyiz. Bu öğeler içerisinde tabu ve örtmece sözler de önemli bir konuma sahiptir.

Tabu, Polonezce ta “işaretlemek” ve pu “olağanüstü” kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur ve “yasaklama” anlamı taşır. Örtmece teriminin karşılığı olan Yunanca ‘euphemismus’ kelimesi ise eu “iyi”, pheme “konuşma” anlamındadır ve “güzel kelimelerle konuşmak” demektir.

Bir dildeki tabu ve örtmeceler onu konuşan halkın kültürünü, dünya görüşünü ve toplum bilincini ahlaki açıdan yansıtan dil unsurlarıdır. Çeşitli kültürlerde söylenmesi kaba sayılan, korku içeren, hatta utanılacak ifadeler vardır ki, bu ifade ve sözcükler tabu olarak kabul edilmiştir. Utanç, korku ve üzüntü yaratabilecek sözcüklerin aynı anlamı ifade eden daha güzel ve uygun sözcükler ile değiştirilmesi örtmece sözlerin oluşumuna sebebiyet vermiştir.

Tabu ve örtmecelerin gelişmesindeki en önemli etken kişinin korunma ihtiyacıdır. İlkel toplumlarda insanların korkup çekindiği, algılayamadığı için ürktüğü varlık ve olaylardan uzak durma eğiliminin bir sonucu olarak tabular ortaya çıkmıştır. Tabu sözcükleri kullanmamak için toplum içinde yaranan ahlaki kuralların sonucu olarak ise örtmece sözcükler ortaya çıkmıştır.

Bazı olayların, dolayısıyla sözlerin tabu olarak görülmesi kültürden kültüre değişen bir olgudur. Böylelikle şu sıralamayı verebiliriz: toplum kültürü tabunun, tabu ise örtmecenin varlığını sağlamaktadır.

“Tabu olan kelimeleri doğuran sebepler dilin kendinde değil, o dille iletişim sağlayan toplulukta, yani insanlardadır. Yani tabu ve örtmeceler, insanların toplulukta sosyal, medeni ve tabiatla ilgili,

kalıplaşan inançlarının, geleneklerinin, prensiplerinin ve kurallarının dilde yer alan görü(nü)şleridir. Zaten bir kelimenin sosyal değerinin gelenekle ilgili bir mesele olduğu bilinen bir gerçektir. Bunu, aynı anlamdaki iki kelimeden biri tabu iken diğersinin olmamasından da anlamak mümkündür.” (1, 35)

Bir çok kültürde olduğu gibi, Türk kültüründe de din, hastalık, ölüm, cinsellik, inançlar ve s. ilgili bazı sözlerin kullanımı tabu olarak kabul edilmiştir. Çalışmamızda Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde bulunan tabu ve örtmece sözlere değineceğiz.

Örnek olarak Türkiye Türkçesinde “cin” sözcüğünün kullanımını belirte biliriz. Bu sözcüğün tabu olmasının sebebi başka bir aleme ait olan bu varlıkları insanoğlundan uzak tutmaktır. İnsanlar bu varlıkların kendisine musallat olmasından korkmaktadırlar. Bu sebepten “cin” yerine “*üç harfli*”, “*ismi lazım değil*”, “*iyi saatte olsunlar*” ve s. örtmece sözcükler kullanılmaktadır. “...kendisini anlatan isim anılmadığı sürece bahsi geçen mekandan uzak durmaktadır. Yani siz “cin” dediğinizde “cin”ler o ortamda hazır bulunurken “*üç harfli*” kelimesini kullandığınızda kendilerinden bahsedildiğini anlamadıkları için mevcut ortamdan uzak duracaklardır”. (3, 12)

Gagavuz Türkleri “*kurt*” sözcüğünün kullanılmasına tabu koymuşlar. Bunun yerine “*canavar*”, “*yabani*”, “*bozkumi*”, “*bozbey*” gibi sözcükler kullanılmaktadır. Gagavuzların inancına göre, “*kurt*” denildiğinde kurdu davet etmiş olursun. Onun gelmesinin ise ne gibi sonuçlar doğuracağı bilinmediği için, bu sözcüğü kullanmaktan çekinirler.

“1960’lı yıllara kadar Gagavuzların kurdun adına çok yaygın olarak yemin ettikleri bilinmektedir. “*Canavar ursun*” (=kurt saldırsın) yemini “*yalan söylüyorsam kurt beni cezalandırsın*” anlamına gelmekte ve bu yemin Allah adına yemin etmekten daha çok geçerlilik arz etmekteydi”. (7, 285) Kurt kultu Gagavuz Türklerinin inanç ve geleneğinde günümüzde de en güçlü şekilde yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinde de bu hayvanın adını söylememek için kullanılan bazı örtmeceli ifadeler vardır: *gök gözlü*, *dağdaki*, *dik kulak* ve s.

Bir inanca göre, Oğuzların eski Türkçe “börü” yerine “kurt” sözünü kullanmalarına da ‘börü’ adının tabu sayılması neden olmuştur.

Adem Aydemir “Divanü Lugati’t-Türk’te Örtmece Sözcükler Üzerine” başlıklı mekalesinde şöyle ifade etmekte: “Börü > Kurt üzerine yapılan karşılaştırmalı folklor ve etnografya araştırmaları, bu yırtıcı yaratığın Türkçe gerçek adı ‘börü/ böri’ olup Oğuzcadaki ‘kurt’ tabu sebebiyle meydana gelen ‘örtmece’ bir addır (İnan 1998-I: 626). Türk ailelerinde büyüklerin adlarını söylemek yasak ve tabudur. Böri, Gök Türk Menşe Efsanesi’nde ‘büyük ana’, Wu-Sun Efsanesi ile Cengiz Han’ın Menşe Efsanesi’nde ‘büyük ata’, Ergenekon Destanı ile Uygurların Göç Destanı’nda ise ‘kurtarıcı rehber’dir. Bu bakımdan Oğuzların ‘Börü’ye, solucan gibi basit bir sürüngenin adını vererek ‘Kurt’ demesi bir ululamadan ziyade bir tahfif olmalıdır”. (1, 115)

“Börü adı “tekinsiz” kabul edildiğinden, onun yerine kullanılan *kurt* kelimesi zaman içinde bu hayvan cinsinin adı olmuştur”. (6, 625)

Anlaşıldığı üzere, örtmeceler zaman geçtikçe tabu sayılarak, yerini daha yeni sözcüklere vermektedir. Tabu örtmeceyi doğurmakta, örtmece ise ihtiyaca dayalı olarak yaygınlaşmaktadır. Örtmece sözcüklerin de sürekli değişmesi, mevcut sözcüklere yeni anlamlar yüklediği için yeni kullanım şekli oluşturması söz varlığının yeni sözcüklerle zenginleşmesini temin etmektedir.

“Tabunun, sadece toplumda ifade edilmesi sonucu değil, kişinin tek başınayken tabu olan bir durumu düşünmesi sonucunda bile, kişiye zarar vereceğine inanılmaktadır. Bu da tabunun sadece dile değil, zihne bile etki ettiğini göstermektedir. Ne konuşmaya ne de düşünmeye izin veren bu yasaklar, “dildeki tabuları” oluşturmuştur. Yasaklanan tabuların ifadesinde ise dolaylı yoldan anlatımlar tercih edilmiştir. Her ne kadar tabu olsa da “ölüm” diye bir gerçekliğin var olması, bireylerin bu durumu ifade etmesini zorunlu kılmaktadır. Ancak söz konusu ifade de tabu engelini takıldığında “ölümü çağrıştıran sözcükler” tercih edilmiştir”. (9, 50)

Hem Gagavuz Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde ölümle ilgili örtmecelere daha sık raslanmaktadır. İnsanlar ölümle ilgili konuşurken psikolojik rahatsızlık duymaktadırlar. Bunun için bu

konular konuşulurken psikolojik bir rahatlama yaşamak amacıyla daha iyi hissettirecek sözcükler seçmektedirler. Ölümle ilgili inançlar, törenler, adetler Gagavuz kültürünün önemli bir parçasıdır. “İnsanın canı yüreğindedir. Buraya “can buca(ğ)ı” derler. Melek, insanın göğsüne basarak, yalın kılıçla canını alır. Ona bu yüzden “can alıcı” derler. Can, ağızdan çıkan sık bir nefestir. Melek, kimi zaman ölene gözükebilir. Ancak Allah tarafından sevilmiş olanlar ölür. Bir deftere Allah kimin kaç gün yaşayacağını yazar. Melek buna bakarak sırası gelenin canını alır”. (8, 51)

“Ölmek” yerine Gagavuzcada *canı uçmak, can vermek, geçinmek, göz kapamak, mezara bakmak, mezara çekmek* ve s.; Türkçede *dünyaya veda etmek, dünyaya gözlerini yummak, vefat etmek, vadesi tamam olmak, intikal etmek, Allahla buluşmak, eks (x) olmak* ve s. gibi ifadeler kullanılmaktadır.

Birinin ölüm haberi verilirken doğrudan “öldü” denmemesi için olayın vereceği acıyı hafifletmek adına uygun sözcükler, yani örtmeceler kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde: *ömrü vefa etmedi, eceli geldi, can verdi, gözlerini hayata yumdu, son nefesini verdi, rahmetlik oldu, sonsuzluğa intikal etdi, emaneti teslim etdi, yaşamını yitirdi* ve s. gibi ifadeler kullanılmaktadır. Gagavuz Türkçesinde aynı anlamı belirtmek için *canı gökleri uçtu, aramızdan ayrıldı, öbür dünnäyâ selam verdi, raya (cennet) gitti, saati/günü doldu, canını Allaa aldı* gibi ifadeler bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesinde insanların olumsuz manevi özelliklerini ve fiziksel kusurlarını kapatmak için örtmece sözcükler kullanılmaktadır. *Sakat, kör, topal, sağır, dilsiz, deli* ve diğer bu gibi sözcüklerin yerine *özürlü, engelli, hasta* sözcüklerinin kullanımı daha doğru bulunmaktadır. *Hasta* olmak yerine *şifayı kapmak, rahatsız olmak; cimri* yerine *eli sıkı, kıtmır, mal yemez; şişman* yerine *toplu, cüsseli; cahil* yerine *mürekkep yalamamış, mektep görmemiş, geveze* yerine *boşboğaz, sır tutmaz, çenesi kuvvetli, farfara; hamile* yerine *ağır ayaklı, anne adayı olmak, ayağı ağır, boylu, boğaz, çocuk beklemek, gebekalmak* gibi örtmeceler kullanılmaktadır. Gördüğümüz üzere, “hasta” sözcüğünün tabu ve ya örtmece olarak kullanılması yerine göre farklılık arz etmektedir.

“Türkçe *sakat* kelimesi yerine tercih edilen *özürlü* kullanımı zaman içinde *sakat* kelimesinden daha aşağılayıcı bir anlama gelmiştir. Bunun yerine yeni bir örtmece olan engelli kullanılmaya başlanmıştır” (4, 33).

Türk toplumunda *kocam*, *karım* sözcüklerini kullanmaktan utanan kadın kocası için *adam*, *bey*, *herif*; erkek karısı için *hatun*, *hanım*, *evdeki* ve s. gibi örtmece sözcükler kullanır.

Dilde bulunan tabu ve örtmeceler onu kullanan toplumun sınırlarını, dine, cinselliğe vb. pek çok konuya bakış açısını ortaya koyması sebebinden kültürbilimsel açıdan önem taşımaktadır. Toplum sınırlarının dışına çıkmak toplumsal hayatın dışına itilmek anlamına geliyor. Bu bakımdan dilde bulunan tabu ve örtmecelere önem vermek, kurallara uymak toplumun her bir ferdi için zorunlu sayılmaktadır. Tabu ve örtmece sözlerin incelenmesiyle kültürün, batıl inançların, tarihsel olayların insanlar üzerindeki etkilerini öğrenilebilir. Bu dil birimleri vasıtasıyla o toplumda nelerin yasaklandığı, bireylerin neden kaçınmak zorunda kaldığı ve en önemlisi bunların sebeplerinin neler olduğu tespit edilebilmektedir.

Çalışmamızı sürdürdükçe görgü, nezaket kurallarını, toplum kültürünü tabu ve örtmece sözcükler üzerinden öğrenme olanağı elde edeceğiz.

KAYNAKÇA

1. AYDEMİR Adem. Divanü Lûgati't-Türk'te Örtmece Sözcükler Üzerine. International Journal of Language Academy. Volume 1/1 Winter 2013 p. 107/120
2. Arslan-Erol, H. (2002). Tabu (taboo) ve kelimelerin anlam alanlarına etkisi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 2002, 35-56
3. Çelik Cengiz (2011). Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Kelimeler. Yüksek Lisans Tezi
4. DEMİRCİ Kerim (2008). “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”, Millî Folklor, Sayı: 77, 21-35, Ankara

5. HÜNERLİ Bülent, ARNAUT Tudora. Gagauzlarda ölüm ile ilgili örtmeceler.
6. İnan, Abdülkadir (1987). Börü = Kurt Ve Yok = Hayır Kelimeleri Üzerine Makaleler ve İncelemeler. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
7. IUSIUMBELİ İrina (2008). Gagauz Yeri'nde kadın. Doktora Tezi. Ankara, seh 285
8. Manov Atanas (2001). Gagauzlar. (Hıristıyan Türkler) Bulgarcadan çeviren: M.Türker Acaroğlu
9. ŞENTÜRK Şule (2019). Derleme sözlüğü'ndeki örtmeceler üzerine. Yüksek Lisans tezi, Manisa

PLATO'NUN FELSEFİ TOPLANTILARINDA DEVLET DÜŞÜNCESİ

STATE THOUGHT IN PLATO'S PHILOSOPHICAL MEETINGS

Teymurova Aytən Şahin qızı
ADPU-nun Şamaxı filialı

aynteymurova94@gmail.com

ORCID ID: [/0000-0002-5301-2545](https://orcid.org/0000-0002-5301-2545)

Özet

Platon, devlet ve toplum konularını ele alan "Devlet" kitabını MÖ 360'ta yazdı. Bu kitap diyalog şeklinde yazılmış 10 bölümden oluşmaktadır. Bu diyalogdaki katılımcılardan biri de Sokrates'tir. Platon burada demokratik bir devlete karşıydı ve kralı yalnızca ideal bir devlet kurmaya çalışan bir filozof olarak gördü.

Platon Devlet'te insanların aynı topraktan geldiğini ve kardeş olduklarını söyler. Ancak insanı yaratan Allah'ın onları farklı yarattığını vurgular. Böylece bazılarının mayasına altın, bazılarının mayasına gümüş, bazılarının da demir ve tunç katılmıştır. Böylece Platon insanları üç sınıfa ayırmıştır:

1) Üst sınıf. Bu sınıftan insanların ruhunda akıl hakimdir. Hakkı ve adaleti savunan zeki insanlar, devleti yönetmesi gereken filozoflardır.

2) Muhafız katmanı. Bu sınıfın insanların ruhunda, duygusal (duygusal) durum hakimdir. Cesaretleri ve yiğitlikleri ile öne çıkan, orduda hizmet etmesi ve devletin iç ve dış güvenliğinden sorumlu olması gereken kişilerdir.

3) Diğer vatandaşlardan oluşan bir sınıf. Buna zanaatkarlar, tüccarlar ve köylüler dahildir. Bu sınıfa mensup kişilere de dünyaya ait olanlar denir. Çünkü bu tür insanlar maddi dünyanın tadını çıkarma eğilimindedir. Bu gruptan insanlar fiziksel emekle meşgul olmalı ve devletin gerekli ihtiyaçlarını karşılamalıdır.

Platon, insanda ruhun üç mertebesinin de görülmesine rağmen, bu üç mertebeden birinin her insanda giderek daha fazla kendini gösterdiğini belirtmiştir. Bu düzeyler, halklar kadar halkları da farklılaştırır. Örneğin, Yunanlılar ruh düzeyine hakimdi. Bu nedenle, bu insanlar bilimde daha fazlasını başardılar. Trakyalılara ruhun duygulanımsal kısmı egemendi. Bu nedenle, bu millet cesareti ve yiğitliği ile ayırt edilir. Fenikeliler şehvetli bir ruha sahip oldukları için açgözlü ve ticarete başarılıydılar.

Platon burada, "İdeal devlet ne olmalıdır?" diye sorar. soruya cevap vermeye çalıştı. Herkesi işini yapmak için ideal bir durumda arıyor. Platon insanları aynı topraktan, aynı mayadan farklı yaratıldığınıza ikna etmeye çalıştı. İnsanları sınıflara ayırdı: üst sınıf, bekçi sınıfı, üretken sınıf.

Anahtar Sözcükler: Platon, felsefi görüşler, devlet ve felsefe, ideal devlet, insan, sınıf.

Summary

Plato wrote the book "The State" in 360 BC, which deals with issues of state and society. This book consists of 10 chapters, written in the form of a dialogue. One of the participants in this dialogue is Socrates. Here Plato was against a democratic state, and saw the king only as a philosopher, trying to build an ideal state.

In The State, Plato says that people come from the same land and are brothers and sisters. However, he emphasizes that God, who created humans, created them differently. Thus, gold was added to the yeast of some, silver to some, and iron and bronze to others. Thus, Plato divided people into three classes:

1) The upper class. In the spirit of people from this class, the mind dominates. The intelligent people who stand for truth and justice are the philosophers who should run the state.

2) The layer of guards. In the spirit of the people of this class, the affective (emotional) state prevails. They are people who are distinguished by their courage and bravery, they must serve in the army and be responsible for the internal and external security of the state.

3) A class of other citizens. This includes artisans, merchants and peasants. People belonging to this class are also called those who belong to the world. Because such people tend to enjoy the material world. People from this group must be engaged in physical labor and provide for the necessary needs of the state.

Plato stated that although all three levels of the soul are observed in human beings, one of these three levels manifests itself more and more in every human being. These levels differentiate peoples as well as peoples. For example, the Greeks were dominated by the spirit level. Therefore, these people have achieved more in science. The Thracians were dominated by the affective part of the soul. Therefore, this nation is distinguished by its courage and bravery. Because the Phoenicians were dominated by the lustful spirit, they were greedy and successful in trade.

Plato here asks, "What should be the ideal state?" tried to answer the question. He is looking for everyone in an ideal state to do their job. Plato tried to convince people that you were created differently from the same soil, the same yeast. He divided people into classes: the upper class, the guard class, the productive class.

Keywords: Plato, philosophical views, state and philosophy, ideal state, man, class.

Klasik Yunan felsefesinin temsilcilerinden biri Platon'du. Platon'un hayatındaki iki olay onu felsefeye yöneltti: 1) Peloponez Savaşı; 2) Sokrates'in idamı. Atina ve Sparta arasındaki Peloponez Savaşı'nın ağır sonuçları, savaş boyunca demagojik yöneticilerin egemenliği ve nihayetinde Sokrates tarafından demokrasinin kınanması, Platon'u Atina'nın siyasi yaşamında büyük bir hata yaptığına inandırdı. Platon'u filozof yapan sebep, devlete ve topluma duyduğu ilgiydi. Döneminin bütün devlet yapılarına baktığında hiçbiri onu tatmin etmemiştir. Bu nedenle felsefe yoluyla ideal bir devlet yapısı oluşturmak istemiştir. Platon'un felsefesini anlayabilmemiz için öncelikle onun bir siyaset filozofu olduğunu hatırlamalıyız.

Platon birkaç felsefi eserin yazarıdır. Eserleri Bizans Aristophanes tarafından bir üçleme şeklinde yayınlandı. Üçlemenin ilk bölümü "Devlet", "Timeus", "Critias", ikinci bölüm - "Yasalar", "Minos", "Hukuk Sonrası" ve üçüncü bölüm - "Criton", "Fedon", "Edebiyat". Eserlerinin çoğu diyalog şeklinde yazılmıştır. Öğretmeni Sokrates, eserlerini diyalog şeklinde yazması için onu etkilemiştir. Çünkü Sokrates öğrencilerine diyalog ve konuşma yoluyla öğretmiştir. Burada her iki taraf da aktif olarak yer alıyor, öğrencilerin düşünceleri gelişiyor, düşünüyorlar, belli bir sonuca varıyorlar. Yüzyıllar önce Sokrates tarafından yaratılan öğretim yöntemi, günümüzün yeni öğretim yöntemi olan etkileşimli öğrenmeye de yansımıştır.

Platon, devlet ve toplum konularını ele alan "Devlet" kitabını MÖ 360'ta yazdı. Bu kitap diyalog şeklinde yazılmış 10 bölümden oluşmaktadır. Bu diyalogdaki katılımcılardan biri de Sokrates'tir. Platon burada demokratik bir devlete karşı olduğunu ve kralın sadece bir filozof olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu kitapta ideal bir devlet kurmaya çalıştı.

Platon Devlet'te insanların aynı topraktan geldiğini ve kardeş olduklarını söyler. Ancak insanı yaratan Allah'ın onları farklı yarattığını vurgular. Böylece bazılarının mayasına altın, bazılarının mayasına gümüş, bazılarının da demir ve tunç katılmıştır. Böylece Platon insanları üç sınıfa ayırmıştır:

1) Üst sınıf. Bu sınıftan insanların ruhunda akıl hakimdir. Akılları aracılığıyla, maneviyatlarındaki diğer duyguları aşarlar ve hakikat ve adaletin savunucuları olarak hareket ederler. Böyle bir zihne sahip insanlar, devleti yönetmesi gereken filozoflardır.

2) Muhafız katmanı. Bu sınıfın insanların ruhunda, duygusal (duygusal) durum hakimdir. Cesaretleri ve cesaretleri ile ayırt edilirler. Bu sınıftan insanlar orduda hizmet etmeli ve devletin iç ve dış güvenliğinden sorumlu olmalıdır.

3) Diğer vatandaşlardan oluşan bir sınıf. Buna zanaatkarlar, tüccarlar ve köylüler dahildir. Bu sınıfa mensup kişilere de dünyaya ait olanlar denir. Çünkü bu tür insanlar maddi dünyanın tadını çıkarma

eğilimindedir. Bu gruptan insanlar fiziksel emekle meşgul olmalı ve devletin gerekli ihtiyaçlarını karşılamalıdır.

Platon, insanda ruhun üç mertebesinin de görülmesine rağmen, bu üç mertebeden birinin her insanda giderek daha fazla kendini gösterdiğini belirtmiştir. Bu düzeyler, halklar kadar halkları da farklılaştırır. Örneğin, Yunanlılar ruh düzeyine hakimdi. Bu nedenle, bu insanlar bilimde daha fazlasını başardılar. Trakyalılara ruhun duygulanımsal kısmı egemendi. Bu nedenle, bu millet cesareti ve yiğitliği ile ayırt edilir. Fenikeliler şehvetli bir ruha sahip oldukları için açgözlü ve ticarete başarılıydılar.

Platon Devlet adlı kitabında bir dizi devlet yapısını tanımladı. Aşağıdaki gibi verilebilirler:

- Aristokrasi - azınlığın en iyi vatandaşlarının adil yönetimi;
- Timokrasi - bir azınlığın asker ve diğer değerli insanların adaletsiz yönetimi;
- Oligarşi - azınlığın adaletsiz yönetimi;
- Demokrasi – çoğunluğun hem adil hem de adaletsiz yönetimi;
- Tiranlık - bir kişinin adaletsiz yönetimi.

Devlet'te Platon demokratik devlet sistemine karşı çıktı. Demokrasinin doğru kararlar vermediğini vurguladı, çünkü bu sistem Atina demokrasisi Sokrates'i ölüme mahkum etti. Demokratik bir devlette, herkes liderleri seçmek için oy kullanabilir. Ancak, herkes yönetimi anlamayabilir ve yanlış kararlar verebilir. Örneğin demokratik sistem Adolf Hitler gibi bir diktatör üretti ve insanlığın en büyük felaketlerinden birine neden oldu.

Bu nedenle Platon demokrasiye karşıydı, aristokrasi devlet sistemini savundu ve Sparta devletini örnek aldı. İdeal devlet filozoflar tarafından yönetilmelidir. Bu filozoflar en zeki muhafızlar arasındadır. Filozoflara en yüksek eğitim verilir ve 35 yaşında devleti yönetmeye başlarlar. 15 yıldır iktidardalar. Burada demokrasinin aksine yönetici çevreler halk tarafından değil, felsefi krallar tarafından seçilir. Çünkü

ülke için hangisinin daha iyi ve daha uygun olduğunu seçme gücüne ve zekasına sahipler. Bir kişinin tarım veya diğer zanaatlarda becerileri varsa, hayatının geri kalanında bu işle meşgul olmalıdır. Örneğin, bir çiftçinin savaşıma yeteneği olamaz.

Platon'un Devletinde, Sokrates'in imgesi aracılığıyla "Adalet Nedir?" soruya cevap vermeye çalıştı. Platon'a göre ideal bir devletin en doğru göstergesi, herkesin kendi yaratılışına uygun olanı yapması ve başkalarının işine karışmamasıdır.

Platon'a göre insanlara kardeş oldukları, ancak Tanrı'nın onları eşit olarak yaratmadığı öğretilmelidir. İnsanlar sınavla iktidara seçilmelidir, ideal bir devlette iktidar miras alınmaz. Jimnastik sağlık için gereklidir, hastaların tedavisi kabul edilemez. Böylece tıp gereksiz bir alan haline geldi. Özellikle dövüşçüler daha sık jimnastik yapmak zorunda kaldılar. Güvenlik sınıfında kişisel mülkiyet veya aile kavramı yoktu. Geçimleri için gerekli mülk ve yiyecek sağlandı ve köylüler onlara maddi destek sağladı. Özel mülkiyet kavramının olmaması nedeniyle, güvenlik sınıfı, dünyevi zevkleri ve şehvetleri ortadan kaldıran sömürüye çekilmedi. Aile kavramı yoktu. Gardiyanlar evlenmeyi düşünmediler. Mükemmel erkekleri, kadınları ve erkekleri bir araya getirdiler ve mükemmel çocuklar ürettiler. Böylece daha faydalı bir toplum büyüyordu. Bu çocukların babasının kim olduğu bilinmediği için tüm çocuklara kendi çocuklarıymış gibi davrandılar. Bu durumda, yeni doğanlar zayıflarsa yok edildi, sadece güçlü çocuklar korundu. Sağlıklı bir devlet için sağlıklı bir nesile ihtiyaç vardı. Kadınların 20-40, erkeklerin ise 25-55 yaşları arasında çocuk sahibi olmalarına izin verilmektedir. Bu yaştan önce doğan ve yaş sınırından önce doğan çocuklar imha edilir. Gardiyanların çocukları özel şahıslar tarafından büyütülür, bu ideal devlette kadınlara da söz hakkı verilirdi. Elbette bu kadınların zihinsel seviyelerinin de yüksek olması gerekiyordu.

Platon'un Devlet'inin 7. Bölümünde bir "mağara benzetmesi" verilir. Burada bir grup insan çocukluktan beri karanlık bir mağarada hapsedilmiştir. Burada kolları, bacakları ve boyunları zincirlenmiş olarak yaşıyorlar. Önlerindeki duvardan başka bir yer görmezler. Arka duvarın yanındaki ahşabın ışığı ile bazı oyuncak bebeklerin gölgesi ön

duvara yansıyor ve oradan geçen insanların sesleri kulaklarına yansıyor. Mağaradaki insanlar bu gölgelerin gerçek olduğunu ve seslerin onlardan geldiğini zannederler. Tüm yaşamları boyunca yalnızca bu gölgeleri görmüş olan insanlar, bunların yanlış olabileceğinden şüphe duymazlar. Bir süre sonra mağaradaki insanlardan biri zincirlerden kurtulur ve mağaranın etrafında yürümeye başlar. Gördüğü gölgelerin gerçeğin değil, duvarın arkasındaki oyuncak bebeklerin gölgeleri olduğunu fark eder. Sonra güneşi ve etrafındaki dünyayı tanımaya başlar. Burada Platon mağara ile toplumu ve değişimi göstermeye çalışmıştır. Mahkûm ile topluluktaki herhangi bir bireyi gösterir. Zincir, toplumun yasalarını, insanları sınıra götüren gelenekleri anlatır. Gölge, daha önce toplum tarafından kabul edilen ve artık kimse tarafından sorgulanmayan "gerçekleri" temsil eder. Mağaranın dışındaki dünyayı ve fikirlerin dünyasını ifade eder. Güneşi en iyi fikir olarak görüyor. Platon mağaradaki tutsakları dünyada sürü psikolojisi ile yaşayan, kendini sınırlayan, bağımsızlığa talip olmayan, dünyayı sorgulamayan, etrafındaki dünyayı anlamayan insanlar olarak tanımlar. Mağaradan çıkan kişi gördüklerini mağaradaki insanlara anlatsa bile onları ikna etmesi zor olacaktır. İnsanların alışkanlıklarından vazgeçmeleri çok zor olduğu için gerçeklerle yüzleşmek cesaret ister. Bu tür insanlar zincirlerden kurtulsalar bile hareket etmekte ve gün yüzüne çıkmakta zorlanacaklar, eski yaşam biçimlerine ve zincirlerine dönmek isteyeceklerdir. Mağaradan çıkan bir kişi bu gölgelerin nedenini, bebeğin duvardaki bir yansımadan başka bir şey olmadığını açıklasa bile mağaradakiler buna inanmayacak, hatta ona deli diyeceklerdi.

Mağara metaforu bize toplumun akıllı, düşünceli insanlara ihtiyacı olduğunu söyler. Düşünürler ve araştırmacılar, insanların toplum için ne kadar önemli olduğunu, çoğu insanın sormaya korktuğu ve cevap aramaya korktuğu sorular sorarak açıklamaya çalışırlar. Platon'a göre bir filozof zincirleri kırabilir, yani kanunu kırabilir. Platon burada hocası Sokrates'e atıfta bulunuyordu. Sokrates mağaradan çıkan bir adam görüntüsünde görülür ve mağaranın dışındaki hayatını konuşmak için mağaraya gelmiş yani Atinalıları düşünmeye davet etmiştir. Atinalılar onu ölüme mahkum ettiler.

Platon, daha önce de belirttiğimiz gibi bir siyaset filozofudur. Devlet ve sosyal meseleler hakkındaki görüşlerini Devlet'te görüyor. "İdeal devlet ne olmalıdır?" diye sordu. soruya cevap vermeye çalıştı. Platon'un adaleti ile bugün anladığımız adalet kavramı örtüşmemektedir. Devlette herkesin sadece işini yapması gerçeğinde adalet kavramını arar. Adalet dediğimizde ırk, din, cinsiyet gözetmeksizin her sanatın herkese eşit derecede açık olduğundan bahsediyor ve herkese söz hakkının verilmesini önemsiyoruz.

Platon insanları aynı topraktan, aynı mayadan farklı yaratıldığını inandırmaya çalıştı. İnsanları sınıflara ayırdı: üst sınıf, bekçi sınıfı, üretken sınıf. Bu katmanları bir bütün olarak gördü. Devlete bir bütün olarak hizmet etmek zorundaydılar. İnsan aklı nasıl işini yapmaya cesaret edemiyorsa, bu tabakaların da işlerini yapmaları gerektiğini göstermeye çalışmıştır. İnsanlara bir toplum, bir devlet olarak baktı. Platon, insana bir kişi olarak, toplumun bir üyesi olarak değer vermemiştir.

BİBLİYOGRAFYA

1. İsmail Tunalı. Fəlsəfə. Çevirən: Elmira Zamanova. Bakı, "Araz" nəşriyyatı, 2004. 165 səh.
2. Macit Gökberk. Felsefe tarihi. Remzi Kitabevi A.Ş. Etiler-İstanbul. 2012. 435 səh.
3. Nizami Elyanar. Poetik fəlsəfə. BAKI, "Elm və təhsil", 2012, 372 səh.
4. Platon (Əflatun). Dövlət. Sumqayıt, "Bilik" nəşriyyatı, 2014, 432 səh.

**GAGAUZ YAZININDA TEŞHİS VE İNTAK SANATININ
GÖRÜNÜM AÇISI**
**ASPECT OF DIAGNOSİS AND ART OF INTACT İN GAGAUZ
LİTERATURE**

Leyla DİLEK

*Kurtalan İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, Gözpinar Ortaokulu, Kurtalan, Siirt,
Türkiye*

ORCID ID: 0000-0003-3083-2214

ÖZET

Çalışmada Gagauz yazınındaki görüğü evrenini kuşatan sanatsal perspektifin his ve imge aracılığıyla, var olan gerçekliği estetik açıdan harmanlayıp onu yeniden yaratma işlemi işe koşulmuştur. Bu işlem, retorik öğretinin birer dışa vurumu olan estetik yönün parçalarüstü birimler (vurgu, ezgi, ton vb.) yardımıyla edebi oluşumun yüzey yapıya taşınmasına imkân sunmuştur. Söylemin özgün yapıya dönüşümü, yazın olgusunun realist düzlemdeki gizil ifade biçimlerini açığa çıkarmıştır. Derin yapıdaki duygu dağarcığını ileten mecazlı ifade, anlambilim mekanizmasını belirgin kılmıştır. Böylece görüngeler arasındaki benzeşime dayanan ve birbirinin yerine geçebilen eğretilmeli üslubun anlam sığıası estetik yüzeye taşınmıştır. Doğa görüngülerini kişileştirmeye dayalı sözceler teşhis sanatını, insan dışındaki varlıkların insana özgü değerler kazanarak ifadeye aktif katılımını işaretlemesi yani, konuşma yetisiyle donatılması intak sanatını vurgulamıştır.

İnsanî bir eylem olan yazın sanatı, yaşamsal ve olgusal birimlerle etkileşim hâlinde olduğundan, teşhis sanatının konuşlandığı anlam alanını geniş bir düşünsel potansiyele taşımaktadır. Kusursuz bir denge ve hiyerarşik düzenle yaratılan sanatsal yapı, sanatçının tinsel dünyasındaki dürtü ve düşleri aktive ederek onları estetik bir hazza dönüştürmektedir. Bu nedenle sanatçı, anlık değişen ve gelişen dış dünya ile uyum içerisinde olmanın yanı sıra, bu dünyayı yorum gücüyle anlamlandırma ve içselleştirme çabasında olmaktadır. Sınırsız düzeydeki görüş açılarının odak noktalarını yakalayabilen sanatçı,

sahip olduğu yaşam periyodunu estetik imgeler vasıtasıyla özgün bir üslupla dile getirmektedir.

Gagauz Türkçesine ait taranan metinlerde teşhis, intak ve istiare öğelerinin yakınsak bir anlam çizgisinde yer aldığı görülmüştür. Tespit edilen bu öğeler metin bağlamında ele alınmış, semantik düzlemde analiz edilerek yorum gücüyle anlamlandırılmıştır. Yoğun bir coşkunun ve heyecanın yansıması olan bu yapılar, Gagauz Türkçesinin zengin bir estetik donanıma sahip olduğunu göstermiştir. Çalışmada her intak'ta teşhisin olduğu; ancak her teşhiste intak'ın olmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gagauz yazını, teşhis, intak, estetik, anlam.

Abstract

In this study, the artistic perspective surrounding the phenomenal universe in Gagauz literature, blending the existing reality aesthetically and recreating it through feeling and image has been put to work. This process enabled the literary formation to be transferred to the surface structure with the help of suprafragmental units (emphasis, melody, tone, etc.) of the aesthetic aspect, which is an expression of rhetorical teaching. The transformation of the discourse into the original structure has revealed the latent forms of expression of the literary phenomenon on the realist plane. The figurative expression conveying the deep structure of emotion has made the semantic mechanism clear. Thus, the semantic capacity of the metaphorical style, which is based on the analogy between perspectives and is interchangeable, has been brought to the aesthetic surface. The utterances based on personification of nature phenomena emphasized the art of diagnosis, the art of intaking, in other words, equipping them with the ability to speak, marking the active participation of non-human beings in the expression by gaining human-specific values.

Since the art of literature, which is a human action, interacts with life and factual units, it carries the meaning field in which the art of diagnosis is deployed to a wide intellectual potential. The artistic structure, created with a perfect balance and hierarchical order,

activates the impulses and dreams in the spiritual world of the artist and transforms them into aesthetic pleasure. For this reason, the artist, in addition to being in harmony with the instantly changing and developing external world, tries to make sense of and internalize this world with the power of interpretation. The artist, who can capture the focal points of unlimited viewpoints, expresses his life period in a unique style through aesthetic images.

In the scanned texts of Gagauz Turkish, it was seen that the elements of diagnosis, integrity and metaphor take place in a convergent meaning line. These identified elements were handled in the context of the text, analyzed on a semantic level and interpreted with the power of interpretation. These structures, which are the reflection of intense enthusiasm and excitement, showed that Gagauz Turkish has a rich aesthetic equipment. In the study, there was a diagnosis in each intact; however, it was concluded that intact is not present in all diagnoses.

Keywords: Gagauz literature, diagnosis, intact, aesthetics, meaning.

GİRİŞ

Temel işlevi, insanda estetik ve beğeni oluşturmak olan yazın sanatı, dil ile yapılan güzel sanatın birer ifadesidir. Manzum ya da mensur düzlemde yansıyan bu sanatsal desen; duygu, düşünce ve hayallerin fonetik göstergesidir.

Yazın, toplumun yarattığı dili kendi aracı olarak kullanan toplumsal bir kurum olmasının yanı sıra, yaşamın temsilidir (Karadağ, 2000: 15). Okurla şairin eserin anlamlandırılması bağlamında aynı yaşantıda birleşmesi (Kolcu, 2015: 110), yazınsal iletinin anlam ve yaşam ufkunu genişletir. Sanat ise insanın kendisine karşı yarattığı ikinci bir doğadır; her şeyden önce insanın var olan bir karşı çıkışıdır. İnsanın gerçekliği aşması veya kendine özgü başka bir gerçeklik yaratmasıdır. Düşle gerçek arasında kurulan bir köprü olarak sanatsal etkinlik, ussal ile usdışı, düşlem ile gerçek, imgeler ile nesnelere arasında bağ kurma eylemidir (Bozkurt, 2000: 9). İşte sanatsal eylemlerin ürünü olan teşhis ve intak, yazın dünyasının birer estetik görünümüdür. İnsana ait niteliklerin başka varlıklara yüklenmesiyle gerçekleştirilen mecazlı

söylem teşhis sanatını, insan dışındaki varlıkların konuşurulması ise intak sanatını görünür kılar. Konuşurulan varlıklar kişileştirildikleri için her intak sanatında teşhis sanatı da vardır; fakat her teşhiste intak sanatı olmayabilir. Çünkü konuşurma, kişileştirmeden sonra gelir. Varlık önce kişileştirilir, gerekli görülürse konuşurur.

BULGULAR

Taranan Gagauz yazınına ait metinlerde teşhis ve intak sanatının görünüm açısının yüklendiği işlevlerin anlamsal analizi şu şekilde yansımıştır:

1.

Çayırda,

bayırda

bir konuş.

Orada

hayvannar

toplanmış.

Yukardan

çok kuşlar

konmuşlar.

Göllerdän

balıklar

gelmişlär.

Sade geç kalmış

genç

bir engeç.

Çatallı

bacacı

sarılı.

Zavalı!

İleri alatlêêr,

topallêêr.

O geeri dooru

neçin geler?

(Zanet, 1998: 236)

Şiirde, insan dışındaki varlıkların (balık, yengeç) kendi aralarında düzenlemiş oldukları eğlenceye katılmaları konu edilmiştir. Eğlence ya da toplantı organize etme, insana ait bir niteliği belirttiğinden, şiirin bütünsel yapısında teşhis sanatı öne çıkarılmıştır. Ayrıca, “balıkların göllerden çıkıp gelmesi”, “yengecin toplantıya geç kalması” gibi eylemlerin insan davranışlarını işaretleyerek, kişileştirme sanatına gönderimde bulunduğu tespit edilmiştir.

2.

Gölgännän güneş girdilär yarışa:

Avşamadan kimnär kalacêktır aşaa.

Dindi ikisi dä – Batı kazandı.

Gölgäm da, güneş tä uykuya yollandı.

(Zanet, 1998: 86)

Dörtlükte belirtildiği üzere, “gölge ve güneşin yarışa girdiği”, “batının yarışı kazandığı”, “yarışı kaybedenlerin (gölge ve güneş) ise uykuya yollandığı” dile getirilmiş ve insana ait özellikler teşhis sanatı aracılığıyla ifade edilmiştir.

3.

Geçti kurşunnar yukardan.

Diri kaldı bu insan.

Salt titredi bir fidan

Acıdan...

(Zanet, 1998:79)

Dörtlükte “fidanın acıdan titremesi” teşhis sanatını vurgulamıştır.

4.

Bendän uzak oldun bu avşamda.

Kaldık – gecä hem bän tek başına.

Bän titirerim bu yalnızlıktan.

Gecä şaşêr senin adımına.

(Zanet, 1998: 61)

Anlatıma güç ve âhenk katan söz sanatlarından biri olan teşhis sanatının, söz konusu şiirde ifadeye anlamsal derinlik ve estetiksel bir dizayn yüklediği görülmüştür. Şiirde insana dair nitelikler olan “tek başına kalma” ve “şaşıрма” geceye aktarılarak kişileştirme yapılmıştır.

5.

Zavalı toprak baarêr,

Düüler bitki sancılarda.

Teni onun titsi çatlêr

Zihirlerdän, demirlerdän.

Aklısında: serin sular,

Otlar yuurêr suratını...

Ama:

Tozlar, kumnar hem çolluklar

Derin sürer suratını.

(Zanet, 1998: 11)

Şiirde “zavallı toprağın bağırdığı”, “son sancılarda kıvrandığı”, “teninin çatladığı”, “düşüncelere daldığı” konu edilmektedir. Dile getirilen bu niteliklerin, bütünüyle insana ait özellikler olduğu görülmekte ve kişileştirme sanatını işaretlemektedir.

6.

-Neçin, daa, saalenêrsın
Yaamursuz hem lüzgersiz,
Erä yatmış dallarsız?
-Neçin bän sallanmayım,
Açan geçer zamanım!
Gün küçüler gecä büüyêr,
Yapraklımı siirelttirer.
Lüzgär yapraa buruşturêr,
Çalar kuşlarımı kuuêr;
Lüzgär eseer bu tarafta –
Kış yakında, yaz uzakta.
Neçin sä iilmeyecäm,
Açan kuşsuz kalacam!
Uçêrlar açlın üstündä,
Sürüylän geçêrlär göktä,
Fikirlerimnän birerdä
Hem kismetimnän orada.

(Karagançu, 2015: 91)

Şiirde cansız bir varlık olan “orman”ın konuşması intak sanatını işaretlemektedir. Orman, kendisine yöneltilen soruya karşılık vererek insana ait bir özellik olan konuşma eylemini gerçekleştirmektedir. Konuşturulan varlık (orman) kişileştirildiği için kullanılan her intakta teşhis sanatının olduğu; ancak yapılan her teşhiste

intak sanatının olmadığı vurgulanmaktadır. Şairin ormana, bir insanmış gibi sorular sorması da teşhis sanatını görünür kılmaktadır.

7.

Sıçan kediyi karşılamış
Da ondan hiç korkmamış,
Tutup bıyından dartmış
Hem kuyruunu koparmış

Hey, pıtı kadar, sıçan,
İyir seni kutuban.
Neçin sän pek kahraman?
-E – e, kutuban o – oyuncak,
Bän sa halizdän sıçan!

(Baboglu, 2003: 146)

Bir sıçan yavrusunun korkmadan, bir kediye kafa tutması, kedinin bıyığını çekip kuyruğunu koparması dile getirilmiştir. Sıçanın sergilemiş olduğu cesur yaklaşımın nedeni, kendisine sorulmuş ve o da , bu soruya yanıt vermiştir. Kedinin aslında bir oyuncak olduğu, sıçan tarafından ifade edilmiştir. Şiirde insana özgü bir yetenek olan “konuşma” yetisi kullanıldığı için intak sanatı yapılmıştır.

8.

İlk sefer gürüldedi
Bu ilkyazın, ilkyazın
Da yaamur açık dedi:
<<Alın, bereket – sizin>>!

Suvazladı otları,

Çiçää getirdi balı,
Ekinniini kırların
Altınnadı sırmalı.

Gürültü dedi gerçek:
<<Umutlanınız, elbet,
Hepsinä verilecek
Saalık, kısmet, bereket>>.

(Kuroglu, 2011: 47)

Şiirde konuşturulan varlıklar “yağmur” ve “gürültü” dür. Bu kavramlara insana ait özellik olan konuşma yeteneği verilerek intak sanatı gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla konuşma eylemi, yağmur ve gürültüye aktarılarak kişileştirme yapılmıştır.

9.

Sivri sinek uçardı havada –
Bir, durgunup, koydu soruş sinää:
-Sölä, sinek, gördün mü dolayda
Çiçeciklärlän bir gercik başça?

-Başça için işitmedim bän hiç, -
Cuvap verer sinek bu soruşa, -
Tä, neredä gübür var – bän bilgiç,
Üklü gübürlän, bak, herbir köşä!

Uçêr sivri sinek gübürlerä,
Da yolca urulêr bir arıya:

-Annat, arı, yolu o erlerä,
Üklü gübürlän ani dolayda!

-Gübür mü? – deer arı, - Hiç bir zaman
Urulmadım bırda gübürlärä!
Bu dolayda yaşêırım bän çoktan,
Büüyerlär bu erdä salt çiçeklär!

(Bujilova, 2019: 224)

Şiirde “sivri sinek”, “sinek” ve “arı” konuşurulan varlıklardır. İnsanın konuşma özelliği bu varlıklara aktarılarak varlıklar kişileştirilmiştir. Soru – cevap yöntemiyle bu varlıkların diyalogta bulunması insana dair bir niteliği yansıtmış ve intak sanatını görünür kılmıştır.

10.

Dışarda ansızdan ölä suuk oldu, ani köpecik salmak erinä başladı mizlemää. Çorbacıların canı acıdı köpecää, da hemen aldılar onu içeri. Açan köpecik geldi kendinä, yısınıp, başladı kaçınmaa hem sesli salmaa.

İnsannar bıktılar onun salmasına da kooladılar köpecii dışarı.

Oturêr köpecik yataan yanında da düşünêr:

-Fasıl benim çorbacılarım. Yapmayarak işimi onnar yalpak, severlär beni, ama inaçlı izmet için cezalêrlar.

(Bujilova, 2020: 346 – 347)

Metinde “köpek”, insan gibi “düşünmekte”, “kendi kendine konuşup yaşanan olayı anlamaya çalışmakta”dır. Köpek, düşünme özelliği ve akıl yürütme ile kişileştirilmekte, insan gibi konuşulmaktadır. Burada teşhis ve intak sanatının birlikte kullanıldığı görülmektedir.

11.

Türlü surat gördün yaşamanda,
Kim durmadı senin salt karşında,
Çirkin, gözâl yalpak hem üfkeli,
Kim pek yanık hem kim pek sevgili.
Kimdâ yaşlar tolu gibi aktı,
Saklı onnar sade sana baktı.
Seftâ kimâ geldi sevda saadı,
Karşında senin o boyandı.
Gördün yırtık, çıplak, kıvrak, giimni,
Gördün yorgun hem kim da pek kirli,
Ondan ona sän laf gezdirmedin,
Bir da canı hiç gücendirmedin.
Gördün gelin, güvä hem kayınna,
Büük dayanman oldu senin, ayna!
Ne çatladın, ne da kırıldın,
Makar ordan – orayı sıbıdıldın.

(Tukan, 2010: 140)

Şair, cansız bir varlık olan “ayna”nın karşısına geçip onunla konuşmuştur. Aynayı bir insan gibi algılayan ve onunla sohbet eden şair, kişileştirme sanatını gerçekleştirmiştir.

12.

Hava dürdü kendini
Gün buluda saklandı,
-Gösterim kuvedimi, -
Lüzgâr daayı salladı.
Uluyêr dolay bütün,

Kalktı dalga denizdä,
O dedi: - bendän üstün,
Biri çıkmaz bu erdä!

(Tukan, 2010: 240)

Söz konusu şiirde “havanın kaşlarını çatması”, “güneşin buluta saklanması”, “rüzgarın güç gösterisi yaparak ormanı sallaması” teşhis sanatına; “rüzgarın denizde dalgalar çıkararak kendisinden daha güçlü kimsenin olmadığını iddia etmesi” yani konuşması intak sanatını işaretlemektedir.

13.

“Kim dostun?” – kuşa sorduk
Bir raatlı gündä.
“Gök maavi. Hem pak soluk.
Kanadım tüüdä.”

“Kim dostun?” – gökâ sorduk
Havezli gündä.
“Gün keskin. Bulut duruk,” –
Okuduk göktä.
“Kim dostun? Sölä, güneş!
Ver cuvap bizä.”
“Er – toprak. Yalpak ateş.
Raat orta erdä!”

“Kim dostun, Ana – toprak?” –
Halkların sorêr.
“Siz, paalı uşaklarım,

Kim beni sever.

Eer Anasaydım sizä –

Koruyun beni,

Brakmayın tüfek sözü.

Yok edin cengi!”

(Zanet, 1998: 167)

Şiirde konuşma yetisiyle donatılan varlıklar “kuş, gök, güneş ve toprak” tır. Bu kavramlara insana özgü olan konuşma yeteneği verilerek intak sanatına başvurulmuştur. Konuşma unsurunun; kuş, gök, güneş ve toprak öğelerine transfer edilmesi sonucu varlıklar kişileştirilmiştir.

14.

Kıra çıkêr koyunnar,

Otlamaa ister onnar.

Keçi gider ileri,

Ama görmeer o eri.

Bakmêêr o koyunnara,

Tırmanêr fidannara.

Çoban sopayı sallêêr,

Erä insin yalvarêr.

Kaldırıp o kuyruunu,

Keçi çekti soluunu:

-Açan yok annamanız,

Brakınız beni yalnız.

Da bakalım, kaç kerä

Düşecäm aaçtan erä?

Çobanın inadına

Tırmandı o fidana.

(Tukan, 2010: 249)

Şiirde çobanın sözünü dinlemeyen ve fidanlara tırmanmakta direnen haylaz bir keçinin söylediği sözler dile getirilerek intak sanatı betimlenmiştir. Keçi, hiç kimsenin kendisini anlamadığını, yalnız kalmak istediğini ifade etmiş, ağaçtan kaç kez yere düşeceğini merak etmiş ve bunu deneyerek öğrenmek istemiştir. Bu nedenle keçi, çobana inat, ağaca tırmanmayı sürdürmüştür. Şiirde teşhis ve intak sanatının harmanlanarak ifadeye canlılık ve estetik boyut kazandırdığı görülmüştür.

15.

Bir tauk, bir boz,

Yalnızlaa bıkıp,

“Hey, - demiş, - horoz,

Ne laftan sän kıt?

Nekadar olur

Fidanda yatmaa?

Konaama buyur

Gam biraz daatmaa.

Hiç sakınma, gel,

Ki bölä adet,

Boş iki ko el

Olmasın sade”.

Da ozman horoz

O minut taa – toz...

(Filioglu, 2005: 157)

Şiirde, yalnızlıktan bıkan bir tavuğun gam dağıtmak amacıyla horozu konağına (kümesine) davat ettiği görülmektedir. Tavuğun konuşması intak sanatını pekiştirmekte ve şiire sanatsal değer yüklemektedir.

16.

Uykulu yorgun kuşcaazlar
Yuvalarına dönmüşlär,
Saklasın onnarı dallar –
İi gecelär!

Salt sızıntı taa soluyêr,
Açan susêr kara kodru;
Başçedâ çiçeklär uyuyêr –
Raatça uyku!

Yatmaa saazlar arasında
Sularda geçer kuu kuşu,
Ayozu olsun yakında –
Tatlı düşü!

Bu gecenin güzelliindä
Sade garmoniya hem düşlär,
Gururlu ay şılêr göktä –
İi gecelär!

(Karagançu, 2015: 93)

Şiirde “kuşların uykulu ve yorgun olması”, “çiçeklerin uyuması”, “ay’ın gururlu olması” insana dair özellikleri sergilediğinden

teşhis sanatını belirtmektedir. Ayrıca şairin, insan dışındaki varlıklara “iyi geceler”, “rahat uyku” gibi iyi temennilerde bulunması kişileştirme ögesini pekiştirmektedir.

17.

Geldilər çiftçilər kıra – çavdarı biçmää. Topladılar çavdarı, kır çiçeklerindän da, angıları büüyärdilər aralarda, kızlar ördülär kendilerinä fençecik da başlarına giidirdilər.

Başladılar kır çiçekleri gururlanmaa:

-Biz okadar gözeliz! Olmalı, çavdarı da ektilär burada, ani gölgä yapsın bizä, da biz raatça büüyelim!

O bizi lüzgerlerdän örttü, suuklardan korudu. Şindi da onu sıbıdêrlar, çünkü biz artık büüdük!

Çavdarı sa hiç kimsey düşünmäädi bilä fiydırmaa. Topladılar onu demet – demet, düüdülär, dermenä götürdülär, da başladılar ekmek pişirmää. Bütün yıla etti! Taa arttı da!

Kır çiçekleri sa... Onnar ölä da kaldılar kırdä, lüzgerlerä hem yaamurlara karşı. Şansora kimseyä diildilər lääzım...

(Bujilova, 2020:

346)

Metinde kendilerini çavdardan üstün gören ve böbürlenen kır çiçeklerinin hikâyesi anlatılmıştır. Hikâyede kır çiçeklerinin konuşma yetisiyle donatılarak insan gibi davranması intak sanatını vurgularken, insan dışı olan bu varlıkların insana benzetilmesi teşhis sanatını görünür kılmıştır.

18.

Yaban gülüşlän kır çiçää

Baktı benim gözlerimä.

O söz mü istedi desin,

Çabuk beni sevindirsin?!

(Kösä, 2011:45)

Dörtlükte kır çiçeğinin tebessüm ederek şairin gözlerine bakması, şairin kır çiçeğinden kendisini sevindirmesini istemesi teşhis sanatını ifade etmektedir. Kır çiçeği insana benzetildiği için kişileştirme söz konusu olmaktadır.

19.

Kış kaldı şindän geridä,
İlkyaz enidän bizdä
Cannara yalpak kendi
O enikunu geldi.
Oynayarak güneş şılêr,
Lüzgercik sä şımarêr,
Sıcak öpüş mayılı,
İçindä durêr saklı.

(Kirioglo, Köksal ve Unguränu, 2012: 26)

Şiirde kış mevsiminin sona ermesiyle birlikte baharın gelişi betimlenmiştir. Baharın “yavaş ve sakin” bir şekilde gelmesi, “güneşin oynaması”, “rüzgarın şımarması” insana dair nitelikler olduğundan kişileştirme ve kapalı istiare bir arada bulunmuştur.

20.

Çayıra seftä çıktım,
Bir büyük tavşana şaşım.
O dedi bana: “İnsan,
Sayma sän, ki bän tavşan.
Var sa ver bana ekmek”.
Dostlaştık, o bir ...eşek.

(Zanet, 2012: 92)

Dörtlükte “eşek” konuşturulmuştur. Kişileştirme ve konuşma sanatının birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. Eşek, “insan, sanma ki

ben bir tavşanım. Varsa bana ekmek ver.” diyerek intak sanatını gerçekleştirmiştir.

21.

Uyudu artık kuşlar
Hem yalpak oyuncaklar.
Sallangaçlar dinnener.
Uyku hepsinâ gelir.

Uyu, uyu, piliçiiim,
Yorulmuşun küçücüüm.
Ay düşçöz sana gelsin,
Raatçazını bozmasın.

(Zanet, 1998: 235)

Şiirde “kuşlar ve oyuncakların uyuduğu”, “salıncakların dinlenip uykuya daldığı” görülmektedir. Bu davranışlar insana ait özellikleri yansıttığından burada kişileştirme söz konusudur. Aynı zamanda kapalı istiarenenin de varlığı sezilmektedir.

22.

Çöktü duman.
Heptän esir aldı topraa.
Birkaç fidan
Durêr – üklü salt kraa.
Hem uyuklêr dünnâ.

(Zanet, 2018: 225)

Şiirde “dumanın toprağı esir aldığı”, “birkaç fidanın kırağı karşısında durduğu”, “dünyanın uyukladığı” belirtilmiştir. Eğretileme

ve teşhis sanatının bir arada bulunduğu şiirde insana dair niteliklerin cansız varlıklara yüklendiği söz konusu olmuştur.

23.

Zamannayêrsın, evim!

Te, gezä – gezä geldim

Bu yorgun kapularna.

Durma küsülü bana!

Alçalmış üüsek saçaan.

Bezbelli, yıllar açan,

Ük gibi, bastı sana,

Yoktu kim olsun arka.

(Zanet, 2021: 80)

Şiirde “evin selamlanması”, “evin kapılarının yorgun olması”, “evin küskün durması” gibi özellikler insana ait unsurlar olduğundan teşhis sanatını gün yüzüne çıkarmaktadır.

SONUÇ

Çalışmada retorik unsurlar (anlatım, estetik, anlam) vasıtasıyla estetik değer kazanan söylemin yoğun, dizgeli kullanım ile söz varlığı ve bürünsel yapıya güç ve ahenk kattığı ifade edilmiştir. Bir çeşit eğretilen olan teşhisin, insan dışındaki varlıklara insan niteliği vererek onları kişileştirdiği, intak’ın ise bu varlıkların konuşulma eylemini işaretlediği görülmüştür. Gagauz yazınına ait taranan metinlerde gramatikal bağlamda beliren zengin estetik oluşumun varlığı dikkati çekmiştir.

Çalışmada intak sanatının konuşulduğu çizgide teşhis sanatının görünüm açısının genişlediği, teşhisin yapılandığı katmanda ise intak’ın yani konuşurmanın görüntü düzleminde bulunmadığı saptanmıştır. Ayrıca teşhis sanatının bulunduğu yerde istiarenenin de varlığı söz konusu

olmuştur. Dolayısıyla her intak'ta teşhisin olduğu; fakat her teşhiste intak'ın olmadığı tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

- Baboglu,N.(2003).Güz Çiçekleri, Chişinău. Pontos Yayınları.
- Bujilova, V.(2019). Soluyan Sözlär,(Haz. Bülent Hünerli), Çanakkale. Paradigma Akademi. Bujilova, V. (2020). Sonsuza Uçan Kuşlar, (Haz. Bülent Hünerli), Çanakkale. Paradigma Yayınları.
- Bozkurt, N. (2000). Sanat ve Estetik Kuramları, Bursa. Asa Yayınları.
- Filioglu, V. (2005). Can Sızıntısı, Kisinöv. Tipografia Centrală.
- Karadağ, M. (2000). Edebiyat Bilgi ve Kuramları, İzmir. Ürün Yayınları.
- Karagañçu, V. D. (2015). Yaprak Dökümü, Chişinău. M. Maruneviç adına Bilim Aarştırmaları Merkezi Genel Üretmāk Müdürlüü.
- Kirioglo, V. ,Köksal, İ. ve Ungurānu, O. (2012). Renkli Zaman, Ankara. T.C. Başbakanlık Yurtdışı
- Kolcu. A.İ. (2015). Edebiyat Kuramları, Konya. Salkım Söğüt Yayınları.
- Kösä, M. (2001). Vakitin Soluması. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kuroglu, S. (2011). Canımı Baaşlarım. Kişinöv. Gagauziya Bakannık Komiteti.
- Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı
- Tukan, V. (2010). *Şiirlär*. İ. S. Firma Editorial – Poligrafică “Tipografia Centrală, Chişinău.
- Zanet, T. (1998). Akar Yıldız, Chişinău. Concernul Presa.
- Zanet, T. (2012). Böcecik, Ankara. Moldova Respublikasının Üüredicilik Ministerliin. Zanet, T. (2018). Seçmä

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

Yaratmalar 60 yaşına, Chişinău. Pontos Yayınları.
Zanet, T. (2021). Ana Sözü, Ankara. Bengü Yayınları.

**ABOUT THE SCIENTIFIC ANALYSIS AND DETAILS OF IBN
KHALDUN'S MEETING WITH AMIR TEMUR IN THE 7TH
VOLUME OF "HISTORY IBN KHALDUN" "AT-TA'RIF BI
IBN KHALDUN AUTHOR AND HAZA-L-KITAB"**

Imamov Khurshid

*Researcher of the Timurid State Historical Museum of the Academy
of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent – Uzbekistan.*

ORCID ID: 0000-0003-3747-3509

imomov12@gmail.com , imomovxurshid551@gmail.com

Abstract

The Tunisian scholar Waliuddin Abu Zayd Abdurrahman ibn Muhammad ibn Khaldun (1332-1406) was a leading scholar in history, geography, foundations of statehood, philosophy, sociology, and economics.

He was a teacher in al-Azhar, az-Zahiriya and Qamhiya madrassas, and a judge in Cairo.

In 1988, Ibn Khaldun's Kitab al-Ibar was published in Beirut in eight volumes under the title Tarikh Ibn Khaldun. At the end of the 7th volume of this book, a complete biography of the author is included, entitled "At-Ta'rif bi Ibn Khaldun author haza-l-kitab" ("Introduction to the author of this book Ibn Khaldun"). This play contains a description of the author's meeting with Amir Temur in Damascus in 1400. Ibn Khaldun spent 35 days with Amir Temur and attended his meetings. The details of this meeting were also studied by Walter Fischel, a professor at the University of California, Josephine van den Bent, and published with comments.

Ibn Khaldun writes that Amir Temur inquired about him and summoned him. At the first meeting, Amir Temur asked Ibn Khaldun where he came from and why. The conversation in the middle is mainly about the geographical location of the author's homeland, the West. It is noteworthy that Amir Temur asks specific

questions about the geographical location of North Africa. In particular, he asks about Tanja, Sabata and Siljimos areas, distances and waterways as the areas he has visited. Dissatisfied with the answers of Ibn Khaldun, one of the leading scholars of medieval geography, Amir Temur asked him to provide this information in detail in writing. Ibn Khaldun states that he provided the requested information in a 120-page volume.

In the second interview, Ibn Khaldun speaks of the deep roots of the rule of Amir Temur and the Turks. The basis of the kingdom is explained by the dependence of nerves (love for one's own seed, homeland) and the large number of patriots that determine the power of the state. He says the majority of humanity is made up of Arabs and Turks, according to scholars. The Turkic rulers describe their patriotism as superior to that of the rulers of the greatest empires in history, Khusrav, Kaysar, Iskandar (Alexander of Macedon), and Bukhtannasr. Amir Temur states that Bukhtannasr was not a king like the other rulers mentioned, but a commander of the Persian army.

He also mentions that he is not a king, that he is the viceroy of the owner of the throne, and that Mahmudkhan is the ruler. Ibn Khaldun is asked which category Bukhtannasr belongs to. He says that there are two opinions on this subject, according to the first he is from the Naboths (the last king of Babylon), and according to the second opinion he is from the first Iranians. Amir Temur continues the conversation on history and genealogy and talks about the kinship of Manuchehr by our mothers. When Ibn Khaldun al-Tabari said that Bukhtannasr was the last of the Babylonian kings, Amir Temur suggested that he could argue with Tabari on the basis of information from non-foreign and Arab sources.

In conclusion, the meeting and mutual scientific dialogue between Amir Temur and Ibn Khaldun showed the general development of the Turkic peoples and its historical basis. Ibn Khaldun, as an encyclopedic scholar, expresses the opinion that the love and devotion to his people among the Turk peoples would make them leaders at that time and in the future. He bases this on the fact

that historical processes occur not by chance, but on the basis of certain social laws.

Keywords: Ibn Khaldun, Babylon, Naboth, category, madrasa, Bukhtannasr.

FULL TEXT

The Tunisian scholar Waliuddin Abu Zayd Abdurrahman ibn Muhammad ibn Khaldun (1332-1406) was a leading scholar in history [1], geography [2], foundations of statehood, philosophy, sociology, and economics.

He was a teacher in al-Azhar, az-Zahiriya and Qamhiya madrassas, and a judge in Cairo.

In 1988, Ibn Khaldun's *Kitab al-Ibar* was published in Beirut in eight volumes under the title *Tarikh Ibn Khaldun*. At the end of the 7th volume of this book, a complete biography of the author is included, entitled "At-Ta'rif bi Ibn Khaldun author haza-l-kitab" [3] ("Introduction to the author of this book Ibn Khaldun"). This play contains a description of the author's meeting with Amir Temur in Damascus in 1400 (When Amir Temur captured Baghdad in 1393, he sent ambassadors to King of Egypt Barquq, offering a peace treaty. But Barquq welcomed the ambassadors well and then sentenced them to death, and he himself sent troops to Damascus, Aleppo, waiting for Amir Temur's attack. But Amir Temur marched on India and in 1393 conquered Delhi. Then he marched a second time, traveling to Khorasan, Iraq, Armenia, Azerbaijan and Aleppo. There he marches on Damascus, defeating the Syrian army. His meeting with Ibn Khaldun begins from this place) [4]. Ibn Khaldun spent 35 days with Amir Temur and attended his meetings. The details of this meeting were also studied by Walter Fischel [5], a professor at the University of California, Josephine van den Bent [6], and published with comments.

Ibn Khaldun writes that Amir Temur inquired about him and summoned him. At the first meeting, Amir Temur asked Ibn Khaldun where he came from and why. The conversation in the middle is mainly about the geographical location of the author's

homeland, the West. It is noteworthy that Amir Temur asks specific questions about the geographical location of North Africa. In particular, he asks about Tanja, Sabata and Siljimos areas, distances and waterways as the areas he has visited. Dissatisfied with the answers of Ibn Khaldun, one of the leading scholars of medieval geography, Amir Temur asked him to provide this information in detail in writing. Ibn Khaldun states that he provided the requested information in a 120-page volume.

In the second interview, Ibn Khaldun speaks of the deep roots of the rule of Amir Temur and the Turks. The basis of the kingdom is explained by the dependence of nerves (love for one's own seed, homeland) and the large number of patriots that determine the power of the state [7]. Ibn Khaldun said to Amir Temur: Most of the scholars, both the former and the latter, are divided into two groups, the Arabs and the Turks. You know how strong the Arabs were when they united around Islam. As for the Turks, their struggle against the kings of Iran, the capture of Khorasan by King Afrosiab, is a testament to the strong foundation of their kingdom. In Asabiya, they were told that no king on earth could be equal to them. The concept of asabiya is a broad concept and is also used in the sense of collective support. Ibn Khaldun described "asabiya" as "spiritual power", "charisma" and "higher spiritual power" in classical and modern sociology. Ibn Khaldun admits that the high level of "asabiya" described was in the Bedouin nomadic tribes. In a team that comes to power, the "asabiya" disappears after 4-5 generations. As a result, a new dynasty with a high level of "asabiya" comes to power in the state, replacing the previous dynasty. The decline of "asabiya" is described as follows: the leader of the team that came to power tries to monopolize the glory of victory. He had recently fought fiercely with those who were equal and almost equal to him. The ruler appoints his officers from the lower ranks so as not to create excessive aspirations in the matter of power. The system of power is stratified. The former fraternal union, which had a high level of "asabiya", will be replaced by mercenaries who are not characterized by self-sacrifice and solidarity. Another reason for this is the natural desire of the rulers for luxury. Luxury strengthens

position and power. As lower-ranking officials became role models for higher-ranking officials, and as a result of higher-ranking officials not wanting lower-ranking officials to overtake them, this situation created a counter-movement. As a result of the luxury lifestyle becoming a habit, the goal of maintaining a high standard of living comes first. This is especially true in the process of generational change. The pursuit of a luxurious carefree lifestyle weakens the “asabiya”. As a result, the ruler's main goal will be to maintain his power. The aspirations of the common people, the stability of society and the state are also subject to this goal. The Turkic rulers describe their patriotism as superior to that of the rulers of the greatest empires in history, Khusrav, Kaysar, Iskandar (Alexander of Macedon), and Bukhtannasr. Amir Temur states that Bukhtannasr was not a king like the other rulers mentioned, but a commander of the Persian army.

He also mentions that he is not a king, that he is the viceroy of the owner of the throne, and that Mahmudkhan is the ruler. Ibn Khaldun is asked which category Bukhtannasr belongs to. He says that there are two opinions on this subject, according to the first he is from the Naboths (the last king of Babylon), and according to the second opinion he is from the first Iranians. Amir Temur continues the conversation on history and genealogy and talks about the kinship of Manuchehr by our mothers. When Ibn Khaldun al-Tabari said that Bukhtannasr was the last of the Babylonian kings, Amir Temur suggested that he could argue with Tabari on the basis of information from non-foreign and Arab sources.

Ibn Khaldun asks permission to leave on the last day of his meeting with Amir Temur. Amir Temur asks him to sell his mule. Ibn Khaldun presents his mule. However, Amir Temur gave the money for the mule while Ibn Khaldun was in Egypt.

At the end of his book, he writes the details of his meeting with Amir Temur in a letter to the King of Tunisia. In it, he wrote: In 770-780 AH, an emir named Timur emerged from the Chigatays ... the number of this people is innumerable. If they pitch a tent on the ground, it will fill the whole area. If their armies roam wide, the

space will be too narrow for them ... Timur is one of their most powerful and great kings. Some say he knows a lot, while others say he respects the descendants of the prophet. Others say he learned to cast spells. But all this is worthless. In fact, he was very intelligent, knowledgeable, resourceful, very argumentative, and firm in his word, whether he knew it or not [8].

In conclusion, the meeting and mutual scientific dialogue between Amir Temur and Ibn Khaldun showed the general development of the Turkic peoples and its historical basis. Ibn Khaldun, as an encyclopedic scholar, expresses the opinion that the love and devotion to his people among the Turk peoples would make them leaders at that time and in the future. He bases this on the fact that historical processes occur not by chance, but on the basis of certain social laws. Ibn Khaldun's complete recording of the conversation with Amir Temur shows that Amir Temur had information about great scientists and their activities through his scientific cabinet and was able to argue with them because he had a lot of conversations with scholars.

REFERENCES

- [1] С.М. Батсиева Писменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. М.: «Наука», 1997, 68-74 с.
- [2] Ibn Khaldun "At-Ta'rif bi-ibn Khaldun and rihlatuhu g'arban va sharqan.» Cairo. 1951.
- [3] Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотрасида: Б.Аҳмедов, У. Уватов, Ғ. Каримов ва бошқ. - Т.: «Ўқитувчи», 1996 -37 б.
- [4] Б.Аҳмедов, У.Уватов ва бошқалар. Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. Тошкент, 1996 й. 52 б.
- [5] W. J. Fischel: Ibn Khaldūn and Tamerlane: their Historical Meeting in Damascus, A.D. 1401 (AH. 803). 149 pp. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1952.
- [6] Жозефин ван ден Бент “None of the Kings on Earth is Their Equal in ‘aşabiyya”, «ал-Масақ» 2016, 28-сон, 171-186 б.

[7] Ибн Халдун "At-Ta'rif bi-ibn Khaldun and rihlatuhu g'arban va sharqan.» Cairo. 1951. p.376.

[8] Ibn Khaldun "At-Ta'rif bi-ibn Khaldun and rihlatuhu g'arban va sharqan.» Cairo. 1951. p. 383.

TATAR ŞAİRİ ABDULLAH TUKAY'IN ANAVATAN VE DİL TEMALI ŞİİRLERİNDE MİLLİ RUH

Aynure BABAYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku - AZERBAIJAN

babazade_aynur@mail.ru

GİRİŞ

Abdullah Tukay tatar edebiyatının sevilen isimlerinden biridir. Tukay şair, yazar ve yayımcı olarak meşhurdur. O, tatar edebiyatının ve dilinin babası gibi de bilinir. A.Tukay küçük yaşlarından hafızası, mantığı, zekası ve derin gözlemi ile kendi yaşitlarından daima seçilmiştir. Tataristan'ın büyüleyici doğası, iklimi, sık ormanları ve nehirleri genç yaşta ona şiirsel duygular aşılar. Kazan, Etne, Dash-Ayag pazarına her gittiğinde kendisi için yeni keşifler yapar, dünyaya bakış açısını genişletir. Gördüğü ve duyduğu her şeyi hatırlar, masalları, atasözlerini, efsaneleri, türküleri, kısacası zengin tatar folklorunu derinlemesine incelerdi. Bu yeteneği onun önemli bir söz ustası gibi tanınmasına sebep olmuştur.

Şairin diline, vatanına, tatar gençliğine bağlı kaleme aldığı eserleri günümüzde de sevilerek okunmaktadır. Onun şiirleri tatar gençliği için anne sütü kadar tatlı ve değerlidir. Bu şiirler günümüzde de genç nesli eğitime gücüne sahip. Onun eserlerindeki temalar gerçekliği, milliyetçiliği, ideolojik ve siyasi mücadeleyi, sanatsal özellikleri tebliğ eder. Bu da modern tatar edebi dilinin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Abdullah Tukay Azerbaycanın ünlü şairlerinden olan Mirza Alekber Sabir ile de yakından ilişkilendirilmiştir.

Bildiğimiz gibi edebi eserler bazen onları meydana getirenlerin örf ve adetlerinden beslenir. Bu beslenme yazardan yazara değiştiği gibi kullandıkları malzemelerin doğası da değişir. Bu da folklor malzemelerinden nasıl ve ne ölçüde kullanılmasına bağlı olarak değişir. Bu açıdan Tukayın şiirleri daha önde geliyor. Bu kabilden şiirlerine tatar dilinde kaleme aldığı “Kıkçine gene bir köyle hikaye”, “Piçen

nazarı”, “Yahud yanqa Kisikbaş”, “Kisikbaş kağıylave”, “Avıl cırları”, “Beyrem bugün” ve diğer şiirlerini örnek göstere biliriz. Şairin “Teessür”, “Vasiyetim”, “Allah Tebarek ve Tegali”, “Migraç”, “Kadir Kiç” isimli şiirlerinde ise din ve tasavvuf konusu öne çıkmakta. Lakin Tukaya göre milli edebiyata ulaşmanın yolu halk edebiyatı örneklerinden geçmektedir. Tukay “Şürelî”, “Su anası”, “Kazan ve kaban artı”, “Kütmegende” ve “Sabıyga” adlı şiirlerinde rivayetlerde yer alan konuları ele almaya çalışmıştır.

Bilindiği gibi A.Tukayın edebi alandaki ilgisi son derece geniş olmuştur. Öğretmeni olarak kabul ettiği Puşkin ve Lermontovun şiirlerini okuyarak ustalaşan şair, çevirilerini yaptığı İngiliz, Fransız, ve Alman yazarların – Şekspir, Bayron, Şiller, Hein, Göethe ve Brenzin eserleriyle tanışmış, Hayyam, Nizami, Cami, Hafız, Navai ve Fuzuli gibi Azerbaycan şairlerine büyük ilgi göstermiştir.

Tatar edebiyatının en önemli temsilcisi olan Abdullah Tukay kısacık ömründe birbirinden güzel yüzlerle şiir, eşsiz makale, masal ve öykü sığdıra bilmiştir. A.Tukay bu gün de memleketinde daima anılmakta. Tataristanda bir çok bilim ve kültür merkezi, okul ve caddeye onun adı verilmiş, heykeller dikilmiş, müzeler açılmıştır. Ölümünden sonra şairin beş ciltte kitabı yayınlanmış, eserleri ciddi şekilde incelenmiş, hakkında bir çok makale ve tezler yazılmış, hayatıyla ilgili bilimsel ve sanatsal kitaplar yazılmıştır. Türk coğrafyasında ve aynı zamanda Azərbaycanda da Tukayın eserleri sevilerek okunmaktadır. Şairin bazı kitapları ana dilimize çevrilse de bir kitap gibi hala yayınlanmamıştır. 2011 yılında şairin ölümünün 125 yılı vesilesiyle “Benim milletim” kitabı Baküde yayımlandı. Bu Abdullah Tukaya olan sevginin küçük bir tezahürüdür.

Abdullah Tukay, gerek eserleriyle, gerekse faaliyetleriyle tatar edebiyatı ve sanatına olduğu kadar, fikir dünyasına da hizmet etmiş seçkin aydınlardandır. Tukay, halkının cehaletten kurtulup aydınlanması, yükselip yücelmesi yolunda büyük işler görmüştür. Abdullah Tukay, tatar konuşma diline dayalı bir edebi türkçe yaratılması yolunda ciddi adımlar atmıştır. Tatar türkçesinin edebi dil olması uğrunda görüşlerini yazdığı yazılarla yaymaya çalışmıştır. Arapça, farsça, türkçe, başkurtça ve rusça gibi halkların yanı sıra diğer

edebiyatları, şark felsefesi ve aruzu öğrenen şair ilk şiirlerini türkçe anlaşılır dilde kaleme almıştır. Tukay medresede okuduğu zamanlarda şiir yazmaya başlamıştır.

Abdullah Tukay şiirlerinin büyük çoğunluğunda, mensubu olduğu tatar halkının sosyal problemlerini ele alarak işlemiştir. “*Tugan Til*” (“Ana Dili”), “*Şürelî*” şiirlerinde ana dilini, vatanını, memleketini saygı, sevgi ve bağlılık hisleriyle yücelterek ölümsüzleştirmiştir.

Milletinin sevgili şairi Abdullah Tukay konuşma dilini, kendi deyimile “*uram tili*”ni edebiyata hakim kılmak isteyenlerin önünde gelmekteydi. Şairin bu tavrı onun siyasi görüşleri ve tercihleri ile yakından ilgilidir. 1905-1907 yılları arasında Türkiye türkçesine yakın bir dille şiirler ve yazılar yazmaya heves eden genç şair zaman geçtikçe bu fikrinden taşınarak tatarca yazmaya devam etmiştir. “Uyanınca ilk işim” (“Uyangaç ilik işim”) adlı yazısında ilk şiirlerinin dilini beğenmediğini dile getiren şair tatar milliyetçiliği fikrine kendini alıştırmış, dildeki türkçe kelimelerin yanı sıra farsça ve arapça kelimeleri de atmanın tarafında olduğunu açıkça belirtmiştir.

Ana dilinin tatlılığı ve güzelliğini anlatan “Ana dilim” isimli şiirinde şairin anlatım dilinin mükemmelliğine hayran kalmamak mümkün değil.

Ey ana dilim, ey güzel dil, anamın, babamın dili!

Senin sayendedir, dünyada öğrendiğim her şey

Bu dilile evvela, annem ninni söylemiş,

Sonraları, geceler boyu ninem masal anlatmış. (12)

Anamızın, babamızın dili olan ana dilimizin bizim için ne kadar kıymetli olduğunu her kes biliyor. Yukarıda örnek getirdiğimiz dizelerde şair bu dili ninesinin masallarıyla öğrendiğini, anne ve babasından duyduğunu ve bu dünyada öğrendiği her şeyin bu dil sayesinde olduğunu dile getiriyor.

Ey ana dilim her zaman yardımınla benim,

Küçüklükten beri hissederim sevincimi, kederimi.

Ey ana dilim! Seninleydi ettiğim ilk duam:

Affet demiştim, beni, annemi ve babamı Tanrı'm. (12)

Şiirin ikinci dizesinde ana dilinin hayatımızın her döneminde, her yerinde büyük bir yere sahip olduğunu anlatıyor şair. Hatta ilk duamızı bile sevgili ana dilimizle ediyoruz. Dilin kıymetini diğer taraftan da dinimizle, duamızla bağlayan genç şair okuması, anlaması kolay şiirle okurun gönlüne hitab etmeyi başarıyor.

Tukay milliyetçi-islamcı ve vatansever bir şairdir. “Doğduğum köy”, “Doğduğum yere” (“Tugan cirime”), “Par At”(“Çift At”), gibi şiirlerinde ana yurdunu, memleket coğrafyasını, vatana ve millete sevgisini ele alarak ölümsüz sanat numuneleri yaratmıştır.

“Doğduğum köy” isimli şiirinde Abdullah Tukay köyünü, onun çeşmesini, suyunun tadını ruhuyla, varlığıyla yürekte sevdiğini dile getirmekte.

Dağ başına kurulmuştur köyümüz,
Bir çeşme var onun yakınında;
Köyümüzün güzelliğini, suyunun tadını bilirim,
Onun için severim, ruhumla, varlığımla. (12)

Tanrının ona bahş ettiği bu güzel köyde Kur'anı, duayı, Hz.Muhammedi öğrenen şair için bu köy tapınılacak bir yer. Bütün bunların yanı sıra milletin nasıl yaşamasını, sefaletini, yoksulluğunu da şiirin vatan konusuna eş olarak değerlendirebiliriz.

Tanrım burada yaratmış, burada doğmuşum,
Burada, evvela Kuran ayetlerini okumuşum,
Öğrendim burada Resulümüz Muhammedi.
Nasıl mihnet, cefa çektiğini, nasıl yaşadığını. (12)

Köyündeki hatıraları, neşeyle ömür geçirdiği hiç bir anı unutmayacağını söyleyen şair köyünü sanki çocukluk anılarının en güzeli olarak hatırlıyor. Hem sevinçli, hem de az da olsa kederli notlara sürükleyen bu dizeler vatanın doğduğu yerden başladığını bize anlatmakta.

Hatırımdan çıkmaz burada gördüklerim,
Neşeyle oynayarak ömür sürdüğüm,
Ağabeyimle beraber, kara toprağı,
Sabanile sürerek, günler geçirdiğim.

Bu dünyada, belki, pek çok işler yapacağım,
Belli değil, nereye sürükler beni kaderim;
Nereye gitsem, nerede dursam, ne yapsam da,
Hatıramda ebedi kalır, doğduğum yer (12)

DOĞDUĞUMYERE

Ayrılıp gitsem de senden, ömrümün tanında ben,
Ey Kazan ötesi! Sana döndüm daha çok severek ben.
O tanıdık kırlar, alanlar çekti evvela hissimi,
Cezbedince, bırakmadı, geri getirdi sonunda cismimi. (20)

Sıkça da, sende yetimlikler, fakirlikler beni,
Ayrırsa da akranlarımdan horluk ve kötülükler beni,
Geçti artık o zamanlar, uçtu şu kuş gibi;
Düşünüyorum, o günler, gördüğüm bir düş gibi.

Çarpsa da dalgaların, hiç almadı, boğmadı,
Sardı her tarafımı alev, yakmadı, kavurmadı.
Bu sebeple anladım ki, ey doğduğum yer, senin, .v,
Cana yakınmış dalgaların ve alevlerin!

Ne kadar güzelmiş, deren, çeşmen, kırın,
Yolların, sokağın, evin, ot yığının, ambarın;
Dört mevsimin, baharın, güzün, yaz ve kış günün;
Bütün, bütün ak şalvarın, kendir, çarık, çorabın!
Ve çobanın, köpeklerin, öküz, sığır, keçilerin;
İyidir bütün kötülerin, vardır bence, yokların. (A.Tukay,
Şiirler)

Abdullah Tukayın dil anlayışına paralel olarak millet anlayışı da zaman zaman farklı anlamlar kazanmaktadır. İlk zamanlarda dini birliği, ümmetçiliği ön palana alan şair zaman geçtikçe tatar milletçiliğini ireli sürmekte.

“Çift at” (“Par at”) şiirinde yurduna, vatanına – Kazana doğru yol aldığı çift atı, geçirdiği sevinçli hisleri kalame almıştır şair.

Koşturup çift at, dosdoğru Kazan’a gidiyorum bakarak
Sürüyor atları arabacı, mahmuzlayıp tartaklayarak
Geceydi, sevinçle nurlar saçarak ay parlıyor
Esen hafif rüzgarda ağaçlar, yapraklar sallanıyor (20)

Çoktan beri ayrı düştüğü vatanına dönen şairin hisleri konuşuyor bu şiirde. Yeniden köyüne gelişi şaire sanki buraları ilk defa görüyormuş gibi bir his aşıyor.

Her taraf sessiz. Fikrim bana neler mırıldanıyor, okuyor
Nedense gözlerim ağırlaşıyor, tamamen uyku bastırıyor
Sonra gözümü açıyor, yabancı kırlar görüyorum
Ah bu nasıl ayrılık? Ömrümde sanki ilk defa görüyorum

Sağ ol, şen kal, affet, ey benim doğduğum yer
Benim türlü türlü hayaller kurduğum yer

Hoş ömür sürdüğüm şehir! Şimdi uzaklarda kaldı
Ah, tanıdık evler, büsbütün gözden kayboldu

İçim sıkılır, yanar yürek, kederli, düşüncedeyim
Bir tanecik arkadaş bile yok, yalnız ikimiz: Fikrim ve ben
Ah günahımın korkunçluğu, arabacı da pek sessiz
Söyler “Bir güzelin yüzüğü ve kalpağı” türküsünü!

Sanki kimsem yok gibi, bir şey yok, bir şey ki
Var olan var, yalnız kardeşler yok, yetimim, yetim
Burada her şey yabancı bana, Binali, Biktolla da kim?
Bikmuhammed, Biktimir, hiçbirini tanımıyorum, bunlar kim?

Sizden ayrılıp kardeşler, yurtsuz, güçlükle yaşamak
Güneşsiz, aysız yaşamak gibidir, bence
Bu düşüncelerle kaskatı kesildi başım
Seller gibi akıp gitti gözyaşlarım

Bir ses geldi kulağıma, yankılandı bir zaman
“Kalk, genç! Ulaştık Kazan’a, karşımızda Kazan.”
İçimi ferahlattı bu ses, sevincimden gönlüm coştı
Haydi, sür arabacı, Kazan’a! Atları sür, deh deh deh!”

Sabah namazı için, pek güzel, içli okunuyor ezan
Ey Kazan! Dertli Kazan! Dertli Kazan! Nurlu Kazan!

Buradadır atalarımın köşeleri, bucakları
Buradadır, dertli gönlün hurileri, cennetleri
Buradadır, hikmet, mârifet, irfan, buradadır nur
Buradadır, ince bellim, cennetim, buradadır hurim.

“Şürelî”

Tam Kazan arkasında vardır bir köy Kırlay derler;
Ötünce türkü için tavukları ötüyor derler.
Gerçi orada doğmasam da ben biraz durmuştum
Toprağı biraz tırmıklayıp karıştırmıştım, ekin biçmiştim. (6,

206)

O köyün, hiç unutmuyorum, her tarafı orman idi,
O çayır, yeşil otlar kadifeden yorgan idi
Büyük mü desen, büyük değildir, bu köy pek küçücük,
Halkının içtiği su pek küçük bir derecik
Orada pek soğuk ve pek sıcak değil, orta hava,

Rüzgar da vaktinde esip, yağmur da vaktinde yağar.
Ormanında kıpkızıl kura çilek ve cir çilek;
Göz açıp yumasıya kadar, mutlaka toplarsın bir kova;
Pek keyifli. Sıra sıra durur asker gibi çam ağaçları;
Diplerinde yattığım var, dinlenip göğe bakarak.

Çamlar, kayınlar dibinde kuzukulakları, mantarlar
İle beraber yetişir allı-güllü çiçekler, goncalar.

Ak, kızıl, al, sapsarı, mor ve yeşilden çiçekler;
Her tarafa güzel kokular saçmakta bu çiçekler.
Öpmekte çiçekleri türlü renkteki kelebekler

Gelip, gidip de tekrar buraya koyup,
Bazen cik cik edip ötüyor Hüda'nın kuşları;
Öldürüp duruyor, yarıp hoş sadaları.
Burada bulvarlar, klüp ve dans salonları, sirk de elbette;
Burada orkestralar, tiyatrolar da tabii, konserler de elbette.

Kocaman bu orman: Hudutları görünmüyor, deniz gibi,
Uçsuz, bucaksız, Cengiz'in askeri gibi.
Birden akla geliyor şöhretleri, devletleri
Eski ecdadımızın, bunu görsen bütün hücumlarını
Açılıyor karşında tarihten bir tiyatro perdesi:

Ah diyorsun, biz nasıl böyle olduk sonra? Biz de Allah'ın kulu.
Yaz gününü yazdım biraz; yazmıyorum hiç kış ve
sonbaharlarını,

Pembe yüzlü, kara kaşlı, kara gözlü kızlarını.
Bu köyün ben bayramını, meydan düğünlerini
Yazmıyorum korkup, uzaklara gider diye fikirlerim.

Kaynakça:

1. Almaz Ülvi. Qabdulla Tukay yaradıcılığı və özbək ədəbiyyatşünaslığı. Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi (DGTYB) (<http://www.dgtyb.org/news/1369.html>)

[%C4%B1rmalar%C4%B1 Dergisi 6 C %C4%B0zmir 1991 193 2 39 s A](#)

18. <https://www.ilimvemedenyet.com/tugan-til-sairi-abdullah-tukay.html>

19. <https://ekitapbulindir.aynitap.com/kitap/siirler-dogumunun-130-yilinda-130-siir/>

20. <http://www.tuqay.narod.ru/AbdullahTukay.pdf>

İLETİŞİM SÜRECİNİN AŞAMALARI

Pervin BAYRAMOVA

ANAS Nasimi'nin adını taşıyan Dilbilim Enstitüsü, Teorik Dilbilim Bölümü, kıdemli araştırmacı

Anahtar Sözcükler: iletişim sürecinin aşamaları, gönderici, alıcı, kod, kanal, kod çözme

İnsanı diğer canlılardan ayırmanın ve varlığını sağlamanın en önemli araçlarından biri de düşünceye sahip olmaktır. Konuşabilmek kadar önemli bir faktörle düşüncelerini paylaşabilmesi zihniyledir. Dil aracılığıyla düşünmek ve düşündüklerinizi başkalarıyla paylaşmak mümkündür. İletişim sürecinde dili tercih eden D. Günay, "dil, konuşanın siyasal kimliğini, toplumsal sınıfını ya da diğer özelliklerini ortaya koyar" diye yazar (1, s. 12). İletişim kurarken sadece dili kullanmıyoruz. Dilin ötesinde iletişim araçları vardır. Ancak bunların hiçbiri dilin yerini alacak güce sahip değildir, çünkü iletişim her şeyden önce insanlar arasında bilgi alışverişi demektir. "Evet, iletişim insanla başlayıp insanla devam eden bir pitozdur. Zamanın derinliklerine indiğimizde, insanlık tarihine baktığımızda iletişimin insanın doğada var olduğu zamandan itibaren başladığını varsayabiliriz" (2, s. 40).

Dünyadaki her canlının kendi kendisiyle bir iletişim biçimi vardır. Bazı hayvanlarda çok basit, bazılarında ise karmaşık olabilir. F. Veysallı, dilin özüne değinerek, "dilin bir bütün olarak geniş anlamda insan ve hayvan iletişimini (arıların dili, vücut parçalarının hareketi ile iletişimi de dahil) kapsadığını" vurgular (3, s. 15). Bu, diğer canlıların birbirleriyle iletişim kurmak için kendi imkânlarını kullandıkları anlamına gelir. Bazı hayvanlar koku, bazıları ses, bazıları ise çeşitli danslar yoluyla bazı bilgileri karşı tarafa iletebilir.

Unutulmamalıdır ki, diğer canlılar bazı eylemlerde insanlardan önde, ancak iletişim kurma yeteneklerinde geride kalmaktadır.

İnsanın iletişim ihtiyacı, çevresini anlama ve buna göre hareket etme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. İnsanoğlu her zaman çevresindeki canlıları anlamının, doğayı ve gizemlerini anlamının,

diğer insanlarla iletişim kurmanın yollarını aramıştır. Geçmişte iletişim süreci beden hareketleriyle, çeşitli görüntü ve işaretlerin eklenmesiyle, ardından çeşitli seslerin eklenmesiyle başladı. Daha sonra bu seslerin yerini kelimeler, cümleler, çizgiler ve resimler almıştır. Tüm bu değişiklikler iletişim sürecinin araçlarını değiştirmiş olsa da özünü değiştirmemiştir, çünkü hangi biçimde olursa olsun iletişim sürecinin özü açıklanmaz ve anlaşılmaz hale gelir.

İletişimi anlatan R. Tayfun, iletişimin Latince karşılığının "communico" olduğunu ve "paylaşmak, paylaşmak" anlamına geldiğini yazıyor. Farklı tanımlara dayalı iletişimi anlama;

bilgi, düşünce, duygu, deneyim ve bilgi oluşturmak;

başkaları tarafından anlaşılma

mümkün olan her şekilde paylaşmak ve bu duruma getirerek

nihayet etkileşim sağlanarak belirlenir”(4, s. 4).

Gönderici, alıcı, kod, kanal, kod çözme vb. gibi iletişim sürecinin belirli bileşenleri vardır.

Gönderen taraf bilginin kaynağıdır. Gönderen taraf farklı kelimeler, cümleler vb. kullanır. kullanarak karşı tarafa çeşitli bilgiler gönderir. Bu bir kişi, belirli bir grup insan vb. olabilir. Bir metni okuduğumuzda, duyduğumuz herhangi bir olayı dinlemeye başladığımızda, aldığımız her türlü bilgiyi gönderen bir taraf olduğunu bilmemiz gerekir. Çeşitli bilgiler gönderen taraf, bilgileri bize doğrudan veya dolaylı olarak çeşitli şekillerde iletir. Gönderen taraf, çeşitli jestler ve yüz ifadeleri kullanarak konuşabilen insan veya cansız bir nesne olabilir. Örneğin radyodan, televizyondan, çeşitli resim ve seslerden bilgi alabiliriz.

Herhangi bir şekilde gönderilip gönderilmediğine bakılmaksızın, bilgiyi gönderen taraf olmalıdır. Gönderenin varlığı olmadan hiçbir bilgi yoktur. Her iki durumda da, açık veya zımnın, bilgiyi gönderen bir taraf vardır.

Kaynak. Şekli ne olursa olsun iletişim sürecinde bir başlangıç noktası olmalı ve kurulacak iletişim sürecine güçlü bir destek olmalıdır.

İletişim sürecinin başlangıç noktası kaynaktır. Kaynak bir kişi, kitap, radyo, televizyon, dergi olabilir. Her iletişimde bir kaynak vardır. Aslında kurduğumuz iletişim süreci, kaynağın ve göndericinin niyetine dayanmaktadır. Kaynak, muhataba mesajı gönderir göndermez iletişim süreci başlar. İletişim sürecinin tamamen çözüldüğünü söylemek doğru değildir çünkü sürecin devam etmesi ve tamamlanması için belirli faktörler vardır. Bu nedenle, kaynağın belirli yükümlülükleri vardır. "Kaynak, gönderilecek mesajın konusundan haberdar olmalıdır. Kaynak, gönderilecek mesajı nasıl kodlayacağını, kelimelerin ve sembollerin ne anlama geldiğini bilmelidir. Kaynak, duruma ve role göre bir mesaj göndermelidir. Aksi takdirde anlamsız olumsuz iletişime yol açar. Kaynak alıcılar tarafından tanınmalıdır. Kaynak beden, karakterler, ses, yüz, fotoğrafçı, plan, harita vb. tam olarak iletişim kurabilmektir. araçları etkin bir şekilde kullanmalıdır"(5, s. 4).

İleti. Kaynak (mesajı gönderen) ile alıcı arasındaki bağlantıyı sağlayan ana unsurdur. Mesaj farklı vücut hareketleri, renkler, giysiler, sembollerden oluşabilir. Mesajın iletişim sürecinde belirli özellikleri vardır. İletişim olgusunun varlığı bu iki faktör (kaynak, mesaj) arasındaki bağlantıların yoğunluğuna bağlıdır. Aralarındaki bağ sürekli değişiyor, değişiyor ve yeniden şekilleniyor. Duygu ve düşüncelerini karşı taraftaki kişi ve kişilere iletmek isteyenler farklı iletişim becerileri kullanırlar. Bir şey göndermek isteyen kişi, karşı tarafa söz ve başka yollarla mesajlar gönderir. Gönderici, göndermek istediği bilgiyi önceden ölçebilmelidir. Gönderdiği mesajların açık, kesin ve anlaşılır olması gerekir ki karşı taraf da onu anlayıp cevap verebilsin. "Mesaj anlaşılmalıdır. Mesaj açık olmalıdır. Mesaj tam zamanında teslim edilmelidir. Mesaj uygun kanalı takip etmelidir. Mesaj, kaynak ve alıcı arasında kalmalıdır" (5, s. 5).

Kod çözme. Mesajı gönderen, göndermek istediği bilginin alıcısına ulaştıktan sonra, muhatabına uygun cevabın iletilmesidir.

Mesajın alıcısı. İletişim sürecinde mesajın alıcısı gelen mesajları anlamaya çalışır. Mesajı alan taraf, gönderilen mesajların şifresini çözmek için kelimeleri, jestleri, kıyafetleri, ses tonunu dikkatlice değerlendirir. Mesajın alıcısı, alınan mesajları anlamaya çalışır. Mesajları anlayıp anlam verdikten sonra karşı tarafa bir cevap

gönderir. Gönderilen mesajların karşı tarafın anlayabileceği şekilde olması şartıyla. Böylece iletişim süreci gerçekleşmiş sayılabilir. Alıcı tarafından geri gönderilen mesajlar aşağıdaki özellikleri taşımalıdır.

"Mesajlar ilgisiz olmamalıdır.

Uygun zamanda gönderilmelidir.

Amaç açıklığı kavuşturulmalıdır.

Bir dönüş olmalı, beklenen davranışı tanımalı”(5, s. 7).

Etkili iletişim, mesajı gönderen ve alan için önemlidir, çünkü gerekli bilgilerin, duyguların, fikirlerin ve niyetlerin doğru anlaşılması ancak etkili iletişimde mümkündür. Diğer insanlarla iletişim kurabilen insanlardır. Başkaları tarafından anlaşılmayan insanlar, iletişim kuramayan insanlardır. Etkili iletişim kurmak için kullandığımız dil öncelikle basit, açık, anlaşılır ve etkili olmalıdır. Gönderdiğimiz mesajlar, alıcının durumuna, sanatına ve yaşına uygun olmalıdır. Gönderilen mesajlar ses tonu, ses tonu, beden dili ve konuşma ile ilgili olmalıdır.

Demek istediğim. İnsanlar tarafından yaratılan, araştırılan, unutulmuş, değiştirilen ve anlaşılan bir gerçektir. İletişim sürecinde anlamın kendisi büyük önem taşır. Gönderilen tüm mesajlar doğru anlaşılabilir. İletişim sürecinin bilişsel doğasına dayanır. Anlamın anlaşılma anlaşılmadığına göre iki gruba ayrılabilir.

1) Gönderilen mesajların özünü anlamak:

Bir şey ile temsil ettiği karakterler arasındaki bağlantının algılanmasıdır. Örneğin telefon dediğimizde arayarak bilgi alıp göndermeyi kastediyoruz. Burada sembol ile temsil ettiği nesne arasındaki bağlantı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, iletişim sürecinin karmaşık mekanizması, öğelerinin birbirine bağlılığına ve karşılıklı bağımlılığına bağlıdır. Bu süreçteki unsurlardan biri doğru anlaşılmaz veya gönderilmez ise iletişim süreci gerçekleşmiş sayılmaz.

2) Gönderilen mesajları anlamamak.

Herhangi bir sembol ile temsil ettiği iki şey arasında bir bağlantı olmamasıdır. Örneğin "kitap" kelimesini söylediğimizde karşı taraf aynı dili konuşmadığı için anlamayabilir.

Kanal. "İletişim sürecinde kanal, kaynak tarafından kodlanan mesajın fiziksel yanısıdır" (5, s. 14). Telefonda konuştuğumuzda kanal ses tonunu değiştirir, radyo ile bilgi gönderildiğinde dalgalar vb. ilişki kurabilir.

İki tür iletişim süreci vardır. Sözlü ve sözsüz iletişim. Sözlü iletişim, bilginin karşı tarafa kelimelerle iletilmesidir. Sözsüz iletişim, bilgilerin kelimeler olmadan gönderilmesine izin verir.

Sözsüz iletişim, kullanılabilirlik ve daha zengin ifade araçları açısından sözlü iletişimden önce gelir. Dilbilimde sözlü iletişimin ana ifade aracı olan dili öğreniriz ve paralinguistikte sözlü olmayan iletişim araçlarını inceleriz. Paralinguistik, sözel olmayan iletişim araçları dediğimiz (beden dili, ses tonu, kıyafet, renk, görüntü vb.) söz ve cümlelerle ifade edilmeyen ancak hizmet eden iletişim araçlarını inceler.

İletişim sürecini başlattığımızda, bizim için çok önemli olan karşı taraf hakkında bilgi almayı amaçlıyoruz. Bunu yapmak için öncelikle hareketlerine, saç stiline, gözlerine daha fazla dikkat ediyoruz. Bu yaklaşımla kendisi hakkında yeterli bilgiye sahip oluyoruz. Karşı tarafı dikkatlice düşündükten sonra onunla nasıl iletişim kuracağımızı biliyoruz.

Bilgiyi alan taraf için beden dili sessiz iletişim olarak kabul edilir. Aslında birçok vücut hareketi, önemli ve kasıtsız bilgileri karşı tarafa iletebilir. Çoğu zaman muhatap bu bilgilerin farkında değildir, yani bu mesajı kasıtlı olarak göndermez. Bazen muhatap kasıtlı olarak belirli mesajlar gönderebilir. Örneğin, bir arkadaşın konuşması sırasında gözlerimizi açarız ve ona önemli bilgileri geniş bir kitleye iletmek için bir mesaj göndeririz.

Bu, iletişim sürecinin aşamalarının hem sözlü hem de sözsüz iletişim için çok önemli olduğu ve birbirleriyle yakından ilişkili olduğu anlamına gelir. Aşamalardan biri doğru kurulmazsa, iletişim sürecinde bir yanlış anlaşılma olacaktır.

KULLANILAN EDEBİYAT LİSTESİ

- 1) Günay, D. Dil ve İletişim. İstanbul, Papatya, 2013, 344 s.
- 2) Güngör, N. İletişim. Formlar ve Yaklaşımlar. Ankara, Siyasi Kitap, 2016, 435 s.
- 3) Veyselli, F. Dil. Bakü, Eğitim, 2007, 298 s.
- 4) Tayfun, R. Etkili iletişim ve beden dili. Ankara, Nobel, 2017, 244 s.
- 5) <http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kok/iletisimbilimiau212.pdf>

MILLIY-MADANIY FRAZEOLOGIZMLARNING TARJIMADAGI ADEKVATLIGI

Muqaddas Oqmamatova Farxodovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tadqiqotchisi*

[*muqaddas.oqmamatova@bk.ru*](mailto:muqaddas.oqmamatova@bk.ru)

Xulosa

Badiiy asar tarjimasining o'ziga xos murakkab tomonlari bo'lib, ularni yaxshi idrok eta olmagan, mohiyatini tushunmagan mutarjim asar tarjimasida juda ko'p qiyinchiliklarga duch keladi. Chunki badiiyatning o'ziga xosliklari bor. Ayniqsa, til birliklaridan tilning eng jozibali leksik birligi – frazeologik birliklar har qanday millatning, xalqning nafaqat ona tilidagi haroratini, balki shu xalqning madaniyati, e'tiqodi, urf-odat-u an'analarini ham o'zida mujassam etadi.

Shu bois badiiy asar tarjimasida jarayonida aynan o'zbek tilidagi asarlardan milliy-madaniy frazeologik birliklarning dunyo tillaridan ingliz tiliga tarjimasida qanday jihatlariga e'tibor qaratish zarurligi borasida mazkur maqolada fikr yuritiladi.

Tarjima jarayonida mutarjimning so'z yoki leksik birliklar zahirasi qancha boy bo'lsa, tarjima ham shuncha mukammal chiqadi. Shu bois, eng avvalo, har ikkala til egalarining milliy-madaniy qadriyatlarini yaxshi tushungan tarjimongina bu ishning uddasidan chiqa oladi.

Frazeologik birliklar, shubhasiz, ona tilining eng nozik boyligidir. Uning murakkabligi shundaki, turli qadriyatlarga ega bo'lgan xalqlarning bir mavzu doirasida qarashlari ham turlicha bo'lishini nazarda tutgan holda frazeologik birliklar tarjimasida eng muqobil tarjimani tanlay olish ham ijodkor-tarjimon mahoratini ko'rsatadi.

Binobarin, har qanday frazeologik birliklarning adekvatligi yoki ularning ekvivalentlarini to'g'ri va o'rinli tanlay olish, bu holat

fikr yoki kontekst ma'nosiga mos tushishiga katta ahamiyat berish tarjimonning bosh maqsadi bo'lib hisoblanmog'i darkor.

Shu nuqtai nazardan qaraganda esa turkiy tillarga xos ma'no ko'chishlarning Yevropa tillariga nisbatan lisoniy-tasviriy jihatlarida, albatta, o'ziga xos tafovutlarni kuzatamiz.

Ayniqsa, lirik asarlarda bu jihat yaqqol ko'zga tashlanadi. O'zbek mumtoz adabiyotidan tarjimalarda esa bu ikki barobar murakkabroq kechadi.

Tadqiqot ichida o'zbek adabiyotining buyuk namoyondalari ijodidan, ya'ni Alisher Navoiy va Amiriy ijodidan olingan namunalar misolida mazkur jarayonning tahlil va talqinlariga ahamiyat qaratdik. Chunki epik asarlarga qaraganda nazm tarjimasi tarjimondan shoirlik mahoratini ham talab etadi. Frazeologik birliklarning bu turdagi tarjimalarida qofiya, hijo, radif kabi tushunchalardan ham xabardorlik talab qilinadi.

Tarjimon tarjima jarayonida har ikki tilning izohli lug'atlaridan, shuningdek, frazeologik lug'atlardan foydalana olishi esa maqsadga muvofiqdir.

Kirish

Badiiy asarlarda milliy-madaniy frazeologik birliklarning o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimasi borasida so'z borar ekan, tarjimon oldida har ikkala tilning lisoniy imkoniyatlaridan nechog'li xabardor ekanligi uning bosh vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Chunki tarjimon-ikki til o'rtasida ko'prik vazifasini o'tovchi ijodkor shaxs. Ayniqsa, badiiy asarlarning tarjimasi, qolaversa, mumtoz adabiyot, aniqrog'i, she'riy asar tarjimasiga qo'l urish-badiiy tafakkur va iste'dod mahsulidir.

Holbuki, har qanday mutarjim o'z dunyoqarashidan kelib chiqib tarjima ishiga yondashadi. Adabiyotimizda bitta badiiy asarni ko'plab ijodkorlar tarjimasida o'qiganmiz va ularning har biri o'ziga xosligiga amin bo'lganmiz.

Muhimi, eng mukammali sifatida xoh u she'riy, xoh nasriy asar bo'lsin, agarki asarning badiiy ifodasi va mazmuni, g'oyasi saqlab qolinsa, uning ohori ham to'kilmay asar ikkinchi hayotini boshqa tilda davom etadi deyish mumkin.

Bu jarayonda adekvatlik masalasiga e'tibor berish zarur. Ya'ni, ona tiliga xos bo'lgan frazeologik birliklarning sinonimlarini, adekvatlarini, variantlarini, ekvivalentlarini to'g'ri tanlay olish qobiliyati tarjimonning eng muhim jihati.

Shu bois biz mazkur ilmiy maqolamizda turkiy tillardan, aniqrog'i, o'zbek tilidagi mumtoz lirik asarlarning Yevropa tillaridan ingliz tiliga tarjimalarni amalga oshirishni maqsad qilgan tarjimon uchun milliy-madaniy frazeologik birliklarni qanday tanlash va uning adekvatlik jihatlarini hisobga olish va eng muqobili asosida tarjimoni amalga oshirish borasida tavsiyalarni berishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik.

Quyida o'zbek adabiyotining zabardast vakili, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy hamda Qo'qon adabiyoti muhitining iste'dodli ijodkori Amiriy asarlari misolida mazkur jihatlarni baholi qudrat tahlil qildik.

Tadqiqotning maqsadi:

“Milliy-madaniy frazeologik birliklarning ingliz tiliga tarjimasidagi adekvatlik masalalari” ilmiy tadqiqot ishimizning bosh maqsadi shundan iboratki, badiiy asar, binobarin, lirik asarlar tarjimasida tarjimonning vazifasi nafaqat asarni shunchaki, tildan tilga o'girish, balki uning badiiy jihatlarini to'la idrok etgan holda, ma'noga putur yetkazmasdan tarjimaga qo'l urishi kerakligini qayd etish.

Zero, aslida lirik asar tarjimasi ancha murakkab jarayon. Buning ustiga agar she'rda frazeologik birliklar ham qo'llangan bo'lsa, demak, tarjimonning vazifasi yana ikki hissa oshadi.

Tarjimonning vazifasi asarning ikkinchi bir tildagi hayotini belgilar ekan, u til birliklarining adekvatligini ham o'rganishi kerak.

Asosiysi, tarjimada ma'noga semantik jihatdan eng yaqinini tanlash to'g'rirog'i, tanlay olish.

Tarjimon adekvatlik, ekvivalentlik, sinonimik qator kabi tushunchalardan yaxshi xabardor bo'lsa, tarjima jarayonida uning ijod mahsuli ancha mukammalashadi.

Natija:

Milliy-madaniy frazeologik birliklarning ingliz tiliga tarjimasi masalalari borasida gap borar ekan, ang avvalo, tarjimon mazkur lisoniy birlikning mohiyatidan kelib chiqib, tanlovni, ya'ni adekvatlardan mosini to'g'ri amalga oshirish ko'zda tutiladi.

G'azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy asarlari, shuningdek, iste'dodli shoir Amiriy g'azallari misolida o'zbek mumtoz adabiyotidan olingan she'riy asarlar tarjimasida, asosan, nimaga e'tibor qaratish lozimligi va bu boradagi taklif va tavsiyalar mazkur tadqiqotdan o'rin olgan.

Shuningdek, tarjima jarayonida badiiyatga putur yetkazmagan holda milliy-madaniy frazeologik birliklarning asl sematik jihatlarini saqlab tarjimada qo'llash, qo'llaganda ham eng yaqin variantlarini tanlay olish masalalari borasida fikr-mulohazalar mazkur tadqiqotning asosiy masalasi bo'lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Mahmudov. Bemisl tilsim. Tafakkur. 2021/3-son.
2. Asrlar sadosi. Toshkent:1982.
3. Komissarov V.N. Tarjima nazaryasi. M:Oliy shk. 1990.
4. Sh.Rahmatullayev. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent:1978.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. III tom.
6. Amiriy. Qoshingga tekkizmagil qalamni. Toshkent: 2008.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. I tom.
8. Z.Qobilova. Oltin beshikda ulg'aygan siymo. Tafakkur. 3/2020.
9. Alisher Navoiy. Ummondan durlar/Die Perlen aus de Mozean. Pearls from the Ocean. G'azallar, hikmatlar va ruboiylarning namunalari. O'zbek, nemis va ingliz tillarida. Ingliz tiliga: Q.Ma'murov tarjimasi. Toshkent:2000.

- 10.** Umarxo‘djayev M.M. Основы фразеологии. Andijon: 1979.
- 11.** Alisher Navoiy. 20 jildlik. 3-jild. Toshkent: 1988.
- 12.** Macmillan English dictionary for advanced learners. Second edition. Malayziya:2012.
- 13.** <https://www.learn-english-today.com>

YUNUS EMRE VE TÜRK TESEVVÜF ŞİİRİ
YUNUS EMRE AND TURKISH SUFI POETRY

Prof. Dr. Elman Guliyev

Azerbbaican Devlet Pedogoji Üniversitesi

“Türk araştırmaları” bölüm başkanı

[*elman.guliyev1958@gmail.com*](mailto:elman.guliyev1958@gmail.com)

ORCID: 000-0001-5413-9479

Özet

"İnsanlık tarihinin en güzel değerlerinden biri" (Mustafa Tatçı) olarak bilinen Yunus Emre, tüm Türk edebiyatının ve kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Batı Asya'da ilk kez Yunus Emre, Ahmed Yesevi'nin Türkçe'yi Doğu Asya'da sevgi ve bilgi dili yapma çalışmalarına devam etti.

Yunus Emre'nin "Benim aslım Haktır. "Aslım Haktır" diyen Yunus Emre, irfan misyonunu varlık, insan ve nefsin varlığında ortaya koymaktadır. Böyle bir sunumda, kalbinde Tanrı'yı yöneten şairin manevi amacı ile tanıştık. Bu nedenle Yunus Emre'nin şiirleri insanlara Allah'ı ilham eder ve zerrenin (insanın) bir bütün olarak (Allah'ın) "birliğine" dair umutlarını artırır. Bedenin birliği felsefesine göre Y.Emre, Allah'ı anlama yolunda dış (medrese) ve iç (ilim, hakikat) ilimleri arasında ikincisinin önemini vurgular. Y.Emre, Allah aşkıyla nefes almayan harap bir kalp gibidir. Y.Emre'nin "İçimde bir ben var" diyen aşk ilişkisinin sebepleri ve aşkta "ben"in Allah yolunda son noktaya ulaşma arzusu açıktır.

Y. Emre'nin felsefesine göre aşkın tarihi, insanlık tarihi kadar eski ve kadimdir. Evrendeki tüm yaratıcıların mayasında aşk denen bir maddenin varlığını kabul eder. "Yer ve gök yokken aşk vardı" sözü de bu bilgeliği doğrular niteliktedir. Daha da ileri giden Y.Emre, aşkın dini ve felsefi özünü ilahilik ve kutsallık çerçevesinde sunmakta ve böylece aşkın özünü ve özünü "Aşk gelince cümle biter" marifet yaklaşımı içinde açıklayabilmektedir.

Anahtar kelimeler: Yunus Emre, divan şiiri, irfan, felsefe, aşk.

ABSTRACT

Known as "one of the most beautiful values in human history" (Mustafa Tatçı), Yunus Emre played an important role in the development of all Turkish literature and culture.

For the first time in Western Asia, Yunus Emre continued Ahmed Yesevi's efforts to make Turkish the language of love and knowledge in East Asia.

Yunus Emre's "My origin is the Truth. "My origin is the Truth." For this reason, Yunus Emre's poems inspire people from Allah and increase their hopes for the "unity" of the particle (human) as a whole (God). According to the philosophy of the unity of the body, Y.Emre emphasizes the importance of the latter among the external (madrasah) and internal (science, truth) sciences in the way of understanding God. Y.Emre is like a ruined heart that cannot breathe for the love of Allah. The reasons for Y.Emre's love affair saying "I have an ego inside of me" and the desire of "I" in love to reach the last point in the way of Allah are clear.

According to Y. Emre's philosophy, the history of love is as old and ancient as the history of humanity. It accepts the existence of a substance called love in the leaven of all creators in the universe. The saying "When there was no earth and sky, there was love" confirms this wisdom. Going further, Y.Emre presents the religious and philosophical essence of love within the framework of divinity and holiness, thus being able to explain the essence and essence of love within the "When love comes, the sentence ends" approach.

Key words: Yunus Emre, divan poetry, wisdom, philosophy, love

“İnsanlık tarihinin en güzel değerlerinden biri olarak bilinen” (Mustafa Tatçı) Yunus Emre, tamamıyla Türk edebiyatının ve kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ne yazık ki, hayatı (ve eserinin bir kısmı) kesin bilimsel gerçekler temelinde değil, olasılıklar ve efsaneler

temelinde incelenmiştir. Ancak bu tür efsanelerde ve mitlerde bile gerçeğin belirli tonlarını inkar etmek imkansızdır.

Orta Asya'da Ahmet Yasevi ile başlayan halk tasavvuf şiiri, Orta Asya'da yaklaşık 150 yıl sonra Yunus Emre şahsında devam etmekle kalmamış, aynı zamanda bir edebî okul düzeyine yükseltilmiştir. Batı Asya'da ilk kez Yunus Emre, Ahmet Yasevi'nin Türkçe'yi Doğu Asya'da sevgi ve bilgi dili yapma çalışmalarına devam etti. Y.Emre'nin eserleri, Türk milli şiirinin ağırlığını oluşturan ağırlıklı olarak hece (ve kısmen eruz) ile yazılmıştır. Bu ayette dörtten fazla dörtlük kullanmıştır. Yunus Emrenin hece ve eruz dizileri ile yazdığı "Divan" ve mesnevi şeklinde yazdığı "Risâletün-Nuşîyye" ("Nasihat") adlı didaktik eseri edebiyat dünyası tarafından bilinmektedir. Ancak başka bir bilgiye göre Yunus İmre'nin 2.000 şiiri kaybolmuş ve günümüz nesillerine ulaşamamıştır.

Y.Emre'nin eserinde "Divan" da yer alan örnekler hakimdir. Gazel, mesnevi, ilahi, nefes vb. Y.Emre'nin şiir resimli divanı hece ve mısralarla yazılmıştır. "Fatih", "Karaman", "Bursa" ve diğerleri. Nüshaların Y.Emre'nin divanının en eski ve nispeten doğru nüshaları olduğu kabul edilmektedir. Y.Emre'nin divanındaki tüm şiirlerin kendisine ait olduğunu söylemek güçtür. Y.Emre'nin adı ve sanatı yaşadığı günden yakın yüzyıllara kadar o kadar popüler ve kutsaldı ki, şiirler hem İmre mahlasıyla (örneğin Said İmre, Talib İmre) hem de Y.Emre mahlası olmadan yazıldı. N.S.Banarlı'nın sözleriyle: "Adı Yunus olmayanların bile okudukları şiirlere kendi adlarını değil de sevdikleri ve inandıkları bu büyük mutasavvıf şairin isimlerini vermiş olmaları mümkündür."

Yunus Emre'nin "Benim aslım Haktır. "Aslim Haktır" diyen Yunus Emre, irfan misyonunu varlık, insan ve nefsin varlığında ortaya koymaktadır. Böyle bir sunumda, kalbinde Tanrı'yı yöneten şairin manevi amacı ile tanıştık:

Ben gelmedim dava için,

Menim işim sevda için,

Dostun evi gönüllerdir,

Könüller yapmağa geldim.

Bu nedenle Yunus Emre'nin şiirleri insanlara Allah'ı ilham eder ve zerrenin (insanın) bir bütün olarak (Allah'ın) "birliğine" dair umutlarını artırır. Y.Emre, bedeninin birliği felsefesine uygun olarak, zâhir (medrese) ve iç (ilm, hakikat) ilimleri arasında Allah'ı anlama yolunda ikincisinin önemini vurgular:

*Elm eli bilmekdir,
Özünü derk etmektedir.
Sen özünü bilmesen,
Elm neye gerekdir.*

Görünüşe göre, tasavvuf sanatçısı, "sevgide gönül gözünün açılmasını" istemekte oldukça haklıdır. Y.Emre'nin sevgisi (insana) mecazi değil, gerçektir (Tanrı'ya). Y.Emre, Allah aşkıyla nefes almayan harap bir kalp gibidir. "İçimde bir ben var" diyen Y.Emre'nin aşk macerasının ve aşkta "Ben" in Allah yolunda son noktaya ulaşma arzusunun sebepleri açıktır:

*Eşqin aldı menden meni,
Mene seni gerek, seni.
Men yanaram dün, bu gün,
Mene seni gerek, seni.*

Y.Emre'nin felsefesine göre aşkın tarihi, insanlık tarihi kadar eski ve kadimdir. Evrendeki tüm yaratıcıların mayasında aşk denen bir cevherin varlığını kabul eder. "Yer ve gök yokken aşk vardı" sözü de bu bilgeliği doğrular niteliktedir. Daha da ileri giderek Y. Emre, aşkın dini ve felsefi özünü ilahilik ve kutsallık çerçevesinde sunmakta ve böylece aşkın özünü ve özünü marifet yaklaşımı içinde "aşk gelince cümle biter" açıklayabilmektedir.

*Aşk doğmaz kimsenin kölesi değildir,
Cümle-bilgi-hafıza cümleyi büyüler.*

Unutulmamalıdır ki, Y.Emre'nin eserlerinde de bahsedildiği gibi aşk arasındaki farklara değinilse de aşksız insanlara da davranılır, aşksız insanlara kara taşlar ve hayvanlar gibi değer verilir.

Y.Emre'nin şiirlerinde insanın Tanrı'nın bir parçası olduğu fikri, insana olan sevgi ve şefkatin temelidir. İmre'ye göre aşk kalbe, aşk ruhadır. Bu anlamda "Din mükemmel aşktır" demesi tesadüf değildir. Bu nedenle Y.Emre'nin düşüncesinde aşk, aşkın başlangıcıdır. Yani büyük Şehriyar'ımızın deyiimiyle "aşk bir görev vaadidir". Bu nedenle Allah'a yönelen ve "Varlığım sendedir" diyen şair, hakka tapan herkese derviş sevgisini ifade eder. Şairin gerçek aşkı ruhuna her zaman hakimdir ve eylemlerinin kendiliğinden değil bilinçli olduğunu teyit eder:

Y.Emre, yaşadığımız hayatta bir insanı "garip" ve "vatansız" olarak değerlendirir. Her insanın yurduna, "Allah'ın diyarına" gitme arzusunu yüce bir hedef olarak şu şiirsel biçimde anlatır:

Bu dünyaya gelen adam tekrar gitmeli,

O bir misafirdir, bir gün memleketini ziyaret etmeli,

Söz hırsızdır biz bu dünyaya arkadaşla gelmedik,

Ama ne kadar eğlenirsek eğlenelim, sözümüzü tutmalıyız.

Y.Emre, Allah'a ulaşmanın yollarını düşünen bir insanın düşüncelerinde yansıtır. Burada aşk ve şehvet o kadar güçlüdür ki insan aşkın yarattığı "ağırlıksızlığa" düşer ve bazen kendini unutup şikâyetçi olur, dünyadan ayrılma vaadini bekleyemez. Çünkü Y.Emre'nin sunduğu aşık, tek kişi ve tek yürek düşüncesinde Hak ve Hak olduğunu iddia eder. Bu düşünce onu ahirete değil, sevginin adresi olan özgürlük noktasına -Hakikat- götürür:

Eşqin zemzemesinden aşıq boynu zencirli,

Azadlıq istemezler bele qaldılar dustaq.

Men bu yurdlu deyilem, burda durub ne edirem

Neçe-neçe tutsaklı tuzak üzdüm gedirem.

Y.Emre, haktan ayrılıp hakka dönen bir insan için bu dünyayı bir "geçiş aşaması" olarak değerlendirir. Bu aşamada Allah'tan bir şuur hissesi alan kişinin ibadeti, kendisine verilen mükafat için bir şükretme

olarak değerlendirilir. Allah ve İslam inancı insanları ibadete meylettirdiği için Y.Emre herkesi bu yola davet eder.

Y.Emre, beden birliği teorisinin gereklerine uygun olarak, zihnin hakim olduğu "geçiş aşamasında" kişinin nefsinin arzularını takip etmesini korkunç bir şey olarak görür. Çünkü "nefs maddedir, maddeye bağlıdır, madde sevgisidir, madde tutkusudur" (N.S. Banarlı). Peygamberimizin bir hadisinde de belirtildiği gibi, "Dışarıdan bir düşmanla savaşmak ve onu yenmek bizim küçük savaşımızdır. Ama savaşmak ve nefsimizi yenmek bizim büyük cihadımızdır." Burada sadece maddi faydalar değil, aynı zamanda uzun ömür iddiaları da reddedilir. Gerçek hayata talip olan Y. Emre, ölümü hem bir sınav hem de bir tatil olarak görmektedir.

Bu dünyada kalmayalım.

Ölümlü, aldanmayalım

Bir iken ayrılmayalım

Hadi arkadaş, gel gönül!

Hadi gidelim bu dünyadan,

Hadi o arkadaşına uçalım.

Hadi tüm rüyaları gözden geçirelim

Hadi arkadaş, gel gönül!

Yunus İmre'deki derviş anı özel bir sahnedir. Y.Emre'nin dervişliği aslı manada (Farsça dar-kapı, yani gezginlik) değil, hakikat, iyilik, hakiki aşk vb. manadadır. Onu marifet anlamında alarak, Hakikat yolcusu olarak sunar. Yunus Emre'nin dervişliği, hakikati arayan ve vaaz eden bir yolcu gibidir. Y.Emre, kavuşmayı dervişliğin son yurdu olarak görür. Bu nedenle şeriat, mezhep, aydınlanma ve hakikat aşamalarından geçmeyi önemli görmektedir. Y.Emre Ahmed Yesevi ve Hacı Bektaşî'nin öğretilerine göre şeriat, mezhep, irfan ve hakikat mertebelerinin her birinin aslı amelleri arasında 10 şartlı derviş yer alır. Vuslat, aşk yolunun imzacısı olan dervişin son durağıdır. Y.Emre dervişliği hissetme, düşünme ve inanma aşamalarından geçerek bu

yolculuğun zor olduğu kadar onurlu olduğunu da ifade eder. Toplam 40 önemli şartı yerine getirmenin ve bencilliği yenmenin zorluğunu bildiren şair, aşk ve çizginin dervişliğin önemli unsurlarından biri olduğuna dikkat çeker:

*Ben dervişem deyen insan iş bu yolda ar gerekmez,
Derviş olan insanların könlü gendir, dar gerekmez.
Derviş könülsüz gerekdir, söylene dilsiz gerekdir.
Döyene elsiz gerekdir, xalqa beraber gerekmez.*

Y.Emre, hakkı vaaz eden ve yüzünü Allah'a çeviren şeytanların temiz ve namuslu olmalarını ve sürekli olarak gümüşlenme (arınma) halinde bulunmalarını gerekli görür:

*Her kime kim dervişlik bağıslana
Qelbi gede pak ola gümüşlene
Nefesinden müşki-enber yayıla
Budağından ilü şar yemişlene
Aşiqin göz yaşı hem göl olar
Ayağında saz bitib qamışlana.*

Y.Emre, bir ilim sahibi olarak Peygamberi, evliyaları ve evliyaları Allah'ın nuru olarak görmüş, özellikle Hz. Muhammedi "Allah'ın elçisi", "ışık kaynağı" vb. şu şekilde övdü:

*Sen gerçek peygambersin.
Sana uymayanlar kafir olur.
Âşık Yunus sensiz dünya nasıl olurdu,
Adı güzel, Muhammed'in kendisi güzel.*

Şairin Hz.Muhammede olan sevgisi o kadar kuvvetlidir ki, Resûlullah'ı görme, ona kavuşma arzusu, hasret şeklinde ifade edilir ve şairin tasavvufi dilekleri, Hz.Muhammed şu şekilde nazil olmuştur:

Arayıb, axtarıb tapam izini,

İzinin tozuna sürtem üzümü,

Haqq nesib eylese görem üzünü,

Ya Mehemed, gönül arzular seni.

Y.Emre, "ben"inin sonsuzluğundan bahsederken, bu "ben"in manevi ve duygusal yönleriyle birlikte gerçek gurur ve bağınazlık unsurlarını da barındırmaktadır.

Y.Emre, insan kalbine hakim olan ilahi aşkı, Allah ile insan arasındaki bir bağ olarak kabul eder. Y. Emre'ye göre, kuralları (şariat) yerine getirmeden, onları düşünce ve inanç (mezhep) sisteminde anlamadan ve İslami sınırları derinlemesine anlamadan ve pratikte somutlaştırmadan (aydınlanma) hakikate (aydınlanmaya) ulaşmak imkansızdır. . Y. Emre, insana sıradan bir yaratık gözüyle bakmaz. Ona göre insan, Tanrı'dan ayrılmış bir ışık ve güç parçasıdır. Kuran-ı Kerim'de Nur Suresi'nde şöyle yazılıdır: “Allah gözlerin nuru, yerin nurudur. Tanrı nur üstüne nurdur. Allah dilediğine nur verir.” Y.Emre, Kuran mantığının bir devamı olarak her aşamada (şariat, mezhep, aydınlanma) Allah'a kavuşma yolunda idrakin önemini vurgular.

Y.Emre, insanın yaratılışına karşı şükürünü (ibadetini) Allah'a kavuşmanın önemli şartlarından biri olarak kabul eder:

Neyi seversen sev, inan,

Ne kadar seversen sev, padişah öldü.

Kendini "bilime" ve ruhuna teslim eden Y. Emre'nin aydın görüşleri ile kendi devrinden önceki ve devirdeki Türk-Tasavvuf mezhepleri arasındaki etki ve bağlantıyı inkar etmek mümkün değildir. Bu bağlamda A.Yasevi ile Y.Emre tasavvufunun görüşmeleri arasındaki benzerliği vurgulamak gerekir. Türkistan'da A.Yasevi tarafından kurulan "Yesevilik" mezhebi, Türkistan sınırlarını aşarak Doğu İslam dünyasının çoğu merkezinde Babai, Bektaşi, Nakşibendi, Haydarlı ve diğerlerini oluşturdu. Mezheplerin oluşumunda etkili olmuştur. Bu anlamda A.Yasevi'nin etkisi bu mezhepleri temsil eden bireylerin dünya görüşlerinin oluşumu ve yaratıcılığında öteye geçmemiştir. A.Yasevi ve Doğu tasavvuf edebiyatının sonraki dönemlerinin önde gelen temsilcileri C.Rumi,

Y.Emre, S.Valad, S.Tebrizi ve diğerleri. arasındaki bağlantı ve bağlantının ana nedeni budur. Bu etki ve bağlantı, esas olarak eserlerinin fikirlerine ve içeriğine yansır. Böylece C.Rumi'nin "Mesnevi"si, Y.İmre'nin "Risalatun-nushiyya"sı, S.Valad'ın "Maarif'i ve diğerleri. A.Yasevi ile başlayan tasavvufî değerler, eserlerine şu veya bu şekilde yansımış ve Orta Çağ Türk-İslam felsefi düşüncesinin gelişmesinde örnek bir rol oynamıştır. Dikkat edersek, klasik Doğu edebiyatında dünya sırlarının "Allah'ın sırrı ve mucizesi" şeklinde değerlendirilmesinin mükemmel ifadesi ve ifadesi Ahmed Yesevî ile başlar. Bu açıdan bakıldığında Yunus Emre, A.Yasevi gibi, Allah'ın yarattıklarının en şerefli ve hakikat yolcusu olan insan karşısında onu canlı bir varlık olarak sunmaz.

A.Yasevi gibi Y.İmre'nin de Allah sevgisi ve ilahi aşk liderdir. "Birlik" felsefesine göre zerrenin (insanın) bütüne (Allah'a) kavuşma arzusu, Yunus Emre'nin şiirine de yansır ve ilahi aşkın derinliklerinde kendi ifadesini bulabilmektedir. Her iki dahiler, Tanrı'yı kalbin ve duyuların "bilgisinde" anlamının mümkün olduğunu düşünür. Dolayısıyla Allah'a, Peygamber'e, sahabeye, ibadete ve varlığa sevgiyi ifade etmek, şükretmek, materyalizmden kaçınmak, nefesine esaret, "dış sevgi" ve b. uzaklaşmak gibi irfan karşılaşmaları A.Yasevi ve Y. Emre'yi Allah'a giden aynı "nur köprüsüne" götürür. Her iki mutasavvıf örneğinde, "Allah'tan sevgi dileyen", "aşk ateşinde yanan", "dünyayı yasaklayan", "aşkın acılarıyla savaşmayan" Rab'bin sadık kullarını görmekteyiz. ve Tanrı'ya "çağrılarını" duyun. Örneğin, Yunus İmre

Eşq meqamı alidir, eşq qedim, ezelidir.

Eşq sözünü söyleyen qüdrat dilidir.

Deyen ol, eşiden ol, gören ol, gösteren ol

Her sözü söyleyen ol, suret can menzildir.

Onun ayetlerinde ifade edilen anlam, A.Yasevi'nin bu düşünceleri ile örtüşmektedir.

Eşq meqamı türlü mekan, ağıln yetmez

Başdan-başa zorluk, cefa, möhneti getmez

Melametler, ihanetler kilsa, geçmez

La-mekanda haqdan dersler aldım işte.

Her iki mutasavvıf şaire göre, içinde nefis bulunan ve kalbi Allah'ın nuru ile dolu olan bir insanın, Allah tarafından kutsanması ve ebedî âleme layık bir kulu olabilmesi için salih amellerde bulunması gerekir:

Eşq bağını möhnet ile göyertmesen,

Hor görülür şom nefsini öldürmesen,

“Allah” deyib içine nur doldurmasan,

Vallah, billah sende eşqin nişanı yox (A.Yasevi).

Nefs arzusundan keçib, eşq qedehinden içib

Dost yoluna er kimi durmayan aşiqmidir

(Y.Emre).

Bu düşüncenin devamı olarak A.Yasevi, şefkat ve merhameti "Allah'ı söylemenin ve onu nurla doldurmanın" temel şartlarından biri olarak görmektedir. Çünkü insan, Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın "taşiyıcısı" ise, şefkat duyabilecek ve bu durumda Allah'ın "mahrem" kulu olacaktır. Davut, "Tanrım, insanları neden yarattın?" diye sordu. Hakk Bey'in "Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi sevdim, insanları bilinmek için yarattım" sorusuna verdiği cevap, aslında Allah'ın insana olan misyonunun özünü ortaya koymaktadır. Bir hadiste bildirildiği gibi, "Allah'ın insanı rahmetiyle yaratması", onun kötülüklerden yüz çevirmesine ve iyilik yapmasına zemin hazırlar. Bu anlamda hem A. Yesavi'nin hem de Y. İmre'nin aynı konumda olduğuna şahit oluyoruz. Ahmed Yesevi, Y. Emre gibi, Allah'a kavuşma yolunda insan idrakinin önemini takdir eder.

Harda görsen könlü kırık, merhem ol sen,

Öyle mezlum yolda qalsa, hemdem ol sen

Mehşer günü dergahına mehrem ol sen

Men-sen deyen kimselerden keçdim işte.
(A.Yasevi)

Heqiqet sirri-esrarın cahanda ehli-hal anlar,
Avam olan ne bilsin, hali-eşqi hep günah anlar.
(A.Yasevi)

Ahmed Yasevi'nin Divani-Hikmet'i gibi, Y.Emre'nin "Risalatün-Nusiyye"si de sadece bir ahlâk kitabı değil, aynı zamanda din ve tasavvufun bir karışımıdır. Dolayısıyla eserlerdeki ayetler, Kuran'ın hikmetlerini sıraladığı gibi, onlara tasavvufi bir yaklaşım da taşımaktadır. Örneğin A. Yasevi'nin sanatında bu yönün tersi şu şekildedir:

Bismillahla başlayaraq hikmet söyleyip
Taliblere inci, cövher saçdım işte
Riyazeti qatı çekip, kanlar yutub
Men defteri-sani sözün açdım işte. (A.Yasevi)

"Divani-Hikmet", baştan sona insanın Allah sevgisini vurgular. Bu nedenle A.Yasevi hikmet hazinesinde insanın yeri, rolü ve sorumluluklarından bahseder ve onu sürekli ibadete çağırır. A.Yasevi'nin ibadeti sadece dua ve duadan ibaret görmemesi ilginçtir. İkiyüzlülüğü insanlık dışı görüyor. Kötülüklerini örtbas edenler için orucu ve namazı imandan uzak görür. "Yasevilik" mezhebi İslam kanunlarına göre kurulduğundan, A.Yasevi kendi görüşüne göre vardığı sonuçları dini hükümlere uyarlar ve herkes için önemli noktalara dikkat çeker:

Oruc tutup halka riya kılanları,
Namaz kılıp tesbih ele alanları,
Şeyhim diyip başka bina kuranları
Son deminde imanından cüda kıldım.

Şaire göre insan, amelleri ve düşünceleri ile ibadet eder. A.Yasevi, yalnızca bu yolu seçenlerin tam bir ibadete sahip olduğuna inanır. İnsan, hayatının zamanını doğru bir şekilde harcamalıdır. Kalbini Allah'a teslim ederse ve O'nun yolunda "canını vermeye" hazır olursa, gerçek bir âşık olur ve ahireti kazanır:

Aşiq deyil sevdigine can vermese

Köylü degil çapa yapıp nan vermese

Burada ağlayıp axiretde can vermese

Yolda qalır, Xuda lütfünü alanı yox.

ve yahut

Ey xebersiz, eşq ehlinden beyan sorma,

Derd ise sen, eşq derdine derman sorma,

Aşiq olsan, zahidlerden nişan sorma

Bu yollarda aşiq ölse, günahı yox.

Bunu Y.Emre'nin çalışmasında da görebiliyoruz. Y.Emre'deki probleme bu yaklaşım, A.Yasevi'nin eserlerinde tezahür eden tasavvufi fikirlerin sonraki edebiyata, edebi düşünceye farkedilmeden geçmediğini ve edebiyatta geleneğin rolünü oynayabildiğini bir kez daha teyit etmektedir.

Aşk için canını vermeyen aşık mıdır?!

Dost olmaya çalışmayan aşık mı?! (Y.Emre)

A.Yasevi'nin meşhur hikmetli eserinde bütün meselelerde İslami düşünce anlayışına bir yaklaşım vardır. Allah, Peygamber, şeriatın hükümleri, ibadet şekilleri vb. Şüphesiz, hakkında yazılanların kaynağı

Hikmetim hükümdür-Subhan

Okur ve anlarsanız, anlamı Kuran'dır.

Dikkat edersek, bu fikir ve düşüncelere Y.Emre'nin eserinde çok basit ve etkili bir biçimde rastlamak mümkündür.

Canını eşq yoluna vermeyen aşiqmidir?!

***Cehd eyleyib ol dosta irmeyen
aşiqmidir?!(Y.İmre)***

Görüldüğü gibi Y.Emre, "Benim aslım Haktır, şüphe yoktur" diyerek şeriat, mezhep ve aydınlanma aşamalarını geçerek hak noktasına ulaştığını ifade etmiştir. Kuran'ı gerçek Hak (Allah) olarak gören Y. İmre'nin eserlerinde insanlık tarihinde güzel bir değer olarak bilginin yer alması ile gelenek arasındaki bağlantıyı inkar etmek mümkün değildir:

Heqiqet bir denizdir, şeriet onun gemisi

Çoqlar gemiden cıqub denize talmadılar. (Y.İmre)

Bütün bunlar gösteriyor ki Y.Emre türk tasavvuf edebiyatının seçkin bir temsilcisi olarak kendi yaratıcılığını sadece Türk dünyasının değil, tüm Müslüman Doğu'nun zengin gelenekleri temelinde oluşturduğunu ve gelişmesinde önemli bir rol oynadığını gösteriyor.

**MƏNƏVİYYAT KONSEPTİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

**MANEVİYYAT KAVRAMININ AZERBAIJAN DİLİNDE
İFADE ARAÇLARI**

**THE CONCEPT OF MORALITY MEANS OF EXPRESSION IN
AZERBAIJANI**

ZEYNƏB ƏSKƏROVA

Bakü Slav Üniversitesi, yüksek lisans.

Bakü, Azerbaycan, asgerov098@mail.ru

Özet:

İnsanın dünya hakkındaki fikirleri, yaşamı boyunca genel kavramları oluşturan yeni bilgilerle zenginleşmeye devam eder. Söz konusu genel kavramlar sistemi konseptlerden oluşmakta ve bir kişinin iletişim sürecine girmesi, düşünmesi ve genel olarak hareket etmesi, belirli işaret ve özelliklere sahip kavramlar tarafından gerçekleştirilir. Konseptler, dilbilim, kültürel çalışmalar, linguokültüroloji, siyaset bilimi, sosyoloji, etnopsikoloji vb. gibi birçok bilim alanı için araştırma nesnesidir. İnsan zihninin gelişim aşamalarında ahlak öğretimi her zaman felsefenin bir parçası olarak sunulmuştur. Sonuç olarak, farklı felsefi görüşler farklı ahlak teorilerine yol açmıştır. Örnekler Aristoteles'in, Fransız materyalistlerinin, Kant'ın ve diğer filozofların ahlak teorileridir. Birçoğunun ahlaki teorisi, felsefelerinin önemli bir parçası, dünya görüşlerinin önemli bir yönü olmuştur. Aynı zamanda, ahlaki fikirler ve ahlaki öğretiler de sosyal bilincin biçimleridir. Araştırmamız, "ahlak" kavramının dilbilimdeki ifadesi ile ilgilidir. Bu kavramın anlamını çeşitli deyimsel ve paremiolojik birimlerde inceledik. Araştırmamız sırasında, çeşitli deyimsel kombinasyonlarda "ahlak" kavramının bir takım anlamlarına rastladık. Dolayısıyla bu kavram modern yaşamda tamamen ahlaki değerleri yansıtan bir kavram olarak ele alınsa da, bu çalışmamızda eğitim, etik, davranış, kültür, özyönetim gibi "ahlak" kavramını ifade eden deyimsel bileşimleri inceledik. Öncelikle belirtmek gerekir ki ahlak kavramının temeli

eğitim ve etikdir. Aynı zamanda ahlak kavramının çevresini oluşturan nitelikler de vardır. Bunlar iyilik, dostluk, cesaret, hakikat, çalışkanlık, kahramanlık, dürüstlük, hırs, yalan, hile, korkaklık, kabalık, açgözlülük ve kibirdir. Bunları genel olarak iki kategoriye ayırabiliriz:

- a) olumsuz bir özelliği yansıtan nitelikler;
- b) olumlu bir özelliği yansıtan nitelikler.

Her kavramın insan zihninde somutlaşması için figüratiflik, dışavurumculuk ve değerli zihinsel anlamların olması gerekir. Kavramı oluşturan bu tür anlamlar, dilbilimdeki deyimsel ve paremiolojik birimlerde yaygın olarak yansıtılır. "Ahlak" kavramı, ulusal görünümün önemli bir göstergesidir. Araştırmamız sırasında bu kavramın özünü açıklamaya çalıştık ve yukarıdaki kategorilere göre sınıflandırmasını verdik. Bize göre insanların kaba, sert, hoş tepkileri, korkuları ve diğer davranış biçimleri "ahlak" kavramını incelememize olanak sağlar.

Anahtar kelimeler: maneviyyat, ahlak, konsept, dilbilim.

Abstract:

People's ideas about the world continue to be enriched with new knowledge that forms general concepts during his lifetime. Concepts are the subject of research for many disciplines - linguistics, cultural studies, linguoculturology, political science, sociology, ethnopsychology, etc. Our research is about the expression of the concept of "morality" in linguistics. We have studied the meaning of this concept in various idiomatic and paremiological units. During our research, we came across a number of meanings of the concept of "morality" in various idiomatic combinations. Therefore, although this concept is considered as a concept that completely reflects moral values in modern life, in this study we examined idiomatic combinations expressing the concept of "morality" such as education, ethics, behavior, culture, and self-management. First of all, it should be noted that the basis of the concept of morality is education and ethics. At the same time, there are qualities that form the environment of the concept of morality. These are kindness, friendship, courage, truth, diligence, heroism, honesty, ambition, lies, deceit, cowardice, rudeness, greed, and arrogance. We can broadly divide them into two categories:

- a) qualities that reflect a negative trait;
- b) qualities that reflect a positive trait.

In order for each concept to be embodied in the human mind, it must have figurativeness, expressionism and valuable mental meanings. Such meanings that make up the concept are widely reflected in idiomatic and paremiological units in linguistics. The concept of "morality" is an important indicator of national outlook. During our research, we tried to explain the essence of this concept and gave its classification according to the above categories. In our opinion, people's rude, harsh, pleasant reactions, fears and other behaviors allow us to examine the concept of "morality".

Key words: morality, ethics, concept, linguistics.

Giriş

Mənəviyyat fərdin mənəvi dünyasını ehtiva edir. Eyni zamanda, bu anlayış bütövlükdə ictimai həyata da aid edilir. Müasir dövrdə bəşəriyyətin əldə etdiyi ictimai təcrübə və yüksəldiyi intellektual səviyyədən elm, din, fəlsəfə, əxlaq və digər mənəvi dəyərlər sisteminə yenidən baxılmasına, onların insan həyatında rolunun yenidən dəyərləndirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. "Cəmiyyətin mənəvi həyatı", "mənəvi mədəniyyət" dedikdə söhbət fərdi miqyasdan kənara çıxaraq bir çox sosial institutlara və hətta bütövlükdə bəşəriyyətə şamil edilir. Yəni ictimai mühit özü də əxlaqi-mənəvi meyarlarla ölçülür (Xəlilov, 2007, s.9).

Mənəviyyat insanın əxlaqi keyfiyyətləri, onun seçim edərkən rəhbər tutduğu qaydalar toplusudur. Bu termin dildə "əxlaq", "etika" terminləri ilə mənəca eyniləşdirilir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə verilir: "**Mənəviyyat** – insanın mənəvi keyfiyyətləri, normaları; yüksək əxlaq. *Xalqın mənəviyyəti. Yüksək mənəviyyat*" (*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, 2006, s.339).

İnsanın dünya haqqında təsəvvürləri yaşadığı dövrdə ümumi anlayışları formalaşdıran yeni biliklərlə zənginləşməyə davam edir. Haqqında bəhs olunan bu ümumi anlayışlar sistemi konseptlərdən ibarət olur, insanın kommunikasiya prosesinə daxil olması, düşünməsi,

ümumən fəaliyyət göstərməsi məhz müəyyən əlamətlər və xüsusiyyətlərə malik konseptlərlə həyata keçir. Konseptlər bir çox elm sahələri üçün tədqiqat obyektidir – dilçilik, mədəniyyətsünaslıq, linqvokulturologiya, politologiya, sosiologiya, etnopsixologiya və s. “Konsept” termini ilk dəfə riyazi məntiq elminin əsas anlayışlarından olmuş, daha sonralar dili koqnitiv sistemin subsistemi kimi nəzərdən keçirən yeni dilçilik sahəsi olan linqvokoqnitologiyanın əsas terminlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. İlk dəfə "konsept" terminini filosof Anselm Kenterberili (1033-1109) təqdim etmişdir. “Konsept” sözü latın mənşəli “conseptus” sözündən götürülmüşdür. Latın dilində bir neçə mənası vardır: əlaqə, kod, sistem, hüquqi aktların imzası.

Konseptlər müxtəlif məzmunlu ola bilər. Konsept düşüncənin ayrıca tərkib hissəsi kimi qəbul edilərək hər hansı bir müəyyən qrup anlayışlar – düşüncə funksiyaları, predmetlər çoxluğu, fəaliyyətlər və s. məfhumların dərk üçün vasitə kimi nəzərdən keçirilə bilər. Konseptlər milli, qrup (cins, yaş və digər xüsusiyyətlərinə görə) və fərdi ola bilər. Milli konseptlər, həm fərdi, həm də qrupa aid ola bilər. Eyni sözlə ifadə olunan konseptlər tiplərinə görə fərqlənə bilər.

“Əxlaq” konseptinin frazeoloji vahidlərdə representasiyası

Əxlaq ictimai şüurun ən qədim formalarından biridir. O, insanların həm cəmiyyətə, həm dövlətə, həm də bir-birinə olan münasibətlərini nizamlayır. Cəmiyyətin təlabatından yaranan əxlaq onun üzvlərinin davranışlarını tənzim edən qaydalardan irəli gəlir. Məlumdur ki, bəşəriyyətin inkişafının ilk mərhələlərində insanlar arasında müəyyən adətlər, davranış qaydaları, ünsiyyət formaları mövcud olmuşdur. İnsanlar öz davranışlarında yaxşının və pisin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Cəmiyyət siniflərə bölündükdən sonra isə əxlaq qaydaları da sinfi mahiyyət kəsb etməyə başlayır. Hər sinfin özünəməxsus əxlaq qaydaları yaranır və onlar bu qaydaları öz mənafeələrini ifadə edən davranış normalarına çevirirlər. Əxlaq - cəmiyyətdə davranış qaydalarını nizamlayan mövcud normalar toplusudur. Davranış normaları insanların cəmiyyətə, ictimai quruluşa, əməyə və bir-birinə olan münasibətlərində özünü göstərir. İnsanlar hərəkətləri təhlil edərək bəzilərinə müsbət, bəzilərinə isə mənfi qiymət verirlər. Yəni hər kəs

etdiyi hərəkətə görə qiymətləndirilir. Səbəbsiz nəticə olmur. Əxlaq ümumbəşəri mədəniyyətin bir hissəsidir, eyni zamanda o, müasir sivilizasiyaya qarşı da etinasız deyildir. Şəxsiyyətin əxlaq mədəniyyəti müasir sivilizasiya problemini insanların fəaliyyətlərində aktuallaşdırır. Əxlaq normaları, həmçinin, əxlaqi əqidələr, əxlaqi hisslər və qiymətlər spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər əxlaqı bütün nizamlama formalarından, xüsusilə hüquqdan fərqləndirir. Hüquqi nizamlama kimi əxlaqi nizamlama da davranışa verilən sosial tələblərin fərd tərəfindən şüurlu surətdə mənimsənilməsinə nəzərdə tutur (Əxlaq mədəniyyəti, 2015).

İnsan müəyyən ictimai-siyasi və iqtisadi münasibətlərin idarə etdiyi bir mühitdə, bir cəmiyyətdə yaşayır. Bu münasibətlər insanın əxlaqi norma və prinsipinə də öz təsirini göstərir. İnsanlara normal həyat şəraiti yaradan ictimai-siyasi mühit onların əxlaqlarında da yeni keyfiyyətlərin formalaşmasına zəmin yaradır. Əgər insan ictimai-siyasi baxımdan azaddırsa, cəmiyyətdə ədalət, bərabərlik mövcuddursa, onda insanlarda bu azadlığı, bərabərliyi qorumağa hazır olan, tərəqqi və inkişafa təkan verən əxlaqi keyfiyyətlər də yaranar. Məsələn, dostluq, qardaşlıq, birlik, qarşılıqlı inam, anlaşma, hörmət və sair. Fikrimizcə, burada da istisnalar mövcuddur. Çünki, elə hallar olur ki, hər şeyin öz qaydasında olmasına baxmayaraq əxlaqi keyfiyyətlərdə sadaladıqlarımızdan fərqli keyfiyyətlər də yaranır. Belə düşünürük ki, bu, insanın təbiəti, onun candan gələn xarakteri ilə bağlıdır. Bu zaman yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərin əksinə, kobudluq, paxıllıq, kin kimi mənfi xüsusiyyətlər özünü büruzə verir.

Əxlaq müəyyən bir zaman ərzində kütlə tərəfindən mənimsənilən, şəxslərin bir-biri ilə əlaqələrini sistemə salan, nizamlayan ənənəvi davranış qaydalarının cəmidir. Eyni zamanda, müxtəlif zamanlarda və müxtəlif cəmiyyətlərdə məzmunu dəyişən əxlaqi dəyərlər toplusudur.

Əxlaq haqqında təlim etika adlanır. Etika əxlaqı, insanların mənəvi dünyasını, onun mahiyyətini tədqiq edir. Etik davranışlar cəmiyyətin tələbatından, insanların öz davranışlarında müəyyən qaydalara əməl etməsindən irəli gəlir (Əxlaq mədəniyyəti, 2015).

İnsan şüurunun inkişaf mərhələlərində əxlaq təlimi həmişə fəlsəfənin bir hissəsi kimi təqdim olunmuşdur. Nəticədə müxtəlif fəlsəfi baxışlar müxtəlif əxlaq nəzəriyyələrini meydana çıxarmışlar. Buna misal olaraq, Aristotelin, fransız materialistlərinin, Kantın və digər filosofların əxlaq nəzəriyyələrini göstərmək olar. Onların çoxunun əxlaq nəzəriyyəsi onların fəlsəfələrinin əsas hissəsi, dünyagörüşünün əsas cəhəti olmuşdur. Bununla birlikdə əxlaqi ideyalar, əxlaq təlimləri də ictimai şüur formalarıdır. Cəmiyyətin iqtisadi həyatı dəyişdikcə əxlaq da bir şüur forması olmaqla dəyişir və yeni məna daşıyır. Fəlsəfi nəzəriyyələr tarixinin inkişafı göstərir ki, əxlaq haqqında nəzəriyyələr də etika-fəlsəfə ilə birlikdə inkişaf etmişdir.

Apardığımız tədqiqat dilçilikdə “əxlaq” konseptinin özünü ifadəsi ilə bağlıdır. Bu konseptin ifadə etdiyi mənaya müxtəlif frazeoloji və paremioloji vahidlərdə nəzər yetirdik.

İnsan keyfiyyətlərinin səciyyəsinə əks etdirən ifadələr. Dilimizdə elə ifadələr var ki, onlar insanın xarakteri, davranışı haqqında məlumat verir. Gündəlik danışqda onları tez-tez istifadə edirik. Bu ifadələr arasında həm müsbət, həm mənfi xüsusiyyəti, həm də müsbət və mənfi xüsusiyyətin hər ikisini əks etdirən ifadələr mövcuddur. Şəxsin başqalarına qarşı davranışı onun xüsusiyyətlərini, xarakterini əks etdirir. Sosial mühitdə insanların qarşılaşdığı problemlər, üzləşdikləri hadisələr onların psixoloji vəziyyətinə təsir göstərir. Bu psixoloji vəziyyət özünü davranış formalarında büruzə verir. Bu səbəbdən aşağıda qeyd olunan formada təsnifat veririk:

a) ***Müsbət mənada istifadə olunan ifadələr.*** Mülayim, ürəyi yumşaq, sakit adamlar haqqında danışq zamanı “*Bir adamın toyuğuna “kiş” deməz*”, “*quzu balası*”, “*xəmiri sıyıq*”, “*qarışqanı da tapdalamaz*”, “*milçəyin də burnunu qanatmayıb*”; cəsur, gözündə qorxu olmayan şəxs barəsində danışarkən “*Malım yox şərik apara, imanım yox şeytan apara*”, “*Onunla kəşfiyyətə getmək olar*”; sözükeçən şəxs haqqında “*qılının dalı da kəsir, qabağı da*”; hər əzaba qatlanan şəxsdən bəhs olunursa “*kirpiyi ilə od götürür*”; bacarıqlı, diribaş şəxs haqqında “*qar suyundan qaymaq yığan*”, “*canlara dəyən*”; dünyagörmüş şəxs barədə “*Nadiri*

taxtda görüb, Süleymanı qundaqda”, hazır cavab adam haqqında *“sözü üçün cibə girməyən”*, mərhəmətli şəxs barədə isə *“üzündən nur yağan”*; hərəkətləri, danışığı ilə başqalarından seçilən adama *“ala qarğa”* ifadələri istifadə edilir.

b) Mənfə mənada istifadə olunan olunan ifadələr. Düşünmədən danışan, ağılsız hərəkətlər edən, yersiz təkliflər verən adama *“ağına keçə yamayım”*, *“ağızdan pərtöv”*, *“ağızdan yava”*, *“Dilinin ipi yoxdur”*; adama yovuşmayan adamlara *“arpa çörəyi”*; hamını acılayan adama *“hansı ilan çalib”*, *“zəhər tuluğu”*, *“barut çəlləyi”*; qaşqabaqlı şəxs haqqında *“Üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer”*; özündən razı şəxs barədə *“Xan ilə plov yemir ki, bıığı yağa batar”*; özbaşnalıq edən şəxs haqqında *“Xandan gəlmiş nökrəm, dinmə, dişlərini tökrəm”*, *“Qasıqla verir, çömçə ilə başından vurur”*; ikiüzlü şəxs haqqında *“üzü şeyx, astartı kafir”*, *“sandıq tulası”*, *“Ənzəli yemişi”*; ikitərəfli hərəkət edən edən şəxs haqqında *“dovşana qaç deyir, taziya tut”*; nadürüst şəxs barədə *“qırx qazann mayası”*; dostluqda insanı yarıda qoyan adam haqqında *“gəmidən qaçan siçovul”*; cəmiyyətdə hörmət qoyulmayan şəxs barədə *“Eşşək naxırda baş sayılmır”*; sözgözdürən adamlara *“simsiz telegraf”*, çoxbilmiş, gözündən heç nə yayınmayan şəxsdən bəhs olunarkən *“gözündən tük də yayınmaz”*, *“gözdəki iki tükdən birini çəkən”*, *“arxada da gözü var”*; bacarıqsız, əlindən heç bir iş gəlməyən şəxs haqqında *“nə coraba yamaqdır, nə tumana bağ; nə ölüyə hay verir, nə diriye pay; nə tüfəngə çaxmaqdır, nə sünbəyə toxmaq”*, etibarsız şəxs barədə *“Nə desən çıxar”*; özünü təmiz göstərən rüşvət alan adam haqqında *“Mən almıram, yan cibimə qoy”*; sözü üzə deyən şəxs barədə *“qırmızı adam”*; acgöz şəxs barədə *“Ölmüş eşşəyin nalını sökən”*; xəsis adam haqqında *“şabalıd cinsi”*; inadkar şəxs haqqında *“tır deyib gendə duran”*; zəif, cansız şəxs barəsində *“quru qəfəs”*; hər hansı mövzu haqqında söz başa düşməyənlərə *“Deyirəm xədiməm, deyir neçə uşağın var”*;

vecsiz şəxs haqqında isə “*havada al, tavada bul*” şəklində ifadələr dilimizdə öz əksini tapmışdır.

c) ***Həm mənfi, həm müsbət mənada istifadə olunan ifadələr.*** Dilimizdə elə ifadələr var ki, onlar həm müsbət, həm mənfi mənə ifadə edir. Məsələn, “*Nə hava çalsalar, oynayır*” ifadəsi “heç kəsin xətrinə dəyməmək üçün deyiləni edir” mənasında müsbət mənada, “öz fikri yoxdur, başqaları nə desə onu icra edir” mənasında mənfi mənada işlənir. Bu tipli ifadələrə “*buyruq qulu*”, “*buyruq yiyəsi*”, “*Dünyanın altını da bilir, üstünü də*” şəklində olan ifadələri misal göstərə bilərik.

Frazeoloji vahidlərdə “əxlaq” konseptinin əksi. Apardığımız tədqiqat zamanı “əxlaq” konseptinin müxtəlif frazeoloji birləşmələrdə bir sıra mənalarına rast gəldik. Belə ki, bu konsept müasir dövrdə gündəlik həyatımızda sırf əxlaqi dəyərləri əks etdirən bir məfhum kimi nəzərə alınsa da, bu tədqiqat işində “əxlaq” konseptinin ifadə etdiyi tərbiyə, etika, davranış, mədəniyyət, özünüidarəetmə kimi mənaları ifadə edən frazeoloji birləşmələri araşdırdıq. Əvvəla onu qeyd edək ki, əxlaq konseptinin əsasında tərbiyə, etika (yaxşılıq, dostluq, cəsurluq, həqiqət, əməksevərlik, qəhrəmanlıq, vicdanlılıq, şöhrətpərəstlik, yalan, hiyləgərlik) dayanır. Bu haqda yuxarıda da məlumat verdik. Eyni zamanda, əxlaq konseptinin periferiyasını təşkil edən keyfiyyətlər də mövcuddur. Bunlar sevgi, əsəb, qəzəb qorxaqlıq, təəccüb kobudluq, tamahkarlıq, vecsizlik kimi keyfiyyətlərdir. Bunların ümumilikdə iki kateqoriya üzrə təsnifatını verə bilərik:

- a) mənfi xüsusiyyəti özündə əks etdirən keyfiyyətlər;
- b) müsbət xüsusiyyəti özündə əks etdirən keyfiyyətlər.

Müsbət xüsusiyyətlərə yaxşılıq, dostluq, sevgi, əməksevərlik, cəsurluq və s.; mənfi xüsusiyyətlərə isə kobudluq, hiyləgərlik, yaltaqlıq, qəzəb, lovğalıq və s. keyfiyyətləri aid edə bilərik. Həmin xüsusiyyətləri özündə əks etdirən frazeoloji birləşmələri mikrosemantik sahələr üzrə belə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. ***Xoş təəssürat ifadə edən birləşmələr;***
2. ***Cəsurluq ifadə edən birləşmələr;***
3. ***Kobud, sərt təəssürat ifadə edən birləşmələr;***

4. *Fırıldaqılıq, hiyləgərlik ifadə edən birləşmələr;*
5. *İnciklik, məyusluq ifadə edən birləşmələr;*
6. *Yaltaqlıq ifadə edən birləşmələr;*
7. *Əsəb, qəzəb ifadə edən birləşmələr;*
8. *Lovğalıq, özündənraızılıq ifadə edən birləşmələr;*
9. *Qorxu ifadə edən birləşmələr;*
10. *Təəccüb ifadə edən birləşmələr;*
11. *Vəcsizlik ifadə edən birləşmələr;*
12. *Sabit fikir ifadə edilməyən birləşmələr.*

Xoş təəssürat ifadə edən birləşmələr. Bu qrupa ümumilikdə xoş təəssürat ifadə edən birləşmələr daxil edilmişdir. Buraya hörmət, mülayimlik, mehribanlıq, söz vermək, səbr etmək və digər xoş xüsusiyyətlərin əks olunduğu birləşmələr daxil edilmişdir: *adı dillərdə dastan olmaq; adına yaraşmaq; ağ bir, qara iki (dinnəmək, səbrli, dözümlü olmaq); ağa ağ, qaraya qara demək; ağsaqqal-qarasaqqal tanımaq; ağzı bərk olmaq; ağzı ilə quş (mülçək) tutmaq; ağzından bal tökülmək; ağzından dürr tökülmək; ağzını bərk saxlamaq; ağzını xeyirliyə açmaq; ağzını təmiz saxlamaq; araya su səpmək; bab gəlmək (oxşar olmaq); bacardığını beş qaba çəkmək (əлиндən gələnə etmək); basdığını kəsməmək (mərhəmətli olmaq); başucalığı gətirmək; behiştə satın almaq (savab iş görmək); bel bağlamaq; bənd almaq (bir işdə davamlı qalmaq); böyük-küçük yeri bilmək; böyükklə böyük, küçüklə küçük olmaq; can yandırmaq (özünə əl atır); cini yatmaq (sakitləşmək); can bəsləmək (özünə yaxşı baxmaq); dediyi sözün üstündə durmaq; dil tapmaq; dilindən çıxmaq (söz vermək); duruya çıxartmaq (müdafiə etmək); duz-çörək kəsmək; dovşanı araba ilə tutmaq (bir şeyi üsulluca etməyə çalışmaq); ədəb-ərkan gözləmək (saxlamaq); əsəblərə su çiləmək; gözü açılmaq; haqq yoluna qaytarmaq; hörmət qoymaq; xal toplamaq (hörmət və etimad qazanmaq); ikram qılmaq (hörmət etmək, qayğı göstərmək); ilqarına düz çıxmaq (verdiyi sözü tutmaq, vəfalı olmaq); inadı yerə qoymaq; qabağa düşmək (rəhbərlik etmək); qabağına yüyürmək (hədsiz hörmət); qaçanı qovmamaq (bağışlamaq, mərhəmətli olmaq); qahmar çıxmaq (çətin vəziyyətdə müdafiə etmək); quş dili oxumaq (şirin dillə yola gətirmək); qır vermək (nazlanmaq); özünü oda-közə vurmaq; pərdə saxlamaq; rəhmə gəlmək, insafa gəlmək*

(mülayimləşmək); rəhmi gəlmək (ürəyi yanmaq); sinov getmək; təpəsi üstə; tutduğunu buraxmamaq; uca tutmaq (hörmətini saxlamaq); ucuz tutmaq (qiymətləndirmək); ürək-dirək vermək; ürək qızdırmaq (inandırmaq); ürəyi yumşalmaq; yardım əli uzatmaq; yerini göstərmək.

Cəsurluq ifadə edən birləşmələr. Burada əks olunan birləşmələr cəsurluq, qorxmazlıq ifadə edən birləşmələrdir. Bunlara da gündəlik nitqimizdə, eləcə də ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür: *axına qarşı üzmək; diliuzun olmaq; ölümün gözünə dik baxmaq; şir ürəyi yemək.*

Kobud, sərt təəssürat ifadə edən birləşmələr. Bu qrupa əxlaq konseptinin davranışı, özünüidarəetməni kobud və sərt şəkildə ifadə olunduğu birləşmələr daxildir. Burada ədəbiyyatda və gündəlik həyatımızda tez-tez istifadə olunan frazeoloji birləşmələr qeyd edilmişdir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik: *ağ eləmək; ağır oturmaq; ağır oturub, batman gəlmək; abrını çölə atmaq; adam eləmək; adı it dəftərində olmamaq; ağzına çullu dovşan sığmamaq; ağzında söz durmamaq; ağzından qaçırmaq; ağzını açıb, gözünü yummaq; ağzını Allah yoluna qoymaq; ağzını bədə açmaq; ağzını boza vermək (yola vermək); ağzını boş qoymaq, ağzını əymək; ağzına atmaq (ağzına at, səsin kəssin); ağzını yormaq; ağzının ipi (qaytanı) olmamaq; ala itdən məşhur olmaq; aləmi bir-birinə qatmaq; aliğini aşırmaq (gözdən salmaq); ar gəlmək (utanmaq, xəcalət çəkmək); ara qızıışdırmaq; araya söz qatmaq; at oynatmaq; aybı çölə çıxmaq; aybına kor olmaq (utanmaq, xəcalət çəkmək); ayanına turş demək; badalaq gəlmək; bağıyarpağı ilə quzuqulağını tanımamaq (səfeh, axmaq); başına iş gətirmək; başına it oyunu açmaq; başına vurmaq; başından basmaq; başını gizlətmək; başını yarıb ətəyinə qoz tökmək (birinə pislik edib, könlünü almağa çalışmaq); basqa unun xəmiri olmaq (özününkünə özgə olmaq, bel bağlamamaq); bəxtinə təpik atmaq; bərk ayaqda əli olmamaq (çətin vəziyyətdə özünü geri çəkmək, dəstək olmamaq); bir ağacda oturub, min budağı silkələmək (acgözlük), bir eşşəyə minib əllisini döyəcləmək (hər işə qarışmaq, acgözlük etmək); bir baltaya sap olmaq; bir qara qəpiklik olmaq (hörmətsiz olmaq); boğaza yığmaq; boş tutmaq, buyuzunu qırmaq (təkəbbürlü adama həddini bildirmək); cilddən cildə girmək; çörək gözünü tutmaq; çörək*

qənim olmaq; çörək tutmaq (yaxşılığı itirdiyinə görə cəzalanmaq); danışmağa dili olmamaq (günahkar olmaq); daş atıb başını tutmaq (inkar etmək); daş atmaq (eyham vurmaq); dəymişi dura-dura kalı tökülmək (tutarlı sözdən ağır təsirlənmək); dırnağından darı sızmaq (xəsislik etmək); dil uzatmaq; dildə-ağızda gəzmək; dildən pərgar; dilə-dişə salmaq; dilə gətirmək (qıcıqlandırmaq); dilə gətirməmək; dili başına bəla olmaq; dili gicişmək (gizli olan məsələni demək istəmək); diligödək olmaq; dilində tük bitmək; dilindən (ağzından) qaçırmaq; dilinə dəm vermək (çərənləmək); dilinə qıfıl vurmaq; dilini farağat qoymamaq; diş itilmək (bir şeyə tamah salmaq); diş qıcamaq (hədələmək); dondan-dona girmək; dovşanı nallamaq (yersiz hərəkət etmək); dönük çıxmaq; etibardan düşmək; əl-ayaq altında qalmaq; əlibərk olmaq (xəsis); əlinə zurna vermək (aldatmaq); əlinin içindən gəlmək; fil qulağında yatmaq; gölə qələmə sancmaq (zərərli işlər görmək); gözə kül üfürmək (kiçik bir uğuru şişirtmək); gözü doymamaq; gözü götürməmək; gözü onun-bunun əlində olmaq (təmənnalı, umacaqlı olmaq); gözünün içinə demək; hansı yuvanın quşu olduğunu bilmək; harsı-parsı bilməmək (kobud, qaba); həddini aşmaq; hörmətdən salmaq; hörmətdən düşmək; hülqumu olmamaq; xal vurmaq (fikrini üstüörtülü şəkildə işarələrlə, eyhamla çatdırmaq); xəcalət çəkmək; xəmiri bir torpaqdan götürülmək; ikiqəpiklik etmək (hörmətdən salmaq); inciklik düşmək (bir-birindən narazı qalmaq); ipə-sapə yatmamaq (nəsihətə qulaq asmamaq); ipinin üstünə odun yığa bilməmək (inanmamaq); işində olmaq; it yerinə qoymamaq; itlə dostluq edib, çomağı yerə qoymamaq; kəsdiyi çörəyi tapdalamaq; kor atı minib köndələn çapmaq (özbaşınalıq etmək); körpü altından dəyirman tikmək (xəlvət işlər görmək); qabırğası qalın olmaq; qabırğasının qalın yerinə salmaq (kobudluq etmək); qanını qaşığa qoymaq (riskə getmək); qanını üstünə tökmək (xətaya salmaq); qaşqabağından zəhər tökülmək; qaşqabağını sallamaq; qəlbi qan ağılamaq; qəlbi sıxılmaq; qəlbi qırılmaq (sınmaq); qəlbi yanmaq (vəziyyətinə acımaq); qəm dəryasına batmaq; qənim kəsilmək; qıciq vermək; qılığına girmək; qır-saqqız olub yapışmaq; qırmızı işıq yandırmaq (qadağan etmək); qısqıma-boğmaya salmaq (sıxışdırmaq); quşqunu boş olmaq (sirr saxlamamaq); ləyaqətini tapdamaq (təhqir etmək); lov salmaq (ara qarışdırmaq); mısmırığını sallamaq; sımsırığını sallamaq; sifətindən zəhrimar

yağmaq; narazı salmaq (incitmək, küsdürmək); noxtasını başına dolamaq (özbaşına buraxmaq); paxırı açılmaq; pambıqla baş kəsmək; papağını yerə soxmaq (biabır etmək); pəl vurmaq (bir işi pozmaq); pərdəni götürmək; pis yola çəkmək (zərərli işə clb etmək); pisinə gəlmək (hansısa hərəkətdən narazı qalmaq); pişik başı bəzəmək (ağ yalan danışmaq); rəng verib rəng almaq (utanmaq); rəngi qaçmaq; sıtqı sıyırılmaq (xoşu gəlməmək); sinəsinə döymək (öyünmək); söz batmamaq (nəsihət başa düşməmək); söz çevirmək (kobud cavab vermək); söz götürməmək; söz qaytarmaq; sözünü ağzında qoymaq; sözünün qabağında söz demək; şalvarını başına çevirmək (biabır etmək); üz verdikcə astar istəmək; üzü daşdan bərk olmaq; üzü dönmək; üzünə vurmaq; ulduzları barışmamaq; ürəyi daşa dönmək; yarı yolda qoymaq; zəhəri dilində olmaq; zəhərini tökmək; zırlığına salmaq.

Fırıldaqlıq, hiyləgərlik ifadə edən birləşmələr. Bu birləşmələrə daha çox ədəbiyyatda rast gəlinir. Lakin, bəzi regionlarımızda bunlar gündəlik ünsiyyət zamanı da istifadə edilir. Həmin birləşmələr mənə etibarilə hiyləgərlik, aldatma xüsusiyyəti əks etdirir: *araba ilə dovşan tutmaq; arğac keçmək; başına torba salıb oynatmaq; başında dəyirmandası fırlatmaq; cələ qurmaq; dişi qarnında olmaq; ətəyinə qoz töküüb başına qapaz vurmaq; feilə salmaq; feilinə düşmək; fəndə salmaq; min hoqqadan (oyundan) çıxmaq; motal atmaq; nömrə gəlmək; siçan-pişik oynamaq; suyu bulandırmaq; şuluq salmaq; uşaq başı aldatmaq.*

İnciklik, məyusluq ifadə edən birləşmələr. Bu qrupa daxil edilən birləşmələrdə şəxsə qarşı davranışın nəticəsində onda yaranan inciklik və məyusluq xüsusiyyəti əks olunmuşdur: *tütəyinin dili sınmaq; ürəyi ağrımaq; ürəyi ərimək; ürəyi xarab olmaq; ürəyi sınmaq; üz döndərmək; ürəyinə daş bağlamaq; zülm çəkmək.*

Yaltaqlıq ifadə edən birləşmələr. Buraya şəxsin xarakterini əks etdirən yaltaqlıq davranışının ifadə edildiyi birləşmələr daxil edilib: *yala hürmək; yerini şirin salmaq; boşqab dibi yalamaq; ikiqat əyilmək; qabağında ikiqat olmaq; lavaş qırağı sulamaq.*

Əsəb, qəzəb ifadə edən birləşmələr. Bu qrupa daxil olan birləşmələrdə hirs, qəzəb ifadə olunur. Burada istər ədəbiyyatda, istərsə də nitqimizdə istifadə etdiyimiz vahidlər əks olunmuşdur: *ağzına it başı*

almaq; ağızından horra tökülmək; ağızından qan iyi gəlmək; alov püskürmək; ağı köpüklənmək; atasına rəhmət oxutdurmaq; barıtını çox eləmək; başına od ələmək; başına şamın müsibətini gətirmək; başında dəyirməndaşı fırlatmaq; başında oturmaq; başında turp əkmək, qoz sındırmaq; can çəkmək; can qoymamaq; cana doymaq; cana yığmaq; cavab qaytarmaq; cəfa vermək; cin atına minmək; cin dalamaq; cini tutmaq; daş dəymiş ayıya dönmək; dilini boğazdan çıxarmaq; dünyasını zindana döndərmək; düşməni kəsilmək; fironluq etmək; fitil qoymaq; gen yerini dar etmək; gözlərindən cin yağmaq; gözü qızmaq; gözündən qan dammaq; gözündən od çıxmaq; gözündən od tökülmək; gözündən şimşək çıxmaq; gözünə ağ salmaq, gözünə mil salmaq; itdən alıb itə vermək; iynə batırana şiş batırmaq; kəllə-kəlləyə gəlmək; qabırğasına döşəmək; qan axtarmaq; qəlbinə dəymək; qılıncdan qan dammaq; quru yuyub yaş sərmək; qəzəbini boğmaq; lərzəyə salmaq; ləzgiyə gəlmək; malları şərikli düşmək; ot yoldurmaq; od götürmək; od yeyib, göyə üfürmək; ömrünə zəhər qatmaq; özündən çıxarmaq; pişiyini ağaca dırmaşdırmaq; prinsip aparmaq; puçunu burmaq; səbir kasası dolmaq; səbrini basmaq; suya salıb çıxartmaq; təngə gəlmək; tərs damarı tutmaq; tır deyib gendə durmaq; topa tutmaq; toy tutmaq; tutması tutmaq; tükünü didmək; tüstüsü tərəşindən çıxmaq; ürək bulandırmaq; ürəyini partlatmaq; vayını vermək; yandı-qındı vermək; yıxıb sürümək; yüyənini gəlmək; zinhara gətirmək; rahat buraxmamaq; yaxasından asılıb qalmaq; zəhlə tökmək; zülm vermək.

Lovğalığ, özündən razılıq ifadə edən birləşmələr. Burada özündən razılıq, həddindən çox lovğalığ mahiyyəti əks etdirən birləşmələr əks olunmuşdur: *adam hesab etməmək; burnu göylə getmək; burnundan uzağı görməmək; gözü ayağının altını görməmək; böyük-küçük tanımaq; cızığından çıxmaq; çörəyi dizinin üstündə olmaq; çörəyinə təpik atmaq; bərk getmək; deyib gəlmək (kiməsə arxayın olmaq); forsu yerə-göyə sığmamaq; göylə getmək; özünü beşəşəkli Xoca kimi çəkmək; özünü buğda bazarında görmək; özünü dartmaq, özünü dağ başına qoymaq; sağ-solunu tanımaq; saqqala salam verməmək; yekə yerdən danışmaq, yuxarıdan danışmaq; sadlığına şitlik eləmək; yerişini azmaq; yediyi qaba tüpürmək.*

Qorxu ifadə edən birləşmələr: Bu qrupa daxil olan birləşmələrdə qorxu, ürkəklik, qorxudan yaran davran xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən birləşmələr daxil edilmişdir: *ağzını yummaq; anasını ağlar qoymaq; dilindən daş asılmaq; əməli ayağına çidar olmaq; gəliş gəlmək; gövşəyinə od düşmək; gününü göy əskiyə bükmək; gününü qara eləmək; hülqumu qurumaq; mil durmaq; nəfəsini çəkə bilməmək; pişik görmüş siçana dönmək; sarısını udmaq; səksəkəyə düşmək; siçan deşiyi axtarmaq; tük salmaq, tüpürçəyi qurumaq; tükləri biz-biz olmaq; tütəyin dilini içəri çəkmək; ürək-göbəyi düşmək, ürəyi əsmək; zağ-zağ əsmək.*

Təəccüb ifadə edən birləşmələr. Bu qrupa daxil olan birləşmələr təəccüb, heyrət əks olunduğu birləşmələr daxil edilmişdir: *mat qoymaq, matı-mutu qurumaq.*

Vecsizlik ifadə edən birləşmələr. Bu qrup birləşmələrdə şəxsin baş verən hadisələrə qarşı əhəmiyyət verməməsi, vecsiz yanaşmasının əks olunduğu birləşmələr qeyd edilmişdir: *ağız-burun əymək; ağız qatıq kəsməmək; bənd olmamaq; bir barmaq qatıqdan ötrü tuluğu dəlmək; bir qulağından alıb o biri qulağına ötürmək; boşluq etmək; boş vermək; kəsilən başın saçı üçün ağlamaq; minnət qoymaq; tükü də tərpanməmək; uf deməmək.*

Sabit fikir ifadə edilməyən birləşmələr. Dilimizdə elə frazeoloji birləşmələr var ki, onlarda bəhs olunan şəxsin özünün sabit fikrinin ifadə edilmədiyi, digərlərinin onu yönəltməsinə özündə əks etdirir. Bu qrupda həmin birləşmələr, eyni zamanda məntiqsiz, mənasız hərəkətləri ifadə edən birləşmələr öz əksini tapmışdır: *ağzını köndələn qoymaq (mənasız danışmaq); ağzına baxmaq; ağzında dili olmamaq; axına qoşulmaq; altdan-üstədən danışmaq; arabanı atdan qabağa keçirmək (məntiqsiz hərəkət etmək); atın qabağına ət, itin qabağına ot qoymaq (işə tərsinə görmək); arxı tullanmamış “hop” demək; başqa hava çalmaq; başqasının ağzı ilə danışmaq; danışığını bilməmək; düzdə gedə bilməyib şumda şillaq atmaq (bacarmadığı işə girişmək); hazırın naziri olmaq; havasına oynamaq (başqasının sözü ilə oturub-durmaq); qabında bir şey olmamaq (elmsiz, məlumatsız); quru-quru qurbanı olmaq (sözə hər şeyi deyib, əməldə heç nə etməmək); ləbbeyk*

demək (hər deyiləni təsdiqləmək); noxtanı ələ vermək (başqasının əlində oynacaq olmaq); uşaq işi tutmaq (düşüncəsiz hərəkət etmək).

Paremioloji vahidlərdə “əxlaq” konsepti. Dilimizdə əxlaq konseptinin ifadə etdiyi mənanı özündə əks etdirən bir sıra paremioloji vahidlər öz əksini tapmışdır. Burada qeyd etdiyimiz atalar sözləri və məsəllər yuxarıda bəhs olunan frazeoloji birləşmələrdən bir neçəsi ilə vəhdət təşkil edir. Belə ki, burada da kobud və xoş təəssürat, vecsizlik, özündən razılıq, qorxu, cəsurluq və digər xüsusiyyətlərin əks olunduğu paremioloji vahidləri qey etmişik: *Ağanəzərəm, belə gəzərəm; Allahdan buyruq, ağzıma quyruq; Açıram sandığı, tökərəm pambığı; Alnı əlhəd daşına dəyməyib; Anasının südü halal olsun; Araz aşığındadır, Kür topuğundan; Babam mənə kor deyib, hər yetənə vur deyib; Bildir gedən bildirçin, hanı sənin bir qıçın; Bilmədiyi şeyə qurd düşər; Bir dili var, qırx açarı; Bir sözünü beş batman balla yemək olmaz; Bu ilki cücə bildirdi cücəyə cip-cip öyrədir; Burada mənəm, Bağdadda kor xəlifə; Burada vurur qılıncı, Bağdadda oynar ucu; Dili də var, dilçəyi də; Dilim-dilim olasan, dilim; Düzəlmişdi hər yarağı, qalmışdı saqqal darağı; Əskik olmayasan; Göydən zənbillə düşüb; Harada aş, orada baş; Qara məni basınca qoy qararı mən basım; Qədir ağacı əkərlər; Qudurasan, qurbağa; Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit; Meymun baxar güzgüyə, adın qoyar özgəyə; Səsi özünə xoş gəlir; Sözünü bal ilə də yemək olmur; Yetənə yetir, yetməyənə bir daş atır.*

Nəticə

Mənəviyyat insanın əxlaqi keyfiyyətlərini özündə əks etdirir. Əxlaq ictimai şüur formalarından biri olub, ictimai həyatın bütün sahələrində insanların davranışını tənzim edən və bu zaman rəhbər tutduqları prinsip, norma və qaydaların məcmusu, habelə, onların həyatda bir-birinə, ailəyə, sinfə, millətə, bütövlükdə cəmiyyətə olan münasibətinin ifadəsidir. Bildiyimiz kimi, hər bir konseptin insan şüurunda təəssüm etməsi üçün obrazlılıq, ifadəlilik, dəyər qazanmış mental anlayış olmalıdır. Konsepti təşkil edən belə anlayışlar dilçilikdə frazeoloji və paremioloji vahidlərdə öz geniş əksini tapmışdır. “Əxlaq” konsepti milli dünyagörüşün əsas göstəricisidir. Apardığımız tədqiqat zamanı bu konseptin mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışdıq və onun yuxarıda kateqoriyalar üzrə təsnifatını verdik. Fikrimizcə, insanların

kobud, sərt, xoş reaksiyaları, təəccüb, qorxu və digər davranış formaları “əxlaq” konseptini öyrənməyə imkan verir. Yuxarıda sadaladıqlarımızdan məhəbbət, sevinc, xoşbəxtlik, qorxu, təəccüb, qəzəb, ikrah kimi xüsusiyyətlər, eyni zamanda emosiyalar konseptinə daxildir. Bu xüsusiyyətlər həm əxlaq, həm emosiyalar konsepti arasında ortaq bir sahəni formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova Qızılgül. 2016. Etika: tarix, nəzəriyyə və təcrübə. Bakı Dövlət Universiteti
2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-frazeologiya-lugeti/a/?l=az>
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2006. Bakı: “Şərqi-Qərbi”.
4. Xəbər.az. 2015. Əxlaq mədəniyyəti. <https://www.xeberaz.az/karisel/2307-exlaq-medeniyyeti.html>
5. Xəlilov Səlahəddin. 2007. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı: “Azərbaycan Universiteti”
6. Məhərrəmli Qulu, İsmayılov Rafiq. 2018. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: “Altun kitab”
7. Seyidəliyev Nəriman. 2004. Frazeologiya lüğəti. Bakı: “Çıraq”

**NARSİSİZM BAĞLAMINDA “SUNSET BULVARI” FİLMİNİN
ÇÖZÜMLENMESİ**
**ANALYZING OF THE MOVIE “SUNSET BOULEVARD” IN
THE CONTEXT OF NARCİSİSM**

Özge GENÇTÜRK

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Radyo Sinema ve Televizyon Anabilim Dalı, Sivas-Türkiye,
20199360017@cumhuriyet.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0002-6841-6630

Doç. Dr. Onur TAYDAŞ

*Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve
Sinema Bölümü, Sivas-Türkiye, onurtaydas@cumhuriyet.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0002-5068-8988

Özet

Sinemanın bir sanat dalı olarak insanlar tarafından benimsenmesi ve gelişmesi 19. Yüzyılın sonları ile 20. Yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Günlük hayattaki duygu ve düşüncelerin aktarılmasında önemli bir araç olan, Fransız eleştirmen Ricciotto Canudo'nun yedinci sanat olarak nitelendirdiği sinema sanatında aşk, korku, heyecan, hüzn, mutluluk ve her türlü duygu ve duygulanım halleri, kişilik yapıları yönetmenler tarafından samimi bir şekilde beyaz perdeye yansıtılmıştır. Bu yapımlara örnek olarak, “*American History X*” filminde anti sosyal kişilik bozukluğu görülen bir karakterin yaşamından kesitler sunulmuşken, “*Mustafa Hakkında Herşey*” filminde narsist kişilik bozukluğu olan Mustafa karakterinin hayatı anlatılmıştır.

Narsisizm, kendini aşırı düzeyde beğenen ve kendini diğer insanlardan üstün gören karakterleri tanımlamak için kullanılan

psikanalitik bir terimdir. Bu kavram, bir tür kişilik bozukluğu olarak tanımlanmaktadır. Narsistik özellikler taşıyan bireyler, istedikleri şeylere ulaşamadıklarında “*Narkisos*” benliğine bürünerek ruhen çöküntüye girmektedirler. Bu kişilik bozukluğu, her ne kadar psikoloji bilimi ile uğraşanların ilgi alanı olsa da, sinema alanında da psikotik bozukluklara sahip karakterlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Çeşitli ruh hallerinin yansıtıldığı ve farklı kişilik özellikleri taşıyan karakterlerin beyaz perdeye aktarıldığı sinema, bu noktada ilginç yapımların izleyiciyle buluşmasına imkân sağlamıştır.

Bu çalışmada, narsistik kişilik bozukluğu bulunan karakterlerin özellikleri ve sinemaya yansımaları bir filmle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle yönetmen koltuğunda Billy Wilder’ın oturduğu 1950 yapımı “*Sunset Bulvarı*” filmi çalışmaya konu edilmiştir. Norma Desmond ana karakteri üzerinden ilerleyen film, karakterin ileri düzey narsistik kişilik bozukluğu taşımasından dolayı narsisizm kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Narsist bireylerin özellikleri, filmdeki bir karakter üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Göstergebilim ve betimsel analiz yöntemi kullanılarak elde edilen bulgulara çalışmada yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Narsisizm, Narsist Kişilik Bozukluğu, Psikoloji; Sinema, Göstergebilim, Sunset Bulvarı

Abstract

Cinema has taken its place in daily life as a branch of art that started at the end of the 19th century and continued its development at the beginning of the 20th century. From the invention of 35 millimeter film strips, which were widely used by filmmakers for a while, to the present by William Dickson and Thomas Edison, with the developments in the field of technology, digital cameras have now replaced the filmstrips. In the art of cinema, which the French critic Ricciotto Canudo describes as the seventh art, love, fear, excitement, sadness, happiness and all kinds of feelings and emotions, personality structures are sincerely reflected on the screen by the directors. While sections from the life of a character suffering from antisocial personality disorder were observed in the movie “*American History X*”,

sections from the life of the narcissistic personality disorder Mustafa were encountered in the movie "*Everything About Mustafa*".

Narcissism is a psychoanalytic term used to describe characters who are overly arrogant and consider themselves superior to other people. Narcissism, which is defined as a kind of personality disorder by those who are interested in psychology, has started to rise in societies with the widespread use of the internet and social media. This state of emotion and affect, which has begun to be seen widely, in other words, personality disorder, has allowed interesting productions to meet with the audience, due to the existence of characters with psychotic disorders in cinema.

In this study, the characteristics of the characters with narcissistic personality disorder and their reflections on the cinema were tried to be revealed with a movie. From this point of view, the 1950 film "*Sunset Boulevard*", in which Billy Wilder sat in the director's chair, was examined and the subject of the study. The movie, which runs through the main character of Norma Desmond, has been associated with the concept of narcissism because the character has advanced narcissistic personality disorder. Findings obtained by using semiotics and descriptive analysis methods are included in the study.

Keywords: Narcissism, Narcissistic Personality Disorder, Psychology; Cinema, Semiotisc, Sunset Boulevard

GİRİŞ

Sosyal bir varlık olarak insan, tarih boyunca birçok devirden geçmiştir. İlk olarak avcı ve toplayıcı konumunda olan insan, sonraları bir şeyler ekip biçerek tarım toplumuna, ilerleyen zamanlarda ise sanayi toplumuna geçmiştir (Günerhan, 2013: 17). Günümüzde yaşanan gelişmeler bilgi/enformasyon toplumuna geçmemizi sağlamıştır. Bu çağın enformasyon toplumu olarak adlandırılmasının en önemli sebebini ise teknoloji alanındaki bu gelişmeler oluşturmaktadır (Deveci & Demir, 2019: 68). Gelişen ve değişen bilgi ve iletişim teknolojileriyle beraber seslerin kaydedilmesi, görüntülerin çekilmesi ve kayıt altına alınması her alanı etkilediği gibi yedinci bir sanat dalı olan sinemanın doğuşunu da etkilemiştir (Kıraç, 2012: 19).

Onaran (1986: 14) sinemayı, “*anlatımı, hareket halindeki görüntüler aracılığıyla sağlama sanatı*” şeklinde tanımlamıştır. Sinemanın keşfindeki buluşlardan ilkinin Leonardo da Vinci’nin “*Camera Obscura (Karanlık Kutu)*” diye adlandırdığı bu icadı oluşturmaktadır. Daha sonrasında ise Alman bilim insanı Kriker’in, cisme arkadan ışık verilerek gölgesinin başka bir yüzeye aktarılması prensibine dayanan “*Büyülü Fener*”i icat etmesi sinemadaki bu gelişmelerin devamını oluşturmaktadır (Demirbilek, 1994: 4-5). Fotoğrafın günlük hayata girmesiyle birlikte 19. Yüzyılda, Amerika, Fransa, İngiltere, Almanya gibi ülkelerde görüntüyü harekete geçirmek için birçok çalışma yapılmaya başlanmıştır (Kıraç, 2012: 22). 1832 yılına gelindiğinde, Belçikalı araştırmacı Plateau’nun bulduğu “*Fenakistiskop*” bu çalışmaların başında gelmektedir (Teksoy, 2005: 19). 1834 yılında William Horner, silindir biçiminde bir alete resimler yerleştirilerek ve ardı sıra döndürülerek görüntünün hareketlendirilmesi prensibi ile çalışan “*Zeotrope*”yi icat etmiştir (Monaco, 2014: 74). Horner’ın bu çalışmasının bir benzeri ise 1894’te Amerikalı bilim insanı Hermann Casler’in icadı olan “*Mutascope*” isimli buluşudur. Bir sıra fotoğrafın dizildiği ve gözün küçük bir vizöre dayandığı, kolun çevrilerek fotoğrafların harekete geçirildiği bu alet görüntüye hareket kazandırmıştır (Kıraç, 2012: 22). Yapılan tüm bu çalışmalar sinema sanatının doğmasında katkı sağlamıştır.

1887 yılında Thomas Edison tarafından bulunan “*kineteskop*” isimli dönen fotoğraf aygıtı, filmin pratik kullanımının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu alet, 1894 yılında New York’ta ticari olarak halka sunulmuştur. Kolodyum maddesini kullanan Edison, bu maddeden film şeritleri yaparak nitroselüloz temelde ilk film örneklerini ortaya koymuştur (Rotha, 1996: 37-38). Daha sonrasında ise “*Sinematografi*”yi bulan Louis Lumiere’nin bu icadı 28 Aralık 1895’te Paris’te Grand Cafe’nin bodrum katında halka açık olan gösterilerde kullanılmaya başlanmıştır (Betton, 1993: 8). Bugün kullanılan sinema aletlerinin (hem gösterici hem baskı makinesi) ilk örneklerini vererek 1895 yılında aletin patentini alan Lumiere Kardeşler, bir kutudan sanat yapılabileceğini tüm dünyaya göstermişlerdir (Kıraç, 2012: 22).

Görüntünün kaydedilmesi ve ışık kullanılarak bir yüzeye yansıtılması prensibi bulunduğundan sonra, ilk film örnekleri de verilmeye başlanmıştır. Bu örnekleri, senaryosu olmadan ve açık havada çekilen belgesel türünde filmler oluşturmaktadır. Bu filmlere örnek olarak; “*Lumiere Fabrikasından Çıkan İşçiler*”, “*Trenin Ciotat İstasyonu’na Girişi*”, “*Bebeğin Öğle Yemeği*” verilebilmektedir. 1895 yılından başlayarak 1914’e kadar Georges Melies tarafından 400’den fazla film çekmiştir. Bu filmler arasında 1902’de çekilen “*Aya Seyahat*” ticari değer taşıyan ilk gösteri filmi olarak sayılabilmektedir (Betton, 1993: 9).

Sinema, gerçekliği yansıtmada kusursuz bir mecra olarak karşımıza çıkmaktadır. Sinema resmin ötesine geçerek, duyguları ve duygulanım hallerini bir bütün olarak ele alıp izleyiciye aktaran ve bunları etkileşime sokan bir sanat dalıdır (Kamhi, 2020: 56). Dolayısı ile pek çok duygunun ve davranışın yer aldığı, bu duygu ve davranışların bir bütün içerisinde yansıtıldığı filmler çekilmiş ve çekilmeye de devam etmektedir. Buradan hareketle bu çalışmanın konusunu oluşturan ve ilk defa psikanalitik kuramcı Ellis tarafından 1898 yılında psikolojik bir kavramı açıklamak amacıyla kullanılan narsisizm ele alınmıştır (Aktaran Karaaziz & Atak, 2013: 46). Çalışmada, narsist davranış bozukluğunun sinemaya yansımaları, ana karakterin kişiliğini oluşturan narsisizmin, duygu ve davranış biçimi olarak ele alınışı bir filmle örneklendirilmeye çalışılmıştır.

1. Narsisizm

Türk Dil Kurumu “*Türkçe Sözlük*”te (2005: 1457) “*özseverlik*” olarak nitelendirilen narsisizmin kökeni, Yunan mitolojisine dayanmaktadır. Yunan efsanesine göre genç ve yakışıklı Narkisos âşık olacağı kızı bulmak üzere yola çıkar. Su perisi Eko, Narkisos’a âşık olur ancak Narkisos, Eko’yu reddedip kusursuz bir eş aramayı sürdürür. Bu arayış Narkisos’un sudaki yansımalarını görene kadar devam eder. Yansımalarını gören Narkisos, kendisine âşık olur ve kendisinden gözlerini alamaz. Narkisos, benliğine duyduğu bu hayranlıkla donup kalır ve kimseyle bağ kuramaz. Narkisos’un bu narsistliği, çevresindeki insanlara da zarar vermeye başlar. Bu hikâyede mitolojik bir karakter olan Narkisos’un taşıdığı narsistik kişilik özellikleri, günümüzde

narsistik kişilik bozukluğu olan insanların karakterlerini tanımlamak için kullanılmaktadır (Twenge & Campbell, 2010: 44).

Narsisizm, psikolojinin ve bu bilimle uğraşan psikanalistlerin ilgilendiği önemli bir kavram olmuştur. Narsisizme, Cevizci (1999: 616) “*Felsefe Sözlüğü*” çalışmasında, “*genel olarak, kişinin kendi ruhsal ve bedensel benliğine ya da kimliğine aşırı bir bağlılık ve beğeni duyması, öznenin kendi kendini beğenmesi, kendi kendine hayran olması*” şeklinde bir tanım getirmiştir. Narsisizm, kişinin kendisini sevmesi ve ilgilenmesi sürecini ifade etmektedir (Myers & Dewall, 2016: 759). Başka bir tanıma göre narsisizm, “*her şeye gücü yetme ve görkemlilik duyguları dâhil olmak üzere benliğe aşırı odaklanma*” şeklinde tanımlanmıştır (Harter, 2019: 19). Bakırcıoğlu (2006: 184) ise “*Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*” çalışmasında narsisizme, “*cinsel gelişimin 3-5 yaşları arasında bencilliğin güçlü olduğu dönem*” şeklinde bir açıklama getirmiştir. Paul Nacker narsisizmi, kendi bedenini seven bir insanın tutumunu tanımlamak üzere seçilmiş bir terim olarak tanımlamıştır (Freud, 2012: 23). “*Benlik duygusunun aşırıya kaçması*” olarak nitelendirilen narsisizm, çoğu psikolog tarafından bir hastalık olarak kabul edilmemektedir (Malkın, 2021: 24). Narsisizm; “*kişinin cinsel olarak kendi vücudunu beğenmesi*”, “*nesnelere ile ilişki kurma*”, “*gelişimin evresi olarak narsisizm*” ve “*sağlıklı bir öz-saygı olarak narsisizm*” şeklinde dört çerçevede tanımlanabilmektedir (Budak, 2009: 506). Marshall’a (1999: 605) göre narsisizm, günlük hayatta egoizmi ifade etmek amacıyla da kullanılmaktadır. Narsisizmin, yaygın olarak günlük hayatta kullanıldığı diğer isimleri; kibirlilik, kendini beğenmişlik, azamet, gösterişçilik ve benmerkezcilik şeklinde sıralanabilmektedir (Twenge & Campbell, 2010: 43).

Narsistik kişilik bozukluğu olan insanların çocukluk dönemlerinde yaşadıkları başarısızlık, anne ve babadan yoksun veya uzak olma, eleştirilme ya da alaya alınma gibi faktörler bu kişilik bozukluğunun gelişmesinde büyük rol oynamaktadır (Solmuş, 2012: 209). Çocuğun, anneye kendisini fark ettiremediğini düşünmesi, anneden beklenen onay ve beğenilerin anne tarafından çocuğa gösterilmemesi dolayısı ile çocuğun paylaşımı öğrenememesi narsisizmi tetikleyen unsurlar arasında gösterilebilmektedir. İleride

yaşanabilecek narsistik kişilik bozukluklarını büyük oranda etkileyen çocukluk döneminde yaşanan korku ve kızgınlık hali de bu kişilik bozukluğunun nedenleri arasında sayılabilmektedir (Uysal, 2019: 20-21). Bireyin, çocukluk döneminde anne ile kurduğu biyolojik bağ, varsa annedeki narsistik belirtilerin çocuğa geçmesine sebep olmaktadır (Avcı, 2020: 332). Narsisizm, her ne kadar çocukluk döneminde yaşanan olgu ve olayların birer uzantısı olarak ileriki yaşlarda kişilik bozukluğu şeklinde karşımıza çıksa da narsist bireylerin, doğuştan gelen bir içgüdü ile saldırgan dürtülere sahip olabilecekleri veya tahammül seviyelerinin diğer insanlara oranla daha az olabileceği de ileri sürülmektedir (McWilliams, 2010: 210).

Narsistik kişilik bozukluğu olan bireyler, sergiledikleri davranışlarla kendilerini ele vermektedirler. Bu kişilik bozukluğunu taşıyan bireyler özel yeteneklerinin olduğuna inanmakta ve kendilerini diğer insanlardan nitelik bakımından daha üstün görmektedirler. Özel ve eşsiz bir insan olduklarını düşünmeleri, sadece fikirlerini destekleyen kişilerle iletişim halinde olmaları, her şeyi yapabileme gücüne sahip olduklarına inanmaları, başkalarının onlar için kavga ettiklerine kendilerini inandırmaları; narsist bireylerin sıkça sergilediği davranışlar arasında sayılabilmektedir. Narsist bir insan, diğer insanlarla iletişim halindeyken onlardan faydalanmaya ve onları sömürmeye çalışmaktadır (Solmuş, 2012: 209-210). Kişinin kendisini yetenekli, önemli ve görkemli görüp sürekli olarak çevresindeki insanlardan ilgi ve alaka beklemesi, eleştiri ve değerlendirmelere aşırı bir şekilde duyarlı olup empati duygusundan yoksun olması narsistik kişilik bozukluğu olan insanların belirgin özellikleri arasında sıralanabilmektedir (Budak, 2000: 528). Narsist bireylerin taşıdığı başkaca özellikler arasında; sürekli başarı istemeleri, intihar eğiliminde olmaları, kibirli olmaları, her şeyi hak ettiklerine inanmaları, kendisinde olmayan özelliği varmış gibi abartmaları, rahatlarına düşkün olmaları da gösterilebilmektedir (Uysal, 2019: 18). Narsist kişiler, maddi olarak statü göstergesi olan varlıklara değer vermektedirler. Bunu yaparken de çevresindeki insanları noksanları için suçlamaktadırlar (Twenge & Campbell, 2010: 45). Narsist kişilik bozukluğu yaşayan insanların kendilerini çok çabuk bir şekilde affettikleri gözlemlenirken söz konusu karşı taraf olduğunda, aynı

hassasiyeti göstermedikleri de bu özellikler arasında belirtilmektedir (Keskinoğlu & Akbulut, 2020: 69).

Narsisizm, çeşitli kaynaklarda “*normal narsisizm*” ve “*patolojik narsisizm*” şeklinde alt başlıklara ayrılmaktadır. Normal narsisizm, kişinin sahip olduğu özgüvenin olabildiğince fazla olması ve kişinin, çevresindeki insanlar tarafından gelen eleştirilerle özgüveninin sarsılmasına izin vermemesi durumunu ifade etmektedir. Normal narsist bir birey, çevresinin ona ne dediğinden daha çok özgüvenini arttıracak düşüncelere odaklanmaktadır (Karaaziz & Atak, 2013: 46-47). Patolojik ya da tehlikeli olarak nitelendirilen narsisizm ise, mükemmeliyetçiliğin ve bir o kadar da hassasiyetin ön planda olduğu karmaşık bir yapıdadır. Bu narsisizmin mükemmeliyetçi yanı, çevresine karşı olumlu bir imaj oluşturmak ve gösterişe önem vermektir. Hassasiyet yanı ise kişinin, ilişkilerinde aşırı hassas davranıp kendisini sosyal hayattan çekmesini ifade etmektedir (Çoban & İrmiş, 2018: 128). Normal narsisizm ile patolojik narsisizmi birbirlerinden ayıran önemli noktalar Lubit (2002: 129) tarafından şöyle sıralanmıştır:

- Normal narsistler, dışı doğru yüksek bir özgüvene sahip iken patolojik narsistler, özgüvenliymiş gibi görünmektedirler.
- Normal narsistler, gücün tadını çıkarıp beğenilmeyi sevmektedirler. Patolojik narsistlerin ise güç konusunda takıntıları vardır.
- Normal narsistler, diğer kişilerle kurdukları ilişkilerde onları sömürmez ve değersizleştirmezler, patolojik narsistler ise bu konuda başkalarını istismar etme yoluna gidebilmektedirler.
- Normal narsistler, başkalarının haklarını düşünmektedirler. Patolojik narsistler ise başkalarının haklarına saygı göstermemektedirler.

Narsisizmin toplum içinde görülme oranı, % 6,2 şeklinde belirtilmektedir. Narsisizmin kadınlarda, erkeklere oranla daha fazla görüldüğü saptanmıştır (Bir İnsanın Narsist Olduğunun 13 İşareti, 2021). Bu araştırmaya benzer bir başka çalışmada, yaygın bir şekilde kullanılan “*Kendimi Nasıl Görüyorum Skalası*” aracılığıyla yapılan

anketlerden elde edilen sonuçlar ise çarpıcı niteliktedir. Katılımcılardan cana yakınlık, mizah anlayışı, güvensizlik ve agresiflik gibi kişilik özelliklerini derecelendirmeleri istenmiştir. Kendilerini ortalama bir insan olarak mı gördükleri yoksa ilk % 25, % 15 veya % 10 içerisinde mi gördükleri ölçülmüştür. Elde edilen bulgulara göre, farklı ülkelerden katılımcıların büyük çoğunluğu, diğer insanlara göre iyi yanlarının daha fazla olduğunu belirtmişlerdir. Kötü yanlarının ise diğer insanlara göre daha az olduğunu ifade etmişlerdir. Psikolog Jonathan Brown, yıllar boyunca elde edilen bulguları incelemesinin ardından çoğu insanın kendisini benzersiz olarak gördüğü çıkarımında bulunmuştur (Malkın, 2021: 25).

Amerikan Psikiyatri Birliği (2014: 333-334) tarafından yayımlanan “*DSM-5 Tanı Ölçütleri*” el kitabına göre bir kişide narsist kişilik bozukluğu olduğunun anlaşılması için aşağıda sıralanan dokuz ölçütten en az beşini taşıması gerekmektedir:

- Elde ettiği başarıları ve yeteneklerini abartarak sürekli olarak büyülenmektedir. Bu başarılarla üstün biri olma beklentisi içerisine girmektedir.
- Sürekli olarak sınırsız güç, zekâ, güzellik, gibi hayaller kurarak bunlarla uğraşmaktadır.
- Kendisinin diğer insanlardan daha özel ve eşi bulunmaz biri olduğuna inanmaktadır. Ancak kendisi gibi olan insanlarla anlaşabileceğini düşünmektedir.
- Çok beğenilmek istemektedir.
- Her şeyi hak ettiğini düşünmektedir.
- Kendine fayda sağlayacak her şeyde başka insanları çekinmeden kullanmaktadır.
- Empati yapamamaktadır. Başka insanların ne düşünüp, neler hissettiklerini umursamamaktadır.
- Sürekli olarak başkalarını kıskanıp, başkalarının da kendisini kıskandığına inanmaktadır.
- Diğer insanlara saygısız davranıp, kendini beğenmiş tavırlar sergilemektedir.

2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Gösterge, "*varlığı ya da oluşu, bir başka şeyin muhtemel varlığını ya ad oluşunu işaret eden nesne, nitelik ya da olay*" (Hunt, Marland & Rawle, 2015: 18) şeklinde tanımlanırken; göstergebilim, "*yazınsal iletişimin doğasını, bileşkesini, metni en küçük parçalara ayırarak inceleyen kuramların kaynağına verilen isim*" şeklinde tanımlanmaktadır (Hunt, 2012: 26). Göstergebilim, "*gösteren*" ve "*gösterilen*" olmak üzere iki unsur üzerinde durmaktadır. Bunlardan ilki, duygu ve düşünceleri işaret ederken; ikincisi ise gösterenin, gösterdikleri düz ve yan anlamlarını ifade etmektedir (Soylu, 2021: 5). Bu bilimin sinema sanatındaki yeri, ekranda gördüğümüz görüntü ya da ses gösteren olabilirken; izleyicinin bu görüntü veya sesteki kendine göre çıkarımda bulunması gösterilen şekilde ifade edilmektedir (Hunt, 2012: 26).

Sinema, bir iletişim biçimi olmakla birlikte bu iletişimi, içerisinde barındırdığı göstergeler aracılığıyla yerine getirmektedir. Filmin, izleyici üzerindeki etkisini bilmek, filmi yapanlar tarafından oldukça önemlidir. Dolayısı ile göstergebilim, bu noktada devreye girmektedir. Bir western filminde yer alan şerifin gömleği üzerindeki yıldız, o kişinin statüsünün bir göstergesi olmakla birlikte şerifin yıldızının yakasından sökülüp bir başkası tarafından yakaya tıklması, şeriften görevi devralan yardımcısının ya da kanun kaçağının kasabaya el koymasının bir göstergesi olabilmektedir. Göstergeler, kimi zaman açık ve net bir şekilde karşımıza çıkmayabilir. Bu anlamda göstergelerin bağlamı ve bu bağlamı meydana getiren başka göstergeler önemli bir yere sahiptir (Hunt, Marland & Rawle, 2015: 18).

Bu çalışmada, psikanalitik kuramcılar tarafından ortaya koyulan ve derinlemesine irdelenen narsist kişilik bozukluğu "*Sunset Bulvarı*" filmi örneğiyle incelenmiştir. Narsisizmin sinemada, karakterler üzerindeki yansımalarının bir film örneğiyle açıklanması amaçlanmış ve nitel veri analiz yöntemlerinden betimsel analiz tekniği de kullanılmıştır. Betimsel analizde amaç, "*elde edilen bulguların düzenlenmesi ve yorumlanması yoluyla araştırma sonuçlarının anlaşılır bir şekilde okuyucuya sunmaktır*" (Gürbüz & Şahin, 2018: 413). Yıldırım ve Şimşek'e (2016: 240) göre betimsel analiz; analiz için çerçeve oluşturma, oluşturulan çerçeveye göre verilerin işlenmesi, elde

edilen bulguların kolay ve anlaşılır bir dille tanımlanması, tanımlanan bulguların açıklanması ve yorumlanması şeklinde dört aşamadan meydana gelmektedir. Bu bağlamda, narsisizmle ilgili filmler taranmış, "Amerikan Sapığı (*American Psycho*-2000)", "Telefon Kulübesi (*Phone Booth*-2002)", "Mustafa Hakkında Herşey" ve "Düzenbaz Roger (*Roger Dodger*-2002)" filmleri izlenerek değerlendirmeye alınmıştır. Sonuç olarak "Sunset Bulvarı" filminin konuyu destekler nitelikte olduğuna karar verilmiş, literatüre daha fazla katkı yapacağı düşünülerek filmin, narsisizm bağlamında değerlendirmesi ve çözümlemesi yapılmıştır.

3. Sunset Bulvarı Filminin Çözümlemesi

Resim 1. Sunset Bulvarı Film Afişi (Sunset Blvd., 2021)

Filmin Adı: Sunset Boulevard

Yıl: 1950

Tür: Dram

Yönetmen: Billy Wilder

Oyuncular: William Holden, Gloria Swanson, Erich von Stroheim

Film, Amerika Birleşik Devletlerinin Los Angeles eyaletinde yer alan bulvarda geçmekte ve adını da buradan almaktadır. 11 dalda Oscar'a aday gösterilen film en iyi sanat yönetmeni, en iyi müzik ve en iyi özgün senaryo olmak üzere toplamda üç Oscar ödülü kazanmıştır.

Dört oyunculuk kategorisi alanında Oscar'a aday gösterilen yapımlardan biri olan filmin, 1989 yılında Kongre Kütüphanesi tarafından “*kültürel, tarihi ve estetik olarak önemli*” yapımlar arasında yer aldığı gerekçesi ile Ulusal Film Arşivi'nde saklanmasına karar verilmiştir (Sunset Bulvarı, 2021).

Filmin konusuna değinilecek olursa, Hollywood yapımlarında senaristlik yapan Joe Gillis, alacaklıları tarafından köşeye sıkışmış bir şekilde çıkış ararken yolu sessiz filmlerin eski yıldızı Norma Desmond ile kesişmektedir. Gillis'in senarist olduğunu öğrenen Desmond, Gillis ile birlikte bir senaryo yazarak tekrar eski günlerdeki şöhretine kavuşma hayaline kapılmaktadır. Norma Desmond, kendi fildişi kulesinde yaşayan ve gerçeklik algısını büyük oranda yitirmiş bir karakter olarak izleyicilerin karşısına çıkmaktadır. Üzerindeki ilginin azaldığını itiraf etmektense kendisinin ve hizmetçisinin uydurduğu yalanlarla yaşamayı tercih eden Desmond, sonunda gerçekleri yüzüne söyleyen ve onu terk eden Gillis'in hayatına son verir. Desomond, şöhret olduğu o eski günlerdeki gibi herkesin etrafında döndüğü yalanına kendisini o kadar kaptırmıştır ki tutuklandığı zaman haber kameraları ile film kameralarını karıştırarak: “...pekala, Bay DeMille, yakın plan için hazırım...”, demesi bunun bir göstergesidir. Film boyunca Norma Desmond'un davranışları ve ruh hali, insanlarla kurduğu iletişim, kendisini diğer insanlardan daha önemli görmesi, narsist kişilik bozukluğu taşıdığı algısını biz seyircilere aktarmaktadır.

Norma Desmond, kendisini dönemin filmlerinden daha üstün görmektedir. Filmleri büyük yapanın kendisi olduğuna inanmaktadır. Bu bağlamda filmde gözlemlenen narsistik kişilik bozukluklarının hissedildiği sahneler ve diyaloglara film içerisinde fazlaca yer verilmiştir. Gillis, Bayan Desmond ile ilk kez karşılaştığında onu tanımıştır. Gillis'in: “...siz Norma Desmondsunuz, sessiz filmlerde oynardınız, çok büyüktünüz...”, demesine karşılık Desmond'un: “...ben büyüğüm, küçülenler sadece filmler...”, şeklindeki cevabı bu sahneler arasında gösterilebilmektedir. Desmond, bu ifadeyi kullanırken, olduğundan daha büyük biriymiş tavrı takınmaktadır. Desmond, içinde olmadığı sinema sektörünün sırf o olmadığı için eski gösterişli günlerini kaybettiğini belirtmektedir. Bu ifadenin, Norma Desmond tarafından

kibirli bir şekilde söylenmesi Desmond'un, narsist kişilik bozukluğu taşıdığıının göstergeleri arasında verilebilmektedir.

Norma Desmond, diğer insanlarla iletişim kurarken emir kipiyle konuşmaktadır. Bu konuşma tarzıyla da Desmond, otoriter bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Gillis'in, Desmond için yazmaya çalıştığı film senaryosunda ikili arasında geçen şu diyaloglarla bu bağlamda narsisizme vurgu yapılmaktadır:

N.D.: Nedir bu?

J.G.: Sadece attığım bir sahne.

N.D.: Hangi Sahne?

J.G.: Köle pazarına gittiğiniz sahne.

N.D.: Sen benden mi kestir?

J.G.: Dürüst olursak fazla sahnemiz var. Her sahnede olmanızı istemezler.

N.D.: İstemezler mi? Neden bana her gün hala hayran mektupları geliyor. Resimlerimi almak

için yalvarıyorlar. Neden? Beni görmek istiyorlar. Beni, Norma Desmond'u.

Resim 2. Norma Desmond'un Görkemli Evinden Sahne

Narsist bireyler, sahip oldukları maddi varlıklarla diğer insanlardan farklı olduklarına kendilerini inandırmışlardır. Filmin ana karakteri olan Norma Desmond'da bu düşünceye kendisini kaptırmıştır. Ayrıca sürekli olarak başarı isteyen Desmond'un, maddi yönden zengin

olması ve gösterişe fazlaca önem vermesi, karakterimizde narsist kişilik bozukluğu olduğunun göstergeleri arasında sayılabilmektedir. Resim 2’de, Norma Desmond’un evinden bir sahneye yer verilmiştir. Evinin her köşesini kendi fotoğrafları ile süslemesi, pahalı ve değerli eşyalara önem vermesi, büyük ve gösterişli bir evde oturması - bu Gillis’in Bayan Desmond’un evini tarif ederken kullandığı: “...burası dev gibi bir yer, sekiz büyük yatak odası var...”, şeklindeki ifadesinden anlaşılmaktadır- Norma Desmond’un narsist olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Desmond’un, narsistik kişiliğinin bir yansıması olan gösterişli ve büyük evinin gösterildiği sahnede Resim 3’te verilmiştir.

Resim 3. Norma Desmond’un Evinin Gösterildiği Sahne

Norma Desmond, iletişim halinde olduğu insanların fikirlerine oldukça saygısız davranmaktadır. Kendini beğenmiş ve kendi bildiklerinin en doğrusu olduğuna inanmış bir karakter olarak Desmond, Gillis’in hayatına aşırı derecede müdahale etmektedir. Gillis’in kıyafetlerinin sıradan şeyler olduğunu söylemekte ve ona istemediği halde yeni kıyafetler almakta, Gillis’e sürekli pahalı ve gösterişli hediyeler vermektedir. Gillis’in: “...bana artık hiçbir şey satın alma...”, söylemine karşılık Desmond’un: “...kes sesini ben zenginim. O yeni Hollywood çöplüklerinden daha zenginim. 1 Milyon dolarım var...”, şeklindeki cevabı, karşısındaki insanın düşüncesinin onun için bir önem ifade etmediğine ve empati duygusundan yoksun

olduğuna işaret etmektedir. Dolayısı ile karakterimizin taşıdığı bu özelliklerle narsizme gönderme yapılmaktadır.

Resim 4. Norma Desmond'un İntihar Girişiminde Bulunduğu Sahne

Narsistik kişilik bozukluğu olan bireylerde görülen intihar eğilimi karakterimiz Norma Desmond'da da görülmektedir. Resim 4'te Gillis'in onu terk ettiğini düşünmesi üzerine bileklerini keserek intihar girişiminde bulunan Norma Desmond, bu davranışı daha öncede defalarca sergilemiştir. Nitekim evin hiçbir yerinde kilitli kapının olmaması Gillis'in evin hizmetçisi Max'e sorduğu: "...söylesene bu kapı nedir? Herhangi bir kilit yok...", sorusuna karşı Max'in: "...bu evde hiçbir yerde kilit yok. Doktor tavsiyesi efendim...", şeklindeki cevabı konuyu destekler niteliktedir. Norma Desmond'un bu girişimleri narsistik kişilik bozukluğu olduğunun göstergeleri arasında verilebilmektedir.

Norma Desmond, kendisi ile aynı seviyede olduğunu düşünmediği insanlarla iletişim kurmaya tahammül edememektedir. Eskiden birlikte çalıştığı yönetmen arkadaşı DeMille'in yardımcısının Bayan Desmond'u araması ve Desmond'un: "...yardımcının beni arama fikrîde nereden çıkmış. İşim olduğunu söyle ve kapat...", şeklindeki ifadesi ve telefonla görüşmemesi kendisini diğer insanlardan sınıfsal olarak üstte gördüğünün belirtileri arasında verilebilmektedir. Desmond'un, DeMille ile görüşmeye gittiğinde kapıdaki görevliye: "...ben olmasam burası olmazdı, dolayısıyla onun bir işi olmazdı...", şeklindeki ifadeleri kendini üstün gördüğü başka bir sahnedir.

Resim 5. Norma Desmond'un Gillis'i Kışkırdığı Ama Ona Söyleyemediği Sahne

Norma Desmond, aşırı derecede kıskanç tavırlar sergilemektedir. Sergilediği bu tavırlar Resim 5'te verilmiştir. Desmond, Gillis'i başkalarıyla paylaşmamaktadır. Gillis'in, Betty Schaefer ile görüştüğünü anlayınca telefonla Betty'yi arayarak onun haberi olmadan Gillis hakkındaki bilgileri Betty'e söylemektedir. Bu kıskançlık hali ile narsisizme vurgu yapılmaktadır. Ayrıca filmin son sahnelerinde ise Gillis, Desmond'u terk etmektedir. Desmond, Gillis giderse intihar edeceğini söylemektedir. Gillis ise bunun umurunda olmadığını ifade etmekte, ikili arasında geçen şu diyaloglarla narsisizme gönderme yapılmaktadır:

N.D.: Umurunda değil öyle mi? Ama yüz binlerce insanın umurunda.

J.G.: Kes şunu Norma. Sen kendini boş bir evde mi öldüreceksin. Seyirci yirmi yıl önce yok

oldu.

N.D.: Bu bir yalan. Beni istiyorlar. Her gün mektup alıyorum. Ben bir yıldırım. Ben en büyük

yıldırım. Kimse bir yıldızı terk edemez. Bir yıldızı yıldız yapan budur.

Hem bireysel hem de çok fazla yaygınlık göstermeye başladığında toplumsal bir soruna dönüşebilecek olan narsisizm,

çalışmada bir film bağlamında ele alınmış ve karakterin taşıdığı narsistik özellikler ortaya konulmuştur. Karakterin, en belirgin narsistik özellikleri, göstergebilim ve betimsel analiz yöntemi kullanılarak belirlenmiş, gerekli görsellerle desteklenmiştir. Bu çalışmanın genel amacını oluşturan ve ortaya konulmaya çalışılan fikir bu olmuştur.

4. Sonuç

Sinema sanatı, çeşitli görüntülerin çekilip ardı sıra birleştirilerek bir anlam yaratma, dolayısıyla çekilen görüntülerin bir anlatı oluşturmalarını temel alan prensibe dayanmaktadır. Bunu yaparken, seyirciye verilecek olan duygu ve kişilik hallerinin iyi bir kurgu ile verilmesi filmin algılanmasında önem arz etmektedir. Adanır (2006: 11) sinemanın, bir sanat dalı, iletişim veya dışavurum aracı olmasının yanında “*insana yaklaşım*” biçimi olduğundan da bahsetmektedir. Bu fikirden hareketle çeşitli duygu hallerinin aktarıldığı beyaz perde, psikiyatristler tarafından bir tür kişilik bozukluğu olarak tanımlanan narsisizm konusunda da oldukça cömert davranmış ve bu bağlamda pek çok yapımın ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır.

Narsisizmin dramatize edilerek anlatıldığı bir film olan “*Sunset Bulvarı*”nda, patolojik bir kişilik bozukluğundan ziyade mesleki bir hastalık olarak narsisizm, izleyicilere sunulmaktadır. Başarılı bir sanatçının, nasıl yerle bir edildiği, sanatı tarafından nasıl bir yıkıma uğradığı aktarılmaktadır. Kendi kendisine söylediği ve çevresindekilerin kendisine söylediği yalanlarla avunan bir karakterin çözümlendiği bu filmde, Norma Desmond karakterinin ileri düzeyde narsistik kişilik bozukluğu taşıdığı yapılan analizler sonucunda ortaya konulmuştur. Narsisizm bağlamında ele alınan bu filmde, ana karakterimiz Norma Desmond’un, Amerika Psikiyatri Birliği tarafından yayımlanan narsisizmin dokuz kriterinden dokuzunu da taşıdığı yapılan çalışmada elde edilen bulgularla kanıtlanmıştır. Dolayısı ile sinemanın gerçek hayatın içerisinde kişilik yapılarının ve karakter özelliklerinin yansıtıldığı bunların çeşitli göstergeler aracılığıyla seyirciye aktarıldığı bir sanat dalı olduğu çıkarımında bulunulabilmektedir. Günlük hayata dair her şeyin aktarıldığı

sinemanın da psikoloji biliminin de temel malzemesini insan oluşturduğu için, bu iki alan birbirlerini sürekli olarak beslemektedirler.

Sonuç olarak, bireysel ve toplumsal sorunları yansıtmada sinema hiç kuşkusuz önemli bir yere sahiptir. Bu sorunları iletmede, diğer iletişim araçlarına göre etkisinin daha fazla olduğundan bahsedilebilmektedir. Bir toplumu okumak ve o toplumda neler olup bittiğini öğrenmek için sinema, geçmiş yıllarda çok önemli bir araç olmuşken bu önemini günümüzde de korumaktadır.

Kaynakça

- Adanır, O. (2006). *Kültür, Politika ve Sinema*. İstanbul: +1 Kitap.
- Avcı, D. (2020). Diğer Psianalitik Kuramlar Ego Psikolojisi : Anna Freud ve Nesne İlişkileri Kuramı : Melanie Klein. (Ed.) D. G. Kurt, & E. Ç. Yıldız içinde, *Kişilik Kuramları : Gerçek Yaşamdan Kişilik Analizi Örnekleriyle* (5 bs., s. 328-351). Ankara: Pegem Akademi.
- Bakırcıoğlu, R. (2006). *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayınları .
- Betton, G. (1993). *Sinema Tarihi* (4 bs). (Çev., Ş. Tekeli) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bir İnsanın Narsist Olduğunun 13 İşareti. (2021, 23 Aralık). Erişim adresi:
<https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberi/bir-insanin-narsist-oldugunun-13-isareti>
- Budak, S. (2009). *Psikoloji Sözlüğü* (4 bs.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü* (3 bs.). İstanbul: Paradigma Yayınları .
- Çoban, H., & İrmiş, A. (2018). Yöneticilerde Narsisizm Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(1), 123-145.

- Demirbilek, A. (1994). *Dünya Sinema Tarihi*. İstanbul: Engin Fotokopi.
- Deveci, T.T. & Demir, E.E. (2019). Enformasyon Çağında Türkiye. *Bulletin Of Economic Theory And Analysis*, 4(1), 67-83.
- Freud, S. (2012). *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası* (4 bs.). (Çev., B. Büyükkal , & S. M. Tura) İstanbul: Metis Yayınları.
- Günerhan, S.A. (2013). Avcı-Toplayıcı Toplumdan Günümüz Toplumuna Çevre ve Enerji Açısından Bakış. *Mühendis ve Makina Dergisi*, 54(637), 17-20.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları .
- Harter, S. (2019). *Benliğin İnşası : Gelişimsel ve Sosyokültürel Temeller* (1 bs.). (Çev., M. Kandemir, & C. Çetiner) Ankara: Pegem Akademi.
- Hunt, R. E. (2012). *Kurmaca Yönetmenliği* (1 bs.). (Çev., D. Kırmızı) İstanbul: Literatür Yayınları.
- Hunt, R. E., Marland, J., & Rawle, S. (2015). *Film Dili* (2 bs.). (Çev., S. Aytaç) İstanbul: Literatür Yayınları.
- Kamhi, L. (2020). Sinema Mı Narsisizmi, Narsisizm Mi Sinemayı Taklit Eder? *Psikeseinema*(30), 56-59.
- Karaaziz, M., & Atak, İ. E. (2013). Narsisizm ve Narsisizmle İlgili Araştırmalar Üzerine Bir Gözden Geçirme . *Nesne Psikoloji Dergisi* , 1(2), 44-59.
- Keskinoğlu, M. Ş., & Akbulut, Z. (2020). Pozitif Psikolojide Kişiler Arası Yaklaşım Odaklı Kavramlar. (Ed.) D. Ümmet içinde, *Tüm Kavram ve Yaklaşımlarıyla Pozitif Psikoloji* (1 bs., s. 59-86). Ankara: Pegem Akademi.
- Kıraç, R. (2012). *Sinemanın ABC'si* (1 bs.). İstanbul: Say Yayınları.
- DSM-5 Tanı Ölçütleri : Başvuru El Kitabı*. (2014). (Çev., E. Köroğlu) Ankara: Boylam Psikiyatri Enstitüsü.

- Lubit, R. (2002). The Long-Term Organizational Impact Of Destructively Narcissistic Managers. *Academy of Management Executive* , 16(1), 127-138.
- Malkın, C. (2021). *Narsisizme Yeni Bir Bakış : Kendini Özel Hissettirmenin Kötü-Ve Şaşırtıcı Biçimde İyi-Yanları* (2 bs.). (Çev., S. Arslanpay) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü* (1 bs.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları .
- Mcwilliams, N. (2010). *Psikanalitik Tanı* (2 bs.). (Çev., E. Kalem) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Monaco, J. (2014). *Bir Film Nasıl Okunur?* (Çev., E. Yılmaz) İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Myers, D. G., & Dewall, C. N. (2016). *Psikoloji*. (Çev., A. D. Batıgün) Ankara: Palme Yayıncılık.
- Onaran, A. Ş. (1986). *Sinemaya Giriş*. İstanbul : Remzi Kitabevi.
- Rotha, P. (1996). *Sinema Tarihi* (1 bs.). (Çev., İ. Şener) İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Solmuş, T. (2012). *Sinemada Psikoloji ve Anormal Davranışlar*. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Soylu, R. (2021). *Sanat Eseri Çözümlemeleriyle Göstergebilim* (1 bs.). Ankara : Pegem Akademi .
- Sunset Blvd. (2021, 23 Aralık). Erişim adresi : <https://www.beyazperde.com/filmler/film-836/>
- Sunset Bulvarı. (2021, 23 Aralık). Erişim adresi: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Sunset_Bulvar%C4%B1_\(film\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Sunset_Bulvar%C4%B1_(film))
- Türkçe Sözlük* (10 bs.). (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2010). *Asrın Vebası Narsisizm İletti*. (Çev., Ö. Korkmaz) İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Uysal, Ş. A. (2019). *Hubris Sendromu : Liderin Gizli Hastalığı*. Ankara: Siyasal Kitabevi .

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (11 bs.). Ankara: Seçkin Yayınları .

TARİHSEL GELİŞİM SÜRESİNDE TÜRK DİLLERİNDE ZAMAN KAVRAMININ KARŞILAŞDIRILMASI

SƏKİNƏXANIM AKİF qızı XASIYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şamaxı filialı,

ORCID ID: 0000-0002-4128-0307

[*sekinexasiyeva90@gmail.com*](mailto:sekinexasiyeva90@gmail.com)

GİRİŞ

Türk dilləri tarixən rəngarəng forma və quruluş xüsusiyyətlərinə görə dünyanın dil mənzərəsində özünəməxsus mövqə qazanmış, hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Zəngin fonetik hadisə və qanunlar, çoxsaylı morfoloji və sintaktik kateqoriyalar eyni kökdən yaranıb inkişaf edən bütün türk mənşəli dilləri bir-birinə bağlayan əsas istinad nöqtəsidir. Bu keyfiyyətlər çağdaş türk dillərində də özünü bu və ya digər səviyyədə göstərməkdədir.

Müasir türk dillərinin morfoloji quruluşunun özəyini məhz feillər təşkil edir. Bu nitq hissəsi həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyinə görə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Türk dillərinin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını nəzərdən keçirdiyimiz zaman məlum olur ki, feilin əsas xüsusiyyətləri bütün dövrlər ərzində mühafizə edilib qalmışdır. Lakin bununla yanaşı feillərin tərkibi zaman keçdikcə kəmiyyətcə artmış və zənginləşmişdir. Bu zaman morfoloji cəhətdən də müəyyən dəyişikliklər olmuş, bəzi əlamətlər dəqiqləşmiş, sabitləşmiş, bəziləri müəyyən dəyişmələrə məruz qalmış və bəziləri də işləkliyini itirərək sıradan çıxmışdır.

Feilin ana kateqoriyalarından biri olan zaman kateqoriyası, onun mahiyyəti, zamanın dildə ifadə üsulları və vasitələri ilə bağlı məsələlər bir çox dilçi alimləri, o cümlədən türkoloqları daim düşündürmüş və maraqlı tədqiqat əsərləri ortaya çıxmışdır. Xüsusən də, zamanların təsnifi, zamanların tədqiqi tarixi, zaman formalarının türk dillərində termin müxtəlifliyi məsələsi, onların yaranmasını şərtləndirən

qrammatik göstəriciləri, bu göstəricilərin birinin digərinin yerində işlənilmə xüsusiyyəti və onların işlənmə tezliyi bu gün türkologiyanın qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, zaman anlayışı təkcə dilçilik elminin deyil, digər elm sahələrinin - fəlsəfə, fizika, psixologiya, və təbiətşünaslıq kimi elmlərin də maraq dairəsindədir. Bunun nəticəsi olaraq bu günə qədər zaman məhfumuna çoxsaylı münasibətlər formalaşmış, müxtəlif təriflər verilmiş, obyektiv və qrammatik zaman anlayışları meydana çıxmışdır.

“Obyektiv zaman birölçülüdür, dönməzdir, yəni o yalnız bir istiqamətdə davam edir. Zaman yalnız irəliyə doğru gedir, o getdiyi yola heç bir zaman qayıtmır. Zaman sonsuzdur, çünki onun nə əvvəli vardır, nə də sonu olacaqdır. Qrammatik zaman isə, bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir” (1, 11).

Hər bir dil, o cümlədən türk dilləri özünəməxsus qrammatik quruluşa malik olduğu üçün hər birində orijinal quruluşa malik olan zaman kateqoriyası özünü göstərməkdədir.

Bununla belə, qrammatikada iş, hal və hərəkət üç zaman kəsiyində- keçmiş, indiki, gələcək zamanda baş verdiyi üçün qrammatik kateqoriya olan zaman demək olar ki, bütün türk dillərində müşahidə olunur. Belə bir ümumi cəhətə malik olmaqla yanaşı, kateqoriyanın təsnifatında və onu yaradan vasitələrdə fərdi xüsusiyyətlər də meydana gəlmişdir. Həmçinin bəzi türk dillərində bu zamanlar daxilində müxtəlif zaman çalarlıqları mövcuddur ki, bu formaların sayının artmasına gətirib çıxarmışdır.

“1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında 12, 1960-cı il “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında 11 zaman formasından bəhs olunur:

1. Şühudi keçmiş
2. Nəqli keçmiş
3. Uzaq keçmiş
4. Qəti-gələcəkli zaman
5. Qeri-qəti gələcəkli zaman
6. Bitməmiş keçmiş zaman
7. Davamlı keçmiş zaman
8. Qeyri-qəti gələcək zaman
9. Davamlı indiki zaman
10. Qəti gələcək zaman
11. İndiki zaman

Nəqli keçmiş zaman forması öz daxilində nəqli keçmiş-1 və nəqli keçmiş-2 formalarına ayrılır”. (2, 13-14)

Təqdim olunan təsnifdə müasir Azərbaycan dilində feilin şəkilləri adlanan formalarla zamanlar birlikdə təqdim olunmuşdur. Qeyd olunan bölgü zaman kateqoriyasını əhatə edən təsniflərdən yalnız biridir. Müxtəlif dövrlərdə daha fərqli təsniflərin də şahidi ola bilirik. Eynilə bu mənəzərəyə digər türk dillərində də rast gəlmək olar.

Bundan başqa bir dildə özünü göstərən əlamət, digər bir dildə ya başqa formada özünü göstərir, ya da tamamilə işlənmiş. Belə ki, oğuz qrup türk dillərində qəti gələcək zaman formasını yaradan $-acaq^2$ şəkilçisi qaraçay-balkar dilində ümumiyyətlə işlənmiş. Bu dildə işlənən bəzi zaman yaradan morfemlər isə digər türk dillərində müşahidə olunmur. Qazax dilində bu zaman analitik yolla yaranır ki, bu forma əksər türk dillərində işlənmiş, bəzilərinə isə işləkliyi məhduddur. Bundan əlavə qazax dilində məqsədli gələcək zaman adlandırılan zaman forması müasir Azərbaycan dilində feilin vacib şəklinə uyğun gəlir. Məsələn, gəlməlisən-kelməksin, alməlisən-alməksin, yazmalısən-yazmaksın və s. Bu forma Azərbaycan dilinin orta dövr yazılı abidələrində, dastan yaradıcılığında və bir sıra dialektlərində məsdər göstəricisinin və “*gərək*” sözünün köməklili ilə də yaranır. Məs,

Əgər məhbubə istərsən ulaşmaq
Gəlib keçmək gərəksən bu cahandan (İ.Nəsimi. XIV)

Kim fəvri-rəqib eşitsə aşiq
Gülmək gərək ağlamaq nə layiq (M.Füzuli. XV)

Keçmiş zaman

Şühudi keçmiş zamanı və onu yaradan morfoloji göstəricisi -dı (-tı) bütün türk dillərində özünü göstərməkdədir. Yəqinə fərq bəzi dillərdə morfemin həm damaq, həm də dodaq ahənginə uyğunluğu onun dörd (Azərbaycan, qaqauz, türk, qaraçay-balkar), bəzilərinə yalnız damaq ahənginin mövcudluğu iki (türkmən, qazax, qumuq),

bəzilərində isə bir (özbək, uyğur) variantının mövcud olmasına səbəb olmuşdur.

Keçmiş zamanı digər bir formasını ərsəyə gətirən –miş (-mıs) zaman şəkilçisi tarixən türk dillərində geniş işlənmişdir. Demək olar ki, bütün yazılı abidələrdə özünü göstərmiş tarixi əlamətdir. Müasir türk dillərinə nəzər saldıqda isə oğuz qrupu dillərində, türkmən dili istisna olmaq şərti ilə öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Türkmən dilində morphem XIX əsrə qədər rast gəlinməyə də, artıq çox az halda bəzi ifadələrin tərkibində müşahidə olunur. Maraqlısı budur ki, morphem bu vəziyyətdə zaman alnayışının yaranmasına xidmət etmir: *ожагы зөмҮлмиш, дили кесилмиш, зечмиш* və s. Türkmən dilində nəqli keçmiş zamanı -an (-ən) şəkilçisi ilə yaradırlar.

Digər türk dillərində isə müəyyən təsirlərə müqavimət göstərə bilməmiş, nəticəsində ya tamamilən sıradan çıxmış, ya da çox məhdud dairədə istifadə olunur. Qazax, tatar, qumuq, uyğur, özbək, qaraqalpaq və s dillər bu qəbildəndir. Həmin morfemin əvəzində isə oğuz qrupu türk dilləri üçün yad olan, semantik cəhətdən keçmiş zaman anlayışını yaradan -qan şəkilçisindən istifadə olunur.

Nəqli keçmiş zamanın digər bir forması -ıb (-ıp) morfemi ilə meydana gəlir. Oğuz qrupu türk dillərindən ən aktiv Azərbaycan dilində, müəyyən qədər türkmən dilində özünü göstərir. Karluq qrupu türk dillərində demək olar ki, keçmiş zamanı formalaşdıran əsas göstəricidir. Marqlı məqam burasındadır ki, Azərbaycan dilində -ıb şəkilçisi -mıs şəkilçisinin ilə sinonimi kimi ortaya çıxır. Lakin Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qazax, qırğız, qaraqalpaq, özbək, uyğur, xakas dillərində -ıb şəkilçi özü müstəqil şəkildə keçmiş zaman formasını əmələ gətirməsi ilə seçilir.

Müasir Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamanda diqqəti cəlb edən maraqlı məqamlardan biri də -mıs və -ıb morphemlərinin funksionallığıdır. Sırf şəkil kateqoriyası baxımından onların ədəbi dildəki rolu və mövqeyini eyniləşdirmək olmaz. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində -mıs şəkilçili keçmiş zaman daha aktiv işlənməkdədir. -ıb

şəkilçili keçmiş zaman forması isə sanki daha çox xalq danışq dilini təmsil edir və I şəxsin təkində, cəmində morfemdən istifadə olunmur.

Orxon-Yenisey abidələrində müşahidə edirik ki, keçmiş zaman feil köklərinə -dı, -di, -tı, -ti və -mı, -mi, -mı, -mi şəkilçilərini artırmaqla yaradılmışdır: *Kop anta alkıntığ (Hamımız orada zəiflədik); Kültiqin yadağın oplayu teqdi (Kültiqin piyada hücumu keçdi); Kağanı alp ermis, ayğuşısı bilqe ermis (Xaqanı igid olmuş, məsləhətçisi də müdrik olmuş)* və s

İndiki zaman

İndiki zamanı yaradan morfoloji göstəricilərə nəzər salsaq, yenə eyni mənərə ilə qarşılaşmaq olar. Oğuz qrup türk dillərində bu zaman bir-biri ilə çox ciddi fərqləri olmayan -r, -r⁴, -yor, -яp, -ep kimi müəyyən fonetik fərqləri olan morfemlərlə yaranır. Lakin Qıpçaq qrupu türk dillərində indiki zaman -a, -e və -й şəkilçiləri ilə meydana çıxır. Məs.: *barasın, barasız, barasındar(qazax), алама, аласа, әтеду (qaraçay-balkar)*.

“Qıpçaq qrupu dillərində geniş yayılmış -a, -e, -й indiki zaman şəkilçiləri tarixən Azərbaycan dilində də olmuş, zaman keçdikə bütün türk dillərinin indiki zaman formasında *r* samitinin mühafizəsi onun -ar/-er ilə əlaqəsini göstərir. Azərbaycan dilində -a,-a sonralar başqa saitlərə keçmiş (ı, i, u, ü), -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçiləri kimi sabitləşmişdir. -ar, -ar şəkilçiləri isə ancaq qeyri-müəyyən gələcək zamanın göstəricisi kimi işlənir. Başqa türk dillərində -ar, -ar//-er şəkilçiləri indiki-gələcək zaman anlayışını əks etdirməyə xidmət edir”. (8, 260) *r* samitinin bu cür mühafizəsi nəticəsində o bir neçə zamanın yaranmasında iştirak etmişdir. Belə ki, bu morfem oğuz, qıpçaq qrupu türk dillərində həm indiki, həm də gələcək zamanın yaranmasında işlənmişdir.

Konkret indiki zaman (конкрет хозирги замон), indiki zamanın davam feli (хозирги замон давом фели) adlanan formalar isə özbək dilində -яп, - этиб, -моқда şəkilçiləri ilə meydana çıxır. -maqda² şəkilçisi ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində yekdil fikir olmamış, bəzi dilçilər morfemin indiki zamanın ikinci forması olduğunu inkar edərək onu feilin xüsusi- davamedici forması adlandırmışlar. Bəzi dilçilər isə

indiki zamanın forması kimi verilməsinin labüd olduğunu vurğulamışlar.

İndiki zaman abidələrdə də yuxarıda qeyd olunan -ır⁴, -yor, -ar, -er kimi morfoloji göstəricilər vasitəsi ilə işlənməkdədir - *Irak erser yablak ağı birür, yağuk erser edqü ağı birür (Uzaqda olana pis hədiyyə verir, yaxrında olana yaxşı hədiyyə verir)*.

Gələcək zaman

Türk dillərində feilin gələcək zamanı da öz rəngarəngliyi ilə seçilməkdədir. Müqayisəli şəkildə türk dillərini nəzərdən keçirdikdə, demək olar ki, gələcək zaman anlayışı adı altında bir çox terminlərlə qarşılaşmış oluruq: gələcək zaman I, gələcək zaman II, qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman, geniş zaman, indiki-gələcək zaman, ehtimal bildirən gələcək zaman, qeyri-müəyyən gələcək zaman (bilgesiz kiləcək zaman) və s.

Oğuz qrupu dillərində iş və hərəkətin gələcəkdə olub olmayacağı -acaq/-acak, -jak/-jək (-жак, -жек) şəkilçiləri ilə meydana çıxır. Qeyri-qəti gələcək zaman forması isə daha çox -ar, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür göstəricilərinin feil köklərinə artırılması ilə meydana gəlir. Digər qrup türk dillərində də morfoloji göstəricilər qeyd olunanlarla uyğunluq təşkil edir. Lakin qazax dilinə nəzər saldıqda fərqli əlamətlər də qarşımıza çıxır: - a, -e, -й, -ap, -ep, -мак, -мек, -пак, -пек, -бак, -бек. Bu vasitələrə müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində və qədim yazılı abidələrində bu formaya rast gəlmək olmur.

Abidələrin dilində bu zamanın -taçı, -təçi vasitəsi ilə düzəlmiş forması da bizi qarşılayır: *Ol yılqerü barsar, türk bodun, ölteçisen -O tərəfə getsən, ey türk xalqı, öləcəksən*.

SONUÇ

Bütün bu qeyd olunanları və verilən nümunələri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, türk dillərində zaman kateqoriyasını yaradan göstəricilərin bəziləri bir çox türk dillərində sadəcə müəyyən fonetik fərqlərlə aktiv şəkildə işləndiyi halda, digər bir qismi isə areal xarakterli olub yalnız bir dili və ya bir neçə dili əhatə etdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən əminlikə vurğulaya bilərik ki, nə qədər eyni kökdən törəsək də dilin öz

inkişaf qanunları mövcuddur. O hansı şəraitə düşür, hansı təsirlərə (dildaxili, dilxarici) məruz qalır, hansı inkışaf yolunu tutursa, o yolla da yeni keyfiyyətlər qazanır.

Açar sözlər: türk dilləri, oğuz qrup türk dilləri, qıpçaq qrup türk dilləri, qrammatik kateqoriya, zaman anlayışı

KAYNAKÇA

1. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı, 2012, 444 s.
2. Əliyeva G.F. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı 2010, 240 s
3. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985, 83 s
4. Şirəliyev M.Ş, Abdullayev K.M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, Bakı, 1986, 134 s
5. Talat T. Orhon Türkçesi Qrameri. İstanbul, 2003, 272 s
6. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Bakı, 2005, 99 s
7. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı , 1981, 343 s
8. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, 2008, 354 s

AZERBAIJAN ORTAOKULLARINDA MEHMET AKİF ERSOYUN EĞİTİMİ

Aynur GAFARLI

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

"Türk Araştırmaları" bölümünün araştırmacısı

qafarli1976@mail.ru

ÖZET

Bağımsızlık fikri, özgürlük aşkı içinde yaşayan milletlerin her zaman hakkı olmuştur. Bu fikri gerçekleştirmek isteyen milletlerin köleliği, hayatlarından sonsuza kadar uzak kalmıştır. Kölelik psikolojisi, onların düşüncesine yabancı ve ölümle eş tutulmuş bir faktör olarak görülüyordu. Bu fikrin sahipleri bir politikacı olmasına rağmen, onun muhatapları ve yayıcıları milli kimliklerini hisseden şairlerdir. Tarihe yolculuk yaptığımızda bunların sayılamayacak kadar az olduğunu görürüz. Bunlardan biri, belki de ilki milli istiklal şairi Mehmet Akif Ersoy'dur. M.A.Ersoy, sadece Türkiyenin değil, tüm Türk dünyasının "istiklal şairi" sayıla bilir. Ortaokul 8. sınıf "Edebiyat" ders kitabının "Eleştirel gerçekçilik ve romantizm" bölümünde M.A.Ersoy'un "İstiklal Marşı" şiiri öğrencilere sunulmaktadır.

"İstiklal marşı" şiiri, söylediklerimize ışık tutmamıza yardımcı olabilir. Dokuz dizelik şiirde her mısra, mısralardaki her kelime, ayrıca kelimelerdeki her ses bir orduyu andırıyor, dünyanın en güçlü ordusunun gücünü gösteriyor. Hemen hemen tüm şiirlerinde böyle bir Anavatan'ı tüm varlıklardan üstün gören şairin söz ordusu savaşıyor ve günümüz Türk gençliğini, özgürlüğü için fedakarlık yapanların ruhlarını sevindirmek için Anavatan'ı tüm varlıklara tercih etmeye çağırıyor büyük ve istekli Anavatan. Bu şiirde Vatanın hürriyeti ve evlatlarının hür yaşamı için gerekli olan hemen her şeyden bahsedilmiş, adeta bir yol haritası çizilmiştir. Bağımsızlığın tatlılığını tatmak için size bir takım acılar teşhisi konur ve ben bu teşhise "Mehmet Akif Ersoy'un bağımsızlık teşhisi" adını veriyorum. Bir araştırmacı olarak bu yazımda ortaokullarda okutulan tek bir örnekle şairin eserine ışık tutmak istedim. Bu eserin milletimin gençlerinde milli kimlik ve mücadele duygularını pekiştirmek yolunda önemi baha biçilemez.

Anahtar kelimeler: *Mehmet Akif Ersoy, istiklal, edebiyat, millet, kahraman, hürriyet, “İstiklal marşı”.*

SUMMARY

The idea of independence has always been the right of nations living in the love of freedom. The slavery of the nations who wanted to realize this idea remained forever away from their lives. The psychology of slavery was seen as a factor alien to their thinking and equated with death. Although the owner of this idea is a politician, its addressees and spreaders are poets who feel their national identity. When we travel through history, we see that they are too few to count. One of them, perhaps the first, is the national poet of independence, Mehmet Akif Ersoy. M.A.Ersoy can be considered the "poet of independence" not only of Turkey but of the entire Turkish world.M.A. Ersoy's poem "The National Anthem" is presented to the students in the "Critical realism and romance" section of the 8th grade "Literature" textbook of secondary school.

The poem "National Anthem" can help us shed some light on what we're saying. In the nine-line poem, every line, every word in the lines, and every sound in the words resembles an army, showing the strength of the world's strongest army. The army of words of the poet, who sees such a Motherland as superior to all beings in almost all of his poems, is fighting, and he calls today's Turkish youth to prefer the Motherland over all beings in order to rejoice the souls of those who sacrificed for their freedom, the great and willing Motherland. In this poem, almost everything necessary for the freedom of the homeland and the free life of its children has been mentioned, and a road map has been drawn. In order to taste the sweetness of independence, you are diagnosed with some pain and I call this diagnosis "Mehmet Akif Ersoy's independence diagnosis". As a researcher, in this article, I wanted to shed light on the poet's work with a single example taught in secondary schools. The importance of this work in reinforcing the feelings of national identity and struggle in the youth of my nation is invaluable.

Key words: *Mehmet Akif Ersoy, independence, literature, nation, hero, freedom, “National anthem”.*

Bir ulusun büyüklüğünü belirleyen birkaç temel özellik vardır. Bu öncelikle her ulusun ulusal niteliklerinden kaynaklanmaktadır. Burada millî düşünce, millî ahlâk ve vicdan, gelenek, davranış kuralları hakimdir. Milli edebiyatın, sanatın ve hatta o edebiyatı ve sanatı meydana getiren dilin mükemmelliği önemlidir. Bence önemli özelliklerden biri insan faktörü ile ilgili. Bu kişi sadece mükemmel olmamalı, aynı zamanda bir kişiliğe de sahip olmalıdır. Yenilikçi ve milli-manevi değerlere sahip bir insan... Aynı zamanda, devletine ve devletçilik tarihine aşına bir kişi... Devletin simgelerini seven ve yüksek tutan bir şahsiyet...

Bağımsızlık fikri, özgürlük aşkı içinde yaşayan milletlerin her zaman hakkı olmuştur. Bu fikri gerçekleştirmek isteyen milletlerin köleliği, hayatlarından sonsuza kadar uzak kalmıştır. Kölelik psikolojisi, onların düşüncesine yabancı ve ölümle eş tutulmuş bir faktör olarak görülüyordu. Bu fikrin sahipleri bir politikacı olmasına rağmen, onun muhatapları ve yayıcıları milli kimliklerini hisseden şairlerdir. Tarihe yolculuk yaptığımızda bunların sayılamayacak kadar az olduğunu görürüz. Bunlardan biri, belki de ilki milli istiklal şairi Mehmet Akif Ersoy'dur. M.A.Ersoy, sadece Türkiyenin değil, tüm Türk dünyasının “İstiklal şairi” sayıla bilir.

Türk milletinin devletleşme tarihinde böyle pek çok insan olmuştur. Ülkelerine bağlılıklarının yanı sıra marşını, armasını ve bayrağını her zaman sevmiş ve gurur duymuşlardır. Söz ve fikir adamları bu bakımdan daha nitelikliyidiler. Onlar toplumdaki mevkileri ve edebi faaliyeti bakımından ön sıralarda idiler. Büyük Türk milli şairi Mehmet Akif Ersoy eserlerini bu doğrultuda yazmış ve bundan gurur duymuştur.

Örnek olarak onun “İstiklal marşı” şiirini söyleye biliriz. “İstiklal marşı” şiiri, söylediklerimize ışık tutmamıza yardımcı olabilir. Azərbaycanın ortaokullarının 8. sınıf “Edebiyat” ders kitabının “Eleştirel gerçekçilik ve romantizm” bölümünde M.A.Ersoy'un “İstiklal Marşı” şiiri öğrencilere sunulmaktadır (6; 154-158). Dokuz dizelik şiirde her mısra, mısralardaki her kelime, ayrıca kelimelerdeki her ses bir orduyu andırıyor, dünyanın en güçlü ordusunun gücünü gösteriyor. Şiirin tüm dizelerinde Anavatan'ı tüm varlıklardan üstün

gören şairin söz ordusu savaşıyor ve günümüz Türk gençliğini, özgürlüğü için fedakarlık yapanların ruhlarını sevindirmek için büyük Anavatan'ı tüm varlıklara tercih etmeye çağırıyor. Bu şiirde Vatanın hürriyeti ve evlatlarının hür yaşamı için gerekli olan her şeyden bahsedilmiş, adeta bir yol haritası çizilmiştir. Bağımsızlığın tatlılığını tatmak için insana bir takım acılar teşhisi konur ve ben bu teşhisi "Mehmet Akif Ersoy'un bağımsızlık teşhisi" adlandırı bilirim.

Şiirin ilk mısrası böyle başlar:

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;

Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.

O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;

O benimdir, o benim milletimindir ancak. (5; 39)

Şair bu eserinde en başından beri ışıklarda parlayan kızıl bayrağın sönmeyeceğine olan inancını ifade eder. Çünkü son ocağın sönmeyeceğine olan inancıyla bu bayrağın sönmeyeceğine olan inancını ispat etmeye çalışıyor.

Şaire göre, son ocak ancak ülkenin son kişisi Vatan uğrunda şehit olduğunda sönebilir. Çünkü eserde millet nura, bayrak da nuru meydana getiren bir yıldıza benzetilmiştir. Böyle bir yıldıza ki, o bir yıldız şairin ulusunun olduğu için her zaman parlayacak. Şairin dediği gibi, bayrak ulus için bir kurtuluş simgesine dönüşür:

Çatma, kurban olayım, çehreni ey nazlı hilal!

Kahraman ırkıma bir gül! Ne bu şiddet, bu celal?

Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helal...

Hakkıdır, hakk'a tapan, milletimin istiklal! (5;39)

Bu mısradaki şair hala bayrakla konuşmaktadır. Bayrağa dönerek "istiklal milletimin hakkıdır" diyor. Sonuçta kahraman halktır. Kahramanlığın değerini bilen onu hayatının tarihine kendi kanıyla sonsuza kadar yazabilendir. Toprak, vatan ve en önemlisi bayrak için akan kanıyla...

Milletin hakkı olan “İstiklal Tadı”nı ilk tatan, semayı bağımsızlığa yükselten al bayraktır. Bayrak, nihai zafere giden savaşçıların yanındadır ve sonunda o zaferin sembolü haline gelir. Bu nedenle şair, mücadele vermeden bağımsız olmağı istemez ve bu durumu bayrağa helal etmez. Mithat Cemal Kuntayın deyiimi ile söylesek, “Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır”. Çünkü şair doğduğu andan itibaren hür yaşadığını söyler:

*Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım.
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!
Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım.
Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.*

*Garbın afakını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar,
“Medeniyet!” dediğin tek dişi kalmış canavar? (5; 39)*

Şiirin bu mısralarını okuyan okuyucu hiçbir şeye dokunmadan şairin ne anlatmak istediğini ve ne demek istediğini anlar, bu, şairin bir birey olarak sadece özgürce yaşadığını değil, ait olduğu insanların ta ezelden beri özgürce yaşadığını ifade eder. Hür bir millet her zaman hürriyet aşığıdır, daha doğrusu hürriyete bir bütün olarak değer verir. Şaşmadan gittiği yoldan gider. Dağları yırtabilir ve enginlikleri aşabilir. Şair bu eserinde de Batı ile Doğu'yu karşılaştırır. Batı'nın “kültürü” ile Doğu'nun inancını karşılaştırır. İncanın elbette kültürden üstün olduğunu vurgular.

Böylece, M.A.Ersoy'un dünya görüşü ve inançları ile tanışa biliyoruz. Onun da bir iman adamı olduğunu görüyoruz. M.A.Ersoy, yaşadığı toprakların cennet gibi bir yer olduğunu da belirtiyor ve böyle bir yerin yolunda ölmekten onur duyar, hatta ilahiye dönerek ondan sahip olduğu her şeyi – ruhunu almasını ve onu Anavatanından ayırmamasını ister.

Şair sadece yaşarken değil, ölümünden sonra da ülkesinin, halkının ve devletinin bağımsız olmasını ister. Bunu için tekrar Tanrı'ya döner. Mezarının esir alınmasına izin vermemesini rica eder. Bence,

sadece son meskenini değil, tüm ilk ve son meskenlerini Yaradan'a emanet ediyor ve bunu Tanrıdan son ricası gibi dile getiriyor.

Bu görevin göndericisi Mehmet Akif Ersoy, alıcısı ise eserde Xuda adında tüm mahlûkattan sorumlu olan büyük Yaradandır. Bu M.A.Ersoy'un Yüce Allah'a vasiyeti olarak değerlendirilebilir.

Bunu söylemek mümkünse, belki de eşit haklara sahip iki eşit tarafın karşılıklı anlayışı olarak değerlendirilebilir. Şüphesiz Yüce Yaratıcı, sevgili kulu ile her zaman böyle bir anlaşmaya varabilir, çünkü Allah her ne yarattıysa, başlangıçtan beri özgür ve bağımsız olarak yaratmıştır. Köleleştirilenler daha sonra gönüllü olarak köleliği kabul etmişler.

M.A.Ersoy ve mensubu olduğu insanlar sadece köle değil, köleliği köleleştirmeyi becerenlerdir. Bu açıdan M.A.Ersoy'un eserleri de kendisi kadar özgürlükçüdür. Bu büyük ve milli şairin eserlerinden herhangi bir örneğe başvurursak, onun canlı tanığı oluruz. Bir araştırmacı olarak bu yazımda ortaokullarda okutulan tek bir örnekle şairin eserine ışık tutmak istedim. Bu eserin milletimin gençlerinde milli kimlik ve mücadele duygularını pekiştirmek yolunda önemi baha biçilemez.

KAYNAKÇA:

1) Anar T. Bir istiklal Aşığı Mehmet Akif. (Hayatı, sanatı, fikirleri üzerine Araştırma ve incelemeler). İstanbul: DYB yayınları, 2010, 240 s.

2) Akay H., Andı M.F. İstiklal marşı İstikbal marşı 41 Dize 41 Yorum. İstanbul: Hat Yayınevi, 2012, 521 s.

3) Cumalioğlu F. Akifin sanatı ve İstiklal marşı. İstanbul. Sönmez neşriyyat, 1962, 23 s.

4) Kaymaz R. Mehmet Akif Ersoy ve İstiklal marşı. Ankara: Akçağ yayınları, 200, 191 s.

5) Mehmet Akif Ersoy. Şiirler. İstanbul. Antoloji kültür ve sanat. – 2004, 63 s.

6) S.Əliyev, B.Həsənov, A.Mustafayeva, N.Verdiyeva, S.Məmmədova. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik, “Şərq-Qərb”, Bakı – 2019, – 208 s.

**MİRJAKIP DUVLATULİNİN “BAHTSIZ CAMAL”
ROMANINDA KAZAK KADINININ TOPLUMDA YERİ
THE PLACE OF THE KAZAKH WOMAN IN SOCIETY IN
MİRJAKIP DUVLATULİ'S NOVEL "UNFORTUNATE
JAMAL"**

Dr. Ayten ABBASOVA

Bakü/Azərbaycan

*Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti Bilimsel Araştırma Merkezinin
“Türk araştırmaları” bölümünün araştırma görevlisi*

ayten.abbasova@list.ru

ORCID: 0000-0003-3799-8794

ÖZET

19. yüzyılda Kazak halkının yaşadığı sosyal-politik sıkıntılar, göçler, asimile sorunları yenileşme ve aydınlanma hareketini daha da hızlandırmıştı. 20. yüzyılın ilk yarısında kazak halkının sosyal durumu, bölgede dönen politik oyunlar, ihtilaller doğal olarak Kazak edebiyatına da ciddi etki etmiştir. Bu dönemde devrimlerle barışmama ve halkın yaşadığı sorunları dile getirmeği kendine gaye edinen bir çok Kazak aydınları dönemin problemlerini bu ve ya diğer şekilde dile getirmekte idiler. Özellikle de halkını gaflet uykusundan uyandırmak, milli benliğini kavraması, milli birliğe seslemesi dönemin önde gelen aydınlarından olan Mirjakıp Duvlatulinin eserlerinin en önemli gayesidir. Mirjakıp Duvlatuli (1885-1935) kazaklarda içtimai ayaklanmanın ve aydınlanma hareketinin önde gelen simalarından biri olmakla beraber Kazak edebiyatını değerli eserleri ile zenginleşdiren bir yazar olarak bilinmektedir. Duvlatuli 1910. yılında basılmış “Bahtsız Camal” eseri ele Kazak edebiyatında roman türünün ilk örneğini ortaya koymuştur. Hacim bakımından roman için küçük sayılsa da, yazar edebi türün özelliklerini ön planda tutmak yerine verdiği kamusal mesajı daha ön plana almıştır. Kadının toplumdaki yeri, kendi kaderini belirleme hakkının olmaması yazarı endişelendirmektedir. Camalın timsalinde Kazak toplumunda kadının

yeri probleminin öne sürüldüğü romanda kadının hem ailede, hem toplumda söz sahibi olması, eğitim alarak kendini geliştirmesi, her şeyde olduğu gibi evlenirken de kendi kararını kendi vermesi isteğini dile getirmektedir. Halkın gelişimini sadece eğitimde ve bilimde gören yazar romanın başına eklediği şiir parçasında kazak halkına seslenerek uyanışa, bilgilenmeğe, gelişmeğe davet eder. Bu yolla hayatını köle gibi geçiren, başlık parası adı altında satılan Kazak kızlarının acı kaderini edebiyata taşıyarak çözüm aramaktadır. Bu bakımdan eserin edebi özellikleri değil, tematik yeniliğinin üstünlüğü onun kazak edebiyatının değerli eserleri sırasında yer almasını sağlar.

Anahtar kelimeler: Mirjakıp Duvlatuli, roman türü, Kazak kadını, eğitim, aydınlanma hareketi

ABSTRACT

Troubles and assimilation problems of the Kazakh people accelerated the innovation and enlightenment movement in the 19th century. In the first half of the 20th century, the social situation of the Kazakh people, the political games in the region, and the revolutions naturally had a serious impact on Kazakh literature. In this period, it is heard from the language of many intellectuals who aimed not to make peace with the revolutions and to express the problems of the people in Kazakh poetry. In particular, the most important aim of the works of Mirjakıp Duvlatulin, one of the leading intellectuals of the period, is to wake his people from their sleep of heedlessness, to grasp their national identity and to call out to national unity. Mirjakıp Duvlatuli (1885-1935) is known as a writer who enriches Kazakh literature with his valuable works, as well as being one of the leading figures of the social uprising and enlightenment movement in the Kazakhs. In addition to the valuable works he wrote, Duvlatuli's work "Hatsız Jamal", which was published in 1910, presented the first example of the novel type in Kazakh literature. Although it is considered small for the novel in terms of volume, the author has put the public message given to the forefront rather than prioritizing the characteristics of the literary genre. The place of women in society and the fact that they do not have the right to determine their own destiny worries the author. In the novel, in which the problem of the place of women in Kazakh society is put forward in

the example of Jamal, he expresses the desire of women to have a say both in the family and in the society, to improve themselves by getting education, and to make their own decisions while getting married, as in everything else. The author, who sees the development of the people only in education and science, calls out to the Kazakh people in the piece of poetry he added to the beginning of the novel and invites them to awaken, learn and develop. In this way, he seeks a solution by conveying the bitter fate of Kazakh girls, who spent their lives like slaves and sold under the name of bride price, to literature. In this respect, not the literary features of the work, but the superiority of the thematic innovation makes it take place among the valuable works of Kazakh literature.

Keywords: Mirjakıp Duvlatuli, novel genre, Kazakh woman, education, enlightenment movement

19. yüzyılda Kazak halkının yaşadığı sıkıntılar, göçler, asimile sorunları yenileşme ve aydınlanma hareketini daha da hızlandırmıştı. 20. yüzyılın ilk yarısında kazak halkının sosyal durumu, bölgede dönen politik oyunlar, ihtilaller doğal olarak Kazak edebiyatına da ciddi etki etmiş, çeşitli fikir akımları meydana gelmiştir. Bu dönemde devrimlerle barışmama ve halkın yaşadığı sorunları dile getirmeği kendine gaye edinen bir çok Kazak aydınları dönemin problemlerini bu ve ya diğer şekilde dile getirmekte idiler. Abay Kunanbayulinin eserleri ile tamamen yeni bir mecraya giren Kazak edebiyatı bütün türk topluluklarında olduğu gibi yaşanılan gerçeklerin aynasına çevrilmiş, milletçilik, vatan sevgisi, kadın özgürlüğü, milli kimlik konuları edebiyatın genel konu başlıklarına çevrilmişti. Bu dönemde rus ve Batı Avrupa edebiyatındaki yenilikleri takip eden yazar ve fikir adamları sosyal ve siyasi hayatın her alanında aktif yer almaktaydılar. Halkını gaflet uykusundan uyandırmak, milli benliğini kavraması, milli birliğe seslemesi dönemin önde gelen aydınlarından olan Mirjakıp Duvlatulinin eserlerinin de en önemli gayesi idi. Mirjakıp Duvlatuli (1885-1935) kazaklarda içtimai ayaklanmanın ve aydınlanma hareketinin önde gelen simalarından biri olmakla beraber Kazak

edebiyatını değerli eserleri ile zenginleştiren bir yazar olarak bilinmektedir.

Genç yaşlarından itibaren ülkede cereyan eden siyasi olaylarda aktif iştirak eden Mirjakıp bir kaç kez Çar Rusyasına karşı girişimlere katılmış, 1907. yılında Sankt-Peterburgda “Serke” gazetesinde “Gençlere” isimli şiiri yayınlanmıştır. Yazarın milli bilinci kavramağa ve milli uyanışa sesleyiş konulu şiirlerinin bir araya toplandığı, 1909. yılında Ufada basılan “Uyan Kazak” şiirler kitabının dağıtılmasına hükümet tarafından el konulur. Bu kitapda yer alan şiirleri sebebinden şair sorguya alınmış, yaşadığı yeri değiştirmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu kitap taşıdığı fikir yükünün gücü ve etkisi bakımından döneminin en ses getiren kitaplarından biri olmuştur. Şair canından çok sevdiği Kazak halkını gafletten uyandırmaya, silkinip ayağa kalkmaya çağırmaktadır. Şairin fikrince bu uyuklama elinde kalan ne varsa, onu da kaybetmesine sebep olacaktır. Bir an önce milletin evlatlarını ayaklanıp mensubu olduğu Kazak türklerinin dil, töre ve geleneklerini kavramağa ve babalarından yadigar kalan ata mirası topraklarına sahip çıkmağa sesler.

Mirjakıp Duvlatuli yazdığı şiirlerin yanı sıra 1910. yılında “Kerimovlar” basımevində basılmış “Bahtsız Camal” eseri ile Kazak edebiyatında roman türünün ilk örneğini ortaya koymuştur. Hacim bakımından roman için küçük sayılsa da, yazar edebi türün özelliklerini ön planda tutmak yerine verdiği kamusal mesajı daha ön plana almıştır. Kadının toplumdaki yeri, kendi kaderini belirleme hakkının olmaması yazarı endişelendirmektedir. Camalın timsalinde Kazak toplumunda kadının yeri probleminin öne sürüldüğü romanda kadının hem ailede, hem toplumda söz sahibi olması, eğitim alarak kendini geliştirmesi, her şeyde olduğu gibi evlenirken de kendi kararını kendi vermesi isteğini dile getirmektedir. Halkın gelişimini sadece eğitimde ve bilimde gören yazar romanın başına eklediği şiir parçasında kazak halkına seslenerek uyanışa, bilgilenmeğe, gelişmeğe davet eder. Bu yolla hayatını köle gibi geçiren, başlık parası adı altında satılan Kazak kızlarının acı kaderini edebiyata taşıyarak çözüm aramaktadır. Bu bakımdan eserin edebi özellikleri değil, dönemi için tematik yeniliğinin olması onun Kazak edebiyatının değerli eserleri sırasında yer almasını sağlar. Adı geçen

romanda Kazak kadınına oldukça mutsuz görmekteyiz. Eserde kişiler ve olaylar karışık şekilde anlatılmamaktadır, düz ve basit anlatım okurun olayları kolayca kavramasına vesile olmuştur. Ayrıntılara geniş yer vermeden konuya odaklanan yazar daha romanın başlangıcından gerçek bir hikaye anlatına işaret eder, halkın bu hikayeden ders çıkartmasını ister. Bu hikayenin yazarın Kökşetav şehrinin bir köyünde köy öğretmeni çalıştığı dönemde şahid olduğu olaydan etkilenerek yazdığı bilinmektedir.

Romanın girişinde yazar mensubu olduğu Kazak halkını bir kaç bakımdan eleştirir, sebep-sonuç prizmasından halkının içinde olduğu duruma düşmesinin sebeplerini dile getirir. Özellikle de yazar Kazak halkının gelişim isteklisi olmamalarını, ufuklarını genişletmemelerini, bu sebepten de bozkırdan bir adım bile öteğe gidememelerini üzüntü ile dile getirir:

*Bozkırdan uzaklara bir adım bile gitmezler,
Böyle giderse ne zaman insan olacaklar?
Bihaberler âlemdeki hikmetten,
Sanki zindandaymış gibi karanlıkta yaşıyorlar.*

*Olmaz eksiksiz hiçbir halk,
Herkesten geri kaldı Kazaklar, bu gerçek.
Başka milletler bizim gibi tembel değil,
İlimle karanlığı ediyorlar aydınlık. (1; 46)*

Duvlatuli yalnız bilgiyle, eğitimle ışıklı geleceğe varmanın mümkünlüğüne inanmaktadır. Cihaletten, gafletten kurtulmanın tek yolu bilgidir. Yazar kazakları ilim ve teknolojiyen faydalanan bütün halklar gibi çalışkan olmağa, eleştirilerden korkmamağa sesler:

*Her halktan çıkıyor çalışkanlar,
Başarmaz mı tabi ki çalışkanlar.*

Kazaklarda iyileşmeyen bir hastalık var,

Eksikliklerini söylersen hiç kabul etmezler. (1; 46)

Yazar roman türünün bu güne kadar kazaklar arasında yaygın olmamasını üzümlere söyley, bu sebepten ilk adımı atarak ondan sonra da bu türü geliştirecek olanların geleceğine inamını belirtir:

Kazakça roman yok çokça yayınlanan,

Günümüzde halk içinde çok yaygınlaşan.

Bildiğim kadar ben de yazdım,

Dilerim ki hayata geçirenler çok olsun. (1; 47)

Duvlatuli bu mısralarda kadınların toplumda, ailede kendine yer edinmemesine, para karşılığı genç kızların satılmasını büyük üzümlere ile dile getirir ve şiir kısmında romanda bu konuyu ele alacağına işaret eder:

Okurlar manasını anlasınlar,

Basit bir hikaye diye bakmasınlar.

Kim görmüş şeriatta şu sözü,

“Hor görüp kadınları, acımasın!”

Satıyor Kazaklar kızı hayvan yerine,

Koymuyorlar helal zevce, yar yerine.

Kadınları hayvan sayarak,

Erkekler kendilerini koyarlar han yerine. (1; 47)

Halk edebiyat geleneğini sürdürerek şiirle düz yazının sıralandığı romanın başında uzun yıllar evli olsa da, evlat sahibi olmayan Sarsenbayın 14 yaşlı genç kız Şolpanla ikinci evliliğini yaptığını görüyoruz. Genellikle kazak toplumunda kız çocuğunun dünyaya göz açması pek sevinçle karşılanmasa da, Sarsenbay ve ailesi Camalın doğumunu bayram eder. Hatta Camal bir az büyüyünce para karşılığında şehirden onu eğitmesi için molla bile getirir. Bir kaç ay Camala okuma ve yazma öğretdikten sonra molla geri döner. Ancak

Camal eğitimini yarım bırakmaz, bir az hakim olduğu rusçayı daha da geliştirir, eserler okuyarak kendi bile şiirler yazmağa çaşlar. Camal daha küçük yaşlarından akranlarından akli ve hafızasına göre seçilmektedir. Okuyup aydınlandıkça o, kendi kaderini belirlemek, söz sahibi olmak ister. Yerel seçimlere katılan Sarsenbay çok heves eder ve seçim uğrunda bir hayli masrafa girer. Seçimi kaybedince masrafları da boşa gitmiş olur. Zor duruma düşen Sarsenbay bölgede nüfuza sahip olan Baycanla ilişkilerini düzenlemek amacıyla kızını onun oğlu Cumanla evlendirmeye karar verir. Köylüler arasında “Sarı Cuman”, “Bodur Cuman”, “Kel Cuman” gibi tanınan Cuman akranları tarafından pek de sevilmez. Sarsenbayın kararına çok kızan karısı tek evladının istemediği biri ile evlenmesine karşı çıksa da, sözünü kocasına geçiremez. Sarsenbay seçimde yaptığı masrafları, zedelenmiş itibarını ve geleceğe dair bütün ümitlerini düşünerek ve hem de bazı kişilerin sözlerinin tesiri altında kalarak “ne olursa olsun Baycan ile dünür olacağım” der.

Baycan kırk iki büyük baş hayvanla, iki yüz tenge başlık parası ile kızı ismeğe gelir. Sarsenbay 15 yaşlı kızını Cumana vereceğine söz keser. Camal kutlamalarda söz ustası gibi ün kazanmış, hem diğer şairlerin, hem de kendi yazdığı şiirleri güzelce seslendirir, ona laf atan delikanlıları ustalıkla susturmağı beceriyordu. Yöre halkının genç ozanları arasında ve komşu yörelerde namı yayılmaya başlamıştı.

Bir gün yöre halkı bir düğüne toplanır. Altı delikanlı bir araya toplanarak Camalın müstakbel kocasının kötülüğünü yüzüne vurmak niyeti ile şiirler yazarlar. Aralarındaki en becerikli olan delikanlıya bu görevi verirler. Ali isimli genç özel eğitim almış, rusçayı öğrenmiş Ali dini eğitimi olsa da, mollalık yapmamıştır. Yöre halkı arasında sözüne oldukça güvenilen Ali tüccarlık yaparak geçimini sağlamaktadır. Akşam olup eğlence başladığında genç delikanlı Camalın yanına oturup şiiri söyler, onun dengi olmayan biriyle evleneceğini ima eder:

Bilene ima yeter derler,

Bilmeyene sözün değeri yok derler.

Eşekle küheylanı evlendirirsen,

Bu hayat boşu boşuna zayi olmaz mı? (1; 56)

Camal zaman geçtikçe mustakbel kocasının kendine uygun biri olmadığını daha da iyi anlıyor, gün geçtikçe gönlüne hüznün çökmekte idi. Cumanın arkadaşları ile tavırları, her kes tarafından alay konusu edilmesi, birkaç kez çapkınlık yapmağa gitdiği kızların evlerinde uyuya kalması Camalı çok üzümüştü. Anne babasının dört gözle bekledikleri çocuğu olmasına rağmen neden kendisini kötü birisine verdiklerine bir türlü anlam veremiyordu. “Müstakbel kocasını, arkadaşlarının kocalarıyla karşılaştırdığında Cuman’dan kötüsü yoktu. Yaban ellerde, kocaları ile anlasamadığı için başka birisiyle kaçmış olanları isitince, “onlar da benim gibi çaresizlerdir” diye düşünüp onlara acırdı. Onlar gibi sevip bir yiğitle kaçarsam, falancanın kızı kaçmış diye söz olur, babamın onurunu lekelemiş olurum. Kabul edip, Cuman ile evlenirsem hayatım boyunca yanar, mahvolurum” diye düşünüyor, ne yapacağını bilemiyordu.” (1; 58) Camal gelgitler içerisindeyken bir gün bir kutlamada tekrar Ali ile karşılaşır ve aralarında karşılıklı şiirleşme yaşanır. Camala karşı duyduğu beğeni hisslerini söylediği şiirlerinde dile getiren Aliye Camal da söylediği şiirlerle karşılık verir. Bu şiirlerde Camal sevmediği insana verildiğini, hayata küsüğünü, yaşamın onun için zindana çevrildiğini kederle satırlara döker:

Kötü insana varsan zindan olup ömür geçer,

Davranır o ahmak köleden beter.

Güneş çıkıp, ay da doğup, göz açılıp

Bu kaygı zavallı kızdan ne zaman gider?

Herkesin doğup-büyüdüğü yer makbul,

Küçüklüğünden alıştığı halkı makbul.

Annen-baban, ağa-yengenin sevip saydığı,

Tepişerek oynayan taylar gibi dengi makbul.

Bırakır bunların kız hepsini,

Kurban edip bir kötüye zavallı hayatını.

Kendi sevdiğine varamazsa,

Nasıl özlemesin kız onları. (1; 65)

“Allahütealâ kendi kudreti ile herkese irade ve özgürlük vermedi mi?” (1; 65) diyen Camal da kendi kaderini kendi belirlemek istemektedir. Bütün Kazak kızları gibi evleneceği insanı babasının seçmesi Camalı da mağdur edecektir. Camal bir çift laf bile edemediği, farklı düşündüğü insanla bir ömür geçirmeği azap olarak görmektedir, amma babası kendi kişisel çıkarları için bu evliliğin gerçekleşmesini kafasına koymuştur.

O gün iki gençin arasında sıcak bir muhabbet oluşmuştu. Açıkça söylemeler de, göstermeler de birbirlerinden hoşlandıkları belli oluyordu. Artık bir-birlerini sık-sık düşünmeye başlamışlardı. Bir süre sonra Ali Sarsenbay’ın evine gidib gelmeğe başladı. Bir gün Ali şehre gidiyorum bahanesi ile Sarsenbay’ın evinde yatıya kaldı. O gece her kes uyuduktan sonra uzun-uzun gençler muhabbet etdiler. Bir-birlerinden hoşlansalar da içinde buldukları durum sebebiyle bunu etrafdakıların bilmemesi gerekmektedir. Çok geçmeden Baycanla Sarsenbayın düğün işini hızlandırması haberi duyulur. Bu üzüntülü haber Cemile ile Ali’nin bugüne kadar içlerinde sakladıkları hissleri birbirlerine bildirmelerine vesile olur. Gençler ne olursa olsun bir arada olmanın bir çaresini bulmayı düşünürler. Bu zaman Camal’a Ali’den mektup gelir. Mektupta Ali ona derin hisslerini itiraf eder, sevgileri karşılıklıysa ona kaçmayı teklif eder. Camal bu konuda sadece annesinin onu destekleğe bileceğinden emindir. Annesinden onay alınca o da Ali’ye cevap mektubu yazarak hisslerini beyan eder. Ali yakın arkadaşlarının yardımı ile Camalı kaçırmayı planlar ve uygular. Az sonra Sarsenbay kızın kaçırıldığını anlayarak her tarafa haber gönderdi. Baycan bir süre Alinin arkadaşlarını sıkışdırır, hatta sahte nikah kağıtı hazırlatarak onları nikahlı kadını kaçırdıkları gerekçesiyle şikayet ederek, hayvanlarını ellerinden alır. Daha tekin bir yere kaçmak için gençler Alinin dayısına yanına giderler. Burada da mutlulukları uzun sürmez, Ali sebebi belli olmayan hastalığa yakalanır, 13 gün içerisinde vefat eder. Alinin zamansız ölümünden sarsılan, yaşama sevincini kaybeden Camal babası evine geri döner. Cuman Camalı geri döndürmeyi namusuna yediremediği için Baycan’ın eşi onu gidip alır.

Bir zamanlar her kesin güzelliğine hayran olduğu Camalı şimdi görenler tanıyamaz olmuştu. Baycan Camalı eve getirtikten sonra ilçe başkanı aracılığıyla mahkemeye mektup gönderdiler. Camal önceki eşimi kabul ediyorum diyerek imza atar. Bir an bile gülümsemeyen, etrafına itinasız bakışlarla bakan, divane gibi dolaşan Camalın durumu gitdikce daha da kötüye gidiyordu. Cuman tarafından şiddet görmediği bir gün bile yoktu. Gücünün tükendiğini gören Camal fırtınalı bir havada evden kaçır, bir süre gitdikden sonra atdan inerek bağırmağa başlar, Allaha kendine ölüm arzular, Aliye kavuşacağı günü dileyerek oracıkta can verir. Yoldan geçenler Camalın yattığı yere ulaşarak onun cansız bedenini bulurlar. Toplumun direktmesi ile hayatına yön verilen Camalın kısacık hayatı burda son bulur. Cebinde buldukları kağıtta onun kim olduğu ve Ali'ye yazdığı ağıt yer almaktadır. Roman bu ağıtla tamamlanır. Camalın kaderine isyan ettiği, bir gün görmediği için sitem ettiği satırlar “bahtsız” Camalın yaşadıklarını bir kez daha okurun gözleri önünde canlandırır:

*Rahmeti bol Tanrım,
Niye bu kadar rezil ettin?
Bülbül idim bahçede,
Karkuşa yem ettin.
Han kızı başımı,
Bir kötüye denk ettin.
Yavrusuz deve gibi böğürtüp,
İşte beni inlettin.
Kahrını gönderip,
Dengimden eksik ettin.
Beni bu kadar ağlatacak kadar
Ben zavallı ne yaptım. (1; 82)*

Roman boyunca okur Camalın dış güzelliğinin görünüşün geniş tasvirini, olayların karışmasını, geçmişini anma, geleceği düşünme çizgilerine rastlamaz. Prof. Metin Arıkanın söylediği gibi, bu romanda

Camal “eski Kazak toplumundaki bir kızı değil, yüzyıllar öncesinden kalma gelenekler içerisinde sıkışmış genç kızları temsil ettiği için çok önemlidir”. Bu sebepten de roman basıldığı dönemde Kazak halkı arasında el-el dolaşmış, ücra kazak köylerinde ortak kaderi paylaşan Kazak kızları tarafından ezbere söylenmiştir.

Sonda belirtmeliyiz ki, 50 yıllık ömrünü sürgünlerde, demir parmaklıklar arasında geçiren Mirjakıp Duvlatuli kalemını mücadele için kullanmış, bütün ömrünü halkını uyandırmaya, bilgilenmeye, cahillik pırangalarından kurtarmaya adanmış, yaşadıkları bütün zorluklara rağmen hiçbir zaman pişman olmamıştır.

KAYNAKÇA

1. Arıkan Metin. Kazak edebiyatında ilk roman. Bakitsiz Jamal. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall 2008
2. Arıkan Metin. Mirjakıp Duvlatuli: Hayatı ve Eserleri. Modern türklük araştırmaları dergisi, cilt 5, sayı 4 (Aralık 2008), s.102-121
3. Əli Şamil. Türkçülüyn qurbanları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 164 s.
4. Миржақып Дулатули. Бакытсыз Жамал. Дазая, 1910
5. Tamir Ferhat. Türk Dünyası El Kitabı, Türkiye Dışı Türk Edebiyatı kısmı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998
6. Başlangıçdan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Kazak edebiyatı, 28.cilt. Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları, 1997
7. Özdemir Aşur, Kerimbekova Bayan. Metinlerle Yeni Kazak Edebiyatı. Ankara, Ferfir yayınları, 2019, 621 s.
8. Özdemir Aşur. Kazak edebiyatında hikaye. İstanbul, Ötüken yayınları, 2014, 636 s.
9. Uluslararası türk kültürü teşkilatı türk dünyası sanat ve kültür dergisi. TÜRKSOY, №5 2018, 127 s.
10. Yaman Ertuğrul. Türk dünyası Ortak Edebiyatı. Ankara, Diyanet vakfı yayınları, 2004, 462 s.

XIX. YY. DÖNEMİNİN ÇOK YÖNLÜ KİŞİSİ OSMAN HAMDİ BEY (1842- 1910)

**XIX. YY. THE VERSATILE PERSON OF THE PERIOD
OSMAN HAMDI BEY (1842- 1910)**

Merve Nur OKLU YILDIRIM

*Doktorant, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü
Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Antalya- Türkiye,
mervenuroklu@gmail.com.*

ORCID ID: 0000-0003-2926-4467

Özet

Osmanlı aydınlarından biri olan Osman Hamdi Bey, kültür ve sanat alanlarında ülkeye birçok yenilikler ve katkılar sağlamıştır. Osmanlı imparatorluğu döneminde babası Sadrazam İbrahim Ethem Paşa tarafından yetiştirilmesi Osman Hamdi Bey'in duyarlı kişiliğiyle resim sanatçısı, girişimci kişiliğiyle de müzecilik ve akademi kurucusu alanlarında yeniliklere çığır açmasını sağlamıştır. Resim alanında kadın figürlere yer vermesi, güzel sanatlar akademisini kurması, müzecilik kavramını geliştirmesi onun Türk sanat tarihinde en önemli sanatçılardan biri konumuna getirmiştir. Batılı oryantalist ressam olmasına rağmen Osman Hamdi Bey Doğu'nun imgelerini de resimlerine aktarmıştır. Dolayısıyla Doğu-Batı ikilemi arasında kalması onun oryantalist ressam kimliğini etkilememiştir.

Araştırmanın amacı, kültür ve sanat aydınlarından biri olan Osman Hamdi Bey'in çok yönlü kişiliğini ortaya çıkarmaya amaçlanmıştır. Bu bağlamda yaşadığı dönem içinde Türk resim sanatında, arkeolojide, akademi kuruculuğunda, devlet adamlığında ses getiren önemli kişilerden birini tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler; Osman Hamdi Bey, Resimleri, Sanayi-İ Nefise Mektebi, Müze, Devlet Adamı, Arkeolog

Abstract

Osman Hamdi Bey, one of the Ottoman intellectuals, made many innovations and contributions to the country in the fields of culture and art. Being educated by his father, Grand Vizier İbrahim Ethem Pasha during the Ottoman Empire period, enabled Osman Hamdi Bey to break new ground in the fields of painting artist with his sensitive personality and founder of museology and academy with his entrepreneurial personality. Incorporating female figures in the field of painting, establishing the academy of fine arts, and developing the concept of museology made her one of the most important artists in the history of Turkish art. Despite being a western orientalist painter, Osman Hamdi Bey also transferred the images of the East to his paintings. Therefore, his being between the East-West dilemma did not affect his orientalist painter identity. The aim of the research is to reveal the versatile personality of Osman Hamdi Bey, one of the culture and art intellectuals. In this context, it is to introduce one of the important figures in Turkish painting art, archeology, academy founding and statesmanship during his lifetime.

Keywords; Osman Hamdi Bey, Paintings, School of Fine Arts, Museum, Statesman, Archaeologist.

GİRİŞ

XIX. Osmanlı Dönemi'nin çok yönlü kişisi olan Osman Hamdi Bey; ressam, Türk müzecisi, devlet adamı, arkeolog, yazar, sanat eğitimcisi, heykel tıraş, bilim adamıdır. Bu bağlamda ilk Türk ressamı, ilk arkeolog, ilk müzeci unvanlarıyla Osman Hamdi'ye ilklerin adamı kimliğini kazandı. Osman Hamdi, oryantalist ressam olmasının sebebi Jean Leon Gerome hocasından etkisi kalarak eserler verildiği görülmektedir. Avrupalı oryantalist ressamlar doğunun Osmanlı yaşantısını hayali, destansı olarak eserlerinde ele alınmıştır. Fakat Osman Hamdi, Doğu dünyasının yaşantısını gerçekçi olarak eserlerinde göstermiştir. Çünkü doğu dünyası gerçek dünyadır. Camileri, türbeleri, kültürü, medreseleri, çinileri, sefaleti, çilesi bunların hepsini Türk resminde göstermiştir. Böylelikle Avrupalı oryantalist ressamlarından ayıran en önemli özelliği olmuştur. Kadın figürünü ön planda tutmuştur. Kadın figürlerini kullanacağında kızını ve eşini model olarak

eserlerinde kullanmıştır. Kadını toplum içinde her zaman yüceltmıştır ve kadını her zaman erkekle eşit olarak saymış. Bu durum onun modern düşüncesiyle çağdaş kişiliğini ortaya çıkarmaktadır.

Osman Hamdi hayatı boyunca durmadan son nefesine kadar ülkesi için çalışmış büyük sanatçıdır. Kültür ve sanat alanların yaptığı hizmetleriyle anılan Osman Hamdi kendinden sonraki nesle bir şeyler aktarmayı bırakmayı çabalamıştır. Onun yaşadığı coğrafyanın kültürel varlıklarını koruması adı altında yürüttüğü çalışması onun çağdaş bir doğulu Türk ressamı olarak tanımlamak doğru olacaktır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Araştırmanın amacı, kültür ve sanat aydınlarından biri olan Osman Hamdi Bey'in çok yönlü kişiliğini tanıtmaktır. Sadece ressam olarak bilinen Osman Hamdi Bey'in diğer kişiliklerini ön plana çıkarmak esası ile tanıtmak amaçlanmıştır. Yöntem olarak makaleler, tezler ve web siteleri taranarak nitel teknik yöntem analizi ile incelenmiştir.

OSMAN HAMDİ BEY'İN HAYATI

Osmanlı Dönemi'nin aydın bir kişisi olan Osman Hamdi, 30 Aralık 1842 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Sadrazam İbrahim Ethem Paşa'nın en büyük oğludur. Halil Edhem ve İsmail Galip abileridir. Babasının sadrazam, ailesinin ise saraydan olması onun çok yönlü kişiliğinde önemli rolü olmuştur (TDV, 2007, s. 468). Babası, oğlunun iyi bir tahsil görmesi için en iyi şartlarda okutmuştur. Paris eğitimine başlamadan önce Maarif-İ Adliye Mektebi'nde (1856) eğitime devam ediyordu. Babası, Babı- Ali'ye çok iyi bir hukukçu ve kültür insanı yetiştirmeyi amaçlıyordu. Bu amaçla bu okula kaydını yaptırmıştır (Hürriyet Gazetesi, 1990). Çok şeyin sığırdığı bir hayatta, babasından yana şanslı olması ve kendi başarısıyla onun çok iyi derecede tahsil görmesini sağladı. Böylelikle uluslararası bir kimliğe sahip oldu.

İbrahim Ethem Paşa kendisi gibi oğullarının da Batı kültürü ile yetişmelerini istemiştir. Bunun üzerine oğullarını Avusturya, Almanya ya da Fransa'ya gönderip ya yüksek tahsil yapmalarını ya da yabancı dil öğrenmelerine büyük önem veren biridir. Bunun için Osman

Hamdi'yi 1857 yılında Paris'e hukuk tahsili için göndermişti. Paris'te 12 yıl boyunca kalarak Paris Üniversitesi'nde hukuk eğitimi için derslerine devam etti (Mansel, 1959, s. 291).

1858 yılında Viyana ve Sırbistan müze ve resim sergilerinde incelemelerde bulundu. 1867 yılında şeker Ahmet Paşa ve Süleyman Seyid ile birlikte milletlerarası Paris Sergisi'ne katıldı. Bu sergide Osman Hamdi ve arkadaşları Türk pavyonunda bazı görevler almıştı. Böylelikle Osman Hamdi bir madalya aldı. Paris yıllarında Osman Hamdi bir Fransız kızıyla evlendi ve bu evlilikten 2 kızı oldu. On yıl sonra eşiyle yollarını ayırdı (TDV, 2007, s. 468). Ressam, yazar, arkeolog, müzeci, bilim adamlığı ve diplomatlığı ile dikkatleri çeken Osman Hamdi, yaşamı boyunca büyük bir çabayla çalıştı. Kısa süren hastalığının ardından 1910 yılında Kuruçeşme'deki yalısında yaşamını yitirdi. Cenaze namazı Ayasofya camisinde kılındı. Vasiyeti, çok sevdiği Eski Hisar'daki çiftlik evinin arkasındaki ağaçlığa gömüldü. Üzerine Anadolu'dan getirilen Selçuklu dönemine ait şahideler bulunur (TDV, 2007, s. 469).

OSMAN HAMDİ BEY DEVLET ADAMI

1869 yılında Avrupa hayatını tamamladıktan sonra 1869 yılında kültürlü bir ressam olarak Türkiye'ye gelmiştir. Bağdat iline Umuru Ecnebiye Müdürlüğüne tayin edildiğini öğrendiğinde Bağdat'a seve seve gitti. Vali Mithat Paşa'nın da Bağdat'ta olması onun için büyük bir şanstı. Çünkü Mithat Paşa'nın kişiliği adı altında uyumlu bir çalışma mevcuttu. Osman Hamdi devlet işleri dışında boşta kalan zamanlarında resim çalışmalarına devam etti. 1871 yılında İstanbul'a gelince sarayda Dışişleri Protokol Müdür Yardımcılığı unvanıyla görevine devam etti. Görevi sırasında Viyana'da sergi hükümet komiserliği görevi verildi ve Viyana'ya gönderildi (Tataroğlu, 2018, s. 179). 1875 yılında Arif Paşa'nın Hariciye nazırlığı döneminde Hariciye Umuru Ecnebiye Kâtipliği (Dışişleri Bakanlığı Protokol Müdür Muavini) görevine getirildi. 1876 yılında taht değişikliğinden dolayı Matbuatı Ecnebiye Müdürlüğü'ne getirildi. Bu görev Osman Hamdi'nin keskin zekâsı ve çok cepheli bir siyaset adamının yanı sıra gazetecilik kabiliyetlerini de gösterdi (Mansel, 1959, s. 291). 1877'de Beyoğlu 6. Daire Belediye Müdürlüğü'ne tayin edildi. Bu görevden

Osmanlı- Rus savaşının sonucunda çekilerek görevinden istifa etti ve resimle meşgul olmaya başladı. Bu dönemde 2 resim sergisine katıldı. Osman Hamdi'nin de eser verdiği sergilerden ilki 1880 yılında Tarabya'da diğeri 1881 yılında Tepebaşı'nda idi. Yerli ve yabancı birçok sanatçının katıldığı bu sergilerde eserleri ve kendisinden en fazla bahsedilen biri olarak tanındı (Kınaytürk, 1987).

Avrupa'da donanımlı bir eğitim alması ve ileri derece de Fransızca yabancı diline hâkim olması, ülkesinde üst düzey devlet işlerinde görev almasında büyük rolü olmuştur.

OSMAN HAMDİ BEY'İN RESİMLERİ

Oryantalizm, en kısa tabiri ile doğu bilimidir. Doğu hakkında bilgi edinme peşinde anlamındadır. Doğu insanların dillerini, dinlerini ve tarihlerinin incelenmesi olarak kullanılmıştır. O zamandan bu yana bu kavram, batılı insanların İslam dünyası karşısındaki davranışlarını belirten genel bir terim olarak kullanılmıştır. Oryantalist ise, oryantalizm alanında çalışan ve doğu kültürünün her alanına hâkim olan ilim adamıdır (Köse ve Küçük, 2015, s. 110).

19. Yy'da Doğu'ya karşı uyanan hayranlık sanatçıların ilham kaynağı olmuştur. Oryantalist sanatçıların ortak özellikleri detaycı, parlak ve canlı renkleri tercih etmeleri, gerçekçi betimlemelerin yapılması, resimlerde fotoğrafik olarak kullanılması ve resimlerde zaman kavramının yer almamasıdır. Bunun nedeni Batılı ressamların Doğu'yu her zaman geri kalmışlıkla yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca diğeri ortak özellikleri de konularıdır. Konuları her sanatçı kendi üsluplarına göre yorumlamıştır. Manzara resimlerinde İstanbul başta olmak üzere farklı şehir görünüşleri, dini mimari yapılar, çeşitli iklim ve bitki örtüsü, arkeolojik ve tarihi eserler yer aldığı görülmektedir. Figürlü kompozisyon resimleri ise, genellikle kadın merkezli olup, harem ve hamam sahneleri, çeşitli gündelik hayatlar, dans eden kadınlar, yerli kıyafetler, av ve savaş, dinle ilgili ibadet sahneleri ve esir pazarında sergilenen kadınlar ve çeşitli portreler gelmektedir (Arıkan, 2021, s. 610). Osman Hamdi, Türk Resim Sanatında kadın figürünü kompozisyon resimlerinde kullanan ilk sanatçı olmuştur. Resimlerinde kadın figürünü tamamıyla öznel olarak yerleştirmiştir (Yerli, 2020, s. 249). Osman Hamdi figürlü

kompozisyonlar haricinde portre, nötrmort ve peyzaj türlerinde resimler yapmıştı. Bu eserleri farklı üsluplarda boyamıştı. Eserlerinde Osmanlı yaşantısı ve Türk sanatına yer vermiştir (Osma, 2007, s. 2271). Mükemmel bakış açısı ve anatomisiyle gerçekçiliği sonuna kadar benimsemektedir. Kadını yücelterek, erkekle eşit bir konumda göstermesi, kadının güzelliğini ve maddesel güzelliklerin her türlüünü gerçekçi bir dille temsil eden bir sanatçıdır. Onun güzellik algısı geleneksel güzellik kavramından farklıdır. Kadın minik dudaklı, başı eğik, badem gözlü, mütevazı bir görüntü sergilemektedir (Duben, 2016, s. 270). Kültüre ve sanata olan ilgisinden dolayı hukuk eğitiminin yanında ressam ve arkeoloji alanlarında da eğitimini devam ettirdi. Çünkü sanata olan ilgisi ve sevgisi küçüklükten gelmekteydi. Bu fırsatı Paris'te bulan Osman Hamdi, hayallerini yaşatmak için ressamlığa yönelmişti. Osman Hamdi'nin ressam olduğu dönem Türkiye ve Paris'te Doğu- Batı tarzında çalkantılı döneminin en zengin çağıydı. Paris'te güzel sanatlar ekolünde resim derslerini alırken Jean Leon Gerome ve Boulanger hocalarının atölyelerinde eğitimini tamamladı. Onların üslup tarzlarını benimseyerek ilk Türk ressamlığı kimliğini kazandı.

Osman Hamdi, konularını seçerken, oryantalist ressamlığıyla, bir yabancı Doğu'ya bakışını ele alan, Avrupalı oryantalistlerden farklı konuları işleyişi vardır. Bu durum Osman Hamdi'nin bu toprağın insanı olmasından kaynaklıdır. Ülkesine ait konuları Batılı havasından başka türlü eserlerinde yansıtmıştır. Batılı bir oryantalist ressam, ya Doğu'ya sefalet, fakirliğini, geriliğini ya da Batılı için ilginç konuları ele alır. Osman Hamdi ise, Doğu'nun camilerini ve türbelerini ihtişamıyla insanların gözler önüne sermeye çalışır. Onun tuvallerinde cami veya türbede bir veya birkaç insan figürü bulunur. İnsanların duruşları, kıyafetlerini en iyi şekilde uygunluk arz eder (Kuvvetli, 2020, s. 16). Osman Hamdi'nin eserlerindeki Doğu dünyası gerçek bir dünyadır. Eserlerindeki konuları ayrıntıcı işçiliği, titiz, gözlem ve belgeye dayalıdır. Bu bağlamda gerçekçi bir resim diliyle doğu kültürünü, yaşamını resimlerle belgeleyip onlara sahip çıkmıştır. Kendinden emin, okuyan, tartışan figür tipllemeleriyle Türk insanını yüceltmıştır. Bu durum onu Avrupalı oryantalist resamlardan ayıran

en önemli noktadır. Doğu yaşamını resimlerine konu alan tek Doğulu ressam Osman Hamdi'dir (Osma, 2007, s. 2275).

OSMAN HAMDİ BEY VE MÜZE VE ARKEOLOG

Müzecilik kültürel değerlerin korunması ve bu değerlerin geleceğe taşınmasında, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de koleksiyonculuğun başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Herodot'un ifade ettiği gibi "*gök kubbenin altındaki en güzel coğrafya dünyanın en güzel iklimine sahip*" sözü ülkemizde Türk müzeciliğinin ilk izleri Selçuklular döneminde görülmektedir. Eski Konya'nın bulunduğu alanı çevreleyen ve günümüzde izleri kalmayan sur duvarlarının çeşitli dönemlere ait eserlerin düzenli şekilde sıralanmasıyla karşımıza çıkmaktadır (<https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-69904/turkiye39de-muzecilik.html>, Erişim Tarihi: 3.05.2022).

Osman Hamdi, 1869 yılı sonrasında İstanbul'a dönerek devletin çeşitli görevlerinde çalışır. 1881 yılında II. Abdülhamit tarafından Osman Hamdi Müze-İ Hümayun'a müdür olarak tayin edilir. Türk müzeciliğinde yeni bir dönem başlamış olur. Çünkü Osman Hamdi, 1910 yılına kadar 29 yıllık müze müdürlüğü zamanlarda arkeoloji bilimi için önemli başarılarla imza atar (Özcan, 2019, s. 14). Müzecilik, Osman Hamdi için bir dönüm noktasıdır. İnsanlık, tarih ve kültürün bir olduğu çalışma alanında, onun için biçilmiş bir kaftandır.

Türk müzeciliğinin başlangıcı 1846-47 yıllarına dayanmaktadır. Osman Hamdi'ye gelinceye kadar müze sadece eserler deposu olmuştu. 1857-1881 yılları arasında müze, yabancı müdürlerin elinde kalmıştır. 1874 yılında ilk Asarı Atika Nizamnamesi çıkarılmıştı. Fakat bu tüzük Türkiye'nin haklarını koruyan bir tüzük değildi. Bu tüzük, arkeolojik kazılarda bulunan eserlerin ülke dışına çıkarılmasını yasaklamadı. Çünkü tüzüğe göre kazılarda bulunan tarihi eserlerin 3'te 1'i devletin, 3'te 1'i arazi sahibinin ve 3'te 1'i kazı yapanındı (Hürriyet Gazetesi, 1990, s. 6). Osman Hamdi için bu durum yeterli değildi. O, ülkede çıkarılan malların tamamını koruma peşinde idi.

1883 yılında bu konuda tekrar çalışmalara başladı. 1884 yılında ikinci Asarı Atika Nizamnamesi Osman Hamdi'nin istediği gibi oldu. Tüzükte kazılarda çıkarılan eserlerin yurt dışına çıkarılması yasaklandı.

Böylelikle Osman Hamdi bu önemli konuyu ülke lehine çözüme kavuşturdu ve bu tüzük 1973 yılına kadar önemini korudu (Hürriyet Gazetesi, 1990, s. 6).

Osman Hamdi Müze-İ Hümayun Müdürü ilen birçok kazı çalışmalarını yaptırdı. Bazı kazıları kendisinin de yönetmesiyle ilk Türk arkeoloğu olarak adını duyurdu. Osman Hamdi'nin müze müdürlüğü zamanında Sayda, Nemrut Dağı, Langaza, Sakçagözü, Bozcaada, Bozöyük, Akalan, Alacahöyük, Rakka, Alabanda, Rodos, Tralles, Kade, Gorikos ve birçok kazılar yapıldı. Schlieman'ın Truva'da yaptığı kazı çalışmasına katıldı. 1887 yılında Dimasten ile birlikte "Ağlayan Kızlar" ile "İskender" lahitlerinin çıkarıldığı ünlü sayda kazısını başlattı. Human'ın Bergama kazılarında bulundu (TDV, 2007, s. 469). Eserlerin sayısı artmasından dolayı Çinili Köşk'e taşınan eserler 1880 yılında ziyarete açıldı. Osman Hamdi, Çinili Köşkü Mimar A. Vallauray tarafından tamir ettirmişti. 1887 yılında İskender Lahit'i ve sanat pırlantası olan ve yaklaşık 20 lahidin bulunuşu müze için yeni bir bina yapılması zorunlu hale getirmiştir. 1891 yılında tasarımı Mimar Vallauray'ye İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin orta bölümünü inşa ettirerek müzeci ve arkeolog kimliklerini kazanmıştır (Tataroğlu, 2018, s. 181).

Ülkemizde çok eski zamandan bu yana birçok medeniyetlerin yaşaması bakımından birçok kayda değer tarihi eserlerin kalıntılarına rastlanılmaktadır. Bu tarihi eserlerin değerini çok öncelerden anlayan Osman Hamdi, büyük bir Türk müzesi oluşturmak için çok çabalar sarf etmiş ve sonunda tüzük ile çözüme kavuşturmuştur.

OSMAN HAMDİ BEY VE SANAYİ-İ NEFİSE MEKTEBİ

Osman Hamdi, kültür ve sanat alanında ülkeye kazandırdığı hizmetlerden birisi de Sanayi-İ Nefise Mektebidir. Okul 1883 yılında hizmete başlamıştır. O tarihe kadar ülkemizin ilk ressamı askerlerden oluşmaktaydı. Bu askerler Türk resim sanatının öncü sanatçıları olarak tanınırlar.

Müze müdürlüğünün atanmasının 118 günü sonrasında mektebin müdürlüğüne atanarak yüksekokul kurumunun kuruculuğunu yapmıştır. Mimarlık, gravürçülük, resim, heykel alanlarında eğitim yapacak, mektebin kuruluş çalışmalarında müze müdürlüğü esnasında

başlamış. Böylelikle hem müzenin hem de yüksekokul kurumunun müdürlüğünü üstelenmiştir. Çinili Köşk'ün yanına ek bir bina yaptırarak ve okulun hoca kadrosu tamamlanarak 2 Mart 1883'te eğitim-öğretimin başlamasını gerçekleştirdi (Hürriyet Gazetesi, 1990, s. 6). Özcan'a göre; 1883 yılında açılan mektep dönemin tek eğitim kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk resim sanat tarihinde kurumlaşmanın ilk örneği olması bakımından önemlidir. Bu durum cumhuriyet döneminde de devam etmektedir. 1927-1929 yılları arasında mektep, Sanayi-İ Nefise Akademisi olarak adlandırılmaktadır. 1929 yılı sonlarından itibaren Güzel Sanatlar Akademisi adını alır. 1982 yılında yeni fakültelerin eklenmesi nedeniyle Mimar Sinan Üniversitesi adını alır (Özcan, 2019, s. 18).

SONUÇ

Osman Hamdi'nin saraylı bir aileden gelmesi, onun çok yönlü bir kişilikli olarak yetişmesinde çok büyük bir katkısı mevcuttur. 19. Yy Osmanlı aydınlarından biri olması onu her konuda farklılaştırmıştır. Döneminin doğu-batı resimlerini, kültürünü, müziğini tanıyan usta sanatçıdır. İlk müzeci, ilk arkeolog, ilk Türk ressamı olması onun ilklerin kimliğini oluşturdu. Onun ressamlığı, Bağdat'ta siyasi kimliği, sergi komiserlikleri, asker, diplomat, müzeci olarak tanındı. Bunların yanı sıra ilk ve son Türk oryantalist ressamdır. Kadın figürünü en doğal halini yücelterek eserlerinde yansıtmıştır. Eserlerinde Osmanlı kültürünü, haremi, hamamı, çinileri, kilimleri ve gündelik yaşantısını en güzel bir biçimle eserlerinde yaşatarak en pahalı tablolarını Türkiye'ye kazandırmıştır. Onun resime karşı bakışı döneminin çağdaş sanatçılarından keskin kararlılığı ayırmıştır. Resimleri ile toplumu özdeştirmiş kendi özgün tarzıyla dönemin toplumsal yaşantıdaki insan figürünün tiplerini ileri görüşlü bir düşünceyle sergilemektedir. Sürekli çalışan Osman Hamdi, yaptığı kazı çalışmaları ve yurtdışına gidip komiserlik yaptığı zamanlarda birçok devlet, kedisine şeref madalyaları takdim edilmiştir.

Batılı oryantalist ressamlarından farklı bir tarzı vardır. Bunun nedeni Anadolu coğrafyasının insanı olmasından kaynaklıdır. Doğunu sefaletini, kültürünü, iklimini, camilerini, türbelerini eserlerinde göstermektedir. Çünkü Batılı ressamlar Doğu'yu çok farklı şekilde

algılayıp tuvallerine aktarıyordu. Fakat Osman Hamdi bu durumun önüne geçmek istemiş ve ülkesindeki doğulu yaşantıyı gerçekçi bir şekilde tuvallerinde yansıtmak istemiştir. Böylelikle batılı ressamların ön yargılarını yıkmak istemiştir. Yaşamı boyunca ülkesi için çok çabalar gösteren biridir. Bu doğrultuda Arkeoloji Müzesi, Mimar Sinan Üniversitesi ve tarihi eserlerin korunması ile ilgili tüzükleri ülkesine miras bırakan büyük usta bir sanatçısıdır.

KAYNAKÇA

- Arıkan, E. N. Y. (2021). Osman Hamdi Resimlerinde Kadın İmgesinin Gösterge Bilimsel Açından İncelenmesi, *Ulakbilge*, 59, S. 608–617.
- Duben, İ. (2016). İpek Duben Yazı ve Söyleşileri 1978-2010. Salt Araştırma ve Programlar. İstanbul.
- Hürriyet Gazetesi. (1990). Osman Hamdi, *Gösteri Sanat Edebiyat Dergisi*, Hürğün Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş. S.119, Ss. 4-32.
- Kınaytürk, H. (1987). Müzeci-Ressam Osman Hamdi Bey. *Mimar Sinan Üniversitesi Türk Kültürün Hizmet Vakfı ve Resim Heykel Müzeleri Derneği*. İstanbul.
- Köse, M. ve Küçük, M. (2015). Oryantalizm ve “Öteki” Algısı, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt/Volume: I, Sayı/Issue: 1, Ss. 107-127.
- Kuvvetli, F. (2020). Görünenin Ötesinde Osman Hamdi Bey. Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, Çağatay Anadol Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Mansel, A. M. (1959). Osman Hamdi Bey, Ölümünün Ellinci Yıldönümü Vesilesiyle, *Anadolu Dergisi*, Cilt 4, Ss. 291-301.
- Müzeçilik. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-69904/turkiye39de-muzecilik.html>, Erişim Tarihi: 3.05.2022.
- Osma, K. (2007). Doğulu Bir Ressamın, Osman Hamdi Bey’in Gözüyle Doğu, 38.Icanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları

Kongresi,10-15.09.2007: Bildiriler Tarih ve Medeniyetler Tarihi, V. Cilt 2269-2275. Ankara.

Özcan, G. A. (2019). Cumhuriyet Döneminden 1950'lere Türkiye'de Sanat Yazınının Eleştirisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Tataroğlu, E. (2018). Osman Hamdi Bey: 19.Yüzyılın Türk Müzecisi-Devlet Adamı-Ressamı-Sanat Eğitimi-Arkeoloğu, *Derleme Makalesi, Millî Eğitim Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 221, Ss.175-185.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 33. Cilt s. (468-469).

Yerli, S. (2020). Osman Hamdi Bey'in Resimlerinde Tinsellik, *Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat*, 5 (11), S.S. 245-254.

**SİRKECİ GARI, ORİENT EKSPRESİ VE PERA PALAS
SIRKECI STATION, ORIENT EXPRESS AND PERA PALAS**

Merve Nur OKLU YILDIRIM

*Doktorant, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü
Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Antalya- Türkiye,
mervenuroklu@gmail.com.*

ORCID ID: 0000-0003-2926-4467

Özet

Sanayi devriminde buharlı makinelerin icat edilmesi sonucunda, birçok gelişmeleri ve yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Bunlardan en önemlisi tarihin simgesi demiryollarıdır. Demiryollarının gelişmesi, ülkeler arasındaki kültürel etkileşimlere, sosyal-ekonomik ve teknolojik yönüyle yeni bir boyuta ulaştırmıştır. Bu bağlamda 19. Yy. Osmanlı imparatorluğunun olduğu bir zamanda, Abdülaziz'in sözü ülkeye yeni bir ivme kazandırmıştır. Sirkeci Garı'nın, Orient Ekspresine uygun oryantalist bir üslupla inşa edilmiş olması dönemin en görkemli ve simetrik bir plan şemasına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Doğu ekspresiyle seyahatlerini gerçekleştiren insanların Londra'dan İstanbul'a geldiklerinde konaklamaları için 19. Yy yapılarından biri olan Doğu'nun simgesi, Pera Palas Oteli günümüzde de en gözde otel fonksiyonlarından biri konumundadır.

Bu çalışmanın amacı, oryantalist bir üslupla inşaat edilen Sirkeci Garı'nın, Doğu ile Batı'nın etkileşimini sağlayan Orient Ekspresi ve yolcuların konaklanmasını sağlayan Doğu'nun simgesi olan Pera Palas Oteli'nin tarihsel boyut çerçevesinde nitel teknik yöntemi analiziyle incelenmiştir.

Anahtar kelimeler; Sirkeci Garı, Orient Ekspresi, Pera Palas.

Abstract

As a result of the invention of steam engines in the industrial revolution, it has brought many developments and innovations. The

most important of these are the railways, which are the symbol of history. The development of railways has brought cultural interactions between countries to a new dimension in terms of social-economic and technological aspects. In this context, 19th century. At a time when the Ottoman empire was in existence, the word of Abdulaziz gave a new impetus to the country. The fact that Sirkeci Train Station was built in an orientalist style suitable for the Eastern Express is understood to have the most magnificent and symmetrical plan scheme of the period. Pera Palas Hotel, the symbol of the East, which is one of the 19th century structures for people who travel with the Eastern express to stay when they come to Istanbul from London, is still one of the most popular hotel functions today.

The aim of this study is to analyze the qualitative technical method of Sirkeci Train Station, which was built in an orientalist style, the Orient Express, which provides the interaction of the East and the West, and the Pera Palas Hotel, which is the symbol of the East, which provides the accommodation of the passengers, within the framework of the historical dimension.

Keywords; Sirkeci Station, Orient Express, Pera Palas.

GİRİŞ

Sanayi devriminde yaşanan buharlı makinelerin icadı demiryolu teknolojisinde önemli büyük adımlar atılmıştır. Buharlı makinelerin yerini, günümüzde teknolojinin gelişmesiyle elektrikli ve daha hızlı giden demiryolu yerini almıştır. Osmanlı imparatorluğunun döneminde (1828-1908) gerilemesi ve aynı zamanda modernleşme girişimleri başladı. Bu dönemin padişahlarından biri olan Sultan Abdülaziz, birçok alanda modernleşme girişimleri yapıldı. Sultan Abdülaziz'in yurtdışı gezileri kendisinin gelişmesinde çok önemli rolü vardır. Yurtdışındaki gezilerinde gördüğü önemli tarihi icatları ülkesine geldiğinde uygulama girişimlerinde bulunur. Bunlardan en önemli teşebbüsü demiryolu şebekesi üzerindeki önemli ilerlemelerdir. Ancak bu girişim halk için büyük tartışmalara sebep oldu. Tartışmaları dinlemeyen Abdülaziz demiryolunun yapılmasına karar verir.

Demirel'e göre, Sirkeci Garı İstanbul'un özgün mimari yapılarından biridir. Gar inşa edildiği dönemde Osmanlı toplumu için "Batıya Açılan Kapı" iken, batılılar için "Doğunun Kapısı" olarak algılanmaktadır. Buna bağlı olarak İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan demiryolunun inşaatı Sultan Abdülaziz döneminde başlar (Demirel, 2011, s. 41). Sultan Abdülaziz'in vefatından sonra Sultan Abdülhamit tahta geçerek büyük çabalar sonucunda yarım kalan inşaatı devam ettirmiştir. Sirkeci Garı her zaman Türkiye halkı için değil, dünya için anıtsal bir yapı olmuştur. Gar, gotik ve Arap tarzını andırıldığından dolayı Türk tarzını yansıtmamaktadır.

Orient Ekspresi, İstanbul ve Avrupa'nın sınırlarını birbirine bağlayan özelliği olması bakımından siyasi yönüyle kimlik kazandırdı. Birçok basın mensuplarının ve yüksek makamlı devlet adamlarının törene katılması ile ilk seferini yapan trendir. Avrupa'dan İstanbul'a gelen misafir yolcular için Pera Palas Oteli inşa edilmiştir. Bu otelde en az Orient Ekspresi konforuna sahip özellikleri barındıran otel olmalıdır.

Bu çalışma birbiriyle bağlantısı bulunan Sirkeci Garı, Orient Ekspresi ve Pera Palas Oteli'nin tarihi nitel teknik analizi ile incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Araştırmanın amacı, Avrupa'ya kapılarını Açan Sirkeci Garı ile Orient Ekspresi ve Pera Palas'ın tarihi dokusuna değinerek tanıtmak amaçlanmıştır. Bu tarihi 3 anıtın birbirine bağlantısı incelenmiştir. Araştırmanın yöntemi, literatür taraması yapılmıştır. Bu bağlamda tezler, makaleler, kitaplar ve web siteleri taranarak nitel teknik yöntemi analizi ile incelenmiştir.

SİRKECİ GARİ TARİHİ

Sirkeci Garı, 19. Yy. döneminin en büyük girişimlerinden birisidir. Günümüzde İstanbul-Fatih ilçesinde yer alan Sirkeci semtindedir. Gar, doğunun etkisiyle oryantalist tasarımda yapılan Avrupa'ya açılan ilk gardır.

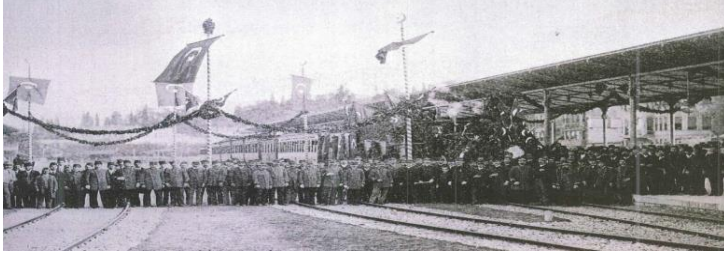
Resim 1: Günümüzdeki Sirkeci Garı

(https://tr.wikipedia.org/wiki/Sirkeci_Gar%C4%B1).

İstanbul merkezindeki ilk demiryolunun yapımı 21 Ağustos 1868 tarihinde Yedikule sur dışında ilk bölümü başlanıp, 4 Ocak 1871 tarihinde inşaatı tamamlanan hattır. Bu hattın inşasından sonra merkezde Eminönü ve Bahçekapı alternatifleri tartışıldı. Şark demiryolu şirketi daha uygun bir çözüm önerisini saraya sunar. Öneri, Topkapı sarayı bahçesinden geçip Sirkeci hattında son bulmasıdır. Sarayda şiddetli tartışmaların başlamasına rağmen Sultan Abdülaziz öneriyi kabul etmiştir. Böylelikle hat Sirkeci Garı'na ulaşana kadar sahil boyunca devam edecekti. Bu durum sarayın çevresindeki tarihi eserlerin, köşkerlerin yıkılması ve çok sayıdaki ağaçların kesilmesi konusu ortaya çıkar. (Fındıklıgil, 2002, s. 32). Sultan Abdülaziz “*memleketime demiryolu yapılınsın da isterse sırtımdan geçsin*” sözü ile tartışmaları sonlandırır. Tartışmalı bir şekilde yapımına başlanan hattın 21 Temmuz 1872 tarihinde İstanbul’da hizmete açılır. II. Abdülhamit döneminde de İstanbul’u Avrupa’ya demiryolu hattı ile bağlaması devam eder (Demirel, 2011, s. 44). Sirkeci garının açılışında ülkeye büyük ses getirmiştir. Garın ilk olarak Avrupa topraklarına açılan kapı olarak görülmesi, Avrupa’ya olan ulaşımı kolaylaştırmış olarak görülecekti.

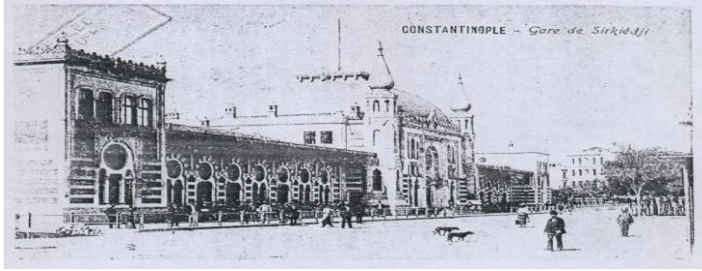
Sirkeci garının açılış töreninde davetliler Ahırkapı istasyonun özel bir trene binerek Sirkeci Garı'na gelirler. Açılıшта kumpanyalı Avusturyalı olmasından dolayı gar kapısına 2 büyük Avusturya bayrağı asılır. Törende II. Abdülhamit adına Mahmut Hamdi Paşa, Dahiliye Nazırı Münir Paşa, Hasan Fehmi Paşa, Bayındırlık ve Ticaret Nazırı Raif Paşa, ilgili makamların yüksek memurları, Posta ve Telgraf Nazırı

Hasan Ali Beyefendi, gazeteciler, yabancı devlet temsilcileri törende bulunmuşlardı (Koçu, 1944).

Resim 2: *Sirkeci Garın Açılış Töreni* (Demirel, 2011).

Sirkeci garı, balkanlarda çıkan isyanlar, inşaat şirketi ile yaşanan anlaşmazlıklar ve çeşitli savaşlardan dolayı hat 1888 yılına kadar tamamlanmamıştır. 12 Ağustos 1888’de Orient/Şark Ekspresi Sirkeci’den Avrupa’ya hareket etmiştir ancak bu yaşanan bu olumsuz olaylardan dolayı yapımı 2 sene gecikerek 3 Kasım 1890 tarihinde resmi olarak açılmıştır (Kuban, 2002, s. 15).

Resim 3: *1890’lı Yıllarda Sirkeci Garı* (Kuman, 2002).

SİRKECİ GARİ MİMARİSİ

Osmanlı Devleti, Avrupa’ya açılan ilk garın devletin görkemini yansıtabilecek şekilde inşa edilmesini istemiştir. Demiryolu şirketi 1872’de Uzman Lang ile Yönetici Baron Von Hirsh’in projeleri sunulmuştur. 1837 yılında ise Sadrazam Esad Paşa’nın isteği doğrultusunda daha detaylı büyük ikinci bir proje hazırlanmıştır. Zeminin sağlam olmadığı için tek katlı inşa edilmesine karar verilmiştir (Özdener, 2010, S. 59).

Garın mimarisi ve Berlin mimarlık akademisi mezunu August Carl Friedrich Jasmund'ur. Prusya bayındırlık makamında görevine devam ederken şark binalarının mimarisini incelemek için 11 Ocak 1888'de İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'daki araştırmalarının yanında Türk yapılarını incelemek üzere Manisa, Bursa ve Edirne'de bulunmuştur (Demirel, 2011, s. 48). Jasmund, İstanbul'a geliştinden sonra Sirkeci Garı binasının inşası ve tasarımıyla görevlendirilmiştir. Bazı kaynaklarda Almanların Anadolu ve Rumeli demiryollarının inşası ile ilgili ayrıcalıkları almasıyla ilişkilendirilmiştir (Özdener, 2010, S. 62). Jasmund, Sirkeci Garı İstanbul'da yapımını üstlendiği ilk yapıdır. Rumeli demiryollarının başlangıcında bulunan garın ilk bölümünde, geçici binalar yapılmıştır. Şirketin Almanlar tarafından sonra Sirkeci Garı için proje yarışması düzenlenmiştir. Jasmund'un hazırladığı proje 11 Şubat 1888 tarihinde uygulanmasına karar verilmiştir (Yavuz, 2006, s. 196). Jasmund, Sirkeci Garı'nın mimarisi olması bakımından Osmanlı mimarisine katkısı oldukça büyüktür. Yapı gotik ve Arap olarak değerlendirilse de Sultan Abdülhamit'in Sirkeci Garı'nda tuğrası ve kitabenin bulunması İslam unsurları bünyesinde taşıdığını göstermektedir.

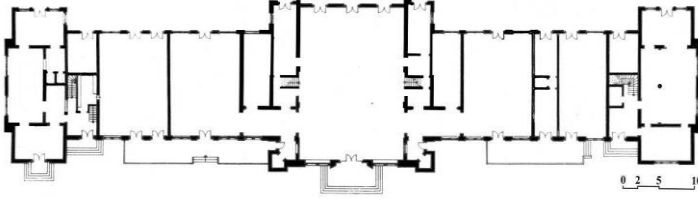
SİRKECİ GARI PLANI

Sirkeci garı 19. Yy estetik algısının uzantısı olarak mimarisinin deniz kenarında inşa edilmesi Osmanlı devletinin mekâna yönelik değişimini ortaya çıkarır. İlk bakışta garın denize paralel eksenini dikkat çekmektedir. Yapısal biçimi dikkatle incelendiğinde diğer klasik dönem anıtlarını, keskin hatlarıyla doğaya meydan okuyan tarzı görülmektedir (Altınöz, 2014, s. 846).

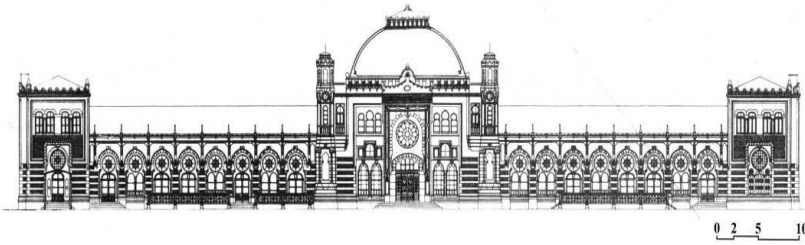
Resim 4: *Sirkeci Garı Ön Cephesi* (Başar ve Erdoğan, 2009).

Sirkeci garı, 1889-1890 yılları arasında yapılmıştır. Doğu-Batı doğrultusunda konumlandırılmıştır. Gar aksiyal-simetrik bir plana sahiptir. Planın merkezinde en gösterişli kısmı büyük holdür. Jasmund Osmanlı mimarisini inceleyerek etkisinde kalmıştır. Ancak Sirkeci Garı üslup çelişkisi içinde olduğu görülmektedir. Tercih ettiği unsurlar daha çok Arap mimarisinde olan unsurlar. Bunu fark etmiş olmalıdır ki, bundan sonraki çalışmalarında bu tarz çalışmalar yapmamıştır (Yavuz, 2006, s. 197).

Resim 5: *Sirkeci Garı Zemin Kat Planı* (Başar ve Erdoğan, 2009).

Gar, dikdörtgen planlıdır. Girişin iki tarafında birer kule bulunmaktadır. Giriş aksına göre simetriktir. Sivri nal kemerli ikiz pencereleri vardır. Bu pencereler üzerinde yuvarlak formlu pencereleri vardır. Osmanlı dönemi klasik kubbeleri, daha sade süslemeleri, geniş saçakları ile Jachmund'un bu tarzdaki tek eseridir (Başar ve Erdoğan, 2009, s. 34).

Resim 6: *Sirkeci Garı Giriş Cephesi* (Başar ve Erdoğan, 2009)

İstanbul'un ilk büyük gar binasına sahip olmasına rağmen raylar tek tarafına yapılmıştır. Bu özellik Honnever Hamptbohnhof (1876-1 879) ile benzer çizgileri taşımaktadır. Garın tasarımı ve planı daha sonra Osmanlı sınırları dahilinde birçok garın inşasının da tasarımını etkilediği görülmektedir (Demirel, 2011, s. 49).

ORIENT EKSPRESS TARİHİ

Belçikalı Georges Nagelmackers, 1876 yılında Avrupa'da gerçekleştirmek üzere Uluslararası Yataklı Vagonlar Şirketi'ni kurmuştur. 1883'te kendi treni "Express d'Orient"i işletmeye başlamıştır. Bu tren Paris'ten hareket ederek Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde molalar vererek 14 saatlik yolculuk sonunda İstanbul'a varmıştır. 1889 yılında demiryolunun inşaatının tamamlanmasıyla İstanbul'a direkt seferleri başladı. "Express d'Orient"in adı, 1891 yılında "Orient Express" olarak değiştirildi (Demiroğlu, 2006, s. 44). Gazeteci Edip Öymen ise, Orient Ekspresi Paris'ten İstanbul'a 17 Mayıs 1883 tarihinde ilk kez doğrudan yola çıkan lüks yataklı bir tren idi. 1888 yılından sonra Ekspres'in aktarmasız seferlerinin olması sonucunda İstanbul'a daha hızlı ve kolay ulaşılmaya başlandı. Sirkeci garı, Orient ekspresi ile İstanbul şehrine düzenli seferleriyle 3 Kasım 1890 tarihinde açılabilirdi. Dönemin en lüks, en gizemli, en romantik treni idi. Bram Stoker'ın "Dracula", Agatha Christie'nin "Şark Ekspresi'nde Cinayet", Ian Fleming'in "James Bond" olmak üzere film ve romanların arka yüzünde Orient Ekspresi vardı (Büktel, 2020, s. 472). Avrupa'ya açılan ilk tren olması o dönemin uluslararası çaptaki en gözde trenlerinden biri konumundadır. Orient ekspresi, doğunun simgesi ve İstanbul'un son durağı olması bakımından hem strateji olarak hem ülkenin gelişimi açısından oldukça önemli bir prestij oluşturmaktadır.

5 Haziran 1883 tarihinde Paris-İstanbul arasında yapılan ilk seferinde Fransa, Macaristan, Avusturya ve Belçika devletlerinin bayındırlık bakanları, baş mühendisleri, ülkelerin demiryolları genel müdürleri açılışa geldi. Paris'teki Osmanlı Elçisi Başkatip Osep Misak Efendi de davetliler arasında idi. 40 kişilik davetli yolcuları ile 2 yataklı, 1 yemekli ve 2 vagonun oluşan tren sefere çıkmıştır (Joker Gazetesi, 14 Eylül 1997).

Orient ekspresi, I. Dünya savaşı (1914-1918) yıllarında tren seferleri yapılamadı. Tren 4 yıl boyunca garda bekletildi. Savaş sonrasında, vagonlardan biri Fransa'da ormana çekildi. I. Dünya Savaşı'nı bitiren barış antlaşması, İngiliz, Fransız ve alman temsilcileri arasında Ekspresi'nin 2419 numaralı vagonunda imzalandı

(<https://blog.perapalace.com/peranin-hi%CC%87kayesi%CC%87/orient-ekspresinin-buyulu-hikayesi/>, Erişim Tarihi: 11.05.2022).

Orient Ekspresi'nin yolcuları lüks yaşantılı bir hayatları olan yüksek tabakalı insanlardan oluşmaktadır. Tren içerisinde lüks ve konforlu yolculuk ediyorlardı. Paris'ten İstanbul'a gelen yolcuların konaklamaları için konforlu ve lüks bir otel inşa edilmiştir. Bu otel Pera Palas Oteli'dir.

PERA PALAS TARİHİ

Pera Palas Oteli, İstanbul'da Beyoğlu ilçesi Tepebaşı'nda bulunan tarihi müze otelidir. 4 Aralık 1893 tarihli, Henri Duray ve ünlü mimar Alexandre Vallaury tarafından Meşrutiyet Caddesi üzerinde Uluslararası büyük bir otel inşa edildi. Otel 150 yatak kapasiteli, resepsiyonu, oyun alanı, restoranlar ve terasında muhteşem manzarasına sahiptir. 1894 yılında otel inşaatı tamamen bitmiştir. 1895 yılında otelin açılış töreni ocak ve şubat aylarında 2 sefer yapıldı ve ilk kez otelin adı Pera Palas olarak geçti. 1896 yılında otelin kapıları yüksek tabakaya hizmete açıldığında II. Abdülhamit tahtındaydı. Otel yalnızca erkeklere hizmet vermekteydi. Otelin en önemli özelliği elektrik olmasıdır. Otel I. Dünya Savaşına kadar en güzel görkemli yıllarını yaşamıştır. Resim sergileri, yardım amaçlı geziler, balolar düzenlenmiştir (Çilli, 2009, s. 41). Otel, ilk sahibi Nagelmackers'dır. Sonrasında 1915-1922 yılları arasında Bodossakiz Athanassiadesdir. 1927-1974 yılları arasında Misbah Muhayyeş'dir. 1982-2006 yılları arasında ise Hasan Süzer tarafından işletilmiştir (Özinan, 2009). Pera palas otelinin cepheleri; neo klasik, geleneksel ve karma tarzda olmak üzere 3 kategoriye ayırmak mümkündür. İç dekorasyonu ise, birincil mekanlarda ve balo salonunda oryantalist üslup vardır. Pera palas ayrıca elektrikle aydınlatma, asansör, kalorifer ve jeneratör gibi teknik donanımlara sahip yapılar arasında yer almıştır (Çelebi, 2010, s. 304-305).

Pera Palas Oteli'nde, 101 numaralı oda Mustafa Kemal Atatürk, 201 numaralı oda da İsmet İnönü, 301 numaralı odada Celal Bayar'a hizmet vermesiyle tarihi müze gibidir. Ayrıca 411 numaralı odada Agatha Christie'nin ünlü romanını bu odada yazmıştır. Şeker

Ahmet Paşa 1897 yılında ilk resim sergisini Pera Palas'ta açmıştır (Sanat Gazetesi, 14 Nisan 1991).

SONUÇ

Sanayi devrimindeki yaşanan gelişmeler buluşlar neticesinde teknolojiyi de beraberinde getirmektedir. İnsanlık tarihinin en önemli buluşlarından biri olan demiryolları, günümüzde en güvenilir ulaşımından biridir. Demiryollarının zamanla geliştirilmesi, uzak olan ülkeleri birbirine bağlayarak ülkeler arasındaki kültürel etkileşimleri, mimariyi, sanatı ve ticaret alanında büyük kolaylıklar sağlamaktadır. 19. Yy. Osmanlı döneminde Sultan Abdülaziz'in ülkeye getirdiği yenilikler ile kentsel değişimlerin yaşanması başlar. Bu bağlamda Abdülaziz ilk önce ülkeye demiryolunu getirterek ülkenin uygarlık açısındanki durumuna yeni bir ivme kazandırmaktadır. Ancak Sultan Abdülaziz'in ölmesi ile Sultan Abdülhamit tahta geçer ve yarım kalan Sirkeci Garı'nın inşaatını devam ettirir. Sirkeci Garı için İstanbul'a gelen mimar Jasmund kendi kültürü ile Osmanlı kültürünün genel bir inceleme sonrasında görevi üstlenir ve inşaatı 188-1890 yılları arasında oryantalist bir üslupla tamamlar. Bu bağlamda Sirkeci Garı, Orient Ekspresi'ne uygun oryantalist üslupla inşa edilmiş olması Doğu'nun simgesi kimliğini kazanır. Gar denize yakın konumda olup, doğu-batı doğrultusunda yatay şekilde simetrik yapıya sahiptir. Sirkeci garı, günümüzde banliyö trenleri olarak hizmet vermektedir. Bunun yanında tarihi açık hava müzesi olan gar, restorasyon çalışmaları devam ederek yeniden düzenlenmektedir. Müzede tarihi lokomotifler, trenle ilgili objeler sergilenmektedir. Orient ekspresi, o dönemin hem lüks hem de politik tren olması açısından dünya çapında ün yapmıştır. Avrupa ve Asya'nın bağlanmasıyla sınırları ortadan kaldırmıştır. Her şeyden önce artık Orient Ekspresi, Avrupa'yı simgeliyordu. Orient Ekspresi'nin lüks ve konforlu yolculuğuyla Londra ve Paris'ten İstanbul'a gelen misafirler için aynı konforu yaşatan otellerden biri olan Doğu'nun simgesi Pera Palas Otelidir. Otel günümüzde hem tarihi müze hem otel fonksiyonları içinde bulundurmaktadır.

KAYNAKÇA

Altınöz, M. Ö. (2014). 19.Yy Osmanlı Mimarisindeki Oryantalizmin Endüls Kaynağı ve Sirkeci Garı'nın Değerlendirilmesi, *Turkish*

Studies- International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic, Volume 9/10, Ss. 837-852.

Başar, M. E. Ve Erdoğan, H.A. (2009). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Tren Garlar, Selçuk Üniversitesi, *Müh.-Mim. Fak. Dergisi*, C.24, S.3, Ss. 29-44.

Büktel, Y. (2020). *İslâm'a ve Orduya Köprü: Uzunköprü*, Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat- Cilt: Iı, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul. Ss. 461-478.

Çelebi, M.E. (2010). Galata ve Pera'da Otel Yapılarının Gelişimi (1840- 1914), *Araştırma Makalesi*, Sigma 3; Ss. 300-307.

Çilli, Ö. (2009). *Tanzimat Sonrası Osmanlı Otel Mimarisi ve Pera Palas*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Demirel, F. (2011). *Sultan II. Abdülhamit'in Mirası*. İstanbul'da Kamu Binaları. İstanbul Ticaret Odası. Kültürel ve Sanatsal Araştırmalar. İstanbul.

Demiroğlu, C. O. (2006). *Kültürel Miras ve Turizmle İlişkisi Bağlamında Prinkipo Palace (Büyükkada Rum Yetimhanesi) Uygulanabilir Bir Yatırım Projesi Önerisi*, İstanbul.

Fındıklıgil, M. M. (2002). *19. Yüzyıl İstanbul'unda Alman Mimari Etkinliği*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Kuman, N. (2002). *Yeşilköy Tren İstasyonu Yapılar Grubu Restorasyon Projesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı. İstanbul.

Orient Ekspresi. Joker Gazete Pazar. Doğu ile Batı'yı Birleştiren Efsane Bir Tren. 14 Eylül 1997.

Orient Ekspresi. <https://blog.perapalace.com/peranin-hi%CC%87kayesi%CC%87/orient-ekspresinin-buyulu-hikayesi/>, Erişim Tarihi: 11.05.2022.

Özdener, Z. H. (2010). *Sirkeci Garı'nın İstanbul'daki Geç Dönem Eklektik Anlayışla İnşa Edilen Oryantalist Üsluptaki Yapılar*

İçindeki Yeri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı. İstanbul.

Özınan, B. (2009). Pera Palas Oteli.

Pera palas. Sanat Gazetesi, 14 Nisan 1991.

Sirkeci Garı. Gazete, Reşat Ekrem Koçu- Tarihten Fıkralar, Sirkeci Garı, 24 Temmuz 1944.

Sirkeci Garı. https://tr.wikipedia.org/wiki/Sirkeci_Gar%C4%B1, erişim tarihi: 10.05.2022).

Yavuz, M. (2006). *August Carl Friedrich Jasmund ve Mimari Faaliyetleri*, X. Orta Çağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu.

**YOUTUBE İZLEYİCİLERİNİN BİYOGRAFİK FİMLERE
YAKLAŞIMI: EL-CEZERİ, FARABİ VE İBN RÜŞD ÖRNEĞİ**

**YOUTUBE VIEWERS' APPROACH TO BIOGRAPHIC
FILMS: THE EXAMPLE OF AL-JAZERI, FARABI AND IBN
RUŞHD**

Erdal BİLİCİ

Sakarya Üniversitesi, Sakarya - Türkiye

erdal.bilici1@ogr.sakarya.edu.tr

Özet

Bu çalışmada, Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası TUDAM Youtube Kanalında en çok izlenen üç Türk İslam Aliminin biyografik belgesel filmleri ele alınmıştır. Bu biyografik belgesel filmlerde izlenme frekansı en yüksek olan Türk İslam alimlerinin El-Cezeri, Farabi ve İbn Rüşd olduğu saptanmıştır. İzleyicilerin bu belgesellere yaptığı yorumlar içerik analizi metoduyla incelenmiştir. Çalışmada, youtube izleyicisinin belgesel içeriğine olan ilgisinin saptanması amaçlanmıştır. Araştırma, Türk İslam alimlerinin biyografik filmlerinin tanıtılması ve Türk İslam dünyası çalışmalarına katkısı açısından önemlilik arz etmektedir. Yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular şöyledir: 19.489 sayıyla en çok izlenen içerik El-Cezeri'nin hayatını konu edinen videodur. Farabi 6.992 ile ikinci, 5.098 izlenme ile de İbn Rüşd üçüncü sırada yer almaktadır. Biyografik videoların etkileşimleri karşılaştırıldığında El Cezeri filminin 81, Farabi'nin 10 ve İbn Rüşd'ün belgeselinin 8 adet yorum aldığı görülmektedir. Bu yorumlar olumlu yönde olup benzer içeriklerin artırılmasına teşvik edici niteliktedir. Youtube kanalı yöneticilerinin takipçilerle tek yönlü etkileşim kurduğu, izleyicilerin video içeriklerindeki verileri yeterli bulunduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Alimleri, Biyografik Film, El-Cezeri, Farabi, İbn Rüşd

Abstract

In this study, the biographical documentary films of the three most watched Turkish Islamic Scholars on Anadolu University Turkic World TUDAM Youtube Channel are discussed. It has been determined that the Turkish Islamic scholars with the highest viewing frequency in these biographical documentary films are Al-Jazeri, Farabi and Ibn Rushd. The comments made by the audience to these documentaries were analyzed using the content analysis method. In the study, it was aimed to determine the interest of youtube viewers to documentary content. The research is important in terms of introducing the biographical films of Turkish Islamic scholars and its contribution to the studies of the Turkish-Islamic world. The findings obtained as a result of the analysis are as follows: The most watched content with 19,489 is the video about the life of Al-Jazeri. While Farabi is in the second place with 6.992 views, Ibn Rushd is in the third place with 5,098 views. When the interactions of biographical videos are compared, it is seen that Al-Jazeri movie received 81 comments, Farabi's 10 and Ibn Rushd's documentary received 8 comments. These comments are positive and encourage the increase of similar content. It has been determined that Youtube channel managers interact with the followers in one way and that the viewers find the data in the video content sufficient.

Keywords: Turkish Islamic Scholars, Biographical Film, Al-Jazeri, Farabi, Ibn Rushd

Giriş

Kültür, kolektif algıları, düşünceleri ve eylemleri yöneten paylaşılan bir anlam sistemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dünya görüşü, üyeler arasındaki ilişkilerin yanı sıra, grubun çevreye uyum ve uluslararası entegrasyon gibi gerekli faaliyetlerini gerçekleştirmesini sağlayan çevre ile ilişkiyi de yönetmektedir (Schneider, 1989: 6). Paylaşılan değerler, inançlar ve beklenen davranışlar dizisi olarak ifade edilen kültür, derinlemesine gömülü, bilinçsiz ve hatta irrasyonel olabilmektedir. Buna bağlı olarak paylaşılan değerler hem siyasi kurumları hem de sosyal ve teknik sistemleri şekillendirmektedir dolayısıyla bunların tümü aynı anda değerleri ve inançları yansıtmakta ve güçlendirmektedir (Hayton, George & Zahra, 2002: 33).

Ulusal kültür ise bir grup insanı diğerinden ayıran, erken çocukluk döneminde öğrenilen değerler, inançlar ve varsayımlar olarak tanımlanmaktadır. Ulusal kültür, günlük yaşamın derinlerine gömülüdür ve değişime nispeten dayanıklı olmaktadır (Newman & Nollen, 1996: 754). Uluslar alt kültürel olarak heterojen olduklarından, bireylerin hepsi ortak alt kültürleri paylaşmazlar, ancak çoğunun veya tamamının ortak bir ulusal kültürü paylaştığı söylenmektedir. Hofstede, birçok durumda, belirli bir ulusun sakinlerinin ortak karakterlerine ve ortak özelliklerine dikkat çekmektedir. Yani, benzersiz bir ulusal kültür o kültürü yaşayan herkes tarafından bireysel olarak taşınmaktadır (McSweeney, 2002:92).

Ulusal kültürü birçok farklı boyutta ele alan Hofstede bunları şu şekilde ifade etmektedir: -bireycilik-topluluk boyutuna öz kavramı yerleştirmeli ve toplumdaki bireylerin etrafındaki gruplarla entegrasyonu sağlanmalıdır.- Tüm toplumlarda en temel gerçeğin güçten kaynaklı eşitsizlik olduğu açıktır ve bu durum ulusal kültürün güç mesafesi boyutunu oluşturmaktadır bunun yanı sıra eşitsizliğe tolerans gösterilmesi değişik uluslarda farklılık gösterebilmektedir. - Rol farklılıklarının nispeten seyrek olduğu toplumlar dışıl, üst düzeyde olan sosyal rol farklılıkları ise eril toplumu kapsamaktadır ve bu durum erillik-dişillik boyutu oluşturmaktadır. -Hofstede belirsizlikten kaçınma boyutunda ise belirsizliği bireyler için endişe kaynağı olduğunu ifade etmektedir ayrıca toplumdaki bireylerin bilinmeyenler karşısında kendilerini ne ölçüde baskı altında hissettikleri ve belirsiz olaylardan ne derece kaçındıklarını belirtmektedir. (Çalışkan & Özkoç, 2016: 242-243).

Park, Russell ve Lee ise ulusal kültürün, insanların tutumlarını ve algılarını şekillendirerek doğal kaynaklarını ve çevrelerini kullanma şekillerini etkilediğini ifade etmektedir (2007:105). Diğer taraftan Chui ve Kwok, Ulusal kültürlerin yalnızca fiziksel malların tüketimini etkilemediğini bunun yanı sıra hizmet sektörlerindeki satın almayı da etkilediğini belirtmektedir. Aynı zamanda ulusal kültürün, ülkeler arasında hayat sigortası tüketim modellerinin farklılıklarını açıklamada önemli bir rol oynadığı söylenmektedir (2008). Tüm bu faktörler göz önüne alındığında ulusal kültürün çok daha derinlere kök salması ve

bireylerin var olan değerleri kendisinden sonraki kuşaklara aktarması ve bunu bir sorumluluk olarak görmeleri çok büyük bir önem arz etmektedir.

Bir topluma ya da millete ait kültürel değerlerin sonraki nesillere benimsetilmesinin yanı sıra bu değerlerin bireylere anlatılması ve hatta kavratılması kültür aktarımının en önemli bileşenlerini oluşturmaktadır (Valsiner, 2003:16; Melanlıoğlu, 2010:65). Kùltürler birbirinden farklıdırlar ve kùltürlerin aktarımındaki amaç bunları dayatmak olmamalıdır. Dolayısıyla kùltür aktarmada göz önünde bulundurulması gereken en temel husus kişinin kendi kùltürünü tanıması ve bunun değerinin farkına varmasıdır (Mert, Albayrak & Serin, 2013:72).

Kùltürün tüm yönleriyle korunabilmesi onun yaşatılabilmesiyle doğru orantılıdır. Günümüz teknolojisinden yararlanarak Türk-İslam kùltürünün korunması ve sonraki kuşaklara aktarılması adına belgesel filmler çekilebilmelidir. Buna bağlı olarak Türk-İslam kùltürünün şekillenmesinde ve gelişmesinde kayda değer bir şekilde rol alan alimlerin detaylı bir araştırmaya tabi tutulması önemlidir ve teknolojik kaynaklar aracılığıyla bu alimler hakkında filmlerin oluşturulup onların geniş kitlelere ulaştırılmaları gerekmektedir.

Bu araştırmanın amacı Türk İslam kùltürünün oluşmasında rol oynayan Türk İslam alimlerinin Youtube'da yayınlanan biyografik belgesel filmlerinin altında yer alan izleyici yorumlarının içerik analizi metoduyla inceleyerek izleyicilerin bu içerikler hakkındaki görüşlerini ortaya çıkarmaktır. Bu hedef doğrultusunda Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası TUDAM youtube kanalında en çok izlenen üç Türk İslam aliminin videosu seçilmiştir. Kanalda biyografik videosu en çok izlenen alimler sırasıyla El Cezeri, Farabi ve İbn-Rüşd'dür. Çalışma Türk İslam alimlerini tanıtmaya ve Türk İslam dünyasına katkı sağlamaya açısından önem arz etmektedir.

El-Cezeri, Farabi ve İbn-Rüşd'ün Bilime Katkıları

El-Cezeri, Farabi ve İbn-Rüşd en önemli Türk-İslam alimleri arasında yer almaktadır. Bu isimler kendi alanlarında çok önemli buluşlar meydana getirmiştir. Bu yüzden insanlığa önemli katkıları olan

bu bilim insanlarının tanınmasının ve önemsenmesinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

12. ve 13. Yüzyıllarda yaşamış olan El-Cezeri çok ünlü bir mühendistir ayrıca yazarlık işleriyle de meşgul olmuştur. Türkiye'nin illerinden birisi olan Diyarbakır'da yaşamını sürdürmüştür. Yaşadığı bölgenin adı Cizre olduğundan daha sonra bu isimle anılmaya başlanmıştır. Diyarbakır'da Selçuklu Devleti'nin bir kolu olan Artuklu'larda yaşamış olan El Cezeri burada baş mühendislik yapmıştır. Su gücünü keşfeden Türk-İslam alimi El-Cezeri aynı zamanda mekanik saatlerin de mucididir. El-Cezeri'ye ait olduğu bilinen pek çok el yazması eseri bulunmaktadır ve bu eserlerin bir kısmı Oxford ve İstanbul'dayken diğer kısmı ise Paris ve Dublin'de yer almaktadır. Krankların ilk kez El Cezeri tarafından tasarlandığı tahmin edilmektedir. Batı medeniyetinin önemli şahsiyetleri olarak kabul edilen Leonardo Da Vinci ve Francesco di Giorgio Martini'nin de El-Cezeri'den etkilendikleri söylenmektedir (Uzun ve Vatansever, 2008:91).

Makinelerde ve insanlarda çift yönlü haberleşme ve denge kurma olarak bilinen Siberetik bilimi, El Cezeri'nin eseridir. Birçok çeşitli makineler icat eden El-Cezeri'nin Siberetigi çalışmalarına çok iyi bir şekilde uyguladığını söylemek mümkündür. Bu uygulamalar Türk-İslam aliminin eserlerinde çok rahat bir şekilde görüldüğü ifade edilmektedir. El Cezeri oluşturduğu makinelerde birbirlerinden ayrı ayrı denge durumu kurmuştur. Dünyanın ilk robotunu icat ettiği tahmin edilen El-Cezeri'nin bu eserini Artuklu hükümdarına sunmuştur. Dahası, bu robotun otomatik bir şekilde çalıştığı ve kimsenin müdahalesi olmadan kendi başına bazı hareketler yaptığı belirtilmektedir (ÇIRAK ve Yörük, 2016:179).

İlk robot teknolojisinin kesin bir şekilde ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle beraber bu durumun incelenmesinin çok zor olduğu belirtilmektedir dolayısıyla ilk defa Yunanlıların robotlardan bahsettiği Türk-İslam alimi olan El-Cezeri'nin bunu 13. Yüzyılda betimlediği ve 15. Yüzyılda ise Batı'nın önemli bir bilim insanı olan Leonardo da Vinci'nin de çizimleri planladığı dile getirilmektedir (Michael; vd,

2010). El-Cezeri'nin yanı sıra insanlığa katkı sağlayan bir diğer Türk-İslam alimi de Farabi'dir.

Farabi, 870 yılında Türkistan'da asil bir aile olan Farab'ın bir üyesi olarak dünyaya geldi. Babası Pers asıllıdır ve Türk sarayında komutanlık yapmıştır. Farabi, bilgi ve eğitim ihtiyacın karşılamak amacıyla Bağdat'a gitti. Farabi hem gramer, mantık, felsefe hem de müzik ve fen bilimleri alanlarında kendini inanılmaz derecede yetiştirdi. Farabi, İslam aleminin önde gelen alimlerinden birisi arasında yer almaktadır. Entelektüel ve filozof kişiliğinin yanı sıra dilbilimci ve eğitimcidir. Hayatının büyük çoğunluğunu metafizik araştırmalarla geçirmiştir. Kuran-ı Kerim'i rehber olarak kabul etmiş ve siyasette birliği sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca sürekli bir şekilde toplumların entelektüel çerçevesini kavramak için uğraşmıştır (Rauf, Ahmad & Iqbal, 2013:85-86).

Farabi orta çağ döneminde modernleşmiş şehirlerin yönetiminin yanı sıra siyasetine de kaydadeğer katkılarda bulunmuştur. Dolayısıyla İslam alimi bu dönemin en iyi filozoflardan biri haline gelmiştir. Farabi hem Aristoteles'in hem de Platon'un düşüncelerinden etkilenmesine rağmen o dönemde kendisine has çizgisini koruyarak İslami teolojik ilkelerin hizalanmasına ciddi katkılar sunmuştur. Farabi insanların ve materyallerin etkileşimini tanımlamıştır. İslam alimi, İdeal iş birliğine dayalı yaşam şekli oluşturabilecek unsurları tespit etme bakımından yeni felsefi düşüncelere öncülük etmiştir (Shafique, Ali & Al Mujahid, 2020:58).

Doğu medeniyetinin müzik alanında en önde gelen şahsiyetlerinden birisi şüphesiz Farabi'dir. Dolayısıyla bazı yazarlar Farabi'nin müzikte en etkili kişilerden birisi olduğunu belirtmişlerdir. Müzikoloji alanında birçok eser meydana getiren İslam alimi müziğin hem matematiksel hem de fiziksel temellerinin yeni kurulduğu bir çağın bilim insanıdır. Farabi bu konularda özellikle Greklerden faydalanmıştır. Ayrıca Greklerin bilgilerinde eksiklikler olduğunu belirterek bu eksiklikleri tamamlamak için çalışmaya başladığını ifade etmiştir. Farabi'nin müzik ilmi bakımından önemli bir konumda yer aldığı aşikardır. Batı bilim insanlarından olan Henry George Farmer, Batı ve Doğu medeniyeti arasına fark koymadan İslam alimi olan

Farabi'nin bugüne değin müziğe büyük bir fayda sağladığını dile getirmiştir. Farabi'nin müzik alanında eserleri incelendiğinde sazlar hakkında o döneme kadar eşi benzeri görülmemiş ayrıntılı bilgilerin olduğunu görme mümkündür (Arslan, 2014:3-5). Tarihe ismini altın harflerle yazan Farabi birçok ilim insanını da etkilemiştir ve bunlar arasında İbn Rüşd'de yer almaktadır.

Dünyanın en önemli filozofları arasında yer alan İslam alimi İbn Rüşd Kurtuba'da dünyaya gelmiştir. Pek çok çeşitli alanlarda çalışmalar yapan İslam alimi hem fıkıh, felsefi ilimler hem de matematik ve tıp okumuştur. Dönemin tanınan tabiplerinden biri olan İbn Zühr'le yakın dostluğu İbn Rüşd'ün tıptaki başarısını ciddi bir şekilde etkilemiştir buna bağlı olarak İslam alimi tıp alanında kayda değer eserler meydana getirmiştir. İbn Rüşd dini ilimlerle daha çok uğraşmıştır. İslam aliminin Metafizik, tabiat bilimleri, psikolojinin yanı sıra mantık, astronomi ve din ilimleri alanında da çalışmaları bulunmaktadır ayrıca zooloji, tıp ve politika alanlarında da önemli eserleri göze çarpmaktadır. Buradan hareketle İbn Rüşd birçok alanda bu sayede çok önemli bireyler yetiştirmiştir. Uğraştığı alanlarda yetkili biri olma başarısını gösteren İbn Rüşd hem tıp ve felsefede hem de hukukta önemli derecede başarılar sergilemiştir. Bu çalışma alanları İslam aliminin toplumla daha yakın olmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla saygı duyulan, görüşleri önemsenen ve sözü dinlenen bir alim olmuştur (Sarioğlu, 2011:577-579).

İbn Rüşd'ün felsefi ifadeleri düşünüldüğünde onun gerçeği, insanoğlunun varlık gayesi açısından göz önüne aldığı belirtilmektedir. İnsanın niteliğini tespit edip onu diğer varlıklardan farklı kılan özel fonksiyonuyla amaç-nedeninin bulunduğu düşüncesi, İslam aliminin zihninde önemli ölçüde yer kaplamaktadır. İbn Rüşd varlığın iç yüzünü ortaya çıkarıp onu başka varlıklardan ayırmanın da kendine has akli edimleri olduğunu ifade etmektedir. Ona göre insanın akli algılayışının oluşu onu hem başka varlıklardan ayırır hem de imtiyazlı bir konumda olmasını sağlar (ARICAN, 2008:231). Batı'ya erişen bu düşüncelerden ve İslam felsefesi dahilinde Aristoteles'i anlamak amacıyla başvuru alanlar arasında yer alan ilim insanlarından bir tanesi de İbn Rüşd'dür. Aristoteles 'in çalışmalarını yalnızca yorumlamakla

yetinmeyen İbn Rüşd onu hem İslam hem de Batı medeniyetine tanıtmaya da ciddi görevler üstlenmiştir (Şimşek & Aydın, 2007:284).

Biyografik Belgesel Filmler

Biyografik belgesel filmler, hem belirli bir kişi ya da kişiler hakkındaki bilgileri aktarmak ve gözden geçirmek için bir platform sağlamak hem de kitle iletişim araçlarında, genel olarak film yapımında ve kültürümüzde ve toplumumuzda mevcut olan temaların değerlendirilmesine de olanak tanımaktadır. Ayrıca biyografik belgesel filmler tercih edilen türler arasındadır bunun yanı sıra tarihe mal olmuş kişilerin hayat hikâyelerini veya hayatlarından önemli bölümleri herhangi bir mecraaya yansıtan bir unsur olarak belirtilmektedir. Biyografik belgesel filmler, belirsiz olandan belirgin şekilde bilinen ve tanımlanabilir olana kadar çeşitli konuları kapsayabilmektedirler (Uzdu, 2018; Gregg, 2016)

Biyografik filmlerde görsel sanat, müzik, bilim, teknoloji, edebiyat ve daha birçok alanlarda örnekler yer almaktadır. Biyografik belgesel filmlere ait türlerin popülaritesi son dönemlerde artmıştır. Biyografik belgesel filmlerin izleyici kitlesi muhtemelen aynı konulardaki kitaplardan çok daha fazladır, dolayısıyla bu biyografik belgesel filmler hem konunun hayranlarını hem de seyretmeye biraz zaman ayırmaya istekli olan sıradan izleyicileri de elde etme eğilimi göstermektedir (Mazierska, 2020).

İzleyicilerin çoğu, birkaç saat içinde bir konuyla ilgili genel bir bilgiyi elde etmekten memnun olabilmektedirler. İzleyicilerin bir konu hakkında sahip olduğu ön bilgi seviyesi film hakkında olumlu ya da olumsuz bir görüşe sahip olmasını sağlayabilmektedir ve izleyiciler konuları canlandıran kişilerin görüşüne dikkatlerini vermektedirler. Bir kişinin hayatının belirli bir alanının neden diğerlerinden daha ilginç veya önemli olduğunu ve bu sebeple söz konusu alanların neden dikkate alındığını göz önünde bulundurmaya önem arz etmektedir. İzleyici bu belgesel filmlerde canlandırılan kişilerin hayat hikâyelerinden hareketle sahip olduğu bilgilerle birçok ilişki kurabilmektedir. Biyografik belgesel filmler hem bir hayata eşlik eden gerçekliklerle ilgilenmeye çalışmaktadır hem de izleyicide ilgi uyandıran benzersiz ve ilginç bir anlatı sunmaktadır. Biyografik belgesel filmler izleyiciyi belirli bir

döneme taşımaya çalıştığından, bu dönemin kurgusu filmin hayati bir bileşeni haline gelebilmektedir ve bu biyografik belgesel filmlerin yapımıyla ilgili birçok düşünce bu akılda tutulabilmektedir (Gregg, 2016).

İlgili Çalışmalar

Biyografik belgesel filmlerinde tarihsel kişilerin bir kahraman olarak aktarıldığı ayrıca bu tür belgesel filmlerin sanatsal bir potansiyele sahip olmasının yanı sıra bireyleri bilgilendirici bir rol üstlendiği bilinmektedir. Buna bağlı olarak biyografik filmlerin öğretici yönünü ön plana çıkaran araştırmalar arasında; Lehtisalo, (2011), Hartwell, (2011), Eckert ve Mart'in (2018), Bachmann ve Zahn (2018) eserleri yer almaktadır. Biyografik belgesellerde kültürel öğelerin kullanımıyla ilgili yapılan çalışmalarda; Ruby, (2000), Sherman, (2014). Gerçek hayatların ele alındığı biyografik belgesel film araştırmaları arasında ise; (Gregg, 2016) ve Hui, (2018)'nin çalışmaları bulunmaktadır.

Herman, (2018) araştırmasında biyografik belgesel filmlerin, Nikolai Cherkasov, Aleksandr Dovzhenko, Vsevolod Pudovkin ve Grigorii Kozintsev dahil olmak üzere Sovyetler Birliği'ndeki en iyi sinema yeteneklerinden bazılarını içerdiğini gözler önüne sermektedir. Ayrıca Ulusal gururun tüm biyografik belgesel filmlerin merkezinde yer alsa da kültürel ve bilimsel biyografik filmlerin, tarihsel bağlamları yeniden kurulduktan sonra, Soğuk Savaş'ı karşılaştıran tarihsel metaforlar aracılığıyla düşmanın şeytanlaştırılmasını ve barış mücadelesini ele aldığını savunmaktadır.

İlgili literatür incelendiğinde biyografik belgesel filmlerin eğitici ve kültürel yönünün öne çıktığı görülmektedir. Yapılan bu çalışmada Türk İslam alimlerinin Youtube'da yayımlanan belgeselleri kullanıcı yorumları açısından incelenecektir.

İçerik Analizi Metodu

Bu çalışma içerik analizi metoduyla ele alınmıştır. İçerik analizi metodu 20. Yüzyılın ilk dönemlerinden sonra bir çözümleme metodu olarak kullanılmıştır (Gökçe,2001:22). Krippendorff, içerik analizi yöntemini ilgi gören çıkarımlar oluşturma olarak görmektedir ve

incelenecek olan bilgilerden yorumlanabilir ya da tartışılabilir veriler edinmek gayesiyle kullanıldığını belirtmektedir (Berg ve Lune,2019:349).

Çözümleme yöntemi olarak uygulanan içerik analizi, esasında çözümlemesi ele alınacak olan materyalin içerik gruplamalarına göre kodlanmasıyla biçim almaktadır. İçerik analizi yöntemleri nitel ve nicel kaynaklar sağlaması yönünden kayda değer rol üstlenmektedirler ayrıca günümüz internet çağında özellikle sosyal medya alanlarındaki verilerin sonuçlarının araştırılmasına ciddi katkılar sağlamaktadır (Yıldırım,2014:241).

Araştırmanın soruları aşağıdaki gibidir:

- Youtube kanalı izleyicileri paylaşımları beğeniyor mu?
- Youtube kanalı izleyicileri hayatını öğrenmek istediği Türk İslam alimlerini yorumlarda belirtiyor mu?
- Youtube kanalı izleyicileri paylaşımlardaki bilgileri yeterli bulmakta mıdır?
- Youtube kanalı yöneticileri takipçilerle çift yönlü etkileşim kuruyor mu?

Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası TUDAM Youtube kanalının Türk İslam alimleriyle ilgili paylaşmış olduğu videoların yorumları içerik analizi yöntemiyle kategorilere ayrılarak incelenmiştir. Ayrıca bu araştırma Maxquda programının 2020.02.01 versiyonunda analiz edilmiştir.

BULGULAR

Tablo 1: Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası TUDAM Youtube Kanalı

Abone Sayısı	508
---------------------	------------

Kanalın Görüntülenme Sayısı	61.719 görüntüleme
Bağlantısı	https://anadolutudam.anadolu.edu.tr/sanaltur/bilimkultur.html
Youtube Katılım Tarihi	13.03.2018

Kaynak:

<https://www.youtube.com/channel/UCbYAUyVAPxis9lsi2lWQilQ>

Tablo incelendiğinde Anadolu Üniversitesi Türk Dünyası TUDAM Youtube Kanalı'nın 13 Mart 2018 yılında yayın hayatına başladığı, o günden bugüne 61.719 kez görüntülediği, abone sayısının 508 kişiden oluştuğu ve son olarak <https://anadolutudam.anadolu.edu.tr/sanaltur/bilimkultur.html> bağlantısından izleyicilere ulaştığı görülmektedir.

Tablo 2: El Cezeri Biyografi Videosunun İzlenme Analizi

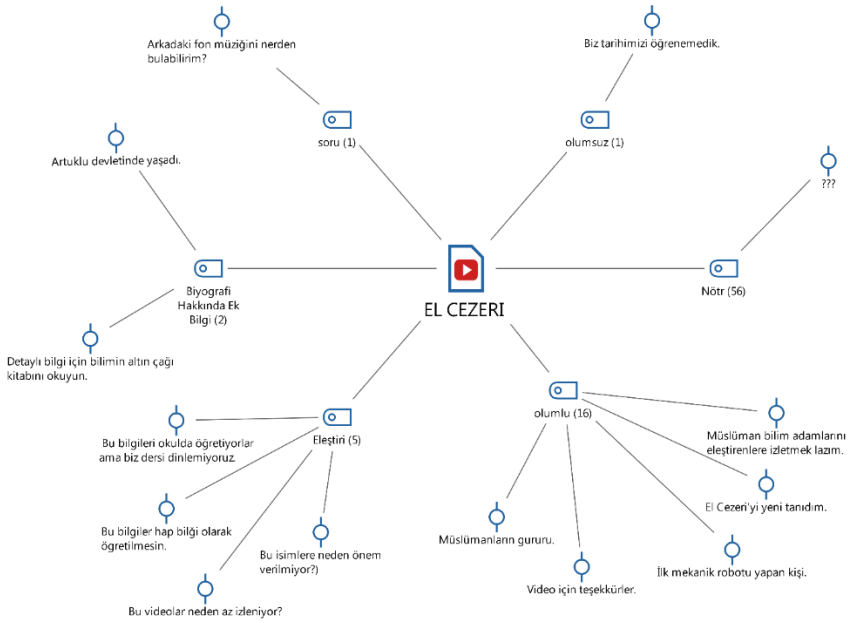
İzlenme Sayısı	19.489 görüntüleme
Beğenme	391
Beğenmeme	10
Yayın Tarihi	14.02.2019

Kaynak:

<https://www.youtube.com/watch?v=zPFwvNNuei4&t=195s>

Tabloya bakıldığında 14 Şubat 2019 tarihinde yayınlanmış olan El-Cezeri ile ilgili videonun izlenme sayısının 19.489 olduğu, beğenme oranının 391, beğenmeme oranının ise 10 kişiden oluştuğu görülebilmektedir.

Şekil 1: El-Cezeri Videosu İzleyici Yorumlarının Analizi

Şekil göz önüne alındığında El Cezeri ile ilgili seksen bir adet yorumun yapıldığı görülebilmektedir. Bu seksen bir yorumun on altı tanesi olumlu yönde eğilim göstermektedir. Yorumların elli altı tanesi nötr bilgilerden oluşurken eleştiri alanında sadece beş tane yorum yapıldığı göze çarpmaktadır. Biyografi hakkında ek bilgiler ile ilgili sadece iki adet yorumun yer aldığı görülmektedir. Olumsuz yönde yorumlara bakıldığında yalnızca bir adettan oluştuğu görülebilmektedir ayrıca soru tarzında yapılmış yorumun da sayı bakımından olumsuz yorumlara benzerlik gösterdiği görülmektedir. Olumlu yorumların sadece beş tanesi şekilde gösterilmiştir. Nötr yorumlara şekilde yer verilmezken biyografi hakkında ek bilgi ile ilgili

ve eleştiri hakkında dört adet yoruma yer verilmiştir. Dahası, soru ve olumsuz yorumların tamamına yer verilmiştir. Olumlu yorumlar incelendiğinde; bir seyircinin El-Cezeri hakkında bilgi sahibi olmadığı bir izleyicinin ise bilim insanımızın meydana getirdiği eserden bahsettiği, birinin El-Cezeri'nin müslamanların gururu olduğunu ve bir diğer seyircinin Müslüman ilim insanları hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan kişilerin bu videoyu izlemeleri gerektiğini ifade etmişlerdir. Eleştiri yorumlarına bakıldığında; bir seyircinin bilim insanlarımızın isimlerinin neden bilinmediğini, bir izleyicinin bu tür videoların niçin az izlendiğini, bir seyircinin ise videolardaki bilim insanlarımızla ilgili bilgilerin aktarılmasında yüzeysel davranılmamasını belirtmişlerdir bir diğerinin ise bu tür bilgilerin eğitim hayatında kendilerine gösterildiğini ama bu tarz kaynaklara itibar edilmemesiyle ilgili bir öz eleştiri yapmaktadır. Biyografi hakkında ek bilgi yorumları dikkate alındığında bir izleyicinin ilim insanımızın Artuklular döneminde yaşadığını diğer seyircinin ise El-Cezeri hakkında detaylı bir şekilde bilgi sahibi olmak isteyenlerin Altın Çağ'ı adlı kitabı okumaları gerektiğini dile getirmişlerdir. Nötr yorumlar gerekli bilgiler içermediğinden dolayı dikkate alınmamıştır. Olumsuz yorum incelendiğinde izleyicinin tarihimizi araştırma hakkında çok yetersiz olduğumuzu belirtmiştir. Soruyla ilgili yorum göz önüne alındığında ise izleyicinin fon müziğini beğendiği ve bunu nerden temin edebileceğiyle ilgili soru sormuştur.

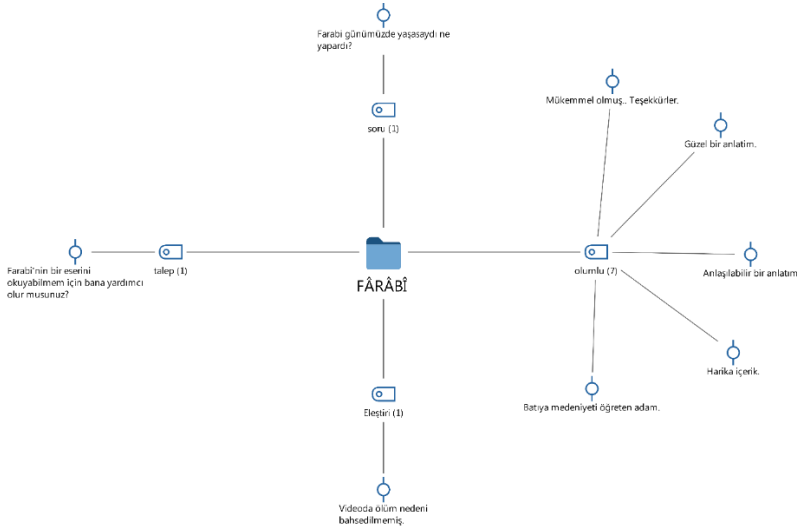
Tablo 3: Farabi Biyografi Videosunun İzlenme Analizi

İzlenme Sayısı	6.992 görüntüleme
Beğenme	140
Beğenmeme	1
Yayın Tarihi	14.02.2019

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=csQuh2sOgnk>

Farabi hakkındaki tablo incelendiğinde videonun 14 Şubat 2019 yılında yayınlanmış olduğu göze çarpmaktadır. 6.992 görüntülemenin görüldüğü videonun beğenme sayısı 140 iken beğenmeme sayısı ise 1 dir.

Şekil 2: Farabi Videosunun İzleyici Yorumlarının Analizi

Şekil incelendiğinde Farabi hakkında çok fazla bir yorumun yapılmadığını söylemek mümkündür. Buradan hareketle dünyanın en önemli Türk İslam bilim insanı arasında olan Farabi ile ilgili sadece on adet yorumun dile getirildiği görülebilmektedir. On adet yorumun yedi tanesi olumlu yorumlardan oluşmaktadır. Eleştiri, talep ve soru tarzındaki yorumlara bakıldığında ise sadece birer adetten oluştuğu göze çarpmaktadır. Olumlu yorumlara bakıldığında bazılarının videoları anlaşılabilir, güzel, harika içeriklere sahip ve mükemmel olarak dile getirmişlerdir bir diğerinin ise videoda bilim insanımız olan Farabi'nin Batı'ya medeniyeti öğrettiği ifade edilmiştir. Eleştiri ile ilgili yoruma bakıldığında videoda Farabi'nin ölüm tarihinin belirtilmemesi dikkatlerden kaçmamış ve bu durum ifade edilmiştir. Soru yorumu dikkatle incelendiğinde bilim insanımızın kendi dönemindeki imkanlarıyla neler yapabildiğini göz önünde bulunduran seyirci günümüzün imkanlarıyla onun neler yapabileceği ile ilgili izleyenlere beyin fırtınası yapmalarına olanak tanımaktadır. Talep ile ilgili yoruma bakıldığında izleyicinin bilim insanımızdan etkilendiği ve onunla ilgili eserler okuyan varsa kendisinin de bilgilendirilmesini istediği anlaşılmaktadır.

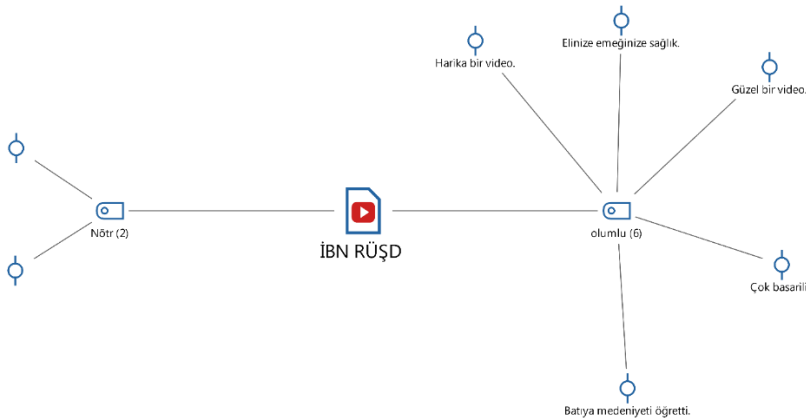
Tablo 4: İbn-Rüşd Biyografi Videosunun İzlenme Analizi

İzlenme Sayısı	5.098 görüntüleme
Beğenme	117
Beğenmeme	1
Yayın Tarihi	18.02.2019

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=DBn8rDqH3Mw>

18 Şubat 2019 yayınlanan video da 5.098 görüntüleme göze çarpmaktadır ve videonun 117 defa beğenildiği ve 1 kez ise beğenilmediği tabloda görülmektedir.

Şekil 3: İbn-Rüşd Videosunun İzleyici Yorumlarının Analizi

Şekil incelendiğinde İbn-Rüşd'le ilgili toplamda sekiz tane yorumun yapıldığı görülmektedir. Sekiz yorumun altı tanesi olumluyken iki tanesi nötr yorumdan meydana gelmektedir. Olumlu yorumlara bakıldığında bazılarının videoları çok beğendiği ve takdir ettiği bir diğerinin ise Batı'nın bizim ilim insanlarımızdan çok şey öğrendiği dile getirilmiştir. Nötr yorumlarda dile getirilen ifadeler ise dikkate alınmamıştır.

Şekil 4: El-Cezeri, Farabi ve İbn Rüşd Video İçeriklerine Yapılan Yorumların Kelime Bulutu

tarafından eleştirilme, talep ve soru alanlarında 1 adet yorum yapıldığı tespit edilmiştir. İbn Rüşd videosu 5.098 görüntüleme ile üçüncü sırada yer almıştır. 18 Şubat 2019 tarihinde yayına giren videonun 117 kez beğenildiği 1 adet videonun ise beğenilmediği belirlenmiştir. İbn Rüşd hakkındaki video yorumları incelendiğinde 8 adet yorum yapıldığı ve bunların 6 tanesinin olumlu 2 tanesinin ise nötrden oluştuğu dikkat çekmektedir.

İslam alimlerinin Youtube’da yayınlanan videoları karşılaştırıldığında El Cezeri’nin filminin 81 tane Farabi’nin 10 adet ve İbn Rüşd’ün belgeselinin ise 8 adet yorum aldığı görülmektedir. Olumlu yorumlara bakıldığında El-Cezerinin 16 adetle birinci, Farabi 7 tane ile ikinci, İbn Rüşd ise 6 adetle üçüncü sırada yer almaktadır. Nötr yorumlar analiz edildiğinde El Cezeri 56 adetle ilk sıradayken İbn Rüşd 2 adetle ikinci sırada yer almıştır Farabi filminde ise nötr yorumlara rastlanmamıştır. Soru yorumları göz önüne alındığında El Cezeri’nin ve Farabi’nin 1 adetle aynı sırayı paylaştığı İbn Rüşd’ün filminde ise olumsuz yorumun olmadığı tespit edilmiştir. Eleştirilme ile ilgili yorumlar analiz edildiğinde El Cezeri’nin 5 adet ile ilk sırada, 1 adet ile de Farabi ikinci sırada yer almaktadır İbn Rüşd filminde ise eleştirilme yorumuna rastlanmamıştır. Biyografi hakkında ek bilgiler 2 adet olup ve yalnızca El Cezeri’nin videosunda görülmektedir. Talep ile ilgili yorum ise sadece Farabi’nin film belgeselinde belirlenmiştir. Dahası, 19.489 görüntülemeyle El Cezeri’nin videosu ilk sırada yer alırken 6.992 görüntülemeyle Farabi ikinci, 5.098 görüntüleme ile de İbn Rüşd üçüncü sırada yer almaktadır. El-Cezeri’nin videosu 391 beğeni alırken Farabi’nin filmi 140, İbn Rüşd’ün videosu ise 117 beğeni almıştır. Farabi’nin ve İbn Rüşd’ün filmleri birer kez beğenilmezken El Cezeri’nin videosu ise 10 kez beğenilmemiştir.

Sonuç olarak izlenme ve beğeni oranları göz önüne alındığında bu içeriklerin beğenildiği ve olumsuz yorum sayısına bakıldığında ise direkt olarak filmin içeriğine dair olumsuz bir söylem olmadığı görülmüştür. Söz konusu filmler, izleyicileri alimler hakkında ek okumalara yönelten güdüleyici bir rol üstlendiği talep kategorisindeki yorumdan anlaşılabilir. İzleyiciler, hakkında bilgi edinmek istedikleri kişileri yorumlarda belirtmekte, içerikte verilen bilgileri

yeterli bulmaktadır ayrıca bu verilere ek olarak, youtube kanalı yöneticilerinin takipçilerle tek yönlü etkileşim kurduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

ARICAN, M. K. (2008). İbn Rüşd'ün Hakikat Öğretisi:'Çifte Hakikat'Ve'Hakikatin· Birliği'Tartışması. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 225-252.

Sarioğlu, H. (2011). İbn Rüşd. *DOĞU'DAN BATI'YA*, 577.

Şimşek, O., & AYDINLI, Y. (2007). İbn Rüşd'ün İbn Sina'yı Eleştirisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 283-296.

ARSLAN, F. (2014). MÜSLÜMAN-TÜRK BİLGİNLERİN MÜZİK BİLİMİNE KATKILARI (X-XIII. YÜZYILLAR). *Türkiyat Mecmuası*, 24(2), 1-21.

Shafique, S., Ali, M. M., & Al Mujahid, S. (2020). True Happiness: Lessons from Al-Farabi for Developing Countries. *Journal of Religious Studies*, 4(01), 57-67.

Rauf, M., Ahmad, M., & Iqbal, Z. (2013). Al-Farabi's philosophy of education. *Educational Research International*, 1(2), 85-94.

ÇIRAK, B., & Yörük, A. (2016). Mekatronik biliminin öncüsü İsmail El-Cezeri. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (4), 175-194.

Michael, N., Mellinger, D., Lindsey, Q., & Kumar, V. (2010). The grasp multiple micro-uav testbed. *IEEE Robotics & Automation Magazine*, 17(3), 56-65.

Uzun, A., & Vatansever, F. (2008). Ismail al Jazari machines and new technologies. *Acta mechanica et automatica*, 2, 91-94.

Yıldırım, A. (2014). Bir Halkla İlişkiler Aracı Olarak Twitter: Tc Sağlık Bakanlığı Örnek İncelemesi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 2(4).

- Gökçe, O. (2001). İçerik Çözümlemesi. Konya: Selçuk Üniversitesi Vakfı.
- Berg, B. L., & Lune, H. (2019). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Eğitim Yayınevi.
- Hui, W. U. To Be, or Not to Be Shakespeare? Documentaries without Documents: Biographical Films about the Mysterious Author. *Adaptation: Theory, Criticism and Pedagogy*, 63.
- Sherman, S. R. (2014). *Documenting ourselves: Film, video, and culture*. University Press of Kentucky.
- Ruby, J. (2000). *Picturing culture: Explorations of film and anthropology*. University of Chicago Press.
- Bachmann, A., & Zahn, M. (2018). Film education as a multiplicity of practices: A media-ecological perspective. *Film Education Journal*.
- Eckert, L., & Martin, S. (2018). Film education and age (ing): A case study of a university course on FilmBildung. *Film Education Journal*.
- Herman, B. K. (2018). *Science and Culture on the Soviet Screen: Russian and Member Republic Biographical Films during the Early Cold War, 1946-1953*. State University of New York at Albany.
- Hartwell, L. M. (2011). Exploring English for the Nuclear Industry in Biographical Films: Oppenheimer and Silkwood. *Recherche et pratiques pédagogiques en langues de spécialité. Cahiers de l'Apliu*, 30(2), 96-111.
- Mazierska, E. (2020). From Socio to Psycho-Biographies: Biographical Films About Popular Musicians. In *Polish Popular Music on Screen* (pp. 151-183). Palgrave Macmillan, Cham.
- Lehtisalo, A. (2011). As if Alive before Us: The Pleasures of Verisimilitude in Biographical Fiction Films. *New Readings*, 11, 100-117.

- Halil, U. Z. D. U. “Ömer Muhtar”, “Gandi” ve “Lincoln” Filmleri Örneğinde Biyografik Filmlere Konu Olmuş Şahsiyetlerin Ortak Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 529-550.
- Gregg, C. (2016). *True life story: Mythmaking in biographical films* (Doctoral dissertation, Middle Tennessee State University).
- Mert, O., Albayrak, F., & Serin, N. (2013). Çeviri çocuk kitaplarının kültür aktarımı açısından incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(3), 58-73.
- Valsiner, J. (2003). Culture and its transfer: Ways of creating general knowledge through the study of cultural particulars. *Culture*, 2, 1-2003.
- Melanlıoğlu, D. (2010). Kültür aktarımı açısından Türkçe öğretim programları. *Eğitim ve Bilim*, 33(150).
- ÇALIŞKAN, N., & ÖZKOÇ, A. G. (2016). Örgütlerde Paternalist Liderlik Algısına Etki Eden Ulusal Kültür Boyutlarının Belirlenmesi. *Journal of Yasar University*, 11(44).
- McSweeney, B. (2002). Hofstede’s model of national cultural differences and their consequences: A triumph of faith-a failure of analysis. *Human relations*, 55(1), 89-118.
- Chui, A. C., & Kwok, C. C. (2008). National culture and life insurance consumption. *Journal of International Business Studies*, 39(1), 88-101.
- Park, H., Russell, C., & Lee, J. (2007). National culture and environmental sustainability: A cross-national analysis. *Journal of Economics and Finance*, 31(1), 104-121.
- Hayton, J. C., George, G., & Zahra, S. A. (2002). National culture and entrepreneurship: A review of behavioral research. *Entrepreneurship theory and practice*, 26(4), 33-52.
- Schneider, S. C. (1989). Strategy formulation: The impact of national culture. *Organization studies*, 10(2), 149-168.

Newman, K. L., & Nollen, S. D. (1996). Culture and congruence: The fit between management practices and national culture. *Journal of international business studies*, 27(4), 753-779.

<https://www.youtube.com/watch?v=zPFwvNNuei4&t=195s> Erişim Tarihi 13.05.2021

<https://www.youtube.com/watch?v=csQuh2sOgnk> Erişim Tarihi 13.05.2021

<https://www.youtube.com/watch?v=DBn8rDqH3Mw> Erişim Tarihi 18.05.2021

<https://www.youtube.com/channel/UCbYAUyVAPxis9lsi2lWQilQ> Erişim Tarihi 18.05.2021

**“NASİPSE ADAYIZ” FİLMİ BAĞLAMINDA YEREL SEÇİM
ADAYLARININ BELİRLENMESİ SÜRECİNDE ETKİLİ
FAKTÖRLER**

**INFLUENTIAL FACTORS IN THE PROCESS OF
DETERMINING LOCAL ELECTION CANDIDATES IN THE
CONTEXT OF THE FILM "NASİPSE ADAYIZ"**

Yüksek Lisans Öğrencisi Şafak DÖNMEZ

*Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo, Televizyon
ve Sinema Anabilim Dalı, İletişim Bilimleri Tezli Yüksek Lisans, Sivas-
Türkiye,*

safakdonmez15@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2843-783X

Onur TAYDAŞ

*Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi Radyo,
Televizyon ve Sinema Bölümü, Sivas-Türkiye, onurtaydas@cumhuriyet.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0002-5068-8988

Özet

Demokratik toplumlarda genel kaidelerin bir gereği olarak oy kullanımı önemli bir yer tutmaktadır. Oy kullanmak yönetime katılmanın en etkili ve bilinen yolunu oluşturmaktadır. Bu aşamada genel ve yerel seçimlerdeki oy kullanma davranışı birbirinden farklılık gösterebilmektedir. Yerel yönetime talip olan adayların mensup oldukları partinin oy potansiyeli kadar, imajları, yereldeki ilişkileri de büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle hem siyasal partiler hem de yerel yönetim aday adayları söz konusu süreçte çok hassas davranmaktadır. Yerel yönetimlerin seçmene en yakın yönetim şekli olduğu bilinen bir gerçektir. Kimi zaman daha önce hiç kazanılamayan bir yerel seçim bölgesinin o bölge için gösterilen aday sayesinde kazanıldığı ya da tam tersi o aday yüzünden kaybedildiği seçimlerin varlığı bilinmektedir. Yerel yönetimlerde seçmenin adayı seçme davranışındaki en önemli faktör olarak yüz yüze iletişim dikkat

çekerken, adayın siyasi partisi ve ideolojisi ise sonrasında önem verilen başlıklar olarak bulgulanmaktadır. Yerel seçimlerde adayın seçmen tarafından tanınırlık düzeyi yüksek olabileceği için lider kimliği kimi zaman parti kimliğinin önüne geçebilmektedir. Kişinin vaatleri, gelinen noktada nasıl bir duruşu olduğu, tutarlılığı gibi kişinin demografik özellikleri de seçmenin oy davranışı üzerinde etkili olmaktadır. Ayrıca yerel seçimlerdeki başarı ya da başarısızlık genel seçimlere hazırlanan siyasal partilerin çalışmalarına da yön vermektedir. Bu nedenle de özel bir önem atfedilen yerel seçimlerin önemli aktörlerinden biri olan adayların, siyasal partiler tarafından belirlenme süreci çalışmada ele alınmıştır. Yerel seçimler, siyasal iletişimin aktörleri, seçim kampanyaları ve aday imajı gibi kavramlara bu çalışmada yer verilerek, yerel seçimlerde aday olmaya çalışan bir karakterin öyküsünün konu edildiği “Nasipse Adayız” filmi bu kavramlar üzerinden incelenmiştir.

***Anahtar Kelimeler:** Yerel Seçimler, Aday İmajı, Siyasal İletişim, Göstergibilim, Söylem Analizi, Nasipse Adayız*

Abstract

In democratic societies, voting is a crucial requirement of general rules. Voting is the most effective and well-known way to take part in government. At this stage, voting habits during general and municipal elections may differ. The image and local relations of the candidates who aspire to the local government are as important as the vote potential of the party they belong to. As a result, both political parties and candidates for local government positions are exceedingly delicate in this process. It has known that local governments are the closest form of government to the electorate. It is well known that there are elections in which a candidate nominated for a local electoral district that has never been won before wins or, on the contrary, loses because of that candidate. While face-to-face communication is the most crucial aspect of voters' election behavior in local governments, the candidate's political party and ideology have appeared as key later subjects. In municipal elections, where the level of recognition of the candidate is high, the leader's identity may sometimes take precedence over the party's identity. The demographic characteristics of the person, such as the person's promises, the people's stance at the point reached, and the

consistency, also affect the voters' voting behavior. In addition, success or failure in local elections also directs the work of political parties preparing for general elections. Consequently, the political parties in the study pay a lot of attention to the process of selecting candidates, which is one of the most significant actors in local elections. Concepts such as local elections, actors of political communication, election campaigns and candidate image have included in this study and the movie "Nasipse Adayız", in which the story of a character trying to be a candidate in local elections, has examined through these concepts.

Keywords: *Local Elections, Candidate Image, Political Communication, Semiotics, Discourse Analysis, Nasipse Adayız*

GİRİŞ

Siyaset doğası gereği ikna ve rıza temeli üzerine kurulu bir sistem olarak görülmektedir. Hem ikna hem de rıza için temel şartların başında ise iletişim gelmektedir. Dolayısıyla siyaset iletişim tabanlı bir süreç olarak karşımıza çıkmakta ve bu sürece genel olarak siyasal iletişim ismi verilmektedir. Avşar ve Balcı siyasal ideolojilerin iknaya dayalı olarak anlatılması sürecinde, kaynak-mesaj-alıcı üçlüsüne araç ve geri bildiriminde eklendiği siyasal iletişimde söz konusu tüm bu süreçler içinde barındırdığını ifade etmektedir (2021, s. 11). Tüm bunların yanı sıra siyasal iletişim siyasi aktörlerin ideolojik amaçlarını, politikalarını, grup, kitle, ülke ve bloklara kabul ettirmek ve bazı durumlarda eyleme dönüştürmek niyetiyle farklı iletişim tür ve tekniklerini kullanma faaliyetleri olarak tanımlanabilmektedir (Aziz, 2015, s. 3). Dolayısıyla siyasal iletişim çatısı altında yürütülen bu faaliyetlerin toplumun tarihi seyri içerisinde değerlendirildiğinde, değişen ve dönüşen bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu seyir içerisinde çeşitli aşamalardan geçen, farklılaşan, siyasi yapılar temelde yöneten ve yönetilen olmak üzere iki temel zümreyi zorunlu kılmaktadır. Bu aşamada yöneten kesim, topluma belli standartlar çerçevesinde, çeşitli vaatlerde bulunarak iktidarı temsil edebileceğini ileri sürmekte ve yönetmeye aday olduğu kesimi bu sürece ikna etmeye çalışmaktadır. Zira seçmenin ikna sürecinde, siyasal iletişimin aktörlerinden ve tekniklerinden faydalanılmaktadır. Siyasal yaşantının her anında aktif olarak destek alınan bu aktörlerin ve tekniklerin seçim

süreçlerindeki etkinliği diğer zamanlara göre artmaktadır. Fakat seçimlerin genel ya da yerel seçim, referandum gibi farklı seçim türlerine göre de bu aktörlerin ve tekniklerin tercih sıralaması değişmektedir. Burada yerel seçimlerin özellikle siyasal partiler ve onların liderleri üzerinden yürütülen genel seçimlerin ve referandumların dinamiklerinden farklı bir yapıya sahip olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Çünkü yerel seçimlerdeki adaylar, partilerin kimlikleri, buldukları yerdeki oy oranları dışında, kendilerinin de aday oldukları bölgedeki ilişkilerine göre seçimleri kazanabilmekte ya da kaybedebilmektedirler. Siyasal iletişimin dinamikleri göz önünde bulundurulduğunda adayın seçmen ile diyalogunda yakın temas ve yüz yüze iletişim potansiyelinin daha yüksek olduğu yerel seçimler önemli fırsatlar sunabilmektedir (Bekiroğlu & Bal, 2014, s. 44). Bu aşamada yerel dinamiklerin iyi bilinmesi, partinin aday gösterirken bu dinamikleri gözetmesi, ayrıca il/ilçe teşkilatlarının bu konuda merkez teşkilâta sundukları bilgiler büyük önem arz etmektedir. Lider etrafında organize olan siyasal partilerde, yerel seçimlerdeki adaylar, kimi zamanda bu bilgilere rağmen liderlerin isteği ile de belirlenebilmektedir. Bu durumun bilincindeki adaylarında, lider ve merkez teşkilâttaki isimlere yakın olma çabası içinde olduğu da bilinmektedir. Nasipse Adayız filmi de konuya bu bağlamda yaklaşarak, yerel seçimlerde aday olmak isteyen bir aday adayının, söz konusu süreçte yaşadıklarını, siyasal iletişimi kullanım süreçlerini ve adaylık için yürüttüğü kampanyaları konu almaktadır. Kara mizah şeklinde hazırlanan ve aynı isimli kitaptan sinemaya aktarılan Nasipse Adayız filmi çalışmanın odağına konularak, siyasal iletişim, seçim kampanyası, aday imajı gibi konular bu film üzerinden incelenmiştir. Çalışmada betimsel göstergibilim yöntemi kullanarak, elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

1. Yerel Seçimler, Siyasal Kampanyalar ve Seçim Kampanyaları

Demokratik sistemlerin olmazsa olmaz kaidelerinden birini seçimler oluşturmaktadır. Demokratik toplumlarda seçim sistemlerine göre çoğunluğun belirli bir süre için, kanunların tanıdığı yetkiler çerçevesinde yönetimde söz sahibi olmasına imkân tanıdığı yöneticiler seçilmektedir. Bilindiği üzere seçimler çoğunlukla genel ve yerel

seçimler olarak ikiye ayrılmaktadır. Genel seçimler, tek bir merkezden tek bir lider çatısı altında organize edilmekteyken yerel seçimlerde durum farklı cereyan etmektedir. Çünkü yerel seçimlerde kampanyalar, yereldeki adayın performansına bağlı ilerlerken, merkezin ve parti liderinin desteği belli bir yere kadar etkili olabilmektedir. Örneğin kimi zaman genel seçimi kazanan ve iktidarı elinde bulunduran partilerin adayları rakipsiz olarak görülmektedir. Fakat mevcut hükûmetin uygulamaya koyduğu programlardan memnun olmayanlar ya da bazı seçim bölgelerinin çeşitli nedenlerle kemikleşmiş siyasal tercihleri bu durumu değiştirebilmektedir. Diğer taraftan oy kullanmak istemeyen seçmenlerinde bu sistem içerisinde varlığı temsil sorununu beraberinde getirmektedir.

Belirtilen bu husus dâhilinde demokratik sistemler temsilin özünde var olan seçim ve oy kullanmayı gerekli kılmaktadır (Heywood, 2018, s. 309). Ancak seçmenin de oy kullanmaya ikna edilmesi ve rıza göstermesi gerekmektedir. Burada temel sorumluluk her ne kadar seçmene ait olsa da; seçmenin oy kullanmaya ikna edilmesi ve rıza göstermesi kimi zaman yasalar, kimi zamanda seçim kampanyaları tarafından sağlanmaktadır. Haliyle mevcut seçmen tercihinin değiştirilmesini ya da güçlendirilmesini amaçlayan seçim kampanyaları, özellikle zayıf parti bağlılığı ve kararsızlar üzerinde daha etkili olmaktadır (Kutlu, 2018, s. 36). Yerel seçimlerin söz konusu kampanyaların rıza ve ikna sürecinde ayrı bir yeri bulunmaktadır. İkna sürecinde öncelikli olarak hedef kitlenin dikkatini çekme devamında dikkatin ilgiye çevrilmesi nihayetinde siyasal bir davranış şekli olarak aleyhte oy kullanmaya ulaşmak hedeflenmektedir (Doğan, 2017, s. 111). Bu anlamda bir sonuca ulaşmak adına yerel seçimlerde adaylar seçmenlerle doğrudan iletişim kurabilmekte kimi zaman da ev ziyaretleri yaparak kendilerini ifade edebilmektedir. Burada seçim kampanyalarında kullanılan araçların yerel seçimlerdeki kullanış şekline değinmek gerekmektedir. Zira yerel seçimler için çok önemli görülen bir aracın genel seçimlerde sahip olduğu önem daha az olabilmektedir. Bu durumun temel sebeplerinden biri de yerel seçimin kendine has bir dinamiğinin bulunmasıdır. Örneğin; geleneksel kitle iletişim araçları, genel seçimler için yürütülen kampanyalarda büyük öneme sahipken yerel seçimlerde bu aracın yerini sivil toplum

kuruluşları, esnaf ve ev ziyaretleri alabilmektedir. Bu nedenle yerel seçim kampanyalarında kullanılan araçları tanımlamak gerekmektedir.

Aday imajı bu anlamda dikkat çeken ve yerel seçimin inşa edildiği yapı taşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Seçmen üzerinde oluşturulan algılarla olumlu ya da olumsuz imajın şekillendiği seçim sürecinde, sorunlara bakış açısı, kişilik özellikleri, yaşam şekli gibi birçok faktörün etkin olduğu görülmektedir (Güllüpunar, 2010, s. 78). Bu bağlamda oy toplamak ve nihayetinde seçilmek adına adaylar olumlu imajlarını pekiştirecek çalışmalar yapmaktadırlar. Ev ziyaretleri ya da esnaf ziyaretleri ile yürütülen çalışmalarla yüz yüze iletişim sağlanmakta ve seçmen ile aday arasındaki diyalog pekiştirilerek samimi bir ortam yaratılmaya çalışılmaktadır. Bu anlamda aile ya da akraba ilişkileri kullanılarak bireyler aday adına kamuoyu seferberliğine davet edilmektedir. Yeni iletişim teknolojilerinin basının “yerellik” olgusunu ortadan kaldırdığı görüşü yaygın olarak kabul görse de günümüzde halâ yerel seçimlerde adayların, aday oldukları bölgeyle özdeşleşmiş geleneksel kitle iletişim araçlarının desteğini arkalarına alma istekleri devam etmektedir. Bu çabaya yeni medya ve sosyal medya da yürütülen faaliyetlerde eklenmektedir. Kuşkusuz modern yaşantının en çok başvurulan bilgi kaynağı denilince akla internet ve sosyal medya gelmektedir. Bu nedenle adayların sosyal medya paylaşımları, sosyal medya takipçileri, sosyal medya üzerinden yürüttükleri kampanyalar ve kişisel internet siteleri bu anlamda öne çıkmaktadır. Seçmenlerin aday hakkında detaylı bilgi almak için başvuracakları bu mecralardaki bilgiler sürekli güncel tutulmalıdır. Siyasal iletişimin sadece seçim zamanı hatırlanan bir faaliyet olmaması, seçim zamanı dışında da sürekli bu kanalın açık tutulması gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Böylelikle sürekli kampanyanın olmazsa olmazları olarak kampanya ve halkla ilişkiler faaliyetleri önem kazanmaktadır (Bekiroğlu, 2021, s. 104). Kampanya ve halkla ilişkiler çalışmaları denildiğinde siyasal iletişim süreçlerinde akla gelen ilk şey sivil toplum kuruluşları, dernek, vakıf ve kanaat önderleri ile yapılan görüşmeler gelmektedir. Yereldeki desteğin alınması bağlamında çoğunluğun katıldığı toplumsal bir mutabakatın sağlanması önemlidir. Toplumsal mutabakatı sağlamak ve yereldeki halkın desteğinin alınabilmesi için bölgede etkin olan bu aktörlerin ikna edilmesi gerekmektedir.

Adaylarda söz konusu aktörleri ikna edebilmek için seçim tarihi yaklaştıkça, onlarla olan dirsek temasını arttırmakta hatta seçmenlerin görebilmesi için onlarla görseller paylaşabilmektedir. Yerel seçimlerde çok fazla tercih edilmese de mitingler seçim kampanyaların da önem arz etmektedir. Parti liderlerinin bizzat katılarak destek sağladığı mitinglerin dışında, adayların düzenledikleri mitinglere pek rastlanmamaktadır. Fakat hem miting zamanı yaklaştıkça hem de seçim atmosferinin yoğunlaşmasıyla seçimin yapılacağı bölgede adayın seçim vaatlerinin, faaliyetlerinin, kendisinin tanıtıldığı billboardlara, el ilanlarına ve broşürlere de sıklıkla rastlanmaktadır. Seçmenlere seslenme, onlarla yakınlık kurma çabası ve vaatleri, müziğin eşlik ettiği siyasal içeriklerin coşkulu bir üslupla halkın ikna edilmeye çalışıldığı propaganda plaklarını da seçim kampanyalarında önemli araçlar konumuna getirmektedir (Yegen, 2018, s. 65). Bütün bu çalışmalar her ne kadar seçim zamanı için düşünülse de aday adaylarının adaylıklarını resmileştirmek için başvurdukları yollar arasında da yer alabilmektedir.

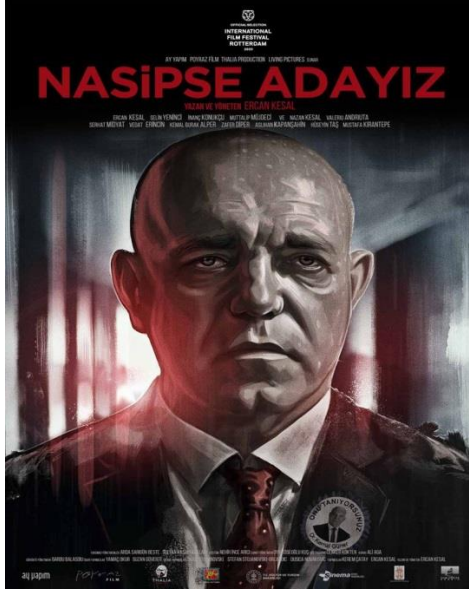
Çalışmaya konu olan Nasipse Adayız filmi karakteri Dr. Kemal Güner'in aday adaylığı sürecinde söz konusu bu faaliyetlere zaman ve bütçe ayırdığı görülmektedir. Fakat Dr. Kemal Güner'in aday adaylığı sürecinde yürütülen bu kampanyanın yetersiz olduğu ve profesyonel bir ekip tarafından yürütülmesi gerekliliği, filmin sonunda anlaşılmaktadır.

2. Yöntem

Sinema içeriklerinin çözümlenmesinde farklı yöntem ve teknikler kullanılabilir. İçerik çözümlemesi, söylem analizi, alımlama çalışması ve göstergebilim bu yöntemler arasında en çok tercih edilenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Göstergebilim, özellikle filmlerin çözümlenmesinde diğerlerine göre en fazla tercih edilen yöntemdir. Bunda göstergebilimin anlam yaratmada sunduğu özgürlük yatmaktadır. John Fiske'nin de belirttiği gibi iletişim her an gerçekleşmektedir ve bu etkililik ya da doğruluktan ziyade göstergenin doğası gereği etkilenilen kültür ya da alımlamadaki farklılık ile kendini var eden bir süreci ifade etmektedir. Kişilerin anlamlandırmadaki farklılıkları süreci doğru ya da yanlış değil toplumsal ya da kültürel farklılıklara götürmektedir (Fiske, 1996, s. 239). Bu nedenle çalışmada betimsel göstergebilim yöntemi tercih edilmiştir. Metz'in de söylediği

gibi bağlam ve kültürel kodlar görüntüyü anlamlandırma konusunda en etkin araçları oluşturmaktadır. Görüntünün tek başına sağladığı anlamlar bu araçlar ile ya da başka görüntüler ile birleşerek yeni yan anlamların üretimini de sağlamaktadır (Büker, 1985, s. 28). Çalışmada da bu noktadan hareket edilerek Nasipse Adayız filmi üzerine bir çözümleme yapılmıştır. Yapılan bu çözümlemede filmdeki belli başlı kesitlerin çözümlemelerine yer verilmiştir. Farklı zamanlarda, farklı okumalar yapılabileceği gibi hem kitap hem de film yan yana getirilerek farklı bir okuma da yapılabilir. Hatta film üzerine alımlama çalışması ya da filmin söylemi üzerine de başlı başına bir çalışma yapılabilir.

3. “Nasipse Adayız” Film çözümlemesi

Resim 1. Nasipse Adayız Film Afişi

Filmin Adı: Nasipse Adayız

Yıl: 2020

Tür: Biyografi, Komedi, Dram

Yönetmen: Erhan Kesal

Oyuncular: Ercan Kesal, Selin Yeninci, İnanç Konukçu, Nazan Kesal, Muttalip Müjdeci vd.

Yönetmenliğini ve başrol oyunculuğunu Ercan Kesal'ın yaptığı “Nasipse Adayız” filmi 2000’li yılların başında sol tandanslı bir partiden Beyoğlu Belediye Başkanlığına aday olmaya çalışan Dr. Kemal Güner’in, öyküsünü konu edinmektedir. Film yine aynı isimli Ercan Kesal’ın bireysel deneyimlerini anlattığı romandan uyarlanmıştır. 2020 yılı yapımlı film ile bürokrasi, adayların parti için seçilme süreci trajikomik bir dille anlatılmaktadır.

Afişte Dr. Kemal Güner rolü ile Ercan Kesal resmedilmektedir. Yüz ifadesinden mutsuz, yorgun ve umutsuz olduğu gözlemlenmektedir.

Resim 2. *Beyoğlu Belediye Başkan Aday Adayı Dr. Kemal Güner’in Parti Liderleri ile Görüşmesinin Gösterildiği Sahne*

Kemal Güner iki elinde içki şişeleri, koltuk altında kırmızı bir dosya ve bulunduğu konumdan hoşnut olmadığının bir göstergesi olarak yılmış bir surat ile parti liderlerinin karşısına çıkar muhataplarının ve bulunduğu konumun bir gereği olarak takım elbiselidir. Bir sahneye girer gibi perdeler açılır görevli kendisini takdim eder: “*Aday adaylarımızdan Kemaall Güner*”. Bu esnada dikkat çeken bir diğer nokta ise görevlinin mehter marşını fondan açmasıdır. Adayların aday olabilmeleri için dahi yerine getirmeleri

gereken belli başlı aşamalar vardır ve bu aşamaları yerine getirmeleri halinde seçilmeye hâsıl olurlar.

Filmde Kemal Güner'in bir seçim kampanyasında olduğunu ilk kez araçta telefonun çalması ile hissederiz. Telefon müziğinde bir seçim sloganı olarak “... *Kemal Güner iyi günde kötü günde o hep yanında*” sözleri tekrarlanır. Bir adayın olmazsa olmazları arasında dillere pelesenk olacak bir sloganın varlığı ve etkili bir vaat gereklidir. Güner ise bunu yanında olma durumu ile sağlamaya çalışmaktadır. Devamında Güner'in kampanya sürecini yürüten Arzu, filme dâhil olur. Güner kampanyada bir hastane sahibinin getirisi olarak çeşitli sağlık hizmetleri ile taraftar bulmaya çalışır. Hastane görevlisi Pınar'ın yasak olduğunu ısrarla vurgulamasına rağmen Arzu dış, çocuk ve yetişkin taramalarından daha çok aşının ses getireceği yönündeki telkinleri sonucunda aslında kendisine söylendiği takdirde kayıt dışı bu işlemi yürütebileceğini dile getirir. Seçim kampanyalarında ya da bireysel yaşamlarında bireylerin fayda, tercih edilme, taraf olunma adına bu tarz şeyleri yapabildiklerine, illegal çalışmalarını yürütebileceklerine şahit oluruz.

Resim 3. *Dr. Kemal Güner Afişinin Yer Aldığı Sahne*

Yolda mahalleye sağlık taraması için giderken Güner ile asistanı Hakan'ın konuşmasına şahit oluruz. Asistan anketin gerekliliğinden bahsederek bölgede bir iş adamı kimliği ile aday olması nedeni ile kendisinin seçilmesinin yüksek ihtimal olduğunu fakat bunun anketler ile bulgulanması gerektiğini söyler. Kamuoyu yoklamalarının

seçmeni ikna edilme sürecinde ne kadar etkili olduğuna bu sahnede vurgu yapılmaktadır. Ayrıca aday olunan yerde partinin oy oranının düşük olduğu ve bu partiden aday olduğu takdirde başkanlık şansının düşük olduğuna bu sahnede vurgu yapılmaktadır. Aday imajı ile kazanabilmesinin mümkün olduğu bölgede etkin bir iş adamı olması nedeniyle seçimlerde anketler, analizler seçmen oyunu çekmede önemli bir role sahiptir. Kararsızların kazananın yanında yer alma istekleri onları veriler sonucunda karar vermeye yönlendirebilir. İletişim alanındaki gelişmeler ile kısa vadede daha fazla bilginin dolaşıma sokulması durumu bir gereklilik halini almıştır. Bu durumda imaj inşasını, profesyonelleşmiş ve piyasalaşmış siyasal iletişimi zorunlu kılmıştır (Lilleker, 2013, s. 129). Genellikle parti bünyesinde yer alan adaylar ise kişisel imajlarından daha etkin olarak parti imajı ile anılırlar. Anlatılar eşliğinde bunu önüne geçilmesi ile yani aday imajının parti imajının önüne geçmesi ile Güner seçimi kazanabilir. Devamında ise Güner sağlık taraması için kahveye gittiği sahne gelir. Kahvede şu konuşmayı yapar: *“Sağlıklı, çağdaş ve hakça bir belediye hizmetinde üretkenliği ve verimliliği arttıran semtimizin gerçek potansiyelini harekete geçiren bir belediyecilik anlayışı talep ediyoruz. Desteğinize ve oylarınıza talibiz.”* Yerel seçimlerde aslolan daha bölgesel vaatlerdir. Böylelikle gerçek sorunlar dillendirilir ve ivedilikle çözüme kavuşacağı vaat edilir. Güner henüz aday adayı olmasına rağmen bir aday edası ile vaatlerini sıralamaktadır.

Resim 4. Güner'in Arşiv İçin Fotoğraf Çekildiğini Gösteren Sahne

Güner, seçim kampanyalarında etkili bir unsur olan görsel sunum için halktan birisi olduğunu bulgulayan fotoğraflar çekmektedir. Bu görsellerde ise masumluğun simgesi olan bebek ve çocuklar yer almaktadır.

Filmin ilerleyen dakikalarında araç içerisinde başka bir aday olan Hamit Güteryüz'den destek almak için yanına giderlerken şöyle bir sohbet gelişir. Güner: *“Bir aday seçilemeyeceğini bile bile her seçim neden aday olur?”* diye sorar. Karşılığında ise Nuri'den şu cevabı alır: *“... Her tarafta resimleri, başkanım başkanım diye bunu gazlıyorlar. Çabuk gaza geliyor biliyorsun. Her seçim döneminde bunun dükkânını bir boşaltırlar abi. Yani senin anlayacağın bu adamı kullanıyorlar abi...”* Bu diyalog adayın kazanamamasına rağmen seçimlerde hala aday olmasındaki motivasyonu hakkında ipuçları sunmaktadır. Kişinin ön planda olması çeşitli tanıtımlarla kendisinin yüceltilmesi devam etmesi yönünde önemli bir motivasyondur. Hamit Güteryüz mevcut 5.000 oyu ile Güner'e destek olacağını ancak birinci sıradan encümen azası olmak istediğini dile getirir böylelikle politikadan dışlanmayacak süreç içerisine aktif olarak dâhil olabilecektir. Bu görüşmede dikkati çeken bir diğer noktada hemşerilik vurgusudur. Belli bir zümrenin temsilcisi ya da önderi niteliğinde olan kimliklerin destekleri özellikle yerel yönetimlerde önemli olmaktadır. Bu nedenle liderlere ulaşmak büyük bir kitle için de söz sahibi olmak anlamına gelmektedir.

Resim 5. *Otel Lobisinde Genel Başkanı Beklediği Sahne*

Güner'in 17. Ulusal Radyoloji Kongresinin gerçekleştirileceği otelde yer alacağını öğrendiği film boyunca bahsi geçen 1 Numara-

Genel Başkan'ın ardından kırmızı dosyasını da alarak otele gelir. Beklerken karıştırdığı içerikler arasında Cumhuriyet Gazetesi dikkati çekmektedir. Adaylar kendilerini etiketlemek, ait hissetmek ve ait olmak adına çeşitli nesnelere ya da araçları kullanmaktadırlar. Cumhuriyet Gazetesi ise sol tandanslı bir gazete olarak bu işlevi yerine getirmektedir. Lobide 1 Numara ile konuşma fırsatını yakalayan Güner, “Sahaya erken çıktık bir yıla yakın çalışıyoruz... Yaklaşık 45 sivil toplum kuruluşu, köy yardımlaşma dernekleri, 12 vakıf, muhtarların hemen hemen tamamı bizimle birlikte hareket ediyorlar”. Başkanın umursamaz tavırları dikkat çekmektedir ve bunu “Bakırköy önemli...” diye başlayan cümlesinin “Beyoğlu efendim” diye düzeltilmesi ile çevresinde sürekli bir şeylerle ilgilenmesi ile anlayabilmekteyiz. Düzeltilen yanlış söylemin ardından: “Beyoğlu önemli, Beyoğlu’nu alan İstanbul’u, İstanbul’u alan Türkiye’yi alır.” şeklinde bir yargıda bulunur. Aslında bu da sarf edilen cümlelerin ne kadar baştan savma gayreti içerisinde söylenen cümleler olduğunu destekler niteliktedir. Elindeki dosyada yapılan analizler ve veriler bulunan Güner bu dosyayı başkana takdim etmek ister fakat trajikomik bir şekilde başkan onunla ilgilenmediğini bir kez daha göstermek ister gibi yanındaki grup üyesine: “Spa varmış burada Bülent aaa söylemiyorsun...” der. Sonrasında ise gelen telefonla hep birlikte kalkarlar ve dosya yine de masada kalır.

Resim 6. Asansör sahnesi

Filmde belki de en çok dikkat çeken sahnelerden biri asansör sahnesidir. Başkan ve yanındakiler hep birlikte asansöre doluşurken

asansör iki kez fazla ağırlık olduğuna dair uyarı verir. Bunun üzerine asansördekilere birisi: *“Arkadaşlar fazla yük var biri çıksın yürüsun.”* ikazında bulunur. Bu söylemin üzerine tüm gözler Güner üzerine çevrilir ve asansörden iner. Adayın aslında parti nezdinde yetkin birisi olarak görülmemesi ve bir yük olarak isimlendirilmesi bize filmin gidişatı hakkında ipuçları sunmaktadır.

Sunumda gösterilecek slayt hakkında yapılan görüşmede Macron’un kampanya şeklinin örnek alındığı söylenmektedir. Boşandığı eşi ile görsellerinin de olması üzerine uyarı alınca tanıtım faaliyetlerini yürüten Arzu tarafından verilen cevap: *“Adaylık sürecinde önemli. Muhafazakâr kitle adayın aile yapısını görmek istiyor.”* şeklinde olmaktadır. Seçimlerde adaylar kadar, adayın mensup olduğu zümre ve ait olduğu ailenin de önemini vurgu yapan bu cümleler ile adayın imajını yansıtmada etkili olan faktörlerden birini görmüş oluruz. Neticede ise aday adayı Güner: *“Burası Fransa değil ki bizim insanımız proje görmek istiyor şov değil.”* Söyleminde bulunur. Ayrıca sloganın, *“Onu Tanıyorsunuz”* dan, *“Çare Doktora”* evirildiği görülmektedir. Slogan yapılan meslekle özdeşleştirilmeye çalışılmaktadır.

Olayların nihayetinde gerçekleştirilen yemekte dernek yöneticilerinin, muhtarların, iş adamlarının, toplumda söz sahibi olan - Alevi dini temsilcisi gibi- sınıf ve yetkinlikte bireylerin katılımına tanıklık edilmektedir.

Resim 7. Dr. Kemal Güner’in Katılımcıları Selamladığı Sahne

“...Bende sizin gibi Anadolu'dan koptum geldim. Hemşerinizim, bir parçanızım... İstanbul'da ekmek derdindeyim. Bende sizin gibi topraktan koptum betona geldim. Sivashılar neredesiniz hemşerilerim, Malatyalılar, Erzincanlılar, Dersimliler hoş geldiniz... Siyaset, politika almak için değil vermek için, hizmet sunmak için yapılan bir iş bizim için bende burada size...” sözün bu kısmında yemek dağıtımına başlanır ve Güner'in sözleri yine yarıda kesilir. Sunuma başlanır fakat kimse ilgilenmez. Bu süreçte belediyenin eksiklikleri ile ilgili verilerini sunar ama kimsenin ilgisi konular üzerinde değildir. Yine hemşericilik üzerinden yürütülen bir kampanya çalışmasına ve söylemlere şahit olunmaktadır.

Etkinliğin ilerleyen saatlerinde genel başkan henüz gelmemiştir ve Güner'e politika hakkındaki görüşü sorulur. O ise: “*Vallahi politika, günün sonunda halay.*” diye cevap verir. Karşılığında ise: “*Ama herkes halay başı olmak istiyor.*” denilince, “*Ben halay başı adayıyım o kadar*” der. “*Bekleyeceksiniz o zaman.*” karşılığını alır. Bu diyalog ile siyasetin bir süreç temsili olduğunu ve halkın kendini seçme yetkinliğinde olan kişiyi seçmede doğru olanı belirlerken siyasete yeni katılmış birisinden ziyade, bildiği tanıdığı aktif siyasette olan birisini tercih edebileceği görülmektedir.

Osman Hoca isminde belli bir zümre tarafından kanaat önderi olarak benimsenen birisinin de katıldığı mevlitte yer alarak kişinin desteğini ister. İlk etapta bulunduğu yere yabancı olduğu ve bu durumdan da mutsuz olduğu her halinden belli olan Dr. Güner, bir önceki seçimdeki adayı bu ismin açıkladığını öğrenince teklifi kabul ederek kişi ile yakınlaşmaya çalışır.

Filmin sonlarına doğru Başkan ve yardımcısı Bülent katıldıkları bir sünnet düğününde lavaboda şu diyalogu gerçekleştirirler:

“-Kemal Bey'in yemeği çıktı nasıl yetiştireceğiz?

-Allah aşkına başkanım kalıbının adamı değil bir kere toy. Bir de tuhaf bir herif. Ya geçenlerde il başkanının villasının kapısına dayanmış elinde iki şişe viski ile. Yağmur filanda ne işi varsa.

-Yapma yahu

-Başkanın karısı da kıyameti koparmış.

-Ama işi öğrenmiş ha elinde iki şişe. Neyse hiç uğramadan da olmaz. Kapıdan uğrar çıkarız.”

Başkanın söylemlerinde siyasette beşerî alanda olan birçok alanda olduğu gibi belli başlı kayırma ve kendini kabul ettirme şekillerinin olduğu varsayılmaktadır. Güner'in aslında iki şişe viski ile gitmesi bunun bir göstergesidir. Sonunda beklenen başkan etkinliğe gelir fakat kimse kalmamıştır. Güner yine bir şeyler anlatmaya çalışır. Başkan yine umursamadığını belli eder nitelikte mesleğini yanlış ifade eder ve *“Siyaset bir maratondur kopmamak lazım bitirmek önemli. Değil mi?”* diyerek ortamı terk eder.

Resim 8. *Dr. Kemal Güner'in Bayrak Diken Bir Dükkânda Bakan ile Karşılaştığı Sahne*

Aday adayı Dr. Kemal Güner filmin sonunda umutları tükenmiş bir şekilde bayrak dikimi yapan bir dükkâna gelir. Dükkân sahibi bayraklarının dikiminin bitmesine çok az kaldığını söyler. Ortamda bir başkası daha bulunmaktadır. Eski bakan olduğunu öğrendiği bu kişi kendisine kartının vererek neden daha önce gelmediğini Başkan Rauf'un uzaktan akrabası olduğunu söylemektedir. Seçimlerde ve daha birçok alanda olduğu gibi özellikle bölgesel faaliyetlerde belli başlı işler, tanıdık, akraba, eş dost vasıtası ile yürümektedir. Dükkân sahibinin son olarak söylediği şekliyle *“Memleketin siyaseti bu dükkânda dönüyor.”* söylemiyle aslında

siyasetin arenada değil küçük mekânlarda söz sahibi kimselerin yürüttükleri faaliyetler etkili olmaktadır.

SONUÇ

Siyasiler iktidar olmayı amaçladıklarında çıktıkları yola yalnız bir şekilde başlarlar. Zaman içerisindeki konuşmaları, eylemleri, kurdukları bağları ve azimleri onları hedeflerine yaklaştırır ya da uzaklaştırır. Ayrıca iktidara giden yol günümüzde Lilleker'e göre profesyonelleşmiş ve pazarlanabilir bir siyasal iletişim faaliyetini gerektirmektedir (2013, s. 129). Dr. Güner'in ise film boyunca olaylara, ortamlara yabancı olduğunu, yürüttüğü kampanya boyunca ise desteğini beklediği kişilerin ve kampanyayı yürütmekle görevlendirilenlerin yetkin olmadığı görülmektedir. Yine ara metinlerde sahibi olduğu hastanenin maddi sıkıntılar yaşadığı, arkadaş, dost ve aile ilişkilerinde sıkıntı bulunduğu ayrıca siyasette aradığı şeyin ise beğenilme ve takdir edilme güdüsü olduğu fark edilmektedir. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde 3. basamağında yer alan ait olma ve sevgi ihtiyacından başlayarak siyasetteki başarıyı yine Maslow'un ilerleyen aşamalardaki değer ve kendini gerçekleştirme ihtiyacı ile özdeşleştirdiği varsayılmaktadır. Kahramanın yolculuğa çıktığı zaman herhangi bir akıl hocasının bulunmayışı onun yanlışlarında ya da hatalarında onu uyaracak ona yol gösterecek bir bilgeden eksik kılmaktadır. Bu da klasik anlatıda her zaman var olan en önemli unsurun eksik olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü Propp, Masalın Biçimbilimi'nde kahramanın bir yolculuğa çıkarken evden ayrılışı ve hedef arasında geçen süreye dair incelemede bu duruma da vurgu yapmaktadır (2018, s. 40-51). Doktor Güner de aday gösterilmeyi ve başkan seçilmeyi büyümlü nesneye ulaşmada bir araç olarak görmektedir. Temel amacı belli başlı statüleri elde etmek olsa da adayın asıl amacını sevgi arayışı oluşturmaktadır. Kahraman bir yolculuğa çıkar düşmanlarla karşılaşır kesin bir zafer kazanır ve benzerleri üzerinde üstünlük sağladığı bir güçle geri döner (Campell, 2017, s. 35). Bu kimi zaman elde edilen bir güç kimi zaman sevgi kimi zaman ise statü olabilmektedir. Belki de bu nedenle süreç boyunca kendisinde yakınlık hissettiği otel çalışanın şoförü ile yakınlık kurması ile bocalamaya başlamaktadır. Bu durumda aslında Dr. Güner'in, Freud'un bahsettiği

saplantı nevrozuna sahip olduğunu düşündürmektedir. Saplantı nevrozu hasta aslında ilgilenmediği ve önemsemediği düşüncelerle o kadar meşguldür ki; ona zevk vermeyen fakat bir türlü de engelleyemediği şeylerin peşinden koşmaktadır. Hayatının en önemli sorunu buymuş gibi bu konuda kara kara düşünmeye, spekülatif davranmaya yönelmektedir. Hatta bu süreçte saplantı nevrozuna sahip olanlar ciddi suçlar işlemekten de geri durmamaktadır (Freud, 2007, s. 292-293). Adayın seçim süreci boyunca hastanede oy toplamak adına usulsüz uygulamaları, daha aday olmadan seçimi kazandıktan sonra vergi kaçırmayı planlaması, trafik kazası yapmasına rağmen arabayı ve kazazedeyi bırakarak kaçması ve suçu şoförünün üstlenmesi yönünde telkinlerde bulunması bu nevrozun filmdeki yansımalarını göstermektedir. Dr. Güner'in de eski eşine sarkıntılık yapan parti teşkilatında görevli birisinin tavırlarına sessiz kalması, kanaat önderi ve oy istediği kişilerin kendisinden faydalanmaya çalışmalarına sessiz kalması Makyavelist bir ahlakı benimsediği, iktidara giden her yolu mubah gördüğünün somut kanıtları niteliğindedir.

Özetlemek gerekirse Nasipse Adayız filmi bir siyasal kampanyanın nasıl yürütülmemesi gerektiğini, aday imajının ve adayın geçmişinin, ilişkilerinin ve kariyerinin bu süreçte ne kadar etkili olduğunu, bunlara rağmen de parti liderinin bu süreçteki etkisini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla siyasal iletişimcilerin ve seçim kampanyası organizatörlerinin ve siyasete girmeye düşünenlerin Nasipse Adayız filmi iyi tahlil etmeleri gerekmektedir. Çalışmanın bundan sonraki, çalışmalara örnek teşkil edeceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Avşar, Z., & Balcı, A. U. (2021). Siyasal İletişim ve Kavramlar. E. Karakoç, & O. Taydaş (Dü) içinde, *Siyasal İletişim Teorik Tartışmalar, Kavramlar, Kuramlar ve Stratejiler*

(s. 5-26). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.

Aziz, A. (2015). *Siyasal İletişim*. Ankara.

Bekiroğlu, O. (2021). " Her Yerde Siyasal İletişim..." Seçim Dönemleri Dışında Siyasetin İletişiminden ve Sürekli Kampanyadan Enstanteneler. E. Karakoç, & O. Taydaş (Dü) içinde, *Siyasal İletişim Uygulamalı Tartışmalar Analizler, İncelemeler ve Örnek Çalışmalar* (s. 99-136). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.

Bekiroğlu, O., & Bal, E. (2014). *Siyasal Reklamcılık*. İstanbul: Literatür Academia.

Büker, S. (1985). *Sinemada Anlam Yaratma*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.

Campell, J. (2017). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. İstanbul: İthaki Yayınları.

Doğan, A. (2017). *Türkiye'de Siyasal İletişim ve Siyasal Davranış*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.

Fiske, J. (1996). *Kitle İletişim Çalışmalarına Giriş*. (S. İrvan, Çev.) Ankara: Ark Yayınları.

Freud, S. (2007). *Psikanalize Giriş Dersleri*. İstanbul: Öteki Yayınevi.

Güllüpunar, H. (2010). *Siyasal İletişim ve Aday İmajı*. Konya: Eğitim Kitabevi.

- Heywood, A. (2018). *Siyaset*. Ankara: BB101 Yayınları.
- Kutlu, Ö. (2018). *Siyasal İletişimde Olumsuz Reklam Kullanımı*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Lilleker, D. G. (2013). *Siyasal İletişim: Temel Kavramlar*. (Y. Devran, B. E. Alparslan Nas, & Y. Göksun, Çev.) İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Propp, V. (2018). *Masalın Biçimbilimi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yegen, C. (2018). *Siyasal iletişim, Propaganda ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: Kriter Yayıncılık.

**KARADENİZ GEÇİŞ BÖLGESİNİN ORTAK DANS VE
MÜZİKLERİ**
**COMMON DANCES AND MUSICS OF THE BLACK SEA
TRANSITION ZONE**

Öğr. Gör. Gökhan HAMZAÇEBİ

*Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Bilimler Bölümü/ Sınıf Eğitimi
Anabilim Dalı, Giresun, gokhanhamzacebi@gmail.com*

ORCID ID: 0000-0003-2380-0759

Doç. Dr., Mehmet ÖZMENLİ

*Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü /Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Giresun,
mehmetozmenli@hotmail.com*

ORCID ID: 0000-0002-8616-0712

Özet

Kuzeyinde denizle ve Güneyinde yer yer 3000 metreyi aşan dağlarıyla Karadeniz, zengin kültürüyle ve folklorik birikimleriyle birçok milletin ve Türkmen unsurlarının hüküm sürdüğü kadim topraklardır. Çalışmamızda kültürün oluşmasında tarihi birlikteliklerin olduğu kadar, coğrafi unsurlarında özellikle akarsuların, ticari yolların etkili olduğunu verilere atıflarda bulunmak suretiyle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Karadeniz bölgesi ile Doğu ve İç Anadolu'yu bir set gibi ayıran Karadeniz dağları, folklorik ve geleneksel unsurlarla birlikte zengin kültür yaşantısıyla kıyı ve iç kesim kültürünün birleşmesine de olanak vermektedir. Kadim coğrafyada kültürel yaşantılarının kalıcı olmasının bir diğer sebebi de ticaret yolları üzerinde olmasıdır. Bu ticaret yolları sahile akarsu vadileriyle taşınmaktadır. Artvin'de Çoruh nehri, Rize'de Fırtına deresi Trabzon'da Kara Dere, Küçük Dere, Fol Deresi, Giresun'da Harşit Çayı, Aksu Deresi, Ordu'da Melet Irmağı bu önemli vadilerden bazılarıdır. Tarihi ipek yolu bir takım kollarla dere boylarını takip ederek Karadeniz sahillerine ulaşmaktadır. Burada yine deniz

yolu diye bildiğimiz Baharat yollarının Karadeniz'deki kollarıyla birleşmektedir. Ayrıca bu iki tarihi yolların birleşmesi Karadeniz'de yerleşim yerlerinin gelişmesine ticaretin artmasına neden olduğu bilinmektedir. Bu bölgelere gelip yerleşen halklar kültürel ve folklorik zenginliği de beraberinde taşımış ve Karadeniz'deki bu liman yerleşimlerinin kültürel zenginliğini oluşturmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Karadeniz, Ticari Yollar, Akarsular

Abstract

With the sea in the north and the mountains exceeding 3000 meters in the south, the Black Sea is an ancient land where many nations and Turkmen elements rule with its rich culture and folkloric knowledge. In our study, it will be tried to reveal that historical associations as well as geographical elements, especially rivers, and commercial roads are effective in the formation of culture by making reference to the data.

The Black Sea Mountains, which separate the Black Sea region from Eastern and Central Anatolia as a set, also allow the combination of coastal and inland culture with its rich cultural life together with folkloric and traditional elements. Another reason why their cultural life is permanent in the ancient geography is that it is on trade routes. These trade routes are carried to the coast by river valleys. Çoruh river in Artvin, Fırtına Stream in Rize, Kara Stream, Küçük Stream, Fol Stream in Trabzon, Harşit Stream, Aksu Stream in Giresun, Melet River in Ordu are some of these important valleys. The historical silk road reaches the Black Sea coast by following the streams with a number of branches. Here, again, it joins with the branches of the Spice routes, which we know as the sea route, in the Black Sea. It is also known that the merging of these two historical roads led to the development of settlements in the Black Sea and an increase in trade. The peoples who came and settled in these regions brought the cultural and folkloric richness with them and created the cultural richness of these port settlements in the Black Sea.

Keywords: Culture, Black Sea, Trade Routes, Rivers

Giriş

Kuzeyinde denizle ve Güneyinde yer yer 3000 metreyi aşan dağlarıyla, dar ve derin vadileriyle ve coşkun akan dereleriyle Karadeniz bölgesi, zengin kültür ve folklorik birikimleriyle birçok milletin ve Türkmen unsurlarının hüküm sürdüğü kadim topraklardır.

Yerleşik halk sahil kesimlerinde çok elverişli olmasa da tarım faaliyetinin yanı sıra 1500 metreden itibaren başlayan alpin kuşağında çoğunlukla hayvancılık ve yaylacılık faaliyetleriyle yaşam sürdürmüşlerdir. Bu zorlu coğrafya bölge halkını mevsimsel göçlerle yüzyıllardır sınanmış ve bu zorunlu yolculuklar kıyı yerleşimleriyle yüksek kesimlerdeki yaylalar arasında, yaylaya çıkışta ve dönüşte çeşitli sürelerle konaklanan, yerleşim ünitelerinin doğmasına ve geleneksel folklorun gelişmesine yol açmıştır (Tuncel-Gürgen-Çiçek-Doğu, 2004: 51). Karadeniz bölgesi ile Doğu ve İç Anadolu'yu bir set gibi ayıran ve denize paralel uzanan Karadeniz dağları, folklorik ve geleneksel unsurlarla birlikte zengin kültür yaşantısıyla kıyı ve iç kesim kültürünün birleşmesine de olanak vermiştir. Bu kültür değişim ve gelişim süreci bakımından hızlı gelişmiştir.

Karadeniz'in özellikle doğu bölümünde sosyal içtimai hayat kültürü ve geleneksel folkloru saran doğal çevre, coğrafik yapısından, doğal iklim koşullarından ve tarih boyu birçok hükümdarlıkların gelip geçmesinden dolayı hızlı deriştigi görülmektedir. Karadeniz bölgesinde her vadi, her dere aşıldığında giyim-kuşamın renk değişikliği göze çarpmaktadır. Bu kadim kültür, taşıdığı inançlar, beslenme alışkanlıkları, sözlü ve sözsüz anlatımlar, müzik, dans gibi folklorik açıdan homojen bir hal almışsa da iç ve kıyı kesimi alt kültürlerin farklılığı geleneksel dans kültürüne yansımıştır. Çeşitli grupların Karadeniz yerleşkesinde ki dağılımlarının farklılaşmaya başladığı yerlerde dans ve müzik tipleri birdenbire değişmektedir (Ataoglu, 2017: 63). Kadim coğrafyada kültürel yaşantılarının kalıcı olmasının bir diğer sebebi de tarihi ticaret yolları üzerinde olmasıdır.

Bu ticaret yolları sahile akarsu vadileriyle taşınır. Artvin'de Çoruh nehri, Rize'de Fırtına deresi Trabzon'da Kara Dere, Küçük Dere, Fol Deresi, Giresun'da Harşit Çayı, Aksu Deresi, Ordu'da Melet Irmağı bu önemli vadilerden bazılarıdır. Tarihi ipek yolu bir takım kollarla dere boylarını takip ederek Karadeniz sahillerine ulaşır. Burada ise yine

deniz yolu diye bildiğimiz Baharat yollarının Karadeniz'deki kollarıyla birleşir. Ayrıca bu iki tarihi yolların birleşmesi Karadeniz'de yerleşim yerlerinin gelişmesine ticaretin artmasına neden olduğu bilinmektedir. Mehmet Özmenli, makalesinde ticarete vurgu yaparak Trabzon limanından şöyle bahsetmektedir: “Karadeniz sahilleri sınır tanımayan Arap tüccarları için ithalat merkezleri arasında önemli bir yere sahiptir. Trabzon, Müslüman tüccarların Doğu mallarını Batıya ulaştırdıkları limanların başında geliyordu. Dicle Havzası ve Kafkas Müslüman tüccarları Trabzon'da yoğun ticaret yapıyorlardı. Ayrıca Trabzon, ipek ticaretinde de doğu-batı kavşağında önemli bir merkezdi. Trabzon'un bu ticari canlılığı ilerleyen asırlarda ona farklı bir görev daha yüklemiş, İslâm bilim dünyasının ürünlerinin batıya aktarma yollarından biri olmuştur. Bilhassa İran merkezli fikir ve bilimsel çalışmalar yine Cüdişapur, Erzurum, Trabzon, İstanbul hattıyla batıya aktarılmıştır” (Özmenli, 2016: 518). Bu bölgelere gelip yerleşen halklar kültürel ve folklorik zenginliği de beraberinde taşımış ve Karadeniz'deki bu liman yerleşimlerinin kültürel zenginliğini oluşturmuşlardır.

Tarihi İpek Yolu birçok kola ayrılarak tek bir hat olmaktan daha çok, büyük bir yol ağını ifade ettiği bilinmektedir. Bu ağ hem doğu-batı, hem de kuzey-güney bölgeler, ülkeler, kentler ve halklar arasında çeşitli ilişkileri sağlayan, barışçıl ticarete olduğu kadar savaş güçlerine de hizmet eden bir çeşit koridor sistemidir (Erüz- Erbaş, 2020: 51). Bu sistem Karadeniz kıyılarına ulaştığında burada ki limanlar sayesinde deniz yolu dediğimiz Baharat yolu ile kesişmektedir. Liman civarlarında yerleşen halk, bu yollar vasıtasıyla ticari malların yanı sıra kültür göçlerine sebep olurken folklorik gelişimlere de yol açtığı bilinmektedir.

Karadeniz Bölümü iç kesimlerinde Samsun-Terme, Tokat-Erbaa, Suşehri-Koyulhisar, Ordu-Giresun üçgenindeki aynı ismi taşıyan Dağ obaları, hayvancılık faaliyetinin ve hayvansal ürünlerin üretildiği önemli tarımsal üretim alanlarıdır. Melet ırmağı ve Harşit çayı boyunda tarihi birer merkez olan Ordu ve Giresun kentleri yer alır. Sahil limanlarına ulaşan bu dere yolları ayrıca Tarihi geçmişi Kimmerler, İskitler ve son olarak Hacıemiroğulları beyliğine kadar uzanmaktadır (Yaşar, 2010:588).

12.yüzyılda Oğuzlarla birlikte Karadeniz coğrafyasına “ıklığ” adıyla üç telli ve yay ile çalınan, Farsça’ da yay anlamına gelen keman adının **ver**ilmesiyle gelişen kemençe, göçler yoluyla tarihi ipek yolunu kullanarak günümüze gelmiş musiki kültürümüzün örneğidir (Şişman, 2007: 212). Ayrıca Giresun yöresinde oynanan halk oyunu türlerinden karşılama oyununa ritmik açıdan bakıldığında Türk kültürünün özellikli usullerinden olan 9 zamanlı kalıbıdır. Bu usul Orta Asya’dan yine göç yolları ve ticari yollarını kullanarak Karadeniz’e gelmiş ve karakteristik özellik geliştirmiş, buradan da deniz yolunu kullanarak Trakya Bölgesine geçerek yine o bölgenin karakteriyle karakteristik özellik kazanarak günümüze kadar geldiği bilim insanları tarafından kabul edilmektedir. Müzik ve dans kültürü bu coğrafyada ortak kullanılan liman kıyıları ve dağ zirvelerinde birleşerek ortak kültür oluşturmaktadırlar.

Ortak Kültür Yayla Bileşkeleri

Giresun bölgesi halk oyunları ve müzikleri için öncelikle bağı olduğu kültürün özelliklerini **baktığımızda**, bu bölgedeki halk oyunları ve müzik kültürü genel anlamda Doğu Karadeniz dans karakterinin özelliklerini bünyesinde bulundururken; iç bölgelerin özelliği olan geleneksel türkü ve oyun havaları gibi, yol havası dediğimiz uzun hava örneklerini de içinde barındırmaktadır.

Resim 1: Karagöl Dağı

Yörede genel olarak tartım ve ölçüleri belli olan kırık hava türü ezgilere, Yol havası da denen uzun hava türü ezgilere ile horon, karşılama, fındık gibi halk oyunu ezgilerine rastlamak mümkündür. Giresun, Ordu ve Sivas üçgeni içinde özellikle Kelkit havzası ve Karadeniz kıyı müzik geleneği yaylalarda halen önemli bir kültür olarak karşımıza çıkmaktadır. Karadeniz yöre müziği, yayla göçleri esnasında, düğünlerde, kına yakama geleneklerinde, asker uğurlamalarında, oturak âlemlerinde, kuşburnu ve pestil şenlikleri gibi çeşitli festivaller kapsamında yapılan eğlencelerde enstrümantal ve vokal olarak yaşatılmaktadır (Kaya, 2017: 46). Karadeniz bölgesinde yaylacılık faaliyetleri yüzyıllardır devam eden bir gelenektir.

“Genel anlamıyla yaylacılık, yaz mevsiminde insanların hayvanlarını da yanlarına alarak yaylaya çıkmalarını, orada bir süre kalmalarını ve birtakım ekonomik faaliyetlerde bulunmasını kapsar. Yaylacılık mevsimsel bir hareketliliktedir. Bu hareketliliğe katılan insanların yayladaki bütün faaliyetleri yaylacılık adı altında değerlendirilmektedir” (Kuruca, 2019: 387).

Resim 2: Kümbet Yayla Şenliği (<https://beyazgazete.com/haber>. Erişim tarihi: 12.06.2022)

Müzikal yapılar ve Figüratif yapılar bu göçler sırasında ve yayla bileşkelerinde karşılaşılan diğer kültürlerle birleşerek anonimlik sürecini tamamlayıp derinlik kazanmaktadır. Kıyı boyunca 90 km’yi aşan Giresun-Ordu hattı 3000 metreyi bulan Karagöl Dağı’nda

sıfırlamaktadır. Bu Karagöl civarını kullanan ve ortak yaylacılık faaliyeti yürüten Ordu, Giresun ve Sivas halkı kültürel ve folklorik açıdan birbirlerini etkilemektedir. Bundan dolayıdır ki kışın kışlak dediğimiz sahil bölgelerine çekilen halk, kilometrelerce geniş alanda benzerlik gösteren oyunlar oynamakta ve müzikler icra etmektedir. Aynı durum Trabzon-Giresun sınırını teşkil eden Sis Dağı'nda da görülmektedir. Yazın buralarda birleşen halk, oynadıkları oyunlarda birlik gösterip, aşâğılara sahile indiklerinde kilometrelerce geniş alanda benzer oyunları oynamışlardır. Örneğin Trabzon-Akçaabat'ta oynanan horon figürleriyle Giresun-Görece'de oynanan horonlar benzerlik göstermesi, yine Karagöl Dağı etkisi ile Ordu ve Giresun'da oynanan Karşılama oyunu ve icra edilen müziklerde ki benzerlikler bu ortak kültürel birleşimin göstergesidir.

Sonuç

Karadeniz bölgesi iç bölgelerle kendisini bir set gibi ayıran ve denize paralel uzanan dağları, ortak kültür unsurları, folklorik ve geleneksel birlikteliklerle zengin kültür yaşantısıyla kıyı ve iç kesim kültürünün birleşmesine de olanak vermektedir.

Halk oyunları halkın gönül bağından kopan fiziksel bir yapı olup müzik ile kendini ifade etmektedir. Ayrıca bir iletişim aracı olan dans, müzik ve ritim yapısıyla kültürel sanatsal araçtır. Bu çalışmada Karadeniz Bölgesi ve özelde Giresun yöresi geçiş bölgesi ortak kültürüne bütüncül bir bakış açısıyla incelenmiştir. Liman bölgelerinin ve kültürel bileşke olan Dağ zirveleri hakkında kültürel değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmada ele alınan geleneksel kültürün tarihi ve kökeni hakkında bilgi verip, göç yollarının kültürleri etkilediği ve bu kültürlerin aynı coğrafi kaynaktan beslendiği tespit edilmiştir.

Tarihi göç yolları, ticaret yollar kesiştiği coğrafyalarda folklorik ve kültürel yapının gelişmesine katkı sağladığı görülmüştür. Türkmen diyarı Karadeniz bölgesi kültürel folklorik ve sanatsal olarak önemli bir değere sahiptir. Günümüze aktarılan ve geleceğimize emanet bırakacağımız halk oyunlarımız, müziğimiz ve halk kültürümüz Karadeniz'in kültürel hazineleri olarak hak ettiği değeri görmelidir. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Karadeniz geçiş bölgesinin ortak dans ve

müzikleri kültürel kimliğimizin ve geleneksel halk oyunları müzik kültürümüzün önemli bileşikleri olarak değerlendirilmeli ve gelecek nesillere aktaracağımız önemli tarihsel değerlerimiz olduğu unutulmamalıdır.

Kaynak:

- Ataoglu, N.C. (2017). “IX. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi Ve Folkloru Kongresi”, Karadeniz Kırsal Mimarisinin İncisi “Serander”, 2017.
- Erüz, C. Erbaş, S. (2020). “Antik Çağ’dan 20. Yüzyıla Doğu Karadeniz’de Limanlar (Trabzon), Kervan Ve Askeri Güzergâhlar: Kültür Rotaları”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon.
- Kaya, E. (2017). “Gümüşhane Müzik Folkloru Üzerine Bir Değerlendirme”, Dis Sosyal Bilimler Dergisi, IntJour Soc SciSayı , No: 2, Aralık, December, 2017.
- Kuruca, N. (2019). “Karagöl Dağı Civarında Yayacılık Faaliyetlerinin İktisadi Hayatımız Üzerindeki Etkileri”, Giresun International Symposium on Transhumance and Upland Settlement Culture, 26th - 28th of September 2019, Giresun.
- Özmenli Mehmet, 2016. “Ortaçağ’da Doğu Karadeniz’de Oğuz ve Kıpçak Yerleşimi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 515-536. Erzurum.
- Şişman, B. (2007). “Karadeniz Yöresinde Yaşayan Kemençeli Aşıklık Geleneği”, The Journal Of International Social Research Volume 1/1.
- Tuncel, H. Gürgen, G. Çiçek, İ. Doğu, F. (2004) “Doğu Karadeniz Dağlarında Yaylacılık”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.14, S.2, ELAZIĞ.
- Yaşar, O, ve Yaşar, F. (2010) “Orta Karadeniz Bölümü illeri Atasözleri ve Deyimlerinde Coğrafik Unsurlara ilişkin Karşılatırmalı Bir Yaklaşım”1222Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

Journal of International Social Research Volume 3 / 11 Spring
2010.

<https://beyazgazete.com/haber>. Erişim tarihi: 12.06.2022

TÜRK DİLİNDE DÜZENLEME SORUNLARI

REGULATORY PROBLEMS IN TURKISH LANGUAGE

Doç. Dr. Atilla JORMA

Uluslararası Vizyon Üniversitesi Kuzey Makedonya

atillajorma@gmail.com

Özet

Türk dil tarihinde önemli dildışı etkenlerden onüçüncü yüzyıldaki Moğol istilası ile 1918’de Rusya imparatorluğunun Sovyet imparatorluğuna dönüşmesi; daha sonra Britanya imparatorluğunun yerine Amerika imparatorluğunun geçmeye başlaması ve en son Çin imparatorluğunun büyüyerek güçlenmesi Türk dilinin dirliğine engel oluşturmaktadır. Toplum yaşamının bütün alanlarında olduğu gibi dilde de siyaset dışında bir nesne yoktur. Dil, lehçe ve ölçünlü yazı dili, yani belli normları bulunan dil biçimi ayrı ayrı kavramlar olsa da sıkça karıştırılmaktadır. Nitekim neyin lehçe, neyin dil olduğu çoğunlukla bilim ölçüleri ile değil, son kertede siyasi kararlar saptanır. 1945’ten sonra Balkanlardaki uydu devletlerde Türkçe için çeşitli kurgular düzenlenmiş olsa da doğrudan Sovyetlerin egemenliğine giren yerlerde, sözün gelişi Basarbya’da dil siyaseti devletin her alanında ilminski yöntemince ayarlandı; bu bağlamda Gagauzca için 1957’de yüzyılların geleneği yok sayılıp Kiril alfabeli günlük konuşma diline dayalı bir dil yaratılmak istenmesi bugünkü karmaşıklığa yol açmıştır. Bugünkü Oğuz Türkçesi ilkin doğu ve batı olmak üzere iki lehçe grubuna ayrılır: Doğuda Türkmence, Harezmi Oğuz Lehçesi ve Horasan Türkçesini buluruz; batıda ise üç lehçe grubu veya kuşağı ayırt edebiliriz; İstanbul Türkçesinin yani ölçünlü Türkiye Türkçesinin temeli olan Doğu Rumeli lehçe grubunu merkez grubu aldığımızda, ikinci kuşak bunun doğusundaki Anadolu ağızları grubu; bu grubun doğu sınırı kabaca Fırat nehri hattıdır. Üçüncü grup, veya kuşak, doğu ve kuzeydoğu grubu Anadolu ile Azerbaycan ağızlarından, batıda ise Batı Rumeli ağızlarından ibarettir. Doğu ve Batı Rumeli lehçeleri sınırı keskindir; yat-sınırı diye anılan bu sınır güney Slavca’yı belirgin olarak iki lehçeye, doğu veya Bulgar ve batı veya Makedon lehçesine ayırdığı gibi konuşulan Türkçeyi de aynı coğrafi sınır belirgin olarak farklı iki

lehçeye ayırır. Rumeli ağız bölgeleri merkez bölge, Trakya'da, doğusunda da batısında da, Bulgaristan'da, Romanya'da Türkçenin konuşulduğu yerlerde, bu sıradan Gagauz yerinde de; merkez bölgenin bir altbölümü olarak, Batı Trakya'nın kuzeyine de uzanan Doğu Rodoplar ağız bölgesi ile periferik batı ağızları olarak belirlenebilir. Doğu Rodop ağızlarının belirgin özelliği artünlülü sözlerin başındaki k > g- değişimi. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde /k/ yanındaki ünlülere göre ön ve artdamaksıl değişkeleri bulunan bir sestir. Azerbaycan ve Anadolu ağızlarında artdamaksıl /k/ sözbaşında kurallı olarak /g/ olur. İstanbul Türkçesinde ve gagauzcada /e/ sesbirimi değişkeleri bulunan bir fonemdir. Azerbaycan ağızlarında ise kökenden e:ä karşıtlığı korunmuştur.

Anahtar Sözlere: Dilcilik, Dil Düzenlenmesi, Dil Politikaları, Bilim-Siyaset Çelişkileri.

Abstract

The Mongol invasion in the thirteenth century and the transformation of the Russian empire into a Soviet empire in 1918, which are important non-linguistic factors in Turkish language history; Later, the American empire replaced the British empire and the last Chinese empire's growth and strength hindered the development of the Turkish language. As in all areas of social life, there is no object other than politics in language. Language, dialect and standard written language, that is, the language form with certain norms, are all separate concepts, but often confused. As a matter of fact, what is a dialect and what a language is mostly determined not by scientific criteria, but ultimately by political decision. Although various fictions were arranged for Turkish in the satellite states in the Balkans after 1945, the language policy in Basarbya, for example, was regulated by the iltmiski method in all areas of the state; In this context, the desire to create a language based on the Cyrillic alphabet, by ignoring the centuries-old tradition for Gagauz in 1957, has led to today's complexity. Today's Oghuz Turkish is first of all divided into two dialect groups, eastern and western: In the east we find Turkmen, Khwarezm Oghuz and Khorasan Turkish; in the west, we can distinguish three dialect groups or generations; When we take the Eastern Rumelian dialect group,

which is the basis of Istanbul Turkish, that is, the standard Turkey Turkish, as the central group, the second generation is the Anatolian dialect group; the eastern border of this group is roughly the Euphrates river line. The third group, or belt, consists of the dialects of Azerbaijan, the eastern and northeastern Anatolia and Western Rumelia dialects in the west. The border between Eastern and Western Rumelian dialects is sharp; This border, known as the yat-border, divides southern Slavic into two distinct dialects, eastern or Bulgarian and western or Macedonian, and the same geographical boundary divides spoken Turkish into two distinctly different dialects. As Rumelia dialect regions are the central region, in Thrace, in the east and west, in Bulgaria, Romania where Turkish is spoken, moreover Gagauz place; as a subdivision of the central region, the Eastern Rhodopes dialect region extending to the north of Western Thrace and peripheral western dialects can be determined. The distinctive feature of Eastern Rhodope dialects is the change of k- > g- at the beginning of the words with artun. In Standard Turkey Turkish, /k/ is a sound with anterior and posterior velar variants according to the vowels next to it. In Azerbaijani and Anatolian dialects, posterior velar /k/ becomes /g/ as a rule. Again, /e/ in Istanbul Turkish and Gagauz is a phoneme with phonemic variants, but in Azerbaijani dialects the opposition to e:ä has been preserved.

Keywords: Linguistics, Language Regulation, Language Politics, Science-Politics Contradictions.

TÜRK DİLİNDE DÜZENLEME SORUNLARI

Türk dil tarihinde önemli dildışı etkenlerden onüçüncü yüzyıldaki Moğol istilasası ile 1918'de Rusya imparatorluğunun Sovyet imparatorluğuna dönüşmesi; daha sonra Britanya imparatorluğunun yerine Amerika imparatorluğunun geçmeye başlaması ve en son Çin imparatorluğunun büyüyerek güçlenmesi Türk dilinin dirliğine engel oluşturmaktadır. Toplum yaşamının bütün alanlarında olduğu gibi dilde de siyaset dışında bir nesne yoktur. Dil, lehçe ve ölçünlü yazı dili, yani belli normları bulunan dil biçimi ayrı ayrı kavramlar olsa da sıkça karıştırılmaktadır. Nitekim neyin lehçe, neyin dil olduğu çoğunlukla bilim ölçüleri ile değil, son kertede siyasi kararlarla saptanır.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu başarısız ikinci Viyana kuşatmasından sonra gerilemeye başlamıştır. Osmanlı imparatorluğu esasen bir Karadeniz havzası imparatorluğu olmuştur. Türkler dört yönde yaşamışlardır. Karadeniz'in kuzeyi gerçekten de kadim bir Türk yurtdur. Altaylardan Tuna boylarına dediğimizde sadece bir göç hareketi değil, bu uçsuz bucaksız bozkır kuşağının tamamında Türkler yaşıyordu. Bir takım önyargılı tarihçiler bozkır kuşağının kadim sakinlerinin Hint-Avrupa kökenli olduklarını söylemekle siyasi amaçlarına uygun davranmışlar. Türk dilinin milat başlarında iki lehçesinin, r-li ve z-li türkçe, olduğu bilinir. Bunlardan r-li türkçenin daha eski, z-li türkçenin daha yeni olduğu düşünülmekte. z-li türkçe konuşan Peçeneklerin Karadeniz kuzeyi yörelerine gelmelerinin tarihi biliniyor. Buralarda karşılaştıkları insanlar r-li türkçe konuşan insanlardı. Daha sonra bütün bu bölge yine z-li türkçe ile konuşan Kuman-Kıpçaklarla doldu. Oğuzların aşağı yukarı aynı tarihlerde hem kuzeye hem güneye yöneldiklerini biliyoruz. Oğuzların güneye yönelmeleri sadece siyasi nedenlerden dolayı değil, kuzey kuşağının Kıpçaklarla doldurulmuş olduğundandır. Güneye yönelen Oğuzlar aynı zamanda kitlevi halde Müslüman olmaya başlamışlardı. Oğuzların Türkmen olarak adlandırılması bu süreçten kaynaklanıyor.

Bugünkü Oğuz Türkçesinin üç lehçe grubunu veya kuşağını ayırt edebiliriz. İstanbul Türkçesinin yani ölçünlü Türkiye Türkçesinin temeli olan Doğu Rumeli lehçe grubu merkez grubudur, ikinci kuşak ise bunun doğusundaki, Osmanlı dışındaki beyliklerin Türkçesidir. Bu grubun doğu sınırı ise Anadolu'da kabaca Fırat nehri hattıdır. Üçüncü grup veya kuşak doğu ve kuzeydoğu grubu Anadolu ağızlarından, Azerbaycan ve Horasan lehçelerinden, Batıda ise Batı Rumeli ağızlarından ibarettir. Yat-sınırı diye anılan sınır güney Slavca'yı belirgin olarak iki lehçeye, doğu veya Bulgar ve batı veya Makedon lehçesine ayırdığı gibi konuşulan Türkçeyi de aynı coğrafi sınır belirgin olarak farklı iki lehçeye ayırır; buradaki lehçe farkının oluşması da yerleşim tarihi ile ilgilidir.

Çağdaş Oğuz Türkçesi, salt fonetik bakış açısıyla sözbaşı /k/ sesinin gelişmesiyle birincil uzun ünlülerin durumunu ölçüt, *qāl-fiilini açar sözcük olarak dört altgruba bölüştürülebilir. Harezm Oğuz

diyalektleri (qāl-); Stavropol Türkmencesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili (gāl-); İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili (gal-); Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri (kal-). Mefkure Mollova da söz konusu fonetik ölçütü kullanarak önseste süreksiz ötümsüz /k/ ünsüzünün kullanıldığı kal- ağızları ve önseste süreksiz ötümlü g ünsüzünün kullanıldığı gal- ağızları olmak üzere Oğuzca'yı iki kümede toplayıp bunu demografik gelişmelere bağlar. kal-, 'Oğuz-Bulgar', Balkan veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna Gagauzcayı, periferik batı bölgesini ve merkez ağız bölge ağızlarını, yani Balkanlara Osmanlı öncesi kuzey göç yoluyla gelenlerin ağızlarını dahil eder, gal-, Asya Oğuz ağızları grubuna Balkanlardaki Osmanlı Türklerinin ağızları olarak değerlendirdiği Doğu Rodop bölge ağızlarını, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen ağızlarını dahil eder. Mefkure Mollova'ya göre Rumeli ağız bölgeleri: a) merkez bölge: Trakya'da, doğusunda da batısında da, Bulgaristan'da, Romanya'da Türkçenin konuşulduğu yerlerde, b) merkez bölgenin bir altbölümü olarak, Batı Trakya'nın kuzeyine de uzanan Doğu Rodoplar ağız bölgesi, c) periferik batı ağızları olarak belirlenebilir. Doğu Rodop ağızlarının belirgin özelliği artünlülük sözlerin başındaki k- > g- değişimidir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde /k/ yanındaki ünlülere göre ön ve artdamaksıl değişimleri bulunan bir sestir. Azerbaycan Türkçesinde ise artdamaksıl /q/ sözbaşında kurallı olarak /g/ (yazımda <q>) olur: qal- /gal-, qol /gol/; söziçinde k > x: yıxıl- çixıs; q ikizleştiği takdirde korunur: doqquz /dokguz/; Çokheceli sözcüklerin <q> ile gösterilen sonsesi söylenişte /x/ olur: otaq /otax/; doğu ağızlarında ise söz sonu patlamalı ötümlüleşir: otaq /otağ/. Ölçünlü söylenişte her iki türüsü kabul edilir. Türkiye Türkçesinde ve gagauzcada /e/ sesbirimi değişimleri bulunan bir fonemdir. Azerbaycan Türkçesinde ise kökenden e:ä karşıtlığı korunmuştur: äl 'el' el 'el, il'.

Türk dilinin ölçünlü türü, İstanbul Türkçesi adı verilen, Doğu Rumeli diyalektine dayanan, Osmanlı'nın Bursa, Edirne ve İstanbul saray çevrelerinin kullanmış olduğu, ondördüncü yüzyılın sonundan itibaren günümüze kadar kesintisiz yazılı geleneği olan dil türüdür. 'İstanbul Türkçesi' denilirse de bu dil türü İstanbul'un fethinden önce biçimlenmiştir; İstanbul'un alınıp daha sonra başkent olması dilde bir değişiklik oluşturmadı; ona göre de bu dile 'Edirne Türkçesi' de

diyebilirdik. Türkiye Türkçesinin diyalekt durumuna dair ilk bilgiler yine bu dönemde ortaya çıkar. Bu bilgilerin değerlendirilmesi İstanbul'a ilk yerleşen Türklerin konuştukları diyalektin Balkan diyalektlerinden farklı olmayıp bu diyalektlerle genetik bir ilişki içinde olduğu görülmektedir.¹

Azerbaycan'ın kuzeyi yedinci yüzyılda Hazarlarca Türk yurdu haline gelmiş, güneyi ise onbirinci-onüçüncü yüzyıllarda yeni gelen Türk ellerinin bu ülkede yerleşmeleriyle bütünlükle Türkleşmiş ve Türk dili genel halk dili haline gelmiştir. Azerbaycan edebi Türkçesinin oluşması Oğuz lehçesi esasında olmuş, ancak diğer Türk lehçelerinden (Kıpçak, Uygur) de etkilenmiş ve ilk yazılı eserlerini onüçüncü yüzyıldan vermeye başlamıştır. Tevfik Hacıyev'e göre "Bilindiği gibi her bir edebi dil ülkenin medeni merkezinin konuşma dili üstünde durur. Uyum yasası Türkçenin başlıca fonetik-morfolojik yasasıdır. Tarihen Azerbaycan Türkçesinin uyumu Şirvan ve Tebriz diyalektlerine uygun gelir. Her iki yaşayış bölgesi tarihen ülkenin medeni iktisadi siyasi merkezi olduğundan bu uygunluklar Şirvan veya Tebriz diyalektini koynе gibi kabul edilmesine hak verir. Batı türkcesi edebi dili değişik oranlarda Oğuz ve Kıpçak öğelerini barındırır. İstanbul türkçesinin, Doğu Rumeli lehçesinin kökünde Türkmence-Oğuzca varsa da ses yapısında Kıpçakça öğeler de vardır. Daha çok oğuz temeline dayanan çağdaş Türkiye türkcesi edebi dilinden farklı olarak, Azerbaycan türkcesi edebi dilinin Oğuz-Kıpçak temeli üzerinde kurulmuş olduğu söylenmektedir. Ancak çok ilginçtir ki, Azerbaycan türkçesinde işleme düzeyine göre Bulgar türkcesi Oğuz ve Kıpçakçadan sonra gelse de, tarih bakımından eskiliğine göre birinci yerde durur."²

Moğol istilasını kuzeyden de güneyden de aşağı yukarı aynı tarihlerde ilerliyordu. Cengiz hanın torunları kuzeyde Altınorda, güneyde İlhanlılar devletlerini ortaya çıkarmışlardı. Kırım hanlığı Altınorda hanlığının tarihe karışmasından sonra Kıpçak bozkırında ortaya çıkmış hanlıkların en uzun ömürlü olanıdır (1427-1783). Kırım

1 György Hazai, Anadolu Türkçesinin İlk Yüzyıllarına ait kimi sorunlar. Hasan Eren Armağanı Ankara 2000. s. 207.

2 Rahimoğlu ; Macarcada aynen paralel durum görülebilir.

hanlığı 1475'ten 1774 yılına kadar Osmanlı devletine tabi işlerinde bağımsız bir devlet olmuştur. Rusya'nın saldırıları buralara onsekizinci yüzyılın sonlarında muazzam bir göç dalgasına sebep olmuş. Doksanüç Harbinden sonra Balkanlara saldıran başka bir kudurgan Rus çarı Aleksandr -'kurtarıcı olduğunu' söylüyordu- Savaş sonrasında bir yandan muazzam bir göç, Romanya, Bulgaristan adlarında iki yeni devlet kurduruluyor. Bir sonraki yüzyılda Balkan savaşları ve bunu izleyen Dünya savaşı. Yine göçler katliamlar ve nihayetinde Osmanlı imparatorluğunun sonu. Savaş sonrasında Sırp-Hırvat-Sloven krallığı kurulur. İkinci Dünya savaşı sonrasında Stalin'in oyunlarının Romanya'dan Besarabiya bölgesi koparılıp, burası bir Sovyet cumhuriyeti oluyor. Romanya ile Bulgaristan ise Sovyetlerin uydu devletleri haline geliyor. Yugoslavya kurulur Makedonya Yugoslavya'nın bir cumhuriyeti oluyor. Yugoslavya'da bir Makedonya cumhuriyeti, Kosova ise Sırbistan'ın bir otonom bölgesi olur.

İkinci Dünya savaşından sonra Stalin'in son kazanımları Doğu Avrupa veya Doğu Blok ülkeleri denilen uydu devletleri oldu. Stalin'in planlarında Yunanistanla Türkiye de eninde sonunda bu uydu ülkeler topluluğuna katılacaktı; nitekim Yunanistan'da da Stalin'in elaltılarında Tito'nun eli ile desteklediği iç savaş sürüyordu. Türkiye'de ise sağ sol kavgası yıllarca sürüyordu. Amerika her iki ülkeyi NATO'ya almakla gidişi durdurdu.

Yunanistan Osmanlı İmparatorluğundan kopmuş ikinci devlettir. Dine dayanan Slavistik emperyalizm burada etkili olamamıştı; buna karşın dini dışlayan Büyük Britanya emperyalizmi yeni bir ulusdevletin kurulmasında başarılı olmuştu. Yunanistan aynı zamanda Avrupa Birliğine giren ilk Balkan ülkesi olmuştur. Hristiyanlık öncesi Helenizm hayranlığının da etkisiyle ülke içindeki Türk azınlığı istilacı görülüp her zaman baskı altında tutulmuş, özellikle eğitim konularında hakları elden geldiğince kısıtlanmağa çalışılmıştır. Yunanistan'da Türk azınlığının önemli bölümü Batı Trakya'da, bunun yanında başta Rodos olmak üzere on iki adalarda bulunmaktadır. Bölge stratejik açıdan da önemlidir. İlk Türk cumhuriyeti olan Batı Trakya cumhuriyeti burada kurulmuştu; burası aslında Rusya'nın Akdeniz'e çıkışı olacaktı. Dimetoka şehri de bu bölgede bulunmaktadır. Eski Türk

edebiyatı açısından çok önemli bir merkez olan Vardar Yenicesi de aynı kıyı kesiminde bulunuyor, ancak buralarda aktif bir Türksüzleştirme politikası uygulanmıştır. Mübadele ile Yunanistan'a sürülen Karaman Türklerinin Yunan harfleri ile Türkçe yazdıkları geniş edebiyat haliyle sönmüştür. Bu arada, Karamanlıca kitapları Gagauzların da okumuş olduğu belirtilmelidir. Batı Trakya ölçünlü dilin de temeli olan Doğu Rumeli lehçesinin konuşulduğu bölgedir. Yunan hükümeti Yunanistan'ın Batı Trakya Türklerinin Türk değil Müslüman olduklarını ileri sürmektedir. Türk sözü okullardan, vakıflardan, derneklerden, yayınlardan silinip kazındı. Yunanistan'da Türküm demek suç sayılır oldu, Gümülçine bağımsız milletvekili doktor Sadık Ahmet bu yüzden Yunan mahkemesince hapis cezasına çarptırıldı.

Doksanüç harbinden sonra yaratılmış devletler olan Bulgaristan ile Romanya'da, Türk azınlığının geleneksel eğitim kurumları varlığını kesintisiz İkinci Dünya savaşı sonrasına, kısmen de altmışlı yıllara kadar yaşatabilmiştir. Romanya üç bölgenin birleşmesiyle; Kumanlarla Ulahların yerleştiği Eflak ve Boğdan ile Macar Erdel'den oluşmuştur. İkinci Dünya savaşı sırasında Romanya'nın Basarabya bölgesi SSCB tarafından koparılıp bir Sovyet Cumhuriyeti haline getirilmiş, ayrıca bu ülkenin denize çıkışı da kesilmişti. Moldova doğrudan bir Balkan ülkesi olmasa da Romanya gibi Balkan bağlamında ele alınması amaca uygun olur. Romanya'da Türk azınlığı belirli bir bölgede, Tuna güneyinde Dobruca'da yoğunlaşmıştır.³ Romen ülkeleri Osmanlı'nın vasal devletleri durumunda olmuş. Osmanlı ilkin buradan öte esas bölgesini genişletmek niyetinde olmamış; bu aynen Macaristan için de geçerli olmuştur. Dobruca kadim Türk yurdudur. Dobruca küçük Kuman bozkırı olarak tanınmakta, bilinmektedir. Sarı Saltık kabri ve türbesi burada, Babadağ kasabasındadır. Bölgede ondokuzuncu yüzyılda bir çeşit nüfus değişimi olmuştu. Deliorman Dobruca hristiyan Türkleri Bucak'a, Bucak'taki Kıpçaklar Dobruca'ya göçürülmüştü.

3 Bir bakıma Balkanlar tarifini Tuna güneyi almak istersek sadece burası Balkanlar'a girer

Burada da etnik bir amaç güdülmeyip yine Rusya'nın dine dayanan politikası etkili olmuştur.⁴

Romanya'da sosyalist dönemde Türkçe eğitiminde uygulanan ayırmacı politikaya göre yapay bir Türk-Tatar ayrımı yaratılarak kışkırtılmıştı. Eğitimde her zaman İstanbul Türkçesi kullanılmıştır. İkinci Dünya savaşından sonra Kırım'dan söz etmek de yasak olduğu için Türksoylu Kırım göçmenleri için kiril harfli, İdil-Ural Türkleri için hazırlanmış ders kitapları kullanılmak istenmişti. Sovyet politikasına göre ise SSC Moldova'da Romen dili için Kiril harfleri kullanma mecburiyeti getirildiği gibi dilin adı "Moldovanca" diye değiştirildi. Aynen bu şekilde Moldova sınırları içinde kalan Gagauzlara İlminski programı uygulanıp hem kiril alfabesi kullanma zorunluluğu getirildi hem de dil normu değiştirildi. Gagauzca diye bir lehçe olmamış, ölçünlü Türkiye Türkçesinin temeli olan Doğu Rumeli lehçesine dahildir. Ançak yazılı bir kullanımı az olmuştur. Bunun için yeni bir dil normu ellili yıllarda yaratıldığında yazı dili mümkün olduğunca konuşma diline yaklaştırılmağa çalışılmıştır. Öte yandan Romanya Avrupa Birliğine girmiş iki ülkenin tekrar birleşmesi söz konusu olmuştur. Moldova'daki Gagauz yeri özerkliğinin benzeri bölgede bulunmamaktadır. Bütün bunlara rağmen gerek Romanya'da gerekse Moldova'da Türkçe eğitim bugün olması gerektiğinden çok uzaktadırlar. İkinci Dünya savaşı sonlarında Sovyetlerin planlarında etki alanını Güney Azerbaycan ve büyük Türk azınlığının yaşadığı Bulgaristan gibi Türk topluluklarının bulunduğu bölgelere yaymaktı. Kızılordu böyle yerlere hazırlıklı giriyordu. Sözkonusu planlananlar paralel uygulanıyordu. Bu konular bugün bile birbirleri ile bağlantılı olduğu bağlamında araştırılmış değildir.⁵

4 Mahmut, Enver, Mahmut, Nedret, 1999.

5 Bulgaristan Türkü Ahmet Şerefli "Sen İstanbula Gelme" romanında Kızılordunun "Dokuz Eylül'de" Bulgaristan'a girişini anlatır. Roman kahramanı katıldığı sempozyumda İkinci Dünya savaşında Kızılordu sıralarında savaşan ve Bulgaristan'da, Deliorman'da bulunmuş yaşlı bir Azerbaycan Türkü ile görüşür: "Oralı [Deliormanlı] değilim. Askerken geçmişim o yerlerden Kızılorduda soldat olarak. "Ruslar yani Stalin ataları Türk Cumhuriyetlerinden olanları ön saflara sokarak kırdırıyordu. O yıllarda beş milyonluk Azerbaycan'dan 400 bin asker öldü ... amaç Türk

Bulgaristan'da 1944'ten sonra Türkçe eğitim önce 1947'de devletleştirildi, ellili yıllarda eşi olmayan bir yükseliş gördü, sonra yetmişlerin başında büsbütün kaldırıldı. Türkiye-Azerbaycan ilişkileri 1937 yılından sonra büsbütün kesilmişti; Türkiye-Bulgaristan arasındaki ilişkiler de savaştan sonra iki düşman kutbun arasında kesilir. 1944'ten sonra Yugoslavya ile Türkiye'nin ilişkileri kültür alanında sürüyordu. Tito'nun Stalin'le arasının açılmasından sonra ise ilişkilerin daha da düzelmiş olduğu görülür. Romanya ve Bulgaristan'da ise Türk azınlığının geleneksel eğitim kurumları devletleştirildi, basın yayın kurumları da tamamen devlet güdümüne bağlandı.

Vardar Makedonyası ile Kosova vilayeti 1918 yılında kurulan Sırp-Hırvat-Sloven krallığının terkibine girmiş, bura Türkleri 1944 yılına kadar çok ağır bir baskı dönemi yaşamışlardır. Sırp yetkilileri daha önce Osmanlı örneğinde görüldüğü gibi azınlıkların eğitiminin onları bilinçlendirip bağımsızlaşma eylemlerini uyandırabileceğinden çekiniyorlardı. İkinci Dünya savaşından sonra ise Yugoslavya'daki bu durum tamamen değişmiştir. 1944'te Makedonya'da, 1951'de de Kosova'da Türkçe eğitim yeniden kurulur. Kosova'da olanlar iyi belgelenmiştir.⁶

Sonuç olarak, bir Sovyet Cumhuriyeti olan Moldova'da Türkçenin resmiyeti tanınmış olsa da bu Sovyet düzeni ile adı yasaklanıp kullanımı mümkün oluyorsa da bir üst dil olarak Rus diline öncelik verilmektedir. Anlatılan diğer geçmiş sosyalist ülkelere Türkçenin adı yasaklanmamış, kiril alfabesine geçilmesi de söz konusu

cumhuriyetlerindeki nüfusu azaltmak, geri kalanları da kolayca Ruslaştırmaktı... Romen topraklarında Dobruca'ya girmeden önce mareşalimiz Tolbuhin orduda bir düzenleme yaptı. Orta Asya, Kafkaslar ve Hazar çevresinden olan Türk kökenli askerleri ön saflara aldı. Dobruca, Deliorman, Gerlovo bölgelerinde çok sayıda müslüman Türkün yaşadığını biliyordu. Sevdiğini kazanmak için onlara saygılı olmamızı söyledi." (Şerefli 2005, 215)

6 Recepoğlu, A 2004,.2005, 2006.

olmamıştır, ancak dilin serbest kullanım hakkı çok çeşitli önlemlerle engellenmektedir. Bulgaristan ile Romanya bugün Avrupa Birliği'ne girmiş oldukları halde Türkçenin eğitim öğretimi acınacak haldedir. Türk okullarının yeniden açılmasının sözü bile edilmez olmuştur. Makedonya ve Kosova'daki Türk eğitim kurumlarının bugün de yaşadığını, her iki ülkede ilköğretim okullarından üniversiteye kadar eğitimi Türkçe görmenin mümkün olduğu görülür. Kosova'da siyasi dalgalanmalardan dolayı Türkçenin resmiyeti konusundaki gelişmeler sağlıklı olmamıştır. Kuzey Makedonya Cumhuriyeti anayasasına göre Makedonya vatandaşlarının ana dilleriyle ilköğrenim (lise öğrenimi dahil) görme hakları vardır. Anayasa ile teminat altına alınmış olmasına rağmen, Türklerin anadiliyle eğitim hakkına bütün Makedonya'da eksiksiz uygulanmasında daha çok Doğu Makedonya'da bazı aksaklıklar olmuş; burada Türkçe öğretim birden dörde kadar olup sonrasında eksiklikler bulunmaktadır; yoksa Türkçe eğitim açısından Kuzey Makedonya cumhuriyeti bugün Avrupa'da birinci sıradadır. Gostivar'daki Türkçe eğitim veren Uluslararası Vizyon Üniversitesi geleceğin aydın olacağı umudunu veren bir ilki gerçekleştirmiştir.

Sesbilgisi açısından olmaması gereken sorunların kaynağında görünenlere gelince; ölçünlü Türkiye Türkçesinde /k/ yanındaki ünlülere göre ön ve artdamaksıl değişkeleri bulunan bir sestir. Azerbaycan Türkçesinde ise artdamaksıl /k/ sözbaşında kurallı olarak /g/ (yazımda <q>) olur: qal- /gal-, qol /gol/; söziçinde k > x: yıxıl- çixix; k ikizleştiği takdirde korunur: doqquz /dokguz/; Çokheceli sözcüklerin <q> ile gösterilen sonsesi söylenişte /x/ olur: otaq /otax/; doğu ağızlarında ise söz sonu patlamalı ötümlüleşir: otaq /otağ/. Ölçünlü söylenişte her iki türüsü kabul edilir. Türkiye Türkçesinde ve Gagauzcada /e/ sesbirimi değişkeleri bulunan bir fonemdir. Azerbaycan Türkçesinde ise kökenden e:ä karşıtlığı korunmuştur: äl 'el' el 'el, il'.

Dil ve yazı birbirinden ayrı iki göstergeler dizgesidir. Dil yazıdan bağımsız, yazının biricik varlık nedeni dili göstermektir. Her yazı dizgesiyle her dil yazılabilir. Öte yandan dille yazının karşılıklı ilgisi yok değil, ikincil bir dizge olan yazı dili zamanla genellikle dili durgunlaştırır, geleneği korur, edebi ve kültürel değerleri aktarır

kurumlaştırır. Oğuz Türkçesi yazımı için onüçüncü yüzyıldan itibaren Arap elifbası kullanılmıştır. Selçuklu, Osmanlı Türkçesi eserleri bu alfabe ile meydana getirilmiştir. Her türlü yazılı ürünler yüzyıllarca elle yazılıp yine elle çoğaltılırdı. İlk Osmanlı Arap yazılı basılı kitap 1729'da çıkmıştı. Arap yazısından başka Türkçenin yazımında Grek alfabesi de yüzyıllarca kullanılmıştır. Karamanlı Ortodoks Türkler Yunan yazısını kullanmışlar ve Karamanlıca kitapları hem Bulgaristan'da hem de Besarabya'daki Gagauzlar da okumuş. Osmanlı Ermenileri ise Türkçenin yazımında Ermeni harflerini de kullanmışlardır. Kıpçak Türkçesinin yazımında da Ermeni harfleri kullanılmıştır. Kutsal yazı diye bir kavramın var olmadığını da burada kaydedelim.

Türkçenin yazımında Latin yazısına geçme girişimleri ondokuzuncu yüzyılda başlamıştır.⁷ Latin yazısına ilkin Azerbaycan Türkleri geçmişlerdir. Bağımsız Azerbaycan parlamentosunun 21.03.1919. tarihli kararıyla Hudadat Bey Melikaslanov başkanlığında Alfabe Islahatı Komisyonu kurulmuştur. Komisyona sunulan yeni alfabe layihalarından öğretmen Abdullah Bey Efendizade'nin projesi beğenilmiş ve bu projeye dayanarak Latin alfabesine geçilmesi kararlaştırılmıştır. Azerbaycan milli hükümetinin devrilmesi sonucu bu ıslahatı gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Latin alfabesine geçiş Sovyet döneminde gerçekleşti; 1922 yılından itibaren gazetelerde Latin harfleri kullanılır. 1926'da Bakû'de toplanan Türkoloji Kongresi Türk cumhuriyet ve topluluklarına Latin alfabesini tavsiye etme kararı alır. Sovyetler düzeyinde 1927'de 'Birleştirilmiş Yeni Türk Elifbası' kabul edilir. 1927 – 28 ders yılında Kuzey Azerbaycan resmen Latin alfabesine geçer. Azerbaycan Türk alfabesinde <e> yanında <ə>, <h> yanında <x>, <k> yanında <q> ve <o> yazıbirimleriyle <ŋ> (1938 yılına dek) yazıbirimi kullanılmıştır. 1939'dan sonra bu yazının kullanımına son verildi. Azerbaycan'da 1939 “korkunç yıl”ında Kiril alfabesine geçildi. Latin harfli kitaplar toplanıp yok edildi. Kiril alfabesinde aynı yıl, 1940, 1951 ve 1958 yıllarında küçük düzeltmeler yapıldı.

7 Mirza Fethali Ahundzade bu çalışmalarda bir öncü olarak anılmalı; Münif Paşanın adı da bu bağlamda anılmıştır.

Türkiye’de ise 1.11.1928 tarihli, 1929 yılının başından itibaren uygulanan kanunla Latin alfabesine geçildi. İstanbul Türkçesinin dayandığı Doğu Rumeli söylenişi yazıçevrimine de yansıdığından yeni yazımda alfabede /ŋ/ ve /é/ seslerini gösteren işaretlere yer verilmemiştir. Buna karşılık <ğ> bir bakıma eski yazının kalıtıdır. Türkiye sınırları dışında kalan Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Kıbrıs Türkleri de Türkiye örneğine göre çeşitli siyasi engellemelere karşın tedricen Latin yazısına geçmişlerdir. Irak Türkmenleri 1964 yılında Latin harfleri kullanma iznini almışlar, ancak latin harfli yayıncılık izni 1971 yılında kaldırılmıştır. Günümüzde ise tekrar latine dönüş var.

Gagauzlar için Mikail Çakır (1861 - 1938), otuzlu yıllarda Latin alfabesini kullanarak Romen yazımıyla kitaplar yazmıştır. İkinci Dünya savaşından sonra Sovyetler Birliğine dahil olan Moldova’da 1957 yılında Diyonis Tanasoğlu ve L. A. Pokrovskaya’nın çalışmaları sonucu Gagauzlar için hazırlanan kirile dayalı alfabe 30.7.1957 tarihli yasayla kabul edildi. Ancak aynı zamanda yapay bir dil ölçüsü yaratılmış oldu. Kırım’da ise hem dil normları hem yazı değiştirildi, ardından da Kırımlılar toptan sürgün edildi.

Sovyet imparatorluğunun yıkılmasından sonra tepeden inme kiril alfabesinden yeniden Latin alfabesine dönme konusu gündeme gelir. 1991 yılının kasım ayında İstanbul’da Marmara Üniversitesinde düzenlenen Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumunda ortak 34 harfli alfabe benimsenir. Bu alfabede Türkiye’de kullanılan 29 harften başka açık e için <ä>, sızcı h için <x>, ardamak k için <q>, /ŋ/ için <ñ> ve çift dudak v için <w> harfleri bulunmaktadır. Azerbaycan parlamentosu 25.12.1991 tarihinde yeniden Latin alfabesine geçişini kabul eder; Türkiye’de kullanılan alfabeye ek olarak <ä, q, x> harfleri de alınır.

4 - 8.5.1992’de Ankara’da düzenlenen Sürekli Türk Dili Kurultayında Azerbaycan heyeti <ä> yerine <ə> harfinin kullanılmasını önerir, öneri kabul edilir. Ne yazık ki Azerbaycan’da 16.5.1992 kabul edilen yasayla <ä> yerine <ə> harfinin kullanılması resmileşir. Böylelikle Türk dilinde yazım birliğine giden yolda kocaman bir geri adım atılmış oldu.

14 Ağustos 1988 Kişinev'de yayımına başlanan Ana Sözü gazetesi latin harflerinin kullanılmasında öncülük etmiştir. Ana Sözü gazetesi 1990 yılında açtığı bir köşesinde Latin alfabesine geçiş konusunda bir kamuoyu yoklaması yapar. 1993 yılının mayıs ayında Moldova parlamentosu Gagauzlar için Latin alfabesine geçişini kabul eder. Karara göre <x, w, q, ä, ğ> harfleri bilimsel yayınlarda, yabancı sözcüklerde özel ad ve soyadlarında kullanılacaktı. Moldova'da alfabe konusunda hem Kişinev'de Dionis Tanasoğlu hem Komrat'ta L. A. Pokrovskaya önderliğinde çalışmalar yürütülmüş, Kiril yazılı Gagauzcada da kullanılmış <ä> harfi alfabeye katılmıştır. <ğ> harfi Gagauzlarda sorunsuz değildir; L. Pokrovskaya'nın 1997'de Komrat'ta çıkan dilbilgisinin alfabe cetvelinde ê ve ț gibi işaretler gösterildiği halde <ğ> işaretine yer verilmemiştir. Ukrayna'daki Gagauzlarsa ancak 2005 yılında Latin yazısına geçebilmişler.

1993'te Akmescit'te toplanan 2. Kırım Tatar Milli Kurultayı'nda Latin grafiğine dayalı yeni Kırım Tatar Alfabesi'ne geçme kararı alınır. Türkiye'de kullanılan alfabeye ek olarak /ŋ/ sesi için <ñ> harfi, artdamak k için <q> harfi kabul edilir.⁸

Doksanlı yılların yeni harfleri bazı tartışmalara yol açmış. Kuzey Azerbaycan'da ters e yerine iki fonemi <e>, <é> biçiminde göstermek elbet daha pratik olurdu; <ä> yerine <ə> harfinin alınması beraberinde birtakım teknik güçlükler getirdiği gibi yazım birliğini bozmuştur. Azerbaycan Türkçesinde ve Gaguzca ile İstanbul Türkçesinde e, ä ve ə harflerinin fonemik değerleri farklıdır. <ä> harfi Alman ve İsveç dillerinin yazımında varsa da fonemik bir değeri belirtmiyor, buna karşılık örneğin daha az tanınan Eston ve Fin dillerinde <e> ve <ä> harfleriyle belirtilen /ä:/e/ karşıtlığı bulunur. Azerbaycan Türkçesinin yazımında bir işarette tarihi yazım esas alınmış, güneyde kafla, kuzeyde <q> harfi ile gösterilen ses bugün ötümlü söylenmektedir. Bugün yalnız Kırım'da kullanılan <ñ> işareti ortak alfabede de <ŋ> olabilirdi. Diasporadaki Güney

8 Mustafa Argunşah. Gagauz Türklerinin kullandığı alfabeler. Türk Dili 513, 1994. Dionis Tanasoğlu. Komrat kalkıntısı - 90 yıl (1906 - 1996). Ana Sözü 3 - 4 (327 - 328) 30.1.1996. A. B. Ercilasun. Latin alfabesi konusunda gelişmeler. Türk Dili 523, Temmuz 1995.

Azerbaycanlıların yayınlarında Latin yazısının kullanımının gittikçe yaygınlaşmakta olduğu görülebilir; ancak molla rejimi sürdüğü süreyde herhangi bir iyileşme beklenmez.

KAYNAKÇA

Argunşah Mustafa. Gagauz Türklerinin kullandığı alfabeler. Türk Dili 513, 1994.

Gökdağ, Bilgehan Atsız, 2018. Türklerin Dünyası. Dil Kimlik Siyaset. Akçağ Ankara.

Çavuşev, İsmail, A. 1999. Totaliter ve Posttotaliter Devirde Bulgaristanda Süreli Basın. TDK, Ankara.

Ercilasun A. B. Latin alfabesi konusunda gelişmeler. Türk Dili 523, Temmuz 1995.

Hazai, György 2000 Anadolu Türkçesinin İlk Yüzyıllarına ait kimi sorunlar. Hasan Eren Armağanı Ankara.

Horata, Osman, 1998, Romanya Türkleri Edebiyatı. TKAE Ankara.

İsen, Mustafa, 2009, Varayım Gideyim Urumeli'ne. Kapı İstanbul

Kerim, Altay 1999, Romanya'da Kitap, Gazete, Dergi ve Radyo Yayın Hayatı. TDK Ankara.

Kerim, Yusuf. 1999. Bulgaristan'da Türkçe Süreli Basın. (1865-1998) TDK Ankara.

Mahmut, Enver, Nedret Mahmut 1999 Romanya'da Türkçe Eğitim Hayatı. TDK Ankara.

Nutki Hamid, Yazı gaydaları (imla kılavuzu). Varlık 1365/1987, sayı 9 - 10/91 - 92. 3. - 63. .

Özkan, Nevzat 2017, Gagavuz Edebiyatı. Bilge Kültür Sanat İstanbul.

Süleymanoğlu Yenisoy, Hayriye 1999. Başlangıcından Bu Yana Bulgaristan'da Türkçe Eğitim. TDK Ankara.

Tanasoğlu, Dionis. Komrat kalkıntısı - 90 yıl (1906 - 1996). Ana Sözü 3 - 4 (327 - 328) 30.1.1996.

**SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMENLİĞİ LİSANS
PROGRAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI: 1968-2018
COMPARISON OF SOCIAL STUDIES EDUCATION
TEACHING PROGRAMS: 1968-2018**

Selman ABLAK

*Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı,*

Sivas-Türkiye,

selmanablak@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8538-1292

ÖZET

İlk defa 1916'da ABD'de bir ders olarak okutulmaya başlanan sosyal bilgiler, Türkiye açısından ele alındığında doğrudan sosyal bilgiler adıyla 1968 yılından günümüze dönemsel farklılıklarla beraber varlığını sürdürmüştür. Bu anlamda 1968 tarihli İlkokul Programı'nda sosyal bilgiler dersinin bu isim altında okutulmaya başlamasıyla bu dersi verecek-okutacak öğretmen ihtiyacı da hissedilmiştir. Buna bağlı olarak 1967-1968 eğitim-öğretim yılından itibaren üç yıllık eğitim enstitüleri bünyesinde açılan sosyal bilgiler bölümünde öğretmen yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda 24.06.1968 tarih 1508 sayılı Tebliğler Dergisi'nde Eğitim Enstitülerinin 3 yıla çıkarılması kararlaştırılmış ve "Sosyal Bilgiler Bölümü" için enstitü programı yayımlanmıştır. Bu çalışmada sosyal bilgiler öğretmeni yetiştirme adına kabul edebileceğimiz 1968 Eğitim Enstitüsü Sosyal Bilgiler Bölümü Öğretim Programı ile hali hazırda uygulanmakta olan 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı içerik bakımından karşılaştırılmıştır. Nitel araştırma yönteminde doküman incelemesi deseninde tasarlanan çalışmanın dokümanlarını 1968 Sosyal Bilgiler Bölümü Programı ile 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı oluşturmuştur. Çalışmada toplanan veriler içerik analizi aracılığıyla çözümlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal bilgiler, lisans programı, öğretmen yetiştirme.

ABSTRACT

Social studies, which was started to be taught as a course in the USA for the first time in 1916, has continued its existence with periodic differences from 1968 to the present, directly under the name of social studies when considered in terms of Turkey. In this sense, the need for a teacher to teach this course was felt when the social studies course started to be taught under this name in the Primary School Curriculum of 1968. Accordingly, starting from the 1967-1968 academic year, the social studies department opened within the body of three-year education institutes started to train teachers. In this context, in the Journal of Notifications dated 24.06.1968 and numbered 1508, it was decided to extend the Education Institutes to 3 years and the institute program for the "Social Studies Department" was published. In this study, the 1968 Education Institute Social Studies Department curriculum, which we can accept to train social studies teachers, and the 2018 Social Studies Teaching Undergraduate Program, which is currently being implemented, were compared in terms of content. The documents of the study, which was designed in the document analysis pattern in the qualitative research method, were created by the 1968 Social Studies Department Program and the 2018 Social Studies Teaching Undergraduate Program. The data collected in the study were analyzed through content analysis.

Keywords: Social studies, undergraduate program, teacher training.

GİRİŞ

Dünyada sosyal bilgiler dersine ilk olarak ABD'de rastlanılmakla (Moffatt, 1957 birlikte tarihsel süreç içerisinde birçok ülke eğitim programlarında gerek doğrudan bu isim altında gerekse sosyal bilgiler dersinin ana arterlerini oluşturduğu kabul edilen tarih, coğrafya ve vatandaşlık bilgisi dersleri üzerinden yer vermeye başlamıştır. Türkiye açısından ele alındığında doğrudan sosyal bilgiler adı altında olmasa da sosyal bilgiler dersinin ana içeriğini oluşturan tarih, coğrafya veya yurttaşlık bilgisine yönelik dersler Osmanlı Devleti

döneminden itibaren Türk eğitim sistemi içerisinde yerini almıştır. Cumhuriyet Türkiye'si açısından bakıldığında da benzer bir tablo bizi karşılamaktadır. Nitekim Cumhuriyet döneminin ilk kapsamlı öğretim programı kabul edilen 1924 İlkokul Programı ile birlikte yukarıda zikredilen ders içerikleri öğretim programı içinde yer bulmuştur. Farklı bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk eğitim programı olan ve amaçları, ders içerikleri ve öğretim yöntemleri açısından Tevhid-i Tedrisat Kanunu öncesi dönemdeki müfredatlardan önemli farklılıklar barındıran (Aslan, 2011, s. 723) 1924 programından itibaren Türk eğitim sistemi içinde doğrudan sosyal bilgiler adı altında olmasa da sosyal bilgiler dersinin ana içeriğini barındıran tarih, coğrafya veya yurttaşlık bilgisine yönelik dersler yerini almıştır. 1924 öğretim programıyla birlikte Türkiye'de ilkokul ve ortaokul birbirinden ayrılmış (Keskin, 2002, s. 15-16) ve gerek ilkokul gerekse ortaokul müfredatı içine sosyal bilgiler dersine yönelik içeriği oluşturan tarih, coğrafya ve musahabat-ı ahlakiye ve malumat-ı vataniye⁵⁰⁶ dersleri yerini korumuştur. Bununla birlikte bir ara program olarak kabul edilen ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekâleti tarafından 1922'de yayımlanan 1338 (1922) Tarihli İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı içerisinde de sosyal bilgiler kapsamında ele alabileceğimiz tarih ve coğrafya dersleri ve musahabat-ı ahlakiye ve malumat-ı vataniye dersi yerini korumuştur. Bu durum 1926 programında da devam etmiştir (Akyüz, 2008).

1926 İlkokul Programı'nda ilkokulun amacı "*İlk mektebin başlıca maksadı, genç nesli muhitine faal bir halde intibak ettirmek suretiyle iyi vatandaşlar yetiştirmektir*" (İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 1926, s. 71) şeklinde belirtilmiştir. Bu ifade öz itibariyle sosyal bilgiler dersiyle doğrudan örtüşmektedir. Nitekim sosyal bilgiler dersinin en temel amaçlarından biri de "iyi vatandaş yetiştirme" girişimidir. Bu durum doğrudan olmasa da 1926 İlkokul Programı'nda da sosyal bilgilerin kendisine yer bulduğu şekilde yorumlanabilir. Türkiye'de 10 yıl uygulamada kalan 1926 İlkokul Programı 1936 yerini yeni programa bırakmıştır. 1936 İlkokul Programı incelendiğinde yeni programın Türk devriminin ihtiyaçlarına göre düzenlendiği

⁵⁰⁶ Musahabat-ı Ahlakiye ve Malumat-ı Vataniye dersi 1926 programında "Yurt Bilgisi" adını almıştır (Akyüz, 2008).

görülmektedir (Binbaşoğlu, 1995). Çünkü 1936'ya gelindiğinde yeni cumhuriyetin inkılap hareketleri büyük ölçüde tamamlanmış ve hazırlanan program yeni rejimin görüşlerini yansıtmaya başlamıştır (Akbaba, 2004). 1936 İlkokul Programı'nın içeriği incelendiğinde de I. Devre olarak kabul edilen 1, 2 ve 3. sınıf düzeyinde hayat bilgisi dersine yer verilirken; II. Devre olarak kabul edilen 4. ve 5. sınıf düzeyinde tarih, coğrafya ve yurt bilgisi derslerine yer verildiği görülmektedir (Kültür Bakanlığı, 1936). Benzer şekilde 1938 Ortaokul Programı incelendiğinde de tarih, coğrafya ve yurt bilgisi derslerinin ortaokul müfredatında yer aldığı; tarih ve coğrafya derslerine ortaokul 1, 2 ve 3. sınıflarda haftada 2'şer saat olmak üzere toplam 6 saat yer verildiği, yurt bilgisi dersine de ortaokul 2 ve 3. sınıfta 2'şer saat olmak üzere toplam 4 saat yer verildiği görülmektedir. Türk eğitim tarihinde 1926 ve 1936 İlkokul programlarına nazaran daha geliştirilmiş bir program olduğu kabul edilen (Aslan, 2000) 1948 İlkokul Programı'nda da tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi derslerinin yer bulmasıyla birlikte benzer bir tablo bizi karşılamaktadır.

On yılı aşkın süre uygulamada kalan 1948 İlkokul Programı 1960'lı yıllara gelindiğinde yenilenme ihtiyacı hissedilmiştir. Bu amaçla 1961'de Talim Terbiye Dairesi ve İlköğretim Genel Müdürlüğü'nün ortak çalışması sonucu oluşturulan bir komisyon tarafından yapılan çalışmalar rapor haline getirilerek bütün il ve ilçelere gönderilerek görüş alınmıştır. Gelen dönütlere göre İlköğretim Genel Müdürlüğü tarafından oluşturulan yeni bir komisyonun çalışmaları neticesinde 1962'de taslak halinde hazırlanan yeni ilkokul programı uygulamaya alınmıştır (Güngördü ve Güngördü, 1966; Tekişik, 1992). Ancak hazırlanan bu taslak program ülkenin genelinde değil pilot olarak belirlenen okullarda uygulanmaya başlamıştır. Sosyal bilgiler dersinin kapsamına giren dersler açısından bakıldığında 1962 İlkokul Program Taslağı'nda büyük bir değişikliğe gidildiği görülmektedir. Öyle ki daha önceki programlarda tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi adları altında verilen dersler 1962 taslak programında "*Toplum ve Ülke İncelemeleri*" adı altında disiplinlerarası bir yaklaşımla tek ders olarak okutulmaya başlanmıştır (Öztürk ve Dilek, 2005).

1962'de taslak olarak hazırlanan bu ilkokul programı pilot düzeyde uygulandıktan sonra bir anlamda 1968 İlkokul Programı'na

temel oluşturmuştur. Pilot uygulamalar neticesinde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından oluşturulan bir komisyon tarafından 1967-1968 eğitim-öğretim yılında yapılan çalışmalar ve yeni düzenlemeler neticesinde 1968 İlkokul Programı kabul edilmiştir (Cicioğlu, 1985). 1968 İlkokul Programı cumhuriyet döneminde yayınlanan ilkokul programları içinde en uzun ömürlü olan ilkokul programı olmuştur (Keskin, 2009, s. 125). Sosyal bilgiler dersi açısından 1968 İlkokul Programına bakıldığında ilgili dersin ilk defa aynı isimle programda yer aldığı görülmektedir. Farklı bir ifadeyle Türkiye’de daha önceki programlarda içerik olarak sosyal bilgiler dersiyle örtüşen konu ve müfredatlar ilk defa 1968 İlkokul Programı’nda “Sosyal Bilgiler” adı altında birleştirilerek verilmeye başlanmıştır (İnan, 2014; Kan, 2010; Keskin ve Keskin, 2013; Öztürk ve Otluoğlu, 2003; Safran, 2011; Sağlamer, 1997; Sönmez, 1998). Bu konuda 1968 İlkokul Programı’nda “İlkokulun dördüncü ve beşinci sınıflarında “Tarih, Coğrafya, Yurttaşlık bilgisi” adı altında okutulan konular birbirleriyle olan yakın ilişkileri ve çocuğa uygunluğu bakımından birleştirilerek Sosyal Bilgiler adı altında bir bütün haline getirilmiştir. Bu ders konuları yalnız Tarih, Coğrafya veya Yurttaşlık Bilgisi olmak üzere çok yönlü bir bütün olarak işlenmelidir” (MEB, 1968) ifadelerine yer verilmiştir. Buradan hareketle bakıldığında Türkiye’de 1968 yılı itibariyle sosyal bilgiler adıyla bir ders var olmuştur. Benzer şekilde 1973’de basılı hale getirilen 1970-1971 Ortaokul Programı’nda da tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi derslerinin sosyal bilgiler adı altında toplanılmasının amacı olarak programların öğrenciye daha uygun hale getirilmesi ve öğrencilere olumlu davranış ve karakter kazandırılmasının gerekliliği vurgusu yapılmıştır (MEB, 1973).

Sosyal bilgiler dersinin ortaya çıkması beraberinde bu dersi yürütecek öğretmen ihtiyacını da doğurmuştur. Buna bağlı olarak 1967-1968 eğitim-öğretim yılından itibaren üç yıllık eğitim enstitüleri bünyesinde açılan sosyal bilgiler bölümünde öğretmen yetiştirilmeye başlanmıştır (Altunya,2006; Öztürk, 2005). Bu kapsamda 24.06.1968 tarih ve 1508 sayılı Tebliğler Dergisi’nde Eğitim Enstitülerinin 3 yıla çıkarılması kararlaştırılmış ve “Sosyal Bilgiler Bölümü” için enstitü programı yayımlanmıştır. Bu çalışmada sosyal bilgiler öğretmeni yetiştirme adına ilk basamaklardan biri kabul edilen 1968 sosyal

bilgiler bölümü enstitü programı ile hâlihazırda uygulanmakta olan 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı yapı ve içerik bakımından karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu çalışma nitel araştırma içerisinde yer alan doküman analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalar doğal ortamda meydana gelen olgu, olay veya davranışların üzerine yoğunlaşarak ilgili durumları derinlemesine inceleyen araştırmalardır (Büyüköztürk vd. 2013). Doküman analizi ise bir araştırma problemi veya ilgili probleme yönelik farklı zaman aralıklarında belirlenen kaynak ve dokümanlarının incelenerek analiz edilmesine imkân sağlayan yöntem olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek 2016).

Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini yayınlanmış olan bütün sosyal bilgiler lisans programları oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise 1968 sosyal bilgiler bölümü enstitü programı ile 2018 yılında uygulanmaya başlanan ve halen uygulanan sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programı oluşturmaktadır. Araştırmada, amaçsal örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme kullanılmıştır. Bu örnekleme yöntemindeki temel anlayış önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu örnekleme yönteminin ilkelerine uygun olarak sosyal bilgiler öğretmeni yetiştirme adına ilk kapsamlı program kabul edilen 1968 sosyal bilgiler bölümü enstitü programı ile en son hazırlanan ve güncel uygulanmakta olan 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı seçilmiştir.

Veri Kaynakları

Bu araştırmanın veri kaynağı olan dokümanlar, 24.06.1968 tarih 1508 sayılı Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan ve 1 Temmuz 1968 tarih ve 1509 sayılı Tebliğler Dergisi'nde detaylı olarak ders dağıtım cetvelleri ve ders programlarının devamı sunulan "Sosyal Bilgiler Bölümü" için Eğitim Enstitü Programı ile Yüksek Öğretim Kurumu

(YÖK) tarafından 2018 yılında yayımlanan “Yeni Öğretmen Yetiştirme Lisans Programları” içerisinde yer alan Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programıdır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada verilerin toplanması Yıldırım ve Şimşek (2016) tarafından ifade edilen doküman incelemesi tekniğinin aşamaları dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda dokümanlara ulaşma, dokümanların özgünlüğü kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme ve deriyi kullanma basamakları sırasıyla uygulanmıştır. Araştırma kapsamında toplanan veriler içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İçerik analizi araştırmanın amacıyla ilgili toplanan verilerin kodlanması, sınıflama-tanımlama ve tanımlama-sınıflama biçiminde ilerleyen bir süreçtir (Glesne, 2012). İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde organize ederek yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

BULGULAR

1. 1967 Tarihli Eğitim Enstitüsü Sosyal Bilgiler Bölümü 1. Sınıflar Programı

15 Ocak 1968 tarih ve 1484 sayılı Tebliğler Dergisi’nde Talim ve Terbiye Dairesi tarafından 27.11.1967 tarih ve 407 sayılı karar ile Öğretmen Okulları Genel Müdürlüğü’nün 14 Kasım 1967 gün ve 320.1/73-1508 sayılı talep yazıları üzerine 6-11 Kasım 1967 tarihleri arasında Ankara’da Enstitüler arası program geliştirme çalışmaları yapılmış ve üç yıllık rejime göre ayarlanmış Eğitim Enstitülerinin Türkçe, Sosyal Bilgiler, Matematik, Fen ve Tabiat Bilgileri ile Eğitim Bölümlerinden 1967 - 1968 öğretim yılından itibaren geçerli olmak ve yalnız birinci sınıflarda uygulanmakla geçilmek üzere, ilgili bölümlerin birinci sınıflarına ait haftalık ders dağıtım cetvelleri yayımlanmıştır (Tebliğler Dergisi, 1967, 1484 Sayı). Tebliğler Dergisi incelendiğinde ilgili karar istinaden Eğitim Enstitülerinin sosyal bilgiler bölümlerinde 1. sınıflarda uygulanmak üzere aşağıdaki programı yayınladıkları görülmektedir.

Tablo 1. *Talim Terbiye Dairesi Tarafından Eğitim Enstitülerinin Sosyal Bilgiler Bölümlerinde 1. Sınıflarda Uygulanmak Üzere Hazırlanan Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi*

Eğitim Enstitüsü Sosyal Bilgiler Bölümü Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi (1967)	
Dersler	Sınıf I
Genel Tarih	2
Türk Tarihi	4
Sanat Tarihi	2
Coğrafyaya Giriş ve Genel Fiziki Coğrafya	6
Genel Beşeri Coğrafya	2
Sosyal İlimlere Giriş	2
Seminer*	5
Toplam	23
Meslek Dersleri	
Eğitim Psikolojisi	3
Türkçe	2
Yabancı Dil	4
Genel Toplam	32
(*) 2 Saati Tarih'e, 2 saati Coğrafya'ya ve 1 saati de Sosyal İlimlere Girişe ayrılacaktır.	

(Tebliğler
Dergisi, 1967,
1484 Sayı)

Tablo 1 incelendiğinde sosyal bilgiler bölümlerinin 1. sınıflarında haftalık toplam 32 ders saatlik bir program hazırlandığı görülmektedir. Ders dağılımları incelendiğinde tarih ve coğrafya içerikli derslere ağırlıklı olarak yer verildiği görülmektedir. Dikkat çeken bir diğer içeriği “sosyal ilimlere giriş” dersi teşkil etmektedir. Zira sosyal bilgiler kaynağını sosyal bilimlerden almakla birlikte tarih ve coğrafya dışındaki sosyal bilimlerin sosyal bilgilerdeki yeri ve öneminin o dönemde fark edilip bir ders bünyesinde öğretim programa konulması önem arz etmektedir.

2. 1968 Tarihli Eğitim Enstitüsü Sosyal Bilgiler Bölümü Programı

1967’de hazırlanarak I. sınıf düzeyinde uygulamaya konulan sosyal bilgiler bölümü programı 1 yıl uygulandıktan sonra 15.05.1968 tarih 119 karar sayısı ile Talim ve Terbiye Dairesi tarafından Eğitim Enstitülerinin üç yıla çıkarılan bölümlerinin ders dağıtım cetvelleri ve ders programları düzenlenmiş ve 24 Haziran 1968 tarih ve 1508 sayılı Tebliğler Dergisinde yayımlanarak uygulamaya konulmuştur (Tebliğler Dergisi, 1968, 1508 Sayı). Bu kapsamda Eğitim Enstitülerinde 3 yıla çıkarılan sosyal bilgiler bölümü programı da ayrıntılı olarak ilgili Tebliğler Dergisi’nde yayımlanmıştır. Aşağıda Eğitim Enstitüleri Sosyal Bilgiler Bölümü için hazırlanan programda yer verilen haftalık ders dağılım çizelgesi yer almaktadır.

Tablo 2. 1968 Tarihli Eğitim Enstitüsü Sosyal Bilgiler Bölümü Haftalık Ders Dağılım Çizelgesi

Dersler	SINIFLAR		
	I	II	III
	Saat		
Genel Tarih	3	3	2
Türk Tarihi	3	-	-
Türkiye Tarihi	-	4	6
Türk Devrim Tarihi	-	-	2
Sanat Tarihi	2	2	2
Genel Fiziki Coğrafya	6	-	-
Genel Beşeri Coğrafya	2	-	-
Genel Ekonomik Coğrafya	-	2	-
Türkiye Coğrafyası	-	2	4
Ülkeler Coğrafyası	-	2	3
Sosyoloji	2	2	-
Yurttaşlık Eğitimi	-	-	2
Seminer*	5	5	-
Özel Öğretim Metodu ve Uygulama**	-	-	3
Toplam	23	22	24
	SINIFLAR		

Meslek Dersleri	I	II	II
Eğitim Psikolojisi	3	-	-
Ruh Sağlığı ve Rehberlik	-	2	-
Ölçme ve Değerlendirme	-	-	2
Eğitim Sosyolojisi	-	2	-
G. Öğretim Bilgisi	-	-	2
Türkçe	2	2	-
Yabancı Dil	4	4	4
Genel Toplam	32	32	32
(*) 2 saati Tarih'e, 2 saati Coğrafya'ya ve 1 saati da Sosyolojiye ayrılacaktır.			
(**) Tarih, Coğrafya ve Yurttaşlık Eğitimi okutan öğretmenlerce paylaşılacağı gibi, tek bir öğretmen tarafından da okutulabilir.			

(Tebliğler Dergisi, 1968, 1508 Sayı)

Tablo 2 incelendiğinde sosyal bilgiler bölümü adına 1,2 ve 3. sınıf düzeyinde derslerin dengeli bir şekilde dağıtıldığı görülmektedir. Programda dikkat çeken bir diğer husus gerek tarih gerekse coğrafya içerikli derslerin çeşitlendirildiği ve haftalık ders çizelgesinde bu derslerin geniş yer bulmasıdır. Ana dersler içerisinde tarih ve coğrafya dışında sosyal bilgilerin bir diğer ana arteri kabul edilen vatandaşlık bilgisine yönelik “yurttaşlık eğitimi” adıyla bir dersin eklendiği de görülmektedir. Öte yandan sosyal bilim disiplinleri içerisinde yer bulan sosyolojinin hem genel sosyoloji olarak hem de eğitim sosyolojisi adıyla daha spesifik düzeyde programda yer bulması göze çarpmaktadır. Haftalık çizelge incelendiğinde dersler içerisinde ayrı bir başlık altında “meslek bilgisi” derslerinin yer aldığı ve günümüzde dahi meslek bilgisi adı altında lisans programlarında okutulan birçok dersin bu programda da yer aldığı görülmektedir. Sosyal bilgiler programında 3. Sınıf düzeyindeki öğretmen adaylarına “Özel Öğretim Metodu ve Uygulama” adıyla bir dersin okutulması da dikkat çekmektedir. Nitekim öğretime yönelik yöntem ve tekniklerin bu tarihlerde öğretmen adaylarına verilmesi programın yapısal anlamda güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Haftalık ders dağılım çizelgesi bütüncül incelendiğinde her sınıf düzeyinde dengeli bir şekilde haftada toplam 32 saatlik bir program oluşturulmuştur.

Program incelendiğinde 1.sınıf düzeyinde toplam 10 dersin verildiği; derslerin 7'sinin alan eğitimi, 1'inin meslek bilgisi ve 2'sinin genel kültür dersi olduğu; 2. Sınıf düzeyinde toplam 12 dersin verildiği; derslerin 8'inin alan eğitimi, 2'sinin meslek bilgisi ve 2'sinin de genel kültür dersi olduğu; 3. Sınıf düzeyinde toplam 11 dersin verildiği; derslerin 8'inin alan eğitimi, 2'sinin meslek bilgisi ve 1'inin genel kültür dersi olduğu görülmektedir. Öte yandan 1. Sınıf düzeyinde toplam 32 saatlik bir programın uygulandığı; bu 32 saatin 23'ünün alan eğitimi, 3'ünün meslek bilgisi ve 6'sının genel kültür derslerine ayrıldığı; 2. Sınıf düzeyinde toplam 32 saatlik bir programın uygulandığı; bu 32 saatin 22'sinin alan eğitimi, 34'ünün meslek bilgisi ve 6'sının genel kültür derslerine ayrıldığı; 3. Sınıf düzeyinde toplam 32 saatlik bir programın uygulandığı; bu 32 saatin 24'ünün alan eğitimi, 4'ünün meslek bilgisi ve 4'ünün genel kültür derslerine ayrıldığı görülmektedir. 1. ve 2. Sınıf düzeyinde 5'er saatlik "Seminer" isimli bir derse yer verildiği bu dersin 2 saatinin tarihe, 2 saatinin coğrafyaya ve 1 saatinin de sosyolojiye ayrıldığı belirtilmiştir.

1508 sayılı Tebliğler Dergisi incelendiğinde 1968 Tarihli Eğitim Enstitüsü Sosyal Bilgiler Bölümü Programında yer verilen her derse yönelik ayrıntılı içerik oluşturulduğu; her sınıf düzeyinde yer bulan derste hangi konu başlıklarına yer verileceği açıkça sunulmuştur. Öte yandan sosyal bilgiler dersinin sarmal yapısının 1968 Sosyal Bilgiler Bölümü Programında da uygulandığı; sınıf düzeyinde birbirini takip eden yıllarda yer bulan derslerin içerik olarak birbirini takip edecek şekilde düzenlendiği görülmektedir.

Programda dikkat çeken bir diğer husus "Sosyal Bilgiler Bölümü İçin Amaçlar" başlığına yer verilmesidir. Bu başlık altında aşağıdaki ifadelere yer verilmiştir:

Sosyal bilgiler, insanların fizik ve sosyal çevresi ile karşılıklı tesirlerini konu edinir; insan münasebetlerini inceler, sosyal bilgilerde, muhtevayı, insanın temel ihtiyaçları, örf ve âdetleri, müesseseler, değerler, kültür mirası ve onun devamı eden dinamik özellikleri ile bu çeşit hayat şartlarını karşılamak hususunda yaşayış tarzları, birlikte çalışma ve çevrenin kullanılmasıyla ilgili konular

teşkil eder. Sosyal bilgiler, bir bakıma, öğretim maksadıyla sosyal ilimlerden seçilmiş kısımlardır. Sosyal ilimler ise, bilindiği üzere, insan münasebetleri hakkında daha ileri incelemelerdir. Öteden beri gelenek halini almış sosyal bilgiler programı, şu üç ana konuya ihtiva eder: Tarih, Coğrafya ve Yurttaşlık Bilgisi (Eğitimi). Sosyal bilgiler öğretiminin amaçları da, anlayış ve bilgi, vaziyet - alış yahut tavır takınmanın gelişmesi ile maharet, ehliyet ve davranışla ilgili olmak üzere, başlıca üç kategoride tasarlanmaktadır (Tebliğler Dergisi, 1968, 1508 Sayı).

Program incelendiğinde yukarıda bahsedilen kategorilerden;

1) *Anlayış ve bilgi kazandırılması başlığı altında;*

a) *Tarih ile kültür açısından ve sosyal, ekonomik ve politik ilişkileri tayin eden ana faktörler yönünden Türk toplumuna ait bilgiyi genişletmek,*

b) *Türk toplumunun tarihî gelişmesinde yeri olan batılılaşma, milliyetçilik, demokrasi v. b. ana kavram ve hareketler hakkındaki anlayışı derinleştirmek,*

c) *Değişik coğrafya alanlarında ve tabiat kaynaklarının çeşitliliği içinde Türk tarihinin akışını göstermek ve dolayısıyla millî benliğimizin aksettiği sosyal, kültürel, fikrî, siyasi ve hukukî müesseselerimize dair anlayışı geliştirmek,*

d) *Yurdumuzun toprakaltı ve üstü zenginliklerini tanıtmak.*

2) *Tavırlar başlığı altında;*

a) *Aydınlanmış, uyanık ve sorumluluk almaya kararlı vatandaş yetiştirmek,*

b) *Türk milletinin geçmişteki başarılarıyla gurur duyan ve milletinin geleceğine inanan bir duyguyu geliştirmek,*

c) *Dünyamızda ve memleketimizde gittikçe genişleyen ve derinleşen demokrasi anlayışına karşı ilgi uyandırmak,*

d) *Üstün ahlâk değerlerine sahip fertler karşısında saygıyı geliştirmek,*

- e) Dünyamızın problemleri ve barışçı işbirliği ile ilgili alâkayı uyanık tutmak,
- f) Memleketimizi tanımak yoluyla yurt sevgisini geliştirmek.
- 3) Maharetler başlığı altında;
- a) Günün manalı meselelerini tahlil etmede geçmişten ibret alacak öğretmen adayları yetiştirmek,
- b) Aşağıdaki türlü kabiliyetleri geliştirmek:
- (I) Basılı malzemeyi okuyup yorumlama,
- (II) İstatistik malzemeyi, grafikleri, tabloları ve haritaları kullanma ve yorumlama,
- (III) Kitaplıklardan faydalanma,
- (IV) Folklor ve etnografya malzemesini değerlendirme,
- (V) Kütle haberleşme vasıtalarını kullanma,
- (VI) İlgili kaynak malzemeyi henüz toplama ve inceleme safhasındayken, hemen hüküm vermeği kalkmamak ve mâni- dar problemlerin incelenmesini tanımak, tarif etmek ve çözmek şeklindeki kabiliyette dayanan kritik düşüncüyü belli etme.
- c) Tek tek çalışmada olduğu kadar, grup halindeki çalışmada da kabiliyet göstermek,
- d) Bir üretici olarak tesirli şekilde fonksiyonunu icra etmek kabiliyetini ortaya koymak,
- e) Aslında bir üyesi olduğu ailenin, okulun ve daha geniş topluluğun sosyal grupları içine öğretmen adayının daha aktif şekilde katılması için, onun kabiliyetlerini geliştirmek,
- f) Akıllıca olgun tartışma yolundan uyuşmaya veya uzlaşmaya varan, geleneğe uygun şekilde Türk örf ve âdetlerindeki liderlik kabiliyetlerini ortaya çıkarmak (Tebliğler Dergisi, 1968, 1508 Sayı).amaçlarına yer verilmiştir.

Programda yer verilen bir diğer başlığı ise “Sosyal Bilgiler Bölümü İçin Temel Görüş ve Açıklamalar” oluşturmaktadır. Bu başlık altında aşağıdaki bilgilere yer verilmiştir:

Sosyal Bilgiler Bölümü İçin Temel Görüş ve Açıklamalar

- 1) *Sosyal bilgiler öğretimi, Eğitim Enstitüsünün üç yıllık müfredatı içinde, öğretmen adaylarının, gitgide karmaşık hâle gelmiş bulunan dünyamızda ve kendi topluluğumuzda ihtiyaç duyulan gerekli*

bilgiyi edinmelerini sağlayacak, tavırlarını geliştirecek ve maharetlerini pekiştirecek tarzda işlenir.

- 2) *Sosyal bilgilerle ilgili ders konuları, dünyamız ve topluluğumuzla ilgili çağdaş görüş ve eğilimlerin hiç değilse bir kısmını aksettirecek şekilde ele alınır. Şöyle ki, öğretmen adaylarına, başlıca beşerî değerleri savunmaya önem veren yönde:*

a) İlmî, sosyal ve kültürel değişmelerle başkalaşan dünyamızın ana problemlerini tanıtmak,

b) İlim ve teknolojinin endüstride sağladığı imkânlar hakkında görüş sahibi olmalarında yardımcı olmak,

c) Ekonomik sistemlerin, gittikçe kompleksleşerek toplum hayatının her kademesinde varlığını hissettiren bir müessese olduğunu tanıtmak,

d) Dünyada artan nüfusun, tabiat kaynakları ve milletlerarası münasebetler üzerinde gittikçe tesirini hissettiren rolünü ve yarattığı problemleri tanıtmak,

e) Modern dünyanın gittikçe karmaşık hale gelmesinden ötürü, hükümetlerin artan fonksiyonları hakkında görüş sahibi olmalarında imkân ve zemin hazırlamaktır.

- 3) *Sosyal bilgilerdeki ders konuları, bazı metot görüşleri olmaksızın verilemez. Tabiatıyla öğretmenlerin harcayacağı emekler, sınıflarındaki öğretmen adaylarının geniş çapta ferdî farklarıyla ilgili bulunmaya yönelir.*

Öğretmen adaylarının ne olduğunu, neye ihtiyaç duyduklarını ve onlardan toplumun neler beklediğini bilmek isteyeceğimiz tabiidir. Liderliği geliştirecek ve işbirliğini kuvvetlendirecek faaliyetleri sağlamaya önem verilir. Dolayısıyla, en uygun malzemeyle belli bir işi yapmanın en

iyi yolu için, devamlı bir aramayla birlikte değişik metotların kullanılmasına ve çeşitli malzemenin bulundurulmasına dikkat edilir.

Sosyal bilgiler dershanesinde bir demokrasi havası esmesinin yolları aranır; öğretmen ve öğrenciler karşılıklı sevgi ve saygıyı, değişik kanaatlere dayanan bilgi ve fikir alış verişinin kabulünü ve sonuçlara varmada heyecandan ziyade akla güveni paylaşır (Tebliğler Dergisi, 1968, 1508 Sayı).

3. 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı

Günümüzde eğitim fakültelerinde sosyal bilgiler öğretmeni yetiştirme adına kullanılan ve YÖK tarafından hazırlanarak uygulamaya konulan en güncel sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programı olarak 2018’de uygulamaya konulan program karşımıza çıkmaktadır. Sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programı toplam 4 yıl ve 8 yarıyıldan mürekkeptir. Aşağıda YÖK tarafından hazırlanarak uygulamaya konulan 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı’nda içeriğe yönelik bilgiler yer almaktadır.

Tablo 3. 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı Ders Dağılımları

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

I.Yarıyıl				II. Yarıyıl			
Kod u	Ders Adı	Saat	Kredi AKTS	Kod u	Ders Adı	Saat	Kredi AKTS
MB	Eğitime Giriş	2	2/3	MB	Eğitim Sosyolojisi	2	2/3
MB	Eğitim Psikolojisi	2	2/3	MB	Eğitim Felsefesi	2	2/3
GK	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi 1	2	2/3	GK	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi 2	2	2/3
GK	Yabancı Dil 1	2	2/3	GK	Yabancı Dil 2	2	2/3
GK	Türk Dili 1	3	3/5	GK	Türk Dili 2	3	3/5
GK	Bilişim Teknolojileri	3	3/5	AE	Siyaset Bilimi	2	2/3
AE	Sosyal Bilgilerin Temelleri	2	2/4	AE	İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü	2	2/3
AE	Genel Fiziki Coğrafya	2	2/4	AE	Sosyal Antropoloji ve Medeniyet Tarihi	2	2/3
				AE	Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya	2	2/4
	Toplam	18	18/30		Toplam	19	19/30
III. Yarıyıl				IV. Yarıyıl			
Kod u	Ders Adı	Saat		Kod u	Ders Adı	Saat	
MB	Türk Eğitim Tarihi	2	2/3	MB	Öğretim Teknolojileri	2	2/3
MB	Öğretim İlke ve Yöntemleri	2	2/3	MB	Eğitimde Araştırma Yöntemleri	2	2/3
MB	Seçmeli I	2	2/4	MB	Seçmeli 2	2	2/4
GK	Seçmeli I	2	2/3	AE	Seçmeli 2	2	2/4
AE	Seçmeli I	2		GK	Seçmeli 2	2	2/3
AE	Sosyal Bilgiler Öğrenme ve	2	2/3	GK	Topluma Hizmet Uygulamaları	1 (1T/2U)	2/3

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

	Öğretim Yaklaşımları						
AE	Türkiye'nin Fiziki Coğrafyası	2	2/3	AE	Sosyal Bilgiler Öğretim Programları	2	2/3
AE	İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi	2	2/3	AE	Bilim Teknoloji ve Toplum	2	2/2
AE	Ortaçağ Tarihi	2	2/4	AE	Vatandaşlık Bilgisi	2	2/3
				AE	Türkiye'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası	2	2/2
	Toplam	18	18/30		Toplam	19	20/30
V. Yarıyıl				VI. Yarıyıl			
Kod u	Ders Adı	Saat		Kod u	Ders Adı	Saat	
MB	Türk Eğitim Sistemi ve Okul Yönetimi	2	2/3	MB	Eğitimde Ahlak ve Etik	2	2/3
MB	Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme	2	2/3	MB	Sınıf Yönetimi	2	2/3
MB	Seçmeli 3	2	2/4	MB	Seçmeli 4	2	2/4
GK	Seçmeli 3	2	2/3	GK	Seçmeli 4	2	2/3
AE	Seçmeli 3	2	2/4	AE	Seçmeli 4	2	2/4
AE	Osmanlı Tarihi I	2	2/4	AE	Osmanlı Tarihi 2	2	2/4
AE	Yeni ve Yakınçağ Tarihi	2	2/4	AE	Sosyal Bilgilerde Sözlü ve Yazılı Ed.	2	2/2
AE	Sosyal Bilgiler Öğretimi I	3	3/5	AE	Siyasi Coğ. Ve Türkiye Jeopolitiği	2	2/2
				AE	Sosyal Bilgiler Öğretimi II	3	3/5
	Toplam	17	17/30		Toplam	19	19/30
VII. Yarıyıl				VIII. Yarıyıl			
Kod u	Ders Adı	Saat		Kod u	Ders Adı	Saat	

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

MB	Öğretmenlik Uygulaması 1	2 (2T/6 U)	5/10	MB	Öğretmenlik Uygulaması 2	2 (2T/6 U)	5/10
MB	Okullarda Rehberlik	2	2/3	MB	Özel Eğitim ve Kaynaştırma	2	2/3
MB	Seçmeli 5	2	2/4	MB	Seçmeli 6	2	2/4
AE	Seçmeli 5	2	2/4	AE	Seçmeli 6	2	2/4
AE	Afetler ve Afet Yönetimi	2	2/3	AE	Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2	2	2/3
AE	Sanat ve Müze Eğitimi	2	2/2	AE	İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi	2	2/3
AE	Medya Okuryazarlığı ve Eğitimi	2	2/2	AE	Karakter ve Değer Eğitimi	2	2/3
AE	Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1	2	2/2				
	Toplam	16	19/30		Toplam	14	17/30

(YÖK, 2018)

Tablo 3 incelendiğinde 2018 sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programı bünyesinde birinci yarıyıldan sekizinci yarıyla kadar seçmeli derslerle birlikte toplamda 68 derse yer verildiği görülmektedir. Derslerin kendi içinde dağılımına bakıldığında 68 dersin 22'si Meslek Bilgisi (MB), 12'si Genel Kültür (GK) ve 34 tanesinin ise Alan Eğitimi (AE) kodlu olduğu görülmektedir. Yarıyıl bazlı dağılıma bakıldığında; 1. yarıyıldan toplam 8 dersin 2'si MB, 4'ü GK ve 2'si AE kodlu ders grubunda; 2. yarıyıldan toplam 9 dersin 2'si MB, 3'ü GK ve 4'ü AE kodlu ders grubunda; 3. yarıyıldan toplam 9 dersin 3'ü MB, 2'si GK ve 4'ü AE kodlu ders grubunda; 4. yarıyıldan toplam 10 dersin 3'ü MB, 2'si GK ve 5'i AE kodlu ders grubunda; 5. yarıyıldan toplam 8 dersin 3'ü MB, 1'i GK ve 4'ü AE kodlu ders grubunda; 6. yarıyıldan toplam 9 dersin 3'ü MB, 1'i GK ve 5'i AE kodlu ders grubunda; 7. yarıyıldan toplam 8 dersin 3'ü MB ve 5'i AE kodlu ders grubunda ve 8. yarıyıldan toplam 7 dersin 3'ü MB ve 4'ü AE kodlu ders grubunda yer almaktadır.

8 yarıyılın sonunda 14 saatlik uygulamalı dersler dâhil toplamda 154 saatlik programın uygulandığı ve her yarıyıld 30 olmak üzere toplamda 240 AKTS olacak şekilde; 1. yarıyıld 18 kredi; 2. yarıyıld 19 kredi; 3. yarıyıld 18 kredi; 4. yarıyıld 20 kredi; 5. yarıyıld 17 kredi; 6. yarıyıld 19 kredi; 7. yarıyıld 19 kredi ve 8. yarıyıld 17 kredi olmak üzere toplamda 147 kredilik bir program uygulanmaktadır. Öte yandan toplam 154 saatlik programda derslerin %90,9'unun teorik ve %9,1'inin uygulamalı olduğu görülmektedir. Uygulamalı dersleri 4. yarıyıld verilen 2 uygulama saatli "Topluma Hizmet Uygulamaları" dersi; 7. yarıyıld verilen 6 uygulama saatli "Öğretmenlik Uygulaması" dersi ve 8. yarıyıld verilen 6 uygulama saatli "Öğretmenlik Uygulaması 2" dersi oluşturmaktadır. Ders türleri açısından bakıldığında programdaki derslerin %48'ini AE kodlu dersler, %34'ünü MB kodlu dersler ve %18'ini GK kodlu dersler teşkil etmektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Türkiye'de sosyal bilgiler öğretmeni yetiştirme adına ilk önemli programlardan biri olan 1968 tarihli Eğitim Enstitüleri bünyesinde okutulan 3 yıllık Sosyal Bilgiler Bölümü programıyla ile YÖK tarafından hazırlanarak uygulamaya alınan 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı'nın karşılaştırılmaya çalışıldığı bu çalışma sonucunda 1968 sosyal bilgiler bölümü programı bünyesinde toplamda 96 saatlik bir programın uygulandığı; 2018 sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programı bünyesinde ise toplamda 154 saatlik bir programın uygulandığı görülmektedir. Çalışma sonucunda 1968 sosyal bilgiler bölümü programı bünyesinde toplamda 33 dersin verildiği; 2018 sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programı bünyesinde ise toplamda 68 dersin verildiği bu bağlamda 1968 programında 1. sınıf düzeyinde 10; 2. sınıf düzeyinde 12 ve 3. sınıf düzeyinde 11 dersin okutulduğu; 2018 sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programında ise 1. sınıf düzeyinde 17, 2. sınıf düzeyinde 19, 3. sınıf düzeyinde 17 ve 4. sınıf düzeyinde 15 dersin okutulduğu görülmektedir. Gerek toplam ders saatleri gerekse ders sayıları arasındaki bu fark şüphesiz eğitim enstitüleri bünyesinde verilen sosyal bilgiler bölümü programının 3 yıllık olmasından kaynaklanmadır.

1968 sosyal bilgiler bölümü programı bünyesinde verilen 33 dersin 23 tanesinin alan eğitimi, 5 tanesinin meslek bilgisi ve 5 tanesinin ise genel kültür dersi olduğu; 2018 sosyal bilgiler programında ise yer bulan 68 dersin 22 tanesinin meslek bilgisi, 13 tanesinin genel kültür ve 33 tanesinin alan eğitimi dersi olduğu görülmektedir. İki program karşılaştırıldığında alan eğitimi içerikli derslerin gerek 1968 gerekse 2018 programında daha geniş yer tuttuğu; bununla birlikte 1968 programındaki dersler içerisinde 2018 programına nazaran alan eğitimi derslerine daha fazla yer verildiği görülmektedir. Yine her iki programda da en az genel kültür içerikli derslerin yer aldığı araştırmada ulaşılan sonuçlar arasında yer almaktadır. Her ne kadar 1968 programı 3, 2018 programı 4 yıllık olsa da ders sayılarında 2018 programında üst düzey bir artışın yaşandığı söylenebilir. Nitekim 2018 sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programı incelendiğinde ders çeşitliliğinin arttığı ve 1968 programına nazaran sosyal bilim disiplinlerini yansıtan derslerin 2018 programında daha geniş yer tuttuğu görülmektedir. Zira Türkiye’de 2000’li yıllar sonrası yapılan gerek sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programlarında gerekse ortaokul sosyal bilgiler dersi öğretim programlarında Barr, Barth, Shermis tarafından yapılan 3’lü sınıflamada yer bulan “sosyal bilimler olarak sosyal bilgiler öğretimi” anlayışının etkinliği artmıştır. Bu durum sosyal bilgilerin kaynağı oluşturan sosyal bilimlerin salt tarih ve coğrafyadan mürekkep olmadığı; bu iki disiplinin sosyal bilgilerin temelinde yer almakla birlikte felsefe, sosyoloji, ekonomi, antropoloji vb. diğer sosyal bilimlerinde sosyal bilgilerin içinde yer alması ve aktarılması gerekliliğini hissettirmiştir.

1968 ve 2018 sosyal bilgiler öğretmenliği programları karşılaştırıldığında göze çarpan bir diğer hususu 1968 eğitim enstitüleri sosyal bilgiler bölümü programının ayrıntılı şekilde sunulması oluşturmaktadır. Her ne kadar her iki programda da dersler, ders saatleri ve ders içerikleri sunulsa da 1968 programında 2018 programından farklı olarak “Sosyal Bilgiler Bölümü İçin Amaçlar” ve “Sosyal Bilgiler Bölümü İçin Temel Görüş ve Açıklamalar” başlıklarına yer almıştır. Her iki başlık altında bir sosyal bilgiler öğretmeni yetiştirirken nelere dikkat edilmesi gerektiği, sosyal bilgiler öğretmen adaylarının nasıl hareket etmesi gerektiği ve sosyal bilgiler öğretmeninde bulunması gereken özellikler ana hatlarıyla ortaya konulmuştur. Bu da

bir anlamda gerek sosyal bilgiler öğretmenliği programının gerekse bir sosyal bilgiler öğretmen adayının vizyon ve misyonunu ortaya koymaktadır.

Bu araştırmada 1968 Eğitim Enstitüleri Sosyal bilgiler Bölümü Programı ile YÖK tarafından hazırlanarak uygulamaya konulan 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı karşılaştırılmıştır. Farklı çalışmalarda sosyal bilgiler öğretmeni yetiştirme adına geçmişten günümüze hazırlanan bütün programlar ele alınarak geçmiş ve bugün bağlamında sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programlarındaki değişimin bütüncül olarak ortaya konulması önerilmektedir. Öte yandan bu çalışmada günümüz sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programıyla eğitim enstitülerinde verilen 3 yıllık sosyal bilgiler programı karşılaştırılmıştır. Farklı çalışmalarda geçmişte sosyal bilgiler öğretmeni yetiştiren kurumlar arasında yer alan yüksek öğretmen okullarında uygulanan programların da işin içine katıldığı çalışmalar yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akbaba, T. (2004). “Cumhuriyet Döneminde Program Geliştirme Çalışmaları”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, 5, 54-55.
- Akyüz, Y. (2008). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S. 2008*. (12.Baskı). Ankara: Pegem
- Altunya, N. (2006). *Gazi Eğitim Enstitüsü: Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü (1926-1980)*.Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Aslan, E. (2011). Türkiye Cumhuriyeti'nin İlkokullarda İzlediği İlk Öğretim Programı: “1924 İlk Mektepler Müfredat Programı”. *Elementary Education Online*, 10(2), 717-734.
- Arslan, M. (2000) Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları ve Belli Başlı Özellikleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 144.

- Binbaşoğlu, C. (1995). *Türkiye’de eğitim bilimleri tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Büyükoztürk, Ş., Kılıç- Çakmak., E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Cicioğlu, H. (1985). *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Glesne, C. (2012). Nitel Araştırmaya Giriş, (Çev. Ed: A. Ersoy ve P. Yalçınoğlu), Anı Yayıncılık, Ankara.
- İlk Mekteplerin Müfredat Programı (1926). Birinci Tab. İstanbul: Milli Matbaa.
- İnan, S. (2014). *Öğretmenler ve Öğretmen Adayları İçin Sosyal Bilgiler Eğitimine Giriş Kavramlar, Yaklaşımlar, Etkinlikler*. Ankara: Anı
- Güngördü, K., Güngördü, N. (1966). *Yeni İlkokul Programı Uygulama Kılavuzu ve Program Geliştirme Tarihçesi*. İstanbul: Acar.
- Kan, Ç. (2010). A.B.D Ve Türkiye’de Sosyal Bilgilerin Tarihsel Gelişimi. *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30(2), 663-672.
- Keskin, Y. (2002). *Türkiye’de II. meşrutiyetten günümüze kadar uygulanmış olan sosyal bilgiler öğretim programlarının analizi ve karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Keskin, Y. (2009). Türkiye’de ilkokul programlarında yer alan sosyal bilgiler içerikli derslere ait öğretim programlarının gelişimine tarihsel bir bakış. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (2). 107-130.

- Keskin, Y., Keskin Coşkun, S. (2013). İlkokul (ilköğretim) sosyal bilgiler programlarında milli bilinç ve ilkokul (ilköğretim) sosyal bilgiler programlarında milli bilinç ve barış değerinin tarihsel serüveni. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17(3), 51-86.
- Kültür Bakanlığı. (1936). *1936 İlkokul Programı*. İstanbul: Devlet Basımevi
- MEB. (1968). İlkokul Programı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB (1973). *Ortaokul Sosyal Bilgiler, Fen Bilgisi ve Matematik Müfredat Programı*. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. Ankara: Milli Eğitim Basımevi
- Moffatt, M. P. (1957). *Sosyal bilgiler öğretimi*. Çev: Nesrin ORAN. İstanbul: Maarif.
- Öztürk, C. (2005). *Türkiye’de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Öztürk, C., Otluoğlu, R. (2003). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Edebi Ürünler ve Yazılı Materyaller*. Ankara: Pegem
- Öztürk, C. , Dilek, D.(2005). “*Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretim Programları*”. Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi içinde, (Editörler: Cemil Öztürk ve Dursun Dilek). Ankara: Pegem.
- Safran, M. (2011). “Sosyal Bilgiler Öğretimine Bakış” Özel Öğretim Yöntemleriyle Sosyal Bilgiler Öğretimi içinde, (Ed. Bayram Tay ve Adem Öcal), İkinci Baskı, Ankara: Pegem.
- Sağlamer, E. (1997). “Sosyal Bilgiler”, *Çağdaş Eğitim*, 232, 5-7.
- Sönmez, V. (1998). *Sosyal Bilgiler Öğretimi Öğretmen Kılavuzu*, Ankara: Anı.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Tekışık, H. H. (1992). İlköğretim okullarında program geliştirme. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8, 351- 362.

**5. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTABININ
DEĞERLENDİRİLMESİ**

**EVALUATION Of the 5th GRADE SOCIAL STUDIES
TEXTBOOK**

Selman ABLAK

*Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı,*

Sivas-Türkiye,

selmanablak@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8538-1292

ÖZET

Ders kitaplarının varlığı neredeyse yazının insan hayatına girdiği döneme kadar dayanmaktadır. Öyle ki M.Ö. 3000'lerle tarihlendirilmekle birlikte dil bilgisi ve matematik gibi derslere yönelik bilgiler içeren kil tabletler dünyanın en eski ders kitapları olarak kabul edilmektedir. Günümüz ders kitabı anlayışına benzer ders kitaplarının varlığı ise 16. - 17. Yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Günümüzde ise ders kitapları eğitim-öğretim faaliyetlerinin vazgeçilmez bir parçası olarak önemini korumaktadır. Bu araştırmada Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından incelenerek okutulması kararlaştırılan 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı fiziksel özellikleri ve eğitsel tasarım açısından incelenmeye çalışılmıştır. Nitel araştırma yönteminde doküman incelemesi deseninde tasarlanan çalışmada doküman olarak Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan 5. Sınıf sosyal bilgiler ders kitabı oluşturmaktadır. Çalışmada toplanan veriler içerik analizi aracılığıyla çözümlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Beşinci sınıf, ders kitabı, sosyal bilgiler.

ABSTRACT

The existence of textbooks dates back to the period when writing entered human life. So BC. Although dated to 3000 BC, clay tablets containing information about courses such as grammar and mathematics are accepted as the oldest textbooks in the world. The existence of textbooks similar to today's textbook understanding dates back to the 16th - 17th centuries. Today, textbooks maintain their importance as an indispensable part of educational activities. In this research, the 5th grade social studies textbook, which was decided to be taught by the Republic of Türkiye Ministry of National Education Board of Education, was tried to be examined in terms of its physical properties and educational design. The study, which was designed in the document analysis pattern in the qualitative research method, constitutes the 5th grade social studies textbook published by the Republic of Türkiye Ministry of National Education as a document. The data collected in the study were analyzed through content analysis.

Keywords: 5th grade, textbook, social studies.

GİRİŞ

Ders kitapları eğitim-öğretim faaliyetlerinin vazgeçilmez bir aracı olarak varlığını sürdürmektedir. Her ne kadar teknolojik gelişmeler ve çağımızda yaşanan hızlı dijitalleşme matbu eserlerin etkililiğini azaltmaya başlasa da bu durum ders kitapları için geçerli olmamaktadır. Bir ders kitabı sadece öğrencinin değil öğretmenin de en büyük yardımcısı olarak eğitim-öğretim süreçlerinde etkinliği korumaktadır (Ablak, 2013). Eğitim-öğretim faaliyetleri açısından bakıldığında ders kitapları gerek kullanım kolaylığı sağlaması açısından gerek istendiği an başvurulabilmesi ve öğretimdeki boşlukları doldurması açısından gerek dolaysız bilgi sunması açısından gerekse her öğrencinin rahatlıkla ulaşabilmesi açısından önemli bir araç vazifesi üstlenmektedir (Semerci, 2004, s. 49).

Türkiye'de yükseköğretim öncesi her düzeyde ders kitapları devlet tarafından ücretsiz bir şekilde öğrencilere sunulmaktadır. Bu durum imkân ve fırsat eşitsizliği olmaksızın aynı sınıf düzeyinde her öğrencinin aynı bilgiye rahatlıkla ulaşabilmesi açısından önem

taşımaktadır. Öte yandan bir dersin öğretim programında yer bulan içeriğin öğrenciye aktarılmasında da ders kitabı karşımıza çıkmaktadır (Gülersoy, 2013, s. 8). Zira bir derse yönelik hazırlanan öğretim programında o ders bünyesinde hangi bilgi, değer, beceri ve kazanıma vb. yer verileceği belirtilirken; ders kitabında öğretim programında belirtilen bu bilgi, beceri, değer ve kazanımlar vücut bulmuş olur. Farklı bir anlatımla ders kitapları aracılığıyla öğretmen öğretim programı bağlamında neyi nasıl ne düzeyde anlatacağını görünürken, öğrenci de edinmesi gereken bilgi, beceri değer ve kazanımları bütüncül bir şekilde görmüş olur.

Ders kitapları insanoğlunun yazıyla tanıştığı dönemlerden günümüze sürekli değişmiş ve geliştirilmiştir. Bu yönüyle yazılı kültürün eğitime bir mirası olarak kabul edebileceğimiz ders kitaplarının hazırlanması büyük önem arz etmektedir (Altun, 2013, s. 17). Ders kitaplarının bu derece büyük etkiye sahip olması şüphesiz her geçen gün daha iyi, daha eksiksiz /hatasız ve dahi daha mükemmel bir ders kitabı nasıl olur veya olmalı arayışını artırmaktadır. Bu nedenle bir ders kitabı her yönüyle bütünlük içinde ve öğretimin hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik olmalıdır. Farklı bir ifadeyle ders kitabı gerek içeriğiyle gerekse biçimsel yapısıyla birbirini tamamlayarak bütünlük oluşturmaktadır (Ablak, 2013). Şüphesiz bunu gerçekleştirmek içinde gerek içerik gerek yapı gerekse biçim bakımından etkili bir tasarım gerekmektedir (Bulut, 2008: 25). Karagözoğlu (2020)'na göre “*ders kitabı içeriği öğrencinin yakın çevresine, gelişim özelliklerine, ilgi ve ihtiyaçlarına uygun olmalı, görsel özellikler açısından ilgi çekici, sağlam ve öğrenci seviyesine uygun olmalı, dil ve anlatım ile ölçme değerlendirme açısından da anlaşılır nitelikte olmasına özen gösterilmelidir*”.

Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bünyesinde okutulan ders kitapları Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTKB) tarafından farklı kriterlere göre incelenmekte ve okutulması kararlaştırılmaktadır. Nitekim Türkiye’de ders kitapları “Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği” kapsamında belirlenen kriterlere göre hazırlanmaktadır. Yukarıda adı geçen yönetmelik güncel şekliye 14.10.2021 tarih ve 31628 sayı ile Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. MEB tarafından

hazırlanan ve 31628 sayı, 14 Ekim 2021 Perşembe tarihi ile Resmi Gazete’de yayımlanan “Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği’nin 1. Maddesinde “*Bu Yönetmeliğin amacı; Millî Eğitim Bakanlığına bağlı örgün ve yaygın eğitim kurumlarında okutulacak, Bakanlıkça temin edilecek ders kitabı ve diğer eğitim araç-gereçlerinin niteliklerinin Türk millî eğitiminin genel amaç ve temel ilkelerine uygun olarak belirlenmesi, hazırlanması, hazırlatılması, incelenmesi, inceletilmesi, inceleme ve inceletme sistemi ile ilgili kriterlerin belirlenmesi, değerlendirilmesi, kabulü, uygunluk süresinin belirlenmesi, ilanı, yayımlanması, seçimi, temini, geliştirilmesi ile başvuru sahiplerinde aranacak kriterlerle ilgili usul ve esasları düzenlemektir*” (TTKB, 2021) şeklindeki ifadelerle temelde bir ders kitabının taşıması gereken özellikler vurgulanmaktadır. İlgili yönetmeliğin 6. Maddesinde ise bir ders kitabının niteliği açıkça ortaya konulmuştur. Buna göre;

Ders kitapları;

a) Anayasa ve kanunlara aykırı hususları içermez.

b) Bilimsel hata içermez.

c) Eğitim ve öğretim programının amaçladığı kazanımları kapsar.

ç) Dil ve anlatıma uygunluk yönünden hata içermez.

d) Görsel tasarım ve içerik tasarımı öğrenmeyi destekleyecek nitelikte ve öğrencilerin gelişim özellikleri dikkate alınarak yazılır (TTKB,2021). İlgili madde içerisinde sunulan ifadeler incelendiğinde bir ders kitabının anayasa ve kanunlara uygun olması bilimsel açıdan yeterli olması, öğretim programında sunulan kazanımları karşılaması, dil ve anlatım yönünden yeterli olması ve gerek görsel tasarım gerekse içerik tasarımı açısından yeterliliği aranmaktadır. Bu araştırmada da MEB, TTKB tarafından 5 yıl süreyle okutulması kararlaştırılan Evirgen ve diğ. (2021) tarafından hazırlanan “Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı” başta yukarıdaki kriterler olmak üzere bir ders kitabının taşıması gereken özelliklere göre incelenmiştir.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu araştırma nitel araştırma yönteminde doküman analizi tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalar doğal ortamda meydana gelen olgu, olay veya davranışların üzerine yoğunlaşarak ilgili durumları derinlemesine inceleyen araştırmalardır (Büyüköztürk vd. 2013). Doküman analizi ise bir araştırma problemi veya ilgili probleme yönelik farklı zaman aralıklarında belirlenen kaynak ve dokümanlarının incelenerek analiz edilmesine imkân sağlayan yöntem olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek 2016).

Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini 2021-2022 eğitim öğretim yılında 5. sınıf düzeyinde okutulan tüm sosyal bilgiler ders kitapları oluştururken; örneklemini ise 2021-2022 eğitim-öğretim yılı itibarıyla 5. sınıf düzeyinde okutulan, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılan ve Evirgen vd. (2021) tarafından hazırlanan Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı oluşturmaktadır.

Veri Kaynakları

Bu araştırmada veriler Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından incelenerek 5 yıl süreye okutulması kararlaştırılan Evirgen vd. (2021) tarafından hazırlanan ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılan Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı aracılığıyla elde edilmiştir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada verilerin toplanması Yıldırım ve Şimşek (2016) tarafından ifade edilen doküman incelemesi tekniğinin aşamaları dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda dokümanlara ulaşma, dokümanların özgünlüğü kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme ve deriyi kullanma basamakları sırasıyla uygulanmıştır. Araştırma kapsamında toplanan veriler içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İçerik analizi araştırmanın amacıyla ilgili

toplanan verilerin kodlanması, sınıflama-tanımlama ve tanımlama-sınıflama biçiminde ilerleyen bir süreçtir (Glesne, 2012). İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde organize ederek yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

BULGULAR

1. Biçimsel Yapı

Ders kitaplarındaki biçimsel yapı en az ders kitabının içeriği kadar önem taşımaktadır. Zira öğrenci bir ders kitabının önce biçimsel özellikleriyle karşılaşmaktadır. Buradan hareketle ders kitabında biçimsel açıdan kâğıt kalitesi, kitap kapağı, ciltleme, ebat, forma sayısı, baskı kalitesi, yazı tipi, yazı boyutu ve tanıtıcı bilgilere yer verilmelidir. Çalışmaya konu olan ders kitabı incelendiğinde;

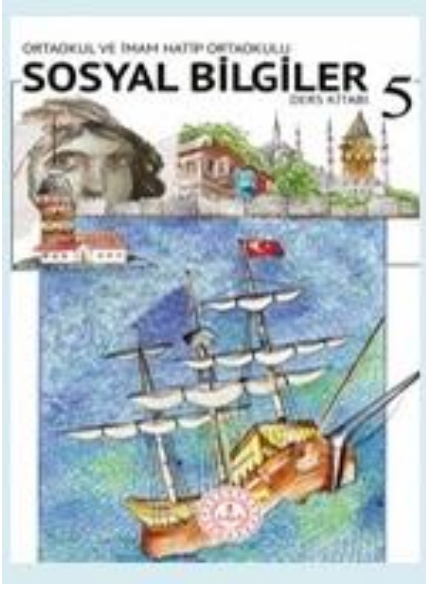
- Kâğıt kalitesinin uygun olduğu; kitapta kullanılan kâğıdın gerek yazı gerekse görselleri net bir şekilde aktaracak şekilde birinci kalite hamurdan (% 100 saf selülozdan ve beyaz renkli) kullanıldığı görülmektedir.
- Kitap kapağının uygun olduğu; kitapta kullanılan kapağın sağlam ve dayanıklı yapıda olup karton özelliğinde olduğu ve sert ve yıpranmalara dayanıklı olduğu görülmektedir.
- Kitaptaki ciltlemenin 2. düzey kalitede olduğu; en kaliteli ciltleme tekniği olan iplik ve tel ile örmenin kullanılmayıp tutkal ile yapıştırma tekniğinin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum ders kitabının dönem içinde dağılmasına neden olmaktadır.
- Kitap ebadı 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda belirtilen ebatta olduğu; programda belirtilen “19,5 cm ve 27,5 cm” ebat ölçüsüne uyulduğu görülmektedir.
- Kitapta kullanılan forma¹ sayısı 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda belirtilen forma sayısına uygun olduğu; programda belirtilen maksimum 13 forma (13*16:

¹ Ders kitabının her 16 sayfasına bir forma denir.

206 sayfa) kuralına riayet edilip toplamda 201 sayfa (12,5 forma) olduğu görülmektedir.

- Kitapta kullanılan baskı kalitesi büyük ölçüde uygun olup; 1.hamur beyazlatılmış kâğıt kullanılmış, sayfalarda mürekkep lekesi bulunmayan, renkli baskı özelliğinde, köşeleri düzgün kesilmiş yapıdadır. Ancak kitap incelendiğinde destek sağlanmadan kolaylıkla açılmamaktadır. Bu ise kitabın kullanılabilirliğini azaltan bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.
- Kitapta kullanılan yazı tipi uygun olup; 5.sınıf düzeyindeki öğrencinin rahatlıkla okuyabileceği karakterde, estetik ve gözü yormayacak karakterde olduğu görülmektedir.
- Kitapta kullanılan yazı boyutu (punto²) uygun olup; 5. Sınıf düzeyindeki bir öğrencinin rahatlıkla okuyabileceği ve gözü yormayacak yapıdadır. Nitekim sınıf düzeyi açısından bakıldığında 5.sınıf düzeyinde ders kitabında minimum 11 punto tercih edilmelidir.
- Kitaplar öğrencilerin tamamlayabileceği ve gerektiğinde not alabileceği boşluklar içermelidir. İncelenen ders kitabının bu özelliğe göre tasarlandığı görülmektedir. Öte yandan yazı ve görseller dışında en az 15 mm boşluk olması gerekmektedir. Ancak incelenen ders kitabındaki sayfaların alt kısımlarında ve iki sayfanın birleşim noktalarında bu kurala uyulmadığı görülmektedir.
- Kitap dış kapağında, sırtta ve arka kapakta tanıtıcı bilgilere yer verildiği (Görsel 1) görülmektedir. Bu anlamda kitap dış kapağında kitabın adı, okul türü ve sınıf düzeyi ile yayınevi veya amblemine yer verilmiştir.

² 1 punto metrik sistemde 0.376 mm'dir. Punto kullanılan yazı tipine göre değişebilmektedir.

Görsel 1.

2. Ders Kitabının Anayasa ve Kanunlara Uygunluğu

Ders kitabının anayasa ve kanunlara göre uygunluğuna bakılırken birçok alt kriter bulunmaktadır. Bu kriterler arasında hak ve

özgürlüklerden, toplumsal eşitliğe; kadın erkek temsiline isnat, ön yargı, kalıp yargı vb. ifadeler bulunmamasından, kitapta kullanılan karakterlerde kadın ve erkek dağılımı açısından makul bir denge gözetilmesine; ırk, renk, dil, din, siyasi tercih, etnik köken, mülkiyet veya başka herhangi bir ayırım gözetilmeksizin içeriğin sunulmasından, farklı kültürel ve etnik yapılar ile din ve mezheplere dair olumsuz genellemeler bulunmamasına kadar çok geniş yelpazede barındırmaktadır. Çalışmaya konu olan ders kitabı incelendiğinde anayasaya ve kanunlara uygun şekilde hazırlandığı görülmektedir.

3. Ders Kitabında Bilimsel İçerik

TTKB tarafından 14.10.2021 tarih ve 31628 sayı ile Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren “Taslak Ders Kitabı ve Eğitim Araçları ile Bunlara Ait Elektronik İçeriklerin İncelenmesinde Değerlendirmeye Esas Olacak Kriterler ve Açıklamaları” başlıklı yönergede bir ders kitabının taşınması gereken niteliklerden içerik ve bu bağlamda bilimsel içeriğe yönelik kriterlerde; içeriğin geçerli, güvenilir, güncel ve objektif bilgilere dayandırılması; kavram yanlışlığı, hatalı genelleme, tutarsızlık ve çelişkiye yol açabilecek bilgi ve ifade tarzı barındırmaması; sunulan bilginin bilimsel olarak doğruluğu, geçerliliği ve güvenilirliği kabul edilen kaynaklara dayandırılması; içerikte bilgi eksikliği veya bilgi hatası bulunmaması; metin ile görseller arasında uyum olması, kitapta verilen görsellerle alt yazılarının uyumlu olması vb. gibi özellikler aranmaktadır (TTKB, 2021).

Bu bağlamda araştırmaya konu olan ders kitabı incelendiğinde aşağıdaki eksiklikler/hatalar tespit edilmiştir.

Görsel 2.

Anadolu Medeniyetleri

Anadolu, tarih öncesi devirlerden itibaren insanların yerleştikleri bir yer olmuştur. Anadolu iklimiyle, yeryüzü şekilleriyle tarım, hayvancılık gibi ekonomik faaliyetlere elverişliydi. Asya ve Avrupa kıtaları arasında yer aldığından çok fazla göç alıyordu. Bu özellikleriyle dünyanın en eski şehirlerinden Çatalhöyük (Konya) dünyanın en eski tapınaklarından olan Göbeklitepe (Şanlıurfa) Anadolu'da bulunuyor. Bakalım Anadolu'da hangi medeniyetler kurulmuş.

Anadolu'daki tanıyacağımız ilk medeniyet **Hititler**. Hititler; Anadolu medeniyetleri içinde en güçlü, en geniş sınırlara ulaşmış devlettir. Mısırlılara karşı savaşmışlardır. Bu devletle tarihin bilinen ilk yazılı antlaşması olan Kadeş Antlaşması'nı imzalamışlardır. Antlaşma tahmin edeceğimiz gibi kil tablet üzerine yazılmıştır. İstanbul

Arkeoloji Müzesi'ndeki bir örneğini aşağıda görürsünüz (Görsel 2.12). Hititler, önemli görüldükleri olayları **anal (yıllık)** denilen kil tabletlere yazarlardı. Bunlar Hititlerin tarih kitaplarıydı. Hititler son derece becerikli mühendislerdi. Taştan inşa ettikleri barajlardan günümüze ulaşanlar bulunmaktadır. Çorum yakınlarındaki başkentleri Hattuşa'ya saraylar, tapınaklar inşa etmişler ve surlarla şehri korumuşlardır.

2.12 Kadeş Antlaşmasının yazılı olduğu tablet (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

40 |

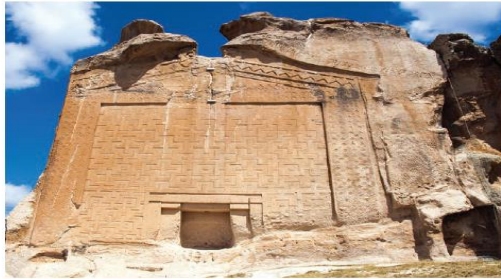
Görsel 2 incelendiğinde Hititlerde kralların tanrılara hesap verme düşüncesiyle yazdırdıkları yıllıklar olan analları için “*Bunlar Hititlerin tarih kitaplarıydı*” bilgisi verilmiştir. Ancak burada hatalı bir bilgi olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim Hititler analları tarih kitabı olarak yazmamışlardır. Kitapta yer verilen bu hatalı bilgi kitabın güvenilirliği de etkilemektedir.

Görsel 3.

• ÜLKEM, KÜLTÜRÜM VE TARİHİM

Ankara'nın daha önce de bir devlete başkentlik yaptığını biliyor musunuz? Frig kralı Gordios halkı ile gelip Ankara'ya yerleşmiş. Kurduğu şehre de Gordion adı verilmiş. Zamanla **Frigler** gelişmiş, büyük bir devlet olmuş. Tarım, hayvancılık yapmış; madencilik, dokumacılık, mobilyacılık gibi alanlarda ustalaşmışlar. Ürünleri komşuları tarafından taklit edilmiş. Friglerin en tanınmış kralı Midas'tır (Görsel 2.15). Hayatı hikâyelere, efsanelere konu olmuştur.

İşte size bu efsanelerden bir örnek:

2.15 Midas Anıtı (Yazılıkaya) – Eskişehir

Görsel 3 incelendiğinde ise eksik bilgiye yer verildiği görülmektedir. Nitekim kitabın 42. Sayfasında Frigler anlatılırken “*Frigler'in en tanınmış kralı Midas'tır*” denilmektedir. Ancak

alanyazın incelendiğinde Frig krallarının tamamına Midas adı verildiği; bu anlamda Midas adının bir hükümdarlık kavramı olduğu anlaşılmaktadır.

Görsel 4.

UNICEF: Dünyadaki Çocukların Dörtte Biri Savaş ve Afetlerin Gölgesinde Yaşıyor

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), dünyadaki çocukların yaklaşık dörtte birinin savaş, kriz ve doğal afetlerin etkilediği ülkelerde yaşadığını açıkladı.

- 535 milyon çocuk sağlık hizmeti ve kaliteli eğitim alamıyor. Bu çocuklar korunmuyor ve yeterince beslenmiyor.
- 393 milyona yakın çocuk, acil desteğe ihtiyaç duyulan bölgelerde yaşıyor.
- Savaş ve çatışma ortamında yaşayan 13 milyondan fazla çocuk eğitilmekten yoksun.
- Şiddet sebebiyle 50 milyon çocuk yarlarından etkilendi.

Genel Aş haber, 9 Aralık 2016 (Düzenlenmiştir)

Görsel 4 incelendiğinde ders kitabında güncelliğe³ uyulmadığı görülmektedir. Nitekim 20. sayfada T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı” tarafından hazırlanan bir afişe yer verilmiştir. Oysaki adı geçen bakanlık 2011 yılında kurulmuş olup; 2018 yılında "Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı" adını almış 2021 yılında ise "Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı" adını almıştır. Öte yandan ders kitabının 28. Sayfasında 2016 yılına ait net verilerle bilgi aktarımı yapılmaya çalışılmaktadır. Oysaki bu veriler sürekli değişiklik göstermektedir. Bu nedenle güncel verilerin kullanılması gerekmektedir.

4. Ders Kitabında Görsel Tasarım

Ders kitaplarında hangi içeriğe yer verileceği kadar içeriğin nasıl verileceği de büyük önem taşımaktadır. Nitekim görseller kitabın kullanılabilirliğini artıran en temel etkenler arasında yer almaktadır. Bu da görsel tasarım açısından ders kitabının etkililiğini artırmaktadır. Araştırmaya konu olan ilgili ders kitabı incelendiğinde görsel tasarım ilkelerine büyük ölçüde riayet edilmekle birlikte aşağıdaki eksiklik/hatalara rastlanılmıştır.

Görsel 5.

³ Bir ders kitabı TTKB’nin izniyle “5” yıl süreyle ders kitabı olarak kabul edilmekte ve basılı içerik her yıl güncellenememektedir. Bu noktada yazar veya yazarların temelde dikkat etmeleri gereken husus kitabın basılacağı yılla en yakın istatistiki verileri kullanmak olmalıdır.

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

Görsel 5 incelendiğinde yazıların görsel üzerine denk geldiği görülmektedir. Bu görsel tasarım ilkeleriyle örtüşemeyen bir durumdur. Nitekim bu tasarımda öğrenci algısı dağılacaktır. Zira bu hata kitap genelinde yapılmıştır.

Görsel 6.

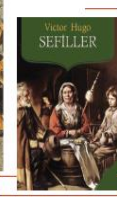
VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

• KÜRESEL ETKİLEŞİM

1. Açıkla insanlığın edebiyet mirasına bas örnekler veriniz. Başka hangi örneklere verebilirsiniz? Söyleyiniz.

7.23

7.24

7.25

2. Açıkla insanlığın sanat mirası ile ilgili örnekler yer alırmaktadı.

7.26 Levi'ye ait bir minyatür (Suriname)

7.27 Leonardo da Vinci'nin Mona Lisa tablosu (Louvre (Lüvi) Müzesi-Paris)

İnsanlığın ortak mirasını uluslararası ölçüde koruması ve geliştirilmesi amacıyla 1972 yılında yapılan UNESCO genel konferansında "İnsanlığın Ortak Malı Olan Kültür" ve diğer konuların korunması, geliştirilmesi kabul edilmiştir. Türkiye bu sözleşmeyi 1982 yılında onaylayarak kabul etmiştir.

2020 yıl itibarıyla dünyanın genelinde UNESCO Dünya Miras Listesi'ne kayıtlı 1121 kültür ve doğa varlığı bulunmaktadır. Her yıl gerçekleştirilen Dünya Miras Komitesi toplantıları ile bu sayı artmaktadır.

3. İnsanlığın sanat mirasına dâhil olan ve hükümetlerce başka hangi örneklere verebilirsiniz?

Ülkemizin, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün düzenlediği etimoloji yarışmaları neticesinde bugüne kadar UNESCO Dünya Miras Listesi'ne 18 varlığımızın alınması sağlanmıştır.

3.26

Yapacağım yer doğuk, yülkes ve ergebedir. Kılar pol usun ve sert geçer İslamın genelinde senin topraklara taşı ve kılını elverişli olduğu olduğu kışık ovarda yazar. Ulaşımın zor olması sebebiyle ve İslamın gelişmesini engellemiyor. Tarım açılmıyor çok enerjiyi almıyor pehinimizde en çok hayvancılık yapıyor. Geçim kaynağın az olduğu için pehinimizde nüfusu azdır.

3.27

Benim yapacağım yer Akdeniz kıyılarında. Kıyılar ılık, yazın ılıc ve usun olduğu bu yer yaz turizmi için çok elverişlidir. Doğal ve tarihi pek çok varlığı az sahip olan pehinimiz önemli bir turizm merkezi haline gelmiştir. Turizm faaliyetlerinde dışarıya çok bursuya geç edenler nüfusu arttırmıştır.

3.22

Yapacağım yerin iklimi oldukça nemli ve yağışlıdır. Ormanlar geniş yer kaplar. Yemyeşil ve tarım yapımı için elverişlidir. Bu nedenle yapacağım yerin gelişmesi nüfusu çok azdır. Ancak burada kömür madeninin bulunması pehinin kaderini değiştirmiştir. Madenle pehinimiz için pek çok köy kurulmuş ve emiş. Kömürü enerji kaynağı olarak kullanarak pehinimizde de kurulum pehinimizde olan güncel olanca da artmıştır (Ölçme 3.22). Bugün pehinimiz nüfusu oldukça fazla olan büyük bir pehinidir.

3.22 Zeytin - Zonguldak

182

Turizm
Yaz mevsiminin uzun sürmesi denize kıyısı olan yerlere turizm faaliyetleri için elverişlidir (Ölçme 3.3). Doğal ve tarihi zenginliklere sahip yerlerde de turizm gelişir.

5.3 Kız, Antalya

5.3 çayır

Hayvancılık
Çayırları geniş yer kaplıyor, yetenek hayvancılık için elverişlidir (Ölçme 3.3).

5.4 Maden ocakı

Medicilik
Mediciler bakımından gelişmiş yerlerde medicilik yaygın (Ölçme 3.4).

Hümet
Nüfusu fazla olan yerlerde sağlık, eğitim, ulaşım gibi hümet sektörleri gelişmiştir (Ölçme 3.4).

5.4

119

Görsel 6 incelendiğinde ders kitabında 77, 119 ve 182. sayfalarından örnekler sunulmuştur. Her iki örnekte de tasarımın görsel tasarım ilkelerine uygun olmadığı görülmektedir. Nitekim sayfada görsel-metin uyumuna dikkat edilmemekle birlikte görsellerde belli bir düzen içinde sunulmamıştır.

5. Ders Kitabının Kazanımları Karşılama Düzeyi

Bir ders kitabı temelde öğretim programının aynası olmalıdır. Bu noktada da öğretim programında yer verilen kazanımların ders kitabında ele alınması ve detaylı işlenmesi gerekmektedir. Araştırmaya konu olan ders kitabı incelendiğinde 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda 5. Sınıf düzeyinde belirlenen 33 kazanımın tamamına yer verdiği tespit edilmiştir.

6. Ders Kitabında Dil ve Anlatım

Ders kitaplarında en önemli kriterlerden birini de dil ve anlatım oluşturmaktadır. Bu anlamda bir ders kitabının okunabilir, anlaşılır ve ilgi çekici olması; yazım, imla ve noktalamaya dikkat edilmesi dil ve anlatımı güçlendirmektedir. Ders kitabı incelendiğinde sınıf düzeyine uygun olmayan kelime sayısı konusuna da büyük ölçüde dikkat edildiği tespit edilmiştir. Nitekim 5. sınıf düzeyinde en fazla 14 kelimedenden oluşan cümle yapıları tercih edilmelidir. Öte yandan anlatımda açık, sade, akıcı, doğal, duru, özgün, sağlam ve tutarlı bir yapı tesis edilmelidir. Araştırmaya konu olan ders kitabı incelendiğinde yazım, imla ve noktalamaya dikkat edildiği, metinlerin günümüz Türkçesiyle aktarıldığı ve anlatımın güçlü kılınmaya çalışıldığı; bu anlamda anlatım türleri içinde yer alan açıklayıcı, betimleyici, mizahi, söyleşmeye bağlı, kanıtlayıcı, coşkulu, destansı, gelecekte söz eden ve hikâyeci anlatım türlerine yer verildiği tespit edilmiştir. Aşağıda anlatım türlerine örnekler sunulmuştur.

Görsel 7.

Görsel

7

incelendiğinde ders kitabının 184. Sayfasında yer verilen bir açıklayıcı anlatım türü örneğine rastlanılmaktadır. Okuyucuya bilgi vermek, okuyucuyu bir konuda aydınlatmak, bir konuyu açıklamak, bir şey öğretmek amacıyla kullanılan anlatım biçimi olan açıklayıcı anlatıma yönelik kitapta Sivas Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası hakkında bilgi verilmektedir. 131. Sayfada ise “Buğday Tanesinin Yolculuğu” başlığı altında betimleyici anlatım kullanılmıştır.

Görsel 8.

PTT "Dron"larla Kargo Teslimatı Yapacak!

Dünya devi teslimat şirketleri gibi PTT de insansız hava aracıyla kargo teslimatı yapmayı hedefliyor.

Bazı dünya devi şirketlerin dron ile kargo teslimatı konusunda attığı adımlardan sonra yenilikçi şirketler de bu alanda çalışmalar yürüttüğünü açıkladı. Ülkemizde de dron ile teslimat konusunda bazı haberler gelirken PTT de bu alanda bir proje hazırladığını söyledi.

PTT Genel Müdürü katıldığı bir yayında PTT'nin dron ile kargo taşıma projesinden bahsetti. Dron adı verilen insansız hava aracı ile kuryeye ihtiyaç duyulmadan alıcıya kargonun teslim edilmesi sağlanıyor.

Özellikle PTT gibi asırlardır bu alanda hizmet veren bir kurumun dron ile teslimat konusunda adımlar atması ülkemizdeki diğer teslimat odaklı şirketler için de örnek olabilir.

Genel AŞ haber, 16 Eylül 2016 (Düzenlenmiştir.)

Görsel 8 incelendiğinde sayfa 57 de mizahi anlatıma; 137. Sayfada ise gelecekte söz eden anlatıma yer verildiği görülmektedir.

7. Ders Kitabında Ölçme ve Değerlendirme

Araştırma konu olan ilgili ders kitabı incelendiğinde ölçme ve değerlendirme başlığı altında büyük ölçüde dikkat edilmekle birlikte aşağıdaki eksiklikler/hatalar tespit edilmiştir.

Görsel 9.

C. Aşağıdaki haklar ile ilgili sorumlulukları eşleştiriniz.

HAK	SORUMLULUK
● Okulda eğitim görmek	● Çevreyi kirletmemek
● Oyun oynamak	● Okula zamanında gitmek
● Sağlıklı bir çevrede yaşamak	● Oyuncakları zarar vermeden kullanmak

Görsel 9 incelendiğinde ders kitabının 33. sayfasında eşleştirmeye dayalı ölçme yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak hak ve sorumluluk başlıkları altında eşit sayıda madde verilmiştir. Bu durum ölçme değerlendirme kriterleriyle örtüşmemektedir. Nitekim eşit sayıda eşleştirme şans faktörü ile öğrencinin bilmeden eşleştirme yapmasına imkân tanımaktadır.

Görsel 10.

D. Aşağıdaki soruların doğru cevaplarını işaretleyiniz.

- I. Yalnızca tek bir siteden bilgi alınmalıdır.
- II. Ulaşılan bilgiler kitap, ansiklopedi gibi kaynaklarla karşılaştırılmalıdır.
- III. Güvenilirliği ile tanınan sitelerden faydalanılmalıdır.

Yukarıdakilerden hangileri doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmak için dikkat edilmesi gerekenlerden biri değildir?

- A) Yalnız I
- B) I-II
- C) Yalnız III
- D) II-III

2. Genel Ağ'da karşılaşılabileceğimiz tehditlerden biri de bilgisayarımıza zarar verebilecek olan virüslere dir.

Aşağıdakilerden hangisi bilgisayarımıza bu virüslerin bulaşmasının başlıca sebebidir?

- A) Genel Ağ üzerinden alıverişi yapmak
- B) Genel Ağ'da uzun süre zaman geçirmek
- C) Resmî Genel Ağ sitelerinde dolaşmak
- D) Kaynağı belirsiz çok sayıda dosya indirmek

3. Aşağıdakilerden hangisi bilim insanlarının ortak özelliklerinden biri **olamaz**?

- A) Tek bir alanda çalışma yapmaları
- B) İnsanlığa faydalı olmak istemeleri
- C) Karşılarına çıkan güçlüklerden yılmamaları
- D) Yeni fikirlerine açık olmaları

4. Ali ve arkadaşları ödevleri için araştırma yapmak üzere bir araya geldiler. Ödevlerini hazırlarken aşağıdakilerden hangisini **yapmamalıdır**?

- A) Kullandıkları kaynakları yazmak
- B) Genel Ağ'da buldukları her bilgiyi kullanmak
- C) Farklı türde kaynakları kullanmak
- D) Genel Ağ kaynaklarının erişim tarihini belirtmek

E. Aşağıdaki soruların cevaplarını defterinize yazınız.

1. Teknolojik ürünlerin yaygınlaşması aile ve çevremizde ilişkilerimizde ne gibi değişikliklere neden olmaktadır?
2. Mücit ve bilim insanlarının ortak özelliklerine örnek veriniz.
3. Genel Ağ'da ulaşılan bilgiler neden kitap, ansiklopedi gibi kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılmalıdır?
4. Genel Ağ'ı kullanırken nelere dikkat etmeliyiz?
5. Genel Ağ'ı güvenli şekilde kullanmak neden önemlidir?
6. "Bilimsel düşünce" ifadesini açıklayınız.
7. Ödev ve araştırmamızda kaynak göstermenin amacı nedir?

Görsel 10 incelendiğinde ders kitabının 115. Sayfasında yer alan çoktan seçmeli testte ölçme değerlendirme kriterlerine uyulmadığı görülmektedir. Nitekim ölçme ve değerlendirme kriterlerine göre çoktan seçmeli testlerdeki sorular mümkün olduğunca ``olumlu`` kökle sorulmalıdır. Bir testteki olumsuz soru sayısı toplam soru sayısının üçte birini geçmemelidir. Ancak görsel incelendiğinde yer verilen 4 çoktan seçmeli sorudan oluşan testte 3 sorunun olumsuz kök içerdiği görülmektedir.

Görsel 11.

KENDİMİ DEĞERLENDİRİYORUM

A. Aşağıdaki cümlelerin başına cümlede verilen ifadeler doğruysa "D", yanlışsa "Y" yazınız. Yanlış olan cümlelerin doğrularını altlarına yazınız.

- () 1. Dağlık bölgeler için en uygun ekonomik faaliyet hayvancılıktır.
.....
- () 2. Bir ürünün tüketicilere ulaştırılmasının sağlandığı aşama üretimdir.
.....
- () 3. Bir ürünün etiket fiyatı ile kasa fiyatı arasında fark olduğunda, hangi fiyat düşükse kasada o ödenir.
.....
- () 4. Herhangi bir yerde yeni bir fabrikanın açılması o yerdeki ekonomik faaliyetleri ve sosyal yaşamı değiştirir.
.....
- () 5. Üretilen mal ve hizmetlerin kullanılmasına tüketim adı verilir.
.....
- () 6. Turizm bir hizmet sektörüdür.
.....
- () 7. Tüketici haklarından faydalanabilmek için sabırlı veya feturamızı saklamaya gerek yoktur.
.....
- () 8. Toplumun ihtiyaçlarının değişmesi ve teknolojinin gelişmesi gibi nedenlerle bazı meslekler geliştiğini yitirmiştir.
.....
- () 9. Toplumsal ihtiyaçlar zaman içerisinde değişiklik göstermez.
.....

Görsel 11 incelendiğinde ders kitabının 146. sayfasında “Kendimi Değerlendiriyorum” başlığı altındaki “D”-“Y” sorularında ölçme ve değerlendirme kriterlerine uyulmadığı görülmektedir. Nitekim Ölçme ve değerlendirme kriterlerine göre doğru-yanlış tipi testlerde olumsuz ifade bulunmamalıdır. Ancak 9. soru incelendiğinde olumsuz kökle bir soru yöneltildiği görülmektedir.

Görsel 12.

* ÜLKEM, KÜLTÜRÜM VE TARİHİM

Sera Sizde

Aşağıdaki soruların cevaplarını defterinize yazınız.

1. Yaşadığınız yerde hangi el sanatları yapılmaktadır? Bunlardan hangileri evinizde bulunmaktadır?
3. Yaşadığınız yerdeki el sanatlarından hangisi ya da hangileri ilginizi çekiyor? Neden?
4. Yaşadığınız yerde yapılan el sanatları ülkemizin farklı yerlerinde de yapılıyor mu? Örnek veriniz.
5. El sanatlarının yapıldığı yöreye göre benzerlik ve farklılık göstermesinin sebepleri neler olabilir?
6. El sanatlarımızın yaşatılması ve tanıtılması için neler yapılmalıdır?

Görsel 12 incelendiğinde ders kitabının 52. Sayfasında yer alan sorular numaralandırılırken 1. sorudan 3. soruya geçildiği, 2. sorunun atlandığı görülmektedir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Eğitim-öğretim sürecinin vazgeçilmez araçları arasında yer alan ders kitapları modern anlamda 17. Yüzyıldan itibaren sürekli gelişerek varlığını sürdürmüştür. Bilgiye ulaşma noktasında öğrencinin bilgiyi derli toplu sunması noktasında ise öğretmenin en büyük yardımcısı olan ders kitaplarına yönelik ideal arayış ise her daim kendisini hissettirmektedir. Söz konusu sosyal bilgiler dersi ve bu bağlamda sosyal bilgiler ders kitapları olduğunda ise “ideal ders kitabı” arayışı daha da elzem bir hal almaktadır. Zira sosyal bilgiler dersi multidisipliner yapısına bağlı olarak çok geniş yelpazede bilgi

barındırmaktadır. Bu kadar yoğun içeriğin derli toplu sunulması ise etkili bir ders kitabını gerekli kılmaktadır.

Bu araştırmada 2021-2022 eğitim-öğretim yılı itibariyle 5. sınıf düzeyinde okutulan, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılan ve Evirgen vd. (2021) tarafından hazırlanan Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda çalışmaya konu olan ders kitabının biçimsel yapı açısından büyük ölçüde uygun olduğu; bu anlamda kâğıt kalitesi, kitap kapağı, ebat, forma sayısı, yazı tipi, yazı boyutu, kitap dış kapak ve sırt bilgileri açısından eksiksiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gülersoy (2013) tarafından sosyal bilgiler 6. Sınıf ders kitabına yönelik yapılan çalışmada da biçimsel yapının büyük ölçüde uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde Nalçacı (2011) tarafından yapılan çalışmada da sosyal bilgiler öğretmenleri kitap kapağı, kâğıt kalitesi, kitap ebadı gibi hususlarda ders kitaplarının uygun olduğunu belirtmişlerdir. noktalarında Ancak araştırmaya konu olan ders kitabında kullanılan ciltlemenin kullanışlı olmadığı; kısa sürede kitabın sayfalarının dağılmasına neden olacak şekilde yapıştırma tekniğiyle ciltlemenin yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Karagözoğlu (2020) tarafından yapılan çalışmada da 4. ve 5. sınıf öğrencilerinin sosyal bilgiler ders kitabına ilişkin görüşleri incelendiğinde araştırmaya katılan öğrencilerin büyük bir kısmının kitapların sağlam olmadığı yönünde görüş bildirmesi ve Nalçacı (2011) tarafından yapılan çalışmada da sosyal bilgiler öğretmenlerinin büyük kısmı ders kitaplarındaki ciltlemenin uzun süre kullanım için dayanıklı olmadığını belirtmişlerdir. araştırma sonucunu desteklemektedir. Araştırmada ulaşılan bir diğer sonuç ders kitabının destek sağlanmadan kolaylıkla açılmamasına yönelik olmuştur. Nitekim bu durum ders kitabının kullanışlılığını azaltmaktadır.

Araştırma sonucunda çalışmaya konu olan ders kitabının anayasaya ve kanunlara uygun şekilde hazırlandığı görülmektedir. Bilimsel içerik başlığı açısından ise kısmen uygun olmayan boyutların olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu anlamda ders kitabında güncellik boyutunda kısmen eksikliklerin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Akdağ, Oğuz, Tatar ve Subaşı (2014) tarafından yapılan çalışmada da çalışma grubunda yer alan öğretmenlerin büyük bir kısmı 5. sınıf sosyal bilgiler

ders kitabında güncellik bağlamında güncel olayların verilişini yeterli bulmamışlardır. Araştırma sonucuna göre ders kitabında hatalı/eksik bilgiye yer verildiği de görülmektedir. Uyar (2019) tarafından yapılan çalışmada da 2017 öğretim programlarında kullanılan 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırmada ulaşılan bir diğer sonuca göre araştırmaya konu olan ilgili ders kitabında görsel tasarım ilkelerine büyük ölçüde riayet edilmekle birlikte kısmi eksiklik/hatalara rastlanılmıştır. Bu anlamda ilk etapta görseller üzerine yazı gelmesi göze ilk çarpan eksikliği oluşturmaktadır. Nitekim bu durum öğrencinin algısını olumsuz yönde etkilemektedir. Öte yandan sayfa tasarımı açısından da eksikliklerin olduğu gözlemlenmiştir.

Araştırma sonucunda çalışmaya konu olan ders kitabının kazanımları karşıladığı, bu anlamda 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda 5. Sınıf düzeyinde belirlenen 33 kazanımın tamamına yer verdiği tespit edilmiştir. Öte yandan dil anlatım boyutunun büyük ölçüde kriterle uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma konu olan ilgili ders kitabı incelendiğinde ölçme ve değerlendirme başlığı altında büyük ölçüde dikkat edilmekle birlikte çoktan seçmeli testlerde ve eşleştirme testlerinde kısmi eksiklikler/hatalar tespit edilmiştir. Bu araştırmada 2021-2022 eğitim öğretim yılında okutulmakta olan ve MEB tarafından yayımlanan 5. Sınıf ders kitabı değerlendirilmiştir. Farklı çalışmalarda ilgili sınıf düzeyinde okutulan MEB yayınları dışındaki diğer yayınevleri tarafından çıkarılan ve halihazırda okutulan ders kitapları müstakil olarak veya karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

KAYNAKÇA

- ABLAK, S. (2013). Sosyal bilgiler ders kitaplarının biçimsel özellikleri. Bülent Akbaba (Ed.) *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu Sosyal Bilgiler* içinde (ss.51-78). Ankara: Pegem Akademi.
- AKDAĞ, H., OĞUZ, R., TATAR, R. ve SUBAŞI, Y. (2014). Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarının güncel olaylar bağlamında

- öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi. Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi2 (2), 49-65.
- ALTUN, A. (2013). Yapılandırmacı yaklaşım, sosyal bilgiler programları ve ders kitapları. Bülent Akbaba (Ed.) *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu Sosyal Bilgiler* içinde (ss.1-29). Ankara: Pegem Akademi.
- BULUT, S., (2008). *İlköğretim Ders Kitaplarının Görsel Boyut ve İçerik Tutarlılığın Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Niğde.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., KILIÇ- ÇAKMAK., E., AKGÜN, Ö. E., KARADENİZ, Ş. ve DEMİREL, F. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayınları.
- EVİRGEN, Ö. F., ÖZKAN, J. ve ÖZTÜRK, S. (2021). Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler 5.Sınıf Ders Kitabı. Ankara MEB.
- KARAGÖZOĞLU, N. (2020). *Sosyal bilgiler ders kitaplarının değerlendirilmesi*. Ankara: İksad Publications.
- GLÉSNE, C. (2012). Nitel Araştırmaya Giriş, (Çev. Ed: A. Ersoy ve P. Yalçınoğlu), Anı Yayıncılık, Ankara.
- GÜLERSOY, A.E. (2013). İdeal ders kitabı arayışında sosyal bilgiler ders kitaplarının bazı özellikler açısından incelenmesi. *International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education*, 2 (1), 8-26.
- NALÇACI, A. (2011). İlköğretim 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi (Erzurum Örneği). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 321-335.

SEMERCİ, Ç. (2004). İlköğretim Türkçe ve Matematik Ders Kitaplarını Genel Değerlendirme Ölçeği. *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(1), 49-54.

TTKB (2021). Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği.

https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_10/15214644_derskitaplari_yonetmeli.pdf adresinden erişilmiştir.

UYAR, M. (2019). 2005-2017 öğretim programlarında kullanılan 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarının karşılaştırılması: MEB yayınları örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

YILDIRIM, A. ve ŞİMŞEK, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

**GAGAVUZ DESTANLARINDA TÜRK KÜLTÜR
COĞRAFYASI**

TURKISH CULTURAL GEOGRAPHY IN GAGAVUZ EPIC

Abdulkadir ERGÜN

Dr. Öğretim Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,

Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı,

Sivas-Türkiye,

anadolucografya1@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1753-0131

Özet

Destanlar ait oldukları milletlerin geçmişleri hakkında önemli bilgiler veren, gelenek ve göreneklerini yansıtan ve aynı zamanda kimliğinin oluşmasında büyük etkiye sahip olan edebi eserlerdir. Destanlar milletlerin veya kahramanların olağanüstü mücadelelerini anlatırken aynı zamanda bu mücadelelerin geçtiği mekânlar ile içinden çıktığı toplumların sosyal hayat ve kültürel özellikleri hakkında önemli bilgiler de sunmaktadır. Bu çalışmada Gagavuz Destanları'nın Türk kültür coğrafyası açısından incelenmesi, ve bu destanlarda Türk kültürüne ait unsurların belirlenmesi amaçlanmıştır. Nitel odaklı tasarlanan bu çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda Nevzat ÖZKAN tarafından kaleme alınan “Gagavuz Destanları” adlı eserde yer alan Köroğlu, Tepegöz, Dengiboz, Âşık Garip, Arzu İle Kamber, Şah İsmail ve Gan-Kişi destanları içerisinde geçen kültürel coğrafya unsurları belirlenerek bu destanlarda Türk kültürüne ait izlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda Gagavuz destanlarında geçen ve günümüzde var olan “Anadolu, Balkanlar, Tuna, Bucak” gibi yer adlarına rastlanılmış olup bu alanlar aynı zamanda Türk kültürünün yayılma alanlarındandır. Dini unsurlardan Gagavuzların inanışlarını yansıtan Hristiyanlığa unsurlara destanlarda

sıklıkla rastlanırken tek Tanrı inancına benzer unsurlar da yer almaktadır. Destanlarda bozkır kültürünün önemli unsurlarından biri olan hayvancılık ve çobanlık ile ilgili öğelerin çok sık yer aldığı, devlet yönetiminde Türk kültüründe danışma meclisi veya ak sakallı geleneğinin benzeri olan on ikiler meclisinin söz sahibi olduğu ulaşılan diğer bulgulardandır. Bu bulgular Gagavuzlar'a ait edebi eserlerde Türk kültür coğrafyasının izlerini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gagavuz, kültür coğrafyası, Türk kültürü, destan.

Abstract

Epics are literary works that supply important information about the past of the nations they belong to, reflect their traditions and customs, and have a great influence on the formation of their identity at the same time. While epics tell about the extraordinary struggles of nations or heroes, they also provide important information about the places where these struggles took place and the social life and cultural characteristics of the societies from which they emerged. In the present study, it is aimed to examine the Gagavuz Epics in terms of Turkish cultural geography and to determine the elements of Turkish culture in these epics. In this qualitatively designed study, document analysis method was used. In this context, cultural geography element were determined in the epics of Köroğlu, Tepegöz, Dengiboz, Âşık Garip, Arzu and Kamber, Shah İsmail and Gan-Kişi in the work named “Gagavuz Epics” written by Nevzat ÖZKAN and it was tried to reach the traces of Turkish culture in these epics. As a conclusion of the study, place names such as “Anatolia, Balkans, Danube, Bucak” which are mentioned in Gagavuz epics and exist today, were encountered and these areas are also among the spreading areas of Turkish culture. Among the religious elements, Christian elements reflecting the beliefs of Gagavuz people are frequently encountered in the epics, while elements similar to the belief in one God are also included. Other findings are that elements related to animal husbandry and shepherding, which is one of the important elements of steppe culture, are very common in the epics, and that the council of twelve, which is similar to the council of consultation

or white bearded tradition in Turkish culture, has a say in state administration. These findings are important in terms of revealing the traces of Turkish cultural geography in the literary works of Gagavuzians.

Keywords: Gagavuz, cultural geography, Turkish culture, epic.

1- Giriş

Fransızca “culture” kelimesinden dilimize geçen kültür kelimesi, Türk Dil Kurumu’na göre tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmeye kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü; bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü şeklinde tanımlanmaktadır (URL 1).

Bir medeniyete ait kültür değerlerinin doğuşunda coğrafi çevre, insan ve toplum olmak üzere üç faktör etkilidir (Kafesoğlu, 2018, s. 27). Coğrafi çevre olarak iklim şartları, yeryüzü şekilleri, su kaynakları gibi fiziki coğrafya şartları toplumların hayatını ve yürütülen ekonomik faaliyetler ile yerleşmeleri büyük oranda şekillendirmektedir. Dolayısıyla fiziki coğrafya ve onun etkisi altında şekillenen beşeri coğrafya özellikleri bir toplumun kültürünün oluşmasında büyük rol oynamaktadır. Ayrıca coğrafya disiplinin odağında yer alan insanın da kültürel değerlerin oluşumunda etkili olan bir diğer faktör olduğu düşünüldüğünde, tüm bu hususlar kültür kavramının coğrafya disiplininin inceleme alanlarından biri olmasını ve “kültürel coğrafya” adıyla coğrafya disiplini içerisinde bir alt dalın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kültürel coğrafya dil, din, ırk, kültürel unsurlar gibi toplumsal açıdan önemli değerler ile ilgilenmekte olup, bu noktada destanlar da toplumlara ait bir kültür hazinesidir (Oral, 2015, s. 235).

Fransızca “épopé”, Yunanca epos olarak ifade edilen destan Farsça kökenli bir kelimedir (Karademir, 2016, s. 83). Türkçede ise bu kelime “destan” sesi olarak Türkçeleştirilmiş ve çeşitli anlamlarda kullanılmış olup, milletlerin din, fazilet ve milli kahramanlık mecazlarının manzum hikayeleridir (Banarlı, 1983, s. 1). Türk Dil Kurumu’na göre ise destan “tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve

kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope” şeklinde tanımlanmaktadır (URL 1). Başka bir ifadeyle destan “*bir milletin yaşamış olduğu olağanüstü olaylarının, dünyaya bakışının ve ideallerinin genellikle bir prototipten hareketle, bir kahraman etrafında birleştirilerek dile getirildiği, kendine has bir geleneği olan anonim eserlere denir.*” (Hali, 2016, s. 352).

Türkler, destan yaratma geleneği en güçlü olan milletlerdendir ve Türklerde destancılık geleneği oldukça köklü ve zengindir (Yıldırım, 2011, s. 1952). Banarlı’nın (1983, s. 1) da ifade ettiği gibi İlkçağ’da ve Orta Asya ülkelerinde başlayan Türk Edebiyatı başlangıçta zengin bir destan edebiyatıdır. Dolayısıyla Türk Milleti milli destanlar bakımından dünyanın en zengin en köklü milletlerinin başında gelir (Karademir, 2016, s. 82).

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere destanlar ait oldukları toplumların yaşamış oldukları savaş, kahramanlık, varoluş gibi olağanüstü olayları anlatırken aynı zamanda bu olayların meydana geldiği coğrafi ortam ile yaşam biçimi, dini inanışları, toplum yapısı gibi o topluma ait bazı özellikler hakkında da bilgiler içermektedir. Bu noktadan hareketle, genel olarak İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası olarak iki bölümde toplanan Türk destanları (Banarlı, 1983, s. 11) sayı olarak oldukça fazla olup bu destanların değişik varyantlarına Türklerin yaşadığı coğrafyalarda rastlamak mümkündür. Bu çalışmada da Türk kültür coğrafyası açısından Gagavuz Destanları ele alınmıştır.

2- Araştırmanın Amacı

Her ne kadar sıra dışı ve olağanüstü unsurlar içerse de destanlar toplumların üzerinde büyük etki bırakmış tarihi veya doğal olaylarla birlikte geçtiği mekânın coğrafi özellikleri hakkında da bilgiler içerir. Çünkü yaşanan coğrafyanın toplumların hayat tarzları veya kültürleri üzerinde büyük etkileri vardır (Buldur, Meydan ve Güngör, 2016, s. 926). Coğrafyanın tesir ettiği her olay veya olgu coğrafya disiplininin ilgi alanına girmektedir. Kültürel bir değer taşıyan destanlar da coğrafyanın ve özellikle de onun yeni bir dalı olan kültürel coğrafyanın diğer disiplinlerle birlikte yoğun bir şekilde ilgilendiği alanlardandır (Tanrıkulu, 2018, s. 5911). Bir kültürel coğrafya çalışması olan “Gagavuz Destanlarında Türk Kültür Coğrafyası” adlı bu çalışmada,

Türklerin önemli edebi eserleri arasında yer alan Gagavuz destanlarının Türk kültürü açısından irdelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada şu sorulara cevap aranmıştır.

A- Gagavuz destanlarında hangi yer adları geçmektedir?

B- Gagavuz destanlarında geçen dini motifler nelerdir?

C- Gagavuz destanlarının meydana geldiği dönemde ekonomik hayat nasıldır?

D- Gagavuz destanlarına göre devlet yönetimi nasıl bir yapıya dayanmaktadır?

Araştırmada yukarıda yer alan sorulara cevap aranırken ulaşılan bulgular neticesinde Gagavuz destanları kültürel açıdan Türk kültürü ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.

3- Yöntem

Nitel odaklı tasarlanan bu çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Hem nicel hem de nitel araştırmalarda kullanılan doküman analizi, yazılı ve görsel malzemenin toplanıp incelenmesi olarak tanımlanmaktadır (Sönmez ve Alacapınar, 2019, s. 109). Çalışmada veri toplama aracı olarak Özkan (2007) tarafından kaleme alınan “Gagavuz Destanları” adlı eserden yararlanılmıştır. Eserde yer alan “Köroğlu, Tepegöz, Dengiboz, Âşık Garip, Arzu İle Kamber, Şah İsmail, Gan-Kişi ve Makedonyalı İskender” destanlarının her biri ayrı ayrı incelenerek bu destanlarda yer alan kültürel unsurların Türk kültür coğrafyası ile olan benzerliği belirlenmeye çalışılmıştır.

4- Bulgular

4.1. Gagavuz Destanlarında Geçen Yer Adları

Her olay ve olgu bir mekân üzerinde başlar ve yine bir mekânda son bulur (Tanrikulu, 2018, s. 5916). Dolayısıyla destanlarda da geçen olağanüstü olaylar da bir mekânda başlar ve sona erer ve destanlarda bu mekânlara ait bilgiler yer alabilir. Ayrıca yine destanlar, ait olduğu toplumun yaşanılan mekânları hakkında da bazı bilgiler içerebilir.

Gagavuz destanlarında Orta Asya, Altay, Kafkasya gibi en eski yurt adları yer almakla birlikte daha çok Balkan toprakları ön plana

çıkılmaktadır (Özkan, 2007 s. 22). Gagavuz destanlarında geçen yer adlarından Balkanlar ve Anadolu gibi geniş bir mekân parçası yer almakla birlikte, bunlardan başka Tuna, Karaş, Uz, Bucak, Kaz Dağı, Bolu, Akkavak, Hint, Çin-Maçın ile Yontiya gibi yer adları geçmektedir. Bahsi geçen bu yer adlarından bazıları günümüz Türk Dünyası sınırları içerisinde kalan gerçek yer adları olup bazı yer adlarının da hayali olması muhtemeldir.

Gagavuz destanlarında Balkanlar çok sık geçen yer adlarındandır. Özellikle Köroğlu ve Dengiboz destanlarında bu yer adlarının yer alması, olayların bu mekânda geçtiğine işaret etmektedir. Örneğin Köroğlu destanında yer alan “*Hanlar, sultanlar Köroğlu’nu tutmak ve yok etmek için türlü yollar denerlermiş. Ancak onu tutmak ve yo etmek mümkün değilmiş. Zira onun ve atının büyüklü kuvvetleri varmış. Kurtarıcısı Allah Aslanı da ona yardım edermiş. Ayrıca Anadolu ve Balkanlar’da herkes ona yardım edermiş*” ve “*Kimsem yoktu **Balkan’da**, yalnız gezerdim / Demir topuzla kelle ezerdim,*” (Özkan, 2007, s. 190; 203) şeklindeki ifadeler destan kahramanı olan Köroğlu’nun Anadolu ve Balkanlara kadar geldiğini ortaya koymaktadır. Yine Tepegöz destanının “*Üç kardeş küçük hacılıktan dönüyorlarmış. Karşidan (Balkanlar’dan) düzlüklere inmişler. Başları dönmüş, yolu şaşırılmışlar....*” (Özkan, 2007, s.216) şeklinde başlayan bir varyantında bahsi geçen üç kardeşin yolunu şaşırıp bir Tepegöz ile karşılaşmasından destan kahramanı olan Tepegöz’ün Balkanlar’da yaşadığı anlaşılmaktadır. Şah İsmail destanında “*Babası tutuyor, oğlunun (Şah İsmail’in) iki gözünü çıkarıyor. Ardından emir veriyor: - Şah İsmail’i alsınlar, **Balkan’a** satsınlar. Şah İsmail; bir, iki, üç sene **Balkan’da** yaşıyor.*” (Özkan, 2007, s. 242) cümlelerinde geçen ifadelerden destandaki olayların bir kısmının Balkanlar’da geçtiği anlaşılmaktadır.

Gagavuz destanlarında geçen bir diğer yer adı olan Tuna Nehri ve Bucak daha çok Tepegöz destanında geçmektedir. Bu iki yer yukarıda Tepegöz destanından yapılan alıntıda anlatıldığı gibi yolunu kaybeden üç kardeşin ulaşmaya çalıştığı yerlerdir. Ayrıca Tepegöz destanında geçen bir diğer yer adı ise Uz vilayetidir. Bu yer adları destanda şu şekilde geçmektedir:

“Kardeşler bir koç kesip çevirme yaparak yemişler. Ardından sürüyü toplayıp Sivri Tepe'yi aşmışlar. Karaş şehrinin etrafını dolaşıp, büyük yol boyunca koyunları güderek Uz vilayetini bir uçtan bir uca geçmişler ve büyük bir zenginlik edinerek **Tuna'nın** kaynağından **Bucak** çevresine gelmişler. Şimdi de bizim **Bucak** kırlarında iyi damızlıktan iri iri koyunları olan sürüleri görebilirsiniz.” (Özkan, 2007, s. 218).

Günümüzde Moldova sınırları içerisinde Gagavuzların yaşadığı özerk bölge olan Gagavuz Yeri'nde yukarıdaki metinde geçen Bucak adında bir yerleşme bulunmaktadır. Bu durum bugünkü Bulgaristan'da içine alan bölge coğrafyasının destanlara kadar girdiğini göstermektedir (Özkan, 2007, s. 20). Yukarıdaki metinde geçen bir diğer yer adı olan **Uz Vilayeti** Dengiboz destanında **Uz eli** şeklinde geçmekte olup bu isim muhtemelen Oğuz boyuna atfen kullanılmış olup burası Özkan'a (2007, s. 20) göre Gagavuzların Balkanlar'da kurmuş olduğu eyaletin adıdır.

Buraya kadar kısaca anlatılmaya çalışılan yer adları Gagavuz destanlarında geçen gerçek yer adlarıdır. Destanlarda geçen Balkanlar, Bucak, Tuna, gibi isimler günümüzde de mevcut olup bu alanlar aynı zamanda Türk kültürünün önemli yayılma alanlarından. Bu yer adlarının yanı sıra, destanların doğası gereği hayali yer adlarına da Gagavuz destanlarında rastlanılmaktadır. Özellikle Makedonyalı İskender destanında destan kahramanının maceralarının geçtiği Yontiya (Atlar ülkesi), balıklar padişahı şeklindeki yer adlarının varlığı destan kahramanının mekan olarak hayvanlar aleminde dolaştığını göstermektedir.

4.2. Gagavuz Destanlarında Dini Motifler

Bozkır Türk topluluğunun asıl dini Gök Tanrı'dır. Fakat Türk toplulukları tarihi süreç içerisinde yaşadıkları çevreye göre çeşitli dinlere girmişlerdir (Kafesoğlu, 2018, s. 295; 301). Bundan dolayı, Türklerin dini hayatları hayli zengin olup yaşadıkları dönemlerde çeşitli dinlere inanan ve uygulamaya çalışan Türkler Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinleri de benimsemişlerdir (Yıldırım, 2011, s. 1954). Gök Tanrı inancı ile birçok bakımdan uygunluk gösterdiği için Türkler arasında yaygın olan İslâmiyet dışındaki diğer

dinlerin Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu alanlarda Türk kültürü açısından olumsuz bir etkisi görülmemiştir (Kafesoğlu, 2018, s. 303).

Din, kültürü oluşturan en önemli öğelerin başında geldiği için destanların hemen hepsinde dine ait öğeler doğrudan veya dolaylı olarak görülmektedir (Buldur, Meydan ve Güngör, 2016, s. 933). Oğuz Türklerinden olan Gagavuzlar din olarak Hristiyanlığı benimsemiş olup Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensupturlar. Gagavuz destanlarında dini motifler Gagavuzların dini inanışlarını yansıtacak şekilde yer almaktadır. Allah, paskalya, kilise, cennet-cehennem, on iki, on ikiler Gagavuz destanlarında geçen bazı dini motiflerdendir.

Gagavuz destanlarında Allah inancı Türk kültüründe olduğu gibi tek Tanrı inancı şeklindedir. Köroğlu destanında Köroğlu'nun "*yükseklerdeki Allah, izin ver*" şeklindeki duası ve destandaki bir kahramanın Köroğlu'na yakmış olduğu ağıtta geçen "*Sen öleceksin göğe uçacak adın*" (Özkan, 2007, s. 183;190) şeklindeki ifadeler destanda Allah inancının Türk kültüründe yaygın olarak görülen Gök Tanrı inancına benzer olduğunu göstermektedir.

Gagavuzların dini inanışını yansıtan Hristiyanlık dinine ait unsurlar daha çok Tepegöz destanında geçmektedir. Destanda geçen "*O gün onların paskalyastıymış. Tepegözler kiliseye gidiyor. Nineyle kız kalıyorlar*" (Özkan, 2007, s. 219; 222) ifadeleri Hristiyanlık dininin destanlara yansıdığını açık bir biçimde göstermektedir. Söz konusu destanda Hristiyanlık dininin izlerini taşıyan bir diğer unsur da on iki sayısıdır. Destanda dedenin oğlana söylediği "*Bu çöreği on iki türlü hamurdan yoğurasın. Sobayı on iki ayrı odunlar yakasın*" ve oğlanın da çöreği pişirdikten Tepegözün kaçırdığı padişah kızını kurtarmak üzere çöreği pişirip yola çıkışını anlatan "*Dev oğlu yola çıkıyor. Çok mu gitmiş az mı gitmiş. On iki güz gitmiş. On iki su içmiş. On iki orman aşmış. On iki ormanı aşınca baksa ki on iki ormanın kenarında bir kulübe var. O kulübeye giriyor.*" (Özkan, 2007, s. 222) ifadelerinde görüldüğü gibi on iki sayısına sık bir şekilde vurgu yapılmakta olup, bu sayı Hz. İsa'nın havari sayısı olan on iki ile bağlantılıdır. Yine ahit sandığındaki on iki mayasız ekmek de Hristiyanlıktaki bir diğer kutsal olduğu düşünüldüğünde, destanda tekrar edilen on iki sayısının dini bir motif olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu mayasız ekmek günümüzde

Gagavuz Yeri'nde üzerine dua okunmak suretiyle sabahın ilk saatlerinde yenilecek şekilde bir gelenek olarak sürdürülmektedir.

“Hristiyanlığa ait bazı kutsalların ve sembollerin Tepegöz masallarına dahil edilmesi, şüphe yok ki son dönemlerde olmuştur. Ancak bu tür özellikler Gagavuz Türklerinin Tepegöz anlatmalarını çok sahiplendiğini ve onu kendi kutsallarıyla yeniden şekillendirdiğini göstermektedir”. (Özkan, 2007, s. 51).

Destanlar da danışma meclisinin on ikiler olarak adlandırılması da Hristiyanlık dini ile ilişkilidir. On ikiler olarak adlandırılan bu danışma meclisinin Şah İsmail destanında destan kahramanı olan Şah İsmail'e isim vermek için toplanırken Makadeonyalı İskender destanında ise padişah seçmek için toplanıldığından bahsedilmektedir. Her iki destanda danışma meclisinden on ikiler diye bahsedilmesi Hristiyanlıktaki on iki sayısına sıkça yapılan atıf ile ilgili olması nuhtemeldir.

Görüldüğü üzere, Gagavuz destanlarında geçen dini motifler Gagavuzların dini inanışları hakkında önemli bilgiler vermekle birlikte Türk kültürünü de önemli ölçüde yansıtmaktadır. Tek tanrı inancı, on ikilerden oluşan danışma meclisi ve bu meclisin ad verme ve padişah seçme gibi amaçlarla toplanması Gagavuz destanlarında Türk kültürünün izlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. *“Bu durum Müslüman olan Türklerin diğer dinlere giren Türklerle kültürel bağlantılarının kesilmediğini, hatta pek çok bakımdan kuvvetlenerek devam ettiğini ortaya koymaktadır.”* (Özkan, 2017, s. 116).

4.3. Gagavuz Destanlarında Ekonomik Hayat

Bozkır coğrafyasının iklim şartlarının bir gereği olarak çobanlık ve hayvan yetiştiriciliği Bozkır Türk ekonomisinin temelini oluşturmaktadır (Kafesoğlu, 2018, s. 305).

Gagavuz destanlarında Bozkır kültüründe önemli bir yeri olan çobanlık, hayvan yetiştiriciliği gibi ekonomik faaliyetler önemli yer kaplamaktadır. Örneğin Koroğlu destanında geçen *“çok eskiden, bir kalede Bozbey adlı ünlü bir hara sahibi yaşarmış.”*, *“kadın da birden bire ölünce küçük çocuk yapayalnız kalmış. Bir keçi gelip onu sütüyle doyurmaya başlamış. Çocuk çok hızlı büyümüş. Bir sürü sahibinin*

çobanlarından biri şöyle konuşmuş: Sürüde sağmal bir keçi var. Bu keçilerin en iyisi, sütü de fazla ve çok tatlı.” , “hey ben bir Köroğlu’yum, çıktım obadan, kızulu koyunu seçtim çobandan.” (Özkan, 2007, s. 180; 201) şeklinde geçen ifadelerden de anlaşıldığı üzere, destanın geçtiği dönemde hayvan yetiştiriciliğinin olduğu açıkça görülmektedir. Tepegöz destanının bir varyantında Tepegöz ile karşılaşan üç gencin babaları ömrünü çobanlık yaparak geçiren biridir. Bir başka varyantta ise bu üç gencin de çoban olduklarından ve koyun sürüsüne sahip olduklarından bahsedilmektedir. Aynı varyantta destan kahramanı olan Tepegöz ise hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bu durum destanda şu şekilde geçmektedir:

Tepegöz kendinden korkup kaçan üç gence: *“Benden niye korkuyorsunuz? Benim de koyunlarım var. Ben de sırdan bir adamım.”* der (Özkan, 2007, s. 210).

Şah İsmail destanında da padişahın kızını aramak için yola çıkan destan kahramanı Şah İsmail’in bir çoban ile karşılaşmasından bahsedilmesinden de o dönemde çobanlığın ekonomik uğraşlardan biri olduğu anlaşılmaktadır.

4.4. Gagavuz Destanlarında Devlet Yönetimi

Gagavuz destanlarının neredeyse tümünde padişah ifadesine rastlanması devlet veya ülke yönetiminin padişahlık ile temsil edildiğini göstermektedir. Sadece Makedonyalı İskender destanında diğer destanlardan farklı olarak padişah yerine kral unvanı kullanılmıştır.

Destanlarda devlet yönetimi açısından dikkati çeken en önemli husus devlet yönetiminde söz sahibi bir meclisin bulunmasıdır. Hz İsa’nın havarileriyle ilgili olarak on ikiler adı verilen bu meclis destanlarda geçen ifadelere göre padişah veya kralı atama görevden alma, ad koyma gibi görevleri bulunmaktadır. Örneğin Şah İsmail destanında padişah, oğlu olmadığı için kendisinden sonra devlete kimin padişah olacağını belirlemek üzere meclisi toplarken meclis de oğlu olmadığı için kendisini padişahlıktan uzaklaştırmıştır. Yine aynı destanda on ikiler adı verilen meclisin destan kahramanı olan Şah İsmail’e isim vermek için toplandığından bahsedilmektedir. Benzer bir

duruma Makedonyalı İskender destanında da rastlanılmaktadır. Destanda on ikilerin İskender'in ihtiyar babasının yerine bir padişah adayı aradıklarından, İskender'in on ikilere padişah seçmeleri için haber gönderdiğinden, on ikilerin İskender'i padişah adayı olarak gördüklerinden ve padişah olarak seçtiklerinden bahsedilmektedir. Bu örnekler Türk kültür coğrafyasında önemli bir simge olan ak sakallı geleneğinin Gagavuzlarda da sürdüğünü göstermektedir. Eski Türk kültüründe ak sakallılara duyulan hürmet ve devlet adamlarının toplumun büyüğüne danışma fikri Gagavuzlarda bulunmakla birlikte Oğuz Kağan'ın danışmanı olan Uluğ Türk'ün yerini Hz. İsa'nın on iki havarisiyle ilgili olan on ikiler almıştır (Özkan, 2007, s.19).

Sonuç ve Öneriler

Milletlerin birer milli hafızası olan destanlar, içinden doğduğu toplumun kültürel coğrafi özellikleri hakkında önemli unsurlar barındırmaktadırlar. Türk kültür coğrafyası açısından Gagavuz destanlarının incelenmesini amaçlayan bu çalışmada Gagavuzlara ait Köroğlu, Tepegöz, Dengiboz, Âşık Garip, Arzu İle Kamber, Şah İsmail ve Gan-Kişi ve Makedonyalı İskender destanlarında Türk kültürüne ait unsurlar ve benzerlikler belirlenmeye çalışılmıştır.

Destanlarda yer adları olarak Balkanlar, Anadolu, Tuna, Karas, Uz, Bucak, Kaz Dağı, Bolu, Akkavak, Hint, Çin-Maçin ve Yontiya gibi isimler çoğunlukta yer almaktadır. Bu yer adlarının büyük bir çoğunluğu gerçek yer adları olup aynı zamanda Türk kültürünün yayılış gösterdiği önemli mekanlardandır

Dini açıdan Gagavuzların inanışlarını yansıtan Hristiyanlığa ait papaz, kilise, paskalya, on iki gibi unsurlara destanlara sıklıkla rastlanırken Tanrı inancı olarak tek Tanrı inancı görülmektedir. Köroğlu destanında ise Gök Tanrı inancına benzer unsurlar da yer almaktadır.

Ekonomik hayat olarak Bozkır kültürü ile özdeşleşmiş olan hayvancılık ve çobanlık ile ilgili örnekler Gagavuz destanlarında çok sık geçmektedir. Hatta Tepegöz destanında Tepegöz'ün de sürülerinin olduğu ve dolayısıyla hayvancılık ile uğraştığına dair ifadeler bulunmaktadır. Devlet yönetimi olarak Gagavuz destanlarında ulaşılan

en önemli sonuç eski Türk kültüründe danışma meclisi veya ak sakallı geleneğinin Gagavuzlarda da yer almasıdır. Hz İsa'nın havarilerine ithafen on ikiler adı verilen bu meclis destanlarda geçen ifadelere göre padişah veya kralı atama görevden alma ve ad koyma gibi görevleri bulunmaktadır.

Ulaşılan bu sonuçlar, Gagavuz destanlarında geçen kültürel coğrafya unsurlarının Türk kültür coğrafyası büyük oranda örtüştüğünü göstermektedir. Ancak çalışma yalnızca destanlar kültürel unsurlardan sadece mekân, dini inanış, ekonomik hayat ve devlet yönetimi açısından incelenmiştir. Yapılacak olan diğer çalışmalarda bu kültürel unsurlarla birlikte aile yapısı, destanlarda geçen bitki ve hayvan isimleri, avcılık, toy gibi sosyal hayat gibi unsurlar da incelenerek Gagavuzların Türk kültür coğrafyası içerisindeki varlığı ile ilgili sonuçlar daha da arttırılabilir. Gagavuz destanlarında olan Dengiboz ve Tepegöz destanlarının benzeri Orta Asya kaynaklı destanlarda görülürken Koroğlu destanının varyantları Anadolu'nun değişik yerlerinde de görülmektedir. Bu benzerliklerden hareketle, bu destanların Gagavuzlar arasına nasıl ulaştığı ayrıntılı bir şekilde belirlenerek Türk kültürünün Gagavuzya'daki izleri derinlemesine araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- BANARLI, N. S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* . İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BULDUR, A. D., MEYDAN, A. ve GÜNGÖR, Ş. (2016). Dede Korkut Destanlarının Kültür Coğrafyası. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15 (3), 925-947.
- HALI, S. (2016). Göç Destanı ve Türk Kültüründe Göç. Turhan Çetin ve Ali Meydan (Ed.). *Türk Kültüründe Coğrafya-II* içinde (1. bs., 351-366). Ankara: Pegem Akademi.
- KAFESOĞLU, İ. (2018). *Türk Milli Kültürü* (4. baskı). İstanbul: Ötüken

- KARADEMİR, N. (2016). Ergenekon Destanı'nda Coğrafya. Turhan Çetin ve Ali Meydan (Ed.). *Türk Kültüründe Coğrafya-II* içinde (1. bs., 81-101). Ankara: Pegem Akademi.
- ÖZKAN, N. (2007). *Gagavuz Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ÖZKAN, N. (2017). *Gagavuz Edebiyatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat
- ORAL, M. (2015). Türk Destanlar ve Coğrafya İlişkisi. Ali Meydan ve Turhan Çetin (Ed.). *Türk Kültüründe Coğrafya-I* içinde (1. bs., 335-344.). Ankara: Pegem Akademi.
- SÖNMEZ, V. & ALACAPINAR, F. G. (2019). *Örneklendirilmiş Bilimel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- TANRIKULU, M. (2018). Türk Kültür Coğrafyasında Oğuz Kağan Destanı. *Social Sciences Studies Journal*, 4 (27), 5910-5929
- YILDIRIM, N. (2011). Türk Halklarının Destan Yaratılarında Üç Dünya. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, 6 (3), 1951-1965

Yararlanılan Web Adresleri

URL 1: <https://sozluk.gov.tr/>

**GAGAVUZ TÜRKÜLERİNDE COĞRAFI MOTİFLER
GEOGRAPHICAL MOTIFS IN GAGAVUZ FOLK SONGS**

Abdulkadir ERGÜN

Dr. Öğretim Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,

Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı,

Sivas-Türkiye,

anadolucografya1@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1753-0131

Özet

Bir mekân bilimi olan coğrafya en genel anlamıyla insan ve çevre arasındaki etkileşimi inceleyen bir bilim dalıdır. İnsanın yeryüzündeki faaliyetlerine bağlı olarak çevre ile girdiği etkileşimi ve çevrenin insan faaliyetleri üzerindeki etkileri coğrafyanın incelediği konular içerisinde yer almaktadır. Coğrafyanın konusu olmakla beraber insan ile çevre arasındaki bu etkileşim edebi eserlere de bir şekilde yansımıştır ki bu eserlerden birisi de türkülerdir. Bu çalışmanın amacı da Gagavuz türkülerinde geçen coğrafi motifleri belirlemek, sınıflandırmak ve bu motiflere varsa gerçek anlamı dışında yüklenen anlamları tespit ederek Gagavuz türkülerinin şekillenmesinde coğrafi çevrenin etkisini belirlemektir.

Bu çalışma kültürel coğrafyanın alt dallarından biri olan müzik coğrafyası ile ilgilidir. Kültürel coğrafya içinde önemli bir yere sahip olan müzik coğrafyasının inceleme konularından birisi de insan ve çevre arasındaki etkileşimdir. İnsan ve çevre etkileşiminden yola çıkarak Gagavuz türkülerinin şekillenmesinde coğrafi çevrenin etkisini belirlemek amacıyla Özkan (2017)'in "Gagavuz Edebiyatı" adlı eserinde yer alan Gagavuz türkeleri ile Kolsa'nın (1995) "Türküler Korolar" adlı eserinde yer alan Gagavuz halk türkeleri taranmak suretiyle bu türkülerde geçen coğrafi motifler belirlenerek coğrafi

özelliklerine göre tasnif edilmiş ve bu motiflere gerçek anlamı dışında varsa yüklenen anlamlar belirlenmiştir. Çalışmada sözel, yazılı ve diğer materyallerin sistematik ve nesnel bir biçimde incelenmesini sağlayan içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda Gagavuz türkülerinde çok sayıda fiziki ve beşeri coğrafyaya ait motifler yer almakla birlikte Gagavuzların yaşadığı mekâna ait isimlerin ve etkileşimde bulunduğu diğer millet isimlerinin de yer aldığı belirlenmiştir. Ayrıca Gagavuz türkülerinde günümüz Türkiye sınırları içerisinde yer alan bazı mekân isimlerinin geçtiği ve yine Türkiye’de çok bilinen Çanakkale Türküsü ve Yemen Türküsü gibi türkülerin benzerlerinin de yer aldığı çalışmada ulaşılan bir diğer önemli bulgudur. Bu bulgulardan hareketle kültürel birliği oluşturmak adına Gagavuz kültür coğrafyasına ait çalışmaların yaygınlaştırılarak Gagavuzların Türk kültür coğrafyası içerisindeki yeri ve öneminin hak ettiği biçimde ortaya konulması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültürel coğrafya, Gagavuz, Türkü, coğrafi motif, müzik coğrafyası.

Abstract

Geography, which is a science of space, is a science that examines the interaction between human and the environment in its most general sense. The interaction of human with the environment depending on his/her activities on the earth and the effects of the environment on human activities are among the subjects that geography examines. Although it is the subject of geography, this interaction between man and the environment is also reflected in literary works in some way. One of these works is folk songs. The aim of this study is to determine and classify the geographical motifs in Gagavuz folk songs and to determine the effect of the geographical environment on the shaping of Gagavuz folk songs by determining the meanings attributed to these motifs, if available.

The present study is about music geography, which is one of the sub-branches of cultural geography. One of the study subjects of music geography, which has an important place in cultural geography, is the interaction between human and environment. To determine the effect of geographical environment on the shaping of Gagavuz folk songs

based on human and environment interaction, Gagavuz folk songs in Özkan's (2017) "Gagavuz Literature" and Gagavuz folk songs in Kolsa's (1995) "Folk Songs Choruses" were scanned. The geographical motifs in these folk songs were determined and classified according to their geographical features, and the meanings attributed to these motifs were determined, if available. The content analysis method was used in the study, which provides a systematic and objective examination of verbal, written and other materials. As a result of the study, it has been determined that there are many physical and human geographical motifs in Gagavuz folk songs, as well as the names of the place where the Gagavuz people lived and the names of other nations with which they interacted. In addition, another important finding reached in the study is that some place names within the borders of today's Turkey are mentioned in Gagavuz folk songs and there are also similar folk songs such as Çanakkale Folk Song and Yemen Folk Song, which are well known in Turkey. Based on these findings, in order to create cultural unity, it is suggested that the place and importance of the Gagavuz people in the Turkish cultural geography should be revealed as they deserve by disseminating the studies on the Gagavuz cultural geography.

Keywords: Cultural geography, Gagavuz, folk song, geographical motif, music geography.

1- GİRİŞ

Kültür olgusu insanların bir araya gelerek oluşturduğu tüm toplumlarda görülen bir olgu olup, insanları diğer canlılardan ayıran özelliklerden de birisidir. İnsanoğlu ihtiyaçlarını gidermek ve hayatı kolaylaştırmak için teknik anlamda bir takım icatlar, buluşlar gerçekleştirilirken bir yandan da topluluklar halinde yaşamaya başlaması ile birlikte bu toplumsal yapıyı düzenleyen örf, adet, gelenek, yasalar gibi kurallar oluşturmuştur. Topluların yaşamları boyunca biriktirmiş oldukları bu teknik birikim ve ilişkileri düzenleyen kurallar sistemi kültürün temellerini oluşturmaktadır (URL 1).

Kültür kavramının kapsamı oldukça geniş olup, sosyoloji, coğrafya, antropoloji, felsefe gibi pek çok sosyal bilimlere ait disiplinlerin temel kavramları arasında yer almakta ve her bir disiplin

kendi bakış açısıyla bu kavramı tanımlamaktadır. Bundan dolayı kültür kavramı farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Kroeber ve Cluckhon (1952)'a göre kültürün 164 farklı tanımı yapılmıştır (akt. Akpınar, 2012, s. 254). Kültür, bu kadar farklı tanımıyla şekilsiz, değişebilen, ve yorumlanabilen bir kavram görünümündedir (Tanrıku, 2014, s. 49).

Türk Dil Kurumu'na göre kültür tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü; bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünüdür (URL 2). Başka bir tanıma göre ise kültür insanın var olduğu günden günümüze kadar ürettikleri ve oluşturdukları konut tipi, yemek türleri, giyim-kuşam, eğlence, inanç, bilgi, görgü, sanat, edebiyat, bilim, adet, gelenek, görenek, örf...vb. şeylerin bütünüdür ((Doğanay, 2017, s. 325).

Tanımlardan da görüldüğü üzere bir topluma ait maddi ve manevi değerlerin bütünü kültürü oluşturmaktadır. Bir medeniyete ait kültür değerlerinin doğuşunda coğrafi çevre, insan ve toplum olmak üzere üç faktör etkilidir (Kafesoğlu, 2018, s. 27). Yaşanılan çevrenin iklim şartları, yeryüzü şekilleri, su kaynakları gibi fiziki coğrafya şartları toplumların hayatında, yürütülen ekonomik faaliyetler ve yerleşmeler üzerinde oldukça etkilidir. Dolayısıyla fiziki coğrafya özellikleri ile onun etkisi altında şekillenen beşeri coğrafya özellikleri bir toplumun kültürünün oluşmasında büyük rol oynamaktadır. Ayrıca coğrafya disiplinin odağında yer alan insanın da kültürel değerlerin oluşumunda etkili olan bir diğer faktör olduğu düşünüldüğünde tüm bu hususlar kültür kavramının coğrafya disiplininin inceleme alanlarından bir olmasını sağlamıştır.

*“Coğrafyacılar bir yandan doğal çevre faktörlerinin toplumların kültürel özelliklerini nasıl etkilediğini anlamaya çalışırken, diğer yandan kültürel farklılıkların mekanın organizasyonunda ve doğal kaynaklardan yararlanma biçimlerinde ne gibi değişikliklere yol açtığını açıklama çabasına girmişlerdir. Bu çabaların bir sonucu olarak XX. yüzyılın başlarında **Kültürel Coğrafya** adı altında yeni bir disiplin ortaya çıkmıştır.”* (Akpınar, 2012, s. 254).

Kültürel coğrafya insan kültürlerinin coğrafi konumlarını insan ile çevre arasındaki ilişki çerçevesinde ele alır (Özey, 2014). Kültürel coğrafya, kültüre ait unsurlar ile fiziki ve beşeri coğrafya arasındaki bağlantıları kuran, bunlar arasında determinist yaklaşımlar sergileyen bir sahadır. Bu çerçevede kültürel coğrafya dil, din, örf, adet, giyim, gıda, müzik ve sanat gibi kültürel unsurları coğrafi bir yaklaşımla ele alır ve yorumlar (Şahin, 2019, s.175).

Coğrafya denilince her ne kadar akla bir mekan bilimi gelse de, bu bilim dalının odağında insan vardır. Sosyal bir varlık olan insan hayatı boyunca tüm ihtiyaçlarını çevreden karşılamaktadır. Bu nedenle insanoğlu çevreden yararlanma adına onu kendi istekleri doğrultusunda şekillendirmeye çalışırken bir yandan da doğal çevrenin de insan faaliyetlerini etkilemesi, yönlendirmesi hatta şekillendirmesi söz konusudur. Dolayısıyla insan ile çevre arasında karşılıklı bir etkileşim bulunmaktadır. Coğrafya bilimi de en genel anlamıyla insan ile doğal çevre arasındaki bu karşılıklı etkileşimi inceleyen bir bilim dalı olup, bu bilim dalının odak noktasını insan ve onun yeryüzündeki dağılışı, etkinlikleri oluşturmaktadır. Coğrafyanın konularından biri de insanlar ve yaşam bölgeleri arasındaki yani çevre arasındaki karşılıklı etkileşim olduğundan dolayı hayatımızın bir aynası olan türkülerimizin coğrafi kavramlardan uzak kalması düşünülemez (İmik, 2020, s. 55). “Gagavuz Türkülerinde Coğrafi Motifler” adlı bu araştırma da kültürel coğrafyanın alt dallarından biri olan müzik coğrafyası ile ilgilidir.

Şarkı, türkü gibi isimlerle adlandırılan tüm müzik türlerinde toplumların yaşadıkları mekana ait yeryüzü şekilleri, iklim, bitki örtüsü, toprak gibi fiziki özellikler ile sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal yapıları gibi beşeri özellikleri hakkında bir çok unsur yer alır. Müzikte kullanılan bu coğrafi unsurlar ve imgeler dünyayı, insanı ve olayları anlama, yorumlama ve yönlendirmede oldukça etkili bir araçtır (Kaçmaz, 2021, s. 1). Bu noktada müzik coğrafyası kültürel coğrafya içinde mekânı değişik şekillerde, özellikle sesler yardımıyla anlamaya çalışır (Aliağaoğlu ve Yurt, 2021, s. 784).

Müzik coğrafyasının önemli konularından biri de içerisinde çıktığı toplumun doğal çevre özellikleri ile beşeri çevre özelliklerinin

müzik eserlerindeki yansımalarını ortaya koymak suretiyle coğrafi çevrenin edebi eserlere olan etkisini belirlemektir.

2- Araştırmanın Amacı

Halk müziği içerisinde yer alan türlerden biri de türkülerdir. Türküler Türk halk müziği içerisinde öne çıkan bir türdür (İmik, 2020, s. 2). Türkü teriminin anlamı ve tanımı ile ilgili çok farklı görüşler bulunmakla birlikte yaygın görüş bu terimin Türk'e has, Türk' e ait anlamına gelen Türk-i kelimesinden türediğidir.

Türkü Türk sözüne î- eki getirilerek türki şeklinde türetilen, küçük ünlü uyumuna bağlı olarak türkü halini almış bir terimdir (Özkan, 2017, s.326). Türk sözcüğünden türetilmiş olan türkü terimi, Türk halkı tarafından geçmişten beri ortaklaşa yaratılan, sözlü ve ezgiler eşliğinde söylenen şiiirlerdir (Uğur, 2015, s. 240). Köprülü'ye (1976, s.246) göre ise Türkü, Türklere mahsus bir besteyle söylenen halk şarkılarıdır (akt: Bekki, 2010, s. 79).

Türküler sadece söz ve ezgiden ibaret değil, aynı zamanda toplumların mekânsal yönlerini de kapsarlar (Aliğaoğlu ve Yurt, 2021, s. 784). Bu açıdan halk biliminde kültür ögesinin bir unsuru olan halk türküleri mekâna sıkı sıkıya bağlıdır ve coğrafi şartlardan etkilenmektedir (Akbiyık, 2021, s. 886). Coğrafya bilimi de insanlar ve mekân arasındaki karşılıklı etkileşimi ele aldığı için hayatımızın bir aynası olan türkülerimizin coğrafi kavramlardan uzak kalması düşünülemez (İmik, 2020, s. 55). Nitekim türkü sözleri incelendiğinde içerisinde çok sayıda coğrafi terim veya kavramlar yer almaktadır. Bu terimler gerçek anlamlarına uygun bir biçimde benzetme aracı olarak insanın duyu, düşünce ve eylemlerini yansıtacak şekilde türkülerde yer almaktadır. Bu amaçla Gagavuz türkülerinde yer alan coğrafi motiflerin tespit edilmesini amaçlayan “Gagavuz Türkülerinde Coğrafi Motifler” adlı bu araştırmada şu sorulara cevap aranmıştır:

A- Gagavuz türkülerinde geçen coğrafi motifler nelerdir?

B- Gagavuz türkülerinde geçen coğrafi motifler coğrafyanın hangi dalları ile ilişkilidir?

C- Gagavuz türkülerinde geçen coğrafi motiflere hangi anlamlar yüklenmiştir?

D- Gagavuz türkeleri ile Türkiye’de yaygın olarak bilinen Türk halk müziği eserleri arasında benzerlikler var mıdır?

3- Yöntem

Çalışmada sözel, yazılı ve diğer materyallerin sistematik ve nesnel bir biçimde incelenmesine olanak sağlayan içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. *“İçerik analizinde amaç toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmak olup, bu amaçla toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması, daha sonra da ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir biçimde düzenlenmesi ve buna göre veriyi açıklayan temaların saptanması gerekmektedir”* (Yıldırım ve Şimşek, 2013 s. 259).

Çalışmada veri toplama aracı olarak Özkan (2017)’ın “Gagavuz Edebiyatı” adlı eserinde yer alan Gagavuz türkeleri ile Kolsa’nın (1995) “Türküler Korolar” adlı eserinde yer alan toplam 155 türkü eserinden yararlanılmıştır. İçerik analizi yöntemi ile 155 türkü eserinde doğrudan coğrafya bilimi ile ilgili olan terimler tespit edilerek listelendikten sonra bu terimler coğrafya biliminin alt dalları ile ilişkilendirilerek gruplandırılmıştır. Daha doğru sonuçlar elde etme adına coğrafya ile ilişkili olan terimin bir türküdeki tekrar sayısına bakılmaksızın bir kere geçtiği kabul edilmiştir. Son aşamada ise türkülerde yer alan coğrafi motiflere yüklenen anlamlar belirlenmeye çalışılmıştır.

4- Bulgular

4.1- Gagavuz türkülerinde geçen coğrafi motifler

Taranan Gagavuz türkeleri içerisinde toplam 186 adet coğrafi motif tespit edilmiştir. Tespit edilen bu motifler taranan türküler içerisinde 556 defa yer almıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Gagavuz Türkülerinde Yer Alan Coğrafi Motifler ve Türkülerdeki Geçme Sayısı (TGS).

No	Coğrafi Motifler	TGS	No	Coğrafi Motifler	TGS	No	Coğrafi Motifler	TGS	No	Coğrafi Motifler	TGS
1	Ev	21	45	Varna	4	89	Turna	2	133	Köpek	1
2	Taş	15	46	Gemi	4	90	Karafil	2	134	Ay (Zaman)	1
3	Yıl	14	47	Fesleğen	4	91	Davul	2	135	Kış	1
4	Su	14	48	Yaz	4	92	Kahve	2	136	Katır	1
5	Kuş	13	49	Rüzgar	4	93	Kiraz	2	137	Mercimek	1
6	Gecce	12	50	Üzüm	4	94	Osmanlı	2	138	Ekin	1
7	Gül	12	51	Koyun	3	95	Gagavuz	3	139	Dere Otu	1

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

8	Dağ	11	52	Kuzu	3	96	İstanbul	2	140	Dizginca	1
9	Toprak	11	53	Tepe	3	97	Sivas topol	2	141	Belgrat	1
10	At	11	54	Mermer	3	98	Böcek	1	142	Karpat	1
11	Çeşme	10	55	Kum	3	99	Civda	1	143	Kabak	1
12	Dere	9	56	Bulut	3	100	Çamur	1	144	Dut	1
13	Yol	9	57	Çimen	3	101	Alem	1	145	Zeytin	1
14	Fidan	8	58	Türk	3	102	Gelin	1	146	Zurna	1
15	Rus	8	59	Bulgar	3	103	Kumkapu	1	147	Bağdat	1
16	Gök	7	60	Gündüz	3	104	Köşk	1	148	Ördek	1
17	Bayır	7	61	Edirne	3	105	Beşiktaş	1	149	Fayton	1

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

18	Köy	7	62	Güneş	3	106	Doğu	1	150	Keçi	1
19	Sabah	7	63	Darı	3	107	Almanya	1	151	Tulum	1
20	Deniz	7	64	Bal	3	108	Manda	1	152	Ceviz	1
21	Bahçe	7	65	Arpa	3	109	Konak	1	153	Ağaç	1
22	Altın	6	66	Elma	3	110	Memleket	1	154	Güvercin	1
23	Gurbet	6	67	Kar	3	111	Güreş	1	155	Ihlamur	1
24	Kilis	5	68	Rum	3	112	Front	1	156	Süyükü	1
25	Ara	5	69	Şahin	2	113	Balık	1	157	Kuyu	1
26	Çiçek	5	70	Çeyiz	2	114	Galiçya	2	157	Nar	1
27	Dünya	5	71	Dobruca	2	115	Öğle	1	159	Çoban	1

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

28	Yağmur	5	72	Yaprak	2	116	Alman	1	160	Asma	1
29	Saray	5	73	Yılan	2	117	Uçak	1	161	Oğlak	1
30	Sümbül	5	74	Kara	2	118	Hades	1	162	Sarayburnu	1
31	Ay	5	75	Kurt	2	119	Prut	1	163	Kırım	1
32	Çayır	5	76	Komrad	2	120	Tulça	1	164	Asker	1
33	Tuna	5	77	Bakır	2	121	Şimşek	1	165	Kars	1
34	Köprü	5	78	Kayık	2	122	Çiy	1	166	Sırp	1
35	Akşam	5	79	Tarla	2	123	Vatan	1	167	Beyoğlu	1
36	Yıldız	5	80	Yeryüzü	2	124	Meyve	1	168	Kalata	1
37	Lale	4	81	Devre	2	125	Sıla	1	169	Budin	1

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

38	Gün	4	82	Kır	2	126	Vidin	1	170	Kasaba	1
39	Gümüüş	4	83	Pelin	2	127	Yemen	1	171	Şipka	1
40	Pınar	4	84	Çadır	2	128	Erik	1	172	Balkan	1
41	Kaval	4	85	Buğday	2	129	Demir	1	173	Çanak kale	1
42	Göl	4	86	Ot	2	130	Çöl	1	174	Mora	1
43	Bağ	4	87	Dalga	2	131	Kaz	1	175	Rumeli	1
44	Bülbul	4	88	Karpuz	2	132	Pamuk	1	176	Kömür	1

Tablo 1'in devamı

No	Coğrafi Motifler	TGS	No	Coğrafi Motifler	TGS
177	Kavarna	1	182	İngiliz	1
178	Çerkez	1	183	Fransız	1
179	Port-Artur	1	184	Güven (Yer adı)	1
180	Sel	1	185	Çekrige	1

181	Moldovan	1	186	Plevne	1
Toplam					556

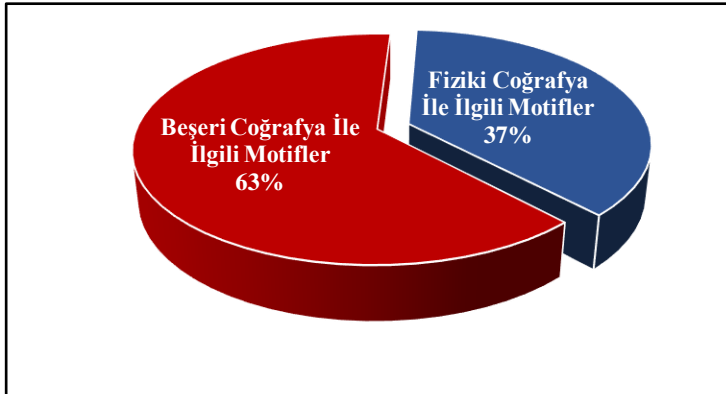
Gagavuz türkülerinde en fazla tekrar edilen coğrafi terim “ev (yuva)”dır. Bu terim türkülerde 21 defa tekrar edilmiştir. Bu terimden sonra “taş”, “yıl”, “su”, “kuş”, “gece”, “gül”, “dağ”, “toprak”, “at” ve “çeşme” en fazla tekrar edilen coğrafya ile ilişkili terimlerdir. Bu terimler türkülerde on ve ondan daha fazla tekrar edilmiştir.

4.2. Gagavuz türkülerinde geçen coğrafi motiflerin ilişkili olduğu coğrafya dalları

Gagavuz türkülerinde geçen 186 coğrafi motifin % 37’si (69 tane) fiziki coğrafya, yaklaşık % 63’ü (117 tane) beşeri coğrafya ile ilişkilidir. Buna göre Gagavuz türkülerinde beşeri coğrafya ile ilişkili olan motifler daha çok yer almaktadır (Tablo 2; Grafik 1).

Tablo 2. Gagavuz türkülerinde yer alan coğrafi motiflerin coğrafyanın dallarına göre dağılımı.

	Türkülerde Geçen Coğrafi Motif Sayısı	Yüz
Fiziki Coğrafya İle İlgili Motifler	69	37
Beşeri Coğrafya İle İlgili Motifler	117	63
Toplam	186	100

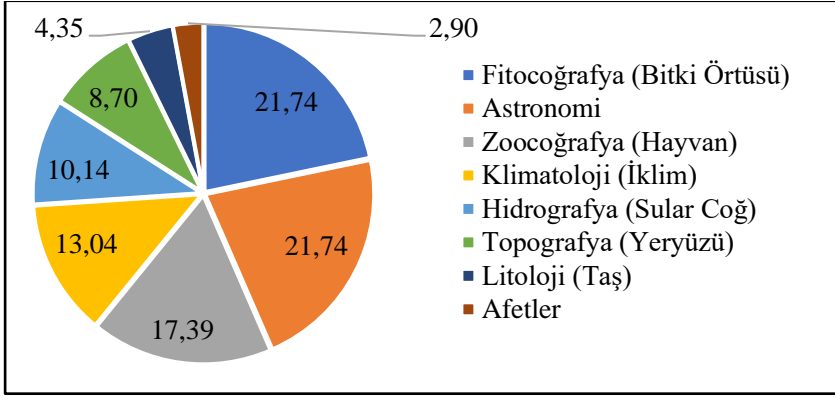

Grafik 1. Gagavuz türkülerinde yer alan coğrafi motiflerin coğrafyanın dallarına göre dağılımı (%).

Gagavuz türkülerinde fiziki coğrafya özellikleri ile ilgili olarak en fazla % 21,74'lük oranla (15 motif) bitki örtüsü ve astronomi ile ilgili motifler yer almaktadır. Daha sonra % 17,39'luk oranla (12 motif) doğal ortamda yaşayan hayvanlarla ilgili, % 13,04'lük oranla (9 motif) iklim, % 10,14'lük oranla (7 motif) hidroğrafya, % 8,7'lik oranla (6 motif) topografya, % 4,35 oranla (3 motif) litolojik, ve % 2,9'luk oranla (2 motif) afetlerle ilgili motifler yer almıştır (Tablo 3; Grafik 2).

Tablo 3. Gagavuz türkülerinde yer alan coğrafi motiflerin fiziki dallarına göre dağılımı.

Fiziki Coğrafya Alt Dalı	Motif Sayısı	Yüzde (%)
Fitocoğrafya (Bitki Örtüsü)	15	21,74
Astronomi	15	21,74
Zoocoğrafya	12	17,39
Klimatoloji (İklim)	9	13,04
Hidroğrafya (Sular coğrafyası)	7	10,14
Topografya (Yeryüzü şekilleri)	6	8,70
Litoloji (Taş)	3	4,35
Afetler	2	2,90
Toplam	69	100,00

Grafik 2. Türkülerde geçen coğrafi motiflerin fiziki coğrafyanın alt dallarına göre dağılımı (%)

Yukarıda ifade edildiği üzere Gagavuz türkülerinde fiziki coğrafyanın 7 farklı alt dalı ile ilgili motif yer almakta olup bu motifler içerisinde en fazla bitkilerle ilgili motifler tekrar edilmiştir. Bitki örtüsü ile ilgili olarak Gagavuz türkülerinde en fazla geçen kelime “gül”dür. Bu kelime türkülerde 12 defa tekrar edilmiştir. Daha sonra türkülerde en fazla tekrar edilen bir diğer kelime ise 8 tekrar ile “fidan”dır (8 defa). “Fidan” motifinden sonra “çiçek”, “sümbül” ve “çayır” türkülerde 5’er defa tekrar edilirken, “lale” ve “fesleğen” 4’er defa, “çimen” 3 defa, “yaprak”, “pelin”, “ot” ve “karanfil” 2’şer defa tekrar edilmiştir. Bitki örtüsü ile ilgili motiflerden en az tekrar edilen “dere out”, “ağaç” ve “ıhlamur” birer defa tekrar edilmiştir. (Tablo 3).

Gagavuz türkülerinde fiziki coğrafya ile ilgili olarak en fazla tekrar edilen motifin bitki örtüsü ile ilgili olması Gagavuzların Moldova sınırları içerisinde yaşadıkları bölge olarak adlandırılan Gagavuz Yeri’nin fiziki coğrafya özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Gagavuz Yeri’nin yeryüzü şekilleri olarak düzlük alanların çoğunlukta olduğu sade bir yapıya sahip olması yeryüzü şekillerinden ziyade, bitki örtüsü ile ilgili motiflerin Gagavuz türkülerinde daha ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Tablo 4. Gagavuz türkülerinde yer alan fitocoğrafya (bitki örtüsü ile ilgili) motifler.

	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
Fitocoğrafya (Bitki Örtüsü) İle İlgili Motifler	Gül	12	Yaprak	2	15	17
	Fidan	8	Pelin	2		
	Çiçek	5	Ot	2		
	Sümbül	5	Karanfil	2		
	Çayır	5	Dereotu	1		
	Lale	4	Ağaç	1		
	Fesleğen	4	Ihlamur	1		
	Çimen	3				

Fiziki coğrafya ile ilişkili olarak Gagavuz türkülerinde en fazla tekrar edilen bir diğer alan olan astronomi ile ilişkili olarak en fazla tekrar edilen motif “yıl (sene)”dır. Bu kelime türkülerde 14 defa tekrar edilmiştir. Daha sonra türkülerde en fazla tekrar edilen bir diğer kelime olan “gece” ise türkülerde 12 defa tekrar edilmiştir (Tablo 5).

Tablo 5. Gagavuz türkülerinde yer alan astronomi ile ilgili motifler.

Astronomi ile ilgili motifler	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
	Yıl	14	Gün	4	15	74

	Gece	12	Gündüz	3		
	Gök	7	Güneş	3		
	Sabah	7	Alem	1		
	Dünya	5	Doğu	1		
	Ay	5	Öğle	1		
	Akşam	5	Ay (Zaman)	1		
	Yıldız	5				

“Yıl” ve “gece”den sonra “gök”, “sabah”, “dünya”, “ay”, “akşam” ve “yıldız” motifleri Gagavuz türkülerinde 5’er defa tekrar edilirken, “gün” kelimesi 4, “gündüz” ve “güneş” kelimeleri 3’er kez tekrar edilmiştir. Astronomi ile ilgili motiflerden en az tekrar edilen “alem”, “doğu”, “öğle” ve “ay (zaman)” birer defa tekrar edilmiştir. (Tablo 5).

Zoocoğrafya ile ilgili olarak Gagavuz türkülerinde 12 motif çeşidi yer almakta olup bu motifler 31 defa tekrar edilmiştir (Tablo 6).

Tablo 6. Gagavuz türkülerinde yer alan zoocoğrafya ile ilgili motifler.

Zoocoğrafya (hayvan) İle İlgili Motifler	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
	Kuş	13	Böcek	1	12	31
	Bülbül	4	Balık	1		
	Şahin	2	Köpek	1		

	Yılan	2	Ördek	1		
	Kurt	2	Güvercin	1		
	Turna	2	Çekirge	1		

Gagavuz türkülerinde zoocoğrafya ile ilgili en fazla geçen kelime “kuş”tur. Bu kelime türkülerde 13 defa tekrar edilmiştir. Daha sonra türkülerde en fazla tekrar edilen bir diğer kelime olan “bülbül” 4 defa tekrar edilirken, “şahin”, “yılan”, “kurt” ve “turna” 2’şer defa tekrar edilmiştir. Bunların dışında kalan Zoocoğrafya ile ilgili motifler ise birer defa tekrar edilmiştir.

Gagavuz türkülerinde klimatoloji (iklim) ile ilgili olarak toplam 9 motif çeşidi yer almakta olup, bu motifler 23 defa tekrar edilmiştir (Tablo 7).

Tablo 7. Gagavuz türkülerinde yer alan klimatik (iklim) motifler.

	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
Klimatik (İklim) Motifler	Yağmur	5	Front (cephe)	1	9	23
	Rüzgar	4	Şimşek	1		
	Yaz	4	Çiy	1		
	Bulut	3	Kış	1		
	Kar	3				

Gagavuz türkülerinde iklim ile ilgili en fazla tekrar edilen kelime “yağmur”dur. Bu kelime türkülerde 5 defa tekrar edilmiştir. Türkülerde en fazla geçen bir diğer kelime “rüzgar” ve “yaz” mevsimi olup bu kelime 4’er defa tekrar edilmiştir. Bu kelimelerden sonra türkülerde sırasıyla “bulut” ve “kar” 3’er defa, diğer kelimeler ise 1’er defa tekrar edilmiştir (Tablo 7).

Gagavuz türkülerinde hidrografiya ile ilgili olarak toplam 7 motif çeşidi yer almakta olup bu motifler 45 defa tekrar edilmiştir (Tablo 8).

Tablo 8. Gagavuz türkülerinde yer alan hidrografiya ile ilgili motifler.

Hidrografiya İle İlgili Motifler	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
	Su	14	Pınar	4	7	45
	Dere	9	Göl	4		
	Deniz	7	Dalga	2		
	Tuna Nehri	5				

Gagavuz türkülerinde hidrografiya ilgili en fazla tekrar edilen kelime “su”dur. Bu kelime türkülerde 14 defa tekrar edilmiştir. Türkülerde en fazla geçen bir diğer kelime “dere” olup bu kelime 9 defa tekrar edilmiştir. Bu kelimelerden sonra türkülerde sırasıyla “deniz” 7 defa, “Tuna Nehri” 5 defa, “pınar” ve “göl” 4’er defa ve “dalga” 2 defa tekrar edilmiştir (Tablo 8).

Gagavuz türkülerinde topografiya ile ilgili olarak toplam 6 motif çeşidi yer almakta olup bu motifler 26 defa tekrar edilmiştir (Tablo 9).

Gagavuz türkülerinde topografiya ilgili en fazla tekrar edilen kelime “dağ”dır. Bu kelime türkülerde 11 defa tekrar edilmiştir.

Türkülerde en fazla geçen bir diğer kelime bayır olup bu kelime 7 defa tekrar edilmiştir. Bu kelimelerden sonra türkülerde sırasıyla tepe 3 defa, kara ve yeryüzü 2 defa ve çöl 1 defa tekrar edilmiştir (Tablo 9)

Tablo 9. Gagavuz türkülerinde yer alan topografik motifler.

Topogra fya İle İlgili Motifler	Motif ler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motif ler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Moti f Çeşi di	Tekr ar Sayıs ı
	Dağ	11	Kara	2	6	26
	Bayır	7	Yeryü zü	2		
	Tepe	3	Çöl	1		

Gagavuz türkülerinde litoloji ile ilgili toplam 3 motif çeşidine rastlanmıştır. Bu motifler türkülerde 29 defa tekrar edilmiştir (Tablo 10).

Tablo 10. Gagavuz türkülerinde yer alan litolojik motifler.

	Motifler	Türkülerde Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Teka
Litolojik Motifler	Taş	15	3	
	Toprak	11		
	Kum	3		

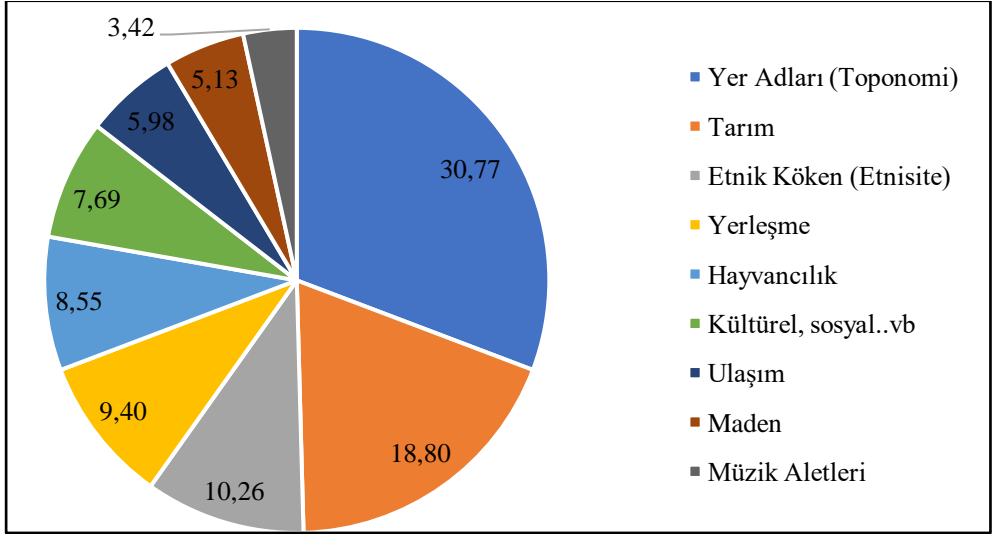
Gagavuz türkülerinde litoloji ilgili en fazla tekrar edilen kelime “taş”tır. Bu kelime türkülerde 15 defa tekrar edilmiştir. Litoloji ile ilgili

diğer motiflerden “toprak” 11 defa “kum” ise 3 defa tekrar edilmiştir (Tablo 10).

Gagavuz türkülerinde beşeri coğrafya özellikleri ile ilgili olarak en fazla % 30,77 oranla (36 motif) yer adları (toponomi) ile ilgili motifler yer almaktadır. Daha sonra beşeri coğrafya özellikleri ile ilgili olarak % 18,80’lik oranla (22 motif) tarım, % 10,26’lık oranla (12 motif) etnik köken (etnisite), % 9,40’lık oranla (11 motif) yerleşme, % 8,55’lik oranla (10 motif) hayvancılık, % 7,69 oranla (9 motif) kültürel, sosyal vb. özelliklerle ilgili, % 5,98’luk oranla (7 motif) ulaşım, % 5,13 oranla (6 motif) maden ve % 3,42 oranla (4 motif) müzik aletleri ile ilgili motiflerin olduğu belirlenmiştir (Tablo 11; Grafik 3).

Tablo 11. Gagavuz türkülerinde yer alan coğrafi motiflerin beşeri coğrafya dallarına göre dağılımı.

Beşeri Coğrafya Alt Dalı	Motif Sayısı	Yüzde (%)
Yer Adları (Toponomi)	36	30,77
Tarım	22	18,80
Etnik Köken (Etnisite)	12	10,26
Yerleşme	11	9,40
Hayvancılık	10	8,55
Kültürel, sosyal..vb	9	7,69
Ulaşım	7	5,98
Maden	6	5,13
Müzik Aletleri	4	3,42
Toplam	117	100,00

Gagavuz türkülerinde beşeri coğrafya ile ilişkili olarak en fazla yer adları (toponomi) ile ilgili motifler yer almakta olup 36 farklı yer adı tespit edilmiştir. Bu yer adları içinde ne fazla tekrar edilen “Varna”dır. Bu kelime Gagavuz türkülerinde 4 defa tekrar edilmiştir. Daha sonra Gagavuz türkülerinde geçen yer adlarından “Edirne” 3, “Dobruca”, “Komrad”, “İstanbul” ve “Sivastopol” 2’şer defa tekrar edilirken, diğer yer adları birer defa tekrar edilmiştir (Tablo 12).

Tablo 12. Gagavuz türkülerinde yer alan yer adları (toponomi) ile ilgili motifler.

Yer Adları (Toponomi) ile İlgili Motifler	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Mot if Çeşi di	Tekr ar Sayı sı
	Varna	4	Karpat	1	36	46
	Edirne	3	Bağdat	1		
	Dobruca	2	Süyütçü	1		

Komrad	2	Sarayburnu	1
İstanbul	2	Kırım	1
Sivastopol	2	Kars	1
Galitinya	1	Beyoğlu	1
Kumkapı	1	Kalata	1
Beşiktaş	1	Budin	1
Civda	1	Şipka	1
Almanya	1	Balkan	1
Hades	1	Çanakkale	1
Prut	1	Mora	1
Tulça	1	Rumeli	1
Vidin	1	Kavarna	1
Yemen	1	Port-Artur	1
Dizgincaa	1	Plevne	1
Belgrat	1	Güven	1

Gagavuz türkülerinde geçen yer adları ile ilgili olarak günümüz Türkiye sınırları içerisinde kalan Edirne, İstanbul, Beşiktaş, Kumkapı, Kars ve Çanakkale gibi yer adlarının Gagavuz türküleri içerisinde yer

aldığı hatta bu yer adlarından Edirne ve İstanbul'un en fazla tekrar edilen yer adları arasında yer aldığı görülmektedir (Tablo 12).

Gagavuz türkülerinde tarım ile ilgili olarak toplam 22 motif çeşidi yer almakta olup bu motifler 46 defa tekrar edilmiştir (Tablo 13).

Tablo 13. Gagavuz türkülerinde yer alan tarım ile ilgili motifler.

	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
Tarım ile İlgili Motifler	Bahçe	7	Meyve	1	22	46
	Bağ	4	Erik	1		
	Üzüm	4	Pamuk	1		
	Darı	3	Mercimek	1		
	Bal	3	Ekin	1		
	Arpa	3	Kabak	1		
	Elma	3	Dut	1		
	Tarla	2	Zeytin	1		
	Buğday	2	Ceviz	1		
	Karpuz	2	Nar	1		
	Kiraz	2	Asma Kütüğü	1		

Gagavuz türkülerinde tarım ilgili en fazla tekrar edilen kelime “bahçe”dir. Bu kelime türkülerde 7 defa tekrar edilmiştir. Türkülerde en fazla geçen bir diğer kelime “bağ” ve “üzüm” olup bu kelimeler 4'er

defa tekrar edilmiştir. Bu kelimelerden sonra türkülerde sırasıyla “darı”, “bal”, “arpa” ve “elma” 3’er defa, “tarla”, “buğday”, “karpuz” ve “kiraz” 2’şer defa diğer motifler ise 1’er defa tekrar edilmiştir (Tablo 13).

Gagavuz türkülerinde etnisite (etnik yapı) ile ilgili olarak toplam 12 motif çeşidi yer almakta olup, bu motifler 28 defa tekrar edilmiştir (Tablo 14).

Tablo 14. Gagavuz türkülerinde yer alan etnisite ile ilgili motifler.

	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
Etnisite (Etnik) İle İlgili Motifler	Rus	8	Alman	1	12	28
	Türk	3	Sırp	1		
	Bulgar (Taligayan)	3	Çerkez	1		
	Rum	3	Moldıvan	1		
	Gagavuz	3	İngiliz	1		
	Osmanlı	2	Fransız	1		

Gagavuz türkülerinde etnisite ilgili en fazla tekrar edilen kelime Rus’tur. Bu kelime türkülerde 8 defa tekrar edilmiştir. Bu kelimedenden sonra “Türk”, “Bulgar”, “Rum” ve “Gagavuz” kelimeleri 3’er defa, “Osmanlı” kelimesi 2 defa tekrar edilirken diğer kelimeler ise 1’er defa tekrar edilmiştir (Tablo 14).

Gagavuz türkülerinde yerleşmeler ile ilgili olarak toplam 11 motif çeşidi yer almakta olup, bu motifler 43 defa tekrar edilmiştir (Tablo 15).

Gagavuz türkülerinde yerleşmeler ilgili en fazla tekrar edilen kelime “ev (yuva)” dir. Bu kelime türkülerde 21 defa tekrar edilmiştir. Türkülerde en fazla geçen bir diğer kelime “köy” olup bu kelime 7 defa tekrar edilmiştir. Bu kelimelerden sonra türkülerde sırasıyla “saray” 5 defa, “kır” ve “çadır” 2’şer defa, diğer kelimeler ise 1’er defa tekrar edilmiştir (Tablo 15).

Tablo 15. Gagavuz türkülerinde yer alan yerleşmeler ile ilgili motifler.

	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Mot if Çeşi di	Tekrar Sayısı
Yerleşmeler İle İlgili Motifler	Ev (yuva)	21	Konak	1	11	43
	Köy	7	Memleket	1		
	Saray	5	Vatan	1		
	Kır	2	Sıla	1		
	Çadır	2	Kasaba	1		
	Köşk	1				

Gagavuz türkülerinde hayvancılık ile ilgili olarak toplam 10 motif çeşidi yer almakta olup, bu motifler 25 defa tekrar edilmiştir (Tablo 16).

Tablo 16. Gagavuz türkülerinde yer alan hayvancılık ile ilgili motifler.

	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
Hayvancılık İle İlgili Motifler	At	11	Katır	1	10	25
	Koyun	3	Keçi	1		
	Kuzu	3	Çoban	1		
	Deve	2	Oğlak	1		
	Mandana	1	Katır	1		

Gagavuz türkülerinde hayvancılık ilgili en fazla tekrar edilen kelime “at”dır. Bu kelime 11 defa tekrar edilmiştir. Türkülerde en fazla geçen bir diğer kelime “koyun” ve “kuzu” olup bu kelimeler 3’er defa tekrar edilmiştir. Bu kelimelerden sonra türkülerde “deve” 2 defa, diğer kelimeler ise 1’er defa tekrar edilmiştir (Tablo 16).

Gagavuz türkülerinde sosyal, kültürel...vb diğer beşeri coğrafya alanı ile ilgili olarak toplam 9 motif çeşidi yer almakta olup, bu motifler 29 defa tekrar edilmiştir (Tablo 17).

Tablo 17. Gagavuz türkülerinde yer alan sosyal, kültürel...vb beşeri coğrafya ile ilgili motifler.

	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
Sosyal, Kültürel Vb. Unsurlar ile İlgili Motifler	Çeşme	10	Gelin	1	9	29
	Gurbet	6	Güreş	1		
	Kilise	5	Kuyu	1		
	Çeyiz	2	Asker	1		
	Kahve	2	Gelin	1		

Gagavuz türkülerinde sosyal, kültürel..vb unsurlarla ilgili en fazla tekrar edilen kelime “çeşme”dir. Bu kelime türkülerde 10 defa tekrar edilmiştir. Türkülerde en fazla geçen bir diğer kelime gurbet olup, 6 defa tekrar edilmiştir. Bu kelimelerden sonra türkülerde sırasıyla “kilise” 5 defa, “çeyiz” ve “kahve” 2’şer defa, diğer kelimeler ise 1’er defa tekrar edilmiştir (Tablo 17).

Gagavuz türkülerinde ulaşım ile ilgili olarak toplam 7 motif çeşidi yer almakta olup bu motifler 27 defa tekrar edilmiştir (Tablo 18).

Tablo 18. Gagavuz türkülerinde yer ulaşım ile ilgili motifler.

	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
	Yol	9	Kayık	2	7	27

Ulaşım İlgili Motifler	Araba	5	Uçak	1		
	Köprü	5	Fayton	1		
	Gemi	4				

Gagavuz türkülerinde ulaşım ilgili en fazla tekrar edilen kelime “yol”dur. Bu kelime türkülerde 9 defa tekrar edilmiştir. Türkülerde en fazla geçen bir diğer kelime “araba” ve “köprü” olup bu kelimeler 5’er defa tekrar edilmiştir. Bu kelimelerden sonra türkülerde sırasıyla “gemi” 4 defa, “kayık” 2 defa, diğer kelimeler ise 1’er defa tekrar edilmiştir (Tablo 18).

Gagavuz türkülerinde madenler ile ilgili olarak toplam 6 motif çeşidi yer almakta olup bu motifler 17 defa tekrar edilmiştir (Tablo 19).

Tablo 19. Gagavuz türkülerinde yer maden ile ilgili motifler.

	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküle rde Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
Madenler ilgili motifler	Altın	6	Bakır	2	6	17
	Gümüş	4	Demir	1		
	Mermeler	3	Kömür	1		

Gagavuz türkülerinde madenler ilgili en fazla tekrar edilen kelime “altın”dır. Bu kelime 6 defa tekrar edilmiştir. Türkülerde en fazla geçen bir diğer kelime gümüş olup bu kelime 4 defa tekrar edilmiştir. Bu kelimelerden sonra türkülerde sırasıyla “mermer” 3 defa, “bakır” 2 defa, diğer kelimeler ise 1’er defa tekrar edilmiştir (Tablo 19).

Gagavuz türkülerinde müzik aletleri ile ilgili olarak toplam 4 motif çeşidi yer almakta olup, bu motifler türkülerde 8 defa tekrar edilmiştir (Tablo 20).

Tablo 20. Gagavuz türkülerinde yer müzik aletleri ile ilgili motifler.

	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motifler	Türküler de Geçme Sayısı (TGS)	Motif Çeşidi	Tekrar Sayısı
Müzik Altele ri İlgili Motifler	Kaval (Çırtma ç)	4	Zurna	1	4	8
	Davul	2	Tulum	1		

Gagavuz türkülerinde müzik aletleri ile ilgili kelimelerden en fazla tekrar edilen kelime olan “kaval” 4 defa tekrar edilirken “davul” 2 defa, “zurna” ve “tulum” ise 1’er defa tekrar edilmiştir.

4.3. Gagavuz türkülerinde geçen coğrafi motiflere yüklenen anlamlar

Türkülerde yer alan coğrafi terimler insan ruhu ile bütünleşmiş ve bu nedenle coğrafi bir kavram olmanın ötesinde bu terimlere duygusal anlamlar yüklenmiştir. Örneğin “dağ” kavramı her ne kadar coğrafi bir terim olsa da halkın türkülerinde kimi zaman heybetli bir duruşu, kimi zaman ise aşılamayan zorlukları, engelleri ve ayrılığı simgelemiştir. Yine buna benzer biçimde “deniz” kavramı da terim olarak büyük bir su birikintisi olarak ifade edilmiş olsa da

türkülerimizde kimi zaman engin ve sınırsız bir genişliği kimi zaman ise ferahlığı, bolluğu ve huzuru temsil edebilmiştir (İmik, 2020, s.55).

Gagavuz türkülerinde de yer alan coğrafi motiflere çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Örneğin Gagavuz türkülerinde ayrılık, hüznün veya acı temaları işlenirken dağlara vurgu yapılmıştır.

Dayler dayler viran dayler

Yüzüm güler kalbim aylar

Peştemalı serdim taşa

Yazılanlar gelir başa.

Edirnenin köprüsü taştan

Sän çıkardın beni baştan

Uçan kuşlar kebab olsun

*Akan **çöşme** şarab olsun.*

Dizelerinde hüznünü anlatmak için dağlar yıkık, dökülmüş bakımsız kalmış bir yapıya benzetilirken, bir diğer coğrafi motif olan çeşmeden ise şarab akması temenni edilmektedir.

Gene ilk yaz oldu sular duruldu

Gönül kapısına kilit vuruldu

Biz bir çift kumruyduk yeşim uruldu

Yeşim urulalı boynum buruldu

Bana derler ayleme neyime güleyim

Akti gözümün yaşı neylen sileyim

Anemden çevre kalmış onunnan sileyim

*Ban bu **dayi** yakarım bu **kaar** olmasa*

Dizelerinde eşi vurulan birinin acısını hafifletmek için dağın heybetli duruşuna meydan okunmaktadır. Ayrıca bu dizede yine bir diğer motif olan kar ise ateşi söndürme özelliğinden dolayı, bu meydan okumaya bir engel olarak anılmıştır.

Gagavuz türkülerinde fiziki coğrafyanın alanlarından biri olan bitki örtüsü içerisinde en fazla tekrar edilen gül farklı duyguları yansıtmak şeklinde kullanılmıştır.

Aşalım yavrum aşalım yavrum elleri

Ne olur duysun bizi ne biz elleri

*Burcu burcu kokar vatan **göller***

Yad ellere düştüm yad etmeyin beni

Dizelerinde vatana olan özlem, hasretlik gülün kokusu üzerinde anlatılmaya çalışılmıştır. Bir başka türkü de ise

Mari Kate, uyur muysun?

Uyur muysun, uyansana.

***Gül** yastına dayansana,*

Vani geler inansana.

Kızlık saçın söküler,

Gelinnik saçın örüler.

Sän üüsüsün, Sän garipsin,

Sän bu gecä musafirsin,

Gülün yumuşaklığına, kokusuna veya güzelliğine binaen gelin olan kızın yastığı gül olarak tasvir edilmiştir.

Yine bitki örtüsü içerisinde en fazla tekrar edilen bir diğer bitki olan fidan ise daha çok yarin boyunu temsil etmek amacıyla Gagavuz türkülerinde sıkça kullanılmıştır.

Artlas yastık kaba döşek yimuşak
fidanım

Uzun boylu gül

*Yanıma da geldi **fidan** boylu bir uşak*
seni

Ellere sardırmam

Avşam olur yüklüklere dayanır
yarım

Orta boylu nazlı

Sabaa olur kuşluk vakti uyanır *Dostlara koturmam*
seni

dizelerinde de yine yarin boyu gül fidanına benzetilmiştir.

Gagavuz türkülerinde hidrografik motifler de sıklıkla benzetme amaçlı kullanılmaktadır. Örneğin

Bender oolu, baydem ve baydem.

Sendä bir yardın, baydem.

Yolumda gidärkan, geçärkan

Hiç geçtin mi benden?

*Bän bir uulu **deredän derü***

Sän da bir gemici

Gemiye gezdirä, gezdirä

Hiç geçtin mi benden?

dizelerinde kişinin kendisini bir dereye benzeterek hitap ettiği kişinin gemi ile bu dereeden geçmesinden bahsederken aslında kendisinin farkına varıp varmadığını anlatmak istemektedir.

Ah Beyoolu, ah Beyoolu

Yandı, da yandı, gül oldu

Aylemektän, şu gözlerimdän

Derü da deniz göl oldu

Dizelerinde ne akıtılan göz yaşlarının çokluğu dere, deniz göl gibi motiflerle ifade edilmiştir.

Gagavuz halkının sosyo-ekonomik ve siyasi yapısını yansıtan beşeri coğrafya unsurları da türkülerde sıkça geçmektedir.

Gagavuz halkının ana geçim kaynağı tarımdır. Koyun, sığır ve at yanında buğday, mısır, meyve ve üzüm yetiştirirler (URL 3). Bu çerçevede Gagavuz Yeri'ndeki sanayi kesimi dahi, büyük ölçüde tarım kesimi ile ilintilidir. Günümüz itibariyle Gagavuz Yeri Özerk Bölgesinde çalışan fabrikaların bazıları şunlardır: Şarap fabrikaları,

Basarabiya Agroexport Konsorsiyumu (burada özellikle konserve ve meyve suları üretimi yapılmaktadır), üç un fabrikası, bir tütün mayalama fabrikası (Bulut, 2016'dan akt., Balkanlı, 2018, s. 107).

Gagavuz halkının tarıma dayalı geçim kaynağı türkülerde de yansımış olup türkülerde bağ, bahçe, üzüm, arpa, buğday veya erik, elma, kiraz gibi meyveler ile koyun, kuzu gibi tarım ve hayvancılık ile ilgili terimler de sıkça geçmektedir.

Yanmêırım male öleceymä, *Saabi, doksan*
dokuz koyun önündä,

Yanêırım male gençliceymä. *Ey, nerdä kaldı*
birisi?

Başçada güllär açtı, male, elli, *Saabi sä dedi:*
"Canım acır ona,

Analı-bobalı olan, male, belli; *Onu aaramaa*
gidecäm;

Arpa, booday, male biçilir, *İsterim kayıp*
koyunu bulêyim,

Üsüz olan male seçilir. *İstär yolda zेतä*
pêtit olêyim

Gagavuz türkülerinde yer alan beşeri coğrafya motiflerinden biri de yer adları ve etnisite ile ilgilidir. Gagavuz Türklerinin yakın tarihi, Balkanlar'da yaşanan felaketler türkülerde yansımıştır. 20. yy'ın ilk çeyreğinde yaşanan savaşlar, Türkiye Türkleri gibi, Gagavuz Türkleri için de korkunç olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Özkan, 2017, s. 327). Gagavuzlar yakın tarihte yaşamış olduğu bu acılara türkülerinde çok fazla yer verirken bu türkülerde yer adları ile etnik yapıya da sıkça vurgu yapmışlardır. Örneğin

Şu Germaniyanın, Rusun yoraplannarı,

Gök kuşları gibi uçuşurlardı.

Gök kuşları gibi uçuşurlardı,

(H)Ades üstündä düüşürlärdi.

Şu (H)Adesa alçakları,

Alçakları, çukurları,

Çukurları kánnan dolu,

Çayırları göz yaşı dolu.

Çak (H)Adestän Pruda kadar

dizelerinde görüldüğü gibi Alman (Germeniyen) ve Rus gibi etnik unsurların yanısıra daha birçok etnik unsur ile Hades ve Prut gibi yer adları Gagavuz türkölülerinde sıkça geçmektedir. Örneğin başka bit türkúde

Giderim giderim yolum tükenmez,

Bir köye gelirim kimse gözükmmez,

Kapuya urdum kimse işitmez,

Bir adam gördüm dilimi bilmez,

Ben kimsesiz kaldım.

İsmimi bilirler,

Ne olduğumu bilmezler.

*Ben **Türk** evladı vatansız kaldım.*

*Bana **Urum, Bulgar** derler,*

***Türklüğümü** hep çekerler (gizlerler),*

Vatanım da vardır.

*Soyum kanım **Türktür.***

Ama bilmezler

Dizelerinde görüldüğü Türk ve Türklük kavramlarına vurgu yapılırken, bir zamanlar Gagavuzların etnik olarak Rum (Urum) veya Bulgar sayıldığı dönemlere atıf yapılmaktadır.

4.4. Gagavuz türkölüleri ile Türkiye’de yaygın olarak bilinen türk halk müziği eserleri arasındaki benzerlik durumu

Türkiye’de söylenen Türk halk müziği ile Gagavuz türküleri arasında gerek eserlerde geçen cümleler açısından gerekse bir parçanın tamamını kapsayacak şekilde benzerlikler bulunmaktadır. Türkiye’de kahramanlık, kurtuluş savaşı veya Osmanlı’nın son dönemlerini anlatan tarihi türkülerin veya marşların benzerleri Gagavuz türkülerinde de yer almaktadır. Örneğin Türkiye’de “Çanakkale Türküsü” olarak bilinen “Çanakkale içinde vurdular beni / Ölmeden mezara koydular beni / Of gençliğim eyvah” sözleri

Çanakkale içinde vurdular beni,

Ah gençliğim yazık ince belime.

Ölmeden mezara koydular beni,

Ah gençliğim yazık ince belime.

Etme Bulgarım etme pişman olursun,

Ah gençliğim yazık güzel belime.

şeklinde Gagavuz türkülerinde de yer almaktadır.

Yine “Sivastopol Marşı” olarak bilinen marş aşağıda görüldüğü üzere, hem Türkiye türkülerinde hem de Gaguz türkülerinde büyük oranda benzer bir biçimde yer almaktadır.

SEVASTOPOLUN ARDINDA (GAGAVUZ)

SIVASTOPOL MARŞI (TÜRKİYE)

*Sevastopolun ardında
önünde yatan gemiler*

Sivastopol

*Yatır gemilär
topunu yer gök iniler*

Atar nizam

*Moskov atar topları
bize kırklar yediler*

Yardımcıdır

*Er, gök titirär.
padişahım izin ver bize*

Aman

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

*Haman padişahım,
dök bizi denize*

İzin vermez isen

*Ver izin bizä.
emir ver bize*

Aman padişahım

*Anamız-bobamız
verelim size*

Zafer haberini

Duvacı bizä,

Oolumuz-uşamız

Rezeci bizä

Gaguz türküleri ile Türkiye türküleri arasında birbirine benzeyen türkülerden bir diğeri de Yemen Türküsü'dür.

*YEMEN TÜRKÜSÜ (GAGAVUZ)
TÜRKÜSÜ (TÜRKİYE)*

YEMEN

*Havada bulut nedir bu duman,
yok bu ne dumandır*

Havada bulut

*Onu Yemendir bir güllü çimendir.
yok bu ne figandır*

Mahlede ölü

*Kışlamın önünde geliyor sesi,
elleri ne yamandır*

Şu Yemen

*Elim koluma yüreyim sızlar.
güllü çimendir*

Ah o Yemen'dir

*Onu Yemendir bir güllü çimendir,
acep nedendir*

Giden gelmiyor

*Bir giden gelmiyor acep nedendir.
yolu yokuştur*

Burası Huş'tur

*Kışlamın önünde geliyor sesi,
acep ne iştir*

Giden gelmiyor

*Elim koluma yüreyim sızlar.
redif sesi var*

Kışlanın önünde

*Varın bakın çantasında acep nesi var, Bakın çantasında
acep nesi var*

*Bir çift kundursüle bir fesi var Bir çift
kundurayla bir de fesi var*

*Onu Yemendir bir gülü çimendir, Ah o Yemen'dir
gülü çimendir*

*Bir giden gelmiyor acep nedendir Giden gelmiyor
acep nedendir*

Görüldüğü üzere Yemen Türküsü hem Türkiye hem de Gaguz Türkleri arasında birbirine benzer biçimde söylenmektedir. Tarihi türkülerinin yanı sıra aşk, seveda gibi türkülerinde de her iki ülke arasında benzerlikler bulunmaktadır. Örneğin

*SENDEKİ KAŞLAR (Gagavuz)
SENDEKİ KAŞLAR (Gagavuz)*

*Sendeki kaşlar bendä dä olsa, vay vay, Sendeki
kaşlar bende de olaydı*

*Kaşlar da sendän, Kaşları
senden rastığı benden*

*Rastı bendän, Ela gözlü
küçük hanım da*

*Ne dal küçük Ayrılamam ben senden
ani*

*Hayrılamam bän sendin. Sendeki
gözler bende de olaydı*

*Sendeki saçlar bendä dä olsa, vay vay, Gözleri
senden sürmesi benden*

*Saçları da sendän Ela gözlü
küçük hanım da*

*Taraa da Ayrılamam ben senden
bendän*

<i>Ne dal küçük ani saçlar bende de olaydı</i>	<i>Sendeki</i>
<i>Hayrılamam bän sendän. senden örmesi benden</i>	<i>Saçları</i>
<i>Sendeki gözlär bendä dä olsa, vay vay, küçük hanım da</i>	<i>Ela gözlü</i>
<i>Gözlerin senin, ben senden</i>	<i>Ayrılamam</i>
<i>Bakışım benim, Ne dal küçük ani Hayrılamam bän sendän.</i>	

Marşlar ve türkülerin yanı sıra, her ülke türkülerinde benzer dizelere de rastlamak mümkündür. Örneğin aşağıda yer alan iki türküde de birbirine benzer söz dizelerinin yer aldığı açık bir biçimde görülmektedir.

<i>GAGUZ TÜRKÜSÜ (TÜRKİYE)</i>	<i>AMAN DOKTOR</i>
<i>Aman doktor</i>	<i>Aman doktor</i>
<i>Canım çiksin doktor</i>	<i>Canım cicim doktor</i>
<i>Derdime bir çare</i>	<i>Bana bir çare</i>
<i>Çaresiz dertlere düştüm düştüm</i>	<i>Çaresiz dertlere</i>
<i>Doktor bana bi çare.</i>	<i>Doktor bana bir çare</i>
<i>İki çöşme yan yana Su içtim kana kana Aman doktor Bana bi çare.</i>	
<i>LAHİ-LAHİ (GAGAVUZ) HANESİNDE (TÜRKİYE)</i>	<i>DÜN GECE YAR</i>

<i>Lahi-Lahi aa efendi!</i> <i>amman</i>	<i>Amman</i>
<i>Söyle sözün doorusun</i> <i>hanesinde</i>	<i>Dün gece yar</i>
<i>Aktın kayrit.</i> <i>taş idi</i>	<i>Yastığım bir</i>
<i>Kimse bilmez şu başımın ayresini</i> <i>üstüm yağmur</i>	<i>Altım çamur</i>
<i>Bana derler yarım yokmuş.</i> <i>hoş idi</i>	<i>Yine gönlüm</i>
<i>Yarım var beyler gibi,</i> <i>kadar yüce olsa</i>	<i>Bir dağ ne</i>
<i>O yare bân gönül verdim,</i> <i>olur</i>	<i>Dağ kenarı yol</i>
<i>O yar sa benden kaçır.</i> <i>gün derler</i>	<i>Buna bayram</i>
<i>Dün gece dün gece yar odamda</i> <i>bir olur</i>	<i>Dostla düşman</i>
<i>Yastım taş idi taş idi.</i>	
<i>Altım toprak üstüm yaprak</i>	
<i>Gene gönlüm hoş idi.</i>	

Türkiye ile Gagavuz türküleri arasında benzer türkü veya dizelere rastlanması ayrı coğrafyalarda yaşayan bu iki Türk topluluğunun acılarını, hüznelerini sevdalarını, kahramanlıklarını anlatırken aynı kaynaktan beslendiğini, aynı acıları birbirine benzeyen ifadelerle dile getirildiğini göstermekte, dolayısıyla bu iki topluluğun aynı kültür coğrafyası içerisinde yer aldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Gagavuz türkülerinde geçen coğrafi motifler Gagavuzların yaşadığı mekânın fiziki coğrafi özellikleri ile sosyo-ekonomik, kültürel ve tarihi acılarını yansıtacak şekilde türkülerde yansımıştır. Türkülerde beşeri coğrafya ile ilgili motifler i coğrafya ile ilgili motiflere göre daha fazla yer alırken beşeri coğrafya ile ilgili motiflerden daha çok etnisite ve yer adları ile ilgili motiflere Gagavuz türkülerinde rastlanmıştır. Bu durum, Gagavuzların yakın tarihte yaşamış olduğu savaş, inkar ve asimilasyon gibi acı olayları türkülerinde sıkça dillendirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Fiziki coğrafya ile ilgili olarak da bitki örtüsü ve astronomi ile ilgili motiflerin daha ağırlıkta olduğu tespit edilmiştir.

- Bu araştırma Özkan (2017)'ın “Gagavuz Edebiyatı” adlı eseri ile Kolsa'nın (1995) “Türküler Korolar” adlı eserinde yer alan 155 türkü eseri ile sınırlı olduğundan Gagavuz türkülerinde ki coğrafi unsurları ayrıntılı bir biçimde ortaya koymak adına daha detaylı ve disiplinler arası çalışmalar yapılabilir.

Gagavuz türküleri ile Türkiye’de söylenen marşlar ile Türkiye’de çeşitli yörelerde söylenen türküler arasında önemli sayılabilecek benzerlikler bulunmaktadır.

- Her iki ülke türkülerindeki bu benzerliklerin daha detaylı ve disiplinler arası (Halk edebiyatı, sosyoloji, tarih, coğrafya..vb) bir yaklaşımla incelenmesi Gagavuzların Türk kültür coğrafyasındaki yerinin ortaya koyulması açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

AKBIYIK, M. (2021). Şanlıurfa Coğrafyasının Türkü Sözlerine Etkisi. *Turkish Studies - Social*, 16(3), 883- 903.
<https://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.51356>

AKPINAR, E. (2012). Eğin Türkülerinin Coğrafi Analizi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7 (4), 253-274.

- ALIAĞAOĞLU, A. & Yurt, B. (2021). Müzik Coğrafyası Üzerine Bir Araştırma: Manisa Türküleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BAUNSOBED)*, 24 (46), 781-797.
- BALKANLI, A. O. (2018). Gagavuzya Ekonomisinde Ekonomik Yapı, Dış Ticaret Ve Gelişme Sorunsalı. (İlyas Topsakal ve Sema Ay ed.) *Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri: Politik ve Ekonomik Boyut* içinde s. 103-114.
- BEKKI, S. (2010). *Saraybosna Ve Anadolu'daki Bazı Türkülerin Benzerlikleri Üzerine. Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 28, 79-116.
- DOĞANAY, H. (2012). *Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğü*. Ankara: Pegem Akademi.
- İMİK, Ü. (2020). *Sosyal, Kültürüel, Tarihi ve Coğrafik İçerikleriyle Türkülerimiz*. (Sinan Haşhaş ed.). Ankara: Sonçağ Matbaacılık.
- KAÇMAZ, M. (2021). Coğrafi Bir Araştırma Konusu Olarak Müzik Coğrafyası. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 19 (2) 490-511, doi: 10.33688/aucbd.875989
- KAFESOĞLU, İ. (2018). *Türk Milli Kültürü* (4. baskı). İstanbul: Ötüken
- KOLSA, M. (1995). *Türkülär Korolar*. Kışinev: Editura Lumina
- ÖZKAN, N. (2017). *Gagavuz Edebiyatı*. İstanbul: Bige Kültür Sanat.
- ÖZEY, R. (2014). *Kültürel Coğrafya*. İstanbul: Aktif Yayınları.
- ŞAHİN, V. (2019). Kültürel Coğrafya Bakımından Hayat Bilgisi Ve Sosyal Bilgiler Ders Programlarına Bir Yaklaşım. *Milli Eğitim Dergisi*, 48 (222), 178-183.
- TANRIKULU, M. (). 2014). *Coğrafya ve Kültür*. Ankara: Edge Akademi.
- UĞUR, A. (2015) Türkülerdeki Coğrafya. *Bilig*, 74, 239-260.
- YILDIRIM, A. & ŞİMŞEK, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Genişletilmiş 9. bs.) Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yararlanılan Web Adresleri

URL1:https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/120261/mod_resource/content/0/1%20K%C3%BClt%C3%BCrel%20Co%C4%9Frafyaya%20Giri%C5%9F.pdf

URL 2: <https://sozluk.gov.tr/>

URL 3: <https://islamansiklopedisi.org.tr/Gagavuzlar>

**DIJİTAL GELECEĞİN MUHASEBE DISİPLİNİNE
YANSIMALARI**

**REFLECTIONS OF THE DIGITAL FUTURE ON THE
ACCOUNTING DISCIPLINE**

Doç. Dr. Ülku MAZMAN İTİK

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet

*Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik,
Sosyal Güvenlik Programı*

Sivas-Türkiye,

umazman@cumhuriyet.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-2472-9093

Özet

Yirminci yüzyılda teknolojiye yaşanan değişim internet kullanımının artması ve yapay zekâ alanında yaşanan gelişmeler birçok sektörü etkisi altına almıştır. Bilgisayar kullanımının artması ile birlikte veri transferinin kolaylaşması bilgiye ulaşmada ki hız, muhasebe disiplinini de etkisi altına almıştır. Son yıllarda muhasebe mesleğini icra eden meslek mensupları ve bu konuda çalışma yapan akademisyenler muhasebede dijitalleşme, Endüstri 4.0, Blockchain Teknolojisi dağıtık defter kaydı gibi kavramları anlamlı hale getirme gayretine girmişlerdir. Yaşanan bu değişim sürecine ülkeler ve resmi kurumlar ilk başlarda direnç gösterse de küreselleşen dünyada bu direnç kırılmaya başlamış farklı zamanlarda yapılan toplantı ve çalıştaylar sonrası açıklamalar yapılmıştır. Özellikle dijital gelişmelerle birlikte meslek mensuplarının daha az iş yükü ile daha fazla veriyi depolaması bürokrasiyi azaltarak kâğıt israfını ortadan kaldırması çok cazip hale gelmiştir.

Çalışmanın amacı yaşanan dijital çağın muhasebe disiplinine yansımaları hakkında bilgi vermektir. Çalışmada nitel yöntem kullanılmıştır. Muhasebede dijitalleşme, Endüstri 4.0, Blockchain Teknolojisi, dağıtık defter kaydı kavramların incelenmesi sebebi ile literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebede Dijitalleşme, Endüstri 4.0, Blockchain Teknolojisi

Abstract

The change in technology in the twentieth century, the increase in the use of the internet and the developments in the field of artificial intelligence have affected many sectors. With the increase in the use of computers, the ease of data transfer and the speed of accessing information have also influenced the accounting discipline. In recent years, professionals practicing the accounting profession and academics working on this subject have made an effort to make concepts such as digitalization in accounting, Industry 4.0, Blockchain Technology distributed ledger meaningful. Although countries and official institutions initially showed resistance to this process of change, this resistance started to break in the globalizing world, and statements were made after meetings and workshops held at different times. Especially with digital developments, it has become very attractive for professionals to store more data with less workload, reducing bureaucracy and eliminating paper waste.

The aim of the study is to give information about the reflections of the digital age on the accounting discipline. Qualitative method was used in the study. It is thought that it will contribute to the literature by examining the concepts of digitalization in accounting, Industry 4.0, Blockchain Technology, and distributed ledger.

Keywords: Digitalization in Accounting, Industry 4.0, Blockchain Technology

1. GİRİŞ

Tarih boyunca gerçekleşen sanayi devrimleri birçok alanda olduğu gibi işletmecilik sektörünü de derinden etkilemiştir. Günümüzde dördüncü sanayi devrimi olarak bilinen Endüstri 4,0 işletme çevresinde önemli bir yere sahip olan muhasebe disiplini ve muhasebe mesleğinin önemini artırmış ayrıca mesleğin değişimine de sebep olmuştur. Muhasebe dünyasında yaşanan gelişmeler, muhasebe dilinin tek düzene indirilmesini kolaylaştırmış Türkiye’ de bu gelişmelere kayıtsız kalmayarak Avrupa Birliği düzenlemelerini ve uluslararası muhasebe standartları ile ilgili düzenlemeleri uygulama çabasına girmiştir. Özellikle 2010 yılından itibaren endüstride ve dijital teknolojide yaşanan gelişmeler, yapay zekâ uygulamaları ile uluslararası finansal faaliyetlerinin yeniden yapılandırılması çalışmaları hız kazanmış ve muhasebe literatürüne yeni kavramlar dâhil olmuştur (Türker, 2018, s.208).

Çalışmanın amacı, yaşanan dijital çağın muhasebe disiplinine yansımaları hakkında bilgi vermektir. Çalışmada nitel yöntem kullanılmıştır. Dijitalleşme, Endüstri 4.0, dijitalleşmenin muhasebe mesleğine etkileri gibi konuların incelenmesi sebebi ile literatüre katkı sağlayacağı umut edilmektedir.

2. DİJİTAL DÖNÜŞÜMDE LİTERATÜRDEKİ KAVRAMLAR

Dijitalleşme kavramı günümüz dünyasında sıkça kullanılan bir kavramdır. Dijitalleşme kavramının kökeni, “Digitus” Latince bir sözcük olup anlamı “ parmak” demektir. Türk Dil Kurumu ise bu kavramın kökenini Fransızca olarak belirtmiş ve “benzer, eş” anlamı taşıdığını ifade etmiştir. Dijitalleşme; genel itibari ile verilerin, elektronik araçlar yardımıyla sayısallaştırılması olarak tanımlanabilir. Ancak bu tanımların yanında, dijitalleşmenin genel olarak toplumda elektronik sistemlerin gelişmiş bir teknoloji ile kullanılması ve bunun

da daha hızlı biçimde, daha zengin bilgilere, daha az işgücü ile ulaşmak biçimde algılandığı söylenebilir (Yücel & Adiloğlu, 2019,s. 52).

Dijitalleşme birçok sektörü ve mesleği etkilediği gibi muhasebe mesleğini de etkisi altına almıştır. Bu anlamda son yıllarda en çok konuşulan konulardan biriside Endüstri 4.0'dır. Endüstri 4.0' ı anlamlı hale getirebilmek için gelişim evrelerini anlamak önem arz etmektedir.

Endüstri 1.0: 18. YY. 'da başlayan buhar gücünün üretim sürecinde aktif olarak kullanıldığı dönemi ifade etmektedir, Bu dönemde tek bir kişinin üretimi yerine makinelerin üretim sürecinde yer aldığı dönemdir.

Endüstri 2.0: 1886-1914 yılları arasındaki İngiltere'de ortaya çıkan makineli üretimin arttığı elektriğin icadı ile birlikte makinelerin insan gücünün yerini almaya başladığı bir dönemdir.

Endüstri 3.0: 1950'lerde yeniden toparlanmanın hâkim olduğu ve gelişmelerin kontrol edilmeye başlandığı dönemi ifade eder.

Endüstri 4.0: 2011 yılında Almanya'da ilk kez ifade edilen Endüstri 4.0 sanal dünya ile fiziksel dünya arasında bir bağ kurmaktadır. Endüstri 4.0 ile yakın gelecekte, işletmelerin mali nitelikteki işlemlerine ilişkin verilerin, ürün ya da hizmete ilişkin kodlar yardımı ile okutulmuş sisteme girişinin sağlanması böylece veri işleme hızı artarken hata ya da hilenin ortadan kalkması beklenmektedir. Mali verilerin kayıt altına alınmasına ilişkin halihazırda işletmeler paket muhasebe programlarını kullanmakta iken dijital sanayi devrimi ile birlikte işletmenin diğer bölümleri ve bütün bilgi kullanıcıları ile entegre programların kullanılmasına ihtiyaç duyulacaktır. Bu programlar aynı zamanda muhasebenin bir diğer fonksiyonu olan raporlama işlevine de hız ve farklılık katarak, muhasebe sisteminin her bir bilgi kullanıcısı için ayrı ayrı hazırlanan raporlar, dijital ortamda ve bütün bir işletme için entegre olacak ve bu sayede hazırlanacaktır (Dursun, G. D. , Ektik, D. & Tutcu, 2019,s.267).

Endüstri 4.0 kavramı birçok uygulamayı içinde barındırmaktadır: Nesnelerin interneti (Nİ), büyük veri ağları, bulut bilişim sistemleri, siber güvenlik ağları, siber sistemler, otonom robotlar, akıllı (insansı-öğrenen) makineler, sistem entegrasyonu,

artırılmış gerçeklik, üç boyutlu yazıcılar, sensörler, akıllı fabrikalar, karanlık fabrikalar, akıllı ürün yönetimi, akıllı müşteri gibi (Erturhan ve Ergin, 2018,s.154).

Muhasebe disiplinini ve mesleğinde son yıllarda kullanılan diğer kavramlar ise şunlardır.

Big Veri Data: Endüstri 4.0'ın temel prensibi büyük veri üzerine kurulmaktadır. Örneğin resmi kurum kayıtları, sosyal medya paylaşımları, banka işlem geçmişi gibi veriler analiz edilerek saklanmasına verilen isimdir.

Sistem Entegrasyonu: Sistem entegrasyonunda yatay cihazlar ve sistemler iletişimi sağlayan bağlantılar neticesinde sorunsuz olarak çalışabilmektedir.

Bulut Bilişim: Herhangi bir bilginin talep edildiği anda ulaşılmasına olanak sağlayan bir sistemdir. Burada depolama bir cihazda değil, bulut adı verilen internete tabanlı depolarda saklanmaktadır.

3. MUHASEBE ALANINDA DİJİTALLEŞME

Dijitalleşme, demek bireylerin kendi başlarına elektronik cihazları kullanma yeteneği değil, birden fazla teknolojik cihazın birbirleriyle bağlantılı şekilde çalışmalarınıdır. Birden fazla cihazın, kurumun ve insanların iletişim halinde olması bilgi alışverişinde sürenin azalması birçok mesleği etkilediği gibi muhasebecilik mesleğine de etkilenmiştir.

Muhasebe işletmenin para ile ifade edilebilen olayları kaydeden, sınıflandıran özetleyen raporlayan ve analiz eden bilimsel bir disiplindir. Muhasebenin en önemli fonksiyonu tabii ki kayıt fonksiyonudur eskiden elle tutulan işletme kayıtları artık bilgisayar ortamında kayıt altına alınıp depolanabilmekte ve çıkar gruplarına rahat ve hızlı bir şekilde paylaşılabilir. Bu açıdan bakıldığında dijitalleşmenin yansımaları muhasebe mesleğinde yoğun olarak hissedilmektedir. Dijitalleşmenin muhasebe üzerinde ki etkilerinin gözlemlenebileceği en önemli örneği bankalardır. Bankaların muhasebe kayıtları manuel olarak değil sistem otomatik yapmaktadır.

Muhasebenin kayıt etme fonksiyonunun dijital ortamlarda gerçekleştirilmesi önemli bir değişimdir. Dijitalleşme ile birlikte bankalarda olduğu gibi birçok işletmede; fiziki evraka dayalı ve manuel işlenen muhasebe artık geçmişte kalmaktadır. Dijitalleşme ile birlikte muhasebe disiplini de şu değişimler yaşanacaktır.

* Mali nitelikteki faaliyetler çeşitli kodlarla okutulmuş sistemlere girişi sağlanacak. Bu sayede hem işlem hızı artmış olacak hem de hile yapma olasılığı azalacaktır.

* Şuan mevcut düzende muhasebe paket programları kullanılmaktadır. Dijital evrimle birlikte muhasebe departmanı ile diğer diğer departmanlar entegre biçimde çalışacak ve raporlama ve analiz fonksiyonu bu sayede daha hızlı şekilde ortaya konulacaktır.

* Günlük muhasebe işlemleri entegrasyonlar sayesinde daha kolay hale gelecektir.

• Dijitalleşmeyi özellikle Maliye gibi bir kurumun teşvik etmesiyle Banka, POS, Ödeme Sistemleri, e-Fatura / e-Arşiv Fatura, kağıt fatura, diğer programlardan gelen veriler ve daha bir çok işlem tam entegre şekilde çalışacak

• Mobil uygulamalar ile her an her yerden kullanım imkânı bulunabilecektir

• Bulut tabanlı yazılımlar ile yedek alma ve donanım yatırımlarında önemli azalma sağlanacaktır (<https://www.turkonfed.org>).

17.12.2017 tarihinde resmi gazetede yayınlanan tebliğ de dijital gelişimi destekler niteliktedir. Bu tebliğ ile birlikte, serbest meslek erbapları, basit usulde defter tutan mükellefler ve işletme hesabına göre defter tutan mükelleflerin, e beyanname, e defter kullanmalarının zorunlu hale gelmesi kayıtların işletme devlet ve çıkar grupları arasındaki bilgi akışı daha hızlı hale gelmektedir. Ayrıca tüm işlemler kayıt altına alındığından kayıp ve kaçakların önlenmesi en az düzeye indirilecektir.

Tüm bu entegrasyonlar aracılığı ile;

✓İşlemlerin yapılma süresinde kazanç sağlanarak beraberinde iş gücü verimliliğinin artması,

✓İşlemler yapılırken hataların en aza indirgenmesi,

✓Ödeme sistemleri entegrasyonları ile ödeme ve tahsilat süreçlerinin hızlanması, ✓Raporlamaların çok daha hızlı ve verimli olması,

✓Muhasebe süreçlerindeki toplam yatırımın azalarak tasarruf sağlanması,

✓Teknolojinin doğru kullanılması ile teknolojinin getirdiği tehditlerin azalması

✓Firma ile muhasebeci arasındaki iletişim her an çevrimiçi olarak sağlanabilmesi,

✓Kâğıt süreçleri azaldığı için ekolojik dengeye katkıda bulunulması beklenmektedir.

https://www.turkonfed.org/Files/ContentFile/isnet_ayhan_akgoz_dijital_muhasebe.pdf

Bu beklentilerin tamamı dijitalleşmenin olumlu sonuçlarındandır.

4. DİJİTALLEŞMENİN MUHASEBE MESLEĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Endüstri 4.0 etkilerinin başlattığı değişim süreci muhasebe disiplinine, muhasebecilik mesleğine ve hatta muhasebe eğitimi üzerinde etkiler göstermesi beklenmektedir (Yardımcıoğlu, Karahan & Yörük, 2019, s.37). Endüstri 4.0'la beraber muhasebe mesleğinde finansal bilgi kullanıcılarına etkin güvenilir ve eşzamanlı bilginin finansal tablolara yansıtıldığı ve kolaylıkla bu bilgilere erişimin sağlanması söz konusu olacaktır. Uluslararası muhasebe firmaları yüksek denetim araçlarını yüksek teknoloji neticesinde geliştirmek için yüksek harcamalar yapmaktadır. Türkiye'de muhasebe alanında 2005 yılında e-beyanname (elektronik beyanname) ile başlayan e-dönüşüm (elektronik dönüşüm) sürecinde elektronik ortamda bulunan düzenlemelerin yetkili kuruluşu Gelir İdaresi Başkanlığı'dır. Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından yayımlanan tebliğler ile elektronik defter

ve hazır beyan sistemleri ve uygulamaları geliştirilmiştir. Dijitalleşme ile birlikte yakın gelecekte muhasebe, mali müşavirlik ve yeminli mali müşavirlik mesleğini yapanlar mesleki yeterliliğin sadece mevzuat ve uygulama olmadığı, yeni teknolojileri kullanma berecisi ile birlikte fırsata dönüşeceği gerçeğini göz ardı etmemelidir (Eş,& Atasoy, 2022, s.251).

Dijitalleşmenin gündeme getirdiği bir konuda meslek mensuplarının bu gelişmelere sağladığı uyum sürecidir. Değişim çoğu zaman direnç ile karşılaşılır ve buna uyum sağlamak kolay olmayabilir. Nitekim *Kurnaz ve diğerlerinin 2020* yılında yaptıkları çalışmada genç kuşağın dijital gelişmelere daha çabuk uyum sağladığı yönünde bulgulara ulaşılmıştır (Kurnaz, Tekbaş, Bozdoğan & Çetin. 2020, s.84)

21. Yüzyılda muhasebe disiplinine ve muhasebe meslek mensuplarına yön veren en önemli gelişmelerden biriside bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve yapılan birçok işlemin dijitalleşmesidir. Bu gelişmeler çerçevesinde dijitalleşme sürecine uyum sağlamak için hem kurumların hem de özel işletmelerin uyum içinde aynı kararlılıkla hareket etmesi önemlidir.

SONUÇ

Değişimin kaçınılmaz olduğu bugünlerde, dijital gelişmeler birçok alanda kendini hissettirmektedir. Dijitalleşmenin etkilediği alanlardan biriside muhasebe disiplini ve muhasebecilik mesleğidir. Muhasebe mesleğini icra eden kişiler devlet, işletme ve bireyler arasında köprü görevi yapmakta ve çıkar gruplarının menfaatine sosyal sorumluluk ilkesi gereği ön planda tutmaktadırlar. Teknolojik gelişmeler sayesinde muhasebecilerin elle tuttıkları kayıtlar bilgisayar ortamında tutulmakta ihtiyaç duyulan belgeleri kurumlar arası entegre sisteminden çekebilmektedirler. Ayrıca elde edilen veriler datalarda muhafaza edilmekte bu gelişmelerde hem zaman kaybını hem de maliyeti azaltmaktadır.

Muhasebe mesleği açısından bu gelişmeler olumlu olmakla birlikte mesleği icra edenlerin bu gelişmelere uyum sağlaması ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur. Bir taraftan dijitalleşme sonucu meslek mensubu ihtiyacının azalması diğer taraftan muhasebecilerin daha donanımlı hale gelmesi günümüzde tartışılan konular arasındadır. Bu bağlamda dijitalleşmenin muhasebe alanına olumlu katkı sağlaması için şunlar yapılabilir.

- Ulusal ve uluslararası düzeyde gelişmelerin duyurulması adına toplantılar yapılabilir.
- TÜRMÖB ve ilgili kurumlardan, akademisyenlerden oluşan bir heyetin gelişmelere yön vermesi sağlanabilir.
- Mevcut muhasebecilere yüz yüze ve internet ortamında dijital gelişmeleri anlatan videolar hazırlanabilir.
- Meslek giriş sınavlarında yeni uygulamaları takip edecek içerikler konulabilir.
- Üniversiteler yüksek lisans ve doktora derslerine dijital muhasebe ve bu gelişmeleri anlatan ders müfredatı eklenebilir.

KAYNAKÇA

- ÇOBAN, E. & UZUN, H. Endüstri 4.0'IN Eğitim Alanına Etkileri. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(1), 97-124.
- DURSUN, G. D. EKTİK, D. & Tutcu, B. (2019). Mesleğin Dijitalleşmesi: Muhasebe 4.0. *Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6 (6), 263–271.
- ERTURAN, Ö. & ERGİN, E. Muhasebe Mesleğinde Dijitalleşme: Endüstri 4.0 Etkisi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 72, Haziran 2018, s. 153-165
- EŞ, A. & ATASOY, A. (2022). Dijitalleşmenin Muhasebe Meslek Mensuplarına Etkisi: Ankara İli Örneği. *Muhasebe ve Vergi*

Araştırmaları Dergisi, 15 (2) , 247-279. DOI: 10.29067/muvu.974384

- KURNAZ, E. , TEKBAŞ, İ. , BOZDOĞAN, T. & ÇETİN, Ö. Ö. (2020). Dijitalleşmeyle Birlikte Muhasebe Eğitiminin Muhasebe Meslek Mensupları Açısın Değerlendirilmesi. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, MODAV 16. Uluslararası Muhasebe Konferansı Özel Sayısı, 81-96. DOI: 10.31460/mbdd.642307
- TÜRKER, M. (2018). Dijitalleşme Sürecinde Küresel Muhasebe Mesleğinin Yeniden Şekillenmesine Bakış. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(1), 202-235.
- YARDIMCIOĞLU, M. KARAHAN, M. & YÖRÜK, A. (2019). Dijitalleşme Işığında Muhasebe Mesleğinin Geleceği. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, (61), 35-46.
- YÜCEL, G. & ADİLOĞLU, B. (2019). Dijitalleşme-yapay zekâ ve muhasebe beklentiler. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (17), 47-60.

https://www.turkonfed.org/Files/ContentFile/isnet_ayhan_akgoz_dijital_muhasebe.pdf (Erişim Tarihi :15.02.2022)

KÜÇÜK VE MİKRO İŞLETMELER İÇİN FINANSAL RAPORLAMA STANDARDI (KÜMİ FRS), STOKLARA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

FINANCIAL REPORTING STANDARD FOR SMALL AND MICRO BUSINESSES (SMB FRS), AN ASSESSMENT OF STOCKS

Doç. Dr. Ülkü MAZMAN İTİK

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet

*Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik,
Sosyal Güvenlik Programı*

Sivas-Türkiye,

umazman@cumhuriyet.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-2472-9093

Özet

İşletmelerin finansal durumlarına yönelik doğru, güvenilir, anlamlı ve karşılaştırılabilir mali bilgilerin elde edilmesi için muhasebe bölümünden elde edilen ve belirli standartlara göre hazırlanmış finansal tablolara ihtiyaç vardır. Türkiye’ de bulunan farklı ölçekteki işletmeler 2005 yılından itibaren Türkiye Finansal Raporlama Standardı (TFRS) ve 2018 yılından itibaren ise **Büyük ve Orta Ölçekli İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standartları (BOBİ FRS) hükümlerini uygulamaktadırlar.** Küçük ve mikro işletmeler ise Muhasebe Standartları Uygulama Genel Tebliği (MSUGT) yönergesine tabidirler. Küçük ve mikro işletmelerin vergi kanunlarına göre muhasebeleştirme yapması ve finansal tablolarının uluslararası muhasebe standartlarına uyum sağlayamaması sebebi ile 2019 yılında, Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK), Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (KÜMİ FRS) taslak metnini yayınlamıştır. Türkiye’de bulunan küçük ve mikro işletmelerin KÜMİ FRS’ yi uygulaması ile birlikte küçük işletmelerin daha faydalı ve nitelikli tablolar yayınlaması mümkün hale gelecektir. Yayımlanan

taslak metin yirmi iki bölümden oluşmakta, sekizinci maddede ise stoklar hükmü yer almaktadır.

Bu çalışmanın amacı KÜMİ FRS ile ilgili bilgi vermek ardından sekizinci bölümde yer alan stoklar standardını örnekler yardımıyla açıklamaktır. Çalışma nitel bir çalışma olup mevcut durumu incelemesi açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK), Türkiye Finansal Raporlama Standardı (TFRS), Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (KÜMİ FRS), Stoklar,

Abstract

In order to obtain accurate, reliable, meaningful and comparable financial information about the financial status of businesses, financial statements obtained from the accounting department and prepared according to certain standards are needed. Businesses of different sizes in Turkey have been applying the Turkish Financial Reporting Standard (TFRS) since 2005 and the Financial Reporting Standards for Large and Medium-Sized Enterprises (BOBI FRS) since 2018. Small and micro enterprises, on the other hand, are subject to the General Communiqué on the Application of Accounting Standards (MSUGT). In 2019, Public Oversight, Accounting and Auditing Standards Authority (KGK) published the draft text of the Financial Reporting Standard for Small and Micro Enterprises (KÜMİ FRS) due to the fact that small and micro enterprises are accounted according to tax laws and their financial statements cannot comply with international accounting standards. With the implementation of KÜMİ FRS by small and micro enterprises in Turkey, it will be possible for small enterprises to publish more useful and qualified tables. The published draft text consists of twenty-two chapters, and the eighth article includes the provision of stocks.

The aim of this study is to give information about KÜMİ FRS and then to explain the stocks standard in the eighth chapter with the help of examples. The study is a qualitative study and it is thought that

it will contribute to the literature in terms of examining the current situation.

Keywords: Public Oversight, Accounting and Auditing Standards Authority (KGK), Turkish Financial Reporting Standard (TFRS), Financial Reporting Standard for Small and Micro Enterprises (KÜMİ FRS), Stocks.

1. GİRİŞ

Türkiye’de faaliyet gösteren işletmeler 1994 yılından itibaren ticari faaliyetlerini Tek Düzen Hesap Planı (THP) vasıtasıyla kayıt altına almaktadır. Bugün Türkiye’de 3 farklı uygulama vardır bunlar, Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) ve Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS), Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama Standardı (BOBİ FRS) ve Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği (MSUGT) gibi uygulamalardır. (Yazarkan & Yıldırım, 2021, s. 208). Ayrıca, 2019 yılında Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı (KÜMİ FRS) ismiyle bir taslak oluşturulmuş ve kamuoyu görüşüne sunulmuştur. KÜMİ FRS taslağının hazırlanma sebebi özellikle küçük işletmelerin sayı olarak fazla olması ve bu büyüklükteki işletmelerin mali tablolarının gerçeğe uygun ve karşılaştırılabilir bilgi sunmalarını sağlamaktır.

Çalışmanın amacı, ülkemizde 01.01.2021 tarihi ve sonrasında başlayan hesap dönemlerinden itibaren uygulamaya konulması planlanan Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı’nın (KÜMİ FRS)’yi anlatmak ardından sekizinci bölümde yer alan stoklar standardını açıklamaktır. Çalışma nitel bir çalışma olup mevcut durumu incelemesi açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KÜÇÜK VE MİKRO İŞLETMELER İÇİN FİNANSAL RAPORLAMA STANDARTI TASLAĞI

Finansal tablo kullanıcılarının, güvenilir ve karşılaştırılabilir finansal tablolara olan ihtiyacı, tüm dünyada finansal tablolar konusunda ortak bir dilin oluşturulması çabalarını beraberinde getirmiştir (Utku & Kaya, 2021, s. 124). 2005 yılından itibaren halka açık işletmeler ve kamu yararını ilgilendiren kuruluşlar (KAYİK) için uygulanmaya başlanan Türkiye Finansal Raporlama Standartları'na (TFRS) ek olarak 2018 yılı itibariyle uygulamaya konulan Büyük ve Orta Ölçekli İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standartları (BOBİ FRS), raporlamada standartlaşma yolunda önemli kilometre taşları olarak nitelendirilebilir (Öztürk, E., Gökçen, G., & Güleç, Ö. F. (2019, s.417).

Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu 2001 yılında KOBİ'ler için uygun muhasebe standartlarının oluşturulması üzerinde çalışmış ve 2003'te standartların geliştirilmesine başlanmıştır (Şen, İ. K., & Özbircikli, M. 2020,s. 17).

2005 yılından itibaren başlayan standartlaşma süreci, KÜMİ FRS'nin 2021 yılından itibaren uygulamaya başlaması ile bütün bu ölçekteki işletmeleri kapsar hale gelmiştir. KÜMİ FRS 22 bölümden oluşmaktadır. TMS/ TFRS, BOBİ FRS ile kıyaslandığında daha sade ve yalın bir dili vardır. Tablo 1' de KÜMİ FRS' nin bölümleri yer almaktadır.

Tablo 1: KÜMİ FRS' nin Taslak Bölümleri

Bölüm 1 Kavramlar ve Genel İlkeler	Bölüm 12 Maddi Olmayan Duran Varlıklar
Bölüm 2 Finansal Tabloların Sunumu	Bölüm 13 Kiralamalar
Bölüm 3 Finansal Durum Tablosu	Bölüm 14 Devlet Teşvikleri
Bölüm 4 Kar veya Zarar Tablosu	Bölüm 15 Borçlanma Maliyetleri
Bölüm 5 Muhasebe Politikaları Tahminler ve Hatalar	Bölüm 16 Varlıklarda Değer Düşüklüğü
Bölüm 6 Raporlama Döneminden Sonraki Olaylar	Bölüm 17 Karşılıklar ve Şart. Bağ. Yük. / Varlıklar Bölüm
Bölüm 7 Hasılat	Bölüm 18 Yabancı Para Çevrim İşlemleri
Bölüm 8 Stoklar	Bölüm 19 İşletme Birleşmeleri
Bölüm 9 Tarımsal Faaliyetler	Bölüm 20 Gelir Üzerinden Alınan Vergiler
Bölüm 10 Finansal Araçlar ve Özkaynaklar	Bölüm 21 Dipnotlar
Bölüm 11 Maddi Duran Varlıklar	Bölüm 22 KÜMİ FRS 'ye Geçiş

Kaynak: Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. (2017). Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı. Erişim Adresi: www.kgk.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 02.01.2022).

KÜMİ FRS diğer standartlara oranla daha çok sayıda işletmenin uygulayacağı bir standart olma özelliğine sahiptir. İşletme büyüklükleri ile ilgili birçok değişken vardır, bunlar çalışan sayısı, kar hacmi ve işletme ortakları sayısı gibi işletmelerin sınıflandırılması

yapılırken dikkate alınan unsurlardır. Özetle şu sınıflandırma yapılabilir.

Mikro işletme: 10 kişiden az çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali Bilançosundan biri 3 milyon lirayı aşmayan işletmelerdir.

Küçük işletme: 50 kişiden az çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali Bilançosundan biri 25 milyon lirayı aşmayan işletmelerdir.

Orta büyüklükteki işletme: 250 kişiden az çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı ve ya mali bilançosundan biri 125 milyon lirayı aşmayan işletmelerdir.

Türkiye’de bulunan işletme sayısının dağılımı da KÜMİ FRS’nin kullanılma oranı hakkında bilgi vermektedir. Türkiye’de bulunan işletmelerin 639.435 âdeti küçük ve mikro işletme statüsünde, orta boy işletmeler 4000 adet, büyük işletme sayısı 2000 adet, SPK, BDDK ve Maliye Bakanlığı düzenlemelerine tabi işletmeler 1580 adet civarındadır. Bu veriler incelendiğinde küçük ve mikro işletmelerin sayısı standartların uygulanma gerekliliği ekonomideki yeri ve önemi gözler önüne serilmektedir (<https://blog.lexpera.com.tr/turkiyede-bobi-frs-ve-kumi-kobi-frs-uygulayacak-isletmelere-iliskin-baslica-hadler/>).

3. STOKLAR

Çalışmanın bu bölümünde KÜMİ FRS’ de sekizinci bölümde yer alan stoklara ilişkin hükümler, Türkiye’deki mevcut diğer uygulama ve standartlar dikkate alınarak incelenmiştir. Stoklar standardının içeriği özetle şu şekildedir.

Satın alma maliyeti, varlıkların alış bedeli ile geri alınamayan ithalat vergileri ve diğer tüm vergiler, lojistik giderleri ve stokların iktisap edilmesiyle alakalı tüm maliyetleri içerir. Satın alma maliyetleri hususunda KÜMİ FRS hükümleri VUK/MSUGT, TMS/TFRS ve BOBİ FRS hükümleriyle paralellik göstermektedir. Ancak, KÜMİ FRS’ de satın alım sırasındaki alım vade farkları mutlaka ayrıştırılır. BOBİ FRS’

de ise vade farkı ayrıştırması vadenin bir yıldan uzun olması durumunda gerçekleştirilir (Utku, M. & Kaya, Y. 2021, s. 14).

Stokların dönüştürme maliyetleri; direkt işçilik giderleri gibi, üretimle doğrudan ilişkili maliyetleri kapsar. Bu maliyetler ayrıca ilk madde ve malzemenin mamule dönüştürülmesinde katlanılan sabit ve değişken genel üretim giderlerinden sistematik bir şekilde dağıtılan tutarları da içerir (Marşap, B., & Barışçı, A. 2014, s.7). Faaliyet giderleri ise bu maliyetlerin içine dâhil edilmez. Dönüştürme maliyetlerinin tespitinde KÜMİ FRS 'yi uygulayan işletmeler isteğe bağlı olarak tam maliyet yöntemini veya normal maliyet yönteminin tercih edebilirler. BOBİ FRS' de ise dönüştürme maliyetleri konusu KÜMİ FRS ile tamamen uyumludur. TMS/TFRS' de dönüştürme maliyetlerinde yöntem olarak sadece normal maliyet yöntemi esas alınmaktadır. VUK/MSUGT çerçevesinde üretim maliyetlerinin tespitinde tam maliyet yöntemi kullanılır (Utku, M. & Kaya, Y. 2021, s.14).

Hizmet işletmelerinde, üretilen hizmetin maliyeti, üretim işletmelerine göre farklılıklar gösterir. Üretim işletmelerinde, üretimi tamamlanan mamuller, önce stoklanır. Daha sonra satılan kısmın maliyeti, stoklardan çıkarılarak, satılan mamul maliyeti hesabına aktarılarak giderleştirilir. Hizmet işletmelerinde ise, hizmet üretim maliyetleri stoklanabilir maliyet olarak kabul edilmediğinden, bu maliyetler dönem sonunda doğrudan satılan hizmet maliyeti hesabına aktarılarak giderleştirilir. KÜMİ FRS' ye göre hizmet üreten işletmelerde stok bulunması halinde, stok maliyetleri hizmetin sunulmasında doğrudan görev alan personel giderleriyle ve hizmetle doğrudan ilişkilendirilebilen giderlerden oluşur. Hizmet üretimleriyle doğrudan ilişkilendirilemeyen satış ve yönetim giderleri gibi giderler oluştukları dönemde kar zarar hesaplarına aktarılır. BOBİ FRS' nin hizmet işletmelerinde stok maliyetine ilişkin hükümleri KÜMİ FRS ile uyumludur. TMS/TFRS 2020 setinde ise TMS 2 stoklar standardı kapsamında hizmet işletmelerinde stok maliyetine ilişkin hükümler silinmiş ve bu husus TFRS 15 müşteri sözleşmelerinden hasılat standardıyla ilişkilendirilmiştir (Kaya, Y. & Utku, M. 2021, s. 14).

KÜMİ FRS' de mamul maliyetlerinin tespitinde dönemde ortaya çıkan fiili maliyetler esas alınır. Ancak standart maliyet yöntemi veya perakende yöntemi sonuçlarının fiili maliyet sonuçlarına yakın olduğu durumlarda bu iki yöntem de ölçüm tekniği olarak uygulanabilir. Standart maliyet yönteminde fiili sonuçlar beklenmeden maliyeti oluşturan giderlerin standart tutarları esas alınır. Perakende yönteminde ise maliyetler, stokların satış fiyatından tahmini kar tutarının indirilmesiyle hesaplanır. Stok maliyetlerinin ölçümünde KÜMİ FRS, BOBİ FRS, TMS/TFRS hükümleri birbirleriyle uyumludur.

KÜMİ FRS' ye göre stokların maliyeti, Gerçek Parti Maliyet Yöntemi, İlk Giren İlk Çıkar (FIFO) Yöntemi, Ağırlıklı Ortalama Maliyet Yöntemlerinden uygun olan birisi seçilerek hesaplanır. Son Giren İlk Çıkar (LIFO) yöntemi ise kullanılamaz. İşletmeler, cinsi ve kullanım yerleri farklı olan stok kalemlerini değerlerken farklı yöntemleri kullanabilirken tutarlılık ilkesi gereği aynı tür stoklar için aynı maliyet hesaplama yöntemini kullanmak zorundadırlar. Bu hükümler, VUK/MSUGT, BOBİ FRS ve TMS/TFRS ile uyumludur.

KÜMİ FRS' ye göre dönem sonu envanter işlemlerinde stokların değerlendirilmesi yapılırken, stokların tahmini satış fiyatının maliyet bedelinden yüzde 10 veya daha fazla düşük olması durumunda oluşacak kayıp değer düşüklüğü zararı olarak finansal tablolara yansıtılır (Kaya, Y. & Utku, M. 2021). 14).

SONUÇ

KÜMİ FRS, stoklar açısından bakıldığında VUK ve MSUGT düzenlemelerine benzemekle beraber, dönüştürme maliyetleri, hizmet işletmelerinde stok maliyeti, maliyet ölçüm teknikleri, gibi konularda farklılıklar içermektedir. Stokların dönüştürme maliyetlerinde, VUK/MSUGT tam maliyet yöntemini esas alırken KÜMİ FRS tam maliyet ya da normal maliyet yöntemlerinin kullanılabileceğini belirtmektedir.

Stok maliyetlerinin ölçümünde VUK/MSUGT fiili maliyet, standart maliyet ve tahmini maliyet yöntemlerinden istenilenin

kullanılabileceğini belirtirken, KÜMİ FRS fiili maliyetleri esas almaktadır.

KÜMİ FRS, TMS/TFRS ve BOBİ FRS ile karşılaştırıldığında ise stokların satın alınmasında vade farkının ayrıştırılması, borçlanma maliyetleri ve stoklarda değer düşüklüğü gibi konularda farklılıklar olduğu görülmektedir. KÜMİ FRS’de, TMS/TFRS ve BOBİ FRS’den farklı olarak stokların satın alınmasında ödenen vade farkları stok maliyetine dahil edilir. Borçlanma maliyetleri ise hiçbir zaman stok maliyetlerine ilave edilmemektedir.

KÜMİ FRS’nin uygulanmaya başlamasıyla, Türkiye’de işletmelerin büyük bir kısmı uluslararası standartlarla uyumlu muhasebe işlemleri gerçekleştirecektir. Daha anlaşılabilir olması ve uygulama kolaylığı nedeniyle KÜMİ FRS’ye uyumun TMS/TFRS ve BOBİ FRS’ye göre daha kolay ve hızlı gerçekleşeceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- MARŞAP, B., & BARIŞÇI, A. (2014). TMS-2 Stoklar Standardına Göre Dönüştürme Maliyetlerinin Ürün Maliyetlerine Etkisi. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 7(1), 1-16.
- ÖGSAH, G. & BOYAR, Ö. (2008). TMS–2 Stoklar Standardında Hizmet İşletmeleri İçin Stok Maliyeti ve Bir Uygulama Önerisi.
- ÖZTÜRK, E., GÖKÇEN, G., & GÜLEÇ, Ö. F. (2019). Kümi Frs Seti Taslağı, Bobi Frs Seti Ve Tam Set Tms/Tfrs’nin Temel Konular Açısından Karşılaştırılması. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 413-430.
- ŞEN, İ. K., & ÖZBİRECİKLİ, M. (2020). Kümi Frs’nin İş Dünyasına Sağlayabileceği Yararlar: Bobi Frs, Tms/Tfrs Ve Mevcut Muhasebe Sistemi İle Mukayeseli Bir İnceleme. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22, 1-19.
- UTKU, M. & KAYA, Y. 2021. Stoklara İlişkin Hükümlerin KÜMİ FRS Kapsamında İncelenmesi ve Türkiye’deki Mevcut

Uygulama ve Standartların Karşılaştırılması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (91), 1-16.

YAZARKAN, H., & YILDIRIM, Ş. 2021, Maddi Duran Varlıkların Muhasebeleştirilmesi Konusunun Bobi Frs Ve Msugt Açısından İncelenmesi: Örnek Olay Çalışması., 208-226.

Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. (2017). Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı. Erişim Adresi: www.kgk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 02.01.2022.

Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. (2018). 13.09.2018 Tarihli ve 03/161 Sayılı Kurul Kararı . Erişim Adresi: www.kgk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 02.01.2022.

Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. (2019). Küçük ve Mikro İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı Taslağı. Erişim Adresi: www.kgk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 11.01.2022.

<https://blog.lexpera.com.tr/turkiyede-bobi-frs-ve-kumi-kobi-frs-uygulayacak-isletmelere-iliskin-baslica-hadler/> (Erişim Tarihi:05.02.2022)

О возможности заимствования названий частей тела

Фарах Мамедова
faraxdoc86@mail.ru

Из семантических категорий, перечисленных в *wold (World Loanword Database)*, категории с наибольшим процентом заимствований являются наглядными примерами социальных факторов, мотивирующих заимствования: религия и убеждения, одежда и уход, дом, закон, социальные и политические отношения; война и здравоохранение. Хаспелмат и Тадмор [2009a] предполагают, что основную лексику, включающую названия частей тела, трудно заимствовать. Vrzić and Doričić (2014) предполагают, что названия частей тела являются обязательным признаком жизнеспособности языка. Однако данные и выводы этих ученых могут являться основой для дальнейшего анализа с точки зрения социального взаимодействия. Хотя названия частей тела могут заимствоваться реже, чем другие семантические поля, приведенные примеры в нашем исследовании демонстрируют, что языки могут заимствовать указанные слова по целому ряду причин, включая социальные и прагматические факторы.

Целью этой статьи было выявить и детализировать факторы, препятствующие или мотивирующие заимствование лексем частей тела. Целью этой статьи также было выявить ответы на следующие вопросы:

1. Почему языки заимствуют части тела реже, чем другие семантические поля? Ответ: Названия частей тела чаще закрепляются в языках с помощью исконных слов или метафоры. Они часто употребляются в языке и являются в большинстве случаев исконными словами в языке. Эти факторы делают их устойчивыми к заимствованиям. Эти факторы помогают объяснить, почему в межязыковом отношении языки заимствуют части тела реже, чем другие семантические поля.

2. Учитывая эти факторы, что побуждает языки заимствовать слова для обозначения частей тела? Социальные и прагматические факторы.

Вероятные факторы устойчивости к процессу заимствования:

- Частотный фактор: чем выше частота использования слова на определенном отрезке времени, тем меньше вероятность его замены другой заимствованной лексемой.

- Возрастной фактор: одним из вероятных факторов устойчивости к процессу заимствования является возраст лексемы. Согласно Тадмор [2009: 66], устойчивые (старые) слова имеют большую устойчивость к процессу заимствования, чем новые слова, если они используются регулярно. Другими словами, лексемы, которые уже существуют в языке, с меньшей вероятностью будут заменены другой заимствованной лексемой. Названия частей тела обычно считаются устойчивыми в разных языках. В составе основного словарного состава языка названия частей тела чаще всего выражаются исконными словами, и это обстоятельство свидетельствует о том, что язык долгое время был устойчив к заимствованиям.

- Семантический фактор: чем больше взаимодействующей информации /связей содержит лексема с другими лексемами (два слова часто используются вместе, например, в метафорах, идиомах и сочетаниях слов), тем меньше вероятность заменить ее заимствованным словом. Точно так же, чем больше образности/выразительности имеет лексема, тем меньше вероятность ее изменения. (Поскольку названия частей тела прочно укоренились в языке, заменить их практически невозможно; они устойчивы к заимствованиям). Синонимы играют важную роль в лексическом заимствовании.

- Престиж языка-источника. Престиж языка-источника и влияние на подчиненную культуру отчетливо проявляется во многих случаях языковых отношений. Престиж легче определить, когда носители одного языка демонстрируют явную власть над

другими носителями языка. Одним из таких случаев являются заимствования из древнескандинавского и французского языков в английский язык и из английского в ирландский язык; заимствования из английского, русского, арабского и персидского языков в азербайджанский язык. Например, слова *skin* и *skull* вошли в английский язык из древнескандинавского языка; слова *face*, *spine*, *temple*, *spleen* - из французского языка; слово *sifət* и многие другие перешли из арабского в азербайджанский язык.

Влияние языка также проявляется в образовании и социальном классе. Источником многих заимствованных слов в европейских языках являются латынь и греческий, особенно в области терминологии (например, медицинской). В целом латинские и греческие термины служили языком общения благодаря своему влиянию на развитие западной медицины. В World Loanword Database (Haspelmat и Tadmor, 2009b) 12 из 104 названий частей тела имеют латинское происхождение: *artery*, *molar nasal*, *mucus*, *intestines*, *tendon*, *perspire* (артерия, коренные зубы, слизь, внутренности, сухожилия, реснички и т. д.). Языковой контакт также может привести к заимствованию метафор для обозначения менее заметных частей тела. Brown and Witkowski (1981) приводят множество примеров общих метафор в названиях частей тела на разных языках мира. Например, английское *muscle* (в русском языке - *мышца*) происходит от уменьшительной формы латинского *musculus* «маленькая мышь» [Brown and Witkowski 1981, стр. 602].

Эти термины когда-то использовались только образованными людьми. Впоследствии ситуация изменилась. Есть также английские варианты некоторых заимствованных терминов, которые употребляются в разговорной речи и несут негативный оттенок: *nasal mucus* / *snot* ; *vomit* / *puke*; (men) *perspire*/ *horses* (*sweat*) (носовая слизь/сопли; рвота/блево; (мужчины) потеют/ лошади (взмывлены).

В азербайджанском языке также в некоторых случаях названия частей тела может употребляться в отрицательном значении. Для обозначения головы в азербайджанском языке

существуют слова *baş* и *qafa*. Хотя *baş* (исконно тюркское) и *qafa* (с арабского) могут относиться ко всей голове, семантические расширения этих двух слов показывают, что *baş* конкретно относится к внутренней части головы, а *qafa* - к внешней. *Baş* расширяется до значения «лидер», «главный», «вершина», «верхушка», «позиция» (*Ali baş komandan; baş həkim; baş müəllim; dağın başı; ağacın başı*) и имеет более нейтральное значение, в то время как *qafa* расширяется метафорически, чтобы представлять разум, память, часть механизма или менталитет. В отличие от слова *baş*, *qafa* имеет тенденцию иметь негативную/ абсурдную коннотацию.

“**Qafa** is. (əğ.) Baş. *Çar zabitlərinin qafasında iki şey hökm sürürdü: şəhvət və şərab.* M.S.Ordubadi. *Həkimin olmasa qurxiq qafası; Mərizə faydə verməz dəvası.* M.Möcüz. Sabit söz birləşməsi *Qafa tası – baş kasası, kəllə. Üzüümüzü Reyxştağın qəbirdən çıxmış bir qafa tası kimi eybəcər xarabasına tutun!* R.Rza.”[ADİL, III, s.15].

Другое заимствованное слово в азербайджанском языке *sifət* (лицо) используется в литературном языке в положительном смысле. Использование слов типа *sima* (ар.), *surət* (ар.) в поэтическом языке указывает на то, что автор образован и является представителем определенной социальной группы.

Во многих случаях престиж языка-источника понятен, но в то же время сложен. Одна из причин заимствования в названиях частей тела связана именно с престижем языка - источника.

Использование слова *sinə* (фарсид.) в поэтическом и литературном языке (вместо слова «*döş*») может рассматриваться и как функция вежливости или решение избежать табу.

«*Sinə*. Символ гордости и уважения: когда звучит гимн, следует прижимать руку к груди, класть руку на грудь и кланяться перед почётным, уважаемым человеком. В случаях, когда нужно подчеркнуть человеческое присутствие, указать на себя, также прикладывают руку к груди.

Sinə (грудь) также играет роль щита. Так, смелые люди выставляют вперед именно свою грудь перед лицом опасности, чтобы уберечь, защитить близкого и дорогого человека: *sinəsini*

dağ kimi irəli vermək - встать грудью, *sinə gərmək* - стоять грудью. Поскольку грудь находится близко к сердцу, она несет почти ту же функцию, что и оно; чувства, эмоции, которые возникают в сердце, также выражаются фразеологизмами с компонентом *sinə* (грудь): *sinə dolusu nəfəs almaq* - полной грудью дышать, *sinəsinə basmaq* - прижать к груди, *sinə dağı*, *sinəsi qan ağlatmaq*, *sinə vurmaq* (Обряд бичевания груди руками у верующих в знак траура в месяце Магеррам). Слово *sinə* связано с такими значениями, как «воля, власть, способность влиять на людей, брать на себя ответственность: *sinəsi ilə yarıb keçmək* - грудью рваться, *sinə gərib yol açmaq* - грудью пролагать (проложить) себе дорогу. Эти качества присущи людям, избранные в обществе по своим умственным и физическим особенностям. Грудь человека-это знак не только превосходства и силы, но и высокого долга перед обществом. Ношение знаков отличия и орденов на груди - наглядное тому подтверждение” [Мамедова е].

В большинстве языков мира слова, обозначающие «труп», также часто является заимствованием. Это не удивительно, так как смерть является распространенным источником табу. Например, в английском языке: *morgue*, *mortuary*, *corpse*, в азербайджанском языке: *mevit*, *sənəzə*, *nəş*, *cəsəd*. Их национальные соответствия (leş,cəmdək) употребляются в разговорной речи и несут негативный оттенок, если они относятся к человеку.

Помимо избегания запретных слов, могут также возникнуть социальные ситуации, в которых говорящие заимствуют термины специально для уничижения, чтобы социально дистанцироваться от других групп. Например, наряду с *nose*, английский язык также заимствовал слова *schnoz* и *schnozzle* из идиша. Хотя эти примеры используются чаще с менее формальными стилями, чем более распространенная базовая лексика, они по-прежнему являются наглядными примерами заимствований. В большинстве случаев слова *schnoz* или *schnozzle* могут заменить нос в предложении, но это добавляет шуточный или даже негативный тон упоминанию носа. Эти два идишских заимствования отличаются от *nose* тем, что они могут быть

специально использованы для обозначения большого или непривлекательного носа:

She can lose the ring, but the schnoz is gonna need its own trailer. (Она может потерять кольцо, но ее носу понадобится собственный трейлер).

Сравните:

a. *Sticking your nose in someone else's business.*

b. *Sticking your schnoz(zle) in someone else's business.* (To become involved in something that should not include you).

Примеры английских слов *nose* и *schnoz* показывают, что они похожи с небольшими различиями, но расширения произошли именно через слово *nose*, а не через *schnoz*. В этом примере прагматические факторы приводят к тому, что говорящий выбирает *nose* или *schnoz* в высказывании.

Эти примеры показывают, что существует множество источников социального табу, которые мотивируют заимствования для обозначения частей тела, и что самые разнообразные части тела могут стать табуированными. Помимо выполнения функции вежливости или изменения регистра стиля, заимствованные слова, используемые для замены запретных слов или для унижения, демонстрируют более широкую прагматическую функцию. В то время как заимствованные слова, принятые для престижа или для выражения новых понятий, заимствованных из другой культуры, являются более нейтральным лексическим выбором, заимствованные для табу или унижения демонстрируют сильный прагматический эффект. Это подтверждает утверждение Винтера Фромеля (2014) о том, что “процессы заимствования гораздо более разнородны и сложны, чем предполагают традиционные словарные исследования” (стр. 66), и что заимствованные слова часто подвергаются сужению значения или приобретают новые значения в языке получателя.

Новые понятия, заимствованные из другой культуры.

Можно предположить, что, поскольку люди во всем мире имеют один и тот же набор частей тела, культурное замещение для этого семантического поля не существует.

Культурный импорт не ограничивается предметами, но также включает в себя знания. Например, латинские и греческие медицинские термины, рассмотренные выше, являются не просто примерами языкового престижа, но их также можно рассматривать как культурный импорт знаний.

Подобно науке, искусство и мода могут спровоцировать переосмысление тела, мотивируя заимствования терминов частей тела.

Английский термин *torso* вошел в язык через итальянский и был мотивирован искусством. Носители английского языка могут также использовать термин «*trunk*» вместо «*torso*», а термины «*core*» и «*midsection*» для обозначения аналогичных частей тела, но *torso* и *trunk* включают грудную клетку, тогда как «*core*» и «*midsection*» - нет. Как единое целое, *torso* выделяется тем, что не является частью конечностей или головы. На эту заметность может влиять одежда, поскольку во многих частях мира она прикрыта одеждой (см. Brown, 2005b; Brown and Witkowski, 1983, для более подробного обсуждения того, как одежда может влиять на номенклатуру частей тела кросс-лингвистически). Искусство, особенно скульптуры, привлекло особое внимание к туловищу как единому целому, увеличив его значимость. До эпохи Возрождения скульптуры в западном искусстве, как правило, не показывали много деталей в изображении средней части человеческого тела. Скульптуры эпохи Возрождения привлекли внимание к туловищу, показав гораздо более реалистичное его изображение в искусстве. Хотя английское *trunk* указывает на то, что уже существовала концептуализация этой части тела как единого целого, импортированные формы произведений искусства позволили социальной среде по-новому относиться к этой части тела, что дало возможность заимствовать слово через культурный импорт. Интересно, что носители английского языка начали

распространять torso на образную речь вскоре после того, как она вошла в английский язык (oed, 2020).

Примеры показывают, что языковой контакт может спровоцировать говорящих на переосмысление названий частей тела, особенно с учетом культурного заимствования, такого как в области науки, искусства и моды. Примеры демонстрируют социальные мотивации заимствования терминов для обозначения частей тела. Это говорит о том, что социальные факторы способствуют заимствованию слов независимо от семантического поля, и эти заимствования следуют одним и тем же закономерностям в разных языках. Хотя заимствования для названий частей тела могут встречаться гораздо реже, чем в других семантических областях, закономерности, представленные в данных семантических областях, следуют тем же закономерностям, что и для любой другой семантической области. Таким образом, выбор лексем из разных языков дает дополнительное представление о процессах, которые мотивируют заимствование.

Список использованной литературы

1. Məmmədova E. Azərbaycan və rus dillərində və mədəniyyətlərində bədən üzvlərinin simvolikliyi. S.82 // <http://static.bsu.az/w15/Turkoloji%20qurultay%20-%2090%20dekabr.pdf>
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə]. – Bakı: Şərq-Qərb, – 3 cild. – 2006. – 672 s.
3. Brown, Cecil H. 2005b. Hand and Arm. In Martin Haspelmath (ed.), *The World Atlas of Language Structures*. Online: <http://wals.info/feature/description/129>.
4. Brown, Cecil H. and Stanley Witkowski. 1981. Figurative language in a universalist perspective. *American Ethnologist* 8: 596–615. DOI: 10.1525/ae.1981.8.3.02a00110.
5. Haspelmath, Martin. 2009. Lexical borrowing: concepts and issues. In Martin Haspelmath and Uri Tadmor (eds.), *Loanw*

- ords in the World's Languages: A Comparative Handbook, 35–54. Berlin: De Gruyter.
6. Haspelmath, Martin and Uri Tadmor (eds.). 2009a. *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*. Berlin: De Gruyter.
 7. Haspelmath, Martin and Uri Tadmor (eds.). 2009b. *World Loanword Database*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (Available online at <http://wold.cldd.org>, accessed on 02-23-2019).
 8. *Oxford English Dictionary*. (Available online at <http://oed.com>, accessed on 06-29-2020).
 9. Tadmor, Uri. 2009. Loanwords in the World's Languages: Findings and Results. In Haspelmath Martin, and Uri Tadmor (eds.), *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*. Berlin: De Gruyter.
 10. Vrzic, Zvezdana and Robert Doričić. 2014. Language contact and stability of basic vocabulary: Croation loanwords for body parts in Vlashki/Zheyanski (Istro-Romanian). *Flumensia* 26: 105–122.
 11. Winter Froemel, Esme. 2014. Formal variance and semantic changes in borrowing: integrating semasiology and onomasiology. In Eline Zenner et al. (eds.), *New Perspectives on Lexical Borrowing: Onomasiological, Methodological and Phraseological Innovations*, 65–100. Berlin: De Gruyter, Inc.
 12. Witkowski, Stanley and Cecil H. Brown. 1985. Climate, clothing and body-part nomenclature. *Ethnology* 24: 197–214. DOI: 10.2307/3773610.
 13. *World Loanword Database*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (Available online at <http://wold.cldd.org>, accessed on 02-23-2019)

TARİHSEL GELİŞİM SÜRESİNDE TÜRK DİLLERİNDE ZAMAN KAVRAMININ KARŞILAŞDIRILMASI

SƏKİNƏXANIM AKİF qızı XASIYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şamaxı filialı,

ORCID ID: 0000-0002-4128-0307

[*sekinexasiyeva90@gmail.com*](mailto:sekinexasiyeva90@gmail.com)

Giriş

Türk dilləri tarixən rəngarəng forma və quruluş xüsusiyyətlərinə görə dünyanın dil mənzərəsində özünəməxsus mövqə qazanmış, hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Zəngin fonetik hadisə və qanunlar, çoxsaylı morfoloji və sintaktik kateqoriyalar eyni kökdən yaranıb inkişaf edən bütün türk mənşəli dilləri bir-birinə bağlayan əsas istinad nöqtəsidir. Bu keyfiyyətlər çağdaş türk dillərində də özünü bu və ya digər səviyyədə göstərməkdədir.

Müasir türk dillərinin morfoloji quruluşunun özəyini məhz feillər təşkil edir. Bu nitq hissəsi həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyinə görə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Türk dillərinin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını nəzərdən keçirdiyimiz zaman məlum olur ki, feilin əsas xüsusiyyətləri bütün dövrlər ərzində mühafizə edilib qalmışdır. Lakin bununla yanaşı feillərin tərkibi zaman keçdikcə kəmiyyətcə artmış və zənginləşmişdir. Bu zaman morfoloji cəhətdən də müəyyən dəyişikliklər olmuş, bəzi əlamətlər dəqiqləşmiş, sabitləşmiş, bəziləri müəyyən dəyişmələrə məruz qalmış və bəziləri də işləkliyini itirərək sıradan çıxmışdır.

Feilin ana kateqoriyalarından biri olan zaman kateqoriyası, onun mahiyyəti, zamanın dildə ifadə üsulları və vasitələri ilə bağlı məsələlər bir çox dilçi alimləri, o cümlədən türkoloqları daim düşündürmüş və maraqlı tədqiqat əsərləri ortaya çıxmışdır. Xüsusən də, zamanların təsnifi, zamanların tədqiqi tarixi, zaman formalarının türk dillərində termin müxtəlifliyi məsələsi, onların yaranmasını şərtləndirən qrammatik göstəriciləri, bu göstəricilərin birinin digərinin

yerində işlənəbilmə xüsusiyyəti və onların işlənmə tezliyi bu gün türkologiyanın qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, zaman anlayışı təkcə dilçilik elminin deyil, digər elm sahələrinin - fəlsəfə, fizika, psixologiya, və təbiətşünaslıq kimi elmlərin də maraq dairəsindədir. Bunun nəticəsi olaraq bu günə qədər zaman məhfumuna çoxsaylı münasibətlər formalaşmış, müxtəlif təriflər verilmiş, obyektiv və qrammatik zaman anlayışları meydana çıxmışdır.

“Obyektiv zaman birölçülüdür, dönməzdir, yəni o yalnız bir istiqamətdə davam edir. Zaman yalnız irəliyə doğru gedir, o getdiyi yola heç bir zaman qayıtmır. Zaman sonsuzdur, çünki onun nə əvvəli vardır, nə də sonu olacaqdır. Qrammatik zaman isə, bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir” (1, 11).

Hər bir dil, o cümlədən türk dilləri özünəməxsus qrammatik quruluşa malik olduğu üçün hər birində orijinal quruluşa malik olan zaman kateqoriyası özünü göstərməkdədir.

Bununla belə, qrammatikada iş, hal və hərəkət üç zaman kəsiyində- keçmiş, indiki, gələcək zamanda baş verdiyi üçün qrammatik kateqoriya olan zaman demək olar ki, bütün türk dillərində müşahidə olunur. Belə bir ümumi cəhətə malik olmaqla yanaşı, kateqoriyanın təsnifatında və onu yaradan vasitələrdə fərdi xüsusiyyətlər də meydana gəlmişdir. Həmçinin bəzi türk dillərində bu zamanlar daxilində müxtəlif zaman çalarlıqları mövcuddur ki, bu formaların sayının artmasına gətirib çıxarmışdır.

“1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında 12, 1960-cı il “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında 11 zaman formasından bəhs olunur:

- 1.Şühudi
keçmiş
- 2.Nəqli
keçmiş
- 3.Uzaq
keçmiş
- 4.Qəti-
gələcəkli zaman
- 5.Qeri-
qəti gələcəkli
zaman
- 6.Bitməmiş
iş keçmiş zaman
- 7.Davamlı
keçmiş zaman
- 8.Qeyri-
qəti gələcək
zaman
- 9.Davamlı
indiki zaman
- 10.Qəti
gələcək zaman
11. İndiki
zaman

Nəqli keçmiş zaman forması öz daxilində nəqli keçmiş-1 və nəqli keçmiş-2 formalarına ayrılır”. (2, 13-14)

Təqdim olunan təsnifdə müasir Azərbaycan dilində feilin şəkilləri adlanan formalarla zamanlar birlikdə təqdim olunmuşdur. Qeyd olunan bölgü zaman kateqoriyasını əhatə edən təsniflərdən yalnız biridir. Müxtəlif dövrlərdə daha fərqli təsniflərin də şahidi ola bilirik. Eynilə bu mənəzərəyə digər türk dillərində də rast gəlmək olar.

Bundan başqa bir dildə özünü göstərən əlamət, digər bir dildə ya başqa formada özünü göstərir, ya da tamamilə işlənmişdir. Belə ki, oğuz qrup türk dillərində qəti gələcək zaman formasını yaradan $-acaq^2$ şəkilçisi qaraçay-balkar dilində ümumiyyətlə işlənmişdir. Bu dildə işlənən bəzi zaman yaradan morfemlər isə digər türk dillərində müşahidə olunmur. Qazax dilində bu zaman analitik yolla yaranır ki, bu forma əksər türk dillərində işlənmişdir, bəzilərinə isə işləkliyi məhduddur. Bundan əlavə qazax dilində məqsədli gələcək zaman adlandırılan zaman forması müasir Azərbaycan dilində feilin vacib şəklinə uyğun gəlir. Məsələn, gəlməlisən-kelməksin, alməlisən-alməksin, yazməlisən-yazməksin və s. Bu forma Azərbaycan dilinin orta dövr yazılı abidələrində, dastan yaradıcılığında və bir sıra dialektlərində məsdər göstəricisinin və “*gərək*” sözünün köməkliliyi ilə də yaranır. Məs,

Əgər məhbubə istərsən ulaşmaq
Gəlib keçmək gərəksən bu cahandan (İ.Nəsimi. XIV)

Kim fəvri-rəqib eşitsə aşiq
Gülmək gərək ağlamaq nə layiq (M.Füzuli. XV)

Keçmiş zaman

Şühudi keçmiş zamanı və onu yaradan morfoloji göstəricisi -dı (-tı) bütün türk dillərində özünü göstərməkdədir. Yeganə fərq bəzi dillərdə morfemin həm damaq, həm də dodaq ahənginə uyğunluğu onun dörd (Azərbaycan, qaqauz, türk, qaraçay-balkar), bəzilərinə yalnız damaq ahənginin mövcudluğu iki (türkmən, qazax, qumuq),

bəzilərində isə bir (özbək, uyğur) variantının mövcud olmasına səbəb olmuşdur.

Keçmiş zamanı digər bir formasını ərsəyə gətirən –miş (-mıs) zaman şəkilçisi tarixən türk dillərində geniş işlənmişdir. Demək olar ki, bütün yazılı abidələrdə özünü göstərmiş tarixi əlamətdir. Müasir türk dillərinə nəzər saldıqda isə oğuz qrupu dillərində, türkmən dili istisna olmaq şərti ilə öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Türkmən dilində morfem XIX əsrə qədər rast gəlinməyə də, artıq çox az halda bəzi ifadələrin tərkibində müşahidə olunur. Maraqlısı budur ki, morfem bu vəziyyətdə zaman alnayışının yaranmasına xidmət etmir: *ожагы зөмҮлмиш, дили кесилмиш, гечмиш* və s. Türkmən dilində nəqli keçmiş zamanı -an (-ən) şəkilçisi ilə yaradırlar.

Digər türk dillərində isə müəyyən təsirlərə müqavimət göstərə bilməmiş, nəticəsində ya tamamilən sıradan çıxmış, ya da çox məhdud dairədə istifadə olunur. Qazax, tatar, qumuq, uyğur, özbək, qaraqalpaq və s dillər bu qəbildəndir. Həmin morfemin əvəzində isə oğuz qrupu türk dilləri üçün yad olan, semantik cəhətdən keçmiş zaman anlayışını yaradan -qan şəkilçisindən istifadə olunur.

Nəqli keçmiş zamanın digər bir forması -ıb (-ip) morfemi ilə meydana gəlir. Oğuz qrupu türk dillərindən ən aktiv Azərbaycan dilində, müəyyən qədər türkmən dilində özünü göstərir. Karluq qrupu türk dillərində demək olar ki, keçmiş zamanı formalaşdıran əsas göstəricidir. Marqlı məqam burasındadır ki, Azərbaycan dilində -ıb şəkilçisi -mış şəkilçisinin ilə sinonimi kimi ortaya çıxır. Lakin Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qazax, qırğız, qaraqalpaq, özbək, uyğur, xakas dillərində -ıb şəkilçi özü müstəqil şəkildə keçmiş zaman formasını əmələ gətirməsi ilə seçilir.

Müasir Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamanda diqqəti cəlb edən maraqlı məqamlardan biri də -mış və -ıb morfolərinin funksionallığıdır. Sırf şəkil kateqoriyası baxımından onların ədəbi dildəki rolu və mövqeyini eyniləşdirmək olmaz. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində -mış şəkilçili keçmiş zaman daha aktiv işlənməkdədir. -ıb

şəkilçili keçmiş zaman forması isə sanki daha çox xalq danışığı dilini təmsil edir və I şəxsin təkində, cəmində morfemdən istifadə olunmur.

Orxon-Yenisey abidələrində müşahidə edirik ki, keçmiş zaman feil köklərinə -dı, -di, -tı, -ti və -mı, -miş, -mıs, -mis şəkilçilərini artırmaqla yaradılmışdır: *Kop anta alkıntığ (Hamımız orada zəiflədik); Kültiqin yadağın oplayu teqdi (Kültiqin piyada hücumu keçdi); Kağanı alp ermis, ayğuşısı bilqe ermis (Xaqanı igid olmuş, məsləhətçisi də müdrik olmuş)* və s

İndiki zaman

İndiki zamanı yaradan morfoloji göstəricilərə nəzər salsaq, yenə eyni mənzərə ilə qarşılaşmaq olar. Oğuz qrup türk dillərində bu zaman bir-biri ilə çox ciddi fərqləri olmayan -r, -ır⁴, -yor, -яр, -ер kimi müəyyən fonetik fərqləri olan morfemlərlə yaranır. Lakin Qıpçaq qrupu türk dillərində indiki zaman -a, -e və -й şəkilçiləri ilə meydana çıxır. Məs.: *barasın, barasız, barasındar(qazax), алама, аласа, этеду (qaraçay-balkar)*.

“Qıpçaq qrupu dillərində geniş yayılmış -a, -e, -й indiki zaman şəkilçiləri tarixən Azərbaycan dilində də olmuş, zaman keçdikcə bütün türk dillərinin indiki zaman formasında *r* samitinin mühafizəsi onun -ar/-er ilə əlaqəsini göstərir. Azərbaycan dilində -a,-a sonralar başqa saitlərə keçmiş (ı, i, u, ü), -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçiləri kimi sabitləşmişdir. -ar, -ar şəkilçiləri isə ancaq qeyri-müəyyən gələcək zamanın göstəricisi kimi işlənir. Başqa türk dillərində -ar, -ar//-er şəkilçiləri indiki-gələcək zaman anlayışını əks etdirməyə xidmət edir”. (8, 260) *r* samitinin bu cür mühafizəsi nəticəsində o bir neçə zamanın yaranmasında iştirak etmişdir. Belə ki, bu morfem oğuz, qıpçaq qrupu türk dillərində həm indiki, həm də gələcək zamanın yaranmasında işlənmişdir.

Konkret indiki zaman (конкрет хозирги замон), indiki zamanın davam feili (хозирги замон давом фели) adlanan formalar isə özbək dilində - яп, - этиб, -моқда şəkilçiləri ilə meydana çıxır. -maqda² şəkilçisi ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində yekdil fikir olmamış, bəzi dilçilər morfemin indiki zamanın ikinci forması olduğunu inkar edərək onu feilin xüsusi- davamedici forması adlandırmışlar. Bəzi

dilçilər isə indiki zamanın forması kimi verilməsinin labüd olduğunu vurğulamışlar.

İndiki zaman abidələrdə də yuxarıda qeyd olunan -ır⁴, -yor, -ar, -er kimi morfoloji göstəricilər vasitəsi ilə işlənmişdir - *Irak erser yablak ağı birür, yağuk erser edqü ağı birür (Uzaqda olana pis hədiyyə verir, yaxrında olana yaxşı hədiyyə verir)*.

Gələcək zaman

Türk dillərində feilin gələcək zamanı da öz rəngarəngliyi ilə seçilməkdədir. Müqayisəli şəkildə türk dillərini nəzərdən keçirdikdə, demək olar ki, gələcək zaman anlayışı adı altında bir çox terminlərlə qarşılanmış olur: gələcək zaman I, gələcək zaman II, qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman, geniş zaman, indiki-gələcək zaman, ehtimal bildirən gələcək zaman, qeyri-müəyyən gələcək zaman (bilgesiz kiləcək zaman) və s.

Oğuz qrupu dillərində iş və hərəkətin gələcəkdə olub olmayacağı -acaq/-acak, -jak/-jək (-жак, -жек) şəkilçiləri ilə meydana çıxır. Qeyri-qəti gələcək zaman forması isə daha çox -ar, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür göstəricilərinin feil köklərinə artırılması ilə meydana gəlir. Digər qrup türk dillərində də morfoloji göstəricilər qeyd olunanlarla uyğunluq təşkil edir. Lakin qazax dilinə nəzər saldıqda fərqli əlamətlər də qarşımıza çıxır: - a, -e, -й, -ap, -ep, -мак, -мек, -нак, -нек, -бак, -бек. Bu vasitələrə müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində və qədim yazılı abidələrində bu formaya rast gəlmək olmur.

Abidələrin dilində bu zamanın -taçı, -təçi vasitəsi ilə düzəlmiş forması da bizi qarşılayır: *Ol yılqerü barsar, türk bodun, ölteçisen -O tərəfə getsən, ey türk xalqı, öləcəksən*.

SONUÇ

Bütün bu qeyd olunanları və verilən nümunələri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, türk dillərində zaman kateqoriyasını yaradan göstəricilərin bəziləri bir çox türk dillərində sadəcə müəyyən fonetik fərqlərlə aktiv şəkildə işləndiyi halda, digər bir qismi isə areal xarakterli olub yalnız bir dili və ya bir neçə dili əhatə etdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən əminlikə vurğulaya bilərik ki, nə qədər eyni kökdən törəsək də dilin öz

inkişaf qanunları mövcuddur. O hansı şəraitə düşür, hansı təsirlərə (dildaxili, dilxarici) məruz qalır, hansı inkışaf yolunu tutursa, o yolla da yeni keyfiyyətlər qazanır.

Açar sözlər: türk dilləri, oğuz qrup türk dilləri, qıpçaq qrup türk dilləri, qrammatik kateqoriya, zaman anlayışı

KAYNAKÇA

1. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı, 2012, 444 s.
2. Əliyeva G.F. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı 2010, 240 s
3. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985, 83 s
4. Şirəliyev M.Ş, Abdullayev K.M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, Bakı, 1986, 134 s
5. Talat T. Orhon Türkçesi Qrameri. İstanbul, 2003, 272 s
6. Vəliyeva G.Qədim türk dili. Bakı, 2005, 99 s
7. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı , 1981, 343 s
8. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, 2008, 354 s

**KAYNAKLAR EMİR TIMUR'UN EMİR VE
KAHRAMANLARININ TÜRK BOYLARINA AIT OLDUĞUNU
GÖSTERİR**

**SOURCES INDICATE THAT AMIRTEMUR'S AMIRS AND
HEROES BELONGED TO THE TURKIC TRIBES**

G'ayratjo Jumayev

Tashkent State University of Oriental Studies,

State Museum of the History of the Timurids

Tashkent city, Uzbekistan.

ORCID Code: 0000-0001-6742-587X

gayratjonjumayev622@gmail.com,

ABSTRACT

Amir Temur is a great statesman, a man of high human qualities, and a man of high spiritual maturity.

A talented statesman, a strong strategist, able to establish a centralized state in difficult times. Sahibkiran Amir Temur's success is due to the strict discipline he created and put into practice. Amir Temur wrote the basics of state-building in his work "Temur's Statutes". In particular, he said, "I have strengthened the rules of my kingdom by tying them to twelve rules."

In addition, in the section "Rules of the ranks of the emirate and the governor", the characteristics of the person appointed as the emir, the rank of the emirate explains his characteristics. Amir Temur: "I have ordered three hundred and thirteen of my closest navkars to be promoted to the rank of amir because they are simple, intelligent, brave, prudent, enterprising, vigilant, careful, and thoughtful. I appointed them as my representatives in the army and in the regions. If one of the emirs dies, a deputy is appointed in his place and is called

a "candidate for the emirate." Talented commanders are among those who broke the army's cannon and were defeated. Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) fought against an army of a thousand men in the Battle of Badr. As he fought with his thirteen companions, he received the rank of Emir in the army of Amir Temur, who showed heroism and loyalty in battles. In our article, it is known that Amir Temur is a Turk from the Barlas tribe. But we wondered which Turkish tribe his commanders, commanders, and heroes belonged to. That is why. On the basis of such historical works as Sharafiddin Ali Yazdi's "Zafarnoma", Nizamiddin Shami's "Zafarnoma", Muiniddin Natanzi's "Muntahab ut-tavorix" and Giyosiddin Khandamir's "Habib us-siyar", we explained which Turkic tribe these commanders belonged to.

Keywords: discipline, navkar, emir, vali, rutbe, barlas.

ÖZET

Emir Timur büyük bir devlet adamı, insani vasıfları yüksek, manevi olgunluğu yüksek bir adamdır. Zor zamanlarda merkezi bir devlet kurabilen yetenekli bir devlet adamı, güçlü bir stratejist. Sahibkiran Emir Temur'un başarısı, yarattığı ve uyguladığı sıkı disiplinden kaynaklanmaktadır. Emir Temur, devlet kurmanın temellerini "Temur'un Tüzükleri" adlı eserinde yazmıştır. Özellikle, "Krallığımın kurallarını on iki kurala bağlayarak güçlendirdim" dedi.

Ayrıca Emir Temur'un yazdığı "Temur Kanunları"nın "Emirlikler ve Valilikler Kuralları" bölümünde "armir" olarak atanan kişinin özellikleri ve emirin rütbesi açıklanmaktadır. Emir Temur: "En yakın askerlerimden üç yüz on üçüne basit, zeki, cesur, dikkatli, proaktif, uyanık ve düşünceli oldukları için emir rütbesine terfi etmelerini emrettim. Onları orduda ve ilçelerde temsilcim olarak atadım. Emirlerden biri ölürse yerine bir vekil tayin edilir ve kendisine "emir aday" denir. Bu generaller, düşman ordusunun topunu kıran, düşmanı yenen, savaşlarda ve muharebelerde kahramanlık ve sadakat gösteren hünerli generallerdir. Peygamberimiz Muhammed (sav) Bedir Savaşı'nda üç yüz on üç ashabı ile bin kişilik bir orduya karşı savaşmıştır. Bu nedenle Emir Timur'un ordusundaki üç yüz on üç kişiye

"Emir" unvanı verildi. Ama biz onun komutanları, emirleri ve kahramanlarından oluşan Türk aşiretiyle ilgilendik.

Bu nedenle Sharafiddin Ali Yezdi'nin "Zafarname"si, Nizamiddin Shami'nin "Zafarname"si, Muiniddin Natanzi'nin "Muntekhab ut-Tawarikh"i, G'iyasiddin Hondamir'in "Habib us-Siyar" adlı eserinden yola çıkarak bu komutanların hangi Türk boyuna mensup olduğunu açıkladık.

Anahtar kelimeler: disiplin, navkar, emir, vali, rutbe, barlas.

Merkezi devletin kurucusu Amir Timur tarihte büyük bir şahsiyettir. Emir Timur, orduda ve krallıkta Hunlar, eski Türkler ve Moğollar tarafından kurulan sıkı askeri disiplini oluşturmuş, kendine has insani nitelikleri ve eşsiz karizmatik liderlik niteliklerinin yanı sıra devleti katı kurallara göre yönetmiştir. Ülkesi katı bir disiplin sistemiyle yönetiliyordu. Türklerin askeri-göçebe gelenekleri, Cengiz Han'ın idari yönetim sistemini geliştirmiş ve Emir Timur kendi zamanında uygulamaya koymuştur. Bu askeri yönetim sistemi, askeri-idari pozisyonlar ve pozisyonlar üzerinden uygulandı. Devletteki yönetim pozisyonları askerileştirildi ve en yüksek pozisyonlardan biri "emir" oldu. Sahibgiron, güvendiği kişileri emirlik saflarına yerleştirmiş, "Tuzuklar" adlı eserinde emirlik sisteminin devlet yönetimindeki rolü şu şekildedir:

"En yakın navkarlarımdan üç yüz on üçünün emirlik olmasını emrettim çünkü onlar saf, zeki, cesur, cesur, girişimci, uyanık, dikkatli ve düşünceli. Her birine bir vekil tayin ettim. Emirlerden biri ölürse, yerine yardımcısı geçecek ve kendisine "emirlik adayı" denilecektir. Bütün bu üç yüz on üç komutanım bilge adamlar, savaş aslanları, yetenekli komutanlar ve topu kırıp yenenlerdir. Tecrübelerimden, savaşın sırlarını, savaşın sıcağında kendini kaybetmeyen, kollarını ve bacaklarını gevşetmeden düşman askerlerini kırmanın yolunu bildiğini ve katılırsa ordunun savaşlarını başlatabileceğini biliyordum. Ordu tehlike baş gösterdiğinde, sadece onu çabucak düzeltebilen kişi hakimiyete layık kabul edilir. Böyle bir kimse, barışta ve savaşta benim

vekilim olacak, bütün orduya şan ve heybetiyle komuta edebilecek ve ona karşı çıkanları cezalandırabilecek Müminlerin Komutanı olabilir.

Üç yüz on üç adamdan dördüne dilenci olmalarını ve birini emir ul-umaro olarak atamalarını emrettim, böylece emirler ve tüm ordu tarafından emirler ve savaşlarda koşulsuz olarak yerine getirilecekti. O benim yoldaşım ve vekilimdir. Diğer on iki gayretli ve onurlu adama bu sırayla emir rütbesi verildi. Bin adama komuta etme yetkisine sahip ilk emiri atadım. İkinci emire iki bin askere komuta etmesini emrettim. Aynı şekilde üçüncü emiri üç bine, dördüncüyü dört bine, beşinci emiri beş bine ve bu sırayı da on ikinci emirle çarparak altı bin ile on iki bin komutan atadım. Emirliğin emrine göre birini diğerine vekil yaptım. Mesela birinci emiri ikinci emirin vekili, ikinci emiri üçüncü emirin vekili, onbirinci emiri de on ikinci emirin vekili olarak atadım. On ikinci emir, emir ul-umaro'nun yardımcısı oldu. Emir ul-Umaro benim yardımcım. Bir emirin işi varsa vekili olsun. Ve üç yüz on üçe yüzlerce kaptan, yüzlerce kaptan ve binlerce kaptan olmalarını emrettim. Savaş sırasında Emir ul-umaro'ya, emirlere, ming boshi'ye ve yuzboshi'ye komuta ettim. Ve yüzbaşının emri yüzbaşıya, kaptanın emri binlerin kaptanına, kaptanın emri emire, emirin emri emire emredilmesin. Kaptanın işi ordu komutanına, komutanı da ordu komutanına verilmeyecektir. İşle ilgileniyorsa, emirlerden herhangi biri sipariş edilebilir.”

Bek (bey, biy, beg) terimi Arapça'daki emir teriminile eş anlamlıdır. Emir Timur, Bekleri, ilki Ordu Bekleri olmak üzere ikiye böldü; diğeri ise Devon Bekleridir.

1370 yılında, Emir Timur Devon ve Ordu Emirleri'ne aşağıdakileri atadı:

Ordunun Bekleri (emirleri): Joku Barlos, Sayfiddin, Abbas, Iskandar, Oliy Sheikh, Alqa Qavchin, Ardasher Qavchin, Qimori Inoq, Tamuka Qavchin;

Devon Emirleri: Amir Davud Doglot, Amir Sari Buga, Amir Aq Buga, Hüseyin Barlos, Hacı Mahmud Şah, Elchi Bugo, Davlatshoh Bakhshi.

Emirlerin ve kahramanların (bahodirler, batirler, alpler) soyundan gelenler:

Emir Xudoydod - Badakhshan unvanını alan Emir Timur'un emiri Barlas'ın soyundan geliyor.

Emir Davud Doğlot - Emir Timur'un kız kardeşi Kutluğ Türkon Ağa'nın kocası Doğlotludur. Amir Temur'un 9 Nisan 1370'de Belh'te iktidara geldiğinde topladığı kongreye katılır. 1370 yılında Emir Timur onu Semerkant valisi olarak atadı.

Emir Muayyad - Arlat ulusundan olup, Emir Temur'un kız kardeşi Şirinbeka Ağa, onunla Emir ul-Umaro mertebesinde evlidir. Emir Timur'un 1373'te Hüseyin Sufi'ye karşı Harezme'yü yürüyüşüne katıldı.

Emir Süleymanşah - Emir Timur'un Emir ul-Ömer'i Barlas'ın soyundandır.

Emir Joku Barlos ibn Mubarak ibn Sovgan (Dogan) ibn Qadan ibn Shirga ibn Karachar Noyan - Barlas klanından, Amir Temur ve Amir ul-Umaros'un yeğeni (Temur'un kuralları, s. 52) (Habib us-Siyar, s. 51) 9 Nisan 1370'de Amir Timur krallığın kontrolünü ele geçirdiğinde Belh'te toplanan bir kongreye katıldı. (Habib us-Siyar, s.74.) 1373'te Şibergan'ı kuşattı, Emir Timur'a isyan eden Zinda Kazım'ı teslim etti ve onu Emir Temur'a teslim etti. (Habib us-Şiyar, s.78.)

Emir Idiku Barlos - Amir Temur'un emirlerinden biri. 1377'de Emir Timur'un fermanıyla Urushan'a yenilen Toktamışhan'ı Sabran'dan Semerkant'a götürdü. (Habib us-Şiyar, s.91.)

Emir Iygu Temur Barlos - Barlos'un soyundan, Emir Timur'un Emir ul-Umaro'su (Temur'un Tüzükleri, s. 52)

Emir Şeyh Muhammed ibn Bayan Sulduz - Sulduz'un soyundan gelen, 9 Nisan 1370'de Belh'te Emir Timur'un saltanatını devraldığı bir kongreye katıldı. (Habib us-Siyar, s.74.)

1373 yılında Emir Timur'la, Hüseyin Sufi'ye karşı Harezme'yü yürüyüşüne katıldı. Amudarya'yı geçti ve savaşın kaderini belirledi. Hüseyin, Sufi'yi savaştan kaçmaya zorladı. (Habib us-Şiyar, s.82).

Emir Boyazid - Tarkhan ulusundan yedinci emir rütbesini aldı.

Emir Taşkoca - sekizinci emir seviyesindeki Argın ulusundandır.

Emir Tug' Timur – sekizinci emir seviyesindeki Jalayir ulusundandır.

Emir Sher Bahrom – Jalayir ulusundan, dokuzuncu emir seviyesinde, Arsif'te Amir Timur orduya katıldı. (Habib us-Şiyar, s.45).

Emir Abu Said Barlos – Barlas soyundan dokuzuncu Emiridir. (Temur'un Tüzüğü, s. 52).

Emir Jalaluddin Barlos – Barlas klanının onuncu Emiridir. (Temur'un Tüzüğü, s. 52).

Emir Sari Bugo Jaloyir - Jaloyir ulusundan, (Timur'un Kıpçak ulusundan gelen tüzüklerinde bahsedilmiştir) (Habib al-Siyar.s. 52) 9 Nisan 1370'de Belh'te Emir Timur tarafından toplanan bir kongreye katıldı. iktidara geldiğinde. (Habib us-Siyar, s.74.) 1376'da Jeta'dan dönen Odılşah, bağımsızlık rüyasında bir Xitoy Bahodir olan Amir Timur'a karşı savaştı ve Elchi Bugo ile Semerkant'a yürüdü. Karmana'da Jahangir Mirza tarafından yenilerek Odılşah ile birlikte Dashti Kıpçak'a kaçtı ve Uruskhan'ın hizmetine girdi. Kıpçak bozkır hükümetinin eski hanı Uçi Bey'i hain bir kılıçla öldürerek Moğolistan'a giderek Qamariddin'e katılarak Emir Timur'a karşı savaştı. (Habib us-Siyar, s.86.).

Emir Ali Darwish ibn Boyazid – Tugai ulusundandır.

Emir Davud Barlos – Barlas ulusundan Emir Timur'un kuzeni kardeşidir.

Emir Sulaychi – Arlot ulusundan bir kahraman.

Emir Konakhan – Tatar ulusundandır.

Emir Zinda Chashm Apardi – Shiberghan valisi Muhammed Koca Apardi'nin oğlu Naiman'lardan biridir. Muiniddin Natanzi'nin “Muntahab ut-tavorix” adlı eserinin Özbekçe çevirisi Zindahasham olarak çevrilmiştir.

Emir Oljaytu Apardi – tulkichi ulusundan bir emirdir.

Emir Tobon – Duldai ulusunun bir savaşçısıydı. 1370'de Emir Timur Semerkant'ta bir kongre toplayınca kararnameye uymadı ve oraya gelmeyen Znida Chashm'a tavsiyede bulunmak üzere Hoca Yusuf ibn Oljoytu Apardi ile birlikte Şibergan'a gönderildi. (Habib us-Siyar, s.77.).

Emir Son Bahodir – Duldai ulusundan bir emirdir. (Temur'un Tüzüğü, s. 52).

Emir Temur Khoca Oglon - Moğollardan.

Emir Elchi Bugo – Sulduz ulusundan bir emirdir.

Emir Murad Barlos – Chogom Barlos'un oğludur. Emir Temur, Emir Hüseyin ile İlyashoca arasındaki Loy Savaşı sırasında Emir Temur'un ordusunun orta kısmındaydı. 1371'de Kongre'den sonra Amir Temur Belh hükümetini ona devretti.

Emir Saifuddin Nikudari - Sharafiddin Ali Yazdi, Zafarnoma'da Nukuz'un soyundan olarak bahsedilir. Çamur Savaşı'nda Amir Timur ordusunun merkezindeydi. (Habib us-Şiyar, s. 51) Cihangir Mirza'nın 777/1376 yılında vefatından sonra, malı toplayarak Hicaz diyarına gitti.

Emir Musa – Sahibkiran'ın damadı Muhammedbek'in babası Amir Temur'un bir diğer karısı Tuman Ağa'nın babası Saroymulkhanim'in kardeşidir. Karshi kalesini ele geçiren Moğol emiri aslen Emir Hüseyin'in emiriydi.

Emir Musa – Emir Boyazid Jaloyir'in oğludur. (Şerefiddin Ali Yezdiy, s. 41).

Emir Yodgor Barlos - Lolo ibn Karachar Noyon'un soyundan, (Habib us-Siyar, 84.). 1374'te Emir Temur, Jahangir Mirza'ya, Amir Davud ve Uzun Uljaytun ile Yusuf Sufi'ye talip olarak Harezm'e gönderdi. . (Muiziddin Natanzi, Muntahab ut-Tavorix, s. 122).

Emir Hinduka - Barlos ulusundan.

Emir Kara Barlos – Emir Timur'un öz kardeşi Barlas ulusundandır. (Nizamiddin Shamiy. Zafarnoma, 54.).

Emir Ak Bugo - 1375 yılında Emir Temur Harezm üzerine yürüdüğünde Semerkant'a ilaç götürmüştür. Sori Bugo, Odilshah, Xitoy bahodir ve Elchi Bugolar, Celayir ve Kıpçak halkıyla birlikte Semerkant'ı yaptıklarında Emir Timur'a bir haberci göndererek Semerkant'ı savundu. (Habib us-sıyar, 87.).

Emir Gıyosiddin Tarkhan - Kışlık kökenliydi. Cengiz Han, atalarını Tarkhan emirleri yaptı. Emir Temur'un ordusunun komutanı Joi Gurlanda, savaşın ön saflarındaydı.

Tagoy Bugo Barlos – Barlos'un soyundan geliyor. Emir Timur'un yoldaşlarından ve daha sonra generallerinden biriydi.

Mahmud Shah Buhari – Nekudari ulusundandır. Şurob'dan Karshi ve Nakhshab'a yürüyüşü sırasında Emir Timur'la yapılan savaşlarda yer aldı. Karshi'nin fethinden sonra Amir Temur, Buhara hükümetini ona sundu. Ali Yassavuri'nin damadı. Amir Hüseyin Buhara'yı fethettiğinde Mahmud Şah kayınpederiyle kaçtı.

Alqa Qavchin - Qavchin kabilesinden.

Ardasher Qavchin – Qavchin kabilesinden.

Tamuka Qavchin – from the tribe of Qavchin.

Emir Timur'un Bakhodurler'i (Kahramanları)

“Bahodirlik” Türkler arasında uzun zamandan beri askeri bir unvan olmuştur. Savaş sırasında düşmana ilk vuran, önce düşman askerlerini yok eden ve savaşta cesur olan bir savaşçı ise ona kahraman (bakhodir) unvanı verilirdi.

Bahodir - kendini bir savaşta gösteren bir savaşçıya verilen askeri bir unvan. "O gün gençler kalenin taş duvarındaki yeni bir çatıyı yıkıp kaleyi aldılar" dedi. Seyyid Qasim Eshikoqo o gün daha iyi yürüdü ve kılıcı vurdu. Sultan Ahmed Tanbal da kılıca dokundu. Muhammed Dost'un amcası da bir kılıç kullanıyordu ve Seyyid Kasım, Bakhodur “Bahodir” (Botir,Alp) unvanını aldı. Bakhodirlik unvanı - “Bahodir” Moğollarda eski bir görüntüdür. Her düğünde ve şölende kılıca ilk dokunan kişi bu unvanı alacak”(“Boburnoma ”B-51).

Atalarımızın düğünlerinde ve bayramlarında elbette “ulak-kupkari”, “kurash”, “chovgon” gibi göçebe oyunları olmadan geçmedi. Juldu, Bakhodur'a “cesur savaşçı” olarak verilirdi. Juldu Moğolca "hediye, mühür" anlamına gelir. Juldu - hükümdar tarafından verilen bir etiket, para, pul, arazi veya kale. Zahiriddin Muhammed Babur, "Boburnoma" adlı eserinde babası Umarshaikh Mirza hakkında şunları yazdı: "Bütün gençlerin önünde iki kez kılıcı vurdu: bir kez Axi'nin kapısında, bir kez daha Shahrukhiya'nın kapısında. ortada büyük bir yumruk attı ve hiçbir genç yumruktan düşmedi Mülkiyet tehdidi açısından, bir çok uzlaşma savaşa, dostluk düşmanlığa dönüşecekti."

Emir Timur, "Tuzuklar"da şöyle yazıyor: "Bir emir herhangi bir ülkeyi fethererse veya düşman ordusunu bozguna uğratırsa, kendisine üç şeyle imtiyaz verilmesini emrettim: Onursal konuşma, bayrak ve davul ve ona "kahraman" deme. . babalar; onu devlet ve krallık ortağı olarak meclis toplantısına tanıtmak; sınır bölgesi ona teslim edilsin ve yerel emirler ona itaat etsin”.

Abbas Bakhodur – Kıpçak kabilesindedir. Çamur Savaşı sırasında Emir Timur'un ordusunun merkezindeydi. (Habib us-Şiyar, s. 51).

Ak Buga Bakhodur - 1376'da Semerkant valisi olan Naiman'ın soyundan. Jeta'ya giden emirler: Sari Bugo, Odilshah, Elchi Bugo ve Xitoy bahadur, Kıpçak ve Jalayir halklarıyla birlikte Semerkant'a giderken Amir Timur'a bağımsızlık hayallerini anlattılar. (Habib el-Siyar.p.86.).

Elchi Bugo Bahadır– Doldoy ulusunun yerlisi olan Tobon Bahadır'in kardeşi, 1373'te Amir Timur'un Hüseyin Sufi'ye karşı Harezmi'e yürüyüşü sırasında Amu Derya'yı geçerken boğuldu. (Habib el-Siyar.p.82.).

Aktemur Bahadır - Karshi savaşında Taghoy Timur kahramanı kılıç darbesiyle öldürdü. (Habib el-Siyar.p.60.) 1373 yılında Emir Timur, Hüseyin Sufi'ye karşı Harezmi yürüyüşüne katıldı. (Habib el-Siyar.p.82).

Davlatshoh Nakhshabiy - Karshi'nin fethi için Amir Musa ve Amir Timur arasındaki savaşta yer aldı. (Habib bizi - Siyer s. 60).

Polat Bahadur – Turkon Arlot'u öldüren Emir Temur'un generali. (Habib el-Siyar. S.86.).

Dur(a)ka Bahadur - Amir Musa ve Malik bakhodur, Karshi savaşında kaçtı ve Amir Temur'un ordusuna katıldı. (Habib el-Siyar.p.60.).

Şeyh Ali Bakhodir - 1373'te Emir Temur'un Hüseyin Sufi'ye karşı Harezm'e yürüyüşüne katıldı. (Habib el-Siyar. s.82.).

Javurchi - Amir Temur'un ordusu Loy Savaşı'nın yenilgisinden sonra ordusunu on iki bölüme ayırdı ve Amir Temur ona ve Temurhoja Oglan'a Abbas'ı yedi askerle Semerkant'a götürmesini emretti. (Habib el-Siyar. s.53).

Emirlerin askeri sefer sırasındaki görevleri “Tuzuklar”da şöyle anlatılır: “Nereden gelirse gelsin tarlanın büyüklüğüne, sulanan alana ve otlaklara göre belirlenmelidir. Milletlerin hükümdarlarına ferman ve bayraklar verilmelidir. Emirler, milletin ve kazalarının durumuna ve gücüne göre bir süvari marşı hazırlasınlar.”

Kısacası Emir Timur döneminde Emir ve Bakhodir'in konumu özel bir önem taşıyan yüksek bir devlet konumu ve askeri rütbeydi. Kaynaklar, büyük vilayet başkanlarının, ordu komutanlığının, dergah ve devon bakanlığının, şehzadelerin ve şehzadelerin makamlarının, elçilik görevlerinin emirler tarafından yapıldığını söylüyor.

REFERANSLAR:

1. Khandemir. 2013. Habib al-Siyar fi akxbor afrod al-bashar. Translated into Uzbek by Jalil Hazratkulov, and Ismail Bekjanov. Tashkent, Uzbekiston. Press, p.1270.
2. Nizamiddin Shamiy. 1996. Zafarnoma. Translated into Uzbek by Yunusxon Hakimjonov et all, Tashkent. Uzbekiston.Press, p. 527.
3. Sharafiddin Ali Yazdiy. 1997. Zafarnoma. Translated into Uzbek by Ashraf Ahmed, and Haydarbek Bobobekov, Tashkent, Sharq. Press, p.381.

4. Amir Temur. 2019. Temur tuzuklari (Temur's rules). Translated into Uzbek by Haydarbek Bobobekov et all, Tashkent, Fan. Press, p.144.
5. Muiniddin Natanziy. 2011. Muntaxab ut-tavorixi Muiniy. Translated into Uzbek by G'ulom Karimiy. Tashkent. Uzbekiston.Press, p. 260.

**КАЧЕСТВЕННАЯ ОЦЕНКА ВРЕМЕНИ
(ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ/ОТРИЦАТЕЛЬНОЕ;
ПРАВСТВЕННОЕ/БЕЗПРАВСТВЕННОЕ ВРЕМЯ) В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ МЕДИАДИСКУРСЕ**

**QUALITATIVE ASSESSMENT OF TIME
(POSITIVE/NEGATIVE; MORAL/IMMORAL TIME) IN THE
AZERBAIJANI MEDIA DISCOURSE**

**Гуламова Захра Юнис кызы,
доктор философии по филол. наукам, доцент,
Бакинский славянский университет, Баку
zaxra71@mail.ru**

Özet:

Zaman kavramının yapısı, bir çekirdek, bir nükleer bölge ve bitişik metin ilişkisel alanlarla etkileşime giren bir çevresel bölgeden oluşur. İlgili ilişkisel alanlar olarak ayırt edilebilir: uygun isimler, yer isimleri, gerçekler, sosyal statünün göstergesi, olaylar, melum olayları ve «Sovyet» alanları, «zamanın psikolojik algısı», niteliksel değerlendirme vb.

Nitel özellik, Zaman kavramının yapısındaki periferik bölgeye atıfta bulunur. Medya söylemi, olayla ilgili gerçek bilgileri, kolektif bilgiyi ve bireysel deneyimi karşılaştırdığı için, medya söyleminin materyalinde nitel zaman değerlendirmesi dikkate alınır. Geçmişin ve bugünün özellikleri Azerbaycan halkının ünlü temsilcileri adına verilmiştir. Zamanın bu ahlaki özellikleri olumlu ya da olumsuz, ahlaki ya da ahlaksızdır. Psikolojik ve politik işaretlerle ilişkili zamanın niteliksel özelliklerinin örnekleri de belirtilmiştir. Azerbaycan medya söyleminde zamanın karakterizasyonu ile ilgili en sık kullanılan ifade "postmunaşişə dövrü" dir (çatışma sonrası dönem) ve bu dönem her bakımdan daha iyiye doğru değişimlerle ilişkilidir.

Zamanın niceliksel olarak değil, niteliksel olarak değerlendirilmesi (olumlu / olumsuz; ahlaki / ahlaksız zaman), «Zaman» kavramı ile «Mekan» kavramı arasındaki ilişkinin bir sonucu

olarak ortaya çıkar, bu ilişki soyut zamanı tanımlamanıza ve niteliksel bir değerlendirme yapmanıza olanak tanır.

Zamanın nicel olarak değil, nitel olarak değerlendirilmesi (pozitif / negatif; ahlaki / ahlaksız zaman) "Zaman" kavramı ile "Mekan" kavramı arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıkar, bu ilişki soyut zamanı tanımlamamıza ve nitel bir değerlendirme yapmamıza olanak tanır.

Anahtar Kelimeler: konsept, zaman, medya söylemi, niteliksel özellik, akla getirme.

Abstract: The structure of the concept "time" consists of a core, a near-core zone and a peripheral zone that interacts with adjacent text associative fields. As related associative fields can be distinguished: proper names, toponyms, realities, indication of social status, events, precedent phenomena, as well as the fields "Soviet", "psychological perception of time", qualitative assessment, etc. The qualitative characteristic refers to the peripheral zone in the structure of the concept of Time. The qualitative assessment of time is considered on the material of the media discourse, since the media discourse compares the actual information about the event, collective knowledge and individual experience. The characteristics of the past and present are given on behalf of famous representatives of the Azerbaijani people. These moral characteristics of time are positive or negative, moral or immoral. Examples of qualitative characteristics of time associated with psychological and political signs are also noted. The most frequently used expression associated with the characteristic of time in the Azerbaijani media discourse is "postmunaqişə dövrü" (post-conflict period), and this period is associated with changes for the better in all respects.

The evaluation of time not in quantitative, but in qualitative terms (positive / negative; moral / immoral time) arises as a result of the relationship between the concept of "Time" and the concept of "Space", this relationship allows us to define abstract time and give it a qualitative assessment.

Keywords: concept, time, mediadiskurs, quality characteristic, association.

Структура концепта «время» состоит из ядра, приядерной зоны и периферийной зоны, которая взаимодействует со смежными текстовыми ассоциативными полями. В качестве смежных ассоциативных полей могут быть выделены: имена собственные, топонимы, реалии, указание на социальный статус, события, прецедентные феномены, а также поля «советский», «психологическое восприятие времени», качественная оценка и др.

Рассмотрим качественную оценку времени в медиадискурсе, поскольку в медиадискурсе производятся следующие когнитивные действия над информацией: изменение фактической информации в смыслы, преобразование знаний на различных уровнях понимания, объединение знаний различных форм и содержания (сравниваются фактические сведения о событии, коллективные знания и индивидуальный опыт). Медиадискурс создает смыслы, которые уже не зависят от воли адресанта и его коммуникативных интенций. Концепты, к которым обращается медиа, обрастают или новым смыслом, или новым звучанием.

Оценка настоящего и прошедшего времени известными лицами азербайджанского народа.

Певец Акиф Исламзаде в интервью, данное «Yeni Musavat» (информационный портал Muxalifet.az), дает оценку настоящему времени в аспекте моральных (нравственных) характеристик: “*Hələ bu cür əxlaqsız dövr olmayıb*”. И потому желает себе в моральном плане следующее: «*Bu yaşa qədər heç bir vaxt zəmanə adamı olmamışam, Allah bundan sonra da məni zəmanə adamı elməsin. Həmişə zəmanə adamı olmaqdan qorxmışam...*». Это позволило охарактеризовать данную метафорическую модель как моральную метафору.

А прошедшее время расценивает как колониальную эпоху истории: - *Hər halda ötən günlərimiz müstəmləkə dövründə olub....*[1]. В итоге, по его представлениям, ни настоящее, ни прошлое время не получают положительной оценки.

Прошедшее время также может характеризоваться нравственными или безнравственными качествами: “Biz niyə keçmişin *ibrət dərslərindən* geri düşməliyik” [28.11.97. AzTV «İbrət»]. Выражение «*ibrət dərsi (vermək)*» является фразеологизмом. «*Sonra papaqsızlaşdırma dövrünü yenidən yaşamalılı olduq*” [28.12.03. Musavat qəzeti]. Таким образом, время может ассоциироваться с отсутствием или присутствием нравственных качеств, которыми человек руководствуется в своей жизни. Актуализация данного признака позволяет нам утверждать, что восприятие феномена времени с позиции нравственности присутствует в сознании современного азербайджанского человека, но становится все менее актуальным.

Информационное агентство modern.az публикует размышления Акбера Гошалы о периоде правления Гейдаром Алиевым в 1969-1982гг.:

«50 il öncə... 50 il sonra...

14 iyul 1969-cu il! O vaxtkı Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin plenumunda 46 yaşlı Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın I katibi seçilib. ... Gəlin yada salaq, Heydər Əliyevin Azərbaycana başçılıq etdiyi dövr (1969–1982) nələrlə yadda qalıb? – Qısa özət verməyə çalışaq:

-İdarəçiliyin möhkəmlənməsi, kadrlara qarşı tələbkarlığın artırılması diqqət mərkəzində oldu;

-Milli kadrlar yetişdirildi və irəli çəkildi;
-Azərbaycanlı gənclər planlı şəkildə keçmiş SSRİ-nin nüfuzlu ali təhsil ocaqlarına göndərildi;

-Bakı da başda olmaqla, respublika nəhəng tikinti-quruculuq, abadlıq meydanına çevrildi. İstehsalat sahələri, zavodlar, fabriklər, çoxlu iş yerləri... – bunlar yalnız ümumittifaq miqyası üçün deyil, əslində, respublikanın çiçəklənməsi, fərdlərin, ailələrin, cəmiyyətimizin güclənməsi hesabı, niyyəti, planı idi. SSRİ dağılıdıqdan sonra bu uzaqgörənlik daha təsirli şəkildə görünməyə, anlaşılmağa başladı. Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir... yaxın-uzaq xaricdən elm, təhsil, təcrübə üçün gələn minlərlə əcnəbinin dilinin əzbərinə döndü, Azərbaycanın dostları artdı, mədəniyyətlər mübadiləsi gerçəkləşdi;
-Dissident ruhlu qələm adamları, ziyalılar uzaqgörən lider tərəfindən

qorundu. Nəinki qorundu, onlar yüksək mükafatlarla, fəxri adlarla təltif edildi, xalqın sevimlisinə çevrildi.

-Azərbaycan SSRİ-nin əyaləti deyil, lider respublikalarından birinə, Bakı keçmiş sosialist məkanında parlayan ulduza çevrildi;

- Milli Azadlıq Hərəkatında, dövlət müstəqilliyinin qazanılmasında Heydər Əliyevin zaman-zaman səssizcə, başqalarını qıcıqlandırmadan, oyatmadan yetişdirdiyi, qoruduğu intellektuallar, ziyalılar özünəməxsus rol oynadı. Bugün də rol oynamaqdadırlar;

-C.Naxçıvanski ad. Hərbi Litsey Heydər Əliyevin o zamankı önəmli əsərlərindədir. (Əslində, Heydər Əliyev – bu böyük ad haqqında indiki zamanda danışmaq keçmiş zamanda danışmaqdan daha düzgündür.)

Təəssüf ki, sonrakı – SSRİ-nin süqut illərində Azərbaycanın ali dövlət sükani arxasında Heydər Əliyev deyildi... Bax, bugünkü bələdçimizin bir çoxu o illərdə dövlət sükani arxasında qətiyyətlili, bilgili, uzaqgörən liderimizin olmamasına bağlı idi. O qətiyyət, o iradə, o bilgilik, liderlik məhz Hedyər Əliyevdə cəmləşmişdi.» [2].

Как видим, характеристики времени чаще *негативные*, нежели положительные: “Liderlərimiz belə böhran dönəmində özlərinin əsl simasını üzə çıxarıblar” [20.02.93. Ədalət]. “Ölkəmiz sosializm quruculuğundan imtina etdiyi vaxtdan bəri keçid dövrünü yaşayırıq” [23.10.96. Muxalifət qəzeti]. “*Mobil əsri özü ilə mobil terrorçuluğu da gətirib*” [24.05.03. Səs qəzeti].

Наиболее часто употребляемое выражение, связанное с характеристикой времени в азербайджанском медиадискурсе, это «postmünaqişə dövrü» (постконфликтный период), и этот период связывают с переменами к лучшему во всех отношениях: *Aİ postmünaqişə dövrü layihələrinə dəstək verəcək* (4); *Postmünaqişə dövrü: delimitasiya və demarkasiya məsələləri həllini gözləyir* (5); *Postmünaqişə dövrünün strategiyası* (3); *Postmünaqişə dövründə aşkar problemlər mövcuddur və onların öhdəsindən gəlmək lazımdır*. Hələ də həll edilməmiş problemlər mürəkkəb məsələlərdir. Odur ki, tərəflər şəffaf olmalı, əməkdaşlıq etməli və qarşılıqlı güzəştlərə getməlidir. Əlbəttə ki, keçmişin dəhşətlərindən uzaqlaşmaq kimi səmimi istək varsa... (6), *Bu, bir daha onu göstərir ki, artıq Avropa İttifaqı da Cənubi Qafqazdakı proseslərə postmünaqişə dövrü kimi*

yanaşır. Ermənistanın iddia etdiyi Qarabağın muxtariyyət məsələsi isə ümumiyyətlə, gündəlikdən çıxıb və Fransa da ATƏT-in MQ həmsədri olaraq bu reallığı qəbul edir. Ermənistanın iddiaları isə yalnız öz daxili auditoriyaları üçün keçərlidir. Heç bir beynəlxalq təşkilat bu absurd yanaşmanı qəbul etmir (7). *Nazirin sözlərinə görə, postmünaqişə dövründə Macarıstan şirkətlərinin ölkəmizə böyük marağını görürük. İlk mərhələdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, görüləcək işlərin planlaşdırılması həyata keçirilir* (8).

Время может обладать психологическим признаком, например, обладать серьезным характером: *“Hazırda ölkə iqtisadi cəhətdən ciddi bir dövrünü yaşayır*. Həm COVID-19 pandemiyası, həm də Vətən müharibəsi ilə əlaqədar olaraq xərclərimiz çoxdur. Həmçinin dövlət son illər hərbiyə də olduqca çox vəsait ayırır. Doğrudur, Azərbaycan kifayət qədər iqtisadi gücə malikdir, amma bizim ABŞ-da olduğu qədər milyardlarımız yoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, 15 qəpiklə heç kim kasıblamaz, amma dövlətin digər xərclərini ödəmək mümkündür”. Bunu açıqlamasında Milli Məclisin deputatı Eldar Quliyev deyib (9).

Резюмируя, можно сказать, что оценка прошлого времени у разных людей может быть как отрицательной, так и положительной. Оценка времени не в количественном, а в качественном плане (положительное/отрицательное; нравственное/безнравственное время) возникает в результате взаимосвязи между концептом «Время» и концептом «Пространство», эта связь позволяет предмечивать абстрактное время и давать ему качественную оценку.

Выделение оппозиции «прошедшее / настоящее / будущее» позволило сопоставить модели времени в азербайджанском медиадискурсе. Прошедшее в медиадискурсе, помимо политических событий, ассоциируется с именами политических лидеров, выступающими своего рода маркерами смены эпох. Личные события прошлого оцениваются положительно, события политической жизни - отрицательно. Настоящее описывается также через события, отношение к которым двоякое, настоящее воспринимается как период активных действий. Активное отношение к настоящему нашло отражение и в описании

будущего, которое видится как результат действий в настоящем. Главное, на наш взгляд, отличие восприятия времени в медиадискурсе в том, что время воспринимается как единство прошлого, настоящего и будущего. Современное сознание более дискретно в восприятии времени и более пассивно в отношении к современности, поэтому настоящее и будущее выглядят в дискурсе современных СМИ незнакомыми и пугающими, тогда как образ будущего более оптимистичен.

Список использованной литературы

1. <https://muxalifet.az/hl-bu-cur-xlaqsiz-dovr-olmayib-akif-islamzad.html> 10-08-2019 10:35
2. <https://modern.az/az/news/206253>
3. <https://axar.az/news/yazarlar/552260.html>
4. <https://apa.az/az/xarici-siyaset/ai-postmunaqise-dovru-layihelerine-destek-verecek-685020>
5. <https://xalqqazeti.com/az/news/76602>
6. <http://newtimes.az/az/processestrends/7336/>
7. <http://ikisahil.az/post/283763-avropa-ittifaqi-da-cenubi-qafqazdaki-proseslere-postmunaqishe-dovru-kimi-yanashir>
8. <https://apa.az/az/apa-tv/xeber/xeberler/nazir-i%CC%87sgaldan-azad-edilmis-erazilerde-boyuk-infrastruktur-layihelere-baslanilib-63664>
9. <https://www.gununesi.info/15-q%C9%99pikl%C9%99-hec-kim-kasiblamaz/>

**AZERBAIJAN TÜRKÇESİ İLE GAGAVUZ TÜRKÇESİ
ARASINDAKİ YALANCI EŞ DEĞER FİİLLER
FALSE EQUIVALENT VERBS BETWEEN AZERBAIJANI
TURKISH AND GAGAUZ TURKISH**

Araş. Gör. Gülnisa USUBOVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi

Bakü - Azerbaycan

usubova1992@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3753-4842

Özet

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla ortaya pek çok Türk lehçesi ve yazı dili çıkmıştır. Yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmelerde Türk Dünyası birbirine daha fazla yaklaşmış ve Türk yazı dilleri arasındaki aktarma çalışmaları hız kazanmıştır. Yapılan aktarmalar sırasında çeşitli sorunlarla karşılaşan araştırmacılar bu sorunları “Aktarma Problemleri”, “Aktarma Meseleleri” başlıkları altında inceleyerek konuyla ilgili birçok çalışma yapmışlardır ve bu problem üzerinde son yıllarda sıklıkla durmuşlardır. Yalancı eş değerler konusu da aktarma problemlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Birbirinden farklı olan en az iki dil veya lehçe ya da şive arasında yazılışları ve okunuşları aynı, fakat anlamları farklı olan kelimelere yalancı eş değerlilik denir. Aynı ek, aynı ses yapısıyla ya da bulunduğu lehçenin ses yapısına uygun olarak iki lehçede de bulunuyor olabilir. Bu duruma uzun süre birbirinden ayrı kalan, başka dillerden etkilenen Türk lehçeleri arasında sık rastlanılır. Bu çalışmada da Oğuz grubu Türk Lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi ile Gagavuz Türkçesi arasındaki yalancı eş değer fiiller belirlenerek anlam çeşitliliği bakımından karşılaştırılacaktır. Daha sonra bu fiillerin anlam alanlarında ortaya çıkan anlam genişlemeleri ve anlam alanlarında görülen çokanlamlılık ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Oğuz grubu, yalancı eş değer, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi

Abstract

With the collapse of the Soviet Union, many Turkish dialects and written languages emerged. In the political and social developments experienced, the Turkish World has come closer to each other and the transfer studies between Turkish written languages have accelerated. Researchers who encountered various problems during the transfers made many studies on the subject by examining these problems under the titles of "Translation Problems" and "Translation Issues" and they have often focused on this problem in recent years. The issue of false equivalents was also considered as one of the transfer problems. Words that are spelled and pronounced the same but have different meanings between at least two different languages or dialects or accents are called false equivalence. The same suffix can be found in two dialects with the same sound structure or in accordance with the sound structure of the dialect it is in. This situation is common among Turkish dialects that have been separated from each other for a long time and are influenced by other languages. In this study, false equivalent verbs between Azerbaijani Turkish and Gagauz Turkish from Oghuz group Turkic dialects will be determined and compared in terms of meaning diversity. Then, the semantic expansions in the semantic fields of these verbs and the polysemy seen in the semantic fields will be discussed.

Keywords: Oghuz group, false equivalent, Azerbaijani Turkish, Gagauz Turkish

Yalancı eş değer; iki ayrı dilde veya bir dilin iki ayrı lehçesinde yer alan bir kelimenin köken, yazılış ve söylenişlerinin aynı, anlamlarının ayrı olmasıdır. Eş değer kelimesi İngilizce’de equivalent kelimesi, Türkçe’ye Arapça’dan gelen muadil kelimesinin karşılığıdır ve “değer yönünden birbirine eşit, denk olan” anlamına gelir (Resulov, 1995: 916). Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, yalancı eş değerlik bir anlam sorunudur. Başka bir ifade ile, bunlar, anlam kaymasına uğramış ortak yapıdaş sözcüklerdir. Yalancı eş değer kelimeler Türk lehçeleri arasında yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Sovyetler Birliği’nin

dağılmasından 30 sene geçmesine rağmen lehçeler arası aktarımda önemli bir sorun olan yalancı eş değer kelimeler ne yazık ki hala tam tespit edilememiştir. Türk dünyası olarak tanımladığımız coğrafyada Azerbaycan ve Gagavuz Yeri tarih, dil ve edebiyat bakımından birbirlerine çok yakın ve köklü bir tarihi birliktelik paylaşmaktadırlar. Her iki lehçede de aynı ya da yaklaşık olarak aynı biçimde yazılan fakat anlam açısından farklı olan sözcükler çoktur. Metin aktarmalarında bu sözcükler ortaya kabul edilemez yanlışlıklarla dolu eserler çıkarmaktadır. Yalancı eş değer sözcükler tam yalancı eş değer ve kısmi yalancı eşdeğer sözcükler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu çalışmada Gagavuz Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında tam yalancı eş değer kelimelere ağırlık verilmiştir.

acımak- AT: (I) Acı olmak, acı tat vermek; ekşimek, kabarıp kalkmak (hamur); hlk. kızmak, hiddetlenmek. (II) Merhamet etmek, üzülme, yüreği yanmak; hayıflanmak, esef etmek (ADİL: 34). GT: Ağrımak, ağrı duymak; birine merhamet etmek, esef etmek (GRRS: 15-16).

Ağartmak- AT: Beyaza boyamak, üzerine beyaz renkli boya çalmak; soldurmak, renginin kaçmasına sebep olmak; temizlemek, kirini pasını gidermek; (bir yazıyı) temize çekmek, temiz/boş bir kâğıda geçirmek; mec. ortaya çıkarmak, ifşa etmek, gün yüzüne çıkarmak; bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil yapımında kullanılan söz (ADİL: 56).

GT: Asmak, sermek (GRRS: 12).

Aktarmak-AT: Gizli veya saklanmış yahut kaybolmuş bir şeyi bulmağa, ortaya çıkarmağa çalışmak, aramak; elde etmeye çalışmak; yoklamak, araştırmak, kontrol etmek, muayene etmek; ummak, beklemek; mec. gereğinden fazla düşünmek (ADİL: 84).

GT: Çevirmek, bir yerden başka bir yere geçirmek; sayfa çevirmek; vurup düşürmek, alaşağı etmek, devirmek; araştırmak, taramak; (toprağı) kürekle karıştırmak, altını üstüne getirmek, evirip çevirmek; kazmak, eşmek; mec. gezip dolaşmak, karış karış gezmek, gezip dolanmak (GRRS: 25-26)

Aktarılmak- AT: Arama işi yapılmak, aranmak. (ADİL: 84). GT: Çevrilmek, döndürülmek, kaynamak; kaynamak, fokurdamak (GRRS: 25).

Alınmak- AT: (I) Alma işi yapılmak. (II) Söylenen bir sözden dolayı gücenmek, kırılmak, müteessir olmak, üzölmek (ADİL: 99). GT: Alınmış olmak; tutunmak, yapışmak; pul pul dökölmek; birleşmek, evlenmek; gücü, takati kalmamak, felç olmak; oyalanmak, avunmak (GRRS: 30).

Alışmak-AT:(I) Ateşlenmek, alev almak, ateş alıp yanmak, tutuşmak. (II) Öğrenmek, âdet hâline getirmek, alışkanlık hâline getirmek; tutkunu olmak, müptelası olmak; ehlileşmek, birbirine uyum sağlamak, uysallaşmak (ADİL: 100). GT: Kanıksamak, öğrenmek; iyileşmek, tedavi olmak, (yara için) kapanmak (GRRS: 31).

Alıştırmak AT:(I) Yakmak, tutuşturmak, alevlendirmek; mec. hlk. çok sinirlendirmek, hiddetlendirmek, kızdırmak. (II) Öğretmek, alışmasına sebep olmak, alışkanlık kazandırmak; ehlileştirmek, öğretmek, eğitmek; üzerine saldırtmak, dadandırmak (ADİL: 99). GT: Öğretmek; iyileştirmek, sağaltmak, şifa bulmasını sağlamak (GRRS: 31).

Andırmak- AT:Anlatmak, izah etmek, açıklamak; hatırlatmak, aklına getirmek, benzer gibi görünmek (ADİL: 118). GT: (Birini veya bir şeyi) Hatırlatmak, (birine veya bir şeye) benzemek (GRRS: 37).

Arıtmak- AT:esk. Yumak, yıkamak, su ile temizlemek; iyisini kötüsünden, irisini küçüğünden ayırmak (ADİL: 136). GT: Yormak, kuvvetten düşürmek, zayıflatmak (GRRS: 44).

Artmak- AT:Miktar, ölçü vb. bakımından çoğalmak; şiddetlenmek, güçlenmek; yayılmak, her tarafı sarmak; mec. yükselmek, ilerlemek, terakki etmek, olgunlaşmak (ADİL: 142). GT: Fazla durumda olmak, fazla gelmek (GRRS: 47).

Asmak- AT:(I) Bir şeyi yüksek bir yere iliştirip sarkıtmak; darağacından asarak idam etmek. (II) Yemek vs. pişirmek üzere ocağın üzerine koymak (ADİL: 147). GT: Bir şeyi sarkacak şekilde iliştırmek (GRRS: 48).

Aşırnak- AT:Kaldırıp koymak, yüklemek, bir şeyi kaldırıp hayvanın sırtına koymak; üzerinden geçirmek; üzerinden atmak, üzerinden çekmek; döndürmek, çevirmek, yıkmak, devirmek; yüksek bir yerin üzerinden geçirmek; atlatmak, yakayı kurtarmak; mec. hlk. öldürmek, vurarak öldürmek, vurup yıkmak; mec. bir şeyi açgözlülükle ve hızlıca yemek; mec. hlk. birinin malını mülkünü almak, harcamak, malını mülkünü yemek; mec. hlk. halletmek, üstesinden gelmek (ADİL: 153). GT: Taşımak, geçirmek, nakletmek, götürmek; (gizlice) götürmek, çalmak (GRRS: 50)

Atılmak- AT:Atma işi yapılmak, uzağa fırlatılmak; bir şeyin üzerinden atlamak, yüksekte aşağıya hoptamak; bir yere doğru yönelmek, yürümek (ADİL: 161). GT: Bırakılmış olmak; fırlamak, üzerine saldırmak, sıçramak; reddetmek, inkâr etmek (GRRS: 51).

Atlamak- AT:Üzerinden geçmek, aşmak; okuma, yazma vb. işlerde üstünkörü geçmek, bazı yerleri okumadan/yazmadan geçmek; belli bir yaş geçmek, bir sınırı aşmak (ADİL: 162). GT: Zıplamak, atlayarak geçmek (GRRS: 52).

Atlanmak- AT:(I) Ata binmek. (II) Hoplama, sıçrama işi yapılmak; dövünmek, çırpınmak (ADİL: 162). GT: Bir engelden kurtulmak, engeli aşmak; unutulmuş olmak, unutulmak (GRRS: 52).

Ayalanmak- AT:Ayakaltında ezilmek, ayakla ezilerek mahvedilmek; yürümek, ayağa kalkıp yürümek; birisinin üzerine hücum etmek, saldırmak (ADİL: 175). GT: Ayağa kalkmak, oturduğu yerden kalkmak (GRRS: 57).

Azmak- AT:Yolunu yitirmek, istikametini kaybetmek, gideceği yönü kaybetmek; doğru yoldan çıkmak, yanlış yola girmek; mec. coşmak, kudurmak, haddini aşmak (ADİL: 191). GT: İltihaplanmak, yara irinlenmek, cerahatlanmak; mec. kızmak, hiddetlenmek, öfkelenmek (GRRS: 65).

Azarlamak-AT:Hastalanmak, rahatsızlanmak, hasta olmak (ADİL: 188). GT: Fiskelemek, kınamak, çıkışmak; incitmek, yermek (GRRS: 64).

Azarlatmak-AT:Hastalandırmak, hasta olmasına sebep olmak (ADİL: 188). GT: Birinin incitilmesini sağlamak (GRRS: 64)

Azıtmak- AT:Uzaklaştırmak, kovmak, reddetmek (ADİL: 190). GT: Edepsiz bir duruma gelmek, sapıtmak, terbiye sınırlarını aşmak; usandırmak, bıktırmak, bezdirmek (GRRS: 65).

Basılmak- AT:Basma işi yapılmak; yenilmek, mağlup olmak; çukur hâle gelmek, göçmek (ADİL:226). GT: Ezilmiş olmak; yüklenmek, dayanmak (GRRS: 75).

Bastırmak- AT:(Ağaç) Ekmek, dikmek; toprağa gömmek, üstünü toprakla örtmek; üstünü örtmek; (elbise için) katlayıp dikmek; dişi hayvanı erkek hayvanla çiftleştirmek; civciv çıkarmak için yumurtaları kuluçka zamanında tavuğun altına koymak; olatmak, ezdirmek, çiğnetmek; (eser) baskı yaptırmak, yayımlatmak (ADİL: 225). GT: Zorlamak, mecbur etmek, zorunda bırakmak, baskı uygulamak (GRRS: 76).

Becermek- AT:Emek vererek besleyip büyütme, yetiştirme (ADİL: 253). GT: Bir şeyi yapabilmek, muktedir olmak (GRRS: 82).

Beslemek- AT:Terbiye edip büyütme; yedirip içirmek, büyütme; mec. korumak, kollamak; yürekte duymak, hissetme; 'etmek' fiilinin sinonimi gibi bazı isimlerin arkadaşına gelerek birleşik fiil yapısında kullanılır (ADİL: 287). GT: Yem vermek, semirtme, yedirme, yemleme (GRRS: 86).

Beslenmek- AT:Yetiştirilmek, terbiye edilmek; gıda almak, büyütülmek (ADİL: 288).

GT: Yemek verilme, yemlenme, semizlenme (GRRS: 86).

Bitmek- AT:(I) Tamam olmak, sona ermek; neticelenme; (yara vs. için) kapanma; yerine getirme, gerçekleştirme. (II) (Bitki) Yetişme, büyüme, yeşerme (ADİL: 325).

GT: (I) Sona ermek, nihayete ermek; güçten kesilmek, zayıflamak, takatten düşme. (II) esk. Büyüme (GRRS: 95).

Bitişmek-AT:Birbirine kavuşup birleşme, yapışma (ADİL: 325). GT: (Yara için) İyi olmak, iyileşme, kapanma (GRRS: 95).

Doğmak- AT:Yavrulamak, yavru doğurmak, doğurmak; mec. (gök cisimleri) görünmek, ortaya çıkmak, zahir olmak; türemek, teşekkül etmek, oluşmak, hâsıl olmak; esk. dünyaya gelmek, birisi tarafından doğurulmak (ADİL: 656-657). GT: Dünyaya gelmek; (güneş, ay) ortaya çıkmak, görünmek; mec. meydana gelmek, oluşmak (GRRS: 222).

Doğrulmak- AT:Düzelmek, düzleşmek, dik duruma gelmek; yönelmek, istikamet almak, bir tarafa doğru yön tutmak; gerçek olmak, gerçekleşmek (ADİL: 659).GT: Düzelmek; mec. iyileşmek, sağlığına kavuşmak, hastalıktan kurtulmak; yönelmek, bir yere doğru gitmek; mec. yoluna girmek, düzene girmek; ayağa kalkmak, dik duruma gelmek (GRRS: 211).

Doğrulamak- AT:Tasdik etmek, doğruluğunu kabul etmek (ADİL: 658). GT: Doğruyu söylemek, gerçeği, hakikati söylemek; aklamak, temize çıkarmak; yönlendirmek, yön göstermek (GRRS: 211).

Dolmak- AT: Bir yeri kaplamak, baştanbaşa her yerini kaplamak, boş yer koymamak; girmek, dâhil olmak; yayılıp her tarafı tutmak, bürümek, kaplamak; şişmanlamak, kilo almak; sinirlenmek, hiddetlenmek, asabı bozulmak; ulaşmak, varmak, yetmek; yetişmek, olgunlaşmak (bitki, vs.); tamamen yerine getirilmek, (plan, program vs.) hayata geçirilmek (ADİL: 668). GT: Dolu hâle gelmek; bulaşmak, kirlenmek; mec. hastalık geçmek, hastalık kapmak (GRRS: 207).

Düşmek- AT: Kendi ağırlığının etkisiyle yere inmek, kendini bir şeyin üstüne yıkmak; (ADİL: 723-727). GT: Yıkılmak, çökmek; azalmak, eksilmek; inmek; mec. fakirleşmek; mec. zayıflamak; olmak, rastlamak, başından geçmek; (esir) olmak; buluşmak, görüşmek; alakası olmak, ilgisi olmak, ilişiği olmak (GRRS: 226-227).

Fısıldamak- AT:(Araba, makine vb. için) Fısıltı sesi çıkarmak, fis fis etmek (ADİL II: 191). GT: Alçak sesle konuşmak, fışlamak, fis fis konuşmak (GRRS: 254).

Fitlemek- AT: ıslık çalmak; ıslık çalarak sinirlendiğini, memnuniyetsizliğini belli etmek, ıslıklamak;GT: Tahrik etmek, teşvik etmek; entrika çevirmek, dolap çevirmek (GRRS: 259).

Geçirmek-AT:(I) Yönlendirerek, yol göstererek bir yerden geçip gitmesine veya bir yere geçmesine yardım etmek; (II) (ışık, vs.) Söndürmek, kapatmak (ADİL II: 654-655). GT: Aktarmak, geçmesini sağlamak; uğurlamak, refakat etmek; yol vermek, geçmesine müsaade etmek; incelemeye tabi tutmak, işlemden geçirmek; kaçırmak, fırsatı kaybetmek; uğramak, başına gelmek (GRRS: 266-267).

Elleşmek- AT:Çalışmak, çalışıp çabalamak; çekişmek, kavga etmek, münakaşa etmek, tartışmak (ADİL II: 105). GT: El uzatmak, el sıkışmak, el ile selamlaşmak, tokalaşmak (GRRS: 235).

Ekmek- AT:(I) Sürülmüş toprağa tohum atmak, tohum serpmek; çukur biçiminde kazılmış yerlere ağaç, fidan vb. yerleştirmek, dikmek; mec. temelini atmak, kaynağını oluşturmak; mec. hlk. türemek, çoğalmak. (II) Hile ve yalanla başından savmak, atlatmak (ADİL II: 78). GT: Ekim yapmak, tohum atmak (GRRS: 233).

Göçmek- AT:Hayatını sürdürdüğü mekânı değiştirmek, yaşadığı bir yerden taşınarak başka bir yere gelmek; iklim, yiyecek vb. şartların olumsuzluğundan dolayı yer değiştirmek; mec. (bayan için) evlenmek, gelin gitmek; mec. ölmek, dünyasını değiştirmek (ADİL II: 744). GT: Yıkılmak, düşmek; göç etmek, bir yerden başka bir yere taşınmak (GRRS: 279).

Götürmek-AT:Eline almak, kendisiyle beraber yanında gelmesini sağlamak; kendi ailesine dâhil etmek, kabul etmek; öğrenmek, kavramak, benimsemek; (ürün) elde etmek, katlanmak (ADİL II: 268-269). GT: Taşımak; alıp gitmek (GRRS: 282).

Gözlemek- AT:Birini veya bir şeyi beklemek (gözü yollarda kalmak); korumak, muhafaza etmek, göz kulak olmak; bir şeyi arzu etmek, istemek; ihtimal vermek, düşünmek, sanmak; riayet etmek, yerine getirmek (ADİL II: 292-293). GT: Müşahede etmek, nezaret etmek, gözetlemek (GRRS: 284).

Gücenmek- AT:Güç sarf etmek, emek harcamak; mec. çok çalışmak, mücadele etmek (ADİL II: 300). GT: Küsmek, kırılmak, incinmek; sinirlenmek, hiddetlenmek; kederlenmek, üzülmek, içi sızlamak (GRRS: 286).

Havalanmak- AT:Havaya kalkmak, uçmak; mec. cuşa gelmek, coşmak, şevke gelmek; mec. azmak, kudurmak (ADİL II: 335) GT: Açık havada gezmek, temiz hava almak; havalandırmak, havasını değiştirmek, temiz olması için hava almasını sağlamak; havaya yükselmek; mec. boş boş dolaşmak, işsiz güçsüz gezmek, başıboş vakit kaybetmek (GRRS: 304).

Havalandırmak- AT:Kızdırmak, kızıştırmak, deli etmek; canlandırmak, şevke getirmek, coşturmak (ADİL II: 335). GT: Temiz hava almasını sağlamak, havasının değişmesini sağlamak (GRRS: 304).

İkilemek- AT: Bir şeyi iki parçaya bölmek, ikiye ayırmak; bir şeyi iki yapmak, üzerine bir o kadar daha eklemek, çift hâle getirmek (ADİL II: 517). GT: Tekrarlamak; iki misline çıkarmak, iki katına çıkarmak; ekinleri iki defa sürmek (GRRS: 320).

Kanırmak- AT: Burmak, eğmek, bükmek (ADİL III: 36). GT: Alttan destekle kaldırmak, kaldıraçla kaldırmak; döndürerek çıkarmak, çevirerek çıkarmak; eğmek, bükmek, kıvrırmak, katlamak; (hayvanlar) çiftleşmek (GRRS: 348).

Kapışmak- AT: Birbiriyle savaşmak, vuruşmak, boğuşmak (ADİL III: 44). GT: İki kişi bir şeyi kapmaya çalışmak; herhangi bir şeye atılmak (GRRS: 352).

Kayırmak- AT: İmal etmek, hazırlamak, üretmek; inşa etmek, kurmak, dikmek; hazırlamak, kurmak; tamir etmek, bozuk yerlerini düzeltmek; iş yapmak, bir işle meşgul olmak (ADİL III: 81). GT: Elde etmek, tedarik etmek; biçmek, tırpanlamak (GRRS: 369).

Kayırmak- AT: İmal etmek, hazırlamak, üretmek; inşa etmek, kurmak, dikmek; hazırlamak, kurmak; tamir etmek, bozuk yerlerini düzeltmek; iş yapmak, bir işle meşgul olmak (ADİL III: 81). GT: Elde etmek, tedarik etmek; biçmek, tırpanlamak (GRRS: 369).

Kolaylanmak- AT: Birine vurmak veya bir şey atmak için kolu kaldırarak geriye doğru girmek ADİL III:173). GT: Kolaylaştırılmak, basitleştirilmek; tamamlanmak, sona ermek (GRRS: 405).

Koydurmak- AT: Koymasını, bırakmasını sağlamak (ADİL III: 192). GT: Takmak, monte etmek, oturtmak (GRRS: 416).

Köklemek- AT:(I) Telli musiki aletlerini akort etmek, tellerinin ahengini birbirine uydurmak; *mec.* çalışması için hazır hâle getirmek, düzeltip onarmak. (II) Elbise için kumaş kesildikten sonra parçaları birbirine dikmek (ADİL II: 749)GT: Kökünden çıkarmak, kökünü sökmek (GRRS: 418).

Kutlamak- AT: Bir yere toplamak, yığmak (ADİL II: 771).GT: Tebrik etmek; yenilemek, tazelemek (GRMS: 300).

Sürmek- AzT: (I) Önüne katarak ileri doğru hareket ettirmek; hareket eden bir şeyi (araba, gemi vb.) idare etmek; sürgün etmek, ceza olarak uzaklara göndermek; bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapan söz. (II) Devam etmek; vakit geçmek, zaman geçmek (ADİL IV: 173). GT: Toprağı işlemek; *mec.* sağlığı sıhhati bozulmak (GRRS: 615).

Ovutmak- (autmaa) AT: Sakinleştirmek, teskin etmek (ADİL III: 538). GT: Kandırmak, yalan söylemek (GRRS: 54).

Ulamak- AT: Ulumak, (hayvan) uluma sesi çıkarmak; sesli bir şekilde ağlamak, zırıldamak (ADİL IV: 401). GT: Birleştirmek, bağlamak, raptetmek; katmak, eklemek, ilave etmek (GRRS: 683).

Ulaşmak AT: (I) Hep bir ağızdan ulumak, birlikte ulumak. (II) Yetişmek, kavuşmak, erişmek (ADİL IV: 401). GT: Bulaşmak, sirayet etmek (GRRS: 683).

SONUÇ

Bu çalışmada, Gagavuz Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi sözlükleri kullanılarak 57 yalancı eş değer fiil tespit edilmiştir. Güneybatı grubu Türk lehçelerinde biçimsel olarak ortaklık gösterip, kavram alanı bakımından farklılık gösteren sözlerin incelendiği bu çalışma, sadece aktarma hatalarındaki yanlışları en aza indirme çabası olarak görülmemeli, dildeki değişimi ortaya koymasından dolayı da dikkate alınmalıdır. Yalancı eş değer fiillerin büyük bir kısmı iki lehçe arasında anlamları tamamen farklılaşan ya da hiç örtüşmeyen tam yalancı eş değer kelimelerin oluşturduğu görülmüştür. Aynı temel lehçe grubundan yer alan 2 Oğuz lehçesinde, aynı kökten gelen sözlerin

zaman içerisinde çeşitli anlam olayları aracılığıyla farklı kavram alanlarına sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, *dartmak* fiilinin esas anlamı hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Gagavuz Türkçesinde bir şeyi kendine doğru çekmek olarak geçmektedir. Lakin Gagavuzca ayrıca “başörtüsünü bağlamak, başörtüsü takmak” anlamını da kazandığı görülmektedir. Veya *sürmek* fiili Azerbaycan Türkçesinde *arabayı, gemiyi idare etmek* anlamına gelirken Gagavuz Türkçesinde tamamen farklı “toprağı işlemek” anlamında kullanılıyor olduğunu görüyoruz. Anlam daralması olayından kaynaklanan birtakım sözlerin de iki lehçe arasında yalancı eş değer olabileceği görülmektedir. Örneğin *saklamak* fiilinin AT: Bir şeyi elinde (ağzında, dışında vs.) tutarak düşmesine engel olmak; hareketini durdurmak, kesmek; gitmesine engel olmak. 2. hayvan sahibi olmak. 3. yaşayışını temin etmek, korumak; gizlemek, kimseye göstermemek, bir sözü, sırrı vs. kimseye söylememek, açmamak, yaymamak, gizli tutmak; dayanarak bir şeyin yıkılmasına, uçmasına engel olmak; bir şeyi koruyup saklamak; belirli bir maksat için kendine hizmetçi tutmak. GT: Gizlemek, saklamak, saklı, gizli tutmak (GRRS: 553). Veya *gebermek* fiilinin Azerbaycan Türkçesinde sadece hayvanlar hakkında kullanılıyor olması gibi. Gagavuz Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi sözcüklerindeki yalancı eş değer kelimelerin bir kısmı anlam değişmesi, anlam genişlemesi, başka anlama geçiş neticesinde meydana gelmiştir. Başka bir kısmı da çok anlamlılık ve yan anlamlılık gibi ayrıntılardan dolayı ortaya çıkmıştır. Gagavuz Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin sözcükleri karşılaştırmalı bir biçimde incelemek, iki kardeş ülkenin birbirini daha iyi anlamalarını sağlama açısından oldukça önemlidir. Birbirlerini yanlış anlamalarına yol açan ve sorun yaratan yalancı eş değer sözcükler üzerine yapılan bu çalışmanın dil öğreniminde ve lehçeler arası metin aktarma işleminde katkısı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan (2016) Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Ankara, Bilgi Yayınevi.

AMEA Dilcilik İnstitutu (2006) Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, C. 1-4, Bakı, Şerq-Qerb Neşriyyat evi.

- BABAOĞLU, Nikolay ve BABAOĞLU, İgnat (1998). *Dicționar Găgauz-Român Român- Găgăuz/Gagauzça-Romunca Romunca-Gagauzça Sözlük*, Editura Lumina, Chişinău.
- BERMAGANBETOVA, Samal (2016) Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi Arasında Yalancı Eş Değerler Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- CENGİZ, Mustafa (2017) Güneybatı Türk Lehçelerinde Yalancı Eş Değerlik, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1994). “Lehçeler Arası Aktarma”, (Türk Dili, Sayı: 520, Nisan), Türk Dünyası Üzerine İncelemeler (1999), Ankara: Akçağ Yayınları.
- GAYDARJİ, G. A.; KOLTSA, E. K.; POKROVSKAYA, L. A.; TUKAN, B. P. (1973). *Gagauzko-Russko-Moldavskiy Slovar'*, Moskva. [Гайдаржи, Г. А.; Колца, Е.К.; Покровская, Л. А.; Тукан, Б.П. (1973). *Гагаузско-русско-молдавский словарь*, Москва.]
- KÜLTÜR BAKANLIĞI (1991) Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara, Başbakanlık Basımevi.
- RESULOV, Asker (1995) “Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu”, (Türk Dili, s. 524, s. 916-924.)
- RESULOV, Asker (2015) İzahlı Türkçe-Azerbaycanca Yalancı Ekvivalentler Lügati, Bakü: Elm ve Tahsil.
- USUBOVA, Gülnisa (2019)“Oğuz Grubu Türk Dillerinde Saxta Ekvivalent Feiller”, Baku Engineering University, Genç Araştırmacıların 3. Uluslararası Bilimsel Konferansı, s.1002-1005.

www.tdk.gov.tr/http://tdkterim.gov.tr/bts/

KISALTMALAR

ADİL- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati

AT- Azerbaycan Türkçesi

GT- Gagavuz Türkçesi

GRMS- Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar

GRRS-Gagauzca-Rusça-Romınca Sözlük

s- sayfa

**İNCİ ARAL'IN "SEVGİLİ" ROMANINDA BİR VAROLUŞ
MÜCADELESİ: "NİLÜFER"**

**A STRUGGLE FOR EXISTENCE IN İNCİ ARAL'S "SEVGİLİ"
NOVEL: "NİLÜFER"**

Öğr. Gör. Dr. Pınar ÇAKIR

İstanbul Üniversitesi

İstanbul - Türkiye

pnrcakir35@gmail.com

Özet

1944 yılında doğan İnci Aral, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Bursa'da geçirmiştir. Resim bölümünü bitiren yazar, eserlerinde daha çok aşk, sevgi, yalnızlık, kadın-erkek, aile, özgürlük, evlilik, bağlılık, bağımsızlık, iletişimsizlik, varoluş, din, siyaset konularını işler. Modernist bir çizgide oluşturduğu romanlarında kadın sorunlarına özellikle eğilen Aral, eserlerinde çoğunlukla kadının toplum içinde var olabilme mücadelesi üzerinde durmuştur.

"Sevgili" bir aşk romanıdır. Biyografik bir çalışma olan bu romanda Yılmaz Güney'in hayat hikâyesinden yola çıkılmıştır. Fatoş Güney, romandaki adıyla "Nilüfer" in eşi ile tanışması, evlenmesi, ardından yaşanan sorunlar ve bu sorunların getirdiği değişim, dönüşüm varoluş mücadelesini de beraberinde getirmiştir.

İncelemede zor koşullar altında bile hayatını, işini ve aşkını bırakmayan Nilüfer karakterinin, kadın bir yazarın kaleminden öyküsü anlatılacak, böylece kadın kimliği edebi metinlerde varoluş mücadelesi çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İnci Aral, Kadın, Kadın Edebiyatı, Varoluşçuluk, Edebiyat.

Abstract

Born in 1944, İnci Aral spent her childhood and early youth in Bursa. The author, who graduated from the painting department, mostly deals with the subjects of love, love, loneliness, men and women, family, freedom, marriage, commitment, independence, lack of communication, existence, religion, politics. Aral, who especially focused on women's issues in his novels, which he created in a modernist line, mostly focused on the struggle of women to exist in society.

"Sevgili" is a romance novel. This novel, which is a biographical study, is based on the life story of Yılmaz Güney. Fatoş Güney's, named Nilüfer in the novel, meeting with her husband, her marriage, the problems experienced afterward, and the change and transformation caused by these problems brought with it the struggle for existence. In the analysis, the story of the Nilüfer character, who has not given up her life, job and love even under difficult conditions, will be told from the pen of a female writer, thus female identity will be evaluated within the framework of the struggle for existence in literary texts.

Keywords: İnci Aral, Women, Women's Literature, Existentialism, Literature.

GİRİŞ

Edebiyat, malzemesi dil olan ve insana hitap eden bir sanat dalıdır. Sanatçı yaşadığı çevreden yola çıkarak gözlemlediği her şeyi eserlerinde kullanabilir. Ancak bunu yaparken olayları kurgusal bir gerçeklik içinde yansıtır. Bu kurgusal metinler bazen bir öykü bazen bir roman bazen de bir şiir olarak metne aktarılır. Roman da bu türlerden biridir.

Türkiye’de romanın tarihi batılılaşmanın tarihi ile birlikte izlenebilir. Latince ‘romance’tan türeyen ‘roman’ farklı anlamlarda kullanılan bir kelimedir. Pek çok eleştirmen ve kuramcının kendine özgü roman tanımı olmakla birlikte, kapsayıcı ve kuşatıcı genel tanımını yapmak zordur. Romanı “kompoze (birleşik) bir sanat olarak gören Tanpınar (1977:90), romanın arkasında romanın tekamülü denen şeyin olduğunu ifade eder. Milan Kundera ise insan ve toplum gerçeğine eğilen romanın, onu diğer türlerden farklı kılan özelliklerini

şu şekilde ifade eder: “Roman, Cervantes’in çağdaşlarıyla birlikte kendine macera nedir diye sormuş; Samuel Richardson’la “iç dünyasında olup bitenleri” incelemeye, duyguların gizli hayatını ortaya dökmeye başlamıştır. Marcel Proust’la birlikte yakalanamayan geçmiş anı; James Joyce’la yakalanamayan şimdiki anı ele almıştır. (Kundera, 2002:17). İnsan ve topluma dayalı bir anlatı türü olan roman tam da bu sebeple sınırlandırılmazken, değişime ve gelişime açık bir türdür.

Ana malzemesi insan ve toplum olan roman, anlatıcısı insan olduğu için diğer sanat dalları içinde, insanı hem birey hem de toplumsal bağlamda değerlendirir. Sağlık’a göre (2004: 190) romanda bir yandan insan, birey olarak iç dünyası, bilinçaltı, duyguları, düşünceleri ve hayalleriyle yer alırken; öte yandan toplumsal olarak insan, kendini kuşatan kültürel, sosyolojik ve tarihsel olguların içinde gösterilmektedir.” Dolayısıyla bireyden, sosyal hayattan ve gerçeklikten kopuk bir roman düşünülemez. Türkiye’de ellilerden itibaren bilhassa son otuz beş yılda yazılan birkaç roman dışında gerçek anlamda bireyin hikayesine rastlamak zordur. Tümüyle olmasa da, Mehmet Rauf’tan başlayarak Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmed Hamdi Tanpınar, Peyami Safa, Yusuf Atılgan, Oğuz Atay gibi romancılar, içsel derinliği ve psikolojik zenginliği ifade eden romanlar yazmışlardır. Yalsızuçanlar (2010: 488), romantik aşklar, umarsızlık, tutkuyla çaresizlik arasında yaşanan çelişkiler, tümüyle içe dönük, karamsar, bedbin insanların acıları gibi temaların yanında, toplumsal, siyasi ve kadın sorunlarına değinen romanların varlığından bahseder.

Kadın ve edebiyat kavramları, son dönem Türk romanlarında edebi eserin hem oluşturulmasında hem de okunabilir olmasında toplumsal olarak tartışmaların odağında olan dikkat çekici konulardan biridir. Eril dilin karşısında kadına ait her şeye sahip çıkan bu bakış açısı, aslında kadınlık bilincine sahip çıkar, kadını önceler, duygularına değinir ve onun hayatın içindeki tavrını önemser.

Murat Belge, bugün klasikleşmiş kabul ettiğimiz Türk romancılarını okuduğumuzda, karakterlerin iç dünyalarında geçen duyguların dışsal jestlerle anlatıldığından bahseder. Yani duygular yalnız jestle değil, abartılmış jestlerle anlatılır. Oysa bir batı romanında benzer duygular, zihinden geçenlerle, imgelerle, içsel ayrıntılarla

sunulur. Geleneksel romanda daha zengin bir içsel hayat vardı ve şiirsellik güçlü idi. Ne var ki bu zenginliği anlatmada sorunlar yaşanıyordu. Çatışmaları ve bireysel trajedileri teşhir etmek meşru değildi. Bu bağlamda İnci Aral'ın gerçek bir hayat hikayesinden yola çıkarak yazdığı "Sevgili" romanındaki 'Nilüfer', duygu ve düşünceleri ile teşhir edilen, varoluşunu sorgulayan, kimi zaman düşündüren kimi zaman da hüznlendiren yönleriyle dikkat çeken bir karakter olarak okuyucuya sunulmuştur.

İnci Aral ve Edebiyat

1944 yılında Denizli'de doğan İnci Aral, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Bursa'da geçirmiştir. Resim bölümünü bitiren yazar, eserlerinde daha çok aşk, sevgi, yalnızlık, kadın-erkek, aile, özgürlük, evlilik, bağlılık, bağımsızlık, iletişimsizlik, varoluş, din, siyaset konularını işler. Modernist bir çizgide oluşturduğu romanlarında kadın sorunlarına özellikle eğilen Aral, eserlerinde çoğunlukla kadının toplum içinde var olabilme mücadelesi üzerinde durmuştur.

Yazara göre, edebiyatın konusu insandır. Ve insanı ele alış şekliyle bir sanat dalı olan edebiyat, nesnel anlamda olmasa da toplumun temel dinamiklerini inceleyen, yönlendiren bir etkiye sahiptir. Yazarlığın fiziksel değil, düşünsel bir eylem olduğundan bahseden Aral, Türk edebiyatında yazarları kadın ve erkek diye ayırmanın doğru bir sınıflandırma olmayacağından bahseder. Yazar, cinsiyetin insanların dilsel, ruhsal, düşünsel ve toplumsal durumlarında değişmez farklılıklar yarattığına ve bunun üst yapıya, edebiyata da yansıdığı görüşüne sıcak bakmaz. Söylem farklılıklarını ayrıştırıp abartmak yerine, insan olarak yazar duyarlılığının öneminin vurgulanmasından yanadır. Dolayısıyla her insanın içinde var olan kadın-erkek yanları sürekli çatışma halindedir ve insan ikisi arasında gider gelir.

İnci Aral, modern Türk edebiyatında kadın ve kadın sorunları üzerine yazdığı eserleriyle tanınır. Eserlerinde kullandığı tekniklerle başarıyı yakalayan yazar, pek çok ödül de almıştır. Romanlarında özellikle kadın kahramanları seçmesi ve seçtiği bu kahramanlar aracılığı ile kadın sorunlarına değinmesi ilgi çekicidir. Bu yönüyle yazar edebi bir eser oluşturmanın yanı sıra sosyolojik açıdan da önemli

tespitlerde bulunmaktadır. Aral, romanlarında kadının toplumla, ailesiyle ilişkisini, evliliğini, psikolojisini ve bunların sonucu olarak ortaya çıkan tüm duygu ve düşüncelerini hem gerçekçi bir bakış açısıyla hem de varoluşsal açıdan incelemiştir.

“Sevgili” Romanı ve Varoluşçuluk

İnci Aral, bu romanında geleneksel bir bakış açısı kullanmamıştır. Çünkü romandaki kişiler gerçektir ama sıradan kişiler değildir. Özellikle romanın ana karakteri olan Yavuz huzursuz, bireysel, karmaşık, özgürlükçü, çok yönlü, anılarda yaşayan ve genellikle karamsar bir kişidir. Yaşadığı çevre, onun toplumsal gelişimini ve varoluşunu etkileyen en önemli faktörlerdendir. Çünkü kişilerin bireysel varoluşu, toplumsal ve tarihsel çevrelerinden ayırt edilemez. “Bu kişilerin insan olarak anlamları, kendilerine özgü bireysellikleri, içinde yaratılmış oldukları ortamdan ayırt edilemez.” (Lukacs, 2002: 22). ‘Yavuz ve Nilüfer’ de, bu bağlamda içinde yetiştikleri toplumsal yapıdan bağımsız değildir.

‘Sevgili’ romanında bireysel olarak çırpınışları, çatışmaları görmek mümkündür. Kantarcıoğlu’na göre (2009:158), varoluşçu felsefede temel ilke “insanın kaderine meydan okuması, beğenmediği şartları reddetmesi, ıstıraplı bir değişme süreci sonunda kendi yarattığı yeni düzeni, dış dünyanın karmaşasına tercih etmesi yani kendi düzenini, kendisinin kurmasıdır. İncelemeye esas olan romanda ideolojiyi bazen bir cümle ya da cümleler içinde görmek mümkündür: “Benim boynuma ip bağlama” dedi sertçe. Benim için süslü eyerler, gemler düşünme. Ben sonsuz bir arazide ardından kurşun yetişmeyen, özgürce koşan bir at olmayı istiyorum.” (Aral:109). Bu cümle, Yavuz karakterine aittir. Bildiği ve tecrübe ettiği hayatın dışında çok farklı ve özgür bir karakterle karşılaşan Nilüfer’in, hayatına ve varoluşuna anlam katacak olan adamla tanışması da bu cümle ile başlar. Birbirine taban tabana zıt ve farklı iki insan üzerinden kurgulanan eserde, yaşanan aşkın büyüklüğü bile ‘gerçekçilik’ zemini üzerine oturtulmuştur.

Gerçek hayatın bitişiğinde, kurgusal zeminde varlık bulan ideoloji ve edebiyat, ‘Yavuz ve Nilüfer’ karakteri ile okuyucuya sunulur. Anlatma, gösterme ve sezdirme tekniğini, varoluşçulukla sentezleyen Aral, eleştirel gerçekçi bakış açısı ile varoluşçuluğu bu

romanında birleştirmiştir diyebiliriz. Romanda alt ve üst sınıf insanlar arasındaki ayrım o kadar çoktur ki Aral, sık sık bu ayrıma vurgu yapar. Örneğin Nilüfer, üst sınıfa mensup bir karakterdir. Yavuz Günay ise alt sınıfa aittir. Nilüfer'in babası “fabrikatör”; Yavuz'un babası ise “ırgat”tır. Nilüfer zengin, sevgi dolu bir ailede büyürken, Yavuz yoksulluklar içinde, üvey anne ile büyümüş bir adamdır. Çocukluk yılları acı içinde geçen Yavuz için, mutluluk ütopyadır. Ancak ulaşılması imkânsız değildir. Sürekli olarak mücadele halinde olmak, idealleri uğruna ilkelerinden taviz vermemek hatta bazen ailesini bile ikinci plana atmak zorunda kalır. Romantizm onun hayatında öncelikli ve gerekli bir duygu değildir. İlkelerine ölümüne bağlı olan bir adama aşık olan Nilüfer'in , “seçemediği durum ya da şey/şeyler karşısında özgürlüğü kısıtlanacaktır. Kendi yarattığı düzeni, dış dünyada bulamayan bireyin, seçimlerini yapamaması onu mutsuz eden bir varoluş problemidir. Kişi istediğini seçmekte özgürdür. Ama bu seçimler her zaman mutluluk getirmeyebilir. Nilüfer de tıpkı Yavuz gibi özgür bir ruha sahiptir. Hatta Yavuz'a olan aşkı için ailesini, arkadaşlarını karşısına almıştır. Ama o da Yavuz gibi bedel ödeyecektir. Çünkü gerçekçi romanlarda, varoluşun bedelleri vardır.

Birbirine zıt iki hayatın hikâyesi “*Yol kıyısındaki papatyalarla bezeli çimenliğe doğru yürüdüler.*” cümlesi ile başlar. (Aral: s.15) Papatyalar burada sadeliğin ve saflığın, var olduğu imgelerden biridir. Yavuz'un aşık olduğu ve düşlerinde gördüğü Nilüfer'le de hayalle gerçeğin karıştığı böyle bir yolda yürünecek ve hikayeleri olması gerektiği gibi, saf bir gerçeklikle başlayacaktır. Çünkü Nilüfer, Yavuz için temiz bir hayatın sembolü ve yeni bir başlangıcın anahtarıdır. Çocukluğu dram içinde geçmiş olan Yavuz'un güzel bir hayatı “hayal” bile edememesi ile Nilüfer'in “gerçeklikten uzak oluşu” alt ve üst sınıfın varoluşsal anlamda çatışmasına etkili bir örnektir. Aynı sokaktan geçerken Yavuz, hamalları, yırtık ayakkabılı çocukları, dilencileri görürken, Nilüfer lüks restoranları, arabaları, kıyafetleri görür. Yavuz'un varoluşu Nilüfer; Nilüfer'in varoluşu Yavuz'un mutluluğuna sağladığı katkıdır. Aslında ikisinin gerçekliği çok farklıdır.

Bakış açıları çok farklı olan bu iki karakteri buluşturan ortak tek bir duygu vardır: “Aşk”. Ve bu duygu için her ikisi de bedel ödemeye

hazırdır. “Biz zor günlerin adamıyız. Bu hep böyle olacaktır. Bir çiçek kopartmak bile zor olacaktır bizim için. Hayatımız her an yıkılacak çürük bir binada yürüten insanın dikkatine ihtiyaç duyuyor.” (Aral: 155) Ancak bu aşk, zamanla Nilüfer için daha ağır ve yıkıcı hale gelecektir. Çünkü Yavuz’un toplumcu ve siyasi tarafı, aşklarının önüne geçecektir.

Yavuz’un hapse girmesi ile başlayan süreç, Nilüfer’i daha güçlü kılmıştır. Kendi hayatını masala benzeten Nilüfer için Yavuz’un hayatı acılarla dolu olsa da gerçektir ve bu gerçeklik duygusu ona hayata daha sağlam adımlarla tutunmayı öğretmiştir. Nilüfer’in aşkı mücadelecı ve direnişlerle süslüdür. Aral, bir kavga sırasında silahıyla savcıcıyı yanlışlıkla vuran Yavuz’u her ne pahasına olursa savunacak kadar kararlı olan Nilüfer’in aşkını şu ifadelerle anlatır: “Kendisine doğru gelmekte olan Nilüfer’e yardım umar gibi ama aynı zamanda derin bir umutsuzluk ve acıyla baktı, elini uzattı. Nilüfer onun elini aldı, sınımsızca tutup göğsüne bastırdı. “Bunun da üstesinden geleceğiz” dedi. “Korkma, sonsuza kadar yanındayım!” (Aral, 182). Geleneksel romanda bağırıp çağırma şeklinde ifade edilen acıyı, dışsal jestlerle gösteren yazar, okura Nilüfer aracılığı ile sadece romantizmi değil, romantizmin içindeki gerçekliği gösterir. İki karakterin de özgür seçimleri, özerlerini ortaya koymaktadır. Kierkegaard’a göre (2004:104) sürekli bir değişim içinde olan insanı herhangi bir kalıba sokmak mümkün değildir. Yaşam bizi farklı varoluşlara taşıyan seçimlerimizden oluşturmuştur. Varoluşçu felsefede bu seçimler “acı, boşluk, direniş, aşk” gibi duygulara olumsuz değil, olumlu anlamlar yüklemiştir. İnci Aral’ın romanında, bir kadın olarak ‘Nilüfer’ karakteri ile okura göstermek istediği şey de tüm bu duyguları en tepede yaşarken, onun her zorluğa rağmen “var olma ve olabilme” gücü ve durumudur.

SONUÇ

İnci Aral’ın «Sevgili» romanı düş ile gerçek arasında bir yerde duran, alt ve üst sınıf insanların duygularını, beklentilerini, politize edilmiş yaşamlarını, dramatik bir üslupla gösteren, dönemin siyasi çalkantıları arasında, kendi ütopyasını sonuna kadar savunan Yavuz Günay ve ‘sevgili’ dediği eşi ‘Nilüfer’ aracılığı ile okura sunulmuştur.

Romanda dikkati çeken bireyin varoluş sancılarıdır. Bu sancı o kadar büyüktür ki Nilüfer'in, Yavuz'a, olan aşkına gölge düşürmüş ancak onları ayırmamıştır. Aksine aralarındaki bağ, daha da güçlenmiştir. Çünkü Yavuz, haklarını savunduğu alt sınıf insanları için eşitlik ararken, hayatının aşkını üst sınıfa mensup olan bir aileden seçmiştir. Toplum bütünlüğünü, adaleti sağlamak ve üst sınıfa galip gelmek ve sonrasında varoluşunu gerçekleştirmek için olması gereken budur. Nilüfer de “*Sen bana gerçek dünyayı görebileceğim bir çift göz hediye ettin. Hem de ilk buluşmamızda*” (Aral:250) dediği Yavuz'u tercih etmiştir. Yavuz'un Nilüfer'i seçmesi, Nilüfer'in varoluşuna anlam katan bir detaydır. Çünkü aşık olduğu adam, onu peri masallarına değil, gerçek dünyanın varlığına inandırmıştır. Yetiştirdiği ve inandığı çevreden uzaklaşan Nilüfer mücadelecisi ve devrimci ruhunu besleyen bu adama karşı kayıtsız kalamamış, anlam arayışını ‘Yavuz ve onun hayalleri’ üzerinde tamamlamaya çalışmıştır.

Bireyin yaşadığı anlamsızlık, yabancılaşma, bunalımın yanında biyografik unsurlardan da faydalanan yazar ‘kadın karakter’ aracılığı ile olayları bütünlemiştir diyebiliriz. Nilüfer'in kendisi, ailesi ve otorite ile olan çatışmalarını, hüznlerini, hayallerini alt ve üst sınıf üzerinden yansıtmıştır. Varoluşçu ve gerçekçi olarak değerlendirebileceğimiz bu romanda çok aktif olmamakla birlikte, sonuç ne olursa olsun direnişçi ve akılcı bir eylem vardır. Akılcı ve bireyci olan bu dünya görüşü, düşünceden çok, eyleme değer verir. İnsan düşünen, yücelten, muhakeme eden bir varlıktır. Tüm bu tespitler bağlamında anlatma, gösterme, sezdirme tekniğini varoluşçuluk ile sentezleyen Aral, Nilüfer'i kaderine meydan okuyan, beğenmediği şartları reddeden, eyleme geçen, aşkına sahip çıkan ve onun için mücadele eden aktif bir karakter olarak okuyucuya sunmuştur diyebiliriz.

KAYNAKÇA

1. George Lukacs, Roman Kuramı, Çev: Cem Soydemir, Metis Yay., İstanbul, 2002.
2. İnci Aral, Sevgili, Kırmızı Kedi Yay., İstanbul, 2017.
3. Sören Kierkegaard, Kaygı Kavramı, Çev. Vefa Taşdelen. Ankara, Hece Yay., 2004.

4. Milan Kundera, Roman Sanatı, Çev: Aysel Bora, Can Yay., İstanbul, 2002.
5. Murat Belge, Edebiyat Üzerine Yazılar
6. Şaban Sağlık, Cahit Sıtkı Tarancı'nın Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme, Öncü Basımevi, Ankara, 2003
7. Ahmet Hamdi Tanpınar
8. Hece Dergisi, Türk Romanı Özel Sayısı, 65/66/67

**CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLIARŞİVLERİNDE KUMAŞ
BOYAHANELERİ HAKKINDA BAZI BELGELER
SOME DOCUMENTS ABOUT FABRIC DYE STORE IN THE
PRESIDENTIAL OTTOMAN ARCHIVES**

*Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AYTAÇ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Aydın-Türkiye*

ÖZET

Devletlerin tarihi seyirdeki dönemleri hakkında neredeyse hemen hemen her konuda bilgi edinmede arşivlerin önemi büyüktür. Türklerin ise arşiv konusunda oldukça uzun bir geçmişlerinin olduğu ve Türkistan'dan getirdikleri dokuma kültürlerini Anadolu'da da devam ettirdikleri bilinmektedir.

Osmanlı döneminde dokumada kullanılan ipliklerin ya da üretilen kumaşların renklendirilmesinde de hassas davranılmıştır. Boyacılık önemli bir meslek koludur ve o dönemlerde Anadolu'da çok sayıda boyahane vardır.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde boyahanelerle alakalı belgelerin çok az bir kısmı bu bildiriye konu olarak seçilmiştir.

Anahtar kelimeler: Arşiv, dokuma, boya, boyahane, renk.

ABSTRACT

Archives are of great importance in obtaining information on almost every subject about the historical periods of the states. It is known that Turks have a very long history in archives and they continue their weaving culture in Anatolia, which they brought from Turkistan.

In the Ottoman period, the color of the yarns used in weaving or the fabrics produced was also sensitive. Dyeing is an important profession and there were many dyehouses in Anatolia at that time.

Very few of the documents related to dyehouses in the Presidency Ottoman Archives were chosen as the subject of this paper.

Keywords: Archive, weaving, dye, dyehouse, color.

GİRİŞ

Devletin ya da insanların belirli bir sistemle evrakları saklamalarına arşivleme denilir. Evrakların saklandığı yere ise arşivdir. Tarihi meselelerin adeta resmi gerçekliklerinin teminatı arşivdir.

İnsanlar, birey ya da topluluk olarak yazının bulunmasını takiben kendileri ile ilgili her türlü faaliyeti yazılı olarak korumak ve gerektiğinde belgeleyerek ispatlamak amacıyla, bunları muhafaza etmek ihtiyacını duymuşlardır⁵¹⁰.

Arşiv ve arşivcilik, sosyolojik, ekonomik, tarihi ve kültürel konularda araştırma yapanlara ya da kanuni hak arayanların vazgeçilmezidir⁵¹¹. Arşivler adeta milletlerin bir nevi hafızasıdır. Çünkü toplumların geçmişleri, buralarda saklanan belgelerle sağlıklı biçimde ortaya konur⁵¹². Devletlerin, milletlerin haklarını ve milletlerarası münasebetlerini belgelerler⁵¹³.

Türklerin arşiv kültürü çok eski devirlerden beri vardır. Osmanlı İmparatorluğu ise henüz beylik konumundayken arşivin önemini kavramıştır. Arşiv kayıtlarının birçoğunun defter şeklindeki düzeni, korunma metotları ve birçok emare bunu kanıtlamaktadır.

⁵¹⁰ AYTAÇ, Ahmet ve İLBAK, Merve, *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde El Dokumalarına Dair Önemli Kayıtlar*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 1.

⁵¹¹ AREN, Tülin, *Arşiv Problemleri ve Arşivcilik*, Ankara, 1976, s. 13.

⁵¹² GÖYÜNÇ, Nejat, "Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi", *Belleten*, XXXVII/147, Temmuz 1973, s. 305.

⁵¹³ BİNARK, İsmet, *Türk Arşivlerinin Kısa Tarihçesi ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Faaliyetleri*, Ankara, 1994, s. III.

Bursa'nın başşehir olduğu dönemlere ve öncesine ait resmî belgelerin Timur istilâsı sırasında yok edildiği bilinmektedir. Edirne'nin devlet merkezi olduğu dönemlerde ise meydana gelen yangınlar, saltanat kavgaları gibi sebepler bu döneme ait belgelerden çok azının zamanımıza kadar gelmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı daha çok Kanûnî döneminden itibaren kesif ve düzenli arşivlik malzeme bulunmaktadır⁵¹⁴.

Osmanlı Devleti döneminde üretim ve ticaretin de ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Özellikle Türkistan coğrafyasını takiple Anadolu'ya kadar gelen ve bu topraklarda da günümüze kadar sürdürülen dokumacılık oldukça önemli iş kollarından birisiydi. Dokumacılık gündelik ihtiyaçlar için var olan üretimin dışında bir saray sanatıydı ve aynı zamanda esnaf lonca sistemi içerisinde de bir ticari sektör olarak varlığını sürdürmüştür. Türkistan'dan gelen Türkmenler kendi geleneklerinin gereği olarak Anadolu'da da hem kendi ihtiyaçları için hemde ticari kaygılarla dokuma üretmeye devam etmişlerdir. Böylece dokuma çeşitliliği sağlanarak bir tekstil zenginliğinin oluşması da sağlanmıştır.

Topkapı Sarayı'ndaki Ehl-i Hîref defterlerine göre lonca örgütleri içerisinde en kalabalık esnaf grubu dokumacılarıdır. Dokuma loncaları diğer sanat dallarında olduğu gibi Kethüda, Yiğitbaşı, İşçibaşı ve iki ehlihibre'den oluşan bir örgüt olup, grubun başında bir şeyh bulunurdu. Şeyh, herkesin hürmet ettiği okur-yazar ve mali işleri yöneten, ondan sonra gelen kâhya ve kethüda ise mesleğin zirvesine çıkmış tecrübeli eski bir usta, yiğitbaşı da kâhyadan sonra gelen söz sahibi ve düzeni sağlayan kişiler olmuştur. Bu idari grubu kadı onaylayıp kaydederd⁵¹⁵. Dokumacılık sadece tezgâh başında üretimle alakalı tek başına bir sektör değildi. Alt yapısında hallaçlar, boyacılar gibi başka meslek grupları da vardı. Özellikle iplik ve kumaş boyamacılığı önemli bir işkoluydu. Anadolu'nun birçok yerinde boyahaneler vardı. Birçok farklı bitkiden elde edilen renkler

⁵¹⁴

<https://islamansiklopedisi.org.tr/basbakanlik-osmanli-arsivi.27.02.2022.23.11>.

⁵¹⁵ YETKİN, Şerare, *Türk Kumaş Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Ankara, 1993.

dokumacılığın hammaddesi olan ipliklerin renklendirilmesinde önem arz ediyordu.

“Edirne kırmızısı” adı verilecek kadar marka değeri kazanmış renkler mevcut idi. Doğal boya ile elde edilen renge neden Edirne kırmızısı dendiği ya da kökboyanın Edirne’ye nereden ve nasıl geçtiği de 1519 tarihli Bursa mahkeme şerriye sicillerinde görülmektedir. Alaşehir, Aydın, Bursa, Edirne ve Larissa Osmanlı İmparatorluğu’nun boyahaneleriyle meşhur şehirleriydi. Evliya Çelebi’ye göre Alaşehir’de yedi, Aydın’da yine o kadar boyahaneye karşılık, İzmir’de Basmane civarından geçen Boyacı Deresi etrafında 20 boyahane mevcuttu. Yine 1756 tarihli Bursa mahkeme kayıtlarında, Türk kırmızısının özellikle Bursa, Edirne ve İzmir’de boyandığı söylenmekte ve bu bilgilerde, Evliya Çelebi’nin daha erken bir tarihte verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Sicillerde yazıldığına göre; Bursa’da Türk kırmızısı boyacılığını hatırlatan ve şimdi adını verdiği semtin ortasında kalmış bulunan bir “*Alboyacılar Hamamı*” mevcuttu⁵¹⁶.

Arşiv kayıtları incelendiğinde Anadolu’nun bazı kentlerinde damga ve boyahane vergilerine ait belgeler Osmanlı ekonomisinde boyahanelerin ve boyacılığın önemini ve değerini kanıtlar niteliktedir⁵¹⁷.

Bu çalışma bildiri ile sınırlı olduğundan Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri’nde bulunan çok sayıda belgeden ancak altı adedi ile sınırlandırılmıştır.

Birinci belge:

⁵¹⁶ AYTAÇ, Ahmet ve İLBAK, Merve, s. 287-288.

⁵¹⁷ ERGENÇ, Özer, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Belleten*, Cilt: LII., (230-Ağustos), 1988, s. 501.

Fotoğraf: 1.

İbnülemin Dahiliye Evrakı, 30 dosya, 2650 gömlek numaralı, 01.12.1137 tarihli belge “İzmir’de boyanacak kumaşın yalnız bu boyahanelerde boyanması mahalle aralarında vs’de boyanmaması hakkında İzmir Kadısı’na emir” ile alakalıdır.

İkinci belge:

Fotoğraf: 2.

Cevdet Tasnifi, Belediye Defteri, 116 dosya, 5785 gömlek numaralı, 1721 tarihli belgede “Edirne’de on bir tane kırmızı iplik boyahanesi olduğu halde bunlardan Hacı Mehmed’in harap olan boyahanesinin tamir edilmeyip iptal edilmesine diğer esnaf tarafından

çalışılmakta olduğundan men'i için emir yazılması⁵¹⁸” dan bahsedilmektedir.

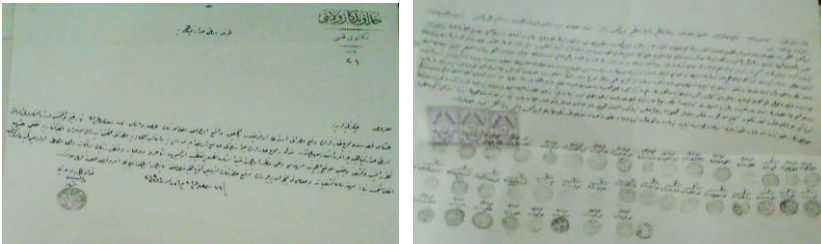
Üçüncü belge:

Fotoğraf: 3.

Cevdet Tasnifi İktisat evrakı, 43 dosya, 2139 gömlek numaralı, 28.07.1180 tarihli belgede “İpek boyacılığını iyi yapmak, sanatı ilerletmek başka yerde başkaları yapmamak şartıyla imtiyazlı ve hasılatı ipekçilerin boyatma ücretlerinden ibaret olan Tokad kırmızı kumaş damgası ve boyahane mukataası, Köprübaşı Kasabası’nda açılan perakende boyahanelerin ucuz kalb boyamalarıyla sanat ve miri varidat zarara uğradığından men'i dileği”nden bahsetmektedir.

Dördüncü belge:

Fotoğraf: 4-5.

⁵¹⁸ AYTAÇ, Ahmet ve İLBAK, Merve, s. 291.

Bâb-1 Âli Evrak Odası, Adliye Evrakı, 2213 dosya, 165916 Gömlek Numaralı, 1903 tarihli belgede “Uşak Kasabası’nın vasatında birbirine yakın on-onbir mütecaviz boyahanelerin çıkardığı duman ve kurum kasabanın havasını ihlal ettiğinden boyahanelerin harice nakilleri talebi⁵¹⁹”nden bahsedilmektedir.

Beşinci belge:

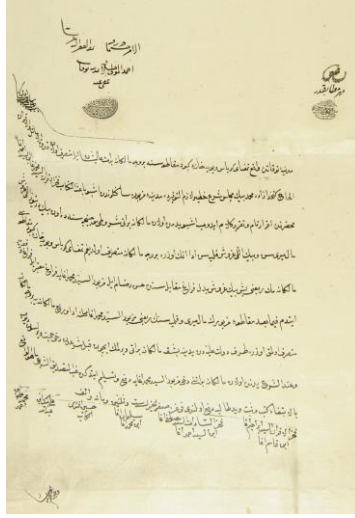
T.C. BAŞKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ		Osmanlı Arşivi Diare Başkanlığı		804-17-FB-10
DEFTER BİLGİ FORMU		09.11.2015		
KOD: A_DVNSMHH	SIRA NU: 41		ORJİNAL NU :	
A_DVNSMHH				

Fotoğraf: 6.

Bâb-1 Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri, 41 dosya, 483 gömlek numaralı, 15.10.987 tarihli belgede “Bursa Kadısı’na hüküm: Hacı İbrahim nam kimse gelüp Bursa’da miri boyahanenin boyacısı olup hassa kumaşları için boyanan ipeğin ihracaatı hassa harcı ... boyahane emanetinin kendisinde olduğunu inkâr etmekte olup tetkiki ve alınıp deftere kaydettirilmesi”nden bahsedilmektedir.

Altıncı belge:

⁵¹⁹ AYTAÇ, Ahmet ve İLBAK, Merve, s. 290.

Fotoğraf: 7.

Cevdet Tasnifi, Belediye Defteri, 27 dosya, 1325 gömlek numaralı, 1723 tarihli belge “Tokad kumaş damgası ve boyahane mukataasına (vergisine) dair” ile alakalıdır.

SONUÇ

Osmanlı döneminde devletin arşivlemeye oldukça önem verdiği anlaşılmaktadır. Öyle ki en küçük bir evrak bile sandıklarda muhafaza edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde gerek bir saray sanatı gerek lonca sistemi içerisinde bir ticari emtia ve halk içerisinde de gündelik ihtiyaçlar için dokumacılığın önemli olduğu görülmektedir.

Dokumacılıkta kullanılacak ipliklerin ya da ham olarak üretilen kimi kumaşların renklendirilmesinde ise boyahanelerin oldukça aktif olarak çalıştığı anlaşılmaktadır.

İncelenen belgeler ışığında, devlet onayı ile açılan boyahanelerde iplik ya da kumaş boyatıldığı anlaşılmaktadır. Sokak ve mahalle aralarına açılan ruhsatsız yani izinsiz boyahanelerinde olduğu ancak bunlarda tekstil ürünlerinin boyatılmaması içinde zaman zaman emirler yayınlanmıştır.

Osmanlı coğrafyasındaki şehirlerde kimi boyahanelerin sadece bir renkte uzmanlaşmış ve tek renk boyamaktadırlar. Mesela belgeler ışığında Edirne’de sadece kırmızı renk boyamasıyla uğraşan 11 boyahane olduğu tespit edilmektedir.

Doğal boyacılığın yaygın olduğu Osmanlı Devleti’nde ucuz kalp boya diye tabir edilen doğal boya dışındaki kalitesiz malzemelerle boyama yapanlara karşıda tedbirler alınmıştır.

Çevre duyarlılığının o dönemde Osmanlı Devleti’nde olduğu görülmektedir ki boyahanelerden çıkan dumanların hava kirliliği yarattığı bu sebeple işletmelerin şehir dışına taşınması için emirler yayımlandığı görülmektedir.

Boyahanelerinde vergiye tabi olduğu yine kayıtlarla ispat bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

AREN, Tülin, *Arşiv Problemleri ve Arşivcilik*, Ankara, 1976.

AYTAÇ, Ahmet ve İLBAK, Merve, *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde El Dokumalarına Dair Önemli Kayıtlar*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2014.

BİNARK, İsmet, *Türk Arşivlerinin Kısa Tarihçesi ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nün Faaliyetleri*, Ankara, 1994.

ERGENÇ, Özer, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler, *Bellekten*, Cilt: LII., (230-Ağustos), 1988, 501-533.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi”, *Bellekten*, XXXVII/147, Temmuz 1973, s. 305-319.

YETKİN, Şerare, *Türk Kumaş Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Ankara, 1993, s. 332.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/basbakanlik-osmanli-arsivi.27.02.2022.23.11>.

HANIMANA ALİBEYLİ’NİN ŞİİRLERİNDE KARABAĞ MESELESİ

Dr. Öğr. Üyesi Rovshan MAMMADOV

*Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,*

Zonguldak-Türkiye,

rovshan.mammadov@beun.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8821-0517

Doç. Dr. Gül Banu DUMAN

*Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,*

Zonguldak-Türkiye,

gulbanuduman@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6593-3587

Özet

Sovyetler Birliğinin son dönemlerinde başlayan Karabağ Savaşı sebebiyle Azerbaycan Cumhuriyeti, bağımsızlığın ilk yıllarında sosyal ve ekonomik birçok sorunla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Topraklarının yüzde yirmisini kaybeden Azerbaycan halkının hafızasında, benliğinde bu savaş, derin yaralar açmıştır. Bu sebeple bu önemli tarihi olay, edebiyatta da kendine yer bulmuş, genel edebiyatta olduğu gibi çocuk edebiyatı alanında da Karabağ Savaşı eserlere yansımıştır. Azerbaycan çocuk edebiyatının önde gelen isimlerinden Hanımana Alibeyli, bağımsızlık sonrası eserlerinde çoğunlukla vatan, millet, bayrak konularına ağırlık vermiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Alibeyli’nin eserlerinde ele aldığı konulardan birisi de Karabağ meselesidir. Halkına, vatanına, millî değerlerine bağlı olan Alibeyli, bu değerleri her zaman yüce görmüş, şiirlerinde defalarca vurgulamıştır. Cepheye giden askerler, şehit mezarı üzerinde ağlayan analar, ortaokul öğrencilerinin daha yaşlarının küçük olmasına rağmen

vatanı korumak için yaptıkları fedakârlıklar, askerden zaferle dönen insanlar vb. konuları kendine has ince üslubuyla kaleme alan Alibeyli, bu şiirleriyle topluma sosyal mesajlar vermiştir. “Bayramın Kutlu Olsun Oğul”, “Asker Kardeşim”, “Gideyim Savaşa”, “Lâçin”, “Bayrağım” gibi şiirlerde bu konular ele alınmıştır. Bu çalışmada Hanımana Alibeyli’nin hayatı, edebi kişiliği verildikten sonra Karabağ Savaşı ile ilgili şiirleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Çocuk Edebiyatı, Hanımana Alibeyli, Karabağ Sorunu.

Abstract

Due to the Karabakh War, which started in the last period of the Soviet Union, the Republic of Azerbaijan had to struggle with many social and economic problems in the early years of its independence. This war inflicted deep wounds on the memory and soul of the Azerbaijani people, who lost twenty percent of their land. For this reason, this important historical event has also found a place in literature, and the Karabakh War was reflected in the works of children's literature as well as in general literature. Hanımana Alibeyli, one of the leading names of Azerbaijani children's literature, mostly focused on the subjects of homeland, nation and flag in her post-independence works. One of the subjects that Alibeyli dealt with in her works since the early years of independence is the Karabakh issue. Alibeyli, who is devoted to her people, motherland and national values, has always seen these values as supreme and emphasized them many times in her poems. Soldiers going to the front, mothers crying over the graves of martyrs, sacrifices made by secondary school students to protect the homeland despite their young age, people returning from the military with victory, etc. Alibeyli, who wrote the subjects with her unique style, gave social messages to the society with these poems. These subjects are discussed in poems such as “Happy Holiday, Son”, “My Soldier Brother”, “I’m Going to War”, “Lachin”, “My Flag”. In this study, after giving the life and literary personality of Hanımana Alibeyli, her poems about the Karabakh War will be investigated.

Keywords: Azerbaijan Children's Literature, Hanımama Alibeyli, Karabakh Proble

Giriş

1991 yılında yeniden bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti, Sovyet işgalinden kurtulsa da bu yıllarda yeni bir sorunla “Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi sorunu” ile karşı karşıya kaldı. Ekonomik zorluklarla mücadele eden Azerbaycan, savaşın etkisiyle daha da sıkıntılı bir döneme girdi. Ermenistan ile Azerbaycan arasında başlayan Karabağ Savaşı sonucunda bir milyondan fazla Azerbaycan Türk’ü yerinden edilmiş, kendi ülkesi içinde mülteci durumuna düşmüştür. Bu süreçte büyük trajediler yaşanmıştır. Toplumda böylesine derin izler bırakan Karabağ Savaşı, Azerbaycan edebiyatında da dikkatlerden kaçmamış, zamanla Azerbaycan edebiyatının önde gelen konuları arasında yer almıştır. Karabağ Savaşı’nın ideolojik ve realist yönleri edebi eserlerde ele alınmıştır.

Topraklarının yüzde yirmisini kaybeden Azerbaycan halkının hafızasında, benliğinde bu savaş, derin yaralar açmıştır. Bu sebeple bu önemli tarihi olay, edebiyatta da kendine yer bulmuş, genel edebiyatta olduğu gibi çocuk edebiyatı alanında da eserlere yansımıştır. Bu dönemde edebiyatçıların hepsi eserlerinde Karabağ konusuna yer vermiş, savaş anlatan çeşitli eserler kaleme almışlardır. Çocuk edebiyatının ana teması olarak bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren çocuklara Karabağ Savaşı, işgaldeki topraklar ve bu konuya bağlı olarak vatan sevgisi gibi duygular aşılanmıştır. Bu dönemde özellikle alfabe değişimiyle birlikte çocukların yeni sürece uyumlarının sağlanmasına yönelik eserlerin ortaya çıkarılması, eserlerin çağa uygun şekilde düzenlenmesi, çocuk edebiyatı yazarlarının en önemli görevlerindendi.

Çocukların vatansever kişiliğe sahip bireyler olarak yetişmesinin temelini çocukluk ve ergenlik yıllarından başladığını bilen şair ve yazarlar, Karabağ Savaşı üzerinden vatanseverlik aşıl原因 eserler kaleme almışlardır. “Karabağ meselesi” denildiğinde Geçem Necefzade’nin “26 Şubat Sokağı”, Rafik Yusifoğlu’nun “Üçrengli bayrag” (Üç Renkli Bayrak), Sevinç Nurugızı’nın “Dara Düşende

Veten“ (Vatan Dara Düştüğünde), Alirza Hasret’in “Barıt Gohulu Çiçek” (Barut Kokulu Çiçek), Mustafa Çemenli’nin “Fred Asif”, Fazil Güney’in “Gara Gan” (Kara Kan), Salatın Ahmedova’nın “Kişilik Sengeri” (Erkeklik Siperi), Musa Guluzade’nin “Mehv Edilmiş Oyuncaklar” (Mahvolmuş Oyuncaklar), Elçin Mehreliyev’in “Geciken Yaz” (Geciken İlkbahar), Aygün Bünyadzade’nin “Şirniyyat Atan Silahlar” (Tatlı Atan Silahlar), ReyhanYusifgızı’nın “Gar” (Kar) gibi eserler Azerbaycan edebiyatında akla ilk gelen eserler arasındadır. Bu eserlerin dışında da Azerbaycan edebiyatında “Karabağ meselesi” edebiyatın önde gelen konularındandır.

1. Azerbaycan Edebiyatında Karabağ Meselesi

Sovyetlerin zayıflaması ve 1991 yılında dağılmasını fırsat bilen Ermeniler Ermenistan’da ve Karabağ’ın bazı şehirlerinde isyan ve ayaklanmalar çıkararak kargaşaya sebep olmuşlardır. Bu kargaşa, 1988-1989 yıllarından başlamış ve Sovyetlerin dağılması ile artık bölgesel bir sorun hâline gelmiştir. Ermeniler, bu saldırılarla Azerbaycan halkını sahibi olduğu topraklardan yani Dağlık Karabağ topraklarından çıkarmayı ve Karabağ’ı işgal etmeyi amaçlamışlardır.

70 yıl aradan sonra tekrar özgürlüğüne kavuşan Azerbaycan’da belli başlı bir ordu düzeni olmaması, ülkenin iç düzenini henüz sağlamamış olması ve Sovyetlerin paralı askeri birliği olan 366. birliğinin Ermenistan’a destek vermesi neticesinde durumu fırsat bilen Ermenistan, Azerbaycan’ın 12 şehrini işgal etmiş, sivil halka karşı türlü katliamlar yapmış, binlerce Azerbaycan askerini şehit düşürmüştür.

Tüm bu olaylar Azerbaycan toplumunda vatan kavramının daha da büyümesine Sovyet döneminde yok edilmeye çalışılan “millileşme” kavramının tekrar gündeme gelmesine neden oldu. Vatandaşların psikolojisinde intikam, vatani savunma arzusu gibi duyguları Karabağ meselesi alevlendirdi. 1988 yılında başlayan, Azerbaycan siyaset ve bilim adamlarının önderliğinde yürütülen Azerbaycan Özgürlük Harekâtı bu konuyu tetiklemiştir. Yazılan edebi ürünler ile halk, Karabağ topraklarını korumak, vatan uğruna canlarını feda etmiş şehitlerin intikamını almak için cesaretlendirilmeye; halkta ve

cephedeki askerlerde millî bilinç uyandırılmaya çalışılmıştır. Karabağ meselesi, özellikle nazım türünde bağımsızlıktan itibaren üzerinde durulan ana konulardan birisi olmuştur. Şairler, yalnız Bakü’de değil savaşın tüm varlığıyla devam ettiği cephe hattında da askerlerimizin cesaretini artırmak için vatan, millet, toprak, yiğitlik ve kahramanlık gibi konularda şiirler kaleme almışlardır.

Tarihi olayların bu yönde gelişmesi, Azerbaycan edebiyatında da konuların yeni tarihi olaylara göre şekillenmesine sebep oldu. Yani 1950-1980’li yılların edebi konularına bakıldığında Sovyet ülkesinin dogmatik manzarasını görülmektedir. Kolhoz, sovhöz, tarlada çalışan traktörler, inşaat işçilerinin hayatı, işçi yurtlarında tanışan iki gencin sevgisi, proleter Sovyet insanının güzel gelecek ile ilgili hayalleri gibi konular bağımsızlık yıllarına kadar devam ederken 90’lı yıllarda artık “millet, vatan” gibi kavramlar tekrar edebiyatın konusu hâline gelmiştir.

“Karabağ, milletin birliği, seferberlik, vatanın bekası” konularında bu dönemde sayısız şiirler yazılmış, orduyla birlikte şair ve yazarlar da kaleme sarılarak edebiyat cephesinde düşmana karşı savaşmışlardır. Bir anlamda edebiyatçılar, kaleme aldıkları edebi eserlerle cephe gerisinde ideolojik bir savaş yürütmüşlerdir. Memmed Araz, Halil Rıza Ulutürk, Nebi Hazri, Cabir Novruz, Gabil, Hanımana Alibeyli, Bahtiyar Vahabzade, Hüseyin Kürdoğlu, Tefkik Bayram gibi şairler bu konularda ölümsüz eserler yazarak hem edebiyatımızı zenginleştirmiş hem de o dönemin siyasi olaylarına ilgisiz kalmayarak vatanın bir bireyi olarak kendi haklarını savunmuşlardır. Milliyetçilik suçlamasıyla Moskova’da Lefortovo hapishanesinde mahkûm olan Halil Rıza Ulutürk, 1990’da hapisten çıktığı gün halk karşısında okuduğu Karabağ temalı şiiriyle Azerbaycan halkının adeta sesi olmuştur:

Biz Türkistan elləriyik
Namus, qüdrət selləriyik.
Daşnaqları qovan bizik,

Dar gözləri ovan bizik.
Yetər meydan suladılar
Bakımızı taladılar
Bakımızı əzizləyək,
Əqrəblərdən təmizləyək.
Şölə versin bu ləl, mərcan
Ermənisiz Azərbaycan (url 1)

Bu şiir, siyasal olayların artık edebiyata intikal ettiğini, milletin uyanmaya başladığını, yeni bir döneme girildiğini göstermektedir.

Azərbaycan şairləri, milleti “birliğe, vatanın dar gününde onun yanında olmaya, vatan için savaşmaya” çağıran şiirler yazarak edebiyat cephesinde düşmanla savaşmışlardır. Halil Rıza Ulutürk’ün bu şiiri “Ermenistan Ermenilerindir” propagandasına bir cevaptır.

Karabağ meselesini kendi edebi kişiliğinde konu edinen şairlerden birisi de Memmed Araz’dır. Memmed Araz, kendisinin “Ayağa kalk Azərbaycan” şiirini bedii okuma ustası Mikayıl Mirze’nin dilinden dinledikçe şiirin anlam ve etki büyüklüğüne kendisi bile şaşırmıştır. Edebiyatın halka sunabileceği etki ve katkıyı anlayan Memmed Araz, bu dönemde millet, vatan ve özellikle de Karabağ meselesini şiirlerinin ana teması hâline getirmiştir.

Ne yatmışsın, koca volkan, seninleyim!
Ayağa kalk, Azərbaycan, seninleyim!
Senden gayri
Biz her şeyi bölebiliriz!
Senden gayri
Biz hepimiz ölebiliriz!
Ayağa kalk, Azərbaycan!
Bunu bize zaman diyor,

Mezarından başkaldıran baban diyor!

(Memmed, 2004: 132)

Bu haykırış Karabağ'da yaşanmış katliamların yanı sıra Bakü'de koltuk savaşları yüzünden vatanın uçuruma sürüklenişinin ağırlı bir şekilde ifadesidir.

Halil Rıza ve Memmed Araz dışında Karabağ şiirleri kaleme alan birçok şair yazar bulunmaktadır. Zelimhan Yakub da vatanın işgal altında kalmasını kendisine ve halkının geçmişten gelen kahraman soyuna yakıştıramadığı için bu işgalin bir an önce sona ermesini, düşmana hak ettiği cezanın verilmesini istiyordu ve bu heyecanını şiirlerinde en ince ve keskin nutuklarla dile getirmiştir:

Şuşa, Lâçin, Hocalı kavruluyor öz yağında

Yetmiş yedi yara var sinelerin dağında,
Vagif, Şemşir, Elesger düşmanın tapdağında,
Daş yandırır intizarım, taşlar yakar hasretim.
Kalk ayağa, memleketim, kalk ayağa milletim!

(Yakup, 2012: 41)

Karabağ meselesini ana konu olarak ele alan önemli isimlerden birisi de Hanımana Alibeyli'dir. Edebiyata adım attığı günden itibaren çocuklar için ölümsüz eserler yazan Alibeyli, bağımsızlıktan sonra vatan, millet, Karabağ savaşı, bayrak konularına odaklanmış ve bu konuda çeşitli eserler kaleme almıştır.

2. Hanımana Alibeyli'nin Hayatı ve Edebi Kişiliği

Azerbaycan çocuk edebiyatının ünlü yazarlarından olan Hanımana Alibeyli, 1921 yılında Bakü'de doğdu. Edebiyata ilgisi henüz çocuk yaşlarından başlamıştır. Çocuk yaşlarında Azerbaycan ve dünya edebiyatı örneklerini okuyan Alibeyli, tıp üzerine eğitim veren bir üniversiteden mezun olmuş ve hemşire olarak çalışmaya başlamıştır. Ama edebiyata, sanata olan sevgisi onu yeniden edebiyat

fakültesini okumaya yönlendirmişti. Üniversitenin daha ilk yıllarında “ ‘Ana’ adlı şiirini yazarak ‘Azerbaycan Kadını’ dergisinde yayımlamıştır.” (Mecidova, 2015: 5)

Başarılı olan bu şiirin ardından çocuk dünyasına adım atan Hanımana, yazdığı şiirleriyle çocukların sevilen şairine dönüşmüştür. Çeşitli dergi ve gazetelerde şiirler yazan Hanımana’nın ilk kitabı “Balaca Hekim” (Küçük Doktor) 1955 yılında yayımlanmıştır. Büyük başarı kazanan Hanımana, daha sonra “Çokbilmiş Çepişler” (Çok Bilgili Oğlaklar), “Dovşanın Ad Günü” (Tavşanın Doğum Günü), “Lepelerin Nağlı” (Dalgaların Masalı), “Senuberin Gözleri” (Senuber’in Gözleri), “Meni Güneşe At” (Beni Güneşe At), “Ulduzların Neğmesi” (Yıldızların Nağmesi), “İşlemeyen Dişlemez” (İşlemeyen Dişlemez), “Meşe Hekimi” (Orman Doktoru), “Ağ Çemen” (Ak Çayır) gibi kitapları yayımlamıştır.

Hanımana Alibeyli’nin şiirleri, çocuğa her şeyden önce hayatı anlatır, doğanın sırlarını öğretir. Eserlerinde vatan sevgisi, emeğe saygı, doğanın güzelliklerine hayranlık, anne-babaya, öğretmenlere ve genel olarak büyüklere saygı ve hürmet, toplumun çirkinliğinden nefret etme, iktidarın bir arada yaşaması gibi insani nitelikler işlenmiştir. Sovyetler döneminde hep çocuk dünyasını ele alan Hanımana, bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan’ın karşılaşmış olduğu Karabağ meselesi üzerine de şiirler kaleme almıştır. Bireylerin daha çocuk yaşlardan başlayarak “vatan, millet, bayrak sevgisi” gibi konularda hassas olmalarını hedeflemiştir.

3.Hanımana Alibeyli’nin Karabağ Konulu Şiirleri

Savaşın, soykırımın, göçmenlerin acı yaşam koşullarını, işgal altındaki vatan topraklarını, şehit olmuş vatan evlatları ve acılı ailelerin kederini farklı şekilde ele alıp şiirlerinde canlandıran şairlerden birisi de Hanımana Alibeyli’dir. Azerbaycan edebiyatı tarihinde daha çok çocuk şiirleri ile akıllarda iz bırakan Hanımana Alibeyli, vatanın dar gününde, vatan topraklarına Ermenilerin haksız iddiası ve tecavüzü sırasında bu haksızlığa ilgisiz kalmayarak vatanın imdat ve hak bağıran sesine ses vermiştir. Hanımana Alibeyli bu konuları tamamen farklı açıdan inceleyerek şiirlerine konu edinmiştir. Şehit olmuş yavrusunun mezarına bayram günü giderek onun bayramını kutlayan annenin

ıstırapları, beş yaşındaki bir Azerbaycan Türkü'nün vatanı korumak için savaşa gitmek istemesi ve bu konuda annesiyle aralarında geçen bir diyalog, Ermeni işgalinde kalan Lâçin topraklarının eşsiz güzelliğinin ifadesi vb. tüm bunlar Hanımana Alibeyli kaleminde meseleye farklı yönden bakışın örnekleri hâline gelmiştir.

“Bayramın Kutlu Olsun Oğul” şiiri vatan için canını feda eden bir şehidin mezarı başına gelen annesinin çektiği acıyı, ıstırapı, bunun yanı sıra maddi olarak oğlunun geri gelmeyeceğini bilse de her daim yol beklercesine oğlunun intizarında olmasının vermiş olduğu annelik duygusunun eşsiz bir şekilde ifadesidir. Şiirin farklı taraflarından biri ise şehit askerin annesi ile konuşmasıdır. Bu aslında zahiri bir diyalogun batına doğru ilerleyerek monolog haline gelmesidir. Bu konunun bu şekilde ele alınması Hanımana Alibeyli'nin nasıl büyük bir söz ustası olduğunu bir daha göstermektedir:

Dağ üstüne akşam çöker,
Yüz tuttum baş hıyabana⁵²⁰
Ağlıyordu hüngür- hüngür,
Neredeyse bir dertli ana:

“Kara gözlü, kalem kaşlı,
Hani senin hoş sohbetin?
Anan kalmış gözü yaşlı,
Pençesinde musibetin (Alibeyli, 2008:
169)

Üçüncü dizede şair yalnız anne ile oğul diyalogu değil bunların yanı sıra siyaset ve koltuk sevdası yüzünden genç çocukları hayattan koparan, kendisi gibi binlerce anneyi gözü yaşlı bırakan siyasilere ve vatana gözlerini dikmiş düşmanlara isyan ediyor. Hanımana

⁵²⁰ İki tarafı düzgün ağaçlı yol veya bulvar

Alibeyli'nin canlandırdığı şehit annesi yalnızca bir sade şehit annesi değil, bunun yanı sıra beşerî duygulara sahip bir annedir.

Sen mahvolasın cellat,
Nasıl kıydın yavrulara?!
Ben ne edeyim? Yoktur imdat,
Ömrüm günüm oldu kara.
(Alibeyli, 2008: 170)

Dördüncü dizede bayram günlerinde halkın azizlerinin mezarını ziyaret etmesi, eski geleneklerden kalma mum yakma âdeti, mezar başına farklı bayram nimetlerinin dizilmesini görüyoruz. Annenin şehit oğlunun mezarı başına gelerek onun bayramını kutlaması, şehit olan vatan evlatlarının ölümsüzlüğünün bir ifadesidir.

Ben sana bayram akşamı
Getirmişim şeker, noğul.⁵²¹
Yaktım tepside mumu,
Bayramın kutlu olsun oğul!
(Alibeyli, 2008: 170)

Altıncı ve yedinci bentlerde yukarıda dediğimiz gibi anne ile oğlu arasında geçen diyalog en ince notlarla dizelere yazılmıştır.

Peki, yücelen o ses nedir,
Benzemez feryada âha?
Oğul diyor “Anne yeter,
Akşam oldu eve git daha.

⁵²¹ İçerisine kişniş tohumu koyulmuş şeker çeşidi

O zaman rahat olurum ben,
Gözyaşını silsen anne.
Küserim, darılırım sana,
Beni ölmüş bilsen anne” (Alibeyli,
2008: 170)

Yani aslında şehit annesi kendi içinde “Eğer ben ağlarsam oğlum rahatsız olur, ben ağlarsam oğlum beni ölmüş zanneder” diye düşünerek oğluyla kendi içinde sohbet etmesidir.

“Gideyim Savaşa” şiiri beş yaşında olan ve vatanını korumak için düşmanla savaşmak aşkıyla yanıp tutuşan bir Azerbaycan Türkü çocuğun annesiyle yaptığı diyalogdur. Hanımına Alibeyli, küçük bir şiirle Azerbaycan halkının çocuğundan yaşlısına kadar herkesin vatan için canını feda edecek kahramanlığa sahip bir halk olduğu mesajıyla düşmana gözdağı vermektedir. Böyle bir kahramanlığa, yiğitlik tarihine sahip toplumun savaşıla, topla, tüfikle hiçbir zaman düşmana boyun eğmeyeceğini anlatır:

Anne izin ver gideyim savaşa,
Taş atarım düşmana art arda.
Oğlum aç pencereyi, bak havaya
Gökten yere kar yağıyor lapa lapa.
Anne ben korkmuyorum, ayaz, kar
nedir?

Bu savaşta ne yapar senin taşın?
Bu derdimin yaraları sızlatır.
Bu sene olacaktır senin beş yaşın.
Anne gideyim silahları yağlayayım,
Anne gideyim yaraları sarayım.

Oğlum savaş erkeklerin işidir,

Ama sen diyordun benim oğlum
erkektir. (Alibeyli, 2008: 170)

“Lâçin” şiiri şairin geleceğe inancının örneğidir. Hanımana Alibeyli inanıyordu ki bir gün işgal altında olan güzel Lâçin şehri tekrar işgalden kurtulacak, tekrar eski sahiplerine kucak açacaktır. Şiire baktığımızda şair sanki gelecekte haber vermişçesine Ermenilerin bozguna uğrayacağına, düşmandan toprakların geri alınacağına inanmıştır. Tabii ki bu umut, 2020 yılında gerçekleşmiş ve Azerbaycan askeri yalnızca Lâçin’i değil, işgal altında olan Karabağ’ın diğer şehir ve köylerini de düşman işgalinden kurtarmıştır.

Bana el sallıyor yüce Kirs dağı,
Dağdan aşan gür Şahnabad bulağı
Beni selamlıyor o güzel Lâçin,
Ermeniler, yurdumuzdan tez kaçın!
Bir gün size ölüm ilan olacak,
Bütün hayatınız talan olacak!
(Alibeyli, 2008: 171)

Bayrak hakkında da şairler türlü şiirler yazmış, bayrağın Türk milleti için ne kadar mukaddes bir anlam taşıdığını, uğruna ne kadar kanlar akıttığını anlatmışlardır. Her şair, bayrağı kendi duygu dünyasına göre farklı şekillerde ele almış, onun dokunulmazlığını daha da yüceltmıştır. Bayrak, bir milletin sembolüdür ve şiirlere bakıldığında tüm şairlerin bayrak hakkında iki noktada hemfikir oldukları görülmektedir. “Bayrağın kutsallığı” ve “bayrağın daima yükseklerde dalgalanması gerektiği” şiirlerdeki ortak iki noktadır. Bayrağın düşmesi milletin de düşmesi demektir. Hanımana Alibeyli de Azerbaycan bayrağına olan sevgisini ve vatanseverlik duygusunu “Bayrağım” şiirinde şu şekilde dile getirir:

Ay yıldızlı bayrağı var bu yüce
devletimin,

Sanki od ocağı var kahraman
milletimin.

O parlayan rengi al şehitlerin al kanı,
Sen dalgalan bu hayatta şen geçsin
her çağım,

Seni çok seviyorum ben, ay yıldızlı
bayrağım! (Alibeyli, 2008: 171)

Hanımına Alibeyli'nin yazmış olduğu en güzel ve sade şiirlerden biri de "Asker Gardaşım" şiiridir. Şiir, asker ailesinin vatana borcunu ödemek için cepheye gitmiş evlatlarını beklemesi ve kalplerinde geçirdikleri en aziz ve yüce duyguların şiirsel ifadesidir. Asker Sadık'ın geri dönmesi tüm ailenin sevincini artırmıştır.

Köyün ışıkları yandı,

Yeşil renkli bir araba

Kapımızda durdu

Gördüm uzun, esmer,

Bir oğlan yere indi.

O benimle görüştü.

Boynuna sarılmışım,

Askerden bu akşam

Dönmüş gardaşım Sadık.

Bizim evde herkes mutluyuz

(Alibeyli, 2008: 172)

SONUÇ

Savaş konulu edebi ürünler, halkın vatanseverlik duygularının gelişmesini sağlar. Toplumun vatan, millet, bayrak gibi konulara hassasiyetini bilen yazar ve şairler, bu yönde eserler kaleme alarak halkın bu sevgisini daha da arttırmaktadırlar.

Çocuklara vatanseverlik, hümanizm, ahlaki değerler gibi fikirleri aşlamak, onları sevgi başta olmak üzere insani duygularla eğitmek edebi eserlerin görevleri arasındadır. Savaş insanlık tarihinin bir parçasıdır. Edebi eserler üzerinden çocuklara savaşla ilgili tüm gerçeklerin de anlatılması gerekir. Azerbaycan çocuk edebiyatın usta şairlerinden birisi olan Hanımana Alibeyli de çocuklar için kaleme aldığı şiirlerinde savaş gerçeğine de yer vermiş, Azerbaycan tarihinde önemli bir yeri olan “Karabağ meselesi”ne duyarsız kalmamıştır. Karabağ Savaşı’yla birlikte Hanımana Alibeyli, Karabağ meselesini kutsal bir vazife olarak eserlerine yansıtmaya başladı. Yazmış olduğu şiirleriyle çocuklarda millî değerlere bağlılık, vatan, millet sevgisi, dalgalanan bayrağa saygı vb. konuları çocuk dünyasına sevdirmeyi başardı.

KAYNAKÇA

- ALİBEYLİ, Hanımana (2008). Seçilmiş Eserleri, 2 Ciltte, 1.C. Bakü, AVRASIYA
- MECİDOVA, Nergiz (2015). Edebiyatımızın Hanım Anası. Bakü, F. Köçerli adına Respublika Uşag Kitabhanası
- MEMMED, Araz (2004). Seçilmiş Eserleri. 2 Ciltte. C. 2. Bakü, Ozan
- YAKUP, Zelimhan (2011). Seçilmiş Eserleri. 13 ciltte. C. 3. Bakü, Şerg Gerb
- URL 1: <https://fb.watch/dtCTKIKtSq>; Erişim tarihi: 06.05.2022

**AZERBAIJAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ
ARASINDA YALANCI EŞDEĞERLER
FALSE FRIENDS BETWEEN AZERBAIJAN TURKISH AND
TURKEY TURKISH**

Doç. Dr. Gül Banu DUMAN

*Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Zonguldak-Türkiye,*

gulbanuduman@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6593-3587

Dr. Öğr. Üyesi Rovshan MAMMADOV

*Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü*

Zonguldak-Türkiye,

rovshan.mammadov@beun.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8821-0517

Özet

Dilin özellikleri anlatılırken “dilin canlı bir varlık olduğu” ifade edilir. Bu ifade ile dilin değişken yapısına vurgu yapılır. Dil tarihi süreç içerisinde değişmekte, ortak kökten çıkan diller bile zamanla ayrılmaktadır. Bu ayrılmalar neticesinde ses ve şekil bakımından aynı olan bazı kelimeler, bir dilin farklı lehçelerinde farklı anlamlar üstlenebilmektedir. “Yalancı eşdeğer” terimi ile karşılanan bu durum birbirine çok yakın lehçeler arasında da sıklıkla görülür. Birbirine yakın iki lehçe olan Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında da yalancı eşdeğerlerin sayısı oldukça fazladır. Özellikle yalancı eşdeğer kelimeler lehçeler arasında bazen yanlış anlaşılmalara neden olmakta; bu durum, eserlerin aktarımında yanlışlıklara yol açmaktadır. Ayrıca lehçelerin öğretiminde de yalancı değerler üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan

Türkçesindeki yalancı eşdeğerler üzerinde durulacak, yalancı eşdeğer kelimeler tasnif edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yalancı eşdeğerler, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi.

Abstract

When describing the features of language, it is stated that "language is a living entity". Language changes in the historical process, even languages that come from a common root diverge over time. As a result of these separations, some words that are the same in terms of sound and shape can assume different meanings in different dialects of a language. This situation, which is met with the term "false friends", is also frequently seen among dialects that are very close to each other. The number of pseudo-equivalents is quite high between Azerbaijan Turkish and Turkey Turkish, which are two dialects that are close to each other. Especially false friends words sometimes cause misunderstandings between dialects; This situation leads to mistakes in the transfer of works. In addition, false values are an issue that should be emphasized in the teaching of dialects. In this study, false friends in Turkey Turkish and Azerbaijan Turkish will be emphasized, and false friends words will be tried to be classified.

Keywords: False friends, Azerbaijani Turkish, Turkey Turkish.

GİRİŞ

Dilin özellikleri anlatılırken “dilin canlı bir varlık olduğu” vurgulanır. Dilin “canlı” sıfatı ile nitelendirilmesi dillerin sürekli bir değişim içerisinde olmasını ifade eder. Hiçbir dil, değişmeden kalmaz, zamana ve şartlara göre her dilde değişimler olur. Dile yeni kelimeler girer, var olan bazı kelimeler yok olur, kelimenin anlamı bazen zaman içerisinde değişir bazen de var olan anlamına yeni anlamlar eklenir. Kısacası her dil tarihi süreç içerisinde fonetik, morfolojik, semantik değişimlere maruz kalır. Dillerin tarihi süreç içerisinde bu değişimleri, değişimin ölçüsüne bağlı olarak dillerin lehçelere, şivelere, ağızlara

ayrılmasına yol açar. Hatta birbirine çok yakın görünen iki lehçe arasında bile kelimelerin anlam değişimleri sıklıkla görülür ve buna bağlı olarak da yalancı eşdeğerler ortaya çıkar.

Ses olarak birbirine denk görünen kelimelerin anlam olarak denk olmaması diller, lehçeler hatta ağızlar arasında yalancı eşdeğerlerin ortaya çıkarır. Diller arasında ses olarak benzeyen fakat köken olarak hiçbir ilgi bulunmayan kelimelerdeki yalancı eşdeğerliliği bu kelimeler arasında anlamsal olarak bir yakınlık olmamasından dolayı fark etmek kolaydır. Örneğin Türkiye Türkçesinde mutfak araç gereci olan “bardak” kelimesi, Rusçada “dağınık” anlamına gelmektedir ve mutfak eşyasıyla hiçbir ilgisi yoktur. Sadece ortada bir ses denkliği vardır. Bu iki kelime arasında anlamsal olarak bir denklik ya da yakınlık olmadığından bu türden kelimeler anlam karmaşalarına pek yol açmazlar. Lehçelerdeki yalancı eşdeğerlerin bir kısmında da kelimeler sadece ses olarak benzemekte, köken ve anlam olarak benzerlik bulunmamaktadır. Anlamsal bağ bulunmayan sadece ses olarak benzeyen bu türden kelimeleri fark etmek daha kolaydır, bu yüzden metin aktarımlarında bu kelimeler çok da sorun çıkarmazlar. Öte yandan “anlam daralması, anlam genişlemesi” gibi bir durum lehçenin birinde gerçekleşmiş, diğerinde gerçekleşmemiş ise bu durumda denklik sadece sesle sınırlı kalmaz, anlamsal bir yakınlık, benzerlik söz konusu olduğundan özellikle metin aktarımlarımda bu kelimeler yanlışlıklara yol açarlar.

Türkiye Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri arasındaki yalancı eşdeğerler konusunda birçok çalışma yapılmıştır (bkz. Ergönenç Akbaba, 2007; Altun, 2020; Kirişçiöğlü, 2006; Ersoy Yazıcı, 2012; Ersoy, 2007... vb.). Yalancı eşdeğerler lehçeler arasında bazen yanlış anlaşılmalara neden olmakta; bu durum, eserlerin aktarımında yanlışlıkları da beraberinde getirmektedir. Bu sebeple lehçeler arası yanlış aktarım meselelerini ele alan çalışmalarda yalancı eşdeğerler konusuna değinildiği görülür (bkz. Uğurlu, 2011; Şenol, 2020; Kara, 2009... vb.). Yalancı eşdeğerler, sadece metin aktarımında değil; Türkiye Türkçesinin soydaşlara öğretiminde de sorun olmaktadır. Bu sebeple lehçeler arasında yalancı eşdeğerlerle ilgili çalışmaların

çoğalmasa hem metin aktarımında hem de Türkiye Türkçesinin öğretiminde araştırmacılara da yol gösterecektir.

Bu çalışmada Azerbaycan çocuk edebiyatının önemli isimlerinden birisi olan Hanımana Alibeyli'nin şiirlerinin Türkiye Türkçesine aktarımında rastlanan yalancı eşdeğerler incelenecek şiir metinlerinden alıntılarla anlam farklılıkları ortaya konulacaktır.

Hanımana Alibeyli'nin Şiirlerinden Hareketle Azerbaycan Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler:

Yalancı eşdeğerler farklı diller arasında olabileceği gibi bir dilin çağdaş lehçeleri ya da tarihi lehçeleri arasında da olabilir. Hatta aynı dilin ağızları arasında yalancı eşdeğerlere rastlamak mümkündür. Birbirine yakın lehçeler arasında yalancı eşdeğer kelimelerin arttığı görülür. Birbirine çok yakın iki lehçe olan Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde de yalancı eşdeğerlerin sayısı oldukça fazladır.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında yalancı eşdeğerlerin ortaya çıkmasının nedenlerinin başında "... bu dillerin ana dili sayılan Türk dilinin çok uzun tarihsel gelişim ve dönemler içinde çeşitli kollara, gruplara ve alt birimlere ayrılması geliyor. Anadolu Türkleri ile Azeri Türklerinin çok ayrı ve değişik siyasal-toplumsal birlikler ve devletler kurmaları özellikle son yüzyıllarda bir bayrak altında yaşamamış ve dolayısıyla dilin gelişimi için önemli olan ortak kültürü paylaşmamış olmaları Türkçe ve Azericenin ses dizgesi, söz dağarcığı ve gramer yapısında birtakım ayrılıklar ortaya çıkarmıştır." (Resulov, 1995: 917) Resulov, "Bu uzun tarihsel süreçte Türkçe ve Azericenin ortak ana dilden gelen kelimeleri, dış etkilerin yanı sıra bir de dilin iç gelişmesi sonucunda (sözcükte anlam kayması, genişlemesi veya daralması, genelgeçer bir kelimenin terimleşmesi vb.) değişik anlam ve üslup özellikleri kazanarak" yalancı eşdeğer kelimelere dönüştüğünü belirtir. İkinci bir neden olarak yabancı dilden giren bir kelimenin iki dilde değişik kavramlara karşılık olarak kabul edilerek yazı dilinde resmileşmesini gösterir. Resulov (1995: 918), ana dilden gelen bazı kelimelerin dillerden birinde yazı diline alınmaması sonucunda ilkin konuşma dilinde kalarak zamanla öteki dildeki anlamından farklı mana ve üslûpta kullanılmasını yalancı eşdeğer kelimelerin ortaya çıkmasının bir diğer sebep olarak göstermektedir.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında yalancı eşdeğerleri inceleyen Resulov, yalancı eş değerleri üç gruba ayırmaktadır: Birinci grupta köken ve anlam bakımından hiçbir bağlantısı olmayan “eş adlı (homonim, sesteş)” kelimelere değinmekte örnek olarak da “gar, çelik, katık, aktarmak, banka” kelimelerini vermektedir. İkinci grupta ise eş adlı ve kökenleri ortak olmasına rağmen hiçbir anlamı örtüşmeyen kelimelere değinen Resulov, bu gruba örnek olarak “hala, baba, derslik” kelimelerini verir. Son ve üçüncü grupta ise sesleri ve kökenleri aynı olan anlamlarından biri ya da birkaçı örtüşmesine rağmen dillerden birinde farklı anlamda kullanılan kelimelere değinmekte ve “kapı ve kalp” kelimelerini de örnek olarak vermektedir. (Resulov, 1995: 917).”

Azerbaycan çocuk edebiyatı içerisinde saygın bir yere sahip olan Hanımına Alibeyli'nin şiirlerinin Türkiye Türkçesine aktarımı sırasında görülmüştür ki Resulov'un yukarıda üç sınıfa ayırdığı yalancı eşdeğerlere örnek olabilecek birçok kelime vardır. Alibeyli'nin şiirlerinde rastlanan yalancı eşdeğerlerin bazıları şu şekildedir:

- İlk göze çarpan yalancı eşdeğerler olarak “baba, hala, ata” gibi akrabalık bildiren kelimeler sayılabilir. A.T'ndeki “ata” T.T'nde “baba”; A.T'ndeki “baba” T.T'nde “dede”; A.T'ndeki “hala” T.T'nde “teyze” anlamına gelmektedir.

Atam bizə keçən il *Babam* bize geçen yıl, (Körpə Çinar: 67)

O, *atamın* payıdır. O, *babamın* payıdır. (Bir Şaftalı: 68)

Babam əkdı söyüdü. *Dedem* dikti söğüdü, (Söyüd Ağacı: 35)

Xalam oğlu Səlimdən Teyze oğlu Selim'den,

Öyrəndim xarratlığı, - Öğrendim marangozluğu, - (Kıçık Xarrat: 80)

- “Yaz, yay, fasıl” gibi zaman bildiren kelimeler de yalancı eşdeğer kelimelerdir.

Yaz gəlir əlində *Bahar* geliyor elinde

- Bir iri zənbil. Bir iri sepet. (Çil: 139)
- Axırsan qışda, yayda, Akıyorsun kışın, yazın, (Dirilik Suyu: 23)
- Aparacaq onu Götürecek onu
- Ötəndə *fəsil* Geçərken *mevsim*. (Çil: 139)
- Çağ
- Yurduma səhər çağı,
Yurduma seher *vakti*, (Dirilik Suyu: 23)
- Yanırdı axşamçağı,
Yanıyordu akşam *vakti*, (Bir Nəfər: 39)
- Qardaşım ilə sübh çağında Kardeşimlə sabah vaktində (Qurban Olum: 24)
- Körpə çinar yaz çağı Körpə çinar bahar vakti (Körpə Çinar: 67)
- Səhər, günortaçağı Sabah, öğle vakti (Oyaq: 59)
- Düş-
- Çelik, (2007: 155-157) düşmək fiilinin Az. Türkçesinde 34 farklı anlamı, T.T'inde ise 8 anlamı üzerinde durmuş. "Sözcüğün iki lehçede de oldukça fazla anlamı vardır. Bu anlamlarda büyük çoğunluğu iki lehçe arasında örtüşmektedir. Örtüşmeyen anlamları da vardır." (Çelik, 2007: 158). O halde düş- kelimesinin bazı anlamları iki lehçede eş değerken bazı kelimeleri ise anlam bakımından birbirine denk gelmeyerek yalancı eşdeğer durumuna düşmektedir.
- Hopp...Düz *düşərəm* aya, (Hopp. Düz *inerim* aya,) (Şehirli Nərdivan: 43)
- Biz gəldik Sabirabada, Biz geldik Sabirabad'a,
- Bir ilk bahar *düşdü* yada. Bir ilkbahar *gəldi* hatırıya. (Kür Qırağında: 125) Bu iki örnekte kelimenin anlamları iki lehçede denk değilken aşağıdaki örnekte ise aynı anlamda kullanıldıkları görülmektedir.
- Səhər beşikdən *düşdü*, Sabah beşikten *düştü*,

Evdə hamı gülüşdü. Evde herkes gülüştü. (Pişiyin Lay-layı: 46)

- Danış-

Bir-birinə danışdı. Birbirinə anlattı. (Söhbət Qızışdı: 53)

Müəllim bizə baxdı, Öğretmen bize baktı,

Başladı danışmağa. Başladı konuşmaya. (Dərs Vaxtı: 77)

- Dal:

Tövlə dalında dana. Ahır arkasında dana. (İstidə: 87)

- Dava

- Oğul, *dava* kişilərin işidir, - Oğlum, *savaş* erkeklerin işidir,

- Bəs deyirdin mənim oğlum kişidir... – Ama sen diyordun benim oğlum erkektir...(Gedim Davaya: 170)

- Cüce

Toyuğu, cücələri. Tavuğu, civcivləri.

Qoy yesinlər dənləri, Bırak yesin yemləri, (Göydəki Ulduz Nədir: 60)

- Üz; üz-mek

Üzmək bilmirsən əgər Yüzmeyi bilmezsen əgər

Çox getmə, dərin olar. Çok gitme derin olur. (Çayda:76)

Ağ üzü ışıqlıdır. Ak yüzü ışıqlıdır. (Kosmos: 120)

- Gül:

T.T'nde bir çiçək türünün adı iken A.T'nde genel anlamda "çiçək" anlamına gelməkdir. Aralarında anlam ilgisi olması sebebiyle de lehçe aktarımlarında en sık düşülen yalancı eşdeğer kelimelerden birisidir.

Səpərdim torpağa dən; Serpərdim torpağa tohum;

Cürbəcür gül əkərdim Türlü çiçəkler ekerdim (Hacıleysək: 22)

“kızılgül” biçimində istifadə edildiğinde ise T.t’ndeki çiçək türü olan “gül”e qarşılıq gelir.

Dedim: - Qızılgülləri al, Söyledim: - Gülləri al, (Salamat Qal: 134)

- Yuhu: uyku, rüya (T.T)

Ses deęişmələri səbəbi ilə A.T’sində uyhu, T.T’nde uyku biçimində olan kelimənin “uyku” anlamı dışında A.T’sində “rüya” anlamı da vardır. Yalancı eşdeğer tuzağına düşmək için aktarımlarda metnin genel anlamına diqqətli baxmaq gerekir. Alibeyli’nin şiirlerinde de bu kelimənin iki anlamda da istifadə edildiği görülməkdədir.

Gəldi qımılı səsi, Geldi gürültü səsi,
Yuxusundan ayılır. Uykusundan uyanır. (Sən Çıxma, Mən Çıxaram: 37)

“Sən Çıxma, Mən Çıxaram” şiirində T.T’ndeki “uyku” anlamıyla örtüşürkən “Yuxuda” şiirində isə “rüya” anlamında istifadə edildiği və T.T’ndeki anlamıyla örtüşmədięi görülür.

Soruşdu ondan nənə: Sordu ona nene:
- Yuxuda nə gördün, nə? Rüyanda ne gördün, ne? (Yuxuda: 23)
Uzanıb, gözümü yumdum. Uzanıb, gözümü yumdum.
Yatıram, yuxu görürəm: Yatıyorum, rüya görüyorum: (Qurban Olum: 24)

- Külek

“Külek (Azərbaycanca) : Rüzgar, havanın yer deęiştirməsi nəticəsi meydana gələn esinti.

Külek (Türkçe) : Bal, yağ, yoğurt gibi şeyler koymaya yarar tahta kova. (Çelik, 2007: 257)

Küləklər gecəyarı Rüzgârlar gece yarısı

Göyə sovurur qarı. Göğə savuruyor karı. (Bakı Küləyi: 33)

- Kent

Dağın başında durub, Dağın başında durup,
Baxdım *kəndə* uzaqdan. Baktım *köye* uzaktan. (Xızı Dağları: 136)

- Fikirleş-

Yox, qoy anama baxıb, Yok, bırak anama bakıp

Gözəl ad fikirləşim. Güzel ad düşünəyim. (Günəşim: 24)

- Çöl

“Çöl” kelimesinin T.T’ndeki anlamına ek olarak A.T’nde “dışarı” anlamında da kullanıldığı görülür.

Çölü gəzib çəkməniz, Dışarıda gezmiş ayakkabınız,

Altında toz-moz olar. Altı toz moz olur.

Girsəz evə, düşər iz, Girsəniz eve, olur iz (O, Məni Tərifləsin: 58)

Karnaval şiiirinde ise TT’ndeki anlamıyla örtüşmektedir.

Çölündə Afrikanın Çölünde Afrika’nın

Guya durub iri fil. Sanki dikilmiş iri fil. (Karnaval: 106)

- Salam:

Ses değışmesi sebebiyle eş sesli bir yalancı eşdeğer ortaya çıkmıştır.

Salam verib hər ağaca Selam verip her ağaca (Xəzri: 41)

- Çal-

“Yorulmadan təbil çalar, Yorulmadan davul çalar, (Yağış Yağır, 24)” dizesinde anlam örtüşürken aşağıdaki dizelerde ise “çal-” kelimesinin TT’ndeki anlamıyla tam olarak örtüşmediği görülür:

Bacıma lay-lay çalır. Bacıma ninni söyler. (Pişiyin Lay-Layı: 46)

- Yağış

TT'nde daha genel bir anlama sahipken AT'nde "yağmur" anlamında daha dar bir anlama sahiptir.

Şırıltıyla yağır yağış. Şırıltıyla yağar yağmur. (Yağış Yağır: 23)

- İl

Ses değişmesi neticesinde "il" kelimesi sesteş yalancı eşdeğer bir kelime olmuştur.

Atam bizə keçən *il* Babam bize geçen *yıl*, (Körpə Çinar: 67)

- Çat-

AT'nde "çat-" kelimesinin TT'yle örtüşen anlamlarının yanında örtüşmeyen birçok farklı anlamda kullanıldığı görülür.

Elə bil məktubla sən *çatdın* mənə, Sanki mektupla sen *ulaştın* bana (İlk Məktub: 152)

Tez durub, tez yatırsan, Tez kalkıp, tez yatarsan,

Boya-başa çatarsan. Çok çabuk büyüsün. (Tez Dur, Tez Yat: 77)

Ramiz çatdı bu ara, Ramiz yetişti bu sırada,

Dən səpdi xoruzlara Yem serpti horozlara. (Xoruz: 84)

Göydə quşlar da çatmaz. Gökte yetişemez kuşlar da. (Ətirli Qızılgül: 86)

Məktəbə hazırlaşım, Okula hazırlanayım,

Dərsimin vaxtı çatdı, Dərsimin zamanı geldi, (Məktəbliyəm: 110)

Dünyada heç bir ana Dünyada hiçbir anne.

Mənim anama çatmaz. Benim anneme benzemez. (Mənim Anam: 145)

- O, öz-özünə dedi: O, kendi kendine dedi:
“A tülkü, çatıb sonun”. “Ay tilki, gelmiş sonun.” (Qartal və
Tülkü: 32)
- Odur köməyə çatan, Odur yardıma gelen,
Onu sevir kapitan. Onu seviyor kaptan. (Mayak: 48)
- Yavaşla-
Get, özün çıx sahilə. Git, kendin çık sahile.
Səsini yavaşladı, Sesini alçalttı, (Xərçəng və Balıq, 26)
 - Pişik
Aralarında anlam ve köken ilgisi olmayan sesteş
kelimelerden oluşan yalancı eşdeğer bir kelimedir.
İt boynuna lent taxıb İt boynuna kurdele takmış
Pişik eşir bığıını, *Kedi* büker bıyığını, (Gözəl Qış, 154)
 - Acıklı
Danışmayıır İsrafil Konuşmuyor İsrafil
Məktəbdə səhərçağı. Sabahleyin okulda.
Acıqlıdır elə bil, Çok *sinirlidir* sanki (Axı, Hardan Bilim
Mən, 100)
 - Duman
Dayanmır gediş-gəliş. Durmuyor gidiş-geliş.
Üzür *dumanda* sahil, Yüzüyor *siste* sahil, (Liman: 27)
 - Dayan-
Kənd işıqları yandı, Köyün işıqları yandı,
Yaşıl rəngli bir maşın Yeşil renkli bir araba
Qapımızda *dayandı*. Kapımızda *durdu*. (Əsgər Qardaşım:
172)
 - Mən səni Kəbə sanım, Ben seni Kâbe sayayım

Keşiyində dayanım. Her zaman koruyayım.
(Azərbaycanım Mənim: 21)

- Minnet

Bir qonşu qonşuya gəldi *minnətə*: Bir komşu komşuya geldi ricaya
(Yalancı: 98)

- Küçük

Bazara getdi nənəm, Pazara gitti nenem,
Biz evdə üçük. Biz evde üç kişiyiz.
Bir bacımdır, bir mənəm, Bir bacım var, bir benim,
Bir də ağ *küçük*. Bir de ak eniğimiz (Biz Evdə
Üçük: 39)

- Heyet

Şaxtada, qarda qaldım, Ayazda, karda kaldım,
Həyatda bütün günü Dışarıda bütün gün (Körpü:
40)

İki xoruz düz uçdu İki horoz direk uçtu
Ortasına *həyatın*. Ortasına bahçenin/avlunun. (İki Xoruz:
84)

- Meşe

Mən onu səsləyərək, Ben ona seslenerek,
Meşədə gəzirəm tək. Ormanda geziyorum tek. (Əks-Səda: 63)

- Raket

Raket düzəltdi Rəfi - *Roket* yaptı Refi, (Baxsın Ulduza,
Aya:148)

- düz

Böyüyər, əli çatar Büyür, elleri yeter
Düz çınarın başına. Taa (*tam, direk*) çınarın başına. (Nahar: 58)

N  az, n   ox, d z y z il Ne az, ne  ok, d z (tam) y z yıl (G z l
Pir ağı: 68)

İki xoruz d z u du İki horoz direk u tu
Ortasına h y tin. Ortasına bah enin. (İki Xoruz: 84)
Qurtardım bunları Bitirdim bunları
D z saat be d . Tam saat be te.
M n bu g nk  i i Ben bug nk  i i (Qaldı Sabaha:102)
AT'nde "tam, direk" anlamına gelen "d z" kelimesinin yanında " l,
bozkır, ova" anlamında da ba ka bir kelime daha vardır.

Geni  Muğan d z nd  Geni  Muğan  l nd , (Pambıq ı
G n  : 134)

Pambıqdan d z lib Pamuktan yapılı ı
Qarlı t p , d z. Karlı tepe, ova. (Adadov anı:160)

• tap-

Dostdursa *tapar* m ni; Dost ise *bulur* beni;
 ziz Hacıleyleyim, Aziz hacı leyleyim, (Hacıleylek: 23)

• sap

Bu m nim saplarımdır, Bu benim iplerimdir,
N  r ng des n varımdır. Ne renk dersən varımdır. (H diyy : 75)

• bağı la-

"Bağı lamak, affetmek" anlamları dı ında AT'nde "hediye etmek"
anlamı da vardır.

B z r m, naxı laram; S slerim, nakı larım;
8 mart bayramıdır, 8 Mart bayramıdır,
Anama bağı laram. Anneme hediye ederim. (H diyy : 75)

Sadece “O, Məni Tərifləsin” şiirinden alınan küçük bir bölüme bakıldığında bile birbirine yakın iki lehçe arasında ne denli çok yalancı eşdeğerin olduğunu anlamak mümkündür.

Çöldən edin tamaşa .	Seyredin dışarıdan
Hırslandırməyin məni,	Sinirlendirmeyin beni.
Keçin aşağı başa.	Girebilirsiniz aşağıdan.
Çölü gəzib çəkməniz ,	Dışarıda gezmiş ayakkabınız,
Altında toz-moz olar.	Altı toz moz olur.
Girsəz evə, düşər iz,	Girseniz eve, olur iz (O, Məni Tərifləsin : 58)

Yukarıda verilen örnekler, ilk göze çarpan örneklerden bazılarıdır. Alibeyli'nin şiirleri dikkatle incelendiğinde tespit edilen yalancı eşdeğerlerin sayısı artacaktır. Sadece tek bir şairin şiirlerinde bile bu denli çok yalancı eşdeğere rastlanması, lehçeler arası aktarım yapacak kişilerin neden çok dikkatli olması gerektiğini anlatmak için yeterlidir.

SONUÇ

Yalancı eşdeğerlerin içerisine nelerin alınması gerektiği, sadece aynı kökten gelen kelimelerdeki anlam değişmelerinin mi «yalancı eşdeğer» kavramı içerisine gireceği gibi hususlar tartışılarsun, lehçeler arası aktarımlarda ve dil öğreniminde yalancı eşdeğerler gerçek bir sorun teşkil etmektedir. Dil öğretimi sırasında da yalancı eşdeğer kelimeler üzerinde durulması gerekmektedir.

Birbirine yakın lehçeler arasında yalancı eşdeğerliklerin çok daha arttığı ve lehçeler arası aktarımlarda bu kelimelerin ciddi yanlışlıklara sebep olduğu ortadadır. Bu sebeple anlambilimi alanında yapılan gözde çalışmalardan birisi de yalancı eşdeğerler konusudur. Bu tür çalışmaların sayısının artması dil öğrenimi ve çeviri alanında kolaylıkları da beraberinde getirecektir.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi gibi iki yakın lehçe arasında çok sayıda yalancı eşdeğerin olduğu sadece Hanımına Alibeyli'nin şiirlerine bakıldığında bile görülebilmektedir. Bu yalancı eşdeğerlerin bir kısmını sesteş kelimeler oluştururken bir kısmı ise anlam kayması, daralması, genişlemesi sonucunda tarihi süreç içerisinde ortaya çıkmış kelimelerdir. Aralarında köken ve anlam bakımından ilgi bulunan yalancı eşdeğer kelimelerin metin aktarımlarında aktarıcılar için daha tuzak kelimeler olduğu gözlemlenmiştir.

KAYNAKÇA

- Alibeyli, H. (Düzenleyen: Güler Abdullabeyli) (2008). *Hanımına Alibeyli: Eserleri*. Bakü: Avrasiya Press.
- Altun, H. O. (2020). Yalancı Eşdeğerler Nasıl Tasnif Edilmeli? Kazakça Ve Türkiye Türkçesi Üzerinde Deneme. *SUTAD*, Nisan 2020; (48): 27-46
- Çelik, E. (2005). *Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasında Yalancı Eş Değerlik*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara
- Ergönenç Akbaba, D. (2007). Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler. *Bilig* , Sayı: 42, s.151-176
- Ersoy, F. (2007). Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler. *Türkbilig*, S. 14, s. 60-68.
- Kara, M. (2009). Lehçeler Arası Aktarmalarda Temel Sorunlar. *Turkish Studies. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
- Kirişçioğlu, M. F. (2006). Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler. *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20, s. 21-35.
- Resulov, A. (1995). *Akraba Diller ve "Yalancı Eş Değerler" Sorunu*. Türk Dili Dergisi, *TDK Yayınları*, 524 / Ağustos Sayısı, Ankara, 1995, s. 916 - 924.

Şenol, A. Ç. (2020). Yalancı Eş Değerlik veya Anlam Değişmesi Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies* 20/2 Kış. s. 409-427

Uğurlu, M. (2011). Lehçe İçi Aktarmada Yalancı Eş Değerlik. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi – Bildiriler (Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi - IV*, Ankara: *AYK Yayınları*, ss. 1877-1890.

Volume 4/4 Summer, s.1056-1081

Yazıcı Ersoy, H. (2012). *Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler*, Ankara: Gazi Kitabevi.

**COLOR SYMBOLISM IN ENGLISH AND UZBEK FOLK
TALES:
ANALYSIS AND COMPARISON**

Aziza Akmalovna Ziyadullayeva,

*Bukhara State University, English Literature Department, master's student,
aziziyodullayeva@mail.ru*

ABSTRACT

Human life is unique with its full of different colors. If analyzed physically, the colors we perceive in our minds are directly related to the wave and length of the light. Taking into consideration that serious research has been done by scientists on the theoretical details of the appearance of colors and their visual perception, we will avoid highlighting these issues in this article. We focused on studying the content of Uzbek fairy tales. The connection between colors and the beliefs of the people, and the similarities and differences between the colors used in the fairy tales created by the representatives of the two nations were highlighted by comparing the impact on the psychology of each nation. Colors are a crucial part of social and cultural life, and the world surrounding the humankind. Because humans imagine things, places, events and people in harmony with colors. Various colorful flowers represent objects and places, human inner experiences. Songs, fairy tales and emotions are linked via colors. White indicates purity, black symbolizes evil, darkness, and green represents new beginnings, youth. Thus, color is also a cultural concept and is related to different cultural ideas, feelings and views, to some extent reflecting human culture.

Keywords: symbols of colors, beliefs

Colors have different meanings in different nations. Every nation has its own way of comprehending colors. It is related to many factors. People live in different geographical environments and encounter different colors in their daily lives. In addition, they go through different political and historical paths. These factors are also reflected in the culture of nations, that is, cultural heritage is shaped through the settings and historical processes. The perception of color by the people who shape their culture also depends on geography, past, and culture. Understanding colors is also important for understanding the culture and the history of the nations. How did certain people of ancient times know about the colors? What did they associate these colors with? How these colors reflected in their culture? Let's start the comparison with the meaning of the colors used in English fairy tales. It is not uncommon for fairy tale collections to come in a variety of colors and images. The pictures beautifully drawn in blue by Edmund Dulak in Hans Christian Andersen's fairy tales can be shown as an example. However, there is no need to have colorful pictures in every fairy tale to feel its atmosphere. In fact, there is no need for illustration in fairy tales. They have bright colors like any medieval paintings: as red as blood, as black as black tree, as white as snow.

*Once upon a time in the middle of winter, when the flakes of snow were falling like feathers from the sky, a Queen sat at a window sewing, and the frame of the window was made of black ebony. And whilst she was sewing and looking out of the window at the snow, she pricked her finger with the needle, and three drops of blood fell upon the snow. And the red looked pretty on the white snow, and she thought to herself, 'Would that I had a child as white as snow, as red as blood, and as black as the wood of the window-frame.'*⁵²²

The main part of the fairy tale "Sleeping Beauty" is described in pink and purple. But pink and purple are not depicted as a symbol of purity and cleanliness here. The fairy tale "Snow White" is described mostly in yellow. But in this fairy tale, the white snow, the white sheets,

⁵²² <https://steelthistles.blogspot.com/2014/04/the-colours-in-fairytales.html>

the white snakes, the white doves, the white swans, the white feathers all symbolize purity and goodness.

Red roses like red blood, green twigs in dark forests, black crows, black trees, black coal, golden hair, golden straw, golden crowns, golden spinning wheels all interpret different meanings in a fairy tale.

White, black and red symbolize a separate meaning and essence, because they are considered rare in nature and therefore they never paid attention. White is the color of innocence, the color of unpainted snow, under which the whole landscape changes. The white dove is a symbol of peace; the black crow represents a symbol of wisdom. In some versions of Snow White, the reflection of this evil queen against the white snow has a more sharp contrast than that of a black crow, a black tree, and a window frame. Black is an unusual color. Most birds are brown, and even today, if we look closely, we can see black crows and white swans. Before the invention of chemical dyes, black was considered an expensive color for clothing. Because of the distinguishing feature, many were unable to dress in black.

Gold is considered the color of the sun. In “Singing, Springing Lark” the princess wears a dress “bright as the sun” while the protagonist of “Norway’s Black Bull” uses the reflection of cracked walnuts in her dress to reveal the colors of the sun, moon, and stars. Gold means luck, goodness, happiness and fortune. Let’s pay attention to an example from the following story:

*THERE was once a man who travelled the land all over in search of a wife. He saw young and old, rich and poor, pretty and plain, and could not meet with one to his mind. At last he found a woman, young, fair, and rich, who possessed a right arm of solid gold. He married her at once, and thought no man so fortunate as he was. They lived happily together, but, though he wished people to think otherwise, he was fonder of the golden arm than of all his wife’s gifts besides.*⁵²³

⁵²³ <https://steelthistles.blogspot.com/2014/04/the-colours-in-fairytales.html>

The man depicted in this tale finds a woman after a long search, whose right hand is made of gold. After the death of his wife, he cuts off her hand and brings it home. And that night, his wife's troubled ghost comes up to her husband:

*Pretending not to be afraid, he spoke to the ghost, and said:
"What hast thou done with thy cheeks so red?"*

"All withered and wasted away," replied the ghost, in a hollow tone.

"What hast thou done with thy red rosy lips?"

"All withered and wasted away."

"What hast thou done with thy golden hair?"

"All withered and wasted away."

"What hast thou done with thy Golden Arm?"

"THOU HAST IT!"⁵²⁴

It's not hard to know how their conversation ended because we realize that an annoyed and angry ghost is less likely to leave her husband who has cut off her hand in peace. Gold is usually considered a symbol of freedom, liberty, change, development, and a wide field in many fairy tales. As for this fairy tale gold symbolizes both positive and negative connotations. While gold is a symbol of happiness and prosperity at the beginning of this tale, we see this color as a symbol of death and separation in the final part.

The girl was as white as milk, and her lips were like cherries. Her hair was like golden silk, and it hung to the ground. Her brother loved her dearly, but her wicked stepmother hated her.⁵²⁵

In The Rose-tree, the little girl becomes the victim of her stepmother. From the passage, where her appearance is depicted, one

⁵²⁴ Joseph Jacobs. English Fairy Tales and More English Fairy Tales. – Oxford, England, 1911. – 408 p.

⁵²⁵ Joseph Jacobs. English Fairy Tales and More English Fairy Tales. – Oxford, England, 1911. – P.27.

can find out that the girl has golden hair, but golden hair symbolizes separation and loss, not happiness and luck in this fairy tale. Because the girl's stepmother cuts her hair along with her head in order to comb her beautiful hair, and feeds the girl's father and brother with her heart and liver. In this tale, the girl's soul turns into a white bird:

*It was spring, and there among the flowers was a white bird; and it sang, and sang, and sang like an angel out of heaven.*⁵²⁶

Looking at the description above, we can see that the girl was resurrected in the form of a white and beautiful bird, just like an angel from heaven. She no longer had snow-white faces, but white feathers. White is often associated with different concepts. In this story, we can accept white as both a positive and a negative emotion. While the positive aspects indicate that the girl is pure and innocent and that freedom and justice prevail, the post-death state of the girl is a sign of isolation, boredom, loneliness and grief. Although white is found in fairy tales only in the form of positive images, it also has its downsides.

White is also found in the story of "The Pink". In this story, after many years of childlessness, the princess gives birth to a child and he is able to achieve what he wants. But when the cook hears the news, he kidnaps the boy while he is sleeping with his mother in the garden, spills red paint, and convinces princess that her child has been eaten by a beast. The princess, who is believed to have caused her son's death, was imprisoned in the tower by her husband. The princess has been guarded for years by two white angels.

*"Two angels from heaven in the shape of white doves, which [fly] to her twice a day, and carr[y] her food".*⁵²⁷

Returning to his father's kingdom in the guise of a hunter, the boy climbs the tower and tells his mother that he is alive. Then he goes to the banquet at the king's palace. There he wants someone to ask the king what happened to his queen. Then the child reveals his identity and

⁵²⁶Ibid: 28.

⁵²⁷Ibid: 28.

tells the real story what has happened in his life, thereby exposing the guilt of the cook.

In this tale, white is used to denote innocence or purity of conscience. The first clear vision of color in this story is related to the presence of white pigeons, especially angels. These supernatural beings are usually regarded as a physical expression of absolute goodness and purity. Pigeons also emphasize the innocence of the queen, the fact which is not difficult for readers to understand.

Connection between white and innocence is obvious here, clearly belongs to the queen, and there is no doubt in the purity of her conscience. The other appearance of white in this story is less clear. Because even though the chef's apron is depicted in white, it shows his guilt, not his innocence. While it is possible to assume that this detail is evidence of his innocence, readers are well aware that such an assumption is incorrect; the cook's misdeeds and guilt led to ironical use of colors, exposing the story clearly.

The colors in fairy tales are neither decoration, nor are they even "simply" descriptive. They are helpers which create a specific task and emotion. They are a form of emphasis. The golden head rising to the surface of the well may be strange, but it is not bad. The girl who asks the tree to shake the gold and silver will be really lucky and the white dove will open the eyes of the offender and help the innocent.

She sat down on a stool in the kitchen, and law! how she did cry!

However, all of a sudden she heard a sort of a knocking low down on the door. She upped and oped it, and what should she see but a small little black thing with a long tail.

*"This is what I'll do," says the little black thing, "I'll come to your window every morning and take the flax and bring it spun at night."*⁵²⁸

⁵²⁸ Joseph Jacobs. English Fairy Tales and More English Fairy Tales. – Oxford, England, 1911. – P.19.

In this passage, of the tale Tom Tit Tot a “small, black, and long-tailed” creature appears and promises to save an innocent girl from death and takes her as his own. We draw our attention to the black color and the tail of this creature. Throughout the story this black creature spins thread to the girl every night and day, so that her husband does not cut off her head. In return, he asks her to find out what his name is and says he will take the girl with him if she can’t find an answer. As time goes on, when the girl realizes that she can’t find his name and is upset, her husband accidentally tells her about a black creature he met in the woods which sang his name. At the beginning of the story, this black creature seems careless and just wants to help, but the reader immediately realizes that black in fairy tales never wisely expresses happiness together. Similarly, the color black makes a significant contribution to the canon of Grimm’s tales. In these stories, black has as many meanings and associations as it did in ancient civilizations.

As mentioned above, black is one of the oldest colors used in art. This is the color of the coal patterns and fire traces on the cave wall. This is an indication of the darkness and depth of the shadow. The word black exists in every language because it is the first two colors shown in the language along with white (Morton).

Black is also found in “The King’s Son Who Feared Nothing”. The young prince in this fairy tale sets out on a journey. One day, the prince encounters a magical castle. He is greeted by a beautiful but black girl.

”A maiden of beautiful form and fine face, but [. . .] quite black”(Grimm 549).

She is also bewitched and the only way to free her from this spell is to spend 3 nights with him in this castle without saying a word.

The prince spent three nights in the big hotel of the castle, enduring all the sufferings of evil spirits. Every morning the girl warmly greets the prince and entertains him with a small bottle of life water. The water of life in a bottle helps the prince to overcome various pains. Every morning, the prince sees that the color of the girl’s skin begins to turn white from her feet. After spending the third and final night, the

prince wakes up and sees in front of him a beautiful white girl as bright as the sun. The symbol of evil in this fairy tale is depicted in black on the girl's skin. Although she looks beautiful, the magician seems to have the influence of evil magic. The prince's victory over black magic is evident in the fact that the girl turned white from head to toe.

The black color in this fairy tale has been portrayed as a symbol of black magic and has represented evil. Red is, of course, the most important of all colors, an emotionally charged color. Red is a color that comes with the symbol of birth, along with wounds, wars, accidents. Red is a matter of life and death. In fairy tales written by Jacob and Wilhelm Grimm, red also plays an important role. It is one of the three most frequently mentioned colors along with black and white in their story books, and in these tales it fulfills all the associations linked with it in the ancient world, and has at least one more symbolic meaning.

All the examples and analysis given above were only about the symbolism of colors in English fairy tales. Now, we will analyze the color symbols in Uzbek folk tales.

*Bir zamonda katta bir soy bo'yida kichkina bir uy bo'lar ekan. Bu uyda chol, uning Zumrad degan qizi, o'gay ona va uning Qimmat degan arzanda qizi turar ekanlar.*⁵²⁹

This familiar extract is taken from the fairy tale "Zumrad and Kimmat". The part where there is given the interpretation of the color symbols is considered to be the culmination of the fairy tale, that is, Zumrad, who was thrown into the woods by her stepmother was taken by an old magician, and rewarded for her cheerfulness and diligence.

– *Tomda qizil va oq sandiq bor, oq sandiqni qoldirib, qizil sandiqni olib tush! - debdi-yu o'rmonga kirib ketibdi.*

– *Qizil sandiqni uyga borgandan keyin och! - deb kampir qizga bir kalit beribdi.*⁵³⁰

When the girl reaches home, she opens the red box and sees that it is full of real goods. Although red is used in many fairy tales to mean

⁵²⁹ www.ziyonet.uz

⁵³⁰ www.ziyonet.uz

evil, aggression, death, blood, and injury, in this fairy tale red is used as a symbol of patience, peace, and perseverance. Because Zumrad is rewarded accordingly for her intelligence and diligence.

A similar color symbol can be seen in the classification of a white box given to Kimmat by an old woman.

– *Mana kalit, sandiqni uyingga borganingda ochasan, - debdi kampir.*

*Qimmat o'sha onda yig'isini to'xtatib, oq sandiqni orqalab jo'nabdi. SehrGAR kampir unga arava ham bermabdi, qiz og'ir sandiqni ko'targunicha uyiga piyoda kelibdi.*⁵³¹

As we can see in this fairy tale, the color white is not used as an example of any symbol of goodness. Because a big dragon came out of the white box and swallowed the stepmother and daughter. Since white is the color of goodness and purity, in this fairy tale we see the white color as the fate of evil and greedy, greedy mothers and daughters which ends with the victory of the dragon and the end of evil. So, in a sense, white is still used for good.

White and yellow are often used together. If we look at the classification of fairy tales, where there is white, there is also yellow or gold. As an example, let's analyze another fairy tale "Qorasoch pari".

According to the tale, the story begins with an accident. The king who went hunting came across the accident there. The woman saved her daughter's life at the stake of her own life. Since the king himself had no children, he took care of her. She was taught by several sages and scholars from all over the world. The girl's name was Karasoch Pari, and when the time came, many wanted to marry her. The princess refused all of them. While the Roman king was in love with the girl, his 19-year-old son also saw the princess and fell in love with her and left with a friend to find her. The dark-haired fairy took a lesson from a well-known magician, and announced her conditions saying that she would get married to the person who would keep her by the hand and take her down the hill the paths of which were closed with the help

⁵³¹ www.ziyonet.uz

of magic. A friend of the Greek prince, finding out about the magician who the princess had learned from, went to him.

*Nodir choldan donishmandning huzuriga olib borishni iltimos qilibdi. Kichik hujra. O'rtacha jihozlangan bu hujraning eshik tomonida to'qsondan oshgan, soch-soqollari oqargan, oppoq kiyimdagi nuroniy odam mehmonlarni kutib olibdi.*⁵³²

The old man's white robe is a symbol of his wisdom and radiance, and his grey hair and beard are a symbol of his many experiences in life. Because grey hair, bright old men in white clothes and old women have always been considered a symbol of goodness, purity and wisdom in fairy tales.

Towards the end of the tale, two kinds of white and yellow snakes crawl into Pari's bedroom and tell him how to cure the prince's friend, who is frozen like a stone. If we look closely, we see that white is once again associated with yellow. The image of the snake, which has long been a symbol of deceit and evil, is not given in vain in white and yellow.

And we see that the white and yellow colors in this fairy tale are a symbol of goodness and a pure heart. But we also need to talk about black, which is the exact opposite of white. The color black is also used as the main symbol in this story, and we can understand what it means in the classification of a young man "dressed in a black tent" at the end of the story.

*To'y marosimida saroyda bo'layotgan voqealarni ko'zdan kechirib yurib, har bir narsaga aqli yetgan qiz bir narsaga tushunmabdi, har kuni kechki payt saroyga bir qora chodirga o'ralgan odam kelib, tut daraxti tagida o'tirar, hech kim bilan so'zlashmas ekan, oldiga taom qo'ysa yemas, ammo hech narsa talab qilmas ekan, savol bersalar gapirmay, ko'z yoshini to'kib, chiqib ketar ekan.*⁵³³

It is apparent that, the black color is a symbol of the suffering of a lover who died in agony, struggling to reach his love.

⁵³² www.ziyonet.uz

⁵³³ www.ziyonet.uz

According to the classification and comparison of symbols in our article we came to the following conclusions: folktales and symbols can be regarded as the most reliable indicator when dealing with colors and symbols; the meaning of the symbols were clarified mainly due to the context in which they appeared or due to our conceptual knowledge about symbolism; white, black, and red are common in nature and have a special meaning; colors are divided into two groups according to their meaning: a) primary (primary) colors - white, black, red; b) secondary colors - blue, yellow, green; red is used in English folk tales mainly to describe injuries, wars, bloodshed, accidents, life and death in a negative sense, while in Uzbek folk tales is used in positive sense; in English black, which is an expression of unhappiness, on the contrary, is a symbol of wisdom, priceless, supernaturalism in Uzbek; although gold is compared to the color of the Sun, in English folk tales it is a symbol of bright life, abundance, and in Uzbek folk tales it is a symbol of greed, pride and evil; white, blue, green and pink colors have a positive meaning in both folk tales, expressing happiness, innocence, purity of conscience, transparency, harmony of nature.

The list of used literature:

1. English fairy tales collected by Joseph Jacobs. – Pennsylvania State University, 2005. – 400 p.
2. Gade T. Color and culture. London, 1993, 286 p.
3. Hartland E.S. English Fairy and other Folk Tales. Global grey, 2018.
4. <https://www.bellaonline.com/about/folklore>
5. <http://www.folklore.uz>
6. <http://www.ziyonet.uz>

**1949 MILLI EĞİTİM ŞURASINDA DEMOKRATİK EĞİTİM
MESELESİ**

**THE ISSUE OF DEMOCRATIC EDUCATION AT THE
NATIONAL EDUCATION COUNCIL OF 1949**

Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sivas – Türkiye

kubilaygul@gmail.com

Çağla ŞAHİN

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sivas – Türkiye

caglasahin1010@gmail.com

Özet

II. Dünya Savaşı sadece Avrupa'nın değil neredeyse bütün dünyanın yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Bu durum sadece sınırlarla bağlı kalmamış, farklı yönetim tarzları ve fikirler de ortaya çıkmıştır. Özellikle Potsdam Konferansında dünyanın iki kutba ayrılması, gelecekte yaşanacak soğuk savaş ve güç mücadelelerinin en net şekilde ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Potsdam konferansının önemli konularından birisi de Sovyetler Birliği'nin Türki'ye üzerindeki istekleri olmuştur. Türkiye'nin doğusundan toprak ve boğazların yönetiminde söz hakkı isteyen SSCB'ye karşı durabilecek tek devlet olan Amerika Birleşik Devletleri, bu konunun iki devlet arasında çözüme kavuşturulması gerektiğini bildirerek Türkiye'yi SSCB ile baş başa bırakmıştır.

Türkiye'nin toprak bütünlüğüne olası bir kasıttan yalnız bırakılması, Türk Siyasetçiler arasında endişeye neden olmuştur. SSCB tehdidine karşı direnmenin önemli şartlarından birisi olarak da ABD'nin yanında yer almak ve göreceli de olsa onun koruması altına

girmek fikri öne çıkarılmıştır. Bu fikrin uygulanmasında iki önemli sorun vardır. Bunlardan ilki ekonomik sitemdir. Bilindiği gibi o dönemde SSCB devletçi bir ekonomi politikası izlemektedir. ABD ise liberal bir ekonomiye sahiptir. Diğer taraftan SSCB tek parti ile yönetilirken, ABD çok partili demokratik bir sistem benimsemiş durumdadır. Türkiye, ABD yanında yer almak istemesine rağmen, uygulamalarında daha çok SSCB'ye benzer gözükmektedir. Türkiye bu durumun düzeltilmesi için eline geçirdiği fırsatları kullanmayı denemiştir. Atatürk döneminden sonra ilk ciddi muhalefet partisi olarak kurulmak istenen Demokrat Parti'nin kuruluşuna bizzat İsmet İnönü izin vermiştir. Bu sayede siyasi olarak çok partili hayata fiili olarak geçiş sağlanmıştır.

Demokratikleşme konusunda diğer bir husus ise halkın eğitimi meselesi olmuştur. Türk Milli Eğitimini planlamak amacıyla düzenli olarak toplanan şuralardan 1949 şurasının ana konusu Demokratik Eğitim Meselesi olmuştur. Bu çalışmada şurada demokratik eğitim ile ilgili kurulan komisyonun çalışmaları ve aldığı kararlar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Demokratik Eğitim, 1949. Millî Eğitim Şurası, Demokrasi, Eğitim

Abstract

II. World War II caused the reshaping of not only Europe but almost the whole world. This situation was not only limited by borders, but also different management styles and ideas emerged. Particularly, the separation of the world into two poles at the Potsdam Conference led to the clearest emergence of the cold war and power struggles to be experienced in the future.

One of the important issues of the Potsdam conference was the requests of the Soviet Union on Turkey. The United States of America, which was the only state that could stand against the USSR, which demanded a voice in the management of the lands and straits from the east of Turkey, left Turkey alone with the USSR by declaring that this issue should be resolved between the two states.

The fact that Turkey is left alone in a possible attempt on its territorial integrity has caused concern among Turkish politicians. As one of the important conditions of resisting the USSR threat, the idea of being on the side of the USA and being under its protection, albeit relatively, was highlighted. There are two major problems with the implementation of this idea. The first of these is the economic system. As it is known, the USSR followed a statist economic policy at that time. The USA has a liberal economy. On the other hand, while the USSR was governed by a single party, the USA adopted a multi-party democratic system. Although Turkey wants to side with the USA, it seems more like the USSR in its practices. Turkey has tried to use the opportunities it has to rectify this situation. İsmet İnönü personally gave permission for the establishment of the Democrat Party, which was intended to be established as the first serious opposition party after the Atatürk era. In this way, a de facto transition to a multi-party political life was achieved.

Another issue regarding democratization has been the issue of public education. The main topic of the 1949 council meeting regularly to plan the Turkish National Education was the Issue of Democratic Education. In this study, the work and decisions of the commission established on democratic education will be evaluated.

Keywords: Democratic Education, 1949 National Education Council, Democracy, Education

İkinci Dünya Savaşının sonlanmasıyla, dünya siyasetinde yeni bir dönem başlamıştır. Savaş sonrası galip gelen Müttefik devletler olmuştur. Müttefik devletler savaşı kazansa da dünyadaki güç dengelerini Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kutuplu dünya düzeni şekillenmeye başlamıştır (Akın, 2017, s. 121). Faşizm ve Nasyonal sosyalizm gibi baskıcı rejimler yıkıma uğramıştır. Savaştan yorgun çıkan Avrupa ülkeleri geri planda kalarak yerini bu iki super güce bırakmıştır (Özdemir, Çalışkan, & Öztürk, 2018, s. 67).

Dünyanın içinde bulunduğu bu siyasi atmosferde Türkiye'yi ilgilendiren en önemli konulardan bir tanesi savaştan galip ayrılan Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerinde kurduğu baskı olmuştur (Metintaş, 2020, s. 68). Savaş sonrası bloklaşma, her ne kadar savaşa dahil olmasa da coğrafi konumu gereği Türkiye'yi yakından ilgilendirmiştir. Savaş sonrası kutuplaşmanın en net olarak yaşandığı Potsdam Konferansında SSCB müttefik devletlere Türkiye üzerindeki emellerini iletmiş ve karşılığında bu sorunun iki devlet arasında çözülmesinin uygun olacağı cevabını almıştır (Köse, 2015, s. 245). SSCB'nin savaştan sonra Türkiye'den resmen toprak talebinde bulunması ve boğazların üzerinde söz hakkı istemesi Türkiye'yi ciddi manada endişelendirmiştir (Akın, 2017, s. 128). SSCB tehdidine karşı destek arayan Türkiye batı ve özellikle ABD ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye gayret etmiştir.

Savaşı kazanan devletler, yeniden bir dünya savaşı çıkmasını engelleme ve dünya devletleri arasındaki sıkıntıların diyalog yoluyla çözüme kavuşturmak için San Fransisco'da Milletler Konferansı Toplanmıştır. Türkiye'de üye ülkelerden birtanesidir (Coşkun, 2006, s. 20).

Uluslararası ortamın değişmesi ve Türkiye üzerinde bir dış baskının oluşması, Tek Parti yönetimi demokratikleşme sürecine girmek zorunda bırakmıştır. Tüm bu olaylar yaşanırken Türkiye'de siyasi olarak yapılan en büyük hamle Tek Partili hayattan demokrasininde zorunlu bir gereği olan Çok Partili hayata geçiş olmuştur (Haytoğlu, 1997, s. 20). 1946-1950 yılları arasında Türkiye'nin iktidarda olan partisi Cumhuriyet Halk Fırkasıdır. CHP'nin tek başına iktidarda bulunması Türkiye'de demokrasi anlayışını tam anlamıyla karşılamamaktadır.

Cumhuriyet'in inşa sürecinde Mustafa Kemal önderliğinde Maarif Kongresi ile başlayan bilimsel ve çağdaş bir eğitim sistemi kurma çabaları Maarif Vekaletine bağlı olarak kurulan Heyet-i İlmîyelerle bir üst aşamaya taşınmıştır. Eğitim Şuralarının da temelini oluşturan Heyet-i İlmîyeler 1923-1926 yılında üç defa toplanmıştır (Öz, 2014, s. 130). Milli Eğitim Şuraları, Türk Eğitim Sistemini düzenlemek, eğitimi geliştirmek ve niteliğini yükseltmek için çalışmalar yürüten,

Türk Eğitim tarihi içerisinde gelenekselleşmiş toplantılardır. Şuralar; Eğitim Sistemine yön veren eğitim ile ilgili bilimsel ve toplumsal kararlar alan, siyasetin de üstünde bir yapı olarak planlanmıştır (Yazar & Keskin, 2018, s. 66). Birinci Heyet-i İlmiye çalışmalarında dönemin Maarif Vekili İsmail Safa Bey açılış konuşmasında; *...ben değişebilirim, benden sonra gelen de değişebilir. Fakat sizin kararınız, sizin verdiğiniz program değişmemeli, yeni bir kararınız olmadıkça olduğu gibi tatbik edilmelidir* “diyerek bu durumu net bir şekilde ifade etmiştir. 1933 yılında alınan kararlar bu durum değişmiş ve şuraların aldığı kararların yürürlüğe girebilmesi için “Maarif Vekilinin onayı gerekir” ifadesi 2287 Kanununda yer almıştır. Böylece Şuraların aldığı kararlar öneri niteliğine gelmiştir.

Aynı kanun Milli Eğitim Şuralarının yasal temelini de oluşturmuştur. Kanunun 3. Maddesinde şuraların görevi;

“Cumhuriyet maarifinin terbiye ve tedrisata teallük eden işlerinde Talim ve Terbiye Dairesi’nce hazırlanacak nizamname, talimatname, program ve esaslarla, şura azası tarafından bu mevzular etrafında yapılacak teklifleri tetkik ederek bir karara bağlar.” olarak tanımlanmıştır (Resmi Gazete , 1933, s. 2765).

Metinden anlaşıldığı üzere, Milli Eğitim meselelerinin üst düzeyde görüşüldüğü şuralar, Türk Milli Eğitiminin en yüksek danışma organlı olarak belirlenmiştir.

Şuraların her üç senede bir toplanması kararlaştırılmıştır. İlk toplantının 1935 yılında yapılması kararlaştırılmışsa bu mümkün olmamıştır. İlk toplantı ancak 1939 senesinde yapılabilmektedir. Sonrasında bu usul 1995 yılına kadar aksatılmadan uygulanmıştır. 1995’te çıkan kanun ile şuraların toplanma aralığı dört yıl olarak değiştirilmiştir (Kılıç & Güven , 2017, s. 589).

Şuraların önemli özelliklerinden birisi de Şuralar Eğitim sorunlarının eğitimciler ve farklı birçok alandan katılımcıyla tartışılıp çözüm önerileri sunulması bakımından demokratik bir yapıya da sahiptir. İllerde ve bölgelerde yapılan hazırlıklar ile önceden belirlenmiş gündem konularının görüşülmek üzere oluşturulan

komisyonlar, belirlenen konular üzerinde görüş bildirerek öneri niteliğinde kararlar alırlar

İlk kez 1939 da toplanan Milli Eğitim şuraları toplandığı ilk günden günümüze kadar farklı eğitim sorunlarını ele almıştır. Bu sorunlar arasında demokratik eğitim, eğitim programları, ders kitapları, öğretmen yetiştirme, mesleki eğitim, yaygın eğitim, bilim ve teknoloji, din ve ahlak eğitimi çalışılan bazı konulardandır. Milli Eğitim Şuraları 1939 yılından 2014 yılına kadar 19 kez toplanmıştır (MEB, 2021). Yedi yıl aranın ardından sonucu şura 2021 tarihinde toplanmıştır.

Dördüncü Millî Eğitim Şurası

II. Dünya Savaşı'nın sonlarında İttifak Devletleri Potsdam'da bir konferans düzenlemiş ve yeni dünyayı şekillendirecek kararlar almışlardır. Türkiye de konferansta bahsi geçen ülkelerden birisidir. Sovyet Rusya, müttefiklerinden Türkiye ile ilgili isteklerde bulunmuştur. Türkiye'nin doğrudan toprak bütünlüğünü ve ulusal hakimiyetini tehdit eden bu isteklerin konferansta görüşülmesine gerek duyulmamış, SSCB'nin doğrudan Türkiye ile konuyu görüşmesi telkin edilmiştir.

II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin savaş dışı kalma siyaseti, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin nezdinde Türkiye'nin prestij kaybetmesine neden olmuştur. Bundan dolayı SSCB'nin istekleri konferansta reddedilmemiş, iki ülke arasında görüşülmesi önerilmiştir.

Böylesi bir süreçte, Churchill'in tabiri ile Dünya Özgür Dünya ve Demir Perde ülkeleri olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Türkiye ise her iki grubun da dışında olmasına rağmen, SSCB'nin doğrudan toprak bütünlüğünü ve ulusal hakimiyetini tehdit etmesi nedeniyle Batı bloğuna yaklaşmaya gayret etmiştir. Bu nedenle Demir Perde ülkelerin yönetimine benzeyen yönetim şeklini değiştirmeye ve daha demokratik bir ülke haline gelmeye gayret etmiştir.

Bu demokratikleşme süreci sadece siyasette olmamış, eğitim alanında da demokratikleşme çabaları görülmüştür. İlk olarak 1945 Milli Eğitim Şurasında gündeme gelen demokratik eğitim meselesi, araştırmaya konu olan 1949 şurasının da ana temasını oluşturmuştur.

Dördüncü Millî Eğitim Şûrası 22 Ağustos 1949 tarihinde Ankara'da açılmıştır. Şuranın başkanlığını Millî Eğitim Bakanı Dr. Tahsin Banguoğlu yapmıştır. Şura, Başbakan Şemsettin Günaltay ve Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'nun açış konuşmaları ile başlamıştır (MEB, 1949).

Dördüncü Milli Eğitim Şurasında ele alınacak konular: Eğitim ve öğretimde dayanan demokratik esasların gözden geçirilmesi, ortaokullara ve yüksek öğretmen okulu teşkilatının ihtiyaçlara göre düzenlenmesi, 1948-1949 öğretim yılından itibaren uygulanmaya başlanan ilkökul programını incelenmesi, yeni ortaokul programı projesini incelenmesi, lise ders konularının dört yıllık teşkilata göre tespiti (MEB, 1949).

Şuranın programı;

1. 1948-1949 ders yılından itibaren uygulanmaya başlayan ilkökul programının incelenmesi
2. Yeni ortaokul programı projesinin incelenmesi
3. Lise ders konularının dört yıllık teşkilata göre tespiti
4. Ortaokullara ve liselere öğretmen yetiştiren eğitim enstitüleri ve yüksek öğretmen okulu teşkilatının ihtiyaca göre düzenlenmesi
5. Eğitim ve öğretimde dayanan demokratik esasların gözden geçirilmesi

olarak belirlenmiştir (MEB, 1949).

Daha önceki şuralarda olduğu gibi bu şurada da çalışma esası olarak komisyonlar oluşturulması benimsenmiştir. Bu esasa göre görüşülecek her konu ile ilgili komisyonlar oluşturulması, meselelerin komisyonda görüşülmesi ve alınan kararların genel bir komisyonda değerlendirilerek, uygun bulunan tekliflerin kabulü karara bağlanmıştır.

Şurada, İlkokul Programı Komisyonu, Ortaokul Programı Proje Komisyonu, Lise Ders Konularının Dört Yıllık Teşkilata Göre Tespiti Komisyonu, Ortaokullara ve Liselere Öğretmen Yetiştiren Eğitim Enstitüleri ve Yüksek Öğretmen Okulu Teşkilatını Yeni İhtiyaçlara

Göre Düzenleme İşlemleri Komisyonu, Eğitim ve Öğretimde Dayanılan Demokratik Esasları Gözden Geçirecek Komisyon kurulmuştur. Bu komisyonların başkanlıklarını,

İlkokul programı Komisyon başkanlığını Edirne Öğretmen Okulu Müdürü Fevzi Selen yapmıştır. Başkanvekili Muvaffak Uyanık sözcü olarak ise Naşit Galip Arı ve Mustafa Gökçe bulunmaktadır. Komisyon üyelerine bakıldığında ise dört tane Ankara'dan bir Denizli ve bir Bursa İlkokul Öğretmeni, İki tane Seyhan ve Çanakkale ilinden İlköğretim Müfettişi, bir İvriz Köy Enstitüsü müdürü, Gerze, Pertek ve Gelibolu Milli Eğitim Memuru, Akpınar, Akçadağ Köy Enstitüsü Öğretmenleri, bir tane Talim ve Terbiye Kurulu Raportörü, Kütahya başöğretmeni, Bursa Milli Eğitim Müdürü bulunmaktadır.

Demokratik Eğitim Meselesi

Daha önce bilgi verildiği üzere demokratik eğitim meselesi şuranın ana konusunu oluşturmuştur. Konunun detaylı bir şekilde incelenebilmesi için komisyon kurulmuştur. Komisyon başkanı Esat Arsebük tali komisyon başkanı Nail Kubalı komisyon başkanı Fethi Çelikbaş ve Kadri Olcay olup toplam 24 üyeden oluşmuştur (MEB, 1949).

Komisyon ilk olarak demokratik eğitimin tanımı üzerinde durmuştur. Üyelerin ortak katkısıyla demokratik eğitim “...ferdin, bir insan olarak yaratılmış olmakla, şahsiyet ve haysiyetine saygı gösteren ve cins, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin, herkesin kabiliyet ve istidadına göre gelişme imkânlarını temin etmek maksadını gözetilen bir eğitim sistemi” olarak tanımlanmıştır (MEB, 1949, s. 58). Tanımdan da anlaşıldığı üzere, insana insan olduğu için saygı gösteren, haricinde herhangi bir ayırıcı özelliği göz önüne almayan ideal bir eğitim sistemi tarifi yapılmıştır.

Komisyonun dikkat çektiği bir diğer husus ise ahlak eğitimi olmuştur. İlk ve ortaokul müfredatında bu konuların yer almakla birlikte öğrenciye ezberletilmesi değil hayatlarına uygulamalarının sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Bunun gerçekleşmesi içinde sadece okulda değil öğrencinin hayatını sürdürdüğü toplumun içerisinde de bu ahlak kurallarına sıkı sıkıya uyulduğunu görmesi

gerekmektedir. Bu nedenle demokratik eğitim fikrinin okuldan başlayarak devletin en üst kademelerine kadar her alanda bir bütün olarak uygulanması zorunludur. Komisyon bu fikirleri doğrultusunda sadece okulla ilgili değil okul dışı çevreler içinde kararlar almayı uygun bulmuştur (MEB, 1949, s. 59).

Okul Dışındaki Çevreler

Okul çağına girmemiş küçüklerin eğitimi, halk eğitimi olarak ikiye ayrılmıştır. Çocuğun karakterinin oluşması çok erken dönemde başladığı düşünülerek aile eğitimi üzerinde de durulmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Komisyon; aile eğitiminde, milli örf ve karakterlerimizi ayırt edebilen vasıflara uygun bir eğitim usulünün esas tutulmasının gerektiği görüşünü bildirmiştir. Öncelik olarak ailede demokratik eğitimi uygulamak için doğru yayın organlarıyla çocuğun eğitimine yardımcı olmak gerekmektedir. Ailelere, çocukların eğitiminde, öğretici ve aydınlatıcı yayınları teşvik etmek, okullarda, halkevlerinde, demokratik eğitim hakkında konferanslar düzenlemek akla ilk gelen uygulamalardır. Bunların yanın sıra çocuk eğitiminde ailenin yerini alarak kreşlerden, ana okullarından ve çocuk yuvarları gibi kurumlardan Millî Eğitim Bakanlığının açacağı yetiştirme yurtlarından faydalanılabilir. Demokrasinin amaçlarından biri de hiç şüphesiz resmi ve şahsi girişimlerin gönüllü olarak iş birliği içinde çalışmalarınıdır. Okul dışı eğitim konusunda üzerinde durulması gereken konulardan biri de halk eğitimi meselesidir. Geniş halk kitlelerinin eğitimi ile uğraşmak demokratik devletin başlıca görevi haline gelmiştir. Demokrasi rejimi baskıcı idareler içerisinde pasif bir şekilde yaşayan kişiler yerine, hak ve görevlerini bilen aktif vatandaşların yetiştirilmesini gerekli görmektedir. Demokratik eğitimin geniş kitlelere yayılması için planlı ve sistemli bir çalışmaya gerek duyulmuştur. Bu çalışmanın Millî Eğitim Bakanlığı tarafından açılacak halk eğitim dairelerince karşılanması komisyonumuzca en uygun yol olarak görülmüştür (MEB, 1949, s. 60-62).

Okul İçinde Demokratik Eğitim

Demokratik eğitim, okulun ve eğitim sisteminin de ihtiyaç duyduğu gibi öğrencilere özgür bir ortamda verilmelidir. Ekonomik ve sosyo-kültürel farklılıkların bulunduğu ülkemizde demokrasi

eğitiminin standart bir ölçüde uygulanması mümkün değildir. Bu acıdan eğitim verilirken öğrencilerin farklılıkları göz önünde bulundurulmalıdır. Millî Eğitim Bakanlığı'nın en üst kademesinden okul topluluğunun yaşayışına kadar demokratik eğitim ilkelerinin içten gelen bir sevgi ve saygıya bağlı olarak herkesin tam bir vazife ve sorumluluk bilinci içerisinde birbirine inanarak çalışmasını sağlamak lazımdır. Her derecedeki eğitim kademelerinde hâkim olan bu ruh öğrencinin karakterinin ve şahsiyetinin oluşmasında rol oynayacak önemli bir faktördür. Yüksek danışma organı olan Milli Eğitim Şurasının düzenlenme tarzının dahi yeniden gözden geçirilmesini amaca uygun bulmaktayız. Şuranın çocuk bakımı ve öğretmen dernekleri içine alan daha geniş ve demokratik bir yapıya kavuşturulmasını uygun bulmaktayız (MEB, 1949, s. 63).

Bu şahsi düşüncelerin yanın sıra, okulda demokratik eğitimin uygulanmasında başlıca şu esaslara uyulmasını öneririz:

Okulun En Geniş Anlamdaki Gayesi

Öğrenciye kalıp, ezber bilgiler vermek değil onun düşünen sorgulayan iyi bir insan olarak yetiştirilmesi amaçlanmalıdır. Okulda çocuk, öğrenme ve araştırmaya hevesli, düzenli çalışma metotlarına uygun yaptığı işi tamamlamayı bilecek şekilde azimli, spora ve güzel sanata ilgili yetiştirilmelidir (MEB, 1949, s. 64).

Şahsi Münasebetler Ve Disiplin

Demokratik eğitim sistemli bir bütünlük teşkil etmektedir. Bu nedenle de okulda demokratik eğitim, öğrencilerde sorunsuz yadınmadan kesin ve olumlu sonuçlar verecek şekilde uygulanmalıdır. Okulda müdür, öğretmen öğrenci arasındaki ilişkilerin merkezden kalp bir şekilde dikta edilmesi demokratik eğitim ilkelerine aykırı bir tutum oluşturmaktadır. Okulda hâkim olan sert ve merkeziyetçi yönetim yerine yumuşatılmış bir anlayış faydalı olacaktır. Demokratik eğitim okulda tam bir güven ortamı oluşturmayı, emretmek yerine aydınlatmak, yol göstermek, ikna etmek gibi amaçlar için çalışmalıdır. Okulun disiplini toplumun ve nefsin terbiyesi üzerine kurulmalıdır. Öğrenciye düşüncelerini çekinmeden söyleme, aşağılık duygusu uyandırmadan bir birey olduğunu öğretmelidir. Okul öğrenci

için korktuğu, çekindiği bir yer değil sorunlarını ele alıp inceleye bildiği bir ortam haline getirilmelidir. Bu durumlar öğrenciye ceza verilmeyeceği anlamı taşımamalı aksine kişinin yaptıklarının sorumluluğunu alma bilinci uyandırmalıdır (MEB, 1949, s. 65-66).

Öğretim ve yönetimin demokratik eğitim esaslarıyla kaynaştırılması

Bu başlık kendi içerisinde öğretim ve kendi kendine yönetim olarak ayrılmaktadır.

Öğretim

Sınıf içi çalışmalarda öğrencinin daha aktif hale getirilmesi gerekmektedir. Öğrencileri soru sormaya teşvik etmek, fikirlerine saygı göstermek ile işe başlanmalıdır. Bu çalışmalar sonucunda öğrencilerin büyük bir kısmı için sıkıcı olan sınıf ortamları bugünkü havasından çıkarak sorunlarını tartışabildikleri zevkli bir hale dönüştürecekler. Derslerin yanında, farklı birçok konu üzerinde toplu münazaralara, seminer çalışmalarına ve farklı yöntemlerle demokratik eğitimin esaslarını fiilen kazanmaya alıştırmalıdır. Öğretim mevzusunu incelerken açıkça belirtilmesi gereken noktalardan biri de demokratik eğitimin ahlaki temeli yanında zihni temelinin de olduğudur. Öğrencilerin kalıp kitap bilgileri yerine bilgiyi bizzat araştırarak ve düşünerek bulmaları demokratik eğitimin en önemli hizmetlerinden birisidir. Bu eğitim usulünde takip edilecek amaçlar şöyle sıralanabilir: öğrenciye dinamik bir toplum düzeni içinde yaşadığını duyurmak, milli ve milletler arası sorunlara karşı duyarlı hale getirmek, çevresindeki sorunlara karşı çocuğun ilgisini çekmek, onu toplumda içinde aktif rol oynayacak zihniyette ve olgunlukta yetiştirmek eğitimin başlıca amaçları arasında yer alabilir. Öğretim konusunu kapatırken, maalesef uzun yıllar öğretmenlerin araştırma, inceleme ve eser verme şevk ve isteğini öldürmüş olan tek kitap uygulamasından vazgeçilmesini hem öğretimde demokrasinin temelini hem de öğretim ve eğitim seviyemizin yükselmesi konusunda oynayacağı olumlu rol bakımından sevinçle karşıladığımızı eklemek isteriz (MEB, 1949, s. 66-68).

Kendi Kendine Yönetim

Okulun kendi işlerinde kendi kendini yönetim okul idaresinde genel kararlar dışında, aldıkları kararlarda serbest bırakmak bizzat müdürlerin iş yapma isteğini artırarak okuldaki işleyişin daha az bürokratik hale helmesini sağlayacaktır. Öğrencilerin kendi kendini yönetimi demokratik zihniyet ve karakterlerin kazandırılması için öğrencilerin okulda böyle bir ortamda eğitilmesi gerekmektedir. Şurada öğrencilere demokrasi şuuru kazandırmak için kendi kendilerini yönetebilecekleri faaliyetler düzenlenmesi de kararlaştırılmıştır. Bunlardan ilki öğrencilerin muayyen zamlarda öğretmenlerin nezaretinde toplanarak kendi seviyelerini aşmayacak konularda konuşmalar ve tartışmalar yaparak kararlar almalarıdır. Bununla ilgili ayrı bir yönetmelik hazırlanmamakla birlikte okulların tüzüklerine uygun olarak öğrenci toplulukların tüzüğünü hazırlaması önerilmiştir. Bu sayede öğrencilerin kendi kendilerini yönetmelerini olanak sağlanması hedeflenmiştir. Kalabalık okullarda bütün öğrencilerin toplanması mümkün olmadığı için bakanlığın raporunda önerildiği şekilde Millet Meclisi gibi seçilecek temsilcilerin vereceği kararlara yasa olarak bakılacaktır. Topluluklar oluşturulurken dikkat edilmesi gereken hususlar şu şekilde sıralanmıştır

1. Öğrenci topluluğunun veya temsilci meclisinin bu kararı okul müdürü tarafından onaylandıktan sonra uygulanacak; herhangi bir nedenden dolayı uygun bulmadığı taktirde veto hakkını kullanabilecek ve sebebini öğrencilere bildirecektir.
2. Bu önemli bir pedagojik formasyon meselesi olduğu için hiçbir okul müdürü kendi kendini yönetim sistemini uygulamakta zorlanmayacaktır. Sadece okul idarecileri için bakanlık tarafından yayınlar, konferanslar ve toplantılar düzenlenmesi temenni edilmeye değerdir.
3. Müdürler isteklerine bağlı olarak öğrenci teşekkül veya kurumları meydana getirerek tüzüklerini kendilerine yaptırmak, kurumlar içinde toplantıları, tartışmaları teşvik ederek işe başlarlar; fakat asıl hedef okulun, öğrenciler tarafından idare edilen küçük bir demokratik devlet haline getirmek olduğunu unutmamalıdır.
4. Kendi kendine yönetim teşkilatının gerektiği gibi işlemesi için seçimlerin düzenli yapılarak öğrencilerin ilgi ve eğilimlerine

göre hareket etmelerine olanak verilmelidir (MEB, 1949, s. 69-71).

Öğrenci teşekkülleri

Okulda kendi kendine yönetim konusunu incelerken öğrenci teşekkülleri üzerinde önemle durmak lazımdır.

Komisyonumuz, ilk, orta ve teknik okullardaki öğrencilerin birlikte çalışma ve yardımlaşma zihniyetini kazanmaları için spor, izcilik, temsil ve yayın teşekkülleri gibi kurumlara zorunlu olarak girmelerini uygun bulmuştur. Buna karşılık lise ve yüksek okullarda da her öğrencinin bir teşekküle üye olmasını zorunlu görmüştür. Öğrencilerin teşekküllerde çalışmaları ileride iyi bir vatandaş olmalarını ve bazı alışkanlıklar kazanmalarına hizmet edecektir (MEB, 1949, s. 71).

Okullarda Demokratik Eğitimi Uygulayacak Müdür ve Öğretmenler Yetiştirilmesi

Okulda eğitim, öğretim ve yönetimin ruhunu müdür ve öğretmenler temsil etmektedir. Demokratik eğitim sisteminin gerçekleştiricisi olacak bu kişilerin mesleki anlamda çok iyi yetiştirilmesi gerekmektedir. Demokratik rejimde olduğu gibi iyi programlar, doğru kurallar amaca ulaşmak için yeterli değildir. Bunları kullanacak müdür ve öğretmenin yetiştirilmesi de çok büyük önem taşımaktadır. Bunları kullanacak olanlar da yine müdür ve öğretmenlerdir. Okullarda, programların iyileştirilmesi, yönetmeliklerin düzeltilmesi ve her okulun özelliğine göre ihtiyacı olan malzeme ile donatılması gibi işler yanında müdür ve öğretmenlerin yetiştirilmesine de aynı özen gösterilmelidir. Bu konuda şu önemli noktalara değinmek isteriz ki: müdürler, makam otoritesinden yararlanarak değil, fakat mesleki yetkileri ve idari kabiliyetlerinden alacakları bir otorite ile çalışma alışkanlıklarını kazanmalıdırlar. Öğretmeler de öğrencilere söyledikleri ve öğretmek istediklerinin gerçekten doğru olduğu hakkında öğrencilerin güvenin, sevgi ve saygısını elde etmesini bilmelidir. Bütün bunların yanında müdürler iş arkadaşları ve öğrencilerle, öğretmenler de sınıf içinde ve dışında

öğrencilerle iş birliği yapmayı zevk edinmelidirler (MEB, 1949, s. 73-74).

Görüşme Sonunda Alınan Kararlar

1. Bütün okul yönetmeliklerinin demokratik eğitime göre yeniden düzenlenmesi.
2. Demokratik eğitime geçişte sıkıntılar yaşanabileceği için Ankara, İstanbul, İzmir, Konya, Adana, Sivas, Erzurum ve Diyarbakır illerinde pilot uygulamalar yapılması.
3. Yetkin öğretmenlerin demokratik eğitim konusu ile ilgili olarak çalıştıkları bölgelerde zümre toplantıları düzenleyerek diğer öğretmenlerin formasyonlarına katkı sağlaması
4. Köy Enstitülerinin demokratik esaslara uygun hale getirilmesi
5. Demokratik eğitimin yaygın hale getirilebilmesi için maddi durumu yetersiz olan öğrencilere burs bağlanması. Bu bursun karşılığının zorunlu hizmet yoluyla değil uzun vadede devlete geri ödenmesi (MEB, 1949, s. 74-75).

SONUÇ

Demokrasi eğitim özellikle 1949 yılında Türkiye için önemli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Şurada en fazla yer verilen ve tartışılan konu Demokratik Eğitim meselesi olmuştur.

Şura kayıtları incelendiğinde Toplum, Öğrenci, Öğretmen ve idarecilerin demokratik eğitime nasıl katkı sağlayacaklarını detaylı bir şekilde incelendiği görüşmüştür. Komisyon, dört grubun da uyması gereken esasları belirleyerek maddeler halinde kayda geçirmiştir.

Demokrasi, Türkiye Cumhuriyeti'nin vazgeçilmez unsularından birisidir. Demokrasinin topluma yerleşmesini sağlamanın en kısa ve hayati yolu ise eğitimin demokratik hale gelmesidir. Bu açıdan incelendiğinde 1949 Milli Eğitim Şurasının Türk Eğitim Tarihinde önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

- AKIN, F. (2017). İkinci Dünya Savaşı Sonrası Yenidünya Düzeni Ve Türkiye. *3(5)*, 119-135.
- COŞKUN, İ. (2006). San Francisco Sonrası Dünya. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, *3(12)*, 17-21.
- HAYTOĞLU, E. (1997). Türkiye'de Demokratikleşme Süreci Ve 1945'te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişin Nedenleri (1908-1945). *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *3(3)*, 48-56.
- KILIÇ, Z., & Güven , S. (2017). Türk Milli Eğitim Şuralarında Alınan Kararların İncelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *10(53)*, 588-598.
- KÖSE, İ. (2015). Yalta Ve Posdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, *10(19)*, 241-276.
- Meb. (1949). *İv. Milli Eğitim Şurası*. Ankara : Meb.
- Meb. (2021, 12 08). *Geçmişten Günümüze Milli Eğitim Şuraları*. 12 17, 2021 Tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı:
<https://Ttkb.Meb.Gov.Tr/Www/Gecmisten-Gunumuz-Mill-Egitim-Sralari/Icerik/328> Adresinden Alındı
- METINTAŞ, M. (2020). İkinci Dünya Savaşı Başlarken Türkiye'nin Dış Politikası (1939). *Türk Dünyası Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, *4(7)*, 54-82.
- ÖZ, A. (2014). Heyet-İ İlmiye Toplantıları Ve Milli Eğitim Şuralarında Din Eğitimi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *16(29)*, 129-156.
- ÖZDEMİR, M., ÇALIŞKAN , S., & ÖZTÜRK, F. (2018). Yalta Konferansı: Soğuk Savaşa Giden Yol. *Barış Araştırmaları Ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, *5(2)*, 62-79.
- Resmi Gazete . (1933, Haziran 4). Maarif Vekâleti Merkez Teşkilâtı Ve Vazifeleri. *Resmi Gazete*, S. 2765-2770.

YAZAR, T., & KESKIN, İ. (2018). Milli Eğitim Şuralarında Yaşam Boyu Öğrenme, Halk Eğitimi, Yetişkin Eğitimi Ve Yaygın Eğitimi İle İlgili Kararların Değerlendirilmesi . *Hayef Journal Of Education*, 15(1), 63-83.

TÜRKÇE ÇOCUK KİTAPLARINDA TANIMLANAN ÇOCUK İMGELERİ

CHILD IMAGES DEFINED IN TURKISH CHILDREN'S BOOKS

Doç. Dr. Recep Ercan

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Sivas-Türkiye,

repcan@gmail.com

Orcid: 0000-0002-6961-9595

Özet

Modernliğin ürettiği çocuk imgesi, masumiyetin, saflığın, temizliğin ve sevecenliğin göstergesidir. Geleneksel ve modern toplumlarda çocukların farklı sosyalizasyon süreçlerine tabi olması, her toplumda farklı çocuk imgelerini ortaya çıkarmıştır. Bu imgeleri keşfetmenin bir yolu da çocuk kitaplarına başvurmaktır. Bu çalışmanın temel konusu, çocuk kitaplarında tanımlanan çocuk imgelerini ortaya çıkarmak ve betimlemektir. Modern çocukluk kavramıyla birlikte değişime uğrayan çocuk imgeleri, günümüzde çocukluğun nasıl yapılandırıldığı sorusuna da cevap üretmektedir. Çalışmanın temel amacı, Cumhuriyet dönemi çocuk kitaplarında öne çıkan çocuk imgelerini betimlemek ve yorumlamaktır. Kitapların seçiminde amaçsal örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çocuk kitaplarının ilköğretim yaşındaki çocuklara hitap etmesine ve son dönem kitaplar olmasına özen gösterilmiştir. Yazar seçiminde ise serbest davranılmıştır. Çalışmada doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Metin içinde çocuk kavramının kullanılma bağlamına göre imgeler tespit edilmiştir. En sık kullanılan imgeler aktif çocuk imgesi, endişeli çocuk imgesi ve gelecek çocuk imgesidir.

Anahtar Kavramlar: Çocuk, Çocukluk, Çocuk İmgeleri, Çocuk Kitapları

Abstract

The child image produced by modernity is the indicator of innocence, purity, cleanliness and compassion. The fact that children are subject to different socialization processes in traditional and modern societies has revealed different child images in every society. One way to explore these images is to consult children's books. The main subject of this study is to reveal and describe the child images defined in children's books. The images of children, which have changed with the concept of modern childhood, also produce an answer to the question of how childhood is structured today. The main purpose of the study is to describe and interpret the prominent child images in children's books of the Republic period. Purposive sampling method was used in the selection of the books. Care has been taken to ensure that children's books appeal to primary school age children and that they are books of the last period. No specific criteria were used in the selection of authors. In the study, document analysis technique was used. Images were determined according to the context of using the concept of child in the text. The most frequently used images are active child image, worried child image and future child image.

Key Concepts: Child, Childhood, Child Images, Children's Books

Giriş

Çocukluk, toplumsal yaşamın biçimlendirdiği sosyo-kültürel bir inşadır. Her çağın ayrı bir çocukluk imgesi, ayrı bir çocukluk ideali, ayrı bir çocukluk tasarımı vardır. Çocukların nasıl tasarlandığı ve nasıl algılandığı her zaman toplumsal-tarihsel bir bakış açısını yansıtmıştır (Elkind, 2001; Kağıtçıbaşı, 2000). Modern çocukluk tasarımı, çocukluğun yetişkinlikten tamamen farklı olduğu görüşüne dayanmaktadır. Modernliğin ürettiği evrensel çocukluk doğası, ulusal

ve kültürel farklılıklar nedeniyle günümüzde yeniden tanımlanmıştır. Buna gerekçe oluşturan etkenlerin başında çocukların sahip olduğu farklı sosyalizasyon süreçleri gelmektedir (James ve Prout, 1990). Çocukların farklı sosyalizasyon süreçlerine sahip olması, her toplumda farklı çocuk imgelerini ortaya çıkarmıştır. Yaygın çocuk imgeleri, tarihsel olarak toplumun egemen siyasal ve dinsel köklerinden türetilmektedir (Elkind, 1999).

Sanayi Devrimi'nden sonra çocuk, kamusal alanın dışında bir birey olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Eskiden çocuğun toplumda görünürlüğü daha azdı. Çocukluk, soyun sürdürülmesi şeklinde algılanırdı; aile, cemaat dediğimiz kolektif yapının ayrılmaz parçasıydı (Gelis, 2007). Ortaçağın çocukluğa bakışındaki bu olumsuzluk karşısında, burjuvazinin ortaya çıkışıyla birlikte gelişen yeni iş, yeni aile, doğal olarak çocuğa yönelik “özel ilgi, duygusal yaklaşım, rasyonel eğitim” gibi düşünceleri barındıran yeni bir çocukluk paradigmasını beraberinde getirmiştir. Modernleşmeyle birlikte çocuk algısı değişime uğramıştır. Çocuk bireyselliğinin gelişimi çocuk bakımı ve eğitimi üzerinde anahtar rolü oynamıştır. Çekirdek ailenin ortaya çıkışıyla birlikte çocuğun ihtiyaçları ve hakları konuşulur olmuştur; toplumsal bir kategori olarak çocuktan söz edilmeye başlanmıştır. Kentsel/modern ailenin gelişmesiyle birlikte bireysel benlik/kimlik kazanan çocuk; kitaplar, oyuncaklar, elbiseler ve diğer özel eşyalarından oluşan bir yaşamı tecrübe etmeye başlamıştır.

Yeni çocukluk paradigmasının çocuğu kendi kişiliği ve hakları üzerinden tanımlama yoluna gitmesi, burjuva düzeninin iç dinamikleriyle de uyumludur. Kapitalizmin eşitsiz doğası ve emek sömürsüne dayalı sınıfsal yapısı, çocuk üzerinde korumacı, otoriter (paternalist) anlayışı doğurmuştur. Çocuk sadece okulun ve ailenin bir öznesi değildir artık; toplumsal statülerin korunmasının aracı, hatta geleceğe taşınması anlamına gelmektedir. Her ne kadar modernizm çocuğu kulluktan çıkartıp yurttaş yapmışsa da yeni sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Burada temel soru şu: Çocuk kim için vardır, kime aittir? Gerçekten de çocuk özgür bir kişilik olarak kendisi midir yoksa devletin, ailenin, okul sistemlerinin, sivil toplumun muhatap aldığı, idealize ettiği, tanımladığı biri midir? Geleneksel

toplum yapılarında cemaat-aile iradesine teslim olmuş çocuk, tam olarak modern kurumsal yapıların dışında kaldığı söylenemez. Paternalist anlayış, çocuğun şimdi ve gelecekte kim olacağına şu veya bu şekilde müdahale edebilmektedir (İnal, 2007).

Toplumsal yaşamda aktif rol üstlenmekle çocuklar, etkin bir özne olarak gelecek toplumu kurmak noktasında yeni yaşam becerilerine sahip olmuşlardır. Eskiden toplumun ve ailenin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen çocuklar, edilgen bir hayat sürdürürken günümüzde artık içinde buldukları toplumun çocukluk kültürünün oluşmasında aktif rol oynamaya başlamışlardır. Geleneksel toplumda edilgen çocuk algısı (imgesi), modern toplumda değişime uğramıştır. Toplumların gelişmişlik düzeyine göre de çocuk algısı değişmektedir. Gelişmiş toplumlarda çocukluk dönemi daha uzundur. Bunun temel nedeni, çocukluk anlayışının sosyo-kültürel açıdan, zaman açısından ve farklı toplumlarda çocukluğa yüklenen anlamlar açısından değişiklik göstermesidir. Modernizm ideolojisi toplumu kurmak ve dönüştürmek gibi kendine özgü bir çocukluk anlayışı üretmiştir. Geleneksel çocukluk anlayışı “sosyalizasyon” paradigması üzerinden gelişirken, yeni çocukluk paradigması, “toplumsal aktör/toplumsal inşa olarak çocuk” anlayışı çerçevesinde gelişmiştir (Erdoğan ve Vakıf, 2020; Dalfidan, 2020).

Toplumsal yaşamı tecrübe eden çocukların, çocuk kitaplarında nasıl görüldükleri ve nasıl algılandıkları soru konusudur. Çocuk kitabı yazarları öncelikle içinde yaşadığı toplumu çok iyi gözlemleyen, sosyal ilişkileri analiz edebilen kişilerdir; karakterleri de buna göre seçerler. Bu noktada çocukluğu anlamak ve açıklamak için çocuk imgelerine başvurulmuştur. İmgeler anlamı güçlü kıldığı için edebiyatta çok kullanılır. İmgeler, çocukların toplumda yaşadıkları ilişkiler ve etkileşimlere göre şekillenir. Günümüzde inşa edilen yeni çocukluk imgesi geçmiş yıllara göre oldukça değişime uğramıştır. Eskiden çocuklar düşüncesizliğin ve ilgisizliğin kurbanıyken günümüzde sosyal ve kültürel politikalar sayesinde daha çok önemsenmiştir (James ve Prout, 1990).

Araştırmalar çocuk kavramının ve çocuk imgesinin yapısal-kültürel etmenlerle birlikte değiştiğini ortaya çıkarmıştır. Ancak hiçbir

toplumda geçerli tek bir çocukluk imgesi bulunmamaktadır (Tan, 1997). Her toplum kendi kültürel kalıpları içinde yeni çocuk imgeleri yaratmıştır. Bu imgelerin bilinmesi özellikle eğitim uygulamaları açısından işlevseldir. Çünkü çocuklukla ilgili toplumsal imgeler tarihin her döneminde eğitimin biçimlenmesinde etkili olmuştur (Tan, 1997). Eğitimcinin görevi, her çağda çocuğun sağlıklı eğitim görmesini tehdit eden hatalı imgelerle savaşmaktır (Elkind, 1999). Çağdaş insan davranışıyla bağdaşmayan çocuk imgelerine karşı mücadele edebilmek için öncelikle bu imgelerin belirlenmesi ve tartışılması gerekir (Şahbaz ve Çekici, 2012). Çocuk edebiyatı ürünlerinde doğa sevgisi, hayvan sevgisi, arkadaşlık, dostluk gibi olumlu imgeleri öne çıkarırken olumsuz imgelerden kaçınmak için önleyici çalışmaların yapılması önemlidir. Örneğin çocuk kitaplarında ders çalışmak, okula gitmek, sağlıklı beslenmek, yaşlılara yardımcı olmak gibi davranışları özendirmek kitaplarda sıklıkla işlendiği görülmektedir. Felsefi antropoloji (insan felsefesi) açısından çocuk, kendisine saygı gösterilmeyi hak eden değerli bir hazinedir; onlardan öğrenebileceğimiz şeyler var, yaşamlarımızı zenginleştirmelerine izin verebiliriz (Matthews, 2000). Bu tavır tarihte toplumların farklı tecrübelerinin bir sonucudur.

Elkind'e göre çocuk imgesi ile toplum ideolojisi arasında sıkı bir ilişki vardır. Antik çağda çocuk imgesi, toplumun yasaları ve kültürü içinde eğitilmesi gereken küçük bir yurttaştır. Ortaçağda kölelik ideolojisiyle tutarlı bir biçimde çocuklar mülkün bir parçasıydı; çocuklar hayvanlarla birlikte yaşar ve çalışırdı. Endüstri devrimiyle birlikte çocuklar ticari kazancın, ucuz iş gücünün bir parçası olarak görülmüş, daha iyi yetişmeleri için okula gönderilmişlerdir (Elkind, 1999). Sonraki yıllarda ise çocuklar okul ideolojisinden etkilenmeye başlamıştır. Önceki yıllara göre daha serbest gelişme ortamları bulmuşlardır. 20. yüzyılın ürettiği çocuk imgeleri, tarihsel olarak dönemin siyasal, sosyal ve dinsel karakterine uygun biçimde tanımlanmıştır. Çağdaş düşüncenin doğası gereği “esnek çocuk” imgesiyle tanımlanan çocuklar, günümüzde daha çok “yetenekli çocuk” imgesiyle betimlenmiştir. Gelecek çocuk imgelerini de “kendi kendine yeten” çocuk imgesi olarak düşünmek gerekir Elkind (1999).

Türkiye’de çocuk imgesiyle ilgili yapılmış çalışmalar daha çok edebi metinlerle sınırlıdır. Çocuk edebi metinlerde ve gerçek hayatta masumiyetin ve saflığın simgesi olarak kullanılmıştır. Birçok sanatçı ve yazar, çocukluk dönemini verimli bir edebi malzeme alanı olarak görmektedirler. Dürüstlük ve samimiyet, yaş ilerledikçe yitirilen değerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Rousseau’nun belirtmesiyle çocukların doğuştan getirdikleri masumiyetleri, toplumsal kirlenmenin kurbanı olmaktadır. Çocukların varoluşlarında taşıdıkları masumiyetin zamanla gaspı, birçok sanatçı ve yazarın dikkatini çekmiş, eserlerinde çocukluğun ilk dönemlerine özlem duymuşlardır. Nitekim edebiyat metinlerinde çocuk, yaygın olarak dürüstlük, samimiyet, saflık ve masumiyetin imgesi olarak kullanılmıştır (Ulutaş ve Süphandağı, 2013). Bazı çalışmalarda “acı çeken çocuklar”, “kimsesiz çocuklar”, “masum çocuklar”, “çalışkan çocuklar”, “mutsuz çocuklar”, “haylaz çocuklar” “kahraman çocuklar”, “saf çocuklar”, “özgürlükçü çocuklar” gibi imgeler öne çıkmıştır (Helimoğlu Yavuz, 1997; Alpöge, 1997; Şener, 1997; Ercan, 2014).

Çağlar boyunca çocukluk, yetişkinlerin kontrol edebileceği bir zemin olarak görülmüştür. Soyun devamı, toplumun geleceği olarak görülen çocukluk; her zaman yetişkinlerin güdümünde bir değişim göstermiştir. Eğitimin öznesi olarak çocukluk, yetişkinlerin ideallerini gerçekleştirdikleri bir zemin oluşturmuştur (Atlı, 2016). Bu çerçevede çocukluğun tarihi, yetişkinlerin yönlendirmesiyle oluşan bir tarihtir. Çocuk imgeleri de bu süreçte değişime uğramıştır. Geleneksel çocuk imgelerin yanında modern çocukluk imgeleri de görünür olmuştur. Bu imgelerin araştırılması, çocukluğun nasıl tanımlandığı konusunda fikir vermektedir.

Çocuk kitaplarında geçen imgeler, farklı eğitim uygulamalarına kapı aralamıştır. İmgeler kişiliğin oluşmasında, davranışlarının biçimlenmesinde, algılama düzeylerinin gelişmesinde, geleceğe dönük hedeflerin ve umutların belirlenmesinde son derece işlevseldir. Çocukların eğitimi, aynı zamanda yetişkinlerin kendi ideallerini gerçekleştirebildikleri bir zemin olarak görülmüştür. Daha doğrusu eğitim, bakım, koruma gibi sorumluluklar çocukları ebeveynlerine bağımlı kılmaktadır. Dolayısıyla çocukların ihtiyaçları, hakları ve

doğalarından kaynaklanan elverişsiz statüleri, yetişkinlerin güdümünde bir değişimi zorlamaktadır. Çocuk imgeleri, sadece acılardan beslenip çocuğun masumiyetine dikkat çeken imgelerden ibaret değildir. Ailede ve toplumda umudun, sevincin ve mutluluğun nasıl yaşandığı, nasıl algılandığına ilişkin de mesaj verirler. Mutlu çocukluk dünyada huzurun, umudun ve kardeşçe yaşamın anahtarıdır. Yaşanılabilir bir dünyayı çocuk duyarlılığı üzerinden aktaran birçok şair ve yazar, çocukluk duygusundan hareketle geçmişe özlem duymuşlardır. Bozuk dünya düzeninin kurbanları olarak çocuklara acılardan kurtarılmış bir yaşamı emanet etmek yazar duyarlılığıdır. Ancak ölüm karşısında duyulan çaresizlik ve umutsuzluk arkada kederli bir duygu durumu bırakmaktadır. Yazar bu noktada umudu ve umutsuzluğu, sevinci ve kederi, mutluluğu ve mutsuzluğu birlikte ele almakta, insana dair kılmaktadır. Sosyal hayattaki adaletsizlikler ve eşitsizlikler karşısında çocuk, masumiyeti temsil eder; güçsüz, kimsesiz ve savunmasızdır. Yetişkinlerin mutsuzluğuna sebep olan kin, nefret, şiddet gibi duygular, çocuklar için olumsuzluğa işaret etmektedir.

Yetişkinlerin sahip olduğu geleneksel çocuk tasarımı, bazı temel öncüllere dayanmaktadır: Çocuklar biyolojik olarak yetişkinlere bağımlıdır, çocukların hayata hazırlaması gerekir, çocukların hayata hazırlanması için yetişkinlere ihtiyaç duyarlar. Bu anlayış geleneksel çocukluk paradigması olarak nitelendirilmektedir. Bu paradigmaya göre çocuklar belli bir şekle sokulması gerekir; edilgin, bağımlı ve itaatkar olmalıdır. Günümüzde terk edilen bu bakış açısının yerini aktif çocuk imgesi almıştır. Buna gerekçe oluşturan nedenler arasında çocukların hakları, teknolojik gelişmeler, yeni eğitim modelleri gösterilebilir. Çocukların ayrı bir kategoride tanımlanması onları daha önemli kılmıştır. Yeni paradigmaya göre çocukların özerk doğası, onların potansiyellerini geliştirebilmesine olanak sağlamaktadır. Yeni eğitim uygulamaları farklı potansiyellerini açığa çıkarmaya fırsat vermiştir.

Yeni çocukluk paradigmasıyla birlikte çocuk edebiyatından da söz edilmeye başlanmıştır. Eskiden böyle bir ayırım yoktu. Yetişkinler için yazılan kitapları çocuklarda okurdu. Nitekim Alpöge'ye göre, 1960-70'li yıllarda çocuk edebiyatından henüz söz edilemediği gibi

çocuklar için çocuk kitabı kültürü de gelişmemiştir. Çocukların dünyası yetişkinlerin dünyasından farklı değildi. Çocukların yetişkinler gibi düşünmesi, toplumsal konularda duyarlı olması beklenirdi. 1980'lerden sonra çocuk edebiyatı kavramı gelişmeye başlamıştır. Dönemin yazarları çocuk edebiyatının gelişmesine destek vermişlerdir. Bu dönemde çocuk dergileri ve çocuk kitapları yayıncılığı gelişmiştir (Alpöge, 1997).

1980 öncesi Türkçe çocuk kitaplarında ağırlıklı olarak mutsuz çocuk imgesi işlenmiştir. Bunun sosyal, ekonomik ve kültürel nedenleri vardır. Göç, fakirlik, eğitime ulaşma zorluğu, çocuk yaşta evlilik, üvey anne ve üvey baba, boşanma, hastalık ve ölüm, üvey kardeş ilişkileri ve diğer sosyal olay ve olgular dönemin yazarları tarafından sıklıkla işlenmiştir. Bu dönemin çocuk imgeleri sosyal ve ekonomik koşulların ürünüdür. Nitekim, 1980'li yıllara kadar nüfusun çoğunluğu köyde yaşadığı için çocuk kitaplarında köylü çocuk imgesine ağırlık verilmiştir. Köyde cinsiyet rollerinin daha katı ve görünür olması, kız ve erkek çocuğu imgelerini ayrımcı bir biçimde işlenmesini sağlamıştır. Bu dönemde köyden şehre göç hızlanınca şehirli çocuk imgesi daha sıklıkla işlenmiştir. Çocukların gözünde şehir; okumanın, medeni ilişkilerin, yoksulluktan kurtulmanın yolu olarak gösterilmiştir. Köy ise daha nostaljik bir atmosferde tanımlanmıştır. Çocuklar, okullar tatil olunca köyde oturan aile büyüklerini ziyaret etmek amacıyla köye giderler. Köyde çocuklar köy hayatını tanır, bağ-bahçe işleri ve hayvanlarla zaman geçirilir. Köyde yaşayan çocuklar için ise köy algısı biraz daha farklıdır. İmkânsızlıklar nedeniyle okula gidememiştir; çocuk yaşta evlilik ve ağır tarım işçiliği, yoksulluk gibi faktörler mutsuz çocuk imgesini oluşturmuştur. İdealize edilen mutlu çocuk imgesi ile okuyan çocuk arasında paralellik kurulur. Okumaktan anlaşılan, büyük adam olmaktır. Başarı kavramı ve refah seviyesinin yükselmesi ilişkisi kurulur. Şehirli çocuklar okuma imkânı açısından daha şanslı gösterilir. Köylü çocuk imgesi ile yoksulluk imgesi çoğu zaman birlikte ele alınır. Bu çocuklar özellikle ilkokuldan sonra okumamıştır, yoksuldur, mutsuzdur. Mutsuzluk kaynağı olarak daha çok fakirlik, istismar, parçalanmış aile ortamı, üvey anne faktörü işlenir. Çocuk yoksulluğu ile evlatlık arasında da bir ilişki vardır. Aynı zamanda çocuk gelin ve

başlık parası bu dönemde işlenen konulardır. Evi terk ya da evden kaçma ve çocuk şiddeti de işlenmiştir.

Geleneksel çocuk imgesini yansıtan köprü altı çocukları ya da okula gidememiş, üzgün, acı çekmiş, mutsuz, öksüz, fakir, köylü çocuk, kız çocuğu, erkek çocuğu gibi imgeler yazarların işledikleri temalar olmuştur. Modern çocukluk paradigmasının yazarlar arasında kabul görmesiyle beraber aktif çocuk imgesi de günümüzde yoğun olarak işlenmektedir. Modern çocukluk paradigmasına göre çocuk imgeleri saf, masum, kırılğan, değerli, sorumlu, özerk, yetenekli, başarılı, eleştirel, imgelerle tanımlanmışlardır. 1960'lı-70'li yıllarda ekmeğini taştan çıkararak temiz aile çocuğu, artık kararları kendi kendine alan, özerk, plan yapan, hayal kuran, gelecekle ilgili düşüncelerini eyleme geçiren aktif, yaramaz bir çocuğa dönüşmüştür. 1980'den önce orta sınıf işlenmemiştir. Fakir ve çalışkan çocuğun karşısına haylaz ve zengin tiplmesi çıkarılmıştır. Bununla birlikte yazarların karakterleri genellikle yoksul ve kimsesiz çocuklardır. 1990'lı yıllarda orta sınıftan şehirli, okumuş, kültürlü sınıfların çocukları işlenmeye başlanmıştır. Artık Türk toplumu nüfus olarak şehirli ve okumuş orta tabakadan insanlardan oluşmaya başlamıştır. 90'lı yıllarda çocuklar okuyan, geleceği kuran, çevre duyarlılığı yüksek, insan hakları konusunda bilinçli olarak karakterize edilmektedir. Bu dönemde kadın hakları daha görünür olmuştur. Erkek çocuk imgesi ve kız çocuk imgesinde algılar değişmeye başlamıştır. Demokratik/eşitlikçi anlayış kız çocuklarında okullaşmayı artırmıştır. Eskiden zihinsel faaliyetler konusunda erkek çocuklara daha fazla alan açılırken zamanla kız çocukları da zihinsel faaliyetlerde aktif olmaya başlamışlardır. Eskiden kız çocukları evde daha pasif ve dar bir faaliyet alanıyla sınırlı tutuluyordu. Erkek çocukları ise kahramanlık öyküleriyle resmedilmiştir. Günümüzde ise daha çok esnek çocuk imgesi (Elkin, 1999) öne çıkmıştır. Apolitik değiller ama yetişkinler (anne babaları) gibi bir partiye körü körüne bağlı (kör yurtseverlik) değiller; rasyonel karar veriyorlar, daha uzlaşmacıdır (Alpöge, 1997: 292-300). Esnek çocuk imgesiyle birlikte kendi kendine yeten çocuk imgesi, yeterli çocuk imgesi, ezilen çocuk imgesi, acı çeken çocuk imgesi, çalışan/işçi çocuk imgesi, ailesine bağlı çocuk imgesi, sosyal konulara duyarlı çocuk imgesi edebiyatımızda sıkça işlenmiştir.

Amaç

Bu çalışmanın amacı, günümüz çocuk kitaplarında öne çıkan çocuk imgelerini betimlemektir. Çocuk imgeleri bazı kategorilere göre sınıflandırılarak mekân, nesne, özne ve eylem bütünlüğü içinde ele alınacak ve yorumlanacaktır. Çocuk kitaplarında işlenen imgeler aşağıdaki kategorilere göre sınıflandırılmıştır.

1. Modern çocukluk paradigmasını yansıtan aktif çocuk imgeleri nelerdir?

2. Geleneksel paradigmasını yansıtan pasif çocuk imgeleri nelerdir?

3. Esnek-değerli çocuk paradigmasını yansıtan imgeler nelerdir?

4. Gelecek çocuk (kendini gerçekleştiren) paradigmasını yansıtan imgeler nelerdir?

5. Endişeli-mutsuz çocuk paradigmasını yansıtan imgeler nelerdir?

2. Yöntem

2.1. Araştırma Deseni

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesiyle birlikte betimsel tarama deseni kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması istenen olgular hakkında bilgiler içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 187). Bu materyaller ders kitapları gibi yazılı, fotoğraf, film gibi görsel nitelikte olabilir. Doküman incelemesi sosyal bilimlerde başvurulan önemli bir veri kaynağıdır. Yalnızca geçmişi değil, aynı zamanda günümüzü de anlamamıza ve açıklamamıza yardımcı olurlar. Bu bakımdan doküman incelemesi, kendileri de birer olgu olan bilgi ve belgeler üzerinde çalışmaya dayanır.

Belgesel tarama olarak da bilinen doküman analizinde, var olan kitap, kayıt, belgeler incelenerek veri elde edilmektedir. Doküman analizi, belli bir amaca dönük olarak kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır (Karasar, 2005). Bir araştırmannın konusu hakkında bilgi sağlayan her türlü yazılı materyale

doküman denilmektedir. Doküman, alanyazında fiziksel veri olarak da adlandırılmakta ve kişilere, topluluklara ya da kültürlerle ilişkin önemli bilgiler içermektedir.

2.2. Çalışma Materyali

Günümüz çocuk kitaplarında işlenen çocuk imgelerini tespit etmek amacıyla kitapçılardan ve kütüphanelerden rastgele kitaplar seçilmiştir. Kitap seçiminde çağdaş yazarların ürünlerine öncelik verilmiştir. Böylece hem geleneksel çocukluk paradigması hem de modern çocukluk paradigmasına karşılık gelen çocuk imgelerini tespit etmek mümkün olacaktır. Burada imge bir düşünüş şekli, ötekini anlama aracı olarak ele alınmıştır. İmgeler, çocukluğu anlamak ve açıklamak açısından imkân sunmaktadır. Çalışmada özellikle yakın dönem çocuk kitapları dikkate alınmıştır. Bunun nedeni, modern çocukluk paradigması doğrultusunda değişen çocukluk imgelerini gözlemlemektir. Aşağıdaki tabloda incelenen kitap künyeleri verilmiştir.

Tablo 1. İncelenen kitapların künyesi

No	Kitap adı	Yazar adı	Yayınevi	Yıl	Sayfa
1	Annemin Sabahı Olacak	Güngör Gencay	Gerçek Sanat	2011	80
2	Yankılı Kayalar	Ahmet Yılmaz Boyunağa	Timaş	2013	112
3	87 Oğuz	Rakım ve Nimet Çalapala	Bilge Kültür Sanat	2006	142
4	Güneşe Tırmanan Çocuk	Nur İçözü	Altın Kitaplar	2002	88
5	Düğüm Düğüm Üstüne	Cahit Uçuk	Bilge Kültür Sanat	2013	128
6	Reyhan	Nur İçözü	Altın Kitaplar	2009	104
7	Babam Duymanın	Aytül Akal	Uçan Balık	2005	64

VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

8	Rengarenk Hayaller	Cahit Uçuk	Bilge Kültür Sanat	2004	103
9	Yasemen	Hasan Nail Canat	Timaş	2005	128
10	Yurdumu Özledim	Gülten Dayıoğlu	Altın Kitaplar	2010	172
11	Sokaklardan Bir Ali	Canan Tan	Altın Kitaplar	2006	160
12	Satıcı Çocuk	Ahmet Yılmaz Boyunağa	Timaş	2013	112
13	Yağmur Dede	Ahmet Yıldız Yaşaroğlu	Kültür Bakanlığı	1991	122
14	Gökyüzü Çocuğu	Maviye Uzun	Nar	2008	96
15	Gümüş Kanat	Cahit Uçuk	Bilge Kültür Sanat	2002	208
16	Öğretmen Kalbi	Mustafa Yılmazkaya	Kafdağı	2011	112
17	Gümüş Kanat	Cahit Uçuk	Bilge Kültür Sanat	2013	207
18	Çitlembil Kız	Dilara Akıncı	Altın	2004	144
19	Oğullar ve Rencide Ruhlar	Alper Canıgüz	İletişim	2004	204
20	Portakal	Çetin Öner	Can	2012	45
21	Sevgili Boncuk	Onur Şimşek	Şimşek	2013	61
22	Dünya Çocukların Olsa	Gülten Dayıoğlu	Altın	2009	127
23	Erik Ağacımı Kestiler	Mecbure İnal	Muştu	2011	112
24	Sevgi Çiçekleri	Adem Saraç	Nesil	2010	126
25	Çınar Dedenin Doğum Günü	Aysel Korkut	Altın	2007	104
26	Bizim Can	Yavuz Bahadıroğlu	Nesil	2011	95

27	Nur Dağındaki Çocuk	Hasan Nail Canat	Timaş	2012	133
28	Gururlu Peri	Mehmet Şeyda	Bilge Kültür	2009	187
29	Can'ın Hatıra Defteri	Yavuz Bahadıroğlu	Nesil	2011	80
30	Bir küçük Osmancık Vardı	Hasan Nail Canat	Timaş	2013	123
31	Erkekler de Ağlar	Sadettin Kaplan	Alioğlu	2020	64
32	Küçük Çoban Alim Kız	Cahit Uçuk	Bilge Kültür Sanat	2002	96

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çözümleme yaklaşımı olarak nitel araştırma tekniklerinden içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi belgesel gözleme en uygun analiz birimidir. Metni yeniden yorumlamaya imkân sağlamaktadır. Bu kapsamda öncelikle “özne”, “mekân”, “nesne” ve “eylem” bütünlüğü içinde çocuk kitapları incelenmiş, oluşturulan temalara uygun ifadeler/notlar çıkarılmıştır. Ardından her temaya karşılık gelen yazılı ifadeler gruplandırılarak bir tabloda gösterilmiştir. Her bir kategoriye oluşturan temalar ve temaları tanımlayan yazılı ifadeler kapsamlı bir içerik analizine tabi tutulmuş ve yorumlanmıştır.

İmgelerin saptanmasında metnin içeriğini oluşturan anlam bütünlüğü yaklaşımı benimsenmiştir. Metnin içeriğinin yanında kitap başlıkları da belli tema ve kategorilerin saptanmasında kullanılmıştır. Her bir temaya ve kategoriye karşılık gelen imgesel ifadeler eylem, mekân, özne ve nesne bütünlüğü içinde sunulmuş ve yorumlanmıştır. İncelenen çocuk kitaplarında çok sayıda çocuk imgelerine ulaşılmıştır. Bu imgeler; aktif çocuk imgeleri, pasif çocuk imgeleri, gelecek çocuk imgeleri, değerli çocuk imgeleri, endişeli çocuk imgeleridir.

BULGULAR

Tablo 2. İmgesel ifadelerin tema ve kategorilere göre dağılımı

Kategoriler		İmgesel ifadeler	İmge sayısı
Temalar			
Aktif çocuk imgesi (Modern)	Etkili (aktör, eyleyen)	Meraklı (65), yetenekli (13), maceracı (14), hayallerinin peşinde koşan (13), yardım sever (20), akıllı (22), yaramaz (27), çalışan (23), asi (15), heyecanlı (11), mücadeleci (16), kararlı (7), cesaretli (7), zeki (9), sorgulayan (7), yaratıcı (8) atılgan (3), hırslı (4), kahraman (5), vatansever (6), özerk (4), cesur (7), haylaz (5), kurnaz (4), girişken (5), inatçı (4), düzenli (3), araştırmacı (8), bilgili (6) öğrenen (5), muzip (3), kararlı (6)	355
Pasif çocuk imgesi (Geleneksel)	Edilgen (itaatkar)	Kimsesiz (47), çekingen (28), başkasına bağımlı (13), masum (23), güçsüz kız çocuğu (5), baskılanmış (11), uslu (14), garip (9), özleyen (6), kanaatkar (4), sabırlı (4), köylü çocuk (5), saf (9), kararsız (5), şaşkın (8)	191
Gelecek çocuk imgesi (Postmodern)	Kendi kendine yeten (güvence)	Çalışkan (51), dürüst (12), yardım eden (23), fedakâr (12), sorumluluk sahibi (12), hayvan sever (11), merhametli (13), umutlu (17), başarılı (13), azimli (10), idealist (4), olgun (14), kendini geliştirmiş (6), insana/çevreye duyarlı (7), gururlu (10)	215
Değerli çocuk imgesi	Kıymetli (olumlu imgeler)	Mutlu (59), başarılı (33), neşeli (25), tebessüm eden (10), endişe duymayan (12) iyi-güzel (27), ahlaklı (9), sevimli (9), saygılı (6), paylaşmayı seven (11), güven duyulur (3), hassas (3) kibarnazik (5), mütevazı (2),	214

Endişeli çocuk imgesi	Örselenmiş (olumsuz imgeler)	Mutsuz (64), yalnız (17), yoksul (29), içe kapanık (20), acı çeken (9), endişeli (11), korku yaşayan (17), ağlayan (9), başarısız (2) dışlanan (3), çaresiz (9), güvensiz (2), karamsar (2), Kaygılı (4), kıskanç (7), pişman (4), sokak çocuğu (3), tedirgin (3), telaşlı (2), umutsuz (9), yalancı (6),	232
-----------------------	------------------------------	---	-----

Çocuk kitaplarından çıkartılan imgeler tabloda görülmektedir. Yazarlar etkili çocuk temasını en çok meraklı, akıllı ve yaramaz çocuk imgesiyle tanımlamışlardır. Edilgen çocuk temasını kimsesiz, masum ve çekingen çocuk imgeleriyle tanımlamışlar. Kendi kendine yeten çocuk temasını sıklıkla çalışkan, dürüst ve yardım eden çocuk imgesi tanımlamıştır. Kıymetli çocuk temasını tanımlayan imgeler mutlu, başarılı ve güzel çocuk imgeleridir. Örselenmiş çocuk temasını ise mutsuz, içe kapanık ve yoksul çocuk imgesi oluşturmuştur.

Aktif Çocuk İmgesi

Aktif çocuk imgesi bilgili, yaratıcı ve zeki çocukların eylemleriyle şekillenir. Etkili çocuktan kastedilen; yapılandırıcı, organize eden, olayları ve olguları etkileyen, yerinde duramayan özne konumundaki çocuktur. Haylaz olsalar bile bu özelliklerini yetenekli, akıllı, çalışkan, muzip, zeki, esprili, eğlenceli olmaları kabul edilebilir kılmaktadır. Yerinde duramayan, haylaz, hareketli, meraklı, öğrenmeye istekli, çözüm odaklı, mücadeleci, araştırmacı, hırslı gibi nitelikler aktif çocuk imgesini tanımlayan ifadelerdir. Toplumda bir çocuğun akıllı, yetenekli bir çocuk olarak tanımlanması olumlu ifadelerdir; herkesin gıpta ettiği ve yerinde davranış gösteren, kendini geliştiren, olumsuz durumlara karşı mücadele eden, daha iyi bir yaşam için toplumu değiştirmeye çalışan bilinçli, yaratıcı ve zeki özellikler göstermesinden kaynaklanmaktadır; Lider ruhlu ve yardımseverdirler.

Alper Canıgüz, problem çözme, merak ve araştırmacı özellikler dahil bütün bunları yansıtan çocuk imgesini “Oğullar ve Rencide Ruhlar” kitabında işlemiştir. Kitabın çocuk kahramanı Alper, yaşı çok küçük olmasına rağmen kendisinden beklenmeyecek işler başarır. “*Erken kalkıp, kahvaltımı edip öğlene kadar kitap okuyordum*”. (s. 11)

*“Kolundan tuttuğum gibi çekip yere yapıştırdım serseriye. (s.19)
“Kalkıp annemin sofrayı toplamasına yardım ettim”. (s.28) “çocuklara bakıp da saflık, masumiyet ve güzellik edebiyatı yapanların aklına şaşarım”. (s.51) “Katilin kimliğini ortaya çıkarmam an meselesiydi”.*

Gururlu Peri kitabında yazarımız Mehmet Seyda, babası evi terk edince hasta annesine bakmak zorunda kalan bir kız çocuğunu ve ona yardım eden bir öğretmeni konu edinir. Peri'nin ağzından sürekli sorular sordurarak meraklı, çalışkan ve gururlu çocuk imgesini işlemiştir. Bu kez de küçük kız onu soru yağmuruna tutmuştu. *“Çocuklar okuyunca ne olur?” (s.30) “Okulu bitirdikten sonra kaç para kazanırım?” (s. 41.)*

Aktif çocuk imgesini işleyen bir çalışma da Gülten Dayıoğlu *“Dünya Çocukların Olsa”* kitabında konu edilmiştir. Acı, kimsesizlik, yoksulluk ve sıkıntılar karşısında hayatta kalma mücadelesini, daha güzel bir dünyanın mümkün olabileceğini göstermiştir. Yazar, yeni çocukluk paradigması doğrultusunda sorgulayan, barışçıl, azimli, uzlaşmacı çocuk imgesini ele almıştır. Acıların olgunlaştırdığı yapıyı değiştirerek yardımlaşmayı, eşitliği, barışı önceleyen adil bir düzen kurma ve gelecek tahayyülü yaratmıştır. Bu konuyla ilgili ifadeler şu şekildedir:

“Yanıkların acısını duyacak durumda değillerdi çocuklar. Her yer ölü doluydu... Anne kalk, uyan diye var güçleriyle çekiştiriyorlardı çaresizce.” (s. 22)

“Göçebe çocuklar insanlık tarihinde yeni bir devir başlatacaklarından habersiz, dura kalka yol alıyorlardı.” (s. 24)

“Neden diyorlardı. Anamız, babamız, yakınlarımız, komşularımız, hemşerilerimiz neden öldüler?” Bizler neden evimizden, kentimizden kopup yollara dökülerek, yabancı yaratıklar gibi otlar olduk? (s. 25)

Aktif çocukluk imgesini tanımlayan vasıfların başında akıllı, zeki, çalışkan olması gelir. Ama haylazlık, yaramazlık yapmakta çocukların dünyasında vardır. Rakım ve Nimet Çalalpa, 87 Oğuz kitabında çocukları yaramaz ve çalışkanlık imgeleri birlikte ele alınmıştır:

“Oğuz akıllı, zeki ve meraklı bir çocuktur”. (s. 36)

“Oğuz çok haylaz, çok yaramaz fakat akıllı ve zeki bir çocuktur”.
“Bütün derdi etrafındakilere eziyet etmek, zarar vermek olan Oğuz’un yapmadığı marifet kalmıyordu”. (s. 37)

Türk toplumunda yardımseverlik önemli bir değerdir. Çocukların küçük yaşta bu değerle tanışması beklenir. Özellikle kız çocuklarının mutfakta annelerine yardım etmesi konusunda görüş birliği vardır. Cahit Uçuk “Düğüm Düğüm Üstüne” kitabında yardımsever kız çocuğu imgesini işlemiştir. “Bugün iş önlüğünü kuşanıp anneciğinin yardımına koşman, beraberce çalışmamız beni çok sevindirdi. Ne güzel yemekler hazırladık değil mi?” (s.105)

Cahit Uçuk, “Küçük Çoban Alim Kız” kitabında ise, daha kundakta anne babasını kaybetmiş bir kızın hüznünlü hikayesinden maceracı, akıllı, bilgili, meraklı, yardımsever, erkek gibi bir kız imgesi yaratmıştır. Tabi bu birazda ninesi sayesinde olmuştur. Ninesine minnettardır. “Çoğu zaman kendini onun sevgisinde erimiş, yitmiş sanırdı. Gülümsedi. Hem anam, hem babam... Sen benim her şeyimsin.” Çobanlık yaparak ninesiyle yaşayan Alim kız, küçük olmasına rağmen tüm zorlukların üstesinden gelme başarısını gösterir.

Türk toplumunda kız çocuğu imgesi farklı bağlamlarda işlenir. Ailede sevgi bağlarını canlı tutmak gibi bir işlevi vardır. Romanda bu görevi evin küçük kızı Dilara yapmaktadır. Dilara çalışkan, akıllı ve meraklı bir kız olarak sorunlara çözüm üreten bir aktör konumundadır. Hayatı, insanları sevmekte ve mutlu olmak için elinden geleni yapmaktadır.

Yardımsever kız çocuğu imgesini işleyen bir yazarımız da Nur İçözü’dür. Reyhan karakteriyle okuyucunun karşısına; okumuş, başarılı olmuş, ailesine, kardeşlerine ve yoksul çocuklara yardım etmiş, vakıf kurmuş, kız çocuklarına yönelik cahilce algıları yıkmış, babasına sonradan iyi ki okutmuşum dedirten bir akademisyen kadını, örnek bir kız çocuğu imgesi olarak sunmuştur.

Çocukların en büyük özelliği hayal kurmalarıdır. Hayal kurmayan çocukların gelecekleri olmaz. İçinde buldukları koşullardan uzaklaşmanın yolu hayallerdir. Çocuklar için hayal bir

sığınak, bir tutamaktır. Çetin Öner, gerçek ile düşsel olanın iç içe geçtiği “Portakal” kitabında, çetin yaşam koşullarına sahip bir köyde yaşayan iki arkadaşı hayallerinin peşinden gitmelerini öğütlemiştir.

Pasif Çocuk İmgesi

Pasif çocuk imgesi; her şeyden etkilenen, nesne durumundaki çocuktur. Korunmaya muhtaç olarak algılandıkları için de güçsüz bir pozisyon atfedilir. Bunun anlamı; çocuklar bilmez, akli ermez, hata yapar, güven duyulmaz şeklindedir. Bu yüzden de pasif çocuk imgesi, çocuk saflığını ve masumiyeti çağırıştır; savunmasızdır. Hasan Nail Canat, masum çocuk imgesini “Bir Küçük Osmanlık Vardı” kitabında işlemektedir. İnsan kaçakçısı bir çete tarafından kaçırılan küçük bir çocuk zengin bir aileye para karşılığı verilmiştir. Ailesi perişan olmuştur tabi. Çocuk hiçbir şeyden habersiz başka bir ailenin çocuğu olarak yaşar; hatta çok da mutludur. Çocuk burada günahsızdır, fail değildir; içinde bulunduğu koşulların kendisine sunduğu hayatı yaşamaktadır.

Güngör Gencay “Annemin de Sabahı Olacak” kitabında, başarılı bir öğrenci olan Güvenç, kendisi istemediği halde sırf annesi babası çok istiyor diye onları kırmamak adına askeri okula gider. Çünkü çocukları için en doğru olanı büyükler bilir, onlar karar verir: “*Ailem zaten benim için en iyisini ister, ben daha küçüğüm.*” (s. 19). Güvenç okulu bitirip eve döndüğünde babasının öldüğünü, annesinin hizmetçilik yaptığını öğrenir. Ailede roller değişir; Güvenç, “*anne seni hiç yalnız bırakmayacağım, senin de bir gün sabahın olacak*” (s.80) demesi gelecek çocuk imgesi açısından çocuğu evin geçimini sağlayacak bir güvence yapmaktadır.

Toplumda yaşanan eşitsizlikler, sağlıksız aile ortamları çocuklarda korku, güvensizlik ve umutsuzluk yaratmaktadır. Özellikle aile bireylerini kaybetmiş çocuklar hem yoksulluğa hem de sevgisizliğe terk edilmiş konumda çaresizdir. Kemalettin Tuğcu, “Köydeki Arkadaşım” kitabında bu konuyu işler. Küçük yaşta anne babayı kaybeden Hüseyin abisiyle yaşama tutunmaya çalışır. Abisinin de iyi davrandığı söylenemez; hep odaya kapatır Hüseyin’i. Günler sonra da

köyde muhtara bırakır gider. Bu kez de muhtar kötü davranır Hüseyin'e. Tek dostu hayvanlardır. Herkese karşı güvensizdir. Çünkü, *“Köyden hiç çıkmamıştı, bir sevgi bir yakınlık görmemişti. Yeni tanıdığı insanlara korku ile bakıyordu.”* (s.29)

Pasif çocuk imgesi açısından önemli diğer bir konu geleneksel ilişki ve algılardır. Sadettin Kaplan'ın “Erkekler de Ağlar” kitabında, ailesini trafik kazasında kaybetmiş bir çocuğun kız kardeşiyle birlikte İstanbul'da yaşayan amcasının yanına gitmek zorunda kalmaları ve yengelerinin iyi davranmaması üzerine kendilerini sığıntı gibi hissetmelerine neden olmuştur. Ali'nin *“boğazına bir yumruk tıkanmıştı sanki. Ağlamamak, bağıra bağıra, höyküre höyküre ağlamak istiyordu. Ama ağlayamazdı o. Çünkü babası ona hep erkeksin sen Ali. Erkekler güçlü olur ve ne olursa olsun ağlamazlar...”* diyordu. (s.6)

Geleneksel toplumlarda çocuğun bireysel kimliği pek öne çıkarılmaz; o sadece topluluğun bir üyesidir. Söz hakları olmadığı gibi, büyüklerin yanında konuşamaz; merakları ve özgür davranışları engellenir. Uslu ve söz dinler olmaları girişken olmalarından önde tutulur. Neredeyse hiç bir konuda hakları ve talepleri pek dikkate alınmaz. Çünkü çocuklar hakkında her şeyi zaten büyükler düşünmüş ve karar vermiştir. O halde makbul çocuk itaatkâr olan, büyüklerin sözünden çıkmayan çocuktur; saftır, masumdur ve usludur (ağzı var dili yok). Güçsüz bir statüye sahip oldukları için de yetersiz olduklarına inandırılmıştır. Çalışmamızda fakir, yetim, kimsesiz, utangaç, sessiz, anne babaya bağımlı ve kendi kendine karar veremeyen, birey kimliği kazanamamış çocuk imgeleri, bu kategori başlığı altında tanımlanmıştır. Türk toplumunda özellikle yoksulluk baskısı altında yaşayan, ebeveynlerini kaybetmiş, üvey anne baskısına ve ayrımcılığına uğramış, yeterli düzeyde okuma şansı bulamamış çocuklar bu kategoride ele alınmıştır. Özellikle yoksul ve okuma imkânı bulamamış köy çocukları boynu bükük, biraz da örselenmişlerse bu kategoride ele alınmışlardır. Bu çocuk imgesi, toplumun geleceği konusunda pek belirleyici değildir.

Yoksulluk yüzünden öz ailesinden kopup zengin bir aileye evlatlık verilen ve farklı aile ortamlarında büyümek zorunda kalan “Yasemin”, Hasan Nail Canat'ın kaleminden okuyucuya yalnız bir

çocuk olarak aktarılmıştır. “Yasemin boynunu bükmekten başka çare bulamadı. O gün ve ondan sonra her gün boynunu büktü. Elinden alınanlara, işittiği azarlara, çiğnenen gururuna razı oldu. Gidecek kimsesi yoktu”. (s.75).

Geleneksel aile değerleri bazen çocuklar için bir sığınaktır. Aile yakınlarına duyulan sevgi ve bağlılık kişiyi güvende tutar ve sorunlardan kaçmasına aracılık eder. Mecbure İnal’ın kaleme aldığı “Erik Ağacımı Kestiler” kitabı tamda bu konuyu işler. Okulda sorunlar yaşayan ve başarısız olan bir çocuğun kısa süreliğine köye gönderilmesi, tüm vaktini dedesiyle geçirmesi, dedesine bağlanması, dedesini kaybetmesi gibi konular geleneksel bakış açısıyla ele alınmıştır. “Dedemi de bir tohum gibi koymuşlardı mezarına ve o ahiret adlı bahçede yeniden dirilecek, yaşamaya devam edecekti.” /s. 111)

Geleneksel bakışa göre çocuklar aileler tarafından yönlendirilmelidir. Çünkü onlar, kontrol altında tutulmaya ve korunmaya muhtaçtırlar. Bu nedenle çalışmamızda masum çocuk imgesi etkisiz, itaatkâr temasıyla ele alınmış ve tanımlanmıştır.

Değerli çocuk imgesi

Ailesinin el üstünde tuttuğu çocuk, kendisinin değer gördüğünü, sevildiğini hisseder. İnsanın en derin ihtiyacı; var olma ihtiyacıdır. Çocuk ancak var olduğunu hissederse kendini değerli hisseder. Yokmuş gibi yaşayan çocuklar değersizlik hissi taşırlar. Konuşurken söz hakkı verilmeyen, dinlenilmeyen, herkesle konuşulduğu gibi, kendisiyle konuşulmayan, her an bir yanlış yapacakmış gibi sürekli gözaltında tutulan, eleştirilen, durdurulan, engellenen çocuklar kendilerini değersiz hisseder. Güvensiz aile ortamlarında yetişen çocuk, varlığını ortaya koyamaz. Kendini ortaya koyamadığı için değersizlik hissine kapılır. Çocukluk yılları, duyguların özgürce yaşanacağı, konuşurken tebessümle dinlenecek yıllardır. İçinde bulunduğu çevre çocuğa değerlilik hissini yaşatıyorsa böylesi çocukların en belirgin özelliği, kaygıdan arınmış içten tebessümleridir.

Çocuğa değer vermenin göstergesi; onu dinlemek, anlamaya çalışmak ve toleranslı davranmak olmalıdır. Sadece fizyolojik ihtiyaçlarıyla değil, ruhsal ve sosyal ihtiyaçlarıyla da ilgilenmek

gerekir. O zaman çocuk birey olarak önemsendiğini, haklarına saygı duyulduğunu anlar; dolayısıyla kendini değerli hisseder. Çocukları için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan aileler, çocuklarına değer vermekle hem insani hem de ebeveynlik görevlerini yapmış ve onları mutlu etmiş oluyorlar. Kendini değerli hisseden çocuk; çevresine karşı nazik, saygılı, duyarlı, sevimli, eğlenceli, neşeli, paylaşımcı, iyilik yapan, güzel, ahlaklı ve mutlu olmasını bilir. İnsana ve çevreye karşı duyarlı olur.

Gerçekten de çocukların yaşamında arkadaşlık ve dostluk önemli kavramlardır. Çocukların hayatına dokunan bu dostlar, çoğu zaman hayvanlardır. Bağlanma, güven, sorumluluk gibi kavramları en iyi hayvanlarda yaşarlar. Hayvan sevgisiyle yetişen çocuğun doğaya ve insana karşı da hassasiyeti yüksek olmaktadır. Bu konuyu işleyen yazarlarımızdan biri de Onur Şimşek'tir. "Sevgili Boncuk" kitabında yazarımız giderek içine kapanan, dersleri kötüleşen, pek de arkadaşı olmayan bir çocuğun yavru kedi edindikten sonraki hayatını ele almıştır. Anne ve babası bir psikoloğun tavsiyesiyle çocuklarına kedi hediye ederler. Başlangıçta alışma süreci olur ama çocuğun kedi ile kurduğu dostluk bağı işe yaramıştır. *"Artık Cem, hem ders çalışıyordu hem de ailesi ve çevresiyle ilişkisi sürekli geliyordu. ...artık içine kapanık bir çocuk değildi. Aksine oldukça sosyalleşmişti. Notları da çok iyi durumdaydı."* (s. 55-56)

Çocuklar pek çok şeyi hak eder, ama en çokta mutlu olmayı hak ederler. Ailelerin de çocuklarını mutlu etmek, sevindirmek gibi bir görevleri vardır. Ancak birçok aile ekonomik ve sosyal nedenlerle çocuklarına mutluluğu sağlama konusunda yetersiz kalabiliyorlar. Mustafa Yılmazkaya, "Öğretmen Kalbi" kitabında çocuk mutluluğunu ele alır. Kitabın çocuk kahramanı Satı Kız, bir köyde yaşamaktadır. Babası İstanbul'a çalışmaya gitmiş, annesinin de okula gönderecek durumu yoktur. Satı Kız arkadaşlarının okula gidip kendisinin gidememesine çok üzülmüştür. Günlerdir *"okula gitmek için can atıyordu"*. (s. 5) Köyün öğretmeni Satı Kıza destek olur ve okula başlatır. *"Satı Kız tam bir öğrenci olmuştu. Saçları taranmıştı. Ayaklarında naylon ayakkabı vardı. Entarisi yeniydi. Omzunda bezden*

bir çantası sarkıyordu. Öğretmenine ve çocuklara bakıp selamlıyordu. Sanki gözlerinin içi güllüyordu. Çok mutlu bir görüntüsü vardı". (s. 26)

Bütün çocukların sevgiye ve ilgiye ihtiyacı vardır. Çocuklar sevgi ve ilgiyle büyür, gelişir. Sevgi ve ilgi bir toplumun geleceğini inşa eder. Barış ve güven içinde yaşamak istiyorsak bunun yolu çocuğa yatırımdır. Çocuk sevgisi öğrenilir. Çocuk sevildiğini anlar ve kendisi de sevmeyi öğrenir. Adem Saraç "Sevgi Çiçekleri" kitabında bu mesajı oldukça farklı hikayeler üzerinden işlemiştir. Kitapta işlenen çocuk karakterin gerek ailesi gerek öğretmenleri ve arkadaşlarıyla iletişimi çok iyi. Ailesi ve öğretmenlerinden çok değer görüyor. Saygın bir birey olması için herkes elinden geleni yapıyor. Bu durumda çocuğun hem eviyle hem de okulla arası çok iyi olur; *"ailesini çok sevdiği gibi öğretmen ve arkadaşlarını çok sevecektir."* (s. 11) Demek ki millet olarak yarını kurtarmak istiyorsak önce çocuklardan işe başlamalıyız. Çocuğa yatırım insana yatırımdır. O halde şimdiden çocuklara gereken ilgi ve sevgiyi göstermek başta aileler ve öğretmenler olmak üzere herkesin görevidir.

Gelecek çocuk imgesi

Bir toplumda çocuk çalışkanlığı ve dürüstlüğüyle dikkat çekmişse önemsenir, değer görür ve toplum için gelecek vadediyor demektir. Gelecek çocuk imgesi bugünün küçüğü, yarının büyüğü demektir. Bu nedenle çocuklar ve çocukların yaptığı işler önemsenir. Her bir çocuk toplumun geleceği, güvencesi, soyun devamı gibi anlamları çağırıştırır. Çalışkanlık, dürüstlük, olgunluk, fedakârlık, yardım etmek gibi imgeler gelecek çocuk imgesi içinde tanımlanabilir.

Gelecek konusunda sabırlı olmayı, çok çalışmayı, yardımseverliği, iyilik yapmayı öğütleyen yazarlarımızdan biri Cahit Uçuk'tur. Çocuk eğitimi açısından çevreye ve diğer canlılara karşı duyarlı davranmak, iyilik yapmak önemlidir. Yazar "Gümüş Kanat" kitabında bu konuyu işler. "Kemal, kedileri ve köpekleri çok severdi". "Gümüş kanatlı kuşun iyileşinceye kadar evlerinde misafir olmasına çok sevindi, çünkü kuşları çok severdi. (s.14). Kitabın çocuk karakteri Kemal, erken yaşta birçok acı ve zorluklar yaşamış, erken sorumluluklar almış, olgunlaşmış bir karakterdir. Daha küçükken bile "büyüyünce yeni yeni makinelerin planını yapan bir mühendis olmak

istiyor”. “Uzun okuma yıllarından sonra memleket dışına gidip, oradan toplayacağı bilgilerle babasına çok daha güzel bir matbaa kurabilecekti.” (s. 200)

Eskiden Türk toplumunda çocukların anne babalarına yaşlandıklarında destek olmaları beklenirdi. Bu açıdan çocuklar aileler açısından bir güvence olarak görülürdü. Bu geleneksel bakış açısı günümüzde bir ölçüde kalktı, ancak çocukların hala hem aile hem de toplum için gelecek olarak görülmesi manidardır. Nitekim Güngör Gencay “Annemin de Sabahı Olacak” kitabında, 1950’li yılların bakış açısını yansıtır. Tüm kasabanın iftihar ettiği başarılı bir öğrenci olan Güvenç, istemediği halde anne babasının ısrarı ile askeri okulun sınavına girer ve kazanır. Okulda çok zorlanmasına rağmen mezun olup annesine babasına destek olma düşüncesi gelecek çocuk imgesi açısından manidardır. “*Benim askeri liseye gitmem ailemi rahatlatacak, belki de benim için bu iyidir*” (s. 18) “*Ailem zaten benim için en iyisini ister, ben daha küçüğüm*” (s. 19) demesi pasif çocuk imgesi açısından da öğreticidir. İmgeler çoğu zaman iç içe geçmiş durumda kullanılmaktadır.

Gelecekte başarılı olmanın yolu çalışkanlık ve dürüstlüktür. Koşullar ne kadar kötü olursa olsun, insan isterse her zorluğun üstesinden gelebilir. Ahmet Yılmaz Böyunağa, “Satıcı Çocuk” kitabında bu konuyu işlemiştir. Ailesine bakmak zorunda kalan, hem okuyup hem de çalışan bir çocuğun başarısını, çalışkanlığını ve dürüstlüğünü konu edinmiştir. Satıcı çocuk, hayat şartları nedeniyle küçük yaşta olgunlaşmak zorunda kalmıştır. Babasını erken yaşta kaybeden Murat, annesine söz verdiği gibi hem okulunu bitirdi hem de ekmeğini kazandı. “*Sıcak simitler! Taze taze, gevrek gevrek!*” (s.14) “*Anneciğim artık çamaşıra falan gideyim deme! Bak avuç dolusu para kazandım. Bundan böyle ben çalışacağım sen çalışmayacaksın dedi*”. (s.15) Erkek çocukların geleceklerini kurması, hayatı öğrenmesi, erken olgunlaşması ya da yetişkin rolüne bürünmeleri gelecek çocuk imgesi açısından manidar, ancak annesinin çalışmasını istememesi ise geleneksel bakışı yansıtmaktadır.

Ahmet Yıldız Yaşaroğlu’da “Yağmur Dede” kitabında Hidayet ve Rıfki adında iki arkadaşın hayat mücadelelerini konu alır. Kitapta,

çalışkanlık ve dürüstlüğün hayatta şans yaratacağı, doğru insanlarla tanışma imkânı yaratacağı ve böylece bu insanların yardımıyla doğru işler yapılabilceğı mesajı vermiştir. Aysel Korkut'un kaleme aldığı “Çınar Dedenin Doğum Günü” kitabında ise tam bir çevre duyarlılığı işlenmektedir:

“Ben her gün konuşurum onlarla, konuşamadığım günler bir eksiklik duyarım kendimde. Bir dertleri varsa benim bundan haberim olmalı sanırım. Bahçemizdeki çiçekleri, kuşları, ağaçları da dinlerim. Çiçekler susuz mu kalmış, kuşlar buzun üstünde yiyecek mi bulamamış, ağaçların da bir dertleri mi varmış, hepsini bilmek, onlara yardım etmek isterim.” (s. 92)

Endişeli çocuk imgesi

Çocukların dünyasında endişenin birçok kaynağı vardır. Savaşlar, yoksulluk, anne babanın hastalanması, yakınlarını kaybetme, kimsesizlik, terkedilme gibi olumsuz duygular çocuğu tedirgin eder, çocuğun kendisini güvende hissetmesini engeller. Ayrıca, aile, okul, arkadaş ve çevreyle ilgili değişiklikler yine çocukta endişe kaynağıdır. Endişe çocukta huzursuzluk, mutsuzluk yaratır. Kısaca çocuğun yaşamındaki alışkanlıkların bozulması tedirginlik yaratır. Gülten Dayıoğlu'nun “Yurdumu Özledim” kitabında, köyünden yoksulluk nedeniyle Almanya'ya giderek biraz para biriktirip yurda geri dönmeyi planlayan bir ailenin durumu konu edilmiştir. Ailenin ilkokula giden oğlu Atıl, henüz ilkokul üçüncü sınıftadır ve eğitimine Almanya'da devam edecektir. Bu yüzden de çok tedirgindir. Anne baba gündüzleri işe gidince evde yalnız kalır ve çok sıkılır. Okulda ise hem öğretmenleri hem de arkadaşları tarafından horlanır ve dışlanır. Atıl okuldan soğur, Almanya'ya bir türlü alışamaz ve yurdunu, köyünü ve kendi insanlarını çok özler. *“Almanya yaşamının dışlıleri arasında ezilmeye başlamıştı Atıl. Ana babası işteyken, sık sık yatağa kapanıp ağlıyordu. Bunca yalnızlığa ve gurbet acısına dayanamıyordu minik yüreği... Köye ve köydekilere duyduğu özlem, kurt gibi kemiriyordu içini.” (s. 66).*

Çocuklarda mutluluğu artırmanın bir yolu da sıcak aile yuvasıdır. Sevgiye ve güvene dayalı aile ilişkileri çocukları mutlu ederken, aksine

şiddete dayalı ilişkiler çocukları mutsuz etmektedir. Sevgiden, güvenden yoksun aile ortamlarında şiddet ve korku da eklenince çocuklar evden kaçmak durumunda kalabilmektedir. Canan Tan “Sokaklarda Bir Ali” kitabında, baba şiddeti yüzünden evden kaçan bir çocuğun sokaklardaki yaşamını konu etmiştir. Sokaklarda her an başına bir iş gelme endişesi yaşayan Ali, *“itilip kakılmayla geçen bir günün ardından, bir apartmanın girişine kıvrılan ya da duvar diplerine, parklardaki banklara, hatta bankaların para çekme kabinlerine sığınanlar, soğuktan mosmor kesilmiş eller, yalın ayaklı çocuklar”* (s. 54) görüyordu. Sokaklarda üşümüş ve üzgün bir halde ilk gecesini geçiren Ali, *“işte bu amca gülüyor. Ne güzel! Bakalım ben ne zaman güleceğim? Gülebilecek miyim acaba?”* (s.26) Ali’nin bu dileği aynı zamanda sokaklardan kurtulması gerektiğinin de işaretidir.

Çocuk kitaplarında en çok mutsuz aile ilişkilerine yer verilmiştir. Aile içi şiddet, yoksulluk, ölüm, hastalık ve ayrılık gibi konular sıkça işlenmiştir. Bu durumdan en çok çocuklar etkilenmektedir. Okulu bırakan çocuklar, çalışmak zorunda kalanlar, evi terk edenler, başka bir aileye verilenler, derslerinde başarısız olanlar, şiddet mağduru çocuklar yazarların işlediği temalardır. Toplumsal gerçeklik olduğu gibi işlense de sonuçta iyimserlik hakim olur. Hasta olan anne iyileşir, baba eve döner, yoksulluk makul seviyede giderilir. Bu durumu “Gökyüzü Çocuğu” kitabında işleyen yazarlardan biri de Maviye Uzun’dur. Aile içi şiddetin hakim olduğu ev hallerinde çocuklar büyük bir korku ve endişe yaşarlar. Çocuklar umutlarını gökyüzünden gelen uzaylılara bağlamışlardır. Onların geleceğini ve her şeyi düzelteceklerine inanırlar. Çocuk kitaplarında hayal imgesi, çocuk dünyasının içinde bulunduğu kötülüklerden kaçışın bir yolu olarak sıkça işlenmektedir. Çocuklar evde güven ortamı, anne babalarından sevgi görmek ister. Ancak bu olmayınca hayallere sığınır. Aile sorunlarının çözümü için uzaylılardan bile medet umarlar: *“Kız kardeşim Merve her bağırsınızda odamızdaki dolaba girip saklanıyor, Kulaklarını da tıkıyor. Haberiniz bile yok.”* (s. 5) *“Sevgili uzaylılarım. Bir gün mutlaka geleceksiniz, biliyorum. ...Sizin yanınızda büyüyeyim. İnsanlara faydalı olacak çok şeyler öğretin bana.”* (s.11)

Sonuç

Çalışmada, 32 çocuk kitabı incelenmiştir. Kitapların içeriğine göre kategoriler ve ana temalar oluşturulmuştur. Ardından her temaya karşılık gelen imgeler ve bu imgeleri açıklayan ifadeler yorumlanmıştır.

Çocuk imgelerinin çalışıldığı bu çalışma, çocuk kitapları üzerinden çocukluğu anlama çabası kadar aslında yazarın hayatı sorgulayış sahasıdır da. Yazarlar kitaplarında olumlu ve olumsuz birçok imgeyi birlikte kullanarak çocuklara olumlu model oluşturmaya çalıştıkları görülmüştür. Yazarlar, hayatın içinde ne varsa işlemişler; ölüm, hastalık, yoksulluk, kimsesizlik gibi çocukları üzen konulara da yer vermişlerdir. Ancak neredeyse tüm kitaplar sonucu iyi bağlamışlar, çocukları mutlu edecek olumlu imge kullanmışlar ve doğru mesajlar vermişlerdir.

Aktif çocuk imgesi, modern çocukluk paradigması kapsamında yazarların en sık işlediği imgelerdir. Çocukların yeteneklerini geliştiren, bilgiyi, araştırma ve problem çözümünü öne çıkaran eğitim paradigmasıyla birlikte çocukların birey olduklarına ilişkin kabuller çocuk merkezli değişimi zorunlu kılmıştır. Bu imgeler arasında meraklı çocuk, yardım sever çocuk, herhangi bir işte çalışan çocuk, akıllı-yetenekli çocuk, haylaz-yaramaz çocuk, mücadeleci çocuk, asi çocuk imgeleri incelenen kitaplarda yoğun bir biçimde işlenmiştir.

Pasif çocuk imgesi, geleneksel çocuk paradigması bağlamında önemsenen, günümüzde de çocuktan bu yönde bir beklentinin devam ettiği bir imgedir. Geleneksel eğitim uygulamaları kapsamında çocuklara anne babalarının sözünden çıkmayan, akli ermeyen, gelişmemiş, masum, saf ve uslu çocuk betimlemesi yapılmaktadır. Bu kapsamda çocuk şekillendirilmesi gereken bir hamur gibidir. Çocuklarla ilgili tasavvurlar büyüklere aittir. Yazarların pasif çocuk imgesinde en çok işledikleri imgeler; kimsesiz çocuk, yoksul çocuk, zavallı çocuk, utangaç çocuk, çekingen çocuk, aileye bağımlı çocuk, masum çocuk, saf çocuk olarak belirtilebilir.

Gelecek çocuk imgesine göre çocuk; hem toplum hem de aileler için gelecek güvencesi demektir. İnsanoğlunun masumiyeti ve insan hayatının yalnızca kendi varlığında bağlı kılınan kutsallığıdır. Her türden yatırımın ana hedefidir; duygusal, ekonomik, eğitsel, varoluşsal yatırımlarıdır bunlar. Kısaca çocuk mirasçısı olduğu ailenin geleceği,

onun tasarımılanan hayallerinin somutlaşmış şeklidir. Yazarların gelecek çocuk imgesinde en çok işledikleri imgeler; derslerinde çalışkan çocuk, dürüst çocuk, erken büyümüş-olgunlaşmış çocuk, fedakâr çocuk, merhametli çocuk, başarılı çocuk, yardım eden çocuk, umutlu çocuk, sorumluluk sahibi çocuk, azimli çocuk olarak öne çıkmaktadır.

Değerli çocuk imgesi, modern aile ile ortaya çıkmış, korumacı ve çocuk merkezli ailenin yaklaşımını gösterir. Geçmişte çocuğun değerini gösteren eylemler geleneksel yapı içinde pek mümkün olmazken günümüzde çocuk merkezli aile, çocuğa bakışı tamamen değişmiştir. Eskiden babalar çocuklara sevgilerini pek göstermezlerdi. Bunun elbette sosyolojik temelleri vardır. Ancak günümüzde bu bakış açısı değişime uğramıştır. Geleneksel çocuk paradigmasının aksine çocuğun konuşmasını, özgür davranışlarını engellemek yerine dinlemeyi, anlamayı, haklarına saygı göstermeyi, toleranslı olmayı, fiziksel, sosyal ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılama konusunda paradigma değişimine gidilmiştir. Artık aileler çocuklarını mutlu etmek için daha gayretli, dikkatli ve sorumlu davranmaktadır. Bunu hisseden çocuk da doğal olarak mutlu olacaktır. Yazarların değerli çocuk imgesinde en çok işledikleri imgeler; mutlu, çalışkan, neşeli, yüzü gülen, endişesi olmayan, sevimli, iyi, güzel ve ahlaklı çocuk imgeleridir.

Endişeli çocuk imgesi, olumsuz durumlara vurgu yapar; fakirlik, kimsesizlik, hastalık, ölüm gibi durumlar, çocuğun hayatındaki hızlı geçişler; okul değişikliği, yaşanılan yer değişikliği, aile içi anlaşmazlıklar çocuğu tedirgin etmektedir. Endişe çocukta huzursuzluk, mutsuzluk yaratmaktadır. Hemen hemen her yazarın kitaplarında bu olumsuz konuları işledikleri ama çocuklara da umutlu olmaları gerektiği konusunda olumlu imgeler kullandıkları görülmektedir. Yani mutlu sonla bitecek bir olay örgüsü çocukların düşünme kapasitesi açısından olumludur. Bu pedagojik açıdan da doğru bir tercihtir. Yazarların endişeli çocuk imgesinde en çok işledikleri imgeler; mutsuz, üzüntülü, yalnız, kimsesiz, acı çeken, korkan, ağlayan çocuk imgeleridir.

KAYNAKÇA

- Alpöge, Gülçin (1997). “Günümüz Çocuk Kitaplarında Çocuk İmgesi”, (Editör: Bekir Onur), 1.Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi, 6-8 Kasım 1996, Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 286-300.
- Atlı, P. (2016). Sanatta Değişen Çocukluk İmgesi, Aydın Sanat, Yıl 2, Sayı 4,s. 63-79.
- Dalfidan, F. (2020). Sosyolojide Çocukluğun ve Çocukların Yeri: Çocukluk Sosyolojisinin Erken Dönem Kurumsallaşma Sorunları Üzerine Bir Tartışma. Medeniyet Araştırmaları Dergisi, 5(2), 103-123.
- Elkind, D. (1999). Çocuk ve Toplum: Gelişim ve Eğitim Üzerine Denemeler (çev. Demet Öngen), Ankara Üniversitesi.
- Elkind, D. (2001). “Değişen Dünyada Çocuk Yetiştirme ve Eğitim”. Dünyada ve Türkiye’de Değişen Çocukluk: 3. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi (iç.), Yayına Hazırlayan: Bekir Onur. Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, s. 15-25.
- Ercan, R. (2014). Anne Babaların Günümüzde Sahip Oldukları Çocuk İmgeleri, The Journal of Academic Social Science Studies, (30), P. 377-396. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2587>
- Erdoğan, T. ve Vakıf, B. (2020). Çocukluk Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Kuramsal Temelleri, SEFAT, (44), s. 461-486.
- Gelis, J. (2007). Çocuğun Bireyselleşmesi: Özel Hayatın Tarihi 3. (Haz. P. Aries, G. Duby). İstanbul: YKY, s.339-361.
- Helimoğlu Yavuz M. (1997). “Türk Masallarında Çocuk İmgeleri”, (Editör: Bekir Onur), 1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi, 6-8 Kasım 1996, Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 132-140.
- James, A. (2001). “Yeni çocukluk sosyolojisinde sorunlar, yaklaşımlar ve pratikler”. Yayına Hazırlayan Bekir Onur, Dünyada ve Türkiye’de değişen çocukluk-3.Ulusal çocuk kültürü kongresi

- bildirileri içinde (s. 27-36). Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- James, A. ve Prout, A. (1990). Introduction. Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in The Sociological Study of Childhood, In A. James ve A. Prout (Ed.), Londra: Falmer Press.
- Karasar, N. (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Baskı Nobel Yayınları.
- Matthews, Gareth B. (2000). *Çocukluk Felsefesi*. İstanbul: Gendaş Kültür.
- ŞENER, S. (1997). Türk Çocuk Tiyatrosu Yapıtlarında Çocuk İmgeleri, Çocuk Kültürü I. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri Yay. Haz. B. Onur, s: 286-300. Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Ulutaş, N. Ve Süphandağı, İ. (2013). “Çocuk İmgesinin Cahit Zarifoğlu ve Paul Eluord’ın Şiirlerinde Kullanımı.” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/4 Spring 2013, p. 1395-1406, ANKARA-TURKEY
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınevi.

